ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΣΕ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΑ 30 ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

Επιστημονική Επιμέλεια

Ξενοφών Κοντιάδης-Γιάννης Α. Τασόπουλος

Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης
Ευάγγελος Βενιζέλος
Απόστολος Βλαχογιάννης
Σπύρος Βλαχόπουλος
Κωνσταντίνος Ε. Γώγος
Γιώργος Κατρούγκαλος
Ξενοφών Κοντιάδης
Ηλίας Κουβαράς
Κώστας Μαυριάς
Αναστάσιος-Ιωάννης Μεταξάς
Αντώνης Μεταξάς
Κώστας Μποτόπουλος
Θανάσης Γ. Ξηρός
Φερενίκη Παναγοπούλου
Κυριάκος Π. Παπανικολάου
Χρήστος Παπαστυλιανός
Προκόπιος Παυλόπουλος
Απόστολος Παπακωνσταντίνου
Μιχαήλ Πικραμένος
Κωνσταντίνος Σ. Ρέμελης
Ιωάννης Σαρμάς
Παναγιώτης Σκουρής
Γιώργος Χ. Σωτηρέλης
Γιάννης Α. Τασόπουλος
Βασίλης Γ. Τζέμος
Χαράλαμπος Μ. Τσιλιώτης
Κωνσταντίνος Τσιμάρας
Κωνσταντίνος Τσουκαλάς
Δημήτρης Χαραλάμπης
Βασιλική Χρήστου
Κώστας Χ. Χρυσόγονος

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου
Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΣΕ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ

Τίτλος: ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΣΕ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΑ 30 ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

© 2026 Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου - Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

Έκδοση: Αθήνα, ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΣ 2026

ISBN: 978-618-5999-09-4

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) καθώς και από τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο η αντιγραφή, η φωτοανατύπωση, η αναπαραγωγή, η μετάφραση, η διασκευή, η αναμετάδοση σε οποιαδήποτε μορφή, καθώς και η εκμετάλλευση του συνόλου ή τμημάτων του παρόντος έργου χωρίς τη γραπτή άδεια.

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου –Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου
Ακαδημίας 43, 10672 Αθήνα
website: www.epoliteia.gr
Τηλέφωνο: 2103623506
e-mail: info@epoliteia.gr

ΤΟ ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΣΕ ΔΟΚΙΜΑΣΙΑ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ ΓΙΑ ΤΑ 30 ΧΡΟΝΙΑ
ΤΟΥ ΙΔΡΥΜΑΤΟΣ ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗ ΚΑΙ ΔΗΜΗΤΡΗ ΤΣΑΤΣΟΥ

Επιστημονική επιμέλεια

Ξενοφών Κοντιάδης – Γιάννης Α. Τασόπουλος

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ

Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου
Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου

Πίνακας Συνεργατών Τόμου

Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης, Πρόεδρος της Κυπριακής Ακαδημίας Επιστημών, Γραμμάτων και Τεχνών, Κοσμήτορας της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Ευάγγελος Βενιζέλος, Ομότιμος Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ, πρώην Αντιπρόεδρος της Κυβέρνησης και Υπουργός Εξωτερικών
Απόστολος Βλαχογιάννης, Επίκουρος Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ
Σπύρος Βλαχόπουλος, Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ
Κωνσταντίνος Ε. Γώγος, Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ
Γιώργος Κατρούγκαλος, Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου στο ΔΠΘ
Ξενοφών Κοντιάδης, Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, Πρόεδρος του Ιδρύματος Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου
Ηλίας Κουβαράς, Επίκουρος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ, Πρωτοδίκης Δ.Δ.
Κώστας Μαυριάς, Ομότιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ, Πρόεδρος του Επιστημονικού Συμβουλίου της Βουλής
Αναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μεταξάς, Vice-président de l'Académie Européenne Interdisciplinaire des Sciences, Επίτιμος Καθηγητής του ΕΚΠΑ
Αντώνης Μεταξάς, Καθηγητής Ευρωπαϊκού Δικαίου του ΕΚΠΑ
Κώστας Μποτόπουλος, Διδάκτωρ Συνταγματικού Δικαίου
Θανάσης Γ. Ξηρός, Αναπληρωτής Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου ΑΣΕΙ-ΣΣΕ
Φερενίκη Παναγοπούλου, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο
Απόστολος Παπακωνσταντίνου, Δρ Συνταγματικού Δικαίου, Δικηγόρος
Κυριάκος Π. Παπανικολάου, Επίκουρος Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΔΠΘ
Χρήστος Παπαστυλιανός, Αναπληρωτής Καθηγητής της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Λευκωσίας
Προκόπιος Παυλόπουλος, πρώην Πρόεδρος της Δημοκρατίας, Ακαδημαϊκός, Επίτιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ

Μιχαήλ Πικραμένος, Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, Πρόεδρος της Ενώσεως των Συμβουλίων της Επικρατείας και των Ανώτατων Διοικητικών Δικαστηρίων της ΕΕ (ACA-Europe), Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΑΠΘ
Κωνσταντίνος Σ. Ρέμελης, Ομότιμος Καθηγητής της Νομικής Σχολής του ΔΠΘ
Ιωάννης Σαρμάς, επίτιμος Πρόεδρος του Ελεγκτικού Συνεδρίου, επίτιμος Διδάκτορας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, του Παντείου Πανεπιστημίου και του Διεθνούς Πανεπιστημίου της Ελλάδος
Παναγιώτης Σκουρής, Επίκουρος Καθηγητής Ευρωπαϊκού Δημοσίου Δικαίου στο Πάντειο Πανεπιστήμιο
Γιώργος Χ. Σωτηρέλης, Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στο ΕΚΠΑ
Γιάννης Α. Τασόπουλος, Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου του ΕΚΠΑ
Βασίλης Γ. Τζέμος, Πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ), Αναπληρωτής Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου και Οικονομικών Θεσμών του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας
Χαράλαμπος Μ. Τσιλιώτης, Αναπληρωτής Καθηγητής Συνταγματικού και Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου, Διευθυντής του Ινστιτούτου Διαφάνειας και Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του EPLO
Κωνσταντίνος Τσιμάρας, Καθηγητής Δημοσίου Δικαίου στη Νομική Σχολή του Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου
Κωνσταντίνος Τσουκαλάς, Ομότιμος Καθηγητής Κοινωνιολογίας του ΕΚΠΑ, μέλος της Ακαδημίας Αθηνών
Δημήτρης Χαραλάμπης, Ομότιμος Καθηγητής Πολιτικής Επιστήμης στο Τμήμα Επικοινωνίας και Μέσων Μαζικής Ενημέρωσης του ΕΚΠΑ
Βασιλική Χρήστου, Επίκουρη Καθηγήτρια Συνταγματικού Δικαίου της Νομικής Σχολής του ΕΚΠΑ
Κώστας Χ. Χρυσόγονος, Καθηγητής Συνταγματικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του ΑΠΘ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πίνακας Συνεργατών Τόμου 7
Πρόλογος των επιμελητών..... 13

Α΄ ΜΕΡΟΣ: Πολιτειολογία και συνταγματική θεωρία

Ενώπιον των νέων απειλών που αντιμετωπίζει η δημοκρατία σήμερα 21
Ευάγγελος Βενιζέλος

Ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός και τα εθνικά Συντάγματα..... 30
Γιώργος Κατρούγκαλος

Σκέψεις ως προς την παγκοσμιοποίηση και τον παγκοσμισμό 47
Κώστας Μαυριάς

Φύση και Δημοκρατία – μια αλληλόχρεη θέση 61
Αναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μεταξάς

Πολιτική θεολογία και Σύνταγμα 65
Κυριάκος Π. Παπανικολάου

Η επίθεση κατά της φιλελεύθερης Δημοκρατίας και
της Νεωτερικότητας και η γεωπολιτική υποχώρηση της Δύσης..... 84
Δημήτρης Χαραλάμπης

Το απομειωμένο ελληνικό Σύνταγμα και η πέμπτη αναθεώρησή του..... 149
Κώστας Χ. Χρυσόγονος

Β΄ ΜΕΡΟΣ: Συνταγματική ιστορία

Η συμβολή του Θεμιστοκλή Τσάτσου στη διαμόρφωση του κυπριακού
δημοσίου δικαίου 167
Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης

Θεμιστοκλής Τσάτσος και Αλέξανδρος Σβώλος: Ο έμμεσος
διάλογος των δύο δημοσιολόγων για τα Δεκεμβριανά..... 185
Σπύρος Βλαχόπουλος

Γ΄ ΜΕΡΟΣ: Σύνταγμα των εξουσιών

Η κρίση του δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους δικαίου στην Ελλάδα 199
Ξενοφών Κοντιάδης

Πάνω από τον Καιάδα «Σπαρτιάτες»: από την εκλογική επιτυχία στη δικαστική ήττα 214
Κώστας Μποτόπουλος

Η αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης. Από τον «Λαϊκό Σύνδεσμο-Χρυσή Αυγή» στους «Σπαρτιάτες» 248
Θανάσης Γ. Ξηρός

Τα όρια των άτυπων/άδηλων συνταγματικών μεταβολών του τυπικού Συντάγματος από το (σ)ύνταγμα 266
Χρήστος Παπαστυλιανός

Η αναγκαία και θεμιτή εξισορρόπηση ισοδυναμίας της ψήφου και κυβερνητικής σταθερότητας μέσω της συνταγματικής αναθεώρησης 292
Γιώργος Χ. Σωτηρέλης

Δ΄ ΜΕΡΟΣ: Θεμελιώδη δικαιώματα

Η εξελικτική έννοια της οικογένειας στη νομολογία του ΣτΕ: από το σύμφωνο συμβίωσης στον γάμο ομοφύλων 309
Απόστολος Βλαχογιάννης

Το Οικονομικό Σύνταγμα: Σύγχρονες προκλήσεις και προτάσεις αναθεώρησης 334
Φερενίκη Παναγοπούλου

Απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος (άρθρο 25 παρ. 3 Συντ.) και διασφάλιση της ενότητας του Συντάγματος 359
Απόστολος Παπακωνσταντίνου

Δίκαιη δίκη και δικονομία: πώς ένα απόλυτο δικαίωμα γίνεται πράξη 379
Ιωάννης Σαρμάς

The Extreme Political Discourse of Subversion and Disobedience in Greece 395
Ioannis A. Tassopoulos

Ο ορισμός της παιδείας στους Νόμους του Πλάτωνα και η Τεχνητή Νοημοσύνη 415
Βασίλης Γ. Τζέμος

Η ρύθμιση του άρθρου 39 ν. 5240/2025 για την προστασία της ακεραιότητας και της κατά προορισμό χρήσης του Μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη υπό την έποψη του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ 427
Χαράλαμπος Μ. Τσιλιώτης

Ε΄ ΜΕΡΟΣ: Ευρωπαϊκοί θεσμοί

Το ενωσιακό εγχείρημα μεταξύ αυτονομίας και συνοχής: Η ανάγκη ταυτοτικών συζεύξεων 455
Αντώνης Μεταξάς

Η καίρια σημασία της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και της Πολιτικής Ασφάλειας για την εδραίωση της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης 463
Προκόπιος Παυλόπουλος

Ενωσιακό και εθνικό δίκαιο: σύνθεση αντί σύγκρουσης 476
Παναγιώτης Σκουρής

Μια αυτοαναιρούμενη πολιτεία: Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως ανεκπλήρωτο όνειρο 504
Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

Η ευρωπαϊκή ιθαγένεια και η πολιτικοποίηση της Ένωσης 518
Βασιλική Χρήστου

ΣΤ΄ ΜΕΡΟΣ: Διοικητικό Δίκαιο

Η αυτοδιοίκηση της ελληνικής Δικαιοσύνης και τα όριά της 535
Κωνσταντίνος Ε. Γώγος

Η ερμηνεία των κανόνων του παραδεκτού 552
Ηλίας Κουβαράς

The Administrative Judge Faced with Continuous Challenges 569
Michail Pikramenos

Αθλητική δικαιοταξία και νομικός πλουραλισμός. Έκταση και περιορισμοί της αυτονομίας του αθλητισμού 587
Κωνσταντίνος Σ. Ρέμελης

Τεχνητή νοημοσύνη (AI), δημόσια διοίκηση και διοικητικό δίκαιο 641
Κωνσταντίνος Τσιμάρας

Πρόλογος των επιμελητών

Το 1995 ο Δημήτρης Θ. Τσάτσος αποφάσισε να περιβάλει με τη μορφή κοινωφελούς ιδρύματος τον επιστημονικό κοσμοπολιτισμό που διέκρινε την ακαδημαϊκή διαδρομή του. Ήταν η εποχή που η Ευρώπη έκανε άλματα προς τη διεύρυνση και την εμβάθυνση των ενωσιακών θεσμών και η Ελλάδα πραγματοποιούσε σημαντικά βήματα εξευρωπαϊσμού με υψηλούς ρυθμούς ανάπτυξης.

Το Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου – Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου απέκτησε νομική υπόσταση και ξεκίνησε την πολύπλευρη επιστημονική δράση του πριν από 31 χρόνια. Σκοπός του, να συμβάλει στην ενίσχυση του δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους δικαίου, στην προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και στην ευρωπαϊκή ολοκλήρωση, καθώς και να συνδράμει τις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης στην ανοικοδόμηση των συνταγματικών θεσμών τους. Επίσης, να προάγει τον επιστημονικό διάλογο στην Ελλάδα και στην Ευρώπη.

Στα τέλη της δεκαετίας του ’90 το Ίδρυμα συμβάλλει στην κατάρτιση νέων Συνταγμάτων, όπως τα Συντάγματα της Πολωνίας και της Αλβανίας, καταθέτει προτάσεις για την επίλυση του νομικού καθεστώτος του Κοσόβου, επικουρεί την Ευρωπαϊκή Επιτροπή με δράσεις από τη Νοτιοανατολική Ευρώπη μέχρι την Κεντρική Ασία. Από τα μέσα της δεκαετίας του 2000 τα ερευνητικά προγράμματα που υλοποιεί το Ίδρυμα επικεντρώνονται κυρίως στους τομείς της προστασίας των δικαιωμάτων, της αναβάθμισης της δικαστικής εξουσίας και της αναδιοργάνωσης της δημόσιας διοίκησης.

Σε ένα περιβάλλον αυξημένων θεσμικών και κοινωνικών προκλήσεων, το Ίδρυμα συνεχίζει σήμερα να υπηρετεί με συνέπεια την αποστολή του: την προάσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, την ενίσχυση του κοινωνικού κράτους δικαίου και τη βελτίωση της ποιότητας της δημοκρατικής διακυβέρνησης, με ιδιαίτερη έμφαση στην προστασία παιδιών και ευάλωτων ομάδων καθώς και

στα σωφρονιστικά συστήματα, τις συνθήκες κράτησης και τα δικαιώματα κρατουμένων.

Με παρουσία σε περισσότερες από 25 χώρες, το Ίδρυμα έχει αναπτύξει ένα εκτεταμένο δίκτυο συνεργαζόμενων φορέων και εμπειρογνωμόνων, υλοποιώντας έργα που συνδυάζουν θεωρητική έρευνα, εφαρμοσμένη πολιτική ανάλυση και θεσμική τεχνογνωσία. Στόχος του είναι να συμβάλει ουσιαστικά στη διαμόρφωση και την εφαρμογή πολιτικών δημοσίου ενδιαφέροντος και να ενισχύσει την ικανότητα κρατικών θεσμών, ανεξάρτητων αρχών και κοινωνικών φορέων να ανταποκριθούν στις σύγχρονες προκλήσεις.

Στις δραστηριότητες του Ιδρύματος περιλαμβάνονται, από τα πρώτα του κιόλας βήματα, η διοργάνωση διεθνών συνεδρίων, ημερίδων και εκπαιδευτικών σεμιναρίων, επιστημονικές εκδόσεις, ερευνητικά προγράμματα, μελέτες, συμβουλευτικές υπηρεσίες και παροχή θεσμικής τεχνογνωσίας στην Ελλάδα και σε όλο τον κόσμο. Μέχρι σήμερα έχουν πραγματοποιηθεί περισσότερα από 250 συνέδρια και επιστημονικές εκδηλώσεις, 500 σεμινάρια και 350 ερευνητικά προγράμματα και προγράμματα μεταφοράς θεσμικής τεχνογνωσίας.

Επίσης κυκλοφόρησαν περισσότερα από 200 βιβλία σε συνεργασία με τους εκδοτικούς οίκους Αντ. Ν. Σάκκουλα, Νομική Βιβλιοθήκη, Σάκκουλας, Παπαζήσης, Κριτική και Σιδέρης. Στα βιβλία αυτά περιλαμβάνονται η Κατ᾽ άρθρο ερμηνεία του Συντάγματος (2024), η Κατ᾽ άρθρο ερμηνεία της ΕΣΔΑ (2021), οι σειρές Σύγχρονοι κλασικοί και Δοκίμια για την Πολιτική και το Σύνταγμα (εκδ. Παπαζήση), Συνταγματικό Δίκαιο στην Ευρώπη (εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα), Δίκαιο και δημόσιες πολιτικές (εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα).

Το Ίδρυμα πέτυχε να αντλήσει τους αναγκαίους πόρους για τη μόνιμη στέγαση, τις υποδομές και την κοινωφελή επιστημονική του δράση χάρη στην ποιότητα των προσφερόμενων υπηρεσιών, πιστοποιημένων με ISO-9001 και αναγνωρισμένων από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή και διεθνείς οργανισμούς.

Η συμβολή του Ιδρύματος στον τομέα των δικαιωμάτων ενισχύεται από την ανάληψη της ευθύνης του Εθνικού Σημείου Επαφής στο Δίκτυο για τα Θεμελιώδη Δικαιώματα (FRANET), που συντονίζει ο Οργανισμός για τα Θεμελιώδη Δικαιώματα της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Αναγνώριση της προσφοράς του Ιδρύματος στο πεδίο των δικαιωμάτων αποτελεί επίσης η συμμετοχή του, δια προσώπων που ορίζει, στην Εθνική Επιτροπή για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου. Επίσης σημαντική είναι η αναγνώριση του Ιδρύματος ως Επίσημου Εκπαιδευτικού Συνεργάτη της

European Training Platform (ETP). Η συμμετοχή στην ETP θα αξιοποιείται για την ανάπτυξη νέων προγραμμάτων e-learning, εξειδικευμένες εκπαιδεύσεις σε θεσμικούς φορείς και τη δημιουργία πιστοποιημένων εκπαιδευτικών υπηρεσιών.

Ταυτόχρονα το Ίδρυμα αναπτύσσει δράσεις ενημέρωσης και ευαισθητοποίησης των πολιτών για τα δικαιώματά τους και για τη σημασία της συμμετοχής στις δημοκρατικές διαδικασίες. Στο πλαίσιο αυτό το 2019 δημιουργήθηκε το Παρατηρητήριο Συνταγματικών και Θεσμικών Εξελίξεων Syntagmawatch, με σκοπό να εξοικειώσει τους πολίτες με τη λειτουργία των θεσμών. Περισσότεροι από 1.000.000 μοναδικοί επισκέπτες συμμετέχουν στη διαδραστική ιστοσελίδα www.syntagmawatch.gr που εμπλουτίζεται καθημερινά με άρθρα, ειδικά αφιερώματα, βίντεο και μαθήματα για επίκαιρα θεσμικά ζητήματα.

Επίσης, από το 2021, στον ιστότοπο www.epoliteia.gr στεγάζονται eBooks και το τριμηνιαίο ηλεκτρονικό περιοδικό δημοσίου δικαίου e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ, με ελεύθερη πρόσβαση στο περιεχόμενό τους. Μέχρι σήμερα έχουν δημοσιευτεί πενήντα βιβλία, στα οποία περιλαμβάνονται τόσο πρωτότυπες μονογραφίες όσο και επανεκδόσεις παλαιότερων σημαντικών έργων, μεταξύ των οποίων τα κυριότερα έργα του Δημήτρη Θ. Τσάτσου. Εξάλλου το περιοδικό e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ κυκλοφορεί ανελλιπώς από το 2022, έχοντας συμπληρώσει σήμερα είκοσι τεύχη.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η ηλεκτρονική έκδοση της κατ᾽ άρθρο ερμηνείας του Συντάγματος, η οποία είναι πλήρης, ανοικτής πρόσβασης, με τη συνεργασία έγκυρων επιστημόνων και ανανεώνεται τακτικά, χωρίς να χρειάζεται νέα έκδοση όπως στην έντυπη μορφή, αποτελώντας ένα εύχρηστο εργαλείο για όποιον θέλει να μελετήσει την ιστορία, την ερμηνεία και τα κύρια ζητήματα που τίθενται σε σχέση με τα διάφορα πεδία εφαρμογής του Συντάγματος.

Το Ίδρυμα επιδιώκει με τρόπο συστηματικό και συνεκτικό να δημιουργήσει τις προϋποθέσεις ώστε το Σύνταγμα να συνεχίσει να έχει τη θέση που παραδοσιακά κατέχει στη συνείδηση των πολιτών και ευρύτερα στη δημόσια σφαίρα της χώρας μας, στο σύγχρονο ψηφιακό περιβάλλον και το διαδίκτυο, με έμφαση στην ανοικτή πρόσβαση, την επικαιρότητα και αμεσότητα των παρεμβάσεων και τον έγκυρο σχολιασμό. Συγχρόνως οι δυνατότητες της ηλεκτρονικής δημοσίευσης προσφέρουν βήμα και σε νέους επιστήμονες οι οποίοι μελετούν το Σύνταγμα και θέλουν να μετάσχουν στον δημόσιο διάλογο για αυτό.

Τιμώντας τον ιδρυτή του, σε συνεργασία με το γερμανικό Ινστιτούτο Ευρωπαϊκών Συνταγματικών Επιστημών Δημήτρης Τσάτσος του Πανεπιστημίου του Hagen, το Ίδρυμα απονέμει κάθε δύο χρόνια το βραβείο «Δημήτρης Τσάτσος» σε προσωπικότητες με σημαντική συμβολή στην προαγωγή της ευρωπαϊκής ιδέας, μεταξύ των οποίων ο πρώην Πρόεδρος της Ιταλίας Giorgio Napolitano, ο πρώην Πρόεδρος του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης Καθηγητής Βασίλειος Σκουρής, ο Καθηγητής Íñigo Méndez de Vigo y Montojo, πρώην Υπουργός Παιδείας, Πολιτισμού και Αθλητισμού της Ισπανίας, ο Ομότιμος Καθηγητής Σύγχρονης Ιστορίας στο Τμήμα Ιστορίας του Πανεπιστημίου Albert Ludwigs του Φράιμπουργκ Wolfgang Reinhard, η Καθηγήτρια Συγκριτικού Συνταγματικού Δικαίου του Central European University, Renata Uitz, ο πρώην ευρωβουλευτής Elmar Brok και ο πρώην Πρόεδρος του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου Klaus Hänsch.

Το Ίδρυμα απέκτησε επίσημα ειδικό συμβουλευτικό καθεστώς στο Οικονομικό και Κοινωνικό Συμβούλιο των Ηνωμένων Εθνών (ECOSOC), καθιστώντας το έναν από τους λίγους ελληνικούς φορείς με θεσμοθετημένη δυνατότητα παρέμβασης στον διεθνή διάλογο για το κράτος δικαίου, τα ανθρώπινα δικαιώματα και τη βιώσιμη ανάπτυξη. Η ιδιότητα αυτή επιτρέπει τη συμμετοχή στις διαδικασίες και συζητήσεις του ΟΗΕ, την υποβολή παρεμβάσεων και προτάσεων πολιτικής, τη συνδιοργάνωση εκδηλώσεων και τη διεθνή δικτύωση και συνεργασία.

Οι δραστηριότητες του Ιδρύματος αντανακλούν μια θεμελιώδη επιλογή: την επένδυση στη γνώση, τη θεσμική συνεργασία και τη δημιουργία πρακτικών λύσεων για σύνθετα δημόσια ζητήματα. Το Ίδρυμα συνεχίζει το έργο του με σαφή στρατηγικό προσανατολισμό, οργανωτική επάρκεια και φιλοδοξία για ακόμη πιο ευρύ θεσμικό και κοινωνικό αντίκτυπο.

Η συνολική εικόνα των δραστηριοτήτων του Ιδρύματος αποτυπώνει τη σταθερή διεύρυνση του αντικτύπου του σε κρίσιμα πεδία της ευρωπαϊκής και διεθνούς πολιτικής: από την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων και την ενίσχυση του κράτους δικαίου έως τη δικαστική συνεργασία, τη μεταρρύθμιση σωφρονιστικών συστημάτων και τη στήριξη ευάλωτων ομάδων. Με υψηλής ποιότητας έρευνα, στοχευμένη εκπαίδευση, τεχνική υποστήριξη θεσμών και διακρατικές συνεργασίες, το Ίδρυμα συμβάλλει με συνέπεια στη διαμόρφωση πρακτικών λύσεων και πολιτικών παρεμβάσεων με ουσιαστικό και μετρήσιμο

αποτέλεσμα. Ταυτόχρονα συνεχίζει να προσφέρει στον νομικό κόσμο της χώρας μας εναύσματα και προτάσεις σε επίκαιρα θεσμικά ζητήματα.

Τον Ιούλιο του 2025, με αφορμή τη συμπλήρωση 30 χρόνων από την ίδρυση του Ιδρύματος Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου – Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου, το Διοικητικό Συμβούλιο του Ιδρύματος αποφάσισε την έκδοση επετειακού Τιμητικού Τόμου, προσκαλώντας να συμβάλουν με επιστημονικές μελέτες επιφανείς ακαδημαϊκούς, οι οποίοι έχουν συμμετάσχει ενεργά στις δράσεις του Ιδρύματος.

Εκ μέρους του Διοικητικού Συμβουλίου του Ιδρύματος ευχαριστούμε θερμά τους συγγραφείς του Τόμου αυτού, τόσο για τις πρωτότυπες επιστημονικές μελέτες που μας εμπιστεύτηκαν όσο και, ιδίως, για τη συνεισφορά τους στις δραστηριότητες του Ιδρύματος τα προηγούμενα 30 χρόνια. Με την ευκαιρία αυτή ευχαριστούμε επίσης τα στελέχη, τους συνεργάτες και τους θεσμικούς εταίρους του Ιδρύματος για τη συμβολή τους στο έργο του.

Αθήνα, Σεπτέμβριος 2026

Ξενοφών Κοντιάδης
Πρόεδρος ΔΣ

Γιάννης Α. Τασόπουλος
Γραμματέας ΔΣ

Α΄ ΜΕΡΟΣ

Πολιτειολογία και συνταγματική θεωρία

Ενώπιον των νέων απειλών που αντιμετωπίζει η δημοκρατία σήμερα

Ευάγγελος Βενιζέλος

Θέλω καταρχάς να συγχαρώ τα δύο ιδρύματα Τσάτσου, το ελληνικό και το γερμανικό, για τη συνεργασία τους και για το γεγονός ότι έχουν εγκαθιδρύσει αυτό τον θεσμό του βραβείου «Δημήτρης Τσάτσος». Μας δίνουν την ευκαιρία σήμερα να συζητάμε για τόσο σημαντικά θέματα, με αφορμή την επίδοση του βραβείου, και αυτό πιστεύω ότι είναι ένα πολύ ουσιαστικό πνευματικό μνημόσυνο στον Δημήτρη Τσάτσο, καθώς όλοι θα είχαμε την απορία τι θα έλεγε ο Δημήτρης Τσάτσος εάν ήταν σήμερα μαζί μας και αν τον καλούσαμε να απαντήσει στο ερώτημα, «Ποιες είναι οι νέες απειλές για τη δημοκρατία σήμερα». Όταν λέμε σήμερα, εννοούμε κατά κυριολεξία σήμερα, δηλαδή μετά την 20ή Ιανουαρίου του 2025 και την ανάληψη των καθηκόντων του προέδρου Τραμπ, γιατί είναι αλήθεια ότι έχουν ήδη συντελεστεί πολύ σημαντικές αλλαγές σε αυτό που λέμε Δύση και σε αυτό που λέμε φιλελεύθερη δημοκρατία[1].

Ας απαντήσουμε λοιπόν στο ερώτημα ποιες είναι οι νέες απειλές για τη δημοκρατία σήμερα. Καταρχάς να αποσαφηνίσω ότι, όταν μιλάμε για δημοκρατία εννοούμε προφανώς την αντιπροσωπευτική και φιλελεύθερη δημοκρατία, τη συνταγματική δημοκρατία, που είναι ένα νέο ιστορικό προϊόν που έχει ζωή περίπου δυόμιση αιώνων, στην πραγματικότητα είναι ο πυρήνας του κεκτημένου της νεωτερικότητας. Επίσης, μιλάμε για ένα φαινόμενο το οποίο δεν είναι απλώς νέο, είναι και γεωγραφικά περιορισμένο, είναι δυτικοκεντρικό φαινόμενο η δημοκρατία όπως την εννοούμε.

---

[1] Ομιλία στην επιστημονική εκδήλωση που διοργάνωσε το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θ. & Δ. Τσάτσου, με θέμα «Νέες απειλές για τη δημοκρατία σήμερα», στο Ινστιτούτο Goethe στην Αθήνα, στις 2 Απριλίου 2025, διαθέσιμη στο: youtube.com/live/rtP5KQ3ZM3s?si=GAFGI-mx6-JeqsY7&t=3981.

I. Δραματική μείωση της παγκόσμιας επιρροής της δημοκρατίας

Η μεγαλύτερη, η πρώτη, η προφανής απειλή για τη δημοκρατία σήμερα είναι: Η δραματική μείωση της παγκόσμιας επιρροής της. Σύμφωνα με τους πίνακες που έδωσε στη δημοσιότητα, το έγκυρο πλέον V-DEM, στον κόσμο υπάρχουν 88 δημοκρατίες, 29 φιλελεύθερες και 59 απλώς εκλογικές, άρα τοποθετημένες σε μια κατώτερη βαθμίδα, σε σχέση με την πλήρη δημοκρατία που είναι φιλελεύθερη, είναι δημοκρατία και κράτος δικαίου και 91 αυταρχικά καθεστώτα, εκλογικά, που είναι η πιο ήπια μορφή ή κλειστά που είναι η πιο ακραία μορφή αυταρχικού καθεστώτος.

Αυτή είναι η μικρότερη επίδοση των τελευταίων πάρα πολλών ετών. Σύμφωνα με τη μέτρηση αυτή, υπό συνθήκες φιλελεύθερης δημοκρατίας ζει μόλις το 12% του παγκόσμιου πληθυσμού, λιγότερο από ένα δισεκατομμύριο κόσμος, 900 εκατομμύρια πολίτες. Το μικρότερο ποσοστό των τελευταίων ετών. Και 3 στους 4 ανθρώπους παγκοσμίως, το 72% ζει σε αυταρχικά συστήματα διακυβέρνησης.

II. Η φιλελεύθερη δημοκρατία ως αξιακή επικράτεια της Δύσης και η διαφοροποίηση της αμερικανικής και της ευρωπαϊκής αντίληψης

Τώρα, όταν λέω ότι το φαινόμενο της δημοκρατίας είναι δυτικοκεντρικό, εννοώ κάτι πάρα πολύ συγκεκριμένο. Εννοώ ότι η φιλελεύθερη δημοκρατία είναι η αξιακή επικράτεια της Δύσης. Εάν μας ενδιαφέρει η Δύση ως ιστορικό φαινόμενο, ως στρατηγική οντότητα και ως θεσμική πολιτιστική κατάκτηση, τότε υπερασπιζόμαστε έδαφος, επικράτεια δηλαδή, αλλά και αξιακή επικράτεια, διανοητική, θεσμική, και αυτό έχει πάρα πολύ μεγάλη σημασία. Η σύγκρουση των αντιλήψεων που βλέπουμε τους τελευταίους μήνες πλέον, ως προς τις προτεραιότητες ασφάλειας μεταξύ ΗΠΑ και Ευρωπαϊκής Ένωσης, το γεγονός δηλαδή ότι ο ευρωατλαντικός άξονας που είναι ο πυρήνας της Δύσης έχει διασπαστεί ως προς το θεμελιώδες ζήτημα που είναι η αίσθηση ασφάλειας –άλλη αίσθηση ασφάλειας έχει η Ευρώπη και άλλη έχει η Αμερική– υπονομεύει την έννοια της Δύσης. Η Ελλάδα, παρότι τοποθετείται στο πλαίσιο αυτό, έχει πάντα τη δική της υβριδική αίσθηση ασφάλειας, που δεν είναι ακριβώς η δυτική, ούτε ειδικότερα η ευρωπαϊκή γιατί προτάσσεται η σχέση με την Τουρκία, δηλαδή με άλλο κράτος μέλος του ΝΑΤΟ. Η ανάδειξη, επιπλέον, και η τεχνητή επιτάχυνση του οικονομι-

κού ανταγωνισμού, μεταξύ των δύο πόλων της Δύσης, μεταξύ Ευρώπης και ΗΠΑ, που λόγω της απειλής των δασμών μπορεί να πάρει ανά πάσα στιγμή τη μορφή εμπορικού πολέμου, έχει πάρα πολύ μεγάλες επιπτώσεις σε αυτό που λέγεται φιλελεύθερη δημοκρατία.

Αυτή είναι η δεύτερη πολύ μεγάλη απειλή: Η διάσπαση της πρόσληψης της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Αλλιώς την προσλαμβάνουν στις ΗΠΑ, πάντως η κρατούσα σήμερα αντίληψη, όχι η καθολική, αλλά η κρατούσα, και αλλιώς την προσλαμβάνει η κρατούσα αντίληψη στην Ευρώπη. Ο αντιπρόεδρος Τζέι Ντι Βανς στο Μόναχο ανέδειξε αυτήν τη σύγκρουση αντιλήψεων μεταξύ Αμερικής και Ευρώπης, ως προς το τι είναι η φιλελεύθερη δημοκρατία. Ανέδειξε τη σημασία που έχει η ελευθερία του λόγου, το είπε και ο καθηγητής Peter Schiffauer, προηγουμένως, αλλά αυτό είναι μια ψευδής περιγραφή. Γιατί, ναι, εμείς έχουμε μια μαχόμενη δημοκρατία στην Ευρώπη, μια δημοκρατία που όντως θα μπορούσαμε να τη χαρακτηρίσουμε και φοβική, διότι σε πάρα πολλές χώρες προκαλούν φόβο τα πιθανά αποτελέσματα εκλογών ή δημοψηφισμάτων, σε αυτούς που θεωρούν ότι μπορεί να ανατραπεί μια κατάσταση η οποία επικρατεί, μια κρατούσα αντίληψη, όπως είναι για παράδειγμα η κρατούσα αντίληψη στην Ευρωπαϊκή Ένωση, που είναι και νομοθετημένη, προβλέπεται ρητά από τις ιδρυτικές συνθήκες. Αλλά από την άλλη μεριά η κρατούσα αντίληψη αυτή τη στιγμή για την αμερικανική δημοκρατία, αναδεικνύει μια δημοκρατία που είναι φοβική για τους ηττημένους και εκφοβιστική για όλους τους άλλους. Και αυτό συνιστά μια διάσπαση της αντίληψης περί της φιλελεύθερης δημοκρατίας, η οποία είναι υπονομευτική της σημασίας της, της παγκόσμιας επιρροής και της ανθεκτικότητάς της. Και εν πάση περιπτώσει, είναι ψευδές επίσης ότι γίνεται σεβαστή αυτή τη στιγμή στην Αμερική η κλασική αντίληψη περί ελευθερίας του λόγου, που καταγράφεται στη νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου, όπου τα πάντα επιτρέπονται, το κάψιμο της σημαίας επιτρέπεται, το να παρελαύνουν οι αρνητές του Ολοκαυτώματος σε χωριό στο οποίο μένουν κυρίως απόγονοι θυμάτων του Ολοκαυτώματος επιτρέπεται. Αυτό δεν είναι αλήθεια.

Τώρα πλήττεται η ακαδημαϊκή ελευθερία, διακόπτεται η χρηματοδότηση εάν ένας θεσμός ακαδημαϊκός δεν ακολουθεί μια συγκεκριμένη αντίληψη για τη διεθνή πολιτική, άρα περιορίζεται η ελευθερία του λόγου και η ακαδημαϊκή ελευθερία, η πνευματική ελευθερία. Και εν πάση περιπτώσει, έχουμε την περίοδο του Μακαρθισμού και το ακόμη πιο απλό παράδειγμα του κομμα-

τικού συστήματος των ΗΠΑ, που δεν θέτει θέματα όπως αυτά που τίθενται στα κομματικά συστήματα των ευρωπαϊκών χωρών, όπου υπάρχει ζήτημα απαγόρευσης κομμάτων, απαγόρευσης συμμετοχής συνδυασμών σε εκλογικές διαδικασίες, επιβολής παρεπόμενων ποινών όπως η στέρηση πολιτικών δικαιωμάτων, όπως έγινε στη Γαλλία, με την προσωρινή εκτελεστότητα της πρωτοβάθμιας απόφασης για τη στέρηση των πολιτικών δικαιωμάτων στη Μαρίν Λεπέν. Αλλά το κομματικό σύστημα των ΗΠΑ είναι έτσι αρθρωμένο που δεν είναι εύκολο να εμφανιστεί τρίτος σοβαρός υποψήφιος στις προεδρικές εκλογές και πάντως αυτός θα είναι ανεξάρτητος, δεν θα είναι εναλλακτικό κόμμα. Άρα τι να απαγορεύσεις;

Εδώ ήδη οι Δημοκρατικοί είναι σε ένα είδος, ας το πούμε έτσι, ηθικοπολιτικής «παρανομίας» αυτή τη στιγμή. Έχουν ηττηθεί τόσο βαθιά ως αντίληψη που ακόμη δεν μπορούν να διατυπώσουν έναν αντιπολιτευτικό λόγο. Υπό την έννοια αυτή υπερτονίζεται η διάκριση μεταξύ της φιλελεύθερης δημοκρατικής αντίληψης της αμερικανικής και της ευρωπαϊκής, γιατί νομίζω ότι προφανής επιδίωξη είναι να ενισχυθεί μια ευθέως ακροδεξιά ή δήθεν αριστερή αλλά κατά βάθος ακροδεξιά –διότι αυτά τα δύο λειτουργούν πολλές φορές ως συγκοινωνούντα δοχεία– αντίληψη η οποία εμφανίζεται δήθεν ως αντισυστημική ενώ στην πραγματικότητα είναι ακραία δημαγωγική, για την ακρίβεια οργανώνει μια «γιορτή του λαϊκισμού» η οποία θα δούμε πώς συνδέεται με τον γενετικό πυρήνα της φιλελεύθερης δημοκρατίας.

Πίσω απ᾽ όλα αυτά βρίσκεται, όπως εξαρχής σημειώθηκε, η αμφισβήτηση για το δόγμα ασφάλειας, δηλαδή η διάρρηξη της αλληλεγγύης σε επίπεδο ασφάλειας και άμυνας μεταξύ των δύο πόλων της Δύσης που συγκροτούσαν ιστορικά και συγκροτούν και θέλω να ελπίζω ότι θα συγκροτούν και στο μέλλον, αυτή την αξιακή και θεσμική επικράτεια της Δύσης που αξίζει να την υπερασπίζεται κανείς.

Υπό αυτό το πρίσμα μπορεί να αντιληφθεί κανείς και την κριτική για τις εξελίξεις στη Ρουμανία και την αμηχανία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου που έκρινε απαράδεκτη την προσφυγή του αποκλεισθέντος υποψηφίου στις ρουμανικές προεδρικές εκλογές, διότι δεν εμπίπτει στο πεδίο εφαρμογής του άρθρου 3 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου, διότι εδώ δεν έχουμε εκλογές για την ανάδειξη νομοθετικού σώματος αλλά προεδρικές εκλογές, άρα δεν υπάρχει νομική βάση. Για την ακρίβεια η παραδοσιακή εξελικτική ερμηνεία που εφαρμόζει το ΕΔΔΑ δεν

θέλησε να βρει νομική βάση για την προσφυγή αυτή στο άρθρο 3 του Πρώτου Πρόσθετου Πρωτοκόλλου.

Ας συνεχίσουμε όμως την τυπολογία των απειλών κατά της δημοκρατίας. Είδαμε τις δύο βασικές απειλές, τη μείωση της παγκόσμιας επιρροής της δημοκρατίας και τη διάσπαση μεταξύ Αμερικανικής και Ευρωπαϊκής αντίληψης. Ας δούμε τώρα περαιτέρω μορφές απειλών κατά της δημοκρατίας.

III. Εξωτερικές απειλές: Η γοητεία των αυταρχικών και ολοκληρωτικών καθεστώτων

Έχουμε απειλές πολύ σοβαρές, εξωτερικές. Οι απειλές αυτές εκκινούν από τη γοητεία της ισχύος των αυταρχικών και ολοκληρωτικών καθεστώτων. Συμπεριλαμβανομένης της κινεζικής meritocracy. Η κινέζικη meritocracy (αξιοκρατία) που είναι ένα μείγμα κλασικού μαρξιστικο-λενινιστικού δόγματος και κομφουκιανισμού, ασκεί πολύ μεγάλη γοητεία, και αυτό φάνηκε όταν δημοκρατικά και αυταρχικά πολιτεύματα κλήθηκαν να διαχειριστούν, ταυτοχρόνως, μια μεγάλη παγκόσμια κρίση που ήταν η πανδημία της Covid-19. Η συνύπαρξη, λοιπόν, δημοκρατικών και αυταρχικών καθεστώτων στο πλαίσιο του ρεαλισμού του διεθνούς συσχετισμού δυνάμεων, που επιβάλλει τη συνύπαρξη και την κάμψη των ευαισθησιών, νομίζω ότι επηρεάζει βαθιά, ιδεολογικά, τη φιλελεύθερη δημοκρατία, ως σύστημα, στον αξιακό πυρήνα της.

Αυτό συνδέεται με ένα άλλο φαινόμενο, το οποίο πρέπει να το αναφέρουμε ως τίτλο, που είναι η εθνική κυριαρχία. Η δημοκρατία κρίνεται στο εθνικό επίπεδο ακόμη, δηλαδή με πολύ αρχαϊκό τρόπο. Δεν κρίνεται σε υψηλότερα επίπεδα, δεν μπορούμε να μιλήσουμε σοβαρά για τη φιλελεύθερη δημοκρατία σε ευρωπαϊκό επίπεδο ή σε διεθνές επίπεδο. Παρότι υπήρξαν περίοδοι που θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό ένα δόγμα διεθνούς «ανθρωπιστικής-δημοκρατικής» επέμβασης και αυτό έχει επιχειρηθεί, τώρα δεν είναι η εποχή για αυτό.

Υπό την έννοια αυτή, η αμφισβήτηση της κυριαρχίας κλονίζει το πλαίσιο εντός του οποίου αναπτύσσεται το φαινόμενο της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Για να μην μιλήσω για το φαινόμενο της μετεξέλιξης ή της παρακμής, αν θέλετε, του κράτους, που απο-πολιτικοποιείται, απο-ιδεολογικοποιείται, διεθνοποιείται, ιδιωτικοποιείται. Αυτό όμως είναι κάτι πολύ παλιότερο από την αλλαγή που έγινε στην αμερικανική διοίκηση που επαναφέρει μορφές κρατικής παρέμβασης μέσω μιας παράδοξης βολονταριστικής πολιτικοποίη-

σης της οικονομίας καθώς αρνείται την επάρκεια και την αποτελεσματικότητα του δόγματος της αυτορρύθμισης των αγορών.

IV. Απειλές τεχνολογικές

Η δεύτερη κατηγορία απειλών είναι οι τεχνολογικές: η τεχνητή νοημοσύνη και οι εφαρμογές της πάνω στο υφιστάμενο υπόστρωμα του διαδικτύου, των deep fake news, των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Η αμερικανική αντίληψη μας καλεί να μην ανησυχούμε για αυτά. Λέει «μην ανησυχείτε για αυτά, το πρόβλημά σας δεν είναι αυτά. Δεν είναι η ρωσική επέμβαση στις εκλογές στη Ρουμανία, ή στις ΗΠΑ τις ίδιες, –όπως είχε καταγγείλει η Χίλαρι Κλίντον. Εδώ δείτε γιατί εσείς περιορίζετε με κριτήρια αξιακά τη συμμετοχή των κομμάτων, τη συμμετοχή των κομμάτων ή των υποψηφίων στη δική σας δημοκρατία». Οι τεχνολογικές απειλές συνδέονται έτσι με όσα αναφέρθηκαν προηγουμένως ως προς τη διάσπαση των αντιλήψεων περί φιλελεύθερης δημοκρατίας μεταξύ ΗΠΑ και ΕΕ.

V. Απειλές εσωτερικές: Αξιακή παραίτηση και αυτοϋπονόμευση

Τέλος, έχουμε απειλές εσωτερικές που είναι η αξιακή παραίτηση και η αυτοϋπονόμευση της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Έλεγαν οι Βουρβόνοι, όπως ξέρετε, «La légalité nous tue», η νομιμότητα μας σκοτώνει. Και η δημοκρατική νομιμότητα μπορεί να σε σκοτώσει. Αν είσαι υπερβολικά πιστός, μπορείς να δώσεις τα όπλα στους αντιπάλους της δημοκρατίας να την καταλύσουν. Αυτό είναι ένα ιστορικό πρόβλημα το οποίο είναι διαρκές. Δεν είναι μόνο της Βαϊμάρης, δεν είναι μόνο η άνοδος του Χίτλερ στην εξουσία. Είναι το διαρκές πρόβλημα της καταστρατήγησης του Συντάγματος.

Εδώ λοιπόν έρχεται ο συνάδελφος Peter Schiffauer και μας θυμίζει τον τίτλο «λαϊκή ύβρις» (popular hubris), που είναι στην πραγματικότητα αυτή η υπερβολική αυτοπεποίθηση και η αλαζονεία μιας κοινωνίας των πολιτών που ζει υπό συνθήκες δημοκρατικής ασφάλειας και παράδοσης. Έχει πει ο μέγιστος ιστορικός της αμερικανικής δημοκρατίας, που ελπίζω ότι θα έγραφε σήμερα διαφορετικά το θεμελιώδες βιβλίο του, ο Αλεξίς ντε Τοκβίλ, *«το μεγαλύτερο βάρος για μια δημοκρατία είναι η στιγμή που πιστεύει ότι δεν έχει τίποτα πια να μάθει»*. Αυτή είναι η ιστορική αλαζονεία μιας αυτάρεσκης δημοκρατίας

που είναι περιορισμένη γεωγραφικά και η οποία δεν αντιλαμβάνεται τους εσωτερικούς της κινδύνους.

VI. Η δημοκρατία μεταξύ συγκυρίας και Ιστορίας

Αυτή λοιπόν η απειλή, η εσωτερική, είναι γενετική. Διότι η απειλή του λαϊκισμού και του αντισυστημικού λόγου είναι σύμφυτη με τη δημοκρατία. Ενυπάρχει στη δημοκρατία. Η δημοκρατία κινείται πάντα μεταξύ ανευθυνότητος και υπευθυνότητος, μεταξύ λαϊκισμού, απλούστευσης, δημαγωγίας και ανάληψης κόστους, διότι κινείται, όπως έχω πει πολλές φορές, και ίσως με έχετε ακούσει, ορισμένες και ορισμένοι, πάντα μεταξύ συγκυρίας και Ιστορίας. Η δημοκρατία κινείται με συγκυριακές αποφάσεις, διότι το στοιχείο της περιοδικότητας των εκλογών είναι θεμελιώδες στοιχείο του ορισμού της. Μια δημοκρατία είναι δημοκρατία εάν οργανώνει ελεύθερες, πλουραλιστικές, περιοδικές εκλογές.

Το στοιχείο της περιοδικότητας, της επανάληψης, που σημαίνει της περιορισμένης θητείας, της περιορισμένης εντολής, καθιστά τη δημοκρατία εν πολλοίς συγκυριακή. Αλλά τα αποτελέσματα της δημοκρατικής διακυβέρνησης κρίνονται ιστορικά και αυτές οι δύο διαστάσεις δεν μπορούν να συνενωθούν. Πάντως τις αντιλαμβανόμαστε σε περιόδους κρίσης.

VII. Μπορεί να υπάρχει δημοκρατία χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο;

Υπάρχει όμως κάτι βαθύτερο. Δεν γίνεται αντιληπτή πλέον η ιστορικώς θεμελιώδης και γενετική σχέση μεταξύ φιλελεύθερης δημοκρατίας και του κοινωνικού της συμβολαίου. Δηλαδή των κοινωνικών, παραγωγικών και αναπτυξιακών προϋποθέσεων της δημοκρατίας. Αλλά μπορεί να υπάρχει δημοκρατία χωρίς κοινωνικό συμβόλαιο; Χωρίς κοινωνική συνοχή και συμπερίληψη; Χωρίς έστω οριακό έλεγχο των ανισοτήτων;

Αν δεν απαντήσουμε στο ερώτημα, ανισότητες και δημοκρατία, που ήταν και το βασικό έργο για το οποίο πήρε το βραβείο Νόμπελ, ο Αμάρτια Σεν, δεν μπορούμε να καταλάβουμε τι συμβαίνει στις κοινωνίες μας. Και ως εκ τούτου πρέπει να θέσουμε υπό συζήτηση ένα μεγάλο σχέδιο υπέρβασης αυτού του προβλήματος, το οποίο είναι υπαρξιακό καθώς είναι ταυτόχρονα πρόβλημα δημοκρατίας, αξιών, θεσμών, αντοχής της δημοκρατίας, ανθεκτικότητας του Συντάγματος και ασφάλειας για τη Δύση. Πρόβλημα εξαιρετικά πολύπλοκο.

Και ταυτόχρονα πρόβλημα κοινωνικής ανθεκτικότητας και ανταγωνιστικότητας, παραγωγικού μοντέλου, διαχείρισης των δημοσιονομικών προϋποθέσεων και ούτω καθεξής.

VIII. Η μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία

Άρα επαναφέρω την παλιά μου ιδέα, που διατυπώθηκε το 2008 για την post-representative democracy, τη μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η οποία μας επιτρέπει να δούμε ποια είναι τα όρια της θεσμικής εξέλιξης της φιλελεύθερης δημοκρατίας, τι μπορεί να κάνει για να προστατεύσει τον εαυτό της. Ξεκινώντας από το ερώτημα, ποιος διατηρεί τώρα το τεκμήριο αντιπροσώπευσης της κοινωνίας; Ποιος αντιπροσωπεύει την κοινωνία; Διότι η κοινωνία αυτή τη στιγμή διεκδικεί την αυτο-αντιπροσώπευσή της, δεν αναγνωρίζει τεκμήριο αντιπροσώπευσης στο δημοκρατικό πολιτικό σύστημα, στα όργανα που αναδεικνύονται κατά το Σύνταγμα και διαθέτουν νομιμότητα αλλά όχι νομιμοποίηση, ως έννοια της πολιτικής επιστήμης, δηλαδή ως σχέση αξιοπιστίας, αποδοχής και κύρους. Την αντιπροσώπευση τη διεκδικούν τώρα οι αυθόρμητοι εκπρόσωποι της κοινωνίας των πολιτών, οι μη κυβερνητικές οργανώσεις, η προκαταλαμβάνουσα δημοκρατία των δημοσκοπήσεων, η δημοκρατία του διαδικτύου και των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, υπό την έννοια του forum που λειτουργεί, της αγοράς. Επιπλέον καλούμαστε να διαχειριστούμε την κάμψη της πολιτικής συμμετοχής σε όλες τις τυποποιημένες διαδικασίες, όχι μόνο στις εκλογές, στα κόμματα και στον συνδικαλισμό, παντού.

Όλα αυτά τεκμηριώνουν γιατί δεν αρκεί να ταυτίζουμε τη δημοκρατία με την πλειοψηφική αρχή, γιατί με την πλειοψηφική αρχή δεν υπερβαίνεις το κλίμα. Απαιτούνται μεταπλειοψηφικές εγγυήσεις για πάρα πολλά θέματα. Χωρίς μεταπλειοψηφικές εγγυήσεις και συναινέσεις, δεν μπορούν καταρχάς να αντιμετωπιστούν οι απειλές που καταγράψαμε σε βάρος της δημοκρατίας και να απαντηθούν οι συναφείς προκλήσεις. Αυτό σημαίνει βεβαίως ότι υπάρχει ανάγκη αναδιανομής της εξουσίας. Αυτό σημαίνει ότι δεν μπορεί η εκτελεστική και η νομοθετική εξουσία να λειτουργούν με αυτό το πρότυπο, το οποίο τώρα το απογειώνει ο πρόεδρος Τραμπ με το δόγμα της ενότητος της εκτελεστικής εξουσίας και τα executive orders που εκδίδει.

Άρα πρέπει να δούμε αυτό το ζήτημα με έναν τρόπο επείγοντα, διότι εδώ

έχουμε ζητήματα, όπως είπα, υπαρξιακά, ζητήματα ασφάλειας, υπό κάθε δυνατή έννοια του όρου, ασφάλειας θεσμικής, ασφάλειας στρατιωτικής, ασφάλειας κοινωνικής.

Βιβλιογραφική σημείωση

Λόγω του δοκιμιακού χαρακτήρα του κειμένου που προέκυψε από απομαγνητοφώνηση ομιλίας, ας μου επιτραπεί να παραπέμψω σε τρία βιβλία μου στα οποία εκτίθεται πιο αναλυτικά το θεωρητικό υπόβαθρο των παρατηρήσεών μου σε σχέση με τη συγκυρία και την υπό εξέλιξη κατάσταση της φιλελεύθερης δημοκρατίας:

Ευ. Βενιζέλος, Το μέλλον της δημοκρατίας και η αντοχή του Συντάγματος, Πόλις, 2003

Ευ. Βενιζέλος, Προς μια μετα-αντιπροσωπευτική δημοκρατία [Οι θεσμικές προϋποθέσεις μιας άλλης πολιτικής], Πόλις, 2008

Ευ. Βενιζέλος, Η Δημοκρατία μεταξύ Συγκυρίας και Ιστορίας. Προσδοκίες και κίνδυνοι από την αναθεώρηση του Συντάγματος, ΠΑΤΑΚΗ, 2018

Ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός και τα εθνικά Συντάγματα[1]

Γιώργος Κατρούγκαλος

Το πολλαπλό δημιουργικό έργο του Δ. Θ. Τσάτσου εστίασε σε πολλές από τις πλευρές της αλληλεξάρτησης των εθνικών Συνταγμάτων και του κοινοτικού δικαίου. Η πρωτοποριακή του αντίληψη για την Ευρωπαϊκή Ένωση ως την Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία των κρατών, των λαών και των πολιτών στο πλαίσιο του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού ανέδειξε τα επίπεδα της αλληλεπίδρασης και του αλληλοπροσδιορισμού[2]. Πρόσφατα ο Ε. Βενιζέλος εισήγαγε στην ελληνική συνταγματική θεωρία την έννοια του «επαυξημένου» Συντάγματος[3], ως αποτέλεσμα παράλληλων και αλληλοτροφοδοτούμενων εξελίξεων: της διεθνοποίησης του συνταγματικού δικαίου, της συνταγματοποίησης του διεθνούς δικαίου και της πορείας της ευρωπαϊκής ενοποίησης. Ως αποτέλεσμα, κατ' αυτόν, «*Το Σύνταγμα, ιδίως σήμερα, υπό συνθήκες πολυεπίπεδου συνταγματισμού και πολλαπλότητας των έννομων τάξεων (εθνική, ενωσιακή, διεθνής) πρέπει να ερμηνεύεται σε αρμονία προς το Δίκαιο της ΕΕ και προς το Διεθνές Δίκαιο με στόχο να διατηρούνται σε κάθε περίπτωση στο ύψιστο δυνατό επίπεδο οι εγγυήσεις της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*[4]».

Συνυπογράφω τις παραπάνω αποδοχές, με το εξής όμως σημαντικό caveat: Δεν είναι μόνον το Σύνταγμα που πρέπει να ερμηνεύεται σε αρμονία με τους

---

1 Η μελέτη αυτή αντλεί από τη δημοσίευσή μου Ο Αββάς Σιεγιές και τα ιδιωτικά πανεπιστήμια, Constitutionalism.gr 2024.

2 Δ. Θ. Τσάτσος, Για μια Ευρωπαϊκή Ένωση των κρατών, των λαών, των πολιτών και του ευρωπαϊκού συνταγματικού πολιτισμού, 2007.

3 Ε. Βενιζέλος, «Η μετεξέλιξη της έννοιας του Συντάγματος – Το "επαυξημένο Σύνταγμα"», στο: Τιμητικός Τόμος για τον Προκόπη Παυλόπουλο, 2024, σ. 233-249.

4 Β. Σκουρής/Ευ. Βενιζέλος, Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 του Συντάγματος, 2022.

άλλους δύο παράγοντες του πολυεπίπεδου συνταγματισμού, δηλαδή το κοινοτικό δίκαιο και το κοινοδίκαιο δικαιωμάτων των Συνθηκών του Συμβουλίου της Ευρώπης. Και οι τρεις συνιστώσες του σύνθετου συνταγματισμού βρίσκονται σε σχέση ισότιμης αλληλεξάρτησης, μέχρις ότου τουλάχιστον υπάρξει Ευρωπαϊκό Σύνταγμα και πλήρης ένταξη της ΕΕ στην ΕΣΔΑ[5]. Για την ταυτότητα του νομικού λόγου και τα δικαιοδοτικά όργανα των τριών παράλληλων εννόμων τάξεων δεν βρίσκονται σε ιεραρχική σχέση μεταξύ τους.

Όπως περιγράφεται στο Ψήφισμα 2491/2023 της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης, στη βάση σχετικής Έκθεσής μου[6]: «*Δεν υφίσταται ιεραρχική σχέση μεταξύ του ΕΔΔΑ, του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των εθνικών ανώτατων ή συνταγματικών δικαστηρίων ή μεταξύ της Σύμβασης, του δικαίου της ΕΕ και των εθνικών Συνταγμάτων, κατά την παραδοσιακή προσέγγιση της ιεραρχίας των κανόνων στο εθνικό συνταγματικό πλαίσιο. Πράγματι, οποιαδήποτε προσπάθεια επιβολής μιας τέτοιας ιεραρχίας είναι προβλη-*

---

[5] Την οποία ουσιαστικά υπονομεύει το ΔΕΕ, ενδεχομένως αντιλαμβανόμενο ότι μετά την προσχώρηση, η νομολογία του ως προς τα δικαιώματα θα αντιμετωπίζεται από το ΕΔΔΑ όπως η νομολογία όλων των άλλων Ευρωπαϊκών συνταγματικών ή ανώτατων δικαστηρίων. («Όπως του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Λετονίας», κατά την προσφυή διατύπωση του H. H. Weiler, στο hearing για τη διαμόρφωση του Ψηφίσματος του Συμβουλίου της Ευρώπης «European Convention on Human Rights and National Constitutions», διαθέσιμο στο: pace.coe.int/en/files/31695/html). Υπενθυμίζεται ότι όταν ζητήθηκε από το Δικαστήριο να γνωμοδοτήσει σχετικά για την προσχώρηση στην ΕΣΔΑ, το ΔΕΚ είχε αρχικά κρίνει με τη γνωμοδότηση 2/94, ότι η Συνθήκη δεν προβλέπει αρμοδιότητα της ΕΚ να θεσπίζει κανόνες για τα ανθρώπινα δικαιώματα ή να συνάπτει διεθνείς συμβάσεις στον τομέα αυτό, γεγονός που καθιστούσε την προσχώρηση νομικά αδύνατη. Ενόψει της σαφούς βούλησης όλων των κρατών μελών, η Συνθήκη της Λισαβόνας κάλυψε το κενό με την εισαγωγή του άρθρου 6 παρ. 2, που κατέστησε την προσχώρηση της ΕΕ στην ΕΣΔΑ υποχρεωτική. Το 2010, αμέσως μετά την έναρξη ισχύος της Συνθήκης της Λισαβόνας, η ΕΕ ξεκίνησε διαπραγματεύσεις με το Συμβούλιο της Ευρώπης στη βάση σχεδίου συμφωνίας προσχώρησης, του Απριλίου του 2013. Στις 18 Δεκεμβρίου 2014, όμως, το ΔΕΕ εξέδωσε και πάλι αρνητική γνωμοδότηση (γνωμοδότηση 2/13), κατά την οποία το σχέδιο συμφωνίας μπορούσε να επηρεάσει αρνητικά τα ειδικά χαρακτηριστικά και την αυτονομία του δικαίου της ΕΕ όπως την αντιλαμβάνεται το ίδιο. Ως συνέπεια, μέχρι σήμερα και παρά τη διακηρυγμένη βούληση της Επιτροπής και όλων των κρατών μελών, η ένταξη της ΕΕ στην ΕΣΔΑ καρκινοβατεί.

[6] Res 2491, 25 Απριλίου 2023, διαθέσιμο στο: pace.coe.int/en/files/31753#trace-4, παρ. 3 και 7. Το Ψήφισμα αυτό της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης υπερψηφίσθηκε σχεδόν ομόφωνα, με μόνον δύο αρνητικές ψήφους. Βλ. σχετικά Γ. Κατρούγκαλο, Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και Εθνικά Συντάγματα, Constitutionalism.gr.

ματική και αλυσιτελής […] Ενώ καθένα από αυτά τα δικαστήρια είναι ανώτατο στη δική του έννομη τάξη, οι αποφάσεις τους, ακριβώς όπως οι έννομες τάξεις τους, τέμνονται και αλληλοεπιδρούν. Ως μέρος του πολυεπίπεδου συνταγματισμού, κάθε δικαστήριο πρέπει να αναγνωρίζει τις αποφάσεις του άλλου στη σφαίρα των αρμοδιοτήτων του, υπό την προϋπόθεση ότι αυτές οι αποφάσεις σέβονται τις αμοιβαία συμφωνημένες θεμελιώδεις αρχές». (Σημειωτέον ότι, κατά το ΔΕΕ, οι Συστάσεις και τα Ψηφίσματα της Κοινοβουλευτικής Συνέλευσης του Συμβουλίου της Ευρώπης δεν αποτελούν απλώς πολιτικά κείμενα, αλλά συμβάλλουν στον προσδιορισμό των συνταγματικών παραδόσεων των κρατών μελών της Ένωσης, πρωτογενούς πηγής του ευρωπαϊκού δικαίου)[7].

Στο πλαίσιο αυτό, αφενός το κοινοτικό δίκαιο, ως προς την εφαρμογή των θεμελιωδών δικαιωμάτων, πρέπει να ερμηνεύεται σε αρμονία με την ΕΣΔΑ, η οποία αποτελεί το ελάχιστο πρότυπο προστασίας σε σχέση με την εφαρμογή του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων. Συγκεκριμένα, ο τελευταίος στο άρθρο 52 παράγραφος 3 ορίζει τα εξής: «*Στον βαθμό που ο παρών Χάρτης περιλαμβάνει δικαιώματα που αντιστοιχούν σε δικαιώματα τα οποία διασφαλίζονται στην Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, η έννοια και η εμβέλειά τους είναι ίδιες με εκείνες που τους αποδίδει η εν λόγω Σύμβαση*». Επιπλέον, η ΕΣΔΑ και η νομολογία του ΕΔΔΑ για την προστασία θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελούν γενικές αρχές του δικαίου της ΕΕ, σύμφωνα με το άρθρο 6 παράγραφος 3 της ΣΕΕ[8]. Τέλος, το ΕΔΔΑ ναι μεν δεν έχει δικαιοδοσία να ελέγχει ευθέως τη συμμόρφωση των πράξεων και των διατάξεων της ΕΕ προς την ΕΣΔΑ, έχει όμως δικαιοδοσία να αποφαίνεται επί των πράξεων των κρατών μελών, που θέτουν σε εφαρμογή υποχρεώσεις που απορρέουν από το δίκαιο της ΕΕ[9].

Περαιτέρω, όπως ήδη προαναφέρθηκε, τόσο το ΔΕΕ όσο και το ΕΔΔΑ οφείλουν να σέβονται τις εθνικές συνταγματικές τάξεις και να διαπιστώνουν τυχόν αντίθεσή τους με το ευρωπαϊκό δίκαιο ή την ΕΣΔΑ, μόνον εάν δεν είναι δυνατή η εναρμονισμένη ερμηνεία των αντιτιθέμενων διατάξεων. Η

---

7 Βλ., ενδεικτικά, ΔΕΕ της 6ης Οκτωβρίου 2020, C-66/18, Επιτροπή κατά Ουγγαρίας, σκέψεις 223-227.

8 Rutili, υπόθεση 36/75.

9 Bosphorus Hava Yollari Turizm ve Ticaret Anonim Şirketi v Ireland 2005-VI, 42 EHRR 1. Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, Η απόφαση «Βόσπορος» του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το κοινοτικό δίκαιο, ΔτΑ 2006, σ. 656.

υποχρέωση αυτή προκύπτει από την ασύντακτη, ανιεράρχητη σήμερα δομή του πολυεπίπεδου συνταγματισμού[10].

Ι. Αντίθετη με τη νομολογία των συνταγματικών και ανώτατων Ευρωπαϊκών δικαστηρίων η άποψη για τον άμεσο επικαθορισμό της συνταγματικής τάξης από τη νομολογία του ΔΕΕ

Σύμφωνα με όσα προηγήθηκαν, ο πολυεπίπεδος συνταγματισμός στην Ευρώπη δεν σημαίνει μονομερή επικαθορισμό των εθνικών συνταγματικών τάξεων από την κοινοτική αλλά αντίθετα, υποχρέωση «*συμπληρωματικότητας και αμοιβαίου σεβασμού*»[11] μεταξύ των τριών ευρωπαϊκών εννόμων τάξεων. Είναι σαφές ότι η αρχή της απόλυτης υπεροχής του κοινοτικού δικαίου, όπως

[10] Βλ., ενδεικτικά, N. Walker, The idea of constitutional pluralism, The Modern Law Review 2002, σ. 317· F. Ost/M. Van de Kerchove, De la pyramide au réseau? Pour une théorie dialectique du droit, 2011· F. Mayer/M. Wendel, "Multilevel constitutionalism and constitutional pluralism", στο: M. Avbelj/J. Komárek (eds), Constitutional pluralism in the European Union and beyond, 2012. Αντίθετα, κριτικός είναι ο C. Yannakopoulos, La déréglementation constitutionnelle en Europe, 2019, κατά τον οποίο η θεώρηση του συνταγματικού πλουραλισμού συνιστά «επαναφεουδοποίηση» που «ρευστοποιεί και εργαλειοποιεί το συνταγματικό δίκαιο και την ερμηνεία του, καθώς, εκτός των άλλων, δημιουργεί την αίσθηση ότι, σε κάθε περίπτωση, το εφαρμοστέο δίκαιο είναι ένα εύπλαστο αμάλγαμα θεμελιωδών, εθνικών και ευρωπαϊκών κανόνων που μπορούν να προσαρμόζονται κατά το δοκούν στις κρατούσες οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές και ηθικές εξελίξεις». (Κ. Γιαννακόπουλος, Το άρθρο 16 του Συντάγματος στη δίνη του νεοφεουδαρχικού συνταγματισμού, Constitutionalism.gr).

[11] Ψήφισμα του Συμβουλίου της Ευρώπης 2491/2023, ό.π., σημ. 26, παρ. 7. Πρβλ. Π. Παυλόπουλο, «Αλλαγή σκυτάλης» μεταξύ του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας και του Συμβουλίου της Επικρατείας της Γαλλίας στην «διαδρομή» αμφισβήτησης της κανονιστικής υπεροχής του Ευρωπαϊκού Δικαίου. Σχόλιο στην απόφαση Conseil d'État 21.4.2021, «French Data Network et autres», Constitutionalism.gr: «(Μ)ία είναι η ενδεδειγμένη διέξοδος για την αποφυγή συγκρούσεων ως προς την σχέση Ευρωπαϊκού Δικαίου και Εθνικού Δικαίου […]: Από την μία πλευρά η εκ μέρους του ΔΕΕ όσο το δυνατόν πιο σύμφωνη με τα κατά περίπτωση Συντάγματα των Κρατών-Μελών ερμηνεία και εφαρμογή του Ευρωπαϊκού Δικαίου, στο σύνολό του. Και, από την άλλη πλευρά και αντιστοίχως, η εκ μέρους του Εθνικού Δικαστή κάθε Κράτους-Μέλους όσο το δυνατό πιο σύμφωνη με το Ευρωπαϊκό Δίκαιο, επίσης στο σύνολό του, ερμηνεία και εφαρμογή των οικείων συνταγματικών διατάξεων, κατά την άσκηση των δικαιοδοτικών του καθηκόντων». Πρβλ., επίσης, την έννοια της «συνταγματικής ανοχής» σε Λ. Παπαδοπούλου, Εθνικό Σύνταγμα και κοινοτικό δίκαιο: το ζήτημα της «υπεροχής», 2009.

διατυπώθηκε στην *Costa*[12], ισχύει για την κοινοτική έννομη τάξη και τα άμεσα όργανά της ως αυτοεκπληρούμενο αξίωμα, αναγκαίο για την εξασφάλιση της αποτελεσματικότητας και του ενιαίου των κανόνων της. Το «ΔΕΕ locuta, res finita», όμως, ισχύει άνευ άλλου τινός μόνο για το Λουξεμβούργο. Από την οπτική των εθνικών συνταγματικών δικαστηρίων ο κανόνας δικαίου που επιτρέπει την εισαγωγή του κοινοτικού δικαίου στην εσωτερική έννομη τάξη και θέτει τα όρια εφαρμογής του δεν μπορεί παρά να αναζητείται αποκλειστικά στο Σύνταγμα. Με τα λόγια ενός συνταγματικού δικαστή, «*το κοινοτικό δίκαιο δεν εφαρμόζεται γιατί υπερτερεί έναντι του Συντάγματος, αλλά γιατί το Σύνταγμα ερμηνεύεται έτσι ώστε να μην εμποδίζει την εφαρμογή του*»[13].

Για τον λόγο αυτό, η κρατούσα αντίληψη στο Ευρωπαϊκό Συνταγματικό Δίκαιο, ενόψει και των συναφών αποφάσεων ανώτατων και συνταγματικών δικαστηρίων που θα παρουσιαστούν συνοπτικά παρακάτω, δεν είναι αυτή της απόλυτης, αλλά της σχετικής υπεροχής του ευρωπαϊκού δικαίου[14]: Το κοινοτικό δίκαιο πράγματι υπερέχει έναντι κάθε εσωτερικού εθνικού κανόνα δικαίου, ως προς τις ρητά απονεμημένες στην ΕΕ αρμοδιότητες. Η υπεροχή αυτή δεν προκύπτει λόγω της τυπικά ανώτερης ισχύος του, αλλά απλώς διότι οι εθνικές συνταγματικές τάξεις μεταβίβασαν τις παραπάνω αρμοδιότητες στην Ένωση, στο πλαίσιο εθελοντικού περιορισμού της κυριαρχίας τους και αυτές ασκούνται, πλέον, αποκλειστικά ως ενωσιακές. Έτσι, στο πλαίσιο της ελληνικής συνταγματικής τάξης, οι διατάξεις του άρθρου 28 δεν αποτελούν απλώς τη νομική βάση για την ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότη-

---

12 C-6/64 Flaminio Costa v. E.N.E.L. της 15ης Ιουλίου 1964.

13 A. La Pergola/P. del Duca, Community Law, International Law and the Italian Constitution, American Journal of Constitutional Law 1985, σ. 598, σ. 615.

14 Βλ., ενδεικτικά, A. von Bogdandy/S. Schill, Overcoming absolute primacy: respect for national identity under the Lisbon Treaty, CMLR 2011, σ. 1417, ιδίως σ. 1418-20· M. Belov, The functions of constitutional identity performed in the context of constitutionalization of the EU order and the Europeanization of the legal orders of EU Member States, Perspectives on Federalism 2/2017, σ. 90· G. Martinico, Taming National Identity: A Systematic Understanding of Article 4.2 TEU, European Public Law 2021, σ. 447· C. Yannakopoulos, Les mutations du constitutionnalisme européen déréglementé, Réflexions à propos de l'arrêt PSPP de la Cour constitutionnelle allemande du 5 mai 2020, Revue du droit public 4/2020, σ. 1041 επ.· πρβλ. Π. Παυλόπουλο, Μια έμμεση, πλην σαφής, αμφισβήτηση της υπεροχής του ευρωπαϊκού έναντι του εθνικού δικαίου, ΕφημΔΔ 2020, σ. 2 επ.

τες, αλλά και το βασικό κριτήριο κατανομής αρμοδιοτήτων μεταξύ εθνικού και κοινοτικού δικαίου[15].

Άλλωστε, ο κανόνας της απόλυτης υπεροχής του ευρωπαϊκού δικαίου δεν προβλέπεται στις Συνθήκες. Παρόμοια ρήτρα είχε συμπεριληφθεί στο άρθρο Ι-6 του σχεδίου της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα, μετά όμως τη διαδοχική καταψήφιση του Σχεδίου από τους λαούς της Γαλλίας και της Ολλανδίας παραλείφθηκε στο κείμενο της Συνθήκης της Λισαβόνας.

Όμως, η υπεροχή δεν είναι απόλυτη, αλλά σχετική: Ακριβώς επειδή το εθνικό Σύνταγμα αποτελεί τη Grundnorm της δικής τους έννομης τάξης, τα περισσότερα ευρωπαϊκά συνταγματικά ή ανώτατα δικαστήρια διατυπώνουν δύο σημαντικές επιφυλάξεις ως προς αυτή: Αφενός θεωρούν ι) ότι η υπεροχή του ευρωπαϊκού δικαίου αφορά μόνον τις ρητά απονεμημένες από τις Συνθήκες αρμοδιότητες και όχι όσες ασκούνται ultra vires από όργανά της –συμπεριλαμβανομένου του ΔΕΕ– και ότι ιι) έχουν παράλληλη αρμοδιότητα με αυτό να ελέγχουν παρόμοια υπέρβαση.

Αφετέρου, επιμένουν ότι διατηρούν την αρμοδιότητα υπεράσπισης της συνταγματικής τους ταυτότητας έναντι κάθε κοινοτικής αρμοδιότητας που τη θέτει σε κίνδυνο, ακόμη και δυνάμει του πρωτογενούς ευρωπαϊκού δικαίου, τόσο λόγω της διάταξης του άρθρου 4.2 ΣυνθΕΕ («*Η Ένωση σέβεται την ισότητα των κρατών μελών ενώπιον των Συνθηκών καθώς και την εθνική τους ταυτότητα που είναι συμφυής με τη θεμελιώδη πολιτική και συνταγματική τους δομή, στην οποία συμπεριλαμβάνεται η περιφερειακή και τοπική αυτοδιοίκηση*»), όσο και –κυρίως– λόγω της πρωταρχίας του εθνικού Συντάγματος στην εθνική έννομη τάξη. Αμφισβητούν δε στο ΔΕΕ την αποκλειστική αυθεντική ερμηνεία για το τι συνιστά «εθνική ταυτότητα», ως «θεμιτό σκοπό», ικανό να δικαιολογήσει τη μη πλήρη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου, ακριβώς διότι, ως προς αυτά, η σχετική αρμοδιότητα απορρέει ευθέως από τη δική τους έννομη τάξη[16].

---

[15] Πρβλ. Α. Μανιτάκη, Τα όρια της κοινοτικής αρμοδιότητας και η συνταγματική θεώρηση τους, ΤοΣ 1980 σ. 472, ιδίως σ. 497 επ.· Ευ. Βενιζέλο, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, 1991, σ. 160 επ.

[16] Βλ. και Γ. Κατρούγκαλο, Η σχέση Συντάγματος και Κοινοτικού Δικαίου, ΝοΒ 7/2000, σ. 1089 επ.

ΙΙ. Έλεγχος υπέρβασης των απονεμημένων αρμοδιοτήτων στην ΕΕ (ultra vires)

Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, αν και εγκατέλειψε με την απόφασή του *Solange 2*[17] την αρχική του επιφύλαξη κατά της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου, όσο δεν ήταν επαρκώς οργανωμένη σε κοινοτικό επίπεδο η προστασία των δικαιωμάτων, επανήλθε με νέες επιφυλάξεις βασισμένες τόσο στον έλεγχο ultra vires όσο και στην υπεράσπιση της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας. Στην απόφασή του για τη συνταγματικότητα της Συνθήκης της Λισαβόνας[18], διατύπωσε έντονα τη θέση ότι η ενοποίηση της Ευρώπης δεν μπορεί να θίξει τη δημοκρατική αρχή, η οποία κατά το άρθρο 79 παρ. 3 του Θεμελιώδη Νόμου ανήκει στον πυρήνα των μη αναθεωρητέων διατάξεων του Συντάγματος[19]. Μάλιστα, το κριτήριο για την εφαρμογή της αρχής αυτής είναι κυρίως εθνικό: δεν επιτρέπεται να καταστεί η Γερμανική Βουλή κέλυφος κενό αρμοδιοτήτων, δεδομένου ότι εκ των ουκ άνευ στοιχείο της δημοκρατίας είναι η απ᾽ ευθείας νομιμοποίηση της κρατικής εξουσίας μέσω της τελικής αναγωγής της στον λαό.

Στη συνέχεια, αντίθετα με ό,τι δεχόταν έως τότε[20], το BVerfGE θεώρησε ότι έχει δικαιοδοσία επί κάθε κοινοτικού μέτρου που έχει άμεση εφαρμογή ή αποτέλεσμα στη Γερμανία, απορρίπτοντας πρακτικά τη θέση του ΔΕΕ περί αποκλειστικής δικής του δικαιοδοσίας. Για πρώτη φορά, επίσης, διακήρυξε ότι διατηρεί την αρμοδιότητα του ελέγχου του κατά πόσο κάποιος κοινοτικός κανόνας του παράγωγου κοινοτικού δικαίου έχει εκδοθεί χωρίς να έχει επαρκή βάση στις Συνθήκες (*ausbrechender Rechtsakt)*, οπότε και θα είναι ανεφάρμοστος στο γερμανικό έδαφος. Με άλλα λόγια, αναγνώρισε για τον εαυτό του την τελευταία λέξη σε ένα είδος συλλογικής δικαιοδοσίας σε σύμπραξη με το ΔΕΕ επί του παράγωγου κοινοτικού δικαίου, ιδίως ως προς τον έλεγχο της αρμοδιότητας έκδοσής του.

---

17 BVerfGE 73, 339. Βλ. σχετικά Θ. Αντωνίου, Η νέα θέση του γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου απέναντι στο παράγωγο κοινοτικό δίκαιο, ΤοΣ 1987, σ. 693.

18 BVerfGE 89, 155. Βλ., αντί άλλων, I. Winkelmann (ed.), Das Maastricht-Urteil des Bundesverfassungsgerichts vom 12. Oktober 1993, 1994· Κ. Χρυσόγονο, Ευρωπαϊκή ενοποίηση και εθνική κυριαρχία, Η απόφαση Μάαστριχτ του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Δικαστηρίου και οι επιπτώσεις της, ΕΕυρΔ 1995, σ. 103 επ.

19 BVerfGE 89, 155, σ. 172, 182.

20 Βλ. την απόφαση του BVerfGE 58, 1 Eurocontrol.

Το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, ακολουθώντας τις παραδοσιακές θέσεις περί κυριαρχίας[21], δέχεται παγίως ότι το Σύνταγμα, ως υπέρτατος κανόνας, δεν απορρέει και δεν εξαρτάται νομικά από καμία άλλη πηγή δικαίου (*rechtlich unbegleiteter, rechtlich höchste Gewalt*[22]), εκφράζοντας τη συντακτική βούληση του λαού, ως *Staatsvolk,* δηλαδή ως *δήμου*. Ελλείψει ευρωπαϊκού λαού ως υποκειμένου της συντακτικής διαδικασίας σε επίπεδο Ευρωπαϊκής Ένωσης, το κοινοτικό δίκαιο δεν μπορεί να διεκδικήσει υπεροχή παρά μόνον ως προς τις παραχωρημένες από τα κυρίαρχα κράτη αρμοδιότητες, ενώ πηγή της νομιμοποίησης του κοινοτικού δικαίου παραμένουν οι επιμέρους λαοί των κρατών μελών, όπως εκφράζονται μέσω των κοινοβουλίων τους.

Εξ αυτού του λόγου οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες στερούνται το βασικότερο γνώρισμα κυριαρχίας: την αρμοδιότητα της αρμοδιότητας (*Kompetenz-Kompetenz*), με άλλα λόγια τη γενική αρμοδιότητα απονομής αρμοδιοτήτων, την εξουσία του κυρίαρχου να ρυθμίζει νομικά αυτόνομα και χωρίς ετεροκαθορισμό κάθε θέμα της έννομης τάξης. Ακόμη και στην περίπτωση κατά την οποία υφίσταται καταμερισμός αρμοδιοτήτων μεταξύ κρατικών οντοτήτων διαφορετικών επιπέδων, όπως συμβαίνει στην περίπτωση των ομοσπονδιακών πολιτειών, η Kompetenz-Kompetenz προσδιορίζει ποιος έχει την εξουσία αναθεώρησης αυτού του συνταγματικού καταμερισμού: Εάν η υπερκείμενη πολιτεία δεν μπορεί αυτόνομα και χωρίς τη βούληση των υποκειμένων «ομόσπονδων» οντοτήτων να τον αναθεωρήσει, τότε υποκείμενο της κυριαρχίας δεν είναι η ίδια, αλλά τα τελευταία[23]. Για τον λόγο αυτό, μέχρι σήμερα τα κράτη παραμένουν οι κύριοι των Συνθηκών.

Επί των παραπάνω νομολογιακών βάσεων βασίσθηκαν οι μεταγενέστερες επάλληλες αποφάσεις *Weiss* και *PSPP*[24] που αμφισβήτησαν πλέον έμπρακτα

---

21 Πάγιες θέσεις του εισηγητή δικαστή στην υπόθεση αυτή, P. Kirchhof. Βλ. σχετικά P. Kirchhof, "Der deutsche Staat im Prozess der europäischen Integration", στο: P. Kirchhof/J. Isensee (Hrsg.), Handbuch des Staatsrechts, 1992, VII, σ. 882· K. Doehring, Staat und Verfassung in einem zusammenwachsenden Europa, ZRP 1993, σ. 165· D. Murswiek, Maastricht und der pouvoir constituant, Der Staat, 1993, σ. 165.

22 Ibidem, σ. 887.

23 BVerfGE 89, 155, σ. 196 επ., 210 επ.

24 BVerfGE, Υπόθεση 2 BvR 859/15, 2 BvR 980/16, 2 BvR 2006/15, 2 BvR 1651/15 (18 Ιουλίου 2017), BVerfGE 146, 216 Προδικαστική Παραπομπή, 5 Μαΐου 2020, (Οριστική Απόφαση)·

και όχι απλώς θεωρητικά την υπεροχή του ευρωπαϊκού δικαίου, όπως την ερμηνεύει το ΔΕΕ. Η *PSPP* νομολόγησε ότι οι αποφάσεις της Ευρωπαϊκής Κεντρικής Τράπεζας (ΕΚΤ) για την αγορά κρατικών ομολόγων, αλλά και η σχετική απόφαση του ΔΕΕ, που τις έκρινε νόμιμες, σε απάντηση σχετικού προδικαστικού ερωτήματος της *Weiss*[25], συνιστούν ultra vires υπέρβαση των ενωσιακών αρμοδιοτήτων και άρα δεν παράγουν έννομα αποτελέσματα εντός της Γερμανίας[26].

Κατά το δικαστήριο, η Ευρωπαϊκή Ένωση υπερέβη τα όρια των αρμοδιοτήτων της κατά τρόπο που έρχεται σε πρόδηλη αντίθεση με την αρχή της ανάθεσης (conferral) δεδομένου ότι η άσκηση παρόμοιων αρμοδιοτήτων θα απαιτούσε τροποποίηση της Συνθήκης ή μια εξελικτική ρήτρα, με τη συμμετοχή του Γερμανού νομοθέτη[27]. Επιπροσθέτως, κατά το BVerfGE, το ΔΕΕ προδήλως απέτυχε στην εξέταση του κατά πόσον η ΕΚΤ υπερέβη τις αρμοδιότητές της ως προς την άσκηση νομισματικής πολιτικής: μη εφαρμόζοντας ουσιαστικά την αρχή της αναλογικότητας[28] κατέστησε την κρίση του «αντικειμενικά αυθαίρετη». Τέλος, επιχειρηματολόγησε ειδικά ως προς την αρμοδιότητα των εθνικών δικαστηρίων και γενικότερα των αρχών των κρατών μελών να προβαίνουν σε έλεγχο ultra vires ως εξής: «*εάν τα κράτη μέλη απείχαν από τη διεξαγωγή κάθε είδους ελέγχου ultra vires, θα παραχωρούσαν στα όργανα της ΕΕ αποκλειστική εξουσία επί των Συνθηκών ακόμη και σε περιπτώσεις όπου η ΕΕ υιοθετεί νομική ερμηνεία που ουσιαστικά ισοδυναμεί με τροποποίηση της συνθήκης ή διεύρυνση των αρμοδιοτήτων της*»[29].

Ενδιαφέρον είναι ότι, αν και οι αποφάσεις αυτές του Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου προκάλεσαν πολλά νομικά και πολιτικά σχόλια, δεν ήταν μεμονωμένες και ούτε καν οι πρώτες που έκριναν κοινοτικές πράξεις ή αποφάσεις ανεφάρμοστες στο εσωτερικό δίκαιο ως ultra vires. Το πρώτο δικαστήριο που κήρυξε ευθέως πράξη του δικαίου της ΕΕ ultra vires –και μάλιστα όχι άλλη από απόφαση του ΔΕΕ– ήταν το Τσεχικό Συνταγματικό

βλ. Π. Παυλόπουλο, Μια έμμεση, πλην σαφής, αμφισβήτηση, ό.π.· Μ. Ιωαννίδη, 'Herr der Verträge?': Η απόφαση Weiss του BVerfg, Syntagmawatch.gr 2020.

25 C-493/17 της 11ης Δεκεμβρίου 2018.

26 BVerfGE 2 BvR 859/15, σκέψεις 117 επ.

27 Ibidem, σκέψη 110.

28 Ibidem, σκέψη 123.

29 Ibidem, σκέψη 118.

Δικαστήριο, επί της C-399/09 *Marie Landtová* της 22ας Ιουνίου 2011[30]. Μετά την απόφαση αυτή και πριν από τη *Weiss* και το Ανώτατο Δικαστήριο της Δανίας αρνήθηκε επίσης να αναγνωρίσει την οριζόντια εφαρμογή στη χώρα αυτή της απαγόρευσης των διακρίσεων ως γενικής αρχής του δικαίου της ΕΕ στην υπόθεση του *Ajos* του 2016[31].

Ο Τσέχος Δικαστής έκρινε ότι το Δικαστήριο του Λουξεμβούργου στην εν λόγω απόφαση *Marie Landtová,* σχετική με τους όρους του «βελούδινου διαζυγίου» Τσεχίας και Σλοβακίας, είχε υπερβεί το πεδίο των απονεμημένων αρμοδιοτήτων στην ΕΕ και ως εκ τούτου είχε ενεργήσει ultra vires. Υπογράμμισε επίσης τον ρόλο του ως «*ανώτατου ερμηνευτή των συνταγματικών κανόνων [...], που έχουν την ανώτερη νομική ισχύ στην τσεχική επικράτεια*»[32]. Κατ᾽ αυτόν, αντίθετη ερμηνεία των εθνικών διατάξεων προκειμένου να διασφαλιστεί η συμμόρφωση με το δίκαιο της ΕΕ θα παραβίαζε την αρμοδιότητα και το προνόμιο της Αναθεωρητικής Συνέλευσης για τροποποίηση του Συντάγματος[33].

Κινούμενο σε ανάλογο μήκος κύματος, το Γαλλικό Conseil Constitutionnel ανέκαθεν θεωρούσε ότι οι Ευρωπαϊκές Κοινότητες δεν είναι φορείς ιδίας κυριαρχίας αλλά ασκούν μόνον εκχωρημένες αρμοδιότητες, δυνάμει του άρθρου 55 του γαλλικού Συντάγματος του 1958 και του Προοιμίου του γαλλικού Συντάγματος του 1946[34]. Για τον λόγο αυτό, στην απόφαση του 92-308 το Conseil Constitutionnel υπαγόρευσε στο γαλλικό Κοινοβούλιο

---

30 Απόφαση Pl. ÚS 5/12 της 31ης Ιανουαρίου 2012, διαθέσιμη στο: usoud.cz/view/GetFile?id=6416. Βλ. σχετικά J. Komárek, Czech Constitutional Court Playing with Matches: the Czech Constitutional Court Declares a Judgment of the Court of Justice of the EU Ultra Vires; Judgment of 31 January 2012, Pl. ÚS 5/12, Slovak Pensions XVII, European Constitutional Law Review 2/2012, σ. 323. Βλ. και τις Pl. ÚS 50/04 (re Sugar Quota Case II) και Pl. ÚS 19/08. Πρβλ. M. Kos, The PSPP Judgment of the Bundesverfassungsgericht, Central European Journal of Comparative Law 1/2021, σ. 93 επ., σ. 98.

31 Ανώτατο Δικαστήριο της Δανίας, απόφαση αρ. 15/2014 της 6ης Δεκεμβρίου 2016. Βλ. σχετικά H. Krunke/S. Klinge, The Danish Ajos Case: The Missing Case from Maastricht and Lisbon, European Papers – A Journal on Law and Integration, 3/2018, σ. 157 επ.· M. Kos, The PSPP Judgment, σ. 99.

32 Ibidem, σκέψη 10.

33 Ibidem, σκέψη 11.

34 Βλ. ιδίως την απόφαση του Συνταγματικού Συμβουλίου της 30.12.76, Rec. 15. Βλ. σχετικά αντί άλλων, G. Vedel, L'attitude des juridictions françaises envers les traités Européens, 1987· D. Rousseau, Droit du Contentieux Constitutionnel, 1990, σ. 259 επ.

την ανάγκη συνταγματικής αναθεώρησης, ώστε να θεραπευθεί η αντισυνταγματικότητα της Συνθήκης του Μάαστριχτ σε σχέση με διατάξεις της που έθιγαν «ουσιώδεις» πλευρές άσκησης της εθνικής κυριαρχίας. Πράγματι, το νέο άρθρο 88-1 του γαλλικού Συντάγματος ρητά επιτρέπει την *κοινή άσκηση αρμοδιοτήτων* με τις Ευρωπαϊκές Κοινότητες. Το Δικαστήριο ρητά όμως έθεσε ως όρο ότι η άσκηση από την Ευρωπαϊκή Ένωση των αρμοδιοτήτων αυτών δεν επιτρέπεται να θίξει τα θεμελιώδη δικαιώματα και, κυρίως, την ουσία της άσκησης της εθνικής κυριαρχίας («Ουσιώδης» θεωρείται από το Δικαστήριο η αρμοδιότητα του εθνικού κράτους να εξασφαλίζει τον σεβασμό των δημοκρατικών θεσμών, τη συνέχεια της ζωής του έθνους και την περιφρούρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ελευθεριών).

Στη δε μεταγενέστερη απόφασή του 92-312 το Conseil Constitutionnel διευκρίνισε ότι ο αναθεωρητικός νομοθέτης μπορεί να προσδιορίζει το ακριβές περιεχόμενο της κυριαρχίας (άρθρο 3 του γαλλικού Συντάγματος), με σεβασμό των διαδικαστικών προϋποθέσεων της αναθεώρησης και τη δημοκρατική αρχή, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 89 του εν λόγω Συντάγματος[35]. Περαιτέρω, με την απόφασή του 97-394 της 31ης Δεκεμβρίου 1997, δέχθηκε, περαιτέρω, ότι δεν είναι ανεκτός συνταγματικά ο ουσιώδης περιορισμός της εθνικής κυριαρχίας από την αυθαίρετη διεύρυνση των απονεμημένων στην ΕΕ αρμοδιοτήτων. Οι βασικές αποδοχές αυτής της νομολογίας έγιναν δεκτές και από την απόφαση 2004-496, η οποία έκρινε τη συνταγματικότητα της Συνθήκης για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα[36].

Ανάλογη είναι η νομολογία και του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ισπανίας στη Γνώμη που εξέδωσε ως προς το εάν η Συνθήκη για το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα ήταν συμβατή με το ισπανικό Σύνταγμα[37]. Κατά το Δικαστήριο, το άρθρο 93 του ισπανικού Συντάγματος, βάσει του οποίου έγινε η ένταξη της χώρας στις Ευρωπαϊκές Κοινότητες, ενσωματώνει σιωπηρά ουσιαστικά όρια στην ολοκλήρωση: τον σεβασμό της κρατικής κυριαρχίας, τις θεμελιώδεις

---

35 Βλ., αντί άλλων, G. Vedel, Souveraineté et supranationalité, Pouvoirs 1993, σ. 79. Πρβλ. και την απόφαση 98-400 DC.

36 Απόφαση 2004-496 DC της 10ης Ιουνίου 2004, διαθέσιμη στο: conseil-constitutionnel.fr/decision/2004/2004496DC.htm.

37 Απόφαση TC 1/2004, διαθέσιμη στο: tribunalconstitucional.es/es/jurisprudencia/restrad/Paginas/DTC122004en.aspx.

συνταγματικές αρχές και το σύστημα αξιών που καθιερώνεται στο Σύνταγμα, ιδίως στα θεμελιώδη δικαιώματα[38].

III. Η εθνική συνταγματική ταυτότητα

Η εθνική συνταγματική ταυτότητα θέτει επίσης όρια στην αρχή της υπεροχής του κοινοτικού δικαίου. Πολύ πριν από τη θέσπιση του άρθρου 4.2 ΣυνθΕΕ περί «συνταγματικής ταυτότητας», το Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο είχε διατυπώσει στις αποφάσεις *Frontini, Granital* και *Fragd* τη θεωρία των controlimiti στην υπεροχή του κοινοτικού δικαίου[39]. Νομολόγησε εκεί ότι, βάσει του άρθρου 11 του ιταλικού Συντάγματος, διατηρεί την αρμοδιότητα να εξετάζει, εξαιρετικά, την αντίθεση κανόνων του κοινοτικού δικαίου προς τις θεμελιώδεις διατάξεις του Συντάγματος, κυρίως στον τομέα των ανθρώπινων δικαιωμάτων, αν και όχι μόνον. Πλέον πρόσφατα, ως κατεξοχήν φιλοευρωπαϊκό δικαστήριο, αντιδρώντας στις αποφάσεις *Taricco I*[40] και *II*[41], του ΔΕΕ δεν αναφέρθηκε στη θεωρία των controlimiti, αλλά επιχείρησε να εμπλακεί σε έναν διάλογο με το ΔΕΕ, αποστέλλοντας σχετικό προδικαστικό ερώτημα[42].

Κατόπιν της άρνησης ουσιαστικά του ΔΕΕ να εμπλακεί σε έναν ουσιαστικό διάλογο αναγνώρισης της συνταγματικής ιταλικής ταυτότητας, το Δικαστήριο ενέμεινε στην υπεράσπιση της συνταγματικής του τάξης, κρίνοντας ότι το άρθρο 325 ΣΛΕΕ εφαρμόζεται στην Ιταλία μόνο στον βαθμό που είναι συμβατό με τη συνταγματική αρχή της νομιμότητας (άρθρο 25 παρ. 2 του ιταλικού Συντάγματος) και επιβεβαίωσε ότι «*μόνο το Συνταγματικό Δικαστήριο έχει αρμοδιότητα να εξακριβώσει εάν το δίκαιο της ΕΕ έρχεται σε*

---

[38] Πρβλ. και την TC 26/2014 της 13ης Φεβρουαρίου 2014, και τις προγενέστερες TC 64/1991 και 108/92. Βλ. σχετικά A. Torres Pérez, Spanish Constitutional Court, Constitutional Dialogue on the European Arrest Warrant: The Spanish Constitutional Court Knocking on Luxembourg's Door; Spanish Constitutional Court, Order of 9 June 2011, ATC 86/2011, European Constitutional Law Review, 1/2012, σ. 105, ιδίως σ. 119-121.

[39] Corte Costituzionale, αποφάσεις της 18ης Δεκεμβρίου 1973, No 183/1973, Frontini, ECLI:IT:COST:1973:183· της 5ης Ιουνίου 1984, No 170/1984, Granital, ECLI:IT:COST:1984:170· και της 13ης Απριλίου 1989, Fragd, ECLI:IT:COST:1989:232.

[40] Case C-105/14 της 8ης Σεπτεμβρίου 2015, διαθέσιμο στο: curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?text=&docid=167061&pageIndex=0&doclang=EN&mode.

[41] Case C-42/17 της 5ης Δεκεμβρίου 2018.

[42] Corte costituzionale, Order 24/2017.

αντίθεση με τις θεμελιώδεις αρχές του συνταγματικού συστήματος και, ιδίως με τα αναπαλλοτρίωτα δικαιώματα του ατόμου»[43]. Έχοντας διαπιστώσει τη μερική αντισυνταγματικότητα του άρθρου 325 ΣΛΕΕ, η Corte υποστήριξε ότι ενόψει της συνταγματικής ταυτότητας της Ιταλίας, η απόφαση του *ΔΕΕ «δεν μπορεί να ερμηνευθεί ως απαίτηση ένα κράτος μέλος να εγκαταλείψει τις υπέρτατες αρχές της συνταγματικής του τάξης».*

Το Γερμανικό Συνταγματικό Δικαστήριο διατύπωσε χωρίς την αβρότητα του Ιταλικού τις δικές του επιφυλάξεις ως προς την προστασία της γερμανικής συνταγματικής ταυτότητας, με αφετηρία την απόφασή του για τη Συνθήκη της Λισαβόνας. Επιβεβαίωσε εκεί την υποχρέωση του εθνικού δικαστή να υπερασπίζει την εθνική ταυτότητα της έννομης τάξης του, εφόσον τόσο αυτός όσο και τα άλλα άμεσα κρατικά όργανα, φέρουν συνταγματική ευθύνη σε ό,τι αφορά την πορεία της ευρωπαϊκής ενοποίησης (Integrationsverantwortung), που περιλαμβάνει την υποχρέωση να αντιδρούν όταν ενωσιακά όργανα υπερβαίνουν τις αρμοδιότητές τους με τρόπο που αμφισβητεί τη γερμανική συνταγματική τάξη. Κατά το Δικαστήριο, «*η συνταγματική ταυτότητα είναι αναφαίρετο στοιχείο της δημοκρατικής αυτοδιάθεσης ενός λαού. Για να διασφαλιστεί η αποτελεσματικότητα του εκλογικού δικαιώματος και να διαφυλαχθεί η δημοκρατική αυτοδιάθεση, είναι αναγκαίο το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο να ελέγχει, εντός των ορίων των αρμοδιοτήτων του, τη μη παραβίαση της συνταγματικής ταυτότητας από πράξεις της Κοινότητας ή της Ένωσης και ότι η τελευταία δεν παραβιάζει προφανώς τις αρμοδιότητες που της έχουν ανατεθεί*[44]».

Πιο πρόσφατα, στην απόφαση *Mr. R* (που ορισμένοι αποκαλούν *Solange III*), το BVerfGE έκρινε αντισυνταγματική μία απόφαση έκδοσης Αμερικανού πολίτη, βάσει ευρωπαϊκού εντάλματος, ως αντίθετη στην αρχή της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας[45]. Κατά το δικαστήριο, η συμμόρφωση με την αρχή της προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, η οποία καλύπτεται από τη ρήτρα αιωνιότητας του ΘΝ, αποτελεί εγχώρια εκτελεστό δίκαιο, που επιβάλλει έλεγχο στην εφαρμογή του δικαίου της ΕΕ, για λόγους προστασίας

---

43 Corte costituzionale της 14ης Απριλίου 2018, 115/2018 (ECLI:IT:COST:2018:115).

44 BVerfGE 123, 267 2 BvE, 2/08.

45 Mr. R v. Order of the Oberlandesgericht Düsseldorf, 2 BvR 2735/14, διαθέσιμο στο: bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Pressemitteilungen/EN/2016/bvg16-004.html.

της εθνικής συνταγματικής ταυτότητας[46]. Το σημαντικό αυτής της απόφασης είναι ότι δεν θέτει χρονικούς περιορισμούς (*Solange,* για όσο χρόνο), αλλά αναγνωρίζει διαρκή αρμοδιότητα του Δικαστηρίου, ανεξαρτήτως του κατά πόσο προστατεύεται στην εθνική κοινοτική τάξη η αρχή της ανθρώπινης αξίας[47]. Μάλιστα, ενόψει των παραπάνω αποδοχών, η απόφαση εξηγεί γιατί η παραπομπή στο Δικαστήριο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων (ΔΕΕ) δεν ήταν απαραίτητη, λόγω του δόγματος της acte clair.

Σε ανάλογο πλαίσιο, το Conseil Constitutionnel αποφάσισε το 2006 να ασκεί έλεγχο στο εάν η μεταφορά μιας οδηγίας της ΕΕ παραβιάζει κανόνες ή αρχές εγγενείς στη συνταγματική ταυτότητα της Γαλλίας[48]. Στη συνέχεια νομολόγησε ότι για θέματα συντρεχουσών αρμοδιοτήτων, που επιμερίζονται μεταξύ της ΕΕ και των κρατών μελών της, διερευνά τυχόν αντισυνταγματικότητα σε όλο το σώμα του γαλλικού συνταγματικού δικαίου, ενώ για θέματα αποκλειστικής αρμοδιότητας της ΕΕ, ασκεί έλεγχο αποκλειστικά με αναφορά στις αρχές της γαλλικής συνταγματικής ταυτότητας[49].

Σε συνέχεια, το Γαλλικό Συμβούλιο της Επικρατείας (Conseil d'État) αποφάσισε ότι έχει αρμοδιότητα να κρίνει ζητήματα σχετικά με τη συνταγματικότητα συγκεκριμένων Οδηγιών και ότι εφεξής, προτού υποβάλει ερώτημα στο ΔΕΕ, το ίδιο θα εξετάζει πρώτα εάν η Οδηγία είναι συμβατή με τις εσωτερικές συνταγματικές διατάξεις ή με την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων[50]. Προγενέστερη νομολογία[51] ήδη όριζε ότι η υπεροχή του δικαίου της ΕΕ δεν ισχύει ως προς διατάξεις συνταγματικού χαρακτήρα, εφόσον η συνταγματική αρχή δεν διασφαλίζεται στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης από ισοδύναμο κοινοτικό κανόνα ή αρχή.

Κατά τον Εισηγητή της απόφασης του 2007, «*ο υφιστάμενος νομικός πλου-*

---

46 Σκέψεις 37-50.

47 Βλ. σχετικά J. Nowag, EU law, constitutional identity, and human dignity: A toxic mix?, CMLR 2016, διαθέσιμο στο: papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2840473.

48 Απόφαση της 27ης Ιουλίου 2006, 2006–540 DC, Loi DADVSI, ECLI:FR:CC:2006:2006:540.DC.

49 Απόφαση της 31ης Ιουλίου 2017, 2017–749 DC, CETA, ECLI:FR:CC:2017:2017:749.

50 CE της 8ης Φεβρουαρίου 2007, Société Arcelor Atlantique et Lorraine et autres, n° 287110. Βλ. σχετικά Κ. Γιαννακόπουλο, Η επίδραση του δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης στον δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων, 2013, αρ. 273.

51 CE Sarran et Levacher, της 30ης Οκτωβρίου 1998.

ραλισμός δεν επιτρέπει πλέον στην κελσενιανή πυραμίδα να περιγράψει επαρκώς τη σχέση μεταξύ των διαφορετικών έννομων τάξεων του εθνικού δικαίου, του δικαίου της ΕΕ και της ΕΣΔΑ». Συνεπώς, το Συμβούλιο της Επικρατείας θεωρεί ότι η ερμηνεία του ευρωπαϊκού δικαίου ανάγεται πλήρως στη δικαιοδοσία του, σε ό,τι αφορά τον έλεγχο συνταγματικότητας ή συμφωνίας με την ΕΣΔΑ. Και σε πρόσφατη απόφαση του 2021, τη *French Data Network et autres,* η Ολομέλεια του Conseil d'État ενεργοποίησε τη νομολογία αυτή (*ρήτρα διασφάλισης Arcelor*) ακόμη πιο εκτεταμένα, επιβεβαιώνοντας την αρμοδιότητά του να ελέγξει τη συμβατότητα του ενωσιακού δικαίου με τους κανόνες και τις αρχές του εθνικού Συντάγματος που είναι «*συμφυείς με τη συνταγματική ταυτότητα της Γαλλίας*»[52].

Από τη σύντομη αυτή αναδρομή στη νομολογία, προκύπτει σαφώς ότι ο δικαστής των συνταγματικών και ανώτατων δικαστηρίων διατηρεί για τον εαυτό του την αρμοδιότητα να κρίνει σε τι συνίσταται η εθνική συνταγματική του ταυτότητα, την οποία εύλογα εξακολουθεί να θεωρεί ύψιστο κανόνα αναφοράς, και όχι όπως το ΔΕΕ, απλώς θεμέλιο λόγων γενικού συμφέροντος που, ενδεχομένως, να μπορούν, ίσως, κατά περίπτωση, και με εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας, να περιορίσουν τις θεμελιώδεις οικονομικές ελευθερίες[53]. Επίσης, όπως είναι αναμενόμενο, λόγω της πρωταρχίας του Συντάγματος, τα συνταγματικά και ανώτατα δικαστήρια θεωρούν ότι αυτά και όχι το ΔΕΕ έχουν τον πρώτο λόγο ως προς τον προσδιορισμό της συνταγματικής τους ταυτότητας. Ακόμη και το φιλικότερο στην ευρωπαϊκή ενοποίηση Ιταλικό Συνταγματικό Δικαστήριο θεωρεί ότι το ίδιο έχει την εξουσία να ορίσει σε τι συνίσταται η εθνική ταυτότητα και τις συνέπειες, σύμφωνα με το εσωτερικό δίκαιο, ενώ επαφίεται στο ΔΕΕ να ορίσει τις συνέπειες για άλλες χώρες από τη σκοπιά του ευρωπαϊκού δικαίου.

Ενόψει της αδύνατης αναγνώρισης της απόλυτης υπεροχής και της ανά-

---

[52] Υποθέσεις με αρ. 393099, 394922, 397844, 397851, 424717, 424718 της 21ης Απριλίου 2021, βλ. σχετικά στο: conseil-etat.fr/fr/arianeweb/CE/decision/2021-04-21/393099. Βλ. σχετικά Κ. Γιαννακόπουλο, Η εθνική συνταγματική ταυτότητα και ο «κλεφτοπόλεμος» των δικαστών. Σκέψεις με αφορμή την απόφαση του Conseil d'État στην υπόθεση "French Data Network et autres", Constitutionalism.gr 4.5.2021· πρβλ. Π. Παυλόπουλο, Αλλαγή σκυτάλης», ό.π.

[53] Πρβλ. τις C-135/08 Rottmann, ECLI:EU:C:2009:588, σκέψη 25· C-36/02 Omega Spielhallen v Oberbürgermeisterin der Bundestadt Bonn [2004] ECR I-09609· C-213/07 Michaniki AE v Ethniko Symvoulio Radiotileorasis [2008] ECR I-09999, σκέψη 65· C-208/09 Ilonka Sayn-Wittgenstein v Landeshauptmann von Wien [2010], σκέψη 83.

γκης εναρμόνισης με τις εθνικές συνταγματικές τάξεις, μια από τις εξέχουσες αυθεντίες του ευρωπαϊκού δικαίου, ο καθηγητής H. H. Weiler, έχει προτείνει πρόσφατα τη θέσπιση ενός νέου σχηματισμού του ΔΕΕ, που θα εξετάζει περιπτώσεις σύγκρουσης μεταξύ κοινοτικού δικαίου και συνταγματικών κανόνων, ιδίως σε περιπτώσεις ultra vires[54]. Το νέο αυτό Μικτό Τμήμα Μείζονος Συνθέσεως θα προεδρεύεται από τον Πρόεδρο του ΔΕΕ και θα συμμετέχουν σε αυτό έξι δικαστές του Δικαστηρίου και έξι δικαστές από τα Συνταγματικά ή Ανώτατα Δικαστήρια των κρατών μελών σε προκαθορισμένη σειρά. Θα αποφασίζει δε με αυξημένη πλειοψηφία οκτώ ή εννέα δικαστών, ώστε να είναι σαφές ότι η σχετική απόφαση αντανακλά τις διαμορφωμένες θέσεις του κοινού ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού.

IV. Η περίπτωση της contra constitutionem λειτουργίας ιδιωτικών ΑΕΙ

Όταν γράφονταν οι γραμμές αυτές δεν είχε ακόμη δημοσιευθεί το σκεπτικό της απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας για τα ιδιωτικά ΑΕΙ. Σε κάθε περίπτωση, στην υπόθεση αυτή ήμουν διάδικος και μακρά δικηγορική παράδοση με υποχρεώνει να μην τη σχολιάσω προσωπικά[55]. Περιορίζομαι, συνεπώς, να κλείσω αυτό το άρθρο με όσα έγραφα όταν ακόμη η υπόθεση δεν είχε εισαχθεί στο Δικαστήριο[56]: Ακόμη και εάν τίποτα από όσα προηγήθηκαν δεν είναι ορθό, ακόμη και εάν πράγματι υπάρχει ένα δικαίωμα ίδρυσης κερδοσκοπικών ιδιωτικών πανεπιστημίων στο ευρωπαϊκό δίκαιο και αυτό υπερισχύει του άρθρου 16 του Συντάγματος, προκειμένου να προκύψουν έννομες συνέπειες στην ελληνική έννομη τάξη, πρέπει να υπάρξει συνταγματική αναθεώρηση. Ενόψει του αυστηρού χαρακτήρα της συνταγματικής μας τάξης, το άρθρο 28 δεν αποτελεί εναλλακτική οδό αναθεώρησης σε σχέση με το άρθρο 110[57]. Κατά τη ρητή επιφύλαξη της παρ. 2 του άρθρου 28, οι περιορισμοί ως

---

54 J. H. H. Weiler/D. Sarmiento, The EU Judiciary After Weiss: Proposing A New Mixed Chamber of the Court of Justice, Verfassungsblog 2.6.2020, διαθέσιμο στο: verfassungsblog.de/the-eu-judiciary-after-weiss.

55 Για μια ανασκόπηση της σχετικής συζήτησης δες, αντί άλλων, Γ. Σωτηρέλη, Ιδιωτικά και κερδοσκοπικά (μη) Πανεπιστήμια. Οι θλιβερές επιπτώσεις μιας διάτρητης δικαστικής απόφασης, Constitutionalism.gr 2025.

56 Γ. Κατρούγκαλος, Ο Αββάς Σιεγιές και τα ιδιωτικά πανεπιστήμια, ό.π.

57 Η αντίθετη άποψη της Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Ελληνικό Συνταγματικό δίκαιο και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση, 1996, σ. 37 επ. δεν επικράτησε, με δεδομένη την πάγια αντίθετη

προς την άσκηση της εθνικής κυριαρχίας, δεν πρέπει να θίγουν τις βάσεις του δημοκρατικού πολιτεύματος. Αναθεώρηση χωρίς την άμεση συμμετοχή του εκλογικού σώματος και απόφαση της Βουλής συνιστά άμεση αναίρεση του δημοκρατικού της χαρακτήρα. Κατά αυτόθρονη κατάληξη, η συνταγματική τάξη που θα προκύψει από την ελλειμματική αυτή αναθεώρηση δεν θα είναι δημοκρατική.

Συνεπώς, η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων στην ΕΕ και ο περιορισμός της κυριαρχίας της Ελληνικής Δημοκρατίας έχουν ως όριο τις συνταγματικές διατάξεις, που δεν μπορούν να αναθεωρηθούν «σιωπηλά» από το ευρωπαϊκό δίκαιο χωρίς να ακολουθηθεί η διαδικασία του άρθρου 110. Αυτός είναι, άλλωστε, ο χωρίς εξαίρεση κανόνας που ακολουθούν όλες οι ευρωπαϊκές δημοκρατίες: όταν μία διάταξη του Συντάγματος κρίνεται ότι είναι αντίθετη σε πλευρές της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, αναθεωρείται. Έτσι, πέραν των άλλων περιπτώσεων που προαναφέρθηκαν, η Ισπανία αναθεώρησε το άρθρο 13 παρ. 2 του Συντάγματός της, η Πορτογαλία τα άρθρα 7 παρ. 6, 15 παρ. 5 και 105, η Σουηδία το άρθρο 5 του κεφαλαίου 10, η Αυστρία προσέθεσε τα νέα άρθρα 23a έως 23f, η Φινλανδία το νέο άρθρο 33α, κ.ο.κ.

Εξάλλου, η νομοθέτηση σε αντίθετη κατεύθυνση προς την υφιστάμενη συνταγματική διαπίστωση ουσιαστικά δεσμεύει και καθιστά εικονική και κενού περιεχομένου μεταγενέστερη συνταγματική αναθεώρηση του άρθρου 16. Εάν θεωρηθεί δεδομένο ότι το ευρωπαϊκό δίκαιο καθιερώνει δικαίωμα ίδρυσης κερδοσκοπικών («επιχειρηματικών», κατά τον προαναφερθέντα χαρακτηρισμό του Ε. Βενιζέλου[58]) πανεπιστημίων, κανένα περιθώριο δεν θα έχει η αναθεωρητική βουλή να ορίσει, π.χ., ότι επιτρέπεται η λειτουργία μόνον μη κερδοσκοπικών ιδιωτικών ΑΕΙ.

άποψη της θεωρίας. Βλ., αντί άλλων, Α. Μανιτάκη, Τα όρια της κοινοτικής αρμοδιότητας, ό.π., σ. 472 επ., ιδίως σ. 492-493· Ευ. Βενιζέλο, Τα όρια της αναθεώρησης του Συντάγματος 1975, 1984, σ. 237 επ.· Π. Παυλόπουλο, Η αναθεώρηση του Συντάγματος υπό το πρίσμα της κοινοβουλευτικής εμπειρίας, 2010, σ. 108 επ.· και του ιδίου, ειδικά για το υπό πραγμάτευση θέμα, Σημεία ομιλίας του Προέδρου της Δημοκρατίας κ. Προκοπίου Παυλοπούλου κατά τον εορτασμό των 180 χρόνων του ΕΜΠ, 12.12.2017, διαθέσιμο στο: presidency.gr/simeia-omilias-toy-proedroy-tis-dimokratias-k-prokopioy-paylopoyloy-kata-ton-eortasmo-ton-180-chronon-toy-emp/.

58 Ευ. Βενιζέλος, Η αλήθεια για τα ιδιωτικά πανεπιστήμια, Το Βήμα 24.11.2008.

Σκέψεις ως προς την παγκοσμιοποίηση και τον παγκοσμισμό

Κώστας Μαυριάς

I. Το σημείο έναρξης του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης

Η παγκοσμιοποίηση, αντιληπτή ως κυρίως οικονομικό φαινόμενο με πολιτιστική διάσταση, αποτελεί πραγματικότητα την οποία βιώνει το σύνολο της ανθρωπότητας. Ερωτάται αν είναι φαινόμενο σύγχρονο ή εμφανίζεται και σε άλλες περιόδους της ιστορίας.

Στη δυτική βιβλιογραφία υποστηρίζεται, εν γένει, ότι η παγκοσμιοποίηση έχει ευρωπαϊκές ρίζες αναγόμενες στην ελληνική και τη ρωμαϊκή αρχαιότητα και ότι, κατά τον Ύστερο Μεσαίωνα, εντοπίζεται στις πόλεις του ιταλικού Βορρά Βενετία, Πίζα και Γένοβα, ενώ, ως σύνολο πρακτικής σε παγκόσμια κλίμακα, θεωρείται ότι αρχίζει με την ανακάλυψη της Αμερικής (1492 μ.Χ.) και, ιδίως, την εξάπλωση των Ευρωπαίων ανά τον κόσμο τους πέντε τελευταίους αιώνες[1]. Πράγματι, η βιομηχανική επανάσταση, από τα τέλη του 18ου αιώνα, έδωσε τη δυνατότητα στην ανθρωπότητα να γνωρίσει μία άνευ προηγουμένου ανάπτυξη της οικονομίας, των συναλλαγών, των μεταφορών και της μετακίνησης πληθυσμών σε παγκόσμιο επίπεδο[2]. Πλειάδα συγγραφέων

[1] Κατά τον P. E. Fässler, Globalisierung, 2007, σ. 49 και 52 επ., η παγκοσμιοποίηση διακρίνεται σε ιστορικές περιόδους. Πριν από το 1500 μ.Χ. τα όρια του εμπορίου είναι οι Ήπειροι και το φαινόμενο λαμβάνει τον χαρακτηρισμό Präglobale Epoche (προπαγκόσμια περίοδος). Ακολουθούν το χρονικό διάστημα από το 1500 έως το 1840, η Protoglobalisierung (πρωτοπαγκοσμιοποίηση), κατόπιν το διάστημα 1840 έως το 1914 ως Erste Globalisierungsphase (πρώτο στάδιο της παγκοσμιοποίησης), εν συνεχεία, το διάστημα από το 1914 έως το 1945, χαρακτηριζόμενο ως Zeit der Gegenläufe (περίοδος των αντιδράσεων), το διάστημα από το 1945 έως το 1990 ως Zweite Globalisierungsphase «zweigeteiltes Spielfeld» (δεύτερο στάδιο της παγκοσμιοποίησης «διαιρεμένο γήπεδο»), και το διάστημα που ακολουθεί, μέχρι σήμερα, ως Dritte Globalisierungsphase «Turbokapitalismus» (τρίτο στάδιο της παγκοσμιοποίησης «Τουρμποκαπιταλισμός»).

[2] Βλ., ενδεικτικά, B. Blancheton, Histoire de la mondialisation, 2008, σ. 15 επ.

εστιάζει, μάλιστα, στις συνθήκες που, με σημείο εκκίνησης τη δεκαετία του 1990, κατέστησαν πολύ εντονότερη τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης, αφότου τα μέσα επικοινωνίας γνώρισαν την ευρύτητα, την αμεσότητα και την καθολικότητα που τους παρέσχε το Διαδίκτυο, το οποίο την υπηρετεί και την καθορίζει, σήμερα, σε μεγάλο βαθμό[3].

Στη σύγχρονη βιβλιογραφία, η παγκοσμιοποίηση εμφανίζεται ως νόμισμα με δύο όψεις: την οικονομική, και αυτή την οποία αποκαλείται παγκοσμισμός και συνιστά τη θεσμική και πολιτική δυναμική, αλλά και την πολιτιστική διάστασή της.

II. Ορολογικές και εννοιολογικές επισημάνσεις για την παγκοσμιοποίηση και τον παγκοσμισμό

Η παγκοσμιοποίηση είναι πολυδιάστατη, ενώ αξιολογείται και ως κατάσταση αναντίστρεπτη[4], κατά την άποψη και οικονομολόγων κατόχων του βραβείου Νόμπελ[5], σε ορισμένες από τις εκφάνσεις της, όπως η οικονομική και η επικοινωνιακή.

Αμφότερες φέρουν σε επαφή είτε με φυσική παρουσία είτε, προεχόντως μέσω της τεχνολογίας, ανθρώπους που κατοικούν σε διαφορετικά περιβάλλοντα, τα οποία βρίσκονται συχνά σε μεγάλη απόσταση το ένα από το άλλο. Στην οικονομική διάστασή της, αναδιαμορφώνει το σύνολο της παραγωγικής διαδικασίας και των συναλλαγών, προάγει τη μετεγκατάσταση των βιομηχανικών μονάδων και ευνοεί όχι μόνον τον ατομικό νομαδισμό, αλλά και τη μαζική μετακίνηση πληθυσμών. Στην επικοινωνιακή δυναμική της, υπό την επίδραση του Διαδικτύου και των τόπων και μέσων κοινωνικής δικτύωσης,

---

[3] Βλ., ενδεικτικά, K. Ohmae, The Borderless World. Power and Strategy in the Interlinked Economy, 1990· A. Giddens, The Consequences of Modernity, 1991· M. Albrow, The Global Age. State and Society Beyond Modernity, 1996· Z. Bauman, Globalization. The Human Consequences, 1998· T. Friedman, The World Is Flat. A Brief History of the Twenty-first Century, 2005· M. Castells, The Rise of the Network Society, 2nd ed., 2009· D. Harvey, Spaces of Global Capitalism. A Theory of Uneven Geographical Development, 2019.

[4] Βλ., για τον σχετικό προβληματισμό, M. B. Steger, "From Market Globalism to Imperial Globalism. Ideology and American Power after 9/11", στο: B. K. Gills (Ed.), The Global Politics of Globalization. "Empire" vs "Cosmopolis", 2008, σ. 34 επ.

[5] Βλ. J. E. Stiglitz, Η μεγάλη αυταπάτη (μτφρ. Γ. Θεοδωρόπουλος), 2003, σ. 421· και A. Sen, Η ανάπτυξη ως ελευθερία (μτφρ. Ε. Αστερίου), 2006, σ. 294.

αλλά και, ιδίως μέσω του κινηματογράφου και, πολύ περισσότερο, της τηλεόρασης, όπως και πλατφορμών παγκόσμιας εμβέλειας[6], προβάλλει δυτικά και, κατ᾽ εξοχήν, αμερικανικά πολιτιστικά πρότυπα. Μάλιστα, τα τελευταία χρόνια, με μηνύματα που απευθύνονται στο υποσυνείδητο (και με έμφαση στις έννοιες της ποικιλότητας, της διατομεακότητας και της συμπερίληψης (ή συμπεριληπτικότητας, που αποτελεί νεολογισμό), όπως αποδίδονται στα ελληνικά οι αγγλικοί όροι diversity, intersectionality και inclusiveness)[7],

[6] Οι έξι μεγαλύτερες, στον δυτικό κόσμο, είναι το Facebook, το Instagram, το LinkedIn, το YouTube, το X (πρώην Twitter) και το TikTok.

[7] Η αντιμετώπιση της κοινωνικής και φυλετικής αδικίας εκδηλώνεται με ποικίλες μορφές έκφρασης, όπως γραπτά κείμενα, κινηματογραφικές ταινίες, τηλεοπτικές παραγωγές αλλά και αφηγήματα που διακινούνται σε πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, τόσο στον αγγλόφωνο χώρο, ο οποίος κυριαρχεί, όσο και σε άλλα γλωσσικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα. Σε ορισμένα από αυτά τα αφηγήματα, πρόσωπα που συνδέονται με εκπαιδευτική, δικαστική, αστυνομική ή οικονομική εξουσία αποδίδονται με αρνητικά χαρακτηριστικά, ενώ οι αδικούμενοι προέρχονται κυρίως από ομάδες που, ιστορικά, έχουν υποστεί διακρίσεις, περιθωριοποίηση και υποεκπροσώπηση. Άλλα αφηγήματα αφορούν τον σχολικό εκφοβισμό, λεκτικό ή σωματικό, με θύτες πρόσωπα που ανήκουν σε κοινωνικά κυρίαρχες και προνομιούχες ομάδες, ενώ τα θύματα είναι πρόσωπα που φέρουν διαφορετική φυλετική ή εθνοτική ταυτότητα. Σε αρκετά από αυτά τα αφηγήματα γίνεται, ρητά ή υπαινικτικά, αναφορά στην αποικιοκρατία, στη δουλεία και σε άλλες μορφές καταπίεσης, που συνιστούν ιστορικά φαινόμενα των οποίων η καλλιτεχνική παράσταση είναι όχι μόνο θεμιτή, αλλά και αναγκαία για την κατανόηση του παρελθόντος, ενώ, ταυτόχρονα, επιβάλλεται να εξετάζεται αν ορισμένες αφηγήσεις συμβάλλουν σε ιστορικά ακριβή κατανόηση των γεγονότων ή αν, αντιθέτως, καταλήγουν σε απλουστευτικά σχήματα συλλογικής ευθύνης και ενοχής, τα οποία ενδέχεται να τροφοδοτούν την αντιπαράθεση μεταξύ ομάδων ανθρώπων. Πρέπει, επίσης, να επισημανθεί ότι τα εν λόγω αφηγήματα απευθύνονται σε ευρύτατο κοινό και σε περιβάλλον όπου η δημόσια συζήτηση για τα ζητήματα ταυτότητας, ιστορικής ευθύνης, ελευθερίας λόγου και κοινωνικής δικαιοσύνης είναι συχνά έντονη και πολωμένη. Όπως συμβαίνει, π.χ., σε ορισμένα πανεπιστημιακά περιβάλλοντα, όπου καταγράφονται φαινόμενα τόσο αυτολογοκρισίας όσο και περιορισμού του ελεύθερου διαλόγου. Αξιοσημείωτα είναι επίσης και αφηγήματα επιστημονικής φαντασίας, στα οποία προβάλλεται το όραμα μίας ενιαίας ανθρωπότητας, που έχει καταφέρει να υπερβεί φυλετικές, εθνικές και πολιτισμικές διαφορές. Ακόμη, αφηγήματα προβάλλουν, ρητά ή υπαινικτικά, την αξία της κοινωνικής δικαιοσύνης, της οικογένειας, της αλληλεγγύης και της αποκατάστασης κοινωνικά περιθωριοποιημένων προσώπων. Σε αυτά συνήθως πρωταγωνιστούν κοινωνικά υποτιμημένοι εργαζόμενοι, που είναι συνήθως πρόσωπα τα οποία διαθέτουν ικανότητες και μόρφωση τις οποίες αδυνατούν να χρησιμοποιήσουν λόγω δυσμενών προσωπικών συνθηκών. Η τελική αναγνώρισή τους λειτουργεί τόσο ως αποκατάσταση της ανθρώπινης αξίας όσο και ως κριτική έναντι μορφών κοινωνικής αδικίας και οικονομικής ανισότητας. Συμπερασματικά, το ζήτημα απαιτεί ευρεία

προάγεται η εντύπωση, και ίσως όχι μόνο η εντύπωση, ότι διαμορφώνεται μία παγκόσμια κοινωνία ανθρώπων με κοινά πλείονα πολιτιστικά χαρακτηριστικά και αντίστοιχο σύστημα αξιών. Και ενώ οι έννοιες αυτές προβάλλουν την εικόνα μίας ανθρωπότητας που πρέπει να είναι ανεκτική και συνεκτική, λαμβανομένου υπόψη ότι οι άνθρωποι έχουν κοινό το 99,9% του DNA τους και ότι το υπόλοιπο 0,1% αντιπροσωπεύει απλώς την ποικιλομορφία του είδους μας (όπως το χρώμα του δέρματος, των ματιών, της κόμης, το ύψος, η προδιάθεση σε ασθένειες και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά μας), η αναγωγή του ατόμου σε υπέρτατη αξία και η προβολή ως πολιτιστικών προτύπων, στον ιδίως δυτικό κόσμο, του καταναλωτισμού, της αμεσότητας της απόλαυσης και της καθημερινότητας ως του μόνου ενδιαφέροντος χρόνου δεν προφυλάσσουν από τις δυσμενείς συνέπειες για το περιβάλλον και το βιοτικό επίπεδο μεγάλου μέρους της ανθρωπότητας, της κύριας στόχευσης της παγκοσμιοποιημένης οικονομίας, που είναι η διαρκής αύξηση της κερδοφορίας.

Στην ελληνική γλώσσα γίνεται χρήση του όρου παγκοσμιοποίηση για την απόδοση του (γαλλικού) όρου mondialisation και του (κατά την αμερικανική γραφή του) όρου globalization[8] ή (κατά την παραδοσιακή αγγλική γραφή του) globalisation, στην ιταλική γλώσσα χρησιμοποιούνται αμφότεροι οι όροι (globalizzazione, mondializzazione), στην ισπανική (την παραδοσιακή και τις λατινοαμερικανικές εκδοχές της) γίνεται επίσης χρήση του όρου globalización, και στη γερμανική, του όρου Globalisierung.

Η παγκοσμιοποίηση ως mondialisation έχει πλείονες διαστάσεις, και όπως επισημαίνει εκπρόσωπος της ελληνικής θεωρίας, «[σ]ε κάθε χώρα το "κέντρο βάρους" του προσδιορισμού της παγκοσμιοποίησης και του πώς πρέπει να αντιμετωπιστεί διαφέρει»[9].

Υπ᾽ αυτό το πρίσμα, συστηματοποιούμενη, π.χ. στα κείμενα της γαλλικής

έρευνα, προκειμένου να διαπιστωθεί σε ποιον βαθμό πρόκειται περί ακριβών ιστορικών και κοινωνικών καταγραφών, όπως απαιτείται και έρευνα κυρίως ως προς τον τρόπο με τον οποίο διαφορετικές ομάδες κοινού προσλαμβάνουν τα σχετικά αφηγήματα.

[8] Ήδη τη δεκαετία του 1930 ο όρος απαντά σε κείμενα στην αγγλική γλώσσα. Ο όρος υπό τη σημερινή του έννοια ως σύνολο οικονομικών δραστηριοτήτων οφείλεται στον οικονομολόγο T. Levitt, ο οποίος τον εισήγαγε το 1983 με το άρθρο του υπό τον τίτλο The Globalization of Markets.

[9] Ν. Κοτζιάς, Παγκοσμιοποίηση. Η ιστορική θέση, το μέλλον και η πολιτική σημασία, 3η έκδ., 2010, σ. 46.

θεωρίας, η παγκοσμιοποίηση νοείται ως *οικονομική* με δύο επιμέρους εκφάνσεις, την εμπορευματική και τη χρηματιστηριακή (διακίνηση εμπορευμάτων και κεφαλαίων, αντιστοίχως), ως *πολιτιστική* (αλληλοδιείσδυση των τοπικών πολιτισμών μέσω των ταξιδιών και, κατ᾽ εξοχήν, της μαζικής πλέον στην Ευρώπη μετανάστευσης αφρικανικών και ασιατικών πληθυσμών, και στον αμερικανικό Βορρά, κυρίως, πλέον, πληθυσμών της λατινικής Αμερικής), ως *γεωπολιτική* (μέσω της δράσης των διεθνών οργανισμών), ως *κοινωνιολογική* (μέσω της κυκλοφορίας των πληροφοριών και της κοινωνικής δικτύωσης στο Διαδίκτυο).

Ως globalization ή globalisation, κατά την αγγλοσαξονική ορολογία, νοείται η παγκοσμιοποίηση πρωτίστως στην οικονομική διάστασή της, δηλαδή ως σύστημα κανόνων με παγκόσμια εμβέλεια και με κυρίαρχο το στοιχείο της αυτορρύθμισης, ενώ γίνεται αντιληπτή και ευρύτερα, δηλαδή ως σύνολο δραστηριοτήτων τόσο οικονομικών όσο και πολιτιστικών. Υπό τη δεύτερη αυτή εκδοχή τείνει εννοιολογικά προς τη mondialisation, ενώ συγγραφείς επισημαίνουν τη δυσκολία διατύπωσης ενός περιεκτικού ορισμού της, μολονότι η ίδια έχει καταστεί έννοια γενικά αποδεκτή[10]. Ενδεικτικά χρησιμοποιούνται, κατά τις περιστάσεις, διαφορετικοί, όχι ταυτόσημοι αλλά σχετικοί εννοιολογικά, όροι, όπως globality[11] (παγκοσμιότητα), global imaginary (παγκόσμιο φαντασιακό), globalization και globalism[12]. Έτσι, σύμφωνα με αυτή την προσέγγιση, νοείται: **α.** ως παγκοσμιότητα, σύνολο παγκόσμιων διασυνδέσεων και ροών με οικονομικό, πολιτικό, πολιτιστικό και περιβαλλοντικό αντικείμενο, που έχει τα κρατικά σύνορα ως εμπόδιο, **β.** ως παγκόσμιο φαντασιακό, η αναπτυσσόμενη αντίληψη του κόσμου ως ενιαίου συνόλου, κατ᾽ αντίθεση προς αυτή που αφορά το εθνικό κράτος, **γ.** ως παγκοσμισμός, το θεσμικό ιδε-

[10] J. R. Saul, Η κατάρρευση του παγκοσμισμού και η επανεπινόηση του κόσμου, 2019 (πρωτότυπος τίτλος του έργου είναι The Collapse of Globalism: and the Reinvention of the World, 2005), σ. 35-36: «Τι σημαίνει "παγκοσμιοποίηση"; Το να προσπαθείς να δώσεις ορισμό για κάτι που αποτελεί παραδεδομένη σοφία συνιστά σχολαστική παγίδα. Ακόμη χειρότερα, όπως το έθεσε ο Βρετανός φιλελεύθερος Τζων Μόρλευ εκατό χρόνια πριν, "[α]ν θέλουμε μια κοινοτοπία, δεν υπάρχει τίποτε καλύτερο από έναν ορισμό". Καλύτερα, λοιπόν, να εξετάσουμε το ζήτημα στα συμφραζόμενά του».

[11] Όρος ο οποίος απαντά και στην ιταλόγλωσση βιβλιογραφία (globalità).

[12] Βλ. M. B. Steger, Globalization. A Very Short Introduction, 6η έκδ. (η πρώτη το 2003), 2023, σ. 111 επ.

ολογικό πεδίο συγκρότησης της παγκοσμιοποίησης, του οποίου συνιστώσες είναι η αγορά (market globalism), που κυριαρχείται από νεοφιλελεύθερες αντιλήψεις για την οικονομία[13], και η δικαιοσύνη (justice globalism), όπου κυριαρχούν τα ιδανικά του εξισωτισμού (egalitarianism), της παγκόσμιας αλληλεγγύης (global solidarity) και της διανεμητικής δικαιοσύνης ειδικότερα (distributive justice), τέλος, ο ανταγωνισμός των θρησκειών, με στόχο την επικράτηση μίας θρησκείας σε παγκόσμιο επίπεδο (religious globalism). Ειδικότερες μορφές παγκοσμιοποίησης είναι: **α**. η embodied globalization (παγκοσμιοποίηση διά των προσώπων), που αφορά τη μετακίνηση πολιτικών φυγάδων, μεταναστών, ταξιδιωτών, επιχειρηματιών, προσωρινώς εργαζομένων, κ.ά., **β**. η disembodied globalization (άυλη παγκοσμιοποίηση), που χαρακτηρίζεται από τη διασύνδεση και τη διακίνηση ιδεών, δεδομένων και πληροφοριών με χρήση ψηφιακής τεχνολογίας, **γ**. η objectified globalization (αντικειμενικοποιημένη παγκοσμιοποίηση), που αναφέρεται στη διασύνδεση και τη διακίνηση πραγμάτων (things and objects), και **δ**. η institutional globalization (θεσμική παγκοσμιοποίηση), που αντιστοιχεί στη διασύνδεση και την κινητικότητα κοινωνικών και πολιτικών θεσμών, με παράθεση σχετικών παραδειγμάτων στη συγκεκριμένη ως άνω μελέτη αναφοράς[14]. Τέλος, ως χαρακτηριστικά ή διαστάσεις (qualities και characteristics ή dimensions) της παγκοσμιοποίησης νοούνται: **α**. η δημιουργία νέων δικτύων και ο πολλαπλασιασμός των υπαρχουσών συνδέσεων, **β**. η επέκταση των σχέσεων σε επίπεδο εμπορικών συναλλαγών, **γ**. η επιτάχυνση και εντατικοποίηση της επικοινωνίας των ανθρώπων, και **δ**. η επίδραση της επικοινωνίας των ανθρώπων σε παγκόσμιο επίπεδο ως προς τη διαμόρφωση της συναίσθησης κοινών στοιχείων ταυτότητας μεταξύ τους.

Στην ιταλόγλωσση βιβλιογραφία απαντούν αρκετοί ορισμοί με τονισμένη την αξιολογική διάσταση. Έτσι, π.χ., η παγκοσμιοποίηση ως globalizzazione γίνεται νοητή και ως άνοιγμα των παγκόσμιων αγορών προς όφελος των πλούσιων χωρών, προκαλώντας ένα είδος αυξανόμενου χάσματος μεταξύ

[13] Ανεμπόδιστη κυκλοφορία αγαθών, υπηρεσιών και κεφαλαίων ανά την Οικουμένη, με αντίστοιχη υποχρέωση των κρατών να τη διευκολύνουν.

[14] Ως τέτοια αναφέρονται, π.χ., πέραν των διάφορων Μη Κυβερνητικών Οργανώσεων (ΜΚΟ), διεθνείς εταιρείες εμπορίου τροφίμων, όπως και λέσχες οπαδών ποδοσφαιρικών ομάδων οι οποίες διευκολύνουν τη μετακίνηση μελών τους σε άλλες χώρες επ' ευκαιρία αθλητικών συναντήσεων.

Βορρά και Νότου, ενώ η παγκοσμιοποίηση ως mondializzazione παρίσταται ως διαδικασία η οποία υιοθετεί τις προϋποθέσεις της οικονομικής παγκοσμιοποίησης, υποστηρίζοντας διορθωτικά μέτρα και ελέγχους, με στόχο την εξάλειψη των διακρίσεων και τη διασφάλιση προοπτικής ανάπτυξης για όλους[15]. Ειδικότερα, κατά τους παραπεμπόμενους εδώ συγγραφείς, η παγκοσμιοποίηση ως mondializzazione εμφανίζεται ως σύνολο σχέσεων με διάφορες διαστάσεις, κυρίως οικονομικές, μεταξύ χωρών, ενώ η globalizzazione γίνεται αντιληπτή ως σύνολο οικονομικών δραστηριοτήτων που στοχεύουν στην επίτευξη μέγιστου άμεσου κέρδους, με αρνητικές συνέπειες ως προς τα εθνικά κράτη και την κυριαρχία τους[16].

Και στη γερμανόγλωσση βιβλιογραφία επισημαίνεται η δυσχέρεια διατύπωσης ενός περιεκτικού ορισμού της παγκοσμιοποίησης. Όπως, ενδεικτικά, παρατηρείται, ένας κατά προσέγγιση ορισμός πρέπει να περιέχει αναφορά στα εξής στοιχεία: τις κοινωνικές αλληλεπιδράσεις που έχουν ως πεδίο τους όλο και ευρύτερους χώρους, διαπερατούς από όλο και πιο πυκνά δίκτυα, ακόμη δε το ότι τα δίκτυα αυτά δημιουργούν τις προϋποθέσεις δομικής αναδιοργάνωσης ή, με άλλη διατύπωση, μετασχηματισμού των τοπικών κοινωνιών. Τα κίνητρα που καταγράφονται εν προκειμένω είναι θρησκευτικά, επιστημονικά, πολιτιστικά, οικονομικά, πολιτικά και στρατιωτικά, ενώ υποστηρίζεται ότι οι φραγμοί στην αλληλεπίδραση καθίστανται υπερβατοί μέσω του τρόπου κατανόησης των γεγονότων και των καταστάσεων, της τεχνολογικής προόδου, της οργανωτικής καινοτομίας, όπως και των διεθνών και υπερεθνικών σχέσεων[17]. Αποφεύγοντας την παράθεση ενός αναλυτικού ορισμού, ο Helmut Schmidt, π.χ., στις διαλέξεις του επί του φαινομένου της παγκοσμιοποίησης, ανέδειξε με (τέσσερα) χαρακτηριστικά παραδείγματα την πολιτική, την οικονομική και την πολιτιστική διάστασή της[18].

---

15 B. Amoroso, Della globalizzazione, 1996.

16 Βλ. A. Lomonaco, συνεργάτη της Radio Vaticana, με πολλές σχετικές δημοσιεύσεις (ο ίδιος παραπέμπει και στη διπλωματική εργασία του υπό τον τίτλο Limiti e potenzialità del fenomeno della globalizzazione per l'economia contemporanea, 2001).

17 Βλ. P. E. Fässler, Globalisierung, ό.π., σ. 30 επ. Βλ., επίσης, G. Schneider, Globalisierung, 2008, ως προς τις οργανώσεις που παίζουν σημαίνοντα ρόλο στην παγκοσμιοποίηση θέτοντας σχετικούς κανόνες, σ. 107 επ.

18 Globalisierung. Politische, Ökonomische und kulturelle Herausforderungen, 2η έκδ., 2006.

Στην ελληνική θεωρία, κατά μίαν άποψη, «[ω]ς παγκοσμιοποίηση μπορεί να χαρακτηριστεί, πρώτον, μια παγκόσμιας έκτασης διαδικασία ή ένα αποτέλεσμα. Δεύτερον, μια παγκόσμια τάση, κυρίαρχη ή δευτερεύουσα. Τρίτον, ένα μεμονωμένο φαινόμενο που καταγράφεται σε παγκόσμια κλίμακα ή ένα σύνολο τέτοιων φαινομένων […] [και] [σ]ε τελευταία ανάλυση, το τι προσδιορίζεται ως παγκοσμιοποίηση εξαρτάται πρωτίστως από το κατά πόσον αναφερόμαστε σε μια διαδικασία που εκτείνεται σε ένα πεδίο δράσης του ανθρώπου ή σ' ένα συνολικότερο γίγνεσθαι που αφορά "ολικά" την ανθρώπινη κοινωνία»[19].

Ο *παγκοσμισμός* απαντά, στη διεθνή βιβλιογραφία, στα αγγλικά ως globalism[20], στα γαλλικά ως mondialisme, στα ιταλικά και τα ισπανικά ως globalismo, και στα γερμανικά ως Globalismus. Η έναρξη της χρήσης αυτού του όρου στην ελληνική βιβλιογραφία έγινε ήδη προ δύο και πλέον δεκαετιών[21].

---

[19] Ο Ν. Κοτζιάς παρατηρεί, στο ως άνω παραπεμπόμενο έργο του (σ. 49), και ότι «[σ]ε τελευταία ανάλυση, η διαμάχη γύρω από την παγκοσμιοποίηση δεν είναι μια διαμάχη φιλολογική ή παράθεσης στατιστικών στοιχείων και έξυπνων επιχειρημάτων […], αλλά […] μια αγωνιώδη[ς] αναζήτηση των αλλαγών που βρίσκονται σε εξέλιξη στον σημερινό κόσμο […] για τη σύνδεση των αλλαγών που επέρχονται στον σημερινό κόσμο με τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις της κοινωνίας· για τη θέση του ατόμου και τους σχεδιασμούς της πολιτικής· για τη σημασία της επιστημονικής ανάλυσης και τη βοήθεια που δίνει στις επιλογές της ανθρωπότητας […]». Κατά την αντίληψή του, υπάρχουν τρία ζεύγη κριτηρίων για την ανάλυση της παγκοσμιοποίησης όπως και προκειμένου να απαντηθούν τα ερωτήματα αν η παγκοσμιοποίηση είναι αντικειμενικό φαινόμενο ή υποκειμενική επιλογή (ο ίδιος τη θεωρεί αντικειμενικό φαινόμενο, αποτέλεσμα της εξέλιξης του καπιταλισμού και της κοινωνίας των ανθρώπων), αν είναι οικονομικό ή κοινωνικό φαινόμενο (ο ίδιος την αντιλαμβάνεται ως σύνθετο φαινόμενο που περιέχει τόσο οικονομική όσο και κοινωνική διάσταση), και αν είναι σύγχρονο φαινόμενο ή διαρκές συστατικό του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού (ο ίδιος την προσεγγίζει ως φαινόμενο που εκτείνεται στον χωροχρόνο, ο οποίος μεταβάλλεται, υπ' αυτή δε την έννοια η παγκοσμιοποίηση αποτελεί ολότητα με χαρακτηριστικά τα οποία βρίσκονται σε ασύμμετρη μεταξύ τους σχέση), σ. 48-66 passim.

[20] Κατά τον ορισμό του Cambridge Dictionary, globalism είναι η αντίληψη ότι τα συμβαίνοντα σε μία χώρα δεν μπορούν να διαχωρίζονται από τα συμβαίνοντα σε άλλες, και ότι η οικονομική και η εξωτερική πολιτική πρέπει να προγραμματίζονται υπό το πρίσμα της διεθνούς πραγματικότητας.

[21] Στην έκδοση στα ελληνικά, υπό τον τίτλο Παγκοσμιοποίηση και Δημοκρατία, 2002, του βιβλίου του P.-A. Taguieff, Résister au "bougisme". Démocratie forte contre mondialisation techno-marchande, αποδίδεται, από τον μεταφραστή του έργου, κ. Ν. Κούρκουλο, με αυτόν τον όρο ο αγγλικός όρος «globalism» (σ. 110). Ο όρος χρησιμοποιήθηκε, αργότερα, στη

Ο αγγλικός όρος globalism και ο (αντίστοιχος στα γαλλικά) mondialisme διαφέρουν εννοιολογικά από τον αγγλικό όρο globalisation (ή globalization) και mondialisation.

Στη γαλλική βιβλιογραφία, ως mondialisme νοούνται σχεδιασμοί με σκοπό τη γεωπολιτική επικράτηση. Στο πλαίσιο αυτό διακρίνονται, από εκπρόσωπο της θεωρίας, δύο: ο αμερικανικός, ο οποίος, μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, θεωρείται ως ο μόνος που, με τα χαρακτηριστικά και τις δυνατότητες της υπερδύναμης, υπηρετεί και προάγει το μονοπώλιο της γεωπολιτικής επικράτησής της, και ο ισλαμικός, ο οποίος δεν έχει τα χαρακτηριστικά της κρατικής υπερδύναμης, αλλά, ως θρησκειοπολιτικός, και με μέσο τη διάδοση της ισλαμικής πίστης, αυξάνει την επιρροή του δια της δημογραφίας και της μαζικής μετανάστευσης[22].

Στην ισπανική βιβλιογραφία, η παγκοσμιοποίηση (globalización) νοείται, από εκπρόσωπό της, ως σύνολο σχέσεων και δράσεων με χαρακτήρα οικονομικό, πολιτιστικό, τεχνολογικό και επικοινωνιακό που ωθούν στην ενοποίηση της ανθρωπότητας, ενώ με τον όρο παγκοσμισμός (globalismo) νοείται ένας νέος τρόπος κυριαρχίας επί της ανθρωπότητας, ο οποίος έχει ως προϋπόθεση την εξουσίαση επί των εθνικών κρατών και, ως στόχο, την άσκηση εξουσίας επί του συνόλου της ανθρωπότητας. Υπ᾽ αυτή την έννοια, ο παγκοσμισμός τείνει προς την παγκόσμια κυβέρνηση (ή διακυβέρνηση, όπως, συνήθως, αποκαλείται)[23] και προσεγγίζει εννοιολογικά τον αντίστοιχο γαλλικό όρο mondialisme. Σύμφωνα με τον ανωτέρω παραπεμπόμενο Ισπανό συγγραφέα, οι δυνάμεις που προωθούν τα μηνύματα του παγκοσμισμού στο εσωτερικό των εθνικών κρατών αποτελούνται από πολιτικά κόμματα που υιοθετούν όρους του λεξιλογίου οι οποίοι χρησιμοποιούνται από τους θεωρητικούς των διεκδικήσεων διάφορων κοινωνικών ομάδων. Μεταξύ των διεθνών οργανισμών που στηρίζουν τον παγκοσμισμό είναι, κατά τον εν λόγω συγγραφέα,

μετάφραση στα ελληνικά από τον Γ. Πινακούλα, υπό τον τίτλο Η Κατάρρευση του Παγκοσμισμού και η επανεπινόηση του κόσμου, 2015, του βιβλίου του J. R. Saul, The Collapse of Globalism, 2018.

22 Βλ. A. Chauprade, Le projet mondialiste, σε Le Mondialisme dans ses œuvres, Actes de la XVIIIe Université d'été de Renaissance Catholique, Abbaye de Pontlevoy, juillet 2009, 2018, σ. 9-36.

23 Βλ. A. Laje, Globalismo. Ingeniería social y control total en el siglo xxi, 2024, σ. 190-192.

και η Ευρωπαϊκή Ένωση[24], όπως και οι διεθνείς Μη Κυβερνητικές Οργανώσεις (εφεξής ΜΚΟ), πολλές από τις οποίες, χρηματοδοτούμενες από πολυεθνικές οικονομικές οντότητες, ιδίως διευκολύνουν τη μαζική μετακίνηση πληθυσμών από άλλες χώρες στην Ευρώπη και τη Βόρεια Αμερική, με υποκρυπτόμενο στόχο την επίτευξη ανταγωνιστικών τιμών στη διεθνή αγορά για τα προϊόντα τα οποία παράγουν οι επιχειρήσεις των εν λόγω οικονομικών οντοτήτων, στην Ευρώπη ιδίως, μέσω των χαμηλών αμοιβών που προκαλεί η υπερπροσφορά εργασίας των μεταναστών εργαζομένων.

Το φάσμα των στοιχείων που συγκροτούν εννοιολογικά την παγκοσμιοποίηση και τον εξ αυτής απορρέοντα παγκοσμισμό είναι ευρύ. Ένας περιεκτικός ορισμός θα ήταν, ίσως, πολύ εκτενής, ενώ ένας λακωνικός θα ήταν, ίσως, πολύ στενός. Θα μπορούσε, κατά σύνθεση των δύο εννοιών, να πει κανείς ότι παγκοσμιοποίηση και παγκοσμισμός είναι ό,τι υπερβαίνει το εθνικό κράτος ως φορέα κυρίαρχης πολιτικής εξουσίας, δηλαδή πεδίο ανάπτυξης οικονομικών σχέσεων, αλλά και χώρο άσκησης πολιτικής, όπως και διαμόρφωσης πολιτισμού, και το οποίο ασκεί ισχυρή πίεση στο Σύνταγμα ως καταστατικό χάρτη του κράτους, την οικονομία και, εν τέλει, τον πολιτισμό ως δέσμη εκδηλώσεων του πνεύματος, θρησκευτικών αναφορών, αξιών, εθίμων και συνηθειών που συνιστούν τα χαρακτηριστικά μίας κοινωνίας ανθρώπων σε κρατικό πλαίσιο.

Όλοι οι σχετικοί με την παγκοσμιοποίηση και τον παγκοσμισμό ξενικοί όροι που αναφέρονται ανωτέρω έλκουν την καταγωγή τους από τη λατινική γλώσσα και, συγκεκριμένα, τις λέξεις globus και mundus[25]. Ο πρώτος, ο

---

[24] Ibidem, σ. 241 επ.

[25] Ο J. Derrida, στη μελέτη του Η παγκοσμιοποίηση, η ειρήνη και η κοσμοπολιτική, ένα από τα επτά κείμενά του που παρουσιάζονται (μτφρ. Β. Μπιτσώρης), 2003, σ. 86 επ. και 93 επ., παρατηρεί, ως προς τους απορρέοντες από αυτούς όρους (globus → globalization, Globalisierung (αναφέρει αυτές τις δύο) και mundus → mondialisation), μεταξύ άλλων, τα εξής: «Αν θέλω οπωσδήποτε να τη διακρίνω [την mondialisation], από την έννοια της globalization ή της Globalisierung […] αυτό γίνεται επειδή η έννοια του κόσμου [monde] νεύει σε μία ιστορία, διατηρεί μία μνήμη η οποία τον διακρίνει από τη μνήμη της υδρογείου [globe], της οικουμένης [univers], της Γης, του ίδιου του κ ό σ μ ο υ (τουλάχιστον του κ ό σ μ ο υ με την προχριστιανική σημασία) […]». Η διάκριση αυτή δεν συμπίπτει με τη διάκριση που κάνει η μεγάλη πλειοψηφία των συγγραφέων που ασχολούνται με το περιεχόμενο των εν λόγω εννοιών. Όσον αφορά τον όρο «κοσμοπολιτική» (cosmopolitics, στα αγγλικά), διακρίνεται από τη «γεωπολιτική» κατά το ότι απευθύνεται στη δράση οντοτήτων που δεν

οποίος στα ελληνικά σημαίνει την υδρόγειο σφαίρα, υποδεικνύει, κυριολεκτικά μεν, τον πλανήτη στον οποίο κατοικούμε, μεταφορικά δε, την ανθρωπότητα, ενώ ο δεύτερος αποδίδεται στα ελληνικά με τον όρο κόσμος[26], και εννοεί, και αυτός, το σύνολο των ανθρώπων. Στις ανωτέρω ξένες γλώσσες, οι υποστηρικτές τους ονομάζονται, αντιστοίχως, στα αγγλικά globalists, στα γαλλικά mondialistes, στα ιταλικά globalisti, στα ισπανικά globalistas, και στα ελληνικά παγκοσμιστές. Στα γερμανικά, οι οπαδοί της παγκοσμιοποίησης αποδίδονται με τους όρους Anhänger der Globalisierung, γίνεται δε, στη γερμανική βιβλιογραφία, χρήση του όρου Globalisierungsgegner για την υπόδειξη των αντιτιθεμένων σε αυτή. Στα ελληνικά, δεν υπάρχει καθιερωμένος αντίστοιχος όρος (μονολεκτικός ή σύνθετος) του αντιτιθεμένου στην παγκοσμιοποίηση και τον παγκοσμισμό. Θα μπορούσε, για την υπόδειξή του, να επιλεγεί ο νεολογισμός «αντιπαγκοσμιστής». Στα αγγλικά, τη σχετική αντίθεση εκφράζουν ιδίως οι όροι nationalist και tribalist, στα γαλλικά, ο όρος souverainiste, στα ιταλικά, ο όρος antiglobalista, στα ισπανικά οι όροι nacionalista και localista. Μεταξύ υποστηρικτών και αντιπάλων της παγκοσμιοποίησης κινούνται όσοι αναζητούν απαντήσεις στην πορεία της παγκοσμιοποίησης, αναφερόμενοι σε θεσμούς και έννοιες που έχουν το θεμέλιό τους στο εθνικό κράτος. Ερευνώντας, έτσι, το τι είναι παγκοσμιοποίηση, ο Γερμανός κοινωνιολόγος Ulrich Beck, ένθερμος υποστηρικτής του κοσμοπολιτισμού, επισημαίνει -σε έργο του οποίου ο τίτλος είναι, πράγματι, ιδιαίτερος κατά το ότι περιέχει τόσο την παγκοσμιοποίηση (Globalisierung) όσο και τον παγκοσμισμό (Globalismus)[27]- λανθασμένες, κατά την κρίση του, αντιλήψεις

είναι μόνο υποκείμενα του διεθνούς δικαίου, αλλά περιλαμβάνουν και άλλες οντότητες ή καταστάσεις. Βλ., ενδεικτικά, P. Dardot/C. Laval, Instituer les mondes. Pour une cosmopolitique du commun, 2025. Στο ίδιο πνεύμα, ο É. Balibar, Cosmopolitique: Des frontières à l'espèce humaine - Écrits III, 2022, καλεί σε δράση την ανθρωπότητα ως πολιτικώς ενιαία. Βλ., ακόμη, το επτάτομο έργο της I. Stengers, υπό τον γενικό τίτλο Cosmopolitiques, μία αναζήτηση μεταξύ του επιστημονικού «γνωρίζω» και του φιλοσοφικού «πιστεύω» ως τρόπου συμμετοχής στο ιστορικό γίγνεσθαι.

[26] Σε άλλες γλώσσες (όπως τη γαλλική και την αγγλική), ο όρος cosmos (Kosmos, στη γερμανική) χρησιμοποιείται για την υπόδειξη του σύμπαντος (universum, στη λατινική γλώσσα).

[27] Was ist Globalisierung? Irrtümer des Globalismus - Antworten auf Globalisierung, 1997, του οποίου η απόδοση στα ελληνικά (Ούλριχ Μπεκ, Τι είναι παγκοσμιοποίηση; Λανθασμένες αντιλήψεις και απαντήσεις, 1998) είναι καταδεικτική, κατά την απόδοση του τίτλου του

και απαντήσεις, κάτι όχι σύνηθες σε σχέση με την πλειοψηφία των επί των ζητημάτων αυτών έργων της ξένης βιβλιογραφίας. Το βιβλίο του αυτό μετρά, ήδη, τρεις περίπου δεκαετίες και, στο διάστημα αυτό, πολλά έχουν επισυμβεί προς την κατεύθυνση τόσο της παγκοσμιοποίησης όσο και του παγκοσμισμού. Χαρακτηριστικής σημασίας, ιδίως υπό τα σημερινά δεδομένα, είναι ότι, στο πρώτο τμήμα του καταληκτικού κεφαλαίου του, η Ευρώπη παρίσταται, υπό ομώνυμο τίτλο κεφαλαίου, ως *απάντηση στην παγκοσμιοποίηση*. Υποστηρίζει, έτσι, ο Ulrich Beck ότι «[δ]εν υπάρχει εθνική διέξοδος από τη διαδικασία της παγκοσμιοποίησης. Υπάρχει όμως διεθνική διέξοδος. Ένα διεθνικό κρατικό οικοδόμημα με το μέγεθος της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα μπορούσε να αποσπάσει και πάλι την πρωτοκαθεδρία στην άσκηση πολιτικής, θα μπορούσε να δώσει και πάλι στα συνεργαζόμενα κράτη τη δυνατότητα να παρεμβαίνουν πολιτικά για το[ν] δημοκρατικό έλεγχο των εξελίξεων σε κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο. Στην πράξη δηλαδή: μια ισχυρή, δημοκρατική Ευρωπαϊκή Ένωση θα μπορούσε να ρίξει το βάρος της, ως μεγάλη παγκόσμια δύναμη, στην κατεύθυνση πραγματικών αλλαγών –τόσο στο εσωτερικό της όσο και προς τα έξω»[28]. Στο δεύτερο τμήμα του καταληκτικού κεφαλαίου αυτού του έργου διατυπώνεται, εξάλλου, η προειδοποίηση ότι «αν ο φαταλισμός [η μοιρολατρία] του μεταμοντέρνου και του νεοφιλελεύθερου οικουμενισμού γίνει η προφητεία που θα επιβεβαιώσει την ίδια τους την ύπαρξη, αυτό θα είναι μοιραίο». Ακολουθεί παραστατική περιγραφή της γραφειοκρατίας των Βρυξελλών και των πολυεθνικών επιχειρήσεων[29], και πρόβλεψη ότι, αν η πορεία των πραγμάτων είναι αυτή του μεταμοντέρνου και του νεοφιλελεύθερου οικουμενισμού, η Ευρώπη κινδυνεύει να μετατραπεί σε κοινωνία με κύρια χαρακτηριστικά την ύπαρξη μεγάλης φτώχειας για μεγάλο μέρος του πληθυσμού της και συγκέντρωσης μεγάλου πλούτου στα χέρια ολίγων.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση απέχει ακόμη από ένα τέτοιο σημείο, πλην όμως, στο γεωπολιτικό επίπεδο, δεν θυμίζει πλέον την ισχύ της ως κοσμοκράτειρας και, κυρίως, δεν αποτελεί απάντηση στην παγκοσμιοποίηση άλλη από την, και

έργου στην ελληνική γλώσσα, της μη διάκρισης μεταξύ Globalisierung και Globalismus.

[28] σ. 303 της έκδοσης του ως άνω έργου σε ελληνική μετάφραση.

[29] «Στο εσωτερικό των απειλούμενων πολιτειών ζουν και εργάζονται γραβατωμένοι υπάλληλοι σε ουρανοξύστες που παρακολουθούνται από συστήματα βίντεο, που είναι κατασκευασμένοι κοντά ο ένας στον άλλο όπως συνηθιζόταν παλιά –οχυρά που τα έχουν καταλάβει και τα κυβερνούν πολυεθνικές επιχειρήσεις».

θεσμικά στοχευόμενη, ταύτισή της με αυτή. Χαρακτηριστικό είναι, σχετικά, ότι το απορριφθέν από ευρωπαϊκούς λαούς (τον γαλλικό και τον ολλανδικό) σχέδιο ευρωπαϊκού Συντάγματος επανήλθε, σχεδόν κατά το σύνολό του, ως Συνθήκη της Λισσαβώνας.

III. Είναι σε ύφεση η παγκοσμιοποίηση και ο παγκοσμισμός;

Η διαρκής διεύρυνση της παγκοσμιοποίησης και η διάχυση των ιδεών του παγκοσμισμού τελούν υπό αμφισβήτηση από συγγραφείς, κάποιοι από τους οποίους, ήδη πριν από είκοσι χρόνια, είχαν αναγγείλει την κατάρρευσή του[30], ενώ, πρόσφατα, αναγγέλθηκε η έξοδος από την παγκοσμιοποίηση[31]. Άλλοι συγγραφείς θεωρούν ότι πρόκειται περί φαινομένων που βρίσκονται, αν όχι σε πορεία εξαφάνισης, τουλάχιστον σε ύφεση. Για να διαπιστώσει, όμως, κανείς τι πραγματικά συμβαίνει, πρέπει, πρώτα, να διακρίνει σαφώς μεταξύ της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, η οποία, όπως επισημαίνεται ανωτέρω, αποτελεί πραγματική κατάσταση, και του παγκοσμισμού, ο οποίος έχει ως θεσμικό πλαίσιο τους κανόνες του διεθνούς δικαίου, ως στόχευση τη θέση της ανθρωπότητας υπό ενιαία κυβέρνηση (ή διακυβέρνηση), και ως πλαίσιο διασφάλισης του συγκεκριμένου στόχου του την πολιτιστική ομογενοποίησή της.

Στην πράξη, η παγκοσμιοποίηση της οικονομίας δεν δείχνει σημεία ύφεσης, μη επηρεαζόμενη από τις γεωπολιτικές ανακατατάξεις και, συγκεκριμένα και κατά χρονολογική σειρά, το διπολικό σχήμα μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το ακολουθήσαν μονοπολικό σχήμα ηγεμόνευσης του κόσμου μετά τη διάλυση της Σοβιετικής Ένωσης και, σήμερα, την πορεία προς σχήμα πολυκεντρικό. Ο παγκοσμισμός, από μέρους του, δεν φαίνεται να έχει ευνοϊκή την προοπτική της εγκαθίδρυσης παγκόσμιας κυβέρνησης. Η κοινωνία των κρατών, υπό οποιοδήποτε σχήμα, ήταν και παραμένει άναρχη (κατά την ορολογία των θεωρητικών των διεθνών σχέσεων), ενώ όλα τα κράτη μέλη του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών, εκατόν ενενήντα τρία (193) σήμερα, επιδιώκουν την ενίσχυση της παρουσίας τους στη διεθνή σκηνή. Ερωτάται σε ποιον βαθμό επιτυγχάνουν υπολογίσιμη γεωπολιτική παρουσία τα κράτη που συγκροτούν την Ευρωπαϊκή Ένωση, η οποία, μέσω της διαδικασίας

[30] Βλ., π.χ., ενδεικτικά, J. R. Saul, Η κατάρρευση του παγκοσμισμού και η επανεπινόηση του κόσμου, ό.π.

[31] Βλ., ενδεικτικά, M. Guénaire, Après la mondialisation. Le retour à la nation, 2022.

της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, υποκαθιστά, στο πεδίο της γεωπολιτικής, εκφάνσεις της κυριαρχίας τους. Σε αυτό το πλαίσιο προοδευτικής περιστολής της κρατικής κυριαρχίας, ισχυρό λόγο εξακολουθούν να έχουν κράτη, όπως η Γερμανία, η οποία επιχειρεί ανασύνταξη της οικονομικής ισχύος της και ανακοινώνει τον επανεξοπλισμό της, η Γαλλία, ως οικονομική και πυρηνική δύναμη, η Ιταλία, η Πολωνία, η Ισπανία και η Ολλανδία, ως ισχυρές, συγκριτικά, οικονομίες, τέλος, οι ολιγάνθρωπες σκανδιναβικές χώρες, αλλά με επίσης ισχυρή οικονομία, Σουηδία και Φινλανδία[32]. Χώρες οι οποίες οπωσδήποτε δεν απειλούν την παγκοσμιοποίηση, ενώ, ως μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αποτελούν πείραμα παγκοσμισμού. Το αυτό και η πλειάδα των κρατών που ήταν εντεταγμένα στο Σύμφωνο της Βαρσοβίας, πολλά από τα οποία, όταν ανέκτησαν την ανεξαρτησία τους μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, πέτυχαν την ένταξή τους στη μεν Ευρωπαϊκή Ένωση, για να διασφαλίσουν καλύτερους όρους οικονομικής ανάπτυξης, στο δε ΝΑΤΟ, για να ενισχύσουν τη θωράκισή τους έναντι μίας νέας ηγεμόνευσής τους από άλλα ευρωπαϊκά κράτη, όπως είχε συμβεί στο παρελθόν[33]. Απάντηση, εν τέλει, στο ερώτημα ποια θα είναι η θέση της Ευρωπαϊκής Ένωσης και των κρατών μελών της σε ένα πολυκεντρικό γεωπολιτικό σχήμα, αν αυτό επικρατήσει, μόνο οι επερχόμενες εξελίξεις μπορούν να δώσουν.

[32] Η Νορβηγία, επίσης σκανδιναβική και οικονομικά ισχυρή χώρα, δεν είναι μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά είναι μέλος του ΝΑΤΟ.

[33] Βλ. J. R. Saul, ό.π., σ. 328.

Φύση και Δημοκρατία – μια αλληλόχρεη θέση

Αναστάσιος-Ιωάννης Δ. Μεταξάς

Ο τίτλος υπαινίσσεται, προφανώς, το ποιος μπορεί να είναι ο δομικός και λειτουργικός εγγυητής ενός τέτοιου αγαθού: της Φύσης. Και όσο περισσότερο αυτό ισχύει ως πιθανότητα, όσο η Δημοκρατία εγγυάται αποτελεσματικά τη διάσωσή της, τόσο περισσότερο αυτό το πολίτευμα δικαιώνεται. Και όχι μόνο νομιμοποιείται οντολογικά αλλά και ηθικο-πολιτικά.

Στη βάση αυτής της Θέσης η οποιαδήποτε προσβολή, αλλά και η αδικαιολόγητη αποχή από την προστασία της Φύσης πλήττουν ό,τι πάνω στη γη υπάρχει. Κινούμενο ή αδρανές, επίγειο, υπόγειο, θαλάσσιο ή υποθαλάσσιο, ανεξάρτητα από το οποιοδήποτε μέγεθός του. Οτιδήποτε δηλαδή από αυτά που συνθέτουν –με την πιο μουσική έννοια του ρήματος– το σύνολο της ύπαρξης. Μια τέτοια γενικευτική συμπερίληψη δεν πρέπει να ξενίζει. Θέλει να υπογραμμίσει την πρόσληψη της Φύσης στην *καθολική υπόστασή* της. Άνθρωποι, ζώα, δέντρα, φυτά, άλλα αόρατα στο μάτι και άλλα αθέατα ακόμη, περιλαμβάνονται στον όρο Φύση. Και δεν εξαιρούνται με οποιοδήποτε κριτήριο και όσα σε συγκεκριμένες σχέσεις μαζί μας θεωρούνται κάποια στιγμή επικίνδυνα ή βλαπτικά. Και ανάλογα, νομίζω, θα πρέπει να σκεφθούμε και για μια *άλλη* Φύση. Αυτή που προκύπτει από ενέργειες δικές μας που σεβάστηκαν εξίσου ό,τι η γη μπορούσε να υποδεχθεί. Μικροί ανθρώπινοι δρόμοι που δεν κατέστρεψαν τα δάση. Μονοπάτια που διέρχονται με δισταγμό μέσα από αυτά. Κάποιες όχθες στα ποτάμια που διαμορφώθηκαν έτσι ώστε από εκεί να μπορούμε να απολαύσουμε τις ροές του νερού συνοδές των δικών μας περιπάτων. Ακόμα και τους ηρακλείτειους υπαινιγμούς του βλώσκου φιλοσόφου. Και αυτά και άλλα ανάλογα, όπως μικρά ισάνθρωπα σπίτια από εμάς κτισμένα, λιτά κοσμήματα δεμένα με τον δρόμο και τον χώρο. Και με σεβασμό στην όψη του ουρανού. Φύση είναι και αυτά. Απορροφώνται από αυτήν γιατί τα ίδια είναι από την αρχή στο μέγεθός της και στον σχεδιασμό που η ίδια είχε

αφήσει να διαγραφεί. Μια οικολογία αισθητικής δημοκρατίας αργόρρυθμα να καθιερώνεται.

Η Φύση υφίσταται στην ακεραιότητα της ενότητάς της. Και μέσα από αυτήν παρίσταται ως αγαθό του οποίου η διαφύλαξη με θετικές ενέργειες αλλά και με χρήσιμες παραλείψεις αποτελεί *οικουμενική υποχρέωση*. Στο μέτρο, τώρα, που όλα τα παραπάνω κατοχυρώνονται και με νομικές διατάξεις όταν οι πεποιθήσεις απουσιάζουν ενώ δεν θα έπρεπε, παράγουν για τον καθένα δικαίωμα καταγγελίας, σε κάθε περίπτωση προσβολής ή απειλής προσβολής της Φύσης, υπαρκτής ή δυνητικής. Έτσι, μέσω θεσμικών προδιαγραφών, όπου υπάρχουν, η άμυνα της Φύσης καθίσταται *αγώγιμη*. Και όσο περισσότερο είναι διευρυμένο αυτό το δικαίωμα καταγγελίας, τόσο ένα *Κράτος Δικαίου* της *Φύσης* διαμορφώνεται και καθιερώνεται.

Στην αφετηρία αυτής της θεώρησης η Φύση μόνο μέσα σε Δημοκρατία μπορεί να προστατευθεί. Και η δεύτερη, η Δημοκρατία, να δικαιώνεται, όπως προειπώθηκε. Και όχι απλώς να νομιμοποιείται στη συνείδηση των πολιτών. Δεν είναι συνεπώς διόλου τυχαίο ότι τα αυταρχικά, τα αυταρχίζοντα ή και τα απλώς διακριτικώς δύσπιστα στη δημοκρατία καθεστώτα είναι αυτά που προσπερνούν αυτήν την υποχρέωση με αιτιολογίες *παροντικού συμφέροντος*. Καταλείποντας έτσι σε αυτούς που έρχονται μια Φύση παραμορφωμένη, πιο ευάλωτη, λιγότερο εξ αντικειμένου αντιστεκόμενη σε ό,τι μπορεί ανεπίστρεπτα να την τραυματίζει. Θλιβερή συνέπεια μιας εγωικής φιλοσοφίας εις βάρος εκείνων που ανυποψίαστα θα μας διαδεχθούν. Κι οι οποίοι ευθύνες δεν θα μπορούν να ζητήσουν από κάποιους που το έγκλημά τους θα έχει παραγραφεί λόγω θανάτου.

Αντιλαμβάνεται κανείς στην περίπτωση που θα ήθελε να δει το πρόβλημα με τυπικούς όρους πόσο είναι η Δημοκρατία, επειδή επιτρέπει στην κοινωνία να αντιδρά και να διαμαρτύρεται, αυτή που προϋποτίθεται σχεδόν αποκλειστικά για τον έλεγχο της κάθε παραβατικής εξουσίας.

Η Φύση όμως δεν προσβάλλεται μόνο από καθημερινές ανώνυμες πρακτικές· όχι λιγότερο υπεύθυνες για ό,τι επιφέρουν. Προσβάλλεται συχνά και από κατηγορίες *ιδιώνυμης ευθύνης*. Όπως είναι για παράδειγμα η επιστήμη. Και συχνά ο κίνδυνος προέρχεται από την πιο πρωτότυπη, από την πιο επώνυμη, από την πιο εφευρετική. Επεμβάσεις μακριά από κάθε υπόθεση βιοηθικής, διασπάσεις μορίων και στοιχείων, πειράματα με αφρούρητη την εξέλιξη των συνεπειών τους, αναπτύξεις ταχυτήτων πέραν από τους φυσικούς ρυθμούς,

μάς προετοιμάζουν όχι απλώς για αφύσικες εκπλήξεις αλλά και για καταχρήσεις ίσως μη αναχαιτίσιμες. Για κακουργηματικές, προηγούμενες εμπειρίες, έστω και αν εκ των υστέρων ζητήθηκαν συγγνώμες, οι ευθύνες δεν αποδόθηκαν. Γιατί απορροφήθηκαν μέσα στην απρόσωπη υπόσχεση ότι το ένα ή το άλλο δεν θα ξανασυμβεί.

Για όλα αυτά, αλλά και για άπειρα άλλα, η Δημοκρατία ως κοινωνικά και πολιτικά ελεγχόμενη οργανωτική δομή, τόσο μέσα από τις τυπικές όσο και μέσα από τις διαχρονικές μεγάλες πλειοψηφίες, δείχνει να παράγει τους όρους προστασίας της Φύσης. Έτσι κάθε φορά που η εξουσία, η οποιαδήποτε, προσπερνά την υποχρέωσή της να δρα, αυτοαναιρείται στη δημοκρατική της υπόσταση.

Σε αυτές τις ώρες που οι πόλεμοι, οι πιο ένοχες μαζικές καταστροφές, σαρώνουν ανθρώπους, φυτά, ζώα και έντομα πάσης φύσεως, μολύνουν τα εδάφη και τις θάλασσες και μάς «εξοικειώνουν» με τη βία, τα διερωτήματα λιγοστεύουν και τα ρεπορτάζ διεκδικούν την προσοχή μας περισσότερο από τα προσβαλλόμενα αγαθά. Αν παραμείνουμε θεατές σε όσα διαπράττονται ας μην ξεχνάμε ότι όσο και αν ακόμα μετακινούμεθα σε καθαρότερα μέρη, άλλη μετοίκηση δεν προβλέπεται. Αλλά και αν αυτό φαντασιακά θα μπορούσε να μας καθησυχάσει, θα ήταν άδικο να μεταφέρουμε αλλού μια τέτοια ανώφελη εμπειρία.

Όλα τα παραπάνω νομίζω ότι συνοψίζονται σε ένα σχεδίασμα ενός άσημου ποιητή. Όπου γράφει:

Τί νὰ πεῖ κανεὶς γιὰ τοὺς μεγάλους δρόμους!
Τοὺς αὐτο-κινητο-δρόμους!
Π᾽ ἕναν αἰώνα τώρα διώχνουνε ἀπὸ τὸ διάβα μας
χωριά, τοπία καὶ ἀνθρώπους.

Τί νὰ πεῖ κανεὶς γιὰ τὸν καθορισμένο προορισμό,
ποὺ δὲν σ᾽ ἀφήνει πουθενὰ νὰ σταματήσεις!
Νὰ δεῖς, ἔτσι τυχαῖα, κάτι ἄλλο.

Μονάχα σ᾽ ὅ,τι ἀπὸ πρὶν ἔχεις ἀποφασίσει,
σ᾽ ἐκεῖνο τελικὰ θενὰ βρεθεῖς.
Κι ἄλλα μπορεῖ, τὰ πιὸ σπουδαῖα, νὰ μὴ δεῖς
κι ἀπέξω νὰ τ᾽ ἀφήσεις.

Μὲ τοὺς μεγάλους δρόμους, τοὺς αὐτο-κινητο-δρόμους,
π᾽ αφήνουνε ἀπέξω χωριά, τοπία καὶ ἀνθρώπους,
τὴν ἔχεις χάσει τὴ συνάντηση!
Ποὺ χτίστηκε συχνὰ μὲ τόσους, τόσους κόπους.

Πολιτική θεολογία και Σύνταγμα

Κυριάκος Π. Παπανικολάου

> «Δεν υπάρχει πιο διηνεκές και πιο βασανιστικό μέλημα για τον άνθρωπο από το, μένοντας ελεύθερος, να βρει το συντομότερο δυνατόν ποιον να προσκυνήσει. Αλλά ο άνθρωπος ψάχνει να προσκυνήσει εκείνο που είναι αδιαμφισβήτητο, τόσο αδιαμφισβήτητο, ώστε όλοι οι άνθρωποι ταυτόχρονα να καταλήξουν σε πάνδημο προσκύνημα. […] Να, αυτή η ανάγκη του πάνδημου προσκυνήματος είναι το κυριότερο μαρτύριο του κάθε ανθρώπου ξεχωριστά και όλης της ανθρωπότητας μαζί απ᾽ αρχής των αιώνων. Για το πάνδημο προσκύνημα εξόντωναν ο ένας τον άλλο διά πυρός και σιδήρου»[*].

I.

Η πολιτική θεολογία αναδεικνύεται συνήθως σε περιόδους μεγάλων μεταβάσεων ή εντός θεωρητικών προσεγγίσεων τέτοιων μεταβάσεων. Τούτο δεν σημαίνει ότι πρόκειται για ιστορική θεώρηση, αλλά ότι δι᾽ αυτής διεκδικείται μια προνομιακή θέαση και κατανόηση του γίγνεσθαι προ της εγκαθιδρύσεως ενός νέου *status*. Μάλιστα, εν όψει των αντικειμένων που προεχόντως φωτίζονται από την πολιτική θεολογία και της θέσης τους ως ακμών οριοθέτησης ή υπέρβασης της καθεστηκυίας τάξεως ή, πάντως, της ήσυχης θεωρητικής μας στάσεως προς τον ρούν των εντεύθεν, θα μπορούσε να υποστηριχθεί ότι η πολιτική θεολογία δεν είναι διηνεκώς παρούσα ή, εν πάση περιπτώσει, εν ενεργεία, αλλά αποκαλύπτεται εντεύθεν –και κατά

[*] Φιόντορ Ντοστογιέφσκι, Αδελφοί Καραμάζοφ, 2011 (μτφρ. Ελ. Μπακοπούλου), Βιβλίο Πέμπτο, Κεφάλαιο 5: «Ο Μεγάλος Ιεροεξεταστής», σ. 486 επ. (502).

τούτο *υπάρχει* εφ᾽ ημίν– μόνον κατά τοιαύτες μεταβάσεις. Η –μη κεκανονισμένη[1]– τομή των μεγάλων αποφάσεων προβάλλεται σε θεωρητικές τομές πολιτικής θεολογίας.

Έστω και αν η πολιτική θεολογία εδύνατο να εντοπισθεί σε πρότερες εποχές μέσα από ορισμένες στροφές της συγκαιρινής θεωρητικής σπείρας τους, το καθοριστικό σημείο της σύγχρονης εγνωσμένης χρήσης της εντοπίζεται κυρίως στο έργο του *Carl Schmitt*[2]. Οι περισσότερες σύγχρονες προσεγγίσεις κατοπτρίζονται στην δική του πραγμάτευση, και μάλιστα στην στιλπνότητα οικείων αποφθεγμάτων του. Από το γνωστότατο αυτών θα εκκινήσουμε και εδώ:

«Όλες οι μεστές έννοιες της σύγχρονης πολιτειολογίας είναι εκκοσμικευμένες θεολογικές έννοιες»[3].

Τι σημαίνει αυτό το *«είναι»*; Συνεχίζει ως εξής:

«Όχι μόνον ως προς την ιστορική τους εξέλιξη (εφ᾽ όσον *μεταφέρθηκαν* από τη θεολογία στην πολιτειολογία […]), αλλά και ως προς τη συστηματική τους δομή, της οποίας *η γνώση είναι απαραίτητη* για μια κοινωνιολογική θεώρηση αυτών των εννοιών. […] Μονάχα αν συνειδητοποιήσουμε τέτοιες *αναλογίες*[4] μπορούμε να γνωρίσουμε την εξέλιξη των ιδεών πάνω στη φιλοσοφία του κράτους κατά τους τελευταίους αιώνες. […] Εδώ ενδιαφέρει μόνον σε ποιον

---

[1] Για τις κεκανονισμένες τομές των αποφάσεων των συνταγματικών αναθεωρήσεων βλ. Κ. Παπανικολάου, «Από "αναθεώρηση" σε αναθεώρηση: Η τομή του 1975 και η ανατομή του 1986», στο: Ευ. Βενιζέλος (επιμ.), Πενήντα χρόνια από το Σύνταγμα του 1975. Η συνταγματική υπόσχεση της Μεταπολίτευσης και η ποιότητα της Δημοκρατίας και του Κράτους Δικαίου, 2026, σ. 171 επ. (171-174).

[2] Προσεγγίσεις που θα μπορούσαν να υπαχθούν στην πολιτική θεολογία εντοπίζονται ήδη σε προγενέστερες φάσεις της φιλοσοφικής και πολιτικής σκέψης (βλ. και κατωτ., υποσημ. 19). Ωστόσο, η σύγχρονη συζήτηση έχει ως κύριο σημείο αναφοράς τις θέσεις του Schmitt. Πρβλ. Ευ. Βενιζέλο, «Οι δύο όψεις της πολιτικής θεολογίας», στο: του ιδίου, Πολιτική θεολογία και Συνταγματική ηθική, Μελέτες και Δοκίμια, 2024, σ. 13 επ. (14-16, 16-17), όπου παρατηρείται ότι η πολιτική θεολογία δεν εμφανίζεται μεν για πρώτη φορά στον Μεσοπόλεμο με τον Schmitt, αλλά πάντως ο όγκος «της διεθνούς θεωρητικής συζήτησης για την εκκοσμικευμένη όψη της πολιτικής θεολογίας όπως την έθεσε ο Schmitt δείχνει το μέγεθος της επιρροής που έχει ασκήσει».

[3] C. Schmitt, Πολιτική Θεολογία. Τέσσερα κεφάλαια γύρω από τη διδασκαλία περί κυριαρχίας, 1994 (μτφρ. Π. Κονδύλης), σ. 65.

[4] Στο πρωτότυπο γερμανικό κείμενο: «solcher analogen Stellung» [C. Schmitt, Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität, 10η έκδ., 2015 (1η έκδ.: 1922), σ. 43].

βαθμό η *συνάφεια* καθ᾽ εαυτήν[5] λαμβάνεται υπ᾽ όψιν σε μια κοινωνιολογία νομικών εννοιών»[6].

Άμεσο αντικείμενο, λοιπόν, της πολιτικής θεολογίας δεν είναι το θείον, αλλά η πολιτεία. Καθώς δε η νεωτερική κατανόησή της συστρέφεται στο δίκαιο διά του οποίου συντάσσεται και λειτουργεί, τουλάχιστον εν μέρει η πολιτική θεολογία εκβάλλει (σ)το Σύνταγμα[7]. Ήδη στο παραπάνω χωρίο διαφαίνονται δύο οπτικές του συσχετισμού της πολιτειολογίας προς την θεολογία. Σε αυτόν δε τον συσχετισμό έγκειται η πολιτική θεολογία, η οποία ούτως καθίσταται συναρτησιακή έννοια, που δύναται να κατανοείται μόνον ανατέμνοντας καταλλήλως αυτόν τον συσχετισμό. Η πολιτική θεολογία δεν είναι *tertium* ή διάμεσος της πολιτειολογίας και της θεολογίας, αλλά τρόπος του αναφέρεσθαι αλλήλαις.

«Είναι», κατά την πρώτη οπτική, θέαση του πολιτειολογικού ως *καταγομένου* εκ του θεολογικού. Η πολιτική θεολογία εστιάζει ακριβώς στο «εκ» της *εκ-κοσμίκευσης*, δηλαδή στο πόθεν (θεολογία), εκ του οποίου μάλιστα δύναται να συναχθεί και το *πώς* (κοινωνιολογία) της διαμόρφωσης των πολιτειολογικών εννοιών. Κατά την δεύτερη οπτική, ο συσχετισμός δεν είναι καταγωγικός, αλλά *αναλογικός*. Δεν αποδίδεται, δηλαδή, κάποια προτεραιότητα –επιστημονική, όχι ιστορική– στην θεολογία, αλλά διαγιγνώσκεται μόνον μια «συνάφεια» μεταξύ των εννοιών των δύο επιστημονικών θεωρήσεων, που αφορούν διάφορα επιστημονικά αντικείμενα. Η συνάφεια μάλλον έγκειται στον εντοπισμό κάποιας ομοιότητας σημαίνουσας έναν βαθύτερο σύνδεσμο των δύο συγκρινομένων θεωρήσεων σε ένα επίπεδο που καταδεικνύει ότι δεν πρόκειται τυχαία ομοιότητα, δηλαδή παραλληλία, αλλά πρόκειται αναλογία, τουτέστιν τριγωνική σχέση που επιτρέπει την εμβάθυνση σε ένα κοινό επίπεδο συν-ομιλίας της πολιτειολογίας και της θεολογίας. Σε αμφότερες τις περιπτώσεις, πάντως, η πολιτική θεολογία εγγράφεται στο επιστημολογικό πεδίο, καθώς αφορά στην *θεώρηση* του πολιτικού διά της «απαραίτητης» –για αυτήν την θέαση– *γνώσεως*, που αναζητείται στην θεολογία, και ιδίως στην αφομοίωσή της εντός του πολιτειολογικού πεδίου.

---

[5] Στο πρωτότυπο γερμανικό κείμενο: «dieser Zusammenhang» (C. Schmitt, Politische Theologie, ό.π., σ. 43).

[6] C. Schmitt, Πολιτική Θεολογία, ό.π., σ. 65, 66 (προσθ. πλαγιογρ.).

[7] Βλ. κατωτ., υπό ΙΙΙ, ιδίως υποσημ. 39.

Η εν λόγω διχοστασία εντός της πρόσληψης της πολιτικής θεολογίας από τον Schmitt ομολογείται από τον *Παναγιώτη Κονδύλη*, αλλά αναδεικνύεται –όχι ως αντίφαση αλλά– ως έλλειμμα της σμιτιανής προσέγγισης, υπολαμβάνουσας κάποιαν «υπεροχή» της θεολογίας. Ο Κονδύλης προσδιορίζει αυτό το θέμα ως εύλογο ερώτημα, στο οποίο δεν απαντά ο Schmitt και το οποίο συνειδητά αφήνει ανεξέταστο ο Κονδύλης. Ακριβέστερα, πρόκειται μια διερώτηση περί υπέρβασης της *prima facie* υποδηλούμενης υπεροχής της θεολογίας:

«Η εκκοσμίκευση των ιδεών συντελέσθηκε κι αυτή κάτω από τις φτερούγες της θεολογίας, της οποίας επιβεβαιωνόταν έτσι η συστηματική και εννοιολογική *υπεροχή*, όπως την τονίζει ο Schmitt. Εδώ βέβαια θα μπορούσαμε να θέσουμε το ερώτημα *αν η δομική αντιστοιχία θεολογικών και εκκοσμικευμένων ή κοσμικών εννοιών πράγματι αποδεικνύει καθ' εαυτήν την υπεροχή των πρώτων ή μήπως οφείλεται στην κοινή υπαγωγή και των δύο σε υπέρτερες και γενικότερες δομές σκέψης* σύμφυτες με ανθρωπολογικές και πολιτισμικές σταθερές· […] Ωστόσο η διερεύνηση ενός τέτοιου προβλήματος, του οποίου ήδη η διατύπωση ξεπερνά το πλαίσιο σκέψης του Schmitt, θα μας οδηγούσε πολύ μακριά»[8].

Η «συνάφεια», λοιπόν, εντοπίζεται στην «συστηματική δομή» κατά τον Schmitt. Αυτός δε ο συσχετισμός χαρακτηρίζεται από τον *Κονδύλη* ως «δομική αντιστοιχία». Διακρίνονται ούτως δύο επίπεδα κρισίμων σχέσεων. Αφ' ενός μια σχέση (εξωτερική) μεταξύ πολιτειολογίας [: (συνταγματικού) δικαίου εν τινί μέτρω] και θεολογίας, αφ' ετέρου σχέσεις (εσωτερικές) εντός εκάστου των δύο συσχετιζομένων πεδίων. Η εξωτερική (επιστημολογική) σχέση μεταξύ πολιτειολογίας και θεολογίας βασίζεται στην συγκριτική εξέταση εσωτερικών (δογματικών) σχέσεων εκάστου των εν λόγω πεδίων. Εν τέλει, δηλαδή, η αντιστοιχία ή συνάφεια αφορά στοιχεία αυτών των πεδίων.

Είναι όμως επιστημολογικά δόκιμη ή ακόμη και νοητή μια τέτοια σχέση, στην οποία εδράζεται η παραδοχή περί πολιτικής θεολογίας, είτε ως σχέσης εξάρτησης είτε ως σχέσης αναλογίας[9]; Ή, μήπως, η πολιτική θεολογία υπαινίσσεται –και (;)– κάποια άλλης (: μη επιστημολογικής) φύσεως σχέση[10];

---

[8] Π. Κονδύλης, «Επιλεγόμενα», στο: C. Schmitt, Πολιτική Θεολογία, ό.π., σ. 123 επ. (165-166).

[9] Κατωτέρω, υπό ΙΙ.

[10] Κατωτέρω, υπό ΙΙΙ.

II.

Αν η παραδοχή της πολιτικής θεολογίας από τον Schmitt έγκειται, όπως λέει ο Κονδύλης, σε μια «συστηματική και εννοιολογική υπεροχή» της θεολογίας, δηλαδή αν υφίσταται μια σχέση επιστημολογικής *εξάρτησης*[11], αυτή θα έπρεπε να εννοηθεί *τουλάχιστον* ως μια σχέση *επιγένεσης (supervenience)*. Η πολιτειο*λογία* και η θεο*λογία* δεν μπορεί να θεωρηθεί ότι τελούν σε σχέση είδους προς γένος. Οπωσδήποτε ο Schmitt δεν προσδιορίζει ούτως την μεταξύ τους σχέση. Θα μπορούσαν να θεωρηθούν μόνον ως είδη έναντι του γένους της γνώσης ή της επιστήμης *(-λογία)*. Συνεπώς, κατά μέγιστον η εξάρτηση θα μπορούσε να εκφράζει μια σχέση λογικής ή μεταφυσικής αναγκαιότητας, δηλαδή λογικού ή μεταφυσικού καθορισμού[12] της πολιτειολογίας από την θεολογία, η οποία είναι νοητή και *από μερικού εις μερικόν*. Η απόδειξη μιας τέτοιας αναγκαιότητας πόρρω απέχει από την παραδοχή του Schmitt περί πολιτικής θεολογίας και από την εν γένει επεξεργασία μέχρι σήμερα αυτής της γνωστικής προσέγγισης.

Ωστόσο, η θέση περί εξάρτησης μπορεί να ελεγχθεί και σε ένα επίπεδο ησσόνων προϋποθέσεων κατάφασης, όπως είναι το παρεχόμενο από την υπόθεση της επιγένεσης, η οποία εννοείται και ανεξαρτήτως αναγκαιότητας, αναγωγής και λοιπών μεταφυσικών ή λογικών σχέσεων[13]. Μία υπόσταση[14] επιγίγνεται σε κάποια άλλη εφ' όσον η επιγιγνομένη *δεν μπορεί* να μεταβληθεί χωρίς μεταβολή της υποκειμένης ή, υπό άλλη οπτική, εφ' όσον η ομοιότητα των υποκειμένων δεν επιτρέπει διαφορά των επιγιγνομένων. Η επιγένεση δηλαδή μπορεί να εκφρασθεί θετικώς σε αναφορά προς δύο οντότητες, των οποίων η υποκείμενη ομοιότητα εγγυάται την επιγιγνομένη ομοιότητα, και

---

[11] Βλ. ανωτ., υποσημ. 5.

[12] Βλ. J. Kim, Concepts of Supervenience, Philosophy and Phenomenological Research 45/1984, σ. 153 επ. (153).

[13] Βλ. R. Hare, (The Inaugural Address) Supervenience, Proceedings of the Aristotelian Society 58/1984, σ. 1 επ. (10): «expressions like "because of" and "in virtue of", both in moral and in causal contexts, though they imply supervenience, by no means imply necessity in the universal premiss».

[14] Εδώ ο όρος χρησιμοποιείται ουδέτερα, χωρίς να υποδηλώνει κάποια αναλυτική ή μεταφυσική παραδοχή ως προς το υπόβαθρο της επιγένεσης, το οποίο ωστόσο είναι ορθότερο –και πάντως δόκιμο– να αναφέρεται σε ιδιότητες, στοιχεία, χαρακτηριστικά ή άλλα τινά προσδιοριστικά των τελούντων εν τοιαύτη σχέσει.

αρνητικώς σε αναφορά προς μία οντότητα ως αδυναμία μεταβολής της επιγιγνομένης υπόστασής της άνευ μεταβολής της ετέρας υποκειμένης υποστάσεως. Το επιγιγνόμενο διατηρεί την διακριτότητά του έναντι του υποκειμένου, καθώς δεν ανάγεται ούτε αφομοιώνεται στο τελευταίο[15]. Πάντως, και υπό τις δύο εκδοχές ορισμού της επιγένεσης προκύπτει ότι η θεωρητική κατάφαση μιας τέτοιας σχέσης στον χώρο του επιστητού προϋποθέτει την *μεταβολή* ως συνθήκη διάγνωσης[16]. Ελλείψει ή *εν αδυναμία μεταβολής* του –υποτιθέσθω– υποκειμένου δεν μπορεί να νοηθεί σχέση επιγένεσης.

Σε αυτό ακριβώς το σημείο εμφωλεύει μια *contradictio in terminis* στην σύλληψη της πολιτικής θεολογίας, εφ᾽ όσον ήθελε θεωρηθεί ότι αποδίδει μια σχέση επιγενέσεως. Αν η πολιτειολογία επιγίγνεται στην θεολογία, πρέπει η μεταβολή της πολιτειολογίας να σημαίνει και μεταβολή της υποκειμένης θεολογίας, και αντιστρόφως. Όμως, η θεολογία εξ ορισμού αφορά στο εκτός πάσης μεταβολής, με συνέπεια να αποκλείεται η επ᾽ αυτής επιγένεση. Θα μπορούσε, ωστόσο, να αντιλεχθεί ότι η επιγένεση δεν τελείται επί του εκτός πάσης μεταβολής, αλλά στον λόγο μας περί Αυτού (θεολ*ογία*), ο οποίος επιδέχεται μεταβολή ως έργο ανθρώπινο. Ένας τέτοιος αντίλογος θα ήταν μεν καίριος, αλλά όχι καθοριστικός. Πράγματι, ο λόγος μας περί Θεού υπόκειται σε μεταβολές εντός της ιστορίας και διακρίνεται από σχετικότητα αναλόγως του θρησκευτικού πλαισίου εντός του οποίου εκάστοτε διατυπώνεται.

---

[15] Για αυτόν τον αμφίπλευρο ορισμό της επιγένεσης και για την μη αναγωγιμότητα των όρων αυτής της σχέσης βλ., μεταξύ των συγχρόνων εδραιωτικών της επιγένεσης θεωρητικών προσεγγίσεων, D. Davidson, "Mental Events", στο: του ιδίου, Essays on Actions and Events, 2η έκδ., 2001, σ. 207 επ. (214): «[M]ental characteristics are in some sense dependent, or supervenient, on physical characteristics. Such supervenience might be taken to mean that there cannot be two events alike in all physical respects but differing in some mental respect, or that an object cannot alter in some mental respect without altering in some physical respect. Dependence or supervenience of this kind does not entail reducibility through law or definition».

[16] Πρβλ. Αριστοτέλους, Ηθικά Νικομάχεια, 1174b-1175a, όπου ο όρος «ἐπιγινόμενον» αποδίδει την θετική έννοια τοιαύτης σχέσεως: «τοιούτων δ᾽ ὄντων τοῦ τε αἰσθητοῦ καὶ τοῦ αἰσθανομένου, ἀεὶ ἔσται ἡδονὴ ὑπάρχοντός γε τοῦ τε ποιήσοντος καὶ τοῦ πεισομένου. τελειοῖ δὲ τὴν ἐνέργειαν ἡ ἡδονὴ οὐχ ὡς ἡ ἕξις ἐνυπάρχουσα, ἀλλ᾽ ὡς ἐπιγινόμενόν τι τέλος, οἷον τοῖς ἀκμαίοις ἡ ὥρα. ἕως ἂν οὖν τό τε νοητὸν ἢ αἰσθητὸν ᾖ οἷον δεῖ καὶ τὸ κρῖνον ἢ θεωροῦν, ἔσται ἐν τῇ ἐνεργείᾳ ἡ ἡδονή· ὁμοίων γὰρ ὄντων καὶ πρὸς ἄλληλα τὸν αὐτὸν τρόπον ἐχόντων τοῦ τε παθητικοῦ καὶ τοῦ ποιητικοῦ ταὐτὸ πέφυκε γίνεσθαι» (προσθ. πλαγιογρ.).

Ωστόσο, η επιγένεση δεν θα μπορούσε να τελείται επί των περιστασιακών απόψεών μας, αλλά μόνον στο επίπεδο της «έσχατης, ριζικά συστηματικής δομής», την οποία ο Schmitt θεωρεί ως την κρίσιμη για την πολιτική θεολογία[17]. Επομένως, το μεταβλητό των θεολ*ογικών* απόψεων δεν επηρεάζει την έσχατη και ριζική Θεολογία. Η επισήμανση του Schmitt ανατρέχει, νομίζω, στις κριτικές σκέψεις που ο ίδιος είχε διατυπώσει για την ρομαντική κοσμοθέαση των πολλαπλών κόσμων ολίγον προ της πολιτικής θεολογίας του. Το ευμετάβλητο των απόψεων μπορεί να παραλληλισθεί με το αδιέξοδο του *περιστατισμού (Occasionalismus)*, που μοιραία, προκειμένου να αρθούν οι φαινόμενες αντιθέσεις, στρέφεται στο υψηλότερο τρίτο ως την αληθή *causa*[18]. Για την επιγένεση δεν είναι κρίσιμη η *occasio* μίας –ακόμη και επικρατούσης κάποτε– άποψης (θεολ*ογίας*), αλλά η *causa* της ρίζας ή των εσχάτων (*Θεο*λογία). Μόνον αν εντός αυτής της *causa* καταλείπονται περιθώρια κινήσεων, δηλαδή μεταβολών, και το νοητό τους αποτελεί ουσιαστικό τμήμα της *causa* και όχι απλώς κενό, οι μεταβολές θα μπορούσαν να είναι σημαίνουσες για την επιγένεση.

Όμως, η ούτως νοούμενη Θεολογία είναι συμπαγής και αμετάβλητη· άλλως, δεν θα ήταν Θεολογία. Προκύπτει σαφέστερα η θεώρηση της πολιτικής θεολογίας από τον Schmitt, όταν δεν εγκλωβιζόμαστε στις δικές του παρατηρήσεις, οι οποίες δεν μπορούν να έχουν την επιστημολογική αμεσότητα σύλληψης *(intuitio)* της πολιτικής θεολογίας καθ' εαυτήν, αφού συμπλέκονται με την εφαρμογή της από τον ίδιον τον Schmitt σε συγκεκριμένα σημεία του πολιτειακού. Ευθύτερη είναι, λοιπόν, η κατανόηση της πολιτικής θεολογίας από τον Schmitt ως *πρόσ*ληψης κάποιας τρίτης θεώρησης την οποία

[17] Βλ. C. Schmitt, Πολιτική Θεολογία, ό.π., σ. 77. Στο πρωτότυπο γερμανικό κείμενο: «die letzte, radikal systematische Struktur» (C. Schmitt, Politische Theologie, ό.π., σ. 50).

[18] Βλ. C. Schmitt-Dorotić, Politische Romantik, 1919, ιδίως σ. 79, 80-81, 84-85. Μάλιστα, έχει σημασία για τον εδώ προτεινόμενο παραλληλισμό ο ρομαντικός εντοπισμός του ενοποιού Τρίτου, ως του μόνου αληθούς, στον Θεό εντός μιας σύζευξης του οκαζιοναλιστικού ρομαντικού ρεύματος με τον καθολικισμό. Βλ., συναφώς, ibidem, σ. 78: «Das Problem der wahren Ursache ist das Problem des Occasionalismus, der in Gott alle wahre Ursache gefunden und jeden außerhalb Gottes liegenden Grund für einen bloß occasionellen Anlaß erklärt hatte», καθώς και σ. 80, 81-82, 83 (: «Gott allein bewegt die Geschichte»), 88 (: «Der Occasionalist, für den die Welt in Gott schwebt, denkt nicht eigentlich pantheistisch, sondern panentheistisch; dabei scheint alle Aktivität in Gott konzentriert zu sein, und was es an verdienstlichem Tun gibt, ist eine Gnade, ein Geschenk Gottes»).

αντικρίζει εκείνος ως πολιτική θεολογία. Σε αυτήν την περίπτωση, ιδίως αν η τρίτη θεώρηση δεν εκδιπλώνεται ορώσα εαυτήν ως πολιτική θεολογία, οπότε οι οικείοι στοχασμοί δεν κατατείνουν σε κάποιαν *εφαρμογή* ούτως προειλημμένης οπτικής, η πρόσληψή τους από τον Schmitt *ως* πολιτικής θεολογίας είναι προσφορότερη για την κατανόηση της πολιτικής θεολογίας καθ᾽ εαυτήν και, επομένως, για τον προσδιορισμό της ριζικής υπόστασης της Θεολογίας ως συνυφαίνεται στην πολιτική θεολογία.

Τύχη αγαθή ο Schmitt αναγνωρίζει ως πολιτική θεολογία την ανάλυση της πολιτείας από έναν διανοητή στον οποίο έχει αναζητήσει κατοπτρισμούς της ιδίας εαυτού σκέψεως, και μάλιστα υπό το λαμπρό φως του –σπανιότατα εκδηλωθέντος– θαυμασμού του δι᾽ έτερον νουν. Η θεωρία του *Thomas Hobbes* ονομάζεται, και μάλιστα εμφατικά, από τον Schmitt «πολιτική θεολογία»[19]. Επομένως, ο τρόπος που αντιλαμβάνεται ο Hobbes την Θεολογία μπορεί να καταδείξει ευκρινέστερα αν η ριζική Θεολογία του Schmitt μπορεί να είναι μεταβλητή, δηλαδή εξαρτώμενη από εκάστοτε κρατούσες απόψεις.

Ο Hobbes, λοιπόν, θεωρεί ότι ο Θεός είναι ασύλληπτος από τον άνθρωπο, διότι ο άνθρωπος μπορεί να συλλαμβάνει μόνον τα πεπερασμένα. Κατά συνέπειαν, ο άνθρωπος είναι αδιανόητο να ομιλεί για το *τι* είναι Θεός, καθώς αδυνατεί να Τον συλλάβει γνωστικά. Άρα, ο άνθρωπος δεν μπορεί να καταφάσκει ιδιότητες του Θεού. Η αδυναμία αυτή εντοπίζεται από τον Hobbes στο γνωσιολογικό επίπεδο εντός του ευρύτερου ανθρωπολογικού

[19] Βλ. C. Schmitt, Die vollendete Reformation. Bemerkungen und Hinweise zu neuen Leviathan-Interpretationen, Der Staat 4/1965, σ. 51 επ., ιδίως σ. 51: «Die Staatslehre des Thomas Hobbes ist ein Stück seiner Politischen Theologie», καθώς και τις εξής επισημάνσεις του σχετικά με εκφάνσεις πολιτικής θεολογίας στο έργο του Hobbes: «Daß Jesus der Christus ist, that Jesus is the Christ, hat Hobbes oft und nachdrücklich bekannt. Dieser Satz ist bei ihm nicht nur ein subjektives Bekenntnis, sondern auch eine Achse des begrifflichen Denksystems seiner politischen Theologie» (σ. 52), και: «Der Leviathan ist doch seit Jahrtausenden eines der stärksten Bilder der politischen Theologie und der theologischen Politik» (σ. 53). Επίσης, παραπέμποντας και στην δική του προτέρα ανάλυση στην Πολιτική Θεολογία του 1922: «Er steht in der Tradition des Denkens, das sich in der römischen Kirche seit dem 11. Jahrhundert entwickelt und teils in theologisch-metaphysischen, teils in kanonistisch-juristischen Gedankengängen vervollkommnet hat. […] Sie erscheint als die im Feuer des konfessionellen Bürgerkrieges gereifte Frucht einer Epoche […] die Frucht eines in spezifischer Weise theologisch-politischen Zeitalters» (σ. 65).

υποβάθρου της θεωρίας του[20]. Αρνείται, λοιπόν, την καταφατική θεολογία, χωρίς ωστόσο να προσχωρεί σε κάποια αποφατική θεολογία, δηλαδή σε εκείνην της ορθόδοξης πατερικής παράδοσης[21]. Ούτε καταφάσκει ούτε αποφάσκει επί του τι είναι Θεός, δηλαδή εν τέλει αρνείται την δυνατότητα να θεολογήσει. Ωστόσο, δεν αρνείται την Θεολογία, διότι πάντως ο άνθρωπος δύναται να γνωρίζει μόνον ένα: *Ότι* υπάρχει Θεός[22]. Αυτή η μεγάλη κατάφαση είναι η μόνη Θεολογία. Πρόκειται, λοιπόν, μια Θεολογία –ακριβέστερα: *Η* Θεολογία– που δεν μπορεί να πληρωθεί με τον ανθρώπινο λόγο. Υπάρχει, διότι υπάρχει Θεός, αλλά αδυνατούμε να λέγουμε *περί* Αυτού. Επομένως, αν ακολουθήσουμε τον Hobbes, του οποίου την θεωρία χαρακτηρίζει ο Schmitt ως «πολιτική θεολογία», η Θεολογία είναι εξ ορισμού αμετάβλητη, διότι η μόνη μεταβολή της δεν θα μπορούσε να αφορά κάποιο *quid*, αλλά

---

[20] Βλ. Th. Hobbes, Leviathan or The Matter, Forme and Power of a Common-Wealth Ecclesiasticall and Civill, 1651 (στην έκδοση: 1909, Oxford at Clarendon Press), Chap. III: «Whatsoever we imagine, is Finite. Therefore, there is no Idea, or conception of any thing we call Infinite. […] When we say any thing is infinite, we signify onely, that we are not able to conceive the ends, and bounds of the thing named; having no Conception of the thing, but of our own inability. And therefore the Name of God is used, not to make us conceive him; (for he is Incomprehensible; and his greatnesse, and power are unconceivable;) but that we may honour him» (σ. 23).

[21] Πρβλ. Vl. Lossky, Η Μυστική Θεολογία της Ανατολικής Εκκλησίας, έκδ. 6η, 2007 (μτφρ. Στ. Πλευράκη), ιδίως το κεφ. Β΄ περί Θείου Γνόφου (σ. 23 επ.), όπου, μεταξύ άλλων, λέγονται τα εξής ως προς την αποφατική θεολογία με παραπομπές στον Άγιο Γρηγόριο Νύσσης και στον Άγιο Γρηγόριο Ναζιανζηνό (πρβλ. τις διατυπώσεις του Hobbes στα χωρία έργων του που εντίθενται στην αμέσως προηγούμενη και στην αμέσως επόμενη υποσημείωση): «Διά τον Άγιον Γρηγόριον Νύσσης πάσα ιδέα αναφερομένη εις τον Θεόν είναι ομοίωμα, μία απατηλή εικών, εν είδωλον. […] Δεν υπάρχει ει μη εν μόνον όνομα, διά την έκφρασιν της θείας φύσεως – ο θαυμασμός, ο οποίος κυριεύει την ψυχή, όταν αναλογίζεται τον Θεόν. Ο Άγιος Γρηγόριος ο Ναζιανζηνός, μνημονεύων του Πλάτωνος […] διορθώνει διά του ακολούθου τρόπου το χωρίον του "Τιμαίου" περί της δυσκολίας της γνώσεως του Θεού και του αδυνάτου της εκφράσεως Αυτού: "Θεὸν φράσαι μὲν ἀδύνατον, νοῆσαι δὲ ἀδυνατώτερον"» (σ. 34-35).

[22] Βλ. Th. Hobbes, "Human Nature, of the Fundamental Elements of Policy", Chap. XI, §2, στο: Hobbes' Tripos; in Three Discourses, 1640 [στην έκδοση: Sir William Molesworth (Ed.), The English Works of Thomas Hobbes of Malmesbury, Vol IV, 1840, London: John Bohn]: «And forasmuch as God Almighty is incomprehensible, it followeth, that we can have no conception or image of the Deity, and consequently, all his attributes signify our inability and defect of power to conceive any thing concerning his nature, and not any conception of the same, excepting only this, that there is a God» (σ. 59).

θα αναιρούσε την ίδια την Θεολογία. Επομένως, είτε η Θεολογία είναι αμετάβλητη είτε δεν υπάρχει. Αφού, λοιπόν, ο Schmitt αναγνωρίζει την θεωρία του Hobbes ως πολιτική θεολογία, προκύπτει –και δι᾽ αυτής της ευκρινεστέρας θεωρήσεως της πολιτικής θεολογίας καθ᾽ εαυτήν– ότι η Θεολογία δεν μπορεί να αποτελέσει γνώση υποκειμένη σε επιγένεση της πολιτειολογίας.

Απομένει να εξετασθεί αν η σχέση πολιτειολογίας και θεολογίας θα μπορούσε να χαρακτηρισθεί ως *αναλογία*. Εξεταστέο, δηλαδή, αν υφίσταται –κατά την διατύπωση του Κονδύλη[23]– «κοινή υπαγωγή και των δύο σε υπέρτερες και γενικότερες δομές σκέψης», και μάλιστα σε δομές «σύμφυτες με ανθρωπολογικές και πολιτισμικές σταθερές», δηλαδή –και πάλι– σε ριζικές δομές. Αυτή η «γενικότερη δομή» αποτελεί το, κατά την αριστοτελική ορολογία, «τρίτον», στο οποίο βασίζεται η «διά παραδείγματος»[24] μετάβαση από μερικού εις μερικόν, την οποία σήμερα ονομάζουμε αναλογία:

«Παράδειγμα δ᾽ ἐστὶν ὅταν τῷ μέσῳ τὸ ἄκρον ὑπάρχον δειχθῇ διὰ τοῦ ὁμοίου τῷ τρίτῳ. δεῖ δὲ καὶ τὸ μέσον τῷ τρίτῳ καὶ τὸ πρῶτον τῷ ὁμοίῳ γνώριμον εἶναι ὑπάρχον. […] φανερὸν οὖν ὅτι τὸ παράδειγμά ἐστιν οὔτε ὡς μέρος πρὸς ὅλον οὔτε ὡς ὅλον πρὸς μέρος, ἀλλ᾽ ὡς μέρος πρὸς μέρος, ὅταν ἄμφω μὲν ᾖ ὑπὸ ταὐτό, γνώριμον δὲ θάτερον»[25].

Για να θεωρηθεί ότι ισχύει μια θέση (Α: «μέσον») της πολιτειολογίας (Γ: «άκρον») κατ᾽ αναλογίαν προς την θεολογία (Δ: «όμοιον»), πρέπει η πολιτειολογία και η θεολογία να υπάρχουν από κοινού σε μια γενική θεωρία (Β: «τρίτον»), εντός της οποίας ισχύει η κρίσιμη θέση ακριβώς επειδή ισχύει εντός της θεολογίας. Η κατ᾽ αναλογίαν, δηλαδή, είσοδος στην πολιτειολογία μιας θεολογικής θέσης προϋποθέτει αφ᾽ ενός την απόδοση της θέσης στην θεολογία, αφ᾽ ετέρου την διάγνωση ομοιότητας της πολιτειολογίας με την θεολογία διά του κοινού κατοπτρισμού τους σε μια γενικότερη θεωρία εκφραζόμενη εις αμφότερες. Αν συντρέχουν αυτές οι προϋποθέσεις, τότε δύναται να αποδοθεί και στην πολιτειολογία η εκάστοτε κρίσιμη θεολογική θέση. Το αμέσως κατωτέρω εντιθέμενο σχήμα αποτελεί γραφική παράσταση αυτής της σχέσης:

---

[23] Βλ. ανωτ., υποσημ. 8.

[24] Αριστοτέλους, Ρητορική, 1402b: «τὰ δὲ δι᾽ ἐπαγωγῆς ἐκ τοῦ ὁμοίου, ἢ ἑνὸς ἢ πλειόνων, ὅταν λαβὼν τὸ καθόλου εἶτα συλλογίσηται τὰ κατὰ μέρος, διὰ παραδείγματος» (προσθ. πλαγιογρ.).

[25] Αριστοτέλους, Αναλυτικὰ Πρότερα, 69a.

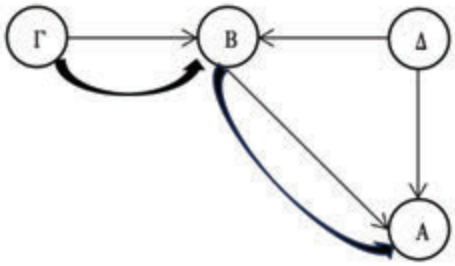

Κρίσιμα για τον παρόντα προβληματισμό είναι ιδίως τα εξής σημεία: *(α)* Ότι η κρίση περί ομοιότητας δεν βασίζεται σε κάποιον παραγωγικό ή επαγωγικό συλλογισμό, καθώς το «τρίτον» δεν υφίσταται ως καθόλου, του οποίου γνωρίζουμε τα μερικά, αλλά προκύπτει από την ευθεία σύγκριση μεταξύ των εξεταστέων και την διαπίστωση της ομοιότητάς τους[26] ως «φανερού», όπως «φανερόν» είναι και η απόδοση της κρίσιμης θέσης στην θεολογία[27]. Προφανώς, λοιπόν, η κατάφαση ομοιότητας μεταξύ της πολιτειολογίας και της θεολογίας απαιτεί έναν επιστημολογικό προσδιορισμό της ομοιότητας, καθώς το φανερόν δεν μπορεί εν προκειμένω να προκύψει από απλή εμπειρική παρατήρηση. Καμία, όμως, επιστημολογική προσέγγιση της ομοιότητας δεν έχει μέχρι σήμερα στηρίξει μια τέτοια σχέση μεταξύ της πολιτειολογίας και της θεολογίας. *(β)* Για την απόδοση της εκάστοτε κρίσιμης θέσης στην πολιτειολογία αρκεί η ένταξή της στην θεολογία[28]. Το ότι, όμως, μια τέτοια συναγωγή εκ μερικού εις μερικόν είναι δικαιολογημένη είναι απλώς ένα «ένδοξον»[29], και όχι λογική αναγκαιότητα. Κατά συνέπειαν, ειδικώς για την σχέση μεταξύ πολιτειολογίας και θεολογίας δεν αίρονται οι λογικές ασυνέχειες που οδήγησαν ανωτέρω στον αποκλεισμό επιγένεσης λόγω του αμετάβλητου της θεολογίας. Αν μια θέση μεταφέρεται ευθέως εκ της θεολογίας, χωρίς να διυλίζεται εις το «τρίτον» μιας γενικότερης θεωρίας, ώστε να αποδίδει κατ'

[26] Αριστοτέλους, Τοπικά, 157a: «Τοῦτο δ' ἐστὶν ὅμοιον ἐπαγωγῇ, οὐ μὴν ταὐτόν γε· ἐκεῖ μὲν γὰρ ἀπὸ τῶν καθ' ἕκαστα τὸ καθόλου λαμβάνεται, ἐπὶ δὲ τῶν ὁμοίων οὐκ ἔστι τὸ λαμβανόμενον τὸ καθόλου ὑφ' ὃ πάντα τὰ ὅμοιά ἐστιν».

[27] Αριστοτέλους, Αναλυτικὰ Πρότερα, 69a: «ὅτι μὲν οὖν τὸ Β τῷ Γ καὶ τῷ Δ ὑπάρχει, φανερόν […], καὶ ὅτι τὸ Α τῷ Δ».

[28] Ibidem: «ὅτι δὲ τὸ Α τῷ Β ὑπάρχει, διὰ τοῦ Δ δειχθήσεται».

[29] Αριστοτέλους, Τοπικά, 108b: «ἔνδοξόν ἐστιν, ὥς ποτε ἐφ' ἑνὸς τῶν ὁμοίων ἔχει, οὕτως καὶ ἐπὶ τῶν λοιπῶν».

αναλογίαν καρπό εντός της πολιτειολογίας, μοιραίως η πολιτειολογία καθίσταται αντίγραφο μιας ακαινοτόμητης Θεολογίας, δηλαδή τίθεται εκτός της δυναμικής της ιστορίας, εντός της οποίας γίνονται κατανοητά τα ανθρώπινα πράγματα, άρα και η πολιτεία των ανθρώπων. Το αδιέξοδο, δηλαδή, της πολιτικής θεολογίας, το οποίο κατά την εξέταση της επιγένεσης εντοπίζεται στην Θεολογία, μεταφέρεται υπό την εκδοχή της αναλογίας στην πολιτειολογία.

Υπ᾽ αυτήν την έποψη, δεν είναι τυχαίο ότι οι συνήθεις θέσεις της πολιτικής θεολογίας δεν αφορούν πολιτεύματα, και κυρίως δεν αφορούν την δημοκρατία, αλλά την εξουσία καθ᾽ εαυτήν, την δύναμή της να εκφεύγει από κανόνες (κατάσταση εξαίρεσης) και την αντίδραση στην εξουσία ως διεκδίκησή της. Οι θεωρητικές οντότητες αυτής της πραγμάτευσης προσεγγίζονται υπερβατικά, ακριβώς διότι δεν αντιμετωπίζονται ως ανθρώπεια, αλλά σαν *simulacra* φυλαχθέντα εκ της Θεολογίας[30]. Η πολιτική θεολογία, υπό τις συνήθεις παραστάσεις της, δεν αναφέρεται στην ελευθερία των ανθρώπων ως οργανικό δεσμό γένεσης της εξουσίας και διαρκούς νομιμοποίησής της[31]. Ο φιλελευθερισμός αντιμετωπίζεται σαν ασύμβατος με την πολιτική εξουσία[32], διότι θεωρείται ότι νοθεύει την απόλυτη μήτρα της, το *simulacrum* του Εκείθεν[33], που αντιστρατεύεται το *έγχρονο* στο όνομα μιας εκκοσμικευμένης

---

[30] Βλ. C. Schmitt, Ex Captivitate Salus, 4η έκδ., 2015, σ. 70: «Der Auszug der Juristen aus der Kirche war […]. Beim Auszug nahmen die Juristen, offen oder heimlich, manche Heiligtümer mit. Der Staat schmückte sich mit manchem Simulacrum kirchlicher Herkunft. Die Macht der weltlichen Fürsten wurde durch Attribute und Argumentationen geistlicher Herkunft erhöht» (προσθ. πλαγιογρ.).

[31] Πρβλ., ωστόσο, A. Papanikolaou, Η πολιτική της θέωσης. Η Ορθοδοξία συναντά την Δημοκρατία, 2015, ιδίως σ. 202 επ.

[32] Βλ. C. Schmitt, Η έννοια του πολιτικού, 1988 (μτφρ. Αλ. Λαβράνου), ιδίως σ. 105-107.

[33] Η σμιτιανή σύνδεση του πολιτικού με μια μη περιεκτική εχθρότητα (βλ. κατωτ., υποσημ. 43) έχει υπαρξιακή φόρτιση, καθώς εκκινεί από μια αποστροφή προς τον σχετικισμό, του οποίου εκδήλωση θεωρείται ο φιλελευθερισμός. Αυτό το desideratum ωθεί τον Schmitt προς μια μετα-σχετικιστική σύλληψη του πολιτικού, κενωμένη από αξίες που θα δικαίωναν τις προϋποθέσεις του φιλελευθερισμού. Αυτή η σύλληψη συνδέεται άρρηκτα με την σημασία που ο Schmitt αποδίδει στην απόφαση. Εν τέλει, ο μετα-σχετικισμός του Schmitt εκφράζει την αναζήτηση μιας οντολογίας του πολιτικού, το οποίο προϋφίσταται της πολιτείας. Για την, καθ᾽ υπέρβασιν του φιλελευθερισμού, σύνδεση του σχετικισμού με την θεωρία της απόφασης βλ. Αιμ. Μεταξόπουλο, Πολιτικός Σχετικισμός. Ο Μύθος του Θεμελίου, 2η έκδ., 1994, σ. 56. Για το «ύστερον» του κράτους έναντι του πολιτικού «ως οντολογικού μεγέθους» στην θεωρία του Schmitt βλ. Χ. Παπαχαραλάμπους, «Εισαγωγή: Ο Θεός, ο Νόμος και ο Κυρίαρχος: η

αιωνιότητας[34], που εξοβελίζει το άτομο και δεν διερωτάται καν για την δυνατότητα συνύφανσης της ατομικής ελευθερίας με την πολιτική εξουσία υπό την διαρκή αναζήτηση της ισονομίας ως ουσίας της δημοκρατίας[35]. Ούτως, όμως, αποκλείεται η ανθρωπολογική διάσταση μιας γενικότερης δομής, που υποθέτει ο Κονδύλης[36] ότι θα μπορούσε να στερεώσει την πολιτική θεολογία. Η συντριβή του ατόμου δεν πραγματούται εμπρός στην πολιτική εξουσία ενός ιστορικού προσώπου, αλλά ενώπιον της ακατάλυτης ισχύος ενός κυριάρχου που στέκει σαν απρόσιτο ξόανο.

III.

Η απόρριψη της πολιτικής θεολογίας ως επιστημολογικής σχέσης επιγένεσης ή αναλογίας μάς οδηγεί στο αδιανόητο της πολιτικής θεολογίας. Μήπως, όμως, η επίκλησή της υπαινίσσεται ότι πρόκειται μια προσέγγιση όχι επιστημολογική αλλά διαφορετικής φύσεως; Η μέχρι τώρα ανάλυση αποκλείει την ακεραίως επιστημολογική φύση της σχέσης, αλλά δεν αποκλείει κάποια επιστημολογική διάσταση να ενυπάρχει σε μια διαφορετική θεώρηση, χωρίς βεβαίως να την εξαντλεί ή να την επικαθορίζει. Μια τέτοια θεώρηση –και οι προεκτάσεις της– εξετάζεται αμέσως κατωτέρω.

Η θεώρηση της πολιτείας στην νεωτερικότητα είναι συνυφασμένη με τον συνταγματισμό. Κατά συνέπειαν, μια θεολογική κατανόηση της πολιτείας θα επηρέαζε και την θεώρηση του δικαίου, και δη του Συντάγματος. Το Σύνταγμα είναι κανονιστική οντότητα. Όπως εν γένει το δίκαιο, έτσι και το Σύνταγμα δεν είναι οντολογικά ανεξάρτητο έναντι της γνώσης του από εμάς. Η γνώση του δικαίου, και άρα ο τρόπος διαμόρφωσης αυτής της γνώσης, (συγ)καθορίζει την ίδια την δικαιική οντότητα. Το δίκαιο δεν μπορεί να νοηθεί με κάποιον περιγραφικό, μη κανονιστικό, τρόπο, ώστε να μπορεί

επάνοδος του Carl Schmitt», στο: C. Schmitt, Σχετικά με τα τρία είδη της νομικής σκέψης, 2009 (μτφρ. Χ. Παπαχαραλάμπους), σ. 9 επ. (16, 21).

34 Πρβλ. Al. Kojève, Η έννοια της αυθεντίας, 2018 (μτφρ. Γ. Μερτίκας), σ. 106-111, όπου η αυθεντία του Αιωνίου διαστέλλεται προς την αυθεντία του εγχρόνου (παρελθόντος, παρόντος και μέλλοντος).

35 Πρβλ. Κ. Παπανικολάου, «Μια δημοκρατική θεμελίωση του δικαστικού ελέγχου της συνταγματικότητας των νόμων», στο: Το Σύνταγμα εν εξελίξει (Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη), 2019, σ. 495 επ. (505-512).

36 Βλ. ανωτ., υποσημ. 8.

να του αποδοθεί οντότητα ανεξάρτητη της κανονιστικής υπόστασής του. Η δε πρόσδοση κανονιστικής υπόστασης είναι αρρήκτως συνδεδεμένη με την αναγνώριση του περιεχομένου του δικαίου. Δεν μπορεί να υπάρχει δίκαιο σε κάποια σφαίρα εκτός του ανθρωπίνως επιστητού ούτε αυτό μπορεί να νοηματοδοτηθεί προ ή εκτός της γνώσεώς μας. Επομένως, ο τρόπος που γνωρίζουμε το δίκαιο δεν μπορεί να διαχωρισθεί από την οντότητά του. Ο τρόπος που το γνωρίζουμε ενέχει το νόημα που του αποδίδουμε, δηλαδή την προϋπόθεση της οντότητάς του ως εφαρμοστέου δέοντος. Η επιστημολογία του δικαίου είναι συνυφασμένη με την οντολογία του[37]. Ακόμη και εντός ενός γαιωδέστατου θετικισμού τα παραγωγικά του δικαίου γεγονότα, έστω και αν μπορούν να γνωσθούν εμπειρικά ως υφιστάμενα όπως και άλλες ανθρώπινες πράξεις, πάντως υφίστανται ως δίκαιο μόνον εφ᾽ όσον αναγνωρισθούν ως δικαιοπαραγωγικά, δηλαδή κανονιστικά, γεγονότα, δηλαδή εφ᾽ όσον γνωσθούν με το ιδίωμα της νομικής επιστήμης. Κατά συνέπειαν, οι κανονιστικές οντότητες, ακόμη και αν συνδέονται με ορισμένα γεγονότα, πάντως δεν ταυτίζονται με αυτά, αλλά εξαρτώνται από την ερμηνευτική ανα-γνώρισή τους ως κανονιστικών με ορισμένο περιεχόμενο[38]. Αυτή η αναπόδραστη για μια κανονιστική

---

[37] Για την εντός του πεδίου των κοινωνικών επιστημών «μετατόπιση του οντολογικού προβλήματος στο επιστημολογικό πεδίο της κατανοησιμότητας» βλ. Ανδρ. Τάκη, Η ηθική αδιαφορία του νόμου. Νομικός θετικισμός και αναλυτική φιλοσοφία, 2006, σ. 156-158. Ο τονισμός αυτής της σημασίας της επιστημολογίας εντείνεται στην κονστρουκτιβιστική επιστημολογία του δικαίου ως αυτοποίησης. Για μια τέτοια κατανόηση της λειτουργίας της επιστημολογίας του δικαίου, με αναφορές στην κοινωνική επιστημολογία των Habermas, Foucault και Luhmann, βλ. G. Teubner, How the Law Thinks: Toward a Constructivist Epistemology of Law, Law & Society Review 23/1989, σ. 727 επ., ο οποίος αποτυπώνει συνοπτικώς την σχετική θέση του ως εξής: «Under a constructivist social epistemology, the reality perceptions of law cannot be matched to a somehow corresponding social reality 'out there.' Rather, it is law as an autonomous epistemic subject that constructs a social reality of its own» (σ. 730).

[38] Βλ. Π. Σούρλα, Δίκαιο και Δικανική Κρίση. Μια φιλοσοφική αναθεώρηση της Μεθοδολογίας του Δικαίου, 2017, ιδίως σ. 240-244, όπου, μεταξύ άλλων, επισημαίνεται ότι «παρ᾽ όλη την αδιαμφισβήτητη πραγματική διάσταση του δικαίου, απλά συμβάντα δεν μπορούν ποτέ αφ᾽ εαυτών, ως "ωμά" (ψιλά) γεγονότα, να παραγάγουν δίκαιο παρά μόνο ως γεγονότα σύνθετα, που αποτελούνται από ανθρώπινα ενεργήματα και αποφάσεις και διαθέτουν κανονιστική σημασία, ενέχοντας το νόημα της δημιουργίας δικαίου» και ότι «η συναγωγή τού ότι από τα γεγονότα αυτά εκπηγάζουν δικαϊκές ρυθμίσεις, με συγκεκριμένο κάθε φορά περιεχόμενο, δεν μπορεί να συντελείται με τη βοήθεια μιας απλής εμπειρικής διαπίστωσης, αλλά απαιτεί επί

οντότητα αναγνώριση καθιστά την δικαιική οντολογία ευαίσθητη προς την νομική επιστημολογία. Υπ᾽ αυτό το πρίσμα, ευλόγως θα μπορούσε να θεωρηθεί ότι η οντολογία του δικαίου επιγίγνεται στην επιστημολογία του.

Ωστόσο, υπό την προκείμενη, στο παρόν κεφάλαιο, εκδοχή το σημαντικό δεν είναι κυρίως η όποια επιγένεση, αλλά η επιρροή της γνωστικής του δικαίου προσέγγισης, επιστημολογικής και μεθοδολογικής, στο περιεχόμενό του ως συστατικό της οντότητάς του. Υπ᾽ αυτήν την έποψη, η παραδοχή της πολιτικής θεολογίας δεν αφορά απλώς την επιρροή της θεολογίας στην γνώση μας για την πολιτεία, και κατά συνέπεια, το Σύνταγμα, αλλά το ίδιο το Σύνταγμα ως κανονιστική οντότητα. Αν γίνει δεκτό, υπό την παραδοχή της πολιτικής θεολογίας, ότι η θεολογία –περιστασιακά ή εμμενώς– επηρεάζει την αναγνώριση του δικαίου και, επομένως, την νοηματοδότησή του, τότε πρέπει να γίνει δεκτή η διαρκής παρουσία θεολογικών προκειμένων εντός της ίδιας της δικαιικής οντότητας του Συντάγματος. Αυτές, ακόμη και αν δεν είναι άμεσα ανα-γνώσιμες καθ᾽ εκάστην εφαρμογήν των συνταγματικών αρχών και κανόνων, πάντως καιροφυλακτούν, δηλαδή παραμένουν έτοιμες προς ανα-γνώρισή τους ως στοιχείων της συνταγματικής οντότητας στον καιρό που θα κληθούν. Δεν πρόκειται δηλαδή κάποια τυχαιότητα ή, έστω, κάποια αναλογία θεολογικών συμπτώσεων αλλά ενδογενής του δικαίου (επι)καθορισμός[39]. Η αναγνώριση εξάρτησης από θεολογικές προκείμενες διά της αφομοίωσής τους, και μάλιστα ως καταγωγικών στοιχείων, στο συνταγματικό σώμα προσδίδει λανθανόντως στην θεολογία πυρηνική θέση

πλέον την παρεμβολή μιας ερμηνευτικής επεξεργασίας» (σ. 240-241).

[39] Βλ. C. Schmitt, Politische Theologie II. Die Legende von der Erledigung jeder Politischen Theologie, 1970, σ. 99, 100-101, όπου γίνεται δεκτή η συγκρισιμότητα της θεολογίας με την νομική κατά τρόπον ευνοούντα εννοιολογικές προβολές και συντονισμούς, που νοηματοδοτούν την σμιτιανή πολιτική θεολογία: «Der kompatible Gegenbegriff gegen die Theologie als Wissenschaft ist hier eine andere Wissenschaft, die mehr sein muß als eine bloße Hilfswissenschaft oder Methode. Welche? […] Es bleibt also wohl nur die Schwesterwissenschaft der Theologie, die –noch nicht in Historie aufgelöste– Rechtswissenschaft, wie sie im christlichen Mittelalter aus bloßer Kasuistik zu einer systematischen Wissenschaft entwickelt worden ist. […] Davon ist in meinen Äußerungen zur Politischen Theologie die Rede. Die wissenschaftliche Begriffsbildung dieser beiden Fakultäten hat vergleichbare und transponierbare Begriffe und gemeinsame systematische Begriffsfelder geschaffen, zwischen denen sogar enharmonische Verwechslungen zulässig und sinnvoll werden. Das ist nur eine Frage der richtigen Temperierung der Instrumente» (προσθ. πλαγιογρ.).

εντός του δικαίου. Και, ως γνωστόν, οι πυρήνες αποκαλύπτονται, όταν υποχωρούν οι επιγενόμενες στρώσεις, ιδίως στις στιγμές κρίσεων ή εξαίρεσης. Δεν είναι, λοιπόν, τυχαίο ότι ο Schmitt διατυπώνει τις βασικές του σκέψεις για την πολιτική θεολογία αναφορικά με την κατάσταση εξαίρεσης, εντός της οποίας εννοεί την κυριαρχία. Μπορεί να θεωρηθεί ότι δεν πρόκειται μια επιστημολογική πρόταση, αλλά μια κανονιστική ανα-γνώριση. Η υποκείμενη θεολογική παραδοχή αναμένει την στιγμή της εξαίρεσης, για να παραμερίσει τις κανονιστικές στρώσεις του κανόνα και να καταστεί δικαιική προκείμενη. Έστω και υπόρρητα η πολιτική θεολογία φύεται ως κανονιστική παραδοχή, που επιτρέπει να διαρραγεί το επιστημολογικό κέλυφος και να προβάλουν θεολογικές προκείμενες ιθύνουσες την ασθμαίνουσα κατά την κατάσταση εξαίρεσης νομική πρακτική.

Όμως, μια ούτως νοούμενη παραδοχή της πολιτικής θεολογίας ναρκοθετεί τον συνταγματισμό περιφερόμενη θεωρητικά με μεταφυσική σαγήνη. Αν την αναγνωρίσουμε στο σώμα του δικαίου, προώρισται να αποκαλυφθεί εν τω εαυτής καιρώ. Όχι ως γνώμων βαθύτερης κατανόησης του δικαίου, αλλά ως βασιλίς καθημένη επί της κομμένης κεφαλής του Συντάγματος. Η πολιτική θεολογία δεν είναι λύχνος που μπορεί ευεργετικά να φωτίσει την συνταγματική οδό σε σκοτεινούς καιρούς, αλλά αποτελεί εν δυνάμει ασύντακτη ετερονομία, που θα μπορεί να επικαλείται την (ψευδονομιμοποιητική) διαπίστευση της θεωρητικής υποδοχής της κάποτε στο Σύνταγμα. Αυτή η λανθάνουσα δυναμική της πολιτικής θεολογίας, ως υποκατάστασης του Συντάγματος, αναδεικνύεται εναργέστερα, αν αναλογισθούμε ένα προσφιλές θέμα του *corpus* της πολιτικής θεολογίας: τα έσχατα. Αυτή είναι η πιο ακραία κατάσταση εξαίρεσης που μπορούμε να φαντασθούμε. Ο παρατηρούμενος, ιδίως στην καθολική και την προτεσταντική θεολογία, τονισμός της εσχατολογικής προοπτικής εισάγει την έννοια του χρόνου και της ιστορίας στην θεολογία. Με αυτήν την εξέλιξη η θεολογία δεν περιορίζεται σε δογματικές θεωρήσεις, που θα μπορούσαν ίσως να ενδεικνύουν υποκείμενα συστήματα σκέψης και να φωτίζουν ευρύτερες περιοχές του επιστητού, αλλά εισέρχεται στις ίδιες τις πολιτικές και τις κοινωνικές δομές ως πλαίσια της ιστορίας των γεγονότων[40]. Η θεολογία ομιλεί για επικείμενα γεγονότα, για προκαθορισμένη ιστορία, η

[40] Βλ. Ι. Ζηζιούλα (Μητροπολίτου Περγάμου), «Μετατόπιση της εσχατολογικής προοπτικής», στο: του ιδίου, Έργα. (Α΄) Εκκλησιολογικά μελετήματα, 2016, σ. 501 επ. (505, 507-508).

οποία την αφορά άμεσα. Ο περιώνυμος λόγος περί του «κατέχοντος» και του «υιού της απωλείας», που θα αποκαλυφθεί «εν τω εαυτού καιρώ», τελώντας έως τότε σε αντίθεση προς τον αποσοβούντα την έλευσή του «κατέχοντα»[41], αφορά την έσχατη ιστορία.

Αν, επομένως, η πολιτική θεολογία εγκυστωθεί στην θεωρία της συνταγματικής πολιτείας μας, θα μπορούσε ίσως κάποια μέρα να υποστηριχθεί ότι, καθώς το «μυστήριον ήδη ενεργείται της ανομίας», δονείται η ετοιμότητα του δικαίου για την έλευση της έσχατης κατάστασης εξαίρεσης, εντός της οποίας ως κρίσιμες νομικές (!) έννοιες θα μπορούσαν να αναδειχθούν –ή, ορθότερα, αποκαλυφθούν– ο «κατέχων» και κάποια τελική αντίθεσή του προς τον «αντικείμενον» και «υπεραιρόμενον» «υιόν της απωλείας». Ποιος και πώς θα διακρίνει μια τέτοια κατάσταση εξαίρεσης; Ποιες συνταγματικές διατάξεις θα μπορούσαν να αντέξουν μια τέτοια εσχατολογική προοπτική; Οπωσδήποτε όχι το πολιτικό Σύνταγμα των ανθρώπων, που θεμελίωσαν κάποτε τις πολιτικές κοινωνίες τους στην πεποίθηση της ισονομίας ενός κοινού βίου, που εξαρτάται από τους ίδιους και όχι από κοσμολογικές δυνάμεις[42] ενεργούσες εντός διπόλων εχθρότητας[43], που θα έχουν τότε εκταθεί από το κοινωνικά

---

[41] Αποστόλου Παύλου, Προς Θεσσαλονικείς Β΄, β΄, 3-8: «[3] μή τις ὑμᾶς ἐξαπατήσῃ κατὰ μηδένα τρόπον· ὅτι ἐὰν μὴ ἔλθῃ ἡ ἀποστασία πρῶτον καὶ ἀποκαλυφθῇ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἁμαρτίας, ὁ υἱὸς τῆς ἀπωλείας, [4] ὁ ἀντικείμενος καὶ ὑπεραιρόμενος ἐπὶ πάντα λεγόμενον Θεὸν ἢ σέβασμα, ὥστε αὐτὸν εἰς τὸν ναὸν τοῦ Θεοῦ ὡς Θεὸν καθίσαι, ἀποδεικνύντα ἑαυτὸν ὅτι ἐστὶ Θεός. [5] Οὐ μνημονεύετε ὅτι ἔτι ὢν πρὸς ὑμᾶς ταῦτα ἔλεγον ὑμῖν; [6] καὶ νῦν τὸ κατέχον οἴδατε, εἰς τὸ ἀποκαλυφθῆναι αὐτὸν ἐν τῷ ἑαυτοῦ καιρῷ· [7] τὸ γὰρ μυστήριον ἤδη ἐνεργεῖται τῆς ἀνομίας, μόνον ὁ κατέχων ἄρτι ἕως ἐκ μέσου γένηται· [8] καὶ τότε ἀποκαλυφθήσεται ὁ ἄνομος, ὃν ὁ Κύριος ἀναλώσει τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ καὶ καταργήσει τῇ ἐπιφανείᾳ τῆς παρουσίας αὐτοῦ».

[42] Πρβλ. Ι. Ζηζιούλα, «Μετατόπιση», ό.π., σ. 504: «η εσχατολογία […] δεν ενεργεί πια στο εσωτερικό ενός δεδομένου και εφάπαξ καθορισμένου πλαισίου, αλλά δημιουργεί η ίδια την αντίληψη εκείνη του κόσμου, μέσα στην οποία τοποθετείται ο άνθρωπος. […] Ο ίδιος ο κόσμος γίνεται ένα "γεγονός", και όχι ένα status quo. Και ο χρόνος γίνεται το ίδιο σημαντικός, όπως και ο χώρος» (προσθ. πλαγιογρ.).

[43] Η επικέντρωση του Schmitt στην εχθρότητα για την εννοιοδότηση του πολιτικού (βλ. ανωτ., υποσημ. 33) αποτελεί έκφανση της ευρύτερης κοσμοθέασής του ως διαρκούς αντιπαράθεσης δυνάμεων και εννοιών, που αγωνίζονται να επιβεβαιώσουν την ύπαρξή τους μέσω της πολεμικής προς το έτερον, η οποία πασχίζει για ευκρινή ταυτότητα διά της διαφοροποιήσεως. Για αυτόν τον λόγο, δεν έχει καθαρώς πολιτική σημασία η έννοια του «φίλου» [βλ. Ι. Κοντιάδη, «"Εχθρός" και "πολέμιος" εις την σύγχρονον πολιτικήν θεωρίαν και την ελληνικήν

επίμαχο[44] στο κοσμολογικά επίμαχο. Άλλως τε, η πολιτική θεολογία, και μάλιστα η εσχατολογική, εξ ορισμού θα στεκόταν ως κοινός παρονομαστής των εννόμων τάξεων σε μια συνθήκη που θα εμφανιζόταν ως πανανθρώπινη, δηλαδή θα παραγνώριζε τις διαφορές των εγγέων στους πολίτες εθνικών Συνταγμάτων, και θα επέτασσε την όμοια αντιμετώπιση των πραγμάτων από υπερβατικά νομιμοποιημένες εξουσίες σε έναν κόσμο χωρίς νομικά σύνορα.

Από αυτήν την οπτική γωνία, αν προς στιγμήν δεν την χαρακτηρίσουμε

αρχαιότητα» (1969, Αθήναι), στο: του ιδίου, Πολιτειολογικά Ανάλεκτα, 2000, σ. 311 επ. (316)], αλλά μόνον εκείνη του «εχθρού». Πρόκειται ένας οντολογικός αγώνας επιβίωσης, που ομοιάζει με δοκιμασία αληθείας. Αυτή η ιδιοσυστατική και πολλαπλώς εκδηλούμενη δομή της σμιτιανής σκέψης βρήκε ένα ακόμη πρόσφορο έδαφος έκφρασής της στο εσχατολογικό πεδίο υπερχρονικών δυνάμεων, που λαμβάνουν ιστορικές μορφές. Η εστίαση του Schmitt στο ανωτέρω χωρίο της προς Θεσσαλονικείς Β΄ επιστολής σχετικά με την αντίθεση μεταξύ του «κατέχοντος» και του «μυστηρίου της ανομίας» είναι αναμενόμενη εντός αυτής της τάσης της σκέψης του, που ορά την ιστορία ως εκδήλωση αέναης αντιπαράθεσης. Σε μια ημερολογιακή σημείωσή του της 19.12.1947 [C. Schmitt, Glossarium. Aufzeichnungen aus den Jahren 1947 bis 1958 (επιμ.: G. Giesler/M. Tielke), 2015, σ. 47] γράφει, εκφράζοντας και πάλι την αγωνία του να ανεύρει υποκείμενα νοηματοδοτούμενα ως μορφές εκδήλωσης του άλλως μυστικού: «Ich glaube an den κατέχων; er ist für mich die einzige Möglichkeit, als Christ Geschichte zu verstehen und sinnvoll zu finden. Die paulinische Geheimlehre ist nicht mehr und ebenso viel geheim wie jede christliche Existenz. […] Man muß für jede Epoche der letzten 1948 Jahre den κατέχων nennen können. Der Platz war niemals unbesetzt, sonst wären wir nicht mehr vorhanden. Jeder große Kaiser des christlichen Mittelalters hat sich mit vollem Glauben und Bewußtsein für den Katechon gehalten, und er war es auch. Es ist gar nicht möglich, eine Geschichte des Mittelalters zu schreiben, ohne dieses zentrale Faktum zu sehen und zu verstehen» (προσθ. πλαγιογρ.).

[44] Για αυτήν την έννοια του πολιτικού, η οποία εμπεριέχει μεν τα συγκρουσιακά στοιχεία της σμιτιανής εννοιοδότησης του πολιτικού αλλά δεν εγκλωβίζεται σε αυτά, με συνέπεια να μπορεί η πολιτική να εννοηθεί ως διεργασία δημοκρατικής εκκρεμότητας και όχι αποκλειστικώς ως αναπόδραστες στιγμές σύγκρουσης και επικράτησης, βλ. Δ. Τσάτσο, Πολιτεία, 2010, σ. 143-144 (σε συνδυασμό με τις σ. 139-141, όπου παρουσιάζεται η σμιτιανή θεώρηση του πολιτικού). Η θεώρηση του Δ. Τσάτσου, παρ' ότι ρητώς αφομοιώνει σμιτιανά στοιχεία, διαφέρει ουσιωδώς από την σμιτιανή προσέγγιση διότι αφορά στην πολιτική ως γίγνεσθαι, ενώ η σμιτιανή έννοια του πολιτικού τρέφεται από την θεμελιώδη αγωνία της συνολικής κοσμοθεώρησης του Schmitt για την αναγνώριση υποκειμένων, υπό την οποίαν πρέπει να κατανοείται και η έμφαση που δίδει ο Schmitt στην πολιτική ενότητα, διότι μόνο το εν μπορεί να καταστεί υποκείμενο. Πρβλ. Χ. Παπαχαραλάμπους, «Εισαγωγή: Ο Θεός, ο Νόμος και ο Κυρίαρχος», ό.π., σ. 13, όπου επισημαίνεται «η αντιδιαστολή του σμιτιανού σκέπτεσθαι προς τον καρτεσιανισμό: αντί της συναγωγής του υποκειμένου από τη διασκεπτική δραστηριότητα ("cogito ergo sum"), για τον Schmitt το υποκείμενο είναι προϊόν της διάκρισης».

μυθική, μεταφυσική, μη ρεαλιστική ή άλλως πως συναφώς, ίσως κάποιος να έλεγε ότι η οδός των εσχάτων έχει στρωθεί: Αν τα εθνικά Συντάγματα δεν διατηρούν την αυτοτέλειά τους και δεν συσχετίζονται, στο πλαίσιο υγιούς νομικού πλουραλισμού, με την διεθνή και τις υπερεθνικές έννομες τάξεις υπό όρους ακεραιότητας, κανονιστικής αλληλεξάρτησης[45] και ισότιμου διασυνταγματικού συντονισμού[46], αλλά έχουν καταστεί πορώδη ή έχουν διευρυνθεί ή εξογκωθεί θεωρητικώς δι᾽ ενσωματώσεων, συγχωνεύσεων και λοιπών συναφών διεργασιών, τότε διάγουμε μια περίοδο στην οποία άδηλες ή συναγόμενες συμφύρσεις, ανεπιγνώτως ή μη, έχουν συντελέσει σε γραφές ενός κοινού παλιμψήστου στο οποίο τα σημεία των Συνταγμάτων διακρίνονται αμυδρά και αποσπασματικά, σχεδόν απολογητικά, δίπλα σε ετερογενή και υπερέχοντα προτάγματα[47]. Γιατί, λοιπόν, η γραφή της πολιτικής θεολογίας, παρουσιαζόμενη ως αποκεκαλυμμένη υποκείμενη γραφή του παλιμψήστου να μην αναδειχθεί ως κρίσιμη σε κάποιους καιρούς που θα αναγορευθούν κάποτε, κάπως, από κάποιους ως έσχατοι… για το Σύνταγμα;

---

[45] Για την έννοια της «κανονιστικής αλληλεξάρτησης» νομικών συστημάτων εντός μιας πλουραλιστικής θεώρησης βασισμένης στην διάσταση της «χωρικότητας» (αντί της εδαφικότητας) και τις δυνατότητες διευθέτησής της εντός της ερμηνείας του άρθρου 28 Συντ. βλ. Κ. Παπανικολάου, Συνταγματισμός και Κυριαρχία. Αναζητώντας τη συνταγματική εγκυρότητα του Ευρωπαϊκού Δικαίου. Η ερμηνεία του άρθρου 28 Ελλ.Σ., ΤοΣ 27/2001, σ. 275 επ., ιδίως σ. 304-312.

[46] Για την έννοια του «διασυνταγματικού συντονισμού», με παράθεση θεωρητικών μοντέλων εφαρμογής του ως προς τις συστημικές σχέσεις μεταξύ του ενωσιακού δικαίου και του εσωτερικού δικαίου των κρατών μελών, βλ. Κ. Παπανικολάου, Οι διασυνταγματικές σχέσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση, ΤοΣ 2007 (Ειδικό Τεύχος), σ. 93 επ., ιδίως σ. 120-128, 143-161.

[47] Για τα προβλήματα τέτοιων μονιστικών προσεγγίσεων βλ. Κ. Παπανικολάου, Οι διασυνταγματικές σχέσεις, ό.π., σ. 121-123 και 124-126.

Η επίθεση κατά της φιλελεύθερης Δημοκρατίας και της Νεωτερικότητας και η γεωπολιτική υποχώρηση της Δύσης μετά τη δεύτερη εκλογή του Ντόναλντ Τραμπ και την εισβολή του Πούτιν στην Ουκρανία

Δημήτρης Χαραλάμπης

Προλεγόμενα

Ο κόσμος βρίσκεται σε αναταραχή και αυτή η αναταραχή ανατρέπει τα θεμέλια της ορθολογικότητας του μεταπολεμικού κοινωνικού συμβολαίου και παραμορφώνει την αντίληψη της πραγματικότητας. Είτε πρόκειται για τους όρους συνοχής της κοινωνίας και τη σχέση δημοσίου-ιδιωτικού, είτε για την αποσταθεροποίηση του κλίματος και την υπαρξιακή ανάγκη της βιωσιμότητας των επιλογών μας, είτε για την κατάρρευση των μεταψυχροπολεμικών ισορροπιών, η Δημοκρατία αντιμετωπίζει απειλές που επαναφέρουν στο προσκήνιο τον εφιάλτη του Μεσοπολέμου.

Η επίθεση εναντίον της φιλελεύθερης Δημοκρατίας και ουσιαστικά εναντίον της Νεωτερικότητας είναι επίθεση εναντίον της οικουμενικής ισχύος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, εναντίον της αναγνώρισης του άλλου ως φορέα αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων και ελευθεριών, εναντίον της επιστημονικής γνώσης και του κριτικού λόγου και, ως εκ τούτων, εναντίον του ορθού λόγου που συγκροτεί τη Νεωτερικότητα στην παράδοση του Διαφωτισμού. Παρόλο που η ιστορία δεν επαναλαμβάνεται, ο Αντι-Διαφωτισμός είναι και πάλι παρών, θυμίζοντας την κρίση του Μεσοπολέμου, ή τις παραμονές του 1914.

Η νεοφιλελεύθερη στροφή, η σταδιακή επικράτηση της ακραίας εκδοχής της αγοράς, σε αλληλεπίδραση με την ψηφιακή επανάσταση, διαμορφώνουν από το τέλος της δεκαετίας του 1970 νέες συνθήκες εμβάθυνσης και θεμελίωσης της ανισότητας. Ανισότητα η οποία λειτούργησε και λειτουργεί ως

το περιβάλλον της σταδιακής αποσάθρωσης του μεταπολεμικού κοινωνικού συμβολαίου, της κατάρρευσης της μεταπολεμικής αρχιτεκτονικής του Διεθνούς Συστήματος και της αποδιάρθρωσης των κοινωνικών και πολιτικών θεμελίων, καθώς και της θεσμικής οργάνωσης του δημοκρατικού Κράτους Δικαίου (διάκριση εξουσιών, θεσμικά αντίβαρα, αντιμονοπωλιακή νομοθεσία, περιβαλλοντική προστασία, προστασία του αυτοπροσδιορισμού, της ιδιωτικότητας και του ιδιωτικού χώρου κ.λπ.).

Την αυθεντία της νοηματοδότησης της πραγματικότητας ασκούν οι τεχνολογικοί κολοσσοί της Silicon Valley μέσω των αλγορίθμων και των μοντέλων τεχνητής νοημοσύνης, με τα οποία ελέγχουν τους όρους συγκρότησης της δημοσιότητας, ρυθμίζουν τη ροή της πληροφορίας, διαχειρίζονται την πρόσβαση στη γνώση και ενεργοποιούν τους μηχανισμούς ψηφιακής επιτήρησης. Μέσω της ψηφιακής τεχνολογίας της επικοινωνίας και της αλγοριθμικά ελεγχόμενης[1] πλοήγησης της υποτίθεται δημοκρατικής απελευθέρωσης του δημοσίου λόγου και της ιχνηλάτησης των διαδρομών του λόγου υλοποιείται, με την επικράτηση της υπερσυγκέντρωσης του ελέγχου και της οικονομικής δύναμης στις ψηφιακές πλατφόρμες, αυτή η νέα μορφή της επιβολής του ιδιωτικού επί του δημοσίου, η ιδιωτικοποίηση και ιδιοποίηση της δημόσιας σφαίρας. Υπό αυτούς τους όρους καθορίζεται τελικά η εκτροπή του εκδημοκρατισμού τον οποίο υποτίθεται σηματοδότησαν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης. Αναστροφή του εκδημοκρατισμού, η οποία βυθίζεται στην απροσδιοριστία των πολλαπλών και εναλλακτικών εκδοχών της (μετανεωτερικής) αλήθειας.

Ουσιαστικά πρόκειται για την ιδιότυπη επικράτηση της μετανεωτερικής απροσδιοριστίας[2], η οποία μέσω της υποτίθεται δημοκρατικής απόρριψης κάθε ορθολογικού κριτηρίου ορθότητας, απαξιώνει την κανονιστική δεσμευτικότητα του ηθικοφιλοσοφικού υπόβαθρου του κοινωνικού συμβολαίου. Μια διαδικασία η οποία τελικά θεμελιώνει την απόλυτη ελευθερία του κεφαλαίου.

Η υπερσυγκέντρωση του κεφαλαίου, υπερβαίνοντας πλέον και τα

[1] Ειδικά πάνω σε αυτή τη νέα μορφή της διαμόρφωσης της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας η αναλυτικότατη εξήγηση των προϋποθέσεων και επιπτώσεων της επικράτησης των ολιγοπωλίων της Silicon Valley από τη Μ. Ρήγου, Αλγοριθμική ηγεμονία: Τεχνητή Νοημοσύνη, Social Media και Δημοκρατία, 2025.

[2] Δ. Χαραλάμπης, Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση. Η έννοια του ανθρώπου στη Νεωτερικότητα. Πραγματική αφαίρεση και ορθός λόγος, 1998, κυρίως σ. 17-30· όπως και R. Scruton, Narren, Schwindler, Unruhestifter, 2021.

«αντιπαραγωγικά δεσμά του ανταγωνισμού» (Peter Thiel), πόσο μάλλον το κανονιστικό πλαίσιο της φιλελεύθερης Δημοκρατίας και του δημοκρατικού Κράτους Δικαίου θεωρούμενου ως το κατεξοχήν αντιπαραγωγικό βάρος και θεσμικό εμπόδιο της οικονομικής ελευθερίας, επιβάλλεται μονομερώς στη λειτουργία της οικονομίας, διαβρώνει μέσω της ατομικής και κυρίως της θεσμικής διαφθοράς την πολιτική και την εμπιστοσύνη προς αυτήν και επιβάλλει τη διαμόρφωση ακραίας ανισότητας δυνάμεων στις κοινωνικές σχέσεις, της ανισότητας θεωρούμενης ως της κατεξοχήν φυσικής κατάστασης.

Μέσω μιας ιδιόμορφης και πρωτοφανούς ιδιωτικοποίησης και ιδιοποίησης του κράτους, του δημοσίου χώρου και της δημόσιας σφαίρας και σε αυτό το πλαίσιο της απαξίωσης του δημοσίου συμφέροντος και του κοινού καλού, αλλά και της δημόσιας χρήσης του ορθού λόγου, διαμορφώνεται η ολιγαρχική συνύφανση κορυφής μεταξύ οικονομικών συμφερόντων και πολιτικής. Συνύφανση μεταξύ μιας ακραία ολιγοπωλιακής ή και μονοπωλιακής συγκέντρωσης του κεφαλαίου, η οποία ανασυνθέτει τη δομή της οικονομίας και της πολιτικής, με επίκεντρο την κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας. Εξέλιξη που αποτελεί το πραγματικό αποτέλεσμα της «αυθόρμητης τάξης της αγοράς» του Hayek, για το οποίο ο ίδιος δεν είχε καμία ένσταση, όπως αποδεικνύει και η υποστήριξή του στο καθεστώς Pinochet, που αποτέλεσε και το πρώτο βήμα της νεοφιλελεύθερης στροφής, το κατά Friedman «θαύμα της Χιλής».

Η πιο καθαρή μορφή εμφάνισης αυτής της πολιτικοοικονομικής αναδιάρθρωσης σήμερα αποτυπώνεται στην πρωτοφανή συγκέντρωση κεφαλαίων και οικονομικής δύναμης των τεχνολογικών κολοσσών της Silicon Valley, που ελέγχουν τις πλατφόρμες, τους αλγόριθμους και την τεχνητή νοημοσύνη, και στον πελατειακό συγκεντρωτισμό της προεδρίας Τραμπ, ο οποίος προσπαθεί να επιβάλει στις Ηνωμένες Πολιτείες το πρότυπο του ολιγαρχικού-πελατειακού καπιταλισμού, του λεγόμενου crony capitalism, που έχει επιβάλει ο Πούτιν στη Ρωσία. Συνύφανση η οποία απαιτεί ασφαλώς την ιδιοποίηση της αυθεντίας της ερμηνείας της πραγματικότητας, απαξιώνοντας το παρελθόν και το μέλλον εν ονόματι της λαφυραγώγησης του παρόντος. Είτε πρόκειται για το περιβαλλοντικό οικοσύστημα, είτε για τα δημόσια αγαθά, είτε για τις πλουτοπαραγωγικές πηγές σε διεθνή κλίμακα, η λαφυραγώγηση, η ιδιωτικοποίηση και η απόλυτη επιβολή είναι ο αποκλειστικός στόχος αυτής της συνύφανσης συμφερόντων σε όλα τα επίπεδα.

Η εισβολή του Πούτιν στην Ουκρανία και η δεύτερη εκλογή του Τραμπ

σηματοδοτούν την τρίτη ιστορική τομή της μεταπολεμικής περιόδου. Η φιλελεύθερη Δημοκρατία βρίσκεται στο μεταίχμιο, δέχεται πρωτοφανή επίθεση από μέσα και πολιορκείται από έξω. Η εσωτερική διάβρωση του αξιακού υπόβαθρου της παγκόσμιας Δύσης (Global West) και η επέλαση των ολοκληρωτισμών του παγκόσμιου Νότου (Global South) καθορίζουν το παγκόσμιο γίγνεσθαι. Η αποικιοκρατία των δυτικών μητροπόλεων κατά τον 19ο αιώνα και μέχρι τα μέσα του 20ού χρησιμοποιείται ως άλλοθι για τον νεοϊμπεριαλισμό των αναθεωρητικών δυνάμεων του αντιφιλελεύθερου και αντιδυτικού κόσμου[3]. Ενός κόσμου που οδηγούμενος πρωτίστως από την Κίνα και δευτερευόντως από τη Ρωσία εκμεταλλεύεται απολύτως αποτελεσματικά τις ρωγμές και απαξιώσεις που επέφερε στο κοινωνικό συμβόλαιο και στην κοινωνική συνοχή η τεσσαρακονταετία του νεοφιλελευθερισμού και η συναίνεση της Washington (the Washington Consensus)[4].

Το δόγμα ενός αντιφιλελεύθερου πολυπολικού κόσμου χαραγμένου και οριοθετημένου πάνω στις σφαίρες επιρροής των μεγάλων δυνάμεων του νέου ρεαλισμού των Πούτιν/Dugin στηρίζεται στη μεσοπολεμική θεωρία των Großräume του Carl Schmitt (1939), στην οποία το Δόγμα Μονρόε επείχε θέση καθοριστικού παραδείγματος εφαρμογής[5], και υιοθετείται από τον Τραμπ και την οικονομική ολιγαρχία της Silicon Valley, με στόχο την

[3] Οι ψευδοϊστορικές διατριβές του Πούτιν στη ρωσική τηλεόραση και στις δημόσιες ομιλίες του σχετικά με τον εξαιρετισμό (Exceptionalism) της Ρωσίας και την ηθική παρακμή της Δύσης, στον «φιλελεύθερο ιμπεριαλισμό» της οποίας μόνο η Ρωσία αντιστέκεται, είναι γνωστές. Η αντιδραστική θεωρία πίσω από αυτά είναι των I. Ilyin και A. Dugin, Die Vierte Politische Theorie, 2025· και του ιδίου, The Great Awakening vs. The Great Reset, 2024. Σχετικά με τη θεωρία του Dugin, T. Vorreyer, Der Einfluss des Neo-Eurasismus und Alexander Dugins auf das moderne Russland: Im Zeichen Eurasiens, 2015.

[4] Ενδεικτικά N. Serra/J. E. Stiglitz (eds.), The Washington Consensus Reconsidered: Towards a New Global Governance, 2008.

[5] C. Schmitt, Völkerrechtliche Grossraumordnung und Interventionsverbot für raumfremde Mächte. Ein Beitrag zum Reichsbegriff im Völkerrecht, 2022 (1939/1941)· Σχετικά με την ασιατική ερμηνεία της αντιδυτικής-αντιδημοκρατικής καρλσμιτιανής αντίληψης για το Διεθνές Δίκαιο M. Hong, Die Grossraumtheorie von Carl Schmitt im Vergleich mit dem ostasiatischen Völkerrechtsverständnis, 2019. Γενικότερα για την έννοια της επικρατειακής κυριαρχίας, την ταύτιση της οικουμενικότητας των αξιών με την αποικιοκρατία και τον δυτικό ιμπεριαλισμό και την κινεζική ερμηνεία της αναδιάρθρωσης της παγκόσμιας τάξης και του Διεθνούς Δικαίου Z. Tingyang, Alles unter dem Himmel. Vergangenheit und Zukunft der Weltordnung, 2025.

ολιγαρχική οργάνωση της οικονομίας και της εξουσίας. Η πολιτική Τραμπ, παρά τον αντιφατικό και χαώδη χαρακτήρα των επιλογών του, την τρομακτική άγνοια που τις χαρακτηρίζει και τον παιδαριώδη και παραληρηματικό λόγο του, οδηγεί στην αναδιαμόρφωση και στη θεσμική αποδιάρθρωση του αμερικανικού πολιτικού συστήματος, στην απαξίωση του Κράτους Δικαίου και στη νεοαυτοκρατορική καρλσμιτιανή αναδιάταξη των σφαιρών επιρροής. Συγχρόνως αυτή η νεοαυτοκρατορική αναδιάταξη των σφαιρών επιρροής, που ανατρέπει τις μεταπολεμικές συμμαχίες, αποτελεί τη μορφή που παίρνει η υποχώρηση της Αμερικής και μαζί με αυτήν η υποχώρηση της Δύσης, ως της υπαρκτής, έστω και ημιτελούς (Habermas), κοινωνικοπολιτικής μορφής της Νεωτερικότητας.

Η απόρριψη της καθολικής ισχύος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ελευθεριών και ως εκ τούτου και η απόρριψη της ισχύος του Διεθνούς Δικαίου και της μεταπολεμικής και ιδιαίτερα της μεταψυχροπολεμικής παγκόσμιας τάξης καθορίζει το ταχέως αναδυόμενο χάος της κυριαρχίας της κλεπτοκρατικής πλουτοκρατίας και της ιδιόμορφα νεοφεουδαρχικής ομάδας των ολιγαρχών της πλατφόρμας[6]. Η καθυστερημένη «αφύπνιση» της Ευρώπης και η καθυστερημένη συνειδητοποίηση των γεωπολιτικών αναδιατάξεων, όπως και ο «δούρειος ίππος» της πέμπτης φάλαγγας των φυγόκεντρων νεοφασιστικών δυνάμεων, των ακροδεξιών κομμάτων ή κυβερνήσεων που υποστηρίζουν τον Πούτιν και τον Τραμπ εντός της ΕΕ, υπονομεύουν την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Ο υβριδικός τρίτος παγκόσμιος πόλεμος, που έχει ήδη ξεκινήσει εδώ και

[6] Οι λεγόμενες «Magnificent Seven-Mag 7»: Alphabet, Amazon, Apple, META, Microsoft, Nvidia, Tesla, στις οποίες πρέπει να προστεθεί και η Palantir του Alex Karp. Από όσο γνωρίζω, ο όρος νεοφεουδαλισμός ως προσπάθεια ερμηνείας αυτού του ιδιόμορφου φαινομένου συγκέντρωσης πλούτου και εξουσίας (Οι 7 αυτές Εταιρείες αποτελούν το 64% των κεφαλαίων του δείκτη Dow Jones) χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά σε αυτό το πλαίσιο της περιγραφής της ολιγαρχικής οργάνωσης και λειτουργίας της απόλυτης ανισότητας από τη Μ. Ρήγου, Από την ψηφιακή επανάσταση στην ψηφιακή επιτήρηση. Νέα Μέσα, Δημοσιότητα και Πολιτική, 2014, και τον E. Morozov, "Big Tech und die Krise des Finanzkapitalismus", στο: J. Augstein (επιμ.), Reclaim Autonomy. Selbstermächtigung in der digitalen Weltordnung, 2017, σ. 99-119· και του ιδίου, Smarte Neue Welt. Digitale Technik und die Freiheit des Menschen, 2013 (όπου ακόμη δεν χρησιμοποιεί τον όρο)· συστηματικότερα J. Kotkin, The Coming of Neo Feudalism. A warning to the Global Middle Class, 2020· και E. Morozov, Le numérique nous ramène-t-il au Moyen Age?, Le Monde Diplomatique, No 857-72e année, 2025, σ. 1, 8 και 9· G. Da Empoli, Die Stunde der Raubtiere. Macht und Gewalt der neuen Fürsten, 2025.

καιρό από τη Ρωσία και την Κίνα κυρίως εναντίον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η μανία του Τραμπ εναντίον της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η επιθετική άρνηση της επιστημονικής γνώσης και του φαινομένου της αποσταθεροποίησης του κλίματος, η απαξίωση του ορθού λόγου, η περιθωριοποίηση της κοινωνικής αναγνώρισης, η υπονόμευση της κοινωνικής συνοχής, η ποινικοποίηση των διαδηλώσεων ως τρομοκρατικών ενεργειών και η αμφιβόλου νομιμότητας χρήση του στρατού και ειδικών αστυνομικών δυνάμεων (US Immigration and Customs Enforcement – ICE) εναντίον τους στο εσωτερικό των ΗΠΑ, αποτελούν όψεις της ενορχηστρωμένης προσπάθειας διάβρωσης και κατάλυσης της φιλελεύθερης Δημοκρατίας. Μια διαδικασία, η οποία σήμερα στις ΗΠΑ έχει πάρει τη μορφή ενός σταδιακά επιβαλλόμενου πραξικοπήματος, το οποίο απειλεί να επιβληθεί ολοκληρωτικά και μέσω της αμφισβήτησης και απαξίωσης της εκλογικής διαδικασίας (αμφισβήτηση του αποτελέσματος των Προεδρικών εκλογών του 2020 από τον Τραμπ) και μέσω της επικείμενης, προφανέστατα (όπως προκύπτει από την τραμπική πρόταση νόμου: Safeguard American Voter Eligibility (SAVE America) Act, πολυεπίπεδης νόθευσης του αποτελέσματος των ενδιάμεσων εκλογών του Νοεμβρίου.

Η όλο και πιο επιθετική και έξαλλη απόρριψη των αξιακών θεμελίων του δημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου της Νεωτερικότητας και της θεσμικής και οργανωτικής τους κατοχύρωσης θέλει να μετατρέψει την πολιτική σε μια καρλσμιτιανή μάχη του υποτίθεται εκλογικά νομιμοποιούμενου αυταρχισμού (electoral autocracy) εναντίον της μεταπολεμικής φιλελεύθερης Δημοκρατίας.

Αντί εισαγωγής

Δύο ημερομηνίες συμβολίζουν και σηματοδοτούν την ιστορική καμπή που αλλάζει τον κόσμο όπως τον γνωρίσαμε εδώ και σχεδόν 80 χρόνια, η 24η Φεβρουαρίου 2022 και η 20ή Ιανουαρίου 2025.

Η πρώτη είναι η ημέρα της εισβολής του Πούτιν στην Ουκρανία και η δεύτερη η ημέρα της επιστροφής του Τραμπ στην προεδρία και της ορκωμοσίας του ως 47ου Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών μετά τη νίκη του στις εκλογές της 5ης Νοεμβρίου 2024.

Στις 24 Φεβρουαρίου ο αναθεωρητικός ρεβανσισμός του Πούτιν παίρνει τη μορφή κανονικού πολέμου. Αυτή η πορεία είχε ήδη προαναγγελθεί και ξεκινήσει το 2000 με την περίφημη ομιλία του Πούτιν μετά τη βύθιση του

υποβρυχίου «Κουρσκ», καθώς και με τον δεύτερο πόλεμο στην Τσετσενία (1999-2009) και την εγκατάσταση της βίαιης δικτατορίας του Ραμζάν Καντίροφ στο Γκρόζνι, τις αιματηρές εκρήξεις σε πολυκατοικίες στη Μόσχα, ένοχοι για τις οποίες ήταν υποτίθεται τσετσένοι τρομοκράτες, την εισβολή στη Γεωργία (2008) και την αναγνώριση των υπό ρωσική κατοχή περιοχών της Αμπχαζίας και της Νότιας Οσετίας ως αυτόνομες ανεξάρτητες Δημοκρατίες, τις στρατιωτικές, κυρίως μέσω μισθοφόρων της ομάδας Βάγκνερ, παρεμβάσεις στην Αφρική και ιδιαίτερα στην υποσαχάρια Αφρική (Κεντροαφρικανική Δημοκρατία, Τσαντ, Μάλι, Σουδάν) και τη Μέση Ανατολή (Συρία), την προσάρτηση της Κριμαίας τον Μάρτιο του 2014 και τους «πράσινους» (little green men) Ρώσους στρατιώτες και μισθοφόρους της ομάδας Βάγκνερ στο Ντονμπάς, που είχαν ως αποστολή να προετοιμάσουν την εισβολή του ρωσικού στρατού και να στηρίξουν την προπαγάνδα για την καταπίεση της ρωσόφωνης μειονότητας στη νοτιοανατολική Ουκρανία. Πολιτική που θυμίζει έντονα την προπαγάνδα και την πολιτική σκηνοθεσία του Χίτλερ το 1938 απέναντι στην Τσεχοσλοβακία και τη γερμανόφωνη μειονότητα στην περιοχή της Σουδητίας (Sudetendeutsche) και την εισβολή στην Πολωνία την 1η Σεπτεμβρίου του 1939. Πρόκειται για ρεβανσισμό που συνοδεύτηκε παράλληλα από τη δολοφονία αντιφρονούντων, τη δολοφονία δημοσιογράφων και την πρωτοφανούς βίας καταστολή τρομοκρατικών επιθέσεων από τσετσένους αυτονομιστές (η ομηρεία στο θέατρο Dubrovka της Μόσχας κ.ά.).

Μετά από αυτή τη συστηματική προετοιμασία, η εισβολή στην Ουκρανία σήμανε τη συγκεκριμένη έναρξη της αναθεώρησης των συνεπειών της κατάρρευσης της Σοβιετικής Ένωσης το 1989/1991[7]. Σήμανε την κατάργηση του status quo μετά το 1991 και την παραβίαση του Διεθνούς Δημοσίου Δικαίου, το οποίο από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και ιδίως μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, έστω και με τις εγγενείς αδυναμίες δεσμευτικής επιβολής του, ρυθμίζει το διεθνές σύστημα ως ένα σύνθετο πλέγμα κανόνων και αρχών που διέπει τις σχέσεις μεταξύ κρατών, διεθνών οργανισμών και άλλων υποκειμένων του διεθνούς δικαίου σε εθελοντική βάση και το οποίο περιλαμ-

[7] Από ένα ευρύ φάσμα της σχετικής βιβλιογραφίας M. Thuman, Revanche. Wie Putin das bedrohlichste Regime der Welt geschaffen hat, 2023· και A. Gurkov, Für Russland ist Europa der Feind, 2025.

βάνει τα ανθρώπινα δικαιώματα, το δίκαιο του πολέμου και την προστασία του περιβάλλοντος. Το αποφασιστικό στοιχείο εδώ είναι ότι θεμελιώνει μια διεθνή τάξη, η οποία βασίζεται στην ακεραιότητα των συνόρων της επικράτειας των κυρίαρχων κρατών.

Η εκλογή του Τραμπ στις 5 Νοεμβρίου 2024 και η ανάληψη της προεδρίας για δεύτερη φορά στις 20 Ιανουαρίου 2025 ήταν τα γεγονότα που συνέδεσαν αυτές τις δύο ημερομηνίες σε μια ιστορική συγκυρία. Η συγκυριακή σύνδεση (die List der Unvernunft –η πονηριά του παράλογου θα λέγαμε παραφράζοντας τον Hegel) αυτών των δύο γεγονότων οδήγησε σε μια καταστροφική στροφή, σε μια ανατροπή για τη φιλελεύθερη Δημοκρατία, το Διεθνές Δίκαιο και τη διεθνή τάξη[8]. Οδήγησε σε μια θεμελιώδη στροφή στην ιστορία, όχι μόνο της περιόδου μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, αλλά στην πραγματικότητα σε μια στροφή στην ιστορία μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Είναι ο αγώνας του Πούτιν και του Τραμπ ενάντια στη Δύση. Ο αγώνας της αντιφιλελεύθερης αυταρχικής διακυβέρνησης ενάντια στη φιλελεύθερη Δημοκρατία. Η δεύτερη εκλογή του Τραμπ, η οποία, όπως σημειώνει ο ιστορικός Timothy Snyder, ανέτρεψε την παλιά γνωστή φράση του Καρλ Μαρξ ότι η πρώτη φορά στην ιστορία είναι τραγωδία και η δεύτερη φορά φάρσα. Αυτή τη φορά η πρώτη ήταν φάρσα και η δεύτερη τραγωδία[9].

Είναι δύο ημερομηνίες που, αναθεωρώντας τις επιπτώσεις του τέλους του Ψυχρού Πολέμου και τις συνέπειές του, αλλάζουν και τη διεθνή τάξη μετά το 1945. Το κεντρικό σημείο αυτής της αλλαγής είναι ότι, στο όνομα ενός πολυ-

---

[8] H. Muenkler, Macht im Umbruch. Deutschlands Rolle in Europa und die Herausforderungen des 21. Jahrhunderts, 2025· του ιδίου, Welt in Aufruhr. Die Ordnung der Mächte im 21. Jahrhundert, 2023· P. R. Neumann, Die neue Weltordnung. Wie sich der Westen zerstört, 2022· E. Todd, Der Westen im Niedergang. Oekonomie, Kultur und Religion, 2024. Σχετικά με την ιστορία της διάρθρωσης και αναδιάρθρωσης της παγκόσμιας τάξης U. Menzel, Die Ordnung der Welt, 2024. Σχετικά με τις διάφορες πτυχές των γεωπολιτικών εξελίξεων μετά την εκλογή του Τραμπ και την εισβολή του Πούτιν: Όλα τα άρθρα στο Foreign Affairs, τόμος 104, αριθ. 2, Μάρτιος/Απρίλιος 2025 και τόμος 104, αριθ. 6, Νοέμβριος/Δεκέμβριος 2025.

[9] "Hegel bemerkte irgendwo, dass alle grossen weltgeschichtlichen Tatsachen und Personen sozusagen zweimal sich ereignen. Er hat vergessen hinzuzufuegen, das eine Mal als Tragoedie, das andere Mal als Farce" («Ο Χέγκελ παρατήρησε κάπου ότι όλα τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα και πρόσωπα με παγκόσμια απήχηση συμβαίνουν, για να το πούμε έτσι, δύο φορές. Ξέχασε να προσθέσει ότι τη μία φορά ως τραγωδία, την άλλη ως φάρσα»), K. Marx, Der achtzehnte Brumair des Louis Bonaparte, MEW, Band 8, σ. 115.

πολικού κόσμου ιστορικής, γεωγραφικής και πολιτισμικής σχετικοποίησης των κανόνων και των αξιών της Νεωτερικότητας, εγκαταλείπεται η αξίωση της καθολικής ισχύος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Μια απόρριψη που ανοίγει τον δρόμο σε έναν ηθικό μηδενισμό προσανατολισμένο σε οικονομικοπολιτικά συμφέροντα, ο οποίος, στο όνομα του υποτιθέμενου εξαιρετισμού της πολιτισμικής παράδοσης της Ρωσίας ή της υποτιθέμενης λογικής των οικονομικών συμφερόντων της πλουτοκρατίας των Ηνωμένων Πολιτειών και της διεφθαρμένης ομάδας γύρω από τον Τραμπ και την οικογένειά του, στηρίζει και στηρίζεται στον ανορθολογισμό.

Ας θυμηθούμε εν συντομία αυτή την περιοδολόγηση[10].

I. Το 1945 και οι συνέπειες του μεσοπολεμικού διαλείμματος και του Δεύτερου Παγκόσμιου Πολέμου

Το 1945 σηματοδότησε την αρχή της πρώτης μεταπολεμικής περιόδου, η οποία διήρκεσε περίπου 30 χρόνια[11]. Είναι η περίοδος των λεγόμενων «trente glorieuses», της λεγόμενης «χρυσής μεταπολεμικής τριακονταετίας». Πρόκειται για το διάστημα από το τέλος του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, ουσιαστικά από το τέλος της δεκαετίας του 1940, μέχρι το πραξικόπημα κατά του Αλιέντε το 1973 στη Χιλή. Πραξικόπημα το οποίο επέβαλε με απίστευτη βία το νεοφιλελευθερισμό ενάντια στη σοσιαλδημοκρατική κυβέρνηση του Αλιέντε και αποτέλεσε την πρώτη υλοποίηση του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος. Ως η ιστορικά αποφασιστική στιγμή όμως, δεδομένου ότι αφορά το κέντρο του καπιταλιστικού κόσμου, θεωρούνται η εκλογή της Μάργκαρετ Θάτσερ στις 4 Μαΐου 1979 στο Ηνωμένο Βασίλειο και η εκλογή του Ρόναλντ Ρήγκαν στις 4 Νοεμβρίου 1980 στις Ηνωμένες Πολιτείες. Αυτές οι δύο εκλογικές

---

[10] Σχετικά με την ακολουθία των κοινωνικοοικονομικών παραδειγμάτων που καθόρισαν την περίοδο μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μέχρι την εκλογή του Τραμπ και την εισβολή στην Ουκρανία D. Charalambis, Inequality, Recognition, Irrationalism and Populism. From liberal Democracy and the Rule of Law to post-Democracy: Two crucial historical moments and their consequences: 1945 and 1989/91, Greek Political Science Review 2019, σ. 7-57, διαθέσιμο στο doi.org/10.12681/hpsa.22312· και του ιδίου, "Die Erosion der liberalen Demokratie und des demokratischen Rechtsstaates. Post Demokratie, Irrationalität und Anerkennung", στο: Iliopoulos-Strangas/Levits/Potacs/Ziller (Hrsg.), Die Herausforderung der digitalen Kommunikation für den Staat und seine demokratische Staatsform, 2021, σ. 81-117.

[11] Βλ. και τη διάσημη πλέον ανάλυση του T. Piketty, Le capital au XXIe siècle, 2013.

νίκες σηματοδότησαν την αλλαγή του παραδείγματος και επιβεβαίωσαν τον παγκόσμιο χαρακτήρα της.

Η «χρυσή τριακονταετία» κατέστη δυνατή στο πλαίσιο της συμφωνίας του Bretton Woods (συμφωνία της οποίας ο πυρήνας έπαψε να ισχύει στο απόγειο του πολέμου του Βιετνάμ το 1971)[12], η οποία επέτρεψε, λόγω της σταθερότητας του διεθνούς οικονομικού συστήματος που επέφερε, την στο εθνικό επίπεδο των βιομηχανικών χωρών της Δύσης υλοποίηση των διαφόρων μορφών του κοινωνικού κράτους[13], κράτους πρόνοιας ή κράτους ευημερίας. Το μεταπολεμικό αυτό κεϋνσιανό κράτος καθόρισε τις συνθήκες συναίνεσης που έχουν ονομαστεί από πολλούς δημοκρατικός καπιταλισμός. Ίσχυσε στην πιο καθαρή μορφή του στη Δυτική Ευρώπη και οδήγησε στη συνέχιση και θεσμική σταθεροποίηση των πολιτικών του New Deal στις Ηνωμένες Πολιτείες, που πήραν συγκεκριμένη μορφή με τα ομοσπονδιακά προγράμματα της «Μεγάλης Κοινωνίας» (Great Society, 1964-1968) κατά της φτώχειας, της ασφάλισης υγείας και της υγειονομικής περίθαλψης (Medicare και Medicaid) του Johnson και αργότερα, το 2010, με το Patient Protection and Affordable Care Act, το λεγόμενο «Obamacare» του Obama. Στο πλαίσιο αυτής της συμφωνίας, το Σχέδιο Μάρσαλ (που αρνήθηκε ο Στάλιν για την Ανατολική Ευρώπη), η ανοικοδόμηση της κατεστραμμένης από τον πόλεμο Δυτικής Ευρώπης, η ίδρυση της Ομοσπονδιακής Δημοκρατίας της Γερμανίας (1949) και η ενσωμάτωσή της στη Δύση και παράλληλα η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, με αφετηρία την Ευρωπαϊκή Κοινότητα Άνθρακα και Χάλυβα (ΕΚΑΧ, 1951) και τη Συνθήκη της Ρώμης το 1957, είναι τα καθοριστικά συστατικά στοιχεία αυτής της πρώτης περιόδου μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο.

Πρόκειται για την περίοδο που ταυτίζεται με το κεϋνσιανό παράδειγμα, με το παράδειγμα της κεϋνσιανής συναίνεσης[14]. Πρόκειται για την εφαρμογή του

[12] B. Steil, The Battle of Bretton Woods. John Maynard Keynes, Harry Dexter White and the Making of the New World Order, 2014· N. Lamoreaux/I. Shapiro, The Bretton Woods Agreements, 2019· E. Helleiner, The Forgotten Foundation of Bretton Woods. International Development and the Making of the Postwar Order, 2016.

[13] C. Offe, Der Wohlfahrtsstaat und seine Buerger, Bd. 2 Ausgewaehlte Schriften von Claus Offe, 2018. Σχετικά με τις τρεις κύριες μορφές που πήρε διεθνώς το κοινωνικό κράτος C. Esping Andersen, The Three Worlds of Welfare Capitalism, 1990.

[14] Σχετικά με τον Keynes και τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές επιπτώσεις του έργου

κοινωνικοοικονομικού παραδείγματος του σοσιαλδημοκρατικού κοινωνικού συμβολαίου, που υλοποιήθηκε από σοσιαλδημοκρατικές αλλά και χριστιανοδημοκρατικές κυβερνήσεις. Ο πυρήνας αυτού του κοινωνικού συμβολαίου είναι η συμπλήρωση της πολιτικής αναγνώρισης (φιλελεύθερη και δημοκρατική αρχή, καθολικό εκλογικό δικαίωμα, τυπική δημοκρατία, δημοκρατικός συνταγματισμός) με την κοινωνική αναγνώριση (κοινωνική αρχή, κοινωνικά οργανωμένη και θεσμικά θεμελιωμένη υλική βάση της συνταγματικής αναγνώρισης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας).

II. Η ανατροπή του μεταπολεμικού ορθολογισμού του κοινωνικού συμβολαίου: Η στροφή στην ανισότητα

Από το 1979/1980 (Θάτσερ και Ρήγκαν) ξεκινά η δεύτερη μεταπολεμική περίοδος, η οποία χαρακτηρίζεται από την αλλαγή παραδείγματος. Αυτή η αλλαγή, η λεγόμενη νεοφιλελεύθερη στροφή ή, όπως ονόμασε αυτή την αλλαγή παραδείγματος ο Atkinson, στροφή προς την ανισότητα (the paradigm shift to the inequality turn)[15], χαρακτηρίζεται από τη στροφή προς τον ριζοσπαστικό οικονομικό φιλελευθερισμό, από τον Keynes στον Hayek, από το Bretton Woods στο Mont Pelerin[16].

Αυτή η στροφή παρέμεινε αρχικά ένα πρώτο βήμα, στην πραγματικότητα ένα ατελές βήμα. Ήταν τελικά η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης το 1991 που σήμανε την επικράτησή της και ήταν τελικά σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις (Tony Blair, Bill Clinton, Gerhard Schroeder) αυτές που την υλοποίησαν.

Το τέλος της Σοβιετικής Ένωσης και η νίκη του καπιταλισμού και της φιλελεύθερης Δημοκρατίας, όπως ερμηνεύτηκε η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης, θεωρήθηκαν, και κατά την εγελιανο-μαρξιστική παράδοση, ως το

του και τις σύγχρονες προοπτικές R. Skidelsky, The Essential Keynes, 2016· και του ιδίου, Die Rückkehr des Meisters. Keynes für das 21. Jahrhundert, 2010.

15 A. B. Atkinson, Inequality: What Can Be Done?, 2015.

16 P. Mirowski/D. Plehwe (επιμ.), The Road from Mont Pelerin: The Making of the Neoliberal Thought Collective, 2009· M. Schmelzer, Freiheit fuer Wechselkurse und Kapital. Die Urspruenge neoliberaler Wirtschaftspolitik und die Mont Pelerin Society, 2010· και μεταξύ άλλων, Q. Slobodian, Globalisten. Das Ende der Imperien und die Geburt des Neoliberalismus, 2019.

τέλος της ιστορίας[17]. Θεωρήθηκε ότι ο αγώνας για την επικράτηση της φιλελεύθερης Δημοκρατίας με αφετηρία τις επαναστάσεις του 1776 και του 1789 ολοκληρώθηκε με τη σε παγκόσμιο επίπεδο επικράτηση της οικονομίας της αγοράς που συγκροτεί, όπως ήταν τότε κοινά αποδεκτό, την υλική βάση, τους υλικούς όρους και προϋποθέσεις της φιλελεύθερης Δημοκρατίας. Το τέλος του σοβιετικού ολοκληρωτισμού, το τέλος του υπαρκτού σοσιαλισμού και της ψυχροπολεμικής αντιπαράθεσης των συστημάτων, σήμαιναν ότι δεν υπήρχε πλέον εναλλακτικό σύστημα, εναλλακτική πρόταση στον καπιταλισμό. Η Θάτσερ είχε διατυπώσει αυτή την αντίληψη, που θεωρήθηκε αυτονόητο γεγονός το 1991, ως το αποτέλεσμα μιας ιστορικής πορείας ουσιαστικά τελεολογικής, αν όχι εσχατολογικής, λογικής, η οποία οδήγησε στην απαξίωση κάθε εναλλακτικής λύσης στον καπιταλισμό και στη μορφή Δημοκρατίας που η απόλυτη επικράτησή του απαιτούσε: There Is No Alternative – TINA.

Το αφήγημα που κυριάρχησε ήταν ότι μετά τη νίκη του επί του κομμουνισμού με ορόσημο το 1991, ο καπιταλισμός επικράτησε ως η μόνη κυρίαρχη οικονομική και κοινωνική μορφή στον πλανήτη[18]. Μετά την κατάρρευση του κομμουνιστικού ολοκληρωτισμού και την επιβολή της στρατηγικής των οικονομικών μεταρρυθμίσεων του Ντενγκ Σιαοπίνγκ από το 1978 και μετά και κυρίως μετά την ένταξη της Κίνας στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (ΠΟΕ/WTO) το 2001, παρέμειναν στον πλανήτη μόνο λίγοι θύλακες αντίστασης στον καπιταλισμό: Η Βόρεια Κορέα, η Κούβα, το Βιετνάμ –αν και το Βιετνάμ ενσωματώθηκε και αυτό σύντομα στην παγκόσμια αγορά.

Μόνο που το θέμα δεν ήταν τόσο απλό, όπως πίστεψαν με ενθουσιασμό σχεδόν οι πάντες τη δεκαετία του 1990. Αυτή η υποτιθέμενη νίκη του καπιταλισμού και της φιλελεύθερης Δημοκρατίας και η υποτιθέμενη ανάδειξή τους στο μόνο παγκόσμιο οικονομικοπολιτικό σύστημα οδήγησε σύντομα, με την οικονομική κρίση του 2007/2008, σε μια μόνιμη κρίση ή πολυκρίση[19], η οποία σηματοδότησε το τέλος του δημοκρατικού καπιταλισμού[20].

---

17 F. Fukuyama, Das Ende der Geschichte. Wo stehen wir?, 1992.

18 B. Milanovic, Capitalism Alone. The Future of the System That Rules the World, 2019· και Global Inequality: A New Approach for the Age of Globalisation, 2016· και του ιδίου, The World Under Capitalism, 2025.

19 Πολυκρίση ή μόνιμη κρίση (Polycrisis ή permacrisis), αναλυτικά, A. Tooze, Crashed, Wie zehn Jahre Finanzkrise die Welt veraendert haben, 2018.

20 M. Wolf κ.ά., The Crisis of Democratic Capitalism, 2023· Q. Slobodian, Kapitalismus ohne

Οι αποφασιστικοί παράγοντες αυτής της κρίσης είναι η εξωφρενική ανισότητα που εδραιώθηκε τα τελευταία σαράντα χρόνια, η οποία αν δεν υπήρχε το κοινωνικό κράτος θα επανέφερε συνθήκες ανισότητας παρόμοιες με αυτές που ίσχυαν πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, και η τεράστια συγκέντρωση πλούτου και εξουσίας που τη συνόδευσε[21]. Αυτό το συνεχώς διευρυνόμενο κοινωνικό χάσμα[22], σε συνδυασμό με την ταυτόχρονη συρρίκνωση της μεσαίας τάξης στις μητροπολιτικές χώρες της Δύσης, άνοιξε την πόρτα στον ανορθολογισμό.

Μια διαδικασία που, λόγω του ελλειμματικού, σε σύγκριση με την Ευρώπη, χαρακτήρα του κοινωνικού κράτους, επηρέασε και χαρακτήρισε αρχικά την αμερικανική κοινωνία, αλλά εν τω μεταξύ καθορίζει τις κοινωνικές σχέσεις, την αποξένωση της σοσιαλδημοκρατίας και της χριστιανοδημοκρατίας από τα λαϊκά στρώματα και τη λειτουργία της Δημοκρατίας και στην Ευρώπη. Οι λόγοι αυτής της απαξίωσης της πολιτικής είναι η περιθωριοποίηση της κοινωνικής αναγνώρισης, η οποία είναι καθοριστική για τη σταθερότητα της Δημοκρατίας και την εμπιστοσύνη στους δημοκρατικούς θεσμούς[23], η επιβολή ενός ολοένα και ισχυρότερου κοινωνικού δαρβινισμού[24], η περιθωριοποίηση και ο κοινωνικός αποκλεισμός και ως συνέπεια αυτών η μαζική απώλεια εμπιστοσύνης στην πολιτική και στους θεσμούς της φιλελεύθερης Δημοκρατίας.

Η αποφασιστική και καταλυτική γεωπολιτική πλευρά αυτής της κρίσης ήταν η εσφαλμένη εκτίμηση των συνθηκών της παγκόσμιας (αν)ισορροπίας δυνάμεων. Αυτή η εθελοτυφλία απέναντι στη γεωπολιτική και οικονομική

Demokratie, 2023.

21 Πρβλ. σημ. 7, και T. Piketty, Capital et Idéologie, 2019 και, μεταξύ άλλων, για τη μορφή που παίρνει αυτό το φαινόμενο στις Ηνωμένες Πολιτείες C. Michel, American Kleptocracy, 2021· J. Stiglitz, Der Preis der Ungleichheit, 2014· και του ιδίου, Reich und Arm: Die Wachsende Ungleichheit in der Gesellschaft, 2017· C. Provost/M. Kennard, Silent Coup. How Corporations overthrew Democracy, 2023· ή στη Γερμανία J. Berger, Wem gehört Deutschland? Die wahren Machthaber und das Märchen vom Volksvermögen, 2014· και M. Linartas, Unverdiente Ungleichheit, 2025. Για την πιο επίκαιρη παρουσίαση/ανάλυση του φαινομένου της ανισότητας σήμερα: World Inequality Report 2026 of the World Inequality LAB.

22 E. Klein, Der tiefe Graben, 2020.

23 Για την έννοια της πολιτικής και της κοινωνικής αναγνώρισης Δ. Χαραλάμπης, Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση, ό.π.

24 R. Frank, The Darwin Economy. Liberty, Competition and the Common Good, 2011.

πραγματικότητα και τις απειλές που εγκυμονούσε προκλήθηκε κυρίως από τις παρωπίδες του ριζοσπαστικού φιλελευθερισμού, ιδίως στη Γερμανία και στην Ευρωπαϊκή Ένωση, που καθόρισαν τη σχεδόν πλήρη άγνοια, αγνόηση ή ηθελημένη απώθηση των γεωπολιτικών επιπτώσεων των εξελίξεων μετά το 1991, αλλά και την απώθηση οποιασδήποτε σοβαρής ανάλυσης της προοπτικής των διεθνών σχέσεων κυριαρχίας.

Η σχεδόν θρησκευτική πίστη στο δόγμα της αυτορρυθμιστικής και ενσωματωτικής δύναμης της αγοράς, σε συνδυασμό με την ωμή απληστία και την υλοποίηση του άμεσου οικονομικού συμφέροντος (η φθηνή ενέργεια, η κινεζική αγορά και η ανταγωνιστική συγκράτηση-damping των μισθών ήταν οι λόγοι της γερμανικής ηγεμονίας στην Ευρώπη κατά τη δεκαεξαετία της κυβέρνησης Merkel), είχε καταστροφικές γεωπολιτικές συνέπειες. Η πίστη ότι η «αυθόρμητη τάξη» που, σύμφωνα με τον Hayek, προκύπτει από την ελεύθερη λειτουργία της αγοράς, μπορεί να διαμορφώσει τη μόνη λογική ευταξία στην κοινωνία, περιθωριοποίησε τη διάσταση του πολιτικού. Αφού ο τόπος της αγοράς θεωρήθηκε ο μόνος τόπος του ορθού λόγου, ο μόνος τόπος που παράγει ορθολογικά αποτελέσματα, η πολιτική δεν είχε λόγο ούτε μπορούσε να επέμβει. Κατά συνέπεια σε αυτό το σκεπτικό η αγορά ενέτασσε και τις γεωπολιτικές ισορροπίες στη λογική της, ήτοι στην από τη λειτουργία της παραγόμενη τάξη. Αυτή η άνευ ετέρου αποδοχή της δογματικής του επικαθορισμού από την αγορά κατέστησε την Ευρώπη και ιδιαίτερα τη Γερμανία, ως ηγεμονική δύναμη στην ΕΕ κατά την περίοδο της καγκελαρίας Μέρκελ, ανίκανη να αντιληφθεί τις γεωπολιτικές απειλές που καθόριζαν πλέον το διεθνοπολιτικό πεδίο και απειλούσαν τη μεταψυχροπολεμική ειρήνη στην Ευρώπη.

Η παρέμβαση της πολιτικής, ως παράγοντας εξωτερικός ως προς την αγορά και τη λογική της, θεωρήθηκε ως μια νεοκορπορατιστική-πελατειακή προσπάθεια επιβολής επιμέρους κοινωνικών συμφερόντων. Ερμηνεύτηκε ως εξωτερική ως προς την αγορά παρέμβαση που γι᾽ αυτό ήταν θεμελιακά αντίθετη στον ορθολογισμό της αυθόρμητης τάξης της αγοράς. Η γνώση και οι πληροφορίες που κυκλοφορούν εκτός της αγοράς σχετικά με τις συνθήκες του πραγματικού κόσμου χαρακτηρίστηκαν μεροληπτικές και λανθασμένες. Οι μόνες πληροφορίες για τα οικονομικά αλλά και τα κοινωνικά δεδομένα που δεν έρχονται σε αντίθεση με τη λογική και χαρακτηρίζονται από αμεροληψία και επομένως είναι αντικειμενικά έγκυρες θεωρήθηκε ότι είναι οι τιμές των

διαφόρων αγαθών και υπηρεσιών, οι οποίες προκύπτουν από την αυθόρμητη ισορροπία του ανταγωνισμού των ελεύθερα συμμετεχόντων στην αγορά.

Στο πλαίσιο αυτής της ακραίας εκδοχής της αγοράς η διαμόρφωση των τιμών στην αγορά είναι το αποτέλεσμα του ανταγωνισμού και της ελεύθερης αλληλεπίδρασης των συμμετεχόντων στην αγορά και, ως εκ τούτου, είναι απαλλαγμένη από τις εκτός αγοράς επιμεριστικές εκλογικεύσεις ειδικών συμφερόντων που επηρεάζουν ή καθορίζουν την πολιτική. Οι τιμές που διαμορφώνονται στην αγορά είναι οι μόνες έγκυρες πληροφορίες για τον πραγματικό κόσμο, γιατί είναι απαλλαγμένες από την παρέμβαση των πολιτικών παραγόντων, αλλά και από την παρέμβαση του Δικαίου, εάν αυτό έρχεται σε αντίθεση με τον ορντοφιλελευθερισμό[25], ως διαμορφωτή του πλαισίου εγγύησης της απρόσκοπτης λειτουργίας της αγοράς.

Η καταλλαγή[26] του ανταγωνισμού στην αγορά έχει ως αποτέλεσμα την

---

[25] Επ' αυτού επίσης D. Charalambis, Inequality, Recognition, Irrationalism and Populism, ό.π., σ. 15.

[26] Catallaxy-Katallaxie-καταλλαγή, στην πραγματικότητα συμφιλίωση, προσαρμογή της αγοράς σε μια ισορροπία (δύναμης) που έχει δημιουργηθεί στο πεδίο της αγοράς. Πρόκειται για έννοια στην παράδοση της ερμηνείας της υποτιθέμενης αυτορρύθμισης της αγοράς και της ερμηνείας της λειτουργίας και της αυτορρυθμιζόμενης επίτευξης ισορροπίας στην αγορά από το «αόρατο χέρι» (Adam Smith) στη θεωρία του σκωτσέζικου Διαφωτισμού. Η καταλλαγή στην «αυθόρμητη τάξη» είναι ο βασικός όρος της θεωρίας της αγοράς του Friedrich Hayek, βασισμένος στη «Γενική επιστήμη της ανθρώπινης δράσης» (Allgemeine Wissenschaft vom menschlichen Handeln) στο Opus magnum του L. von Mises, Nationaloekonomie. Theorie des Handelns und Wirtschaftens, 1940. Σχετικά με αυτό, T. Polleit, Ludwig von Mises. Der kompromisslose Liberale, 2022· και η τελευταία έκδοση της «Nationaloekonomie»: L. von Mises, Menschliches Handeln: Eine Grundlegung Ökonomischer Theorie, 2019, Τόμος I-III· και του ιδίου, Der freie Markt und seine Feinde, 2016, όπως βέβαια και το κύριο έργο του Hayek που παρουσιάζει την οικονομικοπολιτική του αντίληψη για την ανθρώπινη δράση, την αγορά και το κράτος F. A. Hayek, Der Weg zur Knechtschaft, 2024. Ο σημαντικότερος μαθητής του Hayek είναι ο Milton Friedman, ο οποίος με τη Σχολή Οικονομικών του Σικάγου (Chicago School of Economics) επηρέασε αποφασιστικά την αμερικανική οικονομική θεωρία και την αμερικανική πολιτική και συνέβαλε τα μέγιστα στην αλλαγή παραδείγματος. Ήταν σύμβουλος του χιλιανού δικτάτορα Pinochet (οι χιλιανοί μαθητές του Friedman, οι Chicago-boys, επέβαλαν βίαια τον νεοφιλελευθερισμό και τη μεταμόρφωση της χιλιανής κοινωνίας σε μια τρομακτικά άνιση κοινωνία μέσω της επιβολής της δικτατορίας), του Barry Goldwater, υποψηφίου για την προεδρία το 1964 και προδρόμου του ανορθολογισμού της Συντηρητικής Επανάστασης του Gingrich και του κινήματος των Tea Parties, που κορυφώθηκε με τον Ντόναλντ Τραμπ. Υπήρξε σύμβουλος των Νίξον και Ρήγκαν και μέλος και πρόεδρος

«αυθόρμητη τάξη», την αυθόρμητη και επομένως πραγματική ισορροπία των δυνάμεων στην αγορά, αλλά και, ως εκ τούτου, στην κοινωνία. Έτσι, η καταλλαγή της αλληλεπίδρασης στην αγορά, δηλαδή οι σχέσεις δύναμης που προκύπτουν ως αποτέλεσμα αυτής της αλληλεπίδρασης, ως αποτέλεσμα του ανταγωνισμού στην αγορά, συγκροτεί την κοινωνική τάξη, την κοινωνική ευταξία, τη μόνη ορθολογικά συγκροτημένη (αν)ισορροπία των κοινωνικών σχέσεων. Η αυτορυθμιζόμενη αγορά θεωρείται ότι είναι τελικά η ορθολογική μήτρα της κοινωνικής συγκρότησης των όρων σχηματισμού, διαμόρφωσης και αναπαραγωγής των σχέσεων εξουσίας.

Με τα απλά λόγια περί της «σουηβής νοικοκυράς» (die schwaebische

(1970-1972) της Mont Pelerin Society (MPS). Άλλωστε ο υποτίθεται μεγάλος πολέμιος κάθε μορφής ολοκληρωτισμού Hayek ήταν θαυμαστής και συνομιλητής του Pinochet. Βλ. μεταξύ άλλων M. Friedman, Capitalism and Freedom, 2002· του ιδίου, Why Government is the Problem, 1993· και του ιδίου, There's No Such Thing as a Free Lunch, 1975. Σχετικά με τη νεοφιλελεύθερη μετάλλαξη της κλασικής φιλελεύθερης οικονομικής θεωρίας D. Colander/C. Freedmann, Where Economics Went Wrong. Chicago's Abandonment of Classical Liberalism, 2019. Ο γερμανικός «Ordoliberalismus» (Θεωρητικό μοντέλο «της τάξης της φιλελεύθερης αγοράς» του Walter Eucken, πατέρα της λεγόμενης «Σχολής του Freiburg» και επίσης μέλους της Mont Pelerin Society) ισχυρίζεται ότι παρέχει το νομικό κανονιστικό πλαίσιο για τη διασφάλιση των ορίων εξασφάλισης της κοινωνικής εξισορρόπησης, ή συγκράτησης των κοινωνικών ανισοτήτων που προκύπτουν από την «αυθόρμητη τάξη» της αγοράς, καθώς αυτό το πλαίσιο (διαμόρφωση των οικονομικών δραστηριοτήτων μέσω ορίων που έχουν προ-τεθεί από το νομικό πλαίσιο) αποσκοπεί στην αποτροπή της συγκέντρωσης οικονομικής και κοινωνικής εξουσίας («οικονομικό σύνταγμα») είτε στα χέρια της εργοδοσίας, είτε στα χέρια των εργατικών συνδικάτων. Κατά τη μεταπολεμική περίοδο της κεϋνσιανής συναίνεσης, ο ορντοφιλελευθερισμός πήρε τη μορφή της «κοινωνικής οικονομίας της αγοράς» (Soziale Marktwirtschaft), όπως ονομάστηκε το μοντέλο λειτουργίας της οικονομίας και του ανάλογου κοινωνικού συμβολαίου από την περίοδο της οικονομικής πολιτικής του Erhard και της «δημοκρατίας των ειδικών» (Experten-Demokratie) του Mueller-Armack και την «ενορχηστρωμένη δράση» (Konzertierte Aktion) και την «ισότιμη συμμετοχή» (Paritaetische Mitbestimmung) του Karl Schiller στην ακμή της ηγετικής τριανδρίας της γερμανικής Σοσιαλδημοκρατίας Brandt, Schmidt και Wehner, μέχρι την εποχή του Helmut Kohl και την επανένωση της Γερμανίας. Μετά την «Ατζέντα 2010» του Schroeder (2003) και την καθυστερημένη αλλαγή παραδείγματος στη Γερμανία, αυτή η νομική «πλαισίωση» της λειτουργίας της αγοράς προσαρμόστηκε γρήγορα στη δογματική της ιδιωτικοποίησης και στη συναίνεση της Ουάσιγκτον, ήτοι στο νεοφιλελεύθερο παράδειγμα και, συνεπώς, στη βασική ιδέα του Hayek, ότι η τάξη και η ευταξία της κοινωνίας, αλλά και οι γεωπολιτικές ισορροπίες προκύπτουν από και ανταποκρίνονται στην αυθόρμητη τάξη της αγοράς και ως εκ τούτου η ισορροπία δυνάμεων εξαρτάται καθοριστικά από αυτήν.

Hausfrau), δηλαδή με τα λόγια της καγκελαρίου Μέρκελ, αυτή η απαραίτητη προσαρμογή της πολιτικής στην αυθόρμητη και εγγενή λογική της αυθόρμητης τάξης της αγοράς επιβάλλει τη «marktkonforme Demokratie», την «προσαρμοσμένη στην αγορά Δημοκρατία». Αυτή η «προσαρμοσμένη στην αγορά Δημοκρατία» πρέπει να είναι και είναι η μόνη βιώσιμη και λειτουργική μορφή Δημοκρατίας. Έτσι, το ερώτημα που τέθηκε από την εποχή της πρώτης βιομηχανικής επανάστασης μέχρι σήμερα σχετικά με τη σχέση μεταξύ Δημοκρατίας και καπιταλισμού φαινόταν να έχει λυθεί για πάντα.

Εκτός από το γεγονός ότι η «αυθόρμητη τάξη» της αγοράς ως βάση της «προσαρμοσμένης στην αγορά Δημοκρατίας» δεν έχει καμία σχέση με την ηθική της πολιτικής φιλοσοφίας και τα θεμέλια του κοινωνικού συμβολαίου από τον Kant μέχρι τον Rawls[27] ή με την Αμερικανική Διακήρυξη της Ανεξαρτησίας του 1776 ή με τη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη του 1789, είχε, από ιστορική άποψη και ειδικά για την Ευρώπη, καταστροφικές συνέπειες.

Η απολυτοποίηση του ρόλου της αγοράς και η υποταγή της πολιτικής σε αυτήν, ή η εργαλειοποίησή της από αυτήν σε συνδυασμό με την επιδεικτική αποστασιοποίηση των ΗΠΑ από την Ευρώπη και το ΝΑΤΟ κατά τη διάρκεια της πρώτης προεδρίας Τραμπ, την εντύπωση της παρακμής της αμερικανικής δύναμης μετά το φιάσκο της αποχώρησης από το Αφγανιστάν, την εξάρτηση πρωτίστως της μεγαλύτερης οικονομικής δύναμης στην Ευρώπη, της Γερμανίας, από τη ροή φθηνής ενέργειας από τη Ρωσία και τη διάγνωση από τη ρωσική πλευρά ότι η Ευρώπη και κυρίως η Γερμανία θεωρούν ότι η αγορά έχει υποκαταστήσει τη γεωστρατηγική με αποτέλεσμα τη σχεδόν εκμηδένιση της αμυντικής ικανότητας της Ευρώπης χωρίς την αμερικανική ασπίδα, δημιούργησαν στο καθεστώς Πούτιν την εντύπωση ότι είχε έρθει η ιστορική

[27] Σχετικά με τη μαζική αποδέσμευση από τις ηθικές αρχές της δημόσιας πολιτικής και από την κεϋνσιανή ηθική τιθάσευσης της βίας του καπιταλισμού, βλ. μεταξύ άλλων P. Kitcher, The Rich & the Poor, 2025 και την αναλυτική συζήτηση σχετικά με την ιδιωτικοποίηση του δημόσιου χώρου και τη θεσμοθετημένη διαφθορά (institutional corruption), όπου μέχρι το όργιο διαφθοράς και λαφυραγώγησης του δημοσίου πλούτου από τον Τραμπ και τους εμπίστους του, η πιο χαρακτηριστική περίπτωση υπήρξε η απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ Citizens United v. Federal Election Commission το 2010. Πρβλ. R. Dworkin, The Decision that threatens Democracy, The New York Review of Books 13.5.2010. Βλ. επίσης D. Charalambis, Inequality, Recognition, Irrationalism and Populism, ό.π.

στιγμή για να αναθεωρηθούν οι γεωπολιτικές συνέπειες της κατάρρευσης της Σοβιετικής Ένωσης.

Η εισβολή του Πούτιν στην Ουκρανία είναι το πρώτο βήμα αυτής της αναθεώρησης, η οποία θέλει να αλλάξει όχι μόνο τον μεταψυχροπολεμικό χάρτη, αλλά προφανέστατα έχει ως στόχο τη φινλανδοποίηση της αποκομμένης από την Αμερική Ευρώπης.

Η πεποίθηση α) ότι μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και την ένταξη της Κίνας στην παγκόσμια αγορά δεν υπήρχε ούτε θα μπορούσε να υπάρξει εναλλακτική λύση στον καπιταλισμό, β) ότι η ελεύθερη και παγκοσμιοποιημένη αγορά έχει δημιουργήσει ή θα δημιουργήσει σύντομα μια παγκόσμια «αυθόρμητη τάξη», η οποία θα ενσωματώσει το παγκόσμιο οικονομικό, πολιτικό και κοινωνικό σύστημα ειρηνικά και με ευημερία (όπου η ανισότητα θα αποτελούσε τη φυσική κατάσταση του συστήματος), γ) ότι η λεγόμενη Συμφωνία της Ουάσιγκτον θα ενσωμάτωνε τον μετακομμουνιστικό κόσμο, την Κίνα, τη Ρωσία κ.λπ. σε έναν κοινωνικοπολιτικό και οικονομικό ορθολογισμό (της αγοράς), σε έναν στόχο και σε μια κοινότητα αξιών, θόλωσε την κατανόηση της πραγματικότητας και την κατανόηση των γεωπολιτικών όρων της παγκόσμιας ισορροπίας δυνάμεων. Ταυτόχρονα, το περιεχόμενο αυτής της κοινότητας αξιών, εξαρτώμενο από την υποτιθέμενη ορθολογική αντικειμενικότητα της «αυθόρμητης τάξης» της αγοράς, γινόταν όλο και περισσότερο ασαφές, σχετικό, απροσδιόριστο, ενώ στην πράξη εντασσόταν στη λογική υλοποίησης οικονομικών συμφερόντων που ευνοούσαν την Κίνα και τη Ρωσία. Κλασικό παράδειγμα για αυτή την εξέλιξη είναι η ενεργειακή πολιτική της Γερμανίας την περίοδο Μέρκελ και η υπό τον μανδύα της ιδιωτικοποίησης σχεδόν παράδοση της ενεργειακής υποδομής της χώρας στις κρατικές ή κρατικά ελεγχόμενες πετρελαϊκές εταιρείες της Ρωσίας, τουλάχιστον όσον αφορά τις μη ανανεώσιμες πηγές ενέργειας.

Αυτός ο ριζοσπαστισμός της αγοράς μετέτρεψε την εμπιστοσύνη στην αγορά σε μια πραγματική ιδεολογική και πολιτική αυταπάτη. Έκανε την εμπιστοσύνη στην παντοδυναμία της αγοράς τόσο απόλυτη, ώστε κανείς δεν ήθελε να δει την επανάκαμψη της ιδεολογίας του ρωσικού εξαιρετισμού και τον ηθικό και πολιτικό μηδενισμό του αναθεωρητικού ρεβανσισμού του Πούτιν. Το ίδιο ισχύει και για την εσφαλμένη εκτίμηση της μακροπρόθεσμης εθνοκεντρικής και νεοϊμπεριαλιστικής στρατηγικής του πολιτικού ή κρατικού

καπιταλισμού της Κίνας, ιδίως μετά την ένταξη της Κίνας στον Παγκόσμιο Οργανισμό Εμπορίου (ΠΟΕ) το 2001.

Εκ των υστέρων, είναι σχεδόν αδύνατο να πιστέψει κανείς ότι δεν διαγνώστηκαν οι γεωπολιτικές διαστάσεις των αυταρχικών έως ολοκληρωτικών αναδιαρθρώσεων της εξουσίας. Η σφαγή στην πλατεία Τιενανμέν τον Ιούνιο του 1989 ή η άκρως αυταρχική και επιθετική πολιτική του Πούτιν μέσα και έξω από τη Ρωσία μετά την ανάληψη της εξουσίας το 1999 ξεχάστηκαν ή αγνοήθηκαν σχεδόν αμέσως και η πολιτική της Δύσης συνέχισε να κινείται με τη λογική του business as usual. Η ιδεολογία της ακραίας εκδοχής της αγοράς σε συνδυασμό με τα κέρδη από τη μετεγκατάσταση της παραγωγής στην Κίνα, την κερδοφορία των εξαγωγών στην κινεζική αγορά και τα πλεονεκτήματα της φθηνής ρωσικής ενέργειας ήταν οι κινητήριες δυνάμεις αυτής της ηθελημένης αγνόησης της πραγματικότητας.

Η τυφλή αλλά και βαθειά συμφεροντολογική εμπιστοσύνη στην ενσωματωτική δύναμη της αγοράς η οποία παρουσιάστηκε ως πολιτική στρατηγική που συνοψίζεται με τη φράση «Wandel durch Handel – αλλαγή μέσω του εμπορίου» (κάτι που κάποτε ήταν γερμανική πολιτική στρατηγική, αλλά υπό εντελώς διαφορετικές γεωπολιτικές συνθήκες, δηλαδή την εποχή της Ostpolitik του Willy Brandt) οδήγησε σταδιακά σε μαζική οικονομική εξάρτηση από το φθηνό ρωσικό αέριο, το φθηνό ρωσικό πετρέλαιο και τις εξαγωγές και επενδύσεις στην κινεζική αγορά[28], παρά τις προειδοποιήσεις των Δημοκρατικών αμερικανικών κυβερνήσεων των Obama και Biden ότι η ενεργειακή εξάρτηση από τη Ρωσία διαμορφώνει μια εξαιρετικά επικίνδυνη κατάσταση αδυναμίας για τη Γερμανία και την Ευρώπη.

Η πίστη στην παγκόσμια ενσωματωτική δύναμη της αγοράς είχε φυσικά ως συνέπεια και την υλοποίηση συγκεκριμένων συμφερόντων που αφορούσαν κλιμακωτά ολόκληρη την κοινωνία. Ένα γεγονός που ακόμη και σήμερα αμαυρώνει, το λιγότερο, την αυθεντικότητα της υποτιθέμενης στάσης υπέρ

[28] Αναλυτικά για τη γερμανική και ευρωπαϊκή πολιτική έναντι της Μόσχας μετά την πτώση του Τείχους B. M. Scianna, Sonderzug nach Moskau. Geschichte der deutschen Russlandpolitik seit 1990, 2024· και K. Gloser/G. Mascolo, Das Versagen. Eine investigative Geschichte der deutschen Russlandpolitik, 2025. Κλασική παραμένει βέβαια η μελέτη του Sebastian Haffner για την ιδιότυπη σχέση της Γερμανίας με τη Ρωσία από την εποχή της επανάστασης των Μπολσεβίκων και τη συνθήκη του Brest-Litowsk: S. Haffner, Der Teufelspakt. Eine Geschichte der deutsch-russischen Beziehungen, 2026 (1968).

της ειρήνης. Λόγω του φθηνού ρωσικού πετρελαίου και φυσικού αερίου, σε συνδυασμό με τον χαμηλό πληθωρισμό και τη συγκράτηση των μισθών, καθώς και τις τεράστιες αγορές της Κίνας, η επανενωμένη Γερμανία, ακολουθώντας την «Agenda 2010» του Schroeder, κατά τη διάρκεια των 16 ετών της εποχής Μέρκελ, είχε καταστεί η ηγεμονική δύναμη της ευρωζώνης και η πρώτη ή δεύτερη μεγαλύτερη εξαγωγική χώρα στον κόσμο. Ταυτόχρονα, ολόκληρη η ΕΕ επωφελήθηκε από τον φθηνό ενεργειακό εφοδιασμό από τη Ρωσία, ενώ το Λονδίνο (ονομαζόμενο και «Londongrad») έγινε ο πιο δημοφιλής τόπος διαμονής, επιχειρηματικής δραστηριότητας και υπερπολυτελούς κατανάλωσης των Ρώσων ολιγαρχών.

III. Η δεύτερη θητεία του Τραμπ και η αναθεώρηση της «μεγαλύτερης καταστροφής του 20ού αιώνα»

Αργά, πολύ αργά, έγινε σαφές ότι αυτή η εξέλιξη ήταν τελικά μια παγίδα στην οποία εισήλθε οικειοθελώς η Ευρώπη. Μια παγίδα που αποσκοπούσε στην αναθεώρηση των γεγονότων του 1991, στη σχετικοποίηση του ρόλου της Δύσης στον παγκοσμιοποιημένο κόσμο και τελικά στην απαξίωσή της. Μια εξέλιξη που σηματοδότησε και σηματοδοτεί τη διαδικασία της υποχώρησης της παγκόσμιας Δύσης και την ανάδυση του παγκόσμιου Νότου.

Βέβαια η πρωτοφανής, ουσιαστικά μονοπολική ισχύς των ΗΠΑ μετά το 1991, η ιστορικά σχεδόν πρωτοφανής ηγεμονική θέση στον κόσμο που είχαν για περίπου είκοσι χρόνια μετά το 1991[29], ή έστω μέχρι το 2007/2008, ήταν αδύνατο να διατηρηθεί μακροπρόθεσμα. Αυτό όμως που συνέβη μετά το 2022/2024 δεν είναι μια «φυσική» ιστορική εξέλιξη.

Είναι το αποτέλεσμα α) των συνεπειών της πολιτικής και γεωστρατηγικής τύφλωσης[30] του George W. Bush και της κυβέρνησής του που οδήγησε στους

[29] Σχετικά με την ιστορική πορεία της ανάδειξης των ΗΠΑ σε παγκόσμια δύναμη P. O. Cohrs, The New Atlantic Order. The Transformation of International Politics 1860-1933, 2022· A. Tooze, Sintflut. Die Neuordnung der Welt 1916-1933, 2015· M. Mandelbaum, The Four Ages of American Foreign Policy. Weak Power, Great Power, Superpower, Hyperpower, 2022. Για την εξέλιξη των ΗΠΑ σε υπερδύναμη και –μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης– σε μοναδική υπερδύναμη, ενδεικτικά J. Joffe, Die Hypermacht. Warum die USA die Welt beherrschen, 2006· και Ch. Krauthammer, The Unipolar Moment, Foreign Affairs, America and the World 1990, Vol.70, Nr. 1.

[30] Σχετικά με αυτό, μεταξύ άλλων P. W. Schroeder, America's Fatal Leap. 1991-2016, 2025.

μακροχρόνιους πολέμους στο Ιράκ και το Αφγανιστάν ιδεολογικά θεμελιωμένους στην πολιτική ηλιθιότητα του ψεύδους σχετικά με τα υποτιθέμενα ιρακινά όπλα μαζικής καταστροφής, β) της ανεπανάληπτης γελοιότητας της omnipotentia theatralica του αυτοαποκαλούμενου μεγάλου διαπραγματευτή, ο οποίος συμπεριφέρεται ως κοινός εκβιαστής[31] απέναντι στον Zelenskyy και στην Ευρώπη, γ) της αυτοπαγίδευσης της Δύσης, και κυρίως της Ευρώπης, που δεν κατανόησε τη σταδιακή ανάδειξη των ανταγωνιστικών δυνάμεων

[31] Ο μεγάλος διαπραγματευτής δεν φαίνεται να είναι σε θέση να διαπραγματευτεί με βάση τα πραγματικά πλεονεκτήματα και την πραγματική θέση ισχύος των ΗΠΑ. Δεν θέλει ή απλά δεν μπορεί, επειδή η διαπραγματευτική του ικανότητα είναι προϊόν της φαντασίας του. Μετά από πάνω από τέσσερα χρόνια πολέμου και την απώλεια εκατοντάδων χιλιάδων στρατιωτών, για την οποία, όπως και ο Στάλιν, ο Πούτιν δεν νοιάζεται καθόλου, η διαπραγματευτική ικανότητα του Τραμπ αποδεικνύεται μηδενική έως γελοία. Τους όρους τους θέτει ο Πούτιν και παραμένοντας αμετακίνητος στον αρχικό του στόχο της κατοχής, ή του με κάθε τρόπο ελέγχου της Ουκρανίας και της φινλανδοποίησης της Ευρώπης, θέτει τους όρους της υποτιθέμενης διαπραγμάτευσης για να τους αναιρέσει επί τα χείρω στη συνέχεια. Η στάση του Τραμπ επικεντρώνεται ουσιαστικά στον εκβιασμό του Zelenskyy και στην απειλή της εγκατάλειψης της Ουκρανίας από την αμερικανική πολιτική, η οποία έχει ήδη de facto δρομολογηθεί, πράγμα που αποτελεί για τον Πούτιν, σε συνδυασμό με τον χρόνο που κερδίζει για περαιτέρω προσάρτηση εδαφών, μοναδική ευκαιρία να κερδίσει τον πόλεμο, την οποία όμως δεν μπορεί να εκμεταλλευτεί λόγω της εκπληκτικής αντίδρασης των Ουκρανών. Ιδιαίτερα σε διεθνές επίπεδο, όπου η θέση του Πούτιν ήταν όλο και πιο αδύναμη και καθιστούσε και καθιστά τη Ρωσία όλο και πιο εξαρτημένη από την Κίνα, η στάση του Τραμπ προσπαθεί να αλλάξει σταδιακά την κατάσταση, όπως δείχνει και το παράδειγμα της Ινδίας και της υποσαχάριας Αφρικής. Βέβαια, λόγω του Ισραήλ, το καθεστώς Πούτιν έχασε τη Συρία μετά την ήττα του καθεστώτος Άσαντ. Επίσης, λόγω του Ισραήλ, ο κύριος σύμμαχος του Πούτιν στην περιοχή, το Ιράν, έχασε τη δύναμη και την τεράστια επιρροή του λεγόμενου «Άξονα της Αντίστασης» που είχε μέσω των πληρεξούσιών του Χαμάς και Χεζμπολάχ χωρίς ο Πούτιν να είναι σε θέση να αντιδράσει. Συγχρόνως όμως οι Φρουροί της Επανάστασης, που ελέγχουν πλέον το θεοκρατικό καθεστώς του Ιράν, εκμεταλλευόμενοι την ανικανότητα της κυβέρνησης Τραμπ κατέστησαν, μέσω των Στενών του Ορμούζ και των Στενών του Μπαμπ αλ-Μαντάμπ, που ελέγχουν οι Χούθι, το καθεστώς του Ιράν στη μεγαλύτερη εκβιαστική δύναμη για τις χώρες του Κόλπου και για την παγκόσμια οικονομία, πράγμα που θα εξαρτηθεί βέβαια από την πορεία του πολέμου. Εσωτερικά η αμερικανική επίθεση σταθεροποίησε το καθεστώς και την εγκληματική επιβολή του. Για τη Ρωσία η αμερικανική παρουσία στον Καύκασο, μετά τη συμφωνία ειρήνης μεταξύ Αρμενίας και Αζερμπαϊτζάν, δημιουργεί νέα προβλήματα για τις διεκδικήσεις κυριαρχίας της στην Κεντρική Ασία, όπως επίσης και η νέα προσέγγιση του μετά-Άσσαντ καθεστώτος της Συρίας με τις ΗΠΑ και η συζήτηση/προετοιμασία για αμερικανική στρατιωτική βάση στη Δαμασκό.

που σήμαναν τη γεωπολιτική της περιθωριοποίηση, δ) της συνεχούς μεγέθυνσης της οικονομικής και γεωπολιτικής δύναμης της Κίνας, η οποία λόγω της μετεγκατάστασης της παραγωγής των δυτικών βιομηχανικών χωρών μετεβλήθη αρχικά στο παγκόσμιο βιομηχανικό κέντρο και στη συνέχεια στον ισχυρότερο τεχνολογικό ανταγωνιστή των ΗΠΑ και, πάνω απ᾽ όλα, ε) της κατάρρευσης της κοινωνικής συνοχής και της ορθολογικής συγκρότησης των κοινωνικών σχέσεων στην οποία οδήγησαν η καλπάζουσα ανισότητα και η υπερσυγκέντρωση του πλούτου και της οικονομικής δύναμης, μήτρα της εσωτερικής διάβρωσης της αμερικανικής Δημοκρατίας.

Γεωπολιτικά είναι το σχεδόν αναπόφευκτο αποτέλεσμα των καταστροφικών αποφάσεων της κυβέρνησης του George W. Bush μετά την 11η Σεπτεμβρίου 2001. Αποφάσεις που, με τον πιο λάθος και πιο ερασιτεχνικό τρόπο, οδήγησαν στο να χαθεί η ευκαιρία ενίσχυσης του εκδημοκρατισμού σε παγκόσμια κλίμακα εκείνη την ιστορικά μοναδική στιγμή της ουσιαστικά μονοπολικής διάρθρωσης του κόσμου υπό την ηγεμονία των Ηνωμένων Πολιτειών, μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και πριν από την ανάδειξη της Κίνας σε ανταγωνιστική παγκόσμια δύναμη. Ο Obama και ο Biden δεν μπόρεσαν να αλλάξουν πολλά στις παγκόσμιες συνέπειες αυτής της αμερικανικής αυτοκαταστροφικής πορείας, γιατί οι όποιες προσπάθειες εξορθολογισμού της εσωτερικής και της εξωτερικής πολιτικής των ΗΠΑ εκμηδενίστηκαν με μια πρωτοφανή ταχύτητα από τον Τραμπ.

Η επανεκλογή του Αμερικανού Μουσολίνι αποτελεί τραγωδία για την αμερικανική Δημοκρατία και για την παγκόσμια Δύση. Η προεδρία του Τραμπ εκφράζει και εντάσσεται στην παράδοση ενός σκοτεινού, αρνητικού ρεύματος της αμερικανικής κουλτούρας και πολιτικής, το οποίο, σαν μια λανθάνουσα απειλή, συνόδευε πάντα την πορεία της αμερικανικής Δημοκρατίας.

Τώρα πλέον αντιμετωπίζουμε την απειλή μιας νέας Γιάλτας, η οποία θα καθορίσει εκ νέου σφαίρες επιρροής. Ο Τραμπ είναι ο εκπρόσωπος της φασιστικής μετάλλαξης ενός μεγάλου μέρους της αμερικανικής κοινωνίας, το οποίο αυτή τη δεύτερη φορά απόκτησε πλειοψηφική δύναμη και οδήγησε στην επανεκλογή του μετά το διάλειμμα Biden. Σαράντα χρόνια νεοφιλελευθερισμού θεμελίωσαν τον κοινωνικό δαρβινισμό, τον λανθάνοντα ρατσισμό, τον θρησκευτικό φανατισμό των ευαγγελικών[32] και, ως εκ τούτου, έφεραν στο

[32] Σχετικά με αυτό, μεταξύ άλλων K. Phillips, American Theocracy. The Peril and Politics of

προσκήνιο τον λανθάνοντα ανορθολογισμό που πάντα παραμόνευε στη σκιά του «αμερικανικού ονείρου»[33].

Η ανάδειξη του ανορθολογισμού στο πολιτικό προσκήνιο είναι αποτέλεσμα της αυξανόμενης ανισότητας μετά την αλλαγή παραδείγματος με τη «στροφή προς την ανισότητα» στα τέλη της δεκαετίας του 1970. Η ανισότητα της νέας «Gilded Age» μετά το 1980 οδήγησε εκατομμύρια ανθρώπους στη φτώχεια και στον κοινωνικό αποκλεισμό[34]. Ο κοινωνικός αποκλεισμός ως αποτέλεσμα της απόρριψης της κοινωνικής αναγνώρισης στο πλαίσιο αυτού του οικονομικοκοινωνικού παραδείγματος, οδήγησε στην αυτοενοχοποίηση ή/και στην υστερική αναζήτηση μιας άλλης ταυτότητας. Μιας ταυτότητας έξω από αυτό το όλο και λιγότερο ισχύον κοινωνικό συμβόλαιο της μεταπολεμικής δημοκρατικής Νεωτερικότητας.

Η άρνηση της κοινωνικής αναγνώρισης έχει ως αποτέλεσμα την επικράτηση των ψευδαισθήσεων που προσφέρει ο παραλογισμός του εθνικισμού, της θρησκευτικής μανίας, του ρατσισμού, του νατιβισμού, των λανθασμένων και ψευδών ερμηνειών του παρελθόντος, των θεωριών συνωμοσίας και την επικράτηση διαφόρων εναλλακτικών εκδοχών της πραγματικότητας (alternative truths).

Το γεγονός ότι ο Τραμπ υποστηρίζεται και από Λατίνους και από Αφροαμερικανούς άνδρες δεν αλλάζει κάτι στα ρατσιστικά θεμέλια του τραμπισμού. Άλλωστε και στη Γερμανία π.χ. έχουμε μετανάστες από αφρικανικές ή ασιατικές χώρες που είναι μέλη του AfD. Ο μισογυνισμός (αποτέλεσμα κυρίως της ανασφαλούς αρρενωπότητας του κινήματος MAGA) ως μήτρα κάθε μορφής ανισότητας και ο κοινωνικός δαρβινισμός δεν έχουν απαραίτητα χρώμα. Ο ρατσισμός, αντίθετα με τις φαντασιώσεις της νέας Αριστεράς και της κουλτούρας woke, δεν είναι μονοπώλιο των λευκών, αν και ήταν οι «λευκοί» που

Radical Religion, Oil and Borrowed Money in the 21st Century, 2006· K. Stewart, Money, Lies and God. Inside the Movement to Destroy American Democracy, 2025· A. Brockschmidt, Amerikas Gottes-Krieger. Wie die religioese Rechte die Demokratie gefaehrdet, 2021.

[33] Δες και E. Stourton, Made in America. The dark history that led to Donald Trump, 2026· K. Brinkbaeumer, Der amerikanische Albtraum. Faschismus made in USA, 2026.

[34] Ενδεικτικά μεταξύ άλλων S. Emmanuel/G. Zucman, The Triumph of Injustice, 2019· M. Blyth, Austerity: The History of a Dangerous Idea, 2013. Ειδικότερα για την κατάσταση σήμερα L. Chancel/R. Gomez-Carrera/R. Moshrif/T. Piketty et al., World Inequality Report 2026, World Inequality Lab, wir2026, wid.

είχαν αναγάγει τον ρατσισμό σε «επιστήμη», στην υποτιθέμενη «επιστήμη» της ευγονικής[35].

Η αποροφοβία[36] ενώνει στην αναζήτηση της «ασφάλειας» της φυλετικής ταυτότητας και της φυλετικής υπεροχής. Δηλαδή, στην αναζήτηση της «ασφάλειας» της υποτιθέμενης βιολογικά προκαθορισμένης ιεραρχίας της αξίας του ανθρώπινου αίματος, ως φυσικού φορέα της πολιτισμικής ανωτερότητας και, συνεπώς, της αξίας της ανθρώπινης ζωής. Ενώνει στην άμυνα κατά της μόλυνσης του «υγιούς αίματος» από το μίασμα των «κατώτερων φυλών» που ορίζονται από αυτό ως κατώτερες. Φυλετική κατωτερότητα που ορίζει «das unwerte Leben» –την «άνευ αξίας ζωή», σύμφωνα με την εγκληματική ιδεολογία της παράνοιας της βιολογικής ιεράρχησης της αξίας της ανθρώπινης ζωής που θεμελιώνει τον αντισημιτισμό του ναζισμού. Αυτός ο υστερικός και βαθειά ανασφαλής «πραγματικός λαός» του υγιούς αίματος («Rassenhygiene») χρειάζεται όμως έναν ηγέτη-οδηγό για την επιβεβαίωση και επιβολή της υποτιθέμενης βιολογικής ανωτερότητάς του. Χρειάζεται ένας δημαγωγός για να εκφράσει και να κατευθύνει τη μετάλλαξη του δήμου σε φασιστικό όχλο.

Ο ηγέτης λατρεύεται ως Μεσσίας, παρόλο που απαξιώνει και εκμηδενίζει την ιδιότητα των ψηφοφόρων του ως πολιτών και ώριμων ανθρώπινων όντων. Η ίδια η αποδοχή της ηγεσίας του έχει ήδη καταργήσει την ιδιότητά τους ως πολιτών. Αυτό συμβαίνει σε δύο επίπεδα. Τόσο μέσω της υποτίμησης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της καρλσμιτιανής εξάλειψης της φωνής της μειοψηφίας μέσω της αποκλειστικής επιβολής της φωνής της όπως προκύψασας πλειοψηφίας, όσο και μέσω της ταύτισης της βούλησης μιας συγκυριακής πλειοψηφίας με τη γενική θέληση (volonté générale). Το γεγονός ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση υπάρχει πλήρης άγνοια του εννοιολογικού περιεχομένου της volonté générale δεν έχει καμία σημασία. Ο Τραμπ και η ημιμαθής κλεπτοκρατική συμμορία του σίγουρα δεν γνωρίζουν τον Ρουσσώ, τον Carl Schmitt ή τις χαϊντεγκεριανές ρίζες της μετανεωτερικής φιλοσοφίας (ο J. D. Vance[37] πιθανώς να τις γνωρίζει, γεγονός που τον καθιστά μακροπρόθεσμα

[35] P. Weingart/J. Kroll/K. Bayertz, Rasse, Blut und Gene. Geschichte der Eugenik und Rassenhygiene in Deutschland, 1992· S. Kühl, Die Internationale der Rassisten, 2014· J. Q. Whitman, Hitlers amerikanisches Vorbild. Wie die USA die Rassengesetze der Nationalsozialisten inspirierten, 2018.

[36] A. Cortina, Aporophobia. Why we reject the poor instead of helping them, 2022.

[37] Ο Peter Thiel είναι μέντορας και χρηματοδότης του Vance, ο οποίος Vance υπήρξε μαθη-

ίσως τον πιο επικίνδυνο εκπρόσωπο αυτού του εκφασισμού και της επίθεσης κατά της φιλελεύθερης Δημοκρατίας), αλλά το αντιφιλελεύθερο και αντιδημοκρατικό ένστικτό τους τους οδηγεί κατευθείαν στη φασιστική ιδεολογία, όπου το ψεύδος γίνεται το βασικό αξίωμα της ιδεολογίας, του παρανοϊκού αυτοεγκωμιασμού και της επιβολής της ψευδομοναρχικής γελοιότητας της τραμπικής προεδρίας.

Ασφαλώς θα πρέπει εδώ να γίνει μια διαφοροποίηση. Ο Τραμπ δεν είναι ο ιδεολόγος μιας νέας, ή παραδοσιακής φασιστικής ιδεολογίας. Απλά η ιδεολογία αυτή αποτελεί το ανορθολογικό οικοσύστημα μέσα στο οποίο και μέσα από το οποίο μπόρεσε να αναδειχθεί στην κορυφή της πολιτικής εξουσίας και να θεμελιώσει πολιτικά την «κανονικότητα» της υπερσυγκέντρωσης του πλούτου και της ώσμωσής της με τον κυνισμό της υπερσυγκεντρωμένης και ελεύθερης από κάθε υποχρέωση λογοδοσίας της εκτελεστικής εξουσίας.

Ο Τραμπ ακολουθεί με απόλυτη ωμότητα το προσωπικό και οικογενειακό του οικονομικό συμφέρον, όπως και αυτό των δισεκατομμυριούχων που τον πλαισιώνουν, στο πλαίσιο μιας γενικότερης έκπτωσης της έννοιας και του περιεχομένου του δημοσίου συμφέροντος, της λαφυραγώγησης της δημόσιας περιουσίας μέσω της εργαλειοποίησης του κράτους και της ιδιωτικοποίησης των δημοσίων αγαθών ως συστατικής συνθήκης της καθολικής απαξίωσης του κοινού καλού. Ως εκ τούτου η μηδενιστική ανηθικότητα της βαθειά διεφθαρμένης πολιτικής που ακολουθεί στρέφεται εναντίον όλων αυτών που θεωρεί εμπόδια στην υλοποίηση των ιδιωτικών του συμφερόντων ή που θεωρεί ότι έθιξαν ή θίγουν τον παθολογικό ναρκισσισμό του. Υπό αυτούς τους όρους ενσαρκώνει, ως ο κατεξοχήν εκφραστής τους, α) τον υφέρποντα ανορθολογισμό της απαξίωσης του κοινωνικού συμβολαίου, το οποίο η τεσσαρακονταετής, σταδιακή νεοφιλελεύθερη αποσάθρωση των περιεχομένων του έχει ταυτίσει με ένα κυρίαρχο σύστημα υπερσυγκέντρωσης του πλούτου και περιθωριοποίησης της κοινωνικής πλειοψηφίας και συνεπώς β) τη ριζοσπαστική απόρριψη των δημοκρατικών θεσμών. Ο συνδυασμός αυτών των δύο αποτελεί την πεμπτουσία της πολιτικής στάσης και πρακτικής του και γι᾽ αυτό εκφράζει απόλυτα τον εκφασισμό ενός μεγάλου μέρους της αμερικανικής κοινωνίας, που συγκυριακά κατέστη εκλογικά πλειοψηφικό.

Ο Τραμπ με την κατασκευή και την αναπαραγωγή ενός μύθου γύρω από

τής του Curtis Yarvin και εργάστηκε επί σειρά ετών στις εταιρείες του Thiel.

το πρόσωπό του, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι δεν ανήκε ποτέ στην πολιτική κάστα που συγκροτεί την πολιτική ελίτ της Ουάσιγκτον, έστω και αν ήταν πυρηνικό μέλος του κύκλου του Epstein, πέτυχε να πείσει ότι βρίσκεται έξω από αυτό το σύστημα εξουσίας. Βάσει αυτού του μύθου πέτυχε να γίνει εκφραστής της πλειοψηφίας, όχι γιατί ήταν ενταγμένος στο κατεστημένο σύστημα εξουσίας, αλλά γιατί ήταν υποτίθεται πάντα αντίθετος σε αυτό. Ο παθολογικός ναρκισσισμός του είναι στη συγκεκριμένη συγκυρία και το καθοριστικό του πλεονέκτημα. Η απόλυτα εγωκεντρική οπτική του δημιουργεί πολιτικά έναν ιδιόμορφο βοναπαρτισμό που φαντάζει αντισυστημικός. Με μια έννοια είναι αντισυστημικός, γιατί όντως θέλει να εντάξει το όλο σύστημα στην υλοποίηση του ιδιωτικού και του οικογενειακού του συμφέροντος. Το συμφεροντολογικό-πελατειακό-πλουτοκρατικό πλέγμα γύρω του, λόγω της άρνησης κάθε θεσμικής ή δικαιϊκής δεσμευτικότητας και λογοδοσίας, που θεμελιώνει και θεμελιώνεται στη συνταγματική νομιμότητα, εμφανίζεται έτσι ως πραγματικά αντισυστημικό. Εμφανίζεται ως η μόνη δύναμη εναντίον του συστήματος, ως η πραγματικά επαναστατική δύναμη, η οποία, λόγω αυτής της ιδιομορφίας της, είναι η μόνη ικανή να επαναφέρει το μεγαλείο της Αμερικής, νοούμενο ως ο –μυθικός– τόπος ενός ανύπαρκτου παρελθόντος, όπου καμία θεσμική δεσμευτικότητα δεν περιόριζε την ατομική ελευθερία. Αυτή την απόλυτη επιβολή του παθολογικά ναρκισσιστικού εγώ συμβολίζει αλλά και ενσαρκώνει η άρνηση του Τραμπ να αποδεχτεί ακόμη και την ισχύ του νόμου ή του Συντάγματος, όταν αυτά δεν υποτάσσονται στη θέλησή του. Άλλωστε, σύμφωνα με αυτή την απόλυτα ιδιοτελή και ως εκ τούτου απόλυτα διεφθαρμένη προσέγγιση στην ερμηνεία της πραγματικότητας, η θέλησή του είναι η μόνη νομιμοποιημένη βούληση, η οποία, ως βασιζόμενη στην απόφαση του λαού που του ανέθεσε την κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας, είναι απεριόριστη.

Κατά μια έννοια αυτή η πιο ωμή, η πιο ριζοσπαστική, αλλά και η πιο χυδαία αντίληψη για την ιδιωτικοποίηση του όλου φάσματος του δημοσίου χώρου εμφανίζεται ως θεμελιακά αντισυστημική και είναι όντως αντισυστημική, γιατί είναι θεμελιακά αντίθετη προς το σύστημα της φιλελεύθερης Δημοκρατίας και τον σεβασμό του Κράτους Δικαίου. Εν ονόματι του ιδιωτικού συμφέροντος, εν ονόματι της ατομικής ιδιοποίησης και του οικονομικού συμφέροντος του στενού, πρωτίστως οικογενειακού και στη συνέχεια πελατειακού κύκλου αυτής της αντιδημοκρατικής αυταρχικής πλουτοκρατικής και κλεπτοκρα-

τικής εξουσίας (crony capitalism), εντάσσει τη δημόσια πολιτική αλλά και την εξωτερική πολιτική της χώρας (crony diplomacy) στη λογική της. Αυτή η στάση απέναντι στην πραγματικότητα, χωρίς να είναι μια συστηματικά διαμορφωμένη ιδεολογία, είναι μια στάση, τη στοχοθεσία και την υποστήριξη της οποίας μπορούμε να περιγράψουμε ως τραμπισμό.

Αν θεωρήσουμε την ιστορική διαμόρφωση του κοινωνικού συμβολαίου ως την πεμπτουσία του πολιτισμού της Νεωτερικότητας, η νεοφιλελεύθερη υπονόμευση του κοινωνικού συμβολαίου είναι η καταπάτησή του και ο επιθετικός ανορθολογισμός του τραμπισμού είναι η απόρριψη του πολιτισμού της Νεωτερικότητας. Είναι ακραία αντιφιλελεύθερη αντίδραση απέναντι στον πολιτισμό της Νεωτερικότητας.

Ο ανορθολογισμός αποτέλεσε ήδη από την εποχή της Διακήρυξης της Ανεξαρτησίας μια υποβόσκουσα και λανθάνουσα απειλή για την αμερικανική Δημοκρατία. Υπήρξε μια όχι πάντα υποδόρια τάση στη σκιά της αμερικανικής Δημοκρατίας. Η γενοκτονία των αυτοχθόνων πληθυσμών, η δουλεμπορία και η δουλεία, η Κου Κλουξ Κλαν, ο φυλετικός διαχωρισμός (Segregation), οι νόμοι Jim Crow, ο μακαρθισμός, η συντηρητική επανάσταση των Barry Goldwater, Pat Buchanan και Newt Gingrich, το νεοφασιστικό κίνημα Alt-Right και τέλος το κίνημα των Tea Parties είναι οι διάφορες μετενσαρκώσεις αυτής της τάσης. Μετενσαρκώσεις αυτής της πολλές φορές οριακά ελεγχόμενης και πάντοτε καραδοκούσας εκρηκτικής μάζας του ανορθολογισμού, που ήταν ο πρόδρομος της εκλογής του Τραμπ[38].

[38] Σχετικά με τις δύο παράλληλες τάσεις: τον ορθολογισμό του κοινωνικού συμβολαίου της φιλελεύθερης Δημοκρατίας και τον ανορθολογισμό της απόρριψής της και της απόρριψης του Κράτους Δικαίου και ιδιαίτερα της διάκρισης των εξουσιών και της λειτουργίας των αντιβάρων (στη λογική της αντίθεσης Διαφωτισμού-Αντι-Διαφωτισμού πρβλ. και R. Wolin, The Seduction of Unreason. The Intellectual Romance with Fascism from Nietzsche to Postmodernism, 2004) που έχουν καθορίσει την ιστορία των Ηνωμένων Πολιτειών, δες μεταξύ άλλων J. Lepore, Diese Wahrheiten. Geschichte der Vereinigten Staaten von Amerika, 2019· της ιδίας, We the People. A History of the US Constitution, 2025· M. Berg, Das gespaltene Haus. Eine Geschichte der Vereinigten Staaten von 1950 bis heute, 2024· T. Schaller/P. Waldman, Das ländliche Amerika und wie es die Demokratie in den USA bedroht, 2025· E. Thevessen, Deadline. Wie das System Trump die Demokratie aushöhlt und uns alle gefährdet, 2025· J. Crouch/M. J. Rozell/M. A. Sollenberger, The Unitary Executive Theory. A Danger to Constitutional Government, 2020· D. M. Driesen, The Spectre of Dictatorship. Juridical Enabling of Presidential Power, 2021. B. Greiner, Weissglut. Die inneren Kriege der USA. Eine

Μια ανορθολογική συνέχεια που στην πρόσφατη αμερικανική ιστορία, τουλάχιστον από την εκλογή του Ρήγκαν το 1980 και μετά, επικεντρώθηκε στο να αποσυναρμολογήσει, να αποσαθρώσει, να απορρυθμίσει και να καταστρέψει με κάθε δυνατό τρόπο τη νομοθεσία και τους θεσμούς του New Deal που διαμορφώθηκαν από την εποχή της προεδρίας Ρούσβελτ και μετά, προκειμένου να συρρικνώσει κάθε μορφή κοινωνικής παρέμβασης του κράτους και να επανεδραιώσει την κοινωνική αναδιανομή της εξουσίας σύμφωνα με την αρχή της ακραίας, της εξωφρενικής ανισότητας[39].

Ο νέος μεσσίας του αμερικανικού ανορθολογισμού είναι ένας κοινός απατεώνας και συστηματικός φοροφυγάς, ο οποίος έχει χτίσει τον μύθο γύρω από το πρόσωπό του πάνω στην κατασκευή της πλασματικής ταυτότητας του μεγάλου αυτοδημιούργητου διαπραγματευτή (the great dealmaker). Έναν μύθο που δημιούργησαν ο ίδιος και οι παραγωγοί του ριάλιτι σόου «The Apprentice» (από το 2007 έως το 2015, καθώς ο Τραμπ απολύθηκε το 2015 λόγω προσβλητικών

Geschichte von 1900 bis heute, 2026· E. Stourton, Made in America. The dark history that led to Donald Trump, 2026· H. Kuemper, Mythos 1776. Traum und Erwachen der amerikanischen Nation, 2026. Σχετικά με τη στρατηγική υλοποίησης του αντιφιλελεύθερου εγχειρήματος και διαμόρφωσης-συστηματικοποίησης των στόχων της προετοιμασίας της προεδρίας Τραμπ B. Woodward, Project 2025. Explained Chapter by Chapter: Understanding the Conservative Promise. A Comprehensive Fully-Vetted Analysis of the Heritage Foundation's Mandate for Leadership, 2024. Σχετικά με τη συντηρητική επανάσταση του Gingrich M. N. Green/J. Crouch, Newt Gingrich. The Rise and Fall of a Party Entrepreneur, 2022. Σχετικά με το κίνημα Tea Party και τον Trump W. Frye, Tea Party to Trump. A Political Revolution Unveiled, 2024· D. Corn, American Psychosis. A historical Investigation of How the Republican Party Went Crazy, 2022. Επίσης Δ. Χαραλάμπης, «Πολιτική και κοινωνική συμμετοχή: πραγματικότητα και αυταπάτη. Η αντοχή του κυρίαρχου παραδείγματος. Ανισότητα και μετα-δημοκρατία», στο: Μ. Αγγελίδης/Μ. Σπουρδαλάκης (επιμ.), Κοινωνική και Πολιτική Εκπροσώπηση. Προκλήσεις και Προοπτικές στη Δημοκρατία τον 21ο αιώνα, 2018, σ. 121-150.

[39] Σε ερώτηση δημοσιογράφου για το τι συμβαίνει στην αμερικανική κοινωνία και την αμερικανική Δημοκρατία, ο Warren Buffett φέρεται να απάντησε: «Κάποια στιγμή, η τάξη μου, η τάξη των πλουσίων, ξεκίνησε την ταξική πάλη εναντίον των φτωχών και θα την κερδίσει». Η βιβλιογραφία σχετικά με τη σταδιακή επιβολή του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος και την κοινωνική αποδοχή του ως φυσικής κατάστασης των κοινωνικών σχέσεων είναι πλέον ατελείωτη (βλ. επίσης τις σημειώσεις 6, 7 και 8), μεταξύ άλλων D. N. Gibbs, The Revolt of the Rich. How the Politics of the 1970s Widened America's Class Divide, 2024· G. Monbiot/P. Hutchinson, The Invisible Doctrine. The Secret History of Neoliberalism, 2024· M. Baradaran, The Quiet Coup. Neoliberalism and the Looting of America, 2024· Q. Slobodian, Hayek's Bastards. The Neoliberal Roots of the Populist Right, 2025.

σχολίων εναντίον των Μεξικανών…). Το ριάλιτι σόου που τον έκανε γνωστό στην Αμερική ως δήθεν αυτοδημιούργητο δισεκατομμυριούχο, τηλεοπτική προσωπικότητα και άνθρωπο της δράσης που υλοποιεί αυτά που θέλει[40].

Στην πραγματικότητα, ο Τραμπ είναι ένας τυπικός κληρονόμος, που οφείλει την περιουσία του στον πατέρα του. Ένας κερδοσκόπος γης και κατασκευών, που απέτυχε σχεδόν σε όλες τις συμφωνίες που έκανε (οδήγησε ακόμη και καζίνο στο Ατλάντικ Σίτι σε πτώχευση) και σώθηκε κάθε φορά από την πτώχευση, πρώτα από τον πατέρα του και αργότερα, μετά τον θάνατο του πατέρα του, από τη Deutsche Bank και κυρίως από Ρώσους ολιγάρχες. Γεγονός ιδιαίτερου ενδιαφέροντος πλέον, λόγω της τόσο φιλορωσικής στάσης του στο θέμα της Ουκρανίας, το οποίο όμως δεν έχει ποτέ διερευνηθεί σωστά από τις αμερικανικές μυστικές υπηρεσίες[41].

---

[40] Βλέπε επίσης μεταξύ άλλων D. Gay Johnson, The Making of Donald Trump, 2017.

[41] Σχετικά με τις ρωσικές συνδέσεις και εξαρτήσεις του Τραμπ, αλλά και τις ανεπάρκειες της έκθεσης Mueller, Mueller Report, On the Investigation of the Russian Interference in the 2016 Presidential Election· επίσης J. Comey, Nichts als die Wahrheit, 2021· και του ιδίου, Grösser als das Amt, 2019. Εναντίον του Comey και για να τον τρομοκρατήσει ο Τραμπ, μέσω της εμπίστου του υπουργού Δικαιοσύνης και Γενικής Εισαγγελέως και τέως δικηγόρου του Pam Bondi, έχει ασκήσει ποινική δίωξη. Οι πολύ αργόσυρτες, λόγω συνεχών αναβολών, ποινικές διώξεις εναντίον του Τραμπ, κυρίως λόγω συνωμοσίας για την ανατροπή του εκλογικού αποτελέσματος του 2020, σταμάτησαν με την επανεκλογή του και εκδικάστηκε μόνο μία στις 10 Ιανουαρίου 2025 (η περίπτωση της εξαγοράς της σιωπής της ηθοποιού ταινιών ερωτικού περιεχομένου Stormy Daniels) στην οποία βρέθηκε ένοχος για 34 κακουργήματα πλαστογραφίας κ.λπ., αλλά λόγω της επανεκλογής του αφέθηκε ελεύθερος και είναι ο πρώτος και μοναδικός αμερικανός Πρόεδρος που έχει καταδικαστεί για κακούργημα. Αυτό σημαίνει ότι η λαϊκή ετυμηγορία ακυρώνει κάθε δικαστική απόφαση και κάθε ποινική ευθύνη. Για τον Τραμπ και τους οπαδούς του η λαϊκή πλειοψηφία νομιμοποιεί κάθε μορφή διαφθοράς. Συγχρόνως η πιο χαρακτηριστική απόφαση εργαλειοποίησης του Δικαίου από δικαστές υποστηρικτές του Τραμπ είναι η απόφαση της 1ης Ιουλίου 2024 της υπερσυντηρητικής πλειοψηφίας (6 υπέρ – 3 κατά) του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ (3 από αυτούς έχει διορίσει ο ίδιος), η οποία ορίζει ότι οι ενέργειες του Προέδρου στο πλαίσιο της ιδιότητάς του ως Προέδρου δεν μπορεί να είναι αντικείμενο ποινικής δίωξης, παρά μόνο ενέργειες ιδιωτικού χαρακτήρα, όπου η διαφοροποίηση ανήκει στον χώρο της πλήρους ασάφειας, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι οι όποιες ποινικά κολάσιμες πράξεις του Προέδρου απολαμβάνουν πλήρους ασυλίας. Η πρωτοφανής εργαλειοποίηση του κράτους και ειδικά του Υπουργείου Δικαιοσύνης από τον Τραμπ προς ίδιον οικονομικό όφελος είναι εξευτελιστική για κάθε έννοια Δικαίου και πολύ δύσκολα αναστρέψιμη. Ο νέος Γενικός Εισαγγελέας και Υπουργός Δικαιοσύνης, Todd Blanche, επίσης προσωπικός δικηγόρος του Τραμπ, που διορίστηκε από τον Τραμπ μετά την απόλυση της Pam Bondi, δέσμευσε το Υπουργείο Δικαιοσύνης σε διακανονισμό ώστε να

Αυτός ο αμερικανικός Μεσσίας ηγείται μιας συμμορίας οπορτουνιστών, που κινούνται μεταξύ κοινού ποινικού δικαίου και ψυχιατρείου. Μιας συμμορίας από συνεχώς υποκλινόμενους αυλικούς κόλακες, οι οποίοι, γυναίκες και άνδρες, προέρχονται κατά πλειοψηφία από τον αντιδραστικό όμιλο Fox News του μεγιστάνα των μέσων ενημέρωσης Murdoch.

Η υποτιθέμενη τέχνη των διαπραγματεύσεων του αμερικανού Μουσολίνι («the art of the deal»), ο οποίος ισχυρίζεται ότι μπορεί να κάνει την Αμερική ξανά μεγάλη, δεν είναι τίποτα άλλο παρά η απληστία για προσωπικό οικονομικό κέρδος για τον ίδιο, την οικογένειά του και την ομάδα που τον περιβάλλει και η επίδειξη χυδαίας δύναμης εκεί που δεν συναντά ή που πιστεύει ότι δεν θα συναντήσει αντίσταση. Εκεί που συναντά αντίσταση ακολουθεί υποχώρηση και τελικά η πραγματική υποχώρηση των Ηνωμένων Πολιτειών σε όλα τα μέτωπα.

Ο Τραμπ, παρά τις λεκτικές παλινδρομήσεις, αποδέχεται όλους τους όρους του Πούτιν και έτσι θέλει να τον μετατρέψει σε νικητή της εισβολής στην Ουκρανία. Στο πλαίσιο αυτής της φιλορωσικής πολιτικής, ο Τραμπ και ο Vance έστησαν ένα θέατρο δημόσιας ταπείνωσης του Zelenskyy με έναν πρωτοφανή για τα χρονικά των διεθνών σχέσεων και της διπλωματίας τρόπο. Προσπάθησαν να ταπεινώσουν τον ηγέτη του πραγματικά ηρωικού αγώνα των Ουκρανών, σε μια δημόσια παράσταση στις 28 Φεβρουαρίου 2025 μπροστά σε δημοσιογράφους στο Οβάλ Γραφείο. Η στάση αυτή του Τραμπ και των αυλικών του έγινε ακόμη εμφανέστερη μετά τη δημοσίευση στις 20 Νοεμβρίου 2025 των 28 σημείων για την επίτευξη ειρήνης στην Ουκρανία που προφανέστατα είχε υπαγορεύσει η ρωσική πλευρά, δηλαδή ο έμπιστος διαπραγματευτής του Πούτιν Kirill Dmitriev, στους μόνιμους και για όλες τις «διαπραγματεύσεις» υπεύθυνους «διαπραγματευτές» του Τραμπ (Ουκρανία,

παύσει η αγωγή του Προέδρου (ο Πρόεδρος ενάγει το Υπουργείο Οικονομικών που ελέγχει) ύψους 10 δις. δολαρίων εναντίον της αμερικανικής εφορίας (IRS) λόγω της υποτιθέμενης διαρροής κάποιων φορολογικών στοιχείων του Τραμπ στον τύπο από συνεργαζόμενο με την εφορία. Ο διακανονισμός προβλέπει ότι το αμερικανικό κράτος αθωώνει και απαλλάσει για πάντα από κάθε απαίτηση και από κάθε φορολογικό έλεγχο τον Τραμπ, όλα τα μέλη της οικογένειάς του και όλα τα με αυτήν «συνδεδεμένα πρόσωπα». Επίσης ο διακανονισμός προβλέπει την ίδρυση ταμείου ύψους 1,8 δις δολαρίων για την αποζημίωση των 1500 περίπου καταδικασθέντων για την εισβολή στο Κογκρέσο στις 6 Ιανουαρίου 2021 στους οποίους είχε δώσει χάρη ο Τραμπ σχεδόν αμέσως μετά τη δεύτερη είσοδό του στο Λευκό Οίκο…

Γάζα, Ιράν), τον συνεργάτη του στις μεσιτικές συμφωνίες Steve Witkoff και τον γαμπρό του Jared Kushner.

Είναι περισσότερο από προφανές ότι, δεδομένου του γεγονότος ότι σύμφωνα με το ουκρανικό Σύνταγμα λόγω του πολέμου δεν έχουν πραγματοποιηθεί νέες εκλογές στην Ουκρανία, οι Πούτιν και Τραμπ θέλουν να προχωρήσουν στην απομάκρυνση του Zelenskyy και την αντικατάστασή του από μια μαριονέτα του Πούτιν μέσω ελεγχόμενων εκλογών σε ένα περιβάλλον πολέμου, όπου αδιάβλητες εκλογές είναι πραγματικά αδύνατες. Αυτή η πολιτική πλήρους αποδοχής των απαιτήσεων του Πούτιν δεν αφορά μόνο την Ουκρανία, αλλά και την υπόλοιπη Ευρώπη, καθώς, εκτός των άλλων, ό,τι αφορά την Ουκρανία έχει συνέπειες για την Ευρώπη.

Στην πραγματικότητα, αυτό σημαίνει ότι η φινλανδοποίηση της Ευρώπης και η διάσπαση και διάλυση της ΕΕ είναι ο απολύτως επιθυμητός στόχος και των δύο, καθώς τόσο για τον Πούτιν όσο και για τον Τραμπ ο πραγματικός εχθρός είναι η φιλελεύθερη Δημοκρατία και, κατά συνέπεια, η φιλελεύθερη δημοκρατική Ευρώπη. Μια αδύναμη Ευρώπη, μια αδύναμη ή ανίκανη να λάβει αποφάσεις Ευρωπαϊκή Ένωση ως αποτέλεσμα των εσωτερικών διαιρέσεων, της πέμπτης φάλαγγας του Πούτιν (Ουγγαρία μέχρι την εκλογή του Magyar, Σλοβενία, Σλοβακία) και των δυσκολιών της διαδικασίας της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης, είναι ο στόχος και των δύο πλευρών σε μια ιδιόρρυθμη συμπαιγνία απειλών και εκβιασμών με ταυτόχρονη ανοικτή υποστήριξη των ακροδεξιών ή/και νεοφασιστικών αντιφιλελεύθερων και αντιευρωπαϊκών φυγόκεντρων δυνάμεων.

Η ανοιχτή υποστήριξη των ακροδεξιών ή φασιστικών κομμάτων και κυβερνήσεων της Ευρώπης από τον Vance στις 14 Φεβρουαρίου 2025 κατά την 61η Διάσκεψη Ασφαλείας του Μονάχου, αλλά και από τον υπουργό Εξωτερικών Rubio, όχι τόσο χυδαία και ωμά, αλλά με το ίδιο περιεχόμενο κατά την 62η Διάσκεψη στις 14 Φεβρουαρίου 2026, ανήκουν σε αυτό το πλαίσιο της αντιφιλελεύθερης στρατηγικής. Οι συνεχείς επαναλήψεις αυτών των θέσεων από τον Musk, τον Rubio και άλλους και οι αντίστοιχες εκθέσεις του Στέιτ Ντιπάρτμεντ και ιδιαίτερα, με τον πιο κατηγορηματικό τρόπο, η πρόσφατη δημοσιοποίηση του νέου αμερικανικού δόγματος για την εθνική ασφάλεια, τη National Security Strategy of the United States, τον Νοέμβριο του 2025[42], δεν είναι μόνο η ανοιχτή και σκόπιμα προκλητική επέμβαση

[42] National Security Strategy of the United States of America, November 2025, the White

στα εσωτερικά της Ένωσης και η ωμή υποστήριξη του αντιφιλελευθερισμού στην Ευρώπη. Είναι επίσης η επιδεικτική δημόσια υποστήριξη της πέμπτης φάλαγγας του Πούτιν[43] και των νεοφασιστικών κομμάτων και κυβερνήσεων που απειλούν πλέον ανοικτά τη φιλελεύθερη Δημοκρατία, την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση και την υπόσταση της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με τα λόγια των φερέφωνων του Τραμπ και του αμερικανικού νεοφασισμού πρόκειται για την άρνηση του ευρωπαϊκού δημοκρατικού status quo. Πρόκειται για την άρνηση της φιλελεύθερης Δημοκρατίας και της διαδικασίας της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης εν ονόματι της επιστροφής σε μια κατακερματισμένη, εθνικιστική Ευρώπη, σε μια αδύναμη Ευρώπη των νεοφασιστικών δυνάμεων. Η επίκληση της Ευρώπης στο τραμπικό κοσμοσύστημα είναι η επίκληση των αδελφών νεοφασιστικών δυνάμεων.

Πρόκειται για στρατηγική που από την αρχή της εισβολής, μαζί με την εξάλειψη της εθνικής υπόστασης και ύπαρξης της Ουκρανίας, ήταν το ζητούμενο του συνολικού σχεδίου εισβολής του Πούτιν. Ένα σχέδιο που αρχικά ανετράπη λόγω της άμυνας των Ουκρανών και της αντίδρασης των ΗΠΑ κατά τη δημοκρατική προεδρία του Biden σε συνδυασμό με την ενεργοποίηση της Βορειοατλαντικής Συμμαχίας της οποίας συνέπεια ήταν η διεύρυνση του ΝΑΤΟ μέσω της ένταξης της Φινλανδίας και της Σουηδίας. Σχέδιο που επανήλθε όμως στην ημερήσια διάταξη μετά την επανεκλογή του Τραμπ.

IV. Η παρωδία της προεδρίας ως προεδρία. Η απειλή ενός νέου 1938 για την Ευρώπη και η πραγματικότητα του MARA αντί για MAGA[44]

Ο πραγματικός σκοπός του Τραμπ, πίσω από τις υποτιθέμενες διαπραγματεύσεις για την ειρήνη και τον οποίο έχει ουσιαστικά ανακοινώσει δημόσια,

House, Washington. Η εισαγωγή του κειμένου από τον Τραμπ αρκεί για να διαπιστώσει κανείς την εγωπαθή παράνοια.

[43] Σχετικά με τον Πούτιν, μεταξύ άλλων S. Courtois/G. Ackerman (επιμ.), Schwarzbuch Putin, 2023· L. Wolkow, Putinland. Der Imperiale Wahn, die Russische Opposition und die Verblendung des Westens, 2022· και A. Gurkov, Für Russland ist Europa der Feind, ό.π.

[44] Το MARA «Make America Ridiculous Again» ταιριάζει πολύ περισσότερο από το κλεμμένο από τον Reagan σλόγκαν του MAGA «Make America Great Again». Ανταποκρίνεται στην πραγματική διάσταση της περίφημης υποτίθεται τέχνης του Trump να κλείνει συμφωνίες, ο οποίος, σύμφωνα με τον αμερικανικό Τύπο, έχει υποστεί έξι πτωχεύσεις κατά τη διάρκεια της επιχειρηματικής του δραστηριότητας και έχει οδηγηθεί σε 4.000 δίκες.

είναι να μοιραστεί τους πόρους της Ουκρανίας με τη Ρωσία. Είναι κάτι που θυμίζει έντονα, προσαρμοσμένο στις σημερινές συνθήκες, το πρόσθετο πρωτόκολλο του Συμφώνου Στάλιν-Χίτλερ (Ribbentrop-Molotov-Pact) στις 23 Αυγούστου του 1939 σχετικά με τον διαμελισμό της Πολωνίας και την παράδοση των Βαλτικών χωρών και μέρους της Ανατολικής Ευρώπης στη Σοβιετική Ένωση.

Ο Πούτιν, καθώς, λόγω της ουκρανικής αντίστασης, δεν μπόρεσε να επιτύχει τον αρχικό του στόχο, να υποτάξει και ενσωματώσει ολόκληρη την Ουκρανία σε ένα ελάχιστο χρονικό διάστημα, διατηρεί την Κριμαία υπό κατάληψη και θέλει να καταλάβει και ενσωματώσει και τη νοτιοδυτική επικράτεια της χώρας, δηλαδή το Ντονμπάς, τις περιοχές Ντονέτσκ και Λουγκάνσκ, όπου ήδη μετά την κλιμάκωση της λεγόμενης επανάστασης του Maidan, τη δολοφονία των 100 διαδηλωτών και τη φυγή του Yanukovych τον Φεβρουάριο του 2014 είχε προωθήσει ρωσικά στρατεύματα και μισθοφόρους σκηνοθετώντας έναν απελευθερωτικό αγώνα κατά της υποτιθέμενης καταπίεσης της ρωσικής μειονότητας από το ουκρανικό κράτος.

Τέσσερα χρόνια μετά την έναρξη της εισβολής το περίπου 20% του ουκρανικού εδάφους βρίσκεται υπό ρωσική κατοχή, ενώ ο Τραμπ θέλει να εξασφαλίσει ότι εταιρείες ελεγχόμενες από τον ίδιο, ή από συγγενείς και φίλους του (στους οποίους συμπεριλαμβάνονται και οι «διαπραγματευτές» Witkoff και Kushner) θα έχουν την ευχέρεια να λεηλατήσουν το υπόλοιπο ουκρανικό έδαφος. Ακριβέστερα το ουκρανικό υπέδαφος (σπάνιες γαίες, ορυκτά κ.λπ.) ως αντάλλαγμα για τη στρατιωτική βοήθεια που παρείχαν οι Ηνωμένες Πολιτείες κατά την περίοδο της προεδρίας Biden, για την οποία ο Τραμπ αποφάσισε ότι αποτελεί δάνειο προς την Ουκρανία.

Η λογική συνέπεια αυτής της «συμφωνίας» θα είναι η παραχώρηση του συνόλου της εδαφικής επικράτειας της Ουκρανίας στη Ρωσία, λόγω της απουσίας εγγυήσεων ασφάλειας από το ΝΑΤΟ, δηλαδή η μετατροπή της Ουκρανίας σε τμήμα της Ρωσίας, ή σε υποτελές κράτος. Βασικό περιεχόμενο αυτής της συμφωνίας προβλέπεται να είναι η άρση των κυρώσεων απέναντι στη Ρωσία και η δημιουργία νέων αμερικανο-ρωσικών εμπορικών σχέσεων, με πρωταγωνιστές την οικογένεια και το στενό πελατειακό επιχειρηματικό περιβάλλον του Τραμπ (crony diplomacy)[45], κάτι που θα είναι ένα πραγμα-

[45] F. Fubini, Trump's Crony Diplomacy, Project Syndicate 30.11.2025.

τικά επιτυχημένο deal για τη βραχυπρόθεσμη εκβιαστική και κερδοσκοπική, μαφιόζικη λογική του Τραμπ.

Υπό αυτές τις συνθήκες ο Πούτιν δεν έχει κανένα λόγο να μην συνεχίσει τον πόλεμο. Ουσιαστικά έχει το πράσινο φως γι᾽ αυτό από τον Τραμπ και τα όργανά του Steve Witkoff και Jared Kushner. Η Ουκρανία χωρίς πλέον την αμερικανική υποστήριξη και σε συνδυασμό με την απόλυτη αδιαφορία του Πούτιν για την απώλεια της ζωής των στρατιωτών του (το Κέντρο Στρατηγικών και Διεθνών Μελετών (CSIS) υπολογίζει τους νεκρούς του ρωσικού στρατού μέχρι τον Δεκέμβριο του 2025 σε 325.000) και τον τραυματισμό ήδη πάνω από ένα εκατομμύριο Ρώσων στρατιωτών, ενώ περίπου 30.000 στρατιώτες σκοτώνονται ή τραυματίζονται κάθε μήνα στο ουκρανικό μέτωπο (άλλη μια ομοιότητα με την εγκληματική ωμότητα του Στάλιν), χάνει εδάφη αργά αλλά σταθερά. Η μεγαλύτερη επιτυχία του Πούτιν, με τη βοήθεια της διαπραγματευτικής «ικανότητας» του Τραμπ, θα είναι, πέρα από την κατάληψη εδαφών που δεν έχει καταφέρει να καταλάβει ο ρωσικός στρατός και την οποία απαιτεί συνεχώς ως προϋπόθεση όποιας συμφωνίας, η κατάληψη της Οδησσού που θα καθιστούσε την Ουκρανία περίκλειστο και για αυτό, λόγω της κατάρρευσης της επικοινωνίας και της δυνατότητας εξαγωγών μέσω θαλάσσης, οικονομικά εξαρτημένο κράτος. Το αποτέλεσμα μιας τέτοιας εξέλιξης θα είναι διπλό: α) ένα νέο τεράστιο κύμα προσφύγων προς την Ευρώπη, για την οποία θα αποτελέσει γιγάντια οικονομική και πολιτική επιβάρυνση και β) η απόλυτη πληθυσμιακή και οικονομική παρακμή της Ουκρανίας με άμεσο αποτέλεσμα ή την απορρόφησή της από τη Ρωσία ή τη μετατροπή της σε κράτος υποτελές στη Ρωσία. Όμως το τελευταίο διάστημα η ουκρανική αντεπίθεση και η στόχευση υποδομών εντός της ρωσικής επικράτειας φαίνεται να έχουν πρωτοφανή επιτυχία.

Ο Πούτιν επιμένει στις μαξιμαλιστικές απαιτήσεις του και στην όλο και πιο βίαιη συνέχιση του πολέμου και στους συνεχείς βομβαρδισμούς των μεγάλων πόλεων και των ενεργειακών υποδομών της Ουκρανίας και δεν υποχωρεί καθόλου από τον στρατηγικό του στόχο, την αναθεώρηση των εδαφικών συνεπειών του 1991 και την αναθεώρηση της γεωπολιτικής θέσης της Ρωσίας σε ένα νέο πολυπολικό διεθνές σύστημα των ζωνών επιρροής. Από την πλευρά του ο Τραμπ προφανώς πιστεύει, σύμφωνα με την παθογενή ναρκισσιστική, εκβιαστική και κερδοσκοπική εκτίμησή του, ότι με την de facto συνεχή υποχώρησή του και πλήρη αποδοχή των όρων του Πούτιν θα

προχωρήσει σε κερδοσκοπικά «μεγάλη συμφωνία», τη μόνη συμφωνία που έχει νόημα για αυτόν. Με αυτή τη στρατηγική του άμεσα προσωπικού συμφέροντος που ακολουθεί έβγαλε τη Ρωσία του Πούτιν από το περιθώριο, στο οποίο την είχε οδηγήσει η εισβολή στην Ουκρανία και η αντίδραση της δημοκρατικής Αμερικής και σε ένα βαθμό και της Ευρώπης, και εγκαταλείπει και εκβιάζει την Ουκρανία ελπίζοντας σε κερδοφόρες επιχειρηματικές συμφωνίες με το παράλληλο πελατειακό-ολιγαρχικό πλέγμα που ελέγχει ο Πούτιν.

Στη λογική του ρωσικού νεοϊμπεριαλιστικού εγχειρήματος της αναθεώρησης του 1991 και το οποίο ουσιαστικά αποδέχεται η Αμερική του Τραμπ, η Ευρωπαϊκή Ένωση ως πολιτική οντότητα και ως παίκτης στο Διεθνές Σύστημα δεν υπάρχει. Στο πλαίσιο αυτό η Ευρώπη θα είναι απλά, όπως και η Ουκρανία, η χαμένη της διαίρεσης του κόσμου στις τρεις νέες αυτοκρατορικές σφαίρες επιρροής: των ΗΠΑ, της Κίνας και της Ρωσίας. Έτσι, εξαρτάται από την ίδια την Ευρώπη, πιο συγκεκριμένα από την αποφασιστικότητα των «προθύμων» στην Ευρώπη, αν αυτός ο σχεδιασμός μπορεί να καθορίσει τις εξελίξεις που έρχονται.

Μετά από ένα χρόνο επίδειξης παντοδυναμίας από το τσίρκο του Τραμπ και μετά τη θεατρική παράσταση της συνάντησης του Τραμπ με τον Πούτιν στην Αλάσκα, τον βομβαρδισμό των πυρηνικών εγκαταστάσεων του Ιράν, που στηρίχτηκε απλά στις στρατιωτικές επιτυχίες του Ισραήλ και αποδεικνύεται πλέον αναποτελεσματικός, την επιδρομή στο Καράκας και την απαγωγή του Μαδούρο και το συνεχές παραλήρημα για τη Γροιλανδία, η καθημερινή εντυπωσιοθηρική παράσταση της προεδρίας Τραμπ λειτουργεί ως συνεχής δημόσια επίδειξη αυτής της νεοαυτοκρατορικής και αναθεωρητικής λογικής. Λογικής που επιβεβαιώνει την αποδοχή της στρατηγικής του Πούτιν απέναντι στην Ουκρανία από τον Τραμπ και ανοίγει τον δρόμο του Xi προς την Ταϊβάν.

Για τον Πούτιν, όπως προηγουμένως και για τη Σοβιετική Ένωση, και για τον αυταρχισμό του Τραμπ η Ενωμένη Ευρώπη είναι ο εχθρός[46]. Εξαιτίας του

[46] Το αυταρχικό μοντέλο, το οποίο με τη μορφή ενός σταδιακού πραξικοπήματος επιχειρεί να υλοποιήσει ο Τραμπ μέσω της κατάλυσης των θεσμών της αμερικανικής Δημοκρατίας, ανταποκρίνεται πλήρως στο πρότυπο της αντιφιλελεύθερης δημοκρατίας του εκλογικού αυταρχισμού. Σχετικά με τις σύγχρονες μορφές του αυταρχισμού A. Applebaum, Die Achse der Autokraten: Korruption, Kontrolle, Propaganda. Wie Diktatoren sich gegenseitig an der Macht halten, 2024· και της ιδίας, Die Verlockung des Autoritären. Warum antidemokratische Herrschaft so populär geworden ist, 2022· S. Gurief/D. Treisman, Spin Dictators. The

τεράστιου λάθους του Biden και του κατεστημένου του Δημοκρατικού Κόμματος να μην προετοιμάσουν διάδοχο του Biden μετά την εκλογική επιτυχία του 2020 και εξαιτίας της παθητικότητας του Δημοκρατικού Κόμματος μετά τη δεύτερη εκλογή του Τραμπ, ο Τραμπ φαίνεται να μην αντιμετωπίζει ουσιαστικούς αντιπάλους, ή αποτελεσματική αντιπαράθεση τόσο στην εσωτερική όσο και στην εξωτερική πολιτική[47], τουλάχιστον μέχρι τις δολοφονίες του ICE στη Μινεσότα και τη δημόσια ιμπεριαλιστική και ανοικτά αντι-νατοϊκή απαίτηση ενσωμάτωσης της Γροιλανδίας.

Για τον Πούτιν, όπως και παλαιότερα για τη Σοβιετική Ένωση, η ΕΕ είναι πάντα ένας επικίνδυνος εχθρός. Μια ενοποιημένη Ευρώπη, στρατιωτικά υποστηριζόμενη από μια λειτουργική Βορειοατλαντική Συμμαχία, σήμαινε και σημαίνει το καθοριστικό προπύργιο απέναντι στον ρωσικό ιμπεριαλισμό, ενώ τα ευρωπαϊκά κράτη, έρμαια εθνοκεντρικών πολιτικών σε μια κατακερματισμένη Ευρώπη, μπορούν πολύ πιο εύκολα να πέσουν θύματα του ρωσικού και, εν τω μεταξύ, και του αμερικανικού εκβιασμού.

Το σχέδιο της αναδιαμόρφωσης του διεθνούς συστήματος και της διαίρεσης του κόσμου, αυτή τη φορά στις ευρύτερες περιοχές κυριαρχίας τριών ιμπεριαλιστικών ηγεμονικών δυνάμεων, των ΗΠΑ, της Κίνας και της Ρωσίας[48], απαιτεί η διαδικασία της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης να συνθλιβεί μεταξύ των γεωοικονομικών και γεωπολιτικών νεοϊμπεριαλιστικών συμφερόντων των Ηνωμένων Πολιτειών και της Ρωσίας και ασφαλώς της Κίνας, που σε μια τέτοια εξέλιξη θα αποβεί τελικά ο κυρίαρχος του παιγνιδιού. Μια ενωμένη Ευρώπη σημαίνει και για τους τρεις αυταρχικούς ηγέτες, οι δύο είναι ήδη δικτάτορες, ο άλλος βρίσκεται στον δρόμο να γίνει, την πολιτική πρόκληση και απειλή μιας λειτουργικής φιλελεύθερης δημοκρατίας απέναντι στον αυταρχισμό.

Changing Face of Tyranny in the 21st Century, 2022· T. Snyder, Ueber Freiheit, 2024· του ιδίου, Der Weg in die Unfreiheit. Russland, Europa, Amerika, 2019· και μεταξύ άλλων για το ζήτημα των λόγων της έλξης του αυταρχισμού και στο χώρο των μεσαίων στρωμάτων: B. Rosenfeld, The Autocratic Middle Class. How State Dependency Reduces the Demand for Democracy, 2021.

[47] Σχετικά με αυτό J. Tapper/A. Thomson, Hybris. Verfall, Vertuschung und Joe Biden's verhaengnisvolle Entscheidung, 2025.

[48] Σχετικά με αυτό, μεταξύ άλλων, τα άρθρα με τον τίτλο: The Committee to Run the World?, Foreign Affairs 3/2025.

Ο Τραμπ προφανώς πιστεύει ότι αυτή η αυτοκρατορική διαίρεση του κόσμου ταυτίζεται με την εδραίωση της αξίωσής του για παντοδυναμία στο δυτικό ημισφαίριο, και απολαμβάνει τη φαντασίωση της απόλυτης εξουσίας. Ενώ η μεταψυχροπολεμική συνθήκη, παρά την ηγεμονική θέση της Αμερικής, απαιτούσε ένα λειτουργικό δίκτυο συμμαχιών, που με πολιτισμικό πυρήνα την οικουμενική ισχύ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, έστω και ως μη πάντοτε ισχύουσα αρχή, αποτελούσε και συνέθετε από τον Καναδά μέχρι την Ιαπωνία και τη Νέα Ζηλανδία, πολιτισμικά, πολιτικά και οικονομικά τη Δύση ως μια, έστω και ατελή, υλοποίηση της Νεωτερικότητας.

Σύμφωνα με την άποψη πολλών αναλυτών της προσέγγισης του Τραμπ προς τον Πούτιν, αναλυτών που θεωρούν τον Τραμπ μεγάλο στρατηγικό παίκτη, ο Τραμπ ακολουθεί μια μακροπρόθεσμη στρατηγική, ανάλογη με τη στρατηγική των Νίξον/Κίσινγκερ το 1972, αλλά με αντιστροφή της τότε στοχοθεσίας. Θέλει δηλαδή να απομακρύνει τη Ρωσία από την Κίνα και να τη συνδέσει με τις ΗΠΑ. Όμως το αντίθετο είναι στην πραγματικότητα το αποτέλεσμα της υποχωρητικής πολιτικής του Τραμπ απέναντι στον Πούτιν. Αυτή η υποχωρητικότητα και αποδοχή των όρων που εξαρχής και χωρίς καμία διάθεση συμβιβασμού θέτει ο Πούτιν, ενισχύει συνεχώς τον Πούτιν, εντείνει την προσέγγιση της Ρωσίας προς την Κίνα και θωρακίζει το αντιδυτικό, αντιδημοκρατικό τόξο. Ακόμη χειρότερα, με την άτοπη δασμολογική πολιτική του έναντι της Ινδίας, η πολιτική Τραμπ απειλεί να εντάξει την Ινδία, παρά τις επικρατειακές αντιπαλότητες που καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό τη σχέση της Ινδίας με την Κίνα, στον άξονα Κίνας-Ρωσίας, όπως αποδεικνύει η παρουσία του Μόντι στη σύνοδο κορυφής της Οργάνωσης Συνεργασίας της Σαγκάης (31.8.-1.9.2025). Σύνοδος η οποία ήταν μια καθαρή επίδειξη δύναμης του αντιδημοκρατικού άξονα απέναντι στη Δύση. Άλλωστε για τον Πούτιν μπορεί ο Τραμπ να είναι ο χρήσιμος ηλίθιος, ο οποίος επικρατεί σήμερα στις ΗΠΑ, αλλά η αμερικανική Δημοκρατία δεν έχει καταλυθεί ακόμη. Άρα ο τραμπισμός δεν αποτελεί σίγουρη πολιτική επένδυση, ενώ ο κινεζικός ολοκληρωτισμός εξασφαλίζει τη μακροπρόθεσμη βεβαιότητα της σταθερότητας ενός θεμελιωμένου ανελεύθερου καθεστώτος.

Βάσει της ναρκισσιστικής ερμηνείας του για τον κόσμο, ο Τραμπ πιστεύει ότι είναι ο κύριος της νέας γεωπολιτικής των αυτοκρατορικών ζωνών επιρροής, χωρίς να κατανοεί τις ευρύτερες συνέπειες της αναθεωρητικής πολιτικής του Πούτιν και χωρίς να αντιλαμβάνεται, πράγμα που ο εγωπαθής

κυνισμός και η αμάθειά του δεν το επιτρέπουν, το πολιτισμικό χάσμα μεταξύ της Ρωσίας και της Δύσης και την ανάδειξη της Κίνας σε ηγεμονικό πόλο σταθερότητας. Δεν καταλαβαίνει ότι η αποσύνδεση από την Ευρώπη και από το δίκτυο συμμαχιών από την Ευρωπαϊκή Ένωση έως την Ινδία και την Ιαπωνία[49], που δημιουργήθηκε μετά το 1945 από τη μεταπολεμική αμερικανική γεωπολιτική στρατηγική, σημαίνει το τέλος της Δύσης και, συνεπώς, το τέλος της ηγεμονικής θέσης των ΗΠΑ ως παγκόσμιας δύναμης[50]. Έστω και αν η μονοπολική ηγεμονική θέση της Αμερικής μετά το τέλος του Ψυχρού Πολέμου δεν θα ήταν δυνατόν να διατηρηθεί ως τέτοια, η απαξίωση των παγκόσμιων συμμαχιών που διαμόρφωσε η μεταπολεμική Αμερική σημαίνει τη de facto συρρίκνωση της δύναμής της και την υποχώρηση της επιρροής της σε όλα τα επίπεδα. Τάση, η οποία θα επιδεινώνεται ραγδαία από την αντιεπιστημονική πολιτική του Τραμπ και την απόσυρση της Αμερικής από όλους τους διεθνείς οργανισμούς μέσω των οποίων ασκούσε διεθνώς την ήπια δύναμή της (soft power)[51].

---

[49] Αποσύνδεση, η οποία εντείνεται συνεχώς, λόγω της εμμονής του με τους δασμούς και της συνεχούς αβεβαιότητας που αναπαράγει η χαοτική, κερδοσκοπική και εγωκεντρική του προσέγγιση στην οικονομία. Δασμοί που έχουν ως επίσημο στόχο να εξισορροπήσουν το αρνητικό εμπορικό ισοζύγιο των ΗΠΑ και την υποτιθέμενη εκμετάλλευση της αμερικανικής οικονομίας από τις οικονομίες του εξωτερικού και να επαναφέρουν τη βιομηχανική παραγωγή στις ΗΠΑ. Όμως στην πραγματικότητα οι δασμοί αυτοί έχουν ως στόχο να αντικαταστήσουν τις φορολογικές ελαφρύνσεις για τους πλούσιους με δασμούς, δηλαδή με τους επιπλέον φόρους που πρέπει να πληρώνουν οι αμερικανοί καταναλωτές, κάτι που οδηγεί σε πληθωρισμό και τελικά θα οδηγήσει την Αμερική και τον υπόλοιπο (δυτικό) κόσμο σε στασιμοπληθωρισμό. Το ότι η αμερικανική οικονομία αντέχει ακόμη είναι αποτέλεσμα επιτυχιών της προηγούμενης Διοίκησης και της δύναμης της αμερικανικής οικονομίας και δεν έχει καμία σχέση με την πρωτίστως χαοτική και κλεπτοκρατική πολιτική του Τραμπ. Συγχρόνως η φούσκα της εστίασης των επενδύσεων στην τεχνητή νοημοσύνη είναι μια απειλή που διαγράφεται όλο και πιο καθαρά, γιατί οι επενδύσεις αυτές δεν αποσκοπούν στη μεταρρύθμιση του οικονομικού μοντέλου, αλλά στην αύξηση της απόδοσης του αδιεξοδικού υπάρχοντος. Πολιτικά μόνο ο εντεινόμενος αυταρχισμός μπορεί να συγκρατήσει κοινωνικά αυτό το ολιγαρχικό μοντέλο. Για αυτό λογικά η Silicon Valley άλλαξε πολιτικό στρατόπεδο. Η επικράτηση του Τραμπ φάνηκε να είναι η εγγύηση της επιβολής του κρατικού αυταρχισμού ως εξασφάλισης της αποδοχής των κοινωνικών αδιεξόδων, της συνέχισης της ολιγαρχικά πλέον οργανωμένης νεοφιλελεύθερης οικονομίας.

[50] Σχετικά με αυτό, μεταξύ άλλων όλα τα άρθρα με τον τίτλο: The Center Will Not Hold. How an Order Ends, Foreign Affairs, 2/2025.

[51] Αναλυτικά για τον τεράστιο ρόλο που παίζει η ύπαρξη και άσκηση ήπιας δύναμης για

Εκτός αυτού, η πλειοψηφία των Ευρωπαίων και των δημοκρατικών ευρωπαϊκών κυβερνήσεων, πριν από τις τελευταίες αμερικανικές προεδρικές εκλογές, είχαν υποστηρίξει την Kamala Harris και τους Δημοκρατικούς, και ο Zelenskyy, ήδη πριν από τις εκλογές του 2020 και προς το τέλος της πρώτης προεδρίας Τραμπ, δεν υπέκυψε στην πίεση του Τραμπ και δεν παρέδωσε ψευδείς αποδείξεις εναντίον του γιου του Biden. Ήταν ακριβώς αυτό το εκβιαστικό τηλεφώνημα του Τραμπ στον Zelenskyy με απειλή την απόσυρση της αμερικανικής βοήθειας αν δεν έδινε στοιχεία για τον Hunter Biden, που οδήγησε στην πρώτη απαγγελία κατηγορίας με σκοπό την καθαίρεση (impeachment) από τη Βουλή των Αντιπροσώπων εναντίον του Τραμπ, η οποία απέτυχε λόγω της ρεπουμπλικανικής πλειοψηφίας στη Γερουσία. Έτσι, τόσο η Ευρωπαϊκή Ένωση όσο και ο Zelenskyy ήταν εξαρχής, πέραν όλων των άλλων, προσωπικοί εχθροί στο εγωκεντρικό κοσμοσύστημα της ναρκισσιστικής παράνοιας του Τραμπ. Σε ένα παθολογικό κοσμοσύστημα στο οποίο η εκδίκηση είναι συστατικό στοιχείο.

Οι γεωπολιτικές συνέπειες της στάσης και της υποτιθέμενης «τέχνης των διαπραγματεύσεων» του Τραμπ, δηλαδή να είναι θρασύς, χυδαίος και εκβιαστής απέναντι στους φίλους και αυτούς που θεωρεί αδύνατους και δειλός και υποχωρητικός, παρά τις μεγαλοστομίες και τις δήθεν απειλές, απέναντι στους ισχυρούς και δύσκολους αντιπάλους, κάτι που ο Πούτιν και ο Xi έχουν συνειδητοποιήσει και εκμεταλλεύονται, είναι ήδη ευδιάκριτες. Τα παραδείγματα πια είναι συγκεκριμένα. Η εγκατάλειψη της Ουκρανίας, που προετοιμάζει την εγκατάλειψη της Ταϊβάν. Η θεαματική απαγωγή Μαδούρο με αποτέλεσμα τη διατήρηση του καθεστώτος και τις συμφωνίες για συνεκμετάλλευση των πετρελαίων της Βενεζουέλας με ταυτόχρονη εγκατάλειψη της τραγικά αυτοεξευτελιζόμενης δημοκρατικής αντιπολίτευσης και βέβαια το φιάσκο της πολιτικής του απέναντι στο Ιράν.

Η υποτιθέμενη μεγάλη διαπραγματευτική ικανότητα του Τραμπ, ο θεμέλιος λίθος του MAGA, δεν είναι προφανώς τίποτα άλλο παρά ο θεμέλιος λίθος του MARA: Make America Ridiculous Again. Έστω και αν εκλογικεύεται ως η στρατηγική μιας νέας αυτοκρατορικής διαίρεσης του κόσμου και ως η «ενισχυμένη» μορφή του δόγματος Μονρόε: the Don-roe-Doctrine. Άλλωστε ο

την ηγεμονική θέση στο παγκόσμιο σύστημα J. Nye, Macht im 21. Jahrhundert. Politische Strategien fuer ein neues Zeitalter, 2011.

στόχος του δόγματος Μονρόε του 1826 ήταν η προστασία της αμερικανικής ηπείρου από ευρωπαϊκές ιμπεριαλιστικές επεμβάσεις, όχι η θεμελίωση ιμπεριαλιστικής επιβολής.

Ουσιαστικά η κάτω από φανφάρες και τυμπανοκρουσίες παράκρουσης μεγαλείου υποχώρηση του Τραμπ, η απόλυτη αδιαφορία και άγνοιά του για την οικουμενικότητα του αξιακού υπόβαθρου της Νεωτερικότητας, που συγκροτεί την ειδοποιό διαφορά του δημοκρατικού συστήματος, του δημοκρατικού Κράτους Δικαίου της Δύσης και την πεμπτουσία του πολιτισμού της εκκοσμίκευσης και της Δημοκρατίας, έχει ως αποτέλεσμα την ανάδειξη της άρνησης και απαξίωσης της οικουμενικότητας της ισχύος των δικαιωμάτων και ελευθεριών και την απαίτηση επιβολής ενός πολιτισμικά κατακερματισμένου κόσμου, όπου η βία, η διαφθορά και η κλεπτοκρατία αποτελούν το πραγματικό περιεχόμενο της πολυπολικότητας. Κάτι το οποίο ασφαλώς και ανταποκρίνεται στο αντιφιλελεύθερο και αντιδημοκρατικό περιεχόμενο του τραμπικού σύμπαντος και της νεοφεουδαρχικής λογικής των ολιγαρχών της Silicon Valley, αλλά και της νεοφεουδαρχικής παρωδίας της τραμπικής «αυτοκρατορικής» προεδρίας.

Η πολιτικά πραγματικά χυδαία ομιλία του Vance, που είναι αναμφίβολα η πιο επικίνδυνη φιγούρα στη συμμορία των οπορτουνιστών και των νεοφασιστών που απαρτίζουν την κυβέρνηση του Τραμπ, στην 61η Διάσκεψη για την Ασφάλεια στις 14.2.2025 στο Μόναχο, ήταν η πιο σαφής διατύπωση του στόχου της αποσύνθεσης και της απαξίωσης της Δημοκρατίας και της διάλυσης της ΕΕ. Και τα δύο είναι τα καθοριστικά στοιχεία της πολιτικής του Τραμπ και των στόχων των ολιγαρχών των ψηφιακών πλατφορμών που τον περιβάλλουν.

Το γελοίο με την οπορτουνιστική στάση της νεοφεουδαρχικής ολιγαρχίας του καπιταλισμού της πλατφόρμας είναι ότι, ενώ οι ολιγάρχες των πλατφορμών είναι υπέρ της 100% ιδιωτικοποίησης της οικονομίας, του δημόσιου χώρου, της κρατικής πολιτικής και της απόλυτης συρρίκνωσης του κράτους, γιατί θεωρούν τα πάντα λάφυρά τους, χρειάζονται το κράτος. Μέσω του κράτους, δηλαδή μέσω κρατικών επιδοτήσεων, απαξίωσης της αντιμονοπωλιακής νομοθεσίας, φορολογικής ασυλίας και μέσω μεγα-συμβολαίων με το κράτος έχουν αποκτήσει, αναπαράγουν και αυξάνουν τον παράλογο πλούτο τους. Αυτό φυσικά αποτελεί έναν ισχυρότατο μηχανισμό εκβιασμού στα χέρια του Τραμπ και καθιστά, από αυτή την άποψη, το μοντέλο κυριαρχίας που θέλει να

επιβάλλει πολύ παρόμοιο με αυτό του Πούτιν και τον πελατειακό-ολιγαρχικό-κλεπτοκρατικό-μαφιόζικο καπιταλισμό του[52].

Οι στόχοι και η μεθόδευση της υπονόμευσης της Δημοκρατίας της τραμπικής συμμορίας είναι και εδώ προφανείς. Πρόκειται για την υποστήριξη όλων των αντιδραστικών και αντιδημοκρατικών κομμάτων και κυβερνήσεων στην Ευρώπη, με πρώτο το γερμανικό κόμμα AfD και φυσικά την κυβέρνηση του Orban στην Ουγγαρία και του Erdogan στην Τουρκία, ενώ η εκλογική ήττα του Orban αποδεικνύει ότι αυτή η τάση δεν είναι απαραίτητα μονόδρομος.

Ο Musk έχει ήδη δείξει επιδεικτικά την ανοιχτή υποστήριξή του προς το AfD στη χαοτική και σχεδόν παρανοϊκή διαδικτυακή συνομιλία του με την Weidel, την υποψήφια καγκελάριο της AfD, στην πλατφόρμα X στις 9.1.2025. Η πιο παράλογη δήλωση αυτής της χαοτικής συνομιλίας ήταν η θέση της Weidel και η συμφωνία του Musk ότι ο Χίτλερ ήταν κομμουνιστής και ότι το μεγαλύτερο (δυτικό και αμερικανικό) ψέμα της μεταπολεμικής περιόδου είναι η άρνηση αυτού του γεγονότος. Το γεγονός ότι ο Musk έχασε σύντομα την ανενδοίαστη εύνοια του Τραμπ ήταν η λογική συνέπεια της αυθάδειας του να θέλει να κλέψει την παράσταση από τον Τραμπ μπροστά στον φακό της τηλεόρασης. Ξέχασε ότι η παράλογη αύξηση της περιουσίας του προήλθε κυρίως από συμβάσεις με το αμερικανικό κράτος, ένα κράτος που τώρα ελέγχει ο Τραμπ.

V. «Η Δύση ξεκίνησε τον πόλεμο» και το Μνημόνιο της Βουδαπέστης του 1994

Τα αντιδραστικά νεοφασιστικά κόμματα της Ακροδεξιάς και οι αντιφιλελεύθερες εθνικιστικές κυβερνήσεις της Ευρώπης (η Ουγγαρία του Orban, η Σλοβακία του Fico, η Σερβία του Vucic) ανήκουν (μαζί με κόμματα που υποτίθεται ότι ανήκουν στην Αριστερά, όπως το BSW της Sara Wagenknecht) στη σφαίρα επιρροής του Πούτιν[53]. Πρόκειται για τα κόμματα και τις κυβερ-

[52] Σχετικά με τη μορφή του καπιταλισμού στη Ρωσία, μεταξύ άλλων A. Aslund, Russia's Crony Capitalism. The Path from Market Economy to Kleptocracy, 2019.

[53] Σχετικά με το διεθνές δίκτυο του Πούτιν και το δίκτυό του στη Γερμανία C. Belton, Putins Nest. Wie sich der KGB Russland zurückholte und dann den Westen ins Auge fasste, 2022· R. Bingener, Die Moskau Connection. Das Schroeder Netzwerk und Deutschlands Weg in die Abhängigkeit, 2023· επίσης S. Dobbert/U. Thiele, Nord Stream. Wie Deutschland Putins Krieg bezahlt, 2025.

νήσεις που ταυτίζονται με την επίθεση κατά της φιλελεύθερης Δημοκρατίας και είναι εναντίον της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης. Θεωρούν την εξάρτηση της Ευρώπης από τη Ρωσία ως αναπόφευκτη, αν όχι και ευκταία προοπτική, και βλέπουν ως μόνη λύση στον πόλεμο στην Ουκρανία την απόλυτη επιβολή των όρων του Πούτιν και την κατάλυση της εθνικής οντότητας της Ουκρανίας. Ταυτόχρονα, ακολουθώντας την επιχειρηματολογία του Πούτιν, χρησιμοποιούν την εγκληματική εισβολή του Χίτλερ στη Σοβιετική Ένωση –και την εισβολή του Ναπολέοντα στη Ρωσία!– ως απόδειξη της συνεχούς επιθετικότητας της Δύσης εναντίον της Ρωσίας[54] και ως άλλοθι, όχι μόνο για να δικαιολογήσουν τον σημερινό μιμητή του Χίτλερ, ο οποίος αρνείται την κρατική και πολιτισμική ύπαρξη της Ουκρανίας, αλλά και για να υποστηρίξουν τη θέση ότι η Ρωσία του Πούτιν είναι θύμα της Δύσης και της υποτιθέμενης επιθετικής επέκτασης του ΝΑΤΟ. Ταυτόχρονα, ο πόλεμος του Πούτιν εξηγείται ως νόμιμη υπεράσπιση της σφαίρας επιρροής (του «Grossraum» ή ακόμη και του ζωτικού χώρου, του «Lebensraum») της Ρωσίας ως μεγάλης δύναμης, καθώς οι μεγάλες δυνάμεις έχουν, σύμφωνα με αυτό το σκεπτικό, το προνόμιο να μην ανέχονται κυρίαρχα κράτη στα σύνορά τους και ή να τα ενσωματώνουν, ή αυτά να αποτελούν υποτελή κράτη-δορυφόρους, όπως π.χ. η Λευκορωσία. Ο Πούτιν αποκαλεί την εισβολή του Χίτλερ και την εκστρατεία του Ναπολέοντα επιθέσεις της «Δύσης» κατά της Ρωσίας, για να αποδείξει την ιστορικότητα της συνεχούς απειλής της «Δύσης» απέναντι στη ρωσική διαφορετικότητα.

Άλλωστε και η τέως καγκελάριος Angela Merkel δήλωσε στις 5 Οκτωβρίου 2025 σε συνέντευξη στη Daily Mail, ότι υπεύθυνες για την εισβολή του Πούτιν στην Ουκρανία είναι οι βαλτικές χώρες και η Πολωνία, έστω και αν η

[54] Παρακάμπτοντας βέβαια το γεγονός ότι η «Δύση» συμμάχησε με την τσαρική Ρωσία εναντίον της αυτοκρατορικής Γερμανίας κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και με την κομμουνιστική Σοβιετική Ένωση κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο εναντίον της ναζιστικής Γερμανίας με την οποία η Σοβιετική Ένωση είχε συνάψει το 1939 το Σύμφωνο μη επίθεσης Ribbentrop-Molotov, το οποίο επέτρεψε στον Χίτλερ, αφού μοίρασε την Πολωνία με τη Σοβιετική Ένωση, να επιτεθεί στη Δύση, έχοντας εξασφαλίσει ειρήνη στην Ανατολή. Όσο για τη χρήση του όρου «Δύση» σε αναφορά με τη ναπολεόντειο εκστρατεία απλώς αποτελεί παραδοχή ότι η Ρωσία ποτέ δεν ανήκε σε αυτό που θα ονομάζαμε δυτική πολιτισμική κληρονομιά, γιατί ταυτίζει τη συγκεκριμένη ναπολεόντεια αυτοκρατορική επιθετικότητα με τον γενικό όρο «Δύση», ως μια πολιτισμική ενότητα πάντα διαφορετική και ως εκ τούτου πάντα εχθρική.

ίδια παραδέχθηκε στην ίδια συνέντευξη ότι η συμφωνία του Minsk του 2015 ήταν άνευ σημασίας για τον Πούτιν. Είναι και αυτός ένας τρόπος να αρνηθείς τις ευθύνες της εθελοτυφλίας μιας συνεχούς εθνοκεντρικής, συμφεροντολογικής πολιτικής κατευνασμού και ενεργειακής εξάρτησης.

Σύμφωνα με την ιδεολογική ερμηνεία της ιστορίας από τη ρωσική εθνικιστική προπαγάνδα, η εισβολή στην Ουκρανία δεν είναι πόλεμος, αλλά μια «ειδική στρατιωτική επιχείρηση» για την επίτευξη της «αποστρατιωτικοποίησης και αποναζιστικοποίησης» της Ουκρανίας. Αυτός, σύμφωνα με τη ρωσική προπαγάνδα, είναι ένας νόμιμος και ιστορικά αιτιολογημένος δίκαιος στόχος, καθώς η Ουκρανία είναι ιστορικά μέρος της Ρωσίας και το σημερινό «καθεστώς» δεν είναι ένα κυρίαρχο κράτος, αλλά μια αποικία του ΝΑΤΟ. Αποικία-μαριονέτα που ελέγχεται από τους Δημοκρατικούς των Ηνωμένων Πολιτειών με την υποστήριξη της ΕΕ. Τοποθέτηση που ταυτίζεται με αυτή του Τραμπ που συνεχώς αποκαλεί την εισβολή στην Ουκρανία «πόλεμο του Biden», δικαιολογώντας απολύτως τον Πούτιν.

Σύμφωνα με τον Πούτιν, η Ουκρανία ως Σοβιετική Δημοκρατία στο πλαίσιο των Σοβιετικών Δημοκρατιών ήταν μια κατασκευή του Λένιν και των Μπολσεβίκων, η οποία δεν έχει ιστορική νομιμοποίηση, καθώς δεν υπάρχει ιστορικά ουκρανικό έθνος. Το κράτος της Ουκρανίας διατηρείται στη ζωή μόνο από τους υποστηρικτές της φιλελεύθερης παγκοσμιοποίησης και της ιμπεριαλιστικής επιβολής των οικουμενικών αξιών της δυτικής Δημοκρατίας του πολεμοχαρούς και ιμπεριαλιστικού Δημοκρατικού Κόμματος των Ηνωμένων Πολιτειών και της ΕΕ με τη βοήθεια ναζιστικών ομάδων στους οποίους ανήκει και ο εβραίος Zelenskyy. Ναζιστικών ομάδων που σύμφωνα με τη ρωσική προπαγάνδα υπό την καθοδήγηση της Δημοκρατικής Προεδρίας των ΗΠΑ και σε σύμπραξη με την ΕΕ οργάνωσαν την επανάσταση του Maidan τον Φεβρουάριο του 2014 που οδήγησε στην έξωση του δημοκρατικά εκλεγμένου φιλορώσου και αντιευρωπαίου προέδρου Viktor Yanukovych.

Αυτή η ψευδής αφήγηση και ερμηνεία των γεγονότων του 2014 ταιριάζει απόλυτα με τις «εναλλακτικές αλήθειες» του Τραμπ και με τις δηλώσεις του για τον «πόλεμο του Biden» και για το ότι δεν θα υπήρχε πόλεμος αν ήταν πρόεδρος το 2022. Όχι μόνο οι Δημοκρατικοί του έκλεψαν τις εκλογές, αλλά προκάλεσαν και έναν πόλεμο που εκείνος δεν θα επέτρεπε ποτέ. Μια δήλωση με την οποία συμφωνεί απολύτως ο Πούτιν, καθώς γνωρίζει πολύ καλά ότι αν ο Τραμπ είχε εκλεγεί το 2020, δεν θα είχε υποστηρίξει ποτέ την Ουκρανία

τον Φεβρουάριο του 2022 και θα του είχε αφήσει ελεύθερο το πεδίο για να καταλάβει ολόκληρη την ουκρανική επικράτεια, σύμφωνα με το αρχικό του σχέδιο, υποσκάπτοντας μέσω της αποδέσμευσης της Αμερικής οποιαδήποτε πρωτοβουλία του ΝΑΤΟ.

Αυτή η σύμπτωση απόψεων είναι ούτως ή άλλως λογική, καθώς ο Τραμπ, ο αυτοαποκαλούμενος μεγάλος διαπραγματευτής, υιοθετεί πάντα κατά λέξη την επιχειρηματολογία του Πούτιν (ενδεικτικές οι 28 προτάσεις ειρήνης των Witkoff/Kushner, προφανώς καθ' υπαγόρευση των Ρώσων). Τελικά, αποδέχεται και την προπαγανδιστική αυτοθυματοποίηση του Πούτιν σχετικά με την επιθετική επέκταση του ΝΑΤΟ προς τα ανατολικά μετά το 1991, είτε επειδή δεν έχει ιστορικές γνώσεις[55], είτε γιατί ταιριάζει στην αντιδημοκρατική μανία του, είτε/και επειδή ταιριάζει με την ιδέα των αυτοκρατορικών ζωνών επιρροής. Είναι συνεπής σε αυτό, καθώς η ιμπεριαλιστική του άποψη[56] ότι στη λογική των ζωνών επιρροής των μεγάλων δυνάμεων, η Γροιλανδία, ο Καναδάς, ο Παναμάς, πρέπει να ανήκουν, ή να υπακούουν στις ΗΠΑ, αποκλείει την ελεύθερη απόφαση ενός κυρίαρχου κράτους για ένταξη σε μια αμυντική συμμαχία, στην περίπτωση αυτή στο ΝΑΤΟ. Η αντίληψη της ζώνης επιρροής αποκλείει εξ ορισμού την έννοια του κυρίαρχου κράτους, θεωρώντας τα ευρισκόμενα σε αυτή κράτη υποτελή στη δεσπόζουσα δύναμη. Εφόσον ένα κράτος ανήκει στη ζώνη επιρροής της Ρωσίας δεν έχει το δικαίωμα της ελεύθερης απόφασης, γιατί δεν μπορεί να είναι κυρίαρχο.

Η ψευδοεπιστημονική και ψευδοϊστορική προνεωτερικού χαρακτήρα επιχειρηματολογία του Πούτιν, η οποία εκφράζει και την πέμπτη φάλαγγα των «ειρηνιστών», που στηρίζουν την εισβολή του Πούτιν στην Ουκρανία,

---

[55] Σχετικά με την άγνοια και την αδιαφορία του Τραμπ, J. Bolton, Der Raum in dem Alles geschah. Aufzeichnungen des ehemaligen Sicherheitsberaters im Weissen Haus, 2025.

[56] Ο ιμπεριαλισμός του William McKinley, του 25ου Προέδρου των Ηνωμένων Πολιτειών, φαίνεται να είναι πρότυπο για τον Trump. Μετά τον νικηφόρο πόλεμο εναντίον της Ισπανίας για την Κούβα το 1898, ο McKinley κατέλαβε το Γκουάμ, το Πουέρτο Ρίκο και τις Φιλιππίνες και τις μετέτρεψε σε αμερικανικές αποικίες. Ο McKinley ήταν, παρεμπιπτόντως, επίσης μεγάλος υποστηρικτής των δασμών. Αυτές τις ομοιότητες διαπίστωσε πρώτα το περιοδικό «The Economist» και στη συνέχεια πολλές φωνές στον Τύπο και στον ακαδημαϊκό χώρο τις χρησιμοποίησαν ως εξήγηση για την πολιτική του Τραμπ ως νέα «αυτοκρατορική προεδρία». «The Economist», τχ 25-31 Ιανουαρίου, με τίτλο: Project 1897. The imperial presidency (σ. 7 και 35/36).

δηλαδή τον πρώτο πόλεμο στην Ευρώπη μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο[57] ως συμβολή για την ειρήνη στην Ευρώπη και ως αποφασιστικό βήμα ενάντια στον δυτικό πολιτισμικό ιμπεριαλισμό, έχει ως υποτιθέμενη ιστορική βάση μια προφορική υπόσχεση του James Baker προς τον Gorbachev τον Φεβρουάριο του 1990, όταν ξεκίνησαν οι διαπραγματεύσεις για την επανένωση της Γερμανίας. Ο Baker, υπουργός Εξωτερικών του George Bush του πρεσβύτερου φέρεται να υποσχέθηκε προφορικά στον Gorbachev ότι μετά την επανένωση της Γερμανίας και την ένταξη της επανενωμένης Γερμανίας[58] στη Βορειοατλαντική Συμμαχία, το ΝΑΤΟ δεν θα προχωρούσε σε καμία επέκταση προς τα ανατολικά: «Not one inch eastward» (Ούτε ένα εκατοστό προς τα ανατολικά). Ο Baker, όμως, δεν είχε την αντίστοιχη δικαιοδοσία, αλλά βασίστηκε μόνο σε μια συγκυριακή ταύτιση απόψεων με τον υπουργό Εξωτερικών της κυβέρνησης Kohl, Genscher.

Η περίοδος 1989/1991 ήταν αναμφίβολα μια εποχή εντελώς ειδική και έξω από τους συμβατικούς κανόνες της διπλωματίας. Πολλά συζητήθηκαν, ειπώθηκαν και αναθεωρήθηκαν για να επιτευχθεί ο στόχος της γερμανικής επανένωσης. Γεγονός όμως είναι ότι ο Gorbachev δεν επικαλέστηκε ποτέ αυτή την προφορική υπόσχεση και, κυρίως, ότι στη Συνθήκη Δύο-συν-Τέσσερα (2+4), δηλαδή στο γραπτό και υπογεγραμμένο κείμενο της Συνθήκης μεταξύ των τεσσάρων συμμάχων του πολέμου, ΗΠΑ, Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία, Ρωσία και των δύο Γερμανιών (Δυτική και Ανατολική, της οποίας ο ρόλος ήταν πια μόνο τυπικός), που σφράγισε την επανένωση της Γερμανίας, δεν υπάρχει καμία αναφορά σε απαγόρευση της επέκτασης του ΝΑΤΟ προς τα ανατολικά[59]. Εκτός αυτού, η ένταξη στο ΝΑΤΟ δεν επιβάλλεται σε τρίτους

---

[57] Η διάλυση του γιουγκοσλαβικού κράτους δεν μπορεί να θεωρηθεί ο πρώτος πόλεμος μετά το 1945 στην Ευρώπη, γιατί ήταν το αποτέλεσμα ενός εμφυλίου πολέμου. Ασφαλώς η επέμβαση του ΝΑΤΟ στο Κόσοβο χωρίς εντολή του ΟΗΕ έπαιξε ρόλο στην αρνητική ερμηνεία της στάσης της Δύσης από τη Ρωσία του Yeltsin και υπήρξε άλλοθι και για τον Πούτιν.

[58] Αρχικά, η πρόταση της Ρωσίας ήταν να παραμείνει η Γερμανία μετά την επανένωση εκτός ΝΑΤΟ. Αργότερα, ο Gorbachev παραιτήθηκε από αυτή την πρόταση, καθώς θα ήταν σε πλήρη αντίθεση με την αρχή της εθνικής κυριαρχίας και του δικαιώματος αυτοδιάθεσης της Τελικής Πράξης του Ελσίνκι, την οποία ο ίδιος θεωρούσε δεσμευτική.

[59] Η καλύτερη μελέτη για το θέμα είναι ασφαλώς αυτή της M. E. Sarotte, Nicht einen Schritt weiter nach Osten. Amerika, Russland und die wahre Geschichte der Nato-Ost-Erweiterung, 2023. Σύμφωνα με τη Sarotte η κρίση εμπιστοσύνης εστιάζεται πολύ περισσότερο στα γεγονότα στα μέσα της δεκαετίας του 1990, όταν ο Clinton δεν μπόρεσε να πετύχει τη θεσμική

από κάποιο κέντρο (όπως ίσχυε στην περίπτωση του Συμφώνου της Βαρσοβίας), αλλά είναι αποτέλεσμα της σχετικής πρωτοβουλίας ενός κυρίαρχου κράτους. Αφού ένα κυρίαρχο κράτος υποβάλει σχετική αίτηση, πραγματοποιείται λεπτομερής εξέταση της πρότασης ένταξης βάσει σταθερών κριτηρίων και μόνο τότε ακολουθεί η ένταξη.

Το αντίθετο θα μπορούσε στην πραγματικότητα να είναι η λογική συνέπεια αυτής της επιχειρηματολογίας σχετικά με την επέκταση του ΝΑΤΟ προς τα ανατολικά. Εάν η Ουκρανία είχε προσχωρήσει εγκαίρως στο ΝΑΤΟ, κάτι που εμπόδισαν η γερμανική και η γαλλική κυβέρνηση στη συνάντηση του ΝΑΤΟ το 2008, η εισβολή δεν θα είχε πραγματοποιηθεί.

Αλλά ένα άλλο γεγονός είναι πολύ πιο αποφασιστικό και δεν αναφέρεται ποτέ από τον Πούτιν και την πέμπτη φάλαγγά του: το Μνημόνιο της Βουδαπέστης της 5ης Δεκεμβρίου 1994.

Μετά την κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και την αναγνώριση της ανεξαρτησίας της Ουκρανίας ως κυρίαρχου κράτους, στην Ουκρανία παρέμενε ένας τεράστιος αριθμός πυρηνικών όπλων του σοβιετικού οπλοστασίου. Ως εκ τούτου, η Ουκρανία ήταν τη στιγμή εκείνη η τρίτη μεγαλύτερη πυρηνική δύναμη στον κόσμο[60], γιατί το πυρηνικό οπλοστάσιο ανήκε στο κυρίαρχο πλέον κράτος της Ουκρανίας, καθώς τα σοβιετικά οπλοστάσια ανήκαν στις επιμέρους σοβιετικές δημοκρατίες και όχι στη Ρωσία. Στη Διάσκεψη για τη Συνεργασία και την Ασφάλεια στην Ευρώπη (CSCE), που πραγματοποιήθηκε το 1994 στη Βουδαπέστη, η Ουκρανία παραιτήθηκε από το πυρηνικό της οπλοστάσιο και παρέδωσε το σύνολο των πυρηνικών της όπλων στη Ρωσία (Σύμβαση για τη Μη Διάδοση των Πυρηνικών Όπλων – Nuclear Non-Proliferation Treaty-NPT). Το ίδιο έκαναν το Καζακστάν και η Λευκορωσία

κατοχύρωση μιας αρχιτεκτονικής ασφαλείας με τον Yeltsin, λόγω της αντίδρασης των γερακιών του αμερικανικού Υπουργείου Εξωτερικών (Holbrooke, Albright κ.ά.), που θεωρούσαν, κυρίως λόγω του πολέμου στην Τσετσενία και της έκδηλης ανασφάλειας των κρατών του τέως Συμφώνου της Βαρσοβίας απέναντι στη Ρωσία, ότι η Ρωσία είχε μια άλλη αντίληψη για τη θέση της στην Ευρώπη και δεν επρόκειτο να ενταχθεί πραγματικά σε ένα δεσμευτικό πλαίσιο ασφάλειας στην Ευρώπη, ούτε ότι η πολιτική του Yeltsin αποτελούσε κάποια μακροπρόθεσμη εγγύηση για τη στάση της Ρωσίας (Sarotte, σ. 254 επ.).

[60] Η Ουκρανία διέθετε τότε 5.000 πυρηνικές κεφαλές. Η σύγκριση με την Κίνα σήμερα κάνει αντιληπτή την τάξη μεγέθους. Η Κίνα διαθέτει σήμερα 600 πυρηνικές κεφαλές και υπολογίζεται ότι το 2030 μπορεί να διαθέτει 1.000 κεφαλές.

(στην οποία ο Πούτιν μετέφερε και πάλι πυρηνικά όπλα αφού ο Lukashenko επανήλθε στο στάτους του υποτελούς κράτους-δορυφόρου). Ενόψει της δέσμευσης της Ουκρανίας να μην διαθέτει πυρηνικά όπλα, με μνημόνιο, το οποίο υπέγραψαν η Ρωσική Ομοσπονδία, οι Ηνωμένες Πολιτείες και το Ηνωμένο Βασίλειο ως εγγυήτριες δυνάμεις, διασφαλίστηκε η κυριαρχία και η εδαφική ακεραιότητα της Ουκρανίας ως ανεξάρτητου κράτους.

Εάν η Ουκρανία είχε διατηρήσει αυτό το γιγάντιο πυρηνικό οπλοστάσιο, η Ρωσία, η οποία έχει υπογράψει το μνημόνιο εγγύησης της κυριαρχίας και της εδαφικής ακεραιότητας της Ουκρανίας, δεν θα τολμούσε να πραγματοποιήσει την «ειδική επιχείρηση». Είναι χαρακτηριστικό ότι η παρανοϊκή κομμουνιστική μαφιόζικη δυναστεία της Βόρειας Κορέας, για παράδειγμα, επενδύει τα πάντα στην κατασκευή και επέκταση πυρηνικού οπλοστασίου, το οποίο είναι ένα κλάσμα του ουκρανικού του 1994, προκειμένου να καταστεί απρόσβλητη, πράγμα που ισχύει και για το Ιράν. Η Ουκρανία είχε έτοιμο και διαθέσιμο ένα τεράστιο πυρηνικό οπλοστάσιο, αλλά εμπιστεύτηκε τη Ρωσία ως εγγυήτρια δύναμη...

Αυτά για την απειλούμενη από το ΝΑΤΟ και την Ουκρανία Ρωσία.

VI. Η απόρριψη της καθολικής ισχύος των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και ο αντιφιλελεύθερος πολυπολικός κόσμος του νέου αυταρχισμού

Το ιδεολογικό υπόβαθρο αυτού του αντιδυτικού, ριζοσπαστικά αντιφιλελεύθερου σχεδίου που θεμελιώνεται: α) στην αναθεώρηση του διεθνούς συστήματος που δημιουργήθηκε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ειδικότερα β) στην αναθεώρηση της γεωπολιτικής ισορροπίας δυνάμεων και της ισχύος των κανόνων του Διεθνούς Δικαίου που διαδέχτηκαν την αντιπαράθεση των συστημάτων που είχαν καθορίσει τον Ψυχρό Πόλεμο και γ) στην προσπάθεια αναδιάρθρωσης και των εσωτερικών σχέσεων εξουσίας με βάση την ιδέα ενός πολυπολικού κόσμου, που θα βασίζεται στο ιμπεριαλιστικό καρλσμιτιανό δόγμα των σφαιρών επιρροής των μεγάλων δυνάμεων (σήμερα ΗΠΑ, Κίνα, Ρωσία), είναι η μετωπική επίθεση στην ιδέα της καθολικότητας και οικουμενικής ισχύος των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών που συγκροτούν το αξιακό υπόβαθρο της φιλελεύθερης Δημοκρατίας και καθορίζουν τη θεσμική αρχιτεκτονική του δημοκρατικού Κράτους Δικαίου.

Κατ᾽ αρχήν, η ρεβιζιονιστική αντίληψη του Πούτιν βασίζεται στις θεωρίες

του Alexander Dugin, όπως ήδη αναφέρθηκε, στις οποίες ο Πούτιν προστρέχει συνεχώς, αλλά και στις ιδεολογικές κατασκευές αντιδραστικών Αμερικανών, όπως ο Curtis Yarvin, ο Steve Bannon, ο Jack Posobiec κ.ά. Αυτοί, υπό τη σκιά της αντιδραστικής θεωρίας του Carl Schmitt για την πολιτική ως σχέση φίλου-εχθρού («πολέμιος» στο πρωτότυπο, δηλαδή απόλυτος εχθρός σε έναν λανθάνοντα πόλεμο που αναγκαστικά θα εκδηλωθεί κάποια στιγμή)[61], αναπαράγουν την ακραία αντιδραστική προπαγάνδα τους, κυρίως στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, αλλά και σε παραδοσιακά ηλεκτρονικά μέσα (Fox News) κ.λπ. Πρόκειται για μια κατεξοχήν αντιδραστική αντινεωτερική κοσμοθεωρία, την οποία εκπροσωπούν ιδίως ο οπορτουνιστής Αντιπρόεδρος του Τραμπ J. D. Vance και οι Peter Thiel και Alex Karp, οι πνευματικοί πατέρες των ολιγαρχών της Silicon Valley, των λεγόμενων «tech-bros»[62].

Ο αναθεωρητισμός/ρεβανσισμός, που με απόλυτη συνέπεια ακολουθεί ο Πούτιν, είναι η πολιτική στρατηγική εφαρμογής αυτής της προσέγγισης και βασίζεται στην παλινόρθωση της λογικής των μεγάλων δυνάμεων του 19ου αιώνα και την επαναφορά της στον σύγχρονο κόσμο. Είναι μια μορφή συνδυασμού της «Τριπλής Συμμαχίας» του 1873 έως 1887[63] με τη λογική των ζωνών επιρροής που πέτυχε ο Στάλιν στη Γιάλτα. Ένα γεωπολιτικό μοντέλο που

---

[61] Για την έννοια του Πολιτικού κατά τον C. Schmitt, Der Begriff des Politischen (Text von 1932), 1979· επίσης Δ. Χαραλάμπης, «Το Πολιτικό και η πολιτική. Η πολιτική άρνηση του Πολιτικού ως προοπτική έκπτωσης του ευρωπαϊκού εγχειρήματος», στο: Ξ. Κοντιάδης/Φ. Σπυρόπουλος/Κ. Τσουκαλάς (επιμ.), Δημοκρατία, Σύνταγμα, Ευρώπη στην εποχή της κρίσης, 2012, σ. 251-273.

[62] Σχετικά με αυτό A. Daub, Was das Valley denken nennt, 2020· για τον ρόλο των Peter Thiel και Alex Karp ως των ιδεολογικών οδηγών των ολιγαρχών της πλατφόρμας στη Silicon Valley, M. Chafkin, Peter Thiel. Wie der Pate des Silicon Valley die Welt beherrscht, 2022· και M. Steinberger, Der Unsichtbare. Tech-Milliardaer Alex Karp, Palantir und der globale Ueberwachungsstaat, 2025· και η ίδια η καταγραφή της θεωρίας του από τον Alexander Karp στο A. Karp/N. W. Zamiska, The Technological Republic. Ueber die Macht des Silicon Valley und die Zukunft des Westens, 2025· Επίσης Q. Slobodian/B. Tarnoff, Muskismus. Aufstieg und Herrschaft eines Technoking, 2026. Είναι ενδεικτικό για τις ιδεολογικές εμμονές του Thiel και του Musk ότι και οι δύο έχουν μεγαλώσει και κοινωνικοποιηθεί στη Νότια Αφρική του Apartheid. Για τις πολιτικές οργανωτικές όψεις αυτών των θεμελιακά αυταρχικών κατασκευών Q. Slobodian, Kapitalismus ohne Demokratie, ό.π.

[63] Αυτή ήταν μια πρωτοβουλία του Μπίσμαρκ, ώστε μέσω της συμμαχίας μεταξύ της Αυστροουγγαρίας, της Ρωσίας και του Γερμανικού Ράιχ, ήτοι μεταξύ των Αψβούργων, των Ρομανόφ και των Χοεντσόλερν, να κρατηθεί η Γαλλία υπό έλεγχο.

ανταποκρίνεται πλήρως στην αντιδημοκρατική και αντιευρωπαϊκή στάση του Τραμπ. Αυτό, όχι γιατί ο Τραμπ έχει κάποιο στρατηγικό σχέδιο για τη διαίρεση του κόσμου, όπως και αν ονομασθεί η ληστρική και εκβιαστική προσέγγισή του στην εσωτερική και στην εξωτερική πολιτική (π.χ. το λεγόμενο Trump Corollary η μετονομασία της Monroe Doctrine σε Donroe Doctrine), αλλά γιατί η τρομακτική άγνοιά του και η θεμελιακά αντιφιλελεύθερη στάση του και η εξ αυτής προκύπτουσα απόλυτη αδιαφορία του σχετικά με την οικουμενική ισχύ των ατομικών δικαιωμάτων και ελευθεριών έχουν ως λογικό και αυτόματο αποτέλεσμα την ανάδειξη του πουτινικού αυταρχισμού και του κρατικομονοπωλιακού ολοκληρωτισμού του Xi ως του κυρίαρχου παραδείγματος της οργάνωσης της εξουσίας και της αναδιάρθρωσης του Διεθνούς Συστήματος. Αν οι δεσμευτικοί κανόνες του δημοκρατικού Κράτους Δικαίου απαξιωθούν και αναιρεθούν, αν ο ίδιος ο φιλελεύθερος συνταγματισμός του νεωτερικού δημοκρατικού κράτους απαξιωθεί, τότε η μόνη μορφή οργάνωσης που μπορεί να ισχύσει είναι η επιβολή της ωμής βίας του προνεωτερικού κώδικα της μαφίας, με κέντρο τον οικογενειοκεντρικό αμοραλισμό της πρωτοκαθεδρίας της οικογένειας, βάσει του οποίου η εκδίκηση είναι καθοριστικό στοιχείο της άσκησης εξουσίας. Πρόκειται για μαφιόζικη υποκατάσταση της νομιμότητας, της οποίας η προσωπική εμπλοκή του Τραμπ, της οικογένειάς του και των φίλων του στη διαχείριση των οικονομικών, αλλά και πολιτικών αποφάσεων (το CNN έχει υπολογίσει σε 3 δισεκατομμύρια δολάρια την αύξηση της περιουσίας του Τραμπ κατά το πρώτο έτος της δεύτερης θητείας του) αποτελεί ιδεοτυπική αποτύπωση.

Αυτό που ο Τραμπ ακολουθεί, εκφράζοντας τη συνέχεια της αντιδραστικής αμερικανικής παράδοσης στο πλαίσιο όμως ενός παρεμβατικού πελατειακού-ολιγαρχικού καπιταλισμού, είναι μια ιδιόμορφη επιστροφή στην εποχή της απορρύθμισης πριν από το New Deal του Ρούσβελτ, υπό όρους απαξίωσης και της Δημοκρατίας, αλλά και της λειτουργίας του ανταγωνισμού στην αγορά. Σε διεθνές επίπεδο, αυτό που επιδιώκει, ακολουθώντας de facto τον Πούτιν, είναι η πλήρης αναθεώρηση των συνεπειών του 1989/1991 υπό το πρίσμα της απαξίωσης του Διεθνούς Δικαίου[64].

[64] «[…] Υπάρχει ένα πράγμα. Η δική μου ηθική. Το δικό μου μυαλό. Είναι το μόνο πράγμα που μπορεί να με σταματήσει. Δεν χρειάζομαι το Διεθνές Δίκαιο […]», δηλώσεις Τραμπ στις 7.1.2026 που κατέγραψε ο διεθνής Τύπος και «Η Καθημερινή» 8.1.2026.

Η κατάρρευση της Σοβιετικής Ένωσης και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου ήταν για τον Reagan, για τον Bush τον πρεσβύτερο και για το τότε Ρεπουμπλικανικό Κόμμα, αλλά και για τον Clinton αργότερα και το Δημοκρατικό κόμμα η ιστορική και μη αναστρέψιμη νίκη της παγκόσμιας επικράτησης της φιλελεύθερης Δημοκρατίας και του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού[65]. Για τον Πούτιν ήταν «η μεγαλύτερη γεωπολιτική καταστροφή του 20ού αιώνα»[66].

Ο Τραμπ, ακολουθώντας τον Πούτιν, δέχεται την πλήρη αναθεώρηση των γεωπολιτικών και θεσμικών επιπτώσεων της κατάρρευσης της Σοβιετικής Ένωσης, αδιαφορώντας και χωρίς να είναι σε θέση να αντιληφθεί τις συνέπειες αυτής της στάσης. Προφανώς μέσα από τη χαοτική ναρκισσιστική αυταπάτη της παθολογικής ψευδαίσθησης της υποτιθέμενης παντοδυναμίας του, που ταυτίζει την επιτυχία του με την αντιγραφή του αυταρχικού συστήματος Πούτιν και την αναδιαμόρφωση του αμερικανικού πολιτικού συστήματος (Remodeling the American political system), ο Τραμπ υποστηρίζει στην πράξη την αναθεώρηση του μετα-ψυχροπολεμικού διεθνούς συστήματος. Άλλωστε ταυτίζει τη φιλελεύθερη Δημοκρατία και το μετα-ψυχροπολεμικό διεθνές σύστημα με την πολιτική του Obama, του Biden και όλων αυτών που θεωρεί εχθρούς του με ιδιαίτερο σημείο τριβής την ΕΕ και τη φιλελεύθερη Δημοκρατία στην Ευρώπη.

Αν το γεωπολιτικό χάος του Τραμπ επιβληθεί θα βοηθήσει τον Xi και τον Πούτιν να πετύχουν μια ανέλπιστη ιστορική νίκη επί της Ευρώπης, αλλά και, τελικά, επί της Αμερικής και του Δυτικού κόσμου, κάτι που ο Πούτιν δεν θα

---

[65] Όπως αντιλαμβάνεται ο αναγνώστης, η θέση αυτού του άρθρου είναι ότι ο νεοφιλελεύθερος καπιταλισμός μετά το τέλος της δεκαετίας του 1970, και ειδικότερα μετά την κατάρρευση του υπαρκτού σοσιαλισμού και την ανάδειξη του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού στο μοναδικό οικονομικό σύστημα, έχει υπονομεύσει τη Δημοκρατία και έτσι κατέστησε δυνατή την άνοδο του Τραμπ. Αυτό σημαίνει όμως επίσης ότι η νεοφιλελεύθερη αποδιάρθρωση της Δημοκρατίας και ως εκ τούτου η απαξίωση της οικουμενικής ισχύος των δικαιωμάτων και ελευθεριών, που συγκροτούν το πυρήνα της υπόστασής της και σε εθνικό επίπεδο, απειλεί να έχει ως συνέπεια την αναθεώρηση της νίκης επί του ολοκληρωτισμού σε παγκόσμιο επίπεδο, υπό την έννοια της μηδενιστικής απαξίωσης του αξιακού-πολιτικού περιεχομένου αυτής της νίκης. Βλ. επίσης F. Bartel, The Triumph of Broken Promises, 2022.

[66] Πρόκειται για τοποθέτηση, της οποίας το περιεχόμενο έγινε πολύ καθυστερημένα κατανοητό από τη Δύση και η οποία ήταν η βασική θέση του Πούτιν στις 25 Απριλίου 2005, στο ετήσιο διάγγελμα του προέδρου της Ρωσικής Ομοσπονδίας για την κατάσταση του έθνους που κατέγραψε ο διεθνής Τύπος και «Η Καθημερινή» στις 26.4.2005.

τολμούσε καν να ονειρευτεί. Η σύμπλευση του Τραμπ με τη στρατηγική και τους στόχους του Πούτιν είναι το αποτέλεσμα του μίσους του απέναντι στο σύστημα αξιών του δημοκρατικού κόσμου της Δύσης. Τελικά, όμως, αυτή η νίκη δεν θα είναι νίκη της Ρωσίας. Θα είναι νίκη της Κίνας, καθώς μόνο η Κίνα έχει τη στρατηγική προοπτική και το πολιτικό, οικονομικό, τεχνολογικό, κοινωνικό και οργανωτικό δυναμικό για να επιβληθεί μακροπρόθεσμα ως ηγεμονική δύναμη. Να επιβληθεί απέναντι σε μια Αμερική της οποίας, με την απαξίωση της κοινωνικής αναγνώρισης και τον εξ αυτής προκύπτοντα εκφασισμό μεγάλου μέρους της κοινωνίας, διαλύεται η εσωτερική κοινωνική συνοχή, ενώ γεωπολιτικά υποχωρεί συνεχώς, γιατί καταρρακώνεται το σύστημα συμμαχιών που την ανέδειξε μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο σε παγκόσμια ηγεμονική δύναμη[67]. Η ανάδειξη του ανορθολογισμού ως του ιδεολογικού τόπου της εκλογίκευσης της κοινωνικής ανισότητας, του κοινωνικού δαρβινισμού και της νεοφασιστικής συστράτευσης παγιώνει τη βαθειά τάφρο που διαχωρίζει την υπερσυγκεντρωμένη και υπερσυγκεντρωτική κορυφή της οικονομικής και πολιτικής εξουσίας από την κοινωνία, υποβαθμίζοντας και εξουδετερώνοντας έτσι τον καινοτόμο δυναμισμό που αποτελούσε από τη σύστασή της το κύριο πλεονέκτημα της αμερικανικής κοινωνίας.

Το ερώτημα είναι: Γιατί;

Η διαδικασία ιδιωτικοποίησης του δημόσιου χώρου και της πολιτικής, η απαξίωση της έννοιας του κοινού καλού και η υπερσυγκέντρωση της εξουσίας θέτουν αναγκαστικά στο προσκήνιο και το θέμα της ψυχολογικής δομής μιας παθολογικής προσωπικότητας, η οποία λόγω της ιδιομορφίας της αποτελεί το πρόσωπο προβολής της παθογένειας που τραυμάτιζε και τραυματίζει την αμερικανική κοινωνία. Προσωπικότητα, η οποία ενσαρκώνει συμβολικά όλη τη συσσώρευση του ανορθολογισμού της μισαλλοδοξίας και του μίσους στην εμφάνιση ή επανεμφάνιση του οποίου έχει οδηγήσει η κατάρρευση των υποσχέσεων του αμερικανικού ονείρου της κοινωνικής ανέλιξης. Προσωπικό-

[67] Αν ο απομονωτισμός του αμερικανικού Κογκρέσου μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο δεν είχε ακυρώσει τη συμμετοχή της Αμερικής στην Κοινωνία των Εθνών, της οποίας η δημιουργία ήταν πρωτοβουλία του Woodrow Wilson και δεν είχε, ειδικότερα, αποτρέψει την καθοριστική παρουσία της Αμερικής στην Ευρώπη, η συγκρότηση μιας ανάλογης βορειοατλαντικής συμμαχίας ήδη τότε πιθανότατα να είχε αποτρέψει και την επικράτηση των ολοκληρωτικών τάσεων στην Κεντρική Ευρώπη και την επικράτηση του φασισμού στην Ιταλία και του ναζισμού στη Γερμανία. Αναλυτικά για τον ρόλο των ΗΠΑ στον Μεσοπόλεμο Α. Tooze, Sintflut, ό.π.

τητα της οποίας η εντέχνως κατασκευασμένη δημόσια εικόνα συγκροτεί το πεδίο προβολής της επιθετικότητας απέναντι σε ένα σύστημα αξιών που αντί πλέον να ενσωματώνει περιθωριοποιεί και αποκλείει και έτσι προβάλλεται ως η ηγετική προσωπικότητα που εκφράζει την πεμπτουσία της άρνησης αυτού του «συστήματος» δεσμευτικών κανόνων.

Ο κατεξοχήν εκφραστής ενός συστήματος διαφθοράς και κλεπτοκρατικής συγκέντρωσης πλούτου ενσαρκώνει ακριβώς για αυτό τον λόγο την κατεξοχήν έκφραση του αντισυστημισμού. Για αυτό είναι σε θέση να εκφράσει πολιτικά τις αναδιατάξεις δυνάμεων και τον υφέρποντα ή ορατό αυταρχισμό που επιβάλλουν αυτές οι αναδιατάξεις, τον εκφασισμό ενός μεγάλου μέρους της αμερικανικής κοινωνίας και την πολιτική υλοποίηση της αποσάθρωσης των θεσμών του δημοκρατικού κράτους.

Η εικόνα του αντισυστημικού ηγέτη καθορίζεται από τον επιδεικτικό πλούτο, του οποίου ακόμη και η παράνομη, ήτοι η ενάντια στους κανόνες του συστήματος απόκτησή του, τον νομιμοποιεί ως αντισυστημικό και από την επιδεικτική απληστία που αποδεικνύει επίσης την περιφρόνηση απέναντι στους δεσμευτικούς κανόνες ενός συστήματος, το οποίο εκλαμβάνεται ως βαθύτατα υποκριτικό και εχθρικό αφού η δεσμευτικότητά του ευαγγελίζεται ενσωμάτωση ενώ παράγει αποκλεισμό.

Η προβολή ενσωματώνει ως στοιχείο αποδοχής και τη μνησικακία ως αντίδραση στη φαντασιακή ή πραγματική απόρριψη. Τη μνησικακία, την εκδικητικότητα ενός παθολογικού, κοινωνιοπαθούς εγωμανή κατά της φιλελεύθερης δημοκρατικής Αμερικής, της καναδικής και της ευρωπαϊκής Δημοκρατίας, γιατί γνωρίζει ότι τον απορρίπτουν. Στάση που συνδυάζεται σε επίπεδο κορυφής, αλλά και σε επίπεδο πληβειακής φασίζουσας, ή φασιστικής μνησικακίας και άρνησης των θεσμών του Κράτους Δικαίου[68] με την αντιδημοκρατική μανία της νεοφεουδαρχικής ολιγαρχίας που θεωρεί ότι η σημερινή κοινωνική πολυπλοκότητα απαιτεί αυταρχική επιβολή, ενώ συγχρόνως το κράτος, στη συγκεκριμένη περίπτωση το αμερικανικό κράτος, αποτελεί λάφυρο. Λάφυρο που μπορεί να ελεγχθεί και να ιδιοποιηθεί μέσω μιας οικονομικά και πολιτικά υπερσυγκεντρωτικής αυταρχικής τεχνολογικής δικτατορίας, ή μέσω της αντι-

[68] Αναλυτικά J. Vogl, Kapital und Ressentiment. Eine kurze Theorie der Gegenwart, 2023· και C. Amlinger/O. Nachtwey, Zerstörungslust. Elemente des demokratischen Faschismus, 2025.

γραφής του ολιγαρχικού πελατειακού καπιταλισμού (crony capitalism) του Πούτιν και της επιβολής του στην Αμερική.

Με αυτή την έννοια και στο πλαίσιο μιας ναρκισσιστικής «folie de grandeur» και μιας αυταρχικής και προσβλητικής για τον ορθό λόγο της Νεωτερικότητας «δογματικής» της ελευθερίας της δημόσιας έκφρασης του φασιστικού και νεοφασιστικού λόγου, σύμφωνα με το κίνημα MAGA ο φασιστικός λόγος ταυτίζεται με την ελευθερία της έκφρασης. Η ευρωπαϊκή Δημοκρατία, σύμφωνα με τον Vance και τον Rubio, δεν απειλείται από την Κίνα ή τη Ρωσία, αλλά από τη φιλελεύθερη Δημοκρατία στην Ευρώπη που είναι αντίθετη στην επικράτηση των νεοφασιστικών κομμάτων και κυβερνήσεων. Στην πράξη, ο Τραμπ και η συμμορία του αμερικανικού κυβερνητικού αυταρχισμού καλούν τους Ευρωπαίους να αποδεχθούν όλους τους εκβιασμούς του Τραμπ και να υποταχθούν τελικά στη σφαίρα επιρροής του Πούτιν, να αποδεχθούν δηλαδή τη φινλανδοποίηση της Ευρώπης.

Ο Τραμπ και η κυβέρνησή του απορρίπτουν το περιεχόμενο και τη συνταγματική κατοχύρωση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών της φιλελεύθερης Δημοκρατίας. Απορρίπτουν το δημοκρατικό Κράτος Δικαίου και τη διάκριση των εξουσιών ως το ειδοποιό στοιχείο της δημοκρατικής υπόστασής του. Απορρίπτουν και απαξιώνουν την έννοια του κοινού καλού, την παράδοση της ηθικής του Διαφωτισμού ως ηθικής βάσης του κοινωνικού συμβολαίου και τους δεσμευτικούς ηθικούς κανόνες του. Αρνούνται την κανονιστική δεσμευτικότητα που θεμελιώνει την ελευθερία της έκφρασης και θέλουν με κάθε τρόπο να απαξιώσουν την αξία της επιστημονικής έρευνας. Κατά έναν ιδιότυπο τρόπο η ατομική και θεσμική διαφθορά σε συνδυασμό με την τερατώδη άγνοια και την πνευματική ρηχότητα οδηγεί κατευθείαν από τον Kant στον Carl Schmitt.

Αντίθετα υποστηρίζουν τις εναλλακτικές αλήθειες και τα ψέματα της χαοτικής, μισαλλόδοξης, παράλογης, φασιστικής και εξαρτώμενης από οικονομικά συμφέροντα κακοφωνίας των παραδοσιακών και των ψηφιακών μέσων ενημέρωσης και τη δημαγωγία των φασιστικών φιλο-πουτινικών κομμάτων και κυβερνήσεων.

Τα φασιστικά ή μεταφασιστικά κόμματα και κυβερνήσεις στην Ευρώπη που υποστηρίζουν τον Πούτιν εξυμνούνται ως εκφράσεις της «ελεύθερης» βούλησης του λαού, ενώ παράλληλα η κυβέρνηση του Τραμπ αποδεσμεύεται τάχιστα από το ΝΑΤΟ και από κάθε συμβολή για την ασφάλεια του ουκρανι-

κού και του ευρωπαϊκού εδάφους. Σύμφωνα με τον Τραμπ, η ευρωπαϊκή και η ουκρανική ασφάλεια πρέπει να εξαρτώνται μόνο από την προθυμία των Ευρωπαίων και των Ουκρανών να αγοράσουν αμερικανικά όπλα και τεχνολογία για να αμυνθούν: Ταϊβάν, «de te fabula narratur».

Η μέχρι πρόσφατα αδιανόητη ευθυγράμμιση των ΗΠΑ με τη Ρωσία έγινε για πρώτη φορά συγκεκριμένα και δημόσια εμφανής κατά την ψηφοφορία σχετικά με την εισβολή του Πούτιν στην Ουκρανία στη Γενική Συνέλευση του ΟΗΕ στις 24 Φεβρουαρίου 2025. Ψηφοφορία που πραγματοποιήθηκε σχεδόν ακριβώς την ημέρα της τρίτης επετείου της εισβολής στην Ουκρανία. Στη συνέχεια, σφραγίστηκε επίσημα με τη συνάντηση στην Αλάσκα στις 15 Αυγούστου 2025 ως λογική συνέπεια της αποσύνδεσης της κυβέρνησης Τραμπ από τη φιλελεύθερη δημοκρατική παράδοση των Ηνωμένων Πολιτειών και τη δημοκρατική διάσταση της ιστορίας του Δυτικού Κόσμου τα τελευταία 80 χρόνια.

Πρόκειται για την ανάδειξη στην πολιτική επιφάνεια της πάντα παραμονεύουσας και υποδόρια λειτουργούσας τάσης του παράλληλα κινούμενου ρεύματος του αμερικανικού ιρασιοναλισμού που τελικά κατάφερε, μετά από σαράντα χρόνια νεοφιλελευθερισμού, να εκτοπίσει τον ορθολογισμό. Πέτυχε να εκτοπίσει το ρεύμα, την πορεία, την κυριαρχία του ορθολογισμού, η οποία κρατούσε υπό τον έλεγχο του ορθού λόγου την αμερικανική Δημοκρατία παρ' όλες τις ακόμη και τραγικές εσωτερικές αντιφάσεις της[69] και τα προβλήματά της, από την εποχή του Jefferson, του Lincoln και του Roosevelt μέχρι τον Obama και τον Biden, για να ανοίξει τον δρόμο στον αυταρχισμό του αντιδραστικού λαϊκισμού από το κίνημα των Tea Parties στον Τραμπ.

Πιστεύω ότι θα πρέπει να θεωρήσει κανείς αυτονόητο ότι θα γίνει προσπάθεια χειραγώγησης και νόθευσης του αποτελέσματος των επόμενων εκλογών, των ενδιάμεσων εκλογών του Νοεμβρίου του 2026 (midterm), κατά τα πρότυπα των προσπαθειών που έγιναν από τον Τραμπ στις εκλογές του 2016, όταν μάλιστα δεν ήλεγχε τους μηχανισμούς καταμέτρησης και πιστοποίησης

[69] Αναλυτικά για τις εσωτερικές αντιφάσεις και ειδικότερα για την ιδιαίτερη μορφή της αντίφασης μεταξύ της φιλελεύθερης και της δημοκρατικής αρχής, που ενυπάρχει σε όλες τις επαναστάσεις του 18ου και του 19ου αιώνα και στην πορεία του εκδημοκρατισμού κατά τον 19ο αιώνα μέχρι τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ήδη στη συντακτική θεμελίωση των πρώτων 13 πολιτειών των ΗΠΑ, J. J. Ellis, The Great Contradiction. The Tragic Side of the American Founding, 2025· και J. Lepore, We the people, ό.π.

των εκλογικών αποτελεσμάτων όπως σήμερα. Στο Τέξας άλλωστε έχει ήδη ξεκινήσει το gerrymandering[70], ενώ η τραμπική πρόταση νόμου Safeguard American Voter Eligibility (SAVE America) Act, προετοιμάζει, όπως έχω ήδη αναφέρει, την οργάνωση της νόθευσης των εκλογικών αποτελεσμάτων, ή την ακύρωσή τους, ή τη δυνατότητα να κατασχεθούν οι κάλπες λόγω παρατυπιών, είτε για τεχνικούς λόγους, είτε λόγω της υποτιθέμενης αναξιοπιστίας της επιστολικής ψήφου, είτε λόγω της υποτιθέμενης μαζικής παρέμβασης της Κίνας στα προσωπικά δεδομένα 220 εκατομμυρίων αμερικανών εκλογέων (!), σύμφωνα με την ομιλία του Τραμπ προς τον αμερικανικό λαό της 16ης Ιουλίου 2026[71].

Η μεταρουσβελτιανή αξιακή και κοινωνική συρρίκνωση της αμερικανικής Δημοκρατίας και η υποχώρηση του ορθολογισμού έναντι του ανορθολογισμού είναι μια διαδικασία που αρχίζει να επιβάλλεται με τη νεοφιλελεύθερη στροφή που σηματοδότησε η εκλογή του Ρήγκαν. Η ανάδειξη του Τραμπ στην ηγεσία του αμερικανικού συντηρητισμού αποτελεί όμως τη ριζοσπαστική κορύφωση αυτής της διαδικασίας, γιατί αποτελεί μια άνευ προηγουμένου επίθεση του αυταρχισμού στην αμερικανική Δημοκρατία.

Χαρακτηριστικά περιεχόμενα αυτής της επίθεσης επιβάλλονται σταδιακά στον δημόσιο λόγο και αρχίζουν να καθορίζουν τη δημόσια σφαίρα ήδη από τη δεκαετία του 1970, ως συστατικό στοιχείο της απαξίωσης του κεϋνσιανού συμβολαίου και της στροφής στην ανισότητα και τείνουν να κυριαρχήσουν μετά τη δεύτερη εκλογή Τραμπ.

Ένας όχι πλήρης, αλλά ενδεικτικός κατάλογος των στοιχείων που συνθέτουν την κρίση της αμερικανικής Δημοκρατίας περιγράφει συγχρόνως και τον κίνδυνο να οδηγηθεί η χώρα στο σημείο της μη επιστροφής:

- Η διεύρυνση και η εμβάθυνση της εξωφρενικής ανισότητας, η οποία αυξάνεται συνεχώς τα τελευταία 40 χρόνια,
- η συγκέντρωση της εξουσίας στην εκτελεστική,
- η προσπάθεια άρσης της διάκρισης των εξουσιών,

---

[70] Αναοριοθέτηση και μετατόπιση των ορίων των εκλογικών περιφερειών για τη μεγιστοποίηση των προοπτικών επιτυχίας με βάση τα προηγούμενα εκλογικά αποτελέσματα και τα αποτελέσματα της τελευταίας απογραφής της σύνθεσης του πληθυσμού. Βλ. επίσης D. Charalambis, Inequality, Recognition, Irrationalism and Populism, ό.π., σ. 19· και S. Levinsky/D. Ziblatt, Die Tyrannei der Minderheit, 2023.

[71] Whitehouse.gov. No country can be great without fair and honest elections.

- η φθορά των θεσμικών αντιβάρων,

- η υπονόμευση του Συντάγματος,

- οι συνεχείς προσπάθειες υπονόμευσης της ανεξαρτησίας των δικαστηρίων και της κεντρικής τράπεζας, της FED, της ισχυρότερης κεντρικής τράπεζας στον κόσμο, αλλά και όλων των ανεξάρτητων αρχών και ιδιαίτερα της Federal Communications Commission, ώστε να ελεγχθεί εκβιαστικά ο χώρος των ηλεκτρονικών Μέσων Ενημέρωσης,

- η περαιτέρω απορρύθμιση της οικονομίας, την οποία ο Τραμπ και οι ολιγάρχες της Silicon Valley προσπαθούν να εντάξουν στο αυταρχικό πελατειακό-ολιγαρχικό μοντέλο, και μέσω των κρυπτονομισμάτων,

- ο έλεγχος των μυστικών υπηρεσιών,

- οι συνεχείς προσπάθειες ελέγχου και εκβιασμού του Τύπου και των ραδιοφωνικών και τηλεοπτικών σταθμών που δεν είναι υποταγμένοι στον Τραμπ, οι οποίοι σύμφωνα με τον Τραμπ, είναι λόγω της κριτικής τους στάσης παραγωγοί ψευδών ειδήσεων (fake news),

- ο εκβιασμός των πανεπιστημίων και η απόρριψη και απαξίωση της κριτικής σκέψης, της επιστήμης και της επιστημονικής έρευνας,

- η άρνηση της αποσταθεροποίησης του κλίματος και του φαινομένου του θερμοκηπίου με επακόλουθη την απόσυρση των ΗΠΑ από τη συμφωνία του Παρισιού για το κλίμα για δεύτερη φορά το 2026 και την απόσυρση όλων των νομοθετικών πρωτοβουλιών και κρατικών επιχορηγήσεων υπέρ των εναλλακτικών πηγών ενέργειας και της προστασίας του περιβάλλοντος, που είχαν αρχίσει την εποχή του Obama και συστηματοποιηθεί κατά την προεδρία Biden,

- η απαξίωση της αντιμονοπωλιακής νομοθεσίας, που είναι και ο κύριος λόγος της εγκατάλειψης των Δημοκρατικών και της υποστήριξης του Τραμπ από τους ολιγάρχες της Silicon Valley, αλλά και της αντιπαράθεσης με τους σχετικούς θεσμούς της ΕΕ,

- η απόρριψη των 17 στόχων Βιώσιμης Ανάπτυξης του ΟΗΕ του 2015,

- η de facto και de jure απόσυρση της Αμερικής από όλους τους διεθνείς υπερεθνικούς θεσμούς, ακόμη και από τον ΟΗΕ (που θέλει να αντικαταστήσει ο Τραμπ με προσωπικά ελεγχόμενους υποτίθεται νέους διεθνείς οργανισμούς, όπως το «Συμβούλιο Ειρήνης» για τη Γάζα, η συμμετοχή στο οποίο απαιτεί την καταβολή 1 δισεκατομμυρίου δολαρίων σε μετρητά, τα οποία ουσιαστικά θα διαχειρίζεται ο Τραμπ προσωπικά), όπως και η κατάργηση όλων των αμερικα-

νικών οργανισμών ήπιας ισχύος-soft power που θεμελίωναν την πολιτισμική διεθνή παρουσία των ΗΠΑ (USAID κ.ά.), αλλά και την οικονομική βοήθεια σε περιοχές ύψιστης ανάγκης και οριακής επιβίωσης,

- η ανάδειξη της εναλλακτικής αλήθειας των θεωριών συνωμοσίας ως αποδεκτής πραγματικότητας,

- η εμβάθυνση του κοινωνικού χάσματος και της κοινωνικής πόλωσης,

- η συρρίκνωση του κρατικού μηχανισμού ως λογική συνέπεια της απορρύθμισης με πρώτο (αποτυχημένο) βήμα τη σύσταση του DOGE-Department of Government Efficiency υπό τον Μασκ,

- ο νατιβισμός[72] και η υποστήριξη του νεοφασιστικού Alt-Right κινήματος της «λευκής ανωτερότητας» (white supremacy) και των ευαγγελικών «πολεμιστών του Θεού»,

- η ιδιωτικοποίηση και ιδιοποίηση του δημόσιου χώρου και η εργαλειοποίηση του κράτους με στόχο γιγάντια κερδοσκοπία υπέρ του Τραμπ, του στενού οικογενειακού του κύκλου και των συνεργατών του που οδηγεί την ατομική και θεσμική διαφθορά σε πρωτοφανή επίπεδα,

- η χειραγώγηση στατιστικών δεδομένων (ανεργία, απασχόληση) και η επίθεση στις Ανεξάρτητες Αρχές που ελέγχουν τα στατιστικά και οικονομικά δεδομένα,

- η αμφίβολης συνταγματικότητας χρήση του στρατού στο εσωτερικό των ΗΠΑ (στρατός, εθνοφρουρά, ICE) και ο βίαιος και αυθαίρετος επαναπατρισμός (Remigration) στον υποτιθέμενο τόπο καταγωγής, ή σε χώρες όπου ισχύει μόνιμη κατάσταση ανάγκης (εξαίρεσης), όπως το El Salvador της Κεντρικής Αμερικής.

---

[72] Ο νατιβισμός είναι μια ιδεολογία που υποστηρίζει ότι τα κράτη πρέπει να κατοικούνται αποκλειστικά από μέλη της αυτόχθονος υποτίθεται ομοιογενούς ομάδας (το πολιτισμικό «έθνος»), και ότι οι μη αυτόχθονες πολίτες και ιδέες περί πολυπολιτισμικότητας απειλούν ριζικά το ομοιογενές έθνος-κράτος, απειλούν να το αντικαταστήσουν. Πρόκειται για το φασιστικό ιδεολόγημα της «γενοκτονίας μέσω αντικατάστασης» – le Grand Remplacement/ the Great Replacement, πατέρας του οποίου είναι ο R. Camus, Le Grand Remplacement. Introduction au remplacement global, 2015. Για μια κριτική ανάλυση P. A. Taguieff, Συνωμοσιολογική σκέψη και «Θεωρίες Συνωμοσίας», 2015· C. Mudde/C. R. Kaltwasser, Populismus: Eine sehr kurze Einfuehrung, 2019· των ιδίων (επιμ.), Λαϊκισμός στην Ευρώπη και την Αμερική. Απειλή ή Διόρθωση για τη Δημοκρατία;, 2013. Η AfD στη Γερμανία κωδικοποιεί το σχετικό ιδεολόγημα με το σλόγκαν της «Remigration», του εξαναγκαστικού επαναπατρισμού των μεταναστών.

Πρόκειται για μια σειρά ακραίων εκφάνσεων της κρίσης του κοινωνικού συμβολαίου, της απαξίωσης της κοινωνικής αναγνώρισης και της πορείας προς την κατάλυση της Δημοκρατίας.

Πρόκειται για την πορεία προς ένα ιδιόρρυθμο αμερικανικό πραξικόπημα με κεντρικό σημείο αναφοράς την επικράτηση του αυταρχισμού[73] και του αμοραλισμού της ατομικής και θεσμικής διαφθοράς στην πολιτική.

Ο ηθικός μηδενισμός αυτής της ατομικής και θεσμικής διαφθοράς στηρίζεται στον ανορθολογισμό, ο οποίος είναι ο κοινός παρονομαστής που χτίζει τη στάση και την αντιφατική συνοχή ενός απειλητικά πλειοψηφικού μέρους του εκλογικού σώματος. Είναι τελικά η μορφή της αντιδημοκρατικής συσπείρωσης, στην οποία οδηγείται η επιτάχυνση της κατάρρευσης της αμερικανικής Δημοκρατίας[74].

Η Ευρώπη δεν έχει φτάσει σε αυτό το σημείο και ο ευρωπαϊκός κοινοβουλευτισμός ίσως να μπορεί να αντισταθεί καλύτερα σε αυτή τη διαδικασία διάβρωσης της Δημοκρατίας από ό,τι η αμερικανική Προεδρική Δημοκρατία. Ωστόσο, το σοκ της de facto αμερικανικής αποδέσμευσης από τη βορειοατλαντική συμμαχία μετά τη δεύτερη εκλογή Τραμπ, η αδυναμία λήψης καινοτόμων αποφάσεων από τους κυβερνώντες δημοκρατικούς κομματικούς συνασπισμούς, η νεοφιλελεύθερη φορολογική πολιτική τους που αποξενώνει την πλειοψηφία των πολιτών και υποσκάπτει την εμπιστοσύνη αυξάνοντας την κοινωνική πόλωση και η πέμπτη φάλαγγα των κομμάτων που υποστηρίζουν την επιρροή του Πούτιν στην Ευρώπη καθιστούν την ΕΕ ανίκανη να λειτουργήσει αποφασιστικά και απειλούν να οδηγήσουν και στην Ευρώπη στην κατάρρευση της φιλελεύθερης Δημοκρατίας. Παρ' όλα αυτά η εκλογική ήττα του Orban δείχνει ότι οι αντιστάσεις στον αυταρχικό κατήφορο μπορεί να είναι επιτυχείς.

Όπως πάντα, δεν αρκούν τα θεσμικά αντίβαρα για να αποτρέψουν την

---

[73] Σχετικά με το θέμα του ανορθολογισμού ως βάσης του νεοφιλελεύθερου πλουτοκρατικού αυταρχικού λαϊκισμού D. Charalambis, "Das Minsky Moment der Demokratie. Das Irrationale als Systemrationalitaet der Ungleichheit", στο: Charalambis/Papacharalampous, Jus, ars, philosophie e historia, 2017, σ. 455-497.

[74] Τι σημαίνει μια τέτοια επίθεση στους δημοκρατικούς θεσμούς, D. Acemoglu/J. A. Robinson, Warum Nationen Scheitern. Die Urspruenge von Macht, Wohlstand und Armut, 2013· και των ιδίων, Gleichgewicht der Macht. Der ewige Kampf zwischen Staat und Gesellschaft, 2019.

πορεία προς την κατάλυση της Δημοκρατίας. Εναπόκειται στους δημοκρατικούς πολίτες στην Αμερική και στην Ευρώπη να σταματήσουν αυτή την εξέλιξη και να σώσουν τη Δημοκρατία, ώστε να μην επαναληφθεί η μοίρα της Δημοκρατίας της Βαϊμάρης, η οποία απέτυχε επειδή, εκτός από τη Σοσιαλδημοκρατία της οποίας η πολιτική και κοινωνική δύναμη δεν μπόρεσε να αποτρέψει την κατάρρευση της Δημοκρατίας, δεν υπήρχαν Δημοκράτες για να την υπερασπιστούν.

Είναι η ώρα των Αμερικανών Δημοκρατικών, που δεν φαίνεται να μπορούν να βγουν από την παράλυσή τους, και η ώρα της δημοκρατικής Ευρώπης, που όμως δεν φαίνεται να είναι αντάξια της ιστορικής συγκυρίας, ενώ ο δρόμος προς την καταστροφή διαγράφεται όλο και καθαρότερα.

Σίγουρα α) η αδιανόητη επίθεση του Τραμπ εναντίον των ευρωπαίων συμμάχων της Αμερικής λόγω της Γροιλανδίας, β) η πρωτοφανούς ανικανότητας και χωρίς στρατηγικό σχεδιασμό εξόδου εμπλοκή των ΗΠΑ στον πόλεμο με το Ιράν, η οποία γελοιοποιεί τον αμερικανικό στρατό και την αμερικανική πολιτική (MARA!), αναδεικνύοντας τον κινεζικό ολοκληρωτισμό σε φορέα του ορθολογισμού (!) σε γεωπολιτικό επίπεδο, γ) η εγκατάλειψη όχι μόνο των Ευρωπαίων, αλλά και των ασιατικών συμμάχων, όπως δείχνει η αδιαφορία και η αδυναμία κατανόησης του εκβιασμού στον οποίο υπόκεινται λόγω της πάνω από το 50-70% εξάρτησής τους από τα ελεγχόμενα από το Ιράν Στενά του Ορμούζ, που αποτελούν το σημαντικότερο στον κόσμο ενεργειακό σημείο «συμφόρησης» αφού από αυτό διέρχεται το 25% του πετρελαίου και το 1/3 του υγροποιημένου φυσικού αερίου, δ) η καθαρά πλέον ορατή σύνδεση όλων των επιλογών του Τραμπ και στο επίπεδο της διεθνούς πολιτικής με προσωπικούς κερδοσκοπικούς στόχους, με συμφωνίες με στόχο τον προσωπικό πλουτισμό και τον πλουτισμό του στενού οικογενειακού και πελατειακού του κύκλου, ε) η καθαρά κλεπτοκρατική λογική των διεθνοπολιτικών «πρωτοβουλιών» του, όπως το «Συμβούλιο Ειρήνης» για τη Γάζα, η συμμετοχή στο οποίο προϋποθέτει την καταβολή ενός δισεκατομμυρίου δολαρίων, ιλιγγιώδες ποσό, το οποίο ουσιαστικά θα διαχειρίζεται ο Τραμπ, στ) η συνεχής αποδοχή δώρων, από αεροπλάνα μέχρι ράβδους χρυσού κ.λπ. έχουν αρχίσει πλέον να οδηγούν τις δημοκρατικές δυνάμεις στις ευρωπαϊκές χώρες στην κατανόηση ότι ο οικονομικός, τεχνολογικός, στρατιωτικός και πολιτικός απογαλακτισμός από την Αμερική του Τραμπ είναι μονόδρομος.

Ακόμη όμως και αν η Αμερική ξεπεράσει το φαινόμενο Τραμπ η εμπι-

στοσύνη προς τη συνέπεια της αμερικανικής πολιτικής έχει κλονιστεί, ίσως ανεπανόρθωτα. Πρώτον γιατί ο εκφασισμός ενός μεγάλου μέρους της αμερικανικής κοινωνίας έχει πλέον αρθεί στην πολιτική επιφάνεια και έχει αποκτήσει εκείνη την αυτοπεποίθηση που θα τον καθιστά κάθε φορά συστατικό στοιχείο στις εκλογικές αναμετρήσεις και συγχρόνως απειλητικά πλειοψηφικό. Δεύτερον γιατί η συγκέντρωση της οικονομικής εξουσίας και τα τεχνολογικά μονοπώλια της Silicon Valley, αν δεν υπάρξει αλλαγή, ή υπέρβαση του κοινωνικο-οικονομικού παραδείγματος, διαμορφώνουν συνθήκες αναπαραγωγής της κρίσης της Δημοκρατίας με πολύ πιο μακροπρόθεσμες επιπτώσεις και πολύ μεγαλύτερη διάρκεια. Άλλωστε αν δεν υπάρξει αλλαγή παραδείγματος ο ανορθολογισμός θα παραμείνει το θεμέλιο της συστημικής εκλογίκευσης της ανισότητας καθορίζοντας τη στάση ευρύτερων στρωμάτων της κοινωνίας.

Αλλά ας μην προτρέχουμε. Ακόμη δεν γνωρίζουμε αν θα έχουμε αποτελεσματική νόθευση των εκλογών στις ενδιάμεσες εκλογές τον Νοέμβριο του 2026, αν θα πραγματοποιηθούν όντως και υπό ποιες συνθήκες οι προεδρικές εκλογές το Νοέμβριο του 2028, ή ακόμη και αν θα έχουμε την αντικατάσταση του προέδρου, λόγω ανικανότητας, από τον ιδεολογικά πολύ συνεπέστερο εκφραστή μιας συστηματικής αναδιάρθρωσης και αυταρχικής αναδιοργάνωσης του πολιτικού συστήματος αντιπρόεδρο Vance.

Στην Ευρώπη η ήττα του Orban και οι καθαρά αρνητικές επιπτώσεις της παρουσίας και υποστήριξης του Orban από τον Vance στο εκλογικό αποτέλεσμα και η εμφανέστατη συνειδητοποίηση της ανάγκης υποστήριξης της Ουκρανίας και της στρατιωτικής και τεχνολογικής απεξάρτησης από τις ΗΠΑ αποτελούν δείγματα αισιόδοξης προοπτικής, έστω και αν αυτή η προοπτική είναι επικίνδυνα μακροπρόθεσμη.

Συγχρόνως όμως η ενδυνάμωση της φασιστικής Δεξιάς στη Γερμανία, η μάλλον απίθανη επανάληψη της συγκρότησης εκ νέου ενός αντιφασιστικού μετώπου στις επόμενες προεδρικές εκλογές στη Γαλλία, η επέλαση του Farage στο Ηνωμένο Βασίλειο, παρά τις επιπτώσεις του Brexit και τα αποδεδειγμένα ψεύδη της προπαγάνδας για την έξοδο από την ΕΕ κατά το δημοψήφισμα, δείχνουν μια πολύ επικίνδυνη προοπτική. Αποδεικνύουν ότι όσο οι προοπτικές και οι προτεινόμενες λύσεις μένουν δέσμιες του ακόμη κυρίαρχου κοινωνικοπολιτικού παραδείγματος, όσο οι προτεινόμενες λύσεις επαναφέρουν ή αναπαράγουν στρατηγικές λιτότητας και δεν θίγουν το φορολογικό σύστημα,

η κανονικοποίηση του νεοφασισμού και η φινλανδοποίηση της Ευρώπης, αν δεν αναγκαστεί λόγω του πολέμου να υποχωρήσει η Ρωσία, θα παραμένουν οι ζωντανές προοπτικές της αποτυχίας του ευρωπαϊκού εγχειρήματος και της επανάκαμψης του εθνικισμού.

Αντί επιλόγου

Η διάκριση μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού, η διαχωριστική γραμμή μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού που προέκυψε από την ουσιαστική χαρτογράφηση και τη διάκριση και οριοθέτηση του περιεχομένου του χώρου αυτών των δύο πεδίων, η οποία αποτέλεσε το καθοριστικό, ειδοποιό κοινωνικό, οικονομικό, νομικό και πολιτικό αποτέλεσμα της γαλλικής επανάστασης και αποτυπώθηκε στο ναπολεόντειο κώδικα (Code Napoleon/1804), τον πρώτο ενοποιημένο Αστικό Κώδικα, όρισε τη γαλλική επανάσταση ως το ιστορικό γεγονός της αστικής επανάστασης στην πορεία της Νεωτερικότητας[75]. Αυτή η διάκριση δημοσίου-ιδιωτικού και ο νομικός προσδιορισμός των ειδικών περιεχομένων των δύο αυτών διακριτών χώρων αποτέλεσαν στη συνέχεια και ιδιαίτερα μετά τη βιομηχανική επανάσταση τη μήτρα της συμφιλίωσης του καπιταλισμού με τη Δημοκρατία.

Εκεί όπου η διάκριση μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού είναι τυπικά και ουσιαστικά υπαρκτή. Όταν η ατομική ιδιοκτησία είναι υπαρκτή στην πραγματικότητα και νομικά και θεσμικά κατοχυρωμένη και η διάκριση αυτή θεμελιώνεται στη θεσμική προστασία της ατομικής ιδιοκτησίας, της ατομικής ιδιοποίησης, της ιδιωτικότητας κ.λπ. στο πλαίσιο της κανονιστικής δεσμευτικότητας του νόμου, ενώ η διακριτή έννοια του δημοσίου αναφέρεται αποκλειστικά στο κράτος, στην εξυπηρέτηση του δημοσίου συμφέροντος και του κοινού καλού, τότε ισχύει η συμφιλίωση Δημοκρατίας και καπιταλισμού, όπως αναφέρθηκε. Μέσω αυτής της διάκρισης ο καπιταλισμός και η Δημοκρατία συνιστούν μία συναρμογή που θεμελιώνει την ισχύ της προστασίας των ατομικών δικαιωμάτων, την ατομική ελευθερία, και την αναλογική ισότητα όλων των πολιτών. Πολίτες οι οποίοι είναι ίσοι, ως φορείς αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων και ελευθεριών, κατά την περίφημη πρόταση του Thomas Jefferson στη δεύτερη

[75] Αναλυτικά R. Blaufarb, The Great Demarcation. The French Revolution and the Invention of Modern Property, 2016.

παράγραφο του κειμένου της διακήρυξης της αμερικανικής ανεξαρτησίας. Πρόταση η οποία αποτελεί και την πεμπτουσία της έννοιας της Δημοκρατίας και για αυτό επέχει θέση υπερθετικού Δικαίου[76].

Μέχρι σήμερα στον εκκοσμικευμένο κόσμο της Νεωτερικότητας, πέραν δηλαδή της θεοκρατίας, έχουμε γνωρίσει δύο μορφές ολοκληρωτισμού: α) τον φασιστικό και ναζιστικό ολοκληρωτισμό που, παρά τις κάποιες διαφορές τους, έχουν το κοινό χαρακτηριστικό της απόλυτης επιβολής του δημοσίου επί του ιδιωτικού, αλλά στο οικονομικό πεδίο, ορίζοντας και επιβάλλοντας τη στρατηγική και τα περιεχόμενα της παραγωγής και της παραγωγικής διαδικασίας, δεν αλλοιώνουν, ή αναιρούν θεσμικά το ιδιοκτησιακό καθεστώς της ατομικής ιδιοποίησης και β) τον κομμουνιστικό ολοκληρωτισμό (η μετά Deng Κίνα είναι ειδική περίπτωση), ο οποίος καταργώντας την ατομική ιδιοκτησία καταργεί τη διάκριση δημοσίου-ιδιωτικού και οδηγεί στην ολοκληρωτική αποικιοποίηση του συνολικού χώρου από το δημόσιο. Το ιδιωτικό πεδίο δεν υπάρχει ως πραγματικός χώρος, άρα η οποιαδήποτε νομικά οριζόμενη διαχωριστική γραμμή και προστασία της ιδιοκτησίας, των φυσικών προσώπων και του ιδιωτικού χώρου εκλείπει, ή εφόσον αναφέρεται σε δήθεν συνταγματικά κείμενα και στη σχετική νομολογία είναι εξαρχής και εξ ορισμού απάτη. Όταν στην πραγματικότητα η διάκριση δημοσίου-ιδιωτικού δεν υπάρχει, γιατί η ατομική ιδιοκτησία έχει υλικά και νομικά (όπου η υλικότητα ορίζεται και προσδιορίζεται νομικά) καταλυθεί, τότε, λόγω αυτής της απουσίας της διάκρισης και του συγκεκριμένου ορισμού και καθορισμού των πεδίων, η Δημοκρατία είναι ανύπαρκτη. Το δημόσιο καλύπτει τα πάντα και τα ατομικά υποκείμενα εντάσσονται και υποτάσσονται στη μοναδική δικαιοδοσία του.

Η αρμοδιότητα της αρμοδιότητας (Kompetenz-Kompetenz) δεν ανήκει στους πολίτες, στο για αυτό και κυρίαρχο πολιτικό σώμα των ελευθέρων και ίσων πολιτών που ελευθέρως συμβαλλόμενοι (γενική θέληση) ορίζουν συντακτικά το κανονιστικό πλαίσιο της συμβίωσής τους υπό όρους αλληλοσεβασμού της ζωής, της αξιοπρέπειας και της ελευθερίας, αλλά ανήκει στο κράτος. Ανήκει στο μονοκομματικό, δικτατορικό, ολοκληρωτικό κράτος.

Αυτή ήταν η μέχρι τώρα ιστορική εμπειρία.

Ο νεοφιλελευθερισμός, η ακραία εκδοχή της αγοράς, που στην απολυτο-

[76] Δες και Δ. Χαραλάμπη, Δημοκρατία και παγκοσμιοποίηση, ό.π., σ. 63 επ.· και O. Boem, Radikaler Universalismus. Jenseits von Identitaet, 2022.

ποίηση της υπόστασής της, σύμφωνα με τη θεωρία του Hayek, οδηγεί στην «αυθόρμητη τάξη» της αυτορρυθμιζόμενης αγοράς, έχει μία καθοριστικά προνομιακή αντίληψη για τη θέση του ιδιωτικού έναντι του δημοσίου. Αυτή η προνομία του ιδιωτικού έναντι του δημοσίου είναι άλλωστε αυτή που ορίζει το οικονομικό, κοινωνικό και πολιτικό περιεχόμενο του νεοφιλελευθερισμού. Ο νεοφιλελευθερισμός διατήρησε αυτή τη διάκριση δημοσίου-ιδιωτικού και μάλιστα εμβάθυνε τη διαχωριστική γραμμή ως προς την ανάδειξη της ιδιαιτερότητας του ατομικού. Διατήρησε τη διάκριση, αλλά το ζητούμενο είναι πάντα η συρρίκνωση του δημοσίου και η όλο και μεγαλύτερη κάλυψη του χώρου από το ιδιωτικό που στη θεωρητική του σύλληψη ορίζει και αποδέχεται το δημόσιο ως καθαρά υπαγόμενο και υποβοηθητικό του ιδιωτικού πεδίου.

Η ιδιωτικοποίηση του δημοσίου λόγου και της δημόσιας σφαίρας αποτελεί συστατικό στοιχείο της επιβολής του ιδιωτικού επί του δημοσίου και της συρρίκνωσης του χώρου του δημοσίου έναντι του ιδιωτικού. Όμως σήμερα ο ριζοσπαστικός νεοφιλελευθερισμός της ολιγαρχίας της Silicon Valley, ο ολιγαρχικός νεοφιλελευθερισμός της απόρριψης της ίδιας της αγοράς υπέρ της επιβολής των μονοπωλίων και της απόρριψης της Δημοκρατίας υπέρ μιας υπερσυγκεντρωμένης αυταρχικής εξουσίας, η οποία δεν υπόκειται σε καμία λογοδοσία, οδηγεί σε μια νέα φάση, σε μια νέα ποιότητα το νεοφιλελεύθερο εγχείρημα, ή τουλάχιστον την ιδεολογική και πολιτική προετοιμασία αυτής της νέας ποιότητας.

Το κείμενο του «Project 2025», κείμενο της ακραία δεξιάς δεξαμενής σκέψης Heritage Foundation που αποτέλεσε και αποτελεί το στρατηγικό σχέδιο που έχει κληθεί να υπηρετήσει η κυβέρνηση Τραμπ[77] και οι επίσημα διατυπωμένοι από την Υπηρεσία Εθνικής Ασφαλείας του Υπουργείου Άμυνας (νυν Πολέμου), που εξέδωσε ο Λευκός Οίκος με την υπογραφή Τραμπ, στόχοι της εξωτερικής πολιτικής[78], αλλά και οι με πιο ριζοσπαστικό τρόπο διατυπωμένες θεωρίες που προτείνουν και αναπαράγουν οι ολιγάρχες της Silicon

[77] Αναλυτικά για τους στόχους και το περιεχόμενο του Project 2025 B. Woodward, Project 2025, ό.π. Το Τμήμα Κυβερνητικής Αποτελεσματικότητας –DOGE– κατά τα πρότυπα του Milei στην Αργεντινή και συνεπές στο Project 2025 πρόλαβε να καταστρέψει κυρίως μηχανισμούς ήπιας δύναμης και να δημιουργήσει χάος, αλλά απέτυχε γρήγορα λόγω του απίθανου ερασιτεχνισμού της προσπάθειας υλοποίησής του και προφανώς γιατί ο Τραμπ θεώρησε ότι ο Musk απειλούσε τη σκηνική του πρωτοκαθεδρία.

[78] National Security Strategy of the United States, November 2025.

Valley[79] στοχεύουν σε μια νέα μορφή ολοκληρωτισμού που αποτελεί τη λογική συνέπεια μιας τελεολογικής, θα έλεγα εσχατολογικής αντίληψης του νεοφιλελεύθερου παραδείγματος: την απόλυτη επιβολή του ιδιωτικού επί του δημοσίου, την αποικιοποίηση του δημοσίου από το ιδιωτικό, την αφομοίωση του δημοσίου από το ιδιωτικό, την υποταγή του δημοσίου συμφέροντος στα μονοπωλιακά ιδιωτικά συμφέροντα. Με αυτό τον τρόπο μπορεί να επιτευχθεί η επιβολή των ειδικών της Silicon Valley που κατά τον Karp είναι ο μόνος τρόπος υλοποίησης του δημοσίου συμφέροντος και της διατήρησης της πρωτοκαθεδρίας της Δύσης[80].

Υπό αυτούς τους όρους της εσχατολογικής, πολλές φορές και θεολογικής (Thiel, Karp), ερμηνείας του νεοφιλελευθερισμού της Silicon Valley[81], η διάκριση μεταξύ δημοσίου και ιδιωτικού αναιρείται από την απόλυτη κατάληψη, από την αποικιοποίηση του δημοσίου χώρου από το ιδιωτικό. Η Δημοκρατία αναιρείται και ονομάζεται πλέον Δημοκρατία ένας ιδιόρρυθμος ολοκληρωτισμός της επιβολής του ιδιωτικού. Τα 20 σημεία των Thiel/Karp συμπυκνώνουν τους στόχους αυτής της τεχνολογικής res publica που αποτελεί την υλοποίηση του ολοκληρωτισμού της απόλυτης επιβολής του ιδιωτικού[82].

Ασφαλώς το εγχείρημα δεν μπορεί να επιβληθεί στον υλικό κόσμο με τον απόλυτο χαρακτήρα της ιδεατής σύλληψής του. Θεματοποιεί όμως ότι το

---

[79] Δες υποσημείωση 61, και E. Morozov, Κριτική του Τεχνο-φεουδαρχικού λόγου, 2025. Όπως και τις θέσεις του Peter Thiel, Peter Thiel on Political Theology. Conversations with Tyler, Mercatus Center, 17.04.2024, διαθέσιμο στο: youtube.com/watch?v=vfbndRTlsg4, και σημ. 61.

[80] A. C. Karp/N. W. Zamiska, The Technological Republic ό.π. Ο Yarvin υποστηρίζει άλλωστε ότι η Δημοκρατία στις ΗΠΑ πρέπει να καταλυθεί και να υπάρξει η μοναρχία ενός CEO, η λεγόμενη και Silicon Monarchy.

[81] Και πάλι βέβαια η θεωρητική αναφορά είναι ο Carl Schmitt, Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souverenitaet, 2015 (1922). Δες και V. Weiss, Katechon. Zur Wiederkehr der politischen Theologie in der Gegenwart, 2026.

[82] Ο Peter Thiel, ιδρυτής της πιο «μυστηριώδους τεχνολογικής εταιρείας συλλογής δεδομένων στον κόσμο» (Handelsblatt) συνόψισε το σκεπτικό της «Τεχνολογικής Δημοκρατίας» στην πλατφόρμα X ως εξής: Because we get asked a lot. The Technological Republic in brief, 1. Silicon Valley owes a moral debt to the country that made its rise possible. The engineering elite of Silicon Valley has an affirmative obligation to participate in the defense of the nation. We must rebel.

ζητούμενο δεν είναι πλέον η Δημοκρατία αλλά ένας ιδιότυπος ολοκληρωτισμός της ολιγαρχικής/μονοπωλιακής επιβολής των ιδιωτικών συμφερόντων ως διάσωσης του έθνους, σε όλο το φάσμα της ανθρώπινης υπόστασης και πράξης. Το πραγματικό επικίνδυνο στοιχείο της προεδρίας Τραμπ δεν είναι το τρομακτικό χάος που δημιουργεί, αλλά ότι εκλαμβάνεται ως η αρχή, η εισαγωγή σε ένα νέο ολοκληρωτισμό. Ολοκληρωτισμό, ο οποίος ως τέτοιος χρειάζεται τον ανορθολογισμό ως ιδεολογική βάση για την ολοκληρωτική επιβολή του ιδιωτικού ως πολιτική πράξη. Αν αυτή η νέα μορφή ολοκληρωτισμού γεωπολιτικά χρειάζεται το παράδειγμα των ζωνών επιρροής είναι ακόμη άδηλο, ουσιαστικά άγνωστο. Λογικά η σύγκρουση για την παγκόσμια επιβολή του είναι η λογική συνέπεια της ζητούμενης επικράτησής του. Η πραγματική Ουτοπία (reale Utopie) του ιδιωτικού τεχνολογικού ολοκληρωτισμού υποθέτει ότι η τεχνολογία της Silicon Valley θα κυριαρχήσει και θα θέσει αυτή τους όρους της παγκόσμιας επικράτησής της.

Το απομειωμένο ελληνικό Σύνταγμα και η πέμπτη αναθεώρησή του

Κώστας Χ. Χρυσόγονος

Εισαγωγή

Είναι προφανές ότι η τυπική ισχύς ενός νομικού κανόνα δεν ταυτίζεται με την πρακτική του εφαρμογή ή την αποτελεσματικότητά του[1]. Ιδιαίτερα μάλιστα σε ό,τι αφορά τις διατάξεις ενός τυπικού Συντάγματος, η απόσταση μεταξύ των δύο παραπάνω μεγεθών ενδέχεται να είναι ιδιαίτερα μεγάλη, αφενός λόγω της συχνά εξόχως γενικής, ελλειπτικής και πανηγυρικής διατύπωσης αυτών των διατάξεων[2] και αφετέρου λόγω του ρευστού και πολλές φορές απρόβλεπτου χαρακτήρα και της εξέλιξης του πολιτικού/εξουσιαστικού φαινομένου, στη θεσμική εγκοίτωση του οποίου αποσκοπούν. Η πρώτη παράμετρος σημαίνει ότι στο Σύνταγμα υπάρχει συνήθως ευρύ περιθώριο ερμηνειών και παρερμηνειών και η δεύτερη ότι η εφαρμογή του, αν μη και η επιβίωσή του (κατά μια εκτίμηση μάλιστα, η διάρκεια ζωής των τυπικών Συνταγμάτων σε παγκόσμια κλίμακα δεν υπερβαίνει τις δύο δεκαετίες!)[3], μπορεί να προσκρούει σε ανυπέρβλητες δυσχέρειες. Συναφώς γίνεται λόγος στη θεωρία για «συνταγματική πραγματικότητα»[4] (που ενίοτε μπορεί να είναι μάλλον αντισυνταγματική πραγματικότητα) ή για «πραγματικό Σύνταγμα»[5]. Σκοπός της ανά χείρας μελέτης είναι να σκιαγραφήσει τις διαστάσεις του ζητήματος σε σχέση με το ελληνικό Σύνταγμα του 1975, ενόψει μάλιστα και της νομικά

---

1 Βλ. H. Kelsen, Reine Rechtslehre, 2η έκδ., 1960, σ. 215 επ.

2 Βλ. Ε. Βενιζέλο, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, 2021, σ. 261 επ.

3 Βλ. Z. Elkins/T. Ginsburg/J. Melton, The Endurance of National Constitutions, 2009, σ. 2.

4 Βλ. Α. Μάνεση, Συνταγματικό δίκαιο, Ι, 1980, σ. 181 επ.

5 Βλ. Α. Μανιτάκη, Ερμηνεία του Συντάγματος και λειτουργία του πολιτεύματος, 1996, σ. 160 επ. Διαφορετικό είναι το ζήτημα της «δυναμικής»/εξελικτικής ερμηνείας του Συντάγματος ή αλλιώς του «ζωντανού» Συντάγματος, βλ. Γ. Τασόπουλο, Η άτυπη συνταγματική μεταβολή του άρθρου 16 Σ, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 18/2026, σ. 177 επ.

υφιστάμενης, από τα τέλη του 2024, δυνατότητας μιας ακόμη (πέμπτης κατά σειρά) αναθεώρησής του, με ό,τι θα μπορούσε να σημαίνει εκείνη για την τυχόν γεφύρωση του χάσματος μεταξύ του γράμματος του Συντάγματος και του τρόπου εφαρμογής του στην πράξη.

Ι. Η πραγματική απομείωση του Συντάγματος

Ως μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης η Ελλάδα έχει αναλάβει την υποχρέωση να σέβεται την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, την ελευθερία, τη δημοκρατία, την ισότητα, το κράτος δικαίου και τα ανθρώπινα δικαιώματα (άρθρο 2 ΣυνθΕΕ). Παράλληλα, ως μέλος του Συμβουλίου της Ευρώπης, οφείλει να αποδέχεται τις αρχές του κράτους δικαίου και της απόλαυσης των ανθρωπίνων δικαιωμάτων από όλα τα υποκείμενα στη δικαιοδοσία του ελληνικού κράτους πρόσωπα (άρθρο 3 του Καταστατικού του Συμβουλίου και άρθρο 1 ΕΣΔΑ), όπως τα δικαιώματα αυτά κατοχυρώνονται στην ΕΣΔΑ. Αντίστοιχες θεμελιώδεις υποχρεώσεις απορρέουν βέβαια και από διατάξεις και αρχές του ισχύοντος Συντάγματος, όπως εκείνες των άρθρων 1, 2 και 25. Ενόψει της συνύπαρξης των ανωτέρω συνταγματικών, διεθνοδικαιϊκών (ΕΣΔΑ) και ευρωπαϊκών ενωσιακών εγγυήσεων, γίνεται στη θεωρία λόγος για «*επαυξημένο Σύνταγμα*» που «*αναζητά κάθε φορά το μεγαλύτερο δυνατό προστατευτικό και εγγυητικό περιεχόμενο υπέρ του κράτους δικαίου, υπέρ της δημοκρατίας και υπέρ των ανθρωπίνων δικαιωμάτων*»[6].

Σε επίπεδο αρχής ή διακηρύξεων προθέσεων φαίνεται να υπάρχει ευρύτατη συμφωνία για την ανάγκη μιας τέτοιας «αναζήτησης», μέσω μιας ερμηνείας του Συντάγματος σύμφωνης με το ενωσιακό δίκαιο[7] ή μιας «υποχρέωση(ς) εναρμόνισης των συνταγματικών διατάξεων με τους κανόνες του ενωσιακού δικαίου»[8] ή μιας ερμηνευτικής ώσμωσης Συντάγματος και ΕΣΔΑ[9] κ.ο.κ. Ωστόσο μια σειρά ενδείξεων αφήνουν να εννοηθεί ότι η ελληνική πραγματικότητα χαρακτηρίζεται από την ελλειμματική εφαρμογή των παραπάνω υποχρεώσεων και άρα ότι βρισκόμαστε αντιμέτωποι με ένα φαινόμενο το οποίο πρέπει μάλλον να χαρακτηρισθεί ως

---

6 Ε. Βενιζέλος, Η μετεξέλιξη της έννοιας του Συντάγματος – Το «επαυξημένο Σύνταγμα», ΕφημΔΔ 6/2023, σ. 602 επ. (609).

7 Βλ. Γ. Κατρούγκαλο, Η σχέση Συντάγματος και κοινοτικού δικαίου, ΝοΒ 2000, σ. 1112.

8 ΣτΕ 1918/2025, Ολ., με παραπομπή στις παλαιότερες ΣτΕ 3470/2011, 435/2019, 359/2020 κ.ά.

9 Κ. Χρυσόγονος, Η ενσωμάτωση της ΕΣΔΑ στην εθνική έννομη τάξη, 2001, σ. 192 επ.

το απομειωμένο Σύνταγμα. Με άλλες λέξεις, ενώ το Σύνταγμα θεωρητικά ισχύει και μάλιστα περιβάλλεται από περαιτέρω εγγυήσεις λόγω της συμμετοχής της χώρας στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στο Συμβούλιο της Ευρώπης, πρακτικά η εφαρμογή του είναι ελλειμματική και η κανονιστική του ποιότητα[10] απομειωμένη.

Δεν είναι τυχαίο ότι από το 1991 έως σήμερα έχει εκδοθεί από το ΕΔΔΑ μεγάλος αριθμός βαρυσήμαντων καταδικαστικών για τη χώρα μας αποφάσεων, οι οποίες αποκαλύπτουν σοβαρά ελλείμματα στην προστασία συγκεκριμένων δικαιωμάτων, όπως η ιδιοκτησία και γενικότερα τα περιουσιακά δικαιώματα, οι εγγυήσεις απονομής της δικαιοσύνης, οι συνθήκες κράτησης, η συμπεριφορά των αστυνομικών οργάνων κ.ά. Τα ελλείμματα αυτά δεν οφείλονται τόσο στη γραμματική διατύπωση των αντίστοιχων διατάξεων του Συντάγματος, όσο κυρίως στην (παρ)ερμηνεία και τη (μη) εφαρμογή τους από τα κρατικά όργανα (νομοθέτη, διοίκηση και δικαστήρια). Στην πραγματικότητα μάλιστα η διαπιστωμένη από το ΕΔΔΑ παραβίαση της Σύμβασης συνιστά ταυτόχρονα παραβίαση και της κρίσιμης, κατά περίπτωση, διάταξης του εθνικού Συντάγματος από τα ελληνικά κρατικά όργανα. Έτσι π.χ. η αλόγιστη χρήση των όπλων από την αστυνομία κατά την καταδίωξη υπόπτων και η δικαστική συγκάλυψη των συναφών αδικημάτων των ανδρών της ΕΛ.ΑΣ. δεν αποτελούν παραβίαση μόνο του άρθρου 2 ΕΣΔΑ[11] αλλά και του άρθρου 5 παρ. 2 Συντ., τα βασανιστήρια σε βάρος κρατούμενων και η σκανδαλωδώς επιεικής αντιμετώπιση των υπαίτιων μελών των σωμάτων ασφαλείας από τα αρμόδια ποινικά δικαστήρια[12] παραβιάζουν όχι μόνο το άρθρο 3 ΕΣΔΑ αλλά και το άρθρο 7 παρ. 2 Συντ. κ.ο.κ. Αξιολογώντας παρεμφερή φαινόμενα, διαπρεπής νομομαθής είχε κάνει λόγο από την τελευταία δεκαετία του 20ού αιώνα για «ελληνικό έλλειμμα κράτους δικαίου» και για τον «Αλάστορα της κρατικής βίας»[13].

---

[10] Για το ζήτημα της κανονιστικής ποιότητας των συνταγματικών κειμένων γενικά βλ., από διαφορετικές οπτικές γωνίες, Φ. Σπυρόπουλο, Η «κανονιστική δύναμη του πραγματικού», ΤοΣ 1983, σ. 105 επ.· Κ. Χρυσόγονο, Η κανονιστική δύναμη του Συντάγματος, ΔτΑ 2006, σ. 819 επ.

[11] ΕΔΔΑ 20.12.2004, Μακαρατζής.

[12] ΕΔΔΑ 17.1.2012, Zontul, ΕΔΔΑ 25.1.2018, Σιδηρόπουλος και Παπακώστας, ΕΔΔΑ 21.1.2025, Παναγιωτόπουλος, κ.ά. (πρβλ. Εγκύκλιο ΕισΑΠ 18/2023).

[13] Κ. Μπέης, Το ελληνικό έλλειμμα κράτους δικαίου, 1998, σ. 715 επ.

Συνολικά, σε όλο το διάστημα από την έναρξη της δραστηριότητας του ΕΔΔΑ από το 1959 ως το 2022, για το οποίο υπάρχουν διαθέσιμα στο διαδίκτυο επίσημα στατιστικά στοιχεία του Συμβουλίου της Ευρώπης, η Ελλάδα βρίσκεται στην 6η χειρότερη θέση μεταξύ όλων των σημερινών κρατών μελών της ΕΣΔΑ, με 969 καταδικαστικές αποφάσεις σε βάρος της. Οι περισσότερες από εκείνες (545) αφορούν υπερβάσεις του εύλογου χρόνου διάρκειας δίκης, αλλά ανησυχητικά υψηλοί είναι και οι αριθμοί σε σχέση με την απάνθρωπη ή εξευτελιστική μεταχείριση (125), καθώς και οι παραβιάσεις της προσωπικής ελευθερίας και ασφάλειας (88), του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη (145), του δικαιώματος για άσκηση αποτελεσματικού ενδίκου βοηθήματος (289) και του δικαιώματος στην περιουσία (88 αποφάσεις). Εννοείται βέβαια ότι αρκετές από τις παραπάνω αποφάσεις διαπιστώνουν την παραβίαση περισσοτέρων του ενός δικαιωμάτων. Οι πραγματικές διαστάσεις του ελληνικού προβλήματος γίνονται ευκολότερα αντιληπτές, αν επιχειρήσει κανείς μια σύγκριση με τους αριθμούς καταδικαστικών αποφάσεων σε βάρος άλλων κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με παρεμφερή πληθυσμό προς την Ελλάδα (Αυστρία 286, Πορτογαλία 285, Βέλγιο 211, Σουηδία μόλις 62!)[14].

Χαρακτηριστικό είναι εξάλλου ότι στο από 7.2.2024 Ψήφισμά του σχετικά με το κράτος δικαίου στην Ελλάδα το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο (με ψήφους 330 υπέρ, 254 κατά και 26 αποχές) εξέφρασε «*ανησυχίες για τις πολύ σοβαρές απειλές κατά της δημοκρατίας, του κράτους δικαίου και των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ελλάδα*», τονίζοντας πως «*έχει υποστεί μεγάλη πίεση το σύστημα ελέγχων και ισορροπιών (που) είναι απαραίτητο για μια ισχυρή δημοκρατία*». Από τις επιμέρους επισημάνσεις του Ψηφίσματος σημαντική είναι ιδίως η διακινδύνευση της πολυφωνίας στην ενημέρωση, καθώς η «*ιδιοκτησία των μέσων ενημέρωσης κατανέμεται κυρίως σε μικρό αριθμό ολιγαρχών*», όπως και μια «*νοοτροπία ατιμωρησίας στο πλαίσιο της οποίας μπορεί να ευδοκιμήσει η διαφθορά*». Επίσης αρνητικά καταγράφονται η υποβάθμιση των ανεξάρτητων αρχών, η υπερβολική χρήση βίας από την αστυνομία, οι παρακολουθήσεις τηλεφώνων, κ.ά[15].

---

[14] Violations by Article and by State – ECHR, διαθέσιμο στο: echr.coe.int. Πρβλ. Γ. Κτιστάκι, Οριζόντιες και κάθετες συγκλίσεις: Το ΕΔΔΑ εν δράσει, στο: Λ.-Α. Σισιλιάνος (επιμ.), Αλληλεπιδράσεις της ΕΣΔΑ με τους επιμέρους κλάδους του Δικαίου, 2025, σ. 15 επ.

[15] Διαθέσιμο στο: europarl.europa.eu/news.

Ακόμη πιο επικριτικές είναι ΜΚΟ οι οποίες παρακολουθούν την κατάσταση της δημοκρατίας και των ανθρώπινων δικαιωμάτων σε παγκόσμια κλίμακα. Έτσι π.χ. η αμερικανική Freedom House μας κατατάσσει στην 22η θέση μεταξύ των 27 κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε ό,τι αφορά τον σεβασμό στα ατομικά και πολιτικά δικαιώματα, με βαθμολογία 85/100, στην ετήσια έκθεσή της του έτους 2025 (με επιδείνωση σε σχέση με το 2021, όταν η βαθμολογία της χώρας μας ήταν 87/100). Αρνητικά αξιολογούνται ιδίως η αποτελεσματικότητα των μηχανισμών καταπολέμησης της διαφθοράς στο Δημόσιο (βαθμολογία 2/4 στο κριτήριο αυτό) και η διαφάνεια στη λειτουργία του κράτους (επίσης 2/4)[16]. Αυστηρότερη είναι η εκτίμηση του Ινστιτούτου V-Dem του Πανεπιστημίου του Γκέτεμποργκ Σουηδίας, στην έκθεση του 2026 (αφορά επίσης το έτος 2025), όπου η Ελλάδα καταλαμβάνει την 24η θέση μεταξύ των 27, με βαθμολογία μόλις 0,57 (με άριστα το 1,00) και μεγάλη επιδείνωση μέσα στη δεκαετία του 2020 (-0,195), ενώ ταξινομείται συγκριτικά ως χαμηλής ποιότητας δημοκρατία (μόνο «*εκλογική*» σε αντιδιαστολή προς τις πληρέστερες «*ελεύθερες*»)[17]. Παρόμοια η διεθνής ΜΚΟ World Justice Project στην έκθεσή της του έτους 2025 βαθμολογεί την Ελλάδα με 0,60 (άριστα το 1,00) στον «Δείκτη Κράτους Δικαίου», με αποτέλεσμα η χώρα μας να καταλαμβάνει την 29η θέση μεταξύ 31 κρατών της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής (με προβληματικά στοιχεία ιδίως την κατάσταση στη Δικαιοσύνη, τις αυξανόμενες παρεμβάσεις και τη de facto περιορισμένη ανεξαρτησία των δικαστών, καθώς και την αδιαφάνεια στη λειτουργία του κράτους)[18].

Πέρα άλλωστε από τις παθογένειες που επισημαίνονται από τους ξένους παρατηρητές στη λειτουργία του πολιτεύματος, μπορεί να υποστηριχθεί ότι στην Ελλάδα υφίσταται διαχρονικά ένα ογκώδες έλλειμμα εσωκομματικής δημοκρατίας, παράλληλα με ισχυρή παρουσία πολιτικών δυναστειών σε όλα τα επίπεδα (του αρχηγού κόμματος εξουσίας και πρωθυπουργού, του βουλευτή και υπουργού, του αιρετού επικεφαλής οργανισμών τοπικής αυτοδιοίκησης κ.ο.κ.). Ο δυναστισμός είναι εξάλλου απλώς η (ορατή) κορυφή του

[16] Διαθέσιμο στο: freedomhouse.org/country/greece/freedom-world/2025.

[17] M. Nord κ.ά., Democracy Report 2026: Unraveling the Democratic Era?, University of Gothenburg, V-Dem Institute, σ. 22-23 και 48.

[18] Διαθέσιμη στο: worldjusticeproject.org/rule-of-law-index/country/Greece (τελευταία πρόσβαση 22.4.2026).

παγόβουνου των πελατειακών σχέσεων, πάνω στις οποίες είναι δομημένα το κράτος και η κοινωνία μας, με συνέπεια να καθίσταται ως ένα βαθμό προσχηματική γενικότερα η θέσμιση του δημόσιου βίου[19]. Ταυτόχρονα φαίνεται να ενισχύεται η άτυπη επιρροή πάνω στον τελευταίο μιας ποικιλότροπα διαπλεκόμενης με την πολιτική εξουσία οικονομικής ολιγαρχίας[20], που αποτελείται εν μέρει από πρόσωπα με άδηλη την προέλευση της κολοσσιαίας περιουσίας τους ή/και εμπλοκή σε ποινικά αδικήματα.

ΙΙ. Η διαχρονική μη-επαύξηση του απομειωμένου Συντάγματος

Τα παραπάνω φαινόμενα βέβαια, δηλαδή η πρακτική απομείωση της κανονιστικότητας του Συντάγματος, δεν εκπηγάζουν κατά κύριο λόγο από το κείμενο του θεμελιώδους νόμου, αλλά από βαθύτερα κοινωνικά και πολιτισμικά αίτια. Εάν πάντως το πολιτικό μας σύστημα μπορούσε κάποια στιγμή να βρει την ικανότητα και τη βούληση για την πραγματοποίηση ριζικών αλλαγών στο κράτος και στη δημόσια διοίκηση, τότε η de facto απομείωση της κανονιστικής ποιότητας του Συντάγματος θα μπορούσε να αντιμετωπισθεί κατά ένα μέρος και μέσω μίας αναθεώρησής του (για την οποία είναι συνταγματικά ανοικτή η οδός, μετά την πάροδο στα τέλη του 2024 πενταετίας από την προηγούμενη αναθεώρησή του 2019).

Στις παραμέτρους μιας συνταγματικής αναθεώρησης προς την κατεύθυνση αυτή θα μπορούσε να συγκαταλέγεται, πρώτα, η ενίσχυση της διαφάνειας μέσω της κατάργησης της κατ᾽ άρθρο 74 παρ. 5 εδ. στ΄ αποκλειστικής αρμοδιότητας της Βουλής να αποφαίνεται για την ύπαρξη άσχετων διατάξεων ή τροπολογιών σε νομοσχέδιο με άλλο (κύριο) αντικείμενο[21]. Το εδάφιο αυτό αδρανοποιεί ουσιαστικά την περιεχόμενη στα εδ. β΄ και γ΄ της ίδιας παραγράφου απαγόρευση εισαγωγής για συζήτηση στη Βουλή νομοσχεδίων τα

[19] Βλ. αναλυτικότερα Κ. Χρυσόγονο, Η ιδιωτική δημοκρατία. Από τις πολιτικές δυναστείες στην κλεπτοκρατία, 2009, σ. 81 επ., 145 επ., 169 επ. Για τη γενικότερη εγγενή κλίση των πολιτικών θεσμών για αποθέσμιση και άτυπη επάνοδο σε προσωποπαγή-πελατειακά πρότυπα, βλ. F. Fukuyama, The origins of political order, 2012, σ. 453.

[20] Πρβλ. Γ. Σωτηρέλη, Σύνταγμα και δημοκρατία στην εποχή της παγκοσμιοποίησης, 2η έκδ., 2022, σ. 146 επ., 219 επ.

[21] Πρβλ. Ξ. Κοντιάδη, Τι πρέπει να αλλάξει στο Σύνταγμα; 40 ερωτήσεις και απαντήσεις για τη νέα συνταγματική αναθεώρηση, 2025 (e-book ελεύθ. πρόσβασης στο epoliteia.gr), σ. 187-8.

οποία περιέχουν διατάξεις άσχετες με το κύριο αντικείμενό τους και περαιτέρω άσχετων με το τελευταίο προσθηκών ή τροπολογιών, αφού αναθέτει την κρίση (μόνο) στη Βουλή. Αποκλείει έτσι έμμεσα τον δικαστικό έλεγχο, παρά το γεγονός ότι η ύπαρξη άσχετων με το κύριο αντικείμενο του νόμου διατάξεων συνιστά πρόδηλα θέμα αναγόμενο στο περιεχόμενο του τελευταίου (και με την έννοια της παρ. 4 του άρθρου 93 Συντ.) και όχι στα interna corporis του νομοθετικού σώματος. Η συνέπεια είναι ότι οι περισσότεροι νόμοι βρίθουν από άσχετες με το κύριο αντικείμενό τους διατάξεις, αφού η κοινοβουλευτική πλειοψηφία πειθήνια αποδέχεται τα κυβερνητικά νομοσχέδια και συχνά τα επιβαρύνει με άσχετες τροπολογίες της τελευταίας στιγμής προερχόμενες από τους βουλευτές. Η άσκηση της νομοθετικής λειτουργίας προσλαμβάνει έτσι ενίοτε χαρακτήρα σπασμωδικής αντίδρασης σε αιτήματα και πιέσεις διαφόρων ειδικών συμφερόντων. Η θεραπεία θα μπορούσε να είναι η αντικατάσταση του εδαφίου στ΄ με τη ρητή μνεία ότι η παράβαση των διατάξεων της παρ. 5 του άρθρου 74 Συντ. υπόκειται σε δικαστικό έλεγχο για νόμους ψηφισμένους μετά την (μελλοντική) αναθεώρηση του Συντάγματος.

Δεύτερο, η ενίσχυση των μηχανισμών καταπολέμησης της πολιτικής διαφθοράς με την ανάθεση σε ειδική εισαγγελική αρχή (αντί της Βουλής) της κατ᾽ άρθρο 86 παρ. 1 Συντ. πρωτοβουλίας για άσκηση δίωξης κατά μελών της κυβέρνησης (ή υφυπουργών) για ποινικά αδικήματα κατά την άσκηση των καθηκόντων τους[22]. Θα μπορούσε απλώς να απαιτείται η παροχή άδειας της Βουλής για την περαιτέρω πρόοδο της διαδικασίας, κατ᾽ αναλογία όσων ισχύουν για τους βουλευτές με βάση το άρθρο 62 Συντ. Προς τη γενικότερη κατεύθυνση μιας μεγαλύτερης διαφάνειας στις ροές του πολιτικού χρήματος θα μπορούσε να προβλεφθεί, με την προσθήκη σχετικής νέας παραγράφου 5 στο άρθρο 57 του Συντάγματος, η δυνατότητα υποβολής ένστασης από όποιον έχει έννομο συμφέρον ενώπιον του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου και έκπτωσης από το βουλευτικό αξίωμα με απόφαση του τελευταίου, εάν ο βουλευτής έχει υπερβεί το νομοθετικά καθοριζόμενο όριο εκλογικών δαπα-

[22] Πιο επιφυλακτική μάλλον, προς την ίδια όμως κατεύθυνση, είναι η πρόταση του Κ. Μαυριά, «Συμπεράσματα και προοπτικές», στον τόμο: Πενήντα Χρόνια από το Σύνταγμα του 1975, 2026, σ. 279 επ. (287), να προηγείται γνωμοδότηση συμβουλίου ανώτατων δικαστών για την άσκηση δίωξης ή μη. Πρβλ. όμοια Ξ. Κοντιάδη, Τι πρέπει να αλλάξει στο Σύνταγμα, ό.π., σ. 206.

νών, με στόχο την καταπολέμηση του φαινομένου της κατ᾽ ουσία εξαγοράς βουλευτικών εδρών από υποψηφίους που δαπανούν υπέρογκα χρηματικά ποσά στην προεκλογική τους εκστρατεία.

Τρίτο, η ενίσχυση της δικαστικής ανεξαρτησίας με την αναθεώρηση των άρθρων 90 παρ. 5 και 6 Συντ., ώστε οι προαγωγές στις θέσεις του Προέδρου και Αντιπροέδρου των ανωτάτων δικαστηρίων να γίνονται με προεδρικό διάταγμα χωρίς υπουργική προσυπογραφή, ύστερα από ψηφοφορία στην οικεία (διοικητική) ολομέλεια, από την οποία να προκύπτει πρόταση τριών προσώπων κατά περίπτωση και ο αρχηγός του κράτους να επιλέγει μεταξύ τους. Περαιτέρω θα μπορούσε να αναθεωρηθεί και το άρθρο 88 παρ. 5 Συντ., ώστε το όριο ηλικίας για την αποχώρηση από την υπηρεσία για όλους τους δικαστικούς λειτουργούς να ανέλθει στο εβδομηκοστό έτος, με παράλληλη όμως απαγόρευση κατοχής εκ μέρους τους, μετά ταύτα, οποιασδήποτε δημόσιας θέσης και κατεξοχήν θέσεων σε ανεξάρτητες αρχές. Θα εξέλιπαν έτσι τα υπαρκτά σήμερα de facto κίνητρα προσαρμογής των μελών των ανωτάτων δικαστηρίων στις πραγματικές ή εικαζόμενες κυβερνητικές επιθυμίες σχετικά με τη δικαιοδοτική τους συμπεριφορά, δηλαδή η εξάρτηση από την εκάστοτε κυβέρνηση αφενός της προαγωγής τους και αφετέρου της μετά την αφυπηρέτησή τους τυχόν επιλογής τους ως μελών (ή και προέδρων) ανεξάρτητων αρχών (με μισθολογικές απολαβές που ισοδυναμούν συνήθως με υπερδιπλασιασμό των συντάξιμων αποδοχών τους).

Τέταρτο, η ενίσχυση των ισορροπιών και αντιβάρων με αναθεώρηση του άρθρου 101Α παρ. 2 Συντ., ώστε αντί της Διάσκεψης των Προέδρων, η συγκρότηση της οποίας επαφίεται στον Κανονισμό της Βουλής, να καταστεί αρμόδια για την επιλογή των μελών των ανεξάρτητων αρχών μια κοινοβουλευτική επιτροπή κατ᾽ αναλογία της δύναμης των κομμάτων, με αυξημένη εννοείται πλειοψηφία. Ή ακόμη, σε περίπτωση αδυναμίας επίτευξης τέτοιας πλειοψηφίας, θα μπορούσε να προβλεφθεί η επιλογή από δευτεροβάθμιο όργανο, με συμμετοχή εξωκοινοβουλευτικών μελών, π.χ. προερχομένων από την ίδια την ανεξάρτητη αρχή[23].

Είναι όμως άκρως αμφίβολο το κατά πόσο οι υφιστάμενοι συσχετισμοί πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων στην Ελλάδα ευνοούν μια αναθεώρηση

[23] Ο Ξ. Κοντιάδης, Τι πρέπει να αλλάξει στο Σύνταγμα, ό.π., σ. 211, προτείνει την ανάθεση της αρμοδιότητας εκλογής στην ολομέλεια της Βουλής, με μυστική ψηφοφορία.

προς την κατεύθυνση της ουσιώδους αναβάθμισης ή επαύξησης της κανονιστικής ποιότητας του Συντάγματος και άρα προτάσεις όπως οι παραπάνω αποτελούν απλές ασκήσεις επί χάρτου. Το πραγματικό γεγονός είναι ότι οι συνταγματικές αναθεωρήσεις στην Ελλάδα της Μεταπολίτευσης (1986, 2001, 2008, 2019) είχαν λιγότερο ή περισσότερο θετικό πρόσημο (με εξαίρεση εκείνη του 2008, που περιορίσθηκε σε ελάχιστες, ήσσονος σημασίας διατάξεις[24]), αλλά δεν μετέβαλαν δραστικά τα θεμελιώδη δεδομένα του ελληνικού δημόσιου βίου. Δεν είναι εμφανές για ποιο λόγο θα μπορούσε μια νέα αναθεώρηση (εφόσον η ανάγκη διαπιστωθεί από τη Βουλή που προήλθε από τις εκλογές του Ιουνίου του 2023) μετά τις επερχόμενες εκλογές να αποτελέσει εξαίρεση.

Θα μπορούσε γενικότερα να υποστηριχθεί ότι η συνταγματική μας ιστορία από το 1974-75 ως σήμερα επιβεβαιώνει, σε κάποιον βαθμό, την εγελιανή απαισιοδοξία για την πραγματική εμβέλεια της συνταγματικής (κατ' επέκταση και της αναθεωρητικής) εξουσίας. Ο Γερμανός φιλόσοφος είχε υποστηρίξει ότι «*κάθε λαός έχει το Σύνταγμα που του ταιριάζει και του ανήκει*», επειδή το Σύνταγμα «*δεν είναι απλά θεσπισμένο: είναι το προϊόν αιώνων, η ιδέα και η συνείδηση της Λογικής, σε όσο βαθμό αυτή είναι ανεπτυγμένη σε έναν λαό*»[25]. Παρά το γεγονός ότι γίνονται συνταγματικές αναθεωρήσεις, με πρωτοβουλίες μάλιστα πολιτικών δυνάμεων οι οποίες, θεωρητικά τουλάχιστον, έχουν μεγάλες ιδεολογικές αποστάσεις μεταξύ τους στο φάσμα Δεξιάς-Αριστεράς και κυβέρνησαν κατά καιρούς τη χώρα, εντούτοις τα προβλήματα παραμένουν.

Άλλωστε πολλές από τις ελληνικές παθογένειες θα μπορούσαν να αντιμετωπισθούν αποτελεσματικά με την αλλαγή απλώς της νοοτροπίας και συμπεριφοράς των λειτουργών και υπαλλήλων του κράτους ή, το πολύ, με τροποποιήσεις της κοινής νομοθεσίας (ή έναν συνδυασμό αμφοτέρων). Έτσι π.χ. ως προς τις καθυστερήσεις στην απονομή της δικαιοσύνης, πρέπει να επισημανθεί ότι η Ελλάδα έχει, αναλογικά με τον πληθυσμό της, ίσως τον μεγαλύτερο αριθμό δικαστών από όλα τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αλλά ταυτόχρονα και τον μεγαλύτερο όγκο εκκρεμών υποθέσεων. Σε ό,τι αφορά την ποινική δικαιοσύνη, ο όγκος αυτός οφείλεται κυρίως στην άκριτη ποινικοποίηση από τον κοινό νομοθέτη πολυάριθμων παραβάσεων νόμων

[24] Ο Ε. Βενιζέλος, Μαθήματα, ό.π., τη χαρακτήρισε ως «την πιο μικρή και ασήμαντη στη συνταγματική ιστορία της χώρας».

[25] G.W.F. Hegel, Grundlinien der Philosophie des Rechts, 1821, §274.

χωρίς ουσιαστική ποινική απαξία[26], επειδή η Διοίκηση, λόγω των δικών της δυσλειτουργιών, δεν είναι σε θέση να ελέγχει την εφαρμογή των νόμων και να επιβάλλει αποτελεσματικές κυρώσεις. Απαιτείται μια εξαιρετικά εκτεταμένη αποποινικοποίηση, ώστε να απαλλαγούν οι εισαγγελίες και τα ποινικά δικαστήρια από ξένα προς τη φύση τους καθήκοντα, τα οποία τα παρεμποδίζουν ουσιαστικά να ανταποκριθούν στην κύρια αποστολή τους. Σε ό,τι αφορά τη διοικητική δικαιοσύνη, ο όγκος των υποθέσεων που τη βαρύνει θα μπορούσε να μειωθεί και ο ρυθμός απονομής της να επιταχυνθεί, εάν η συμπεριφορά των οργάνων της διοίκησης υπόκειτο σε αποτελεσματικότερους εσωτερικούς και άλλους προδικαστικούς ελέγχους. Πρέπει συνεπώς να ενισχυθούν οι αρμοδιότητες του Συνηγόρου του Πολίτη, του Σώματος Ελεγκτών Δημόσιας Διοίκησης και του Νομικού Συμβουλίου του Κράτους. Το τελευταίο μάλιστα πρέπει να αναλάβει πιο ενεργό ρόλο για την αποτροπή άσκησης εκ μέρους της διοίκησης προφανώς αβάσιμων ενδίκων μέσων. Περαιτέρω, πολλές από τις διαπιστώσεις παραβίασης της απαγόρευσης απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχείρισης (άρθρο 3 ΕΣΔΑ) οφείλονται στην οικτρή κατάσταση πολλών χώρων κράτησης, για τη βελτίωση των οποίων (και για την κατασκευή νέων, σύγχρονων σωφρονιστικών καταστημάτων) θα έπρεπε απλώς να διατεθούν αυξημένα κονδύλια από τον κρατικό προϋπολογισμό. Το γιατί παρόμοιες μεταρρυθμίσεις δεν γίνονται ή δεν αποδίδουν ή πάντως καθυστερούν υπέρμετρα, είναι ένα ερώτημα σχετικό με τις γενικότερες δυσλειτουργίες ενός πελατειακού και αναποτελεσματικού κράτους (που χρειάσθηκε περίπου μια εικοσαετία για να κατασκευάσει έναν υπόγειο σιδηρόδρομο λίγων χιλιομέτρων στη Θεσσαλονίκη, άλλο τόσο διάστημα για να αποφασίσει πώς θα αξιοποιήσει τον χώρο του πρώην αεροδρομίου Αθηνών στο Ελληνικό, κ.ο.κ.).

III. Απομείωση ή αποκένωση του Συντάγματος;

Το απομειωμένο Σύνταγμα της περιόδου της Μεταπολίτευσης δεν ταυτίζεται βέβαια με το λεγόμενο «*παρασύνταγμα*» της μετεμφυλιακής περιόδου και δεν παύει να είναι ένα κατά βάση κανονιστικό Σύνταγμα (και όχι προσχηματικό ή ψευδοσύνταγμα, όπως τα συνταγματικά κείμενα του 1968 και 1973). Οι

[26] Πρβλ. Κ. Κωνσταντινίδη, «Η "ελευθερία και η ασφάλεια" θυσία στον βωμό της επίσπευσης της ποινικής διαδικασίας», στο: Τιμ. Τομ. Ι. Μανωλεδάκη Ι, 2005, σ. 311 επ., 328 επ.

παρεμβάσεις του στρατού και των ανακτόρων στην πολιτική ζωή ανήκουν πια στο παρελθόν, όπως άλλωστε και οι εκλογές βίας και νοθείας (π.χ. 1961) ή με προκατασκευασμένο αποτέλεσμα («τριφασικό» εκλογικό σύστημα των εκλογών του 1956).

Μελανές οπές στην κανονιστικότητα του Συντάγματος του 1975, δηλαδή επιμέρους διατάξεις του, οι οποίες de facto δεν εφαρμόζονται, υπάρχουν (π.χ. το άρθρο 21 παρ. 5 Συντ. για τον σχεδιασμό και εφαρμογή δημογραφικής πολιτικής από το κράτος, αφού αυτή πρακτικά δεν υπάρχει και η χώρα έχει μάλλον το χειρότερο πρόβλημα υπογεννητικότητας σε όλο τον πλανήτη, το άρθρο 23 παρ. 2 Συντ. για το δικαίωμα της απεργίας, δεδομένου ότι σχεδόν όλες οι απεργίες κρίνονται δικαστικά ως παράνομες και/ή καταχρηστικές, εφόσον το κύρος τους αμφισβητηθεί από την εργοδοσία, εσχάτως επίσης η κατ᾽ άρθρο 16 παρ. 5 και 8 Συντ. απαγόρευση ιδιωτικών Α.Ε.Ι., κ.λπ.), συνιστώντας επιμέρους συμπτώματα του φαινομένου που ονομάσθηκε «διάτρηση του Συντάγματος» στη γερμανική θεωρία του Μεσοπολέμου (Verfassungsdurchbrechung)[27], αλλά δεν αναιρούν τη μεγάλη εικόνα, ότι δηλαδή το Σύνταγμα τούτο κατά βάση και πάντως σε ό,τι αφορά τις πιο κρίσιμες ρυθμίσεις του (π.χ. για τη διεξαγωγή ελεύθερων εκλογών) εφαρμόζεται. Άλλωστε σε πλειάδα κανονιστικών συνταγματικών κειμένων διεθνώς υπάρχουν παρόμοιες μελανές οπές (π.χ. η κατ᾽ άρθρο 9 του ιαπωνικού Συντάγματος του 1947 απαγόρευση των ενόπλων δυνάμεων, ενώ στην πραγματικότητα οι ιαπωνικές ένοπλες δυνάμεις όχι απλώς υφίστανται, αλλά και συγκαταλέγονται μεταξύ των ισχυρότερων παγκοσμίως, με τον αμυντικό προϋπολογισμό της χώρας του Ανατέλλοντος Ηλίου να ανέρχεται σε αρκετές δεκάδες δισεκατομμύρια δολάρια ετησίως, χωρίς το ιαπωνικό Σύνταγμα κατά τα άλλα να παύει να είναι ένα κανονιστικό κείμενο)[28].

Συναφώς έγινε στην πρόσφατη ελληνική θεωρία λόγος για «*ερμηνευτική αποκένωση του Συντάγματος*», όταν δηλαδή η «*ερμηνεία*» του τελευταίου από τα αρμόδια κρατικά όργανα «*φτάνει στο σημείο να στρεβλώνει ακόμη και το σαφές και μονοσήμαντο γράμμα τους, ώστε το τελευταίο να εκπίπτει σε ένα απλό*

---

[27] Βλ. C. Schmitt, Verfassungslehre, 1928, σ. 106-7.

[28] Έτσι π.χ. η Ιαπωνία βαθμολογείται με 96/100 στην έκθεση Freedom in the World 2025 και με 0,73 από την έκθεση της V-Dem για το 2026, καταλαμβάνοντας την 24η καλύτερη θέση στην παγκόσμια κατάταξη, βλ. παραπάνω υποσημ. 16 και 17.

θεσμικό κέλυφος»[29]. Ωστόσο ο περαιτέρω ισχυρισμός ότι έχει επέλθει τέτοια συνολική «αποκένωση», λόγω του de facto παραμερισμού της κατ᾽ άρθρο 16 παρ. 5 και 8 Συντ. απαγόρευσης των ιδιωτικών Α.Ε.Ι. μέσω των διατάξεων του ν. 5094/2024 (και της παταγώδους αποτυχίας του Συμβουλίου της Επικρατείας στη συνέχεια να διαγνώσει την προφανή αντισυνταγματικότητά τους)[30], είναι υπερβολικός και ως εκ τούτου αβάσιμος (έστω και αν έχει επιδεινωθεί έτσι η απομείωση της κανονιστικότητας του Συντάγματος). Στην πραγματικότητα μάλιστα η κύρια αιτία της απομείωσης της κανονιστικής ποιότητας του ελληνικού Συντάγματος δεν είναι η διάτρησή του, δηλαδή οι σχετικά μάλλον λίγες μελανές οπές (= διατάξεις μη εφαρμοζόμενες στην πράξη), αλλά οι πιο πολυάριθμες γκρίζες ζώνες του, δηλαδή διατάξεις οι οποίες εφαρμόζονται κατά ελλειμματικό τρόπο. Π.χ. τα σποραδικά περιστατικά χρήσης των όπλων από αστυνομικούς κατά προσώπων που απλώς επιχειρούσαν να αποφύγουν τη σύλληψη, σε συνδυασμό με τη μη επιβολή των προβλεπόμενων ποινικών και πειθαρχικών κυρώσεων για αρκετά από αυτά τα περιστατικά, δεν αναιρούν την κατά κανόνα εφαρμογή του άρθρου 5 παρ. 2 Συντ., σημαίνουν όμως ότι υφίσταται μια ορισμένη σχετικοποίησή της, όπως συμβαίνει αντίστοιχα και για την κατ᾽ άρθρο 7 παρ. 2 Συντ. απαγόρευση των βασανιστηρίων (συμπτωματικά ή όχι, φαίνεται πως τα θύματα τέτοιων κρουσμάτων ανήκουν σε μειονοτικές πληθυσμιακές ομάδες, όπως ιδίως Ρομά και παράτυποι μετανάστες)[31]. Ακόμη χειρότερη είναι π.χ. η σχετικοποίηση της εφαρμογής του άρθρου 20 παρ. 1 Συντ. (δικαίωμα δικαστικής προστασίας) μέσα από τις συνήθεις καθυστερήσεις στην απονομή της δικαιοσύνης, η σχετικοποίηση της εφαρμογής του άρθρου 44 παρ. 1 Συντ. μέσω της έκδοσης πράξεων νομοθετικού περιεχομένου χωρίς τη συνδρομή «απρόβλεπτης» ανάγκης[32], η σχετικοποίηση της εφαρμογής των συνταγματικών κανόνων περί κοινοβουλευτικής διαδικασίας (αφού, όπως επισημαίνεται, *«η κοινοβουλευτική πλειοψηφία […] αφενός καλύπτει κάθε παράβαση διαδικαστικών διατάξεων, και αφετέρου προσδίδει μια*

---

[29] Κ. Γιαννακόπουλος, Η ερμηνευτική αποκένωση του Συντάγματος, nomarchia.gr 28.11.2025.

[30] ΣτΕ 1918/2025 (Ολ.).

[31] Βλ. παραπάνω υποσημείωση 11 και 12.

[32] Βλ. Χ. Τσιλιώτη, Επιλεκτικές περιπτώσεις παραβίασης και καταστρατήγησης του Συντάγματος, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 18/2026, σ. 236 επ. (254).

αίσθηση τυπικότητας αν όχι γραφικότητας σε όσους απαιτούν την τήρηση των διαδικαστικών τύπων»)[33], κ.ο.κ.

Τελικά το ζήτημα της απομείωσης ανάγεται βέβαια και στο μέτρο σύγκρισης που θέλει να χρησιμοποιήσει ο παρατηρητής. Αν ως τέτοιο χρησιμοποιηθεί π.χ. η κανονιστικότητα του Συντάγματος της γειτονικής μας Τουρκίας[34], τότε η ελληνική υπεροχή είναι εμφανής. Αν όμως φιλοδοξούμε να συγκριθούμε με τη μακρινή Δανία[35], τότε η πραγματική απομείωση της κανονιστικής ποιότητας του ελληνικού Συντάγματος έναντι του δανικού είναι επίσης εμφανής, έστω και αν θεωρητικά αμφότερα είναι εξίσου «επαυξημένα», λόγω της συμμετοχής των δύο χωρών στην Ευρωπαϊκή Ένωση και στο Συμβούλιο της Ευρώπης. Ίσως η Ελλάδα παραμένει όμηρος της Γεωγραφίας (παρεμπιπτόντως, οι γόνοι του κλάδου της δανικής δυναστείας των Γλύξμπουργκ που μεταφυτεύθηκε στη χώρα μας το 1864 συμπεριφέρθηκαν εδώ ως την έξωσή τους το 1967 κατά εντελώς διαφορετικό τρόπο από ό,τι οι εστεμμένοι συγγενείς τους στη Δανία στο ίδιο διάστημα, πιθανόν όχι επειδή οι τελευταίοι ήταν σοφότεροι ή δημοκρατικότεροι, αλλά επειδή οι ανοχές της κοινωνίας και του πολιτικού συστήματος στις δύο χώρες ήταν ανόμοιες).

Συμπερασματικές Παρατηρήσεις

Η σημερινή Ελλάδα δεν είναι ό,τι θα μπορούσε να θεωρηθεί «*ανελεύθερη δημοκρατία*»[36] (αν και ο όρος αυτός είναι πολλαπλά προβληματικός και ανεπιτυχής), ούτε και μπορεί να ενταχθεί στα διάφορα αυταρχικά ή ημιαυταρχικά καθεστώτα του πλανήτη. Από τη Μεταπολίτευση και μετά είναι ένα συνταγματικό κράτος, δηλαδή ένα κράτος το οποίο όχι απλώς διαθέτει έναν θεμελιώδη και υπέρτατο νόμο[37], αλλά ο νόμος αυτός, δηλαδή το τυπικό Σύνταγμα, κατά βάση εφαρμόζεται και οργανώνει (και περιορίζει)

[33] Βλ. Ν. Παπασπύρου, Από την ανθεκτικότητα του Συντάγματος στην ανθεκτικότητα των συστημικών παραβάσεών του, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 18/2026, σ. 228 επ. (232).

[34] Με 3.458 καταδικαστικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ ως το 2022 και βαθμολογία στην έκθεση Freedom in the World 2025 μόλις 33/100.

[35] Μόλις 22 καταδικαστικές αποφάσεις του ΕΔΔΑ (!) και βαθμολογία Freedom in the World 97/100.

[36] Βλ. F. Zakaria, The Rise of Illiberal Democracy, Foreign Affairs 6/1997, σ. 22-43.

[37] Βλ. Marbury v. Madison, 5 US 137, 177-8: «The fundamental and paramount law of the nation […] superior to any ordinary act of the legislature».

την πολιτική εξουσία έτσι ώστε να διασφαλίζεται, σε γενικές γραμμές, η αντιπροσώπευση της κοινωνίας και ο σεβασμός προς τον υφιστάμενο εντός της τελευταίας πλουραλισμό συμφερόντων και απόψεων. Ωστόσο όλα τα συνταγματικά κράτη δεν είναι ίδια. Σε ορισμένα από εκείνα, που θα μπορούσαμε κάπως σχηματικά να τα ονομάσουμε εδραιωμένα συνταγματικά κράτη, η κανονιστική ποιότητα του Συντάγματος, δηλαδή τελικά η πρακτική υλοποίηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων των εξουσιαζόμενων, βρίσκεται σε συγκριτικά υψηλά επίπεδα, τόσο ώστε να μπορεί να γίνει λόγος για στιβαρό κανονιστικό Σύνταγμα. Σε μια δεύτερη «*ταχύτητα*» ή κατηγορία συνταγματικών κρατών θα μπορούσαν να καταταγούν όσα διαθέτουν συνταγματικά κείμενα απομειωμένης κανονιστικής ποιότητας, διάστικτα από μελανές οπές και γκρίζες ζώνες, με άλλες λέξεις όταν πρόκειται για ένα (de facto) απομειωμένο Σύνταγμα. Το απομειωμένο Σύνταγμα συνιστά το χαρακτηριστικό γνώρισμα ενός ελλειμματικού συνταγματικού κράτους και τέτοιο είναι η Ελλάδα, μαζί με αρκετά άλλα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης στην Ανατολική και Νοτιοανατολική Ευρώπη, σε αντιδιαστολή προς τα εδραιωμένα συνταγματικά κράτη δυτικότερα και βορειότερα (π.χ. σκανδιναβικά και βαλτικά κράτη, Γερμανία, Γαλλία, Ισπανία κ.ά.).

Το να προσπαθούμε να εξορκίσουμε την πραγματικότητα με μεγαλόστομες διακηρύξεις του τύπου ότι «*το κράτος δικαίου στην Ελλάδα […] υπηρετεί, ανεπιφύλακτα, τις αρχές της διάκρισης των εξουσιών, της ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης, της δίκαιης δίκης και του τεκμηρίου της αθωότητας*»[38], ή να αναπτύσσουμε θεωρίες συνωμοσίας, όπως ότι η διαπίστωση της ελληνικής υστέρησης αποτελεί «*πολιτικό παιχνίδι*», με στόχο «*να μειωθεί η έκταση της επιτυχίας της Ελλάδας*»[39], δεν ωφελεί μακροπρόθεσμα τη χώρα. Αντίθετα θα ήταν ευκταίο να ξεκινήσει, με αφορμή και την επικείμενη (;) νέα αναθεώρηση του Συντάγματος, ένας ουσιαστικός διάλογος μεταξύ των πολιτικών κομμάτων, λαμβάνοντας υπόψη τις διαπιστώσεις των ξένων παρατηρητών και εγχώριων κοινωνικών και επιστημονικών φορέων, προκειμένου να επιτύχουμε ουσιαστικές βελτιώσεις

[38] Άρειος Πάγος, Πρακτικά και απόφαση Διοικητικής Ολομέλειας (σε συμβούλιο) αριθμός 2/2024, σ. 40.

[39] Δηλώσεις του κυβερνητικού εκπροσώπου στην ενημέρωση των πολιτικών συντακτών στις 8.8.2024 σχετικά με το Ψήφισμα του Ευρωκοινοβουλίου για το κράτος δικαίου στην Ελλάδα, διαθέσιμο στο: government.gov.gr/enimerosi-politikon-sintakton (τελευταία πρόσβαση 21.4.2026).

σε βάθος χρόνου στον τρόπο οργάνωσης και λειτουργίας του κράτους. Προς το παρόν όμως καμία τέτοια διάθεση δεν διαφαίνεται στον ορίζοντα από τις πολιτικές δυνάμεις του τόπου.

Β΄ ΜΕΡΟΣ

Συνταγματική ιστορία

Η συμβολή του Θεμιστοκλή Τσάτσου στη διαμόρφωση του κυπριακού δημοσίου δικαίου

Αχιλλεύς Κ. Αιμιλιανίδης

Εισαγωγή

Με τα «Συμπεφωνηθέντα Μέτρα διά την Προετοιμασίαν των εν Κύπρω νέων Διακανονισμών», τα οποία υπογράφηκαν στο Λονδίνο στις 19.02.1959 ταυτόχρονα με την υπογραφή των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου, προβλέφθηκε, μεταξύ άλλων, η σύσταση της Μεικτής Συνταγματικής Επιτροπής (ΜΣΕ), η οποία θα αναλάμβανε το έργο της κατάρτισης του Συντάγματος της Κυπριακής Δημοκρατίας κατ᾽ εφαρμογή των Συμφωνιών. Σύμφωνα και με τη μυστική Συμφωνία Κυρίων των Πρωθυπουργών Ελλάδας και Τουρκίας Κωνσταντίνου Καραμανλή και Αντνάν Μεντερές αντίστοιχα, που είχε υπογραφεί στη Ζυρίχη, διορίστηκαν στη ΜΣΕ από ένας αντιπρόσωπος της Ελλάδας, της Τουρκίας, των Ελληνοκυπρίων και των Τουρκοκυπρίων, ενώ διορίστηκε και ένας Ελβετός νομικός σύμβουλος, ο Μαρσέλ Μπριντέλ. Τους αντιπροσώπους πλαισίωναν επιπρόσθετα μέλη των αντιπροσωπειών. Αν και το Ηνωμένο Βασίλειο επιθυμούσε να συμμετάσχει και εκείνο με αντιπρόσωπο στη ΜΣΕ, οι Υπουργοί Εξωτερικών Ελλάδας και Τουρκίας, Ευάγγελος Αβέρωφ και ο Φατίν Ρουστού Ζορλού αντίστοιχα, κατέστησαν σαφές πως η συμμετοχή του θα ήταν αντιπαραγωγική για την πορεία των διαπραγματεύσεων[1].

Της ελληνικής αντιπροσωπείας ηγείτο ο Θεμιστοκλής Τσάτσος. Μικρότερος αδελφός του μετέπειτα Προέδρου της Δημοκρατίας Κωνσταντίνου Τσάτσου και πατέρας του συνταγματολόγου και ευρωβουλευτή Δημήτρη Τσάτσου, ο Θεμιστοκλής Τσάτσος σπούδασε νομικά στα πανεπιστήμια Αθη-

[1] Για τις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου και τις διαπραγματεύσεις ενώπιον της ΜΣΕ βλ. λεπτομερώς Α. Αιμιλιανίδη, Οι Μυστικές Διαπραγματεύσεις. Η Γένεση της Κυπριακής Δημοκρατίας (1959-1960), 2022.

νών και Χαϊδελβέργης. Το 1929 διορίστηκε ως υφηγητής του δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, θέση στην οποία παρέμεινε μέχρι το 1968. Δίδαξε επίσης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, αλλά και στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Εκλέχθηκε βουλευτής με το Κόμμα των Φιλελευθέρων το 1936, αλλά εκτοπίστηκε από τον Ιωάννη Μεταξά. Συμμετείχε ως εκπρόσωπος των Φιλελευθέρων στην ελληνική εξόριστη Κυβέρνηση της Μέσης Ανατολής με έδρα το Κάιρο, μετά την κατάληψη της Ελλάδας από τη Γερμανία. Μετά την απελευθέρωση της Ελλάδας διετέλεσε για σύντομο χρονικό διάστημα Υπουργός Δικαιοσύνης (1944, 1950), Εφοδιασμού (1945), αλλά και Αεροπορίας (1947). Σταδιακά όμως απομακρύνθηκε από την πολιτική του παράταξη και απομονώθηκε πολιτικά. Αν και δεν ανήκε στην καραμανλική παράταξη, διορίστηκε ως μέλος της ΜΣΕ μετά από πρωτοβουλία του αδελφού του, ο οποίος ανήκε στον στενό κύκλο του Έλληνα Πρωθυπουργού, αλλά και λόγω της εκτίμησης που έτρεφε σε αυτόν ο Αβέρωφ[2]. Ο Τσάτσος βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τον Αβέρωφ για τις πολιτικές πτυχές των διαπραγματεύσεων. Μετά την κατάρτιση του Συντάγματος διορίστηκε ως Πρέσβης της Ελλάδας στη Βόννη.

Το παρόν άρθρο αξιολογεί τη συμβολή του Θεμιστοκλή Τσάτσου στη διαμόρφωση του κυπριακού δημοσίου δικαίου, μέσα από τη συμμετοχή του στη ΜΣΕ και κατ᾽ επέκταση στη σύνταξη του Συντάγματος της Κυπριακής Δημοκρατίας, το οποίο παραμένει σε ισχύ μέχρι σήμερα, αλλά και μέσα από τη μεταγενέστερη επιρροή του, ιδίως στη διαμόρφωση και ανάπτυξη του κυπριακού διοικητικού δικαίου. Συνιστά επομένως μια πρωτογενή συμβολή στην εξέλιξη του κυπριακού δημοσίου δικαίου, αλλά και ταυτόχρονα μια απόδοση τιμής στη συνεισφορά του Θεμιστοκλή Τσάτσου. Όταν ο Τσάτσος απεβίωσε το 1970, ο Δημήτριος Αποστολίδης, μέλος της ελληνικής αντιπροσωπείας στη ΜΣΕ, ανέφερε πως ο Τσάτσος είχε περιβάλει την εθνική υπόθεση της Κύπρου με ζωηρό ενθουσιασμό, αγωνίστηκε, όσο λίγοι, για να αποτρέψει δεινά και πέτυχε όσα ουδείς άλλος θα μπορούσε να πετύχει στη Λευκωσία και στη Λωζάνη κατά τη διαπραγμάτευση του Συντάγματος[3].

---

[2] Κ. Τσάτσος, Λογοδοσία μιας Ζωής, τ. Β΄, 2000, σ. 406.

[3] Δ. Αποστολίδης, Θεμιστοκλής Δ. Τσάτσος, Κυπριακό Νομικό Βήμα 1970, σ. 46-51. Βλ. επίσης Κ. Οικονομόπουλο, Θεμιστοκλής Δ. Τσάτσος, Κυπριακό Νομικό Βήμα 1970, σ. 37-38.

Ι. Στη διαπραγμάτευση του Συντάγματος

Η περίοδος από τον Φεβρουάριο του 1959 μέχρι την εγκαθίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας στις 16.8.1960 καλείται ως η *μεταβατική περίοδος*[4]. Ο Τσάτσος αφίχθηκε στη Λευκωσία στις 27.3.1959. Σε δηλώσεις του κατά την άφιξή του ανέφερε πως δεν θα μπορούσε να προβλεφθεί ο χρόνος που θα απαιτείτο για τη συμπλήρωση του έργου της ΜΣΕ και ότι δεν θα γινόταν προεργασία επί άλλων Συνταγμάτων, αλλά επί της κυπριακής πραγματικότητας[5]. Η πρώτη συνεδρία της ΜΣΕ διεξήχθη στις 13.4.1959 και ως συμβολικός χώρος διεξαγωγής της επιλέχθηκε το ξενοδοχείο Λήδρα Πάλας. Στο πρώτο μέρος της συνεδρίας παρέστησαν και δημοσιογράφοι. Οι επικεφαλής των αντιπροσωπειών (Τσάτσος, Νιχάτ Ερίμ, Γλαύκος Κληρίδης και Ραούφ Ντενκτάς) προέβησαν σε εναρκτήριες δηλώσεις, κοινό γνώρισμα των οποίων υπήρξε η εκδήλωση αμοιβαίας φιλίας και κατανόησης και η έκφραση της απόφασής τους να καταστεί αποτελεσματική η εφαρμογή των όσων συμφωνήθηκαν στις ΣΖΛ για το κοινό καλό[6]. Η ελληνική και η τουρκική αντιπροσωπεία ανέλαβαν να καταθέσουν σχέδια Συντάγματος μέχρι τις 29.4.1959, ώστε να μπορεί να διεξαχθεί η περαιτέρω συζήτηση στη βάση αυτών.

Η κατάθεση των δύο σχεδίων Συντάγματος έγινε από τους Τσάτσο και Ερίμ στην τέταρτη συνεδρία της ΜΣΕ που διεξήχθη στις 6.5.1959. Το πρώτο μέρος της συνεδρίας διεξήχθη δημόσια ενώπιον δημοσιογράφων. Οι Τσάτσος και Ερίμ εξέφρασαν την ελπίδα για σύντομη κατάληξη σε κοινό σχέδιο Συντάγματος, ενώ ο Τσάτσος εξέφρασε την ευχή και πεποίθηση πως η υποβολή των σχεδίων Συντάγματος θα έθετε τέλος στα κηρύγματα δυσπιστίας της μιας κοινότητας προς την άλλη. Ο Ερίμ ευχαρίστησε τον Τσάτσο και προσυπέγραψε τη θέση που εξέφρασε. Η ελληνοκυπριακή και τουρκοκυπριακή αντιπροσωπεία αποδέχθηκαν τα δύο προσχέδια Συντάγματος ως βάση για περαιτέρω διαπραγμάτευση, χωρίς όμως να τα θεωρούν δεσμευτικά και επιφυλάσσοντας το δικαίωμά τους να προτείνουν τροποποιήσεις. Με κοινή

---

[4] Βλ. H. Faustmann, Divide and Quit: The History of British Colonial Rule in Cyprus: 1878-1960, 1999, σ. 394· S. Xydis, Cyprus. Reluctant Republic, 1973.

[5] Αφίκετο εις Λευκωσίαν ο κ. Θεμιστοκλής Τσάτσος, Φιλελεύθερος 27.3.1959.

[6] JCC 1/6, 1/13.4.1959. Όλες οι παραπομπές σε JCC (Joint Constitutional Committee) αναφέρονται σε αδημοσίευτα έγγραφα που βρίσκονται στο Κρατικό Αρχείο.

απόφαση της ΜΣΕ αποφασίστηκε όπως τα κείμενα των δύο σχεδίων Συντάγματος μη δημοσιοποιηθούν και τηρηθούν απόρρητα[7].

Λόγω της έλλειψης επαρκούς προόδου στις διαπραγματεύσεις, ο Τσάτσος μετέβη στην Ελβετία τον Ιούνιο του 1959, ώστε να συναντηθεί με τον Ερίμ για ανταλλαγή απόψεων[8]. Στις συνομιλίες των Τσάτσου και Ερίμ συζητήθηκαν τα περισσότερα εκκρεμή θέματα και επιτεύχθηκε επί αυτών συμφωνία, ώστε να προλειανθεί το έδαφος για την περαιτέρω πορεία του έργου της ΜΣΕ. Η πρόταση για διμερείς διαπραγματεύσεις μεταξύ των Τσάτσου και Ερίμ στη Γενεύη είχε γίνει από τους Ζορλού και Αβέρωφ. Ο Ερίμ ανέφερε στα απομνημονεύματά του ότι ο Τσάτσος του έλεγε σε κάθε ευκαιρία ότι δεν μπορούσε να εργαστεί άνετα κάτω από την επιρροή, τις πιέσεις και τις δημαγωγίες των Ελληνοκυπρίων και ότι για αυτό οι Αβέρωφ και Ζορλού πρότειναν όπως οι συνομιλίες συνεχιστούν στη Γενεύη, στην απουσία των Κυπρίων[9]. Ο Ερίμ ανέφερε επίσης, με άλλη αφορμή, ότι ο Μακάριος είχε παραμερίσει τον Κληρίδη ώστε να διαπραγματευθεί απευθείας μαζί του και ότι τελικά οδήγησε τις διαπραγματεύσεις σε αδιέξοδο, με αποτέλεσμα ο Ερίμ να εγκαταλείψει την Κύπρο και να καταστούν αναγκαίες οι διμερείς διαπραγματεύσεις Ελλάδας και Τουρκίας[10]. Ο Τσάτσος, με την επιστροφή του από τη Γενεύη, εξέφρασε αισιοδοξία για σύντομη επίτευξη πλήρους συμφωνίας και ανέφερε ότι στη Γενεύη είχε επέλθει πλήρης ταύτιση των απόψεών του με τον Ερίμ[11].

Αν και ο Ζορλού είχε προσπαθήσει να μεταφερθούν οι λειτουργίες της ΜΣΕ στη Γενεύη, ο Μακάριος διαφώνησε. Ο Μπριντέλ είχε επίσης αντιρρήσεις για τη μεταφορά της ΜΣΕ μακριά από την Κύπρο, ενώ αισθανόταν προσβεβλημένος που διεξάγονταν οι συνομιλίες στην απουσία του. Ο Ερίμ θεωρούσε πως οι αντιδράσεις των Ελληνοκυπρίων αυξάνονταν και ότι είχαν ενταθεί και οι αντιδικίες μεταξύ της ελληνοκυπριακής και της ελληνικής

---

7 JCC 1/6, 04/6.5.1959.

8 Ο κ. Τσάτσος μεταβαίνει επειγόντως εις Ελβετία προς συνάντησιν του κ. Ερίμ, Έθνος 9.6.1959.

9 N. Erim, Bildiğim ve gördüğüm ölçülerle Kıbrıs, 1975, σ. 116, (και στα ελληνικά σε Ν. Σαρρή, Η Άλλη Πλευρά, τ. Β΄, Βιβλίο Α΄ (1955-1963), 1983, σ. 522-523. Βλ. και Α. Βλάχο, Μια Φορά κι ένα Καιρό ένας Διπλωμάτης, τ. Ε΄, 1987, σ. 31.

10 N. Erim, Reminiscences on Cyprus – Nihat Erim, Foreign Policy (Ankara) 4 (2-3) 1974, σ. 7-27.

11 I am Optimistic, Times of Cyprus 23.6.1959.

αντιπροσωπείας[12]. Η εκτίμησή του αυτή ήταν ορθή, εφόσον η ελληνοκυπριακή πλευρά δεν αντιμετώπισε θετικά τη μονομερή διαπραγμάτευση από την ελληνική πλευρά των σχεδίων Συντάγματος στη Γενεύη[13]. Στις 22.6.1959 το απόγευμα, ο Μακάριος, η ελληνική και η ελληνοκυπριακή αντιπροσωπεία της ΜΣΕ, καθώς και Ελληνοκύπριοι Υπουργοί, είχαν συνεδρία για πέντε ώρες, κατά την οποία συζητήθηκαν τα αποτελέσματα των συμφωνιών Τσάτσου και Ερίμ, με τον Μακάριο να δηλώνει ότι είχαν αρθεί ορισμένα εμπόδια επί αρκετών σημείων[14]. Αν και ο Μακάριος δήλωσε επίσημα πως οι συνομιλίες Τσάτσου και Ερίμ στη Γενεύη υπήρξαν εποικοδομητικές[15], αρνήθηκε, και το ίδιο έπραξε και η ελληνοκυπριακή αντιπροσωπεία, να υιοθετήσει τα πρωτόκολλα Τσάτσου και Ερίμ, που περιλάμβαναν τα συμφωνηθέντα σημεία. Μάλιστα σε συνάντηση της ελληνοκυπριακής αντιπροσωπείας της ΜΣΕ, αποφασίστηκε όπως συνταχθεί αυστηρή επιστολή που θα καταδίκαζε τη στάση της ελληνικής αντιπροσωπείας[16].

Οι συνομιλίες Τσάτσου-Ερίμ στη Γενεύη συνιστούσαν αναμφίβολα εκτροπή από τη συμφωνηθείσα διαδικασία. Ο Τσάτσος είχε δεχθεί, με προτροπή του Αβέρωφ, να μεταβεί στη Γενεύη, χωρίς προηγούμενη συνεννόηση με την ελληνοκυπριακή αντιπροσωπεία, μετατρέποντας με τον τρόπο αυτό τις συνομιλίες σε διμερείς, αντί σε τετραμερείς, αντίθετα προς όσα είχαν αποφασιστεί στο Λονδίνο τον Φεβρουάριο του 1959. Ενώ για την τουρκοκυπριακή αντιπροσωπεία αυτό δεν συνιστούσε ιδιαίτερο πρόβλημα, εφόσον ήταν αποδεκτό ότι ο Ερίμ θα είχε το κύριο βάρος της διαπραγμάτευσης, για την ελληνοκυπριακή αντιπροσωπεία αυτό συνιστούσε σαφή πρόκληση. Με δεδομένα όσα είχαν προηγηθεί κατά την υπογραφή των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου στο Λονδίνο, τη σαφή σύγκρουση του Μακαρίου με τους Καραμανλή και Αβέρωφ, αλλά και την εντύπωση που είχε δημιουργηθεί σε μεγάλη μερίδα των Ελληνοκυπρίων ότι η κυβέρνηση Καραμανλή δεν διαπραγματευόταν

[12] N. Erim, Bildigim ve gürdügüm ölçülerle, ό.π., σ. 119 (και σε Ν. Σαρρή, Η Άλλη Πλευρά, ό.π., σ. 526).

[13] Γ. Κληρίδης, Η Κατάθεσή μου, τ. Α΄, 1988, σ. 111.

[14] Ο Αρχιεπίσκοπος επιβεβαίωσε ότι οι Τσάτσος και Ερίμ συμφώνησαν επί μερικών σημείων, Χαραυγή 23.6.1959.

[15] Υπήρξαν Εποικοδομητικαί αι Πρόσφατοι εις την Γενεύην Συνομιλίαι Τσάτσου-Ερίμ, Φιλελεύθερος 23.6.1959.

[16] Γ. Κληρίδης, Η Κατάθεσή μου, ό.π., σ. 111.

επαρκώς τα ζητήματα που αφορούσαν την Κύπρο και βιαζόταν να τελειώνει οριστικά με το κυπριακό, αναπόφευκτα οι διμερείς διαπραγματεύσεις της Γενεύης δυναμίτιζαν την ατμόσφαιρα.

Η ελληνική πλευρά οπωσδήποτε αντιλαμβανόταν ότι η διενέργεια διμερών διαπραγματεύσεων μεταξύ Τσάτσου και Ερίμ, η οποία μάλιστα θα κατέληγε και σε κοινά πρωτόκολλα, θα θεωρείτο ως προκλητική ενέργεια από τους Ελληνοκύπριους. Θεωρούσε όμως πως με τον τρόπο αυτό θα έφερε τον Μακάριο προ τετελεσμένων και θα αύξανε τη, σε βάρος του, πίεση, ώστε να επιτευχθεί σύντομη κατάληξη στις συνομιλίες. Ο Μιχαλάκης Τριανταφυλλίδης, μέλος της ελληνοκυπριακής αντιπροσωπείας, ανέφερε πάντως χρόνια αργότερα πως ο Μακάριος είχε δώσει ρητές οδηγίες στην ελληνοκυπριακή αντιπροσωπεία όπως κρατήσει μυστική την ύπαρξη των πρωτοκόλλων της Γενεύης, καθότι η κοινή γνώμη είχε ήδη εκπλαγεί αρνητικά όταν ο αγώνας της ΕΟΚΑ ολοκληρώθηκε με μυστική διπλωματία και κατά συνέπεια ενδεχόμενη αποκάλυψη των πρωτοκόλλων θα οδηγούσε σε αντιδράσεις[17].

Μερίδα πάντως του ελληνοκυπριακού Τύπου αντιμετώπισε θετικά τις συνομιλίες Τσάτσου και Ερίμ στη Γενεύη[18]. Η αριστερή εφημερίδα Χαραυγή ήταν πιο αρνητική, υποδεικνύοντας πως η μέθοδος ταξιδιών στην Ελβετία για να επιτευχθούν έτοιμα *θαύματα* είχε και στο παρελθόν δοκιμαστεί από τους κυβερνώντες της Αθήνας και εξέφρασε την άποψη πως ο κυπριακός λαός θα έπρεπε να ανησυχεί[19]. Ο ίδιος ο Τσάτσος προσπάθησε να δώσει μια θετική εικόνα της πορείας των διαπραγματεύσεων, διαψεύδοντας δημοσιεύματα στον Τύπο για έλλειψη προόδου στο έργο της ΜΣΕ και τονίζοντας πως η ΜΣΕ, έχοντας επίγνωση των ευθυνών της δεν θα παρασυρόταν ούτε σε πρόωρες ανακοινώσεις, ούτε σε επιπόλαιη επιτάχυνση των εργασιών της[20]. Υπέδειξε επίσης, πως αν και υπήρχαν σοβαρές διαφωνίες ως προς τις αρμοδιότητες του Προέδρου και του Αντιπροέδρου

---

[17] Μ. Τριανταφυλλίδης (Γ. Κληρίδης/Τ. Παπαδόπουλος/Μ. Τριανταφυλλίδης), «Οι Μέρες πριν την Ανακήρυξη», στο: Γ. Ιωαννίδης (επιμ.), Κυπριακή Ζωή και Κοινωνία. Λίγο πριν την Ανεξαρτησία και μέχρι το 1984, 1993, σ. 15.

[18] Λακωνικά, Ελευθερία 10.6.1959. Βλ. επίσης και Διαπιστώσεις, Ελευθερία 25.6.1959.

[19] Από τη Σκοπιά μας. Προσοχή από τα «Θαύματα», Χαραυγή 21.6.1959.

[20] Δήλωση του κ. Θεμιστοκλή Τσάτσου για Δημοσίευμα Τουρκικής Εφημερίδας, Χαραυγή 19.7.1959.

της Δημοκρατίας, αυτό δεν παρακώλυε το έργο της ΜΣΕ[21]. Ο Τσάτσος αναγνώρισε ότι υπήρχαν δυσχέρειες, αλλά δήλωσε πως οι αντιπροσωπείες τις ξεπερνούσαν σε κάθε συνεδρία. Διαφώνησε με τη συχνή αναφορά σε υποχωρήσεις, ενώ απέρριψε τις φήμες ότι η τουρκική αντιπροσωπεία είχε επικαλεστεί προφορικές συμφωνίες πέραν των γραπτών κειμένων των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου[22].

Στα τέλη Αυγούστου του 1959, ο Τσάτσος έδωσε δημοσιογραφική διάσκεψη σε Τούρκους δημοσιογράφους για το έργο της ΜΣΕ και εξέφρασε την αισιοδοξία του. Οι δημοσιογράφοι κάλεσαν τον Τσάτσο να μεταβεί στην Άγκυρα και να δώσει διάλεξη για την Ελλάδα, κάτι που υποσχέθηκε να πράξει με την ολοκλήρωση του έργου της ΜΣΕ[23]. Είχε προηγηθεί δημοσίευμα στους Times, σύμφωνα με το οποίο η τουρκική Κυβέρνηση είχε ζητήσει την ανάκληση του Τσάτσου, το οποίο όμως διαψεύστηκε τόσο από τον Τσάτσο[24], όσο και από τον Ερίμ. Ο Ερίμ μάλιστα τόνισε την εκτίμησή του προς το πρόσωπο του Τσάτσου[25]. Ο Τσάτσος συναντήθηκε εξάλλου προσωπικά με τον στρατιωτικό αρχηγό της ΕΟΚΑ Γεώργιο Γρίβα, ο οποίος ασκούσε κριτική στο έργο της ΜΣΕ, σε μια προσπάθεια να μετριάσει τις αντιδράσεις του[26]. Στις 7.11.1959 το ΑΚΕΛ υπέβαλε στη ΜΣΕ σχέδιο Συντάγματος το οποίο ετοιμάστηκε από δικούς του εμπειρογνώμονες[27]. Ο Τσάτσος συνεχάρη το ΑΚΕΛ για την ετοιμασία του σχεδίου, πλην όμως τόνισε πως οι προτάσεις του ΑΚΕΛ είχαν τεθεί στη διάθεσή του μόνο μετά την ολοκλήρωση του συνόλου σχεδόν του έργου της ΜΣΕ και επομένως δεν θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν[28]. Το ΑΚΕΛ κατηγόρησε τον Τσάτσο για αντιφατικότητα, σημειώνοντας πως ενώ είχε σε δηλώσεις του στις 12.5.1959 αναφέρει πως ο λαός θα καλείτο να εκφράσει τις

---

21 Αι Υφιστάμεναι εις την Συνταγματ. Επιτροπήν Διαφοραί διά τας Αρμοδιότητας Προέδρου και Αντιπροέδρου δεν Κωλύουν το Έργο της, Ελευθερία 15.8.1959.

22 Ο κ. Τσάτσος διά την Συνταγματικήν Επιτροπή, Φιλελεύθερος 8.8.1959.

23 Ο κ. Θ. Τσάτσος Έδωσε χθες Δημοσιογραφική Διάσκεψιν προς Τούρκους Δημοσιογράφους, Έθνος 1.9.1959.

24 Δηλώσεις του κ. Θ. Τσάτσου προς την «Ελευθερίαν», Ελευθερία 26.8.1959.

25 Erim Denies Demanding Recall of Tsatsos, Cyprus Mail 27.8.1959.

26 Ο Τσάτσος θα Ενημερώσει τον Γρίβα για τις Εργασίες της Συνταγματικής, Χαραυγή 11.8.1959.

27 Akel offers its own draft for a Constitution, Cyprus Mail 8.11.1959.

28 Tsatsos praises AKEL plan, Times of Cyprus 10.11.1959.

απόψεις του επί του κοινού σχεδίου της ΜΣΕ, αντίθετα μετά δήλωνε πως οι προτάσεις του ΑΚΕΛ είχαν υποβληθεί πολύ αργά[29].

ΙΙ. Η διαπραγμάτευση για την εκτελεστική εξουσία

Οι Τσάτσος και Ερίμ είχαν πρωταγωνιστικό ρόλο στην προσπάθεια να πειστεί ο Μακάριος να δεχθεί συμφωνία στο θέμα της εκτελεστικής εξουσίας. Μετά τις διμερείς διαπραγματεύσεις της Γενεύης, και ενόψει της πρωταρχικής σημασίας του θέματος της εκτελεστικής εξουσίας, λειτουργούσε μέχρι και τον Νοέμβριο μια παράλληλη ΜΣΕ, στην οποία οι διαπραγματεύσεις διεξάγονταν απευθείας, πρωτίστως μεταξύ Ερίμ, Τσάτσου και Μακαρίου, αλλά και με παρεμβάσεις των Αβέρωφ και Ζορλού. Σε τελικό στάδιο οι διαπραγματεύσεις διεξήχθησαν στο επίπεδο μιας άτυπης υποεπιτροπής των Ερίμ, Κληρίδη και Κρίτωνα Τορναρίτη. Χαρακτηριστικά, η αγγλόφωνη εφημερίδα Cyprus Mail αποκαλούσε τις συναντήσεις μεταξύ Τσάτσου, Ερίμ, Μακαρίου και (του μελλοντικού Αντιπροέδρου) Φαζίλ Κιουτσούκ, ως συναντήσεις των *μεγάλων τεσσάρων*[30]. Μετά από έντονη παρασκηνιακή διπλωματία επήλθε συμφωνία για το θέμα της εκτελεστικής εξουσίας[31]. Η συμφωνία υπογράφηκε στις 10.11.1959 από τους Μακάριο, Κιουτσούκ, Τσάτσο και Ερίμ[32], και άνοιξε τον δρόμο για οριστικοποίηση του Συντάγματος.

Οι Τσάτσος και Ερίμ συνειδητοποιούσαν ότι το θέμα της εκτελεστικής εξουσίας, όπως άλλωστε και το θέμα των χωριστών δήμων[33], όντας βαθύτατα πολιτικό, δεν μπορούσε να επιλυθεί παρά μόνο μέσα από απευθείας διαπραγματεύσεις με τον Μακάριο, τον οποίο ενδιέφερε προσωπικά το θέμα, και αυτό επιδίωξαν, όταν απέτυχε η αρχική προσπάθεια άσκησης πίεσης μετά την υπογραφή των πρωτοκόλλων Τσάτσου και Ερίμ στη Γενεύη. Το ζήτημα των εξουσιών του Προέδρου και του Αντιπροέδρου της Δημοκρατίας ήταν το πλέον κεφαλαιώδες που είχε να αντιμετωπίσει η ΜΣΕ και ήταν αυτό που απασχόλησε τις διαπραγματεύσεις περισσότερο από κάθε άλλο, τόσο διότι

---

29 Ο κ. Θεμ. Τσάτσος Αντικρούει τον Εαυτό του!, Χαραυγή 21.11.1959.

30 Π.χ. Cyprus Mail 12.9.1959.

31 Βλ. αναλυτικά Α. Αιμιλιανίδη, Οι Μυστικές Διαπραγματεύσεις, ό.π., Κεφ. 6.

32 Το υπογραμμένο κείμενο σε JCC 1/17.

33 Στη διαπραγμάτευση του οποίου ο Τσάτσος είχε επίσης πρωταγωνιστικό ρόλο. Βλ. Α. Αιμιλιανίδη, Οι Μυστικές Διαπραγματεύσεις, ό.π., Κεφ. 14.

αφορούσε στην ίδια τη μορφή και την πηγή των εξουσιών της εκτελεστικής εξουσίας, όσο και διότι αφορούσε στο εύρος των εξουσιών του ίδιου του Μακαρίου και κατά συνέπεια ήταν το ζήτημα που τον ενδιέφερε περισσότερο προσωπικά.

Στο πρωτότυπο γαλλικό κείμενο του άρθρου 5 των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου αναφερόταν ότι η εκτελεστική εξουσία θα *διασφαλίζεται* (sera assuré) από τον Πρόεδρο και τον Αντιπρόεδρο. Στην αγγλική μετάφραση όμως προβλεπόταν ότι η εκτελεστική εξουσία θα *ανατίθεται* (shall be vested) στον Πρόεδρο και στον Αντιπρόεδρο. Στην ελληνική μετάφραση αναγραφόταν ότι η εκτελεστική εξουσία θα *ασκείται* από τον Πρόεδρο και τον Αντιπρόεδρο. Προς τον σκοπό αυτό προβλεπόταν περαιτέρω ότι ο Πρόεδρος και ο Αντιπρόεδρος θα διέθεταν Υπουργικό Συμβούλιο αποτελούμενο από 7 Έλληνες και 3 Τούρκους Υπουργούς. Οι Υπουργοί θα υποδεικνύονταν αντίστοιχα από τον Πρόεδρο και τον Αντιπρόεδρο, οι οποίοι θα τους διόριζαν με πράξη που θα υπέγραφαν από κοινού. Η διαφορετική χρήση των όρων *διασφαλίζεται*, *ανατίθεται* και *ασκείται*, σε συνδυασμό με τη γενικότερη ασάφεια ως προς τις συνέπειες της ορολογίας που υιοθετήθηκε, οδηγούσε σε ερμηνευτικά προβλήματα, τα οποία αφορούσαν στο εύρος άσκησης της εκτελεστικής εξουσίας από τον Πρόεδρο και τον Αντιπρόεδρο.

Το κύριο ερμηνευτικό πρόβλημα που προέκυψε ήταν κατά πόσο το άρθρο 5 των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου συνεπαγόταν ότι η εκτελεστική εξουσία θα ασκείτο ισότιμα από τον Πρόεδρο και τον Αντιπρόεδρο, θέση που προωθούσε η τουρκική πλευρά. Αυτό θα συνεπαγόταν μια μορφή συγκυριαρχίας του Προέδρου και του Αντιπροέδρου, με τον συνταγματικά προβλεπόμενο ρόλο του Υπουργικού Συμβουλίου να παραμένει κατά βάση συμβουλευτικός. Η ελληνοκυπριακή πλευρά επέμενε αντίθετα ότι ο Πρόεδρος θα ήταν ο Αρχηγός του Κράτους και απέρριπτε την ισοτιμία μεταξύ Προέδρου και Αντιπροέδρου. Ο Κληρίδης υπέδειξε ορθά, πως μια ερμηνεία σύμφωνα με την οποία το Υπουργικό Συμβούλιο δεν θα είχε εξουσία να λαμβάνει δεσμευτικές αποφάσεις θα καθιστούσε περιττές τις εξουσίες βέτο ή άσκησης του δικαιώματος αναπομπής που οι Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου είχαν αναγνωρίσει στον Πρόεδρο και στον Αντιπρόεδρο ώστε να ακυρώνουν ή αναστέλλουν τις αποφάσεις του Υπουργικού Συμβουλίου. Παρομοίως, αν το σύνολο της εκτελεστικής εξουσίας ανήκε στον Πρόεδρο και στον Αντιπρόεδρο, δεν θα υπήρχε νόημα στη συμπερίληψη ειδικών εξουσιών στις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδί-

νου, όπως για διορισμό των ανεξάρτητων αξιωματούχων ή του αρχηγού του στρατού[34].

Οι Ερίμ και Τσάτσος προσανατολίστηκαν στην υιοθέτηση αυτούσιου του άρθρου 5 ΣΖΛ στο Σύνταγμα, ώστε το ζήτημα να παραπεμπόταν προς επίλυση στο Ανώτατο Συνταγματικό Δικαστήριο, μετά την Ανεξαρτησία. Η ελληνοκυπριακή αντιπροσωπεία όμως, θεωρούσε πως το θέμα ήταν εξαιρετικά σοβαρό και ότι θα έπρεπε να επιλυθεί οριστικά πριν την Ανεξαρτησία, ώστε να μην μπορεί να ερμηνευθεί εκ των υστέρων με αμφιλεγόμενο τρόπο[35]. Οι Κληρίδης και Τορναρίτης είχαν εξάλλου αμφιβολίες κατά πόσο η ελληνική ερμηνεία θα επικρατούσε σε περίπτωση που η διάταξη αφηνόταν να τύχει ερμηνείας από το Ανώτατο Συνταγματικό Δικαστήριο. Θεωρούσαν εξάλλου πως αν επικρατούσε η άποψη ότι η εκτελεστική εξουσία ασκείτο από κοινού από τον Πρόεδρο και τον Αντιπρόεδρο, θα ήταν αδύνατο να λειτουργήσει η Κυβέρνηση[36]. Ο Κληρίδης έστειλε επιστολή προς τους Μακάριο και Τσάτσο, επιμένοντας ότι το ζήτημα έπρεπε να επιλυθεί πριν από την Ανεξαρτησία[37].

Ο Αβέρωφ αποφάσισε όπως προκρίνει την ενδυνάμωση του Υπουργικού Συμβουλίου, ώστε να δοθεί λύση στο αδιέξοδο. Σε επιστολή του προς τον Μακάριο στις 31.8.1959, ο Τσάτσος υπέβαλε πως η ενδυνάμωση του Υπουργικού Συμβουλίου παρουσίαζε σημαντικά πλεονεκτήματα. Ο Τσάτσος υποδείκνυε επίσης ότι, με εξαίρεση το δικαίωμα βέτο και των χωριστών πλειοψηφιών, στην πράξη οι Ελληνοκύπριοι θα κυριαρχούσαν, εφόσον ο Πρόεδρος θα ήταν Ελληνοκύπριος και το ίδιο και η πλειοψηφία των Υπουργών που θα διόριζε ο Πρόεδρος. Κατά συνέπεια ήταν αδιάφορο αν το κατάλοιπο της εξουσίας ανήκε στο Υπουργικό Συμβούλιο ή στον Πρόεδρο. Πρόσθετε πως η παραχώρηση του κατάλοιπου των εξουσιών στο Υπουργικό Συμβούλιο επιβαλλόταν για πολιτικούς λόγους, ενώ ήταν και πιο δημοκρατική, εφόσον η λήψη αποφάσεων σε ένα συλλογικό σώμα, στο οποίο θα συμμετείχαν και οι Τουρκοκύπριοι και θα εκφράζονταν οι απόψεις τους, θα περιόριζε τον κίνδυνο αυθαιρεσίας συγκριτικά προς τη λήψη αποφάσεων από ένα μόνο πρόσωπο.

---

34 Γ. Κληρίδης, Η Κατάθεσή μου, ό.π., σ. 109.

35 JCC 1/13, 31/29.7.1959.

36 Γ. Κληρίδης, Η Κατάθεσή μου, ό.π., σ. 111· Κ. Τορναρίτης, Ο Μακάριος όπως τον Γνώρισα, 1984.

37 Γ. Κληρίδης, «Οι Μέρες πριν την Ανακήρυξη», ό.π., σ. 18.

Αυτό θα οδηγούσε σε λιγότερες πολιτικές κρίσεις. Ο Τσάτσος τόνιζε εξάλλου πως η παρατεταμένη κρίση για το ζήτημα της εκτελεστικής εξουσίας δεν ήταν προς το συμφέρον της ΚΔ, καθώς και ότι δύσκολα θα γινόταν αποδεκτό από τη διεθνή κοινότητα ότι οι θέσεις της ελληνοκυπριακής αντιπροσωπείας υποστηρίζονταν από το κείμενο των ΣΖΛ[38].

Η πρόταση των Αβέρωφ και Τσάτσου έγινε τελικά αποδεκτή τόσο από τον Μακάριο, όσο και από τον Ερίμ, μετά από εκτεταμένες διαβουλεύσεις[39]. Η πρόταση για ενδυνάμωση του ρόλου του Υπουργικού Συμβουλίου, συνιστούσε αδιαμφισβήτητα τη μεγαλύτερη επιτυχία της ελληνικής πλευράς κατά τις διαπραγματεύσεις, εφόσον με τη λύση που υιοθετήθηκε, το Υπουργικό Συμβούλιο, στο οποίο οι Ελληνοκύπριοι Υπουργοί είχαν πλειοψηφία 7:3, κατέστη το κέντρο λήψης αποφάσεων. Εφόσον όμως οι Υπουργοί διορίζονταν και παύονταν από τον Πρόεδρο ή τον Αντιπρόεδρο αναλόγως της περίπτωσης, ο Πρόεδρος απέκτησε, με έμμεσο τρόπο, σαφές πλεονέκτημα έναντι του Αντιπροέδρου[40]. Η ελληνική πλευρά θεωρούσε επίσης ως ιδιαίτερα σημαντική την προσθήκη της λέξης κυρίαρχη, στον χαρακτηρισμό της Κυπριακής Δημοκρατίας, εφόσον ο όρος δεν υπήρχε στις Συμφωνίες Ζυρίχης-Λονδίνου[41].

Σε συνέντευξή του στον ραδιοφωνικό σταθμό Αθηνών ο Τσάτσος ανέφερε πως η εκτελεστική εξουσία θα ανήκε στο Υπουργικό Συμβούλιο, στο οποίο οι Ελληνοκύπριοι είχαν απόλυτη πλειοψηφία, και ότι αυτό επιβεβαίωνε τον προεδρικό χαρακτήρα του πολιτεύματος. Η δήλωση του Τσάτσου προκάλεσε την έντονη αντίδραση του Ντενκτάς, ο οποίος ανέφερε πως η ερμηνεία αυτή ήταν υποκειμενική και μη δεσμευτική, ενώ κατηγόρησε τον Τσάτσο ότι είχε παραβιάσει την απόφαση όπως μη κοινοποιούνταν αποφάσεις της ΜΣΕ στον Τύπο, εκτός με κοινό ανακοινωθέν. Ο Τσάτσος απάντησε πως όσα είχε αναφέρει περιλαμβάνονταν στο κοινό ανακοινωθέν που είχε εκδώσει η ΜΣΕ και πως δεν είχε αναφέρει οτιδήποτε που να δικαιολογούσε τα εριστικά σχόλια του Ντενκτάς. Πρόσθεσε περαιτέρω πως ο ίδιος έπραττε πάντοτε το καθήκον του και πως ήταν λάθος του Ντενκτάς να τον προκαλεί[42].

---

38 S. Xydis, Cyprus, ό.π., σ. 500-502.

39 JCC 1/13, 56/10.11.1959.

40 Κ. Τορναρίτης, Το Πολιτειακόν Δίκαιον της Κυπριακής Δημοκρατίας, 1982, σ. 32· Idem, Το Προεδρικό Σύστημα σε αντίθεση με το Κοινοβουλευτικό, 1985.

41 Ε. Αβέρωφ, Ιστορία Χαμένων Ευκαιριών (Κυπριακό, 1950-1963), τ. Α΄, 1981, σ. 262.

42 Ο κ. Τσάτσος Απαντά Ευστόχως εις Περίεργους Δηλώσεις του Ντενκτάς, Ελευθερία

III. Η ολοκλήρωση των διαπραγματεύσεων

Κεντρική ήταν η συμβολή του Τσάτσου και στη διαπραγμάτευση του δεύτερου πιο πολύπλοκου ζητήματος των διαπραγματεύσεων, δηλαδή των κριτηρίων με βάση τα οποία κάποιος θα ανήκε σε εκάστη από τις δύο κοινότητες, ελληνική και τουρκική, σε συνδυασμό με την πολιτική συμμετοχή των μικρότερων μειονοτήτων που διέμεναν στην Κύπρο[43]. Ο Τσάτσος προώθησε την εφαρμογή υποκειμενικού κριτηρίου ελευθερίας επιλογής, σε συνδυασμό με το αντικειμενικό κριτήριο της θρησκείας. Η πρότασή του στηριζόταν ουσιαστικά στο προϊσχύον σύστημα διαχωρισμού μεταξύ μουσουλμάνων και μη μουσουλμάνων, που ίσχυσε καθ' όλη την περίοδο της Αγγλοκρατίας. Οπωσδήποτε, η εφαρμογή του θρησκευτικού κριτηρίου για τον διαχωρισμό σε κοινότητες ξενίζει σήμερα, αν και ήταν καθιερωμένη κατά την εποχή που διεξάγονταν οι διαπραγματεύσεις. Ο Τσάτσος πρότεινε εξάλλου να αναγνωριστεί το δικαίωμα επιλογής, όχι σε έκαστο πολίτη, αλλά στις μικρότερες κοινότητες ως σύνολο, θέση που θα απέφευγε τον κίνδυνο διάσπασης των κοινοτήτων αυτών[44]. Όταν η τουρκική και η τουρκοκυπριακή αντιπροσωπεία εξέφρασαν τη θέση πως τα μέλη των μικρότερων μειονοτήτων, αλλά και όσοι πολίτες δεν ήταν Έλληνες ή Τούρκοι με τη στενή έννοια του όρου, δεν θα είχαν δικαίωμα εκλέγεσθαι ή διορισμού στη δημόσια υπηρεσία, ο Τσάτσος διαφώνησε πλήρως και τόνισε πως θα ήταν αδιανόητο να αποκλειστούν οι πολίτες αυτοί από θεμελιώδη δικαιώματα. Τελικά, μετά από έντονες διαπραγματεύσεις τα δικαιώματα των μικρότερων μειονοτήτων διασφαλίστηκαν[45].

20.11.1959· Ο Ντενκτάς εις Προκλητικόν Τόνον Επικρίνει τον κ. Θ. Τσάτσον διά Μονόπλευρον Ερμηνείαν Αποφάσεων της Συνταγματικής, Φιλελεύθερος 20.11.1959. Υπήρξαν και άλλες έντονες συγκρούσεις του Ντενκτάς με τον Τσάτσο, βλ. και JCC 1/6, 7/15.5.1959. Βλ. επίσης και το περιστατικό που περιγράφεται σε D. Martin/P. Wallace (eds), The Final Days of British Rule in Cyprus. Dispatches and Diaries of Consul General Taylor Belcher and Edith Belcher, 2000, σ. 339.

43 Βλ. λεπτομερώς Α. Αιμιλιανίδη, Οι Μυστικές Διαπραγματεύσεις, ό.π., Κεφ. 7.

44 JCC 1/6, 10/26.5.1959.

45 Α. Αιμιλιανίδης, Η Διαπραγμάτευση των Συνταγματικών Δικαιωμάτων των Θρησκευτικών Μειονοτήτων της Κυπριακής Δημοκρατίας, Νομοκανονικά 1/2022, σ. 11-34· H. Faustmann, «Ο Αγώνας για την Αναγνώριση και τα Πολιτικά Δικαιώματα των Μικρών Εθνικών και Θρησκευτικών Μειονοτήτων στο τέλος της Βρετανικής Αποικιοκρατίας στην Κύπρο», στο: Π. Αγγελίδης/Α. Αιμιλιανίδης/Χ. Ιωάννου/Χ. Χατζησωτηρίου (επιμ.), Αντιχάρισμα στον Αιμίλιο Α. Σολωμού. Ιστορία και Εκπαίδευση, 2024, σ. 97-123.

Η μυστική διπλωματία συνεχίστηκε και μετά την υπογραφή της συμφωνίας για την εκτελεστική εξουσία. Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1959 οι Αβέρωφ και Ζορλού συναντήθηκαν εκ νέου στο Παρίσι, με σκοπό να συμβάλουν στην ολοκλήρωση των διεργασιών για το Σύνταγμα. Ο Μακάριος εξάλλου προχώρησε στα τέλη Δεκεμβρίου σε εκτεταμένες διαβουλεύσεις με τους Τσάτσο, Κληρίδη, Τορναρίτη και Κωνσταντίνο Χοϊδά[46]. Στην Αθήνα έγινε σύσκεψη μεταξύ του Τσάτσου, του Αντιπροέδρου της ελληνικής κυβέρνησης Παναγιώτη Κανελλόπουλου, του Αβέρωφ και διπλωματών του ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών[47]. Ο Τσάτσος συμμετείχε στις συνεδρίες της ΜΣΕ στη Λωζάνη, καθώς και στις τελευταίες συνεδρίες της ΜΣΕ στη Λευκωσία, έχοντας καθοριστικό ρόλο. Στις 10.2.1960 μονογράφηκε στη Λωζάνη από τις τέσσερις αντιπροσωπείες και τον Μπριντέλ σχέδιο Συντάγματος[48], το οποίο κατατέθηκε στη γραμματεία της ΜΣΕ στη Λευκωσία[49]. Ο Τσάτσος, μετά την επιστροφή του, δήλωσε στο αεροδρόμιο Λευκωσίας ότι το έργο της ΜΣΕ είχε μετά τη Λωζάνη αποπερατωθεί και πως απέμεναν ορισμένα άρθρα που θα συζητούνταν στη Λευκωσία[50].

Με εισήγηση του Τσάτσου, ο Μπριντέλ προέδρευσε στην τελευταία πανηγυρική συνεδρία της ΜΣΕ στις 6.4.1960. Οι Μπριντέλ, Τσάτσος, Σουάτ Μπιλγκέ[51], Κληρίδης και Ντενκτάς υπέγραψαν έντεκα αντίγραφα του σχεδίου Συντάγματος[52]. Ακολούθησαν ομιλίες από τους επικεφαλής των αντιπροσωπειών. Ο Τσάτσος ανέφερε ότι αν και υπήρξαν πολλές διαφωνίες, εντούτοις υπερίσχυσαν η καλή διάθεση και ειλικρινής θέληση να ολοκληρωθεί το έργο με τον καλύτερο δυνατό τρόπο. Όταν άρχισαν οι εργασίες της ΜΣΕ πριν από ένα έτος υπήρχε απαισιοδοξία ως προς το αν και το πότε και το πώς θα ολοκληρωνόταν το έργο της, αλλά πλέον το επίπονο έργο είχε ολοκληρωθεί

---

46 Συνεχίζουσιν Εντατικώς αι Συσκέψεις της Συνταγματικής, Φιλελεύθερος 31.12.1959.

47 Ευρεία Σύσκεψις διά το Κυπριακόν Συνεκροτήθη χθες εις Αθήνας υπό την Προεδρίαν του κ. Π. Κανελλόπουλου, Φιλελεύθερος 25.12.1959.

48 JCC 1/25 για το υπογραμμένο αντίγραφο και JCC 1/26, 1/27, 1/28 για αντίγραφα σε ορισμένα εκ των οποίων φαίνονται οι τροποποιήσεις.

49 JCC 1/15, 10/22.3.1960.

50 Επέστρεψε ψες από την Αθήνα ο Συνταγματολόγος κ. Θ. Τσάτσος, Χαραυγή 20.2.1960.

51 Ο Ερίμ απουσίαζε καθότι είχε μόλις επιστρέψει την προηγούμενη στην Άγκυρα από το Στρασβούργο, στο οποίο συμμετείχε σε σύσκεψη της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Δικαιωμάτων του Ανθρώπου.

52 JCC 1/29-34.

και το Σύνταγμα είχε τύχει της συμφωνίας των εκπροσώπων της Ελλάδας, της Τουρκίας, των Ελληνοκυπρίων και των Τουρκοκυπρίων, εντός του στενού πλαισίου των Συμφωνιών Ζυρίχης-Λονδίνου. Η έκταση του κειμένου ήταν μεγαλύτερη από ό,τι συνηθιζόταν λόγω της έλλειψης κυπριακής συνταγματικής παράδοσης και πολιτειακών θεσμών, αλλά και των πολύπλοκων προβλημάτων που προέκυπταν από τη συνύπαρξη της ελληνικής και τουρκικής κοινότητας. Ενδεχομένως όμως αυτό να συνέβαλε στην αποφυγή μελλοντικών ερμηνευτικών δυσχερειών. Ο Τσάτσος κατέληξε αναφέροντας πως δεν είχε συνταχθεί απλώς το Σύνταγμα της Κυπριακής Δημοκρατίας, αλλά ένας αληθινός κώδικας του δημοσίου δικαίου των Κυπρίων[53].

IV. Μετά τη σύνταξη του Συντάγματος

Ο Τσάτσος ήταν αυτός που πρότεινε στον Μακάριο τον διορισμό του πρώτου Προέδρου του Ανώτατου Συνταγματικού Δικαστηρίου, του Γερμανού Καθηγητή Ernst Forsthoff, τον οποίο γνώριζε από τη Χαϊδελβέργη[54]. Ο διορισμός του Forsthoff αποδείχθηκε ιδιαίτερα αμφιλεγόμενος, με πληθώρα δημοσιευμάτων να τον κατηγορούν για φιλοναζιστικό παρελθόν και για νομιμοποίηση του ναζιστικού καθεστώτος μέσω των γραπτών του. Αποτέλεσμα ήταν να υπάρξουν επιθέσεις και κατά του Τσάτσου ως προτείνοντος. Ο προσκείμενος στο ΑΚΕΛ ημερήσιος Τύπος δεν δίστασε μάλιστα να αποδώσει μέχρι και υστεροβουλία στον Τσάτσο, με σκοπό την προώθηση του γιου του Δημήτρη σε θέση βοηθού στη Χαϊδελβέργη[55]. Η γερμανική Κυβέρνηση στήριξε πάντως τον διορισμό, ο οποίος συνιστούσε έναν σπάνιο, διεθνούς χαρακτήρα, διορισμό Γερμανού την εποχή εκείνη. Ο Forsthoff έφθασε στη Λευκωσία στις 28.8.1960, μέσω Αθηνών, και παρέμεινε εκεί για πέντε μέρες ώστε να ρυθμίσει θέματα σχετικά με τα καθήκοντά του. Ο Τσάτσος τον υποδέχθηκε προσωπικά στο αεροδρόμιο Αθηνών[56].

Σε δημοσιογραφική διάσκεψη που έδωσε στο Λήδρα Πάλας στη Λευκωσία

---

53 JCC 1/6, 6.4.1960.

54 Ο κ. Θ. Τσάτσος εισηγήθη τον διορισμόν του Φόρστχοφ, Έθνος 31.7.1960.

55 Ο Φόρστχοφ υπήρξε φανατικός ναζί, επιμένει το περιοδικό «Σπήγκελ», Χαραυγή 8.10.1960.

56 Φθάνει σήμερον εις Κύπρον προερχόμενος εξ Αθηνών ο καθηγητής κ. Φόρστχοφ, Φιλελεύθερος 28.8.1960.

μετά την άφιξή του, ο Forsthoff δήλωσε τη συγκίνησή του για το έργο που θα αναλάμβανε και ανέφερε πως είχε αποφασίσει να διαμοιράσει τον χρόνο του μεταξύ της διακεκριμένης έδρας που κατείχε στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης και στο Ανώτατο Συνταγματικό Δικαστήριο, λόγω της συγκίνησης που είχε αισθανθεί όταν έδινε διαλέξεις στην Ελλάδα και στην Τουρκία. Πρόσθεσε πως δεν μπορούσε να αρνηθεί ένα έργο που συνίστατο στην ειρήνευση των δύο σύνοικων στοιχείων της Κύπρου. Αρνήθηκε ότι υπήρξε μέλος του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος της Γερμανίας, ενώ υπέδειξε πως είχε κληθεί σε απολογία και εγκατέλειψε το Αμβούργο όταν σε ομιλία του είχε διατυπώσει την αρχή πως ο δικαστής θα έπρεπε να εφαρμόζει τον νόμο χωρίς να επηρεάζεται από τη διακήρυξη του Εθνικοσοσιαλιστικού Κόμματος. Δήλωσε περαιτέρω πως δεν χρειαζόταν να λάβει οποιαδήποτε νομικά μέτρα εναντίον όσων τον συκοφαντούσαν, εφόσον είχε υψηλό κύρος και δεν υπήρχε νομικός στη Γερμανία που να μην γνώριζε ποιος ήταν. Χρέη διερμηνέως κατά τη συνέντευξη Τύπου εκτελούσε ο Δημήτρης Τσάτσος[57].

Μετά από μια σύντομη θητεία, που κατέστη ιδιαίτερα ταραχώδης λόγω της διαμάχης για τους Δήμους[58], την οποία κλήθηκε να επιλύσει το Ανώτατο Συνταγματικό Δικαστήριο, ο Forsthoff παραιτήθηκε τον Μάιο του 1963, επικαλούμενος προσωπικούς λόγους. Στα τέλη Δεκεμβρίου 1963 ξεκίνησαν γενικευμένες διακοινοτικές συγκρούσεις. Ομάδες Τουρκοκυπρίων χαρακώθηκαν σε θύλακες που βρίσκονταν διασκορπισμένοι σε όλο το έδαφος της Κυπριακής Δημοκρατίας και προχώρησαν σε οργανωμένη ένοπλη εξέγερση κατά των κρατικών αρχών. Οι Τουρκοκύπριοι αποχώρησαν από την Κυβέρνηση και τη Βουλή των Αντιπροσώπων. Η αδυναμία της Κυβέρνησης να αποκαταστήσει την τάξη και να αποτρέψει τις ένοπλες συγκρούσεις οδήγησε στην παρουσία διεθνών στρατευμάτων εντός του κυπριακού εδάφους υπό τις εντολές του Γενικού Γραμματέα του ΟΗΕ. Η Τουρκία απείλησε με εισβολή, η οποία αποτράπηκε λόγω παρέμβασης των ΗΠΑ[59].

---

[57] Ο Φόρστχοφ εδήλωσεν ότι ουδέποτε υπεστήριξε τα αίσχη του Αδ. Χίτλερ, Φιλελεύθερος 30.8.1960· Ο Καθηγητής Φόρστχοφ απέρριψε κατηγορίας ότι υπήρξε ναζιστής, Ελευθερία 30.8.1960.

[58] Για την οποία βλ. D. Markides, Κύπρος. 1957-1963, 2009.

[59] Για την κατάσταση στην Κύπρο βλ. και G. Plaza, Report of the UN Mediator on Cyprus to the Secretary-General, 26.3.1965· S. Kyriakides, Cyprus: Constitutionalism and Crisis Government, 1968.

Ο Τσάτσος, πέντε χρόνια μετά την κατάρτιση του Συντάγματος, ενόσω βέβαια οι πολιτικές συγκυρίες είχαν μεταβληθεί λόγω της κρίσης του 1963 και της αποχώρησης των Τουρκοκυπρίων από την Κυβέρνηση, υπογράμμιζε τη σημασία της αποδοχής του όρου *κυρίαρχη*, σε συνδυασμό με την ένταξη της Κυπριακής Δημοκρατίας στον ΟΗΕ, ο οποίος συγκροτείται από ισότιμα κυρίαρχα κράτη. Ισχυρίστηκε ότι η απαγόρευση τροποποίησης του Συντάγματος και το δικαίωμα μονομερούς επέμβασης ήταν άκυρα, καθότι αντιστρατεύονταν την αρχή της κρατικής κυριαρχίας[60], παρατηρήσεις που κινούνταν στην ίδια γραμμή με τις νομικές θέσεις του Γενικού Εισαγγελέα της Κυπριακής Δημοκρατίας Κρίτωνα Τορναρίτη, τις οποίες εξέφραζε επίσημα και η κυπριακή Κυβέρνηση[61]. Αρκετά χρόνια μετά την ολοκλήρωση του έργου της ΜΣΕ, ο Τσάτσος προσκλήθηκε να συνεισφέρει άρθρο στον αφιερωματικό τόμο που ετοιμάστηκε για τον νομικό σύμβουλο της ΜΣΕ Μαρσέλ Μπριντέλ από το Πανεπιστήμιο της Λωζάνης το 1968. Οι Τσάτσος και Τορναρίτης ήταν τα μοναδικά μέλη της ΜΣΕ που συμμετείχαν με συμβολές στον τιμητικό τόμο[62].

V. Η επιρροή του στην ανάπτυξη του κυπριακού διοικητικού δικαίου

Το κλασικό σύγγραμμα του Τσάτσου, *Η Αίτησις Ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας*[63], αξιοποιήθηκε διαχρονικά από το κυπριακό Ανώτατο Δικαστήριο για την ερμηνεία πλειάδας πτυχών του κυπριακού διοικητικού δικαίου. Η πρώτη δημοσιευμένη παραπομπή στο ως άνω σύγγραμμα, σε απόφαση του Ανώτατου Δικαστηρίου, συναντάται το 1964. Αφορούσε στην υποχρέωση του δικαστηρίου να διερευνά πλήρως τη νομιμότητα της διοικητικής πράξης και περιλαμβάνεται σε απόφαση μονομέλειας που εξέδωσε ο, μετέπειτα Πρόεδρος του Ανώτατου Δικαστηρίου, αλλά και Γενικός Εισαγγελέας, Μιχαλάκης Τριανταφυλλίδης[64]. Ο Τριανταφυλλίδης παρέπεμψε στο σύγγραμμα του Τσάτσου σε επιπρόσθετες 14 αποφάσεις τη διετία 1964-1966, ενώ από το 1966 ξεκίνησαν να παραπέμπουν στο σύγγραμμα του Τσάτσου και άλλοι δικαστές. Μέχρι το

60 Θ. Τσάτσος, Παρατηρήσεις επί του Κυπριακού Συντάγματος, 1965, σ. 11-12.

61 Α. Αιμιλιανίδης, Ο Δικηγόρος. Η Βιογραφία του Κρίτωνα Τορναρίτη, 2025.

62 T. Tsatsos, "Quelques notes sur les transformations du principe de la séparation des pouvoirs", στο: Mélanges Marcel Bridel, 1968, σ. 557-581.

63 Αθήνα: Το Νομικόν, 3η έκδ., 1971.

64 Dafnides v. Republic [1964] CLR 180.

1971 οι παραπομπές γίνονται στη δεύτερη έκδοση του συγγράμματος, ενώ από το 1972 ξεκινούν οι παραπομπές στην τρίτη έκδοση που είχε εκδοθεί το προηγούμενο έτος. Το 1972 συναντάται και η πρώτη παραπομπή σε απόφαση της Ολομέλειας του Ανώτατου Δικαστηρίου, την οποία υπογράφει ο, μετέπειτα Πρόεδρος του Δικαστηρίου, Ανδρέας Λοΐζου[65].

Η συχνότητα των παραπομπών στο σύγγραμμα του Τσάτσου είναι χαρακτηριστική της επιρροής που άσκησε στην εξέλιξη του κυπριακού διοικητικού δικαίου[66]. Μεταξύ 1964-1969 συναντώνται συνολικά 19 παραπομπές σε επίπεδο μονομέλειας. Τη δεκαετία του 1970 συναντώνται 37 παραπομπές σε επίπεδο μονομέλειας και δύο σε επίπεδο Ολομέλειας[67]. Σε αυτές περιλαμβάνεται, μεταξύ πολλών άλλων, και η απόφαση για το ανίσχυρο των πράξεων της πραξικοπηματικής κυβέρνησης Νίκου Σαμψών[68]. Τη δεκαετία του 1980 οι αριθμοί των παραπομπών αυξάνονται ραγδαία, ενόψει και της γενικότερης αύξησης στον αριθμό των αποφάσεων. Συναντώνται συνολικά 101 παραπομπές σε επίπεδο μονομέλειας και 12 σε επίπεδο Ολομέλειας. Εντελώς ενδεικτικά σταχυολογώ ένα απόσπασμα από τη δημοσιευμένη περίληψη μιας απόφασης σε επίπεδο Ολομέλειας: «*Εκτενή αποσπάσματα από το σύγγραμμα του Θ. Τσάτσου "Η Αίτησις Ακυρώσεως ενώπιον του Συμβουλίου Επικρατείας" παρατέθηκαν με επιδοκιμασία*»[69].

Τη δεκαετία του 1990 συναντώνται 135 παραπομπές σε επίπεδο μονομέλειας και 27 σε επίπεδο Ολομέλειας, καθώς και μια παραπομπή σε ποινική έφεση[70]. Από το 2000 και μετά, ο αριθμός των παραπομπών σε αποφάσεις μονομέλειας σταδιακά μειώνεται, απηχώντας μια ευρύτερη τάση του Δικαστηρίου να παραπέμπει στην ήδη πλέον διαμορφωθείσα δική του νομολογία. Από το 2016 εξάλλου την πρωτοβάθμια αναθεωρητική δικαιοδοσία ασκεί πλέον το Διοικητικό Δικαστήριο[71]. Εντούτοις, ο αριθμός των παραπομπών σε επίπεδο Ολομέλειας παραμένει ιδιαίτερα υψηλός. Μεταξύ 2000-2023, όταν

---

65 Republic v. Georghiades [1972] 3 CLR 594.

66 Τα αποτελέσματα που παρατίθενται είναι αποτέλεσμα έρευνας που διενέργησα τόσο στις δημοσιευμένες αποφάσεις του Ανώτατου Δικαστηρίου, όσο και στις αδημοσίευτες αποφάσεις που είναι διαθέσιμες στις ηλεκτρονικές βάσεις δεδομένων cylaw.org και leginet.eu.

67 Σε επίπεδο Ολομέλειας εκδικάζονταν κατά κανόνα αναθεωρητικές εφέσεις.

68 Λιασή κ.α. v. Γενικού Εισαγγελέα [1975] 3 CLR 558, απόφαση Α. Λοΐζου.

69 Γεωργίου v. Δημοκρατίας [1989] 3 ΑΑΔ 589.

70 Γενικός Εισαγγελέας v. Παπαντωνίου [1992] 3 ΑΑΔ 403.

71 Το οποίο έχει έκτοτε προβεί σε δεκάδες παραπομπές στο σύγγραμμα του Τσάτσου.

και το Ανώτατο Δικαστήριο διαχωρίστηκε εκ νέου σε Ανώτατο Συνταγματικό Δικαστήριο και Ανώτατο Δικαστήριο, συναντώνται 63 παραπομπές σε επίπεδο μονομέλειας και 41 σε επίπεδο Ολομέλειας. Συνολικά δηλαδή οι παραπομπές σε αποφάσεις του Ανώτατου Δικαστηρίου μεταξύ 1964-2023 ανέρχονται σε 355 σε επίπεδο μονομέλειας και 82 σε επίπεδο Ολομέλειας. Μεταξύ 2023-2025 (Αύγουστο) εξάλλου, συναντώνται 10 επιπρόσθετες παραπομπές σε αποφάσεις του Ανώτατου Συνταγματικού Δικαστηρίου και άλλες 4 σε αποφάσεις του Εφετείου[72].

Μεμονωμένες είναι οι παραπομπές σε άλλα έργα του Τσάτσου. *Το Πρόβλημα της Ερμηνείας εν τω Συνταγματικώ Δικαίω*[73], έτυχε παραπομπής σε δύο αποφάσεις της Ολομέλειας[74] και σε μια απόφαση μονομέλειας[75], καθώς και σε ποινική έφεση, η οποία αφορούσε τη συνταγματικότητα ποινικής διάταξης που ποινικοποιεί τη δημοσίευση ψευδών ειδήσεων που δύνανται να κλονίσουν τη δημόσια τάξη ή την εμπιστοσύνη του κοινού προς το κράτος[76]. Το *Μελέται Διοικητικού Δικαίου*[77] έτυχε παραπομπής σε δύο αποφάσεις της Ολομέλειας[78] και σε δύο αποφάσεις που λήφθηκαν σε επίπεδο μονομέλειας[79]. Σε επίπεδο μονομέλειας[80] υπήρξε επίσης παραπομπή στο *Η Αίτησις Θεραπείας ως Διοικητική Προσφυγή κατά το εν Ελλάδι ισχύον Δίκαιο*[81]. Συναντώνται επίσης και δύο παραπομπές σε επίπεδο μονομέλειας σε άρθρα του Τσάτσου στο περιοδικό Θέμις[82].

---

72 Το οποίο από τον Ιούλιο του 2025 λειτουργεί ως Διοικητικό Εφετείο.

73 Αθήνα, 1970.

74 Τσαγγαρίδης κ.α. v. Δημοκρατίας [1975] 3 CLR 290, απόφαση μειοψηφίας Τριανταφυλλίδη· Sofroniou and others v. The Municipality of Nicosia [1976] 3 CLR 124.

75 Mylonas v. Republic [1984] 3 CLR 1094, απόφαση Πική.

76 Police v. Ekdotiki Eteria Inomeni Dimosiografi Dias Ltd and another [1982] 2 CLR 63. Στην απόφαση του Πική ο τίτλος του έργου είναι ελαφρώς παραποιημένος σε Interpretation of Statute in Constitutional Law. Απόσπασμα από την απόφαση αναπαράγεται αυτούσιο στην απόφαση της Ολομέλειας στη Λαούτας v. Δημοκρατίας [2001] 3 ΑΑΔ 40.

77 Αθήνα, 1957.

78 Christodoulou v. The President and Members of the Disciplinary Board of National Guard [1983] 3 CLR 999· Θουκυδίδης v. Δήμου Λεμεσού [2000] 3 ΑΑΔ 432.

79 Georghiou and others v. Republic [1983] 3 CLR 827, απόφαση Σαββίδη· Azinas v. Republic [1991] 4 ΑΑΔ 2098, απόφαση Δημητριάδη.

80 Borchard Lines Ltd v. The Municipality of Limassol [1983] 3 CLR 904, απόφαση Λώρη.

81 Αθήνα, 1958.

82 Pantazis v. Republic [1986] 3 CLR 239, απόφαση Α. Λοΐζου· Ζεβλάρη v. Αρχή Ηλεκτρισμού Κύπρου [1996] 4 ΑΑΔ 1172, απόφαση Καλλή.

Θεμιστοκλής Τσάτσος και Αλέξανδρος Σβώλος: Ο έμμεσος διάλογος των δύο δημοσιολόγων για τα Δεκεμβριανά

Σπύρος Βλαχόπουλος

I. Θεμιστοκλής Τσάτσος και Αλέξανδρος Σβώλος: Δύο κορυφαίοι δημοσιολόγοι στα αντίπαλα στρατόπεδα των Δεκεμβριανών του 1944

Το Ίδρυμα, του οποίου την ευδόκιμο λειτουργία επί τρεις δεκαετίες γιορτάζουμε, φέρει τα ονόματα του Θεμιστοκλή και του Δημήτρη Τσάτσου. Ο πρώτος όμως μνημονεύεται και παραπέμπεται σπανιότερα και είναι μάλλον αδικημένος σε σχέση με τον δεύτερο. Ίσως γιατί η σύγχρονη γενιά των δημοσιολόγων γνώρισε προσωπικά μόνο τον Δημήτρη Τσάτσο και διδάχθηκε από τα βιβλία του. Για να αποκατασταθεί λοιπόν αυτή η «αδικία», το παρόν κείμενο αναφέρεται στον Θεμιστοκλή Τσάτσο και, μάλιστα, σε μια πτυχή της ζωής του που δεν σχετίζεται με τη νομική επιστήμη: Πρόκειται για τις απόψεις του Θεμιστοκλή Τσάτσου για τα Δεκεμβριανά του 1944[1]. Οι θέσεις του παρουσιάζονται σε αντιπαραβολή με τις θέσεις του κορυφαίου ίσως συνταγματολόγου του Μεσοπολέμου, του Αλέξανδρου Σβώλου, όπως αυτές αποτυπώνονται σε σειρά άρθρων του το 1945 στην εφημερίδα «Η Μάχη»[2]. Η συγκριτική αυτή προσέγγιση έχει ενδιαφέρον, γιατί οδηγεί σε συμπεράσματα για την προσωπικότητα δύο κορυφαίων δημοσιολόγων, οι οποίοι δεν υπηρέτησαν μόνο τη νομική επιστήμη αλλά συμμετείχαν ενεργά στον δημόσιο βίο. Μάλιστα, και όσον αφορά ειδικά τα Δεκεμβριανά του 1944, ο Θεμιστοκλής Τσάτσος και ο Αλέξανδρος Σβώλος είχαν «στρατευθεί» στα δύο αντιμαχόμενα στρατόπεδα. Ο πρώτος με τις κυβερνητικές δυνάμεις και ο δεύτερος με τις δυνάμεις του ΕΛΑΣ. Πού συμφωνούσαν και πού διαφωνούσαν όμως οι δύο δημοσιολόγοι στην προσέγγισή τους για τα αίτια και τις ευθύνες των Δεκεμβριανών;

---

1 Βλ. Θ. Τσάτσο, Ο Δεκέμβριος 1944, Αθήναι 1945.

2 Βλ. και «Ο Σβώλος για τα Δεκεμβριανά», διαθέσιμο στο: kalyteresmeres.wordpress.com/2013/12/04/ο-σβωλοσ-για-τα-δεκεμβριανα.

ΙΙ. Τα αίτια των Δεκεμβριανών

Κατά τον Θεμιστοκλή Τσάτσο, τα Δεκεμβριανά οφείλονται στη διαφωνία για τη διάλυση του ΕΛΑΣ και τη συμμετοχή των δυνάμεων της Ορεινής Ταξιαρχίας στον νέο στρατό του ελληνικού κράτους. Η θέση του δε είναι απολύτως σαφής και υποστηρίζει ότι ορθώς αποφασίσθηκε να συμμετάσχει στον νέο στρατό η Ορεινή Ταξιαρχία, χωρίς αυτό να αποτελεί αντίφαση με τη διάλυση του ΕΛΑΣ: «*Είναι αδιαφιλονίκητα σαφέστατες οι επανειλημμένες δηλώσεις του Γ. Παπανδρέου, σχετικά με τις ένοπλες δυνάμεις, που δεν πειθαρχούν αποκλειστικά στην Εθνική Κυβέρνησι. Μα το σημαντικώτερο είναι πως οι εαμικοί έχουν απερίφραστα και κατηγορηματικά δεχθεί να διαλυθή ο ΕΛΑΣ μετά την απελευθέρωσι […] Αυτή τη συμφωνία ζητούν να τροποποιήσουν οι εαμικοί αυθαίρετα και χωρίς καμία δικαιολογία, απαιτώντας την αποστράτευσι της ΙΙΙ Ορεινής Ταξιαρχίας και του Ιερού Λόχου, που δεν ήταν ανταρτικές ομάδες. Ήταν όμως, ισχυρίζονται οι εαμικοί, εθελοντικός στρατός κι έπρεπε γι' αυτό να διαλυθή. Τούτο, η διάλυσι των εθελοντικά συγκροτημένων μονάδων, δεν είχε ποτέ συμφωνηθεί. Εξ άλλου ούτε η ΙΙΙ Ορεινή Ταξιαρχία, ούτε ο Ιερός Λόχος ήταν "εθελοντικός" στρατός. Στη Μ. Ανατολή η στράτευσι δεν ήταν εθελοντική, ήταν υποχρεωτική για όλους τους Έλληνες, και για τους εγκατεστημένους εκεί και για τους πρόσφυγες […] Οι μονάδες αυτές δεν ήτανε καν εθελοντικός στρατός. Είχανε σχηματισθεί από κανονική επιστράτευσι. Μόνον η συμμετοχή στον Ιερό Λόχον ήταν εθελοντική κι αυτό μόνο στην αρχή. Μα όσοι δε θα συμμετείχανε στον Ιερό Λόχο θα κατατάσσονταν υποχρεωτικά σ' άλλη μονάδα […] Και τι απειλή μπορούσε ν' αποτελέση η ΙΙΙ Ορεινή Ταξιαρχία, με δύναμι τότε 2.000 ανδρών; (οι άλλοι μένανε στην Ιταλία)*».

Και συνεχίζει ο Τσάτσος: «*Οι Υπουργοί της άκρας Αριστεράς, μετά τη διαπίστωσι ότι το Υπουργικό Συμβούλιο δε θα δεχθεί ποτέ τη διάλυσή της ΙΙΙ Ορεινής Ταξιαρχίας και πως, ακόμα κι αν τη δεχότανε, θάμενεν οπωσδήποτε απραγματοποίητη, γιατί δεν θα την ενέκρινε το Συμμαχικό Στρατηγείο, διατυπώνουνε δικό τους σχέδιο αποστρατεύσεως. Το σχέδιο αυτό στο άρθρο 2 ώριζε: "Θα καταρτισθή μικτό τμήμα Εθνικού Στρατού ίνα συνεχίση συμβολικώς την συμμετοχήν του εις τον κοινό συμμαχικόν αγώνα και λάβη επίσης μέρος, εάν απαιτηθή, εις τας περιοχάς Κρήτης και Δωδεκανήσων. Εις το μικτόν τούτο τμήμα του Εθνικού Στρατού, το οποίον θα συμβολίζη επίσης την Εθνικήν Ενότητα, θα μετάσχη η Ορεινή Ταξιαρχία, ο Ιερός Λόχος, τμήματα του ΕΔΕΣ, καθώς και μία ταξιαρχία του ΕΛΑΣ, εξοπλισμένη αναλόγως"*».

Όσον αφορά τις δίκες των δωσιλόγων και τη μομφή εκ μέρους της Αριστεράς ότι η κυβέρνηση του Γεωργίου Παπανδρέου καθυστερούσε την έναρξή τους, ο Θεμιστοκλής Τσάτσος παραθέτει: Το ΚΚΕ απαιτεί «*την έκδοση των αποφάσεων για τις κυριότερες δίκες για συνεργασία με τον εχθρό μέχρι 10 Δεκεμβρίου. Τέτοιος όρος ήταν ανεφάρμοστος. Συστάσεις συντομίας, δικονομικές τροπολογίες για να καθίσταται η συντόμευσι δυνατή, είναι απόλυτα νοητές, ενδεδειγμένες μάλιστα. Αλλά υποχρεωτική έκδοσι των αποφάσεων μέχρι 10 Δεκεμβρίου, δηλαδή μιάν εβδομάδα από τη Δευτέρα 4 Δεκεμβρίου, που ήταν η πιο σύντομη δυνατή ημερομηνία ενάρξεως των δικών, είναι κάτι το πρωτάκουστο και το ακατανόητο. Άλλωστε την έναρξη των δικών καθυστερούσεν η εφαρμογή της διατάξεως, που είχαν υποδείξει οι Υπουργοί της άκρας Αριστεράς για λαϊκά μέλη υποδεικνυόμενα από τις επαγγελματικές οργανώσεις*».

Πάντως, ο Θεμιστοκλής Τσάτσος θεωρεί ότι όλα αυτά ήταν μόνον η αφορμή και ότι πραγματική αιτία ήταν η απόφαση του ΚΚΕ να προσπαθήσει να κατακτήσει την εξουσία. Δεν διστάζει μάλιστα να χρησιμοποιήσει πολύ σκληρές εκφράσεις: «*Για να δικαιολογήσουνε τη στάσι του Δεκεμβρίου, τα γεγονότα της Κυριακής εκείνης, θάπρεπεν η στάσι να είναι αποτέλεσμά των. Μα η στάσι σχεδιάστηκε και προετοιμάζονταν από καιρό, πολύ πριν από τα γεγονότα της 3 Δεκεμβρίου […] Το έγκλημα του Δεκεμβρίου, βαραίνει ακέραιο το ΚΚΕ και ιδιαίτερα την ηγεσία του. Είχεν ύπουλα προετοιμάσει τις υλικές του προϋποθέσεις και την πολιτική του σκηνοθεσία. Κι εξαπέλυσε με ψυχρόν υπολογισμό τον εμφύλιο πόλεμο […] Όλες όμως οι δικαιολογίες, που σοφίστηκε το ΚΚΕ, είν' άτεχνα κατασκευάσματα. Ξεσκεπαστήκανε και η χρησιμοποίησί τους ακόμα τώρα φανερώνει την αγωνία, που κατέχει σήμερα τους ηγέτες του ΚΚΕ, μετά τις καταστρεπτικές συνέπειες του Δεκεμβρίου*».

Αλλά και ο Αλέξανδρος Σβώλος εντοπίζει την έκρηξη των Δεκεμβριανών στη διάλυση του ΕΛΑΣ και τη συμμετοχή της Ορεινής Ταξιαρχίας στον νέο στρατό, αν και υιοθετεί διαφορετική άποψη από αυτή του Θεμιστοκλή Τσάτσου ως προς το ποιος είχε δίκιο στο ζήτημα αυτό: «*Το πιο ακανθώδικο ήταν η αποστράτευση των ανταρτικών δυνάμεων και η δημιουργία τακτικού στρατού που να παρέχει εγγύηση, ασφάλεια και εμπιστοσύνη σ' όλους και επομένως και στους δημοκρατικούς και στην Αριστερά. Ο κ. Παπανδρέου είχε κάμει τις συνεννοήσεις για την εφαρμογή της αρχής της αποστράτευσης των ανταρτικών δυνάμεων, μόνο προς τους εκπροσώπους του ΚΚΕ. Είχαν καταλήξει σε μια συμφωνία χωρίς λεπτομέρειες. Απασχολημένος με το υπουργείο των Οικονομικών δεν παρακολούθησα αυτές τις συνεννοήσεις και δεν μου δόθηκε η ευκαιρία να επιστήσω εγκαιρότερα την προσοχή*

όλων στη λεπτότητα, την πολιτικότητα και προ πάντων την ελαστικότητα με την οποία θα έπρεπε ν' αντιμετωπισθεί το ζήτημα –ένα ζήτημα που και στη Γαλλία και στο Βέλγιο παρουσίασε, (μικρότερες είναι η αλήθεια) δυσκολίες και που ήταν τόσο πιθανό ότι θα παρουσίαζε κι εδώ, όπως και παρουσίασε, μεγάλες και κρίσιμες δυσχέρειες και δε θα μπορούσε ίσως να λυθεί ομαλά. Η πέτρα του σκανδάλου στάθηκε η Ορεινή Ταξιαρχία, σώμα που άξιζε καλύτερη τύχη παρά να γίνει τουλάχιστον η μοιραία αφορμή μιας αιματηρής σύγκρουσης». Οι τελευταίες αυτές λέξεις του Σβώλου έχουν ιδιαίτερη σημασία, γιατί και αυτός χρησιμοποιεί τη λέξη «αφορμή» (και όχι τη λέξη «αιτία») ως προς το ζήτημα της αποστράτευσης της Ορεινής Ταξιαρχίας ως αφετηρίας των Δεκεμβριανών. Συνεχίζει δε ο Σβώλος:

«*Ο προγραμματικός λόγος του πρωθυπουργού στις 18 Οκτωβρίου όριζεν ότι "βάσις του εθνικού στρατού για το μέλλον θα είναι η τακτική στρατολογία". Είχε αποφασισθεί η διάλυση των ανταρτικών ομάδων που ήσαν εθελοντικές. Η Ορεινή Ταξιαρχία είχε συγκροτηθεί στη Μέση Ανατολή. Όλοι ξέρουν ότι άσχετα με τη λαμπρή πολεμική της δράση στην Ιταλία, η Ταξιαρχία αυτή δεν ήταν σχηματισμός σα κι εκείνους που προκύπτουν πάντοτε απ' την κανονική γενική στρατολογία. Ήταν, όπως και ο Ιερός Λόχος, στρατιωτικός σχηματισμός κατ' ουσίαν και κατά τύπους εθελοντικός. Η Ταξιαρχία είχε σχηματισθεί μάλλον με προσωπική επιλογή […] Έτσι η Ταξιαρχία του Ρίμινι, που με την παρουσία της στην Αθήνα δημιούργησε ένα πρόσθετο έναυσμα δυσπιστίας, δεν μπορούσε ούτε έπρεπε να εξαιρεθεί απ' τη διάλυση των ενόπλων δυνάμεων που είχαν δημιουργηθεί κάτω από τις έκτακτες συνθήκες της στρατιωτικής οργανώσεως του έθνους. Δε μπορούσε και δεν έπρεπε να διατηρηθεί αφού στο εξής οι στρατιωτικές δυνάμεις της χώρας θα βασίζονταν μόνο στη γενική τακτική στρατολογία […] Δυστυχώς, ο κ. Παπανδρέου μετέβαλε τη συμφωνία γιατί, όπως εξήγησε ο ίδιος πολλές φορές, η βρετανική κυβέρνηση (ειδικότερα η "επιθυμία του κ. Τσώρτσιλ") και η απόφαση των εδώ βρετανικών στρατιωτικών αρχών δεν επέτρεψαν τη διάλυση της Ταξιαρχίας […] Την επιθετική αυτή θέση της η κυβέρνηση την χρωμάτισε ακόμα περισσότερο με τον τρόπο που χειρίσθηκε το ζήτημα του συλλαλητηρίου της Κυριακής 3 Δεκεμβρίου. Προκάλεσε την πρώτη και κρίσιμη αιματοχυσία, που θα ήταν ακόμα σοβαρότερη αν δεν την σταματούσαν οι βρετανικές περιπολίες*».

Αντίστοιχες θέσεις εκφράζει και η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας (ΕΛΔ)[3], το

[3] Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας. Θέσεις για τα Δεκεμβριανά. Απόφαση της Κεντρικής Επιτροπής της 15 Μαρτίου 1945.

κόμμα του Αλέξανδρου Σβώλου: «*Κινδυνεύει κανείς να μην κατανοήσει ποτέ τα γεγονότα, αν δεν πάρει για βάση της σκέψης του πως ποτέ δεν υπήρξε ζήτημα αποστράτευσης του ΕΛΑΣ καθεαυτό, αυθύπαρχτο, ξεκρέμαστο. Πάντα το ζήτημα ήταν ταυτόχρονα ζήτημα εγγυήσεων για την εφαρμογή του προγράμματος ηθικού καθαρμού και για τη δημοκρατική εξέλιξη. Ο ΕΛΑΣ ήταν απέναντι των φασιστών και των δοσιλόγων ο μόνος εγγυητής για την εφαρμογή αυτού του προγράμματος. Έπρεπε να παραχωρήσει τη θέση του σε δυνάμεις εθνικές και όχι φασιστικές ή δοσιλογικές. Κάθε τέτοια δύναμη έπρεπε να λείψει, για ν' αφήσει τα όπλα ο ΕΛΑΣ. Μα η αντίδραση το μόνο που επιδίωκε ήταν ο αφοπλισμός του ΕΛΑΣ. Ούτε την εκκαθάριση (φυσικά!) επιθυμούσε, ούτε τη διάλυση των άλλων εθελοντικών σωμάτων, Ορεινής Ταξιαρχίας, Ιερού Λόχου κλπ. Η βιάση της για την αποστράτευση του ΕΛΑΣ υπήρξε καταπληχτική. Αν όλα όσα έκανε για να φτάσει στο σκοπό της προκαλούσαν ρήξη, τόσο το καλύτερο για την Αντίδραση*».

Ταυτόχρονα όμως η Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας μέμφεται τον ΕΛΑΣ για τη μη αποδοχή των προτάσεων Σκόμπυ που θα οδηγούσαν σε συνθηκολόγηση: «*Τριάντα τρεις μέρες ο λαός της Αθήνας δείχνει το θρυλικό πια ηρωισμό του. Τριάντα τρεις ημέρες η Ελληνική Αντίδραση ευλογεί τα ξένα όπλα και τα εξωθεί στην πιο μεγάλη σκληρότητα απέναντι και στους ενόπλους και στους αμάχους Αθηναίους που τρία χρόνια έγραψαν τις πιο ωραίες σελίδες αντίστασης εναντίον των Γερμανών […] Εμβρόντητοι και οργισμένοι οι συνοικισμοί δέχονται τα βλήματα των συμμαχικών όπλων. Τριάντα τρεις μέρες ο Αθηναϊκός λαός κρατάει το τουφέκι απέναντι στο σύγχρονο οπλισμό, σε τανκς, σ' αεροπλάνα, σε πυροβολικό, "Ξηράς, Θαλάσσης και Αέρος". Μια λαϊκή εποποιΐα που και το σύνολο και οι λεπτομέρειες της έχουν κινήσει παγκόσμιο θαυμασμό. Όχι μόνο ένα κόμμα λαϊκό σαν το δικό μας, αλλά κανείς φιλελεύθερος άνθρωπος δε μπορεί να μην αποτίσει φόρο τιμής και θαυμασμού στους ήρωες και τα θύματα ενός τέτοιου αγώνα. Το αίμα που χύνεται σε τέτοιους αγώνες ποτίζει και γιγαντώνει το παγκόσμιο δέντρο της λευτεριάς.*

Η πολιτική όμως διεξαγωγή αυτού του αγώνα πρέπει να κριθεί με αυστηρότητα. Από τη στιγμή που η Αγγλική ανάμιξη ήταν πια γεγονός –πράγμα που έπρεπε να περιμένουμε– επιβάλλονταν η κατάπαυση της άνισης πάλης. Η ένοπλη εξέγερση δεν μπορούσε, μες τις διεθνείς και ελληνικές συνθήκες εκείνης της στιγμής, να καταλήξει στην κατάληψη της εξουσίας. Οι Μεγάλοι Σύμμαχοι πολεμούσαν από κοινού τους Γερμανούς –και όχι μεταξύ τους. Η εξέγερση αυτή θα έμενε μια διαμαρτυρία. Το τέρμα της θα ήταν κάποιος συμβιβασμός. Το ταχύ τέρμα (και για λόγους στρατιωτικούς και για λόγους πολιτικούς) θα ήταν το πιο συμφέρον.

Ο χειρισμός της ηγεσίας του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ δεν πήρε υπόψη τα πολιτικά δεδομένα της στιγμής και δεν προσαρμόστηκε όπως έπρεπε στις ανάγκες. Όταν ο στρατηγός Σκόμπυ στέλνει τους όρους του, η Κ.Ε. του ΕΛΑΣ δεν τους αποδέχεται, αλλά συζητεί και πολιτικούς όρους, για τους οποίους ο κ. Σκόμπυ δηλώνει πως είναι αναρμόδιος. Η αντιδραστική Δεξιά είχε πετύχει τούτο, να παρεμβάλει ένα ξένο στρατηγό, μπασμένο πια σε μια στρατιωτική επιχείρηση (με όλα τα επακόλουθα γοήτρου της Βρετανικής Αυτοκρατορίας κλπ.) στη διένεξή της με το Αριστερό Κίνημα. Το παιχνίδι την ωφελούσε, γιατί ο στρ. Σκόμπυ δεν μπορούσε να υποχωρήσει. Και τούτο εξυπηρετούσε την Αντίδραση. Η ηγεσία του ΕΛΑΣ έπρεπε να αντιληφθεί πως η απομόνωση του στρατιωτικού ζητήματος έπρεπε να γίνει δεχτή, γιατί μόνο μ᾽ αυτό τον τρόπο θα σταματούσε η Ελληνοαγγλική σύρραξη και θα βαδίζαμε προς μια κάποια λύση του πολιτικού ζητήματος καλύτερη τότε, από ό,τι μπορούσε να γίνει αργότερα. Και όταν ήρθε ο κ. Τσώρτσιλ πάλι η ηγεσία του ΕΛΑΣ έδειξε έλλειψη πολιτικής ευκαμψίας. Η έλευση του κ. Τσώρτσιλ αποτελούσε μια ηθική νίκη με μεγάλη πολιτική απήχηση. Αν τότε λύνονταν τα ζητήματα, με οποιαδήποτε θυσία του ΕΑΜ, πάλι το ενεργητικό πολιτικό κατάλοιπο θα ήταν πολύ μεγάλο».

III. Οι συνέπειες και τα θύματα των Δεκεμβριανών

Όσον αφορά τα θύματα και τις ακρότητες των Δεκεμβριανών, ο Θεμιστοκλής Τσάτσος αναφέρει: «*Μα πρόχειρα φαίνεται πως στην Αθήνα μόνο:*

Οι όμηροι ξεπέρασαν τις δέκα χιλιάδες.

Οι εκτελέσεις –ομήρων και μη– υπερβαίνουν τις δύο χιλιάδες.

Οι λεηλασίες ξεπέρασαν το δισεκατομμύριο (τότε), χώρια οι αποθήκες του Δ.Ε.Σ. και

Τα σπίτια, που τιναχτήκανε στον αέρα ή πυρπολήθηκαν, ξεπερνούν τα 200».

Μεγαλύτερο πάντως ενδιαφέρον για το ζήτημα αυτό έχουν οι αναπτύξεις του Σβώλου, ο οποίος, αν και είχε συμπαραταχθεί με το ΕΑΜ, δεν δίστασε να καταδικάσει τις ακρότητες και της δικής του πλευράς: «*Ο έλεγχος της σύρραξης, απ᾽ την ώρα που όπως ήταν μοιραίο θολά και ύποπτα και ανεύθυνα στοιχεία, αλλά με υπερβολική πρωτοβουλία και εξουσία θα επωφελούντο της αναταραχής για να εκδηλώσουν την εγκληματική τους φύση ή τη διοικητική απειρία και ανικανότητά τους, ήταν δύσκολο να υπάρξει. Και είναι βέβαιο ότι ξέφυγε απ᾽ τα χέρια της ηγεσίας. Έτσι η ηθική φυσιογνωμία της σύρραξης, φορτώθηκεν αίματα, λεηλασίες και καταχρήσεις που χωρίς να την αλλοιώσουν στην ιστορία*

των λαϊκών συγκρούσεων, την έβλαψαν στη συνείδηση των ευρυτάτων τμημάτων του λαού, που γενικά, από φυλετική ευγένεια χαρακτήρος αντιπαθεί τη βία και το αίμα. Υπάρχουν βέβαια και εξηγήσεις των εκτροπών, όχι όμως πάντοτε δικαιολογίες. Είναι βέβαιο ότι υπήρχε σωρευμένο υλικό κοινωνικού μίσους τόσο απ᾽ την τυραννία και την λαϊκή εκμετάλλευση που είχε εφαρμόσει η δικτατορία, όσο κι απ᾽ την τυραννία, την εκμετάλλευση, το μαυραγοριτισμό και την προδοσία που είχε γεμίσει ασφυκτικά την περίοδο της κατοχής. Ο πολιτικός και ο αισθηματίας είναι αδύνατο να εγκρίνουν, ο ψυχρός παρατηρητής θα εξηγήσει πολλά πράγματα με την προέλευση και την προϊστορία τους. Κανείς δεν ξέρει υπεύθυνα πως και γιατί έγιναν όλες οι φριχτές παρεκτροπές, ποιοι ακριβώς ήσαν οι δράστες κι αν ήσαν αληθινά υπεύθυνοι παράγοντες, αν ήσαν αληθινά λαϊκοί αγωνιστές, έστω και τυφλοί απ᾽ τον φανατισμό της πάλης, ή κακοποιοί που συχνά επιπλέουν σε τέτοιες ώρες. Η Δικαιοσύνη η ίδια ούτε ήταν ούτε είναι δυνατό να το εξακριβώσει, αλλ᾽ ούτε και το θέλησε, διότι προτίμησε να προσφερθεί στην ομαδική καταδίωξη κάθε εαμικού, αριστερού ή μη μοναρχικού ή μη δικτατορικού στοιχείου και γέμισε έτσι τις φυλακές χωρίς να βρει πραγματικούς ενόχους. Το κακό που έκαμαν οι ένοχοι το πληρώνουν δεκάδες χιλιάδων μη ενόχων και το πληρώνει η ιδέα της ομαλότητας και της ησυχίας της χώρας. Έτσι η αμνηστία για το συμφέρον του συνόλου έγινε πια ανάγκη γενικότερα αισθητή».

Ακόμα πιο ανθρώπινα –και γι᾽ αυτό συγκλονιστικά– είναι τα ακόλουθα λόγια του Σβώλου: «*Μπορώ να συμπεράνω ότι, όπως έλεγα τελευταία στο λόγο μου στη Θεσσαλονίκη, έχω ήσυχη την συνείδησή μου ότι έκαμα μέχρι τέλος το καθήκον μου για να προαγάγω όσο μπορούσα την εθνική ενότητα, για να προλάβω τη διάλυσή της, για να προλάβω όσα ακολούθησαν ύστερα, για να προλάβω τη σύρραξη του Δεκέμβρη, για να σταματήσει όταν ξέσπασε όσο ήταν δυνατό εγκαιρότερα, για να προληφθούν τόσες συμφορές, τόσα πένθη, τόσα αθώα θύματα. Κι αν απ᾽ όλες τις πλευρές που υπεύθυνα αναμίχθηκαν στην υπόθεση υπήρχε η ίδια διάθεση, η ίδια ανιδιοτέλεια και η ίδια αυταπάρνηση –ίσως ο ρους των πραγμάτων θα ήταν αλλιώτικος*».

Στο ίδιο πλαίσιο κινούνται και οι θέσεις της Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας: «*Δεν είναι μόνο ο κυρίως πολιτικός χειρισμός του ζητήματος που είναι άξιος για αυστηρή κριτική. Και από άλλες απόψεις πρέπει να σημειωθούν καίρια σφάλματα. Πρώτα-πρώτα η ομαδική σύλληψη αμάχων –η ομηρία. Κανένας δεν μπορεί ν᾽ αρνηθεί πως αυτό το μέτρο εφαρμόστηκε αφού πρώτα, όπου έμεναν ή όπου έμπαιναν οι κυβερνητικοί, έκαναν αθρόες συλλήψεις αμάχων και αφού ανακοινώθηκε*

απ᾽ το ραδιόφωνο η αποστολή των πρώτων τριών χιλιάδων στην Αφρική. Τα επίσημα ανακοινωθέντα του στρατηγού Σκόμπυ ονόμασαν βέβαια αυτούς τους αμάχους "αιχμαλώτους", ενώ βούηξε ο τόπος για τους "ομήρους" του ΕΛΑΣ […] Μα οι λέξεις δεν αλλάζουν την αλήθεια. Κι η αλήθεια είναι πως οι κυβερνητικοί συνέλαβαν πρώτοι αμάχους, ομήρους.

Μα τούτο δεν είναι αρκετό για να δικαιολογήσει το μέτρο αυτό από μέρους του ΕΛΑΣ. Πρώτον γιατί εφαρμόστηκε με τρόπο τόσο γενικό, χωρίς την ελάχιστη διάκριση, ώστε ένα άδικο μέτρο καθ᾽ εαυτό να γίνει ακόμη πιο άδικο στην πράξη. Δεύτερο γιατί, με την έλλειψη μεταφορικών μέσων και ειδών διατροφής, οργανώθηκαν αυτά τα καραβάνια των πεζών που περπατούσαν εκατοντάδες χιλιόμετρα, κι απόχτησαν την όψη του κάτεργου και το φωτοστέφανο του μαρτυρίου. Τέλος γιατί δεν πάρθηκαν αρκετά μέτρα ώστε τουλάχιστον να προφυλαχτεί η ζωή τους. Όχι μόνο υπάρχουν θάνατοι (λίγοι ή πολλοί αδιάφορο) απ᾽ την κακουχία, μα και εκτελέσεις ομήρων υπάρχουν για άγνωστες ή απίθανες αιτίες. Και τούτο πρόσθεσε στα άλλα. Είναι βέβαιο πως οι πλείστες απ᾽ αυτές τις υπερβασίες είναι αποτέλεσμα οικτρών πρωτοβουλιών κατώτερων οργάνων. Μα είναι επίσης βέβαιο πως και η λήψη του μέτρου γενικά και η μεγάλη εγκατάλειψη στην πρωτοβουλία των κατωτέρων είναι λάθη ηγεσίας […]

Μα όλ᾽ αυτά δεν εξαφανίζουν το θέμα των εκτελέσεων. Υπάρχουν εκτελέσεις, και εκτελέσεις άδικες ή άτοπες. Αλήθεια είναι πως ένα ποσοστό είναι μοιραίο επακόλουθο της ένοπλης λαϊκής εξέγερσης. Το πάθος του εμφυλίου πολέμου εξηγεί ένα μέγα μέρος αυτών των εκτελέσεων. Κανείς άλλωστε δε λησμονεί πως τα Δεκεμβριανά γίνονται ύστερ᾽ από την 4αυγουστιανή δικτατορία, μα και ύστερ᾽ από τέσσερα χρόνια πρωτοφανή ωμότητα των καταχτητών και απίθανη σκληρότητα των οργάνων του, που έκαναν να συμπυκνωθεί μες την ψυχή του αγωνιζόμενου λαού δικαιολογημένο μίσος. Έπειτα, για άλλους, είναι ένοπλη εξέγερση η ευκαιρία για να ξοφλήσουν ένα παλιό λογαριασμό. Προσποιούμενοι πως κατέχονται από επαναστατικό μένος, ικανοποιούν προσωπικά πάθη. Τέλος, μες σ᾽ αυτή τη γενική εξέγερση, άνθρωποι ανακατεύονται που έχουν ένστιχτα εγκληματικά και "κάνουν την τύχη τους", σκοτώνοντας όσο μπορούν. Όλοι αυτοί ξένοι προς το Λαϊκό Κίνημα, ξένοι προς τον υψηλό παλμό των αληθών αγωνιστών. Ποιο είναι το ποσοστό του αναπόφευκτου στην περίπτωση αυτή και που αρχίζει η ευθύνη της ηγεσίας είναι αδύνατο να διακριθεί. Είναι βέβαιο πως σ᾽ αυτή τη μάχη δεν υπάρχει ένα μέτωπο που ελέγχεται απόλυτα. Η καθολικότητα είναι χαρακτηριστικό της. Μα ούτε το πάθος, ούτε η εκδίκηση, ούτε η εγκληματικότητα αρκούν για να εξαλείψουν το

γενικό αίσθημα πως δεν υπήρξε αρκετή φροντίδα για ν' αποφευχθούν η υπερβολή, το πλήθος των εκτελέσεων. Με διαταγές αυστηρότερες, με μεγαλύτερη επαγρύπνηση, πιστεύουν όλοι πως το κακό θα ήταν μικρότερο, όπως κ' οι αδικίες που βαραίνουν σήμερα το κίνημα.

Το ίδιο ισχύει και για τις λεηλασίες. Τα όσα έκαναν οι εθνοφύλακες και οι ξένοι στρατιώτες δεν πρέπει να μας κάνουν να καλύψουμε τις υπερβασίες που έγιναν, όχι απ' τον τακτικό ΕΛΑΣ, μα από άλλους σχηματισμούς. Ας έκαναν ό,τι ήθελαν οι εθνοφύλακες και οι ξένοι. Τις δικές του δυνάμεις ο λαός τις ήθελε άμεμπτες […]».

IV. Ο Τσάτσος για τον Σβώλο και τη στάση της Ένωσης Λαϊκής Δημοκρατίας

Ο Θεμιστοκλής Τσάτσος αρχικά πιστώνει στον συνάδελφό του, Αλέξανδρο Σβώλο, μετριοπαθή στάση, τουλάχιστον στο χρονικό διάστημα πριν από την έναρξη των Δεκεμβριανών: «*Το πρώτον αποφασιστικόν επεισόδιο, που οδήγησε στο ξέσπασμα του ΕΑΜ, ήταν οι διαπραγματεύσεις που διεξήγαγε το φθινόπωρο του 1942 το κόμμα των Φιλελευθέρων με το ΚΚΕ. Στις διαπραγματεύσεις αυτές, που πήραν έναν απόλυτα επίσημο χαρακτήρα, αντιπρόσωπος του ΚΚΕ ήταν ο μακαρίτης Δ. Γληνός, κι αντιπρόσωπος του κόμματος των Φιλελευθέρων ο Θ. Τσάτσος. Δύο μήνες περίπου κράτησαν οι συνομιλίες. Τ' αποτελέσματα ήταν να διαπιστωθή μια διαφωνία, όσον αφορά τις εθνικές διεκδικήσεις και όσον αφορά την οργάνωσι του ΕΛΑΣ. Μια παρέμβασι του Α. Σβώλου έτεινε να διευθετήση τη διαφωνία για το πρώτο ζήτημα, δηλαδή τις εθνικές διεκδικήσεις. Μα μια επιστολή του Γ. Σιάντου επέφερε το ναυάγιο των συνεννοήσεων εκείνων*».

Στη συνέχεια όμως και χωρίς να αναφέρεται προσωπικά στον Αλέξανδρο Σβώλο, καταλογίζει ευθύνες στο κόμμα του, την Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας και ουσιαστικά το εξομοιώνει με το ΚΚΕ: «*Η κατανομή των ευθυνών για το έγκλημα του Δεκεμβρίου δεν απολήγει μόνο σε καταλογισμό της ευθύνης στο ΚΚΕ. Ευθύνες έχουν όλα τα "κόμματα", που έχει κατασκευάσει το ΚΚΕ για να υπάρχει το "εαμικό προσωπείο" […] Μα ευθύνες έχει και η ελδική ομάδα. Η στάσι της είναι αναποφάσιστη και αμφιβιακή, με κάποιο ξεχώρισμα περισσότερου θάρρους για τον Ηλία Τσιριμώκο […] Τα περισσότερα επιχειρήματα, που διατυπώνονται για να εξηγήσουνε το Δεκεμβριανόν έγκλημα, δεν είναι παρά μία πιο δειλή, μα πιο καλογραμμένη, διατύπωσι των επιχειρημάτων του ΚΚΕ, που αντικρούονται παραπάνω […] Η ΕΛΔ έχει κι αυτή μεγάλες πολιτικές ευθύνες, γιατί, με το νοθευμένο κριτήριό της, δε στάθηκεν ικανή να ορθώση ανάστημα κατά του ΚΚΕ πιστεύοντας*

–χωρίς μεγάλη στην αρχή βεβαιότητα–, πως το ΚΚΕ διαπράττει ένα λάθος κι όχι ένα έγκλημα».

Η μομφή αυτή δεν μένει αναπάντητη από την Ένωση Λαϊκής Δημοκρατίας: Μας «*κατηγορούν πως, ενώ είμαστε αντίθετοι προς τη λύση της ένοπλης εξέγερσης, δεν "αποκηρύξαμε το κίνημα", εδώ υπάρχει σύγχυση –καλόπιστη ή εσκεμμένη, ανάλογα με τον άνθρωπο. Εμείς δεν είμαστε τρίτοι, ουδέτεροι στη σύγκρουση. Άλλο διαλλακτικότητα και άλλο ουδετερότητα. Εμείς ανήκαμε σ' ένα στρατόπεδο. Είμαστε διαλλακτικοί, μέσα στο στρατόπεδό μας. Η συνδιαλλαγή (που ήταν έργο της ηγεσίας του κόμματος και όχι της βάσης του) δεν μπορούσε να γίνει κήρυγμα προς τα έξω ύστερ' απ' την έκρηξη των γεγονότων, την ώρα της μάχης, γιατί μοναδικό αποτέλεσμα θα είχε την εξασθένιση της μιας πλευράς σε όφελος της άλλης. Με τέτοιο κήρυγμα όχι μόνο θα ζημιώναμε το στρατόπεδο όπου ανήκουμε –μα θα ζημιώναμε και τη συνδιαλλαγή, γιατί η εξασθένιση της Αριστεράς θα ενίσχυε την αδιαλλαξία της Αντίδρασης. Απ' την πλευρά αυτή, κανείς, ΚΑΝΕΙΣ δε μας ζήτησε να συνεργασθούμε για τη συνδιαλλαγή. Ζητούσαν να γίνουμε σύμμαχοί τους στον εμφύλιο πόλεμο. Να γίνουμε αγόρευση του κ. Παπανδρέου, ανακοινωθέν του κ. Σκόμπυ, έγγραφο στη Λευκή Βίβλο του κ. Λήπερ […] Είχαμε κάθε προθυμία να πολεμήσουμε τον εμφύλιο πόλεμο με την συνδιαλλαγή. Η Δεξιά μας ζητούσε να πολεμήσουμε το ΕΑΜ, όπου ανήκαμε. Μας ζητούσαν τη "γενναιότητα" να διασπάσουμε το ΕΑΜ. Είχαμε την τιμιότητα να μη χτυπήσουμε πισώπλατα εκείνους που μαζί τους αγωνιστήκαμε εναντίον των κατακτητών. Για να μιλήσουμε την πολεμική γλώσσα: Υπήρξαμε ειρηνόφιλοι. Η Δεξιά ζητούσε ν' αυτομολήσουμε στο στρατόπεδό της […]*».

V. Συμπεράσματα: Δύο συνάδελφοι στη δίνη του Εμφυλίου Πολέμου

Ο Θεμιστοκλής Τσάτσος και ο Αλέξανδρος Σβώλος είχαν βίους παράλληλους: Υφηγητής του Διοικητικού Δικαίου στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών ο πρώτος, καθηγητής του Συνταγματικού Δικαίου στην ίδια Σχολή ο δεύτερος. Εκπρόσωπος των Φιλελευθέρων στην εξόριστη κυβέρνηση της Μέσης Ανατολής την περίοδο της Κατοχής ο πρώτος, πρωθυπουργός της «κυβέρνησης του Βουνού» ο δεύτερος. Υπουργός Δικαιοσύνης μετά την Απελευθέρωση ο πρώτος, υπουργός Οικονομικών ο δεύτερος. Υπάρχουν όμως και σημαντικές διαφορές μεταξύ τους, με κυριότερη από αυτές ότι ο πρώτος συντάχθηκε με τις δυνάμεις του αστικού κόσμου και ο δεύτερος με

τις δυνάμεις της Αριστεράς. Δύο μεγάλοι δημοσιολόγοι που ασχολήθηκαν με την πολιτική και ενεπλάκησαν στη δίνη του νέου Εθνικού Διχασμού. Ανακύπτει έτσι για μια ακόμη φορά το ερώτημα, κατά πόσο η εμπλοκή πανεπιστημιακών στην πολιτική ζωή, ιδίως στις κρίσιμες στιγμές, αποτελεί κέρδος για τους ίδιους και για τον τόπο. Στο ζήτημα αυτό θα μπορούσαν να υποστηριχθούν περισσότερες απόψεις. Ένα πάντως είναι το σίγουρο: Η εμπλοκή των πανεπιστημιακών στις σφοδρές συγκρούσεις την περίοδο των Δεκεμβριανών τους έκανε να χάσουν ένα βασικό χαρακτηριστικό που πρέπει να διέπει τον επιστήμονα. Τη νηφαλιότητα και την ψύχραιμη προσέγγιση. Όταν εντάσσεσαι σε μια από τις πλευρές που μάχονται για την κατάληψη της εξουσίας, είναι πράγματι δύσκολο να κρατήσεις τις ιδιότητες αυτές (έστω και εάν δεν χάνεις την αυτοκριτική σου διάθεση όπως αποδεικνύουν ιδίως οι αναπτύξεις του Σβώλου για τις ακρότητες που διαπράχθηκαν στα Δεκεμβριανά). Η επιστημονική ανάλυση των γεγονότων υποχωρεί απέναντι στον αγώνα για την κατάληψη της εξουσίας, ιδίως όταν αυτός λαμβάνει τα χαρακτηριστικά της ένοπλης σύρραξης. Άλλωστε, ένας εμφύλιος πόλεμος αποτελεί τη χειρότερη μορφή σύγκρουσης. Είναι «πόλεμος με ονοματεπώνυμο», αφού συχνά γνωρίζεις προσωπικά αυτόν που έχεις απέναντί σου και σημαδεύεις με το όπλο σου. Ακόμα και η ιδιότητα του επιστήμονα υποτάσσεται δυστυχώς σε αυτή τη διαχρονική αλήθεια.

Γ΄ ΜΕΡΟΣ

Σύνταγμα των εξουσιών

Η κρίση του δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους δικαίου στην Ελλάδα

Ξενοφών Κοντιάδης

Ι. Η υποχώρηση του κράτους δικαίου

Η λειτουργία των δικαιοκρατικών θεσμών στην Ελλάδα παρουσιάζει διαχρονικά προβλήματα. Η σταθεροποίηση της δημοκρατίας κατά τη Μεταπολίτευση δεν υπήρξε ανέφελη ως προς τον σεβασμό επιμέρους εκφάνσεων της αρχής του κράτους δικαίου. Ωστόσο δημιουργήθηκαν ταυτόχρονα νέοι μηχανισμοί για την προστασία των δικαιωμάτων και την ενίσχυση των εγγυήσεων απέναντι σε αυθαιρεσίες των κυβερνώντων, με σημαντικότερο τις ανεξάρτητες αρχές και τη συνταγματοποίηση των πέντε σπουδαιότερων από αυτές.

Επαναλαμβανόμενες όψεις των δικαιοκρατικών ελλειμμάτων αποτελούν οι αλλεπάλληλες καταδικαστικές αποφάσεις κατά της Ελλάδας από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, που δικαιώνουν πολίτες για τη μακροχρόνια αναμονή στην απονομή δικαιοσύνης και για την άρνηση της διοίκησης να εκτελέσει τελεσίδικες αποφάσεις, η fast track νομοθέτηση, η υποβάθμιση του κοινοβουλευτικού ελέγχου και η κατάχρηση στην έκδοση πράξεων νομοθετικού περιεχομένου, η επιλογή της ηγεσίας των ανωτάτων δικαστηρίων από την Κυβέρνηση κατά τρόπο που θέτει ενίοτε υπό αμφισβήτηση την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και η ανεπαρκής διάθεση στις ανεξάρτητες αρχές των αναγκαίων πόρων για να επιτελέσουν το έργο τους.

Την περίοδο διακυβέρνησης από την Κυβέρνηση συνεργασίας ΣΥΡΙΖΑ-ΑΝΕΛ υπήρξαν πλήγματα κατά του κράτους δικαίου με εμβληματικότερο την παράκαμψη του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης, ως ανεξάρτητης αρχής αρμόδιας για την απονομή των ραδιοτηλεοπτικών αδειών, καθώς και την αφαίρεση από αυτό ακόμη και της κυρωτικής του αρμοδιότητας. Η κυβερνητική κριτική που ασκήθηκε τότε κατά αποφάσεων του Συμβουλίου

της Επικρατείας, όπως για την επίμαχη απόφαση που έκρινε αντισυνταγματικές τις ρυθμίσεις περί ραδιοτηλεοπτικών αδειών, αποκάλυψε την ένταση μεταξύ πολιτικής και δικαστικής εξουσίας.

Σύμφωνα με τον αντίλογο που με σαφήνεια διατύπωσε αργότερα ο επιφανής νομικός και βουλευτής της τότε κυβερνητικής πλειοψηφίας Κώστας Δουζίνας, «η περίοδος διακυβέρνησης του ΣΥΡΙΖΑ ήταν εξαιρετική ευκαιρία για την παρακολούθηση της σχέσης πολιτικής και δικαίου. [...] Οι ανεξάρτητοι άρχοντες, δικαστές και τραπεζίτες, ανέλαβαν την υπεράσπιση του καθεστώτος. Το Συμβούλιο της Επικρατείας χρησιμοποίησε τον συνταγματικό έλεγχο για να ακυρώσει σημαντικές πολιτικές αποφάσεις. Ο Άρειος Πάγος πήρε και παίρνει επανειλημμένα αποφάσεις υπέρ των τραπεζών και του μεγάλου κεφαλαίου»[1]. Υπό αυτό το πρίσμα, με κατά περίπτωση ορθές ή εσφαλμένες αποφάσεις, η δικαστική εξουσία λειτούργησε ως ισχυρό δικαιοκρατικό αντίβαρο απέναντι στην Κυβέρνηση.

Ωστόσο από το 2019, μετά την ανάδειξη της Κυβέρνησης της Νέας Δημοκρατίας, τα πλήγματα κατά του κράτους δικαίου εντάθηκαν. Ένα πρώτο δείγμα αποτέλεσε η αδιαφανής χρηματοδότηση ΜΜΕ το 2020 με τη διάθεση ποσού 20 εκατομμυρίων ευρώ για την καμπάνια «Μένουμε Σπίτι» λόγω της πανδημίας COVID-19, η οποία προκάλεσε έντονες αντιδράσεις επειδή πολλοί ιστότοποι και έντυπα έλαβαν χαμηλότερα ποσά παρά την υψηλότερη επισκεψιμότητα, ενώ υπήρξαν και καταγγελίες για χρηματοδότηση μέσων που δεν λειτουργούσαν ή ιστοσελίδων που δεν περιλαμβάνονταν στο μητρώο online ΜΜΕ. Οι πρακτικές χρηματοδότησης ΜΜΕ με αδιαφανή κριτήρια επαναλήφθηκαν τα επόμενα χρόνια, σε συνάρτηση με μεθόδους όπως οι καταχρηστικές αγωγές SLAPP και ο έλεγχος της δημοσιογραφικής ατζέντας μέσω διαφήμισης ή «δημοσίων σχέσεων». Το 2025, για τέταρτη συνεχή χρονιά, η οργάνωση «Δημοσιογράφοι Χωρίς Σύνορα» (RSF) κατέταξε την Ελλάδα τελευταία στην Ευρωπαϊκή Ένωση όσον αφορά την ελευθερία του Τύπου.

Μία άλλη όψη κατ᾽ εξακολούθηση παραβίασης του κράτους δικαίου αποτελούν τα pushbacks, οι κατά σύστημα παράνομες, βίαιες απωθήσεις μεταναστών και προσφύγων στα σύνορα, χωρίς να λαμβάνονται υπόψη τα δικαιώματά τους για άσυλο και η προστασία της ζωής τους, παραβιάζοντας το διεθνές δίκαιο και τις συμβάσεις για τα ανθρώπινα δικαιώματα, με κορυ-

[1] Κ. Δουζίνας, Το κράτος των δικαστών, 2025, σ. 35 επ.

φαία στιγμή το πολύνεκρο ναυάγιο της Πύλου τον Ιούνιο του 2023, για το οποίο τα ευρήματα του Συνηγόρου του Πολίτη οδήγησαν σε ποινικές διώξεις λιμενικών.

Τις εμβληματικότερες περιπτώσεις παραβίασης δικαιοκρατικών εγγυήσεων την τελευταία επταετία αποτελούν η υπόθεση των τηλεφωνικών παρακολουθήσεων, το έγκλημα των Τεμπών, το σκάνδαλο διαφθοράς του ΟΠΕΚΕΠΕ και οι απευθείας αναθέσεις δημοσίων έργων, προμηθειών και υπηρεσιών. Η βαρύτητα όλων των προηγούμενων παραβιάσεων μπορεί να αξιολογηθεί πλήρως εφόσον ληφθεί υπόψη η υπερσυγκέντρωση εξουσιών στο κέντρο διακυβέρνησης που εγκαθιδρύθηκε με το λεγόμενο «επιτελικό κράτος» (ν. 4622/2019).

Στις ετήσιες εκθέσεις για το κράτος δικαίου που δημοσιεύει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή από το 2020, με ειδική αξιολόγηση ανά κράτος μέλος, επισημαίνονται στο κεφάλαιο που αφορά την Ελλάδα ιδίως τα ελλείμματα στο σύστημα απονομής της δικαιοσύνης, τα κενά στην εφαρμογή της νομοθεσίας για τις ροές του πολιτικού χρήματος, δηλαδή το πόθεν έσχες των πολιτικών προσώπων και τη χρηματοδότηση των πολιτικών κομμάτων, η αδιαφάνεια ως προς το ιδιοκτησιακό καθεστώς των ΜΜΕ, τα προβλήματα στη νομοπαρασκευαστική διαδικασία, οι ανησυχίες σχετικά με τη διαδικασία επιλογής στις ανώτατες θέσεις δικαστών και εισαγγελέων, το ζήτημα της ανασφάλειας των δημοσιογράφων και της αδιαφανούς κατανομής της κρατικής διαφήμισης και τα ερωτηματικά ως προς τη διαδικασία επιλογής των μελών και τη στελέχωση των ανεξάρτητων αρχών.

Η Ευρωπαϊκή Επιτροπή εκφράζει επίσης σοβαρές επιφυλάξεις για την αποτελεσματικότητα στην καταπολέμηση της διαφθοράς και την έλλειψη τελεσίδικων αποφάσεων σε υποθέσεις διαφθοράς υψηλού επιπέδου, επισημαίνοντας την ανάγκη για πληρέστερη εφαρμογή της νομοθεσίας για τους μάρτυρες δημοσίου συμφέροντος και την αργή απονομή δικαιοσύνης. Στην έκθεση του 2025 η Επιτροπή καταλήγει σε τέσσερις συστάσεις προς την Ελλάδα, ζητώντας συγκεκριμένα επιτάχυνση των ερευνών και των οριστικών αποφάσεων για υποθέσεις διαφθοράς υψηλού επιπέδου, βελτίωση της διαδικασίας διορισμού στην ηγεσία της δικαστικής εξουσίας ώστε να διασφαλίζεται η ανεξαρτησία της, ενίσχυση της διαφάνειας στο ιδιοκτησιακό καθεστώς των ΜΜΕ και προστασία των δημοσιογράφων από καταχρηστικές αγωγές και, τέλος, διασφάλιση της συμμετοχής της κοινωνίας των πολιτών στη

νομοθετική διαδικασία. Εκτεταμένα είναι επίσης τα φαινόμενα αστυνομικής βίας, που εντάσσονται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο «κουλτούρας ατιμωρησίας» και αποτυχίας απονομής δικαιοσύνης στα θύματα, παρά τις πολλαπλές καταδίκες από το ΕΔΔΑ.

Ως προς την πρόσληψη της διαφθοράς, σύμφωνα με τον Δείκτη Αντίληψης Διαφθοράς της Διεθνούς Διαφάνειας για το 2025 η Ελλάδα συγκέντρωσε 50/100 βαθμούς, σημειώνοντας άνοδο μίας μονάδας σε σχέση με το προηγούμενο έτος και καταλαμβάνοντας την 56η θέση ανάμεσα σε 182 χώρες (μαζί με το Μπαχρέιν, τη Γεωργία και την Ιορδανία). Παρά την άνοδο έντεκα θέσεων από το 2018, η Ελλάδα παραμένει στις τελευταίες θέσεις της ΕΕ, με επιδόσεις ανώτερες μόνο από χώρες όπως η Βουλγαρία, η Ρουμανία, η Σλοβακία, η Ουγγαρία, η Κροατία και η Μάλτα.

Η αντίληψη των πολιτών για τη διαφθορά παραμένει ιδιαίτερα αρνητική, με έρευνες κοινής γνώμης να επιβεβαιώνουν ότι η πλειονότητα των Ελλήνων θεωρεί τη διαφθορά διάχυτη στη χώρα. Όπως επισημαίνεται, η αυξανόμενη επιρροή ιδιωτικών συμφερόντων στη λήψη αποφάσεων και οι πιέσεις προς ανεξάρτητους θεσμούς δημιουργούν ένα περιβάλλον όπου η διαφθορά επιβιώνει ή επανεμφανίζεται με νέες μορφές. Παράλληλα, ο χώρος της κοινωνίας πολιτών και της ερευνητικής δημοσιογραφίας περιορίζεται, καθιστώντας δυσκολότερη την αποκάλυψη περιπτώσεων κατάχρησης εξουσίας και ενισχύοντας την ατιμωρησία.

Ως προς τις δημόσιες συμβάσεις, που αποτελούν σημαντικό δείκτη για την αξιολόγηση του κράτους δικαίου, το Ελεγκτικό Συνέδριο επισημαίνει στις ετήσιες εκθέσεις του ότι αποτελούν κυβερνητική δραστηριότητα ευάλωτη στη σπατάλη, την κακοδιαχείριση και τη διαφθορά, παρατηρείται έλλειψη σαφούς προσδιορισμού του αντικειμένου των συμβάσεων, διαπιστώνεται ανυπαρξία τεκμηριωμένης εκτίμησης δαπάνης, καταγράφεται συστηματική απουσία διαφάνειας στην επιλογή αναδόχου ή στον καθορισμό τιμής και δεν γίνεται συστηματική διαπραγμάτευση τιμής.

Ως προς την ποιότητα της νομοθεσίας, σε σχετική αξιολόγηση του ΟΟΣΑ για την καλή νομοθέτηση στην Ελλάδα αναφέρεται ότι «η απαίτηση για την εκ των υστέρων αξιολόγηση όλων των πρωτογενών νόμων και των σημαντικότερων δευτερευουσών ρυθμίσεων εντός πέντε ετών από τη θέσπισή τους δεν έχει ακόμη εφαρμοστεί»[2]. Η καλή νομοθέτηση, ως θεμε-

[2] OECD, Better Regulation Practices across the European Union, 2025.

λιώδης συνιστώσα του κράτους δικαίου, πλήττεται από δύο επάλληλους κινδύνους: τις διαχρονικές απορρυθμίσεις του πελατειακού κράτους και τις διαδοχικές κρίσεις και καταστροφές που διευκολύνουν αυταρχικές και αδιαφανείς πρακτικές[3].

Ειδικότερα, με βάση τα στοιχεία της κοινής αναφοράς για την κατάσταση του κράτους δικαίου το 2025 από τις ανεξάρτητες οργανώσεις HIAS Ελλάδος, Υποστήριξη Προσφύγων στο Αιγαίο (RSA), Vouliwatch, Ελληνικό Συμβούλιο για τους Πρόσφυγες, Ελληνική Ένωση για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου, Homo Digitalis, Reporters United και Solomon, περισσότερα από 250 άρθρα νόμων ψηφίστηκαν χωρίς να έχουν διέλθει από το στάδιο της δημόσιας διαβούλευσης. Ταυτόχρονα δεν φαίνεται να λαμβάνονται επαρκώς υπόψη οι προτάσεις και οι παρατηρήσεις που διατυπώνονται κατά τη διαδικασία της διαβούλευσης. Η ψήφιση πολυνομοσχεδίων παραμένει μια διαδεδομένη πρακτική, το 80% των νομοσχεδίων που ψηφίστηκαν εντός του 2025 περιείχαν φράσεις όπως «και λοιπές διατάξεις» στον τίτλο τους και συχνά οι νόμοι που ψηφίζονται περιλαμβάνουν ρυθμίσεις για πολλαπλά και άσχετα μεταξύ τους θέματα. Το ίδιο ισχύει και για την κατάθεση και ψήφιση εκπρόθεσμων και άσχετων υπουργικών τροπολογιών.

Όπως επισημαίνεται στην κοινή αναφορά των ανεξάρτητων οργανώσεων, «51 από τις 53 τροπολογίες που κατατέθηκαν περιείχαν διατάξεις που δεν σχετίζονταν με το κύριο αντικείμενο του νομοσχεδίου, ενώ 44 από τις 53 τροπολογίες κατατέθηκαν είτε την ίδια ημέρα είτε την παραμονή της ψήφισης του νόμου». Επιπλέον, οι επαναλαμβανόμενες τροποποιήσεις των νόμων αποτελούν πάγια πρακτική, ακόμη και για νομοθεσίες που έχουν ψηφιστεί μόλις κάποιους μήνες νωρίτερα. Διατάξεις σε τουλάχιστον δεκαπέντε νόμους, ακόμη και κώδικες, που ψηφίστηκαν εντός του 2025 τροποποιήθηκαν την ίδια χρονιά. Αυτού του είδους οι πρακτικές εγκυμονούν σοβαρούς κινδύνους για την ασφάλεια δικαίου και προκαλούν μείζονες προβληματισμούς ως προς τη δυνατότητα των πολιτών να έχουν πρόσβαση στις ισχύουσες διατάξεις, λαμβάνοντας υπόψη και το γεγονός ότι η Εθνική Πύλη Κωδικοποίησης δεν είναι μέχρι σήμερα προσβάσιμη.

---

[3] Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), Θεωρία και πράξη της καλής νομοθέτησης, 2026 (e-book ελεύθερης πρόσβασης στο epoliteia.gr), σ. 277 επ.· Π. Καρκατσούλης, Η καλή νομοθέτηση ως αντίδοτο στην κρίση της νομοθετικής λειτουργίας, In-Social, 2022.

II. Η αποδόμηση του κοινωνικού κράτους

Ως προς την κατάσταση του κοινωνικού κράτους στην Ελλάδα, μετά τις οδυνηρές περικοπές την περίοδο των Μνημονίων ακολούθησαν η στεγαστική και η πληθωριστική κρίση, οι οποίες μείωσαν περαιτέρω το βιοτικό επίπεδο. Σύμφωνα με αναλύσεις του ΙΝΕ-ΓΣΕΕ η Ελλάδα αποκλίνει δραματικά από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο ως προς τον μέσο ετήσιο μισθό, ο οποίος βρίσκεται κάτω από τις 18.000 ευρώ, ενώ ο ευρωπαϊκός μέσος όρος πλησιάζει τις 38.000 ευρώ. Η χώρα βρίσκεται στις υψηλότερες θέσεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση ως προς τον κίνδυνο φτώχειας και κοινωνικού αποκλεισμού, με το ποσοστό των παιδιών σε αυτό τον κίνδυνο να είναι 27%.

Η συστηματική υποχρηματοδότηση και η απαξίωση του κοινωνικού κράτους ωθούν τους πολίτες και τους κρατικούς πόρους προς τον ιδιωτικό τομέα. Στον τομέα της υγείας το κράτος συνεχίζει να αποσύρεται από τον ρόλο του καθολικού παρόχου. Το ΕΣΥ μετά τις διαδοχικές κρίσεις εμφανίζεται υποστελεχωμένο και δομικά εξαντλημένο, με άμεσο αντίκτυπο στην εμπιστοσύνη των πολιτών έχοντας αποτέλεσμα, όπως συμπεραίνει μελέτη του Ιδρύματος Χάνριχ Μπελ και του ΙΝΕ ΓΣΕΕ (2024), περισσότερο από το ένα τρίτο των συνολικών δαπανών για την υγεία να αποτελούν οι άμεσες πληρωμές από τα νοικοκυριά.

Χαμηλότερα από τον ευρωπαϊκό μέσο όρο είναι η χώρα και ως προς έξι από τους επτά δείκτες ποιότητας εργασίας, οι οποίοι συναρτώνται άμεσα με την υγεία και την ευημερία των εργαζομένων. Με εξαίρεση τον δείκτη που αφορά το κοινωνικό περιβάλλον, δηλαδή τη σχέση στην εργασία με διευθυντές και συναδέλφους, την απουσία αρνητικών κοινωνικών συμπεριφορών και την ποιότητα της διοίκησης, η Ελλάδα εμφανίζεται στην Έκθεση του Eurofund που δημοσιεύτηκε τον Απρίλιο του 2026[4] να υστερεί στην ποιότητα εργασίας. Ειδικότερα, σε σύγκριση με τις 35 εξεταζόμενες ευρωπαϊκές χώρες, εντός και εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης, η Ελλάδα έχει τον χαμηλότερο δείκτη ποιότητας αποδοχών, κάτω ακόμη και από χώρες όπως η Αλβανία, η Σερβία, η Βουλγαρία και η Βόρεια Μακεδονία. Ο δείκτης αυτός συντίθεται από τρεις υποδείκτες που αφορούν το ύψος, την προβλεψιμότητα και τη δικαιοσύνη των αποδοχών των εργαζομένων σε σχέση με την καταβληθείσα εργασία.

[4] European Working Conditions Survey 2024 – Overview Report.

Επίσης η Ελλάδα έχει το υψηλότερο ποσοστό εργαζομένων που δουλεύει 48 και πλέον ώρες την εβδομάδα, υψηλή αβεβαιότητα ως προς την προβλεψιμότητα είσπραξης του μισθού, καθώς και περιορισμένη εργασιακή ασφάλεια και έλεγχο του μέλλοντος ως προς τις προοπτικές σταδιοδρομίας, το καθεστώς απασχόλησης και την ανάπτυξη νέων δεξιοτήτων μέσω της εργασιακής εμπειρίας.

Τέλος, η Ελλάδα ανήκει στις τέσσερις χώρες με τις χειρότερες επιδόσεις μεταξύ των 35 εξεταζόμενων σε σχέση με την ένταση εργασίας, δηλαδή τον βαθμό διανοητικής, ψυχικής και σωματικής προσπάθειας κατά τη διάρκεια της εργασίας, ενώ χαμηλότερα του μέσου όρου βρίσκεται στον δείκτη του ψυχικού περιβάλλοντος που καταγράφει την έκθεση σε φυσικούς κινδύνους και σε σωματικές απαιτήσεις. Σε αντίστοιχη έκθεση της Διεθνούς Οργάνωσης Εργασίας που δημοσιεύτηκε τον Ιανουάριο του 2026 επισημαίνεται ότι η αύξηση της απασχόλησης, ιδίως μεταξύ των νέων, δεν συνοδεύεται από βελτίωση των αποδοχών, με συνέπεια σε υψηλό ποσοστό η εργασία να μην εγγυάται ένα αξιοπρεπές επίπεδο διαβίωσης ενόψει της στεγαστικής και της πληθωριστικής κρίσης.

Η συνολική αποτίμηση της κατάστασης του κοινωνικού κράτους δικαίου στη χώρα είναι αποκαρδιωτική, αναδεικνύοντας τις αποκλίσεις από το συνταγματικό δέον, την ποιοτική υστέρηση σε σύγκριση με τα κράτη της παλιάς Ευρώπης αλλά και με αρκετά από τα νέα κράτη, καθώς και τη διογκούμενη δυσθυμία των πολιτών ως προς τους δικαιοκρατικούς θεσμούς και την αποτελεσματικότητα των μηχανισμών κοινωνικής προστασίας.

Σε αυτό το πλαίσιο το κανονιστικό περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων αλλοιώνεται, εκπίπτοντας σε ένα θεσμικό κέλυφος που λειτουργεί ως εργαλείο νομιμοποίησης των επιλογών της εκάστοτε κυβερνητικής εξουσίας. Έτσι το Σύνταγμα από μηχανισμός οριοθέτησης των κρατικών εξουσιών και ευρύτερα των κέντρων πολιτικής, οικονομικής και επικοινωνιακής ισχύος μετατρέπεται σε ένα κείμενο του οποίου το νόημα προσαρμόζεται στη βούληση των κυβερνώντων, σε μια αργόσυρτη διαδικασία διολίσθησης από τη συνταγματική δημοκρατία προς ένα αυταρχικό καθεστώς[5].

[5] Κ. Γιαννακόπουλος, Editorial, nomarchia.gr 23.1.2026.

III. Από τη φιλελεύθερη προς την εκλογική δημοκρατία

Συμβουλευτικά όργανα διεθνών οργανισμών, όπως η Επιτροπή της Βενετίας του Συμβουλίου της Ευρώπης (Ευρωπαϊκή Επιτροπή για τη Δημοκρατία μέσω του Δικαίου), καθώς και διεθνείς μη κυβερνητικές οργανώσεις, όπως η Freedom House και το Ινστιτούτο V-Dem, έχουν διαμορφώσει δείκτες μέτρησης της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου με βάση συγκεκριμένα κριτήρια, προκειμένου να καταγράφουν συστηματικά την εξέλιξη της δημοκρατίας σε επιμέρους κράτη.

Η Freedom House ορίζει τη δημοκρατία με λιτό τρόπο, ως «ένα πολιτικό σύστημα στο οποίο ο λαός επιλέγει ελεύθερα τους υπεύθυνους για τη λήψη αποφάσεων ηγέτες του, από ομάδες και άτομα που ανταγωνίζονται μεταξύ τους και δεν ορίστηκαν από την Κυβέρνηση»[6]. Η μέτρηση της δημοκρατίας βασίζεται σε εκτενείς καταλόγους ερωτημάτων, που αφορούν την εκλογική διαδικασία, τον πολιτικό πλουραλισμό και τη συμμετοχή, τη λειτουργία της Κυβέρνησης, τα δικαιώματα της κοινοβουλευτικής μειοψηφίας και της αντιπολίτευσης, την ελευθερία της έκφρασης, τα συλλογικά δικαιώματα, το κράτος δικαίου και την κατοχύρωση ατομικών δικαιωμάτων.

Ειδικότερα ως προς τα πολιτικά δικαιώματα, οι κυριότερες ερωτήσεις είναι αν η κορυφή της εκτελεστικής εξουσίας αναδεικνύεται από ελεύθερες και δίκαιες εκλογές, αν οι αντιπρόσωποι του λαού στη νομοθετική εξουσία εκλέγονται με ελεύθερες και δίκαιες εκλογές, αν διασφαλίζονται τα εκλογικά δικαιώματα σύμφωνα με ένα δίκαιο εκλογικό σύστημα, αν προβλέπεται η δυνατότητα ίδρυσης και συμμετοχής σε πολιτικά κόμματα και πολιτικές ομάδες, αν η αντιπολίτευση έχει πραγματική ισχύ και τη δυνατότητα να διεκδικήσει επί ίσοις όροις την εκλογική επικράτηση, αν ο στρατός, ξένες δυνάμεις, θρησκευτικές οργανώσεις ή οικονομικές ολιγαρχίες παρεμβαίνουν στη διαμόρφωση της λαϊκής βούλησης ή των πολιτικών αποφάσεων και αν διασφαλίζονται τα δικαιώματα των μειονοτήτων.

Υπό αυτό το πρίσμα συναρθρώνονται στο εννοιολογικό περιεχόμενο και στους δείκτες αξιολόγησης της δημοκρατίας οι διαδικαστικές όψεις εφαρμογής της πλειοψηφικής αρχής, η κατοχύρωση πολιτικών δικαιωμάτων και δικαιωμάτων συλλογικής δράσης και ο πολιτικός πλουραλισμός με τις

[6] Freedom in the World 2024 – Methodology Questions (freedomhouse.org).

εγγυήσεις του κράτους δικαίου και των ατομικών ελευθεριών[7]. Πρόκειται για μια διευρυμένη αντίληψη της δημοκρατίας, στην οποία συντίθενται η υπό στενή έννοια διαδικαστική-εκλογική δημοκρατία με τον φιλελευθερισμό και τον πλουραλισμό.

Έναν πιο σύνθετο δείκτη δημοκρατίας έχει κατασκευάσει το Ινστιτούτο V-Dem του Πανεπιστημίου του Γκέτεμποργκ, που αποτελεί τον δείκτη με τις περισσότερες αναφορές σε επιστημονικά περιοδικά παγκοσμίως και χρησιμοποιεί πέντε διαφορετικές επιμέρους κλίμακες αξιολόγησης: Ο δείκτης εκλογικής δημοκρατίας αφορά τη διενέργεια ελεύθερων και ανόθευτων εκλογών, συμπεριλαμβανομένης της ελευθερίας του Τύπου· ο δείκτης φιλελεύθερης δημοκρατίας αξιολογεί επιπρόσθετα το κράτος δικαίου, τα θεσμικά αντίβαρα έναντι της Κυβέρνησης και τις ατομικές ελευθερίες· ο δείκτης συμμετοχικής δημοκρατίας μετράει τον βαθμό συμμετοχής των πολιτών σε μη κυβερνητικές οργανώσεις, οργανισμούς τοπικής αυτοδιοίκησης και θεσμούς άμεσης δημοκρατίας· ο δείκτης διαβουλευτικής δημοκρατίας αξιολογεί κατά πόσο οι αποφάσεις λαμβάνονται προς το γενικό συμφέρον των πολιτών ή εξυπηρετούν τα συμφέροντα επιμέρους ομάδων· και ο δείκτης εξισωτικής δημοκρατίας αξιολογεί τον βαθμό ίσης πρόσβασης σε πολιτική επιρροή και δικαιώματα μεταξύ διαφορετικών πληθυσμιακών ομάδων.

Σε όλους τους δείκτες λαμβάνονται υπόψη και τα ευρήματα του δείκτη εκλογικής δημοκρατίας, καταλήγοντας σε τέσσερις τύπους καθεστώτων[8]: (α) Κλειστά αυταρχικά καθεστώτα, στα οποία δεν διεξάγονται πολυκομματικές εκλογές για την ανάδειξη της κορυφής της εκτελεστικής εξουσίας και των νομοθετικών σωμάτων· (β) εκλογικά αυταρχικά καθεστώτα, όπου διεξάγονται μεν εκλογές, όχι όμως δίκαιες και ελεύθερες· (γ) εκλογικές δημοκρατίες, όπου διεξάγονται δίκαιες και ελεύθερες εκλογές όμως απουσιάζουν ή είναι αδύναμες οι εγγυήσεις του κράτους δικαίου· (δ) φιλελεύθερες δημοκρατίες, όπου συνδυάζονται οι προϋποθέσεις των δίκαιων και ελεύθερων εκλογών με τις εγγυήσεις του κράτους δικαίου. Άρα η σύγχρονη αντίληψη για τη δημοκρατία υπερβαίνει την εφαρμογή της πλειοψηφικής αρχής μέσω της διεξαγωγής περιοδικών εκλογών για την ανάδειξη των αντιπροσώπων των νομοθετικών σωμάτων και των επικεφαλής της εκτελεστικής εξουσίας.

---

7 M. Schmidt, Θεωρίες της δημοκρατίας, 2004, σ. 462.

8 Varieties of Democracy (V-Dem), Code-book, 2024.

Στην ετήσια έκθεση του Ινστιτούτου V-Dem για το 2025, που δημοσιεύτηκε τον Μάρτιο του 2026, η Ελλάδα καταλαμβάνει την 24η θέση ανάμεσα στις 27 χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, υψηλότερα μόνο από τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία και την Ουγγαρία, επισημαίνοντας τη σταθερή αποδυνάμωση του κοινοβουλευτικού ελέγχου από το 2019 και την αποδυνάμωση του ελέγχου της δικαστικής εξουσίας προς την Κυβέρνηση ιδίως τα έτη 2024 και 2025, δηλαδή την απίσχναση των δύο κυριότερων θεσμικών αντίβαρων έναντι της κυβερνητικής εξουσίας. Με βάση τα συμπεράσματα της έκθεσης, η Ελλάδα συνεχίζει να μην κατατάσσεται στις πλήρεις φιλελεύθερες δημοκρατίες λόγω δικαιοκρατικών ελλειμμάτων.

Ενδεικτικά ευρήματα αποτελούν η μη συμμόρφωση της Κυβέρνησης σε αποφάσεις εθνικών και διεθνών δικαστηρίων, όπως η απόφαση 465/2024 του Συμβουλίου της Επικρατείας για την ενημέρωση των θιγόμενων στην υπόθεση των τηλεφωνικών παρακολουθήσεων, η παρεμπόδιση της ΑΔΑΕ στην ίδια υπόθεση, η σχετική γνωμοδότηση του εισαγγελέα του Αρείου Πάγου (1/2023), η απόφαση της Διάσκεψης των Προέδρων για τον διορισμό νέων μελών στο ΕΣΡ και την ΑΔΑΕ με πλειοψηφία κατώτερη των συνταγματικά προβλεπόμενων τριών πέμπτων, η ελλιπής διερεύνηση του ναυαγίου της Πύλου και η συστηματική παραβίαση των συνταγματικών ρυθμίσεων για την καλή νομοθέτηση.

Εξάλλου, το World Justice Project στην έκθεσή του για το 2025 κατατάσσει την Ελλάδα 29η μεταξύ 31 κρατών από την Ευρωπαϊκή Ένωση, την ΕΖΕΣ και τη Βόρεια Αμερική, υψηλότερα μόνο από τη Βουλγαρία και την Ουγγαρία, καταγράφοντας συρρίκνωση της ελεύθερης γνώμης και έκφρασης, των δικαιωμάτων του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι, καθώς και της πολιτικής συμμετοχής των πολιτών. Επίσης επισημαίνονται παρεμβάσεις στη δικαστική εξουσία, υψηλή διαφθορά, υποχώρηση της λειτουργίας των θεσμικών αντίβαρων και περιορισμοί στην ανοιχτή διακυβέρνηση[9].

Σύμφωνα με την Επιτροπή της Βενετίας, η δημοκρατία διέπεται από τις αλληλένδετες αρχές της ελευθερίας και του πλουραλισμού, τη διασφάλιση ελέγχων και αντίβαρων μεταξύ των κρατικών οργάνων, τον σεβασμό στους θεσμούς, την πολιτική αλληλεγγύη προς την κοινωνία, τη δυνατότητα εναλλαγής στην εξουσία και την αποτελεσματική λήψη αποφάσεων. Επιπλέον, οι

[9] worldjusticeproject.org/rule-of-law-index.

νομικές εγγυήσεις και οι θεσμικοί μηχανισμοί δεν επαρκούν για να ισχυροποιηθεί η δημοκρατία, αλλά απαιτείται ένας «γνήσιος πολιτικός πλουραλισμός» και βέλτιστες πρακτικές ώστε να μετατραπούν οι ευάλωτες δημοκρατίες σε εδραιωμένες[10]. Αυτός ο πολιτικός πλουραλισμός έχει υποχωρήσει σημαντικά τα προηγούμενα χρόνια στην Ελλάδα.

Το ελληνικό πολιτικό σύστημα διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά της συγκρουσιακής δημοκρατίας. Ενίοτε και με την εκδήλωση λαϊκιστικών φαινομένων, η πολιτική αντιπαράθεση λαμβάνει κατά κανόνα έντονες συγκρουσιακές διαστάσεις. Ακόμη και τη δεκαετία της οξείας οικονομικής κρίσης (2009-2018), οι συμπράξεις κομμάτων και ο σχηματισμός Κυβερνήσεων συνασπισμού συνδυάστηκαν από έντονη πολιτική πόλωση μεταξύ κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και αντιπολίτευσης, ενώ σε άλλα κράτη τα οποία έπληξε η κρίση επιτεύχθηκαν πεδία συναίνεσης για την αντιμετώπισή της.

Η εξέλιξη του σύγχρονου, εκλογικευμένου κοινοβουλευτικού συστήματος χαρακτηρίζεται από την ενίσχυση της θέσης του πρωθυπουργού, την αποδυνάμωση του ρόλου του Κοινοβουλίου, την κομματική εξάρτηση των βουλευτών και τη συρρίκνωση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας. Στην ελληνική περίπτωση η κυριαρχία του πρωθυπουργού επιτάθηκε από ένα συνδυασμό παραγόντων σχετικά αυτόνομων από τις συνταγματικές ρυθμίσεις, με κυριότερους τον πλειοψηφικό δικομματισμό, το έλλειμμα εσωκομματικής δημοκρατίας και την αποδυνάμωση του ρόλου των κοινοβουλευτικών ομάδων και των βουλευτών. Ωστόσο τη σημαντικότερη εξέλιξη, που οδήγησε στη μονοκρατορία του πρωθυπουργού αποτέλεσε η συρρίκνωση των προεδρικών αρμοδιοτήτων μετά την αναθεώρηση του 1986. Στο πλαίσιο αυτό η συνταγματική και η πολιτική επιστήμη επιστρέφουν επίμονα στην αναζήτηση των θεσμικών αντίβαρων και των παικτών αρνησικυρίας απέναντι στην πρωθυπουργική μονοκρατορία[11].

Η μετατόπιση του κέντρου λήψης των κυβερνητικών αποφάσεων από τη Βουλή και τον αρχηγό του Κράτους προς την Κυβέρνηση και, στο πλαίσιο της τελευταίας, προς τον πρωθυπουργό, στο πρόσωπο του οποίου συμπίπτουν συνήθως τρεις αρχηγικές ιδιότητες, δηλαδή του αρχηγού του

---

10 Συμβούλιο της Ευρώπης (Επιτροπή Βενετίας), Η σχέση μεταξύ κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας και αντιπολίτευσης σε μια δημοκρατία, Ίδρυμα της Βουλής, 2022, σ. 34.

11 Ξ. Κοντιάδη, Ελλειμματική Δημοκρατία, 2009, σ. 70 επ.

πλειοψηφήσαντος στις εκλογές κόμματος, του αρχηγού της πλειοψηφούσας κοινοβουλευτικής ομάδας και του primus solus προέδρου του Υπουργικού Συμβουλίου, αποτελεί τη σύγχρονη εκδοχή του κοινοβουλευτικού πολιτεύματος. Η αναζήτηση θεσμικών αντίβαρων απέναντι στη δεσπόζουσα θέση του πρωθυπουργού εντοπίζεται στη συλλογική λειτουργία του Υπουργικού Συμβουλίου, στην αναβάθμιση της λειτουργίας των κοινοβουλευτικών ομάδων, στη δημοκρατική λειτουργία των πολιτικών κομμάτων, στην ενίσχυση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας, στη μεταφορά αρμοδιοτήτων και πόρων προς ην τοπική αυτοδιοίκηση και στην απρόσκοπτη λειτουργία των ανεξάρτητων αρχών και της δικαστικής εξουσίας με βάση τις αρχές της ανεξαρτησίας και της αμεροληψίας.

Μετά την αποψίλωση των αρμοδιοτήτων του Προέδρου της Δημοκρατίας του 1986, ο πρωθυπουργός αποτελεί το «κυρίαρχο» κρατικό όργανο, συγκεντρώνοντας ένα ευρύτατο φάσμα αρμοδιοτήτων. Στο πρόσωπό του συμπίπτει κατά κανόνα, σύμφωνα και με τη θεσμική λογική του άρθρου 37 Συντ., η ιδιότητα του αρχηγού του πλειοψηφούντος πολιτικού κόμματος, του προέδρου της ισχυρότερης κοινοβουλευτικής ομάδας και του Προέδρου της Κυβέρνησης. Η επιλογή και η διάρκεια της θητείας των μελών της Κυβέρνησης εξαρτώνται από τον ίδιο. Ταυτόχρονα, στο πρόσωπό του συμβολίζεται με έναν ιδιαίτερο τρόπο η φυσιογνωμία του πολιτικού κόμματος που προτιμήθηκε από το εκλογικό σώμα.

Στο Σύνταγμα είναι ορατή η αφομοίωση από τον συνταγματικό νομοθέτη ιστορικών συγκρούσεων, όπως αυτών μεταξύ βασιλιά και πρωθυπουργού προδικτατορικά ή της επαπειλούμενης μέχρι το 1986 έντασης μεταξύ Προέδρου της Δημοκρατίας και πρωθυπουργού. Αντίθετα, η οριοθέτηση της σχέσης μεταξύ κυβερνώσας πλειοψηφίας και κοινοβουλευτικής αντιπολίτευσης, που στα σύγχρονα κοινοβουλευτικά συστήματα υποκαθιστά σε σημαντικό βαθμό την παραδοσιακή διάκριση μεταξύ νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας, εμφανίζεται ατελώς διαρρυθμισμένη στο συνταγματικό κείμενο, προσφέροντας αφορμές πολιτικής έντασης τόσο στα πεδία σύμπραξης πλειοψηφίας-μειοψηφίας όσο και στα πεδία διεξαγωγής της κοινοβουλευτικής σύγκρουσης[12].

[12] Ξ. Κοντιάδης, Δώδεκα Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, 2023, σ. 493 επ.

IV. Το υπερσυγκεντρωτικό κέντρο διακυβέρνησης

Το κρισιμότερο ζήτημα που απασχολεί σήμερα τον πολιτικό και επιστημονικό διάλογο στην Ελλάδα ως προς το σύστημα διακυβέρνησης είναι η διασφάλιση της λειτουργίας αποτελεσματικών αντίβαρων απέναντι στην κυβερνώσα πλειοψηφία. Ανεξάρτητα από τη θεσμική επιλογή και την πολιτική κουλτούρα ενός μοντέλου συναινετικής ή συγκρουσιακής δημοκρατίας, οι θεσμικές ανασχέσεις και τα αντισταθμίσματα προς την παντοδυναμία των κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών, άρα και προς τη μονοκρατορία του πρωθυπουργού, αποτελούν προϋπόθεση για τη σταθερότητα του δημοκρατικού και κοινωνικού κράτους δικαίου.

Η αρχή της διάκρισης των εξουσιών θεμελιώνει ένα θεσμικό σύστημα για την κατανομή των κρατικών εξουσιών, δηλαδή των αρμοδιοτήτων των κρατικών οργάνων, με σκοπό την αμοιβαία αντιστάθμισή τους και τη δημιουργία νομικών μηχανισμών για τον έλεγχο της κρατικής δράσης[13]. Ζητούμενο με βάση την αρχή της διάκρισης των εξουσιών είναι η θεσμική εξισορρόπηση μεταξύ των οργάνων του κράτους και όχι η στεγανοποίηση των αρμοδιοτήτων τους. Πρόκειται για την κανονιστική αποτύπωση μιας από τις θεμελιωδέστερες λειτουργίες των Συνταγμάτων: Να διασφαλίζουν την ελεγχόμενη άσκηση της εξουσίας, οργανώνοντας και πειθαρχώντας τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων του κράτους με αμοιβαίες ανασχέσεις, αντίβαρα, ισορροπίες και κυρώσεις[14]. Ο σκοπός είναι να αποτρέπεται η συγκέντρωση σε μια εξουσία αρμοδιοτήτων περισσότερων εξουσιών, παραβιάζοντας τη βούληση του συνταγματικού νομοθέτη να κατανέμεται η κρατική εξουσία σε περισσότερα θεσμικά κέντρα[15].

Τα θεσμικά αντίβαρα συρρικνώθηκαν περαιτέρω με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2019[16]. Η ήδη ελλειμματική εξισορρόπηση των εξουσιών στο σύστημα διακυβέρνησης αποδυναμώθηκε περαιτέρω με τη θέσπιση του

---

13 Γ. Τασόπουλος, Τα θεσμικά αντίβαρα της εξουσίας και η αναθεώρηση του Συντάγματος, 2007, σ. 19.

14 G. Sartori, Συγκριτική συνταγματική μηχανική, 2007, σ. 300 επ.

15 D. Kyritsis, Where our Protection Lies, 2017, σ. 39 επ.· A. Kavanagh, The Collaborative Constitution, 2023, σ. 44 επ.

16 Ξ. Κοντιάδης, Το μετέωρο βήμα από τον συναινετικό στον συγκρουσιακό κοινοβουλευτισμό, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 2/2022, σ. 150 επ.

«επιτελικού κράτους» (ν. 4622/2019) ως της οργανωτικής-διοικητικής όψης του πρωθυπουργοκεντρισμού, διευρύνοντας και τυποποιώντας τους μηχανισμούς του κέντρου διακυβέρνησης που επιτρέπουν στον πρωθυπουργό να μετατρέπει τη δεσπόζουσα θέση του σε ένα «πανοπτικό» σύστημα παρέμβασης σε όλα τα επίπεδα άσκησης της εκτελεστικής και της νομοθετικής εξουσίας. Παραχαράσσοντας το νόημα του όρου «επιτελικό», που θα έπρεπε να παραπέμπει στον στρατηγικό σχεδιασμό, δημιουργήθηκε ένας μηχανισμός συντονισμού των υπουργείων χωρίς ωστόσο να οριοθετηθεί εξαρχής ο ρόλος τους με τη μεταφορά αρμοδιοτήτων στο πλαίσιο της πολυεπίπεδης διακυβέρνησης. Αντίθετα, το «επιτελικό κράτος» λειτούργησε ως προκάλυμμα του βαθέως κράτους, αγνόησε τη δημόσια διοίκηση εις όφελος ιδιωτικών συμβούλων και πολλαπλασίασε τα πεδία διαφθοράς.

Οι προηγούμενες σκέψεις δεν αναιρούν τις θετικές όψεις της αυστηρής, λεπτομερειακής ρύθμισης των οργάνων, των αρμοδιοτήτων και των διαδικασιών που άπτονται της εφαρμογής των πρωθυπουργικών εξουσιών, ιδίως ως προς τον συντονισμό του κυβερνητικού έργου και τη διαρρύθμιση της προκοινοβουλευτικής νομοθετικής διαδικασίας, αναδεικνύοντας το κέντρο διακυβέρνησης σε ένα πολυπρόσωπο μηχανισμό[17]. Από την άλλη πλευρά ωστόσο, η οργάνωση του κατ᾽ επίφαση «επιτελικού κράτους» στην πραγματικότητα δεν συμβάλλει στη συγκρότηση ενός επιτελικού στρατηγικού κέντρου στο πλαίσιο της κατ᾽ επανάληψη εξαγγελθείσας πολυεπίπεδης διακυβέρνησης, αλλά στην εργαλειοποίηση των συλλογικών οργάνων και στη συρρίκνωση της πολιτικής αυτοτέλειας των υπουργών, συγκεντρώνοντας τις υπηρεσίες προγραμματισμού και παρακολούθησης του κυβερνητικού έργου στην Προεδρία της Κυβέρνησης, που στην πράξη υποκαθιστά τόσο τη συλλογική λειτουργία του Υπουργικού Συμβουλίου όσο και τις πολιτικές και νομοθετικές αρμοδιότητες των υπουργών.

Το επιτελικό κράτος αποτελεί ένα σύστημα υπερσυγκέντρωσης όλων των κυβερνητικών εξουσιών σε έναν διοικητικό μηχανισμό που πλαισιώνει τον πρωθυπουργό, λειτουργώντας ως ένα παράλληλο Υπουργικό Συμβούλιο και καθιστώντας τον επικεφαλής της Κυβέρνησης εν τοις πράγμασι παντοδύναμο. Η ψευδεπίγραφη επιτελικότητα υποκρύπτει έναν ανέλεγκτο «πανεποπτισμό», αφυδατώνοντας τον πολιτικό έλεγχο και θεσμοποιώντας την προσωποπαγή

[17] Ε. Δραμαλιώτη, Το επιτελικό κράτος, 2021, σ. 111 επ.

διακυβέρνηση[18]. Ταυτόχρονα, όπως απέδειξε και το σκάνδαλο των υποκλοπών, καθίστανται δυσδιάκριτα τα όρια της πολιτικής ευθύνης του πρωθυπουργού, ιδίως όταν κατανέμει κρίσιμες αρμοδιότητες σε όργανα της Προεδρίας της Κυβέρνησης εξαφανίζοντας το ενδιάμεσο επίπεδο των υπουργικών αρμοδιοτήτων. Στο πλαίσιο αυτό, η αποδυνάμωση των συνταγματικά κατοχυρωμένων θεσμικών αντίβαρων συναρμόζεται με την υποκατάσταση των κυβερνητικών αρμοδιοτήτων από το κέντρο διακυβέρνησης, καθιστώντας τον πρωθυπουργό πανεπόπτη σε ένα υπερσυγκεντρωτικό σύστημα εξουσίας.

Είναι αξιοσημείωτο ότι οξεία κριτική στο «επιτελικό κράτος» άσκησαν τον Απρίλιο του 2026 πέντε βουλευτές της κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας με άρθρο τους[19] στο οποίο επισημαίνουν ότι «ενώ το επιτελικό κράτος είναι αποτελεσματικό σε συνθήκες μεγάλων κρίσεων, δεν αποδεικνύεται το ίδιο αποτελεσματικό σε περιόδους ομαλότητας. Επίσης, γεννά ενίοτε ζητήματα θεσμικής ανισορροπίας που δεν συνάδουν με μια ώριμη κοινοβουλευτική δημοκρατία […]. [Σ]την πορεία προκάλεσε υπερσυγκέντρωση εξουσιών σε μικρούς πυρήνες. Μετέφερε όλο και περισσότερη βαρύτητα στο κέντρο, ενίσχυσε τον στενό πυρήνα γύρω από την κορυφή της Κυβέρνησης και περιόρισε την αυτοτέλεια των υπουργείων και ιδιαίτερα της κοινοβουλευτικής ομάδας». Εξάλλου, οι πέντε βουλευτές απονέμουν ευθέως ευθύνες στο κέντρο διακυβέρνησης για τα φαινόμενα διαφθοράς στο κράτος και την κοινωνία, βάλλοντας επίσης κατά του «αθηνοκεντρικού» κράτους και προτείνοντας «μια πιο αποκεντρωμένη και θεσμικά ισορροπημένη αρχιτεκτονική, με αυξημένη λογοδοσία».

Η αποδυνάμωση των θεσμικών αντίβαρων μετατρέπει σταδιακά την ελληνική πολιτεία από πλήρη, δικαιοκρατούμενη δημοκρατία σε εκλογική. Χωρίς έλλογες, συνεκτικές και αποτελεσματικές διαρρυθμίσεις που να λειτουργούν ως νομικοί φραγμοί απέναντι στο κέντρο διακυβέρνησης υπό τον πρωθυπουργό, αναφύεται ο κίνδυνος κατάχρησης εξουσίας υπονομεύοντας την πολιτική λογοδοσία[20]. Ο αμοιβαίος έλεγχος μεταξύ των κρατικών οργάνων αποτελεί προϋπόθεση για να αποτραπεί η διολίσθηση προς τον αυταρχισμό.

---

18 Χ. Τσούκας, «Σοβαρό» ή «βαθύ» κράτος;, Καθημερινή 7.5.2023.

19 Α. Ζεμπίδης/Α. Κατσανιώτης/Ξ. Μπαραλιάκος/Γ. Οικονόμου/Ι. Παππάς, Τα Νέα 28.4.2026.

20 Γ. Τασόπουλος, Τα θεσμικά αντίβαρα, ό.π., σ. 203 επ.

Πάνω από τον Καιάδα
«Σπαρτιάτες»: από την εκλογική επιτυχία στη δικαστική ήττα

Κώστας Μποτόπουλος

Ι. Οι πρωτιές

Η «υπόθεση των Σπαρτιατών» είχε όλα τα συστατικά για να κρατήσει αμείωτο το ενδιαφέρον της κοινής γνώμης καθώς και της πολιτικής και νομικής κοινότητας: εκπλήξεις, ανατροπές, αμφισβητήσεις, νεωτερισμούς.

Ένα κόμμα που έμοιαζε να εμφανίζεται από το πουθενά –και που γρήγορα αποδείχθηκε ότι ούτε κόμμα ήταν, γιατί του έλειπε στοιχειώδης συγκρότηση και οργάνωση, ούτε καινούριο, αφού πατούσε στις πλάτες παλαιότερων μορφωμάτων και ιδίως ενός προσώπου που είχε παίξει, και συνέχιζε να θέλει να παίζει, ρόλο στην πολιτική ζωή της χώρας– κατάφερε, με την πρώτη εκλογική του κάθοδο, να μπει άνετα στη Βουλή, εκλέγοντας 12 βουλευτές. Στη συνέχεια, και από την πρώτη στιγμή της κοινοβουλευτικής παρουσίας του, έδειξε τάσεις ετεροκαθορισμού (ευχαριστίες σε τρίτα πρόσωπα, αδυναμία της επίσημης ηγεσίας να επιβληθεί, λήψη εντολών από τις φυλακές) και αυτοδιάλυσης (ανυπαρξία συνεκτικού ιστού, εσωτερικές έριδες, αποχωρήσεις βουλευτών), ενώ άρχισαν να βγαίνουν στην επιφάνεια στοιχεία της πραγματικής λειτουργίας του (πολιτικές καταβολές στελεχών, αδιαφάνεια ως προς την οικονομική διαχείριση, συνέχιση οργανωτικής ανυπαρξίας).

Σύντομα βρέθηκε να έχει να αντιμετωπίσει μια τριπλή θεσμική αμφισβήτηση: εκλογική (ενώπιον του Ανωτάτου Ειδικού Δικαστηρίου/ΑΕΔ), κοινοβουλευτική (διατήρηση κοινοβουλευτικής ομάδας και χρηματοδότησης), ποινική (άσκηση δίωξης από την Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου). Στην ολοκλήρωση του κύκλου, που μπορεί να θεωρηθεί ότι επιτελέστηκε στις 7 Ιουλίου του 2025, δύο χρόνια και δύο εβδομάδες μετά τις εκλογές, με τη δημοσίευση των αποφάσεων του ΑΕΔ, οι Σπαρτιάτες βρέθηκαν χωρίς κοινοβουλευτική

ομάδα, χωρίς κρατική χρηματοδότηση και με έκπτωση τριών βουλευτών τους. Με σκεπτικό, ωστόσο, που ισοδυναμεί με ανακήρυξη ως παράνομου ολόκληρου του κόμματος.

Η υπόθεση είναι, τόσο από πολιτική όσο και από νομική άποψη, κυριολεκτικά πρωτοφανής και γι᾽ αυτό εξαιρετικά ενδιαφέρουσα και διδακτική. Αρκεί να μετρήσουμε τις πρωτιές:

Πρώτη φορά που χρησιμοποιήθηκε –αφού θεσπίστηκε ειδικά για την περίπτωση των Σπαρτιατών ή αντίστοιχων μορφωμάτων– νομοθετικός «κόφτης δημοκρατικότητας» για τη συμμετοχή κομμάτων στις εκλογές (ο οποίος δεν λειτούργησε ενώπιον του σχηματισμού που θα όφειλε να τον είχε χρησιμοποιήσει, δηλαδή του «δικαστή των συνδυασμών» Α1 Τμήματος του Αρείου Πάγου, και αντιθέτως «υπερλειτούργησε» ενώπιον του «Εκλογοδικείου»/ ΑΕΔ).

Πρώτη φορά που προβλήθηκε, εξετάστηκε και τελικά έγινε αποδεκτό από το ΑΕΔ κώλυμα εκλογιμότητας που αναφερόταν όχι ειδικά σε πρόσωπα βουλευτών αλλά στη συγκρότηση, λειτουργία και στάση ενός κόμματος ως συνόλου.

Πρώτη φορά που το ΑΕΔ ανέβαλε οίκοθεν συζητηθείσα ενώπιόν του εκλογική διαφορά, για να λάβει στοιχεία –που τελικά δεν του χρειάστηκαν– από παράλληλα εκτυλισσόμενη ποινική δίκη, στην οποία εμπλεκόταν το σύνολο των μελών της κοινοβουλευτικής ομάδας του ίδιου πάντα κόμματος.

Πρώτη φορά που κλήθηκε να εξετάσει σε εκλογική δίκη το ΑΕΔ την περίπτωση «επέκτασης» της έκπτωσης –από τις 2 εκλογικές περιφέρειες, στις οποίες είχαν υποβληθεί ενστάσεις, στις 12 περιφέρειες, στις οποίες εξελέγησαν βουλευτές των Σπαρτιατών– και του τρόπου αναπλήρωσης κενωθεισών εδρών για τις οποίες δεν υπήρχαν αναπληρωματικοί εκ του ίδιου κόμματος (αλλά και να υπήρχαν, δεν θα μπορούσαν να καταλάβουν τις έδρες).

Πρώτη φορά που, με απόφαση του ΑΕΔ, έμειναν κενές έδρες στη Βουλή.

Πρώτη φορά που εξέπεσε πρόεδρος κοινοβουλευτικά εκπροσωπούμενου κόμματος –και μάλιστα χωρίς να κατέχει έδρα στις περιφέρειες εκείνες στις οποίες είχαν υποβληθεί ενστάσεις.

Δεν είναι όμως μόνο αυτές οι πρωτιές που καθιστούν την υπόθεση μοναδική. Τα ζητήματα που τέθηκαν, επίσης με πρωτοφανή ένταση, με την ξαφνική «εμφάνιση» των Σπαρτιατών, την ανέλπιστη εκλογική τους επιτυχία, τον κοινοβουλευτικό εξευτελισμό στον οποίο υπέβαλαν το κόμμα τους και ολόκληρη

τη Βουλή, τον κόλαφο που τους επιφύλαξε το ανώτατο δικαστήριο της χώρας, αγγίζουν τον πυρήνα της συνταγματικής κατάστρωσης και της πραγματικής λειτουργίας του «δικαίου των κομμάτων»[1]. Πρέπει να «αμύνεται» έναντι εκείνων που θέλουν να την υπονομεύσουν, ή για κάποιους, να «μάχεται», και πώς, μια δημοκρατία –ιδίως μια «δημοκρατία χωρίς αποκλεισμούς», όπως είναι, καταστατικά, η ελληνική; Ποια είναι τα όρια της «δημιουργικής φαντασίας» του νομοθέτη σε σχέση με συνταγματικές επιταγές και την κοινοβουλευτική πρακτική; Ποια η ορθή ισορροπία μεταξύ επιδιωκόμενου στόχου και θετού δικαίου, νομικών αποφάνσεων και σταθμίσεων πραγματικών γεγονότων εκ μέρους του «Εκλογοδικείου», ιδίως ενόψει μιας οριακής κρίσης περί αποκλεισμού εκλεγμένων βουλευτών, ή ακόμα περισσότερο, συνολικής αποδοκιμασίας κομμάτων; Ποια η σχέση, και πού βρίσκεται η διαχωριστική γραμμή, μεταξύ κομματικής «ιδεολογίας», που δεν επιτρέπεται, στην ελληνική έννομη τάξη, να αποτελεί μέρος της δικαστικής κρίσης, και κομματικής δράσης, που, αν αντιστρατεύεται τη δημοκρατία, δημιουργεί όχι απλώς δικαίωμα αλλά και υποχρέωση οργανωμένης αντιμετώπισης εκ μέρους των πολιτειακών οργάνων; Αν βέβαια δεχθούμε, όπως πιστεύω ότι είναι ορθό, ότι «δημοκρατία χωρίς αποκλεισμούς» δεν σημαίνει δημοκρατία χωρίς όρια και χωρίς αντιστάσεις.

Όλα, επομένως, έχουν τη σημασία τους σε μια τέτοια υπόθεση. Και όλα συνδέονται.

II. Οι εκλογές

Καθώς πλησίαζαν, με σχεδόν πλήρη εξάντληση της τετραετίας από την απερχόμενη κυβέρνηση, οι εκλογές του 2023, δυο πράγματα ήταν βέβαια –κι έλαβαν χώρα αμφότερα: πρώτον, οι εκλογές επρόκειτο να είναι (τουλάχιστον) διπλές, αφού οι πρώτες θα διεξάγονταν με εκλογικό σύστημα απλής αναλογικής, που είχε θεσπίσει η κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ[2], καθιστώντας –αυτός εξάλλου

[1] Οι αξεπέραστες αναλύσεις του Δημήτρη Τσάτσου για το κομματικό φαινόμενο αποτελούν οδηγό για τους προβληματισμούς και τις κρίσεις που θα ακολουθήσουν.

[2] Ν. 4406/2016, που ψηφίστηκε με λιγότερες από 200 ψήφους κι έτσι ίσχυσε στις μεθεπόμενες της ψήφισής του εκλογές (άρθρο 54 παρ. 1 Συντάγματος), δηλαδή στις πρώτες του 2023. Το σύστημα είχε εν τω μεταξύ αλλάξει η κυβέρνηση Νέας Δημοκρατίας, που διαδέχθηκε την κυβέρνηση ΣΥΡΙΖΑ, αλλά και αυτή με λιγότερες από 200 ψήφους, κι έτσι προοριζόταν να τεθεί σε εφαρμογή στις (σχεδόν βέβαιες) επαναληπτικές εκλογές του 2023.

ήταν ο δηλωμένος στόχος– εξαιρετικά δύσκολο να σχηματιστεί (μονοκομματική) κυβέρνηση[3]· δεύτερον, ο φυλακισμένος λόγω της κριθείσας ως ποινικά κολάσιμης δράσης του με το κόμμα της Χρυσής Αυγής πρώην βουλευτής Ηλίας Κασιδιάρης, θα προσπαθούσε, όπως ο ίδιος ρητά και επανειλημμένα είχε δηλώσει, να συμμετάσχει, άμεσα ή έμμεσα, στις εκλογές.

Ακριβώς για να αντιμετωπίσει αυτή την απειλή, η οποία, διόλου αδικαιολόγητα, κρίθηκε ως απειλή κατά της δημοκρατίας (επάνοδος από την «πίσω πόρτα» της Χρυσής Αυγής ή των «ιδεών» της, πιθανή εκλογή στη Βουλή προσώπων καταδικασμένων για βαρύτατα εγκλήματα με διπλή απαξία, ποινική και πολιτική), η κυβέρνηση δημοσιοποίησε, από τις αρχές του 2023, την πρόθεσή της να λάβει μέτρα αποτροπής[4]. Η νομοθετική πρωτοβουλία υλοποιήθηκε σε δυο δόσεις (Φεβρουάριος και Απρίλιος του 2023) και με συνεχείς και όχι πάντα διαφανείς τροποποιήσεις, δημιουργώντας έτσι μια εικόνα κακής νομοθέτησης[5]. Για «καλό», ωστόσο, σκοπό, και με νομικά επιδέξιο[6], παρά κάποιες μεμονωμένες αστοχίες, τρόπο[7].

Οποιαδήποτε προσπάθεια «αποκλεισμού» ή «παρεμπόδισης» της συμμετοχής προσώπων και κομμάτων σε εκλογές ήταν δεδομένο ότι θα είχε εξαρχής να αναμετρηθεί με δυο μεγάλα συνταγματικά εμπόδια: του άρθρου 29 παρ. 1 που δεν επιτρέπει την απαγόρευση κομμάτων[8] και αποδίδει, μέσω της λέξης

---

[3] Το γιατί προεξοφλούνταν, όπως και έγινε, ότι ο (επίσης μάλλον δεδομένος) νικητής των πρώτων εκλογών δεν θα συζητούσε καν την περίπτωση σχηματισμού κυβέρνησης συνεργασίας με βάση την αρχική εκδήλωση της λαϊκής ψήφου, αποτελεί μια άλλη –κατά τη γνώμη μου πονεμένη– ιστορία: Η χώρα έχασε μια μεγάλη ευκαιρία όχι να πειραματιστεί θεσμικά, αλλά να βελτιώσει την κυβερνητική της ποιότητα.

[4] Πρώτος από την επιστημονική κοινότητα είχε κάνει λόγο για την ανάγκη νομοθετικής πρωτοβουλίας, που χαρακτήριζε συγχρόνως «δύσκολο νομικό πείραμα», ο Ν. Αλιβιζάτος (βλ. ιστορικό στο The Toc 10.2.2022).

[5] Κ. Μποτόπουλος, συνέντευξη στα Παραπολιτικά 14.4.2023.

[6] Για «ευφυή τρόπο να παρακαμφθεί το αμετάκλητο» κάνει λόγο ο Ν. Αλιβιζάτος, Περί εκλογιμότητας των καταδικασμένων ναζί, Καθημερινή 27.8.2023.

[7] Αντίθετος ο Α. Καδαϊτζής, Απονενοημένη κίνηση με καταστροφικά αποτελέσματα, Libre 12.4.2023, θεωρεί τη διάταξη «νομοτεχνικά ατελή κι απρόσφορη».

[8] Αρχικά προταθείσα από την κυβέρνηση συνταγματική διάταξη που πρόβλεπε τη δυνατότητα διάλυσης, με δικαστική απόφαση, κομμάτων «των οποίων η δράσις τείνει εις ανατροπήν του ελευθέρου δημοκρατικού πολιτεύματος» αποσύρθηκε κατά τη συζήτηση στη Βουλή του 1975 και έτσι επικράτησε, στην τελικά ψηφισθείσα διάταξη του άρθρου 29 παρ. 1 του Συντάγματος, αλλά και στη συνταγματική θεωρία, η άποψη ότι δεν εξετάζονται «οι στόχοι και η

«οφείλουν» που υπάρχει στο συνταγματικό κείμενο[9], στα ίδια τα κόμματα την ευθύνη, εν είδει «αυτοδέσμευσης», να τηρήσουν το «τεκμήριο δημοκρατικότητας», δηλαδή της εκ μέρους τους υπηρέτησης του δημοκρατικού πολιτεύματος[10]· και του άρθρου 51 παρ. 3, σύμφωνα με το οποίο η υποψηφιότητα οποιουδήποτε προσώπου στις εκλογές δεν μπορεί να παραμεριστεί, σε περίπτωση εις βάρος του ποινικής καταδίκης, παρά μόνον εάν η καταδίκη είναι αμετάκλητη, έχει δηλαδή διέλθει από όλους τους βαθμούς δικαιοδοσίας και δεν μπορεί πλέον να αμφισβητηθεί/ανατραπεί.

Η κυβέρνηση επιχείρησε να παρακάμψει αυτά τα εμπόδια, τα οποία επισημάνθηκαν από την πρώτη στιγμή από την επιστημονική κοινότητα[11], υιοθετώντας και επεκτείνοντας τη λογική μιας παλαιότερης, ελαφρώς ξεχασμένης και μηδέποτε χρησιμοποιηθείσας, διάταξης: με το άρθρο 94 του ν. 4804/2021

ιδεολογία» ενός κόμματος και ότι «επαρκές κριτήριο και μόνο όριο για το επιτρεπτό ή μη δραστηριοτήτων των κομμάτων είναι οι συνταγματικοί κανόνες και οι νόμοι που στηρίζονται σε αυτούς». Βλ. μεταξύ πολλών, Γ. Δρόσο, Η νομική θέση των κομμάτων στην Ελλάδα, 1982, ιδίως σ. 213 επ.

9 Κ. Μποτόπουλος, Κόμμα Κασιδιάρη: νομική ρύθμιση και πολιτική πραγματικότητα, Syntagmawatch.gr 7.4.2023.

10 Ο έλεγχος του Αρείου Πάγου είναι τυπικός, αφορά στη νομιμότητα –την ύπαρξη των νόμιμων προϋποθέσεων– και όχι σε κρίση περί δημοκρατικότητας, με άλλα λόγια η κρίση δεν «είναι δικαιοδοτική, έχει χαρακτήρα διοικητικής διαπίστωσης» (Κ. Μποτόπουλος, συνέντευξη στα Παραπολιτικά, ό.π.). Η άποψη, συνεπώς, συνταγματολόγων, όπως, πρώτος, ο Γ. Σωτηρέλης και, πιο όψιμα, ο Χ. Ανθόπουλος, Αποκλεισμός κομμάτων από τις εκλογές και Σύνταγμα, Τα Νέα 6.2.2023· ο Ν. Αλιβιζάτος, Δυο ανεπίτρεπτες εκκρεμότητες του εκλογικού νόμου, Syntagmawatch.gr 10.1.2023· η Λ. Παπαδοπούλου, Επιτέλους εφαρμογή του άρθρου 29 παρ. 1 του Συντάγματος, Τα Νέα 04-5.2.2023, ότι και χωρίς την προσθήκη ειδικής νομοθετικής πρόβλεψης θα μπορούσε να γίνει έλεγχος, και βάσει αυτού, αποκλεισμός κομμάτων λόγω «μη δημοκρατικότητας», δεν είναι η επικρατούσα.

11 Βλ. Κ. Μποτόπουλο, Σκοπός και μέσα ενός αποκλεισμού, Το Ποντίκι 23.1.2023· και Idem, Κόμμα Κασιδιάρη:, ό.π.· Σπ. Βλαχόπουλο, Κόμμα Κασιδιάρη, εκλογικό μπλόκο και υποκλοπές, LIfo 1.2.2023· και Idem, Σύνταγμα των θεσμών ή της συγκυρίας, Syntagmawatch.gr 10.1.2023· Γ. Καραβοκύρη, Η δημοκρατία και οι εχθροί της, Καθημερινή 2.2.2023· Ακρ. Καδαϊτζή, συνέντευξη στο Ποντίκι 26.1.2023· Κ. Χρυσόγονο, συνέντευξη στα Παραπολιτικά 12.3.2023· Αντ. Καραμπατζό, Η φιλελεύθερη δημοκρατία σε περιπέτειες, Τα Νέα 11.4.2023· Αθ. Αναγνωστόπουλο, Φιλελεύθερες αντιρρήσεις για την απαγόρευση καθόδου στις εκλογές, Τα Νέα 9.2.2023. Πολλές από τις παραπάνω θέσεις χρησιμοποίησε σε Εξώδικη δήλωση-Διαμαρτυρία-Πρόσκληση που απηύθυνε στις 7.2.2023 στον Πρόεδρο της Βουλής ο Η. Κασιδιάρης.

είχε εισαχθεί η απαγόρευση να κατέχουν θέση προέδρου, γενικού γραμματέα, μέλους διοικούσας επιτροπής, νομίμου εκπροσώπου κόμματος ή συνασπισμού κομμάτων πρόσωπα που είχαν καταδικασθεί –όχι αμετάκλητα– σε ισόβια κάθειρξη για οποιοδήποτε αδίκημα, σε κάθειρξη για τα αδικήματα των κεφαλαίων 1-6 του Ποινικού Κώδικα και σε οποιαδήποτε ποινή για εγκλήματα του Στρατιωτικού Ποινικού Κώδικα. Βεβαίως η ρύθμιση αφορούσε σε κατοχή κομματικού αξιώματος και όχι σε εκλογή στη Βουλή, άρα δεν σχετιζόταν άμεσα με το άρθρο 51 παρ. 3 του Συντάγματος, και γι᾽ αυτό δεν είχε προβληματίσει ιδιαίτερα κατά την ψήφισή της –παρότι εισχωρούσε στα interna corporis των κομμάτων και, υπ᾽ αυτή την έννοια, στην κατοχυρούμενη στο άρθρο 29 του Συντάγματος ελευθερία τους.

Αυτό τον σπόρο μετέφερε στο εκλογικό πεδίο η διάταξη που προτάθηκε προ των εκλογών του 2023: διατηρούνταν η σύνδεση με –μη αμετάκλητη– καταδίκη, για σοβαρά και οιονεί «πολιτικά» αδικήματα –με επανάληψη του «καταλόγου» της ρύθμισης του 2021– και επεκτεινόταν, δημιουργώντας ένα μαχητό, υπό την κρίση του Αρείου Πάγου, «τεκμήριο (αντι)δημοκρατικότητας» ως προς τη συμμετοχή στις εκλογές κομμάτων με τους συνδυασμούς των οποίων εμπλέκονταν τα καταδικασμένα πρόσωπα. Προστίθετο δε, πέρα από την ποινική καταδίκη, άλλο ένα κριτήριο που θα μπορούσε, πάντα υπό την κρίση του «δικαστηρίου των συνδυασμών», να οδηγήσει σε αποκλεισμό: πρόκειται για την περίφημη –πολυσυζητημένη και τελικά πολύ σημαντική στην όλη υπόθεση και ειδικά στη δίκη των Σπαρτιατών– έννοια της «πραγματικής ηγεσίας», δηλαδή της ύπαρξης ως αρχηγού κόμματος άλλου προσώπου από αυτό που εμφανιζόταν επισήμως ως αρχηγός. Με το κριτήριο αυτό ο νομοθέτης αφενός άγγιξε τα όρια της «φωτογραφικής διάταξης»[12], αφού ήταν προφανές ότι στόχευε στον καταδικασμένο Ηλία Κασιδιάρη, που διαρκώς διατράνωνε από τη φυλακή την πρόθεσή του να δώσει την (εκλογική) μάχη· αφετέρου τάνυσε τις αντοχές της εκ μέρους του δικαστηρίου κρίσης, αφού το ποιος είναι ο «πραγματικός», αλλά υποκρυπτόμενος, αρχηγός ενός κόμματος δεν αποτελεί αντικειμενικό γεγονός –όπως η ύπαρξη ποινικής καταδίκης– και

[12] Ειδική αναφορά στον «φωτογραφικό χαρακτήρα» της διάταξης κάνουν οι Θ. Φορτσάκης, συνέντευξη στον Ελεύθερο Τύπο 26.3.2023· και ο Αντ. Καραμπατζός, Η φιλελεύθερη δημοκρατία, ό.π.

επιτάσσει ουσιωδώς ανακριτικές ενέργειες και σε ορισμένες περιπτώσεις, ιδίως όταν πρόκειται για νεοεμφανιζόμενο κόμμα, σχεδόν μαντικές ικανότητες.

Πέρα από την κατάστρωσή της, η ίδια η πρόθεση ρύθμισης προκάλεσε δυο βασικούς προβληματισμούς στην επιστημονική αλλά και στην πολιτική κοινότητα. Με δεδομένο το ελληνικό συνταγματικό πλαίσιο και την ελληνική εκλογική παράδοση, καλώς άραγε επέλεξε η κυβέρνηση να εισαγάγει ένα νομοθετικό «κόφτη δημοκρατικότητας», ή αυτή η επιλογή περιορίζει υπέρμετρα την ελευθερία, δείχνει φόβο –έναντι του φορέα της δημοκρατίας, του λαού, περισσότερο από ό,τι έναντι συγκεκριμένων κομμάτων– και, αντί για το επιδιωκόμενο αποτρεπτικό αποτέλεσμα, θα μπορούσε να έχει τη δυναμική ενίσχυσης των πολιτικών φορέων που επιβουλεύονται τη δημοκρατία; Η δε οριακή συνταγματικότητα[13] μιας τέτοιας ρύθμισης θα δικαιολογούσε την απόσυρσή της, ενόψει της προοπτικής δικαστικής της ακύρωσης αλλά και τρώσης του Κράτους Δικαίου;

Ανήκω σε εκείνους που απάντησαν στο πρώτο δίλημμα με ένα εμφατικό «*η δημοκρατία όχι απλώς δικαιούται αλλά οφείλει να μη μένει αδρανής έναντι των υπονομευτών της*»[14] και στο δεύτερο «*από τη στιγμή που ο μηχανισμός που επελέγη ήταν, έστω οριακά, εντός συνταγματικού πλαισίου, έχει όχι απλώς νόημα αλλά πρακτική σημασία η υιοθέτησή του*». Πράγματι, ο αποκλεισμός αφορά σε κόμμα και όχι σε πρόσωπο, ώστε να υπερκερασθεί το εμπόδιο της αμετάκλητης καταδίκης, ενώ το κριτήριο αποκλεισμού συνάπτεται με τη μόνη συνταγματικά τιθέμενη προϋπόθεση για τη λειτουργία κομμάτων, δηλαδή την «εξυπηρέτηση της ελεύθερης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος»[15]. Ισχύει βέβαια, ως προς το πρώτο, ότι, μέσω του κόμματος,

---

[13] Κ. Μποτόπουλος, 10 θεμελιώδη για το κόμμα Κασιδιάρη, K Report 13.4.2023.

[14] Το ίδιο εμφατικά και οι δάσκαλοι Ν. Αλιβιζάτος, Στη Βουλή δεν έχουν θέση οι μαχαιροβγάλτες, Τα Νέα 5.4.2023· και Α. Μανιτάκης, Οι βαριές ευθύνες του Αρείου Πάγου, Τα Νέα 12.4.2023. Έτσι, αλλά με ερωτηματικό («Too little too late λοιπόν; Για το καλό της χώρας ελπίζουμε πως όχι»), και ο Π. Δουδωνής, Η άμυνα και το οπλοστάσιο της δημοκρατίας μας, Τα Νέα 4-5.2.2023.

[15] Αντίθετος, δηλαδή θεωρώντας ότι η διάταξη είναι αντισυνταγματική και μάλιστα «πρόδηλα», ο πρ. Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας Σ. Ρίζος, Το συνταγματικό πρόβλημα των εκλογών, Καθημερινή 20.4.2023, με το σαθρό, κατά τη γνώμη μου, επιχείρημα της «ύπαρξης δυο τάξεων», μιας, όπως η γερμανική, που επιτρέπει τον αποκλεισμό κομμάτων, και μιας άλλης, όπως η ελληνική, που δεν το επιτρέπει. Ούτε η διάταξη του άρθρου 29 παρ. 1 του Συντάγματος είναι «απλώς κατευθυντήρια», ούτε προκύπτει από πουθενά «αποκλει-

καταλήγουμε τελικά να αποκλείουμε από τις εκλογές και (μη αμετάκλητα καταδικασμένα) πρόσωπα και, ως προς το δεύτερο ότι, για πρώτη φορά μετά από κοντά 50 χρόνια λειτουργίας του Συντάγματος, και άρα και του άρθρου 29, εισήχθη και ανατέθηκε στο «δικαστήριο των συνδυασμών» μια κρίση –επαχθής, αμφίσημη και σε εξαιρετικά στενά χρονικά περιθώρια[16]– για το τι συνιστά «δημοκρατική λειτουργία κόμματος» και ποια είναι η «πραγματική ηγεσία» του. Ακόμα κι έτσι, πάντως, συνεχίζω να πιστεύω ότι καλώς εισήχθη –και πάντως τελικά όχι απλώς χρησιμοποιήθηκε αλλά παρήγε απτό αποτέλεσμα.

Η ρύθμιση πέρασε από πολλά κύματα. Από νομοτεχνική άποψη επελέγη η προσθήκη στο άρθρο 32 παρ. 1 του εκλογικού νόμου (πδ 26/2012), πέραν της νόμιμης ίδρυσης κόμματος, δυο επιπλέον προϋποθέσεων[17]: της μη ύπαρξης καταδίκης για σειρά εγκλημάτων, συντρέχουσας στο πρόσωπο του προέδρου, του γενικού γραμματέα, των μελών της διοικούσας επιτροπής, του νομίμου εκπροσώπου και της πραγματικής ηγεσίας ενός κόμματος –εάν υπάρχει τέτοια καταδίκη, τότε επέρχεται «αποστέρηση του δικαιώματος κατάρτισης συνδυασμών», που δεν είναι κατά νομική ακριβολογία, αυτόματη[18], αφού

στική αρμοδιότητα του αναθεωρητικού νομοθέτη» για ρυθμίσεις σχετικά με τη δημοκρατική λειτουργία των κομμάτων. Για την αναλυτική αντίκρουση, βλ. Κ. Μποτόπουλο, Κόμμα Κασιδιάρη απειλεί ευθέως τη δημοκρατία, Liberal 27.4.2023. Λιγότερο «κάθετοι», αλλά επίσης υπέρ της αντισυνταγματικότητας, οι Γ. Κατρούγκαλος, Μέτωπο απέναντι στους ναζί με σεβασμό στο Σύνταγμα, Τα Νέα 4-5.2.2023· Αντ. Καραμπατζός, Ανάγκη για περιφρούρηση της συνταγματικής τάξης, Τα Νέα 6.2.2023, ενώ «πολύ προβληματική» θεωρούν τη ρύθμιση οι Σπ. Βλαχόπουλος, Ακ. Καδαϊτζής, Χ. Τσιλιώτης. Για «εξαιρετικά δύσκολη νομική άσκηση» έκανε λόγο ο Ξ. Κοντιάδης, συνέντευξη στο Syntagmawatch.gr 27.4.2023.

16 Το –σχεδόν δυσβάσταχτο– βάρος για τον Άρειο Πάγο τονίζουν οι Αντ. Μανιτάκης, Οι βαριές ευθύνες, ό.π.· και Αντ. Καραμπατζός, Η φιλελεύθερη δημοκρατία, ό.π.

17 Δεν πρόκειται, συνεπώς, για «απαγόρευση» κομμάτων, αλλά για «αποκλεισμό συνδυασμών» (disqualification), όπως ορθά παρατηρεί ο Χ. Ανθόπουλος, Αποκλεισμός κομμάτων από τις εκλογές, ό.π.

18 Όπως ισχυρίζεται ο Χ. Ανθόπουλος, Αυτοματισμοί και τεκμήρια κατά την εφαρμογή της εκλογικής απαγόρευσης, Τα Νέα 5.4.2023. Η διαφορά, κατά τη γνώμη μου, μεταξύ του «αποκλεισμού λόγω καταδίκης» και του «αποκλεισμού λόγω πραγματικής ηγεσίας» είναι ότι η κρίση του Αρείου Πάγου, που λαμβάνει χώρα και στις δυο περιπτώσεις, είναι πιο περίπλοκη και απαιτεί περισσότερες αποδείξεις στη δεύτερη: Κ. Μποτόπουλος, Τρία σενάρια για το κόμμα Κασιδιάρη, Liberal 6.4.2023. Αυτό, εξάλλου, ισχύει και για τη σχέση άμεσης συμμετοχής ενός καταδικασμένου προσώπου στους συνδυασμούς ενός κόμματος και άσκησης «πραγματικής

πρέπει να ανευρεθεί και να κατακυρωθεί από το «δικαστήριο των συνδυασμών», δηλαδή το Α1 Τμήμα του Αρείου Πάγου· και της εξυπηρέτησης από ένα κόμμα της «ελεύθερης λειτουργίας του δημοκρατικού πολιτεύματος» –κατ᾽ αντιγραφή της συνταγματικής επιταγής του άρθρου 29 παρ. 1–, η οποία τεκμαίρεται ότι δεν υπάρχει –άρα ότι το κόμμα δεν «υπηρετεί τη δημοκρατία»– εφόσον υφίσταται καταδίκη, σε οποιοδήποτε βαθμό, μιας άλλης σειράς προσώπων –υποψήφιοι βουλευτές, ιδρυτικά μέλη, διατελέσαντες πρόεδροι– για έναν πιο περιορισμένο αριθμό αδικημάτων –εσχάτη προδοσία (άρθρο 134 Ποινικού Κώδικα), σύσταση ή συμμετοχή σε εγκληματική (άρθρο 187 ΠΚ) ή σε τρομοκρατική (άρθρο 187 Α ΠΚ) οργάνωση. Η συνδρομή και αυτής της προϋπόθεσης ελέγχεται από το Α1 Τμήμα του Αρείου Πάγου, με ρητά καθοριζόμενη μάλιστα δυνατότητα του τελευταίου να ενεργήσει και με έξωθεν υποστήριξη (υπομνήματα κομμάτων) αλλά και αυτεπαγγέλτως.

Μεταξύ της αρχικής πρότασης της κυβέρνησης και της διάταξης που τελικά ψηφίστηκε στις 8 Φεβρουαρίου 2023 (άρθρο 102 ν. 5019/2023) εμφιλοχώρησαν ορισμένες όχι ανατρεπτικές αλλά και όχι ασήμαντες αλλαγές: δόθηκε ένα είδος ορισμού της «πραγματικής ηγεσίας», που δεν υπήρχε στο αρχικό κείμενο: «*η πραγματική ηγεσία έχει την έννοια ότι πρόσωπο άλλο από εκείνο που κατέχει τυπικά θέση προέδρου, γενικού γραμματέα, μέλους της διοικούσας επιτροπής, νομίμου εκπροσώπου με συγκεκριμένες πράξεις εμφανίζεται να ασκεί διοίκηση του κόμματος ή να έχει τοποθετήσει εικονική ηγεσία ή να έχει τον ηγετικό πολιτικό ρόλο προς το εκλογικό σώμα*»· μειώθηκαν τα αδικήματα που συνάπτονται με το «τεκμήριο μη δημοκρατικότητας»· προστέθηκε η λέξη «μόνο», αντί της αρχικά προταθείσας «ιδίως»[19], στο εδάφιο που συνάπτεται με τη δημοκρατική λειτουργία: Μόνο τα περιοριστικά αναφερόμενα αδικήματα των περιοριστικά αναφερόμενων προσώπων μπορούν να οδηγήσουν το Α1 Τμήμα στην κρίση ότι η δράση κάποιου κόμματος δεν εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος· επανήλθε η αρμοδιότητα κρίσης στο Α1 Τμήμα, το παραδοσιακό «τμήμα των συνδυασμών», και όχι

ηγεσίας»: «η "πατρωνεία δια της συμμετοχής στους συνδυασμούς" οδηγεί σε αποκλεισμό, η "εκ του μακρόθεν υπονόμευση" πιο δύσκολα παραμερίζεται». Κ. Μποτόπουλος, Το καθήκον των δικαστών, Τα Νέα 5.4.2023.

[19] Η οποία, όπως ορθά προβλήθηκε από το ΠΑΣΟΚ στη Βουλή, θα «άφηνε περιθώρια για διασταλτικές ερμηνείες».

στην Ολομέλεια του Αρείου Πάγου, όπως πρόβλεπε η αρχική διάταξη[20]· περιορίστηκε η δυνατότητα κατάθεσης υπομνημάτων για την υποβοήθηση της κρίσης του Α1 Τμήματος στα πολιτικά κόμματα και συνασπισμούς κομμάτων που έχουν εκλέξει εκπροσώπους στη Βουλή και την Ευρωβουλή, και όχι σε όλα τα κόμματα και σε άλλους φορείς, όπως προέβλεπε η αρχική πρόταση. Η σχετική Έκθεση του Επιστημονικού Συμβουλίου της Βουλής απέφυγε να πάρει θέση επί της ουσίας[21], άρα δεν επηρέασε τη διάταξη, ενώ η πρόταση του ΣΥΡΙΖΑ περί ρητής αναφοράς στο «ρατσιστικό και ναζιστικό λόγο» και σε αντίστοιχες πράξεις[22], ορθώς, κατά τη γνώμη μου[23], δεν υιοθετήθηκε, αφού το συνταγματικό σύστημα δεν επιτρέπει την έκφραση αξιολογικής κρίσης επί της ιδεολογίας, όσο απεχθής και αν είναι, των κομμάτων και πάντως τον αποκλεισμό κομμάτων από τις εκλογές λόγω της ιδεολογίας τους[24]. Τελικά η διάταξη ψηφίστηκε από τη Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ, με τον ΣΥΡΙΖΑ να δηλώνει παρών και ΚΚΕ, ΜέΡΑ25 και Ελληνική Λύση να καταψηφίζουν[25].

---

[20] Ο Ε. Βενιζέλος, πάντως, θεώρησε ότι «ο σχηματισμός ο οποίος δεν αφήνει κανένα περιθώριο συζήτησης είναι η Ολομέλεια»: συνέντευξη στο κεντρικό δελτίο ειδήσεων του Σκάι 10.4.2023.

[21] Στη γνωμοδότηση έγινε απλώς αναφορά στα επίμαχα συνταγματικά άρθρα και ένας συσχετισμός, μάλλον άστοχος, με το καθεστώς οικονομικής ενίσχυσης των κομμάτων στη βάση σχετικής απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας (Ολ. 518/2015).

[22] Αλέξης Τσίπρας σε συνέντευξη στη Μ. Ζαχαρέα στις 10.4.2023: «Το θέμα θα είχε λυθεί παρά πολύ απλά όχι δίνοντας τη δικαιοδοσία σε δικαστές να αποφασίσουν αλλά […] βάζοντας απλά ότι δεν θα ανακηρύσσεται κόμμα εάν έχει στις λίστες του καταδικασθέντες για εγκλήματα ρατσιστικά ή εγκλήματα που έχουν να κάνουν με τη νεοναζιστικά ιδεολογία, σαν αυτό που καταδικάστηκε ο Κ. Κασιδιάρης». Διπλή παρεξήγηση: Σε κάθε περίπτωση την ύπαρξη μιας προϋπόθεσης αποκλεισμού πρέπει να την αποφασίσει κάποιος δικαστικός σχηματισμός, ενώ ο Κασιδιάρης δεν καταδικάστηκε για τη ναζιστική του ιδεολογία αλλά για σύσταση και συμμετοχή σε εγκληματική οργάνωση.

[23] Ο ΣΥΡΙΖΑ επικαλέστηκε γνωμοδότηση των Ν. Αλιβιζάτου, Ξ. Κοντιάδη, που πάντως δεν κάνει ευθεία αναφορά σε «ναζιστική ιδεολογία».

[24] Η «ανάγκη να υπάρχει στην Ελλάδα αποτελεσματική αντιναζιστική νομοθεσία», την οποία επικαλείται ο Γ. Κατρούγκαλος, Μέτωπο απέναντι στους ναζί, ό.π., δεν είναι νομικά ορθό να εκφραστεί μέσω της νομοθεσίας περί ακύρωσης εκλογής. Τα πράγματα στην ορθή τους διάσταση θέτει ο Γ. Γεραπετρίτης, Ώρα ευθύνης για όλους μας, στο ίδιο φύλλο της ίδιας εφημερίδας.

[25] Με μη πειστικά κατά τη γνώμη μου επιχειρήματα: μια τόσο σημαντική διάταξη δεν δικαιολογείται να μην ψηφίζεται «επειδή δεν έγιναν δεκτές όλες οι προταθείσες από εμάς αλλαγές» (ΣΥΡΙΖΑ), ούτε οι «συγκεκριμένες ρυθμίσεις ανοίγουν τον δρόμο για την απαγό-

Δεν πέρασαν ούτε δυο μήνες, και, λίγο πριν προκηρυχθούν οι εκλογές του Μαΐου 2023, η κυβέρνηση εισήγαγε με τροπολογία μια αλλαγή (άρθρο 35 ν. 5043/2023)[26] στην τόσο πρόσφατα ψηφισμένη διάταξη: Αφορούσε στη σύνθεση του δικάζοντος τμήματος του Αρείου Πάγου, την οποία θα αποτελούσαν όχι πλέον 5 δικαστές, όπως παγίως γινόταν με το «τμήμα των συνδυασμών», αλλά η Ολομέλεια του Τμήματος, δηλαδή 10 δικαστές. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι την αλλαγή προκάλεσαν διαρροές και φόβοι για τα πρόσωπα που συνέθεταν την πενταμελή σύνθεση, ωστόσο δεν πιστεύω ότι μπορεί να στοιχειοθετηθεί παρέμβαση στη δικαστική ανεξαρτησία, πόσο μάλλον δημοκρατική εκτροπή, όπως ισχυρίστηκε, και γι᾽ αυτό παραιτήθηκε –με αντιθεσμικό, κατά τη γνώμη μου, τρόπο[27]– ο Προϊστάμενος του Α1 Τμήματος Αντιπρόεδρος του Αρείου Πάγου: ο «φυσικός δικαστής» ορίστηκε απρόσωπα και με νόμο πριν ανακύψει οποιαδήποτε διαφορά, σε κάθε δε περίπτωση διευρύνθηκε και δεν συρρικνώθηκε ο δικαστικός σχηματισμός, υπηρετώντας έτσι καταρχήν το κράτος δικαίου[28].

Στις εκλογές του Μαΐου, ο Η. Κασιδιάρης έκανε δυο –φανερές– προσπάθειες για προσωπική του συμμετοχή: Πρώτα με στήριξη και συζήτηση για παρουσία στους συνδυασμούς υπό ίδρυση κόμματος πρώην δικαστικού –προσπάθεια που δεν ευοδώθηκε[29]· στη συνέχεια με επανενεργοποίηση και προσωπική συμμετοχή στους συνδυασμούς του Εθνικού Κόμματος – ΕΛΛΗ-

ρευση κομμάτων της αντισυστημικής Αριστεράς» (ΚΚΕ και ΜέΡΑ25).

[26] Αυτή η «τροπολογία επί της τροπολογίας» ψηφίστηκε μόνο από την κυβερνητική πλειοψηφία.

[27] Κ. Μποτόπουλος, Μια παρέκβαση, μια παραίτηση και οι συνέπειές τους, Liberal 11.4.2023. Έτσι και οι Ε. Βενιζέλος, Χ. Ανθόπουλος, Π. Λαζαράτος, Α. Μανιτάκης με δημόσιες παρεμβάσεις τους.

[28] Κ. Μποτόπουλος, Θεσμικές παρεκβάσεις, δημοκρατικές προκλήσεις, Τα Νέα 11.4.2023. Έτσι και ο Ν. Παπασπύρου, Σύνταγμα και δημοκρατική ευθύνη, Τα Νέα 10.4.2023· Λ. Παπαδοπούλου, Η ρύθμιση ενισχύει και δεν υποσκάπτει το φαίνεσθαι –αν όχι το γίνεσθαι– της δικαστικής ανεξαρτησίας, Libre 12.4.2023.

[29] Το κόμμα, υπό την ονομασία ΕΑΝ, «κατέβηκε» χωρίς συμμετοχή του Η. Κασιδιάρη, έγινε αποδεκτό από το Α1 Τμήμα Αρείου Πάγου και κατέγραψε ασήμαντο αποτέλεσμα στις εκλογές του Μαΐου 2023. Εντυπωσιακή, και γριφώδης, είναι η εκ των υστέρων δήλωση (στο κανάλι Alpha, στις 25 Απριλίου 2023) του πρ. Αντιεισαγγελέα που κατέβηκε ως πρόεδρος του εν λόγω κόμματος: «Ο Η. Κασιδιάρης αρχικώς ήταν αποφασισμένος να μην κατέβει ούτε ο ίδιος ούτε το κόμμα του, όμως μετά το άρθρο του πρώην προέδρου του Συμβουλίου της Επικρατείας ότι ο νόμος είναι αντισυνταγματικός (βλ. υποσημ. 15) άλλαξε προφανώς απόφαση και δήλωσε ότι θα κατέβει στις εκλογές και ό,τι θέλει ας γίνει».

ΝΕΣ[30] –που «κόπηκε» από το Α1 Τμήμα του Αρείου Πάγου (απόφαση 8/2023). Η απόφαση αυτή είναι η πρώτη που έλαβε υπόψη –με διπλή έννοια: εξέτασε τη νομιμότητα και χρησιμοποίησε ως βάση πραγματικής κρίσης– τη νεοεισαχθείσα διάταξη περί «κόφτη δημοκρατικότητας» των κομμάτων (άρθρο 32 πδ 26/2012, όπως διαμορφώθηκε με το άρθρο 102 του ν. 5019/2023, τροποποιημένο με το άρθρο 35 του ν. 5043/2023).

Πρώτα έλαβε χώρα η κατάφαση περί συνταγματικότητας της διάταξης[31], με τρόπο που θυμίζει αρκετά την αντίστοιχη επιχειρηματολογία που θα ακολουθούσε, για το ίδιο ζήτημα, το ΑΕΔ: Η «*καθιέρωση και οριοθέτηση των προϋποθέσεων εκλογιμότητας ενός κόμματος*» δεν αντιστρατεύεται τη συνταγματική αρχή του άρθρου 29 παρ. 1 του Συντάγματος και είναι σύμφωνη με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου· όποιο κριτήριο «*αποκλεισμού*» τεθεί οφείλει να βασίζεται σε «*απολύτως αντικειμενικά κριτήρια*»· η ύπαρξη προηγούμενης καταδίκης ενός προσώπου που παίζει σημαντικό ρόλο σε ένα κόμμα αποτελεί, ακόμα και αν δεν είναι αμετάκλητη, τέτοιο κριτήριο· το ίδιο και η ιδιότητα, που μένει να διαπιστωθεί, του «*πραγματικού αρχηγού*» ενός κόμματος· ο αποκλεισμός κόμματος ή συνδυασμού από τις εκλογές αποτελεί μια «*πρώτη εγγύηση*» (προσθέτω: δημοκρατικότητας), ο δε σχετικός (δικαστικός) έλεγχος δεν έχει ποινικό χαρακτήρα, άρα δεν αρκεί η απλή διαπίστωση ότι συντρέχουν οι αναφερόμενες στον νόμο προϋποθέσεις (ύπαρξη καταδίκης, άσκηση πραγματικής ηγεσίας) αλλά το δικαστήριο «*οφείλει να καταλήξει στην κρίση του στηριζόμενο και σε άλλα αποδεικτικά στοιχεία*».

Στη συνέχεια το δικαστήριο προέβη, λαμβάνοντας υπόψη και υπομνήματα που κατέθεσαν η Νέα Δημοκρατία και το ΠΑΣΟΚ, στον αποκλεισμό από τις εκλογές της 21ης Μαΐου 2023 του Εθνικού Κόμματος ΕΛΛΗΝΕΣ, με βάση τη νέα διάταξη, την οποία εφάρμοσε ως ακολούθως: Στους συνδυασμούς του εν λόγω κόμματος συμμετείχε ο Η. Κασιδιάρης, ο οποίος είχε κριθεί ένοχος των

[30] Δήλωση Η. Κασιδιάρη (14.3.2023), από τις φυλακές Δομοκού, στο κανάλι του στο YouTube: «Το Εθνικό Κόμμα Έλληνες θα συμμετέχει κανονικά στις εκλογές, θα είμαι υποψήφιος βουλευτής με σταυρό και τα ποσοστά μας θα είναι τόσο υψηλά που στην κυριολεξία θα εκτιναχθούν» (αναφέρεται στα Νέα 11.4.2023).

[31] Με μειοψηφία ενός δικαστή που θεώρησε ότι ο εισαγόμενος «αποκλεισμός κόμματος για μη τυπικά κριτήρια δεν διαφέρει ουσιωδώς από την (μη αποδεκτή από το ελληνικό Σύνταγμα) διάλυση κόμματος».

εγκλημάτων ένταξης και διεύθυνσης εγκληματικής οργάνωσης, του κόμματος με την ονομασία Λαϊκός Σύνδεσμος – Χρυσή Αυγή[32]· το πρόσωπο αυτό ίδρυσε το Εθνικό Κόμμα ΕΛΛΗΝΕΣ και συμμετείχε ενεργά στην προετοιμασία του για τις εκλογές της 21ης Μαΐου 2023· με βάση τις ενέργειες και τις «*μεθοδεύσεις*» του αναδεικνύεται «*εξωφθάλμως*» ότι αποτέλεσε τον «*πραγματικό ηγέτη*» του εν λόγω κόμματος[33]· υπό την πραγματική ηγεσία του Η. Κασιδιάρη, ο οποίος «*ως διευθυντικό στέλεχος της Χρυσής Αυγής ήταν ένθερμος υποστηρικτής του εθνικοσοσιαλισμού, ακόμα και ως βουλευτής του ελληνικού Κοινοβουλίου, επιδείκνυε εξακολουθητικά βίαιη συμπεριφορά […] περιφρόνηση και απαξίωση στο δημοκρατικό πολίτευμα και τους θεσμούς*», το κόμμα αυτό «*προωθεί μια πολιτική που δεν σέβεται τη δημοκρατία*» και γι᾽ αυτό «*δεν πρέπει να ανακηρυχθεί και εντεύθεν να συμμετάσχει στις εθνικές εκλογές της 21ης Μαΐου*».

Η απόφαση έχει κρίσιμη τριπλή σημασία: αποτελεί συγχρόνως την πρώτη εκδήλωση «αμυνόμενης δημοκρατίας» κατά τη Μεταπολίτευση, μια έμπρακτη δικαίωση του εισαχθέντος «κόφτη δημοκρατικότητας», χωρίς τον οποίο ο Η. Κασιδιάρης θα βρισκόταν, από τη φυλακή, εντός Βουλής και την αφετηρία ανακατεύθυνσης –που έμελλε να συμβάλει στην εκλογική επιτυχία των Σπαρτιατών– της Ακροδεξιάς αντισυστημικής ψήφου[34].

Με «κομμένους» τους «Έλληνες» από τις εκλογές του Μαΐου, ο Η. Κασιδιάρης επανήλθε με άλλες μεθοδεύσεις στις εκλογές του Ιουνίου, που προκηρύχθηκαν αμέσως, λόγω αδυναμίας σχηματισμού κυβέρνησης. Πρώτα επιχείρησε τη σύμπηξη «συνασπισμού ανεξαρτήτων», με συμμετοχή του ίδιου

---

[32] Το δικαστήριο, μάλιστα, αφιερώνει σχοινοτενείς αναλύσεις στη δράση του συγκεκριμένου προσώπου εντός της Χρυσής Αυγής, κάτι που δεν χρειαζόταν, καθώς, σύμφωνα με το κριτήριο του νόμου, το κρίσιμο ήταν η καταδίκη με την εκεί περιεχόμενη αιτιολόγηση. Για τα «συνταγματικά της Χρυσής Αυγής», βλ. μεταξύ πολλών, Γ. Δρόσο, «Χρυσή Αυγή, ποινικός νόμος και Σύνταγμα», στο: Συνταγματική Θεωρία και Πράξη 133/2020, και στον Τιμητικό Τόμο Κ. Μαυριά.

[33] Η αναγωγή στην έννοια της «πραγματικής ηγεσίας» δεν ήταν απαραίτητη και μόνο συμπληρωματικά μπορεί να λειτουργήσει από τη στιγμή που ο Η. Κασιδιάρης «κατέβαινε» ως υποψήφιος βουλευτής και οι «υποψήφιοι βουλευτές» περιλαμβάνονται, σύμφωνα με τη διάταξη, στα πρόσωπα για τα οποία ισχύει το «κώλυμα δημοκρατικότητας».

[34] Κ. Μποτόπουλος, Ασπίδα για τη Δημοκρατία, μπούμερανγκ για τους εχθρούς της, Liberal 3.5.2020· και Idem, Μαχόμενος αποκλεισμός, K Report 4.5.2023.

προσωπικά[35], για να καταλήξει, τελικά, στον Δούρειο Ίππο που εισχώρησε στα τείχη της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας: τους Σπαρτιάτες.

Με την απόφαση 95/2023 του Α1 Τμήματος του Αρείου Πάγου για τη συμμετοχή των κομμάτων στις εκλογές του Ιουνίου 2023, το δικαστήριο «έκοψε» τον συνδυασμό των ανεξάρτητων υποψηφίων με την αιτιολογία ότι πίσω του «*υποκρυπτόταν*» το Εθνικό Κόμμα Έλληνες, ο δε Η. Κασιδιάρης θεωρήθηκε ιδρυτής και «*πραγματικός αρχηγός*» και του νέου μορφώματος, συνεχίζοντας να «*έχει την ίδια ρητορική άσκησης βίας*», να «*προωθεί την ίδια πολιτική και δράση, που δεν εξυπηρετεί το δημοκρατικό πολίτευμα*» και να «*στοχεύει στην αποδυνάμωση και κατάλυση (του πολιτεύματος) και των θεσμών του κράτους δικαίου*». Στην απόφαση εμφανίστηκαν και δυο έννοιες που έμελλε να παίξουν σημαντικό ρόλο στις μετέπειτα δίκες εναντίον των Σπαρτιατών και τις αντίστοιχες αποφάσεις του ΑΕΔ: η έννοια του «εκλογικού μανδύα» –πίσω από τον οποίο υποκρύπτεται ένα άλλο πρόσωπο ή κόμμα από αυτό που «κατεβαίνει» επίσημα στις εκλογές– και η έννοια της «καταστρατήγησης συνταγματικά κατοχυρωμένου δικαιώματος» –που επιχειρείται μέσω της ως άνω μεθόδευσης.

Αναδρομικά φαντάζει απίστευτο πώς, με υποψιασμένο για τις προθέσεις Κασιδιάρη το πανελλήνιο και με δοκιμασμένο τον «κόφτη δημοκρατικότητας», τόσο στις εκλογές Μαΐου («κόψιμο» Ελλήνων) όσο και στις εκλογές Ιουνίου («κόψιμο» συνδυασμών ανεξαρτήτων), επιτράπηκε η συμμετοχή των Σπαρτιατών στις δεύτερες εκλογές. Ίσως υπήρξε κρίσιμο ότι ο Η. Κασιδιάρης πήρε το μάθημα και αφενός δεν συμμετείχε ο ίδιος στους συνδυασμούς των Σπαρτιατών, αφετέρου δήλωσε τη στήριξή του σε αυτούς *μετά* την ανακήρυξη των συνδυασμών (και όχι πριν, όπως είχε κάνει με τους Έλληνες). Δεν παύει, ωστόσο, να είναι εντυπωσιακό –με την αρνητική έννοια– ότι «ξέφυγε» από το «δικαστήριο των συνδυασμών» το –μπροστά στα μάτια του– γεγονός ότι

[35] Η εισαχθείσα ρύθμιση περί «κόφτη δημοκρατικότητας» δεν άφηνε, όπως ισχυρίστηκε ο Ν. Αλιβιζάτος, Έχουν γνώσιν οι φύλακες;, Τα Νέα 24-26.3.2023· και, εν μέρει, ο Χ. Ανθόπουλος, Αποκλεισμός κομμάτων από τις εκλογές και τεχνάσματα για την καταστρατήγηση του, Τα Νέα 24-26.3.2023· και Idem, Ανεξάρτητοι συνδυασμοί και ντε φάκτο πολιτικά κόμματα, Τα Νέα 26.5.2023, «παραθυράκι» για παράκαμψη του αποκλεισμού, αφού ρητά εμπεριέχει μνεία για τη λειτουργία του «κριτηρίου δημοκρατικότητας» και για τους κάθε είδους συνασπισμούς (ανεξάρτητων) κομμάτων και για μεμονωμένους (ανεξάρτητους) υποψηφίους. Βλ. Κ. Μποτόπουλο, Κανείς εκτός νομιμότητας, K Report 27.5.2023.

οι Σπαρτιάτες ήταν ένα ερζάτς των Ελλήνων, με συμμετοχή πολλών ίδιων προσώπων[36] και τη βαριά σκιά του «πραγματικού αρχηγού» των Ελλήνων πανταχού παρούσα[37]. Η νίκη, ωστόσο, των Σπαρτιατών ως προς την εκλογική κάθοδο και την είσοδο στη Βουλή, δεν θα ήταν οριστική, αφού θα ακολουθούσε η ήττα με την αποκάλυψη της πραγματικής τους φύσης και τον αποκλεισμό τους από το Κοινοβούλιο.

ΙΙΙ. Οι δίκες

Στις εκλογές της 25ης Ιουνίου 2023, οι Σπαρτιάτες έλαβαν 241.366 ψήφους, που αντιστοιχεί σε ποσοστό 4,68% επί του συνόλου, και εξέλεξαν 12 βουλευτές[38]. Το βράδυ των εκλογών, μόλις οριστικοποιήθηκε η είσοδος στη Βουλή, ο αρχηγός του κόμματος Βασίλης Στίγκας, στην πρώτη του επίσημη δήλωση, ευχαρίστησε ονομαστικά τον ευρισκόμενο στις φυλακές Η. Κασιδιάρη και τον χαρακτήρισε «*καύσιμο που μας έδωσε την ώθηση να φτάσουμε σε αυτό εδώ το αποτέλεσμα*». Το Υπουργείο Εσωτερικών οριστικοποίησε τα εκλογικά αποτελέσματα και ο Άρειος Πάγος δημοσίευσε την απόφαση περί ανακηρύξεως των βουλευτών (υπ' αριθμ. 174/2023 Α1 Τμήματος) στις 30 Ιουνίου. Κατ' αυτής,

---

[36] Σύμφωνα με επίσημο έγγραφο που κατατέθηκε στο δικαστήριο κατά την ποινική εναντίον των Σπαρτιατών διαδικασία, από τους 59, συνολικά, υποψηφίους των Σπαρτιατών στις εκλογές του Ιουνίου 2013, οι 16 προέρχονταν από το Εθνικό Κόμμα – Έλληνες, ενώ ένας υπήρξε δικηγόρος του Η. Κασιδιάρη και του κόμματος Έλληνες. Στη συνέχεια, 10 συμμετείχαν στα ψηφοδέλτια του Η. Κασιδιάρη ως υποψηφίου Δημάρχου Αθηναίων (βλ. και ρεπορτάζ Δ. Ψαρρά, Οι περικεφαλαίες προδίδουν τον Ηλία Κασιδιάρη, ΕφΣυν 12.9.2023), και 2 σε συνεργαζόμενο με τη Χρυσή Αυγή αυτοδιοικητικό ψηφοδέλτιο στη Θεσσαλία.

[37] Κάτι που εκ των πραγμάτων αντικρούει την παρατήρηση του Γ. Δελλή, Πολεμώντας το δηλητήριο με δηλητήριο, Καθημερινή 3.7.2023, ότι «η απόφαση του Αρείου Πάγου να μην αποκλείσει εκ των προτέρων τους Σπαρτιάτες ήταν ορθή, με βάση τα δεδομένα που είχε ενώπιον του». Τα δεδομένα υπήρχαν –χαρακτηριστικό το ρεπορτάζ των Νέων στις 17.6.2023, περί συμπερίληψης πολλών στελεχών του «κόμματος Κασιδιάρη» στις λίστες των Σπαρτιατών–, αλλά ήθελαν «σκάψιμο» και αξιολόγηση. Κάτι που έκανε, εξάλλου, το ίδιο δικαστήριο μερικούς μήνες αργότερα, με την απόφαση 1/2024, με την οποία απέκλεισε τους Σπαρτιάτες από τη συμμετοχή στις ευρωεκλογές.

[38] Από έναν στις εκλογικές περιφέρειες Α΄ Αθηνών, Β1 Βόρειου Τομέα Αθηνών, Β2 Δυτικού Τομέα Αθηνών (όπου το κόμμα πήρε το μεγαλύτερο ποσοστό του πανελλαδικά: 7,56%), Β3 Νότιου Τομέα Αθηνών, Β΄ Πειραιώς, Α΄ Ανατολικής Αττικής, Αιτωλοακαρνανίας, Αχαΐας, Ηρακλείου, Α΄ Θεσσαλονίκης, Β΄ Θεσσαλονίκης και Λάρισας. Σε όλες αυτές τις περιφέρειες, πλην Β΄ Θεσσαλονίκης, δεν υπήρχε άλλος, πέραν του εκλεγέντα, υποψήφιος του κόμματος.

ασκήθηκαν ενώπιον του ΑΕΔ από εκλογείς, εντός της 15ήμερης προθεσμίας που θέτει ο νόμος[39], δυο συν μια ενστάσεις που αφορούσαν στους Σπαρτιάτες: δυο εναντίον των βουλευτών που είχαν εκλεγεί με τους Σπαρτιάτες στις εκλογικές Περιφέρειες Β΄ Πειραιώς (αριθμ. 7/2023) και Β΄ Θεσσαλονίκης (αριθμ. 8/2023)[40] και μία «γενική», στρεφόμενη κατά της χρήσης και διατήρησης του εμβλήματος των Σπαρτιατών (του ίδιου του ονόματος και της περικεφαλαίας που ήταν το «σήμα» του κόμματος).

Στην αρχή λίγοι πίστευαν στην τύχη των εναντίον των Σπαρτιατών εκλογικών ενστάσεων. Για τρεις κυρίως λόγους, δυο νομικούς και έναν πρακτικό. Από νομική άποψη εκφράστηκαν αμφιβολίες ως προς την αρμοδιότητα του ΑΕΔ και ως προς την ύπαρξη κωλύματος εκλογιμότητας για τους λόγους που προβάλλονταν και που είχαν περισσότερο σχέση με δράση και συμπεριφορά ενός ολόκληρου κόμματος παρά με τα κατ᾽ ιδίαν πρόσωπα-εκλεγέντες βουλευτές κατά των οποίων στρέφονταν οι ενστάσεις. «Τρόμαζαν», επίσης, σε σημείο που να θεωρούνται από κάποιους απαγορευτικές, οι συνέπειες ενδεχόμενης αποδοχής των ενστάσεων και έκπτωσης των βουλευτών: φαινόταν βέβαιη η διεξαγωγή εκλογών –στις δυο εκλογικές περιφέρειες στις οποίες είχαν γίνει ενστάσεις ή στις 12 στις οποίες είχαν εκλεγεί Σπαρτιάτες ή και σε ολόκληρη χώρα[41]– και πάντως σίγουρα μια ακύρωση θα δημιουργούσε μεγάλη «αναστάτωση» ως προς τη σύνθεση της Βουλής. Κάτι που αρκετοί, και όχι αναγκαστικά συνωμοσιολόγοι, έκριναν ότι δεν θα άφηνε να συμβεί το Δικαστήριο και ίσως, έμμεσα, το περιρρέον πολιτικό και κοινωνικό κλίμα. Οι τελικές αποφάσεις του ΑΕΔ, τις οποίες θα δούμε αναλυτικά στο επόμενο τμήμα, εξουδετέρωσαν αυτούς τους ευσεβείς πόθους, οι οποίοι, εξαρχής, δεν ανταποκρίνονταν στην πραγματικότητα.

Πρώτον, γιατί δεν ισχύει ότι το ΑΕΔ *«δεν μπορεί να ελέγξει εκ των υστέρων, κατόπιν υποβολής ένστασης, την παραβίαση του άρθρου 32 του πδ 26/2012 περί συμμετοχής συνδυασμού με πραγματική ηγεσία που έχει καταδικασθεί για συμμετοχή σε εγκληματική οργάνωση»*[42]. Το ΑΕΔ ελέγχει τη νομιμότητα εκλογής

---

[39] Άρθρο 25 ν. 345/1976, όπως ισχύει –στο εξής: Κώδικας του ΑΕΔ.

[40] Στρεφόμενη κατά του εκλεγέντος βουλευτή Π. Δημητριάδη, της αναπληρωματικής Α. Πετροπούλου, αλλά και του επικεφαλής του συνδυασμού Β. Στίγκα, που τελικά επέλεξε άλλη έδρα (εκείνη του Β2 Δυτικού Τομέα Αθηνών).

[41] Κ. Μποτόπουλος, Η αποκάλυψη των Σπαρτιατών, Syntagmawatch.gr 4.9.2023.

[42] Όπως ισχυρίστηκε ο Σπ. Βλαχόπουλος, Το ένα λάθος δεν διορθώνεται με μεγαλύτερο. Όχι

βουλευτή *πάντα εκ των υστέρων*, εφόσον βέβαια υποβληθεί ένσταση, στον δε βαθμό που η «πραγματική ηγεσία» οδηγεί σε καταστρατήγηση των νόμιμων κανόνων συμμετοχής ενός κόμματος στις εκλογές, αυτό αποτελεί εκλογική παράβαση, αξιολογούμενη από το ΑΕΔ και οδηγούσα σε έκπτωση. Για τους ίδιους λόγους, δεν πρόκειται για –μη επιτρεπόμενο– «*επανέλεγχο της κρίσης του Αρείου Πάγου (περί συμμετοχής κομμάτων) στις εκλογές*» και –επίσης μη επιτρεπτή– κρίση για ένα «*προηγούμενο στάδιο, την ανακήρυξη των συνδυασμών, το οποίο δεν υπόκειται στον έλεγχο του εκλογοδικείου*»[43]. Η μεν «προδικασία», στον βαθμό που επηρεάζει τη νομιμότητα εκλογής, ελέγχεται παγίως από το ΑΕΔ[44], η δε άσκηση πραγματικής ηγεσίας από τον Η. Κασιδιάρη είχε καθοριστική επιρροή στο εκλογικό αποτέλεσμα, άρα, στον βαθμό που ήταν παράνομη, στη νομιμότητα της εκλογής, ασχέτως του τι είχε αποφανθεί το Α1 Τμήμα του Αρείου Πάγου σχετικά με τη συμμετοχή στις εκλογές. Με δυο λόγια: Το αρμόδιο Τμήμα του Αρείου Πάγου είναι, δυνάμει του εκλογικού νόμου, το «δικαστήριο των συνδυασμών», ενώ το ΑΕΔ είναι, δυνάμει του άρθρου 100 του Συντάγματος, το «δικαστήριο των εκλογών», με γενική αρμοδιότητα ελέγχου της νομιμότητάς τους.

Ούτε ισχύει ότι ο έλεγχος περί καταστρατήγησης της εκλογικής νομιμότητας, μέσω άσκησης από καταδικασμένο πρόσωπο «πραγματικής ηγεσίας», εκφεύγει της αρμοδιότητας του ΑΕΔ, γιατί δεν περιλαμβάνεται στους περιοριστικά αναφερόμενους στο άρθρο 58 του Συντάγματος λόγους που μπορούν να στηρίξουν εκλογικές ενστάσεις[45]. Η μια κατηγορία τέτοιων λόγων είναι

άλλους Σπαρτιάτες και Αθηναίους, Τα Νέα 26.6.2023. Έτσι και ο Ξ. Κοντιάδης, Η μαχόμενη Δημοκρατία και οι Σπαρτιάτες, Τα Νέα 9-10.9.2023: «κατά τη γνώμη μου […] δεν μπορεί να θεμελιωθεί στο ισχύον θεσμικό πλαίσιο επιγενόμενο ασυμβίβαστο που θα συνεπαγόταν την ακύρωση της εκλογής».

[43] Όπως ισχυρίστηκε ο Ακρ. Καϊδατζής, Αναρμόδιο το Εκλογοδικείο να ελέγξει την ηγεσία κοινοβουλευτικού κόμματος, Constitutionalism.gr. Βλ. αντίκρουση από Κ. Μποτόπουλο, Διάλογος με το συνάδελφο Ακρίτα Καϊδατζή επί του άρθρου του «Αναρμόδιο το Εκλογοδικείο να ελέγξει την ηγεσία κοινοβουλευτικού κόμματος», επίσης Constitutionalism.gr.

[44] Όπως θύμισε ο πρ. Πρόεδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας, και του ΑΕΔ, Χρ. Γεραρής στα Νέα 14-16.4.2023, παραθέτοντας και την αντίστοιχη νομολογία: αποφάσεις 52/1985, 48/1989, 10/2000, 25/2001. Θα μπορούσαν να προστεθούν και οι 23/1993, 31/1994, 50/1997.

[45] Όπως ισχυρίστηκε, επανειλημμένα και εμφατικά, αλλά εσφαλμένα κατά τη γνώμη μου, καθώς και κατά την κρίση του ΑΕΔ, ο Χ. Τσιλιώτης, Το ΑΕΔ και οι Σπαρτιάτες. Μια δύσκολη σχέση, Syntagmawatch.gr 23.5.2024· και Idem, Η ultravires οριστική απόφαση του ΑΕΔ για

τα υπό στενή έννοια κωλύματα του άρθρου 56 του Συντάγματος, η άλλη «οι παραβάσεις της εκλογικής διαδικασίας», στις οποίες, πέραν των «τυπικών» –κύρος ψηφοδελτίων, τρόπος διενέργειας των εκλογών κ.λπ.–, ανήκουν, κατά μείζονα μάλιστα λόγο, και οι «ουσιαστικές», οι σχετικές δηλαδή με το «κύρος των εκλογών» (άρθρο 58 του Συντάγματος, αλλά και τίτλος Δ Κεφαλαίου νόμου περί ΑΕΔ).

Η στέρεα[46] νομική ακολουθία που προτάθηκε στα δικόγραφα των ενστάσεων κι έγινε δεκτή στις αποφάσεις του ΑΕΔ είναι η εξής: το ΑΕΔ ελέγχει, για συγκεκριμένους λόγους, τη νομιμότητα των εκλογών (άρθρα 100 και 58 του Συντάγματος), με την άσκηση πραγματικής ηγεσίας από ένα καταδικασμένο για σοβαρά εγκλήματα πρόσωπο να αποτελεί εξεταζόμενο από το ΑΕΔ κριτήριο νομιμότητας της εκλογικής διαδικασίας (άρθρο 32 εκλογικού νόμου), η παράβαση του οποίου μπορεί να οδηγήσει σε ακύρωση εκλογής για τη διαφύλαξη του σεβασμού στη λαϊκή βούληση και στο κύρος των εκλογών (άρθρο 52 Συντάγματος)[47].

Ούτε δικαιολογείται, τέλος, από νομική και δημοκρατική άποψη, ο «φόβος του αποτελέσματος»[48], δηλαδή μια ακύρωση με βαριές συνέπειες (παραμερισμός εκλεγμένων βουλευτών για πρωτοφανέρωτους λόγους, κρίση περί

τους Σπαρτιάτες ή αλλιώς πώς ένα Ανώτατο Δικαστήριο υπερβαίνει τη δικαιοδοσία του, Syntagmawatch.gr 11.6.2025.

[46] Υπέρ της αρμοδιότητας του ΑΕΔ και οι Ε. Βενιζέλος, συνέντευξη στο ραδιόφωνο του Σκάι 27.6.2023· Κ. Χρυσόγονος, Οι δυνατότητες του Εκλογοδικείου, Τα Νέα 28.6.2023· Χ. Ανθόπουλος, Τα κόμματα και η άμυνα της δημοκρατίας μετά τις εκλογές της 25ης Ιουνίου, Τα Νέα 29.6.2023· Ν. Παπασπύρου, Η θωράκιση του Κοινοβουλίου, Τα Νέα 1-2.7.2023.

[47] Δεν έχει, συνεπώς, δίκιο η Ι. Καμτσίδου, Η έκπτωση βουλευτών των Σπαρτιατών και η έκπτωση του πανεπιστημίου, Constitutionalism.gr, όταν ισχυρίζεται ότι «το Εκλογοδικείο αναγνώρισε στον εαυτό του το ρόλο του επιδιαιτητή της πολιτικής αντιπαράθεσης».

[48] «Θα θέλαμε να επαναληφθούν οι εκλογές;» αναρωτιέται ο Σπ. Βλαχόπουλος, Το ένα λάθος, ό.π. «Ο νομικισμός και ο πολιτικός βολονταρισμός δεν αποδυναμώνουν την εξτρεμιστική Δεξιά […] επιτρέπουν στους πολιτικούς εκφραστές της να εμφανίζονται ως διωκόμενοι από τη δημοκρατία», ισχυρίζεται ο Ακρ. Καϊδατζής, Αναρμόδιο το εκλογοδικείο, ό.π., προβλέποντας μάλιστα ως «σχεδόν βέβαιη απόρριψη της προσφυγής από το εκλογοδικείο». Για συνέπειες που συνιστούν «θεσμικό τραγέλαφο» κάνει λόγο ο Χ. Τσιλιώτης, ΑΕΔ και Σπαρτιάτες, ό.π., ξεχνώντας ότι η νομιμότητα δεν οδηγεί ποτέ σε τραγέλαφο και ότι καμία συνέπεια δεν δικαιολογείται να ανοίγει δρόμο στην παρανομία. Για «νομικά και πολιτικά προβλήματα τόσο από τη διεξαγωγή των εκλογών, όσο και, πολλώ μάλλον, την ανακατανομή των εδρών υπέρ των υπόλοιπων κομμάτων» κάνει λόγο ο Ξ. Κοντιάδης, Η μαχόμενη δημοκρατία, ό.π.

δημοκρατικής καταστρατήγησης εκ μέρους ενός ολόκληρου κόμματος, πιθανή επανάληψη των εκλογών ή αλλαγή της σύνθεσης της Βουλής) να επικρατεί της υποχρέωσης –που κανονικά θα έπρεπε να είναι και «δίψα»– δημοκρατίας και νομιμότητας. Άλλο να προτιμάμε να μένουν οι εχθροί της δημοκρατίας εκτός παιχνιδιού με την ψήφο του λαού[49] κι άλλο να παραιτούμαστε από τα όπλα που δίνει το Σύνταγμα και ο νόμος για να φτάσουμε στο ίδιο –έστω εκ των υστέρων και μέσω δικαστηρίων– αποτέλεσμα. Το ότι λίγοι έδωσαν το δικαστικό υπέρ της δημοκρατίας και της νομιμότητας αγώνα –μόνο σε 2 από τις 12 εκλογικές περιφέρειες στις οποίες εκλέχτηκαν Σπαρτιάτες – περιποιεί τιμή σε όσους αγωνίστηκαν, αλλά επέτρεψε, στις υπόλοιπες περιφέρειες[50], σε, κατά το ΑΕΔ, παράνομα εκλεγμένους να συνεχίζουν να βρίσκονται εντός Βουλής.

Πέραν της νομικής αιτιολογίας, τα γεγονότα στα οποία στηρίζονταν οι ενστάσεις είχαν ως χρόνο τέλεσης την προεκλογική περίοδο και ως επίκεντρο την έννοια του «προκαλύμματος»: Οι Σπαρτιάτες ήταν προκάλυμμα για τον Η. Κασιδιάρη και τις ιδέες του και με αυτό τον τρόπο παραπλανήθηκε το εκλογικό σώμα και καταστρατηγήθηκε η εκλογική νομοθεσία. Ως βασικά αποδεικτικά στοιχεία παρουσιάστηκαν:

Η ανάρτηση του Η. Κασιδιάρη, στις 9 Ιουνίου 2023, από τις φυλακές, στην οποία ανέφερε: «*Στις εκλογές της 25ης Ιουνίου θα ψηφίσω και θα στηρίξω με όλες μου τις δυνάμεις το κόμμα ΣΠΑΡΤΙΑΤΕΣ, που θα εισέλθει δυναμικά στη βουλή και θα αποτελέσει την πιο ισχυρή εθνική αντιπολίτευση… Αφού απέκλεισαν με αντισυνταγματικό τρόπο τους ΕΛΛΗΝΕΣ, θα στηρίξω συνειδητά τους ΣΠΑΡΤΙΑΤΕΣ που αποτελούν διαχρονικά και συμβολικά την πρώτη γραμμή των Ελλήνων στους αγώνες για την Ελευθερία*».

Η, καθ' όλη την προεκλογική εκστρατεία, χρήση από τους Σπαρτιάτες φωτογραφιών και τσιτάτων του Η. Κασιδιάρη σε προεκλογικές συγκεντρώσεις και εκδηλώσεις.

Η, καθ' όλη την προεκλογική εκστρατεία, ανάρτηση από τον Η. Κασιδιάρη

---

[49] Όλοι οι θιασώτες της δημοκρατίας πιστεύω πως το προτιμούν –και πάντως προσωπικά το έγραψα δημόσια: «Μόνο ο λαός μπορεί, με τη στάση και την ψήφο του, να μην αφήσει πρόσωπα και κόμματα που χτύπησαν πισώπλατα τη δημοκρατία να εμφανίζονται ξαφνικά ως υπερασπιστές της». Κ. Μποτόπουλος, Ασπίδα για τη Δημοκρατία, ό.π.

[50] Παρότι, όπως θα δούμε στο τελευταίο τμήμα, αυτό το αποτέλεσμα θα μπορούσε να αποφευχθεί.

δημοσιεύσεων με καθαρά πολιτικό και υποστηρικτικό των Σπαρτιατών περιεχόμενο και με προσωπικό-ηγετικό τόνο. Μιλούν από μόνες τους εκφράσεις όπως: «*Οι #ΣΠΑΡΤΙΑΤΕΣ μπαίνουν στην εκλογική μάχη με πλήρη ψηφοδέλτια σε όλη την Ελλάδα, στελεχωμένα με άξιους ΕΛΛΗΝΕΣ αγωνιστές*» (11.6.2023)· «*Στις 25 Ιουνίου ψηφίζουμε #ΣΠΑΡΤΙΑΤΕΣ για μια Ισχυρή Ελλάδα*!» (15.6.2023), «*MRB - Σήμερα: "Οι #ΣΠΑΡΤΙΑΤΕΣ φτάνουν το 3.5%!" Αυτό σημαίνει ότι θα μπούμε στη Βουλή και θα ανατρέψουμε όλη την πολεμική του συστήματος*» (20.6.2023)· «*Ο πόλεμος που μου κήρυξαν με έκανε σοφότερο και ισχυρότερο, η ώρα της μεγάλης νίκης πλησιάζει. Εμπρός #ΣΠΑΡΤΙΑΤΕΣ και την Κυριακή 25 Ιουνίου παίρνουμε πίσω την Πατρίδα μας και την Ελευθερία μας!*» (22.6.2023)· «*Έχω δώσει τέσσερα χρόνια από τη ζωή μου στον αγώνα Υπέρ Πατρίδος. Η 25η Ιουνίου είναι μία ημέρα κρίσιμη για την έκβαση του και πρέπει όλοι να δώσουμε τον καλύτερό μας εαυτό... Ήδη έχουμε πετύχει ένα μικρό θαύμα και έχουμε κάνει το σύστημα να τρέμει… Έκαναν τα πάντα για να μας σταματήσουν και απέτυχαν παταγωδώς*» (24.6.2023)· «*Σήμερα συντελέστηκε ένας ανεπανάληπτος θρίαμβος των Ελλήνων που μάχονται Υπέρ Πατρίδος και ταυτόχρονα μία πρωτοφανής πανωλεθρία του συστήματος εξουσίας… Χαιρετίζω αυτή τη νίκη ως ένας απλός αγγελιοφόρος της εθνικής ιδέας και αναφωνώ με υπερηφάνεια το Νενικήκαμεν*» (το βράδυ των εκλογών).

Η δήλωση του Προέδρου των Σπαρτιατών κ. Στίγκα, επίσης το βράδυ των εκλογών, με την οποία ευχαριστούσε τον κ. Κασιδιάρη προσωπικά και τον χαρακτήριζε «*καύσιμο που μας έδωσε την ώθηση για να φτάσουμε σε αυτό το αποτέλεσμα*».

Λίγες μέρες μετά την κατάθεση των ενστάσεων, «άρχισαν τα όργανα» εντός της κοινοβουλευτικής ομάδας των Σπαρτιατών, η δε κακόφωνη «συναυλία» έμελλε να διαρκέσει τουλάχιστον ως τη διάλυση της κοινοβουλευτικής ομάδας του κόμματος[51]. Στις 27 Ιουλίου, βουλευτής των Σπαρτιατών υποστήριξε, από το βήμα της Βουλής, την υποψηφιότητα Κασιδιάρη για το Δήμο Αθηναίων, ο Πρόεδρος του κόμματος αντέδρασε –«*δεν είχα καθόλου γνώση […] επομένως οφείλω, εφόσον ενεργεί κάποιος αυτοβούλως, να πάρω κάποια μέτρα*»–, για να λάβει, το ίδιο βράδυ, απάντηση υπό τη μορφή επίσημης δήλωσης αποδοκιμασίας, υπογραφόμενη από 9 βουλευτές των

[51] Επήλθε στις 12 Ιουνίου 2025 με την κοινοποίηση στη Βουλή της απόφασης του ΑΕΔ περί έκπτωσης τριών βουλευτών των Σπαρτιατών. Πάντως η κοινοβουλευτική ομάδα είχε αρχίσει να «φυλλοροεί», μέσω αποσχίσεων και ανεξαρτητοποιήσεων, πολύ νωρίτερα.

Σπαρτιατών. Τον Αύγουστο του 2023, και οι 11 βουλευτές στράφηκαν κατά του Προέδρου, συμβολικά –τον άφησαν μόνο στα έδρανα της Βουλής– και φραστικά –*«όποιος αναφέρεται σε τακτικές μαφιόζων είναι γιατί τις γνωρίζει και τις εφαρμόζει ο ίδιος»,* μετά από δήλωση του Προέδρου ότι οι βουλευτές *«θέλουν να βάλουν χέρι στην κρατική χρηματοδότηση»*. Την 31η Αυγούστου, ο Πρόεδρος έκανε τις διάσημες έκτοτε δηλώσεις για «Γκρικ Μάφια» και «Ντον Κορλεόνε» –χαρακτηρισμούς τους οποίους επιφύλαξε συλλήβδην στους βουλευτές του κόμματος «του».

Οι εξελίξεις αυτές, που διέθεταν *«όλα τα στοιχεία της πολιτικής φάρσας και συγχρόνως της θεσμικής τραγωδίας»*[52], είχαν και δυο σημαντικές πρακτικές συνέπειες: αποκάλυψαν ένα κόμμα χωρίς ηγεσία, ή μάλλον με έξωθεν ηγεσία, και προκάλεσαν την άμεση αντίδραση της Εισαγγελέως του Αρείου Πάγου: πρώτα κάλεσε τον Πρόεδρο των Σπαρτιατών για παροχή εξηγήσεων και, μετά την ήκιστα πειστική εκ μέρους του ανασκευή, κίνησε την ποινική διαδικασία για «εξαπάτηση ψηφοφόρων» (άρθρο 122 παρ. 2 του πδ 26/2012). Στις 25 Οκτωβρίου, λίγο μετά τη διεξαγωγή των δημοτικών εκλογών, στις οποίες έλαβε μέρος συνδυασμός υπό τον Η. Κασιδιάρη[53], η Εισαγγελέας απέστειλε αίτημα στη Βουλή να δώσει άδεια εξέτασης των 11 βουλευτών[54] ως υπόπτων. Η Βουλή ήρε την ασυλία όλων στις 9 Νοεμβρίου και, στις 4 Απριλίου 2024, η Εισαγγελέας έδωσε παραγγελία για άσκηση ποινικής δίωξης.

Εξαιρετικά κρίσιμη υπήρξε η εκ μέρους της Εισαγγελέως ρητή και κατηγορηματική –με ασυνήθιστες για δικαστικό εκφράσεις, όπως «η αλήθεια είναι», «στην πραγματικότητα»– απόδοση βαρύτατων σχετικά με τον τρόπο εκλογής και λειτουργίας των Σπαρτιατών κατηγοριών: ότι είχαν «επιλεγεί» από τον Η. Κασιδιάρη, ότι αυτόν αναγνώριζαν ως «πραγματικό αρχηγό», ότι

---

52 Κ. Μποτόπουλος, Εμπαιγμός με περικεφαλαία, Τα Νέα 6.9.2023.

53 Η υποψηφιότητα κατέστη δυνατή λόγω της άρνησης της κυβέρνησης να ψηφίσει –κακώς, κατά τη γνώμη μου– ανάλογο με των βουλευτικών εκλογών «κόφτη δημοκρατικότητας». Βλ. Κ. Μποτόπουλο, Από τους Σπαρτιάτες στο Δήμο Αθηναίων, Liberal 28.7.2023· Idem, Η συμμετοχή στις δημοτικές εκλογές προσώπου καταδικασμένου για εγκλήματα κατά της δημοκρατίας, Syntagmawatch.gr 13.9.2023· και Idem, Βαρύ δημοκρατικό λάθος, K Report 18.9.2023. Έτσι και ο Ν. Αλιβιζάτος, Περί εκλογιμότητας, ό.π. Το ΠΑΣΟΚ είχε καταθέσει τροπολογία στη Βουλή για την καθιέρωση τέτοιας διάταξης και για τις τοπικές εκλογές.

54 Εξαιρέθηκε ο Β. Στίγκας, ο οποίος είχε προβεί στις καταγγελίες. Ως ηθικός αυτουργός κλήθηκε ο Η. Κασιδιάρης.

αυτός τους «καθοδηγούσε από τις φυλακές», ότι αποτελούσαν «μανδύα» του συγκεκριμένου προσώπου[55].

Αφού είχαν συμβεί όλα αυτά τα καταιγιστικά γεγονότα –μεταγενέστερα της κατάθεσης των ενστάσεων εκλογιμότητας αλλά απολύτως σχετικά με τον τρόπο εκλογής των Σπαρτιατών[56]– έλαβε χώρα, στις 28 Φεβρουαρίου 2024, η (αρχική, όπως έμελλε να αποδειχθεί) συζήτηση των δυο υποθέσεων ενώπιον του ΑΕΔ, με «ανοιχτή», αλλά θετική καταρχήν, εισηγητική έκθεση εκ μέρους των ορισθεισών Εισηγητριών[57]: *«η νόθευση της λαϊκής θέλησης κατά την προεκλογική περίοδο συνιστά εκλογική παράβαση η οποία, αν αποδειχθεί, επάγεται την ακύρωση της εκλογής»*. Κι ενώ διεξήχθησαν διασκέψεις και αναμένονταν οι αποφάσεις, στις 26 Νοεμβρίου 2024 δημοσιεύθηκαν οι υπ᾽ αριθμ. 2/2024 και 3/2024 αποφάσεις του ΑΕΔ, σύμφωνα με τις οποίες αναβλήθηκε η έκδοση οριστικής απόφασης στις δυο υποθέσεις[58], προκειμένου να «*γνωστοποιηθεί στο Δικαστήριο με πιστοποιητικά από τις αρμόδιες εισαγγελικές Αρχές τυχόν ασκηθείσα κατά των καθ᾽ ων ποινική δίωξη, καθώς και τα ουσιώδη στοιχεία της σχετικής δικογραφίας, τα οποία κρίνονται χρήσιμα προς διερεύνηση των κρινόμενων ενστάσεων*». Η απόφαση κοινοποιήθηκε στην Εισαγγελία του Αρείου Πάγου και ορίστηκε νέα δικάσιμος στις 12 Φεβρουαρίου 2025.

Η αναβολή, για τους λόγους που προβλήθηκαν, ήταν όχι απλώς πρωτόγνωρη αλλά πολλαπλώς προβληματική[59]: η εκλογική δίκη είχε εντελώς διαφορετικό αντικείμενο –την έκπτωση λόγω παράνομης εκλογής– από την ποινική, στην οποία εξεταζόταν αν, δολίως και χωρίς να αφήνεται η παραμικρή αμφιβολία, είχε συντελεσθεί το αδίκημα της «εξαπάτησης ψηφοφόρων». Στο φάκελο της

---

55 Βλ. αναλυτικά, Κ. Μποτόπουλο, Τρεις διώξεις για τους Σπαρτιάτες, Syntagmawatch.gr 27.10.2023.

56 Επίκληση τους έγινε στα υποβληθέντα μετά την επ᾽ ακροατηρίου συζήτηση Υπομνήματα των αιτούντων διαδίκων.

57 Είναι αξιοσημείωτο ότι στη 13μελή σύνθεση του ΑΕΔ, με Πρόεδρο την τότε Πρόεδρο του Συμβουλίου της Επικρατείας κα Ε. Νίκα, δεν υπήρχε ούτε ένας άνδρας ανάμεσα στα τακτικά μέλη. Στις υποθέσεις των Σπαρτιατών τη θέση της αυτοεξαιρεθείας, λόγω συμμετοχής της στη δίκη της Χρυσής Αυγής Προέδρου του Αρείου Πάγου πήρε ένας (άνδρας) Αντιπρόεδρος ίδιου δικαστηρίου.

58 Με μειοψηφία ενός δικαστή που θεώρησε ότι «με βάση το σύνολο των στοιχείων της ένδικης υπόθεσης και λαμβάνοντας υπόψη και την καθυστέρηση που θα δημιουργηθεί […] δεν συντρέχει περίπτωση αναβολής».

59 Έτσι και ο Χ. Τσιλιώτης, ΑΕΔ και Σπαρτιάτες, ό.π.

εκλογικής δίκης περιεχόταν πλήρες υλικό, ικανό να στηρίξει την εκλογική παράβαση, με αναφορές και σε σχετικά με αυτήν στοιχεία από την παράλληλα εξελισσόμενη ποινική διαδικασία, ενώ ήταν απολύτως αμφίβολο αν, στην ορισθείσα νέα δικάσιμο, θα είχαν ολοκληρωθεί όλα τα στάδια της ποινικής δίκης. Και πράγματι, όταν έλαβε χώρα η «δεύτερη συζήτηση», ο ποινικός κύκλος δεν είχε ολοκληρωθεί: είχε εκδοθεί μεν αθωωτική απόφαση του Μονομελούς Εφετείου Πλημμελημάτων[60], εναντίον της οποίας, όμως, ασκήθηκε, στις 29 Μαΐου, έφεση από τον Εισαγγελέα Εφετών[61]. Η έφεση δεν έχει ακόμα εκδικασθεί, χωρίς, ωστόσο, να αποφασιστεί νέα αναβολή από το ΑΕΔ[62].

Μεταξύ της απόφασης περί αναβολής για «κρείσσονες αποδείξεις» και της δεύτερης, και τελικής, συζήτησης ενώπιον του ΑΕΔ[63], συνέβησαν δυο εξαιρετικά σημαντικά και με καθοριστική επιρροή στην εκλογική δίκη γεγονότα:

Εκδόθηκε, στις 24 Απριλίου 2024, η υπ᾽ αριθμ. 1/2024 απόφαση του Α1 Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου, με την οποία απαγορεύτηκε η συμμετοχή των Σπαρτιατών στις ευρωεκλογές, για λόγους και ενέργειες που σχετίζονται ή έλαβαν χώρα κατά τις βουλευτικές εκλογές της 25ης Ιουνίου 2023. Στην απόφαση λέγεται ότι *«ο κ. Κασιδιάρης οργάνωσε τον προεκλογικό αγώνα των Σπαρτιατών παρότι κρατούμενος», «καταδεικνύεται ότι ο Κασιδιάρης ήταν ο πραγματικός αρχηγός του κόμματος Σπαρτιάτες το οποίο υποκαθιστά τη Χρυσή Αυγή», «αποδεικνύεται η κατ᾽ ενιαίο τρόπο εκφρασμένη βούληση του Η.*

---

[60] Με την αιτιολογία ότι «δεν αποδείχθηκε εξαπάτηση», «δεν μπορεί κανείς να πει ότι οι ψηφοφόροι δεν ήξεραν τι έκαναν» και «δεν υπάρχουν στοιχεία εκλογέων ή έστω ο αριθμός των εκλογέων που υποτίθεται ότι εξαπατήθηκαν». Βλ. κριτική του Χ. Τσιλιώτη, Η αθωωτική απόφαση του Μονομελούς Εφετείου Πλημμελημάτων Αθηνών για τους Σπαρτιάτες βουλευτές. Στερνή μου γνώση να σε είχα πρώτα, Syntagmawatch.gr 20.5.2025.

[61] Με βασικά επιχειρήματα ότι «τα στοιχεία που περιέχονταν στο κατηγορητήριο αποδείχθηκαν με σαφήνεια και πληρότητα», ότι ο Η. Κασιδιάρης «σαφώς ασκούσε την πραγματική ηγεσία», ότι υπήρξαν ψηφοφόροι, στις εκλογικές περιφέρειες Β΄ Πειραιώς και Β΄ Θεσσαλονίκης που στράφηκαν κατά του κύρος της εκλογής βουλευτών των Σπαρτιατών στις συγκεκριμένες περιφέρειες και ότι «η κρίση του δικαστηρίου ότι δεν επήλθε παραπλάνηση του εκλογικού σώματος εκ του γεγονότος ότι πίσω από το κόμμα Σπαρτιάτες υποκρυπτόταν ο Η. Κασιδιάρης δεν αποδεικνύεται από τα γεγονότα».

[62] Στις τελικές αποφάσεις, το ΑΕΔ θεώρησε ότι «με βάση τα αποδεικτικά μέσα που έχουν ήδη προσκομιστεί σχημάτισε επί της ουσίας πλήρη δικανική κρίση» –κάτι που θα μπορούσε να είχε πει και μετά την πρώτη συζήτηση.

[63] Στη δεύτερη συζήτηση Προέδρος ήταν πλέον ο νέος Προέδρος του Συμβουλίου της Επικρατείας Μ. Πικραμένος.

Κασιδιάρη να ασκεί διοίκηση στο εν λόγω κόμμα, να τοποθετεί εικονική ηγεσία αλλά και να διαθέτει τον ηγετικό ρόλο προς το εκλογικό σώμα», «προέκυψε σαφώς ότι ο κ. Κασιδιάρης ασκεί από τη φυλακή την πραγματική ηγεσία των Σπαρτιατών, τουλάχιστον από τις 8.6.2023», δηλαδή από το ξεκίνημα της προεκλογικής εκστρατείας του Ιουνίου 2023. Ήταν σαν, αναδρομικά, το «δικαστήριο των συνδυασμών» να κατάλαβε ότι κακώς είχε επιτρέψει στους Σπαρτιάτες να λάβουν μέρος στις εκλογές του Ιουνίου του 2023.

Ελήφθη, στις 15.1.2025, η απόφαση της Βουλής των Ελλήνων, με 267 ψήφους υπέρ, 15 κατά και 5 «παρών», για διακοπή χρηματοδότησης των Σπαρτιατών. Ως γενικό, νομοθετικά προβλεπόμενο, μέτρο η διακοπή είχε κριθεί συνταγματική με την απόφαση 518/2015 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, ειδικά δε για τους Σπαρτιάτες στηρίχθηκε σε λόγους που ανέτρεχαν επίσης στον τρόπο συμμετοχής τους στις εκλογές της 25ης Ιουνίου 2023: σχέση του κόμματος και των επιμέρους υποψηφίων του με τον Η. Κασιδιάρη, καταδίκη του τελευταίου για συμμετοχή σε εγκληματική οργάνωση, χρήση των Σπαρτιατών από τον κ. Κασιδιάρη ως «προκαλύμματος», εξαπάτηση των εκλογέων και αλλοίωση του εκλογικού αποτελέσματος, ειδική αναφορά στην προαναφερθείσα υπ᾽ αριθμ. 1/2024 απόφαση του Α1 Πολιτικού Τμήματος του Αρείου Πάγου, με την οποία απαγορεύτηκε η συμμετοχή των Σπαρτιατών στις ευρωεκλογές του 2024.

Με βάση όλα αυτά τα γεγονότα, το κλίμα μεταβλήθηκε πλήρως σε σχέση με την εποχή της κατάθεσης των ενστάσεων εκλογιμότητας: η απόφαση περί έκπτωσης έμοιαζε πλέον παραπάνω από πιθανή. Αρκεί το ΑΕΔ να τολμούσε –όπως και τόλμησε.

IV. Οι αποφάσεις

Με τις πανομοιότυπες αποφάσεις 9/2025, για την έδρα της Β΄ Πειραιώς, και 10/2025, για τις δυο έδρες της Β΄ Θεσσαλονίκης[64], που αμφότερες δημοσιεύθηκαν στις 7 Ιουλίου 2025, με τον Πρόεδρο του ΑΕΔ να έχει

[64] Η έκπτωση του Προέδρου των Σπαρτιατών, ο οποίος, στο πλαίσιο του «αρχηγικού του δικαιώματος» είχε θέσει υποψηφιότητα και στη Β΄ Θεσσαλονίκης, χωρίς ωστόσο τελικά να καταλάβει την έδρα αυτή, είναι, αν μη τι άλλο, εντελώς πρωτότυπη, αφού συνιστά έκπτωση από έδρα που δεν κατεχόταν και συγχρόνως εμφανίζει τους Σπαρτιάτες να έχουν κερδίσει 2 έδρες σε μια εκλογική περιφέρεια στην οποία είχαν κερδίσει μια.

δημοσιοποιήσει περίληψή τους στις 10 Ιουνίου, το ΑΕΔ έγραψε ιστορία: ακύρωσε την εκλογή τριών βουλευτών των Σπαρτιατών· δικαίωσε τον υπέρ της δημοκρατίας αγώνα που κάποιοι, λίγοι στην αρχή, έδωσαν[65]· θεώρησε ότι έλαβε χώρα εκλογική παράβαση συνιστάμενη στην εξαπάτηση των εκλογέων λόγω άσκησης της πραγματικής ηγεσίας ενός κόμματος από άλλο πρόσωπο από αυτό που εμφανιζόταν ως ηγέτης του· αποδέχθηκε την ύπαρξη ενός «δημοκρατικού κωλύματος» που πηγάζει ευθέως από την υπέρ της δημοκρατίας λειτουργία των κομμάτων (άρθρο 29 παρ. 1 Συντάγματος) και την αρχή της ελεύθερης και ανόθευτης έκφρασης της λαϊκής θέλησης (άρθρο 52 Συντάγματος)[66].

Όλα αυτά τα πολύ σημαντικά δεν σημαίνουν, πάντως, ότι όλες οι επιμέρους αποφάνσεις ήταν ορθές. Ας τις δούμε μία-μία:

1. Απόφανση πρώτη: (οριστική) Κατάφαση της συνταγματικότητας του «κόφτη δημοκρατικότητας»

Μετά τον Άρειο Πάγο, ενεργούντα ως «δικαστήριο των συνδυασμών» (αποφάσεις 8/2023 και 95/2023), το ΑΕΔ σφράγισε, ως «δικαστήριο των εκλογών» αλλά και ως ανώτατο δικαστήριο του οποίου οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε κανένα ένδικο μέσο, τη συμφωνία προς το Σύνταγμα της διάταξης με την οποία προστέθηκε στον εκλογικό νόμο ο «κόφτης δημοκρατικότητας».

Κατά το ΑΕΔ, το μεν κριτήριο της ποινικής καταδίκης προσώπων που παίζουν ηγετικό ρόλο *«δικαιολογεί τον αποκλεισμό, διότι δεν μπορεί να απαιτηθεί από το κράτος να αναμένει αμετάκλητη δικαστική απόφαση πριν επέμβει μέχρις ότου ένα κόμμα να αναλάβει την εξουσία και αρχίσει να λαμβάνει πολιτικά μέτρα ασύμβατα*

---

[65] Όπως ορθά υπενθύμισε σε ανάρτησή του, στις 10 Ιουνίου 2025, ο βουλευτής και συνταγματολόγος Π. Δουδωνής. Αντίθετα, ο Χ. Κουρουνδής, σε δική του ανάρτηση, επίσης στις 10 Ιουνίου 2025, θεωρεί ότι η «απόφαση δεν συνιστά δημοκρατική νίκη, όπως εκείνη του Ποινικού Εφετείου που καταδίκασε την ηγεσία και τα μέλη της Χρυσής Αυγής», επειδή «η νομοθετική πρόβλεψη για μη ανακήρυξη υποψηφίων βουλευτών με κριτήριο την ύπαρξη εικονικής ηγεσίας ενός κόμματος ήταν εξαρχής πολλαπλώς προβληματική». Άτοπη, κατά τη γνώμη μου, συλλογιστική: άλλο το ιστορικό ίχνος μιας απόφασης και άλλη η νομοθετική βάση επί της οποίας στηρίχθηκε, πόσο μάλλον όταν η βάση αυτή κρίθηκε συνταγματική κι υπήρξε αποτελεσματική.

[66] Κ. Μποτόπουλος, Ιστορική απόφαση με δυο συζητήσιμες πτυχές, Τα Νέα 11.6.2025.

με τις απαιτήσεις του Συντάγματος και της δημοκρατίας». Χωρίς να εκφράζεται ευθέως για τη σχέση αποκλεισμού προσώπου (που απαιτεί, κατά το Σύνταγμα, αμετάκλητη καταδίκη) και αποκλεισμού κόμματος (για την οποία αρκεί, κατά νόμο, καταδίκη σε οποιοδήποτε βαθμό προσώπου με ηγετικό ρόλο), το δικαστήριο εστιάζει στο θεμελιώδες κριτήριο της νομοθετικής ρύθμισης, δηλαδή στη σχέση κόμματος-δημοκρατίας[67]. Εν σχέσει δε με το κριτήριο της «πραγματικής ηγεσίας», το δικαστήριο χαρακτηρίζει την απαγόρευση ως όχι απλώς «*σύμφωνη με τις συνταγματικές αρχές του κράτους δικαίου και της διαφάνειας*», αλλά «*επιβεβλημένη λόγω του σκοπού που επιδιώκει ο νομοθέτης*». Και τούτο γιατί μόνο έτσι, δηλαδή με εξέταση, πέραν του «*τυπικού κριτηρίου*», του ποιος είναι ο πραγματικός («υπό τον μανδύα») αρχηγός ενός κόμματος, μπορεί να αντιμετωπισθεί ο κίνδυνος να «*καταστεί έωλο*» το περιεχόμενο του υπέρ της δημοκρατίας φραγμού και «*να παρακαμφθεί ο σκοπός του νόμου και η ρύθμισή του*». Η άμεση αυτή, εξάλλου, σχέση με τη διαφύλαξη της δημοκρατίας θωρακίζει τη νομιμότητα της ρύθμισης όχι μόνο στο πλαίσιο του ελληνικού Συντάγματος αλλά και της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, την οποία θυμίζει επίσης το ΑΕΔ[68].

2. Απόφανση δεύτερη: Υπαγωγή της «εξαπάτησης εκλογέων» στις εκλογικές παραβάσεις

Με τη χρήση της έννοιας της «εξαπάτησης» για τη στοιχειοθέτηση του λόγου έκπτωσης, το ΑΕΔ δεν κάνει αδόκιμη εφαρμογή ή λογικό άλμα, όπως ισχυ-

---

[67] Υπ' αυτή την έννοια δεν χρειάζεται η αναφορά, που υπήρχε και στις αποφάσεις 8/2023 και 95/2023 του Α Τμήματος του Αρείου Πάγου, στο «μη δογματικώς άτοπο να μπορεί ένα άτομο να ψηφίζει ή να εκλέγεται επειδή δεν έχει καταδικαστεί αμετάκλητα με δικαστική απόφαση για κάποια αδικήματα, αλλά να μη μπορεί να αποτελέσει αρχηγό ή ηγέτη κάποιου κόμματος», αφού η το άρθρο 102 του ν. 5019/2023 δεν αναφέρεται, όπως έκανε η ρύθμιση του άρθρου 94 του. 4804/2021, στον «αποκλεισμό προσώπων από την ηγεσία λόγω έλλειψης δημοκρατικών προσόντων» αλλά στον «αποκλεισμό κομμάτων λόγω έλλειψης δημοκρατικών προσόντων των ηγετών τους».

[68] Με αναφορά αποκλειστικά των «τουρκικών αποφάσεων» –United Communist Pary vs Turkey (1989), Party for a Democratic Society and others vs. Turkey (2010), Yazar and others vs. Turkey (2002), Refah Partisi vs. Turkey (2003). Η θεμελιώδης πάντως απόφαση του ΕΔΔΑ ως προς τους επιτρεπτούς περιορισμούς της κομματικής δράσης για λόγους δημοκρατικότητας είναι η Herri Batasuna vs. Spain (2009).

ρίστηκαν ορισμένοι αναλυτές[69]. Και τούτο γιατί είναι άλλο η «εξαπάτηση» ως ποινικό αδίκημα και άλλο η «εξαπάτηση» ως πραγματικό γεγονός που στοιχειοθετεί «*παράβαση εκλογικής διαδικασίας*», η οποία αποτελεί ένα από τα κατά το Σύνταγμα (άρθρο 58) κριτήρια για να μπορέσει να προβεί το ΑΕΔ σε έκπτωση εκλεγέντος βουλευτή. Λόγω αυτής ακριβώς της διάστασης εννοιών, θα μπορούσε άνετα το ΑΕΔ να μην έχει αναβάλει την «υπόθεση των Σπαρτιατών» μετά την πρώτη συζήτησή της, ενώ θεμιτά από νομική άποψη, αλλά εκθέτοντας τον εαυτό του, το ίδιο δικαστήριο «αγνόησε»[70] την εν τω μεταξύ εκδοθείσα εφετειακή απόφαση του ποινικού δικαστηρίου, καθώς και την κατ᾽ αυτής άσκηση έφεσης.

Στην εκλογική δίκη, η «εξαπάτηση» είναι κρίσιμος κρίκος για ανάδειξη της «παράβασης» που οδηγεί στην έκπτωση, με τον ίδιο τρόπο, όπως θα δούμε αμέσως πιο κάτω, που η «πραγματική ηγεσία» προσφέρει κρίσιμα στοιχεία για τη στοιχειοθέτηση της «μη δημοκρατικότητας».

Η συλλογιστική του ΑΕΔ στις σχολιαζόμενες αποφάσεις είναι εντελώς παρεμφερής με εκείνη που, σε θεωρητικό επίπεδο, αναπτύχθηκε στο παρόν άρθρο και, σε δικηγορικό επίπεδο, υποστηρίχθηκε με τα δικόγραφα των ενστάσεων κατά των Σπαρτιατών: Το ΑΕΔ έχει όχι απλώς αρμοδιότητα αλλά καθήκον να διασφαλίζει τη γνήσια έκφραση της λαϊκής βούλησης κατά το άρθρο 52 του Συντάγματος, της οποίας ενδεχόμενη «νόθευση», εφόσον αποδειχθεί και εφόσον θα δημιουργούσε αμφιβολία περί του τελικού αποτελέσματος των εκλογών, συνιστά εκλογική παράβαση, που έχει ως συνέπεια την ακύρωση της εκλογής βουλευτή που εξελέγη με αυτό τον τρόπο. Στη γενικότητά του αυτός ο συλλογισμός είναι αυτονόητος με βάση τη νομοθεσία (Κώδικας του ΑΕΔ, ιδίως άρθρο 32) και τη νομολογία (αποφάσεις 11/2020, 10/2010, 2/2000 του ΑΕΔ, τις οποίες αναφέρει η απόφαση, αλλά

---

[69] Ξ. Κοντιάδης, Τα σφάλματα της απόφασης για τους Σπαρτιάτες, ανάρτηση στις 10 Ιουνίου· Δ. Ελευθεράτος, Όταν ένα δικαστήριο θεωρεί «περιττές» τις επαναληπτικές εκλογές, Kommon 14.6.2025· Θ. Ξηρός, Οι Σπαρτιάτες στο Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο. Ακύρωση ανακήρυξης βουλευτών, πλήρης και ελλείπουσα σύνθεση της Βουλής, επανάληψη της ψηφοφορίας και επαναληπτική εκλογή, Constitutionalism.gr.

[70] Όπως σημειώνει ο Ξ. Κοντιάδης, Τα σφάλματα, ό.π. Η «αγνόηση», πάντως, δεν αποδίδει πλήρως την πραγματικότητα, καθώς το δικαστήριο «έλαβε υπόψη» και στοιχεία που περιλαμβάνονταν στην ποινική δικογραφία, χωρίς ωστόσο αυτά να έχουν καθοριστική επιρροή στην κρίση του.

και πολλές άλλες). Το κρίσιμο νέο στοιχείο συνίσταται στη στοιχειοθέτηση της «νόθευσης» μέσω της εισαχθείσας το 2023 έννοιας της «πραγματικής ηγεσίας».

3. Απόφανση τρίτη: Στοιχειοθέτηση της «εξαπάτησης» μέσω της «πραγματικής ηγεσίας»

Η «πραγματική ηγεσία» εκ μέρους καταδικασμένου προσώπου συνιστά λόγο αποκλεισμού κόμματος από τις εκλογές, βάσει του άρθρου 102 του ν. 5019/2023, δεν συνιστά όμως αυτοτελή λόγο έκπτωσης εκλεγμένου βουλευτή. Αυτό που χρειάζεται, για να έχει τη δυνατότητα το ΑΕΔ να ακυρώσει εκλογή, είναι, όπως λέει η σχολιαζόμενη απόφαση, «*η υποκρυπτόμενη πραγματική ηγεσία*» να οδηγεί σε «*συγκάλυψη*», η οποία, με τη σειρά της, να οδηγεί στην (στοιχειοθετούσα κώλυμα εκλογιμότητας) «*παραπλάνηση του εκλογικού σώματος*».

Οι εκλογείς εξαπατήθηκαν όχι γιατί, όπως ισχυρίστηκαν ορισμένοι αναλυτές[71], δεν γνώριζαν ή δεν μπορούσαν να γνωρίζουν ότι «πίσω από τους Σπαρτιάτες βρισκόταν ο Κασιδιάρης», αλλά γιατί το γεγονός ότι πίσω από τους Σπαρτιάτες βρισκόταν ο Κασιδιάρης επηρέασε το κύρος και την εγκυρότητα των εκλογών. Για το ότι δε πίσω από τους Σπαρτιάτες βρισκόταν ο Κασιδιάρης, οι σχολιαζόμενες αποφάσεις βρίσκουν και παραθέτουν, στηριζόμενες σε στοιχεία που περιέχονταν στα δικόγραφα των ενστάσεων αλλά και άντλησαν από την ποινική διαδικασία, πολλές, ίσως υπερβολικά πολλές[72]: τη σχέση των Σπαρτιατών με προηγούμενους σχηματισμούς στους οποίους ανήκαν τα ίδια πρόσωπα· τη μη «αξιόλογη πολιτική δράση» των Σπαρτιατών ως τη στιγμή της ανακήρυξης των συνδυασμών που θα συμμετείχαν στις εκλογές του Ιουνίου 2023· τον «καθοδηγητικό ρόλο» του Η. Κασιδιάρη καθ' όλη την προεκλογική εκστρατεία, τις εμφανίσεις και αναρτήσεις του, την ταύτιση της φυσιογνωμίας και των ιδεών του με το προεκλογικό υλικό και την εν γένει φυσιογνωμία των Σπαρτιατών· τις επισκέψεις υποψηφίων βουλευτών και στελεχών των Σπαρτιατών στις φυλακές Δομοκού· επιγενόμενα των εκλογών γεγονότα, όπως η στήριξη των βουλευτών των Σπαρτιατών στον Η. Κασιδιάρη για το Δήμο Αθηναίων, η αμφισβήτηση του επίσημου αρχηγού

[71] Δ. Ελευθεράτος, Θ. Ξηρός, (υποσημ. 69), Χ. Τσιλιώτης (υποσημ. 45), ό.π.

[72] Περιττεύουν οι εκτενείς αναφορές στο κόμμα Έλληνες και τη Χρυσή Αυγή.

μέσα στη Βουλή και η «αναγνώριση» του ηγετικού ρόλου του Η. Κασιδιάρη από τους εκλεγμένους βουλευτές. Από όλα αυτά συνάγεται, χωρίς, κατά το Δικαστήριο, *«καμία αμφιβολία»*[73], τόσο η εκ μέρους του Η. Κασιδιάρη, και μάλιστα *«εξαρχής»*, άσκηση πραγματικής ηγεσίας σε ένα κόμμα με το οποίο επισήμως δεν είχε σχέση, όσο και η επιρροή αυτής της ηγεσίας στο εκλογικό αποτέλεσμα.

4. Απόφανση τέταρτη: Περιορισμός της έκπτωσης στις δυο μόνο έδρες στις οποίες υποβλήθηκαν ενστάσεις

Εδώ αρχίζουν τα προβλήματα.

Είναι αλήθεια ότι, σε ένα κράτος δικαίου, η υποστήριξη προσωπικών αλλά και δημοκρατικών συμφερόντων δεν αποτελεί μόνο δικαίωμα αλλά και ευθύνη όλων των πολιτών και ιδίως όσων επιθυμούν να «βρουν το δίκιο τους», άρα η όποια αμέλεια ή αδιαφορία υποψηφίων και εκλογέων είναι λογικό να έχει έννομες συνέπειες. Όμως, στη συγκεκριμένη περίπτωση, το ΑΕΔ δεν είχε απλώς δυνατότητα αλλά υποχρέωση επανορθωτικής δράσης: το άρθρο 29 του Κώδικά του ορίζει ότι *«εάν η επιδιωκόμενη από ένσταση ακύρωση ανακήρυξης βουλευτή δύναται να έχει έννομες συνέπειες στην ανακήρυξη βουλευτών σε άλλη ή άλλες εκλογικές περιφέρειες από εκείνη του καθ' ου η ένσταση, τότε ο εισηγητής της υπόθεσης υποχρεούται να μεριμνήσει για την κοινοποίηση αντιγράφου στο βουλευτή της άλλης εκλογικής περιφέρειας, η ανακήρυξη του οποίου μπορεί να επηρεασθεί […] Την ίδια υποχρέωση έχει το Δικαστήριο και κατά τη συζήτηση και μετ' αυτήν προ της εκδόσεως οριστικής αποφάσεως, εάν ήθελε κρίνει ότι συντρέχει λόγος εφαρμογής»*. Ρητή προς την ίδια κατεύθυνση είναι και η διάταξη της παρ. 4 του άρθρου 32 του Κώδικα του ΑΕΔ: *«Εις την περίπτωσίν η ακύρωσις της ανακηρύξεως βουλευτών συνεπιφέρει εννόμους συνεπείας και επί ανακηρύξεως βουλευτών και εις άλλην ή άλλας εκλογικά περιφερείας, το Δικαστήριο υποχρεούται να απαγγείλει και τας συνεπείας αυτάς […]»*.

Με τις σχολιαζόμενες αποφάσεις, το ίδιο το ΑΕΔ έκρινε κατ' ουσίαν ότι συνέτρεχε τέτοιος λόγος *«επέκτασης»*, αναφέροντας ρητά ότι *«η περίπτωση της*

[73] Κάτι που δικαιολογεί και τη μη εκ νέου αναβολή της εκλογικής δίκης, παρά το ότι δεν είχε ολοκληρωθεί η ποινική διαδικασία. Η «αυτοκριτική», πάντως, του δικαστηρίου βρίσκεται στη φράση «η κρίση του ποινικού δικαστηρίου δεν δεσμεύει, υπό μορφή δεδικασμένου, την κρίση και του Δικαστηρίου τούτου» –κάτι που ίσχυε και κατά την πρώτη συζήτηση.

εξαπάτησης εκλογέων», την οποία θεώρησε αποδεδειγμένη, *«αφορά το σύνολο της επικράτειας και όλες τις εκλογικές περιφέρειες στις οποίες έχουν ανακηρυχθεί βουλευτές του εν λόγω κόμματος»* (των Σπαρτιατών). Πώς άραγε, μετά από αυτή την κρίση, οδηγείται, στην αμέσως επόμενη φράση, στο συμπέρασμα ότι *«για τις λοιπές περιφέρειες»* –αυτές στις οποίες δεν υποβλήθηκαν ενστάσεις– *«οι εκλογές έχουν καταστεί οριστικές και αμετάκλητες»;* Επί *«κωλύματος γενικής εμβέλειας»,* η τύχη –ή μια ολιγωρία που θα μπορούσε, όμως, να είχε καλυφθεί– αποφάσισε για το ποιοι θα μείνουν στη Βουλή και ποιοι θα εκπέσουν;[74]. Ή μήπως μετά την τόλμη –της έκπτωσης– άρχισε να πρυτανεύει ο φόβος –των εκλογών και της εν γένει αναπλήρωσης; Γιατί αυτό το πρόβλημα είναι βέβαιο ότι εξαρχής ταλάνιζε το Δικαστήριο: πώς θα αναπληρώνονταν οι εκπεσόντες βουλευτές;

5. Απόφανση πέμπτη: Αποκλεισμός αναπληρωματικών εκλογών

Η χρήση από το δικαστήριο, και μάλιστα σχεδόν χωρίς αιτιολόγηση, της έννοιας των «περιττών» εκλογών σοκάρει από πολλές απόψεις. Σε μια δημοκρατία, οι εκλογές, όταν έρθει η ώρα τους, δεν είναι ποτέ «περιττές». Δεν έχει καμία επιρροή ούτε η συγκυρία, ούτε οι όποιες πολιτικές συνέπειες. Η αρχή της λαϊκής κυριαρχίας απαιτεί προσφυγή στη λαϊκή ψήφο κάθε φορά που χρειάζεται[75] –και χρειάζεται όταν μια έδρα μένει κενή λόγω έκπτωσης βουλευτή και δεν υπάρχει αναπληρωματικός του από το ίδιο κόμμα ή το κώλυμα αφορά σε όλους τους υποψηφίους ενός κόμματος.

Ούτε το νόημα της παρ. 3 του άρθρου 32 του Κώδικα του ΑΕΔ είναι αυτό που του αποδίδει το Δικαστήριο: Η επανάληψη των εκλογών μπορεί, κατά την κρίση του Δικαστηρίου, να θεωρηθεί «περιττή», μόνο όταν η αναπλήρωση εκπεσόντος βουλευτή μπορεί να γίνει με άλλο –«αυτόματο»– τρόπο (π.χ. με την είσοδο στη θέση εκπεσόντος του πρώτου αναπληρωματικού του), όχι ως λόγος «αποφυγής» της αναπλήρωσης. Η αναπλήρωση είναι κανόνας, η δε νέα ψηφοφορία είναι ο κανόνας για την αναπλήρωση –ειδικά, όπως συνέβη στην προκείμενη περίπτωση, στην οποία η ακύρωση της εκλογής έγινε λόγω

[74] Έτσι ο Χ. Κουρουνδής, ό.π.

[75] Έτσι ο Αντ. Καραμπατζός, Η δημοκρατική αρχή σε δοκιμασία, Τα Νέα 9.6.2025· και ο Θ. Ξηρός, Οι Σπαρτιάτες στο ΑΕΔ, ό.π.

«αμφιβολίας ως προς το τελικό αποτέλεσμα της ψηφοφορίας» (παρ. 2 άρθρου 32 Κώδικα ΑΕΔ).

Αν δεν «ήθελε» εκλογές για αναπλήρωση[76] –όχι επειδή ήταν «περιττές», αλλά γιατί μπορούσε να γίνει αλλιώς η αναπλήρωση– το ΑΕΔ διέθετε, στο πλαίσιο της μεγάλης ευχέρειάς του, έναν άλλο δρόμο: αναπλήρωση, με βάση το δεδομένο εκλογικό αποτέλεσμα, από τα υπόλοιπα κόμματα. Κάτι τέτοιο προκύπτει ευθέως ως δυνατότητα από τον εκλογικό νόμο (άρθρο 104 πδ 26/2012, όπως ισχύει)[77], με βάση το αντικειμενικό κριτήριο των αδιάθετων εδρών κατά σειρά εκλογικού αποτελέσματος των υπόλοιπων κομμάτων[78], εφαρμόστηκε δε στις εκλογές της 25ης Ιουνίου για κόμμα που δεν είχε καταρτίσει συνδυασμούς Επικρατείας και του οποίου η αναλογούσα έδρα επικυρώθηκε στο κόμμα με το αμέσως μεγαλύτερο υπόλοιπο[79].

Ο μηχανισμός θα μπορούσε να είναι ο εξής: λήψη υπόψη του εκλογικού αποτελέσματος της 25ης Ιουνίου, με συνυπολογισμό των ψήφων που πήραν οι Σπαρτιάτες, αφού είχαν συμμετάσχει νόμιμα στις εκλογές, και, μετά την αναδρομική απόφαση του ΑΕΔ περί μη νόμιμης συμμετοχής των Σπαρτιατών, πλήρωση της κάθε κενωθείσας έδρας από τον πρώτο σε σταυρούς προτίμησης βουλευτή του κόμματος που, στη συγκεκριμένη περιφέρεια, είχε το μεγαλύτερο

---

[76] «Υποχρεωτικές» θεωρούν τις αναπληρωματικές εκλογές οι Χ. Ανθόπουλος, Υποχρεωτικές οι αναπληρωματικές εκλογές, Τα Νέα 17.6.2025· και Κ. Παπανικολάου, Υποχρεωτικές οι αναπληρωματικές εκλογές μετά την απόφαση του ΑΕΔ, Syntagmawatch.gr 19.6.2025.

[77] Με το άρθρο αυτό περί «αναπληρωματικής εκλογής» όχι απλώς εισάγεται (παρ. 2, εδάφ. β) η έννοια των «αδιάθετων εδρών» που «παραχωρούνται στους συνδυασμούς που έχουν κατά σειρά τη μεγαλύτερη αχρησιμοποίητη δύναμη», αλλά και ορίζεται ρητά (παρ. 4) ότι αυτός ο μηχανισμός «εφαρμόζεται και σε περίπτωση ακύρωσης εκλογής». Το κριτήριο του «μεγαλύτερου αχρησιμοποίητου υπολοίπου» χρησιμοποιεί ο εκλογικός νόμος και για την κατανομή των εδρών στην επικράτεια (άρθρο 100 πδ 26/2012).

[78] Έτσι και ο Κ. Χρυσόγονος, Δώδεκα έδρες ζητούν ιδιοκτήτη, Τα Νέα 31.10.2023. Αντίθετος, χωρίς πειστική, κατά τη γνώμη μου, επιχειρηματολογία, ο Θ. Ξηρός, Οι Σπαρτιάτες στο ΑΕΔ, ό.π., ισχυρίζεται ότι «οι έδρες δεν θα μπορούσαν να καταληφθούν από άλλους υποψηφίους» αλλά δεν προκύπτει από πουθενά τέτοια απαγόρευση· αναρωτιέται «αλήθεια από ποιους και με ποια κριτήρια» αυτά που ορίζει ο εκλογικός νόμος· πώς γίνεται «οψιγενώς;» όλες οι κρίσεις του ΑΕΔ είναι «οψιγενείς» των εκλογών· αποφαίνεται ότι πάντως «όχι από τους ενισταμένους, όπως ζήτησαν με τις ενστάσεις τους» αλλά οι ενιστάμενοι έχουν δικαίωμα να προτείνουν στο δικαστήριο πώς θα καλύψει τις ενδεχομένως κενούμενες έδρες που τους αφορούν.

[79] Έτσι ο Ν. Παπασπύρου, Ο ρόλος του Εκλογοδικείου, Τα Νέα 9-10.9.2023.

αδιάθετο υπόλοιπο[80]. Κάτι τέτοιο δεν λέγεται ρητώς από τον νόμο, όπως ίσως θα ήθελε το ΑΕΔ, αλλά προκύπτει από αυτόν. Και πάντως δεν νοείται «κενό νόμου», υπό την έννοια της απαίτησης ο νόμος να πρέπει –ή να μπορεί– να ρυθμίζει τα πάντα ή ως δικαιολογία για αποχή από νόμιμη ενέργεια.

6. Απόφανση έκτη: Οι έδρες μένουν κενές.

Πρόκειται, στο τέλος των σχολιαζόμενων αποφάσεων, για την πιο προβληματική κρίση. Το ΑΕΔ, με τόσο λακωνική διατύπωση που αγγίζει τα όρια της έλλειψης αιτιολογίας, θεωρεί ότι οι τρεις έδρες από τις οποίες εξέπεσαν εκλεγέντες με τους Σπαρτιάτες βουλευτές –δυο στη Β΄ Θεσσαλονίκης και μία στη Β΄ Πειραιώς– «*πρέπει να παραμείνουν κενές*», γιατί «*δεν υφίσταται ούτε δυνατότητα συμπλήρωσης της κενής έδρας με αναπληρωματικό βουλευτή του ίδιου κόμματος*» –ορθό, αλλά όχι αρκετό– ούτε «*δυνατότητα ανακατανομής της επίμαχης έδρας σε υποψηφίους βουλευτές άλλων πολιτικών κομμάτων*» –εντελώς λάθος και μάλιστα με στήριξη σε λάθος νόμο, τον Κώδικα του ΑΕΔ και όχι τον εκλογικό νόμο[81].

Το ΑΕΔ όφειλε να είχε αρχίσει από το μείζον: τη συνταγματική διάταξη που επιτρέπει να μένουν κενές έδρες στη Βουλή, μόνο κατά το τελευταίο έτος της περιόδου και εφόσον δεν είναι περισσότερες από το ένα πέμπτο του όλου αριθμού των βουλευτών (άρθρο 53 παρ. 2). Πέραν του τελευταίου έτους, στο οποίο δεν βρισκόμασταν όταν εκδόθηκαν οι επίμαχες αποφάσεις, οι έδρες της Βουλής πρέπει να καλύπτονται, διαρκώς και αδιαλείπτως, από 300 βουλευτές. Η δε αναπληρωματική εκλογή ή με άλλο τρόπο αναπλήρωση ήταν υποχρεωτική, όπως ζητά η ίδια συνταγματική διάταξη («όταν απαιτείται κατά το νόμο»), εφόσον όχι μόνο δεν υφίσταται νόμος που να επιτρέπει μη αναπλήρωση, αλλά

[80] Έτσι και ο Χ. Ανθόπουλος, Εκλογή βουλευτών μη εκλόγιμου κόμματος και πλήρωση των κενούμενων εδρών, Τα Νέα 6-7.4.2024 (σε αντίθεση με ό,τι υποστήριζε στο άρθρο του Υποχρεωτικές οι αναπληρωματικές, ό.π.). Αμφιρρέπει ο Ν. Παπασπύρου, σε συνέντευξή του στο ertnews.gr 5.4.2024: σε ένα σημείο ισχυρίζεται ότι «για το θέμα τι θα γίνουν αυτές οι έδρες […] η προσωπική μου άποψη είναι ότι αν εκπέσουν οι βουλευτές θα πρέπει οι έδρες αυτές να κατανεμηθούν στα υπόλοιπα κόμματα» και σε άλλο «το Δικαστήριο ενδέχεται να αποφανθεί ότι αφού ο νόμος δεν προβλέπει σαφώς ενέργεια σε αυτήν την περίπτωση, οι έδρες θα μείνουν κενές», συμπληρώνοντας ωστόσο ότι «αυτό θα μπορούσε να γίνει μόνο κατά το τελευταίο έτος της βουλευτικής περιόδου».

[81] Όπως παρατηρεί και ο Γ. Κατρούγκαλος, Φραγμός στην Ακροδεξιά αλλά με σεβασμό στο Σύνταγμα, Τα Νέα 11.6.2025.

η αναπλήρωση εκπεσόντος βουλευτή αποτελεί υποχρέωση εκ του εκλογικού νόμου (άρθρο 102) και της, ως τώρα, νομολογίας του ΑΕΔ. Επιπλέον, η κρίση του ΑΕΔ περί «κενότητας» δεν παράγει δεσμευτικό αποτέλεσμα, αφού η δικαιοδοτική αρμοδιότητα του «δικαστηρίου των εκλογών» καλύπτει την έκπτωση ή όχι βουλευτή κατά του οποίου έχει υποβληθεί ένσταση (άρθρο 32 Κώδικα ΑΕΔ) και όχι την τύχη της έδρας μετά την εν λόγω κρίση[82].

Σε κάθε περίπτωση, στη Βουλή που έμεινε, δυνάμει των σχολιαζόμενων αποφάσεων, με 297 έδρες, οι πλειοψηφίες συνεχίζουν να υπολογίζονται επί του όλου αριθμού των βουλευτών, που είναι 300. Παρά τη βιαστική, ατυχή αλλά και αποκαλυπτική προθέσεων δήλωση του κυβερνητικού εκπροσώπου, την ίδια μέρα που ανακοινώθηκε από το ΑΕΔ η περίληψη των δυο αποφάσεων, ότι η «*πλειοψηφία του συνόλου των βουλευτών, έτσι λέει ο νόμος, από 151 πηγαίνει 149*»[83], ομόφωνη η κοινότητα των ειδικών[84], ξεκαθάρισε ότι άλλα λέει το Σύνταγμα (το άρθρο 51 παρ. 1 ορίζει ότι ο αριθμός των βουλευτών προσδιορίζεται με νόμο και ο ισχύων νόμος τον έχει ορίσει στους 300) και ο νόμος (το άρθρο 74 παρ. 2 του Κανονισμού της Βουλής ορίζει ότι «*η πλειοψηφία ορίζεται με βάση το συνολικό αριθμό των εδρών της Βουλής*»). Τα πρόσωπα που κατέχουν έδρες μειώθηκαν στα 297, αλλά οι έδρες παραμένουν 300, και επ' αυτών υπολογίζονται οι πλειοψηφίες σε όλες τις περιπτώσεις κατά τις οποίες γίνεται στο Σύνταγμα αναγωγή στον όλο αριθμό των βουλευτών[85].

---

[82] Έτσι και οι Χ. Ανθόπουλος, Υποχρεωτικές, ό.π.· Κ. Παπανικολάου, Υποχρεωτικές, ό.π.· καθώς και ο Π. Δουδωνής σε ερώτησή του προς τον Πρόεδρο της Βουλής στις 25.8.2025.

[83] Δήλωση την οποία αναγκάστηκε να ανασκευάσει, και πάλι άκομψα, την επόμενη μέρα: «Επειδή καταλαβαίνω ότι υπάρχει και η άποψη, και μάλιστα νομική, συνταγματολόγων περί του 151 […] εμείς διαβεβαιώνουμε ότι ανεξαρτήτως του ποια θα είναι τελικά η κατάληξη της εκτίμησης από τη Βουλή, θεωρούμε ως πήχη το 151 […]».

[84] Με πρώτον, το απόγευμα της 10ης Ιουνίου, τον Ε. Βενιζέλο, «ζωντανά» στο Συνέδριο του Κύκλου Ιδεών. Έτσι και οι Ξ. Κοντιάδης, Τα σφάλματα της απόφασης, ό.π.· Ν. Παπασπύρου, Οι αυξημένες πλειοψηφίες ορίζονται από 300 βουλευτές, Τα Νέα 11.6.2025· Α. Δερβιτσιώτης, Βουλή με 297 ή 300 βουλευτές;, Τα Νέα 12.6.2025. Σε αυτή τη θέση κατέληξε και ο Πρόεδρος της Βουλής Ν. Κακλαμάνης και αναλόγως ενημέρωσε, χωρίς να ζητηθεί η άποψη του Επιστημονικού Συμβουλίου, την Ολομέλεια της Βουλής στις 11.6.2025.

[85] Αυτές οι περιπτώσεις είναι 18: Άρθρα 27, 28 παρ. 2 και 3, 32 παρ. 3 και 4, 34 παρ. 2, 38 παρ. 1 και 2, 42 παρ. 2, 44 παρ. 2, 48 παρ. 6, 49 παρ. 2, 51 παρ. 4, 54 παρ. 2, 67, 68 παρ. 2, 84 παρ. 3, 86 παρ. 3 και 110 του Συντάγματος. Βλ. αναλυτικά την ανάλυση του Κ. Μποτόπουλου, Τι φέρνει η Βουλή των 297 βουλευτών, Τα Νέα 14-15.6.2025.

*****

Το νομολογιακό κεκτημένο της «απόφασης των Σπαρτιατών» είναι κρίσιμο: η ως τώρα παγίως εφαρμοζόμενη από τη θεωρία και τη δικαστική πρακτική «στενή ερμηνεία»[86] των δυο κατηγοριών ακύρωσης εκλογής κατά το άρθρο 58 του Συντάγματος –εκλογικές παραβάσεις και έλλειψη νομίμων προσόντων– αποκτά νέο φωτισμό και εσωτερική διαφοροποίηση: Για τη μεν ακύρωση εκλογής λόγω «έλλειψης νομίμων προσόντων» δεν μπορούν να προστεθούν κωλύματα πέραν αυτών του άρθρου 56 του Συντάγματος· όμως, σε σχέση με τις «εκλογικές» παραβάσεις, ο νομοθέτης έχει δικαίωμα να θεσπίζει και το ΑΕΔ, ως θεματοφύλακας της νομιμότητας των εκλογών (ΑΕΔ 21/1994, 12/2005, 16/2009, όλες με ρητή αναφορά στο άρθρο 52 του Συντάγματος), να εξετάζει περιπτώσεις ακύρωσης λόγω «νόθευσης» της δημοκρατικής βούλησης του εκλογικού σώματος και εν γένει τρώσης του κύρους των εκλογών. Δεν εισάγει, με αυτό τον τρόπο, ο νομοθέτης, ούτε αποδέχεται το δικαστήριο, αποκλεισμό κομμάτων λόγω των ιδεών τους, συγκροτείται, όμως, ένα σύστημα διπλού ελέγχου για την αντιμετώπιση ενδεχόμενης αντιδημοκρατικής λειτουργίας: προληπτικού, από το Α1 Τμήμα του Αρείου Πάγου, σε σχέση με τη συμμετοχή κομμάτων στις εκλογές, και κατασταλτικού, από το ΑΕΔ, σε σχέση με τον τρόπο με τον οποίο εξελέγησαν και ενδεχομένως τις μεθοδεύσεις που χρησιμοποίησαν οι υποψήφιοι κομμάτων στα οποία επιτράπηκε να συμμετάσχουν στις εκλογές.

Ακόμη πιο σημαντικό είναι το μάθημα που μπορεί να αντληθεί από τη συνολική «υπόθεση των Σπαρτιατών»: Η δημοκρατία δεν έχει απλώς δυνατότητες, αλλά υποχρέωση, να λαμβάνει, εντός του πλαισίου του νόμου και της ελευθερίας έκφρασης και δράσης προσώπων και κομμάτων, μέτρα εναντίον εκείνων που την επιβουλεύονται. Και, όταν το κάνει, συνήθως κερδίζει.

[86] Βλ. όμως ήδη τις παρατηρήσεις για τις «παγίδες της στενής ερμηνείας» σε Κ. Μποτόπουλο, Τα κωλύματα εκλογιμότητας των βουλευτών υπό το φως της νομολογίας του ΑΕΔ, 1999, σ. 105-112.

Η αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης. Από τον «Λαϊκό Σύνδεσμο-Χρυσή Αυγή» στους «Σπαρτιάτες»

Θανάσης Γ. Ξηρός

Εισαγωγικές παρατηρήσεις

Ο συνταγματικός νομοθέτης της Μεταπολίτευσης με μια *καινοφανή* πρωτοβουλία του κατοχύρωσε σε διάταξη αυξημένης τυπικής ισχύος την *κρατική χρηματοδότηση*, την αποκαλεί μάλλον αμήχανα οικονομική ενίσχυση, των πολιτικών κομμάτων και τη δημοσιότητα των εκλογικών τους δαπανών. Αν και η προκριθείσα διατύπωση δήλωνε τη *διακριτική ευχέρεια* του κοινού νομοθέτη να οργανώσει τη διάθεσή της, η έκδοση του εκτελεστικού νόμου 1443/1984[1], περίπου μία δεκαετία αργότερα, περιόρισε τη σημασία της σχετικής συζήτησης. Ο όποιος προβληματισμός για τη *νομική φύση* της παρασχεθείσας *νομοθετικής εξουσιοδότησης* θα τερματιστεί, οριστικά, το 2001, όταν η κρατική χρηματοδότηση αναγορεύθηκε σε *πολιτικό*, κατά την κλασική τριχοτόμησή τους, *δικαίωμα*.

Στην τρίτη συνταγματική αναθεώρηση η διάταξη εμπλουτίστηκε, επίσης, με αναλυτικούς ορισμούς για την *οικονομική διαχείριση* των πολιτικών κομμάτων. Στην πλειονότητά τους εντοπίστηκαν σε σημεία της που είχαν, ήδη και εν πολλοίς, αντιμετωπιστεί νομοθετικά ή νομολογιακά. Ο νέος εκτελεστικός νόμος 3023/2002[2] δεν θα αργήσει και θα επαναλάβει, κατά βάση, τα «γνωστά κεκτημένα». Στα χρόνια που ακολούθησαν οι παρεμβάσεις του κοινού νομοθέτη υπήρξαν σημειακές και πάντως περιορισμένες. Σε αυτές περιλαμβάνεται και η εισαγωγή και ο εμπλουτισμός της *αναστολής στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης* με την προώθηση δύο, σχεδόν ανά δεκαετία, «φωτογραφικών» τροπολογιών, οι οποίες εφαρμόστηκαν, το πρώτον, στον Λαϊκό Σύνδεσμο-Χρυσή Αυγή και, πρόσφατα, στους Σπαρτιάτες.

---

1 Α΄ 73.

2 Α΄ 146.

I. Το πολιτικό δικαίωμα στην κρατική χρηματοδότηση

1. Η αναγόρευση της *κρατικής χρηματοδότησης* σε *πολιτικό δικαίωμα*[3] συνιστά «ποιοτική αναβάθμιση». Φορείς του είναι, εν γένει, τα *πολιτικά κόμματα*. Δηλαδή οι ενώσεις προσώπων που αφενός διαμεσολαβούν και εκφράζουν τη λαϊκή θέληση, αφετέρου δε επιδιώκουν τη συμμετοχή τους στην άσκηση της κρατικής εξουσίας ή, έστω, τη σύμπραξη κατά τη διαμόρφωση των αποφάσεών της[4]. Ιδρύονται από Έλληνες πολίτες που έχουν συμπληρώσει το όριο πολιτικής ενηλικότητας[5], ενώ η οργάνωση και η δράση τους πρέπει να *εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος*. Η συμμόρφωση στη *δημοκρατική ρήτρα* αποτελεί ρητή συνταγματική *υποχρέωση*[6]. Αναλαμβάνεται με την υποβολή της *ιδρυτικής δήλωσης*, *τεκμαίρεται*, καταρχήν, καθόλη τη διάρκεια της ζωής του πολιτικού κόμματος και τερματίζεται, όταν το αρμόδιο καταστατικά όργανο αποφασίσει τη *διάλυση* ή την *αναστολή* της *λειτουργίας* του[7]. Από εκείνη τη στιγμή παύει να είναι *φορέας* του δικαιώματος στην κρατική χρηματοδότηση.

Από τους φορείς του διακρίνονται οι δικαιούχοι της. *Δικαιούχοι* της

---

[3] Βλ., αντί άλλων, Ευ. Βενιζέλο, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, 2021, σ. 431· και Θ. Ξηρό, «Το δικαίωμα στην κρατική χρηματοδότηση», στον τόμο: Σπ. Βλαχόπουλος (επιμ.), Θεμελιώδη Δικαιώματα, 2η έκδ., 2022, σ. 664-665.

[4] Σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό του Γ. Παπαδημητρίου, Δίκαιο των πολιτικών κομμάτων, 1994, σ. 29.

[5] Υποβάλλοντας την ιδρυτική δήλωση, συνοδευόμενη από το καταστατικό ή την ιδρυτική διακήρυξη, υπογεγραμμένη από τουλάχιστον διακόσιους (200) ενεργούς πολίτες, στον Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου, αναφέροντας ότι η οργάνωση και η δράση του πολιτικού κόμματος εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος· του γνωστοποιούν, επίσης, το όνομα, το έμβλημα και την έδρα του (άρθρο 29 παρ. 1 και 2 του ν. 3023/2002). Από την ίδρυσή του το πολιτικό κόμμα αποκτά νομική προσωπικότητα για την εκπλήρωση της συνταγματικής του αποστολής (άρθρο 29 παρ. 6 του ν. 3023/2002).

[6] Ρητά προβλεπόμενη στο εδάφ. α΄ της παρ. 1 του άρθρου 29 Συντ.

[7] Αντιθέτως, δυνατότητα να τεθεί εκτός νόμου πολιτικό κόμμα που έχει ιδρυθεί νόμιμα δεν προβλέπεται, σύμφωνα με την κρατούσα άποψη, συνταγματικά. Βλ., αντί πολλών, Γ. Δρόσο, Η νομική θέση των πολιτικών κομμάτων στην Ελλάδα, 1982, σ. 213 επ.· Γ. Παπαδημητρίου, Δίκαιο των πολιτικών κομμάτων, ό.π., σ. 35· Θ. Ξηρό, Αποκλεισμός πολιτικού κόμματος από την κρατική χρηματοδότηση και αναστολή στην καταβολή της. Οι πρόσφατες νομοθετικές επιλογές στο μεταίχμιο πολιτικής ανάγκης και συνταγματικών επιλογών, ΕφημΔΔ 2/2014, σ. 229 επ.· Ευ. Βενιζέλο, Μαθήματα, ό.π., σ. 423 επ.· και Κ. Χρυσόγονο, Συνταγματικό Δίκαιο, 3η αναθ. έκδ., 2022, σ. 327.

κρατικής χρηματοδότησης δεν μπορεί να είναι, για προφανείς λόγους, το σύνολο όσων πολιτικών κομμάτων έχουν ιδρυθεί και λειτουργούν νόμιμα στη χώρα μας. Τον κύκλο τους οριοθετεί ο κοινός νομοθέτης, ενεργοποιούμενος στο πλαίσιο της γενικής επιφύλαξης υπέρ του νόμου και προκειμένου να εξειδικεύσει τους συνταγματικούς ορισμούς. Προς τούτο, απαιτεί είτε να *εκπροσωπούνται* στο Εθνικό ή στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, ανεξαρτήτως του αριθμού των βουλευτών τους, είτε να *συμμετέχουν στις εκλογές*, με την *κατάρτιση πλήρων συνδυασμών* σε ικανό αριθμό βασικών εκλογικών περιφερειών, και να *συγκεντρώνουν* την *ελάχιστη*, αλλά υπολογίσιμη, *εκλογική δύναμη*[8]. Πρόκειται για προϋποθέσεις που έχουν κριθεί, παγίως, από το Συμβούλιο της Επικρατείας *αντικειμενικές* και *πρόσφορες*· όσα πολιτικά κόμματα τις πληρούν θεωρούνται *υποστατά*, *αντιπροσωπεύοντας εν ενεργεία πολιτικές δυνάμεις* με *έκδηλη παρουσία στην πολιτική ζωή*[9].

2. Οι φορείς του δικαιώματος στην κρατική χρηματοδότηση και οι δικαιούχοι της δεν ταυτίζονται. Έτσι, πολιτικό κόμμα ή συνασπισμός περισσότερων συνεργαζόμενων, αυτοτελώς ή οι διακριτές συνιστώσες του, μπορεί να έχουν ιδρυθεί και να λειτουργούν νόμιμα, δεν λαμβάνουν όμως, άνευ ετέρου, χρήματα από τον κρατικό προϋπολογισμό. Χρηματοδοτούνται μόνον όσοι σχηματισμοί συγκεντρώνουν τις νομοθετημένες και νομολογικά αποδεκτές προϋποθέσεις. Διαφορετικά, παραμένουν, καταρχήν, φορείς του ομώνυμου πολιτικού δικαιώματος, αλλά *δεν καθίστανται* και *δικαιούχοι* της κρατικής χρηματοδότησης.

Ο αποκλεισμός από την κρατική χρηματοδότηση, δηλαδή η *αδυναμία*

---

[8] Άρθρο 1 παρ. 1 περίπτ. στ) του π.δ. 15/2022 (Α΄ 39).

[9] Βλ., αντί πολλών, τις αποφάσεις 3157/2009 του Δ΄ Τμήματος [ΘΠΔΔ 8-9/2010, σ. 907] και 3869/2011 της Ολομελείας [ΘΠΔΔ 1/2013, σ. 42], με σχόλια Θ. Ξηρού, Οι προϋποθέσεις για τον καθορισμό των δικαιούχων της τακτικής κρατικής χρηματοδότησης στη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας με αφορμή την απόφαση 3157/2009, ΘΠΔΔ 8-9/2010, σ. 909 επ. και, αντίστοιχα, Και πάλι για τις προϋποθέσεις καθορισμού των δικαιούχων της τακτικής κρατικής χρηματοδότησης, ΘΠΔΔ 1/2013, σ. 44 επ. Η ρωγμή που επέφερε η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας με την απόφασή της 3427/2010 [ΕφημΔΔ 6/2010, σ. 848 επ.] στο «νομολογιακό κεκτημένο» της δημόσιας προβολής κατά τη διάρκεια του εκλογικού αγώνα αφήνει ανοικτό το ζήτημα της εκλογικής χρηματοδότησης των «νεοπαγών» πολιτικών κομμάτων. Βλ. Θ. Ξηρό, «Κριθέντα και ανοικτά ζητήματα στην κρατική χρηματοδότηση», στον τόμο: Σύνταγμα, Δημοκρατία και Πολιτειακοί Θεσμοί, Μνήμη Γιώργου Παπαδημητρίου, ΙΙ, 2013, σ. 734 επ. και τις εκεί βιβλιογραφικές αναφορές.

φορέα του να ασκήσει το ομώνυμο πολιτικό δικαίωμα, δεν προβλέπεται ρητά σε διάταξη αυξημένης τυπικής ισχύος, όπως αντιθέτως συμβαίνει με τα λοιπά πολιτικά δικαιώματα. Η νομοθετική κατοχύρωσή του πρέπει, γι᾽ αυτό, να θεωρείται, καταρχήν, τουλάχιστον *αμφίβολης συνταγματικότητας*. Επέρχεται για όσο χρόνο πολιτικό κόμμα ή συνασπισμός περισσότερων συνεργαζόμενων δεν πληροί τις νομοθετικά καθορισμένες προϋποθέσεις και συνέχεται με τις εκλογικές τους επιδόσεις. Έτσι, ο αποκλεισμός μπορεί να είναι *προσωρινός*, άλλως *πρόσκαιρος*, προκύπτει από το αποτέλεσμα συγκεκριμένης εκλογικής αναμέτρησης και εξαντλείται χρονικά εντός ενός, τετραετούς διάρκειας αλλά συνήθως στην πράξη συντομότερου, εκλογικού κύκλου ή περισσότερων. Δεν αποκλείεται πάντως να αποδειχθεί και *διαρκής*, όταν ο φορέας του δικαιώματος προκρίνει, αν και τούτο προσκρούει ευθέως στον επιδιωκόμενο με την ίδρυσή του σκοπό κάθε πολιτικού κόμματος, να μην διεκδικήσει, για πολιτικούς ή άλλους λόγους, την προτίμηση του εκλογικού σώματος.

3. Σύμφυτη με την οργάνωση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, συνακόλουθα και των πολιτικών, είναι η πρόβλεψη *περιορισμών*[10]. Πρόκειται για *επιτρεπτή* και, γι᾽ αυτό, *θεμιτή*, *συρρίκνωση* του *γενικού περιεχομένου* τους. Χωρεί μόνον ως *έκτακτο* και *εξαιρετικό μέτρο*, πρέπει δε να τελεί σε *αιτιώδη συνάφεια* προς την έννομη σχέση που απειλείται από την άσκησή τους. Οι περιορισμοί μπορεί να είναι *άμεσοι*, όταν αποτελούν αναγκαίο συμπλήρωμα της συνταγματικής ρύθμισης, και βρίσκονται ενταγμένοι, συνήθως, στο σώμα της. Δεν αποκλείεται πάντως η θέσπισή τους να ανατίθεται από τον συνταγματικό στον κοινό νομοθέτη με την παροχή σχετικής εξουσιοδότησης, τότε η οργάνωση της άσκησης του δικαιώματος τελεί υπό την *επιφύλαξη του νόμου*[11].

Ανεξαρτήτως της φύσης της, δηλαδή εάν η επιφύλαξη είναι γενική ή ειδική,

---

[10] Για τους περιορισμούς των θεμελιωδών δικαιωμάτων γενικά, βλ. Αρ. Μάνεση, Συνταγματικά δικαιώματα, α΄, ατομικές ελευθερίες, πανεπιστημιακές παραδόσεις, δ΄ έκδ., 1982, σ. 78 επ.· Δ. Θ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, Τόμος Γ΄. Θεμελιώδη Δικαιώματα, Ι. Γενικό Μέρος, 1988, σ. 238 επ.· Πρ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, Ατομικά Δικαιώματα, 3η αναθ. έκδ., 2006, σ. 198 επ.· Σπ. Βλαχόπουλο, «Γενική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων», στον τόμο: του ιδίου, Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., σ. 20 επ.· και Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 5η αναθ. έκδ., 2023, σ. 105 επ.

[11] Βλ. Αρ. Μάνεση, Συνταγματικά δικαιώματα, ό.π., σ. 66 επ.· Δ. Θ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 240 επ.· Πρ. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 262 επ· Σπ. Βλαχόπουλο, «Γενική θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων», ό.π., σ. 23 επ.· και Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ό.π., σ. 117 επ.

τα όρια της νομοθετικής πρωτοβουλίας για τον περιορισμό δεν διαγράφονται ελεύθερα, αλλά οριοθετούνται *δεσμευτικά* και με *σαφήνεια*. Έτσι, η εκδήλωσή της πρέπει να έχει *αντικειμενικό* και *απρόσωπο χαρακτήρα*, δηλαδή να μην εισάγονται διακρίσεις που προσκρούουν στην ισότητα έναντι του νόμου, να υπόκειται στην *αρχή της αναλογίας*, δηλαδή ο προκρινόμενος περιορισμός να είναι κατάλληλος, πρόσφορος και αναγκαίος για την επίτευξη του επιδιωκόμενου σκοπού, και να *εγγυάται* την *προστασία* του *πυρήνα* του *δικαιώματος*, δίχως να φθάνει στην κατάργηση ή στην παρεμπόδιση της νόμιμης άσκησής του. Μορφή περιορισμού μπορεί να θεωρηθεί η *αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης*. Τότε ο φορέας του και δικαιούχος της δεν λαμβάνει, για τους προβλεπόμενους ex lege λόγους, τα αναλογούντα ποσά από τον κρατικό προϋπολογισμό. Ερευνητέο είναι, αν πρόκειται για επιλογή *συμβατή* προς την ισχύουσα *συνταγματική τάξη*.

II. Η αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης: Η ρύθμιση

1. Απαντώντας σε ένα φαινόμενο που δοκίμαζε επί μήνες τις ανοχές της δημοκρατίας μας, θέτοντας σε αμφισβήτηση τις αντοχές της, και μετά από όσα ακολούθησαν τη δολοφονία πολίτη στο Κερατσίνι από πρόσωπο που συνδέονταν με εκπροσωπούμενο στη Βουλή «πολιτικό σχηματισμό» και κατέληξαν στην άσκηση ποινικής δίωξης και την προσωρινή κράτηση του επικεφαλής και δύο ακόμη βουλευτών του, προωθήθηκε το φθινόπωρο του 2013 με, χαρακτηριστική και αδικαιολόγητη, καθυστέρηση *ειδική νομοθετική ρύθμιση*. Κατατέθηκε με τη μορφή τροπολογίας, έγινε δεκτή, κατά πλειοψηφία[12], ως άρθρο 23 του ν. 4203/2013[13], και εισήγαγε την *αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης*[14].

---

[12] Η τροπολογία υπερψηφίστηκε από διακόσιους τριάντα πέντε (235) βουλευτές –τους παρόντες της κυβερνητικής πλειοψηφίας, καθώς επίσης εκείνους του Συνασπισμού της Ριζοσπαστικής Αριστεράς, εξαιρούμενης της Ζ. Κωνσταντοπούλου που δήλωσε «παρών», και της Δημοκρατικής Αριστεράς–, οι βουλευτές των Ανεξαρτήτων Ελλήνων και του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδος, συνολικά τριάντα τέσσερις (34), δήλωσαν «παρών», ενώ εκείνοι του Λαϊκού Συνδέσμου-Χρυσή Αυγή αποχώρησαν. Για τη συζήτηση και την ψηφοφορία, βλ. Βουλή των Ελλήνων, Πρακτικά Βουλής, ΙΕ΄ Περίοδος-Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση ΙΒ΄, Τρίτη 22 Οκτωβρίου 2013, σ. 812 επ.

[13] Α΄ 235.

[14] Η ρύθμιση εντάχθηκε ως νέο άρθρο 7Α στον ν. 3023/2023 υπό τον τίτλο: «Αναστολή

Για την επιβολή της ο κοινός νομοθέτης απαίτησε, σωρευτικά, την *άσκηση ποινικής δίωξης* και την *προσωρινή κράτηση* του *αρχηγού* πολιτικού κόμματος ή του *προέδρου της* κοινοβουλευτικής του ομάδας ή εκείνου που ασκεί την *πραγματική διεύθυνση* ή περισσότερων από το *ένα πέμπτο* (1/5) είτε των *βουλευτών* είτε των *ευρωβουλευτών* είτε των *μελών του κεντρικού οργάνου διοίκησης*[15] για τα εγκλήματα της *συγκρότησης και της ένταξης σε εγκληματική οργάνωση* (άρθρο 187 ΠΚ) και της *τέλεσης τρομοκρατικών πράξεων* (άρθρο 187Α ΠΚ)· την απόφαση λαμβάνει η *απόλυτη πλειοψηφία* του όλου αριθμού των βουλευτών σε ονομαστική ψηφοφορία[16]. Ακόμα όμως και εάν ασκηθεί ποινική δίωξη και διαταχθεί η προσωρινή κράτηση σε βάρος κάποιων από τα παραπάνω πρόσωπα, οι εν λόγω κακουργηματικές πράξεις τότε μόνον επιφέρουν την αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης, όταν τελούνται στο πλαίσιο της *δράσης του πολιτικού κόμματος* ή *στο όνομά* του[17]. Η Εισαγγελία του Αρείου Πάγου ενημερώνει σχετικά τους συναρμόδιους Υπουργούς, οι οποίοι εκδίδουν την, *διαπιστωτικού περιεχομένου*, πράξη επιβολής της[18]. Η

χρηματοδότησης» και κωδικοποιήθηκε στο άρθρο 6 του π.δ. 15/2022. Η επιλογή του τίτλου δεν είναι, κατά νομική ακριβολογία, ορθή. Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων αναστέλλεται επιτρεπτά στο πλαίσιο θεσμοθετημένης και συνταγματικά καθορισμένης διαδικασίας, όταν η χώρα κηρύσσεται σε κατάσταση πολιορκίας ή, όπως έχει επικρατήσει να αποκαλείται δίχως τη φόρτιση του παρελθόντος, κατάσταση (έκτακτης) ανάγκης και εντοπίζεται αποκλειστικά σε συγκεκριμένα ατομικά δικαιώματα. Ίδια ή, έστω, ανάλογη θεσμοποιημένη διαδικασία για τα πολιτικά δικαιώματα δεν προβλέπεται. Είναι ορθότερο και πάντως νομικά ακριβέστερο η ρύθμιση να τιτλοφορηθεί: «Αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης». Το μέτρο καταλαμβάνει, επίσης, την οικονομική ενίσχυση για ερευνητικούς και επιμορφωτικούς σκοπούς. Χάριν συντομίας, όπου στη συνέχεια γίνεται μνεία στη ρύθμιση, προσδιορίζεται με αναφορά στην κρατική χρηματοδότηση.

15 Στην περίπτωση συνασπισμού συνεργαζόμενων πολιτικών κομμάτων θεωρείται πάντως αμφίβολη η ύπαρξη τέτοιου οργάνου, αφού η σύμπραξη είναι εκλογική και η διατήρησή της μετεκλογικά, δίχως να προηγηθεί η άρση της αυτονομίας των συνιστωσών του, αποδεικνύεται στην πράξη αδύνατη και πάντως εξαιρετικά δυσχερής.

16 Στην αρχική εκδοχή της τροπολογίας η αναστολή επιβάλλονταν και για τα εγκλήματα της εσχάτης προδοσίας (άρθρο 134 ΠΚ), της επιβουλής της ακεραιότητας της χώρας (άρθρο 138 ΠΚ), της προσβολής εναντίον της διεθνούς ειρήνης της χώρας (άρθρο 139 ΠΚ) και της διακεκριμένης κατασκοπείας (άρθρο 148 παρ. 2 ΠΚ). Στο σύνολό τους απαλείφθηκαν όμως κατά την επανακατάθεσή της, συνεπεία της προσπάθειας της κυβέρνησης να εξασφαλίσει ευρύτερες συναινέσεις.

17 Άρθρο 6 παρ. 1 πρότ. 2 του π.δ. 15/2022

18 Άρθρο 6 παρ. 3 του π.δ. 15/2022. Εκδίδουν, παρά τη σιωπή του νόμου, και την πράξη άρση

αναστολή διαρκεί για όσο χρόνο η ποινική εκκρεμότητα παραμένει *ανοικτή* και έως την έκδοση αμετάκλητου απαλλακτικού βουλεύματος ή αμετάκλητης αθωωτικής απόφασης, τότε τα παρακρατηθέντα ποσά καταβάλλονται, ορθότερα επιστρέφονται, άτοκα στον δικαιούχο τους[19].

2. Ένα περίπου μήνα μετά τη θέσπισή της η νομοθετική ρύθμιση εξειδικεύθηκε στον Κανονισμό της Βουλής[20]. Συγκεκριμένα, οργανώθηκε η διαδικασία για τη λήψη απόφασης, επαναλαμβάνοντας, κατά βάση, τις επιλογές του κοινού νομοθέτη. Πριν επιληφθεί η Ολομέλεια, η ειδική μόνιμη επιτροπή κοινοβουλευτικής δεοντολογίας καλείται να *γνωμοδοτήσει* για τη συνδρομή των καθορισμένων προϋποθέσεων. Προς τούτο, ο φάκελος της υπόθεσης αποστέλλεται από την αρμόδια δικαστική ή εισαγγελική αρχή στον Πρόεδρο της Βουλής.

Ο Πρόεδρος διαβιβάζει τον φάκελο στην επιτροπή, τάσσοντας παράλληλα προθεσμία για τη διατύπωση της γνώμης της. Στη συζήτηση που προηγείται ακούγεται, εφόσον το επιθυμεί, ο εκπρόσωπος του εμπλεκόμενου κόμματος, μπορεί δε να πάρει τον λόγο και στην Ολομέλεια. Στη διαδικασία ενώπιον της τελευταίας συμμετέχουν οι εκπρόσωποι των κοινοβουλευτικών ομάδων και όσοι βουλευτές *εναντιώνονται* στη γνωμοδότηση. Η συνεδρίαση ολοκληρώνεται με τη διεξαγωγή ονομαστικής ψηφοφορίας.

3. Το νομοθετικό πλαίσιο για την αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης τροποποιήθηκε, σημειακά, πριν από ένα ακριβώς έτος. Η σχετική πρωτοβουλία εκδηλώθηκε με την κατάθεση τροπολογίας[21], η οποία έγινε, κατά πλειοψηφία, δεκτή[22] ως άρθρο 66 στον ν. 5166/2024[23]. Στις προϋποθέσεις της «αντικειμενικής υπόστασης» του μέτρου προστέθηκε η *καταδίκη σε οποιονδήποτε βαθμό*[24]. Εξάλλου, καταργήθηκε η απαίτηση οι αξιόποινες

της αναστολής, όταν εκδοθεί αμετάκλητο απαλλακτικό βούλευμα ή αμετάκλητη αθωωτική απόφαση. Τότε τα παρακρατηθέντα ποσά διατίθενται, ατόκως, στον δικαιούχο πολιτικό κόμμα

19 Άρθρο 6 παρ. 2 του π.δ. 15/2022.

20 Με την προσθήκη του άρθρου 83Α.

21 Των Υπουργών Εθνικής Οικονομίας και Οικονομικών, Εσωτερικών και Εξωτερικών με Γενικό Αριθμό: 296 και Ειδικό Αριθμό 1/16.12.2024.

22 Για τη συζήτηση και την ψηφοφορία, βλ. Βουλή των Ελλήνων, Κ΄ Περίοδος-Σύνοδος Β΄, Συνεδρίαση ΜΗ΄, Τρίτη 17 Δεκεμβρίου 2024, σ. 5253 επ.

23 Α΄ 206.

24 Άρθρο 6 παρ. 1 εδάφ. α΄ του π.δ. 15/2022, όπως διαμορφώθηκε με την παρ. 3 του άρθρου

πράξεις των αναφερομένων φυσικών προσώπων να έχουν τελεσθεί στο πλαίσιο της δράσης του πολιτικού κόμματος ή στο όνομά του και ορίστηκε ότι η αναστολή εκκινεί, ταυτόχρονα, με τη διαβίβαση των εγγράφων από τον Πρόεδρο της Βουλής στην οικεία επιτροπή[25]. Προβλέφθηκε, τέλος, ότι, αν η Βουλή δεν αποφασίσει εντός ενός (1) μηνός από την έναρξη της διαδικασίας ή δεν συγκεντρωθεί η απόλυτη πλειοψηφία του όλου αριθμού των βουλευτών, η κρατική χρηματοδότηση καταβάλλεται στα δικαιούχα κόμματα[26].

Με την ίδια τροπολογία συμπληρώθηκε η έννοια της εκλογικής χρηματοδότησης με την προσθήκη ότι διατίθεται *αποκλειστικά* για την *κάλυψη των εκλογικών δαπανών*[27]. Κατοχυρώθηκε, επίσης, η *υποχρέωση των δικαιούχων* της να την επιστρέψουν, όταν δεν συμμετέχουν στην επικείμενη εκλογική αναμέτρηση για οποιονδήποτε λόγο, και στους λόγους περιλήφθηκε η *μη ανακήρυξη* του συνδυασμού τους από το Α1 (Πολιτικό) Τμήμα του Αρείου Πάγου· αν δεν ανταποκριθούν, η εκλογική χρηματοδότηση συμψηφίζεται ή παρακρατείται[28].

III. Η αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης και το Σύνταγμα

1. Ο κοινός νομοθέτης επιδιώκει, τόσο με την αρχική όσο και την ισχύουσα μορφή της ρύθμισης, να *αποτρέψει «το ενδεχόμενο άμεσης ή έμμεσης κατάχρησης της κρατικής χρηματοδότησης για τη στήριξη εγκληματικών δραστηριοτήτων»*. Πρόκειται για τη ratio της, όπως καταγράφεται στην αιτιολογική έκθεση της πρώτης[29] και επαναλαμβάνεται, επί λέξει, στην πρόσφατη τροπολογία[30]. Ο δηλωμένος σκοπός επιτυγχάνεται με τον *αποκλεισμό* από τους κρατικούς πόρους πολιτικού κόμματος, του οποίου η ηγεσία ή αριθμός βουλευτών ή

66 του ν. 5166/2024.

25 Και σύμφωνα με τους ορισμούς του Κανονισμού της Βουλής. Άρθρο 6 παρ. 1 εδάφ. β΄ του π.δ. 15/2022, όπως διαμορφώθηκε με την παρ. 3 του άρθρου 66 του ν. 5166/2024.

26 Άρθρο 6 παρ. 1 εδάφ. γ΄ του π.δ. 15/2022, το οποίο προστέθηκε με την παρ. 3 του άρθρου 66 του ν. 5166/2024.

27 Άρθρο 1 παρ. 1 περίπτ. β΄ υποπερίπτ. ββ) του π.δ. 15/2022, όπως διαμορφώθηκε με την παρ. 1 του άρθρου 66 του ν. 5166/2024.

28 Άρθρο 2 παρ. 5 του π.δ. 15/2022, το οποίο προστέθηκε με την παρ. 2 του άρθρου 66 του ν. 5166/2024.

29 Βλ. την αιτιολογική έκθεση της τροπολογίας (σ. 1).

30 Βλ. ibidem (σ. 2).

μελών του συλλογικού οργάνου διοίκησής του εμπλέκονται στην τέλεση συγκεκριμένων αξιόποινων πράξεων. Παραμένει όμως φορέας του δικαιώματος στην κρατική χρηματοδότηση, δεν θα ήταν άλλωστε συνταγματικά επιτρεπτό να το στερηθεί, και εξακολουθεί να συγκαταλέγεται στους δικαιούχους της, αφού πληροί τις νομοθετικά καθορισμένες προϋποθέσεις, δεν του επιτρέπεται όμως να τη λαμβάνει για όσο χρόνο η ποινική εκκρεμότητα παραμένει ανοικτή.

Στην αρχική ρύθμιση δεν ορίστηκε, ούτε στην πρόσφατη το κενό καλύφθηκε, τι θα συμβεί σε περίπτωση *καταδίκης*. Η παράλειψη μπορεί να θεωρηθεί *δηλωτική* της *αδυναμίας* του κοινού νομοθέτη να παρέμβει ρυθμιστικά σε ύλη, τέτοια είναι ο καθορισμός των φορέων της κρατικής χρηματοδότησης, που υπόκειται δεσμευτικά στους ορισμούς διάταξης με αυξημένη τυπική ισχύ. Βέβαια, η συμπερίληψη στις προϋποθέσεις για την επιβολή της αναστολής και της καταδίκης σε οποιονδήποτε βαθμό προσδίδει στο μέτρο, το οποίο από τη φύση του πρέπει να είναι προσωρινό, *στοιχεία διάρκειας*. Στους επικρατούντες γνωστούς αργούς ρυθμούς απονομής της δικαιοσύνης στη χώρα μας θα χρειαστεί πάντως να παρέλθει ικανός χρόνος εωσότου η, αθωωτική ή καταδικαστική, ποινική απόφαση καταστεί *αμετάκλητη*. Έως τότε το βαρυνόμενο πολιτικό κόμμα θα έχει, το πιθανότερο, «εξοβελιστεί» από τον κύκλο των δικαιούχων της κρατικής χρηματοδότησης, επειδή θα έχει παύσει νωρίτερα να πληροί, όχι μόνο συνεπεία της εκκρεμοδικίας, τις προς τούτο νομοθετημένες προϋποθέσεις.

2. Η εξουσιοδότηση του συνταγματικού στον κοινό νομοθέτη να οργανώσει την άσκηση του δικαιώματος στην κρατική χρηματοδότηση εμπεριέχει προφανώς και τη *δυνατότητα θέσπισης περιορισμών*. Το ενδιαφέρον τους δεν μπορεί να καταλάβει τους φορείς του (δικαιώματος) και έτσι να *επιφέρει νομοθετικά την εξαίρεση* πολιτικών κομμάτων που έχουν ιδρυθεί και λειτουργούν νόμιμα. Είναι όμως επιτρεπτό να εντοπιστεί στους *δικαιούχους* της κρατικής χρηματοδότησης. Εν προκειμένω, η εισαγωγή περιορισμού στην άσκηση του ομώνυμου πολιτικού δικαιώματος πρέπει να θεωρείται, καταρχήν, θεμιτή, όταν ο βαρυνόμενος σχηματισμός, ενώ εξακολουθεί να ανήκει στον κύκλο τους, αποκλείεται, προσωρινά, της κρατικής χρηματοδότησης. Η σχετική ρύθμιση πρέπει πάντως να διαθέτει τα χαρακτηριστικά κάθε όμοιας πρωτοβουλίας. Δηλαδή, να έχει αντικειμενικό και απρόσωπο χαρακτήρα, να υπόκειται στην

αρχή της αναλογίας και να μην θίγει τον πυρήνα του ομώνυμου πολιτικού δικαιώματος.

Η πρωτοβουλία για την εισαγωγή της αναστολής στην καταβολή της εκδηλώθηκε και το περιεχόμενο της σχετικής ρύθμισης διαμορφώθηκε, προκειμένου να αντιμετωπιστεί κάθε φορά συγκεκριμένο *πραγματικό*. Η προώθησή της αποτέλεσε, εν πρώτοις, την απάντηση της κυβερνητικής πλειοψηφίας στην πολιτική ανάγκη και την έντονη επικοινωνιακή πίεση να αντιδράσει, επιτέλους, στην ακραία δράση «πολιτικού σχηματισμού», όταν κορυφώθηκε με τη δολοφονία πολίτη από στέλεχός του. Αλλά και η πρόσφατη συμπλήρωση της διάταξης επιβλήθηκε, ιδίως επικοινωνιακά, από την, απρόκλητη, *ομολογία* του προέδρου άλλου πολιτικού κόμματος για τη σύνδεσή του με έγκλειστο στις φυλακές Δομοκού, πρώην βουλευτή του Λαϊκού Συνδέσμου-Χρυσή Αυγή και οριστικώς καταδικασθέντα με την απόφαση του 2644/2020 του Α΄ Τριμελούς Εφετείου Κακουργημάτων Αθηνών για τη *συγκρότηση*, την *ένταξη* και, εν γένει, τη *διεύθυνση επιχειρησιακά δομημένης* και *με διαρκή εγκληματική δράση οργάνωσης*. Και υπό τις δύο εκδοχές της, την αρχική και την πρόσφατη, η νομοθετική ρύθμιση απευθύνθηκε σε *μοναδικό* αποδέκτη. Διαθέτει «*ατομικά*» χαρακτηριστικά, είναι, γι᾽ αυτό, «*φωτογραφική*» και, όπως αποδείχθηκε, ακόμη «*μίας χρήσης*».

Εξάλλου, ο δηλωμένος σκοπός της, όπως οριοθετήθηκε από τον κοινό νομοθέτη στην αιτιολογική έκθεση, επιδιώχθηκε με τη *διακοπή της καταβολής* σε δικαιούχο, για όσο χρόνο η ποινική του εκκρεμότητα παραμένει ανοικτή, των αναλογούντων ποσών της κρατικής χρηματοδότησης. Ακόμη και εάν η αναστολή θα μπορούσε να θεωρηθεί το *αναγκαίο* μέτρο, δεν φαίνεται να είναι το *μοναδικό κατάλληλο* και, σε κάθε περίπτωση, συγκεκριμενοποιεί μία, ενδεχομένως την περισσότερο αυστηρή, από τις *προσφερόμενες εναλλακτικά επιλογές*. Το ίδιο αποτέλεσμα θα μπορούσε να επιτευχθεί, μεταξύ άλλων, και με την *αυστηροποίηση* του ελέγχου στην οικονομική διαχείριση, αρκεί να είναι αποτελεσματικός, ή με τη διενέργειά του σε *βραχύτερες του έτους περιόδους* ή, έστω, με τη *μείωση*, ενδεχομένως δραστική, του διατιθέμενου ποσού, προκειμένου το πολιτικό κόμμα να συνεχίσει να λειτουργεί, τουλάχιστον, στοιχειωδώς. Διαφορετικά, πλήττεται και μάλιστα στον *σκληρό του πυρήνα* το δικαίωμα στην κρατική χρηματοδότηση με την επίκληση, πράγματι σοβαρών, αξιόποινων, πράξεων, των οποίων όμως η τέλεση δεν έχει ακόμη δικαστικά αποδειχθεί και καταλογιστεί *αμετακλήτως*. Για όλους αυτούς τους λόγους,

η αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης δεν πρέπει να θεωρείται *συνταγματικά ανεκτός περιορισμός* του ομώνυμου πολιτικού δικαιώματος[31].

IV. Η αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης: Η επιβολή της στον Λαϊκό Σύνδεσμο-Χρυσή Αυγή

1. Η δολοφονία πολίτη στο Κερατσίνι, ο θύτης συνδεόταν στενά με τον Λαϊκό Σύνδεσμο-Χρυσή Αυγή, οδήγησε στην άσκηση ποινικής δίωξης σε βάρος του προέδρου και δύο ακόμη βουλευτών του, κατέληξε δε στην προσωρινή κράτησή τους. Η ρύθμιση για την αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης στον βαρυνόμενο δικαιούχο της εφαρμόστηκε πριν προλάβει να «στεγνώσει το μελάνι» της πρώτης νομοθετικής πρωτοβουλίας. Η Εισαγγελία του Αρείου Πάγου απέστειλε στον Πρόεδρο της Βουλής τον φάκελο της υπόθεσης, η ειδική μόνιμη επιτροπή κοινοβουλευτικής δεοντολογίας διατύπωσε, κατά πλειοψηφία[32], τη γνώμη της την 16η Δεκεμβρίου 2013 και η Ολομέλεια επιλήφθηκε την επομένη.

Η συζήτηση εξελίχθηκε σε συνθήκες έντασης[33], η συντριπτική πλειονότητα των βουλευτών τάχθηκε υπέρ της αναστολής και η επιλογή τους επιβεβαιώθηκε στην ονομαστική ψηφοφορία που ακολούθησε[34]. Μετά τη δημοσίευση της απόφασης της Ολομέλειας της Βουλής την 19η Δεκεμβρίου 2013[35], απέμενε η πράξη των Υπουργών Εσωτερικών, Οικονομικών και Δικαιοσύνης, Διαφάνειας και Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων για την επιβολή του μέτρου. Θα εκδοθεί τρεις ημέρες αργότερα[36] και από εκείνη τη στιγμή το εμπλεκόμενο

---

[31] Βλ. Θ. Ξηρό, Αποκλεισμός πολιτικού κόμματος από την κρατική χρηματοδότηση, ό.π., σ. 235. Εξάλλου, ο Κ. Χρυσόγονος, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 337, θεωρεί ότι με τη ρύθμιση για την αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης τίθεται ζήτημα συμβατότητας προς την παρ. 2 του άρθρου 29 Συντ.

[32] Από τα εννέα (9) μέλη της, οκτώ (8) ψήφισαν υπέρ και ένα (1), ο βουλευτής του εμπλεκόμενου πολιτικού κόμματος, κατά.

[33] Βλ. Βουλή των Ελλήνων, ό.π., Συνεδρίαση ΝΓ΄, Τρίτη 17 Δεκεμβρίου 2013, σ. 4887 επ.

[34] Ψήφισαν διακόσιοι εβδομήντα ένας (271) βουλευτές, από τους οποίους οι διακόσιοι σαράντα (240) τάχθηκαν υπέρ της αναστολής, οι είκοσι έξι (26) καταψήφισαν και πέντε (5) δήλωσαν «παρών» (ό.π., Συνεδρίαση ΝΔ΄, Τετάρτη 18 Δεκεμβρίου 2013, σ. 4895 επ.).

[35] Α΄ 281.

[36] Β΄ 3275.

«πολιτικό κόμμα», αν και εξακολουθούσε να περιλαμβάνεται στους φορείς του πολιτικού δικαιώματος στην κρατική χρηματοδότηση και τους δικαιούχους της, δεν θα λαμβάνει, πλέον, το εκάστοτε αναλογούν ποσό της[37].

2. Ο Λαϊκός Σύνδεσμος-Χρυσή Αυγή κατέθεσε στο Συμβούλιο της Επικρατείας δύο *αιτήσεις*, επιδιώκοντας να *ανασταλεί* η *εκτέλεση* και, αντίστοιχα, *να ακυρωθεί* η, αμιγώς διαπιστωτικού περιεχομένου, πράξη των συναρμοδίων Υπουργών. Η αίτηση αναστολής *απορρίφθηκε* με την απόφαση 83/2014 της ομότιτλης (πενταμελούς) Επιτροπής[38]. Η πλειοψηφία των μελών της[39] έκρινε ότι είχε ασκηθεί *απαραδέκτως*, επειδή στρεφόταν κατά *μη εκτελεστής* διοικητικής πράξης. Το αίτημα θα είχε πάντως την ίδια τύχη, δηλαδή την απόρριψη, ακόμη και αν θεωρούνταν, όπως δέχθηκε η ισχυρή μειοψηφία της Επιτροπής[40], (συμ)προσβαλλόμενη η απόφαση της Ολομέλειας της Βουλής και η αίτηση εξετάζονταν στην ουσία της.

Αν η Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας υιοθετούσε την ετυμηγορία της Επιτροπής Αναστολών, θα απέρριπτε, για τον ίδιο λόγο, την αίτηση ακυρώσεως. Έτσι, η κρίση της θα άφηνε ανοικτή, ελλείψει «δεδικασμένου», τη συζήτηση για τη συνταγματικότητα της νομοθετικής ρύθμισης. Ωστόσο, προέκρινε να εξετάσει τη διαφορά στην ουσία της. Στην απόφαση του 518/2015[41] ο μείζων σχηματισμός έκρινε, ομόφωνα, *συνταγματικά ανεκτή* και, γι᾽ αυτό, *επιτρεπτή* την επιβολή της αναστολής στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης, απορρίπτοντας, στην πλειονότητά τους ως αβάσιμες, τις ευάριθμες αιτιάσεις του αιτούντος.

Δέχθηκε, μεταξύ άλλων, ότι η εξουσιοδότηση του συνταγματικού στον κοινό νομοθέτη να εκδώσει τον εκτελεστικό της παρ. 2 του άρθρου 29 Συντ. νόμο καταλαμβάνει και τη θέσπιση *αρνητικών προϋποθέσεων*, οι οποίες κωλύ-

---

[37] Συνεχίζει να περιλαμβάνεται στους δικαιούχους της κρατικής χρηματοδότησης και θα του διατίθεται, παρακρατούμενο, το αναλογούν κάθε φορά ποσό έως το τέλος του 2021! Στην τελευταία απόφαση κατανομής (Β΄ 4970) ο Λαϊκός Σύνδεσμος-Χρυσή Αυγή υπήρξε δικαιούχος, συνολικά, εκατόν ογδόντα επτά χιλιάδων πεντακοσίων ευρώ (187.500) ευρώ.

[38] Δημοσιευμένη με σχόλιο Θ. Ξηρού, Η αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης σε δικαιούχο πολιτικό κόμμα ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας. Η πρώτη δοκιμασία του άρθρου 7Α του ν. 3023/2002 στην απόφαση 83/2014 της Επιτροπής Αναστολών, ΘΠΔΔ 8-9/2014, σ. 764 επ.

[39] Αποτελούμενη από τον Πρόεδρο και δύο μέλη της.

[40] Αποτελούμενη από την εισηγήτρια της υπόθεσης και ένα Σύμβουλο Επικρατείας.

[41] Δημοσιευμένη σε ΕφημΔΔ 1/2015, σ. 41 επ.

ουν τη διάθεση σε δικαιούχο της κρατικής χρηματοδότησης. Τέτοια μπορεί να είναι η εμπλοκή της ηγεσίας του πολιτικού κόμματος σε σοβαρές αξιόποινες πράξεις. Τότε η, εν γένει, δράση του δεν εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος, δηλαδή *παραβιάζει τη δημοκρατική ρήτρα*. Έκρινε, επίσης, ότι η αναστολή έχει, επιπλέον, προσωρινό χαρακτήρα, δεν εμποδίζει τη συμμετοχή στην πολιτική ζωή, είναι αναγκαίο και πρόσφορο μέτρο για την επίτευξη σοβαρού δημόσιου σκοπού, δεν λογίζεται ως ποινική κύρωση και η επιβολή του υπόκειται σε ακυρωτικό έλεγχο[42].

V. Η αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης: Η επιβολή της στους Σπαρτιάτες

1. Ο *Β. Στίγκας* ίδρυσε το 2017 το πολιτικό κόμμα με το όνομα Σπαρτιάτες και στην εκλογική αναμέτρηση της 24ης-25ης Ιουνίου 2023 ανέδειξε δώδεκα (12) βουλευτές. Το βράδυ της ψηφοφορίας, μετά την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων της και την ουσιαστική οριστικοποίηση της κατανομής των εδρών, ο ιδρυτής και επικεφαλής τους ευχαρίστησε τον *Ηλ. Κασιδιάρη*[43] «για τη στήριξή του», αποκαλώντας την *«το καύσιμο που έδωσε την ώθηση για να πετύχουμε το σημερινό εκλογικό αποτέλεσμα»*[44]. Εξάλλου, σε ομιλία του στη Βουλή ένα σχεδόν μήνα αργότερα χαρακτήρισε τους βουλευτές του *«καθοδηγούμενους και ποδηγετούμενους από ξένα κέντρα»,* τα οποία *«παραπέμπουν σε greek mafia και Δον Κορλεόνε»*[45].

Η Εισαγγελέας του Αρείου Πάγου διέταξε την επομένη, 1η Σεπτεμβρίου 2023, *κατεπείγουσα προκαταρκτική εξέταση*, που κατέληξε σε αίτημα άρσης της

---

[42] Για την απόφαση και την αντίκρουση όσων έγιναν δεκτά, βλ. Θ. Ξηρό, Η αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης σε δικαιούχο πολιτικό κόμμα ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας. Η δεύτερη και τελευταία (;) δοκιμασία του άρθρου 7Α του ν. 3023/2002 στην απόφαση 518/2015 της Ολομέλειας, ΕφημΔΔ 5/2015, σ. 626 και ιδίως, 629 επ. και τις βιβλιογραφικές αναφορές.

[43] Ο οποίος επιχείρησε να πάρει μέρος στις γενικές βουλευτικές εκλογές του Ιουνίου του 2023 με συνδυασμό μεμονωμένων υποψηφίων. Το Α1 (Πολιτικό) Τμήμα του Αρείου Πάγου τον απέκλεισε με την απόφασή του 95/2023.

[44] Βλ. Γ. Σουλιώτη, Ο Δούρειος Ίππος της Βουλής, Η Καθημερινή 26.6.2023, σ. 10.

[45] Βλ. Βουλή των Ελλήνων, ό.π., Συνεδρίαση ΙΕ΄, 26.10.2023, σ. 2157. Τα ίδια θα επαναλάβει σε δηλώσεις και συνεντεύξεις του στον ηλεκτρονικό Τύπο τις επόμενες ημέρες. Βλ., αντί πολλών, Τα «μυστήρια» του κόμματος των Σπαρτιατών, Η Καθημερινή 5.9.2023, σ. 5

ασυλίας του συνόλου των μελών της κοινοβουλευτικής ομάδας των Σπαρτιατών. Σε αυτό αναφέρονταν, μεταξύ άλλων, ότι «*επελέγησαν από τον Ηλ. Κασιδιάρη και χάρη στη στήριξή του είχαν εκλεγεί βουλευτές και τον αναγνώριζαν ως πραγματικό τους αρχηγό, ο οποίος τους καθοδηγούσε από τις φυλακές […]. Επιπλέον θα νέμονταν το ποσό της κρατικής επιχορήγησης, έναντι μάλιστα της οποίας το κόμμα είχε ήδη λάβει ποσό 40.000 ευρώ περίπου*»[46]. Σε βάρος τους, όπως και του φερόμενου ως πραγματικού ηγέτη των Σπαρτιατών, ασκήθηκε την 4η Απριλίου 2024 ποινική δίωξη για την τέλεση του ειδικού εκλογικού αδικήματος της *εξαπάτησης των εκλογέων*[47].

Εξάλλου, το Α1 (Πολιτικό) Τμήμα του Αρείου Πάγου αποφάσισε ότι δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις ανακήρυξης του συνδυασμού των Σπαρτιατών, επειδή «*πραγματικός ηγέτης τους είναι ο Ηλ. Κασιδιάρης καταδικασμένος σε συνολική ποινή καθείρξεως 13 ετών και 6 μηνών*», και δεν επέτρεψε τη συμμετοχή τους στις εκλογές της 9ης Ιουνίου 2024 για την ανάδειξη των εκπροσώπων της χώρας στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο[48]. Τη σχέση τους με τον έγκλειστο πρώην βουλευτή του Λαϊκού Συνδέσμου-Χρυσή Αυγή δέχθηκε, επικαλούμενο και επαναλαμβάνοντας σημεία της παραπάνω κρίσης, το Ανώτατο Ειδικό Δικαστήριο στις αποφάσεις του 9[49] και 10/2025[50]. Εξέτασε, μετ' αναβολή, ισάριθμες ενστάσεις και ακύρωσε την εκλογή του προέδρου και δύο βουλευτών των Σπαρτιατών στις βασικές εκλογικές περιφέρειες Β΄ Πειραιά και Β΄ Θεσσαλονίκης[51].

2. Ο *Ηλ. Κασιδιάρης* αποτέλεσε εμπλεκόμενο πρόσωπο και στις δύο εκδοχές της ρύθμισης για την αναστολή στην καταβολή της κρατικής χρηματοδότησης. Η αρχική, το 2013, αντιμετώπισε συγκεκριμένο πραγματικό, όταν σε βάρος αυτού και άλλων μελών της ηγεσίας του Λαϊκού Συνδέσμου-Χρυσή

---

[46] Βλ. Ι. Μάνδρου, Στον Άρειο Πάγο έντεκα βουλευτές των Σπαρτιατών, Η Καθημερινή 26.10.2023, σ. 5.

[47] Άρθρο 112 παρ. 2 του π.δ. 26/2012 (Α΄ 57).

[48] Βλ. την απόφαση 1/2024, σ. 39 επ.

[49] Βλ. την 11η σκέψη της απόφασης, η οποία παρατίθεται στις ένδεκα από τις συνολικά είκοσι πέντε σελίδες της (σ. 13-23).

[50] Βλ. την 14η σκέψη της απόφασης, η οποία παρατίθεται στις ένδεκα από τις συνολικά είκοσι εννέα σελίδες της απόφασης (σ. 15-25).

[51] Βλ. Γ. Σωτηρέλη, Η υπόθεση των «Σπαρτιατών» στο Εκλογοδικείο (ΑΕΔ 9 και 10/2025). Ερμηνευτικές αυθαιρεσίες και αναπάντητα ερωτηματικά, Constitutionalism.gr 2.11.2025.

Αυγή είχε ασκηθεί ποινική δίωξη και επιβληθεί προσωρινή κράτηση για τα εγκλήματα των άρθρων 187 και 187Α του Ποινικού Κώδικα. Η αναφορά στην πραγματική ηγεσία είχε περιληφθεί μεταξύ των ιδιοτήτων που συγκροτούσαν την «υποκειμενική υπόσταση» του μέτρου. Ωστόσο, η συμπερίληψή της δεν θα επιτρέψει την επιβολή του και στους Σπαρτιάτες, αφού η εξέλιξη της ποινικής διαδικασίας είχε στο μεταξύ αναδείξει *νέα νομικά δεδομένα*.

Στον χρόνο που μεσολάβησε εκδόθηκε η οριστική απόφαση 2644/2020 του Α΄ Τριμελούς Εφετείου Κακουργημάτων Αθηνών και είχε εκκινήσει η δίκη των καταδικασθέντων στον δεύτερο βαθμό. Γι᾽ αυτό, η αρχική ρύθμιση χρειάστηκε να συμπληρωθεί, με την προσθήκη στα στοιχεία της «αντικειμενικής υπόστασης» του μέτρου *της καταδίκης σε οποιονδήποτε βαθμό*. Υπό τη νέα της μορφή και μετά την πρόσφατη εφαρμογή της, φαίνεται πάντως να αφήνει πίσω της τα ευδιάκριτα «ατομικά χαρακτηριστικά» και να μπορεί, πλέον, να καταλάβει κανονιστικά το σύνολο της ποινικής διαδικασίας αποκλειστικά για τα αδικήματα της συγκρότησης και της ένταξης σε εγκληματική οργάνωση, καθώς επίσης της τέλεσης τρομοκρατικών πράξεων από ηγετικά στελέχη πολιτικού κόμματος. Είναι ασφαλώς άλλο το ζήτημα, αν χρειαστεί στο μέλλον να εφαρμοστεί εκ νέου και, βέβαια, αν θα απαιτηθεί νέα πρωτοβουλία για τη διεύρυνση των αξιόποινων πράξεων.

3. Η ειδική μόνιμη επιτροπή κοινοβουλευτικής δεοντολογίας διατύπωσε τη γνώμη της την 10η Ιανουαρίου[52] και η Ολομέλεια της Βουλής επιλήφθηκε την 15η Ιανουαρίου 2025 σε μια σύντομη και χωρίς εντάσεις συνεδρίαση[53]. Αν και η απόφασή της δημοσιεύθηκε την επομένη[54], χρειάστηκε περίπου ένας ακόμη μήνας εωσότου τεθεί σε ισχύ[55]. Η καθυστέρηση δεν μετακίνησε πάντως ισόχρονα την αφετηρία επιβολής της αναστολής στην καταβολή της κρατικής

[52] Καταψήφισαν τα μέλη της επιτροπής, βουλευτές των Σπαρτιατών και του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη. Βλ. Μπλόκο στα χρήματα για τους «Σπαρτιάτες», Τα Νέα-Μικρο-πολιτικός 11-12.1.2025, σ. 4.

[53] Υπέρ της αναστολής στην καταβολή ψήφισαν διακόσιοι εξήντα επτά (267) βουλευτές, δεκαπέντε (15), οι βουλευτές των Σπαρτιατών και του Δημοκρατικού Πατριωτικού Κινήματος Νίκη, καταψήφισαν και πέντε (5) ανεξάρτητοι δήλωσαν «παρών». Για τη συζήτηση και την ψηφοφορία, βλ. Βουλή των Ελλήνων, ό.π. (σημ. 22), Συνεδρίαση ΝΓ΄, Τετάρτη 15 Ιανουαρίου 2025, σ. 6013 επ.

[54] Α΄ 2.

[55] Β΄ 456.

χρηματοδότησης στους Σπαρτιάτες, αφού ο κοινός νομοθέτης έχει εξοπλίσει το μέτρο με *αναδρομικότητα*, ανατρέχοντας στη 19η Δεκεμβρίου 2024, όταν ο Πρόεδρος της Βουλής διαβίβασε στον πρόεδρο της επιτροπής τα σχετικά στοιχεία.

Δεν είναι γνωστόν, αν οι Σπαρτιάτες έχουν αμφισβητήσει τη νομιμότητα της επιβληθείσας σε βάρος τους αναστολής. Το, τυχόν, αίτημά τους θα συνέθεταν λόγοι ακυρώσεως που δύσκολα πάντως θα μπορούσαν να διαφοροποιηθούν ή, έστω, να εμπλουτιστούν σε σχέση με εκείνους που απασχόλησαν την Ολομέλεια του Συμβουλίου της Επικρατείας στην απόφασή της 518/2015. Η ομόφωνη ετυμηγορία της έχει παράξει «δεδικασμένο», το οποίο πρέπει να θεωρείται *δεσμευτικό* για την επίλυση όσων διαφορών ανακύπτουν με αναφορά στην ίδια νομική και, εν πολλοίς, πραγματική βάση.

VI. Η επιστροφή της εκλογικής χρηματοδότησης

1. Το Α1 (Πολιτικό) Τμήμα του Αρείου Πάγου έκρινε στην απόφασή του 1/2024 ότι ο πραγματικός ηγέτης των Σπαρτιατών είχε καταδικαστεί οριστικώς σε ποινή κάθειρξης για τα αδικήματα των άρθρων 187 και 187Α του Ποινικού Κώδικα. Γι᾽ αυτό, *δεν ανακήρυξε* τον συνδυασμό τους και *δεν συμμετείχαν* στις Ευρωπαϊκές εκλογές του Ιουνίου του 2024. Ακριβώς δεκαοκτώ μήνες αργότερα, ο κοινός νομοθέτης στην τροπολογία που συμπλήρωσε το πλαίσιο για την επιβολή της αναστολής στην καταβολή της (κρατικής χρηματοδότησης) θα τους καλέσει, δίχως πάντως να τους κατονομάζει, να επιστρέψουν την *εκλογική χρηματοδότηση* που είχαν λάβει, ενόψει και μετά τη διενέργεια της συγκεκριμένης εκλογικής αναμέτρησης. Προς τούτο, συμπλήρωσε την έννοιά της και περιέλαβε ειδικά στους λόγους της *υποχρεωτικής* επιστροφής της τη μη συμμετοχή στις εκλογές συνεπεία της μη ανακήρυξης συνδυασμού.

Η *εκλογική* είναι η μια από τις δύο διακριτές μορφές της *κρατικής χρηματοδότησης*. Στους δικαιούχους της κατανέμεται σε δύο δόσεις ποσοστό (πενήντα+δέκα) εξήντα τοις εκατό (60%) πριν από τις εκλογές, με κριτήριο τη θητεύουσα κοινοβουλευτική εκπροσώπησή τους, και το απομένον σαράντα τοις εκατό (40%) μετά τις εκλογές, με κριτήριο την αμέσως προηγούμενη και τη νωπή απήχησή τους στο εκλογικό σώμα[56]. Αν και δεν συμμετείχαν στις

[56] Άρθρο 1 παρ. β΄ υποπερίπτ. ββ) και παρ. στ΄, παρ. 4 και άρθρο 2 παρ. 2 περίπτ. β΄ και παρ.

Ευρωπαϊκές εκλογές του 2024, οι Σπαρτιάτες έλαβαν εκλογική χρηματοδότηση πριν από τη διενέργειά τους είκοσι πέντε χιλιάδων οκτακοσίων ενενήντα οκτώ ευρώ (25.898,00)[57] και μετά από αυτήν πενήντα εννέα χιλιάδων εννιακοσίων ενενήντα οκτώ ευρώ και πενήντα οκτώ λεπτών (59.998,58)[58].

2. Η *ευθεία σύνδεση* και μάλιστα με σχέση *αποκλειστικότητας* της εκλογικής χρηματοδότησης με τις εκλογικές δαπάνες και η κατοχύρωση της υποχρέωσης δικαιούχου της να την επιστρέψει, όταν δεν συμμετέχει, για οποιονδήποτε λόγο, στις εκλογές αποδεικνύεται στην πράξη πρωτοβουλία δίχως ουσιαστική *κανονιστική επενέργεια*. Η εισαγωγή της πρώτης εδράζεται σε *εσφαλμένη παραδοχή*. Οι εκλογικές δαπάνες ex lege δεν οριοθετούνται εννοιολογικά για τα πολιτικά κόμματα, αλλά μόνο για τους υποψηφίους, και σε αυτές περιλαμβάνονται τα ποσά που διατίθενται στη διάρκεια της περιόδου ελέγχου της προεκλογικής διαχείρισης[59]. Πρόκειται και για καταβολές σε χρονικό διάστημα πριν από την προκήρυξη των εκλογών και ειδικά για τα πολιτικά κόμματα σε αυτό το διάστημα αντιμετωπίζουν και λειτουργικές τους ανάγκες.

Εξάλλου, πρέπει να θεωρείται *εξαιρετικά ακραίο* το ενδεχόμενο κομματικός σχηματισμός να προκρίνει, *εκουσίως*, τη *μη συμμετοχή* του στις εκλογές. Δηλαδή, να μην διεκδικήσει την προτίμηση του εκλογικού σώματος και έτσι να μην επιδιώξει τον βασικό σκοπό της ίδρυσής του. Η επιλογή μπορεί πάντως να του επιβληθεί «έξωθεν», με τον αποκλεισμό του από την εκλογική αναμέτρηση, επειδή δεν πληροί τις προϋποθέσεις για την ανακήρυξη του συνδυασμού του. Η μη συνδρομή τους διαπιστώνεται και απαγγέλλεται όμως στις γενικές βουλευτικές εκλογές δέκα ημέρες μετά την έναρξη της προεκλογικής περιόδου[60] και στις Ευρωπαϊκές εκλογές πενήντα πέντε ημέρες πριν από την ψηφοφορία τους[61]. Καθόλη αυτή τη σχετικά και, αντιστοίχως, πραγματικά μακρά χρονική περίοδο, το πολιτικό κόμμα αναλαμβάνει οικονομικές υποχρεώσεις με εκλογικό αντικείμενο, οι οποίες, το πιθανότερο, είναι

3 του π.δ. 15/2022.

57 Β΄ 2196/2024.

58 Β΄ 3655/2024.

59 Άρθρο 2 παρ. 2 του π.δ. 15/2022.

60 Άρθρο 35 παρ. 1 του π.δ. 26/2012, όπως διαμορφώθηκε με το άρθρο 76 του ν. 5027/2023 (Α΄ 48).

61 Άρθρο 3 παρ. 8 του ν. 4255/2014 (Α΄ 89).

και οι μεγαλύτερες του συνόλου τους. Ο αποκλεισμός από τις εκλογές και η επιστροφή, αδιακρίτως, της εκλογικής χρηματοδότησης θα το υποχρεώσουν, αν δεν τις έχει ήδη εξοφλήσει, να τις καταβάλει με «ίδιους πόρους» που, όταν υπάρχουν, είναι εξαιρετικά περιορισμένοι.

Αν ο κοινός νομοθέτης απέβλεψε να υποχρεώσει τους Σπαρτιάτες να επιστρέψουν την εκλογική χρηματοδότηση που τους είχε διατεθεί έξι περίπου μήνες πριν, όφειλε να εξοπλίσει τη σχετική ρύθμιση με *αναδρομική ισχύ*, ανατρέχοντας στον χρόνο καταβολής της. Ωστόσο, παρέλειψε, για αδιευκρίνιστους λόγους, να το πράξει. Γι᾽ αυτό, ο νέος ορισμός αρχίζει να παράγει έννομα αποτελέσματα από τη δημοσίευσή του την 18η Δεκεμβρίου 2024. Ενόψει τούτου, οι Σπαρτιάτες δεν υποχρεώνονται, τυπικά, να επιστρέψουν την εκλογική χρηματοδότηση που έλαβαν για τις Ευρωπαϊκές εκλογές του 2024. Ούτε, βέβαια, θα λάβουν στο μέλλον και άλλη όμοιά της, αφού έχουν, πλέον, αποκλειστεί από την καταβολή κρατικής χρηματοδότησης στο σύνολό της. Συνεπώς, η νέα ρύθμιση δεν θα τους καταλάβει, τουλάχιστον για τον χρόνο που τους βαρύνει η αναστολή.

Τα όρια των άτυπων/άδηλων συνταγματικών μεταβολών[1] του τυπικού Συντάγματος από το (σ)ύνταγμα: Συνιστούν οι περιορισμοί στη συμμετοχή πολιτικών κομμάτων στις εκλογές που επιβλήθηκαν από τον Έλληνα νομοθέτη και η σχετική με το θέμα νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων μια αλλαγή του τυπικού Συντάγματος;

Χρήστος Παπαστυλιανός

I. Το κανονιστικό περιεχόμενο του άρθρου 29 Σ

Η εμφάνιση της Χρυσής Αυγής στο πολιτικό προσκήνιο και η εγκληματική της δράση οδήγησαν σε μια σειρά από νομοθετικές πρωτοβουλίες και δικαστικές αποφάσεις που συνιστούν μια αλλαγή παραδείγματος ως προς την ερμηνεία του άρθρου 29 παρ. 1 του Συντάγματος[2]. Πιο συγκεκριμένα η νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων, έως το 2023 τουλάχιστον, θεωρούσε ότι η συγκεκριμένη συνταγματική διάταξη δεν περιείχε καμία επιφύλαξη υπέρ του νόμου και συνεπώς δεν ήταν επιτρεπτή η θέσπιση περιορισμών από τον νομοθέτη που να αφορούν στη δραστηριότητα ή ακόμη και στην απαγόρευση ενός πολιτικού κόμματος[3]. Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και ο κοινός νομοθέτης με τον νόμο 3023/2002 ο οποίος ως μόνο περιορισμό στην ίδρυση και λειτουργία ενός πολιτικού κόμματος έθετε την υποχρέωση των κομμάτων να αναφέρουν στην ιδρυτική διακήρυξή τους ότι η οργάνωση και δράση τους εξυπηρετεί την ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού

---

1 Άτυπες γιατί δεν έχουν γίνει με την προβλεπόμενη από το τυπικό Σύνταγμα διαδικασία, άδηλες γιατί δεν ενσωματώνονται στο κείμενο του γραπτού/κωδικοποιημένου συντάγματος.

2 Γ. Καραβοκύρης, «Άρθρο 29», στο: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, Σύνταγμα Ερμηνεία κατ' άρθρο, ηλεκτρονική έκδοση, 2023, σ. 37, διαθέσιμο στο: syntagmawatch.gr/my-constitution/arthro-29/.

3 ΣτΕ τμ Δ 2145/1979· Α1 ΑΠ 590/2009· Α1 ΑΠ 65/2014· και ΑΕΔ 6/2015. Βλ. επίσης Σ. Ρίζο, Το συνταγματικό πρόβλημα των εκλογών, Syntagmawatch.gr 28.4.2023.

πολιτεύματος (άρθρο 29 ν. 3023/2002). Η νομολογία και η νομοθεσία αναγνώριζαν έμμεσα δηλαδή ότι οι μόνοι περιορισμοί που μπορούν να τεθούν στην πολιτική δράση ενός κόμματος είναι μόνο αυτοί που αποδέχεται το ίδιο μέσω του καταστατικού λειτουργίας του, της ιδρυτικής του διακήρυξης και των αποφάσεων των οργάνων του. Η εσωτερική δηλαδή λειτουργία του κόμματος προσδιόριζε και το εύρος των δυνητικών περιορισμών στη δράση του, οι οποίοι στην πραγματικότητα νοούνταν ως αυτοπεριορισμοί[4]. Στην ουσία πρόκειται για μια προσέγγιση η οποία αντιμετωπίζει το ζήτημα με όρους αυτορρύθμισης μιας ελεύθερης από κάθε περιορισμό, πολιτικής αγοράς[5].

Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση και η υιοθέτηση των συγκεκριμένων επιλογών του νομοθέτη ως προς τη ρύθμιση της δράσης των πολιτικών κομμάτων βρίσκει έρεισμα κυρίως στις προπαρασκευαστικές εργασίες της Ε΄ Αναθεωρητικής Βουλής[6]. Η διαγραφή από το τελικό κείμενο του Συντάγματος της δυνατότητας απαγόρευσης με δικαστική απόφαση πολιτικού κόμματος που η δράση του τείνει στην ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος, ή θέτει σε κίνδυνο την εδαφική ακεραιότητα της χώρας, δύο ρήτρες που περιλαμβάνονταν στο αρχικό σχέδιο του Συντάγματος, μετά από την αντίδραση του συνόλου της αντιπολίτευσης[7], λειτουργεί ως επιχείρημα υπέρ μιας ανάγνωσης του άρθρου 29 παρ. 1 Σ, σύμφωνα με την οποία το Ελληνικό Σύνταγμα προκρίνει μια εκδοχή ανεκτικής και όχι μαχόμενης δημοκρατίας. Ακόμη και η αναφορά στο συνταγματικό κείμενο για κόμματα που με τη δράση τους πρέπει να υπηρετούν τη δημοκρατική λειτουργία του πολιτεύματος εκλαμ-

---

[4] Χ. Ανθόπουλος, Πολιτικά Κόμματα και Δημοκρατία: Στοιχεία για μια επανερμηνεία του άρθρου 29 παρ. 1 Σ, ΕφημΔΔ 2/2015, σ. 157, 165.

[5] Ibidem, σ. 157.

[6] Χ. Ανθόπουλος, «Άρθρο 29», στο: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα: Κατ᾽ άρθρο ερμηνεία, 2017, σ. 773, 777.

[7] Ο Δημήτρης Τσάτσος ως γενικός εισηγητής της μειοψηφίας χαρακτήρισε τη διάταξη που επέτρεπε την απαγόρευση πολιτικού κόμματος ως μια διάταξη που εισάγει ένα είδος «απαγορευμένης νομιμότητας», Πρακτικά των συνεδριάσεων της Ολομέλειας της Βουλής των συζητήσεων επί του Συντάγματος 1975, 1975, σ. 362-363. Η επιλογή του συντακτικού νομοθέτη να απέχει από τη ρύθμιση της λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων είναι επίσης μια επιλογή με ρυθμιστικό περιεχόμενο, T. Khaitan, "Political Parties and Constitutional Theory", στο: T. Ginsburg/A. Huq/T. Khaitan (Eds), The Entrenchment of Democracy: The Comparative Constitutional Design of Elections, Parties and Voting, 2024, σ. 63, 68.

βάνεται από τη νομολογία ως μια ρήτρα παιδαγωγικού χαρακτήρα[8]. Μάλιστα στην απόφαση ΑΠ Α΄ τμ 590/2009 η ερμηνευτική αυτή επιλογή δηλώνεται ρητά: *«η οργάνωση και δράση των κομμάτων θα εξυπηρετούν τη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος όχι υπό το πρίσμα περιοριστικών διατάξεων […] αλλά με τη συγκεκριμένη συμμετοχή των κομμάτων στη λειτουργία του πολιτεύματος»*[9]. Προκρίνεται δηλαδή ως συνταγματική αρχή ρύθμισης της λειτουργίας των κομμάτων, η αρχή του πολιτικού πλουραλισμού χωρίς τους περιορισμούς που θα προϋπέθετε η υλοποίηση της ρήτρας περί εξυπηρέτησης της δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτεύματος με τη δράση τους. Η υιοθέτηση αυτής της θέσης από τη νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων αλλά και από τον κοινό νομοθέτη καθιστά ως κρατούσα ερμηνεία της σχετικής συνταγματικής διάταξης τη θέση που διατύπωσε η αντιπολίτευση στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή σχετικά με την απουσία οποιωνδήποτε περιορισμών στη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων[10]. Πρόκειται για μια ερμηνεία η οποία «εξουδετερώνει» νοηματικά τη ρήτρα περί εξυπηρέτησης της δημοκρατικής λειτουργίας του πολιτεύματος, παρότι από τις σχετικές συζητήσεις στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή προκύπτει ότι η βούληση της πλειοψηφίας ήταν η ρήτρα αυτή να λειτουργήσει ως μια ρήτρα σκοπού που να προσδιορίζει το εύρος των εγγυήσεων που παρέχει η σχετική συνταγματική διάταξη ως προς τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων[11].

Ωστόσο με την τροποποίηση της διάταξης του άρθρου 32 του π.δ. 26/2012 με το άρθρο 92 του ν. 4804/2021, η οποία απαγορεύει τη συμμετοχή στις εκλογές πολιτικού κόμματος στους συνδυασμούς του οποίου περιλαμβάνονται υποψήφιοι που έχουν καταδικαστεί πρωτόδικα για συμμετοχή σε εγκληματική οργάνωση και άλλα σοβαρά αδικήματα (134, 187, 187Α ΠΚ), αλλά και με τη συνακόλουθη κρίση του Α1 (Ολ.) Τμ ΑΠ στην απόφαση 8/2023[12] ότι η σχε-

---

8 Γ. Δρόσος, Η Νομική Θέση των Πολιτικών Κομμάτων στην Ελλάδα, 2023 (e-book ελεύθ. πρόσβασης στο epoliteia.gr), σ. 209-226. Εκτενή αναφορά στις προπαρασκευαστικές εργασίες της Βουλής κάνει η ΣτΕ Δ Τμ 2145/1979.

9 ΑΠ 590/2009, ΘΠΔΔ 2010, σ. 515, με παρατηρήσεις του Θ. Ξηρού, σ. 525.

10 Χ. Ανθόπουλος, «Άρθρο 29», ό.π., σ. 776.

11 Κ. Τσάτσος, ως εισηγητής της πλειοψηφίας, Πρακτικά, ό.π., σ. 785-786.

12 Διαθέσιμη στο: areiospagos.gr/ekloges_2023_may/2023_anakirixi___8_2023-signed.pdf. Αφορούσε το «Εθνικό Κόμμα-Έλληνες». Για τις 8/2023 και 95/2023, Γ. Τασόπουλος, Η Απόφαση ΑΠ 8/2023 και η Πάγια Ερμηνεία του Άρθρου 29 παρ. 1 Σ απέναντι στον Νεοναζισμό,

τική αλλαγή του νομοθετικού πλαισίου δεν αντίκειται στο Σύνταγμα, έχουμε μια αλλαγή παραδείγματος στην έως τότε κρατούσα ερμηνεία του άρθρου 29 Σ[13]. Το δικαστήριο αποδέχεται ότι η ρήτρα περί δράσης των κομμάτων που πρέπει να εξυπηρετεί τη δημοκρατική λειτουργία του πολιτεύματος θεμελιώνει μια «σιωπηρή» επιφύλαξη υπέρ του νόμου, ότι δηλαδή η διάταξη του άρθρου 29 παρ. 1 Σ δεν είναι μια διάταξη προγραμματικού χαρακτήρα, αλλά μια διάταξη με κανονιστική σημασία, ενώ κάνει αναφορά και στην έννοια της μαχόμενης δημοκρατίας, έστω μιας ήπιας μορφής, ως δικαιολογητικό λόγο αυτής της θεμελίωσης. Επιπλέον το δικαστήριο συνάγει από τη διάταξη του άρθρου 17 της ΕΣΔΑ μια θετική υποχρέωση των κρατών να αποτρέπουν την κατάχρηση των δικαιωμάτων πολιτικής συμμετοχής με σκοπό τη διάβρωση της φιλελεύθερης δημοκρατίας. Στη συνέχεια ο ΑΠ με την απόφαση 95/2023 της Ολομέλειας του Α1 Τμήματος έκρινε ότι η απαγόρευση συμμετοχής στις εκλογές καταλαμβάνει όχι μόνο πολιτικά κόμματα αλλά και συνδυασμούς ανεξαρτήτων, εφόσον πρόκειται για συνδυασμό που έχει υποψήφιους σε πολλές (π.χ. 28) εκλογικές περιφέρειες της χώρας, εμφανίζεται δηλαδή με μια οργανωτική μορφή που προσιδιάζει σε πολιτικό κόμμα[14]. Το σκεπτικό του δικαστηρίου για τους συνδυασμούς ανεξαρτήτων βασίζεται στην επίκληση των άρθρων 25 παρ. 3 Σ και 17 της ΕΣΔΑ περί κατάχρησης δικαιώματος, καίτοι στην απόφαση 8/2023, είχε κρίνει ότι στοιχείο το οποίο συνηγορεί υπέρ της αναλογικότητας και άρα της συνταγματικότητας του μέτρου της απαγόρευσης συμμετοχής στις εκλογές πολιτικού κόμματος, είναι ότι η σχετική απαγόρευση δεν καταλαμβάνει πρόσωπα που δεν έχουν καταδικαστεί αμετάκλητα και επιθυμούν να κατέλθουν ως ανεξάρτητοι υποψήφιοι (σ. 37, 41 της απόφασης 8/2023)[15]. Παρατηρούμε δηλαδή μια σταδιακή διεύρυνση

---

e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 7/2023, σ. 411.

[13] Γ. Καραβοκύρης, «Άρθρο 29», ό.π., σ. 16. Η αλλαγή αυτή σηματοδοτεί και την απομάκρυνση της νομολογίας από την ιστορική ερμηνεία της διάταξης σε μια εξελικτική ερμηνεία, Ξ. Κοντιάδης, Αποκλεισμός της συμμετοχής Πολιτικών Κομμάτων στις εκλογές: Συνταγματικά και Πολιτικά Διλήμματα, Syntagmawatch.gr 1.2.2023.

[14] Αφορούσε τον συνδυασμό ανεξάρτητων συνεργαζόμενων υποψηφίων με την επωνυμία «Έλληνες για την Πατρίδα και την Ελευθερία».

[15] Προηγήθηκε η ΑΠ 4/2007 η οποία έκρινε ότι παρά την ύπαρξη ρητής διάταξης (άρθρο 37 του ισχύοντος εκλογικού νόμου), που απαγόρευε τη συμμετοχή στις εκλογές κόμματος το οποίο είχε ως όνομα, σύμβολο ή έμβλημα που παρέπεμπε στη βασιλεία, ή το καθεστώς της 21ης Απριλίου, ή έκανε χρήση θρησκευτικών συμβόλων ή της εθνικής σημαίας, ο μοναδικός

της έννοιας της κατάχρησης δικαιώματος έτσι ώστε να καλύπτει ολοένα και περισσότερες μορφές συμμετοχής στις εκλογές, για να αποκλειστεί οποιαδήποτε πιθανότητα συμμετοχής εκλογικών συνδυασμών που περιλαμβάνουν άτομα που έχουν καταδικαστεί έστω και πρωτόδικα για τα συγκεκριμένα εγκλήματα. Ως κριτήριο δε της καταχρηστικότητας εκλαμβάνεται ο αριθμός των περιφερειών στις οποίες ο συνδυασμός ανεξαρτήτων συμμετέχει με υποψήφιους. Με τον τρόπο αυτό όμως η αρχή της αναλογικότητας συνδέεται πλέον με ένα εμπειρικό (ποσοτικό) δεδομένο το οποίο εκτιμάται ελεύθερα από τον δικαστή. Η αλλαγή αυτή καθιστά δυσχερή τον έλεγχο των σταδίων της αναλογικότητας καθώς η καταλληλότητα και αναγκαιότητα του μέτρου συναρτάται απόλυτα από αυτό το εμπειρικό δεδομένο το οποίο δεν προσδιορίζεται στον νόμο αλλά το προσδιορίζει κυριαρχικά ο δικαστής[16].

Στη συνέχεια τροποποιήθηκε εκ νέου η διάταξη του άρθρου 32 του π.δ. 26/2012 έτσι ώστε η απαγόρευση να συμπεριλάβει και κόμματα των οποίων η πραγματική ηγεσία περιλαμβάνει πρόσωπα που έχουν καταδικαστεί για τα συγκεκριμένα εγκλήματα, αντιδιαστέλλοντας μεταξύ πραγματικής και φανερής ηγεσίας ενός κόμματος (άρθρο 102 ν. 5019/2023). Η έννοια της πραγματικής ηγεσίας ερμηνεύθηκε από τον ΑΠ ως εξής: «*η πραγματική ηγεσία έχει την έννοια ότι πρόσωπο άλλο από εκείνο που κατέχει τυπικά θέση προέδρου, γενικού γραμματέα, μέλους της διοικούσας επιτροπής ή νομίμου εκπροσώπου με συγκεκριμένες πράξεις του εμφανίζεται να ασκεί διοίκηση του κόμματος, ή να έχει τοποθετήσει εικονική ηγεσία, ή να έχει τον ηγετικό πολιτικό ρόλο προς το εκλογικό σώμα*» (ΑΠ 1/2024, σ. 9).

Η εισαγωγή αυτού του κριτηρίου κρίθηκε σύμφωνη με το Σύνταγμα με την ΑΠ 1/2024 (σ. 18-21) και τις ΑΕΔ 9 και 10/2025, με επιχειρήματα που θεμελιώνονται στην αρχή της αναλογικότητας, στην απαγόρευση της καταστρατήγησης δικαιώματος και στο άρθρο 17 της ΕΣΔΑ. Το κρίσιμο ζήτημα

υποψήφιος του κόμματος «Νέος Φασισμός» μπορούσε να συμμετέχει στις εκλογές ως ανεξάρτητος.

[16] Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει για το θέμα αυτό, ο R. Alexy, όσο εντονότερος είναι ο περιορισμός ενός δικαιώματος, τόσο περισσότερο θα πρέπει τα δεδομένα που συνηγορούν υπέρ της επιβολής του μέτρου να βασίζονται σε μια εμπειρικά εξακριβώσιμη βεβαιότητα, R. Alexy, "The Weigh Formula", στο: J. Stelmach/B. Brozek/W. Zalusk (Eds), Studies in the Philosophy of Law: Frontiers of the Economic Analysis of Law, 2007, σ. 25.

λοιπόν είναι εάν αυτή η αλλαγή παραδείγματος συνιστά και μια άτυπη/άδηλη μεταβολή του Συντάγματος;

ΙΙ. Οι άτυπες συνταγματικές μεταβολές: Ο ρόλος του (σ)υντάγματος στην αλλαγή του τυπικού Συντάγματος

Ο όρος άτυπη συνταγματική μεταβολή καλύπτει μια σειρά από διαφορετικές πρακτικές που οδηγούν σε μια αλλαγή του νοήματος των συνταγματικών διατάξεων, χωρίς την τήρηση της τυπικής διαδικασίας (αναθεώρηση) που οδηγεί σε μια τέτοια αλλαγή[17]. Μια τέτοιου είδους συνταγματική μεταβολή προϋποθέτει την ύπαρξη ενός τυπικού Συντάγματος που προβλέπει το ίδιο τη διαδικασία της αλλαγής του μέσω τυποποιημένων διαδικασιών[18]. Στη σχετική αλλά και αχανή με το θέμα βιβλιογραφία αναφέρονται διάφοροι «μηχανισμοί» άτυπων συνταγματικών αλλαγών. Οι πιο σημαντικοί είναι η συνταγματική πρακτική των άμεσων οργάνων του κράτους, η νομοθέτηση και η νομολογία των δικαστηρίων[19].

Οι άτυπες συνταγματικές αλλαγές συμβαίνουν όταν το νόημα των συνταγματικών διατάξεων αλλάζει χωρίς να έχει προηγηθεί η προβλεπόμενη από το Σύνταγμα διαδικασία αλλαγής. Η χρήση όμως αυτής της έννοιας απαιτεί να προσδιορίσουμε εκ των προτέρων τι εννοούμε με τον όρο Σύνταγμα και αλλαγή, ιδίως όταν η αλλαγή αυτή αφορά ένα τυπικό και αυστηρό Σύνταγμα[20]. Τα παραδείγματα άτυπων συνταγματικών αλλαγών που έχουν αναφερθεί είναι ενδεικτικά αυτών των ζητημάτων. Για παράδειγμα η αλλαγή μέσω

---

[17] O. Doyle, "Order from Chaos? Typologies and Models of Constitutional Change", στο: X. Contiades/A. Fotiadou, Routledge Handbook of Comparative Constitutional Change, 2021, σ. 45.

[18] Ibidem, σ. 46, 47. Πρόκειται για το αποκαλούμενο Master Text Constitution ή Capital (big) C Constitution, (Σ)ύνταγμα.

[19] Βλ. ενδεικτικά, D. Feldman, "Political Practice and Constitutional Change" και J. Colon Rios, "Judge Made Constitutional Change", στο: X. Contiades/A. Fotiadou, Routledge Handbook, ό.π., σ. 201 και 217 αντίστοιχα. W. N. Eskridge Jr/J. Ferejohn, Super Statutes: America's Statutory Constitution, διαθέσιμο στο: law.yale.edu/sites/default/files/documents/pdf/Intellectual_Life/Eskridge_Ferejohn_Super_Statutes.pdf. Για τη νομοθέτηση ως μέθοδο αλλαγής του Συντάγματος επίσης, E. Young, The Constitution Outside the Constitution, Yale Law Journal 2007, σ. 408. Όλο το πλέγμα αυτών των κανόνων θεωρούνται ως κανόνες του (σ)υντάγματος επειδή συν-διαμορφώνουν το νόημα των διατάξεων του (Σ)υντάγματος.

[20] O. Doyle, "Order from Chaos?", ό.π., σ. 58.

συνταγματικής πρακτικής παίρνει τη μορφή των συνθηκών του πολιτεύματος και θέτει επί τάπητος το ζήτημα της κανονιστικής τους ισχύος εντός του πλαισίου που δημιουργεί ένα τυπικό και αυστηρό Σύνταγμα[21]. Η συνταγματική αλλαγή μέσω της νομολογίας για να αντιμετωπίσει το ζήτημα της τυπικής υπεροχής του συνταγματικού κειμένου θεωρεί ότι οι αλλαγές μέσω της νομολογίας δεν επηρεάζουν το τυπικό Σύνταγμα αλλά τη «συνταγματική τάξη»[22]. Η συνταγματική αλλαγή μέσω της νομοθεσίας επίσης διευρύνει την έννοια του Συντάγματος καθώς θεωρεί ότι στο νομοθετημένο Σύνταγμα (statutory constitution) συμπεριλαμβάνεται κάθε κανόνας δικαίου που εισάγει μια νέα κανονιστική ρύθμιση, η οποία οδηγεί στην αναγνώριση δικαιωμάτων ή αλλαγών στην οργανωτική μορφή της διακυβέρνησης που έχουν διάρκεια και αναγνωρίζονται ρητά ή σιωπηρά και από τους υπόλοιπους θεσμικούς δρώντες[23]. Κοινό στοιχείο όλων αυτών των προσεγγίσεων είναι ότι δεν θεωρούν το συνταγματικό κείμενο ως τον μοναδικό παράγοντα που προσδίδει συνταγματικό κύρος σε έναν κανόνα δικαίου. Οι θεωρίες αυτές διακρίνοντας μεταξύ των κανόνων του τυπικού Συντάγματος και κανόνων που δεν εμπεριέχονται σε αυτό αλλά έχουν πρακτικά ισοδύναμο κύρος, μεταθέτουν το ζήτημα του εάν ένας κανόνας αποτελεί μέρος του Συντάγματος σε πηγές πέρα από το κείμενο του Συντάγματος[24]. Οι θεωρίες αυτές δηλαδή διευρύνουν το νόημα της έννοιας κανόνας του Συντάγματος ως προς το δεύτερο σκέλος του όρου.

---

[21] D. Feldman, "Political Practice and Constitutional Change", ό.π., σ. 202. Το ζήτημα βέβαια που παραμένει ανοιχτό είναι τι γίνεται όταν οι συνθήκες του πολιτεύματος δεν αναγνωρίζονται ως πηγές του δικαίου σε μια έννομη τάξη.

[22] Όπως αναφέρει ο Colon Rios, όταν μια δικαστική απόφαση αλλάζει τη λειτουργία της συνταγματικής τάξης, τότε το περιεχόμενο της συνταγματικής τάξης έχει αλλάξει. J. Colon Rios, "Judge Made Constitutional Change", ό.π., σ. 220. Είναι επίσης πιθανό μια άτυπη συνταγματική αλλαγή μέσω της νομολογίας να οδηγήσει σε μια τυπική (μέσω αναθεώρησης) αλλαγή που υιοθετεί το περιεχόμενο της άτυπης αλλαγής, αλλά τότε πρόκειται κατά κυριολεξία για αλλαγή του τυπικού Συντάγματος.

[23] Στην πρώτη περίπτωση ανήκουν οι νόμοι που κατοχυρώνουν ένα ελάχιστο δίχτυ κοινωνικής προστασίας στις ΗΠΑ ενώ στη δεύτερη ανήκει ο νόμος με τον οποίο ιδρύθηκε η Ομοσπονδιακή Κεντρική Τράπεζα, W. N. Eskridge Jr/J. Ferejohn, Super Statutes, ό.π., σ. 14, 17.

[24] Ωστόσο δεν εξοβελίζουν εντελώς τη σημασία της διατύπωσης των διατάξεων του Συντάγματος, θεωρούν όμως ότι μπορούν να υπάρχουν και άλλες πηγές νοηματοδότησης πέρα από το κείμενο αυτό καθαυτό, R. Primus, Unbundling Constitutionality, The University of Chicago Law Review 2013, σ. 1079, 1127-1129.

Ταυτόχρονα αμφισβητούν ότι η αναθεώρηση είναι ο μόνος τρόπος αλλαγής ενός Συντάγματος, ενώ έμμεσα διακρίνουν την ερμηνεία του Συντάγματος από τα δικαστήρια σε δύο κατηγορίες: Στην ερμηνεία που αφήνει «ανέπαφο» το κείμενο του Συντάγματος και σε ερμηνεία που δημιουργεί νέους συνταγματικούς κανόνες[25]. Ωστόσο η δημιουργία νέων κανόνων μέσω της ερμηνείας σημαίνει ότι οι κανόνες αυτοί θα πρέπει να είναι γενικής εφαρμογής, οπότε για χώρες στις οποίες ο δικαστικός έλεγχος του νόμου δεν μπορεί να καταργήσει τον νόμο, όπως στην Ελλάδα, και η νομολογία δεν θεωρείται πηγή του δικαίου είναι εξαιρετικά αμφίβολο αν πληρούται αυτή η προϋπόθεση[26].

Τα ζητήματα αυτά επιχειρεί να αντιμετωπίσει μια προσέγγιση η οποία διακρίνει μεταξύ διατάξεων του Συντάγματος και κανόνων του Συντάγματος. Από μια συνταγματική διάταξη μπορεί να απορρέουν περισσότεροι κανόνες είτε ρητά διατυπωμένοι (υπό την έννοια ότι σε μια συνταγματική διάταξη μπορεί να συνυπάρχουν κανόνες με τους οποίους δηλώνεται ότι μια δραστηριότητα επιτρέπεται ή απαγορεύεται ή ότι μια αρμοδιότητα ή ασυλία απονέμεται) είτε ως αποτέλεσμα άτυπων αλλαγών που αλλάζουν το νόημα των προηγούμενων κανόνων οδηγώντας σε μια αλλαγή του νοήματος της διάταξης[27]. Συναφής με αυτό το θέμα είναι και η προσέγγιση η οποία διακρίνει μεταξύ κανόνων του Συντάγματος και αρχών, θεωρώντας ότι οι άτυπες συνταγματικές αλλαγές μπορεί να συμβαίνουν στο επίπεδο των αρχών όχι όμως και των κανόνων του Συντάγματος[28]. Ωστόσο μια τέτοια προσέγγιση

---

[25] S. Griffin, Understanding Informal Constitutional Change, Revista Estudos Institucionais 2015, σ. 7.

[26] Επιπλέον στην Ελλάδα η κατά το άρθρο 95 παρ. 5 υποχρέωση της διοίκησης να συμμορφώνεται με τις αποφάσεις των δικαστηρίων δεν επεκτείνεται στον νομοθέτη (ΣτΕ Ολ 1125/2016). Ο Colon Rios, θεωρεί ότι σε αυτές τις περιπτώσεις μόνο εάν ισχύει ο κανόνας του stare decisis ή υπάρχει συνταγματικό έθιμο σύμφωνα με το οποίο τα κατώτερα δικαστήρια ακολουθούν τη νομολογία των ανώτερων δικαστηρίων μπορούμε να κάνουμε λόγο για τη δημιουργία κανόνων τροποποιητικών του Συντάγματος μέσω της δικαστικής ερμηνείας, J. Colon Rios, "Judge Made Constitutional Change", ό.π., σ. 221.

[27] C. Bernal, Foreword: Informal Constitutional Change: A Critical Introduction and Appraisal, The American Journal of Comparative Law 2014, σ. 493, 494.

[28] R. Dixon, Updating Constitutional Rules, The Supreme Court Review 2009, σ. 319, 320-321. Αξίζει να σημειωθεί πάντως ότι ακόμη και στις προσεγγίσεις που διαχωρίζουν πλήρως το (Σ)ύνταγμα από το (σ)ύνταγμα, όπως είναι αυτή του Griffin, στο (Σ)ύνταγμα περιλαμβάνονται και οι αρχές που αποτελούν τις οργανωτικές βάσεις του Πολιτεύματος. S. Griffin,

του Συντάγματος δημιουργεί ερωτήματα ως προς τα κριτήρια που πρέπει να ισχύουν σχετικά με την αναγνώριση άλλων μηχανισμών αλλαγής ενός τυπικού Συντάγματος πέρα από την αναθεώρησή του. Για παράδειγμα, υπό ποιες συνθήκες δημιουργούνται αυτοί οι νέοι κανόνες εκτός του Συντάγματος; Ποιες προϋποθέσεις πρέπει να συντρέχουν για να αναγνωριστούν ως κανόνες ισοδύναμοι με τους κανόνες των συνταγματικών διατάξεων; Ποια είναι τα όρια δημιουργίας τέτοιων κανόνων από πολιτειακά όργανα τα οποία σύμφωνα με το τυπικό Σύνταγμα δεν έχουν την αρμοδιότητα να θεσπίζουν κανόνες που τροποποιούν το Σύνταγμα[29];

Πέρα από τις ανωτέρω ενστάσεις, εγείρονται και ζητήματα που αφορούν τη σχέση μεταξύ του τυπικού Συντάγματος και όλων των άλλων κανόνων ή πρακτικών που συγκροτούν το σύνταγμα εκτός του Συντάγματος, δηλαδή του αποκαλούμενου συντάγματος με «μικρό σίγμα»[30]. Το κρίσιμο ερώτημα που αφορά τη σχέση μεταξύ των δύο «συνταγμάτων» είναι εάν οι εκτός του Συντάγματος αλλαγές δημιουργούν κανόνες, που είναι ισοδύναμοι με τους συνταγματικούς κανόνες[31]. Επίσης τι γίνεται όταν οι κανόνες που συγκροτούν το σύνταγμα με «μικρό σίγμα» συγκρούονται με τους κανόνες που περιέχει το τυπικό Σύνταγμα[32]; Η νομιμοποίηση αυτών των κανόνων που

Understanding, ό.π. Πρόκειται για αρχές οι οποίες, όπως αναφέρει ο Ευ. Βενιζέλος, «ακόμη και αν δεν τυποποιούνται ρητά σε συγκεκριμένες συνταγματικές διατάξεις συνάγονται έμμεσα από τη συστηματική ερμηνεία περισσότερων διατάξεων» και σε αυτές αποτυπώνονται οι βασικές αρχές του Πολιτεύματος, Ευ. Βενιζέλος, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, 2021, σ. 316.

29 C. Bernal, Forward-Informal Constitutional Change, ό.π., σ. 496-497.

30 Διαφορετικό βέβαια είναι το ζήτημα της συνταγματικής αλλαγής όταν αυτή προέρχεται από πηγές του δικαίου οι οποίες δεν θέτουν απλώς ένα μηχανισμό συνταγματικής αλλαγής που ισχύει παράλληλα με το τυπικό Σύνταγμα αλλά αμφισβητούν αυτή καθαυτή την ισχύ του τυπικού Συντάγματος στα πεδία που συγκρούονται με το τυπικό Σύνταγμα, όπως είναι το δίκαιο της ΕΕ. Ζήτημα η εξέταση του οποίου δεν περιλαμβάνεται σε αυτή τη μελέτη.

31 S. Griffin, Understanding, ό.π., σ. 10.

32 Ibidem, σ. 11. Ο Griffin αναφέρει ενδεικτικά παραδείγματα από τη νομολογία του Ανώτατου Δικαστηρίου των ΗΠΑ τα οποία δείχνουν ότι το δικαστήριο δεν δίστασε να κρίνει ως αντίθετη στο Σύνταγμα μια μακροχρόνια πρακτική της Βουλής των Αντιπροσώπων, ή ένα νόμο ο οποίος έχει τα χαρακτηριστικά εκείνα που σύμφωνα με τη θεωρία τον καθιστούν πηγή μιας άτυπης συνταγματικής αλλαγής, επειδή έκρινε ότι δεν ήταν σύμφωνος/η με το τυπικό Σύνταγμα (INS v CHADHA), 462 U.S 919 (1983), Shelby County v Holder, 133. 2612 (2013). Idem 21, 24. Ένα υποθετικό παράδειγμα σύγκρουσης του τυπικού Συντάγματος με

υιοθετήθηκαν με τη μη προβλεπόμενη από το Σύνταγμα διαδικασία, ιδίως όταν το Σύνταγμα είναι τυπικό και αυστηρό, μπορεί να είναι στο ίδιο επίπεδο με τη νομιμοποίηση που έχουν οι αλλαγές μέσω αναθεώρησης και εάν όχι επηρεάζεται το κύρος τους[33];

Ειδικότερα ως προς το ζήτημα της συνταγματικής πρακτικής, εάν θεωρήσουμε ότι παράγει κανόνες ισοδύναμους με αυτούς του τυπικού Συντάγματος, τότε ποιες είναι οι συνέπειες στην περίπτωση που μια ενέργεια κάποιου Πολιτειακού οργάνου η οποία όμως δεν βρίσκεται σε αντίθεση με το τυπικό Σύνταγμα, την παρακάμψει[34];

III. Το πραγματικό σύνταγμα ως «γέφυρα» μεταξύ τυπικού Συντάγματος και (σ)υντάγματος

Η έννοια του πραγματικού συντάγματος, όπως την απέδωσε ο Mortati, υποδεικνύει ότι η μορφή διακυβέρνησης, οι κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις με τη δράση τους και οι πηγές του δικαίου διαμορφώνουν τη μορφή του Πολιτεύματος και δίνουν περιεχόμενο στην κανονιστικότητα του κάθε Συντάγμα-

το σύνταγμα με «μικρό σ», σχετικό με την ελληνική πραγματικότητα θα ήταν μια σε βάθος χρόνου επαναλαμβανόμενη πρακτική της Διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής να επιλέγει τα μέλη των Ανεξάρτητων Αρχών με πλειοψηφία των 2/3 ακόμη και εάν οι ψήφοι υπολείπονται του ακέραιου αριθμού που αντιπροσωπεύει τα 2/3, όπως έγινε με την εκλογή μελών της ΑΔΑΕ τον Σεπτέμβριο του 2023. Στον βαθμό μάλιστα που η συγκεκριμένη πρακτική δεν ελέγχθηκε από το ΣτΕ ως προς τη συμφωνία της με τη διάταξη του άρθρου 101Α Σ, μένει ανοιχτό το ζήτημα της αντίθεσής της ή μη με το τυπικό Σύνταγμα.

[33] Ibidem, σ. 12. Μάλιστα ο E. Young διαχωρίζει τη συντακτική λειτουργία ενός Συντάγματος από τη σταθεροποιητική λειτουργία, η οποία συγκροτείται από τους θεσμούς, κανόνες και πρακτικές που είναι απαραίτητοι για την ομαλή λειτουργία του Πολιτεύματος. E. Young, The Constitution Outside the Constitution, ό.π., σ. 413. Με τον τρόπο αυτό όμως εξισώνει τους κανόνες που συγκροτούν τη συστατική λειτουργία (το τυπικό Σύνταγμα) με τους εκτός συνταγματικού κειμένου κανόνες που επιτελούν τη σταθεροποιητική λειτουργία του Συντάγματος, αλλά ταυτόχρονα ανατρέπει και την τυπική ιεραρχία των κανόνων εντός μιας έννομης τάξης που είναι χαρακτηριστικό των τυπικών και αυστηρών Συνταγμάτων, S. Griffin, Understanding, ό.π., σ. 14.

[34] Ο Griffin αναφέρει την περίπτωση της τρίτης υποψηφιότητας για την Προεδρία του F. D. Roosevelt, η οποία παράκαμπτε τη συνταγματική πρακτική του ορίου των δύο θητειών ανά Πρόεδρο, η οποία δεν περιλαμβάνονταν σε κάποια διάταξη του Συντάγματος των ΗΠΑ. Συνεπώς η τρίτη υποψηφιότητα σε καμία περίπτωση δεν θα μπορούσε να θεωρηθεί ως ενέργεια αντίθετη με το Σύνταγμα των ΗΠΑ, S. Griffin, Understanding, ό.π., σ. 22.

τος. Το Σύνταγμα δηλαδή δεν εκλαμβάνεται μόνο ως ένα σύστημα κανόνων δικαίου που απονέμουν εξουσίες και αρμοδιότητες αλλά συμπεριλαμβάνει και το πώς εφαρμόζονται οι κανόνες αυτοί εξαιτίας των πολιτικών προϋποθέσεων και των ορίων που θέτει το πολιτικό σύστημα στην άσκηση αυτών των αρμοδιοτήτων ή εξουσιών, παρά τη γραμματική διατύπωση των συνταγματικών διατάξεων[35]. Για παράδειγμα, το γεγονός ότι το ελληνικό Σύνταγμα του 1975 προέβλεπε εξουσίες του ΠτΔ που αλλοίωναν τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του Πολιτεύματος, δεν σημαίνει ότι μπορεί να αγνοηθεί το γεγονός ότι αυτές τελικά δεν ασκήθηκαν ποτέ μέχρι την κατάργησή τους με την αναθεώρηση του 1986, επειδή δεν υπήρχαν οι πολιτικές προϋποθέσεις άσκησής τους, και ότι η μη άσκησή τους δεν αλλοίωσε τελικά τον κοινοβουλευτικό χαρακτήρα του Πολιτεύματος την περίοδο 1975-1986[36]. Το πραγματικό σύνταγμα δηλαδή δεν λειτουργεί ως εξω-συνταγματικός μηχανισμός αναθεώρησης, προσδιορίζει όμως τι πραγματικά ισχύει ως τυπικό Σύνταγμα τη δεδομένη ιστορική συγκυρία. Η μορφή του Πολιτεύματος μεταξύ 1975-1986 δεν προέκυψε από την αφηρημένη διατύπωση των συνταγματικών διατάξεων, αλλά από τον τρόπο με τον οποίο (δεν) εφαρμόστηκαν αυτές. Η μη εφαρμογή τους καθόρισε το τι ίσχυσε ως μορφή του Πολιτεύματος και όχι το γράμμα του Συντάγματος. Το γεγονός ότι οι υπέρ-εξουσίες υπήρχαν στο τυπικό Σύνταγμα αλλά δεν ασκήθηκαν καθορίζει και το ποιο ήταν το κανονιστικό περιεχόμενο των συγκεκριμένων διατάξεων μεταξύ 1975-1986. Η αναθεώρηση του 1986 εναρμόνισε στην ουσία το πραγματικό με το τυπικό Σύνταγμα[37].

Η έννοια του πραγματικού συντάγματος δεν υποτάσσει την πολιτική πραγματικότητα στο δίκαιο. Δεν θεωρεί δηλαδή ότι η μόνη δίοδος μιας συνταγματικής αλλαγής είναι οι τυποποιημένες διαδικασίες αλλαγής του

---

35 Για τη θεωρία του Mortati για το πραγματικό σύνταγμα, L. Rubinelli, "The Constitution in the Material Sense according to Costantino Mortati", στο: M. Goldoni/M. Wilkinson, The Cambridge Handbook on the Material Constitution, 2023, σ. 89· M. Croce/M. Goldoni, The Legacy of Pluralism: The Continental Jurisprudence of Santi Romano, Carl Schmitt, and Costantino Mortati, 2020, σ. 136-184. Για την έννοια του πραγματικού συντάγματος και τη διάκρισή της από τη νομική και πολιτική διάσταση του Συντάγματος, M. Goldoni/M. Wilkinson, The Material Constitution, Modern Law Review 2018, σ. 567.

36 Α. Μανιτάκης, «Το Πραγματικό Σύνταγμα ως Ερμηνευτική Παράμετρος και Σιωπηρό Όριο Αναθεώρησης του Συντάγματος», στο: Idem, Η Ερμηνεία του Συντάγματος και η Λειτουργία του Πολιτεύματος, 1996, σ. 161, 168-169.

37 Ibidem, σ. 162-163.

Συντάγματος. Ταυτόχρονα όμως δεν υποτάσσει το δίκαιο στην πολιτική πραγματικότητα, όπως αυτή διαμορφώνεται από τις συνταγματικές αντιλήψεις των πολιτικών δυνάμεων, το κομματικό σύστημα και τη διάρθρωση των κοινοβουλευτικών δυνάμεων[38]. Οποιαδήποτε πολιτική συμπεριφορά δεν συνιστά πηγή συνταγματικής αλλαγής. Μόνο οι συμπεριφορές οι οποίες βρίσκουν αναφορά σε συγκεκριμένες συνταγματικές διατάξεις και αρχές του συντάγματος και οι οποίες προσδιορίζουν τις αντιλήψεις των συνταγματικών δρώντων, περί του τι ισχύει ως τυπικό Σύνταγμα εντάσσονται στην έννοια του πραγματικού συντάγματος. Οι κανόνες του πραγματικού συντάγματος έχουν μια «συμβιωτική» σχέση με το τυπικό Σύνταγμα[39]. Δημιουργούνται από την πολιτική πρακτική, μπορούν όμως να υπάρξουν ως κανόνες με κανονιστικό

[38] M. Goldoni/T. Olcay, "Material Study of Constitutional Change", στο: X. Contiades/A. Fotiadou, Routledge Handbook, ό.π., σ. 261, 262-265.

[39] Η διαφορά μεταξύ πραγματικού συντάγματος και άδηλων τροποποιήσεων του Συντάγματος είναι ότι το πραγματικό σύνταγμα μπορεί να δημιουργηθεί και από τη μη άσκηση εξουσιών και αρμοδιοτήτων που απονέμει το τυπικό Σύνταγμα και κυρίως ότι η διάρκεια των αλλαγών που επιφέρει στο τυπικό Σύνταγμα έχει ως όριο τις αλλαγές που επέρχονται στο τυπικό Σύνταγμα μέσω της αναθεώρησής του. Μια αναθεώρηση μπορεί να επικυρώσει τις νοηματικές αλλαγές που έχει επιφέρει το πραγματικό σύνταγμα, μπορεί όμως και να τις εξουδετερώσει με την εισαγωγή στο τυπικό Σύνταγμα κανόνων που αποδιαρθρώνουν τους κανόνες που είχε δημιουργήσει το πραγματικό σύνταγμα. Για παράδειγμα οι διατάξεις που αφορούν τον διορισμό και την παύση της κυβέρνησης στο Σύνταγμα του 1975 επικυρώνουν την αρχή της δεδηλωμένης, η οποία αποτελούσε ήδη μέρος του πραγματικού συντάγματος, ταυτόχρονα όμως αποδιαρθρώνουν τους κανόνες που είχαν διαμορφωθεί στο πεδίο του πραγματικού συντάγματος, σχετικά με τις αρμοδιότητές του φορέα διορισμού και παύσης της κυβέρνησης την περίοδο 1952-1975 (π.χ. διορισμός ή διατήρηση υπουργών στην κυβέρνηση με αποφασιστική παρέμβαση του στέμματος, που εξουδετέρωνε τη βούληση του πρωθυπουργού). Η αναθεώρηση του 1986 ολοκλήρωσε αυτή την αποδιάρθρωση που είχε ήδη συμβεί με το Σύνταγμα του 1975 καταργώντας τα ορλεανικά στοιχεία του πολιτεύματος που εισήγαγε το Σύνταγμα του 1975, επικύρωσε ταυτόχρονα και το πραγματικό σύνταγμα που είχε δημιουργηθεί από τη μη άσκησή τους. Αν δηλαδή ο κοινοβουλευτισμός στην Ελλάδα στο επίπεδο του πραγματικού συντάγματος ήταν έως τη θέσπιση του Συντάγματος του 1975 «προκρούστειος» και κηδεμονευόμενος, πλέον μετά τη θέση σε ισχύ του νέου Συντάγματος δεν είναι. Για τις αλλαγές/τομές που επέφερε το Σύνταγμα του 1975 στον διορισμό και παύση της κυβέρνησης, Γ. Αναστασιάδης, Ο Διορισμός και Παύση των Κυβερνήσεων στην Ελλάδα: Από την Αρχή της Δεδηλωμένης στο Σύνταγμα του 1975, 1981, σ. 165-183. Για τον «προκρούστειο» και κηδεμονευόμενο κοινοβουλευτισμό, Θ. Ξηρός, Κηδεμονευόμενος και Προκρούστειος Κοινοβουλευτισμός: Από το Σύνταγμα του 1952 στη Δικτατορία των Συνταγματαρχών, 2009.

περιεχόμενο μόνο στον βαθμό που διευκρινίζουν το νόημα ενός συναφούς κανόνα ή αρχής του τυπικού Συντάγματος[40]. Σε σχέση δε με την αναθεώρηση του Συντάγματος, μια αναθεώρηση δεν σημαίνει ότι αλλάζει απαραίτητα το πραγματικό σύνταγμα. Μπορεί να λειτουργήσει ως επιβεβαίωση του πραγματικού συντάγματος[41]. Ταυτόχρονα όμως το πραγματικό σύνταγμα μπορεί να προσδιορίσει το νόημα των διατάξεων του τυπικού Συντάγματος ή και να το αλλάξει ακόμη και εάν έχει αποτύχει μια προηγούμενη προσπάθεια αλλαγής μέσω αναθεώρησης.

Το παράδειγμα της άρσης της απαγόρευσης της κάλυψης του κεφαλιού με μαντήλα από τις φοιτήτριες στην Τουρκία είναι ενδεικτικό[42]. Το κυβερνών κόμμα με τους συμμάχους του υπερψήφισε το 2007 μια αναθεώρηση του Τουρκικού Συντάγματος η οποία συνηγορούσε υπέρ της άρσης της σχετικής απαγόρευσης, η οποία (αναθεώρηση) όμως κρίθηκε από το Ανώτατο Δικαστήριο ως αντίθετη στη θεμελιώδη αρχή της κοσμικότητας που κατοχυρώνει το Σύνταγμα και συνεπώς δεν τέθηκε σε ισχύ. Ωστόσο μια σειρά από αλλαγές που ενσωματώθηκαν στο Σύνταγμα με δημοψήφισμα στο οποίο το 58% του εκλογικού σώματος υπερψήφισε τις αλλαγές, τα επόμενα χρόνια δημιούργησαν ένα «φιλικό» ως προς το κυβερνών κόμμα περιβάλλον σε όλες τις βαθμίδες της δικαιοσύνης. Στη συνέχεια όταν η πρακτική της απαγόρευσης ήρθη με την έκδοση μιας εγκυκλίου ενός διοικητικού οργάνου (του επιτρόπου των Πανεπιστημίων) και αυτή η αλλαγή δεν αμφισβητήθηκε από τα δικαστήρια, σταδιακά όλα τα πανεπιστήμια ήραν την απαγόρευση[43]. Το Σύνταγμα τυπικά

---

[40] Λειτουργούν ως μεθοδολογικό εργαλείο που επιτρέπει την αναγωγή στις αντιλήψεις των πολιτικών δυνάμεων και των οργάνων του κράτους για να εξακριβώσουμε πώς αντιλαμβάνονται το νόημα των συνταγματικών διατάξεων, μια αντίληψη που καθορίζει το νόημα των διατάξεων τη δεδομένη ιστορική περίοδο καθώς μέσω της εφαρμογής του Συντάγματος αποδίδει συγκεκριμένο νόημα στις συνταγματικές διατάξεις, Α. Μανιτάκης, «Το Πραγματικό Σύνταγμα», ό.π., σ. 165.

[41] Το παράδειγμα της ολικής αναθεώρησης του Ελβετικού Συντάγματος που έλαβε χώρα το 1999 είναι ενδεικτικό. Η αναθεώρηση κωδικοποίησε τις αλλαγές που είχαν ήδη συμβεί στο επίπεδο του πραγματικού συντάγματος, M. Goldoni/T. Olcay, "Material Study of Constitutional Change", ό.π., σ. 270-271.

[42] Ibidem, σ. 271-273.

[43] Ibidem, σ. 272. Πρέπει να σημειωθεί ότι η απαγόρευση αυτή δεν βασιζόταν σε κάποιο νόμο αλλά σε διοικητικές αποφάσεις ή εγκυκλίους των οργάνων των πανεπιστημίων και του Υπουργείου Παιδείας. Ο σχετικός νόμος που ρύθμιζε το θέμα δεν κρίθηκε αντισυνταγματι-

δεν αναθεωρήθηκε, άρα η αρχή της κοσμικότητας εξακολουθεί να είναι μέρος του τυπικού Συντάγματος και μάλιστα οι διατάξεις που την κατοχυρώνουν ανήκουν στις διατάξεις που δεν μπορούν να αναθεωρηθούν (άρθρο 4 του Συντάγματος της Τουρκίας). Ωστόσο κατά το πραγματικό σύνταγμα, το νόημα της αρχής δεν είναι πλέον ότι στο κανονιστικό της περιεχόμενο περιλαμβάνεται η απαγόρευση της μαντίλας, αλλά αντίθετα ότι οι αρχές αυτές δεν είναι πλέον ασύμβατες με την κάλυψη της κεφαλής των γυναικών με μαντήλα. Το τυπικό Σύνταγμα δεν άλλαξε, άλλαξε όμως το πραγματικό σύνταγμα, καθώς οι αρχές που είναι επιφορτισμένες με την τήρηση της κοσμικότητας στα πανεπιστήμια δεν αντιλαμβάνονται πλέον ότι η αρχή της κοσμικότητας επιβάλλει την απαγόρευση.

Μπορούμε λοιπόν να εξετάσουμε υπό το πρίσμα αυτής της ανάλυσης και τις πρόσφατες αλλαγές στη νομοθεσία και νομολογία των ελληνικών δικαστηρίων για να κρίνουμε εάν η απαγόρευση της συμμετοχής πολιτικών κομμάτων στις εκλογές συνιστά μια συνταγματική αλλαγή η οποία αφήνει μεν ανέπαφο το τυπικό Σύνταγμα αλλά όχι και το πραγματικό. Στην περίπτωση όμως που έχουμε μια τέτοια αλλαγή, ακόμη και εάν το τυπικό Σύνταγμα δεν έχει αλλάξει, έχει αλλάξει το κανονιστικό περιεχόμενο της σχετικής διάταξης ή αρχής, καθώς οι όροι λειτουργίας των πολιτικών κομμάτων (αντικείμενο της διάταξης του τυπικού Συντάγματος), που είχαν διαμορφωθεί υπό το πραγματικό σύνταγμα αλλάζουν. Αυτή η μετατόπιση συνιστά μια αλλαγή του πραγματικού συντάγματος δεν αφήνει όμως ανεπηρέαστο και το τυπικό Σύνταγμα στον βαθμό που το «νέο» πραγματικό σύνταγμα αναπτύσσει τον κανονιστικό του χαρακτήρα με αναφορά σε κάποιον κανόνα ή αρχή του τυπικού Συντάγματος.

Πρώτα λοιπόν θα πρέπει να εξετάσουμε ποιο ακριβώς ήταν το πραγματικό

κός από το Συνταγματικό Δικαστήριο της Τουρκίας. Επιλέχθηκε όμως από τους δικαστές μια σύμφωνη με το Σύνταγμα (και της αρχής της κοσμικότητας) ερμηνεία και σε αυτή βασίζονταν η έκδοση των σχετικών εγκυκλίων που απαγόρευαν την κάλυψη της κεφαλής με μαντίλα. Συνεπώς η «εξουδετέρωσή» της προήλθε από μια απόφαση ενός διοικητικού οργάνου ίσης τυπικής ισχύος που ερμήνευσε διαφορετικά τον ισχύοντα νόμο που δεν είχε καταργηθεί με την απόφαση του Συνταγματικού Δικαστηρίου, Y. Ronzai/S. Olcu, An Unconstitutional Constitutional Amendment: The Turkish Perspective a Comment on the Turkish Constitutional Court's Headscarf Decision, International Journal of Constitutional Law 2012, σ. 175, 181.

σύνταγμα σχετικά με τη λειτουργία των πολιτικών κομμάτων όπως αυτό διαμορφώθηκε κατά τη μεταπολίτευση. Το άρθρο 29 παρ. 1 Σ (το τυπικό Σύνταγμα) δεν προβλέπει ρητά ούτε την απαγόρευση και διάλυση πολιτικού κόμματος ούτε την απαγόρευση συμμετοχής σε εκλογές με απόφαση δικαστηρίου ή του νομοθετικού σώματος. Κατοχυρώνει ένα δικαίωμα ίδρυσης πολιτικού κόμματος και εισάγει έμμεσα έναν περιορισμό που αφορά τη λειτουργία τους (εξυπηρέτηση του δημοκρατικού πολιτεύματος) χωρίς να προβλέπει κυρώσεις σε περίπτωση παραβίασης αυτής της ρήτρας. Η κατοχύρωση του σχετικού δικαιώματος διασφαλίζει τον πολιτικό πλουραλισμό καθώς διασφαλίζει ότι υπάρχουν πολλαπλά υποκείμενα στον πολιτικό ανταγωνισμό κανένα από τα οποία υπό κανονικές συνθήκες δεν μπορεί να μονοπωλήσει την άσκηση της πολιτικής εξουσίας[44]. Εφόσον όμως το τυπικό Σύνταγμα δεν προβλέπει ρητά τέτοιες μορφές επέμβασης στη λειτουργία ενός πολιτικού κόμματος μπορούμε να ισχυριστούμε ότι το Ελληνικό Σύνταγμα στο επίπεδο του τυπικού Συντάγματος δεν προβλέπει ρητά μια μορφή μαχόμενης δημοκρατίας[45]. Προβλέπει μεν ότι η λειτουργία των κομμάτων πρέπει να εξυπηρετεί κάποιες αξίες (ελεύθερη λειτουργία του δημοκρατικού πολιτεύματος), εισάγει δηλαδή ένα ουσιοκρατικό στοιχείο στο δημοκρατικό πολίτευμα το οποίο πρέπει να προστατευθεί[46], δεν προβλέπει όμως τους μηχανισμούς προστασίας αυτού του στοιχείου. Το κενό αυτό καλύπτεται από το πραγματικό σύνταγμα και για αυτό είναι σημαντικό ότι ούτε και το πραγματικό σύνταγμα τα πρώτα 40 χρόνια της μεταπολίτευσης θεμελίωσε κάποια από τις εκδοχές της μαχόμενης δημοκρατίας[47].

---

[44] T. Ginsburg/M. Versteeg, «The Constitutionalisation of Parties and Politics», στο: T. Ginsburg/M. Versteeg, The Entrenchment of Democracy: The Comparative Constitutional Design of Elections, Parties and Voting, 2024, σ. 101, 109. Για την αρχή του πολυκομματικού κράτους, Δ. Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, τόμος Β, Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας, 2022 (e-book ελεύθ. πρόσβασης στο epoliteia.gr), σ. 119.

[45] A. Malkopoulou, Greece: A Procedural Defense of Democracy against the Golden Dawn, European Constitutional Law Review 2021, σ. 177, 181.

[46] Για τη μαχόμενη Δημοκρατία, εντελώς ενδεικτικά, K. Loewenstein, «Μαχόμενη Δημοκρατία και Θεμελιώδη Δικαιώματα», στο: Karl Loewenstein, Ο Εισηγητής της Μαχόμενης Δημοκρατίας (μτφρ.-εισαγ. Γ. Ζώης), 2025, σ. 87-143· J. W. Müller, Protecting Popular Self Government from the People? New Normative Perspectives on Militant Democracy, Annual Review of Political Science 2016, σ. 249.

[47] Για τις διάφορες εκδοχές της μαχόμενης δημοκρατίας, A. Malkopoulou, Greece, ό.π., σ.

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, για 40 χρόνια μετά τη θέσπιση του Συντάγματος 1975, η σχετική διάταξη θεωρήθηκε από τον νομοθέτη και τα δικαστήρια lex imperfecta, δηλαδή μια διάταξη η οποία εφόσον δεν προβλέπει κυρώσεις κατοχυρώνει έναν πολιτικό πλουραλισμό χωρίς περιορισμούς. Το σημαντικό στοιχείο όμως είναι ότι η συγκεκριμένη ερμηνεία αντανακλά μια ευρεία συναίνεση των πολιτικών δυνάμεων όπως αυτή εκφράστηκε στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή[48]. Ακόμη και η προσθήκη της ρήτρας περί εξυπηρέτησης του δημοκρατικού πολιτεύματος με τη λειτουργία των κομμάτων με επιμονή της πλειοψηφίας δεν αναιρεί το γεγονός ότι η απόσυρση της ρήτρας περί διάλυσης κομμάτων που υπήρχε στο σχέδιο του Συντάγματος, η οποία διασφάλιζε την τήρηση της ρήτρας, έγινε μετά από επιμονή της αντιπολίτευσης. Ως προς αυτό το θέμα υπήρξε λοιπόν ευρεία συναίνεση των πολιτικών δυνάμεων η οποία ήταν στην εντελώς αντίθετη κατεύθυνση σε σχέση με τη συναίνεση που είχε διαμορφωθεί πριν τη δικτατορία μεταξύ των πολιτικών δυνάμεων (εκτός της ΕΔΑ), η οποία ξεκάθαρα υιοθετούσε μια εκδοχή μαχόμενης δημοκρατίας ακόμη και εάν δεν υπήρχε σχετική πρόβλεψη στο κείμενο του συντάγματος του 1952. Η συναίνεση αυτή ήταν εμφανής με τη διατήρηση του παρασυντάγματος σε ισχύ παρότι τα νομοθετήματα που το συγκροτούσαν μπορούσαν να καταργηθούν με κοινό νόμο[49]. Ενώ δηλαδή το τυπικό Σύνταγμα του 1952 δεν περιείχε καμία διάταξη σχετικά με τους όρους της λειτουργίας των κομμάτων, υπήρξε μια ευρεία συναίνεση σχετικά με το ποια είναι τα περιορισμένα όρια της αρχής του πολιτικού πλουραλισμού, η οποία διαμόρφωσε και το περιεχόμενο της αντιπροσωπευτικής αρχής[50] σε όλη την περίοδο μεταξύ της θέσπισης του Συντάγματος του 1952 και της μεταπολίτευσης. Αντίθετα ενώ το τυπικό Σύνταγμα του 1975, περιείχε μια ρήτρα περί του σκοπού που πρέπει να εξυπηρετεί η λειτουργία των πολιτικών κομμάτων, υπήρξε ευρύτατη συναίνεση και από τις πολιτικές δυνάμεις, και από τον νομοθέτη και από τα δικαστήρια, ως προς την αποδοχή μιας ερμηνείας της σχετικής διάταξης, η

180-181.

48 Χ. Ανθόπουλος, Πολιτικά Κόμματα και Δημοκρατία, ό.π., σ. 163-164.

49 Ν. Αλιβιζάτος, Το Σύνταγμα και οι Εχθροί του, 2011, σ. 372.

50 Στον βαθμό που μέσω της απαγόρευσης λειτουργίας του ΚΚΕ δεν υπήρχε καν η δυνατότητα να αντιπροσωπευθούν οι πολιτικές απόψεις του κόμματος. Για τη σχέση Αντιπροσωπευτικής Αρχής και πολιτικών κομμάτων, A. K. Kölln, The value of political parties to representative democracy, European Political Science Review 2015, σ. 593.

οποία συνηγορούσε ώστε ακόμη και η εσωκομματική λειτουργία των κομμάτων να παραμείνει ζήτημα αναγόμενο στην αυτορρύθμιση των κομμάτων χωρίς κανένα εξωτερικό καταναγκασμό από τη νομοθεσία[51].

Το στοιχείο αυτό είναι πολύ κρίσιμο για να διαπιστώσουμε ποιο ακριβώς ήταν το περιεχόμενο του πραγματικού συντάγματος που διαμορφώθηκε, γιατί το πραγματικό σύνταγμα αποδίδει κανονιστικό περιεχόμενο στις διατάξεις και αρχές του τυπικού Συντάγματος, επειδή αντανακλά τις αντιλήψεις των πολιτικών δυνάμεων και των οργάνων του κράτους που καλούνται να εφαρμόσουν το τυπικό Σύνταγμα. Ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύτηκε αυτή η διάταξη αλλά και εφαρμόστηκε από τον νομοθέτη τουλάχιστον μέχρι το 2013 αντανακλά τη συναίνεση που διαμορφώθηκε στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή σχετικά με τους περιορισμούς που μπορούν να επιβληθούν στη λειτουργία των κομμάτων. Η θέση της μειοψηφίας στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή έγινε, για 40 σχεδόν χρόνια, η κρατούσα ερμηνεία του άρθρου 29 Σ από τα δικαστήρια και ενσωματώθηκε και στον ν. 3023/2002, διαμόρφωσε δηλαδή το πραγματικό σύνταγμα ως προς το άρθρο 29 Σ. Μάλιστα ο νόμος 3023/2002 αντικατέστησε το ν.δ. 59/74, ο οποίος προέβλεπε ότι τα πολιτικά κόμματα έπρεπε να υποβάλουν στον Άρειο Πάγο μια δήλωση αντίθεσης στην κατάληψη της εξουσίας με βίαια μέσα[52] και αντικατέστησε τη σχετική πρόβλεψη με την υποβολή μιας απλής δήλωσης του κόμματος (αυτοδέσμευσης) ότι η οργάνωση του κόμματος εξυπηρετεί τη δημοκρατική λειτουργία του πολιτεύματος.

---

[51] Υπέρ της άποψης ότι η ρήτρα περί εξυπηρέτησης της ελεύθερης λειτουργίας του πολιτεύματος δημιουργεί μια θετική υποχρέωση του κράτους να δημιουργήσει το κατάλληλο ρυθμιστικό πλαίσιο για τη δημοκρατική εσωτερική οργάνωση των κομμάτων, Δ. Τσάτσος, Η Ενδοκομματική Αντιπολίτευση ως Πρόβλημα του Συνταγματικού Δικαίου, 2023 (e-book ελεύθ. πρόσβασης στο epoliteia.gr)· και Idem, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 119. Βλ. όμως και Κ. Χρυσόγονο, Συνταγματικό Δίκαιο, 3η έκδ., 2022, σ. 325.

[52] Δήλωση η οποία ακόμη και όταν δεν υποβλήθηκε από 3 κόμματα δεν επέφερε καμία έννομη συνέπεια, παρότι η υποβολή της ήταν προϋπόθεση για τη συμμετοχή εκλογικού συνδυασμού στις εκλογές ΑΠ 869/1994. Αξίζει να σημειωθεί ότι ακόμη και πριν από τη θέσπιση του Συντάγματος του 1975 και υπό την ισχύ του ν.δ. 59/1974, ο ΑΠ επέτρεψε τη συμμετοχή του ΕΚΚΕ στις εκλογές καίτοι όχι μόνο δεν υπέβαλε δήλωση περί αντίθεσης στη βίαιη κατάληψη της εξουσίας και ανατροπής του δημοκρατικού πολιτεύματος, αλλά κατέθεσε μια διακήρυξη περί προσπάθειας φίμωσης των Κουμμουνιστών. Αναφέρεται σε Χ. Κουρουνδής, Από την υπέρβαση του μετεμφυλιακού τραύματος στη φασιστική απειλή. Παλιές και νέες ερμηνείες του άρθρου 29 παρ. 1 του Συντάγματος, Constitutionalism.gr 9.11.2023.

Το σύνολο των ανωτέρω πρακτικών εξοβέλισε από την αυτοδέσμευση των κομμάτων την ύπαρξη κάθε στοιχείου αναφορικά με την ποιότητα/ουσία της έννοιας «εξυπηρέτηση του δημοκρατικού πολιτεύματος», αδρανοποιώντας έτσι τη σχετική ρήτρα μέσω του πραγματικού συντάγματος. Με τον τρόπο αυτό «εξουδετερώθηκε» εν τοις πράγμασι το μόνο ουσιοκρατικό στοιχείο της συνταγματικής διάταξης του άρθρου 29, το οποίο δυνητικά θεμελίωνε μια ατελή εκδοχή μαχόμενης δημοκρατίας[53].

IV. Η απαγόρευση συμμετοχής των πολιτικών κομμάτων όπως πλέον προβλέπεται από τη νομοθεσία και οι σχετικές με το θέμα δικαστικές αποφάσεις συνιστούν μια αλλαγή του πραγματικού συντάγματος;

Η ποινική δίωξη των μελών της Χρυσής Αυγής έθεσε εξαρχής ζητήματα που άπτονται των απαγορεύσεων που μπορεί να επιβληθούν στη δράση ενός κόμματος. Στη νομολογία του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου γίνεται μια διάκριση μεταξύ της τιμωρίας συγκεκριμένων προσώπων που είναι μέλη ενός κόμματος και της απαγόρευσης λειτουργίας ενός κόμματος εξαιτίας αυτής της καταδίκης. Σύμφωνα με αυτή τη νομολογία η διάλυση ενός κόμματος μπορεί να γίνει μόνο με απόφαση των αρμοδίων οργάνων της Πολιτείας (Συνταγματικό Δικαστήριο) και για τους λόγους που προβλέπει το Σύνταγμα. Συνεπώς η καταδίκη μελών ή και της ηγετικής ομάδας για ποινικά αδικήματα δεν μπορεί να αποτελέσει λόγο διάλυσης του κόμματος[54]. Δεν είναι δυνατό όμως η απουσία σχετικής διάταξης από το Σύνταγμα περί διάλυσης πολιτικών κομμάτων να σημαίνει ότι η ηγετική ομάδα ενός κόμματος δεν μπορεί να διωχθεί για εγκληματική δραστηριότητα[55].

Ο σχετικός προβληματισμός στην περίπτωση της Ελλάδας, της οποίας το Σύνταγμα δεν έχει καμία διάταξη που να επιτρέπει τη διάλυση ή απαγόρευση της λειτουργίας ενός κόμματος, είναι εάν η ποινική καταδίκη των μελών της ηγετικής ομάδας ενός κόμματος μπορεί να οδηγήσει στον αποκλεισμό του από τη συμμετοχή στις εκλογές. Όπως έχει ήδη αναφερθεί ο νομοθέτης και η νομολογία έχουν αποδεχθεί αυτή την επιλογή. Η αποδοχή αυτή όπως και οι

---

53 Χ. Ανθόπουλος, Πολιτικά Κόμματα και Δημοκρατία, ό.π., σ. 158-162.

54 Λ. Μαργαρίτης/Κ. Χατζηιωάννου, Εγκληματικές Οργανώσεις και Πολιτικά Κόμματα, ΠοινΔικ 2/2014, σ. 169, 175.

55 Ibidem, σ. 178.

προηγούμενες επιλογές του νομοθέτη και της νομολογίας έχουν άμεση σχέση με τις σχετικές με το θέμα αντιλήψεις των πολιτικών δυνάμεων, στις οποίες κάνει άμεση αναφορά η νομολογία. Ένα απόσπασμα της σχετικής νομολογίας είναι ενδεικτικό: «*Η εκφρασθείσα στο παρελθόν πρόθεση του Έλληνα συντακτικού νομοθέτη να απαγορεύσει το μείζον, δηλαδή τη λειτουργία ενός κόμματος (στο οποίο εντάσσεται το έλασσον, δηλ. η καθιέρωση και οριοθέτηση των προϋποθέσεων εκλογιμότητας ενός κόμματος), που η δράση του τείνει στην ανατροπή του ελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος είχε εκδηλωθεί με ρητό τρόπο κατά τη θέσπιση του Συντάγματος του 1975. Το γεγονός ότι τότε αποσύρθηκε ύστερα από τις αντιδράσεις των τότε κομμάτων της αντιπολίτευσης εναρμονιζόταν με τις τότε επικρατούσες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, κατά τις οποίες η Ελλάδα εξερχόταν από την επτάχρονη δικτατορία και υπήρχε δικαιολογημένη δυσπιστία προς τον πραγματικό σκοπό του συντακτικού νομοθέτη για την για πρώτη φορά μεταδικτατορική λειτουργία της ελληνικής δημοκρατίας. Οι συνθήκες εκείνες επέβαλαν τότε την άρνηση της απαγόρευσης των κομμάτων. Στη δυσπιστία αυτή συνέβαλε και η πλήρως αόριστη τότε προταθείσα φράση «η δράση του (κόμματος) τείνει στην ανατροπή του δημοκρατικού πολιτεύματος», στην οποία δεν καθορίζονταν κριτήρια με τα οποία μία δικαστική απόφαση θα κατέληγε στην απαγόρευση ενός πολιτικού κόμματος. Υπό τις παρούσες όμως κοινωνικοπολιτικές συνθήκες, μετά από πεντηκονταετή περίπου ομαλή λειτουργία του κοινοβουλευτικού δημοκρατικού πολιτεύματος στη χώρα, και εν όψει του ότι έχει ήδη εκδηλωθεί δράση αντίθετη σε αυτό μπορούν να θεσπιστούν από τον νομοθέτη τα απολύτως αντικειμενικά κριτήρια, βάσει των οποίων είναι δυνατός ο περιορισμός ή ο αποκλεισμός από την εκλογική διαδικασία ενός πολιτικού κόμματος, που παραβιάζει τον συνταγματικό κανόνα ότι τα πολιτικά κόμματα οφείλουν να υπηρετούν το δημοκρατικό πολίτευμα*» (ΑΠ 1/2024 σ. 17). Αυτές δε οι αλλαγές στο επίπεδο της νομοθεσίας συνάντησαν ευρεία πολιτική συναίνεση[56].

[56] Ειδικότερα, η κρίσιμη διάταξη του άρθρου 92 του ν. 4804/2021 περί εκλογικού αποκλεισμού κομμάτων των οποίων η ηγεσία έχει καταδικαστεί για συγκεκριμένα εγκλήματα υπερψηφίστηκε από τη Νέα Δημοκρατία, τον ΣΥΡΙΖΑ, το ΚΙΝΑΛ και την Ελληνική Λύση. Ξ. Κοντιάδης, Αποκλεισμός της συμμετοχής Πολιτικών Κομμάτων στις εκλογές, ό.π. Η διάταξη περί πραγματικής ηγεσίας εισήχθη αρχικά με μια τροπολογία η οποία, εκτός από την εισαγωγή του κριτηρίου της πραγματικής ηγεσίας, άλλαζε και τις προϋποθέσεις αποκλεισμού εκλογικού συνδυασμού με βάση τυχόν καταδίκες της ηγεσίας η οποία συνάντησε

Συνεπώς εφόσον οι κοινωνικοπολιτικές συνθήκες καθορίζουν την ερμηνεία και εφαρμογή της σχετικής διάταξης από τα αρμόδια όργανα της Πολιτείας, η αλλαγή του ερμηνευτικού παραδείγματος ως προς το περιεχόμενο της διάταξης του άρθρου 29 διαμορφώνει νέους κανόνες στο επίπεδο του πραγματικού συντάγματος. Πρόκειται όμως για κανόνες που δοκιμάζουν την αντοχή του τυπικού Συντάγματος υπό το εξής πρίσμα: Α) Δεν επιτρέπουν τη συμμετοχή στις εκλογές προσώπων που έχουν καταδικαστεί σε πρώτο βαθμό, ούτε με την ιδιότητα του ανεξάρτητου υποψήφιου, αν συμμετέχουν στις εκλογές με συνδυασμό ανεξαρτήτων που παρουσιάζει υποψήφιους σε αρκετές από τις εκλογικές περιφέρειες της χώρας (ΑΠ 95/2023, σ. 68)[57]. Το σημείο αυτό είναι κρίσιμο γιατί η συμμετοχή των ανεξαρτήτων στις εκλογές δεν ισοδυναμεί με τη συμμετοχή ενός πολιτικού κόμματος. Ένα πολιτικό κόμμα συνδυάζει στοιχεία δημόσιας και ιδιωτικής αυτονομίας. Η δράση του προϋποθέτει την αυτονομία του σε μια σειρά από ζητήματα αλλά και την εξυπηρέτηση κάποιων δημοσίων σκοπών, ανάμεσα στους οποίους μπορεί να είναι και η εξυπηρέτηση του δημοκρατικού πολιτεύματος[58]. Τα δικαιώματα όμως συμμετοχής στις εκλογές, ανάμεσα στα οποία είναι και αυτό του εκλέγεσθαι, είναι ανεξάρ-

---

την αντίδραση της αντιπολίτευσης. Στην τελική της εκδοχή διατήρησε την εισαγωγή του κριτηρίου της πραγματικής ηγεσίας, διατήρησε όμως ως προϋπόθεση του αποκλεισμού μόνο την καταδίκη μελών της ηγεσίας (πραγματικής ή μη). Διατηρήθηκε λοιπόν η συναίνεση των πολιτικών δυνάμεων ότι ο αποκλεισμός μπορεί να βασίζεται μόνο σε καταδίκες προσώπων που αποτελούν την ηγεσία ενός κόμματος, η οποία είχε ήδη εκφραστεί με την υπερψήφιση της σχετικής διάταξης του ν. 4804/2021, αλλά με την εισαγωγή του κριτηρίου της πραγματικής ηγεσίας, ο αποκλεισμός επεκτάθηκε και σε συνδυασμούς στους οποίους δεν συμμετέχουν αυτά τα πρόσωπα. Για την εισαγωγή αυτού του κριτηρίου η συναίνεση των πολιτικών δυνάμεων ήταν πιο περιορισμένη καθώς η σχετική τροπολογία υπερψηφίστηκε μόνο από τη ΝΔ και το ΠΑΣΟΚ-ΚΙΝΑΛ, kathimerini.gr/politics/562269256/voyli-yperpsifistike-i-tropologia-gia-to-mploko-sto-komma-kasidiari/#.

[57] Υπήρχαν και άλλα στοιχεία τα οποία κατά τον ΑΠ συνηγορούσαν υπέρ της άποψης ότι ο συνδυασμός των ανεξαρτήτων ήταν ένα ψευδεπίγραφο κόμμα με αρχηγό τον Η. Κασιδιάρη, αλλά ο αριθμός των εκλογικών περιφερειών στις οποίες παρουσίασε υποψήφιους χρησιμοποιήθηκε στον δικανικό συλλογισμό για να αποδειχθεί ότι η οργανωτική μορφή του συνδυασμού υποκρύπτει κόμμα, και άρα πρέπει να εφαρμοστεί η διάταξη του εκλογικού νόμου που επιτρέπει τον αποκλεισμό κομμάτων από τις εκλογές όχι όμως και ανεξαρτήτων υποψηφίων.

[58] T. Khaitan, "Political Parties and Constitutional Theory", ό.π., σ. 81-82. Για αυτό το θέμα επίσης, Κ. Ρούσσος, Τα πολιτικά Κόμματα ως Νομικά Πρόσωπα μεταξύ του Ιδιωτικού Δικαίου και της Συνταγματικής τους Αποστολής, ΕλλΔνη 4/2010, σ. 929.

τητα από το δικαίωμα δημιουργίας και συμμετοχής σε ένα πολιτικό κόμμα. Παρουσιάζουν αυτοτέλεια έναντι αυτού του δικαιώματος και εμπεριέχουν συγκεκριμένους περιορισμούς, στους οποίους δεν περιλαμβάνεται η εξυπηρέτηση του δημοκρατικού πολιτεύματος με την άσκησή τους (το άρθρο 51 παρ. 3 Σ απαιτεί αμετάκλητη καταδίκη για την αποστέρηση του δικαιώματος του εκλέγεσθαι). Στην περίπτωση δηλαδή του δικαιώματος του εκλέγεσθαι, η ιδιωτική αυτονομία είναι καθοριστική καθώς αφορά μεμονωμένα άτομα τα οποία μπορούν να επιλέξουν πώς θα ασκήσουν το δικαίωμα. Αν δηλαδή θα το ασκήσουν ατομικά ως ανεξάρτητοι υποψήφιοι ή μέσω ενός κόμματος οπότε η εξυπηρέτηση των δημοσίων σκοπών δεν μπορεί να αγνοηθεί, εφόσον υπάρχει η σχετική ρήτρα στο Σύνταγμα. Συνεπώς ανάλογα με την επιλογή του τρόπου άσκησής τους είναι διαφορετικές οι ευχέρειες που έχει ο φορέας του και συνακόλουθα είναι διαφορετικό και το περιθώριο παρέμβασης του νομοθέτη ή του δικαστή. Β) Με την εισαγωγή του κριτηρίου της πραγματικής ηγεσίας, ως κριτηρίου απαγόρευσης συμμετοχής ενός κόμματος στις εκλογές, εισάγεται ένα ρευστό κριτήριο, το οποίο δεν καθιστά σαφές εάν ο αποκλεισμός ενός κόμματος από τις εκλογές οφείλεται στην καταδίκη μελών του για συγκεκριμένα εγκλήματα. Εάν δηλαδή μέχρι την εισαγωγή αυτού του κριτηρίου η απαγόρευση οφειλόταν σε πράξεις (εγκλήματα και συμμετοχή στους συνδυασμούς), με την εισαγωγή του συγκεκριμένου κριτηρίου αποσυνδέονται οι δύο πράξεις. Ενώ δηλαδή ένα πολιτικό κόμμα θα μπορούσε να συμμετέχει στις εκλογές ακόμη και στην περίπτωση που μέλη του έχουν καταδικαστεί πρωτόδικα, εάν επέλεγε να αποκλείσει από τους εκλογικούς συνδυασμούς του τα συγκεκριμένα πρόσωπα, με τα σημερινά δεδομένα κάτι τέτοιο δεν ισχύει. Όμως ενώ η πρώτη επιλογή είναι συμβατή με την αρχή του πολιτικού πλουραλισμού που δεν επιτρέπει τον αποκλεισμό από τις εκλογές λόγω φρονήματος, με τη δεύτερη επιλογή εφόσον το στοιχείο που αποσύνδεε τον αποκλεισμό με το φρόνημα (συμμετοχή καταδικασμένων στους εκλογικούς συνδυασμούς) παύει να ισχύει, δεν υπάρχει πλέον η δικλείδα που διασφάλιζε τη μη εισαγωγή φρονηματικών κριτηρίων[59].

Θα μπορούσε βέβαια κάποιος να αντιτάξει ότι αυτή η ασφαλιστική δικλείδα εξακολουθεί να υπάρχει στον βαθμό που ελέγχεται από τα δικαστήρια η ρήτρα

[59] Γ. Σωτηρέλης, Η Υπόθεση των «Σπαρτιατών» στο Εκλογοδικείο (ΑΕΔ 9 και 10/2025). Ερμηνευτικές Αυθαιρεσίες και Αναπάντητα Ερωτηματικά, Constitutionalism.gr 2.11.2025, σ. 22.

της πραγματικής ηγεσίας. Όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά στην απόφαση ΑΠ 1/2024 «*οι δικαστές κατά την άσκηση των καθηκόντων τους υπόκεινται μόνο στο Σύνταγμα και τους νόμους* (σ. 13)». Ωστόσο η αναφορά αυτή παραπέμπει σε μια αυτοδέσμευση του δικαστή χωρίς να εξειδικεύει το πώς εφαρμόζεται στην πράξη. Τα όριά της δεν προδιαγράφονται από το Σύνταγμα και πιο συγκεκριμένα από την αρχή της αναλογικότητας εφόσον λαμβάνει χώρα ο περιορισμός ενός δικαιώματος, όπως είναι το δικαίωμα συμμετοχής στις εκλογές ενός πολιτικού κόμματος. Το δικαίωμα συμμετοχής στις εκλογές ενός κόμματος προσιδιάζει με τις πτυχές της ιδιωτικής αυτονομίας του κόμματος με όριο τα καθήκοντα που απορρέουν από το γεγονός ότι η αυτονομία ενός κόμματος έχει και δημόσιο χαρακτήρα, συνεπώς οι δημόσιοι σκοποί που αφορούν στη λειτουργία του αν υπάρχουν στο σύνταγμα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη. Η περίπτωση μάλιστα της ενεργοποίησης της ρήτρας περί πραγματικής ηγεσίας μπορεί να θεωρηθεί ως μια περίπτωση εξυπηρέτησης του δημοσίου σκοπού που αφορά η ρήτρα περί εξυπηρέτησης του δημοκρατικού πολιτεύματος και συνεπώς μπορεί να θεμελιώσει περιορισμούς στην άσκηση του δικαιώματος που έχει ένα κόμμα να συμμετέχει στις εκλογές.

Ωστόσο ο έλεγχος της ρήτρας αυτής προϋποθέτει μια δευτερογενή κρίση του δικαστή επί δεδομένων τα οποία ο νομοθέτης δεν έχει προσδιορίσει επαρκώς[60]. Στην περίπτωση αυτή η εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας από τον δικαστή λαμβάνει το ακόλουθο σχήμα. Εάν η εμπειρική αβεβαιότητα επιτρέπει τη λήψη διαφορετικών μέτρων, τότε η ένταση της παρέμβασης στο δικαίωμα είναι per se αβέβαιη[61]. Απαιτείται λοιπόν η στάθμιση των διαφόρων βαθμών επέμβασης στο δικαίωμα και των εμπειρικών δεδομένων που στηρίζουν την αναγκαιότητα της επέμβασης του ανάλογου βαθμού[62]. Μόνο στην περίπτωση που τα ίδια εμπειρικά δεδομένα στηρίζουν τη λήψη μέτρων που συνιστούν μια ισοδύναμη επέμβαση στο δικαίωμα ο δικαστής έχει την εξουσία να αποφασίσει κυριαρχικά. Σε διαφορετική περίπτωση, εάν τα εμπειρικά δεδομένα συνηγορούν υπέρ διαφορετικών βαθμών επέμβασης στο δικαίωμα

[60] M. Klatt/J. Schmidt, Epistemic Discretion in Constitutional Law, International Journal of Constitutional Law 1/2012, σ. 69, 70.

[61] Ibidem, σ. 85.

[62] Ibidem.

τότε θα πρέπει να επιλεγεί η μικρότερη δυνατή επέμβαση[63]. Για αυτό τον λόγο θα πρέπει η κατάταξη των εμπειρικών δεδομένων και της αξιοπιστίας τους να προηγηθεί της στάθμισης των μέτρων ως προς τον περιορισμό που επιφέρουν σε ένα δικαίωμα, και το αποτέλεσμα της κατάταξης να εισαχθεί στον δικανικό συλλογισμό της στάθμισης. Όσο μικρότερη είναι η κατάταξη των εμπειρικών δεδομένων ως προς την ακρίβεια που παρέχουν για την αναγκαιότητα της παρέμβασης του νομοθέτη τόσο μικρότερη πρέπει να είναι η επέμβαση στο δικαίωμα[64].

Με βάση αυτές τις εξελίξεις το περιεχόμενο του πραγματικού συντάγματος σχετικά με το άρθρο 29 παρ. 1 Σ, όπως έχει διαμορφωθεί τα τελευταία χρόνια, έχει δύο πτυχές. Αφενός μεν περιορίζει την άσκηση του δικαιώματος του εκλέγεσθαι πέρα από τους περιορισμούς που θέτει η σχετική συνταγματική διάταξη και αφετέρου εισάγει, μέσω της κοινής νομοθεσίας και της εκ μέρους των δικαστηρίων αποδοχής της συνταγματικότητας των σχετικών ρυθμίσεων, περιορισμούς στη συμμετοχή των πολιτικών κομμάτων στις εκλογές, οι οποίοι δεν στηρίζονται σε επαρκή εμπειρικά δεδομένα. Αυτή η έλλειψη μάλιστα δεν αναπληρώνεται με τον δικαστικό έλεγχο των επιλογών του νομοθέτη καθώς ο δικαστής ακολουθεί μια ατελή εφαρμογή της αρχής της αναλογικότητας, που δεν οδηγεί σε ουσιαστική κρίση περί της δικαιολόγησης του περιορισμού από την πλευρά του. Έτσι όμως απουσιάζει μια ουσιαστική κρίση σχετικά με τα κριτήρια στα οποία βασίζεται η απαγόρευση και καθίσταται ρευστή η διάκριση μεταξύ μιας γενικής απαγόρευσης ενός κόμματος να συμμετέχει στις εκλογές και της απαγόρευσης συμμετοχής μόνο όταν στους συνδυασμούς του συμμετέχουν άτομα που έχουν καταδικαστεί[65]. Η ratio των δύο περιορισμών

---

63 Ibidem.

64 Ibidem, σ. 104.

65 Οι προσεγγίσεις οι οποίες θεωρούν ότι μια εγκληματική οργάνωση δεν μπορεί να χρησιμοποιεί τον «μανδύα» του κόμματος για να συνεχίσει τη δράση της, και άρα η απαγόρευση συμμετοχής της στις εκλογές βρίσκει έρεισμα στο άρθρο 29 παρ. 1 Σ το οποίο αφορά τη λειτουργία κομμάτων και όχι εγκληματικών οργανώσεων, προϋποθέτουν ότι έχει ήδη εξακριβωθεί ο χαρακτήρας μιας πολιτικής συσσωμάτωσης ως εγκληματικής οργάνωσης. Το στοιχείο όμως της πραγματικής ηγεσίας δεν καθιστά σαφές ότι ο εκλογικός συνδυασμός ενός κόμματος του οποίου η συμμετοχή στις εκλογές απαγορεύτηκε είναι πέραν πάσης αμφιβολίας μια έκφραση της εγκληματικής οργάνωσης, αφού η προσφυγή στην έννοια της πραγματικής ηγεσίας κρίνεται απαραίτητη όταν οι καταδικασθέντες δεν συμμετέχουν στον συνδυασμό ή συμμετέχουν στον συνδυασμό αλλά όχι και στα ηγετικά κλιμάκια του

είναι διαφορετική και συνεπάγεται διαφορετικούς περιορισμούς ως προς τη συμμετοχή ενός κόμματος στις εκλογές και άρα και διαφορετικής έντασης περιορισμούς ως προς τον πολιτικό πλουραλισμό, οι οποίοι δεν μπορούν να δικαιολογηθούν εφόσον το δικαστήριο δεν έχει αξιολογήσει ουσιαστικά εάν η αξιοπιστία των εμπειρικών δεδομένων που χρησιμοποιεί ο νομοθέτης δικαιολογεί την ένταση του περιορισμού.

V. Καταληκτικές παρατηρήσεις: Quo vadamus;

Από την ανάλυση που προηγήθηκε προκύπτει ότι η έννοια του πραγματικού συντάγματος είναι χρήσιμη για να εξηγήσει τις αλλαγές που έχουν συμβεί ως προς το νόημα που έχει αποκτήσει το άρθρο 29 παρ. 1 Σ. Αποκαλύπτει όμως ταυτόχρονα και την ένταση που μπορεί να υπάρχει μεταξύ του πραγματικού συντάγματος και του τυπικού Συντάγματος, όταν η διαμόρφωση του πραγματικού συντάγματος έχει ως παράπλευρη απώλεια τη «διάβρωση» του νοήματος άλλων διατάξεων του τυπικού Συντάγματος ή όταν δημιουργεί κανόνες που θεμελιώνονται σε μια ελλιπή εφαρμογή των κανόνων που αφορούν τον έλεγχο συνταγματικότητας των νόμων. Στην πρώτη περίπτωση το πραγματικό σύνταγμα έχει ως όριο την αρχή της πρακτικής εναρμόνισης, η οποία απορρέει από την αρχή της τυπικής ισοδυναμίας μεταξύ των διατάξεων του τυπικού Συντάγματος, ενώ στη δεύτερη έχει ως όριο τη δικαιοκρατική αρχή.

Η λύση λοιπόν θα πρέπει να αναζητηθεί σε μηχανισμούς προσαρμογής του συντάγματος στον χρόνο οι οποίοι δεν παρουσιάζουν τέτοιες ελλείψεις. Όπως έχει ήδη αναφερθεί μια αναθεώρηση μπορεί να επικυρώσει ή να αποδιαρθρώσει τους κανόνες που έχουν δημιουργηθεί στο επίπεδο του πραγματικού συντάγματος. Η επιλογή αυτή έχει ως αποτέλεσμα να αίρει τις εντάσεις που δημιουργούνται από τη συνύπαρξη του πραγματικού με το τυπικό Σύνταγμα. Το κρίσιμο ερώτημα είναι εάν υπάρχουν κάποιοι παράγοντες που να συνηγορούν υπέρ αυτής της επιλογής πέρα από την απλή επιθυμία των

κόμματος. Για το ζήτημα αυτό, Θ. Καμπαγιάνης, Για τη συνταγματικότητα του αποκλεισμού των εκλογικών συνδυασμών των καταδικασμένων διευθυντών της εγκληματικής οργάνωσης «Χρυσή Αυγή», Syntagmawatch.gr 2.5.2023. Υπέρ της άποψης ότι δεν μπορεί να θεωρηθεί κόμμα μια εγκληματική οργάνωση, Ευ. Βενιζέλος, Μαθήματα, ό.π., σ. 424· και Γ. Δρόσος, Χρυσή Αυγή, Ποινικός Νόμος και Σύνταγμα: Οι Συνταγματικές Περιπέτειες μιας Ποινικής Υπόθεσης, ΘΠΔΔ 12/2020, σ. 1063.

πολιτικών δυνάμεων να αναθεωρήσουν το τυπικό Σύνταγμα. Ο πιο κρίσιμος παράγοντας είναι εάν ο συνταγματικός σχεδιασμός μιας διάταξης είναι ατελής υπό την έννοια ότι οι στόχοι των συντακτών μιας διάταξης είναι ασαφείς ή αντικρουόμενοι ενισχύοντας έτσι μια πιθανή ετερογονία των σκοπών. Σε αυτή την περίπτωση η αναθεώρηση της διάταξης λειτουργεί διορθωτικά ως προς την αρχική αμφισημία των σκοπών. Εάν το πραγματικό σύνταγμα βοηθά στην προσαρμογή του τυπικού Συντάγματος στις αλλαγές των αντιλήψεων των πολιτικών και κοινωνικών δυνάμεων και των οργάνων της Πολιτείας σχετικά με το νόημα των συνταγματικών διατάξεων, τον ίδιο στόχο πετυχαίνει ακόμη περισσότερο μια συνταγματική αναθεώρηση, διορθώνοντας το συνταγματικό σχεδιασμό στα σημεία εκείνα που αποτέλεσαν την αφορμή για να υπάρξει η ανάγκη προσαρμογής[66]. Μια συνταγματική αναθεώρηση επίσης αυξάνει την προβλεψιμότητα του συνταγματικού κειμένου καθώς επιτρέπει τη διασάφηση εκείνων των στοιχείων τα οποία αποτέλεσαν την αφορμή για διαφορετικές ερμηνείες των συνταγματικών διατάξεων και καθιστά την όποια συνταγματική αλλαγή θετό δίκαιο[67]. Μια αναθεώρηση δηλαδή μπορεί να διασφαλίσει ότι οι αόριστες αξιολογικές έννοιες που περιέχουν οι διατάξεις του τυπικού Συντάγματος θα γίνουν πιο συγκεκριμένες και ότι θα ενσωματωθούν στο θετό δίκαιο καθιστώντας πλέον τη συγκεκριμένη διάταξη περισσότερο προβλέψιμη ως προς το ρυθμιστικό της περιεχόμενο.

Το άρθρο 29 Σ αποτελεί μια τέτοια περίπτωση, καθώς η διατύπωσή του, όπως προκύπτει από τις συζητήσεις στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή, αποτελεί ένα συμβιβασμό μεταξύ της τότε πλειοψηφίας και μειοψηφίας και μια προσπάθεια να συγκεραστούν οι διαφορετικοί σκοποί. Η διατύπωσή του αντανακλά αυτή την αμφισημία και έδωσε τη δυνατότητα να διαμορφωθεί ένα corpus κανόνων του πραγματικού συντάγματος, οι οποίοι στη χρονική συγκυρία της μεταπολίτευσης, εξέφρασαν δύο διαφορετικές προσεγγίσεις των πολιτικών δυνάμεων και των πολιτειακών οργάνων σχετικά με το νόημα της διάταξης, διαμορφώνοντας δύο διαφορετικές εκδοχές πραγματικού συντάγματος. Είναι δηλαδή μια περίπτωση στην οποία το τυπικό Σύνταγμα δεν μπορεί να έχει την απαιτούμενη και επιθυμητή προβλεψιμότητα λόγω της αμφισημίας των

[66] Για τη διορθωτική λειτουργία των αναθεωρήσεων, R. Albert, Constitutional Amendments: Making, Breaking and Changing Constitutions, 2019, σ. 42.

[67] Ibidem, σ. 44.

σκοπών που προσπάθησε να συγκεράσει η διατύπωση της διάταξης. Ούτε όμως και το πραγματικό σύνταγμα που έχει διαμορφωθεί σε αυτό το πεδίο έχει λειτουργήσει σταθεροποιητικά, καθώς όπως προκύπτει από την ανωτέρω ανάλυση δοκιμάζει τις αντοχές του τυπικού Συντάγματος. Μια αναθεώρηση λοιπόν της σχετικής συνταγματικής διάταξης κρίνεται κάτι περισσότερο από αναγκαία[68].

[68] Η αναθεώρηση πρέπει να αφορά πρωτίστως το άρθρο 29 παρ. 1 Σ. Εάν όμως κινηθεί στην κατεύθυνση της διεύρυνσης των κωλυμάτων εκλογιμότητας, για να προσαρμοστεί το τυπικό Σύνταγμα στο πραγματικό σύνταγμα που έχει διαμορφωθεί, τότε αναπόφευκτα πρέπει να αναθεωρηθεί και το άρθρο 51 παρ. 3 Σ.

Η αναγκαία και θεμιτή εξισορρόπηση ισοδυναμίας της ψήφου και κυβερνητικής σταθερότητας μέσω της συνταγματικής αναθεώρησης

Γιώργος Χ. Σωτηρέλης

Ένα από τα πρώτα ζητήματα που θα έπρεπε κατά την άποψή μου να συζητηθούν, στην υποθετική περίπτωση που θα εκδηλωνόταν μία σοβαρή και αξιόπιστη αναθεωρητική πρωτοβουλία για συνταγματική αναθεώρηση[1], θα ήταν αναμφισβήτητα η προσθήκη μίας συγκεκριμένης συνταγματικής δέσμευσης που θα επιβάλλει στον νομοθέτη την αναγκαία εξισορρόπηση μεταξύ αφενός της ισοδυναμίας της ψήφου και της ευρύτερης δυνατής αντιπροσώπευσης και αφετέρου της κυβερνητικής σταθερότητας και εν τέλει της κυβερνησιμότητας. Ο λόγος είναι προφανής αν αναλογισθούμε την έως τώρα συνταγματική μας πραγματικότητα. Ειδικότερα:

Ι. Η απροκάλυπτη μικροκομματική εργαλειοποίηση του εκλογικού συστήματος: Αντιδημοκρατικές εμπνεύσεις και αντισυνταγματικές μεθοδεύσεις

1. Όπως έχει επισημανθεί επανειλημμένα από τους θεμελιωτές της σύγχρονης συνταγματικής θεωρίας της χώρας, το εκλογικό σύστημα αποτελεί αναμφισβήτητα ένα από τα πλέον κρίσιμα ζητήματα για την έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας και σε τελευταία ανάλυση για την αξιολόγηση του δημοκρατικού χαρακτήρα του πολιτεύματος[2]. Παρά ταύτα, είχε έως τώρα μία απαράδεκτη θεσμική αντιμετώπιση από τις κύριες πολιτικές δυνάμεις του τόπου, όχι μόνο στην ταραγμένη μετεμφυλιακή περίοδο αλλά και μετά τη Μεταπολίτευση.

---

[1] Βλ. τις σχετικές επιφυλάξεις μου σε Γ. Σωτηρέλη, Υπάρχουν περιθώρια για μία αξιόπιστη συνταγματική αναθεώρηση;, Constitutionalism.gr 27.11.2025.

[2] Βλ. Αλ. Σβώλο, Το νέον Σύνταγμα και αι βάσεις του πολιτεύματος, 1928, σ. 271 επ.· Αρ. Μάνεση, Αι εγγυήσεις τηρήσεως του Συντάγματος, τ. Β΄, 1965, σ. 45 επ., 248 επ.· Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Β΄. Οργάνωση και λειτουργία της Πολιτείας, 1992, σ. 184-185, 190.

Η αντιμετώπιση αυτή, που είναι ένας συνδυασμός καιροσκοπισμού, μικροκομματισμού και πολιτικής ελαφρότητας, χαρακτηρίζει βέβαια, κατεξοχήν, τη Νέα Δημοκρατία, η οποία αρέσκεται να νομοθετεί με βάση ένα ιδιότυπο «παιχνίδι της κολοκυθιάς», σταθμίζοντας κάθε φορά τα εκλογικά δεδομένα και προσαρμόζοντας ανάλογα τα ποσοστά της αυτοδυναμίας. Πράγματι, σε όλα τα εκλογικά συστήματά της η λογική ήταν η ίδια. Να μεθοδεύεται η μονοκομματική επικράτησή της, με μικροπολιτικό προσδιορισμό της πριμοδότησης του πρώτου κόμματος και –από ένα σημείο και μετά– με ταυτόχρονο αποκλεισμό των συνασπισμών από αυτήν, ακόμη και αν είναι πρώτοι. Και όλα αυτά με πλήρη αδιαφορία για την υπέρμετρη σχετικοποίηση, στην πρώτη περίπτωση, και για την πλήρη παραβίαση, στη δεύτερη, των συνταγματικών αρχών της αναλογικότητας, της ισοδυναμίας της ψήφου και της εν γένει πολιτικής ισότητας (ως προς τα κόμματα) αλλά και με την κυνική εκμετάλλευση του ότι δεν υπάρχει στη χώρα μας, όπως έπρεπε, Συνταγματικό Δικαστήριο αλλά ούτε και άλλο Δικαστήριο που να ασκεί προληπτικό έλεγχο της συνταγματικότητας των εκλογικών νόμων[3].

Αλλά και τα κόμματα της Κεντροαριστεράς, που ανέλαβαν κυβερνητικές ευθύνες, δεν διακρίθηκαν για την καθαρότητα και τη συνέπεια των θέσεών τους ως προς το εκλογικό σύστημα. Θεωρητικά ευνοούσαν την απλή αναλογική αλλά τελικά διατηρούσαν σε ισχύ τα εκλογικά συστήματα της ΝΔ, όσο

[3] Βλ. γενικά Γ. Παπαδημητρίου, Συνταγματικό Δίκαιο, Τα όργανα του κράτους, Α΄, Το εκλογικό σώμα, 1981, σ. 55 επ.· Idem, Εκλογικό σύστημα, δημοκρατικό πολίτευμα και Σύνταγμα, ΝοΒ 36/1988, σ. 1353 επ. (και στο: Συνταγματικές Μελέτες, Τόμος Ι, 2007, σ. 360 επ.)· Α. Ράικο, Δικονομικόν εκλογικόν δίκαιον, 1982, σ. 376 επ., 405 επ.· Κ. Χρυσόγονο, Εκλογικό Σύστημα και Σύνταγμα, 1996, σ. 62 επ.· Χ. Ανθόπουλο, Εκλογικά συστήματα και συνταγματικές δεσμεύσεις. Μια συγκριτική ανάλυση μεταξύ Ελλάδας και Ιταλίας, 2016, σ. 29 επ.· το σχετικό αφιέρωμα του περιοδικού Το Σύνταγμα («Dossier: Σύνταγμα και εκλογικό σύστημα», ΤοΣ 1/1991, σ. 33 επ.)· Θ. Ξηρό, Το εκλογικό σύστημα de constitutione ferenda. Σχεδίασμα συνταγματικής πολιτικής σε περιβάλλον συναινετικού κοινοβουλευτισμού, Constitutionalism.gr 11.4.2013· Ξ. Κοντιάδη, Τι πρέπει να αλλάξει στο Σύνταγμα; 40 ερωτήσεις και απαντήσεις για τη νέα συνταγματική αναθεώρηση, 2025 (e-book ελεύθερης πρόσβασης στο epoliteia.gr), σ. 152 επ.· καθώς και τη σχετική αρθρογραφία του γράφοντος (Τα συνταγματικά προβλήματα του εκλογικού νόμου, tvxs.gr 23.3.2012· Η αλλαγή του εκλογικού συστήματος ως κριτήριο δημοκρατικής και συνταγματικής αξιοπιστίας, Constitutionalism.gr 9.10.2015· Το εκλογικό σύστημα στη δίνη αντισυνταγματικών και αντιδημοκρατικών μεθοδεύσεων, Constitutionalism.gr 22.1.2020).

ήταν πρόσφορα για την παγίωση της κυριαρχίας τους, και ξαναανακάλυπταν την απλή αναλογική όταν υπήρχε κίνδυνος επανόδου της ΝΔ στην εξουσία (όπως έγινε με τους εκλογικούς νόμους του ΠΑΣΟΚ, το 1989, και του ΣΥΡΙΖΑ, το 2016, ενώ ιδιαίτερο ενδιαφέρον είχε και η πρόταση Βενιζέλου τον Ιούνιο του 2015[4], δηλαδή αφού απήλθε από την εξουσία, για την οποία ελάχιστοι γνωρίζουν ότι ήταν ακριβώς ίδια με τον εκλογικό νόμο του ΣΥΡΙΖΑ του 2016 (ν. 4406), τον οποίο καταψήφισε το ΠΑΣΟΚ...).

Η μόνη περίπτωση που το ΠΑΣΟΚ κατέληξε σε μία πρόταση στοιχειωδώς ισορροπημένη, με βάση τα δικομματικά δεδομένα της τότε εποχής, ήταν με τον νόμο 3231/2004, που προέβλεπε πριμοδότηση του πρώτου κόμματος ή συνασπισμού, αδιακρίτως, με 40 έδρες, και αναλογική κατανομή των υπόλοιπων 260 εδρών, θέτοντας το όριο της αυτοδυναμίας γύρω στο 42%. Και ο νόμος αυτός, όμως, αλλοιώθηκε στη συνέχεια από τη ΝΔ (ν. 3636/2008), με την προσθήκη άλλων 10 εδρών στην πριμοδότηση (δηλαδή συνολικά 50) και με τον υποβιβασμό του ορίου αυτοδυναμίας κάτω από το 40% (δηλαδή πολύ κοντά στο 1/3 του εκλογικού σώματος) με ταυτόχρονη διαφοροποίηση (ουσιαστικά αποκλεισμό) των συνασπισμών από την πριμοδότηση. Η προβληματικότητα αυτού του νόμου (που αφορούσε σε ορισμένα σημεία και τον προηγούμενο, λόγω αλλαγής των συνθηκών), αναδείχθηκε το 2012, όταν η ΝΔ, με επικεφαλής τον Αντώνη Σαμαρά, έλαβε την πριμοδότηση των 50 εδρών με 18,8%.

Αλλά και το ισχύον εκλογικό σύστημα (ν. 4654/2020) είναι εξίσου προβληματικό, με μόνη διαφορά ότι για να λάβει πριμοδότηση το πρώτο κόμμα πρέπει να έχει λάβει τουλάχιστον 25% (οπότε λαμβάνει 20 έδρες και στη συνέχεια μία έδρα για κάθε επιπλέον 0,5%). Πουθενά όμως δεν αιτιολογείται το γιατί εξυπηρετεί την κυβερνησιμότητα η πριμοδότηση του πρώτου κόμματος όταν έχει τόσο χαμηλά ποσοστά, δηλαδή ποσοστά που πόρρω απέχουν από την

[4] Πρόκειται για Πρόταση Νόμου με τίτλο «Αναλογική Εκπροσώπηση Πολιτικών Σχηματισμών – Τροποποίηση Εκλογικού Νόμου – Κατάργηση εκλογικής πριμοδότησης» (βλ. Parliament.gr), που κατατέθηκε στις 3 Ιουνίου από την τότε Κοινοβουλευτική Ομάδα του ΠΑΣΟΚ, με πρώτον τον Ευ. Βενιζέλο και με την υπογραφή πολλών από εκείνους που θα κατακεραύνωναν λίγο μετά τον ΣΥΡΙΖΑ, όταν κατέθεσε νομοσχέδιο με το ίδιο ακριβώς περιεχόμενο (πρβλ. και Πρόταση νόμου από το ΠΑΣΟΚ για απλή αναλογική, in.gr 2.6.2015· Απλή αναλογική. Πρόταση σαν του Τσίπρα είχε καταθέσει ο Βενιζέλος, Aftodioikisi.gr 1.7.2016).

αυτοδυναμία. Ή, για να το κάνουμε πιο συγκεκριμένο, το γιατί π.χ. εξυπηρετεί την κυβερνησιμότητα η πριμοδότηση ενός πρώτου κόμματος με 30% (με 30 έδρες), όταν είναι πιθανόν να υπάρχουν άλλα κόμματα, πολιτικά συγγενή μεταξύ τους, τα οποία, χωρίς την πριμοδότηση του πρώτου, θα μπορούσαν συνεργαζόμενα να έχουν αυτοδυναμία (π.χ. αν το δεύτερο και το τρίτο κόμμα έχουν 29 και 22% αντίστοιχα)[5].

2. Η προβληματικότερη όλων, πάντως, από συνταγματική άποψη, είναι η αυθαίρετη και μακιαβελική επιλογή των κυβερνήσεων της ΝΔ, σε όλους τους τελευταίους εκλογικούς νόμους που ψήφισαν (αρχής γενομένης από τον ν. 1907/1990), να αποκλείσουν από την πριμοδότηση τους συνασπισμούς, εισάγοντας γι᾽ αυτούς εξαιρετικά δυσμενή μεταχείριση σε σχέση με τα αυτοτελή κόμματα (π.χ., στο προηγούμενο παράδειγμα, αν τα κόμματα που έλαβαν 29 και 22%, αντίστοιχα, είχαν κατέλθει στις εκλογές με συνασπισμό, την πριμοδότηση δεν θα την έπαιρνε ο συνασπισμός του 51% αλλά το κόμμα που έλαβε, αυτοτελώς, 30%!). Η μεθόδευση αυτή των κυβερνήσεων της ΝΔ, η οποία αποσκοπεί αποκλειστικά και μόνο στο να αποτρέψει συνεργασίες αντιπολιτευόμενων κομμάτων εναντίον της, είχε επικριθεί έντονα, ως αντισυνταγματική, ήδη από το 1990, από τον αείμνηστο Δάσκαλό μου Αριστόβουλο Μάνεση, ο οποίος, ως Πρόεδρος του Επιστημονικού Συμβουλίου της Βουλής[6], είχε επισημάνει με έμφαση ότι:

«*Η διαφοροποίηση […] ενδέχεται να καταλήξει στην τεχνητή απόκτηση κοινοβουλευτικής πλειοψηφίας. Μια τέτοια διαμόρφωση του εκλογικού αποτελέσματος […] αποτελεί όμως αλλοίωση και νόθευση της λαϊκής ετυμηγορίας και παραβίαση του άρθρου 52 Συντ. που προστατεύει "την ελεύθερη και ανόθευτη εκδήλωση της εκλογικής θέλησης ως έκφραση της λαϊκής κυριαρχίας", η οποία αποτελεί το θεμέλιο του πολιτεύματος (άρθρο 1 παρ. 2 Συντ.). Εξάλλου ένα τέτοιο ενδεχόμενο θα αντέβαινε όχι μόνο προς την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας αλλά και προς την αρχή της ισοδυναμίας της ψήφου […] και επίσης προς την αρχή της ίσης μεταχείρισης και ίσης*

[5] Βλ. αναλυτικά Γ. Σωτηρέλη, Το εκλογικό σύστημα στη δίνη, ό.π.

[6] Συγκεκριμένα, σε σχετική Έκθεση της Επιστημονικής Υπηρεσίας της Βουλής, την οποία συνυπέγραφε, ως προϊστάμενος της Διεύθυνσης Επιστημονικών Μελετών, και ο Α. Παντελής (βλ. Έκθεση επί του σχεδίου νόμου για την τροποποίηση της νομοθεσίας περί εκλογής βουλευτών, ΤοΣ 1/1991, σ. 34 επ.).

ευκαιρίας των πολιτικών κομμάτων και προς το δικαίωμά τους να καθορίζουν την εκλογική και εν γένει πολιτική τους τακτική […] (άρθρο 29 παρ. 1 Συντ.)».

Επικαλέστηκε μάλιστα και ad hoc νομολογία του Εκλογοδικείου, το οποίο, σε παρεμφερείς υποθέσεις[7], είχε ήδη δώσει επί της ουσίας μια αποστομωτική απάντηση στην πατερναλιστική λογική της εν λόγω ρύθμισης, κρίνοντας ότι:

«*Δεν είναι δυνατόν σε ένα δημοκρατικό καθεστώς τα δικαιοδοτικά όργανα να έχουν την εξουσία να ελέγχουν υπό ποίους όρους και προϋποθέσεις μπορεί να συνεργάζονται τα κόμματα, αν αυτά έχουν κοινά προγράμματα και αν είναι εύλογη ή σκόπιμη η συνεργασία τους. Τα θέματα αυτά είναι πολιτικά και μαζί με άλλα λαμβάνονται υπόψη κυριαρχικά και αποκλειστικά από το λαό, μόνο αρμόδιο κατά το άρθρο 1 παρ. 2 του Συντάγματος*» (ΑΕΔ 32, 33, 34 και 35/1990).

Αλλά και ο αείμνηστος (επίσης Δάσκαλός μου) Δημήτρης Τσάτσος είχε χαρακτηρίσει «*κραυγαλέα αντισυνταγματική*», τη σχετική πρόβλεψη του ν. 1907/1990[8], με την ακόλουθη εμπεριστατωμένη επιχειρηματολογία:

«*αα) Η διαφοροποίηση "κόμματος" και "συνασπισμού κομμάτων" ανήκει στη δυναμική της κοινωνικοπολιτικής οργάνωσης και δεν υπόκειται στον όποιο "αντικειμενικό" εννοιολογικό καθορισμό του (εκάστοτε) νομοθέτη, ή του δικαστή. Είναι θέμα αναγόμενο στην οργανωτική φυσιογνωμία με όσες ιδιαιτερότητες θέλει να προσδώσει –κυρίαρχα– η κατερχόμενη στις εκλογές παράταξη.*

ββ) Η διάκριση και διαφορετική μεταχείριση μεταξύ "κόμματος" και "συνασπισμού" παραβιάζει ευθέως την αρχή της ισοδυναμίας της ψήφου, αφού το αποτέλεσμα, η συμβολή της ψήφου εκείνου που ψηφίζει έναν συνασπισμό, είναι μειωμένη έναντι εκείνου που ψηφίζει το αυτοτελές κόμμα.

γγ) Το κριτήριο της συμμετοχής στην τρίτη κατανομή δεν προκύπτει από την αξιολόγηση που κάνει το Εκλογικό Σώμα για τα πολιτικά κόμματα αλλά a priori από την "αξιολόγηση" του νομοθέτη.

δδ) Τέλος η διαφοροποίηση αυτή υιοθετεί ένα εξωσυνταγματικό κριτήριο για την κυβερνητική σταθερότητα, ενώ το Σύνταγμα θέτει ως κριτήριο

---

[7] Οι οποίες αφορούσαν την κοινή κάθοδο ΠΑΣΟΚ και Συνασπισμού, με κοινό υποψήφιο, στις εκλογές τεσσάρων μονοεδρικών περιφερειών, βλ. Θ. Ξηρό, Οι συνασπισμοί κομμάτων στο νέο εκλογικό σύστημα, ΘΠΔΔ 1/2008, σ. 23 επ.

[8] βλ. Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π. σ. 197 επ.· και πρβλ. Idem, Συνέντευξη στα Νέα, ΤοΣ 1/1991, σ. 77.

κυβερνητικής σταθερότητας την επίτευξη της αριθμητικής εξασφάλισης των εκατόν πενήντα βουλευτών, άσχετα από το ζήτημα σε ποιον κομματικό χώρο αυτοί εντάσσονται. Έτσι, η παραβίαση της αρχής της ισοδυναμίας της ψήφου δεν μπορεί καν να στηριχθεί στη συνταγματική μέριμνα για κυβερνητική σταθερότητα, αφού ο εκλογικός νομοθέτης, αυθαιρετώντας, θεωρεί την πλειοψηφία μιας παράταξης οργανωμένης ως συνασπισμό, ως αποκλείουσα (!) την κυβερνητική σταθερότητα (βλ. και τη γνωμοδότηση του Αρ. Μάνεση –συνυπογράφεται και από τον Α. Παντελή– Διεύθυνση Επιστημονικών Μελετών, Βουλή των Ελλήνων, της 27.10.1990, σχετικά με το σχέδιο εκλογικού νόμου που κατατέθηκε στις 23.10.1990)».

3. Παρότι όμως στο ίδιο μήκος κινήθηκε στη συνέχεια και το σύνολο σχεδόν της θεωρίας του Συνταγματικού Δικαίου[9], η εκάστοτε κυβερνητική πλειοψηφία της ΝΔ δεν πτοήθηκε, εκμεταλλευόμενη απροκάλυπτα το ότι η συγκεκριμένη ρύθμιση δεν είναι δυνατόν να προσβληθεί στο Εκλογοδικείο, για λόγους συνταγματικότητας, παρά μόνον μετά τις εκλογές. Αυτό όμως στην πράξη δεν μπορεί να συμβεί, διότι τα μεγαλύτερα κόμματα δεν αποτολμούν εν τέλει να κατέλθουν σε συνασπισμό για να μην χάσουν την πριμοδότηση (είναι χαρακτηριστικό το ότι ο ΣΥΡΙΖΑ, που ήταν αρχικά συνασπισμός κομμάτων, έσπευσε, μετά την ξαφνική άνοδο της εκλογικής του δύναμης στις εκλογές του 2012, να μετατραπεί σε ενιαίο κόμμα, για να μπορέσει να λάβει –όπως και έγινε– την πριμοδότηση, τόσο στις πρώτες όσο και στις δεύτερες εκλογές του 2015).

Έτσι λοιπόν εξηγείται γιατί καμία σχετική υπόθεση δεν έχει φθάσει έως

[9] Βλ. Β. Βενιζέλο, Τα επινοήματα του εκλογικού νομοθέτη και τα συνταγματικά όρια. Από το 1956 στο 1990, (γνωμοδότηση), ΤοΣ 1/1991, σ. 41 επ.· Κ. Χρυσόγονο, Εκλογικό Σύστημα, ό.π., σ. 72 επ., 184 επ., 270 επ., 342 επ.· Χ. Ανθόπουλου, Εκλογικά Συστήματα, ό.π., σ. 150 επ.· Idem, Το νέο εκλογικό σύστημα, Constitutionalism.gr 20.1.2020· Θ. Ξηρό, Οι συνασπισμοί κομμάτων, ό.π., σ. 19 επ.· Γ. Σωτηρέλη, Τα συνταγματικά προβλήματα του εκλογικού νόμου, ό.π.· Idem, Η αλλαγή του εκλογικού συστήματος, ό.π. Πρβλ. επίσης την εμπεριστατωμένη σχετική Ομιλία του Γ. Παπαδημητρίου, στη Βουλή (Πρακτικά Βουλής, Συνεδρίαση Ο΄, 22.10.2008, σ. 3699 επ.) και τις σχετικές εύστοχες παρατηρήσεις του Π. Κουστένη, Εκλογικός Νόμος εκτός εποχής, Ομιλία σε εκδήλωση του ΕΝΑ – Ινστιτούτο Εναλλακτικών Πολιτικών, 20.1.2020. Στην ίδια κατεύθυνση είχε κινηθεί και ο Ν. Αλιβιζάτος, Τα συνταγματικά της lex couveliana, ΤοΣ 1/1991, σ. 87 επ., ο οποίος όμως, αργότερα, εγκατέλειψε κάθε προβληματισμό για τη διασφάλιση της ισοδυναμίας της ψήφου και μάλιστα με αμιγώς πολιτικά κριτήρια (βλ. ενδεικτικά Δεν χρειάζονται 200 ψήφοι για τον εκλογικό νόμο, Καθημερινή 15.7.2019).

τώρα στο Εκλογοδικείο, ώστε να κριθεί, όπως αναμένεται, αντισυνταγματική. Είναι και αυτή μια ακόμη μεθόδευση, που καθιστά τη δυσμενή μεταχείριση των συνασπισμών ακόμη πιο προβληματική, διότι, σε τελευταία ανάλυση, είναι και δικαστικά ανέλεγκτη.

Αλλά και για τις προαναφερθείσες υπέρμετρες και προβληματικές σχετικοποιήσεις της ισοδυναμίας της ψήφου, η εκ των υστέρων ανατροπή των εκλογικών δεδομένων, για λόγους συνταγματικότητας, αντιμετωπίζεται εξαιρετικά επιφυλακτικά –συχνά ως μη όφειλε…– από το Εκλογοδικείο (πολλώ δε μάλλον από το ΣτΕ στις δημοτικές εκλογές, όπου υπάρχουν αντίστοιχες μεθοδεύσεις των κυβερνήσεων της ΝΔ[10]). Είναι λοιπόν φανερό ότι συνολικά το δικαστικό μας σύστημα πάσχει πολλαπλά ως προς τον έλεγχο συνταγματικότητας των εκλογικών συστημάτων, κάτι που δεν συμβαίνει σε χώρες με Συνταγματικό Δικαστήριο[11].

4. Τέλος, μία κρίσιμη παράμετρος του όλου προβληματισμού για το εκλογικό σύστημα είναι αναμφίβολα και το ότι η προσπάθεια που έγινε με την αναθεώρηση του 2001, ώστε να μην είναι δυνατή η αλλαγή του λίγο πριν από τις εκλογές από φατριαστικές πλειοψηφίες, αποδείχθηκε τελικά ατελέσφορη, με ευθύνη και πάλι της σημερινής κυβέρνησης.

Αναφέρομαι, συγκεκριμένα, στην ισχύουσα πλέον διάταξη του άρθρου 54 παρ. 1 του Συντάγματος, σύμφωνα με την οποία: «*Το εκλογικό σύστημα και οι εκλογικές περιφέρειες ορίζονται με νόμο που ισχύει από τις μεθεπόμενες εκλογές, εκτός και αν προβλέπεται η ισχύς του άμεσα από τις επόμενες εκλογές με ρητή διάταξη που ψηφίζεται με την πλειοψηφία των δύο τρίτων του όλου αριθμού των βουλευτών*».

Η ratio της διάταξης αυτής ήταν προφανής: να αποφευχθούν μικρο-

---

[10] Βλ. Γ. Σωτηρέλη, Ζητήματα συνταγματικότητας του άρθρου 1 του νόμου 3434/2006 (42% και λευκά ψηφοδέλτια), Constitutionalism.gr 5.11.2010· Δ. Κατσούλη, Η εκλογή Δημάρχων και Περιφερειαρχών «μειοψηφίας» αποδυναμώνει νομικοπολιτικά την Τοπική Αυτοδιοίκηση. Επισημάνσεις για την πρόταση του Υπουργού Εσωτερικών περί κατάργησης της επαναληπτικής εκλογής (Β΄ γύρος) και εισαγωγής αμιγούς πλειοψηφικού συστήματος με «συμπληρωματική εντολή», Constitutionalism.gr 27.5.2025.

[11] Τα Δικαστήριά μας, για παράδειγμα, θα έπρεπε να παραδειγματισθούν πολλαπλώς από την υποδειγματική στάση του ιταλικού Συνταγματικού Δικαστηρίου ως προς την προστασία της συνταγματικής αρχής της ισοδυναμίας της ψήφου, μελετώντας προσεκτικά το γιατί και πώς κρίθηκε αντισυνταγματικός νόμος που είχε περίπου τα ίδια χαρακτηριστικά με τον δικό μας ν. 3636/2008 (βλ. αναλυτικά Χ. Ανθόπουλο, Εκλογικά συστήματα, ό.π., σ. 65 επ.).

κομματικές μεθοδεύσεις σαν αυτές που είχαν παρατηρηθεί, έως τότε, από όλες τις κυβερνήσεις[12]. Ωστόσο, παρότι τα αποτελέσματα ήταν κατ᾽ αρχήν θετικά, διότι τέθηκε πράγματι ένα νέο πλαίσιο νομοθετικής πολιτικής για το εκλογικό σύστημα, στην πορεία αποδείχθηκε ότι η μικροπολιτική καραδοκούσε καθώς ο νυν πρωθυπουργός επέλεξε απροκάλυπτα να παρακάμψει τη σχετική συνταγματική πρόβλεψη, διακηρύσσοντας, ούτε λίγο ούτε πολύ, ότι όταν δεν του αρέσει ένα εκλογικό σύστημα θα το «καίει», μη συμμετέχοντας ουσιαστικά στις διαδικασίες για τον σχηματισμό κυβέρνησης, μετά από εκλογές που έγιναν με αυτό, προκειμένου να εφαρμοσθεί, στις επόμενες, το δικό του. Με διαρροές, δε, άφησε να εννοηθεί ότι μπορεί να «κάψει» ακόμη και το δικό του, επίσης μη συμμετέχοντας στις προβλεπόμενες συνταγματικά διαδικασίες, αφού θα το έχει αλλάξει προεκλογικά με ένα άλλο δικό του, ακόμη πιο καλπονοθευτικό, αν κρίνει ότι ούτε με το προηγούμενο δεν εξασφαλίζει αυτοδυναμία. Πρόκειται σε τελευταία ανάλυση όχι μόνο για παράκαμψη του Συντάγματος αλλά και για εμπαιγμό της λαϊκής κυριαρχίας και του κοινοβουλευτικού συστήματος, καθώς η τακτική αυτή επαναφέρει από το παράθυρο αυτό ακριβώς που ο συνταγματικός νομοθέτης θέλησε, ορθά, να αποκλείσει[13].

II. Προτάσεις συνταγματικής πολιτικής για ένα θεσμικά αξιόπιστο, δημοκρατικά εγγυημένο και σταθερό εκλογικό σύστημα

Με αυτά τα δεδομένα, είναι φανερό ότι η χώρα μας δεν ανήκει σε αυτές που έχουν πάγιο εκλογικό σύστημα και καθαρούς κανόνες του εκλογικού παιχνιδιού. Αντίθετα, μόνιμη επιδίωξη των εκάστοτε κυβερνώντων –και ιδίως αυτών της ΝΔ– είναι το εκλογικό σύστημα να λειτουργεί χειραγωγικά, μέσω πολλαπλών μεθοδεύσεων, ώστε να αλλοιώνεται κατά το δοκούν η βούληση του εκλογικού σώματος, ερήμην όχι μόνον του Συντάγματος αλλά και της θεσμικής υπευθυνότητας απέναντι στους κανόνες της σύγχρονης δημοκρα-

[12] Βλ. Ευ. Βενιζέλο, Το αναθεωρητικό κεκτημένο. Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001, 2002, σ. 244 επ.· και πρβλ. Γ. Πινακίδη, Το εκλογικό σύστημα και το ύψος των αναθεωρητικών περιστάσεων, Constitutionalism.gr 14.9.2019.

[13] Βλ. αναλυτικά Γ. Σωτηρέλη, Μια δεύτερη αλλαγή του εκλογικού νόμου οδηγεί σε καταστρατήγηση του Συντάγματος, iEidiseis 7.9.2022· και πρβλ. Idem, Σύνταγμα, εκλογές και κοινοβουλευτικό σύστημα στην προκρούστεια κλίνη των πολιτικών μεθοδεύσεων, Libre 3.5.2023.

τίας. Ως εκ τούτου, είναι νομίζω απαραίτητο οι πολιτικές δυνάμεις του τόπου να προβληματισθούν επιτέλους σοβαρά ως προς τις δυνατότητες που μπορεί να παράσχει η συνταγματική αναθεώρηση, προκειμένου να τεθεί φραγμός στην ως άνω απροκάλυπτη εργαλειοποίηση του εκλογικού συστήματος, με σαφείς δημοκρατικές εγγυήσεις αλλά και με πολιτικά πρόσφορες σταθμίσεις που θα του προσδώσουν αξιοπιστία και σταθερή θεσμική νομιμοποίηση. Προς την κατεύθυνση αυτή απαιτείται, κατά τη γνώμη μου, αναθεώρηση αφενός μεν του προεκτεθέντος άρθρου 54 παρ. 1, περί εκλογικού συστήματος, αφετέρου δε του άρθρου 100, περί Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου. Ειδικότερα:

Η αναθεώρηση του άρθρου 54 παρ. 1 του Συντάγματος πρέπει να κινηθεί σε δύο άξονες:

1. ***Ο πρώτος άξονας*** αφορά την τροποποίηση της ισχύουσας διάταξης, ώστε να αποτραπεί κάθε προσπάθεια επιτηδευμένης «περιγραφής» της, όπως έγινε, κατά τα ανωτέρω, από τον σημερινό πρωθυπουργό. Συγκεκριμένα, επιβάλλεται να προβλεφθεί ότι *ο νόμος που τροποποιεί το εκλογικό σύστημα και τις εκλογικές περιφέρειες με πλειοψηφία μικρότερη των 2/3 ναι μεν ισχύει από τις μεθεπόμενες εκλογές, πλην όμως μόνον εφόσον από τις επόμενες προκύψει κοινοβουλευτική κυβέρνηση, η οποία θα παραμείνει στην εξουσία τουλάχιστον ένα χρόνο* (δεδομένου ότι μέσα στον χρόνο αυτό δεν είναι δυνατόν να προκληθεί νέα κυβερνητική διάλυση της Βουλής, άρθρο 41 παρ. 1 και 4). Αυτό σημαίνει ότι αν ο εκλογικός νόμος που αλλάζει το εκλογικό σύστημα και τις εκλογικές περιφέρειες ψηφισθεί με πλειοψηφία μικρότερη των 2/3, οι επόμενες εκλογές θα γίνουν με το ισχύον εκλογικό σύστημα, δηλαδή όπως προβλέπεται και σήμερα. Αν όμως από τη Βουλή που θα προκύψει από τις εκλογές αυτές δεν καταστεί δυνατόν να προκύψει κοινοβουλευτική κυβέρνηση και οδηγηθούμε σε διάλυσή της και προκήρυξη νέων εκλογών και αυτές οι εκλογές θα διεξαχθούν με το ισχύον εκλογικό σύστημα. Το ίδιο θα συμβεί και αν ακολουθήσουν, για τον ίδιο λόγο, και τρίτες εκλογές. Αλλά και όταν προκύψει νέα κοινοβουλευτική κυβέρνηση, οι εκλογές στις οποίες θα ισχύσει το νέο εκλογικό σύστημα θα είναι αυτές που θα προκηρυχθούν (για οποιονδήποτε λόγο) μόνον εφόσον η Βουλή που θα έχει αναδείξει αυτή τη νέα κυβέρνηση θα έχει συμπληρώσει το πρώτο έτος της τετραετούς βουλευτικής περιόδου (εκτός βεβαίως αν στο διάστημα αυτό έχει ψηφισθεί νέος νόμος για το εκλογικό σύστημα και τις εκλογικές περιφέρειες με πλειοψηφία 2/3). Με αυτό

τον τρόπο αποτρέπεται κάθε καταστρατήγηση και καθίσταται σαφές ότι το Σύνταγμα δεν είναι επιδεκτικό μικροκομματικών μεθοδεύσεων.

Με βάση αυτές τις διευκρινίσεις, η σχετική διάταξη του άρθρου 54 θα μπορούσε να διαμορφωθεί ως εξής:

«*1. Το εκλογικό σύστημα και οι εκλογικές περιφέρειες ορίζονται με νόμο. Αν ο νόμος αυτός ψηφισθεί με την πλειοψηφία των δύο τρίτων του όλου αριθμού των βουλευτών, ισχύει από τις επόμενες εκλογές. Αν όμως ψηφισθεί με μικρότερη πλειοψηφία, ισχύει στις εκλογές που θα προκηρυχθούν μετά από διάλυση της Βουλής η οποία θα έχει αναδείξει νέα κοινοβουλευτική κυβέρνηση και θα έχει ολοκληρώσει τουλάχιστον το πρώτο έτος της τετραετούς βουλευτικής περιόδου*».

Εναλλακτικά, πάντως, θα μπορούσε να υιοθετηθεί και η παρεμφερής –και κινούμενη στην ίδια κατεύθυνση– πρόταση του *Ξ. Κοντιάδη*, σύμφωνα με την οποία «*ο αναθεωρητικός νομοθέτης είναι σκόπιμο να προβλέψει ότι εφόσον το νέο εκλογικό σύστημα δεν έχει υπερψηφιστεί από πλειοψηφία των 2/3 του συνόλου των βουλευτών, τότε θα τίθεται σε ισχύ μετά την πάροδο τουλάχιστον 18 μηνών από τη διενέργεια των επόμενων εκλογών*»[14].

2. *Ο δεύτερος άξονας* αφορά πλέον την προσθήκη νέας διάταξης στο άρθρο 54, με τρεις επί μέρους ρυθμίσεις:

Α. *Οι δύο πρώτες* θα βασίζονται *στη σχετική πρόταση του αείμνηστου Δημήτρη Τσάτσου στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή*[15]. Σύμφωνα με την πρόταση αυτή, για να αποφευχθούν μικροκομματικές παρεκτροπές (όπως αυτές που περιέγραψα προηγουμένως) πρέπει να προβλεφθεί ρητά στο Σύνταγμα ότι «*δεν επιτρέπεται υπέρβαση άνω του 10% στην ποσοστιαία διαφορά μεταξύ των ψήφων και των εδρών του πλειοψηφήσαντος κόμματος ή του συνασπισμού των κομμάτων*»[16]. Θα μπορούσε, μάλιστα, να προτιμηθεί και μία άλλη *παραλλαγή αυτής της πρότασης, σύμφωνα με την οποία το 10% να μην αφορά την υπέρβαση στην ποσοστιαία διαφορά αλλά το ποσοστό επί του συνόλου των βουλευτών το οποίο μπορεί να δοθεί ως πριμοδότηση* (bonus) στο κόμμα ή τον συνασπισμό που πλειοψήφησε (δηλαδή μέχρι 30 έδρες, με τις υπόλοιπες 270 να κατανέμονται με πλήρη αντιστοίχιση ψήφων και εδρών). Σε κάθε δε

[14] Βλ. Κοντιάδη, Τι πρέπει να αλλάξει στο Σύνταγμα;, ό.π., σ. 151.

[15] Πρβλ. και ibidem, σ. 158 επ.

[16] Βλ. Δ. Τσάτσο, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 192· και πρβλ. Χ. Ανθόπουλο, Αναθεώρηση και εκλογικό σύστημα, Constitutionalism.gr 26.11.2018.

περίπτωση, η όποια σχετική πριμοδότηση πρέπει να δίδεται, κατά την άποψή μου, μόνο αν το κόμμα ή ο συνασπισμός που πλειοψήφησε έχει λάβει ποσοστό που να επιτρέπει τον σχηματισμό αυτοδύναμης κυβέρνησης (δηλαδή πάνω από 40%, ώστε να μπορεί να προκύψει –με την επιτρεπόμενη διαφορά του 10%– αυτοδυναμία στη Βουλή), διότι τίποτε δεν αποκλείει, αν το ποσοστό είναι μικρότερο, να είναι δυνατόν να σχηματισθεί κυβέρνηση από το δεύτερο και το τρίτο (ή και κάποιο άλλο) κόμμα (ή συνασπισμό κομμάτων).

Είναι προφανές, από τη διατύπωση της ως άνω πρότασης, ότι όποια από τις δύο εναλλακτικές συνταγματικές τροποποιήσεις και αν υιοθετηθεί (πρακτικά δεν έχει μεγάλη σημασία, διότι το απαιτούμενο ποσοστό για την αυτοδυναμία είναι περίπου το ίδιο) αυτή *θα πρέπει να αντιμετωπίζει ισότιμα τα αυτοτελή κόμματα και τους συνασπισμούς κομμάτων*. Είναι δε αξιοσημείωτο ότι αυτό προβλεπόταν εξ αρχής στην πρόταση του Δημήτρη Τσάτσου, ο οποίος άλλωστε, σύμφωνα με τα προεκτεθέντα, είχε ασκήσει, δριμύτατη κριτική στον ν. 1907/1990 για την προνομιακή μεταχείριση των αυτοτελών κομμάτων έναντι των συνασπισμών, τόσο λόγω παραβίασης της αρχής της ισοδυναμίας της ψήφου όσο και λόγω αυθαίρετης και ανερμάτιστης ερμηνευτικής προσέγγισης της «κυβερνητικής σταθερότητας» (βλ. υποσημ. 8).

Β. Στην πρόταση αυτή, πάντως, για την ενότητα του νομικού λόγου θα έπρεπε να προστεθεί και μία ακόμη πρόβλεψη, που θα αντιμετωπίζει μία τρίτη παραβίαση της αρχής της ισοδυναμίας της ψήφου, που προκύπτει από την κατανομή των εκλογικών περιφερειών. Για την ελαχιστοποίηση των σχετικών σοβαρών ανισοτήτων θα μπορούσε και πάλι να επιλεγεί ο περιορισμός του 10%, αυτή τη φορά υπό την έννοια ότι σε καμία εκλογική περιφέρεια δεν θα επιτρέπεται απόκλιση πάνω από αυτό το ποσοστό σε σχέση με έναν μέσο όρο, που θα προκύπτει από τη διαίρεση του συνολικού αριθμού των εκλογέων με τον αριθμό των εδρών.

3. Με τις ανωτέρω συνταγματικές προσθήκες θεωρούμε ότι εξισορροπούνται πράγματι οι δύο αντίρροπες τάσεις που δεσπόζουν στη συζήτηση για το εκλογικό σύστημα.

Από τη μία διασφαλίζεται, προεχόντως, η ισοδυναμία της ψήφου, η οποία απορρέει (όπως και η αρχή της τυπικής-αριθμητικής ισότητας), από την αρχή της πολιτικής ισότητας (και σε τελευταία ανάλυση από την αρχή της λαϊκής κυριαρχίας) και συνεπάγεται ότι όλες οι ψήφοι έχουν κατ᾽ αρχήν την ίδια

νομική βαρύτητα, σε σχέση τόσο με τον καθορισμό των εκλογικών περιφερειών όσο και με την κατανομή των εδρών.

Από την άλλη εκφράζεται μία συγκεκριμένη και λελογισμένη μέριμνα για την κυβερνητική σταθερότητα, η οποία οριοθετείται πλέον συνταγματικά, προκειμένου να μην γίνεται επίκλησή της κατά το δοκούν από δοκησίσοφους πολιτικούς, δημοσιογράφους και δημοσκόπους, οι οποίοι συχνά την αναγορεύουν στη μόνη καθοριστική παράμετρο του εκλογικού συστήματος[17], υποβαθμίζοντας πλήρως την κρίσιμη συνταγματική αρχή από την οποία πρέπει να ξεκινά κάθε σχετική συζήτηση, δηλαδή την αρχή της ισότητας/ισοδυναμίας της ψήφου.

Με άλλα λόγια, ναι μεν δεν παραγνωρίζεται η σημασία της κυβερνητικής σταθερότητας, ενόψει και των σοβαρών προβλημάτων που αντιμετωπίζει εδώ και πολλά χρόνια η χώρα, πλην όμως δεν επιτρέπεται η αυθαίρετη και άκριτη επίκλησή της, που οδηγεί νομοτελειακά σε υπέρμετρη σχετικοποίηση –και εν τέλει σε καταστρατήγηση– της συνταγματικής αρχής της ισοδυναμίας της ψήφου, σε σχέση τόσο με την «εκλογική αριθμητική» (δηλαδή τη μέθοδο κατανομής των εδρών) όσο και την «εκλογική γεωγραφία» (δηλαδή τις εκλογικές περιφέρειες). Σε κάθε δε περίπτωση, η συνταγματική αυτή οριοθέτηση σηματοδοτεί μία προσεκτική στάθμιση, με βάση την οποία η κυβερνητική σταθερότητα (και κατ' επέκτασιν η «κυβερνησιμότητα») θα είναι μεν κατ' αρχήν επιθυμητή πλην όμως θα αποκλείει επιτηδευμένες εκβιαστικές λύσεις που θα την ταυτίζουν με την πάση θυσία –και ιδίως με κάθε θεσμικό κόστος– επικράτηση αυτοδύναμων μονοκομματικών κυβερνήσεων.

4. Για να αντιμετωπισθούν πάντως συνολικά τα προβλήματα που συνδέονται με την εργαλειακή χρησιμοποίηση του εκλογικού συστήματος, η συνταγματική αναθεώρηση πρέπει κατά την άποψή μου να συμπεριλάβει και το άρθρο 100 του Συντάγματος.

Συγκεκριμένα, η πρότασή μου είναι να προστεθεί στις αρμοδιότητες του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου ο προληπτικός έλεγχος συνταγματικότητας του νόμου που ορίζει το εκλογικό σύστημα και τις εκλογικές περιφέρειες (κατά το άρθρο 54 παρ. 1), μετά από σχετικό αίτημα είτε των 2/5 του όλου αριθμού

[17] Πρβλ. Γ. Σωτηρέλη, Η κυβερνητική σταθερότητα δεν υπηρετείται με μεθοδευμένες ρυθμίσεις του εκλογικού συστήματος. Συνέντευξη στον Χρόνη Διαμαντόπουλο, Libre.gr 26.10.2022.

των βουλευτών, που θα υποβάλλεται πριν από την ψήφιση του νόμου, είτε του Προέδρου της Δημοκρατίας, στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς του για την «έκδοση» του νόμου. Μόνον έτσι θα διασφαλισθεί ότι το εκλογικό σύστημα δεν θα παραβιάζει εφεξής το Σύνταγμα. Διότι τίποτε δεν αποκλείει να επαναληφθεί το φαινόμενο, ακόμη και μετά από την τυχόν υιοθέτηση της προταθείσας προηγουμένως αναθεώρησης του άρθρου 54 παρ. 1 του Συντάγματος, να εμφανισθούν φατριαστικές πλειοψηφίες, οι οποίες θα καταστρατηγήσουν και τις νέες διατάξεις, εκμεταλλευόμενες το γεγονός ότι, με βάση τα έως τώρα ισχύοντα, για να υπάρξει έλεγχος συνταγματικότητας πρέπει να προηγηθούν εκλογές και στη συνέχεια να υποβληθούν σχετικές ενστάσεις, σύμφωνα με όσα εκτέθηκαν αναλυτικά προηγουμένως.

Στο σημείο αυτό θα μπορούσε βέβαια να αντιτείνει κανείς ότι με την κρίση αξιοπιστίας που μαστίζει τα τελευταία χρόνια τη Δικαιοσύνη ούτε η προληπτική κρίση του Ανώτατου Ειδικού Δικαστηρίου εγγυάται ότι θα αποκλεισθούν αντισυνταγματικές διατάξεις. Αυτό δυστυχώς έχει κάποια βάση, όπως φάνηκε και από την πρόσφατη άκρως προβληματική απόφαση για τους Σπαρτιάτες[18], ωστόσο δεν μπορούμε να σκεφθούμε κάποια άλλη μορφή προληπτικού ελέγχου συνταγματικότητας που θα παρείχε περισσότερα εχέγγυα αξιοπιστίας. Πολύ περισσότερο, μάλιστα, όταν μπορούμε να πιθανολογήσουμε βάσιμα ότι ένας τέτοιος προληπτικός έλεγχος συνταγματικότητας τουλάχιστον δεν θα προκαλεί τις ίδιες ερμηνευτικές δυσχέρειες σε σχέση με τον κατασταλτικό έλεγχο του ΑΕΔ, ως Εκλογοδικείου (ιδίως διότι, σε κάθε περίπτωση, δεν θα απαιτείται ανατροπή μίας ήδη διαμορφωμένης εκλογικής πραγματικότητας, η οποία με τα σημερινά δεδομένα αποθαρρύνει –ενίοτε ευλόγως– έναν ουσιαστικό και βαθύ έλεγχο συνταγματικότητας).

*****

Συμπερασματικά, η λελογισμένη ενίσχυση της πολιτικής δύναμης που αναδεικνύεται πρώτη στις εκλογές, αδιαφόρως του αν πρόκειται για αυτοτελές κόμμα ή για συνασπισμό κομμάτων, σε συνδυασμό με προληπτικές κινήσεις που αποτρέπουν αφενός τη μεθοδευμένη ψήφιση ενός νόμου που θα

[18] Βλ. αναλυτικά Γ. Σωτηρέλη, Η υπόθεση των «Σπαρτιατών» στο Εκλογοδικείο (ΑΕΔ 9 και 10/2025). Ερμηνευτικές αυθαιρεσίες και αναπάντητα ερωτηματικά, Constitutionalism.gr 2.11.2025.

ορίζει το εκλογικό σύστημα και τις εκλογικές περιφέρειες και αφετέρου την αντισυνταγματικότητα των σχετικών διατάξεων, μας παρέχει ένα ασφαλές συνταγματικό πλαίσιο για μία πολλαπλά εγγυημένη και πολιτικά πρόσφορη ρύθμιση του εκλογικού συστήματος. Ιδίως δε οι προτάσεις αυτές:

Πρώτον, αναδεικνύουν την πρωταρχική σημασία της συνταγματικής αρχής της ισοδυναμίας της ψήφου (και κατ᾽ επέκτασιν της πολιτικής ισότητας και της ευρύτερης δυνατής αντιπροσώπευσης), ως αναπόσπαστης συνιστώσας του δημοκρατικού χαρακτήρα του πολιτεύματος.

Δεύτερον, προσγειώνουν την κυβερνητική σταθερότητα (και κατ᾽ επέκτασιν την «κυβερνησιμότητα») στις σωστές της διαστάσεις, ώστε να μην είναι δυνατόν να εμφανίζεται προσχηματικά είτε σαν ύψιστο συνταγματικό αγαθό είτε σαν υπέρτατη αρχή είτε σαν μοναδική κρίσιμη παράμετρος του εκλογικού συστήματος.

Τρίτον, ελαχιστοποιούν γενικότερα τα περιθώρια και κατ᾽ επέκτασιν τους μικροκομματικούς πειρασμούς για αντιδημοκρατικές και αντισυνταγματικές μεθοδεύσεις σε ένα τόσο ευαίσθητο ζήτημα, που σχετίζεται με την άσκηση της λαϊκής κυριαρχίας.

Τέταρτον, ανοίγουν επιτέλους τον δρόμο ώστε να επιτευχθεί συναινετικά, με την πλειοψηφία των 2/3, ένα αξιόπιστο εκλογικό σύστημα μακράς πνοής, που θα θέσει στέρεες βάσεις για τη γνήσια και πραγματικά δημοκρατική αποτύπωση των αποτελεσμάτων των εκλογικών αναμετρήσεων.

Δ΄ ΜΕΡΟΣ

Θεμελιώδη δικαιώματα

Η εξελικτική έννοια της οικογένειας στη νομολογία του ΣτΕ: από το σύμφωνο συμβίωσης στον γάμο ομοφύλων

Απόστολος Βλαχογιάννης

Εισαγωγή

Η νομοθετική ή/και συνταγματική κατοχύρωση του γάμου των ομόφυλων ζευγαριών, εντασσόμενη στο γενικότερο πλαίσιο διεκδίκησης των δικαιωμάτων της ΛΟΑΤΚΙ κοινότητας, έχει αναδειχθεί τα τελευταία χρόνια σε ένα από τα πιο κομβικά ζητήματα στο πεδίο των δικαιωμάτων. Θέτει δε παράλληλα καίρια ερωτήματα ως προς τη σύγχρονη έννοια της οικογένειας και τη δυνατότητα να συλληφθεί αυτή εξελικτικά, υπό το φως των μεταβαλλόμενων αντιλήψεων της κοινωνίας και των μεταλλασσόμενων κοινωνικών σχέσεων. Γι' αυτούς τους λόγους, εξάλλου, παραμένει διαρκώς στο επίκεντρο της συνταγματικής, και όχι μόνο, επικαιρότητας διεθνώς.

Το ζήτημα του γάμου μεταξύ ομοφύλων έχει τεθεί σε όλα σχεδόν τα ευρωπαϊκά κράτη, καθώς και πέραν του Ατλαντικού. Έχει προκαλέσει έντονες συζητήσεις και ενίοτε διαμάχες εντός της κοινωνίας και μεταξύ των αρμόδιων συνταγματικών οργάνων. Αυτές αφορούν τόσο την ουσία του, αν δηλαδή πρέπει να κατοχυρωθεί ο γάμος των ομοφύλων ή όχι, όσο και το ποιος είναι προτιμότερο ή επιβεβλημένο να το πράξει. Είτε κατόπιν πρωτοβουλίας του νομοθέτη, σε χώρες όπως η Ολλανδία, που πρωτοστάτησε το 2001, η Ισπανία και η Πορτογαλία το 2005 και 2010, αντίστοιχα[1], ή η Γαλλία το 2013[2] είτε

[1] Για τις αποφάσεις των Συνταγματικών Δικαστηρίων των δύο χωρών, με τις οποίες οι νόμοι κρίθηκαν συνταγματικοί, βλ. Π. Μουζουράκη, Η ισότητα στον γάμο των ομόφυλων και των ετερόφυλων ζευγαριών είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα; Σκέψεις και θέσεις μη επαϊόντων, ΕφημΔΔ 4/2024, σ. 424-428. Για την απόφαση 198/2012 του ισπανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου βλ. επίσης Χ. Ακριβοπούλου, Από τη διεκδίκηση στην κανονικότητα: ο γάμος ομοφύλων ως αποτέλεσμα μιας διεθνούς, πολυεπίπεδης νομικής εξέλιξης (Με αφορμή την απόφαση 392/2026 της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας), ΕφημΔΔ 1/2026, σ. 65-68.

[2] Loi n° 2013-404 du 17 mai 2013 ouvrant le mariage aux couples de personnes de même sexe.

κατόπιν δικαστικής απόφασης σε χώρες όπως οι ΗΠΑ το 2015[3] είτε ακόμα και με δημοψήφισμα (συνταγματικό ή νομοθετικό), όπως στην Ιρλανδία και την Ελβετία[4], η δυνατότητα σύναψης γάμου από άτομα ιδίου φύλου αποτελεί πάντως πλέον μία παγιωμένη δυνατότητα σε αρκετές χώρες[5]. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην αιτιολογική έκθεση του ν. 5089/2024[6], μέχρι τις αρχές του 2024, η ισότητα στον γάμο ίσχυε σε τριάντα έξι χώρες παγκοσμίως, δεκαπέντε εκ των οποίων χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στην Ελλάδα ο γάμος των ομοφύλων κατοχυρώθηκε με τον προαναφερθέντα ν. 5089/2024 «Ισότητα στον πολιτικό γάμο, τροποποίηση του Αστικού Κώδικα [και] άλλες διατάξεις» (Α΄ 27), που ψηφίστηκε στις 15 Φεβρουαρίου 2024 από 175 βουλευτές.

Πρόσφατα, με την απόφαση 392/2026, που δημοσιεύθηκε στις 20 Μαρτίου 2026, ο νόμος κρίθηκε συνταγματικός από την Ολομέλεια του ΣτΕ. Επιγραμματικά, με την απόφαση έγινε δεκτό ότι «*η αναγνώριση του δικαιώματος σύναψης πολιτικού γάμου σε πρόσωπα του ιδίου φύλου, καθώς επίσης του δικαιώματος έγγαμων ομόφυλων ζευγαριών προς υιοθεσία ανηλίκου, κατά τους ήδη ισχύοντες περί εγγάμων ετεροφύλων κανόνες, δεν αντίκειται στη διάταξη του άρθρου 21 παρ. 1 του Συντάγματος περί προστασίας των θεσμών του γάμου και της οικογένειας, της μητρότητας και της παιδικής ηλικίας. Τελεί σε συμφωνία προς τις συνταγματικές αρχές του σεβασμού και της προστασίας της αξίας του ανθρώπου, της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της ισότητας ενώπιον του νόμου (άρθρα 2 παρ. 1 και 4 παρ. 1 του Συντάγματος), καθώς επίσης προς τις προαναφερθείσες διατάξεις και αρχές της Ε.Σ.Δ.Α. και άλλων διεθνών συμβάσεων και του ενωσιακού δικαίου […] Η επιλογή δε αυτή του νομοθέτη, μη υπερβαίνουσα τα τιθέμενα από τις προαναφερθείσες υπέρτερης τυπικής ισχύος διατάξεις και αρχές όρια, δεν υπόκειται σε περαιτέρω έλεγχο από τον ακυρωτικό δικαστή*»[7].

---

[3] Obergefell v. Hodges, 576 U.S. 644 (2015), διαθέσιμη στο: supreme.justia.com/cases/federal/us/576/14-556/case.pdf. Η παραπομπή στο εξής θα γίνεται στις σελίδες του ως άνω pdf. Στην περίπτωση των ΗΠΑ μπορεί εξίσου να προστεθεί αυτή του Καναδά. Βλ. Χ. Ακριβοπούλου, Από τη διεκδίκηση στην κανονικότητα, ό.π., σ. 62-65.

[4] Π. Μουζουράκη, Η ισότητα στον γάμο των ομόφυλων & των ετερόφυλων ζευγαριών, ό.π., σ. 429.

[5] Βλ. συνολικό πίνακα σε Χ. Ακριβοπούλου, Από τη διεκδίκηση στην κανονικότητα, ό.π., σ. 54.

[6] Διαθέσιμη στο: hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/12486151.pdf.

[7] Ολ ΣτΕ 392/2026, σκ. 32.

Η απόφαση αυτή, πέραν της πολιτικής και κοινωνικής της σημασίας[8] αναδεικνύει με ενάργεια διάφορες θεματικές που έχουν απασχολήσει κατά καιρούς τη νομολογία του Ανωτάτου Διοικητικού Δικαστηρίου. Μεταξύ αυτών, συγκαταλέγεται η συνταγματική έννοια της οικογένειας, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 21 παρ. 1 Σ, και η δυνατότητα εξελικτικής ερμηνείας της, υπό το φως των κρατουσών κοινωνικών συνθηκών[9]. Εξετάζονται και αναλύονται ειδικότερα οι προϋποθέσεις μίας τέτοιας εξελικτικής ερμηνείας, καθώς και οι επιπτώσεις της ενόψει της κατοχύρωσης θεμελιωδών δικαιωμάτων. Πρόκειται δε για μία ιδιαίτερα πλούσια απόφαση, τόσο σε ερμηνευτικό βάθος όσο και σε αναλύσεις συγκριτικού συνταγματικού δικαίου, οι οποίες οφείλουν να αποτελέσουν όχι μόνο αντικείμενο σχολιασμού, αλλά και έναυσμα για την κατάστρωση μίας εν γένει θεωρίας περί εξελικτικής ερμηνείας των αόριστων νομικών εννοιών, που περιλαμβάνει το κείμενο του Συντάγματος.

Στο πλαίσιο αυτό, θα αποπειραθούμε να μελετήσουμε τον τρόπο με τον οποίο το Συμβούλιο της Επικρατείας προσλαμβάνει τη δυνατότητα εξέλιξης της έννοιας της οικογένειας, συνδέοντας την πρόσφατη απόφαση για τον γάμο των ομοφύλων με την προηγούμενη νομολογία του, εξίσου σημαντική, σχετικά με την κατοχύρωση του συμφώνου συμβίωσης για ομόφυλα ζευγάρια[10]. Υπό το φως αυτής της ανάλυσης, αναδύονται δύο κομβικά ζητήματα.

Αφενός, από την απόφαση σχετικά με τον γάμο των ομοφύλων αναδύεται η προβληματική του οργάνου που θεωρείται το κατεξοχήν αρμόδιο να εντοπίσει και ιδίως να διακριβώσει τη συντελεσθείσα μεταβολή των κοινωνικών ηθών και γενικότερα της κοινωνικής πραγματικότητας, η οποία πρέπει στη συνέχεια να ενσωματωθεί στη συνταγματική έννοια της οικογένειας και του γάμου (Ι). Ως προς αυτό, δύο διαφορετικές οδοί φαίνονται να διανοίγονται. Από τη μία, βρίσκεται το αμερικανικό παράδειγμα του «δικαστικού φιλελευθερισμού», όπου την τελευταία λέξη έχει ο δικαστής και, ειδικότερα, το Supreme Court (Α). Τούτο κατέστη εμφανές στην απόφαση Obergefell v. Hodges, που κατοχύρωσε συνταγματικά τον γάμο των ομοφύλων στις ΗΠΑ[11].

---

8 Η Χ. Ακριβοπούλου, Από τη διεκδίκηση στην κανονικότητα, ό.π., σ. 69, τη χαρακτηρίζει ως «ιστορική τομή».

9 Γ. Βαλμαντώνης, Μερικές πρώτες σκέψεις για τον ν. 5089/2024, ΕλλΔνη 2/2024, σ. 435.

10 ΣτΕ Γ΄ 2003-2004/2018.

11 Obergefell v. Hodges, ό.π.

Από την άλλη, στον αντίποδα αυτού είναι το γαλλικό παράδειγμα του «νομοθετικού φιλελευθερισμού», όπου ο δικαστής και, ειδικότερα, το Συνταγματικό Συμβούλιο, αναγνωρίζει την αποκλειστική αρμοδιότητα του νομοθέτη να ρυθμίζει τέτοιου είδους ζητήματα (Β). Έτσι νομολόγησε εξάλλου το Συνταγματικό Συμβούλιο στην απόφαση της 17ης Μαΐου 2013[12]. Ενδιαφέρον συνεπώς αποκτά, στο πλαίσιο αυτού του δίπολου, να διακρίνουμε πού κατατάσσεται το ΣτΕ.

Αφετέρου, η ενδιάμεση οδός που ακολουθεί εν τέλει το ελληνικό Συμβούλιο της Επικρατείας οδηγεί σε μία έμμεση συνταγματοποίηση του γάμου των ομοφύλων (ΙΙ). Ενώ αρχικά, η κατάφαση της συνταγματικότητας της νομοθετικής πρωτοβουλίας φαίνεται να παρέχει μειωμένη συνταγματική προστασία στα ομόφυλα ζευγάρια (Α), μπορεί, με μία προσεκτικότερη ανάγνωση, να ερμηνευθεί προς εντελώς διαφορετική κατεύθυνση. Μπορεί δηλαδή να θεωρηθεί ότι χάρη σε αυτή διαμορφώνεται σχετικό συνταγματικό κεκτημένο, το οποίο υπό προϋποθέσεις μπορεί να λάβει και τη μορφή απόλυτου κεκτημένου (Β).

Ι. Η εξελικτική ερμηνεία της οικογένειας ως ζήτημα αρμοδιότητας

Στο πρώτο μέρος θα εστιάσουμε όχι στο ουσιαστικό ζήτημα του κατά πόσο η έννοια της οικογένειας, όπως κατοχυρώνεται στο ελληνικό Σύνταγμα (άρθρο 21 παρ. 1), έχει αλλάξει προς την κατεύθυνση της πλήρους ένταξης σε αυτή και των ομόφυλων ζευγαριών, αλλά στο διαδικαστικό, αλλά ιδιαίτερα κρίσιμο, ζήτημα, ποιο όργανο είναι καταρχήν, αλλά και σε τελικό βαθμό, αρμόδιο να διαγνώσει αυτή τη μεταβολή. Ως προς αυτό, δύο δίοδοι ανοίγονται: από τη μία, το αμερικανικό παράδειγμα της δικαστικής «διάγνωσης» και της συνεπαγόμενης συνταγματικής κατοχύρωσης της ισότητας στον γάμο (Α). Από την άλλη, το γαλλικό παράδειγμα της νομοθετικής «διάγνωσης» και της συνεπαγόμενης νομοθετικής κατοχύρωσης (Β). Στοιχεία και των δύο παραδειγμάτων[13] μπορούν να εντοπιστούν στην απόφαση 392/2026 της

[12] Décision n° 2013-669 DC du 17 mai 2013, loi ouvrant le mariage aux couples de personnes de même sexe, διαθέσιμη στο: read-only.conseil-constitutionnel.fr/decision/2013/2013669DC.htm.

[13] Όπως επισημαίνει η Λ. Παπαδοπούλου, «Η νομική έννοια της «Οικογένειας» και τα Ομόφυλα Ζευγάρια: Μαθήματα από το ΕΔΔΑ», στο: Τιμητικός Τόμος για την Καθηγήτρια Έφη Κουνουγέρη-Μανωλεδάκη, 2016, σ. 361, όταν την πρωτοβουλία αναλαμβάνει ο νομοθέτης,

Ολομέλειας του ΣτΕ, αν και θα προσπαθήσουμε να καταδείξουμε ποιο από τα δύο μοντέλα επικρατεί επί της ουσίας.

1. Η αμερικανική προσέγγιση του «δικαστικού φιλελευθερισμού»

Με τη χρησιμοποιούμενη έννοια «δικαστικός φιλελευθερισμός» δίνεται έμφαση στον ρόλο του δικαστή στην κατοχύρωση νέων θεμελιωδών δικαιωμάτων, που αφορούν κατεξοχήν μειονότητες, όπως το δικαίωμα στον γάμο για τα άτομα του ιδίου φύλου. Ο δικαστής είναι αυτός που, ως τελικός ερμηνευτής του Συντάγματος, αναλαμβάνει τον ρόλο της εξελικτικής και διαπλαστικής, δυναμικής με άλλα λόγια[14], ερμηνείας του προς υπεράσπιση των συνταγματικών αρχών της ελευθερίας και της ισότητας. Τα στοιχεία αυτά της φιλελεύθερης προσέγγισης που έχει στο επίκεντρο τον δικαστή, και δη το Supreme Court των ΗΠΑ, συμπυκνώνονται στην απόφαση Obergefell v. Hodges του 2015, με την οποία αναγνωρίστηκε το συνταγματικό δικαίωμα των ομοφύλων στον γάμο.

Ειδικότερα, με την απόφαση αυτή, την οποία ανέγνωσε εκ μέρους της πλειοψηφίας του Δικαστηρίου ο Δικαστής Kennedy, το Supreme Court έκρινε ότι η 14η Τροποποίηση του Συντάγματος και συγκεκριμένα η ρήτρα περί *due process of law* υποχρεώνει κάθε πολιτεία να χορηγεί άδεια γάμου σε δύο άτομα του ίδιου φύλου και να αναγνωρίζει τον γάμο μεταξύ δύο ατόμων του ίδιου φύλου, όταν ο γάμος τους έχει νόμιμα τελεστεί εκτός της πολιτείας.

Η αμερικανική απόφαση μνημονεύεται τρεις φορές στην απόφαση Ολ ΣτΕ 392/2026. Σε ένα συγκεκριμένο σημείο, μάλιστα, γίνεται αναφορά και σε μία φράση του Δικαστή Kennedy, που χρησιμεύει ως θεμέλιο της εξελικτικής ερμηνείας της έννοιας της οικογένειας και του γάμου: «*Η ιστορία του γάμου είναι συγχρόνως ιστορία συνέχειας και αλλαγής*»[15]. Αμέσως πριν, το ΣτΕ είχε διακηρύξει ότι «*οι θεσμοί του γάμου και της οικογένειας, στενώς συνδεόμενοι με*

προσωποποιεί τη ρεπουμπλικανική, διαδικαστική συνιστώσα της συνταγματικής δημοκρατίας, ενώ όταν την πρωτοβουλία αναλαμβάνει ο δικαστής, τη δικαιοκρατική, αντιστοίχως.

[14] Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος: Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, 2014.

[15] «The ancient origins of marriage confirm its centrality, but it has not stood in isolation from developments in law and society. The history of marriage is one of both continuity and change. That institution even as confined to opposite-sex relations has evolved over time» [Obergefell v. Hodges, ό.π., σ. 6].

τις μεταβολές των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και ηθικών αντιλήψεων, δεν παραμένουν στατικοί και αναλλοίωτοι στη διαδρομή του χρόνου, αλλά υπόκεινται, σε συνάρτηση προς τις ανωτέρω μεταβολές, σε εξέλιξη και αναπροσδιορισμούς»[16].

Από την επιλογή της συγκεκριμένης παραπομπής από την απόφαση Obergefell και την ένταξή της στο συγκεκριμένο πλαίσιο, καθίσταται προφανές ότι το ΣτΕ υιοθετεί τη μέθοδο της εξελικτικής ερμηνείας και ασπάζεται τη λογική του ζωντανού Συντάγματος, που έχει ανθίσει στις ΗΠΑ[17] και του οποίου η παραπάνω απόφαση αποτελεί σαφώς εφαρμογή. Ωστόσο, η ομοιότητα σταματά εκεί, καθώς το Supreme Court των ΗΠΑ χαράσσει διαφορετική πορεία.

Για να πάρουμε τα πράγματα από την αρχή, πράγματι, κατά την πλειοψηφία των μελών του Supreme Court των ΗΠΑ, η μεταβαλλόμενη αντίληψη του γάμου είναι χαρακτηριστικό ενός έθνους, όπου νέες πτυχές της ελευθερίας ανακαλύπτονται από γενιά σε γενιά. Χάρη στην κινητοποίηση και τις διαμαρτυρίες των πολιτών, οι διεκδικήσεις συνταγματικού περιεχομένου διαχέονται στην πολιτική αρένα και καταλήγουν εν τέλει στο δικαστικό σύστημα[18].

Χαρακτηριστικά, διαπιστώνεται ότι στα τέλη του 20ού αιώνα, μετά από σημαντικές πολιτισμικές και πολιτικές εξελίξεις, τα ομόφυλα ζευγάρια άρχισαν να ζουν πιο ανοιχτά και δημόσια και να δημιουργούν οικογένειες. Αυτή η εξέλιξη ακολουθήθηκε από μια αρκετά εκτενή συζήτηση και από μια στροφή της κοινής γνώμης προς την κατεύθυνση της μεγαλύτερης ανεκτικότητας. Ως αποτέλεσμα, ζητήματα σχετικά με τα δικαιώματα των ομοφυλόφιλων ανδρών και γυναικών έφτασαν σύντομα στα δικαστήρια, όπου το θέμα μπορούσε να συζητηθεί με όρους συνταγματικού δικαίου[19].

Γιατί, όπως επισημαίνεται από το Δικαστήριο, οι γενιές που συνέταξαν και επικύρωσαν τον Χάρτη των Δικαιωμάτων και την 14η Τροπολογία δεν δύναντο να γνωρίζουν την έκταση της ελευθερίας σε όλες τις διαστάσεις της και ούτε είχαν πρόθεση να την ορίσουν με εξαντλητικό τρόπο. Γι' αυτόν τον λόγο κληροδότησαν στις μελλοντικές γενιές έναν Χάρτη που προστατεύει το

---

16 Ολ ΣτΕ 392/2026, σκ. 28.

17 Για την έννοια του ζωντανού Συντάγματος στις ΗΠΑ βλ. ενδεικτικά Α. Βλαχογιάννη, Για ένα ζωντανό σύνταγμα, ΕφημΔΔ 2/2013, σ. 286-296.

18 Obergefell v. Hodges, ό.π., σ. 7.

19 Ibidem, σ. 8.

δικαίωμα όλων των ατόμων να απολαμβάνουν την ελευθερία, όπως εκάστοτε συλλαμβάνεται το περιεχόμενό της. Πράγματι, κάθε φορά που νέες αντιλήψεις αποκαλύπτουν μία ασυμφωνία μεταξύ των βασικών αρχών του Συντάγματος και της παγιωμένης ερμηνείας τους, τότε ανακύπτει ένας ισχυρισμός υπέρ της ελευθερίας, τον οποίο καλείται να εξετάσει το Δικαστήριο[20].

Αυτή εξάλλου είναι η διαδικασία χάρη στην οποία ένα απαρχαιωμένο, κατά τα άλλα, κείμενο, κατορθώνει να επικαιροποιείται διαρκώς και να μεταμορφώνεται σε ένα ζωντανό Σύνταγμα. Το Δικαστήριο είναι λοιπόν αυτό που αρχικά καλείται να διαγνώσει τη μεταβολή των αντιλήψεων σε σχέση με το γάμο και κατόπιν να προχωρήσει στην κατοχύρωση ενός νέου δικαιώματος. Το δικαίωμα αυτό εν προκειμένω εδράζεται στις θεμελιώδεις αρχές τόσο της ελευθερίας όσο και της ισότητας.

Ειδικότερα, σύμφωνα με πάγια νομολογία, το δικαίωμα στον γάμο είναι θεμελιώδες ως ζήτημα ιστορίας και παράδοσης, καθώς πηγάζει από την έννοια της ελευθερίας που προστατεύει η ρήτρα περί *due process of law* που περιέχεται στην 14η Τροποποίηση. Προκειμένου να διευρυνθεί όμως το περιεχόμενό του, ώστε να αφομοιώσει τις νέες εξελίξεις, είναι απαραίτητο το Δικαστήριο να κατανοήσει, με τεκμηριωμένο τρόπο, ποια μορφή λαμβάνει η έννοια της ελευθερίας στην εποχή μας και να τη μετουσιώσει κατόπιν σε συνταγματική επιταγή[21]. Μέσω αυτής της διαδικασίας το αόριστο αίτημα περί ελευθερίας καταλήγει στη διαστολή του κανονιστικού πεδίου του δικαιώματος στον γάμο και κατοχυρώνει ένα νέο δικαίωμα υπέρ μίας κατηγορίας προσώπων.

Παράλληλα, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι το δικαίωμα των ομόφυλων ζευγαριών να παντρεύονται, το οποίο αποτελεί μέρος της ελευθερίας που υπόσχεται η 14η Τροπολογία, απορρέει, επίσης, από την εγγύηση της ισότιμης προστασίας των νόμων που επίσης παρέχει η εν λόγω Τροπολογία. Η ρήτρα της δίκαιης διαδικασίας και η ρήτρα της ίσης προστασίας συνδέονται άρρηκτα, αν και πρόκειται για δύο διαφορετικές θεμελιώδεις αρχές, με ανεξάρτητο πεδίο εφαρμογής και περιεχόμενο. Τα δικαιώματα που εσωκλείονται στην έννοια της ελευθερίας και τα δικαιώματα που διασφαλίζονται από την ίση προστασία μπορεί να βασίζονται σε διαφορετικές αρχές και δεν είναι πάντα ταυτόσημα, ωστόσο σε ορισμένες περιπτώσεις το καθένα μπορεί να φωτίζει

[20] Ibidem, σ. 11.

[21] Ibidem, σ. 18-19.

το νόημα και το πεδίο προστασίας του άλλου. Αυτή η δυναμική σχέση έχει εφαρμογή και στον γάμο μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου[22].

Από την παραπάνω συλλογιστική του Δικαστηρίου προκύπτει ότι αντιλαμβάνεται τον εαυτό του όχι μόνο ως θεματοφύλακα του Συντάγματος, αλλά και ως καθοριστικό παράγοντα της επικαιροποίησης του νοήματός του. Πιο συγκεκριμένα, οφείλει να μεριμνά, ώστε να ευθυγραμμίζεται η νομολογία του με τη μεταβολή των κοινωνικών συνθηκών και ιδεών. Τούτο βέβαια πάντα προς την κατεύθυνση της μεγιστοποίησης των θεμελιωδών αρχών της ελευθερίας και της ισότητας. Πρόκειται δηλαδή για την πεμπτουσία της σύγχρονης εκδοχής του ζωντανού συνταγματισμού[23].

Εντός αυτού του πλαισίου, η κινητοποίηση των δημοκρατικών διαδικασιών είναι ευπρόσδεκτη και ευκταία, εφόσον όμως κινείται προς τη «σωστή» κατεύθυνση. Η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων δεν εξαντλείται στην πρωτοβουλία του νομοθέτη, αλλά μπορεί ανά πάσα στιγμή να μεταφερθεί στο φυσικό της περιβάλλον, το δικαστικό φόρουμ. Όπως χαρακτηριστικά διακηρύσσει το Δικαστήριο, «ένα άτομο μπορεί να επικαλεστεί το δικαίωμα στη συνταγματική προστασία όταν υφίσταται βλάβη, ακόμη και αν το ευρύτερο κοινό διαφωνεί και ακόμη και αν η νομοθετική εξουσία αρνείται να δράσει»[24].

Το ότι το ζήτημα της αρμοδιότητας διάγνωσης της κοινωνικής μεταβολής και της παρεπόμενης διεύρυνσης του περιεχομένου ενός θεμελιώδους δικαιώματος παραμένει κομβικό, φαίνεται καθαρά στη μειοψηφούσα άποψη του Προέδρου του Ανωτάτου Δικαστηρίου Roberts, στην οποία προσχώρησαν και οι Δικαστές Scalia και Thomas. Κατακεραυνώνει επί της ουσίας την άποψη της πλειοψηφίας, ως αντιδημοκρατική, με το σκεπτικό ότι μόνο τα νομοθετικά σώματα των πολιτειών είναι αρμόδια να αποφασίσουν επί του θέματος, σύμφωνα με τη δημοκρατική αρχή και την αρχή της διάκρισης των εξουσιών. Προχωρώντας σε μία τέτοια εξελικτική ερμηνεία, το Δικαστήριο υφαρπάζει, σύμφωνα με τη γνώμη του Προέδρου, νομοθετικές αρμοδιότητες από τα όργανα αυτά και κλείνει άπαξ και δια παντός μία συζήτηση, της

[22] Ibidem, σ. 19.

[23] A. Vlachogiannis, La Living Constitution: les juges de la Cour suprême des Etats-Unis et la Constitution, préface par O. Beaud, 2014, σ. 150 επ.

[24] Obergefell v. Hodges, ό.π., σ. 24.

οποίας η κατάληξη θα έπρεπε να επισφραγισθεί μέσω της προσφυγής στις δημοκρατικές διαδικασίες[25].

Έτσι σκιαγραφούνται αδρά τα στοιχεία της αμερικανικής προσέγγισης, στην οποία κεντρικό και πρωταγωνιστικό ρόλο ενόψει της διασφάλισης της ελευθερίας και της ισότητας, ιδωμένων εξελικτικά, κατέχει ο δικαστής.

2. Η γαλλική προσέγγιση του «νομοθετικού φιλελευθερισμού»

Η απόφαση όμως του Supreme Court των ΗΠΑ δεν είναι η μόνη απόφαση που αναλύεται από το ελληνικό ΣτΕ. Μνημονεύεται εξίσου αρκετές φορές και η απόφαση του γαλλικού Συνταγματικού Συμβουλίου, κάτι το οποίο βέβαια δεν γίνεται συμπτωματικά.

Στον αντίποδα της αμερικανικής δικαστικο-κεντρικής προσέγγισης, στέκεται η γαλλική παράδοση του «νομοθετικού φιλελευθερισμού», δηλαδή της προάσπισης της ελευθερίας από τον νομοθέτη, που εκφράζει τη γενική βούληση[26]. Η αρμοδιότητά του να καθορίζει τους κανόνες σχετικά με την οικογενειακή κατάσταση κατοχυρώνεται εξάλλου ρητά στο άρθρο 34 του Συντάγματος του 1958[27].

Αποτελεί βέβαια γεγονός ότι στο κείμενο του Συντάγματος του 1958 δεν αναφέρεται ρητά η λέξη «οικογένεια» ούτε κατοχυρώνεται η προστασία του θεσμού του γάμου. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει ότι δεν διαθέτει συνταγματικό έρεισμα. Το Προοίμιο του Συντάγματος του 1946, το οποίο διαθέτει δεσμευτική ισχύ, προβλέπει στην παρ. 10 ότι «το κράτος εξασφαλίζει στο άτομο και στην οικογένεια τις απαραίτητες συνθήκες για την ανάπτυξή τους»[28]. Εξάλλου, η προστασία της οικογένειας κατοχυρώνεται διαχρονικά στη νομοθεσία τόσο με τις διατάξεις του Αστικού Κώδικα όσο και από άλλα νομοθετήματα, έτσι ώστε θα μπορούσε να υποστηριχθεί η άποψη ότι συνιστά μία εκ των θεμελιωδών αρχών που κατοχυρώνονται από τους νόμους της γαλλικής

---

25 Ibidem, σ. 2 (της μειοψηφούσας γνώμης).

26 Βλ. L. Jaume, La liberté et la loi. Les origines philosophiques du libéralisme, 2000.

27 «Article 34: La loi fixe les règles concernant: […] – la nationalité, l'état et la capacité des personnes, les régimes matrimoniaux, les successions et libéralités».

28 «La Nation assure à l'individu et à la famille les conditions nécessaires à leur développement».

Δημοκρατίας (*principes fondamentaux reconnus par les lois de la République*), οι οποίες διαθέτουν εξίσου συνταγματική ισχύ[29].

Υπό αυτή τη σκοπιά, και παρά τις εντονότατες πολιτικές και κοινωνικές αντιδράσεις που προξένησε η ψήφιση στη Γαλλία του νόμου «γάμος για όλους», όπως καθιερώθηκε να αποκαλείται στη δημόσια συζήτηση[30], το Συνταγματικό Συμβούλιο, σε αντίθεση με το Ανώτατο Δικαστήριο των ΗΠΑ, αντιλαμβάνεται τον ρόλο του κυρίως ως θεματοφύλακα της συνταγματικά απονεμηθείσας στον νομοθέτη αρμοδιότητας διαμόρφωσης των κανόνων που ρυθμίζουν τις οικογενειακές σχέσεις. Προτάσσει δηλαδή έτσι μία αμυντική αντίληψη, που συνίσταται στην υπεράσπιση του δημοκρατικά νομιμοποιημένου νομοθέτη, παρά μία ακτιβιστική, που θα συνίστατο στην απευθείας αναγνώριση από το ίδιο ενός συνταγματικού δικαιώματος στην ισότητα στον γάμο.

Σε πρώτο χρόνο, αντικρούει τις αιτιάσεις περί αντισυνταγματικότητας του νόμου και ιδίως τον ισχυρισμό ότι η προστασία της οικογένειας, στην παραδοσιακή μορφή της, συγκαταλέγεται στις θεμελιώδεις αρχές που πηγάζουν από τους νόμους της γαλλικής Δημοκρατίας. Όπως επισημαίνει το επίσημο σχόλιο της απόφασης, το Συνταγματικό Συμβούλιο δεν έχει ποτέ αποδεχτεί την ύπαρξη μίας τέτοιας αρχής σχετικά με κοινωνικά ζητήματα και ως εκ τούτου δεν έχει υιοθετήσει τη ρήση του Carbonnier σύμφωνα με την οποία «ο Αστικός Κώδικας είναι το πραγματικό Σύνταγμα της Γαλλίας»[31]. Απορρίπτοντας συνεπώς το επιχείρημα περί διαμορφωμένης παράδοσης, το Συνταγματικό Συμβούλιο αναφέρει χαρακτηριστικά:

«[Η] ρεπουμπλικανική παράδοση δεν μπορεί να γίνει βασίμως αντικείμενο επίκλησης, προκειμένου να υποστηριχθεί ότι ένα νομοθετικό κείμενο που αντιβαίνει σε αυτή θα ήταν αντίθετο προς το Σύνταγμα, παρά μόνο στον βαθμό που η παράδοση αυτή έχει δημιουργήσει μια θεμελιώδη αρχή αναγνωρισμένη από τους νόμους της Δημοκρατίας κατά την έννοια της πρώτης παραγράφου του Προοιμίου του Συντάγματος του 1946. [Α]ν και η προ του 1946 ρεπουμπλικανική νομοθεσία και οι μεταγενέστεροι νόμοι, μέχρι τον υπό εξέταση νόμο, θεωρούσαν τον γάμο ως ένωση

[29] V. Champeil-Desplats, Les principes fondamentaux reconnus par les lois de la République. Principes constitutionnels et justification dans les discours juridiques, 2005.

[30] Loi n° 2013-404 du 17 mai 2013 ouvrant le mariage aux couples de personnes de même sexe (mariage pour tous).

[31] Commentaire de la Décision n° 2013-669 DC du 17 mai 2013, διαθέσιμο στο: conseil-constitutionnel.fr/sites/default/files/as/root/bank_mm/decisions/2013669dc/ccc_669dc.pdf.

άνδρα και γυναίκας, ο κανόνας αυτός, ο οποίος δεν αφορά ούτε τα θεμελιώδη δικαιώματα και ελευθερίες ούτε την εθνική κυριαρχία, ούτε την οργάνωση των δημόσιων εξουσιών, δεν μπορεί να αναγορευθεί σε θεμελιώδη αρχή αναγνωρισμένη από τους νόμους της Δημοκρατίας κατά την έννοια της πρώτης παραγράφου του Προοιμίου του 1946. [Ε]πιπλέον, πρέπει σε κάθε περίπτωση να απορριφθεί ο ισχυρισμός ότι ο γάμος είναι «κατά τη φύση» η ένωση ενός άνδρα και μιας γυναίκας»[32].

Υπό αυτή την έννοια, προκύπτει ότι η αληθής και κρίσιμη για το επίδικο γαλλική παράδοση είναι αυτή της αρμοδιότητας του Κοινοβουλίου να νομοθετεί στον τομέα του οικογενειακού δικαίου[33], όπως αντανακλάται στο άρθρο 34 του Συντάγματος, και όχι αυτή της προστασίας της οικογένειας ως φυσικοδικαιικού δεσμού μεταξύ ανδρός και γυναικός.

Σε δεύτερο χρόνο, το Συνταγματικό Συμβούλιο επαναλαμβάνει, με τη μινιμαλιστική και λιτή συλλογιστική του, την κλασική φράση ότι δεν αρμόζει στο ίδιο να υποκαθιστά τον νομοθέτη στην άσκηση των αρμοδιοτήτων του[34] ούτε να ελέγχει την κρίση του περί ανάγκης επικαιροποίησης της έννοιας της οικογένειας. Η μόνη νύξη που κάνει το Συμβούλιο είναι ότι ο νομοθέτης διαπίστωσε ότι δεν υφίσταται *πλέον*[35] λόγος διαχωρισμού μεταξύ των ετερόφυλων και των ομόφυλων ζευγαριών στο ζήτημα του γάμου, χωρίς όμως το Δικαστήριο να εισέρχεται σε έλεγχο σε βάθος αυτού του γεγονότος ή να αποπειράται έστω να συμπληρώσει την αιτιολογία που παρέχει ο νομοθέτης, αφιστάμενο επί της ουσίας κάθε περαιτέρω κρίσης.

Η απόφαση σχετικά με την ισότητα στον γάμο αποτελεί έτσι προέκταση προηγούμενης νομολογίας, που είχε κρίνει ότι δεν αντιτίθεται στο Σύνταγμα η απαγόρευση σύναψης γάμου μεταξύ ατόμων των δύο φύλων, αφού αυτά δύνανται σε κάθε περίπτωση να διάγουν μία «φυσιολογική οικογενειακή ζωή» συνάπτοντας σύμφωνο συμβίωσης[36]. Ωστόσο, στην ίδια απόφαση το

---

[32] Décision n° 2013-669 DC du 17 mai 2013, σκ. 21.

[33] Commentaire de la Décision n° 2013-669 DC du 17 mai 2013.

[34] Σκ. 22: «[…] il n'appartient pas au Conseil constitutionnel de substituer son appréciation à celle du législateur sur la prise en compte, en matière de mariage, de cette différence de situation».

[35] Ibidem: «[…] le législateur a estimé que la différence entre les couples formés d'un homme et d'une femme et les couples de personnes de même sexe ne justifiait plus que ces derniers ne puissent accéder au statut et à la protection juridique attachés au mariage».

[36] Décision n° 2010-92 QPC du 28 janvier 2011, σκ. 4.

Συνταγματικό Συμβούλιο είχε επίσης τονίσει ότι «*σύμφωνα με το άρθρο 34 του Συντάγματος, ο νόμος καθορίζει τους κανόνες που αφορούν «την προσωπική κατάσταση και τη δικαιοπρακτική ικανότητα των προσώπων, το οικογενειακό καθεστώς, τις κληρονομιές και τις δωρεές»* και άρα ότι «*ο νομοθέτης έχει ανά πάσα στιγμή τη δυνατότητα, να θεσπίζει, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του, νέες διατάξεις, των οποίων τη σκοπιμότητα εναπόκειται στον ίδιο να εκτιμήσει, καθώς και να τροποποιεί προηγούμενα κείμενα ή να τα καταργεί, αντικαθιστώντας τα, κατά περίπτωση, με άλλες διατάξεις, υπό την προϋπόθεση ότι, κατά την ενάσκηση αυτής της εξουσίας, δεν παραβιάζει δεσμεύσεις συνταγματικής περιωπής*»[37].

Καθίσταται με βάση τα παραπάνω εμφανές ότι το Συνταγματικό Συμβούλιο είχε ήδη προλειάνει το έδαφος για τη μεταγενέστερη νομοθετική κατοχύρωση της ισότητας στον γάμο. Όταν έφτασε επομένως η στιγμή, επιβεβαίωσε την προηγούμενη κλασική νομολογία του, χωρίς δυσκολία, φροντίζοντας να μην αναμιχθεί ουδόλως σε ζητήματα κοινωνικά ούτε να προσδώσει καν στην υπόθεση συνταγματικές διαστάσεις κατοχύρωσης δικαιωμάτων και ελευθεριών.

Εκ πρώτης όψεως, όπως θα αναλυθεί στη συνέχεια, η απόφαση του ελληνικού Συμβουλίου της Επικρατείας, προκρίνει αυτή την προσέγγιση του δικαστικού αυτοπεριορισμού[38], με δεδομένη εξάλλου τη νομοθετική παρέμβαση, όπως στη Γαλλία. Έχοντας ήδη κρίνει τη συνταγματικότητα του νομοθετήματος για το σύμφωνο συμβίωσης μεταξύ ομόφυλων ζευγαριών, θα μπορούσε πολύ εύκολα να ακολουθήσει αυτή την πεπατημένη οδό και να αρκεστεί σε μία «στεγνή» επιβεβαίωση της ευχέρειας του νομοθέτη να ρυθμίζει τις οικογενειακές σχέσεις. Σε έναν βαθμό μάλιστα, το πράττει, αλλά δεν περιορίζεται σε αυτό. Προσθέτει και άλλα στοιχεία, ακολουθώντας ως προς αυτό την πιο «προχωρημένη» λογική του αμερικανικού Ανωτάτου Δικαστηρίου. Εξ αυτού του λόγου μπορεί να γίνει λόγος για μία έμμεση συνταγματοποίηση του γάμου των ομοφύλων.

II. Η έμμεση συνταγματοποίηση του γάμου ομοφύλων

Ενώ τυπικά το ΣτΕ ακολουθεί τη γαλλική προσέγγιση της υπεράσπισης μίας νομοθετικής πρωτοβουλίας και της περιχαράκωσης των αρμοδιοτήτων του

[37] Ibidem, σκ. 5.

[38] Χ. Ακριβοπούλου, Από τη διεκδίκηση στην κανονικότητα, ό.π., σ. 70.

δημοκρατικά εκλεγμένου νομοθέτη, αρκετά σημεία της συλλογιστικής του, καθώς και παραπομπές του σε αποφάσεις άλλων δικαιοδοτικών οργάνων, αφήνουν ανοικτό το ενδεχόμενο μίας έμμεσης συνταγματοποίησης του γάμου των ομοφύλων. Σε έναν πρώτο χρόνο, θα εξεταστεί με ποιον τρόπο το ΣτΕ περιφρουρεί την αρμοδιότητα του νομοθέτη, επιβεβαιώνοντας επιπροσθέτως και εμπλουτίζοντας το σκεπτικό του (Α). Σε έναν δεύτερο χρόνο, θα προσπαθήσουμε να αναλύσουμε τα στοιχεία εκείνα της απόφασής του, που συνηγορούν προς την πραγματοποίηση ενός πιο αποφασιστικού ακόμα βήματος ενόψει της διαμόρφωσης μίας μορφής σχετικού ή απόλυτου κεκτημένου σχετικά με τον γάμο των ομοφύλων (Β).

1. Η προβληματική της νομοθετικής κατοχύρωσης

Στο παρόν υπομέρος θα αναλυθεί με ποιον τρόπο το ΣτΕ, ήδη από την απόφαση σχετικά με το σύμφωνο συμβίωσης, καταλείπει στον νομοθέτη την αρμοδιότητα «διάγνωσης» της εξέλιξης της έννοιας της οικογένειας, υπό ορισμένες όμως προϋποθέσεις. Κατ᾽ αυτόν τον τρόπο, φαίνεται να κινείται περισσότερο στα χνάρια του γαλλικού Conseil constitutionnel παρά του Supreme Court των ΗΠΑ. Η καταρχήν συνέπεια βέβαια αυτής της προσέγγισης, η οποία όμως θα μετριαστεί στην περαιτέρω ανάλυση της απόφασης (βλ. ΙΙΒ), είναι η ελλειμματική προστασία του γάμου των ομοφύλων, υπό την έννοια ότι η νομοθετική απλώς κατοχύρωσή του επιτρέπει, ανά πάσα στιγμή, τον περιορισμό ή και την ολοσχερή κατάργησή του με μεταγενέστερο νομοθέτημα.

Η εκχώρηση της ερμηνευτικής πρωτοβουλίας στον νομοθέτη είναι σαφής τόσο στις αποφάσεις του ΣτΕ σχετικά με την επέκταση του συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια[39] όσο και στη μεταγενέστερη απόφαση για τον γάμο των ομοφύλων. Πρωταρχικό μέλημα του Δικαστηρίου, και στις δύο περιπτώσεις, είναι να αποκρούσει την άποψη ότι η έννοια της οικογένειας, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 21 παρ. 1 του Συντάγματος, δεν αποτελεί αόριστη νομική έννοια, της οποίας το εκάστοτε περιεχόμενο εξειδικεύεται κατά κύριο λόγο από τον νομοθέτη[40], άρα δεν υπόκειται σε αλλαγές στο

[39] ΣτΕ Γ΄ 2003-2004/2018.

[40] Ι. Καμτσίδου, Οι αόριστες νομικές έννοιες ως όχημα πραγμάτωσης των θεμελιωδών αρχών και αξιών του πολιτεύματος, ΔιΔικ 5/2021, σ. 705-711.

πέρασμα του χρόνου. Η άποψη αυτή είχε αποτυπωθεί το 2018 στη μειοψηφία του Συμβούλου Ποταμιά, ο οποίος είχε υποστηρίξει ότι «[…] *η διάταξη του άρθρου 21 παρ. 1 του Συντάγματος ούτε αόριστες νομικές έννοιες έχει, ούτε αποτελεί απλή προγραμματική αρχή, αλλά εμπεριέχει υποχρεωτικό κανόνα δικαίου, το περιεχόμενο του οποίου καθορίζεται με τους κανόνες ερμηνείας του Συντάγματος και δεσμεύει όλα τα συντεταγμένα όργανα της Πολιτείας (νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική εξουσία). Για την ερμηνεία και εφαρμογή του συνταγματικού αυτού κανόνα δεν έχει θέση η «κοινή γνώμη» διά των δημοσκοπήσεων, διότι η «λαϊκή βούληση», ως θεμέλιο του δημοκρατικού πολιτεύματος, εκδηλώνεται μόνο μέσα από τις πάγιες διαδικασίες και τους θεσμούς που προβλέπει το Σύνταγμα. Η ενδεχόμενη αντίθετη κοινή γνώμη ή η εξέλιξη της κοινής γνώμης δεν δύναται να αναθεωρήσει το περιεχόμενο συνταγματικής διατάξεως. Σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρου 21 του Συντάγματος η οικογένεια αναφέρεται ως θεμέλιο της συντήρησης και προαγωγής του έθνους, έτσι η οικογένεια αναφέρεται ως ενωτικό και χαρακτηριστικό στοιχείο του έθνους. Η δε έννοια του γάμου λαμβάνεται όπως αυτή είναι ανέκαθεν γνωστή στο αστικό δίκαιο, δηλαδή ως η κατά νόμο διαρκής ένωση ανδρός και γυναικός σε πλήρη κοινωνία βίου.*»[41].

Απέναντι σε αυτή την άποψη, το Δικαστήριο αντιπαρατάσσει την εκτίμηση του δημοκρατικά εκλεγμένου νομοθέτη[42], όπως έχει αποτυπωθεί στην αιτιολογική έκθεση αρχικά του ν. 3719/2008, που το πρώτον θέσπισε το σύμφωνο συμβίωσης, και μετέπειτα του ν. 4356/2015, με τον οποίο αυτό επεκτάθηκε στα ομόφυλα ζευγάρια. Στην έκθεσή του ο νομοθέτης επιχείρησε σαφώς να δικαιολογήσει γιατί προβαίνει σε μία εξελικτική ερμηνεία της έννοιας της οικογένειας. Στην πρώτη περίπτωση, αναφέρει ότι «*[η] συμβίωση προσώπων διαφορετικού φύλου χωρίς γάμο εμφανίζεται στις σημερινές κοινωνίες με μεγαλύτερη συχνότητα απ᾽ ότι συνέβαινε στο παρελθόν… Παλαιότερα, τόσο η κοινωνική συνείδηση, όσο και ο νόμος αποδοκίμαζαν την εξώγαμη συμβίωση. Αντίθετα, στις σημερινές κοινωνίες της ανεκτικότητας και του σεβασμού στις ελεύθερες επιλογές, η εξώγαμη συμβίωση αναγνωρίζεται ως διαφορετική, πιο χαλαρή, μορφή κοινωνι-*

41 ΣτΕ Γ΄ 2003/2018, σκ. 18.

42 «Η συνταγματική κατοχύρωση αυτών δεν κωλύει, συνεπώς, τον κοινό νομοθέτη, στο πλαίσιο της ευρείας εξουσίας, που αντλεί από τη δημοκρατική αρχή, να θεσπίζει, κατόπιν εκτίμησης των κοινωνικών εξελίξεων και σε συνάρτηση με αυτές, τις κατά την κρίση του δέουσες τροποποιήσεις των κανόνων που ρυθμίζουν τη σύναψη γάμου, δημιουργία οικογένειας και εν γένει λειτουργία των εν λόγω θεσμών» (ΣτΕ Ολ 392/2026, σκ. 28).

κής ζωής… Η βαθμιαία… μεταστροφή και εξέλιξη των κοινωνικών ηθών και των αντίστοιχων αντιλήψεων… οδήγησε τις περισσότερες ευρωπαϊκές νομοθεσίες στη θέσπιση σχετικών νόμων…». Στη δεύτερη περίπτωση, ο νομοθέτης επιδίωξε ρητά τον εκσυγχρονισμό της νομοθεσίας για το σύμφωνο συμβίωσης προς δύο βασικές κατευθύνσεις: αφενός την επέκταση της ισχύος του συμφώνου και στα ομόφυλα ζευγάρια, αφετέρου την ενίσχυση των συνεπειών του, με την αναγνώριση οικογενειακών δεσμών μεταξύ των μερών[43].

Πάνω σε αυτό το μοτίβο, το Δικαστήριο κατόπιν θεμελιώνει την εξουσία του νομοθέτη να προβαίνει σε εξελικτική ερμηνεία εννοιών του Συντάγματος, όπως η οικογένεια: «*Ο νομοθέτης συνεκτιμά τις εκάστοτε κρατούσες κοινωνικοηθικές αντιλήψεις (χρηστά ήθη) ενόψει της θέσπισης ρυθμίσεων που άπτονται ζητημάτων κοινωνικής ηθικής (πρβλ. ΣΕ 2422/1985), ο δε νόμος, ως έκφραση της βούλησης της εσωτερικής έννομης τάξης, θεωρείται ότι αντανακλά τις ηθικές και κοινωνικές αξίες του ελληνικού λαού τη δεδομένη στιγμή*»[44]. Ως εκ τούτου, η κρίση του νομοθέτη στο πεδίο αυτό λογίζεται επί της ουσίας ως κυρίαρχη. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά το Δικαστήριο, «*εν πάση δε περιπτώσει η συνεκτίμηση των κρατουσών στη Χώρα κοινωνικοηθικών αντιλήψεων ενόψει της θέσπισης ρυθμίσεων που άπτονται ζητημάτων κοινωνικής ηθικής ανήκει στην εξουσία του νομοθέτη, την κρίση του οποίου δεν δύναται να υποκαταστήσει ο ασκών εν προκειμένω έλεγχο ορίων ακυρωτικός δικαστής*»[45].

Υπό αυτό το πρίσμα, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι κατά τις τελευταίες δεκαετίες, έχει πραγματοποιηθεί πολλάκις η αναγκαία προσαρμογή της συνταγματικής έννοιας της οικογένειας και του γάμου δια της θέσπισης πλειάδας νομοθετημάτων. Όπως τονίζει το Δικαστήριο, «[…] *ο ν. 5089/2024 εγγράφεται σε μία σειρά νομοθετημάτων, τα οποία, απηχώντας την εξέλιξη των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και αντιλήψεων εντός και εκτός της Χώρας, έχουν επιφέρει, κατά τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες, σημαντικές τροποποιήσεις στο οικογενειακό δίκαιο, ιδίως ως προς τους όρους σύναψης γάμου, δημιουργίας οικογένειας και συγγενειακών σχέσεων και εν γένει λειτουργίας των εν λόγω θεσμών (βλ. ΣΕ 2003/2018 7μ., 230/2023 και ΑΠ 1159/2022, 1194/2023), προς την κατεύθυνση της ενίσχυσης της ελευθερίας ανάπτυξης της προσωπικότητας και της*

[43] ΣτΕ Ολ 392/2026, σκ. 20· ΣτΕ Γ΄ 2003/2018, σκ. 6 και 7.

[44] ΣτΕ Ολ 392/2026, σκ. 8.

[45] Ibidem, σκ. 30.

ιδιωτικής αυτονομίας, της καταπολέμησης των διακρίσεων λόγω φύλου ή σεξουαλικού προσανατολισμού και της ενίσχυσης της προστασίας του συμφέροντος του ανήλικου παιδιού»[46].

Δεν πρόκειται επομένως παρά για επιβεβαίωση μίας πάγιας νομολογίας, που συνίσταται στο να αναγνωρίζεται από το Δικαστήριο η πρωταρχία του νομοθέτη ενόψει της εκτίμησης των κοινωνικών ηθών και των μεταβαλλόμενων αντιλήψεων για το τι συνιστά οικογένεια.

Αν το Δικαστήριο έμενε εκεί, θα μπορούσε να υποστηριχτεί ότι κατοχυρώνοντας την παραπάνω εξουσία του νομοθέτη, καταφάσκει μεν τη συνταγματικότητα του μέτρου εξίσωσης των ομόφυλων ζευγαριών με τα ετερόφυλα σε σχέση με τον γάμο, αλλά ταυτόχρονα υποσκάπτει, κατά μία έννοια, αυτή την προστασία, παρέχοντάς τη σε μειωμένο βαθμό, καθώς πρόκειται για νομοθετική και όχι συνταγματική, κατοχύρωση. Ως γνωστόν, μεταγενέστερος νόμος κατισχύει του προγενέστερου, άρα αν αρκεστούμε στην εξουσία του νομοθέτη να αποφασίζει ελεύθερα, χωρίς καμία δέσμευση εκ του Συντάγματος, και να διαμορφώνει κατά βούληση την έννοια της οικογένειας και του γάμου, είναι δυνατή ανά πάσα στιγμή η κατάργηση του γάμου ομοφύλων. Υπό αυτή τη σκοπιά, η απόφαση του ΣτΕ παρέχει μεν προστασία, αλλά πρόσκαιρη, συνδεόμενη αναπόφευκτα με το πολιτικό περιβάλλον και τις πολιτικές συγκυρίες.

Παρότι όμως μία τέτοια προσέγγιση, δεν είναι εντελώς λανθασμένη, αρκετά στοιχεία που περιέχονται στην απόφαση αφήνουν να εννοηθεί ότι ενδεχομένως δεν είναι και απολύτως ορθή. Συγκεκριμένα, όπως θα υποστηρίξουμε στη συνέχεια, η απόφαση δημιουργεί το κατάλληλο υπόβαθρο, ώστε να θεωρηθεί ότι ο γάμος των ομοφύλων κατοχυρώνεται σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό από αυτό που διαφαίνεται αρχικά. Με άλλα λόγια, το Δικαστήριο, διακριτικά, αφήνει κατά μέρος τη γαλλική προσέγγιση και συγκλίνει, δια της πλαγίας οδού, με την αμερικανική.

2. Η διαμόρφωση ενός συνταγματικού κεκτημένου

Υπό το φως της έννοιας του σχετικού κοινωνικού κεκτημένου[47], πρέπει να

[46] Ibidem, σκ. 15.

[47] Ο Αρ. Μάνεσης, «Η προβληματική της προστασίας των κοινωνικών δικαιωμάτων στον ευρωπαϊκό χώρο», στο: Συνταγματική Θεωρία και Πράξη: 1980-2000, 2007, σ. 580, ορίζει τη συναφή έννοια του κοινωνικού κεκτημένου ως εξής: «[Α]φ᾽ότου ένα προβλεπόμενο από το

εξεταστεί αρχικά κατά πόσο υφίσταται ένα αντίστοιχο συνταγματικό κεκτημένο υπέρ της ελευθερίας και της ισότητας, υπό την έννοια ότι ο νομοθέτης, άπαξ και θεσπίσει τον γάμο για όλους, δεν διαθέτει απεριόριστη ευχέρεια να περιορίσει αυθαίρετα ή να καταργήσει ολοσχερώς τη δυνατότητα σύναψης γάμου από ομόφυλα ζευγάρια.

Εκ πρώτης όψεως, η έμφαση στον ρόλο του δημοκρατικά εκλεγμένου νομοθέτη, που εκφράζει τη γενική βούληση και άρα είναι ο καταλληλότερος να συνεκτιμήσει την εξέλιξη των κοινωνικών ηθών διαμορφώνοντας αναλόγως τις οικογενειακές σχέσεις, δείχνει να οδηγεί το ΣτΕ στην κατεύθυνση της νομοκεντρικής προσέγγισης της Γαλλίας. Μία προσεκτικότερη ανάγνωση, όμως της απόφασης, αναδεικνύει τον τρόπο με τον οποίο το Δικαστήριο θέτει εμμέσως δικλείδες ασφαλείας. Υπό το φως αυτής της ανάλυσης, η αναγνώριση της συνταγματικότητας του γάμου των ομοφύλων δημιουργεί ένα σχετικό συνταγματικό κεκτημένο, που δυσχεραίνει τη δυνατότητα κατάργησής του απαιτώντας τη συνδρομή ιδιαίτερα αυστηρών προϋποθέσεων, που ενεργοποιούν τον έλεγχο του Δικαστηρίου. Σε μία πιο προωθημένη δε άποψη, το κεκτημένο μπορεί να μετατραπεί σε απόλυτο[48], αν συνυπολογιστεί η επίδραση του δικαίου της ΕΣΔΑ και της ΕΕ.

Ένα πρώτο επιχείρημα που συγκλίνει υπέρ της άποψης ότι η κρίση του νομοθέτη δεν είναι ανέλεγκτη αποτελεί το ζήτημα της αιτιολογίας του νόμου[49]. Χάρη στην παράθεση εκτενών αποσπασμάτων από τις αιτιολογικές εκθέσεις τόσο των ν. 3719/2008 και 4356/2015 όσο και του πρόσφατου ν.

Σύνταγμα κοινωνικό δικαίωμα ενεργοποιηθεί –συγκεκριμενοποιηθεί και εξειδικευθεί– από τον κοινό νομοθέτη, η μεταγενέστερη τυχόν αδρανοποίησή του δεν είναι συνταγματικώς ανεκτή. […] Τούτο σημαίνει ότι οι σχετικές διατάξεις του Συντάγματος οριοθετούν προς τα πίσω την προστασία των κοινωνικών δικαιωμάτων, υποχρεώνοντας τον κοινό νομοθέτη και βεβαίως τη διοίκηση να απέχουν από τη θέσπιση νέων ρυθμίσεων που θα επέφεραν κατάργηση ή μείωση της ήδη παρεσχημένης προστασίας». Εξίσου, ο Δ. Τσάτσος, Συνταγματικό δίκαιο, τομ. Γ΄, 1988, σ. 207-208, υποστηρίζει ότι «από την ώρα που ο νομοθέτης υλοποίησε το περιεχόμενο ενός κοινωνικού δικαιώματος δεν μπορεί πια να το καταργήσει ολοκληρωτικά και πάντως σε καμία περίπτωση αυθαίρετα».

[48] Για την έννοια του απόλυτου κοινωνικού κεκτημένου, κατά την οποία η κοινή κοινωνική νομοθεσία θέτει κάθε φορά ανεπιστρεπτί ένα minimum, το οποίο επιδέχεται μόνο βελτίωση βλ. Π. Παραρά, Η ελευθερία της εργασίας και το δικαίωμα προς εργασίαν του άρθρου 22 παρ. 1 του Συντάγματος (Σ.Ε. 458/79), ΤοΣ 1979, σ. 259 επ.

[49] Για το ζήτημα αυτό βλ. γενικότερα Α. Πούλου, Η αιτιολογία του τυπικού νόμου, 2025.

5089/2024, δημιουργείται μία αυξημένη υποχρέωση αιτιολόγησης του νομοθέτη σε περίπτωση που επιδιώξει στο μέλλον τον περιορισμό ή την κατάργηση του δικαιώματος των ομοφύλων στον γάμο. Ειδικότερα, στα στοιχεία της αιτιολογικής έκθεσης του ν. 5089/2024 που επιλέγει το Δικαστήριο να παραθέσει, συγκαταλέγονται «*[η] εμπέδωσ[η] της ισότητας και της άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού και των διακρίσεων σε βάρος των ομόφυλων ζευγαριών*», *όπως και [η] δημιουργί[α] μιας κοινωνίας χωρίς διακρίσεις*», *εκτενή συγκριτικά στοιχεία για την αναγνώριση του γάμου ομοφύλων από άλλες χώρες, η νομολογία του ΕΔΔΑ και του ΔΕΕ, το ενωσιακό νομικό πλαίσιο γενικότερα, καθώς και η διαπίστωση ότι η σημαντική εξέλιξη του οικογενειακού δικαίου που επέρχεται με τον ν. 5089/2024, «ανταποκρινόμενη σε πιο σύγχρονες αξιολογήσεις της ελληνικής έννομης τάξης, εντάσσεται στο πλαίσιο της Ενωσιακής Στρατηγικής για την ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+ στην ΕΕ της Ευρωπαϊκής Επιτροπής (Βρυξέλλες, 2020), αλλά και της Εθνικής Στρατηγικής για την Ισότητα των ΛΟΑΤΚΙ+ (Αθήνα, 2021)*» [50].

Από τα παραπάνω προκύπτει σαφώς ότι σε περίπτωση που επιδιωχθεί ο περιορισμός ή κατάργηση του δικαιώματος, θα πρέπει το μέτρο να δικαιολογηθεί κατά τέτοιον τρόπο, ώστε να αναιρεθούν όλες οι ως άνω παραδοχές, τις οποίες το Δικαστήριο, έστω και παραθέτοντάς τες, εντάσσει στον δικό του δικανικό συλλογισμό. Υπόμνηση εξάλλου αυτού συνιστά και η παραδοχή του Δικαστηρίου σε σχέση με τον καθορισμό της έννοιας της οικογένειας και του γάμου του άρθρου 21 παρ. 1 Σ ότι «*η εν λόγω συνταγματική διάταξη έχει κυρίως κατευθυντήριο χαρακτήρα, εναπόκειται δε στον κοινό νομοθέτη και, κατ' εξουσιοδότησή του, στην κανονιστικώς δρώσα Διοίκηση να προσδιορίσουν, με βάση τις επικρατούσες κοινωνικές συνθήκες, τις ειδικότερες μορφές και την έκταση της προστασίας του γάμου και της οικογένειας, μέσα στα όρια που διαγράφουν οι λοιπές συνταγματικές διατάξεις και αρχές*». Άρα το ίδιο θέτει και τα κριτήρια ελέγχου της αιτιολογίας.

Κατά δεύτερον, το Δικαστήριο δεν αρκείται στην απλή παράθεση των σκέψεων του νομοθέτη, όπως αποτυπώνονται στην αιτιολογική έκθεση των νόμων, με τους οποίους επιχειρήθηκε μία επανερμηνεία της έννοιας της οικογένειας, αλλά τις συμπληρώνει με δικές του σκέψεις, που τις επιρρωνύουν και τις εμπλουτίζουν. Αποδεχόμενο αρχικά το ίδιο την έννοια της οικογένειας και του γάμου ως επιδεκτικές εξελικτικής ερμηνείας, επισημαίνει ότι «*[ο]ι θεσμοί*

[50] ΣτΕ Ολ 392/2026, σκ. 25.

του γάμου και της οικογένειας, στενώς συνδεόμενοι με τις μεταβολές των κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και ηθικών αντιλήψεων, δεν παραμένουν στατικοί και αναλλοίωτοι στη διαδρομή του χρόνου, αλλά υπόκεινται, σε συνάρτηση προς τις ανωτέρω μεταβολές, σε εξέλιξη και αναπροσδιορισμούς [βλ. ανωτ. σκ. 10 και εκεί μνημονευόμενη νομολογία, πρβλ. απόφ. Obergefell της 26.6.2015 του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Η.Π.Α., σκ. II Β: «Η ιστορία του γάμου είναι συγχρόνως ιστορία συνέχειας και αλλαγής»]».[51]

Προχωρώντας στην εξέταση της σημερινής κατάστασης των πραγμάτων, διαπιστώνει, κατά τη δική του πάλι κρίση, ότι «*η υπό συνεχή εξέλιξη κοινωνική πραγματικότητα περιλαμβάνει, εξάλλου, διάφορα οικογενειακά σχήματα, εκτός της οικογένειας με δύο ετερόφυλους γονείς, όπως μονογονεϊκές οικογένειες (εξ επιλογής ή εν τοις πράγμασι, λόγω θανάτου ενός εκ των γονέων ή διαζυγίου και άσκησης της γονικής μέριμνας από τον ένα γονέα) ή οικογένειες αποτελούμενες από δύο ομόφυλους συντρόφους, σε σύμφωνο συμβίωσης ή ελεύθερη ένωση, και το βιολογικό τέκνο ενός εξ αυτών, το οποίο ανατρέφουν από κοινού κ.ά.*»[52].

Καταλήγει δε, στο αποκορύφωμα του συλλογισμού του, στο συμπέρασμα ότι η «*η αναγνώριση του δικαιώματος σύναψης πολιτικού γάμου σε πρόσωπα του ιδίου φύλου, καθώς επίσης του δικαιώματος έγγαμων ομόφυλων ζευγαριών προς υιοθεσία ανηλίκου, κατά τους ήδη ισχύοντες περί εγγάμων ετεροφύλων κανόνες […] απηχεί την εξέλιξη, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, τόσο των κοινωνικοηθικών αντιλήψεων σχετικά με τις ομοερωτικές σχέσεις, όσο και της αντιμετώπισης, από την έννομη τάξη, των σχέσεων συμβίωσης και γονεϊκότητας ομοφύλων στην πλειοψηφία των προηγμένων δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης και, γενικότερα, του δυτικού κόσμου, προς την κατεύθυνση της άρσης του κοινωνικού αποκλεισμού και της προστασίας της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής χωρίς διακρίσεις λόγω σεξουαλικού προσανατολισμού*»[53].

Κατά συνέπεια, από την παραπάνω ανάλυση, προκύπτουν δύο ιδιαίτερα ενδιαφέροντα συμπεράσματα. Αφενός, η εξελικτική ερμηνεία της έννοιας της οικογένειας και του γάμου είναι επιβεβλημένη από την ίδια τη φύση τους και το ίδιο το Σύνταγμα. Ο νομοθέτης δεν δύναται απλώς, αλλά, κατ' ακριβολογία, υποχρεούται, εκ του Συντάγματος, να τις αναπροσαρμόζει στις

[51] Ibidem, σκ. 28.

[52] Ibidem, σκ. 31.

[53] Ibidem, σκ. 32.

κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις, κινούμενος εντός του ευρύτατου πλαισίου των κρατών-μελών της ΕΕ, των κρατών-μερών του Συμβουλίου της Ευρώπης και εν γένει των προηγμένων δημοκρατικών χωρών του δυτικού κόσμου. Έτσι ερμηνεύει εξάλλου τη νομολογία του ΕΔΔΑ στο θέμα αυτό το Δικαστήριο[54].

Αφετέρου, η πρωτοβουλία της προσαρμογής ανήκει μεν στον νομοθέτη, αλλά ο καθορισμός του περιεχομένου της ελέγχεται από το Δικαστήριο. Στην υπό κρίση περίπτωση επιβεβαιώνεται μάλιστα πανηγυρικά η ευθυγράμμιση της νομοθετικής πρωτοβουλίας με τις κρατούσες κοινωνικές αντιλήψεις. Δεν μπορεί εξάλλου να είναι διαφορετικό το νόημα της παρακάτω φράσης: «*Η επέκταση, με τον ν. 5089/2024, του δικαιώματος σύναψης πολιτικού γάμου σε άτομα του ιδίου φύλου αποτελεί ένα ακόμη μεταρρυθμιστικό βήμα, που απηχεί τον εκσυγχρονισμό των αντιλήψεων σχετικά με τις ομοερωτικές σχέσεις στην πλειοψηφία των προηγμένων δημοκρατικών κοινωνιών εντός και εκτός Ευρώπης, προς την κατεύθυνση της ανεκτικότητας, της ευρύτητας πνεύματος και του πλουραλισμού*»[55].

Κατόπιν των παραπάνω, προκύπτουν ορισμένα εύλογα ερωτήματα. Υπό ποιες προϋποθέσεις μπορεί να θεωρηθεί επιτρεπτή η ανατροπή αυτής της εναρμόνισης νομοθέτη-κοινωνίας, την οποία επικύρωσε με επίσημο τρόπο το Δικαστήριο δηλώνοντας εμφατικά ότι «*απηχεί την εξέλιξη, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, τόσο των κοινωνικοηθικών αντιλήψεων σχετικά με τις ομοερωτικές σχέσεις, όσο και της αντιμετώπισης, από την έννομη τάξη, των σχέσεων συμβίωσης και γονεϊκότητας ομοφύλων στην πλειοψηφία των προηγμένων δημοκρατικών χωρών της Ευρώπης και, γενικότερα, του δυτικού κόσμου*»; Μια τέτοια πρωτοβουλία, προκειμένου να κριθεί σύμφωνη με το Σύνταγμα, θα πρέπει αναμφίβολα να συνοδεύεται, όχι πλέον απλώς από μία ισχυρή τεκμηρίωση και δικαιολόγηση της αλλαγής της στάσης του νομοθέτη, αλλά από την, πέραν πάσης αμφιβολίας, διαπίστωση μίας ριζικής και συλλήβδην μεταβολής των πραγματικών συνθηκών, οι οποίες θεμελίωσαν τόσο τη δική του κρίση όσο και την κρίση του Δικαστηρίου. Επειδή όμως οι κοινωνικές σχέσεις και αντιλήψεις δεν

[54] «[Ο] εθνικός νομοθέτης, κατά την επιλογή των ληπτέων μέτρων προς προστασία της οικογένειας, οφείλει να λαμβάνει υπόψη την εξέλιξη της κοινωνίας και τις μεταβολές που σημειώνονται στον τρόπο αντιμετώπισης των ζητημάτων σχετικά με την προσωπική κατάσταση και τις προσωπικές σχέσεις των ανθρώπων» (ΣτΕ Ολ 392/2026, σκ. 29).

[55] Ibidem, σκ. 29.

αλλάζουν από τη μία μέρα στην άλλη, καθίσταται ασφαλής η εξαγωγή του συμπεράσματος ότι δεν μπορεί να καταστεί δυνατή, τουλάχιστον στο άμεσο και προβλέψιμο μέλλον, η κατάργηση του δικαιώματος των ομόφυλων στον γάμο.

Συναφώς, αναγνωρίζοντας την αρμοδιότητα του νομοθέτη να ρυθμίζει τις οικογενειακές σχέσεις το Δικαστήριο θέτει συγκεκριμένες προϋποθέσεις ως προς την άσκηση της αρμοδιότητας αυτής. Ειδικότερα, καθώς πρόκειται για συνταγματικώς προστατευόμενο θεσμό, δεν είναι συνταγματικά ανεκτή η λήψη οιουδήποτε νομοθετικού μέτρου εναντίον του θεσμού του γάμου, υπό την έννοια, ιδίως, της κατάργησης του θεσμού ή της εισαγωγής ρυθμίσεων, που καθιστούν δυσμενέστερη τη θέση των εγγάμων ή/και γονέων λόγω των συγκεκριμένων αυτών ιδιοτήτων[56]. Από τη στιγμή επομένως, που το δικαίωμα του γάμου διευρύνεται, ώστε να περιλαμβάνει και κατηγορίες ατόμων, οι οποίες παραδοσιακά ήταν αποκλεισμένες από αυτό, και δημιουργούνται μεταξύ των ατόμων αυτών οικογενειακοί δεσμοί, πώς μπορεί να θεωρηθεί επιτρεπτή η κατάργησή τους; Συνεπώς, για άτομα που έκαναν ήδη χρήση του δικαιώματος, κάθε δυνατότητα κατάργησης του οικογενειακού δεσμού, δεν μπορεί να γίνει νοητή. Τι γίνεται όμως ως προς τα άτομα που δεν έχουν ασκήσει ακόμα το δικαίωμα; Ως προς αυτά, εφόσον πληρούνται οι προϋποθέσεις που περιγράφηκαν προηγουμένως, μπορεί να αποκλειστεί στο μέλλον η δυνατότητα σύναψης γάμου μεταξύ ατόμων του ίδιου φύλου;

Εν είδει γενικής παρατήρησης, θα πρέπει υπογραμμιστεί το γεγονός ότι η εξελικτική ερμηνεία, στο πλαίσιο της θεωρίας του ζωντανού Συντάγματος, όπως άκμασε στις ΗΠΑ κατά τις δεκαετίες ’60 και ’70 και μεταλαμπαδεύθηκε κατόπιν στη νομολογία του ΕΔΔΑ, συνδέεται άρρηκτα με μία προοδευτική και τελεολογική, κατά την αριστοτελική έννοια του όρου, προσέγγιση της ελευθερίας. Συγκεκριμένα, σκοπός της ανθρώπινης κοινωνίας είναι η διαρκής διεύρυνση της ελευθερίας και της αυτονομίας του ατόμου[57]. Εντασσόμενη σε αυτό το πλαίσιο, η εξελικτική ερμηνεία δεν σημαίνει απλώς επικαιροποίηση του Συντάγματος με βάση τις κρατούσες αντιλήψεις, αλλά διαθέτει θετικό

[56] ΣτΕ 110/1989· ΣτΕ Ολ 4912/1987· ΣτΕ Ολ 1154/1983.

[57] Ίσως η πιο χαρακτηριστική ως προς αυτό ανάλυση οφείλεται στον Δικαστή W. O. Douglas, ο οποίος την εξέθεσε στο βιβλίο του: We the Judges: Studies in American and Indian Constitutional Law from Marshall to Mukherjea, 1956.

πρόσημο, έχοντας ως κινητήριο μοχλό την αυξημένη προστασία των δικαιωμάτων και ελευθεριών. Αυτή η ηθική ανάγνωση έχει γίνει στις γενικές γραμμές της αποδεκτή και από το ΕΔΔΑ[58].

Για να εισέλθουμε επομένως στην ουσία του τρίτου επιχειρήματος, το Δικαστήριο τονίζει ότι «*ο δε έλεγχος του ακυρωτικού δικαστή, ως έλεγχος ορίων, δεν εκτείνεται επί της ορθότητας των ουσιαστικών εκτιμήσεων ή της σκοπιμότητας των επιλογών του νομοθέτη, εφόσον, πάντως, αυτές ευρίσκονται εντός του πλαισίου, που θέτει η διάταξη του άρθρου 21 παρ. 1 του Συντάγματος, ερμηνευόμενη σε συνδυασμό με τις λοιπές συνταγματικές και υπερνομοθετικής ισχύος διατάξεις και αρχές και σύμφωνα με το πνεύμα των εξελισσόμενων κοινωνικών συνθηκών και αντιλήψεων εντός και εκτός της Χώρας (πρβλ. ΣΕ 986-8/2014 Ολομ., 1470/2016 Ολομ., 1087/2017 Ολομ., 719/2018 7μ., 464/2023 Ολομ., απόφ. 198/2012 του Συνταγματικού Δικαστηρίου της Ισπανίας, σκ. 11 και απόφ. της 17.5.2023 του Συνταγματικού Συμβουλίου της Γαλλίας, σκ. 22 & 49)*»[59].

Το Δικαστήριο εδώ θέτει ένα κατά πολύ αυστηρότερο πλαίσιο ελέγχου της ερμηνείας του νομοθέτη. Κριτήρια ελέγχου είναι όχι μόνο οι εθνικές συνταγματικές διατάξεις, αλλά επιπλέον και οι διατάξεις και αρχές υπερνομοθετικής ισχύος, αλλά και «το πνεύμα των εξελισσόμενων κοινωνικών συνθηκών και αντιλήψεων εντός και εκτός της Χώρας». Η έμφαση που δίνει το Δικαστήριο στις αποφάσεις των συνταγματικών δικαστηρίων άλλων εννόμων τάξεων και ιδίως στη νομολογία του ΕΔΔΑ, της οποίας τη συμβολή κρίνει μάλιστα καθοριστική ενόψει της εξάλειψης αρνητικών διακρίσεων σε βάρος των ομοφύλων, δείχνει ότι ενστερνίζεται σε μεγάλο βαθμό το προοδευτικό συνταγματικό αφήγημα περί διαρκούς διεύρυνσης της ελευθερίας και της ατομικής αυτονομίας. Προβαίνει μάλιστα στη σκ. 29 σε μία αναλυτική καταγραφή της εξέλιξης αυτής από τη δεκαετία του ’80 ως τις μέρες μας.

Εντός αυτού του πλαισίου, πώς μπορεί να γίνει νοητή μία υποχώρηση στο πεδίο προστασίας των δικαιωμάτων; Μήπως, αντιθέτως, η ανάληψη της σχετικής πρωτοβουλίας από τον νομοθέτη, δημιουργεί ανεπιστρεπτί νέα δεδομένα, ενεργοποιώντας συνταγματικές εγγυήσεις όπως η αρχή της ισότητας και της προστασίας του ιδιωτικού βίου, οι οποίες νοηματοδοτήθηκαν από τη θέσπιση

[58] G. Letsas, A Theory of Interpretation of the European Convention on Human Rights, 2007, σ. 74-75.

[59] ΣτΕ Ολ 392/2026, σκ. 28.

του γάμου μεταξύ των ομοφύλων; Δηλαδή, πρέπει να λάβουμε σοβαρά υπόψη μας το δεδομένο, το οποίο ανταποκρίνεται εξάλλου στη μέχρι τώρα ιστορική πραγματικότητα, η ελευθερία του νομοθέτη να νοείται ανέλεγκτη επί της ουσίας, μόνον εφόσον κινείται προς την κατεύθυνση της μεγιστοποίησης της ελευθερίας και όχι προς τον περιορισμό της[60].

Συναφώς, δεν μπορεί να αγνοηθεί η διάσταση της νομολογίας του ΕΔΔΑ, του οποίου οι αποφάσεις εντάσσονται στο εθνικό συνταγματικό μπλοκ και στην έννοια του επαυξημένου Συντάγματος[61]. Το ΕΔΔΑ συγκεκριμένα καταλείπει στον εθνικό νομοθέτη την ευχέρεια να ρυθμίσει νομικά τις σχέσεις μεταξύ ομόφυλων ζευγαριών[62], επιβάλλοντάς του όμως την υποχρέωση να το πράξει[63]. Δεν έχει κρίνει μέχρι στιγμής τη δυνατότητα «υπαναχώρησης» ενός κράτους-μέρους από την παρεχόμενη προστασία, σε περίπτωση προηγούμενης θέσπισης του γάμου των ομοφύλων και μεταγενέστερου περιορισμού ή κατάργησής του. Αποτελεί βέβαια γεγονός ότι δεν έχει αμφισβητηθεί συνολικά η «ευθύγραμμη» πορεία της νομολογίας του υπέρ της υπεράσπισης της ελευθερίας, παρότι τα τελευταία χρόνια υπάρχουν ενδείξεις «αντίστροφης εξέλιξης» στη νομολογία του[64].

Αντίστοιχα, στην πρόσφατη νομολογία του ΔΕΕ έχει αποκτήσει ιδιαίτερη σημασία η «αρχή της μη οπισθοδρόμησης» (non-regression principle) σε θέματα προάσπισης των ευρωπαϊκών αξιών, όπως κατοχυρώνονται στο άρθρο 2 ΣΕΕ, και ιδίως του Κράτους Δικαίου[65]. Σύμφωνα με την αρχή αυτή,

---

[60] Πρόκειται για το λεγόμενο «effet cliquet» στη Γαλλία ή για την αντίστοιχη «ratchet theory» στις ΗΠΑ, την οποία ανέπτυξε ο Δικαστής Brennan στην απόφαση Katzenbach v. Morgan, 384 U.S. 641 (υποσημείωση 10) (1966): «We emphasize that Congress' power under § 5 is limited to adopting measures to enforce the guarantees of the Amendment; § 5 grants Congress no power to restrict, abrogate, or dilute these guarantees».

[61] Ε. Βενιζέλος, Η μετεξέλιξη της έννοιας του Συντάγματος – Το «επαυξημένο Σύνταγμα», ΕφημΔΔ 6/2023, σ. 602-611.

[62] Βλ. ενδεικτικά, Schalk και Kopf κατά Αυστρίας, 2.11.2010.

[63] Fedotova κ.ά. κατά Ρωσίας, 17.1.2023 (ευρείας συνθέσεως)· και Oliari κ.ά. κατά Ιταλίας, 21.7.2015.

[64] S. van Drooghenbroeck, "Retour sur l'interprétation 'involutive' de la Convention européenne des droits de l'Homme", στο: Y. Cartuyvels et al (éd.), Le droit malgré tout, 2018, σ. 417-439.

[65] Η αρχή κατοχυρώθηκε για πρώτη φορά στο πεδίο αυτό με την απόφαση C-896/19, Repubblika κατά Il-Prim Ministru, 20.4.2021, σκ. 64. Βλ. σχετικά Κ.-Α. Πούλου, Οι αξίες της

η οποία επιβεβαιώθηκε πρόσφατα στην απόφαση του ΔΕΕ Επιτροπή κατά Ουγγαρίας σε υπόθεση που αφορούσε μάλιστα την προστασία του δικαιώματος στον σεξουαλικό προσανατολισμό, *«ένα κράτος μέλος δεν μπορεί να τροποποιήσει τη νομοθεσία του κατά τρόπο που να επιφέρει αποδυνάμωση της προστασίας των αξιών που κατοχυρώνονται στο εν λόγω άρθρο 2»*[66]. Παρότι το Δικαστήριο δεν έχει κρίνει προς το παρόν το ζήτημα της κατοχύρωσης του γάμου μεταξύ ομοφύλων, διαπιστώνουμε σε κάθε περίπτωση ότι η κατεύθυνση προς την οποία κινείται σαφώς η πολύ πρόσφατη νομολογία του είναι αυτή της «ευθύγραμμης προόδου», η οποία «κλειδώνει» ανεπιστρεπτί, χωρίς δυνατότητα ανατροπής.

Στην παραπάνω σκέψη, πρέπει να προστεθεί και μία ακόμα διάσταση. Η νομολογία τόσο του ΕΔΔΑ[67] όσο και του ΔΕΕ[68] επιβάλλει σε κράτη που δεν έχουν θεσπίσει τον γάμο των ομοφύλων την αναγνώριση του γάμου που έχει τελεστεί σε άλλη χώρα, περιορίζοντας έτι περαιτέρω την ελευθερία του νομοθέτη να ρυθμίζει κατά βούληση τις οικογενειακές σχέσεις εντός της εθνικής έννομης τάξης.

Υπό το φως όλων των παραπάνω, μπορεί να διατυπωθεί η άποψη ότι ενώ στο παρόν στάδιο της νομολογίας δεν υφίσταται υποχρέωση του εθνικού νομοθέτη να θεσπίσει τον γάμο μεταξύ των ομοφύλων, άπαξ και αναλάβει τη σχετική πρωτοβουλία, η κατάργησή του είναι ιδιαίτερα δυσχερής. Εκτός του ότι ο νέος καταργητικός νόμος θα πρέπει, με βάση την πρόσφατη απόφαση του ΣτΕ, να συνοδεύεται από μία ιδιαίτερα αυστηρή, αν όχι ασφυκτική, υποχρέωση αιτιολογίας, δεν είναι καθόλου σαφές αν η πράξη τελικά θα επιβιώσει του ελέγχου συμφωνίας της με την ΕΣΔΑ και το ενωσιακό πλαίσιο, από το ίδιο το Δικαστήριο που την έκρινε συνταγματική. Με άλλα λόγια, ενδεχομένως η ψήφιση του νόμου διαμορφώνει σταδιακά όχι ένα σχετικό, αλλά ένα απόλυτο κεκτημένο.

Ευρωπαϊκής Ένωσης στις εθνικές έννομες τάξεις: σε αναζήτηση μιας δύσκολης ισορροπίας, nomarchia.gr 19.2.2024.

66 C-769/22, Επιτροπή κατά Ουγγαρίας, 21.4.2026, σκ. 524.

67 Taddeucci και McCall κατά Ιταλίας, 30.6.2016.

68 C-713/23, Wojewoda Mazowiecki, 25.11.2025.

Επίλογος

Η πρόσφατη απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ σε συνδυασμό με την παλαιότερη απόφασή του για την επέκταση του συμφώνου συμβίωσης στα ομόφυλα ζευγάρια, είναι ιδιαίτερα σημαντική ως προς την κατανόηση της εξελικτικής ερμηνείας της έννοιας της οικογένειας και του γάμου, που κατοχυρώνονται στο κείμενο του Συντάγματος.

Αρχικά, επιβεβαιώνει μια σαφή τάση του ελληνικού Ανώτατου Δικαστηρίου να αφήνει το περιθώριο στον δημοκρατικά εκλεγμένο νομοθέτη να διαγιγνώσκει ο ίδιος το κατά πόσο και υπό ποια μορφή έχει συντελεστεί μεταβολή των κοινωνικών ηθών και αντιλήψεων, σε βαθμό που πρέπει να αποτυπωθεί στην ανάλογη ρύθμιση των οικογενειακών σχέσεων. Με αυτόν τον τρόπο, το Δικαστήριο φαίνεται να συντάσσεται με το γαλλικό Συνταγματικό Συμβούλιο.

Ωστόσο, μια προσεκτικότερη ανάγνωση της απόφασης αφήνει να φανεί μία προσέγγιση, δια της πλαγίας οδού, με το πρότυπο του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ, το οποίο προχώρησε σε απευθείας συνταγματοποίηση του δικαιώματος στον γάμο. Πολλά στοιχεία της απόφασης συνηγορούν υπέρ της άποψης ότι το Δικαστήριο, ακόμα και όταν παραθέτει αποσπάσματα της αιτιολογικής έκθεσης του ν. 5049/2024, επί της ουσίας διατυπώνει τις δικές του απόψεις, ενστερνιζόμενο πλήρως όχι μόνο την ανάγκη εξελικτικής ερμηνείας της έννοιας της οικογένειας, αλλά και επικυρώνοντας την ερμηνεία ως προς το περιεχόμενό της. Έτσι, περιβάλλει, εμμέσως, με συνταγματικές εγγυήσεις το δικαίωμα στον γάμο καθιστώντας ιδιαίτερα δυσχερή, αν όχι ανέφικτη, τη δυνατότητα νομοθετικής κατάργησής του.

Έτσι, αφενός μία απόπειρα κατάργησης του νόμου στο άμεσο μέλλον θα ήταν πολύ δύσκολα συμβατή με τη δικαιολόγηση του μέτρου, όπως αυτή διατυπώθηκε επ᾽ αφορμή της κρίσης της συνταγματικότητας του ν. 5089/2024. Αφετέρου, με την πάροδο του χρόνου, δεν μπορεί να αποκλειστεί η πιθανότητα η κατάργηση να είναι αντίθετη στο δίκαιο της ΕΣΔΑ ή το ενωσιακό δίκαιο, καθώς θα έχουν διαμορφωθεί κεκτημένα δικαιώματα, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή οποιαδήποτε «οπισθοδρόμηση».

Το Οικονομικό Σύνταγμα: Σύγχρονες προκλήσεις και προτάσεις αναθεώρησης*

Φερενίκη Παναγοπούλου

Εισαγωγή

Η σχέση μεταξύ δικαίου και οικονομίας αποτελεί ένα από τα πλέον σύνθετα και πολυδιάστατα πεδία της σύγχρονης συνταγματικής θεωρίας. Παρά την εκ πρώτης όψεως αυτονομία των δύο αυτών επιστημονικών κλάδων, η μεταξύ τους αλληλεπίδραση είναι διαρκής και ουσιώδης, καθώς οι κανόνες δικαίου όχι μόνο ρυθμίζουν, αλλά και διαμορφώνουν ενεργά το πλαίσιο εντός του οποίου οργανώνεται και αναπτύσσεται η οικονομική δραστηριότητα[1].

Το Σύνταγμα συνιστά ένα ανοικτό και δυναμικό σύστημα κανόνων, το οποίο δεν επιβάλλει ένα ενιαίο οικονομικό πρότυπο[2], αλλά επιτρέπει την ευέλικτη διαμόρφωση της οικονομικής πολιτικής εντός των ορίων που τίθενται από τα θεμελιώδη δικαιώματα και τις συνταγματικές αρχές. Υπ' αυτή την έννοια, το Σύνταγμα ενσωματώνει μια ιδιότυπη ισορροπία

* Θερμές ευχαριστίες εκφράζονται στον υποψήφιο διδάκτορα Νομικής του Δημοκριτείου Πανεπιστημίου Θράκης, Κωνσταντίνο Γ. Μουρτοπάλλα, για τον εποικοδομητικό διάλογο και τη συνδρομή του ως προς την αξιοποίηση και επεξεργασία της ιταλικής βιβλιογραφίας.

1 Βλ. S. Cassese, L'oscurità delle leggi ci fa male, Corriere della Sera 3.5.2025, όπου επισημαίνεται ότι η πολυπλοκότητα και η ασαφής διατύπωση των νόμων επιδρούν αρνητικά στην οικονομική δραστηριότητα και την οικονομική ανάπτυξη, επιβεβαιώνοντας τη στενή λειτουργική σχέση μεταξύ ποιότητας νομοθέτησης και οικονομικής προόδου. Βλ. επίσης Π. Παυλόπουλο, Η Κοινωνικοοικονομική «Ιδεολογία» του Συντάγματος. Οι παραδοσιακές συνιστώσες και οι σύγχρονες «φυγόκεντρες» οικονομικές τάσεις του, constitutionalism.gr 12.10.2022.

2 Βλ. Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο – Ατομικά Δικαιώματα, 4η έκδ., 2012, σ. 1001-1002.

μεταξύ φιλελευθερισμού και κρατικού παρεμβατισμού, αντανακλώντας τη σύνθετη «κοινωνικοοικονομική ιδεολογία» του[3].

Συγκεκριμένα, το άρθρο 106 του ισχύοντος Συντάγματος αποτελεί τη βάση του «Οικονομικού Συντάγματος», το οποίο διαθέτει έναν κοινωνικοοικονομικά «ουδέτερο» ή έστω «ανοικτό»[4] χαρακτήρα, καθόσον εγγυάται τόσο την ελευθερία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας όσο και τον παρεμβατικό και ρυθμιστικό ρόλο του Κράτους με σκοπό την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης και την προστασία του γενικού συμφέροντος. Το εν λόγω άρθρο συνιστά το θεμέλιο του συντονισμού της εθνικής οικονομίας και των δημόσιων παρεμβάσεων για την εκπλήρωση κοινωνικών σκοπών στη σφαίρα της αγοράς[5].

Προσέτι, η θέση του Συντάγματος απέναντι στην οικονομία αποτυπώνεται σε ένα πλέγμα συνταγματικών διατάξεων που συμπλέκουν το λεγόμενο «Οικονομικό Σύνταγμα» και αποτέλεσε ένα από τα κεντρικά ζητήματα που απασχόλησαν την Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή των Ελλήνων[6]. Η στόχευση περί συνδυασμού της οικονομικής ελευθερίας και της ιδιωτικής οικονομικής πρωτοβουλίας με την ιδέα της κοινωνικής δικαιοσύνης αποτυπώνεται από τον εισηγητή της πλειοψηφίας, Δ. Παπασπύρου: *«Άνευ της συνυπάρξεως μετά της ατομικής ελευθερίας και της κοινωνικής δικαιοσύνης οδηγούμεθα εις το άκρατον κεφαλαιοκρατικόν σύστημα του 19ου αιώνος, ότε αι λέξεις ελευθερία και ισότης δεν είχον το αυτό ειδικόν βάρος δι' όλους, απετέλουν προνόμιον των οικονομικώς ισχυρών. Η δημοκρατία της σήμερον είναι κοινωνική δημοκρατία, είναι δημοκρατία δι' όλους, τόσον από απόψεως συμμετοχής εις την παραγωγική προσπάθειαν και την εν γένει οικονομικήν ζωήν, όσον και από της απόψεως της δικαιωματικής απολαύσεως παροχών τας οποίας το κράτος εξασφαλίζει κατά λόγον των επί μέρους αναγκών»*[7].

---

[3] Βλ. Π. Παυλόπουλο, Η Κοινωνικοοικονομική «Ιδεολογία» του Συντάγματος, ό.π.

[4] Για το αν το Σύνταγμα καθιερώνει έναν «ουδέτερο» ή «ανοικτό» χαρακτήρα στις σχέσεις Κράτους και ιδιωτικής οικονομίας βλ. τις απόψεις των Μ. Σταθόπουλου, Οικονομική Ελευθερία, Οικονομικό Σύστημα και Σύνταγμα, ΤοΣ 1981, σ. 517 επ. (528)· καθώς και Α. Μάνεση/Α. Μανιτάκη, «Κρατικός παρεμβατισμός και Σύνταγμα», στο: Α. Μάνεσης/Α. Μανιτάκης/Γ. Παπαδημητρίου, Η υπόθεση Ανδρεάδη και το οικονομικό Σύνταγμα, 1991, σ. 25.

[5] Γ. Δελλής, «Άρθρο 106» στο: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), Σύνταγμα κατ' άρθρο ερμηνεία, ηλεκτρον. έκδ., 2023, σ. 11-12, διαθέσιμο στο: syntagmawatch.gr.

[6] Βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, Το «οικονομικό Σύνταγμα» του 1975, Καθημερινή 3.11.2020.

[7] Ibidem. Αξιοσημείωτο είναι ότι από τις προπαρασκευαστικές εργασίες του Συντάγματος του 1975 προκύπτει πως πηγή έμπνευσης του άρθρου 106 υπήρξε το άρθρο 41 του Ιταλικού

Το ισχύον Οικονομικό Σύνταγμα του 1975 αντικατοπτρίζει μια μεταπολιτευτική αντίληψη παρεμβατικού κράτους, η οποία έχει επανακαθοριστεί σε μεγάλο βαθμό από το ενωσιακό δίκαιο. Εύλογα γεννάται, λοιπόν, το ερώτημα αν το Οικονομικό Σύνταγμα ανταποκρίνεται το γε νυν έχον στις νέες προκλήσεις που επιβάλλει η οικονομία ή αν χρήζει αναθεώρησης. Στο πλαίσιο της παρούσης μελέτης επιχειρείται η ανάλυση της έννοιας του Οικονομικού Συντάγματος και η διατύπωση των κυριότερων προτάσεων συνταγματικής αναθεώρησής του.

I. Η έννοια

Το «Οικονομικό Σύνταγμα» συνιστά το σύνολο των συνταγματικών διατάξεων που ρυθμίζουν τις οικονομικές σχέσεις, την ιδιοκτησία, την επιχειρηματική ελευθερία και τον ρόλο του κράτους στην οικονομία. Στο Σύνταγμα της Ελλάδος, οι βασικές διατάξεις συναντώνται στα άρθρα 5 (οικονομική ελευθερία), 17 (προστασία ιδιοκτησίας), 22 (εργασία), 106 (οικονομικός προγραμματισμός και συντονισμός), 107 (προστασία των ξένων επενδύσεων), καθώς και στις δημοσιονομικές διατάξεις των άρθρων 75 και 78-80, που συγκροτούν το θεσμικό πλαίσιο της οικονομικής λειτουργίας του κράτους[8]. Η έννοια αυτή δεν περιορίζεται σε ένα απλό σύνολο κανόνων, αλλά αποτυπώνει τη συνταγματική οργάνωση της οικονομικής ζωής και τη θεσμική σχέση κράτους και αγοράς. Υπό την έννοια αυτή, το Οικονομικό Σύνταγμα αποτελεί τμήμα του τυπικού Συντάγματος που ρυθμίζει *«τις οικονομικές λειτουργίες του κράτους και τα μέσα και τα όρια της κρατικής οικονομικής παρέμβασης»*[9]. Πρόκειται, συνεπώς, για ένα σύνθετο κανονιστικό πλαίσιο, στο οποίο συνυπάρχουν τόσο οι διατάξεις των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων όσο και εκείνες

Συντάγματος. Είναι πράγματι εμφανείς ορισμένες ομοιότητες, ιδίως ως προς τα όρια ανάπτυξης της ιδιωτικής οικονομίας, η οποία δεν μπορεί να θίγει την ελευθερία και την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Βλ. Πρακτικά Συντάγματος (β΄ Υποεπιτροπή, συνεδρίαση 2η, 23.1.1975), σ. 350-351, καθώς και σ. 527, όπως παρατίθενται και σε Ο. Ζύγουρα, «Η οικονομική ανάπτυξη ως σκοπός και στόχος του κράτους κατά το άρθρο 106 του Συντάγματος», στο: Πρακτικά Επιστημονικού Συμποσίου του Πανεπιστημίου Πειραιώς και του Ελεγκτικού Συνεδρίου, Οικονομική Ανάπτυξη & Δίκαιο, 2017, σ. 183-194.

8 διαΝΕΟσις, Προτάσεις για τη Συνταγματική Αναθεώρηση (Οικονομία), Φεβρουάριος 2026, διαθέσιμο στο: dianeosis.org.

9 Ε. Βενιζέλος, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, 2021, σ. 23.

που καθορίζουν τη λειτουργία της αγοράς και τις παρεμβατικές δυνατότητες του κράτους[10].

Στο σημείο αυτό καθίσταται ιδιαιτέρως εμφανής η λειτουργική διάσταση του Οικονομικού Συντάγματος, βάσει της οποίας το δίκαιο και η οικονομία δεν αντιμετωπίζονται ως διακριτοί και αυτοτελείς πόλοι, αλλά ως αλληλεπιδρώντα πεδία, τα οποία διαμορφώνουν από κοινού το ρυθμιστικό περιβάλλον της αγοράς. Υπό την έννοια αυτή, η οικονομική ανάλυση του δικαίου έχει συμβάλει στην κατανόηση των κανόνων δικαίου ως μηχανισμών που παράγουν οικονομικά αποτελέσματα, τα οποία πρέπει να αξιολογούνται υπό το πρίσμα της αποτελεσματικότητας και της επίτευξης των επιδιωκόμενων στόχων[11].

Η προσέγγιση αυτή έχει επηρεάσει και τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας[12], το οποίο, ιδίως σε υποθέσεις οικονομικού χαρακτήρα, προβαίνει σε στάθμιση μεταξύ οικονομικών επιπτώσεων και συνταγματικών επιταγών. Ειδικότερα, έχει επισημανθεί ότι ο δικαστής δεν περιορίζεται σε έναν αφηρημένο έλεγχο νομιμότητας, αλλά λαμβάνει υπ᾽ όψιν του τα πραγματικά δεδομένα της οικονομικής ζωής, εξετάζοντας τις συνέπειες των ρυθμίσεων στην αγορά και την οικονομία[13]. Παράλληλα, η νομολογία έχει αναδείξει τη σημασία της αναλογικότητας και της προστασίας του δημοσίου συμφέροντος, ιδίως σε περιπτώσεις κρατικής παρέμβασης ή περιορισμού

---

10 Ibidem.

11 Π. Πικραμένος, «Δίκαιο και οικονομία, αυθύπαρκτες κοινωνικές συνιστώσες ή συγκοινωνούντα δοχεία», στο: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, Τιμητικός Τόμος για τον Αντώνη Μανιτάκη, 2019, σ. 53-65 (56-57).

12 Πρβλ. τη σταδιακή διαμόρφωση μιας νομολογιακής μεθοδολογίας του Συμβουλίου της Επικρατείας, η οποία προσεγγίζει τη σχέση δικαίου και οικονομίας μέσω στάθμισης των συνταγματικών επιταγών υπό το πρίσμα των οικονομικών συνεπειών. Ενδεικτικώς, ΣτΕ 1664/2011, ως προς τα όρια των επιτρεπτών περιορισμών της επαγγελματικής ελευθερίας, ΣτΕ 469/2012, αναφορικά με τη στάθμιση μεταξύ κανόνων ανταγωνισμού, ενωσιακού δικαίου και δημοσίου συμφέροντος· Ολομ. ΣτΕ 668/2012, ως προς τον έλεγχο συνταγματικότητας δημοσιονομικών μέτρων υπό συνθήκες οικονομικής κρίσης και την έκταση της διακριτικής ευχέρειας του νομοθέτη· καθώς και Ολομ. ΣτΕ 1738/2017, ιδίως ως προς την αρχή της ασφάλειας δικαίου και την προβλεψιμότητα των φορολογικών επιβαρύνσεων. Επίσης, αναφέρονται και οι πρόσφατες αποφάσεις Ολομ. ΣτΕ 190-191/2022, με τις οποίες επιβεβαιώθηκε η ανάγκη διατήρησης ουσιαστικού δημόσιου ελέγχου επί επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας λόγω της ζωτικής σημασίας των παρεχόμενων υπηρεσιών για το κοινωνικό σύνολο.

13 Π. Πικραμένος, «Δίκαιο και οικονομία», ό.π., σ. 58-60.

της οικονομικής ελευθερίας, επιβεβαιώνοντας ότι το Οικονομικό Σύνταγμα λειτουργεί ως πεδίο δυναμικής στάθμισης μεταξύ αντικρουόμενων αξιών[14].

Βασική συνιστώσα του ελληνικού οικονομικού Συντάγματος αποτελεί το άρθρο 106 Συντ., το οποίο αποτυπώνει με σαφήνεια τη διττή φύση του συστήματος: αφενός κατοχυρώνει την ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία, αφετέρου προβλέπει τον ενεργό ρόλο του κράτους στον προγραμματισμό και τον συντονισμό της οικονομικής δραστηριότητας. Ειδικότερα, κατά την παράγραφο 2, «*η ιδιωτική οικονομική πρωτοβουλία δεν επιτρέπεται να αναπτύσσεται εις βάρος της ελευθερίας και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή προς βλάβη της εθνικής οικονομίας*», ενώ παράλληλα το κράτος «*προγραμματίζει και συντονίζει την οικονομική δραστηριότητα στη Χώρα […] επιδιώκοντας να εξασφαλίσει την οικονομική ανάπτυξη όλων των τομέων της εθνικής οικονομίας*». Το ίδιο εξάλλου άρθρο προβλέπει ακόμη και τη δυνατότητα κρατικοποίησης επιχειρήσεων, αφού με νόμο «*μπορεί να ρυθμίζονται […] τα σχετικά με την εξαγορά επιχειρήσεων ή την αναγκαστική συμμετοχή σε αυτές του Κράτους ή άλλων δημόσιων φορέων, εφόσον οι επιχειρήσεις αυτές έχουν χαρακτήρα μονοπωλίου ή ζωτική σημασία για την αξιοποίηση των πηγών του εθνικού πλούτου, ή έχουν ως κύριο σκοπό την παροχή υπηρεσιών στο κοινωνικό σύνολο*». Με τον τρόπο αυτό, το Σύνταγμα δεν περιορίζεται σε μια φιλελεύθερη αντίληψη της οικονομίας, αλλά ενσωματώνει και στοιχεία παρεμβατικού ή κοινωνικού κράτους, επιβεβαιώνοντας τον μεικτό χαρακτήρα του ελληνικού οικονομικού συστήματος.

Η οικονομική ελευθερία, ως θεμελιώδης συνιστώσα του Οικονομικού Συντάγματος, δεν λειτουργεί μόνο ως ατομικό δικαίωμα αλλά και ως δομική αρχή της οικονομικής οργάνωσης. Η κατοχύρωσή της στο άρθρο 5 παρ. 1 Συντ. δεν εξαντλείται στην προστασία της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, αλλά συγκροτεί έναν βασικό άξονα λειτουργίας της αγοράς και της οικονομικής ζωής[15]. Η διττή αυτή φύση της οικονομικής ελευθερίας –ως ατομικού δικαιώματος και ως θεσμικής εγγύησης– αναδεικνύεται και στη συνταγματική προστασία του ελεύθερου ανταγωνισμού[16]. Η πραγμάτωση της οικονομικής ανάπτυξης

---

[14] Ibidem.

[15] Π. Παπαδάκη, Η συνταγματική κατοχύρωση των δικαιωμάτων της ελεύθερης ανάπτυξης της προσωπικότητας και της συμμετοχής στην κοινωνική, οικονομική και πολιτική ζωή της Χώρας, Συμβολή στην ερμηνεία των άρθρων 5 παρ. 1 και 106 του Συντάγματος, 1996, σ. 85-90, διαθέσιμο στο: phdtheses.ekt.gr/eadd.

[16] Κ. Γιαννακόπουλος, Προστασία του ελεύθερου ανταγωνισμού και διαφάνεια: όρια ή

προϋποθέτει την ουσιαστική ενεργοποίηση των επιμέρους εκφάνσεων της οικονομικής ελευθερίας. Ωστόσο, η ανάπτυξη αυτή δεν νοείται αποκομμένη από τις λοιπές συνταγματικές αξίες, αλλά εντάσσεται σε ένα ευρύτερο πλαίσιο δημοσίων πολιτικών που συνδυάζουν οικονομικούς, κοινωνικούς και περιβαλλοντικούς στόχους, υπό το πρίσμα της βιώσιμης ανάπτυξης[17].

Στο πλαίσιο αυτό, η ανάδειξη της οικονομικής ανάπτυξης ως συνταγματικού σκοπού του κράτους, ιδίως μέσω του άρθρου 106 Συντ., εντάσσεται στη γενικότερη θεωρία των κρατικών σκοπών[18]. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται με τη μετάβαση προς το σύγχρονο παρεμβατικό κράτος και ενισχύεται περαιτέρω από την επίδραση του ενωσιακού δικαίου, το οποίο επαναπροσδιορίζει τα όρια της κρατικής παρέμβασης και τη λειτουργία της αγοράς[19]. Συνολικά, το Οικονομικό Σύνταγμα συνιστά ένα δυναμικό και πολυεπίπεδο κανονιστικό σύστημα, το οποίο λειτουργεί ως πεδίο διαρκούς στάθμισης μεταξύ οικονομικής ελευθερίας, κοινωνικής προστασίας και δημοσίου συμφέροντος.

II. Η ανάγκη μεταρρύθμισης

1. Από τον κρατικό προγραμματισμό στη σύγχρονη οικονομική διακυβέρνηση

Οι προβλέψεις περί «Οικονομικού Συντάγματος» θεσπίστηκαν σε μια εποχή όπου το κράτος ήταν αποκλειστικός ρυθμιστής της οικονομίας και απουσίαζαν οι έννοιες του υγιούς ανταγωνισμού και της ελεύθερης αγοράς. Οι διατάξεις αυτές, όμως, θεωρούνται σε μεγάλο βαθμό αναχρονιστικές. Το Σύνταγμα του 1975 διαμορφώθηκε σε μια εποχή που δεν είχε κατά νουν την παγκοσμιοποίηση, την ένταξη της Ελλάδος στην Ευρωπαϊκή Ένωση, την κινητικότητα των κεφαλαίων αλλά και την αλματώδη ανάπτυξη της τεχνολογίας[20]. Υπ' αυτή την έννοια, η συνταγματική ρύθμιση της οικονο-

σκοποί του κρατικού παρεμβατισμού;, ΕφημΔΔ 6/2006, σ. 758-763 (758-759).

17 Π. Ι. Παραράς, Οικονομική Ελευθερία. Άρθρο 5 παρ. 1 Σ.: Οικονομικός Φιλελευθερισμός – Νεωτερική Διαδρομή και Συνταγματική Θεμελίωση, 2019, σ. 194-195.

18 Γ. Καραβοκύρης, Οι συνταγματικοί σκοποί. Το δημόσιο δίκαιο σε λειτουργική στροφή, e-book ελεύθερης πρόσβασης στο epoliteia.gr, 2024, σ. 98 επ.

19 Α. Βλαχογιάννης, Το Σύνταγμα στη νέα Ευρωπαϊκή οικονομική διακυβέρνηση, 2018, σ. 134-135.

20 Γ. Δελλής, «Επιτελική Σύνοψη», στο: διαΝΕΟσις, ό.π., σ. 5-12 (5).

μίας αποτύπωσε μια αντίληψη κατά την οποία το κράτος όφειλε όχι μόνο να εγγυάται την οικονομική ελευθερία, αλλά και να προγραμματίζει, να συντονίζει και, όπου απαιτείται, να παρεμβαίνει στην οικονομική δραστηριότητα για την προστασία του γενικού συμφέροντος και την εδραίωση της κοινωνικής ειρήνης[21].

Η ιστορική αυτή αφετηρία δεν αναιρεί τη σημασία του άρθρου 106 Συντ., αλλά καθιστά εμφανή την ανάγκη ανασχεδιασμού του. Η ελληνική οικονομία δεν λειτουργεί πλέον σε ένα κλειστό, εθνικά οριοθετημένο περιβάλλον, αλλά σε ένα πολυεπίπεδο σύστημα ευρωπαϊκής και διεθνούς οικονομικής διακυβέρνησης. Η ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η εφαρμογή των κανόνων της εσωτερικής αγοράς, η ενίσχυση των ανεξάρτητων ρυθμιστικών αρχών, η απελευθέρωση αγορών που άλλοτε οργανώνονταν ως κρατικά μονοπώλια και η ενσωμάτωση των κανόνων ανταγωνισμού έχουν μεταβάλει ουσιωδώς το πεδίο εφαρμογής του Οικονομικού Συντάγματος. Ωστόσο, ενώ η οικονομία είναι το πλέον ευμετάβλητο πεδίο της κοινωνικής ζωής, οι συνταγματικές διατάξεις που την αφορούν έχουν παραμείνει κατά βάση αμετάβλητες[22].

Η ανάγκη μεταρρύθμισης, επομένως, δεν πρέπει να νοηθεί ως απόρριψη του κοινωνικού χαρακτήρα του Συντάγματος, αλλά ως αναπροσαρμογή του τρόπου με τον οποίο το Σύνταγμα οργανώνει τη σχέση κράτους, αγοράς και κοινωνίας. Η μεταβολή δεν αφορά απλώς στην ένταση της κρατικής παρέμβασης, αλλά και τη φύση της. Το κράτος δεν είναι πλέον μόνο παραγωγός, ιδιοκτήτης ή άμεσος διαχειριστής οικονομικών δραστηριοτήτων· είναι ρυθμιστής, εγγυητής, επόπτης, συντονιστής και φορέας ευθύνης για την ομαλή λειτουργία αγορών που τελούν υπό συνθήκες ανταγωνισμού, ενωσιακής εποπτείας και τεχνολογικής μετάβασης. Η μεταρρύθμιση του οικονομικού Συντάγματος οφείλει, συνεπώς, να αποτυπώσει αυτή τη μετάβαση από το κράτος-επιχειρηματία στο κράτος-ρυθμιστή, χωρίς όμως να αποδυναμώσει τον συνταγματικό πυρήνα της κοινωνικής προστασίας[23].

---

[21] Π. Μαντζούφας, «Το συνταγματικό πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς εν όψει της Αναθεώρησης του Συντάγματος», στο: διαΝΕΟσις, ό.π., σ. 13-16 (14).

[22] Γ. Δελλής, «Επιτελική Σύνοψη», ό.π., σ. 5-12 (6).

[23] Ε. Βενιζέλος, Το Αναθεωρητικό Κεκτημένο. Το συνταγματικό φαινόμενο στον 21ο αιώνα και η εισφορά της αναθεώρησης του 2001, 2002, σ. 133 επ.

2. Η νομολογιακή εξέλιξη ως ένδειξη ανάγκης συνταγματικής αποσαφήνισης

Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας έχει ήδη λειτουργήσει ως μηχανισμός δυναμικής προσαρμογής[24] του Οικονομικού Συντάγματος. Σταδιακά διαμορφώνεται μια νομολογιακή μεθοδολογία που προσεγγίζει τη σχέση δικαίου και οικονομίας μέσω στάθμισης των συνταγματικών επιταγών υπό το πρίσμα των οικονομικών συνεπειών. Η στάθμιση αυτή δεν περιορίζεται σε έναν αφηρημένο έλεγχο νομιμότητας, αλλά λαμβάνει υπ' όψιν τη λειτουργία της αγοράς, τις επιπτώσεις των ρυθμίσεων στην οικονομική ελευθερία, τη δημοσιονομική συγκυρία, την ασφάλεια δικαίου και την ανάγκη προστασίας βασικών κοινωνικών αγαθών[25].

Ενδεικτική είναι η νομολογία για την επαγγελματική ελευθερία και τους περιορισμούς εισόδου σε επαγγελματικές δραστηριότητες. Η ΣτΕ 1664/2011 δέχθηκε ότι η επαγγελματική ελευθερία, ως ειδικότερη εκδήλωση του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ., μπορεί να περιοριστεί μόνο για λόγους δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος, οι οποίοι πρέπει να τελούν σε συνάφεια με το αντικείμενο και τον χαρακτήρα της ρυθμιζόμενης δραστηριότητας[26]. Αντιστοίχως, η ΣτΕ 469/2012 ανέδειξε τη σύνθετη στάθμιση μεταξύ κανόνων ανταγωνισμού, ενωσιακού δικαίου και προστασίας υπηρεσιών γενικού οικονομικού συμφέροντος ιδίως σε γεωγραφικά δυσπρόσιτες περιοχές, όπως οι νησιωτικές[27], ενώ

---

[24] Σύμφωνα με τη δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος το περιεχόμενο των συνταγματικών διατάξεων μεταπλάθεται εξελικτικά, χωρίς τυπική αναθεώρηση, υπό το φως των εκάστοτε κοινωνικοοικονομικών συνθηκών και της εξέλιξης των δικαιικών αντιλήψεων. Η προσέγγιση αυτή συνδέεται άρρηκτα με τη νομολογία, η οποία λειτουργεί ως κατεξοχήν φορέας της εν λόγω προσαρμογής, ιδίως μέσω της αναγνώρισης του Συντάγματος (και κατ' αναλογίαν της ΕΣΔΑ) ως «ζωντανού εργαλείου» (living instrument). Για το σύνολο των ανωτέρω βλ. Σπ. Βλαχόπουλο, Η δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος. Η προσαρμογή του συνταγματικού κειμένου στις μεταβαλλόμενες συνθήκες, 2014, ιδίως σ. 18, 104, 120-121 και 133.

[25] Π. Πικραμένος, «Δίκαιο και οικονομία», ό.π., σ. 57 επ.

[26] Η εν λόγω απόφαση αφορούσε στο καθεστώς αδειοδότησης φορτηγών δημόσιας χρήσης αυτοκινήτων, όπου η χορήγηση άδειας εξαρτιόταν από τη διαπίστωση «πραγματικής ανάγκης», ήτοι την εκτίμηση επάρκειας της υφιστάμενης προσφοράς μεταφορικών υπηρεσιών στην αγορά. Το ΣτΕ έκρινε ότι η προϋπόθεση αυτή λειτουργεί ως μηχανισμός προστασίας των ήδη δραστηριοποιούμενων μεταφορέων (κατόχων αδειών Φ.Δ.Χ.), περιορίζοντας την είσοδο νέων επαγγελματιών. Ως εκ τούτου, έκρινε ότι δεν συνιστά λόγο δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος και αντίκειται στην επαγγελματική ελευθερία (άρθρο 5 παρ. 1 Συντ.).

[27] Η εν λόγω απόφαση αφορούσε στην επιβολή τέλους σε προμηθευτές ηλεκτρικής ενέργειας

η Ολομ. ΣτΕ 668/2012, στο πλαίσιο της οικονομικής κρίσης[28], αναγνώρισε το αναγκαίο περιθώριο εκτίμησης[29] στον νομοθέτη ως προς τη λήψη δημοσιονομικών μέτρων, υπό τον έλεγχο πάντως της αναλογικότητας, της ισότητας στα δημόσια βάρη και του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η Ολομ. ΣτΕ 1738/2017 ενίσχυσε την αρχή της ασφάλειας δικαίου στον φορολογικό τομέα, ιδίως ως προς την προβλεψιμότητα των επιβαρύνσεων και την ανάγκη σαφών κανόνων παραγραφής[30].

Αξιοπρόσεκτο είναι ότι η ελληνική οικονομική κρίση ανέδειξε με ιδιαίτερη ένταση τη διαλεκτική μεταξύ επιτακτικού δημοσίου συμφέροντος και προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, όπως αποτυπώθηκε στην προμνημο-

---

για την κάλυψη του κόστους παροχής ρεύματος σε χαμηλές τιμές στα μη διασυνδεδεμένα νησιά, όπου, λόγω γεωγραφικής απομόνωσης και απουσίας διασύνδεσης με το ηπειρωτικό δίκτυο, η παραγωγή είναι ακριβότερη και διατηρείται καθεστώς περιορισμένου ανταγωνισμού. Το ΣτΕ δέχθηκε επί της αρχής τη θεμιτότητα του σκοπού (καθολική υπηρεσία) και του επιμερισμού του κόστους, πλην όμως έκρινε ότι το επίμαχο αντάλλαγμα αντίκειται στο ενωσιακό δίκαιο (οδηγία 2003/54/ΕΚ), καθόσον δεν καθορίζεται με διαφανή και αμερόληπτο τρόπο, ιδίως λόγω του διατηρούμενου μονοπωλίου της ΔΕΗ στα εν λόγω νησιά.

[28] Για μια πρώτη αποτίμηση βλ. K. Chryssogonos/St. I. Koutnatzis, «Die finanzielle Tragödie Griechenlands aus verfassungsrechtlicher und institutioneller Sicht: Feudalistische Grundstrukturen hinter demokratischer Oberfläche?», στο: Jahrbuch des öffentlichen Rechts des Gegenwart 60 (2012), σ. 401-429.

[29] Ι. Σαρμάς, «Η λήψη υπόψη εμπειρικών δεδομένων κατά τον έλεγχο της συνταγματικότητας διατάξεων με τις οποίες επιβάλλεται περικοπή αποδοχών (το ζήτημα της "αιτιολογίας" του νόμου)», στο: Το Σύνταγμα εν εξελίξει, ό.π., σ. 447-471, ιδίως σ. 450 επ., όπου επισημαίνεται ότι η Ολομ. ΣτΕ 668/2012 αναδεικνύει την αυξανόμενη σημασία της τεκμηρίωσης των νομοθετικών επιλογών μέσω εμπειρικών και ποσοτικών δεδομένων, ιδίως σε συνθήκες δημοσιονομικής κρίσης. Το Δικαστήριο, μολονότι συνεκτιμά τα στοιχεία αυτά για την αξιολόγηση της προσφορότητας και αναγκαιότητας των μέτρων, περιορίζεται σε οριακό έλεγχο της σχετικής εκτίμησης του νομοθέτη, αναγνωρίζοντάς του ευρύ περιθώριο διακριτικής ευχέρειας ως προς τη στάθμιση των επιδιωκόμενων σκοπών και των συνεπειών των μέτρων. Βλ. και Π. Μαντζούφα, Οικονομική κρίση και Σύνταγμα, 2014, σ. 110-115, ο οποίος την προμνημονευθείσα απόφαση τη χαρακτηρίζει ως λεπτή ισορροπία μεταξύ οριακού ελέγχου και αιτιολόγησης των επιλογών του νομοθέτη.

[30] Όπου το ΣτΕ έκρινε ότι οι διαδοχικές παρατάσεις της παραγραφής φορολογικών αξιώσεων, θεσπιζόμενες πλησίον της λήξεώς της, αντίκεινται στο άρθρο 78 παρ. 1-2 Συντ., υπό το πρίσμα της αρχής της ασφάλειας δικαίου. Ειδικότερα, υπογράμμισε ότι η προθεσμία παραγραφής οφείλει να καθορίζεται εκ των προτέρων, με τρόπο σαφή και επαρκώς προβλέψιμο για τον διοικούμενο, χωρίς να εξαρτάται από μεταγενέστερες ενέργειες της Διοίκησης. Για τα ανωτέρω βλ. Π. Πικραμένο, «Δίκαιο και οικονομία», ό.π., σ. 63 επ.

νευθείσα νομολογία αλλά και στη νομολογία των «μνημονιακών μέτρων» και τις αποφάσεις Ολομ. ΣτΕ 1114/2014[31], 2194/2014[32] και 2887/2015[33]. Συγκεκριμένα, διαφαίνεται η αρχική αναγνώριση ευρέος περιθωρίου εκτίμησης του νομοθέτη υπό συνθήκες δημοσιονομικής ανάγκης, και η μεταγενέστερη ενίσχυση του ελέγχου αναλογικότητας, της απαίτησης ειδικής τεκμηρίωσης και της συνεκτίμησης των σωρευτικών επιπτώσεων των μέτρων. Η εξέλιξη αυτή καταδεικνύει ότι η ανθεκτικότητα του Συντάγματος[34], κατά την περίοδο της οικονομικής κρίσης, συνίστατο όχι σε αναστολή ή αποδυνάμωση της κανονιστικής ισχύος των δικαιωμάτων, αλλά σε μια διαδικασία ερμηνευτικής προσαρμογής και αναδιαμόρφωσης του προστατευτικού τους πεδίου, εντός των ορίων του πυρήνα τους και υπό την εγγύηση διαρκούς δικαστικού ελέγχου, ο οποίος λειτούργησε και ως μηχανισμός εξισορρόπησης έναντι των πιέσεων της κρίσης.

Η ίδια νομολογιακή λογική εμφανίζεται ακόμη εντονότερα στο πεδίο των επιχειρήσεων κοινής ωφέλειας. Η νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, ιδίως με τις πρόσφατες αποφάσεις (Ολομ.) 190-191/2022, ανέδειξε ότι

---

[31] Στην εν λόγω απόφαση το ΣτΕ έκρινε ότι η ρύθμιση του PSI, ήτοι η υποχρεωτική συμμετοχή του ιδιωτικού τομέα στην αναδιάρθρωση του ελληνικού δημοσίου χρέους μέσω «κουρέματος» της ονομαστικής αξίας των ομολόγων και αναδιάταξης των όρων αποπληρωμής τους, συνιστά θεμιτό περιορισμό περιουσιακών αξιώσεων, ερειδόμενο σε επιτακτικό λόγο γενικού συμφέροντος και μη υπερβαίνοντα, υπό καθεστώς οριακού ελέγχου, τα όρια της αναλογικότητας, ενόψει και του εγγενούς επενδυτικού κινδύνου των σχετικών τίτλων.

[32] Με την εν λόγω απόφαση το ΣτΕ προέβη σε εντατικοποιημένο έλεγχο, απαιτώντας προηγούμενη, ειδική και τεκμηριωμένη εκτίμηση του δημοσιονομικού οφέλους, κρίνοντας ότι οι επίμαχες περικοπές παραβιάζουν την αρχή της αναλογικότητας, ιδίως ενόψει των σωρευτικών επιβαρύνσεων που είχαν ήδη υποστεί οι θιγόμενοι (στρατιωτικοί) από διαδοχικά μέτρα, οδηγώντας σε υπέρμετρη προσβολή των αποδοχών τους.

[33] Στην εν λόγω απόφαση το ΣτΕ έκρινε ότι οι περικοπές συντάξεων του δευτέρου Μνημονίου αντίκεινται στο Σύνταγμα, καθόσον δεν προηγήθηκε ειδική, εμπεριστατωμένη και επιστημονικώς τεκμηριωμένη μελέτη, ικανή να θεμελιώσει την προσφορότητα και αναγκαιότητά τους, ιδίως υπό το πρίσμα των σωρευτικών επιπτώσεων, με συνέπεια την προσβολή του πυρήνα του κοινωνικοασφαλιστικού δικαιώματος και την παραβίαση της αρχής της αναλογικότητας.

[34] Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, Η Ανθεκτικότητα του Συντάγματος. Συνταγματική αλλαγή, δικαιώματα και κυριαρχία σε συνθήκες κρίσης, 2016, σ. 122-133. Βλ. και την ηλεκτρονική έκδοση: Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, Η συνταγματική ανθεκτικότητα στη δοκιμασία των κρίσεων. Κρίση ασφάλειας, οικονομική κρίση, πανδημία και Σύνταγμα, e-book ελεύθερης πρόσβασης, 2022, σ. 237-242.

σε τομείς μονοπωλιακού χαρακτήρα ή ζωτικής σημασίας για το κοινωνικό σύνολο η απλή κρατική εποπτεία δεν επαρκεί, όταν αποδυναμώνεται ο ουσιαστικός έλεγχος του Δημοσίου επί της διοίκησης και της στρατηγικής των επιχειρήσεων[35]. Αντιθέτως, απαιτείται διατήρηση πραγματικού ελέγχου, ακόμη και μέσω του μετοχικού κεφαλαίου, ώστε να διασφαλίζεται η συνεχής, καθολική και προσιτή παροχή των σχετικών υπηρεσιών. Η νομολογία για την ΕΥΔΑΠ και την ΕΥΑΘ επιβεβαιώνει ότι η ύδρευση και η αποχέτευση δεν αποτελούν απλώς οικονομικές δραστηριότητες, αλλά υπηρεσίες ζωτικής σημασίας για την αξιοπρεπή διαβίωση και την κοινωνική συνοχή[36].

Η εξέλιξη αυτή υποδηλώνει ότι το Σύνταγμα έχει ήδη προσαρμοστεί ερμηνευτικά στις σύγχρονες ανάγκες. Ωστόσο, η νομολογιακή προσαρμογή δεν μπορεί να υποκαταστήσει πλήρως τη συνταγματική σαφήνεια. Όταν κρίσιμα ζητήματα, όπως ο δημόσιος έλεγχος επί βασικών δικτύων, η προστασία μονοπωλιακών υπηρεσιών κοινής ωφέλειας, η φορολογική αποκέντρωση ή η σχέση ιδιωτικής πρωτοβουλίας και κοινωνικών αγαθών, επιλύονται κυρίως ερμηνευτικά, ανακύπτει ζήτημα συνταγματικής ορθότητας. Η αναθεώρηση θα μπορούσε να λειτουργήσει όχι ως ρήξη με τη νομολογία, αλλά ως συνταγματική υποδοχή και αποσαφήνιση νομολογιακών παραδοχών που έχουν ήδη διαμορφωθεί.

3. Η ενίσχυση της κοινωνικής και εδαφικής συνοχής ως συνιστώσας του Οικονομικού Συντάγματος

Η ανάγκη μεταρρύθμισης του Οικονομικού Συντάγματος δεν αφορά μόνο την αγορά, αλλά και το κοινωνικό κράτος. Το ισχύον Σύνταγμα δεν διαχωρίζει πλήρως την οικονομική οργάνωση από την κοινωνική προστασία, αλλά αντιθέτως, το άρθρο 106 Συντ. πρέπει να ερμηνεύεται σε συνδυασμό με τα άρθρα 21 και 25 Συντ., δηλαδή με τις διατάξεις που θεμελιώνουν την

[35] Π. Μαντζούφας/Ε. Λάππα, Η συνταγματική διάσταση του ελέγχου των υπηρεσιών ύδρευσης. Σχόλιο με αφορμή τις ΟλΣτΕ 190 και 191/2022 και την πρόσφατη αναθεώρηση του Συντάγματος, constitutionalism.gr 5.4.2022.

[36] Π. Παυλόπουλος, Τα όρια περιορισμού του συνταγματικώς κατοχυρωμένου κρατικού παρεμβατισμού. Σχόλιο στις αποφάσεις ΣτΕ (Ολ) 190-191/2022 για την κατά το Σύνταγμα έκταση του ελέγχου και της εποπτείας του Δημοσίου επί των Δημόσιων Επιχειρήσεων, constitutionalism.gr 8.2.2022.

κοινωνική αποστολή του κράτους και την εγγύηση του κοινωνικού κράτους δικαίου. Υπό την έννοια αυτή, η οικονομική ανάπτυξη δεν αποτελεί ουδέτερο μέγεθος, αλλά συνταγματικά οργανωμένο στόχο που οφείλει να υπηρετεί την κοινωνική συνοχή[37].

Στο πλαίσιο αυτό, εντάσσεται και η συνταγματική κατοχύρωση του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος[38], που προστέθηκε με την αναθεώρηση του 2019 στο άρθρο 21 παρ. 1 Συντ. Η προσθήκη αυτή αποκτά ιδιαίτερη σημασία για την παρούσα προβληματική, καθόσον καταδεικνύει ότι το Οικονομικό Σύνταγμα δεν δύναται να εξαντλείται ούτε στην κατοχύρωση της ελευθερίας της αγοράς ούτε στην οργάνωση της δημοσιονομικής λειτουργίας του κράτους, αλλά οφείλει να περιλαμβάνει και έναν κατώτατο, θεσμικά εγγυημένο πυρήνα κοινωνικής προστασίας. Η ίδια συλλογιστική δύναται να επεκταθεί και στο πεδίο των υπηρεσιών κοινής ωφέλειας. Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες αποδυναμώνεται η πρόσβαση σε βασικές δημόσιες υπηρεσίες, δεν θίγεται μόνο η αποτελεσματικότητα της κοινωνικής πολιτικής, αλλά υπονομεύεται ευθέως και η ισότιμη συμμετοχή των πολιτών στην κοινωνική και οικονομική ζωή. Ιδίως σε νησιωτικές, ορεινές και παραμεθόριες περιοχές, η συρρίκνωση κρίσιμων υπηρεσιών συνεπάγεται όχι μόνον την όξυνση κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων, αλλά και φαινόμενα δημογραφικής αποψίλωσης και ενδεχόμενης αποδυνάμωσης της κρατικής παρουσίας. Υπό τα δεδομένα αυτά, η ιδέα της διασφάλισης ελάχιστων εγγυημένων επιπέδων παροχών, προσλαμβάνει αυξημένη συνταγματική βαρύτητα[39].

---

[37] Ibidem.

[38] Για μια συνολική θεώρηση της εισαγωγής της αξιοπρεπούς διαβίωσης και του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος στο Σύνταγμα (ως δεύτερο εδάφιο της παρ. 1 του άρθρου 21) βλ. Σ. Χριστοφορίδου, «Άρθρο 21 παρ. 1β», στο: Ε. Βενιζέλος (επιμ.), Το Ελληνικό Σύνταγμα. Κατ' άρθρο ερμηνεία, 2025, σ. 1055-1078.

[39] Η ιδέα της διασφάλισης ενός ελάχιστου επιπέδου αξιοπρεπούς διαβίωσης συμπληρώνεται, σε συνταγματικό επίπεδο, από την έννοια των ελάχιστων ή, ακριβέστερα, ουσιωδών επιπέδων παροχών, τα οποία λειτουργούν ως το συλλογικό της αντίστοιχο: το πρώτο διαθέτει πρωτίστως ατομικό χαρακτήρα, ενώ το δεύτερο αποτυπώνει μια συλλογική –κατά βάση εδαφικά προσδιορισμένη– εγγύηση ομοιόμορφης παροχής δημοσίων υπηρεσιών (π.χ. ταχυδρομικές υπηρεσίες ή πρωτοβάθμια υγεία) στο σύνολο της επικράτειας. Στο συγκριτικό δίκαιο, η παράλληλη αυτή εξέλιξη επιβεβαιώνεται τόσο μέσω της ρητής κατοχύρωσης του δικαιώματος σε βασικούς όρους διαβίωσης (π.χ. άρθρο 19 Φινλανδικού Συντάγματος, άρθρο 39 Σλοβακικού Συντάγματος) όσο και μέσω της σύνδεσής του με συστήματα κοινωνικής

Η προοπτική αυτή συνδέεται άμεσα με την ειδική μέριμνα[40] του άρθρου 106 παρ. 1 Συντ. υπέρ των ορεινών, νησιωτικών και παραμεθόριων περιοχών, η οποία δεν πρέπει να εκλαμβάνεται αποκλειστικώς υπό αναπτυξιακό πρίσμα, αλλά και ως έκφανση της αρχής της κοινωνικής και εθνικής συνοχής. Σε γεωγραφικά ευαίσθητες περιοχές, όπως η Θράκη, η νησιωτική Ελλάδα ή οι ορεινές κοινότητες, η οικονομική πολιτική δεν είναι δυνατόν να αποσυνδεθεί από παραμέτρους όπως η δημογραφική ανθεκτικότητα, η απρόσκοπτη πρόσβαση σε βασικές υπηρεσίες, η προστασία κρίσιμων φυσικών και οικονομικών πόρων και η διατήρηση μιας λειτουργικά επαρκούς κρατικής παρουσίας. Υπό την έννοια αυτή, το Οικονομικό Σύνταγμα καλείται να λειτουργήσει όχι μόνον ως πλαίσιο ρύθμισης της αγοράς, αλλά και ως εγγύηση της εδαφικής ισορροπίας και συνοχής της Χώρας.

4. Η τοπικότητα του φόρου και η δημοσιονομική αυτονομία των ΟΤΑ ως εκφάνσεις της εδαφικής συνοχής στο πλαίσιο του Οικονομικού Συντάγματος

Η μεταρρύθμιση του Οικονομικού Συντάγματος πρέπει να εξεταστεί και υπό το πρίσμα της δημοσιονομικής αποκέντρωσης. Η συζήτηση για την απόδοση του ΕΝΦΙΑ ή μέρους αυτού στους ΟΤΑ συνδέεται με ένα ευρύτερο ζήτημα: την ανάγκη ενίσχυσης της οικονομικής αυτοτέλειας της τοπικής αυτοδιοίκησης. Η σχετική πρόταση της Τράπεζας της Ελλάδος[41] εδράζεται στην παραδοχή ότι ο ΕΝΦΙΑ, ως φόρος επί της ακίνητης περιουσίας, συνδέεται

πρόνοιας ή της ερμηνευτικής του θεμελίωσης στην ανθρώπινη αξία και το κοινωνικό κράτος (άρθρα 1 παρ. 1 και 20 παρ. 1 του Θεμελιώδους Νόμου). Ιδίως στο Ιταλικό Σύνταγμα, τα ελάχιστα επίπεδα παροχών (άρθρο 117, παρ. 2) δεν ταυτίζονται ούτε με το ελάχιστο όριο προστασίας ούτε με τον απαραβίαστο πυρήνα, αλλά λειτουργούν ως ενδιάμεσος μηχανισμός εξισορρόπησης μεταξύ ισότητας και εδαφικής διαφοροποίησης. Για τη δικαιοσυγκριτική αναφορά βλ. Σ. Χριστοφορίδου, «Άρθρο 21 παρ. 1β», ό.π., σ. 1064, ενώ για το ιταλικό μοντέλο βλ. S. Aru, "Livelli minimi" (di garanzia), "livelli essenziali" (delle prestazioni) e "nucleo irriducibile" (dei diritti), federalismi.it 5.11.2025, διαθέσιμο στο: federalismi.it/nv14/articolo-documento.cfm?artid=52738.

[40] Δ. Σκιαδάς, Νομική διάσταση της Νησιωτικότητας: ερμηνεία των ρυθμίσεων του Συντάγματος και της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΕφημΔΔ 2/2017, σ. 224-236.

[41] Βλ. Έκθεση του Διοικητή της Τράπεζας της Ελλάδος για το έτος 2024, σ. 165 επ., διαθέσιμη στο: bankofgreece.gr/Publications/ekthdkth2024.pdf.

άμεσα με τον τόπο εντοπισμού του φορολογητέου αντικειμένου, ήτοι εντός των γεωγραφικών ορίων εκάστου δήμου, και ότι, κατά συνέπεια, τα έσοδα από αυτόν θα μπορούσαν να αποτελέσουν βάση ενίσχυσης της δημοσιονομικής αυτονομίας των ΟΤΑ, υποκαθιστώντας εν μέρει τις μεταβιβάσεις από τον κρατικό προϋπολογισμό[42].

Η πρόταση αυτή ερείδεται σε σαφή συνταγματική λογική. Η τοπική αυτοδιοίκηση δεν δύναται να θεωρηθεί ουσιαστικά αυτοτελής όταν η χρηματοδότησή της εξαρτάται σχεδόν αποκλειστικώς από μεταβιβαστικές ροές του κεντρικού κράτους. Αντιθέτως, η ύπαρξη ιδίων πόρων συνιστά αναγκαία προϋπόθεση για την πραγμάτωση της διοικητικής και δημοσιονομικής της αυτοτέλειας, ενισχύοντας τη λογοδοσία, τη διαφάνεια και, κυρίως, τη λειτουργική σύνδεση μεταξύ της φορολογικής επιβάρυνσης και της ικανοποίησης των τοπικών αναγκών. Στο πλαίσιο αυτό, η φορολογία επί της ακίνητης περιουσίας εμφανίζει χαρακτηριστικά που την καθιστούν ιδιαιτέρως πρόσφορη για την τοπική χρηματοδότηση, καθόσον συνδέεται με σταθερή και γεωγραφικά προσδιορίσιμη φορολογική βάση, καθώς και με το επίπεδο τοπικής ανάπτυξης, τις υποδομές και τις παρεχόμενες υπηρεσίες εκ μέρους των ΟΤΑ[43].

Ωστόσο, η φορολογική αποκέντρωση δεν δύναται να νοηθεί αποκομμένη από την αρχή της εδαφικής συνοχής. Οι ΟΤΑ δεν διαθέτουν ομοιόμορφη φορολογική βάση. Αντιθέτως, υφίστανται σημαντικές αποκλίσεις ως προς το ύψος και τη δομή της ακίνητης περιουσίας εντός των γεωγραφικών τους

---

[42] Ν. Τσάτσος/Μ. Ζώη, Προτάσεις για την ενίσχυση της οικονομικής αυτοδυναμίας και οικονομικής αποτελεσματικότητας των Δήμων. Η φορολογία των ακινήτων ως πηγή χρηματοδότησης, 2021, σ. 99 επ., διαθέσιμο στο: dianeosis.org.

[43] Ibidem, σ. 81 επ., όπου εκτός των άλλων διασυνδέει τη δημοσιονομική αυτοτέλεια των ΟΤΑ με τη διασφάλιση ενός ελάχιστου επιπέδου παρεχόμενων υπηρεσιών, η οποία αναπτύχθηκε ως προς τη συνταγματικοπολιτική της αξία στην προηγούμενη ενότητα. Η ιδέα της τοπικότητας του φόρου και της αξιοποίησής του από τις τοπικές αρχές προς διασφάλιση της δημοσιονομικής τους αυτονομίας ανευρίσκεται ήδη στα μέσα του 20ού αιώνα στις φιλελεύθερες ιδέες του Luigi Einaudi, οι οποίες επηρέασαν, ως προς το συγκεκριμένο σημείο, τις αντίστοιχες ρυθμίσεις του Ιταλικού Συντάγματος, όπως σημειώνει ο G. Armao, Luigi Einaudi e l'autonomia regionale: una predica (ancora) utile per il regionalismo differenziato, Il diritto dell'economia, anno 70, 1/2024, σ. 111-136, διαθέσιμο στο: ildirittodelleconomia.it/2024/05/27/gaetano-armao-luigi-einaudi-e-lautonomia-regionale-una-predica-ancora-utile-per-il-regionalismo-differenziato/.

ορίων. Ένας δήμος με υψηλές αντικειμενικές αξίες και εκτεταμένη ακίνητη περιουσία δύναται να αντλήσει σημαντικά έσοδα, ενώ, αντιθέτως, ένας ορεινός, νησιωτικός ή παραμεθόριος δήμος, με περιορισμένη φορολογική βάση, διατρέχει τον κίνδυνο δημοσιονομικής υστέρησης και λειτουργικής αποδυνάμωσης.

Υπό τα δεδομένα αυτά, η ενδεχόμενη συνταγματική αναγνώριση της τοπικότητας του φόρου οφείλει να συνοδεύεται από κατάλληλους μηχανισμούς εξισορρόπησης, οι οποίοι θα διασφαλίζουν την αποτροπή εδαφικών ανισοτήτων και τη διατήρηση ενός ελάχιστου επιπέδου παροχών σε ολόκληρη την Επικράτεια. Η ανάγκη αυτή αποκτά ιδιαίτερη ένταση στο πλαίσιο της ευρωπαϊκής έννομης τάξης, όπου η οικονομική, κοινωνική και εδαφική συνοχή αναγνωρίζεται ως θεμελιώδης στόχος της Ένωσης και κοινή αρμοδιότητα μεταξύ αυτής και των κρατών μελών[44].

Προς την ίδια κατεύθυνση κινείται και η ελληνική νομολογία[45], η οποία έχει αναγνωρίσει ότι η συνταγματική αρχή της φορολογικής νομιμότητας δεν αποκλείει, υπό προϋποθέσεις, την παροχή εξουσιοδότησης προς τους ΟΤΑ για τον καθορισμό στοιχείων τοπικών φόρων, εφόσον τα ουσιώδη στοιχεία τους καθορίζονται από τον νόμο και εξυπηρετείται η κάλυψη τοπικών αναγκών. Υπό την έννοια αυτή, η τοπικότητα του φόρου δεν αποτελεί απλώς επιλογή δημοσιονομικής πολιτικής, αλλά δύναται να ενταχθεί σε ένα συνταγματικά ανεκτό πλαίσιο ενίσχυσης του αυτοδιοίκητου των ΟΤΑ.

5. Η ανώτατη εκπαίδευση ως πεδίο άσκησης της οικονομικής ελευθερίας

Ιδιαίτερη θέση στη συζήτηση για τη μεταρρύθμιση του Οικονομικού Συντάγματος κατέχει πλέον και το πεδίο της ανώτατης εκπαίδευσης. Η πρόσφατη νομολογία της Ολομέλειας του Συμβουλίου της Επικρατείας, ιδίως η Ολομ. ΣτΕ 1918/2025, ανέδειξε το ζήτημα της λειτουργίας παραρτημάτων αλλοδαπών πανεπιστημίων στην Ελλάδα υπό το πρίσμα της ελευθερίας εγκατάστασης, του ενωσιακού δικαίου, της GATS και της ακαδημαϊκής ελευθερίας[46]. Η

[44] S. Slander/P. Wostner, Additionality of European Cohesion Policy, European Review 2018, σ. 721-737.

[45] Βλ. Ολομ. ΣτΕ 3330/2014.

[46] Για το σύνολο των προβληματισμών που ανέκυψαν από την εν λόγω απόφαση και

υπόθεση αυτή είναι κρίσιμη, διότι μεταφέρει τη συζήτηση περί οικονομικής ελευθερίας σε έναν χώρο που παραδοσιακά θεωρείτο κατεξοχήν δημόσιος: την ανώτατη εκπαίδευση.

Το κρίσιμο σημείο δεν είναι να αντιμετωπιστεί η εκπαίδευση ως απλή εμπορική δραστηριότητα. Αντιθέτως, η ίδια η νομολογία υπογραμμίζει ότι η λειτουργία μη κρατικών ή αλλοδαπών πανεπιστημιακών δομών μπορεί να γίνει ανεκτή μόνο υπό αυστηρές εγγυήσεις ποιότητας, ακαδημαϊκής ελευθερίας και μη κερδοσκοπικού ή πάντως μη αμιγώς εμπορικού χαρακτήρα, ανάλογα με το ειδικό καθεστώς. Η σημασία της Ολομ. ΣτΕ 1918/2025 έγκειται στο ότι εντάσσει την ανώτατη εκπαίδευση σε ένα σύνθετο πεδίο όπου συνυπάρχουν η ελευθερία εγκατάστασης, η οικονομική ελευθερία, η ελεύθερη παροχή υπηρεσιών, η ακαδημαϊκή ελευθερία και η συνταγματική αποστολή του κράτους για την προστασία του επιπέδου της παιδείας[47].

Υπό την έννοια αυτή, τα πανεπιστήμια αποτελούν χαρακτηριστικό παράδειγμα της ανάγκης μεταρρύθμισης του Οικονομικού Συντάγματος. Η οικονομική ελευθερία δεν αφορά πλέον μόνο την παραδοσιακή επιχειρηματική δραστηριότητα, αλλά και σύνθετες μορφές παροχής υπηρεσιών υψηλής κοινωνικής σημασίας, όπως η εκπαίδευση, η υγεία, η ενέργεια, η ύδρευση και οι ψηφιακές υποδομές. Η πρόκληση για το Σύνταγμα είναι να διακρίνει ανάμεσα στην επιτρεπτή άσκηση οικονομικής ελευθερίας και στην εμπορευματοποίηση κοινωνικών αγαθών.

Το ζήτημα αυτό συνδέεται άμεσα με την ευρύτερη προβληματική του Οικονομικού Συντάγματος: ποια πεδία πρέπει να παραμένουν υπό αυξημένη δημόσια εγγύηση και ποια μπορούν να ανοιχθούν σε ιδιωτική ή διεθνή πρωτοβουλία;

αποτέλεσαν αντικείμενο σχολιασμού, βλ. ΕφημΔΔ 5/2025 ως εξής: Ε. Βενιζέλος, Σύνοψη της θεωρίας του «επαυξημένου Συντάγματος» και εφαρμογή της στην αξιολόγηση της ΣτΕ Ολ. 1918/2025 για τα νομικά πρόσωπα πανεπιστημιακής εκπαίδευσης του ν. 5094/2024, σ. 533-542, Ν. Παπασπύρου, Σύμφωνη ερμηνεία και προδικαστική παραπομπή (ζητήματα μεθοδολογίας και οικονομίας του ευρωπαϊκού συνταγματικού χώρου), σ. 543-563, Χ. Τσιλιώτης, Σημεία επαίνου και κριτικής σε μία ιστορική απόφαση (ΣτΕ Ολ. 1918/2025), σ. 564-583. Για τη συστηματοποίηση και συγκέντρωση του μεγαλύτερου μέρους των απόψεων της θεωρίας βλ. και syntagmawatch.gr/trending-issues-tag/arthro-16-syntagmatos/.

[47] Βλ. σκέψη 28 της απόφασης.

III. Προτάσεις αναθεώρησης

Η ανάγκη αναθεώρησης του ελληνικού «Οικονομικού Συντάγματος» αναδεικνύεται, υπό το πρίσμα των ανωτέρω, όχι ως ρήξη με τη συνταγματική παράδοση, αλλά ως συστηματική προσαρμογή της σε ένα ήδη μεταβαλλόμενο κανονιστικό και πραγματικό περιβάλλον. Η λεγόμενη «ευρωποίηση» του Οικονομικού Συντάγματος, η οποία έχει συντελεσθεί σε μεγάλο βαθμό μέσω της επιρροής του ενωσιακού δικαίου και της νομολογίας, έχει ήδη μετατοπίσει το ερμηνευτικό κέντρο βάρους προς ένα αγορακεντρικότερο και περισσότερο ρυθμιστικά εξειδικευμένο πρότυπο οικονομικής οργάνωσης[48]. Η συνταγματική αναθεώρηση καλείται, επομένως, να υποδεχθεί εκείνο που ήδη λειτουργεί ως «υλική συνταγματική πραγματικότητα»[49].

Στο πλαίσιο αυτό, η αναθεώρηση των άρθρων 78, 79, 106 και 107 Συντ. δεν αποσκοπεί στην πλήρη μεταβολή της κατεύθυνσης της κρατικής οικονομικής πολιτικής, αλλά στην αποτύπωση της μετάβασης από ένα παρεμβατικό, κρατικοκεντρικό πρότυπο σε ένα σύνθετο σύστημα κοινωνικής οικονομίας της αγοράς, όπου η κρατική παρέμβαση λειτουργεί συμπληρωματικά και εγγυητικά έναντι της αγοράς. Η επιλογή αυτή εναρμονίζεται με τη βασική διαπίστωση ότι το ισχύον συνταγματικό κείμενο διαμορφώθηκε σε ιστορικές συνθήκες που δεν προέβλεπαν την ένταση της παγκοσμιοποίησης, την ενωσιακή οικονομική διακυβέρνηση, αλλά και την ψηφιακή και τεχνολογική μετάβαση της οικονομίας.

Κατ᾽ αρχάς, κεντρική θέση στις προτάσεις αναθεώρησης καταλαμβάνει η αναδιατύπωση του άρθρου 106 Συντ., με στόχο τη ρητή ενσωμάτωση του προτύπου της κοινωνικής οικονομίας της αγοράς, τη σύνδεσή του με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης και την ανάδειξη του κράτους ως ρυθμιστή και εγγυητή της εύρυθμης λειτουργίας των αγορών. Η αναγνώριση του ελεύθερου ανταγωνισμού ως συνταγματικά προστατευόμενου θεσμού, σε συνδυασμό με τη συνταγματική κατοχύρωση της Επιτροπής Ανταγωνισμού ως ανεξάρτητης αρχής, θα ενίσχυε τον θεσμικό εξοπλισμό της έννομης τάξης έναντι στρεβλώσεων της αγοράς και φαινομένων συγκέντρωσης οικονομικής ισχύος[50]. Η εξέλιξη αυτή συνδέεται άμεσα με τη μετάβαση από το «κράτος-ε-

[48] Π. Μαντζούφας, «Το συνταγματικό πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς», ό.π., σ. 15-17.

[49] Ε. Βενιζέλος, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, ό.π., σ. 90-91.

[50] Π. Μαντζούφας, «Το συνταγματικό πλαίσιο της ελεύθερης αγοράς», ό.π., σ. 16· και Χ. Β.

πιχειρηματία»[51] στο «κράτος-ρυθμιστή»[52], μετασχηματισμός ο οποίος, αν και έχει ήδη συντελεσθεί σε επίπεδο πρακτικής και ενωσιακών δεσμεύσεων, δεν έχει ακόμη αποτυπωθεί ρητά στο συνταγματικό κείμενο.

Παράλληλα, η αναθεώρηση του άρθρου 107 Συντ. θα μπορούσε να απομακρυνθεί από τη στενή λογική προστασίας κεφαλαίων εξωτερικού και να επαναπροσανατολισθεί προς την έννοια των στρατηγικών επενδύσεων. Στο πλαίσιο αυτό, η συνταγματική κατοχύρωση ενός σταθερού και προβλέψιμου επενδυτικού περιβάλλοντος, συμβατού με τους κανόνες της Ένωσης περί κρατικών ενισχύσεων, θα ενίσχυε την επενδυτική ασφάλεια και τη μακροπρόθεσμη αναπτυξιακή προοπτική της χώρας[53].

Ιδιαίτερο βάρος πρέπει να αποδοθεί και στη δημοσιονομική διάσταση του οικονομικού Συντάγματος. Η διεθνής εμπειρία, όπως αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στο γερμανικό «χρεόφρενο»[54], αναδεικνύει τη σημασία της συνταγματικής κατοχύρωσης κανόνων δημοσιονομικής πειθαρχίας, υπό το πρίσμα της διαγενεακής δικαιοσύνης και της προστασίας των μελλοντικών γενεών. Ωστόσο, η εμπειρία αυτή καταδεικνύει ταυτόχρονα και τους κινδύνους υπερβολικής συνταγματοποίησης ευμετάβλητων οικονομικών μεγεθών, τα οποία ενδέχεται να δυσχεράνουν την προσαρμοστικότητα της οικονομικής πολιτικής σε περιόδους κρίσης[55].

Στο ίδιο πνεύμα, ιδιαίτερη σημασία αποκτά η ρητή συνταγματική ενσωμάτωση της αρχής της διαγενεακής ισότητας και της προστασίας των μελλοντικών γενεών, ως έκφραση μιας εξελισσόμενης αντίληψης του κοι-

---

Μήλλιου, «Η σημασία της προστασίας του ελεύθερου ανταγωνισμού», στο: διαΝΕΟσις, ό.π., σ. 45-48, η οποία αναφέρει ότι η ελευθερία του ανταγωνισμού κατοχυρώνεται συνταγματικά μέσω της οικονομικής ελευθερίας και δεν διαθέτει αυτοτελή συνταγματική κατοχύρωση ως ειδικό ατομικό δικαίωμα.

[51] Α. Ηλιάδου, «Δημόσιες επιχειρήσεις και Σύνταγμα», στο: διαΝΕΟσις, ό.π., σ. 22-24 (23).

[52] Ibidem.

[53] Κ. Γεωργάκη, «Η ανάγκη Αναθεώρησης του άρθρου 107 του Συντάγματος, ή: Χρήζει συνταγματικής κατοχύρωσης μια επένδυση;», στο: διαΝΕΟσις, ό.π., σ. 31-34.

[54] Π. Μαντζούφας, «Ο "χρυσός" δημοσιονομικός κανόνας στο Σύνταγμα. Λύση του προβλήματος ή ένα ακόμα εμπόδιο στην οικονομική προσαρμογή και στην προστασία των δικαιωμάτων», στο: Χ. Ακριβοπούλου/Ν. Παπαχρήστος (επιμ.), Η πρόκληση της αναθεώρησης του Συντάγματος, 2013, σ. 123-139 (128).

[55] Σπ. Βλαχόπουλος, Το Σύνταγμα ως Οδυσσέας: Το γερμανικό «χρεόφρενο», constitutionalism.gr 22.1.2024.

νωνικού συμβολαίου[56]. Η ιταλική εμπειρία[57] είναι ιδιαιτέρως ενδεικτική: με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2022, στα άρθρα 9 και 41 του Ιταλικού Συντάγματος εισήχθη ρητή αναφορά στην προστασία του περιβάλλοντος, της βιοποικιλότητας και των οικοσυστημάτων *«και προς το συμφέρον των μελλοντικών γενεών»,* ενώ η οικονομική πρωτοβουλία οριοθετήθηκε πλέον και από την προστασία της υγείας και του περιβάλλοντος[58]. Παράλληλα, η γερμανική έννομη τάξη έχει αναπτύξει ισχυρή νομολογιακή προστασία των μελλοντικών γενεών μέσω του άρθρου 20a του Θεμελιώδους Νόμου, το οποίο επιβάλλει στο κράτος την υποχρέωση προστασίας των φυσικών βάσεων της ζωής, αναλαμβάνοντας ευθύνη και έναντι των μελλοντικών γενεών. Η νομολογία του Bundesverfassungsgericht για την κλιματική αλλαγή το 2021 προσέδωσε στη διάταξη αυτή ιδιαίτερη κανονιστική πυκνότητα, κρίνοντας ότι η ανεπαρκής ρύθμιση των μελλοντικών μειώσεων εκπομπών δύναται να μετακυλίει δυσανάλογα βάρη ελευθερίας στις επόμενες γενεές[59]. Αντίστοιχα, η ελβετική[60] συνταγματική τάξη ενσωματώνει τη διαγενεακή ευθύνη, αφενός

---

[56] P. Häberle, "A constitutional law for future generations - the 'other' form of the social contract: the generation contract", στο: J. Ch. Tremmel (επιμ.), Handbook of Intergenerational Justice, chapter 11, 2006.

[57] Για τις σκέψεις σχετικά με την εδαφική συνοχή, τη νησιωτικότητα και τις μεταξύ τους διαφορές, αλλά και τη φορολογική αυτονομία των ΟΤΑ βλ. G. Armao/K. G. Mourtopallas, Insularity in the Mediterranean Europe: Greece, Italy, Spain and France, 2026, ιδίως σ. 35 επ. για την αρχή της εδαφικής συνοχής στην ΕΕ, σ. 59-72 για τη συνταγματική διάσταση της νησιωτικότητας, σ. 121-162 για τη νησιωτικότητα στο ιταλικό Σύνταγμα και σ. 163-213 για την εφαρμογή της αρχής της νησιωτικής συνοχής στην Ιταλία. Ειδικά για τις πολιτικές εδαφικής και κοινωνικής συνοχής μέσω των Livelli Essenziali delle Prestazioni (LEP), δηλαδή των ουσιωδών επιπέδων παροχών που πρέπει να διασφαλίζονται ομοιόμορφα στην εθνική επικράτεια κατά το άρθρο 117 παρ. 2 περ. m του ιταλικού Συντάγματος, βλ. ιδίως σ. 212-213. Για τη ρήτρα της διαγενεακότητας υπό το φως του άρθρου 9 του ιταλικού Συντάγματος, λοιπών εννόμων τάξεων και τη δυνατότητα ενδεχόμενης αντίστοιχης ένθεσής της στο ελληνικό Σύνταγμα, πρβλ. K. Mourtopallas, «Il territorio come parametro costituzionale di esposizione e vulnerabilità al rischio: insularità, incendi boschivi e governance multilivello tra Italia e Grecia», στον συλλογικό τόμο: Territorio e territori, Editoriale Scientifica, 2026, υπό έκδ.

[58] D. Porena, "Anche nell'interesse delle generazioni future". Il problema dei rapporti intergenerazionali all'indomani della revisione dell'art. 9 della Costituzione, federalismi.it 15/2022, σ. 121-143 (123).

[59] R. Araújo/L. Kössler, The Rise of the Constitutional Protection of Future Generations, VerfBlog 12.8.2022.

[60] Βλ. constituteproject.org/constitution/Switzerland_2014.

στο προοίμιο, το οποίο μνημονεύει ρητώς την *«ευθύνη έναντι των μελλοντικών γενεών»,* και αφετέρου σε ειδικές διατάξεις (άρθρα 73-80), που επιβάλλουν στη Συνομοσπονδία και τα καντόνια την επίτευξη βιώσιμης ισορροπίας μεταξύ φύσης και κοινωνικών αναγκών και τη μακροπρόθεσμη διατήρηση των φυσικών πόρων.

Η συγκριτική αυτή εμπειρία καταδεικνύει ότι η προστασία των μελλοντικών γενεών δεν συνιστά απλώς περιβαλλοντική ρήτρα, αλλά διατομεακή συνταγματική αρχή, ικανή να λειτουργήσει ως μέσο συνάρθρωσης της οικονομικής πολιτικής, των θεμελιωδών δικαιωμάτων, της κοινωνικής ασφάλισης, της φορολογίας και της κλιματικής προστασίας.

Υπό το πρίσμα αυτό, θα μπορούσε να εξετασθεί η εισαγωγή νέας παραγράφου στο άρθρο 25 Συντ., με την οποία η προστασία των μελλοντικών γενεών θα κατοχυρώνεται ως οριζόντια αρχή, καταλαμβάνοντας ιδίως τη δημοσιονομική πολιτική, μέσω της αποτροπής υπέρμετρης μετακύλισης χρέους, το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, μέσω της διασφάλισης της βιωσιμότητάς του, και την περιβαλλοντική και κλιματική πολιτική, μέσω της ενίσχυσης της αρχής της αειφορίας. Με τον τρόπο αυτό, η αρχή της διαγενεακής δικαιοσύνης θα ενίσχυε τον έλεγχο αναλογικότητας και θα λειτουργούσε ως θεσμικό αντίβαρο έναντι επιλογών που εξυπηρετούν πρόσκαιρες ανάγκες εις βάρος της μελλοντικής συνταγματικής ισορροπίας.

Περαιτέρω, η ενσωμάτωση της κλιματικής αλλαγής[61] και της αρχής της βιώσιμης ανάπτυξης στο Οικονομικό Σύνταγμα συνιστά αναγκαία εξέλιξη του σύγχρονου συνταγματισμού. Η αναγνώριση του «τρισυπόστατου» χαρακτήρα της βιωσιμότητας –ήτοι της οικολογικής, κοινωνικής και οικονομικής της διάστασης– ως οριζόντιας συνταγματικής ρήτρας θα επέτρεπε τη συστηματική συνεκτίμηση οικονομικών, περιβαλλοντικών και κοινωνικών παραμέτρων κατά τον σχεδιασμό και την εφαρμογή της οικονομικής πολιτικής. Η εξέλιξη αυτή δεν εισάγει ένα εξωγενές στοιχείο στο Οικονομικό Σύνταγμα, αλλά ολοκληρώνει την ήδη διαμορφούμενη ερμηνευτική τάση, κατά την οποία η οικονομική ανάπτυξη νοείται μόνον υπό όρους αειφορίας και διαγενεακής ευθύνης[62].

---

[61] Α. Ηλιάδου, «Κλιματική αλλαγή και Δίκαιο. Ζητήματα δημοσίου δικαίου», στο: Ε. Μπαλτά/Φ. Παναγοπούλου-Κουντατζή (επιμ.), Κλιματική Κρίση και Δίκαιο, 2022, σ. 5-24 (24).

[62] Μ. Παπαγεωργίου, «Το "τρισυπόστατο" της βιώσιμης ανάπτυξης ως οριζόντια συνταγμα-

Συναφώς, η εισαγωγή της αρχής της εδαφικής συνοχής στο άρθρο 106 ή, εναλλακτικώς, στο άρθρο 101 Συντ. ενσωματώνει τη χωρική δικαιοσύνη και την ισόρροπη περιφερειακή εξέλιξη. Η αρχή της εδαφικής συνοχής αποκτά ιδιαίτερη σημασία σε κράτη με έντονες γεωγραφικές και αναπτυξιακές ανισότητες, όπως η Ελλάδα, καθώς παρέχει συνταγματικό έρεισμα για την υιοθέτηση διαφοροποιημένων πολιτικών υπέρ νησιωτικών, ορεινών και παραμεθόριων περιοχών. Η κανονιστική της λειτουργία δεν περιορίζεται σε αναπτυξιακή διάσταση, αλλά εκτείνεται και στη διασφάλιση ισοδύναμων συνθηκών διαβίωσης, στην καθολικότητα της πρόσβασης σε υπηρεσίες κοινής ωφέλειας και στην προστασία του εθνικού πλούτου, όταν ο συντονισμός της οικονομικής δραστηριότητας καλείται να λειτουργήσει και ως μηχανισμός προληπτικής θωράκισης έναντι επενδυτικών πρακτικών, που ενδέχεται να επηρεάσουν δυσανάλογα κρίσιμους εθνικούς πόρους. Υπό την έννοια αυτή, η εδαφική συνοχή συνιστά κρίσιμο συνδετικό κρίκο μεταξύ Οικονομικού Συντάγματος, κοινωνικού κράτους και κρατικής υπόστασης, ιδίως σε περιοχές όπου η αποδυνάμωση της δημόσιας παρουσίας ενδέχεται να έχει ευρύτερες κοινωνικοπολιτικές συνέπειες.

Η κατεύθυνση αυτή ενισχύεται και από το ενωσιακό δίκαιο, στο οποίο η οικονομική, κοινωνική και εδαφική συνοχή αναγνωρίζεται ως θεμελιώδης στόχος της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ειδικότερα, κατά το άρθρο 3 παρ. 3 ΣΕΕ, η Ένωση προάγει την οικονομική, κοινωνική και εδαφική συνοχή, ενώ, σύμφωνα με το άρθρο 4 παρ. 2 στοιχ. γ΄ ΣΛΕΕ, η σχετική πολιτική συνιστά τομέα συντρέχουσας αρμοδιότητας μεταξύ Ένωσης και κρατών μελών. Περαιτέρω, τα άρθρα 174 επ. ΣΛΕΕ εξειδικεύουν την πολιτική συνοχής ως μηχανισμό μείωσης των περιφερειακών ανισοτήτων και ενίσχυσης των λιγότερο ανεπτυγμένων περιοχών, μέσω συνδυασμένων χρηματοδοτικών και προγραμματικών εργαλείων. Στο πλαίσιο αυτό, η συνοχή λειτουργεί ως θεμελιώδης αρχή ενός πολυκεντρικού και πλουραλιστικού συστήματος διακυβέρνησης, στο οποίο οι σχέσεις δημόσιου και ιδιωτικού τομέα αναπτύσσονται σε πολλαπλά εδαφικά επίπεδα[63].

τική ρήτρα βιωσιμότητας: Οι προοπτικές και οι προκλήσεις για την ενσωμάτωσή της σε μια επικείμενη Συνταγματική Αναθεώρηση», στο: διαΝΕΟσις, ό.π., σ. 39-42.

[63] P. Leino-Sandberg, How cohesion became the EU's vehicle for economic policy: tracing the hidden history of article 175(3) TFEU, VerfBlog 14.8.2023· και Idem, Crisis, Reinterpretation,

Τέλος, το αναθεωρητικό εγχείρημα στο πεδίο των ψηφιακών τεχνολογιών και της Τεχνητής Νοημοσύνης δεν μπορεί να προσλάβει μαξιμαλιστικά χαρακτηριστικά, ούτε να εκληφθεί ως διαδικασία συνολικής «εκρίζωσης» των υφιστάμενων συνταγματικών ρυθμίσεων ή άκριτης «εμφύτευσης» νέων. Αντιθέτως, οφείλει να κινηθεί με όρους επιλεκτικής και στοχευμένης παρέμβασης, η οποία θα ανταποκρίνεται στις ιδιαιτερότητες της ψηφιακής μετάβασης, χωρίς να διαταράσσει τη συστηματική ενότητα του Συντάγματος. Υπό την έννοια αυτή, η αναθεώρηση προσεγγίζεται ως διαδικασία ανασχεδιασμού, σε διαρκή συνάρτηση με τη δυναμική ερμηνεία του Συντάγματος, η οποία ήδη επιτρέπει την ενσωμάτωση νέων τεχνολογικών δεδομένων στο υφιστάμενο πλαίσιο. Στο πλαίσιο αυτό, οι ακόλουθες προτάσεις αποσκοπούν στην εισαγωγή εκείνων των βασικών αρχών που θα διασφαλίζουν την ισορροπία μεταξύ της καινοτομίας, της ψηφιακής κυριαρχίας και της προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων.

Προς τούτο, η αναθεώρηση του Οικονομικού Συντάγματος οφείλει να λάβει υπ' όψιν τις τεχνολογικές εξελίξεις και την καθοριστική επίδρασή τους στη σύγχρονη οικονομία. Η Τεχνητή Νοημοσύνη και οι ψηφιακές τεχνολογίες μετασχηματίζουν τις παραγωγικές σχέσεις, δημιουργώντας νέες μορφές οικονομικής δραστηριότητας, αλλά και νέους κινδύνους για τα θεμελιώδη δικαιώματα, την αγορά εργασίας και τη δημοκρατική λειτουργία. Η συνταγματική αναγνώριση της σημασίας τους, σε συνδυασμό με την κατοχύρωση εγγυήσεων προστασίας των δικαιωμάτων και της διαφάνειας, θα μπορούσε να διασφαλίσει την αναγκαία ισορροπία μεταξύ καινοτομίας και προστασίας του δημοσίου συμφέροντος. Στο πλαίσιο αυτό, η ενσωμάτωση των νέων τεχνολογικών παραμέτρων με έμφαση στην Τεχνητή Νοημοσύνη στο Οικονομικό Σύνταγμα δεν αποτελεί απλώς εκσυγχρονιστική επιλογή, αλλά αναγκαία προϋπόθεση για τη διατήρηση της κανονιστικής επάρκειας του Συντάγματος σε ένα ταχέως μεταβαλλόμενο περιβάλλον. Η Τεχνητή Νοημοσύνη δεν είναι μια απλή εφαρμογή, αλλά αποτελεί την Τέταρτη Βιομηχανική Επανάσταση. Αυτή η Τέταρτη Βιομηχανική Επανάσταση και οι επιπτώσεις που επιφέρει και στην οικονομία για να μπορέσει να αποβεί προς όφελος της ανθρωπότητας

and the Rule of Law: Repurposing "Cohesion" as a General EU Spending Power, Hague J Rule Law 2024.

θα ήταν σκόπιμο να ρυθμιστεί σε συνταγματικό επίπεδο[64]. Η ρύθμιση είναι δέον να καταλαμβάνει τόσο τον έλεγχο της τεχνολογίας όσο και την ανθρώπινη προστασία από τον αντίκτυπο της τεχνολογίας στον άνθρωπο. Στο πλαίσιο αυτό, προτείνεται να προβλεφθεί ρητά στο Σύνταγμα η προστασία από τις εφαρμογές της Τεχνητής Νοημοσύνης, ώστε να συγκεκριμενοποιηθεί η υποδοχή της σχετικής νομοθετικής πρωτοβουλίας και να ενισχυθεί ο ρόλος του δικαστή στο πλαίσιο του ψηφιακού συνταγματισμού[65]. Στην κατεύθυνση αυτή, σκόπιμο κρίνεται να διασφαλισθεί σε συνταγματικό επίπεδο η ηθική χρήση της Τεχνητής Νοημοσύνης και η εποπτεία της από ανεξάρτητη αρχή. Προτείνεται για τον λόγο αυτό η προσθήκη ενός συμπληρωματικού άρθρου 5Β, που θα κατοχυρώνει ότι η Τεχνητή Νοημοσύνη συμβάλλει στην προστασία των Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, της Δημοκρατίας και του Κράτους Δικαίου[66].

Στον ίδιο άξονα, έμφαση πρέπει να δοθεί στη διασφάλιση της ψηφιακής κυριαρχίας. Η ψηφιακή κυριαρχία έγκειται στην ικανότητα των ατόμων, των επιχειρήσεων και των θεσμικών οργάνων, αλλά και των κρατών μελών να ενεργούν ανεξάρτητα στον ψηφιακό κόσμο, επιτρέποντας αυτόνομες αποφάσεις σχετικά με τη χρήση, τη διακυβέρνηση και την ανάπτυξη ψηφιακών συστημάτων χωρίς αδικαιολόγητη εξάρτηση από εξωτερικούς παράγοντες. Ουσιαστικά, περιλαμβάνει δύο κύριες πτυχές: πρώτον, την κυριαρχία δεδομένων, ήτοι το δικαίωμα ελέγχου του πού αποθηκεύονται, επεξεργάζονται και έχουν πρόσβαση τα δεδομένα. Δεύτερον, την τεχνολογική κυριαρχία, ήτοι τη δυνατότητα ανάπτυξης ή χρήσης ψηφιακών τεχνολογιών (υλικό και λογισμικό) με τρόπο που να μην δημιουργεί στρατηγικές εξαρτήσεις από λίγες ισχυρές πολυεθνικές εταιρείες ή μη ευρωπαϊκούς παράγοντες. Στο πλαίσιο αυτό κρίνεται σκόπιμη η προσθήκη διατάξεως στο Σύνταγμα για την προστασία της ψηφιακής κυριαρχίας.

---

[64] Βλ. Φ. Παναγοπούλου, Ο Ευρωπαϊκός Κανονισμός για την Τεχνητή Νοημοσύνη (ΕΕ/2024/1689, Artificial Intelligence Act, AI Act): Μια πρώτη συνταγματο-ηθική θεώρηση, e-book ελεύθερης πρόσβασης στο epoliteia.gr, 2025, σ. 235.

[65] Βλ. Ξ. Κοντιάδη, Τι πρέπει να αλλάξει στο Σύνταγμα, 40 ερωτήσεις και απαντήσεις για τη νέα συνταγματική αναθεώρηση, e-book ελεύθερης πρόσβασης στο epoliteia.gr, 2025, σ. 240.

[66] Βλ. Ευ. Στυλιανίδη, «Πρόταση για την Τεχνητή Νοημοσύνη ενόψει της Αναθεώρησης του Ελληνικού Συντάγματος», στο: Ευ. Στυλιανίδης (επιμ.), Τεχνητή Νοημοσύνη, Ανθρώπινα Δικαιώματα, Δημοκρατία και Κράτος Δικαίου, 2025, σ. 633 επ. (634).

Συμπεράσματα

Το Οικονομικό Σύνταγμα της Ελλάδας δεν χρήζει απλώς μερικής αναθεώρησης, αλλά ουσιαστικού ανασχεδιασμού, ικανού να ανταποκριθεί στις μεταβαλλόμενες συνθήκες της σύγχρονης οικονομικής και θεσμικής πραγματικότητας. Η μεταπολιτευτική του σύλληψη, όπως αποτυπώνεται κατεξοχήν στο άρθρο 106 Συντ., αντανακλά μια εποχή έντονου κρατικού παρεμβατισμού και κεντρικού οικονομικού προγραμματισμού, η οποία δεν ταυτίζεται πλέον με το σημερινό περιβάλλον της ευρωπαϊκής οικονομικής διακυβέρνησης, της παγκοσμιοποίησης και της τεχνολογικής επιτάχυνσης.

Υπό τα δεδομένα αυτά, η αναθεώρηση του Οικονομικού Συντάγματος οφείλει να μετακινήσει το κανονιστικό του κέντρο βάρους από τον κρατικό παρεμβατισμό προς την ενίσχυση της οικονομικής ελευθερίας και της ιδιωτικής πρωτοβουλίας, χωρίς, όμως, να αναιρεί τον ρυθμιστικό και εγγυητικό ρόλο του κράτους. Η ιδιωτική οικονομική δραστηριότητα πρέπει να αναπτύσσεται εντός ενός σαφούς και προβλέψιμου πλαισίου κανόνων, το οποίο θα διασφαλίζει την ασφάλεια δικαίου, τη διαφάνεια και τη σταθερότητα των επενδυτικών συνθηκών, συμβάλλοντας κατ᾽ αυτόν τον τρόπο στην προσέλκυση κεφαλαίων και στην ενίσχυση της αναπτυξιακής δυναμικής της χώρας.

Ταυτόχρονα, η ενίσχυση της οικονομικής ελευθερίας δεν μπορεί να εκληφθεί ως αποδυνάμωση του κοινωνικού και περιβαλλοντικού πυρήνα του Συντάγματος. Αντιθέτως, η σύγχρονη εκδοχή του Οικονομικού Συντάγματος οφείλει να διατηρεί και να ενδυναμώνει τις εγγυήσεις του κοινωνικού κράτους, διασφαλίζοντας έναν ελάχιστο πυρήνα κοινωνικής προστασίας, καθώς και να ενσωματώνει τις επιταγές της βιώσιμης ανάπτυξης και της περιβαλλοντικής προστασίας. Η ισορροπία αυτή συνιστά βασική έκφραση της συνταγματικής αρχής της αναλογικότητας και της κοινωνικής αλληλεγγύης, αλλά και προϋπόθεση διατήρησης της κοινωνικής συνοχής σε συνθήκες οικονομικών μετασχηματισμών[67].

Εξίσου κρίσιμη είναι η πλήρης εναρμόνιση του Οικονομικού Συντάγματος με το ενωσιακό δίκαιο. Η «ευρωποίηση» της οικονομικής διακυβέρνησης έχει ήδη μετασχηματίσει ουσιωδώς το περιεχόμενο των εθνικών οικονομικών

[67] Α. Δερβιτσιώτης, Η αναθεώρηση του Συντάγματος και η πορεία της Γ΄ Ελληνικής Δημοκρατίας, Επιθεώρηση Δημοσίου και Διοικητικού Δικαίου 3/2017, σ. 561-569.

πολιτικών, επιβάλλοντας κανόνες δημοσιονομικής πειθαρχίας, ελεύθερης κυκλοφορίας και ανταγωνισμού. Η συνταγματική αναθεώρηση δεν καλείται να ανατρέψει αυτή τη δυναμική, αλλά να την αποτυπώσει με σαφήνεια στο ίδιο το συνταγματικό κείμενο.

Συμπερασματικά, το ζητούμενο δεν είναι η εγκατάλειψη του υφιστάμενου μοντέλου, αλλά η μετεξέλιξή του σε ένα σύγχρονο, ανοικτό και πολυεπίπεδο Οικονομικό Σύνταγμα, το οποίο θα συνδυάζει την οικονομική ελευθερία με τον αποτελεσματικό ρυθμιστικό ρόλο του κράτους.

Απαγόρευση καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος (άρθρο 25 παρ. 3 Συντ.) και διασφάλιση της ενότητας του Συντάγματος

Απόστολος Παπακωνσταντίνου

Εισαγωγικές σκέψεις

Πενήντα χρόνια μετά την έναρξη ισχύος του το Σύνταγμά μας παρουσιάζει, δίχως αμφιβολία, αξιοσημείωτη ανθεκτικότητα όσον αφορά ιδίως τη ρυθμιστική του ικανότητα, παρά τις κοινωνικοπολιτικές μεταβολές που μεσολάβησαν αλλά και τις ενίοτε σοβαρές κρίσεις που κλόνισαν κατά την περίοδο αυτή το πολιτικό σύστημα. Οι αναθεωρήσεις του δεν μετέβαλαν ουσιωδώς το κανονιστικό του περιεχόμενο, αφού είτε είχαν κατά βάση επιβεβαιωτικό χαρακτήρα, όπως συνέβη ιδίως με την αναθεώρηση του 2001, είτε επέφεραν όλως σημειακές τροποποιήσεις, οι οποίες δεν αγγίζουν το βασικό αξιακό του περιεχόμενο. Η ανθεκτικότητα αυτή του Συντάγματος μπορεί να αποδοθεί σε τρεις βασικούς παράγοντες, οι οποίοι λειτούργησαν εν προκειμένω συνεργατικά: α) Στο εκσυγχρονιστικό και συχνά πρωτοπόρο για την εποχή της ψήφισής του περιεχόμενο, που αυξάνει την προσαρμοστική του ικανότητα σε σχέση με την εξέλιξη της κοινωνικο-πολιτικής πραγματικότητας, β) στις συνθήκες πολιτικής ομαλότητας και συναινέσεων που χαρακτηρίζουν, σε γενικές γραμμές, την περίοδο της Μεταπολίτευσης και τη διακρίνουν από κάθε άλλη περίοδο της ελληνικής ιστορίας και γ) στον εν πολλοίς αυστηρό χαρακτήρα του Συντάγματος, που οφείλεται στις αυξημένες ουσιαστικές και διαδικαστικές προϋποθέσεις που προβλέπει (άρθρο 110) για την αναθεώρησή του.

Υπό τις συνθήκες αυτές, το Σύνταγμά μας ουδέποτε αμφισβητήθηκε σοβαρά, ούτε, πολύ περισσότερο, τέθηκε σε διακινδύνευση η εφαρμογή του. Αντιθέτως, αποτέλεσε έως σήμερα θεμελιώδη παράγοντα ομαλότητας και συγκλίσεων, δρώντας, όπως αρμόζει σε ένα σύγχρονο συνταγματικό κείμενο, ως βασικός ρυθμιστικός παράγοντας εξομάλυνσης θεσμικών και πολιτικών

αντιθέσεων και τριβών. Η συχνή επίκληση του Συντάγματος εκ μέρους παντελώς διαφορετικών, ιδεολογικά και αξιακά, πολιτικών δυνάμεων επιβεβαιώνει άλλωστε, ανεξαρτήτως της σκοπιμότητας ή της ορθότητας της επικλήσεώς του, του λόγου το ασφαλές. Οι υποστηριζόμενες κατά περιόδους και με διαφορετικό περιεχόμενο και ένταση απόψεις περί «θεσμικής κρίσεως» ή, ακόμη, περί «συνταγματικής κρίσεως», γρήγορα, όπως αποδείχθηκε, υπερβαίνονται από την ίδια την πραγματικότητα.

Ενόψει της εν πολλοίς θεσμικής ομαλότητας κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, που είχε ως επακόλουθο τη σταθερότητα στη λειτουργία του πολιτεύματος, το θεωρητικό ενδιαφέρον στρέφεται πρωτίστως στο μέρος της συνταγματικής ύλης που αφορά τα θεμελιώδη δικαιώματα. Το τμήμα αυτό είναι εξάλλου το θεσμικά, πολιτικά και ιδεολογικά επίμαχο τμήμα του συνταγματικού κειμένου, δεδομένου ότι αποτελεί το κύριο και βασικό σημείο συνάντησης του κράτους με την κοινωνία και ρύθμισης των σχέσεων μεταξύ της κρατικής εξουσίας και των πολιτών. Σε αυτό εντοπίζεται άλλωστε το ιστορικό αίτιο της εμφάνισης του ίδιου του συνταγματικού φαινομένου.

Το δεύτερο Μέρος του συνταγματικού κειμένου («*Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα*») ολοκληρώνεται με τις διατάξεις του άρθρου 25, με τις οποίες θεσπίζονται, με ιδιαίτερη νοηματική και κανονιστική πυκνότητα, οι βασικές αξιακές, άρα ερμηνευτικές, αρχές, που διατρέχουν το σύνολο της εν λόγω συνταγματικής ύλης και επικαθορίζουν, κατά τρόπο δεσμευτικό και επιτακτικό, τη μεθοδολογία αλλά και το ίδιο το περιεχόμενο του ερμηνευτικού έργου. Κατά τον τρόπο αυτό περιορίζεται δραστικά ο κίνδυνος της ερμηνευτικής αυθαιρεσίας, ήτοι της υποκατάστασης του κανονιστικού νοήματος των συνταγματικών διατάξεων από υποκειμενικές (εξ ορισμού «προερμηνευτικές») προσεγγίσεις του εφαρμοστή τους.

Μεταξύ των κανόνων που θεσπίζει το Σύνταγμα στο εν λόγω άρθρο περιλαμβάνεται εκείνος της απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος. Ειδικότερα, κατά την άκρως πανηγυρική και ολιγόλογη διατύπωση της παραγράφου 3: «*Η καταχρηστική άσκηση δικαιώματος δεν επιτρέπεται*». Πρόκειται για διάταξη που εντάσσεται, ενόψει του περιεχομένου της, στο ερμηνευτικό πεδίο διακρίβωσης των ορίων που το Σύνταγμα διαγράφει στην άσκηση των επιμέρους ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Εξαιτίας του νοηματικού περιεχομένου της η διάταξη αυτή αντιμετωπίζεται συνήθως, τόσο από τη θεωρία, όσο και από τη νομολογία, με εγγενώς αμήχανο τρόπο,

γεγονός που φαίνεται να εξηγεί εν πολλοίς τη σπανιότητα της πρακτικής επικλήσεως και εφαρμογής της.

Το πρόβλημα που γεννάται εν προκειμένω (και δεν είναι μάλιστα αποκλειστικά μεθοδολογικό) είναι μήπως μια τέτοια αμήχανη ερμηνευτική προσέγγιση της διάταξης που την καθιστά όλως περιθωριακή στην εφαρμογή της, επάγεται κινδύνους για την κανονιστική ενότητα και, εν τέλει, την κανονιστική ακεραιότητα του Συντάγματος. Πράγματι, τίθεται εν προκειμένω το ερώτημα εάν η ερμηνευτική (άρα κανονιστική) υποβάθμιση του περιεχομένου ορισμένης συνταγματικής διάταξης μπορεί να θέσει σε διακινδύνευση συνολικά το συνταγματικό σύστημα.

Η παρούσα μελέτη επιχειρεί να προσεγγίσει το κανονιστικό περιεχόμενο της ανωτέρω διατάξεως του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ., να εντοπίσει τις –αναμφίβολες– ιδιαιτερότητές της και να αξιολογήσει τυχόν κινδύνους που μπορεί να επάγεται η ερμηνευτική της προσέγγιση. Ένα τέτοιο εγχείρημα δεν είναι, για προφανείς λόγους, ευχερές, ιδίως σε μια χρονική περίοδο κατά την οποία παρουσιάζεται –σε διεθνές μάλιστα επίπεδο– γενικότερη ιδεολογικοπολιτική όξυνση μεταξύ απόψεων που τείνουν να ανάγουν την τρέχουσα κοινωνικο-πολιτική πραγματικότητα στο πεδίο της άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, υιοθετώντας μια άκρως ευχερή επίκλησή τους, ιδίως ως πολιτικό επιχείρημα, από τη μια πλευρά, και απόψεων που αντιλαμβάνονται τα θεμελιώδη δικαιώματα στην περισσότερο «παραδοσιακή» και «συμβατική» λειτουργική τους διάσταση.

Ι. Ερμηνευτικές δυσχέρειες κατά τη διακρίβωση της κανονιστικής λειτουργίας της διάταξης

Η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. φαίνεται να έχει ως πηγή έμπνευσης το άρθρο 18 του Θεμελιώδη Νόμου της Γερμανίας του 1949. Σύμφωνα με αυτό, η κατάχρηση δύναται να αφορά συγκεκριμένα ατομικά δικαιώματα (ελευθερία εκφράσεως, ελευθερία διδασκαλίας, ελευθερία του συνέρχεσθαι και του συνεταιρίζεσθαι, απόρρητο των επιστολών, ιδιοκτησία και άσυλο), ενώ συνέπεια της διαπιστώσεως της καταχρήσεώς τους από τον φορέα τους «*για να αγωνισθεί εναντίον της φιλελεύθερης δημοκρατικής θεμελιώδους τάξεως*», είναι η «*αποδυνάμωσή*» τους (Verwirkung), η οποία διαπιστώνεται από το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο[1]. Αντίστοιχες ρυθμίσεις με τον Θ.

[1] Βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, Κοινωνική δημοκρατία και κοινωνικό κράτος δικαίου κατά

Ν. υιοθέτησαν τα «συνταγματικά» κείμενα της δικτατορίας των ετών 1968 και 1973 (άρθρο 24 παρ. 2).

Το κυβερνητικό σχέδιο Συντάγματος του 1974, που υποβλήθηκε στην Ε΄ Αναθεωρητική Βουλή, περιλάμβανε συναφή διάταξη (άρθρο 22 παρ. 2), σύμφωνα με την οποία: «*Η κατάχρηση των ατομικών δικαιωμάτων, η αποβλέπουσα εις βλάβην ή εξυπηρετούσα επιδιώξεις εναντίον των ελευθέρων θεσμών ή των ατομικών ελευθεριών ή δυναμένη να απειλήσει την εθνικήν ανεξαρτησίαν και εδαφικήν ακεραιότητα, τιμωρείται ως νόμος ορίζει*». Η τελευταία αυτή διάταξη είχε περιληφθεί εξάλλου στη Συντακτική Πράξη της 5ης/7ης Αυγούστου 1974 («Περί συμπληρώσεως της από 1ης Αυγούστου 1974 Συντακτικής Πράξεως και προσαρμογής τινών συνταγματικών διατάξεων αναφερομένων εις την λειτουργίαν της Δικαιοσύνης»)[2]. Τελικώς, η διάταξη που υιοθετήθηκε στο συνταγματικό κείμενο (άρθρο 25 παρ. 3 Συντ.) διαφοροποιείται ουσιωδώς σε σχέση με το ως άνω σχέδιο επί του οποίου βασίσθηκε, προεχόντως διότι με την τελική μορφή της διάταξης δεν εξειδικεύεται το περιεχόμενο της «κατάχρησης» των δικαιωμάτων, ενώ παράλληλα παραλείπεται η ρήτρα περί ποινικοποίησής της[3].

Υποστηρίχθηκε ότι η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 «*είναι διάταξη "ατελής" (lex imperfecta), που δεν συνεπάγεται κυρώσεις, απλώς είναι "κατευθυντήρια" για τη συμπλήρωση του νοήματος και την ερμηνεία του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ. (: "εφόσον δεν προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων και δεν παραβιάζει το Σύνταγμα ή τα χρηστά ήθη")*»[4]. Κατά έτερη άποψη, η ρήτρα περί απαγορεύσεως καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος «*είναι νομικά άχρηστη, αφού η κατάχρηση δικαιώματος δεν εμπίπτει καν στο πεδίο προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος,*

το Σύνταγμα του 1975/1986/2001, 2006, σ. 660 επ.

[2] Βλ. ibidem, σ. 683.

[3] Η τελική μορφή της διατάξεως του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. αποτελεί ουσιαστικά προϊόν συμβιβασμού μεταξύ της κυβερνητικής πλειοψηφίας και της αντιπολίτευσης, η οποία αντιτάχθηκε σθεναρά στην ψήφιση της διάταξης αυτής. Βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, Κοινωνική δημοκρατία, ό.π., σ. 685 επ. Πρβλ. Χ. Ανθόπουλο, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων, 1993, σ. 167· Α. Παντελή, Ζητήματα συνταγματικών επιφυλάξεων, 1984, σ. 212. Ωστόσο, κατά τον Φ. Βεγλερή, Η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και το Σύνταγμα, 1977, σ. 75, «η συνοπτική απόδοση της ίδιας επιταγής είναι πιο επικίνδυνη από ό,τι ήταν στο άρθρο 22 του κυβερνητικού σχεδίου ή στην αμεσότερη πηγή του, το άρθρο 24 παρ. 2 του Συντάγματος 1968».

[4] Α. Μάνεσης, Συνταγματικά Δικαιώματα, τ. α΄, Ατομικές Ελευθερίες, 1982, σ. 89.

οπότε, έτσι κι αλλιώς, η εξουσία δεν εμποδίζεται να παρέμβει κατασταλτικά. Τέλος, η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος εμπεριέχει ταυτολογία και σημαίνει ότι το Σύνταγμα απαγορεύει […] τη συνταγματικά ανεπίτρεπτη πραγμάτωση της ελευθερίας»[5].

Πρόκειται μάλιστα, κατά την άποψη μέρους της θεωρίας, για μια διάταξη, η οποία εμφανίζεται ως κανονιστικώς προβληματική[6], ως «*ιδιόρρυθμη lex imperfecta*»[7], ως «*μια χειροπιαστή contradiction in terminis*»[8], η οποία δεν επιτρέπει, ενόψει ιδίως της «*υπερβολικής αοριστίας του περιεχομένου της την ερμηνευτική διάγνωσή της*»[9], ενώ παράλληλα αναδεικνύονται οι «*κίνδυνοι που περικλείει η άνευ όρων παραδοχή της*»[10]. Ενόψει των χαρακτηριστικών της αυτών, η εν λόγω ρήτρα «*αποτελεί απλώς ευχή, χωρίς καμία νομική δέσμευση. Η κατάχρηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων αποτελεί πράξη ηθικώς καταδικαστέα, δεν συνοδεύεται όμως από κυρώσεις, εφόσον δεν υπάρχει ταυτόχρονα και παράβαση του Συντάγματος*». Κατά την ίδια άποψη, «*η έννοια της κατάχρησης δικαιώματος θα πρέπει να ταυτιστεί με την έννοια της αντιλειτουργικής χρήσης των θεμελιωδών ελευθεριών*» και, για τον λόγο αυτό, η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ., πρέπει να θεωρηθεί ως «*κενή νομικού περιεχομένου*»[11]. Συναφώς, έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η εν λόγω συνταγματική ρήτρα δεν προσθέτει τίποτε στο συνταγματικό σύστημα, αφού «*η "κατάχρηση" δικαιώματος βρίσκεται ούτως ή άλλως εκτός της σφαίρας συνταγματικής προστασίας*». Επομένως,

---

5 Δ. Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Γ΄, Θεμελιώδη Δικαιώματα, 1988, σ. 282.

6 Κατά τον Χ. Ανθόπουλο, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης, ό.π., σ. 171 επ., η τελική διατύπωση της διάταξης την εντάσσει στον χώρο της «συνταγματικής κατήχησης» και την καθιστά απλή «ηθικο-πολιτική υπόδειξη».

7 Βλ. Ε. Βενιζέλο, Ζητήματα συνταγματικών ελευθεριών, 1986, σ. 46 επ. Κατά τον συγγραφέα, «η επίκληση του άρθρου 25 παρ. 3 δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να διπλασιάζει τους νομικούς φραγμούς που τίθενται στην άσκηση των συνταγματικών δικαιωμάτων, να διασπά την ενότητα του Συντάγματος και να αντιστρέφει τον εγγυητικό του ρόλο εισάγοντας εκ του πλαγίου γενικό προληπτικό έλεγχο για την άσκηση όλων των συνταγματικών δικαιωμάτων» (σ. 58-59). Πρβλ. Φ. Βεγλερή, Η Σύμβαση των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ό.π., σ. 27· Π. Παυλόπουλο, Η συνταγματική κατοχύρωση της αιτήσεως ακυρώσεως, 1982, σ. 154-156· Α. Παντελή, Ζητήματα, ό.π., σ. 226 επ.· Χ. Ανθόπουλο, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης, ό.π., σ. 203 επ.

8 Γ. Βλάχος, Το Σύνταγμα της Ελλάδος, σ. 75.

9 Χ. Ανθόπουλος, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης, ό.π., σ. 204.

10 Ν. Αλιβιζάτος, Σχόλιο στην ΕφΔωδ 30/1981, ΝοΒ 1982, σ. 486.

11 Χ. Ανθόπουλος, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης, ό.π., σ. 207-208.

δεν μπορεί παρά να διαθέτει μόνο «*παιδευτικό*» χαρακτήρα[12]. Σύμφωνα μάλιστα με συναφή άποψη, «*το Σύνταγμα δεν απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση των δικαιωμάτων. Απλώς, υπενθυμίζει ότι αυτή δεν επιτρέπεται*»[13]. Περαιτέρω, υποστηρίζεται ότι «*μετά τη θέσπιση της νέας ρύθμισης του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. δ΄ Σ., που κατοχυρώνει μια τυπολογία των περιορισμών των δικαιωμάτων, οι οποίοι πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα είτε από τον νόμο, τηρώντας την αρχή της αναλογικότητας, αποκλείεται η εφαρμογή του άρθρου 25 παρ. 3 Σ. κατά τρόπο που θα συνεπαγόταν τον πολλαπλασιασμό των περιορισμών των δικαιωμάτων*»[14].

Έχει υποστηριχθεί ωστόσο ότι η ρήτρα του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. συνιστά «*επιτακτικό συνταγματικό κανόνα*», που διαθέτει «*αναμφισβήτητη ερμηνευτική αξία και διαδικαστική "σταθμιστική" σημασία*». Πρόκειται για «*μια γενική ρήτρα αρνητικού ή αποθετικού προσδιορισμού των ορίων άσκησης των δικαιωμάτων εκείνων που επιδέχονται από τη φύση και τον σκοπό τους τέτοιο περιορισμό και πάντως των συνταγματικών δικαιωμάτων, που η κατοχύρωσή τους συναρτάται ρητά με τη μη επιδίωξη ανεπίτρεπτων συνταγματικά σκοπών*»[15]. Συναφώς, διατυπώθηκε η άποψη ότι «*κατάχρηση συντρέχει όταν δεν παραβιάζεται μεν καμμιά συνταγματική διάταξη, αλλά η χρήση του δικαιώματος αντιστρατεύεται την συνταγματική τάξη και ειδικά τον σκοπό του συγκεκριμένου δικαιώματος –όταν δηλαδή δεν παραβιάζεται μεν το γράμμα, αλλά προφανώς το πνεύμα του Συντάγματος*». Τοιουτοτρόπως, «*η γενική απαγόρευση καταχρηστικής ασκήσεως δικαιώματος αφορά κάθε περίπτωση ασκήσεως δικαιώματος προς σκοπό που αντίκειται προφανώς στον σκοπό της συνταγματικής του κατοχυρώσεως*», ενώ «*η κύρωση της καταχρήσεως είναι ότι η συγκεκριμένη συμπεριφορά δεν απολαμβάνει την συνταγματική προστασία του ατομικού δικαιώματος, το οποίο πια δεν μπορεί να επικαλείται ο καταχρώμενος*»[16]. Συνεπώς, η έννοια της κατάχρησης κατά το

---

[12] Τζ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Κατάχρηση θεμελιωδών δικαιωμάτων και Δημοκρατία. Μια συγκριτική επισκόπηση, ΕΕΝ 1989, σ. 89-90.

[13] Ι. Καμτσίδου, Η επιφύλαξη υπέρ του νόμου ως περιορισμός, εγγύηση και διάμεσος των ελευθεριών, 2001, σ. 122, υποσημ. 252.

[14] Ξ. Κοντιάδης/Α. Φωτιάδου, «Άρθρο 25», στο: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), Σύνταγμα, Ερμηνεία κατ᾽ άρθρο, 2024, σ. 533.

[15] Α. Μανιτάκης, «Η επίδραση του Συντάγματος στις ιδιωτικές έννομες σχέσεις», σε: Χαριστήρια Δεληγιάννη, τ. ΙΙ, σ. 270.

[16] Π. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, τ. Α΄, 1991, σ. 134, 135, 138-139. Πρβλ. Idem, Η

άρθρο 25 παρ. 3 Συντ. πρέπει να θεωρηθεί ότι «*περιορίζεται στις περιπτώσεις όπου το δικαίωμα ασκείται για σκοπό πρόδηλα διαφορετικό από εκείνον για τον οποίο έχει θεσπισθεί*». Υπό τους όρους αυτούς, «*δεν αποτελεί lex imperfecta, όπως υποστηρίζεται στη θεωρία, ούτε όμως και επιτρέπεται να μεταβληθεί σε πολλαπλασιαστή των περιορισμών άλλων συνταγματικών δικαιωμάτων, αφού αυτά αποτελούν αυτοσκοπούς και άρα δεν τίθεται καν θέμα κατάχρησής τους*»[17].

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η ερμηνευτική προσέγγιση της διάταξης του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. συναντά εγγενείς δυσχέρειες, οι οποίες αφορούν τόσο το περιεχόμενό της, όσο και την κανονιστική λειτουργία της. Τίθενται ειδικότερα μείζονα μεθοδολογικά ζητήματα, τα οποία ανάγονται τελικά στη γενικότερη πρόσληψη του ίδιου του συνταγματικού κειμένου και των εργαλείων στα οποία προσφεύγει ο ερμηνευτής του. Από την άποψη αυτή, η συγκεκριμένη διάταξη συνιστά ένα ιδιότυπο μεθοδολογικό εργαστήριο, στο οποίο δοκιμάζονται θεμελιώδεις επιστημολογικές παραδοχές.

Οι εν λόγω εγγενείς δυσχέρειες που αντιμετωπίζει το ερμηνευτικό έργο μπορούν να αποδοθούν κατά βάση στους κάτωθι παράγοντες: α) Στην αοριστία της διατύπωσης της διάταξης, β) στην απουσία κριτηρίων εφαρμογής της, γ) στη νομοτεχνική της ένταξη στο ακροτελεύτιο άρθρο του δεύτερου Μέρους του συνταγματικού κειμένου, στο οποίο περιλαμβάνονται γενικοί κανόνες που διέπουν ερμηνευτικά το σύνολο των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στο Μέρος αυτό, δ) στους δυνητικούς «κινδύνους» που θα μπορούσαν να ανακύψουν κατά την εφαρμογή της για το σύνολο των εν λόγω θεμελιωδών δικαιωμάτων, γεγονός που ενεργοποιεί τα «φιλελεύθερα ανακλαστικά» της θεωρίας και ε) στην εν γένει φιλελεύθερη καχυποψία έναντι της κρατικής εξουσίας, ιδίως όσον αφορά την ερμηνευτική πρόσληψη της υπόψη ρήτρας και των συνεπειών που επάγεται η πρόσληψη αυτή για τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Φαίνεται έτσι να εκκινεί η ρήτρα αυτή του άρθρου 25 παρ. 3 από αφετηρία αντίθετη από εκείνη του Συντάγματος, η ιστορική, πολιτική και κανονιστική λειτουργία του οποίου συνίσταται στην οριοθέτηση της κρατικής εξουσίας έναντι των πολιτών, ιδίως με τη θέσπιση των θεμελιωδών δικαιωμάτων, ενώ

κατάχρηση δικαιώματος στην ελληνική θεωρία και πράξη, ΝοΒ 1990, σ. 225 επ. Πρβλ. Α. Ράικο, Παραδόσεις Συνταγματικού Δικαίου, τ. Β΄, τχ. Α΄, 1983, σ. 171 επ.

[17] Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 2002, σ. 72-73.

η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησής τους οριοθετεί την ευχέρεια του φορέα τους.

ΙΙ. Η οριακή εφαρμογή της διατάξεως από τα δικαστήρια

Οι ανωτέρω εγγενείς μεθοδολογικές δυσχέρειες που παρουσιάζει η ερμηνευτική προσέγγιση της διατάξεως εξηγούν, σε κάποιο βαθμό, την εξαιρετικά περιορισμένη εφαρμογή της από τα δικαστήρια. Τούτο έχει βέβαια και μια επιπλέον εξήγηση, αφού, ειδικώς στα διοικητικά δικαστήρια, ο ασκών το ένδικο βοήθημα (ιδιώτης) διάδικος δεν διαθέτει έννομο συμφέρον προβολής ισχυρισμού που να αφορά την εν λόγω ρήτρα, ενώ παράλληλα η Διοίκηση κατά την άσκηση των καθηκόντων της δεν προσφεύγει στη διάταξη αυτή, ενόψει κυρίως του όλως οριακού χαρακτήρα της. Εξάλλου, τα δικαστήρια εξαιρετικά σπάνια ενσωματώνουν στο σκεπτικό τους την εν λόγω συνταγματική διάταξη όταν προβαίνουν σε έλεγχο συνταγματικότητας περιορισμών σε θεμελιώδη δικαιώματα. Για τους λόγους αυτούς, η εφαρμογή της διατάξεως από τα δικαστήρια έχει προσλάβει χαρακτήρα εν πολλοίς περιθωριακό[18].

Η συνηθέστερη περίπτωση νομολογιακής εφαρμογής της ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. είναι εκείνη της σώρευσής της με τη διάταξη του άρθρου 281 ΑΚ. Πρόκειται για σειρά αποφάσεων του Αρείου Πάγου και άλλων πολιτικών δικαστηρίων, στις οποίες αναφέρεται η εν λόγω συνταγματική ρύθμιση σε συνδυασμό με τον ως άνω κανόνα του ιδιωτικού δικαίου, με προφανή σκοπό την ενδυνάμωση της μείζονος σκέψεως των αποφάσεών τους με τη συμπληρωματική παράθεση του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ.[19]. Η νομολογιακή αυτή χρήση της συνταγματικής ρήτρας εκκινεί από την ερμηνευτική αφετηρία ότι η απαγόρευση της κατάχρησης δικαιώματος αποδίδει γενική αρχή του δικαίου, η οποία ενσωματώθηκε στο Σύνταγμα, γεγονός που, κατά την κρίση αυτή, ενισχύει τη λειτουργία της στο εν γένει νομικό μας σύστημα. Ωστόσο, η σωρευτική αυτή παράθεση των δύο διατάξεων παρίσταται προβληματική,

[18] Για τη νομολογιακή εφαρμογή της διατάξεως βλ. ιδίως Σ. Βλαχόπουλο, Η κατάχρηση δικαιώματος στη νομολογία των διοικητικών δικαστηρίων, ΔιοικΔικ 2021, σ. 1 επ.· Απ. Παπακωνσταντίνου, Κοινωνική δημοκρατία, ό.π., σ. 724 επ.

[19] Βλ. ενδεικτικά ΑΠ 2023/2021, 594/2021, 69/2021, 789/2020, 340/2006, 95/2006, 551/2005, 1324/2000, 408/2000 κ.ά.

δεδομένου ότι έχουν διαφορετικό πεδίο εφαρμογής[20] και επιτελούν όλως διαφορετική λειτουργία στην έννομη τάξη μας[21]. Η νομολογία αυτή γεννά, πέραν των μεθοδολογικών ζητημάτων, κινδύνους συγχύσεως όσον αφορά την πρόσληψη του νοηματικού περιεχομένου των διατάξεων αυτών και της εν γένει κανονιστικής λειτουργίας τους, δεδομένου μάλιστα ότι μπορεί να οδηγήσει στην, εσφαλμένη κατά την ορθότερη άποψη, ερμηνευτική εκδοχή σύμφωνα με την οποία η ρύθμιση του άρθρου 281 ΑΚ εξειδικεύει τη διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. Είναι όμως σαφές ότι η τελευταία αφορά αποκλειστικώς την άσκηση των θεμελιωδών (ατομικών και κοινωνικών) δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στο δεύτερο Μέρος του συνταγματικού κειμένου και δεν καταλαμβάνει, κατ᾽ αρχήν, τις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών[22].

Εξαίρεση αποτελεί, ωστόσο, η περίπτωση της τριτενέργειας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, η οποία κατοχυρώνεται μάλιστα, με την αναθεώρηση του 2001, ρητά στη διάταξη του άρθρου 25 παρ. 1 εδ. γ΄ Συντ. («*Τα δικαιώματα αυτά ισχύουν και στις σχέσεις μεταξύ ιδιωτών στις οποίες προσιδιάζουν*»)[23]. Στην περίπτωση αυτή, η σώρευση των δύο διατάξεων (25 παρ. 3 Συντ. και 281 ΑΚ) παρίσταται δικαιολογημένη, δεδομένου ότι η άσκηση του θεμελιώδους δικαιώματος που τριτενεργεί διέπεται και από τις δύο ως άνω διατάξεις, οπότε η σωρευτική παράθεσή τους και η συνδυαστική ερμηνεία τους κρίνεται εύλογη.

Πέραν όμως της ανωτέρω νομολογίας, τα πολιτικά δικαστήρια εφαρμόζουν, αν και σε περιορισμένη έκταση, ευθέως τη διάταξη του άρθρου 25 παρ.

---

[20] Πρβλ. ΣτΕ 116/2019, κατά την οποία «η διάταξη του άρθρου 281 του ΑΚ αφορά στην ικανοποίηση ιδιωτικών δικαιωμάτων και όχι στην άσκηση του δικονομικού δικαιώματος ασκήσεως ενδίκου βοηθήματος στον χώρο του δημοσίου δικαίου» (σκ. 10) (πρβλ. ΣτΕ 2090/2014, 351/2011, 491/2003).

[21] Βλ. Απ. Παπακωνσταντίνου, Κοινωνική δημοκρατία, ό.π., σ. 724 επ., καθώς και στην εκεί παρατεθείσα βιβλιογραφία (ιδίως υποσημ. 1038) και νομολογία. Πρβλ. Idem, Η σχέση των διατάξεων των άρθρων 25 παρ. 3 Συντ. και 281 ΑΚ. Τα όρια του πεδίου εφαρμογής της γενικής ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ., ΤοΣ 2000, σ. 1247 επ.· Σ. Βλαχόπουλο, Η κατάχρηση δικαιώματος, ό.π.· Ξ. Κοντιάδη/Α. Φωτιάδου, «Άρθρο 25», ό.π., σ. 532-533.

[22] Πρβλ. ΣτΕ 362/2020. Σύμφωνα με αυτήν, «το μεν άρθρο 25 παρ. 3 του Συντάγματος αφορά στα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα του ανθρώπου και όχι στις σχέσεις δημοσίου δικαίου, το δε άρθρο 281 ΑΚ αφορά στην άσκηση ιδιωτικών δικαιωμάτων και δεν έχει εφαρμογή στο δημόσιο δίκαιο (ΣτΕ 1591/2009 κ.ά.), ενώ δεν νοείται καταχρηστική άσκηση δικονομικού δικαιώματος (ΣτΕ 1764/2009 κ.ά.)» (σκ. 9).

[23] Πρβλ. τις ενδιαφέρουσες σκέψεις της ΑΠ 827/2019.

3 Συντ., κατά την ερμηνεία και εφαρμογή συνταγματικών διατάξεων που κατοχυρώνουν θεμελιώδη δικαιώματα. Χαρακτηριστική είναι εν προκειμένω η ΑΠ Ολομ. 33/1987, με την οποία κρίθηκε ότι η διάταξη αυτή «*αφορά όλα τα τελούντα υπό την εγγύηση και προστασία του κράτους ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, τα οποία όμως περιορίζει όχι χάριν του ιδιωτικού συμφέροντος, αλλά μόνον εφόσον από την καταχρηστική τους άσκηση βλάπτουν το γενικότερο κοινωνικό ή δημόσιο συμφέρον*». Σύμφωνα με την ανωτέρω κρίση, η ρήτρα του άρθρου 25 παρ. 3 συνιστά «περιορισμό» των εν λόγω δικαιωμάτων, ενώ ως κριτήριο για τη διάγνωση της «καταχρηστικής άσκησής τους» διαλαμβάνεται η «βλάβη του γενικότερου κοινωνικού ή δημοσίου συμφέροντος». Τοιουτοτρόπως, για την ενεργοποίηση της ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 δεν αρκεί απλώς η άσκηση του δικαιώματος να μην εξυπηρετεί το γενικότερο κοινωνικό ή δημόσιο συμφέρον, αλλά, επιπλέον, να το «βλάπτει».

Συναφώς, με την ΑΠ Ολομ. 2/1998 κρίθηκε ότι η ελευθερία των συμβάσεων δεν δύναται να περιοριστεί νομοθετικά, «*εκτός από τις περιπτώσεις κατά τις οποίες η ελευθερία αυτή προσβάλλει τα δικαιώματα των άλλων ή ασκείται κατά παραβίαση του Συντάγματος ή ενέχει προσβολή των χρηστών ηθών, καθώς επίσης κατά τις περιπτώσεις που αυτή ασκείται προς βλάβη της Εθνικής Οικονομίας (άρθρα 5 παρ. 1, 25 παρ. 3 και 106 παρ. 2 του Συντάγματος)*»[24]. Η προσβολή των δικαιωμάτων των άλλων ή των χρηστών ηθών, η παραβίαση του Συντάγματος καθώς και η βλάβη της εθνικής οικονομίας διαλαμβάνονται εν προκειμένω ως κριτήρια για την εφαρμογή της ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ., η οποία φαίνεται να συνοψίζει τα αναφερόμενα στις διατάξεις των άρθρων 5 παρ. 1 και 106 παρ. 2 Συντ. όρια.

Ακόμη, η βλάβη του κοινωνικού ή δημοσίου συμφέροντος προσλαμβάνεται ως κριτήριο για την εφαρμογή της εν λόγω απαγορευτικής ρήτρας και στην ΑΠ 167/1998, κατά την οποία η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. «*αφορά όλα τα ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, όπως αυτά προβλέπονται στο Σύνταγμα και τελούν υπό την εγγύηση και προστασία του Κράτους, περιορίζει όμως αυτά όχι χάριν του ιδιωτικού συμφέροντος, αλλά μόνο εφόσον από την καταχρηστική άσκησή τους βλάπτεται το γενικότερο κοινωνικό ή δημόσιο συμφέρον*». Σύμφωνα ακόμη με τη νομολογία του ανωτάτου πολιτικού δικαστηρίου της χώρας, «*η κατοχυρωμένη, με το άρθρο 14 παρ. 1 και 2 του Συντάγματος, ελευθεροτυπία υπόκειται*

[24] Πρβλ. ΑΠ Ολομ. 3/1998, που περιλαμβάνει παρόμοιες κρίσεις.

στους περιορισμούς του νόμου, με τους οποίους επιδιώκεται όχι η παρεμπόδιση της ελευθεροτυπίας, αλλά η προστασία των ατόμων από την καταχρηστική άσκησή της (άρθρο 25 παρ. 3 Συντ.). Όριο προς αυτή την κατεύθυνση αποτελούν ακριβώς τα άρθρα 361-363 ΠΚ και, επομένως, με πρόσχημα την ελευθεροτυπία δεν επιτρέπεται η προσβολή της προσωπικότητας με δημοσιεύματα εξυβριστικά ή δυσφημιστικά για το άτομο» (ΑΠ 1422/2021. Βλ. και ΑΠ 129/2020). Στην περίπτωση αυτή, οι περιορισμοί που θέτει στην ελευθεροτυπία το Σύνταγμα (άρθρο 14 παρ. 1 και 2) προσλαμβάνονται επί της ουσίας ως εξειδικεύσεις της απαγορευτικής ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ., η επίκληση της οποίας αποβλέπει έτσι στην ερμηνευτική προσέγγιση του περιεχομένου τους από τον δικαστή.

Όλως περιορισμένη είναι εξάλλου και η συναφής νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας. Χαρακτηριστικά νομολογιακά παραδείγματα αποτελούν εν προκειμένω οι ΣτΕ 1443/1993 και 1444/1993, με τις οποίες κρίθηκε ότι η αποχή των Δικηγόρων από τα καθήκοντά τους «*παρατεινόμενη υπερβαίνει τον επιτρεπόμενο από το Σύνταγμα σκοπό της και γίνεται καταχρηστική (άρθρο 5 παρ. 1 και 25 παρ. 3 του Συντάγματος)*». Ως κριτήριο συνεπώς για τη διάγνωση της καταχρηστικής άσκησης του δικαιώματος προσλαμβάνεται εν προκειμένω η υπέρβαση από τον φορέα του του «*επιτρεπόμενου από το Σύνταγμα σκοπού του*». Αντίστοιχες κρίσεις περιλαμβάνονται στην απόφαση ΣτΕ Ολομ. 1466/2016, με την οποία η ρήτρα του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. προσλαμβάνεται ως «περιορισμός» του δικαιώματος αποχής των δικηγόρων, ώστε να διασφαλίζεται η δικαιοδοτική λειτουργία «*η οποία δεν νοείται να παραλύει σε ένα Κράτος Δικαίου από πράξεις ή παραλείψεις των δικηγόρων, οι οποίοι συμβάλλουν στην απονομή της Δικαιοσύνης ως συλλειτουργοί της*».

Ενδιαφέρον παρουσιάζει ακόμη η ΣτΕ 5323/1995, η οποία υιοθετεί τη μέθοδο της σύμφωνης με το Σύνταγμα (άρθρα 5 παρ. 1 και 25 παρ. 3 Συντ.) ερμηνείας της διατάξεως του άρθρου 20 παρ. 2 Συντ. (δικαίωμα προηγούμενης ακρόασης), για να καταλήξει στην κρίση ότι η τελευταία αυτή διάταξη «*δεν αποκλείει, σε εξαιρετικές περιπτώσεις και υπό ορισμένες εγγυήσεις, να παραλείπεται η πρόσκληση των ενδιαφερομένων να εκθέσουν τις απόψεις τους πριν από τη διοικητική ενέργεια ή τη λήψη του μέτρου, όταν πρόκειται για μέτρο προσωρινού χαρακτήρα, λαμβανόμενο χάριν του δημοσίου συμφέροντος*»[25]. Στην περίπτωση

[25] Πρβλ. και ΣτΕ 1958/1987. Αντίστοιχες κρίσεις περιλαμβάνονται και στην ΑΠ 526/1988 και αφορούν το ίδιο δικαίωμα (προηγούμενη ακρόαση). Σύμφωνα με την απόφαση από

αυτή, η επίκληση της ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. αποβλέπει στην ενίσχυση του ερμηνευτικού συλλογισμού όσον αφορά τη διακρίβωση των κανονιστικών ορίων του δικαιώματος της προηγούμενης ακρόασης.

Στην πρόσφατη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, η εφαρμογή της εν λόγω συνταγματικής ρήτρας είναι εξαιρετικώς σπάνια και οριακή. Συνίσταται κυρίως σε απλή μνεία της διατάξεως σωρευτικά ιδίως με τις λοιπές ρυθμίσεις του άρθρου 25, προκειμένου να ενισχυθεί η μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού, κυρίως όταν οι σχετικές δικαιϊκές σταθμίσεις μεταξύ των διακυβευόμενων αγαθών και, συνακόλουθα, ο έλεγχος των περιορισμών με βάση την αρχή της αναλογικότητας παρίστανται δυσχερείς (ενδεικτικά ΣτΕ Ολομ. 1762/2023, 1763/2023, 465/2023. Πρβλ. ΣτΕ 2262/2023 κ.ά.). Χαρακτηριστικό παράδειγμα προσφέρουν εν προκειμένω οι αποφάσεις του ανωτάτου διοικητικού δικαστηρίου της χώρας που αφορούν μέτρα για την αντιμετώπιση της πανδημίας Covid-19 και, ιδιαίτερα, τον υποχρεωτικό εμβολιασμό (ΣτΕ Ολομ. 465/2023), την υποχρεωτική χρήση ιατρικής μάσκας (ΣτΕ Ολομ. 1147/2022), τον περιορισμό στην ελεύθερη κίνηση (ΣτΕ Ολομ. 1284/2022) και την απαγόρευση των δημοσίων υπαίθριων συναθροίσεων (ΣτΕ Ολομ. 1681/2022). Από τον συνδυασμό της διατάξεως του άρθρου 25 παρ. 4 Συντ. με τις λοιπές διατάξεις του ιδίου άρθρου (μεταξύ των οποίων περιλαμβάνει ρητώς και τη διάταξη της παραγράφου 3) το Δικαστήριο κρίνει ότι «*ανακύπτει […] η υποχρέωση του ατόμου […] να μεριμνά για τη διατήρηση της ατομικής του υγείας με σκοπό να μην μεταδώσει την ασθένεια σε άλλους, έτσι ώστε να γίνεται σεβαστό το ατομικό δικαίωμα των υπολοίπων στη διατήρηση της υγείας τους, αλλά και να μην επιβαρύνεται το σύστημα υγείας*» (ΣτΕ Ολομ. 465/2023, σκ. 7). Τέλος, με σειρά αποφάσεών του το Δικαστήριο, εξετάζοντας αντίστοιχους ισχυρισμούς των διαδίκων, έκρινε, ευλόγως, ότι «*η συνταγματική διάταξη περί απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος αφορά την περίπτωση κατάχρησης εκ μέρους του φορέα του ατομικού δικαιώματος και όχι σχέσεις δημοσίου δικαίου*» (ΣτΕ 354/2020, σκ. 14. Πρβλ. ΣτΕ 1439/2020 Ολομ., 1626/2018, 2850/2017, 343/2016, 3173/2014 Ολομ., 338/2014, 14/2006 κ.ά.).

τον συνδυασμό των άρθρων 20 παρ. 2 και 25 παρ. 3 Συντ. «συνάγεται ότι το δικαίωμα της προηγούμενης ακρόασης αργεί όταν συντρέχουν ειδικοί λόγοι δημοσίου συμφέροντος που επιβάλλουν την άμεση λήψη και εφαρμογή του διοικητικού μέτρου».

Όπως προκύπτει από μια γενική θεώρηση της νομολογίας των ανωτάτων δικαστηρίων της χώρας, η εφαρμογή της απαγορευτικής ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. είναι περιορισμένη, ενώ ο δικαστής αποφεύγει τη συμπερίληψή της στη μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού, πολύ δε περισσότερο την ερμηνευτική της ανάλυση. Τούτο οφείλεται σε δύο κυρίως παράγοντες: α) Στο γεγονός ότι η συνδρομή των προϋποθέσεων εφαρμογής της είναι σπάνια και β) στην αοριστία του περιεχομένου της και, συνακόλουθα, στους εγγενείς ερμηνευτικούς «κινδύνους» που συντελούν στην πρόκληση «φοβικότητας» κατά την προσέγγισή της.

III. Η επιβεβαίωση του κανονιστικού νοήματος της γενικής αρχής του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. ως προϋπόθεση για τη διασφάλιση της ενότητας και της ακεραιότητας του Συντάγματος

Η αοριστία μιας διάταξης, πολλώ δε μάλλον μιας συνταγματικής διάταξης, δεν συνεπάγεται, και δη αυτοθρόως, την απουσία κανονιστικού περιεχομένου. Δεν πρέπει να παραβλέπεται άλλωστε ότι οι συνταγματικές αρχές αποτελούν (πλήρεις και επιτακτικούς) κανόνες, που διακρίνονται από τους άλλους μόνον ως προς τη γενικότητα και την αφαιρετικότητά τους. Η απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος που θεσπίζεται στο άρθρο 25 παρ. 3 Συντ. διαθέτει όλα τα αναγκαία μορφολογικά χαρακτηριστικά προκειμένου να θεωρηθεί ως γενική αρχή του Συντάγματος. Γενική αρχή, που παρά τη γενικότητα και την αφαιρετικότητά της, αποτελεί συνταγματικό κανόνα, διαθέτει δηλαδή συγκεκριμένο νοηματικό περιεχόμενο και επιτελεί ορισμένη κανονιστική λειτουργία στο συνταγματικό μας σύστημα. Η εν λόγω παραδοχή συνιστά αναγκαίο όρο για τη διασφάλιση της ενότητας και της ακεραιότητας του Συντάγματος, που βασίζεται σε τρεις αυτονόητες εν πολλοίς θέσεις: α) Στην τυπική ισοδυναμία των συνταγματικών διατάξεων, β) στη θεώρηση του συνταγματικού κειμένου ως κανονιστικού συστήματος, εντός του οποίου επιλύονται οι όποιες (φαινομενικές) αντιφάσεις του και γ) στην αντίληψη ότι στο συνταγματικό κείμενο δεν υπάρχει τίποτε κανονιστικά ανύποπτο. Όλες οι διατάξεις παράγουν κανονιστικές συνέπειες και επιτελούν κανονιστική λειτουργία, διαθέτοντας την ίδια επιτακτικότητα και δεσμευτικότητα. Οι ανωτέρω μεθοδολογικές παραδοχές δοκιμάζονται στις περιπτώσεις αμφισβήτησης της κανονιστικής λειτουργίας επιμέρους συνταγματικών

διατάξεων κατ᾽ επίκληση μάλιστα «κινδύνων» που επάγεται η εφαρμογή τους ή της εγγενούς «αοριστίας» τους. Αμφισβήτησης, η οποία υπονομεύει, δίχως αμφιβολία, την ενότητα και την ακεραιότητα του Συντάγματος, οι οποίες αποτελούν αναγκαίους –κυριολεκτικώς υπαρξιακούς– όρους για το ίδιο.

Τοιουτοτρόπως, οι όποιοι (υποτιθέμενοι ή μη) «κίνδυνοι» που δύναται να απορρέουν από ορισμένη συνταγματική διάταξη για έτερους –και δη θεμελιώδεις– κανόνες του Συντάγματος δεν μπορεί να οδηγούν σε αδρανοποίηση του κανονιστικού περιεχομένου και της κανονιστικής λειτουργίας της, κατ᾽ επίκληση μιας ιδιότυπης ιεραρχίας των συνταγματικών κανόνων. Μια τέτοια αντίληψη δεν θα προσέκρουε μόνον στη νομική υπόσταση του Συντάγματος, αλλά επιπλέον, θα προκαλούσε μεγαλύτερους «κινδύνους» από εκείνους που επιδιώκει να αντιμετωπίσει, αφού θα αναιρούσε την ενότητα και την ακεραιότητά του. Ούτε, πολύ περισσότερο, θα μπορούσε να νοηθεί υποκατάσταση συνταγματικών κανόνων από οιεσδήποτε υποκειμενικές ή προερμηνευτικές αντιλήψεις του ερμηνευτή του.

Επομένως, μοναδική ερμηνευτική επιλογή είναι εν προκειμένω η διακρίβωση του κανονιστικού νοήματος της ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. και της λειτουργίας της στο συνταγματικό μας σύστημα, παρ᾽ όλη την ασάφεια και την αοριστία που χαρακτηρίζουν τη διάταξη αυτή. Προνομιακό πεδίο για την ερμηνευτική της προσέγγιση αποτελεί, όπως θα εκτεθεί, κατωτέρω, το ειδικότερο σύστημα των συνταγματικών κανόνων που συγκροτεί το άρθρο 25 Συντ., το οποίο περιλαμβάνει ερμηνευτικές αρχές που διέπουν συνολικά το σύστημα προστασίας των ατομικών και των κοινωνικών δικαιωμάτων, όπως αυτά κατοχυρώνονται στο δεύτερο Μέρος του συνταγματικού κειμένου.

Η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 θεσπίζει, όπως σημειώθηκε, γενική αρχή του Συντάγματος, η οποία αποδίδει αντίστοιχη γενική αρχή του δικαίου περί απαγορεύσεως της καταχρηστικής ασκήσεως δικαιώματος και την ενσωματώνει, ρητώς και ειδικώς, στο πεδίο των θεμελιωδών ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων. Σύμφωνα με την εν λόγω δικαιϊκή αρχή, δεν επιτρέπεται η άσκηση ενός δικαιώματος που αναγνωρίζεται από το δίκαιο, όταν αυτή συντελείται κατά τρόπο που προσκρούει στον σκοπό στον οποίο αποβλέπει η νομική του προστασία και, κυρίως, όταν βλάπτει το γενικότερο συμφέρον. Οι φιλοσοφικές, ιδεολογικές και ηθικές αφετηρίες της ανωτέρω δικαιϊκής αρχής εντοπίζονται στην αναγνώριση των ορίων που συναντά η συμπεριφορά των ατόμων όταν εντάσσεται σε ένα κοινωνικό σύνολο, ήτοι στους εξωτερικούς

περιορισμούς που απορρέουν από την εν λόγω κοινωνική του ένταξη. Υπό την έννοια αυτή, όλα τα φιλελεύθερα Συντάγματα ενσωματώνουν την εν λόγω δικαιϊκή αρχή, είτε ρητά (όπως το Σύνταγμα του 1975), είτε ως –εν πολλοίς αυτονόητο– κανόνα που συνάγεται από το συνολικότερο σύστημα προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Έτσι, όριο στην άσκηση των τελευταίων υπολαμβάνεται η μη παρεμπόδιση άσκησης των δικαιωμάτων των άλλων καθώς και η μη βλάβη του γενικότερου δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος.

Σημειώνεται εν προκειμένω ότι πολύ πριν την ψήφιση του Συντάγματος του 1975 το ανώτατο διοικητικό δικαστήριο της χώρας εφάρμοσε την εν λόγω γενική αρχή. Ειδικότερα, με τη ΣτΕ Ολομ. 617/1933, κρίθηκε ότι «*αι εν τω Ν.Δ. της 21 Οκτωβρίου 1925 αναγραφόμεναι διατάξεις περί προσκλήσεως εργοστασιαρχών κ.λπ. προς συνέχισιν των εργασιών των, ων ηπείλησαν την διακοπήν κ.λπ. θεσπισθείσαι υπό του Νομοθέτου προς περιφρούρησιν και προστασίαν ανωτέρων και γενικωτέρων κοινωνικών συμφερόντων και της εννόμου τάξεως ουδαμώς αντίκεινται προς τας περί ελευθερίας διατάξεις του Συντάγματος (άρθρ. 10) καθόσον δια της συνταγματικής ταύτης διατάξεως ηθέλησε μεν ο Συνταγματικός Νομοθέτης να αναγνωρίση κατ' αρχήν το ατομικόν δικαίωμα της ελευθερίας αλλ' ουδαμώς ηννόησε να απαγορεύση εις την Νομοθετικήν εξουσίαν περιορισμούς υπαγορευομένους υπό της ανάγκης της προστασίας του γενικού συμφέροντος και της εννόμου τάξεως έναντι υπερβασιών και καταχρήσεων της ατομικής ελευθερίας*». Συνακόλουθα, η «υπέρβαση» και η «κατάχρηση» της ατομικής ελευθερίας δύνανται να δικαιολογήσουν περιορισμούς της. Είχε προηγηθεί εξάλλου η έκδοση της ΣτΕ Ολομ. 138/1930, σύμφωνα με την οποία «*εν τω γενικώ κοινωνικώ συμφέροντι ευρίσκει κάθε ατομικόν δικαίωμα τα όριά του […]*». Στις νομολογιακές αυτές περιπτώσεις, διαφαίνεται ήδη η σύνδεση μεταξύ της ρήτρας απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και του γενικού ή κοινωνικού συμφέροντος.

Η γενική αυτή αρχή αποκτά συγκεκριμένη, ειδικότερη, διάσταση στο πεδίο των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Στην περίπτωση αυτή, ως καταχρηστική άσκηση δικαιώματος μπορεί να νοηθεί εκείνη η οποία αντιστρατεύεται ευθέως την ίδια την τελολογία της κατοχυρώσεώς του, ήτοι τον –ιστορικά, φιλοσοφικά και πολιτικά– ουσιώδη σκοπό (*ratio*) που επέβαλε τη συνταγματική του τυποποίηση, είτε αποβλέπει στη βλάβη του γενικότερου δημόσιου ή κοινωνικού συμφέροντος, όπως αυτό νοείται στο πλαίσιο του αξιακού κώδικα που διαμορφώνει κανονιστικά το συνταγματικό μας σύστημα. Πρόκειται συνεπώς

για περιπτώσεις βλάβης των ίδιων των αξιακών θεμελίων του Συντάγματος, κατά τρόπο μάλιστα που να αντιστρέφει ή να διαστρέφει την ωφέλεια που αποφέρει στον φορέα του δικαιώματος, όπως αυτή νοείται στο ίδιο το πλαίσιο της τελολογίας της κατοχυρώσεώς του.

Πρόκειται συνεπώς για τα απώτατα όρια περιορισμού της (νομικής) εξουσίας που διαθέτει ο φορέας του δικαιώματος κατά την άσκησή του. Εξαιτίας δε του εν λόγω εξαιρετικού χαρακτήρα της αρχής, για την εφαρμογή της απαιτείται η άσκηση του δικαιώματος να είναι προδήλως καταχρηστική και όχι απλώς να πιθανολογείται ως τέτοια, να εκδηλώνεται δε με συγκεκριμένη (εξωτερική) συμπεριφορά του ασκούντος το δικαίωμα, χωρίς να αρκεί εν προκειμένω απλώς η υποκειμενική του πρόθεση ή διάθεση. Η καταχρηστικότητα της ασκήσεως του δικαιώματος πρέπει, συνεπώς, να προκύπτει από συγκεκριμένη συμπεριφορά του φορέα του, που δεν καταλείπει περιθώρια όσον αφορά την αξιολόγηση ως προς την υπέρβαση των ορίων που τάσσει η εν λόγω γενική αρχή.

Υπό τους ανωτέρω όρους, η γενική αυτή αρχή ουδόλως μπορεί να θεωρηθεί ως «πολλαπλασιαστής» των δικαιωμάτων, ούτε, πολύ περισσότερο, ως μηχανισμός «εργαλειοποίησής» τους, δεδομένου ότι καταχρηστική άσκηση δικαιώματος μπορεί να νοηθεί όχι όταν με αυτήν δεν εξυπηρετείται ορισμένος σκοπός αλλά όταν ο σκοπός αυτός βλάπτεται μέσω συγκεκριμένης, ευθέως εκδηλούμενης, συμπεριφοράς του φορέα του, γεγονός που έχει ως συνέπεια την αποδυνάμωση και, υπό όρους, την απώλεια του δικαιώματος. Πρόκειται ασφαλώς για σημειακή και προσωρινή απώλεια του δικαιώματος, δεδομένου ότι ο φορέας του δεν αποξενούται οριστικώς της δυνατότητας ασκήσεώς του, παρά μόνον της δυνατότητας καταχρηστικής ασκήσεώς του. Τούτο σημαίνει ότι η δυνατότητά του να ασκήσει το δικαίωμα δεν προστατεύεται συνταγματικά και καθίσταται ανεπίτρεπτη η άσκησή του, μόνον εφόσον και για όσο αυτή διαγιγνώσκεται ως καταχρηστική. Στις περιπτώσεις αυτές, ο φορέας του δικαιώματος αποστερείται της νομικής δυνατότητάς του να επικαλεστεί τη συνταγματική του κατοχύρωση, αφού αποξενούται από την εν λόγω νομική αξίωσή του λόγω ακριβώς της καταχρηστικής του ασκήσεως, ήτοι της υπερβάσεως των ορίων που θέτει η ίδια η συνταγματική διάταξη που το κατοχυρώνει, όπως τα όρια αυτά προκύπτουν από τον ερμηνευτικό συνδυασμό της συγκεκριμένης συνταγματικής διατάξεως που το κατοχυρώνει με τη γενική ρήτρα του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. Αυτή είναι η ρητώς, ειδικώς και σαφώς

εκπεφρασμένη βούληση του συντακτικού νομοθέτη, η οποία τυποποιήθηκε στην εν λόγω συνταγματική διάταξη κατά τρόπο δεσμευτικό για τον εφαρμοστή του Συντάγματος. Άρα η οποιαδήποτε κριτική στην εν λόγω συνταγματική διάταξη δεν τίθεται *de constitutione lata* αλλά μόνον *de constitutione ferenda*. Έτερο είναι εξάλλου το ζήτημα εάν η εν λόγω (*de constitutione ferenda*) κριτική έχει θεωρητική βάση ή όχι, ήτοι εάν θα μπορούσε ένα φιλελεύθερο Σύνταγμα να επιτρέψει την –κατά τα ανωτέρω– καταχρηστική άσκηση ενός θεμελιώδους δικαιώματος.

Όπως σημειώθηκε, το πλήρες κανονιστικό της νόημα αποκτά η γενική αρχή της απαγόρευσης καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος όταν ερμηνεύεται σε συνδυασμό με τις λοιπές διατάξεις του άρθρου 25 Συντ[26]. Από τη συστηματική αυτή ερμηνεία των υπόψη διατάξεων δεν γίνεται μάλιστα μόνον εναργέστερο το κανονιστικό περιεχόμενο της αρχής, αλλά, επιπλέον, καθίσταται ευχερέστερα αντιληπτή και η ίδια η *ratio* αυτής. Ειδικότερα, με το εδάφιο α΄ της παρ. 1 του άρθρου («*Τα δικαιώματα του ανθρώπου ως ατόμου και ως μέλους του κοινωνικού συνόλου […] τελούν υπό την εγγύηση του Κράτους*») αναγνωρίζεται η διττή εικόνα με την οποία προσλαμβάνεται το υποκείμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Επιβεβαιώνεται έτσι ότι το υποκείμενο των θεμελιωδών δικαιωμάτων προσλαμβάνεται όχι μόνον στην ατομική του υπόσταση αλλά και στην κοινωνική του, ήτοι ως ενταγμένο στο κοινωνικό σύνολο. Από τη διττή αυτή πρόσληψη του υποκειμένου τους, προκύπτει επί της ουσίας και το απώτατο όριο στην άσκησή τους, ήτοι το όριο πέραν του οποίου η άσκηση θεωρείται καταχρηστική. Και αυτό το όριο είναι τα δικαιώματα των άλλων και το γενικότερο δημόσιο ή κοινωνικό συμφέρον. Η οριοθέτηση αυτή της ατομικής ελευθερίας συνιστά το αναπόφευκτο «αντίτιμο» της εντάξεως του φορέα της στο κοινωνικό σύνολο. Συνακόλουθα, η υποχρέωση των κρατικών οργάνων, που θεσπίζει το εδάφιο β΄ της ιδίας παραγράφου («*Όλα τα κρατικά όργανα υποχρεούνται να διασφαλίζουν την ανεμπόδιστη και αποτελεσματική άσκησή τους*») έχει ως προϋπόθεση η άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων να συντελείται σύμφωνα με τις οικείες διατάξεις που τα κατοχυρώνουν και, συνακόλουθα, να μην υπερβαίνει τα όρια που χαράσσει η γενική αρχή του

[26] Βλ. για τις διατάξεις του άρθρου βλ. Χ. Ανθόπουλο, Το πρόβλημα της λειτουργικής δέσμευσης, ό.π.· Ξ. Κοντιάδη/Α. Φωτιάδου, «Άρθρο 25», ό.π., σ. 517 επ.· Α. Μανιτάκη, «Η επίδραση του Συντάγματος», ό.π.· Απ. Παπακωνσταντίνου, Κοινωνική δημοκρατία, ό.π.

άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. Επομένως, σε περίπτωση καταχρηστικής ασκήσεως ενός θεμελιώδους δικαιώματος, ο φορέας του δεν μπορεί να επικαλεστεί την ως άνω συνταγματική υποχρέωση των κρατικών οργάνων, δεδομένου ότι αυτά δεν υποχρεούνται (το αντίθετο μάλιστα) να διασφαλίζουν την καταχρηστική άσκησή του από τον φορέα του. Στην περίπτωση αυτή το ανεπίτρεπτο της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος συνιστά περιορισμό στην άσκησή του, κατά την έννοια του εδαφίου δ΄ της ίδιας παραγράφου («*Οι κάθε είδους περιορισμοί που μπορούν κατά το Σύνταγμα να επιβληθούν στα δικαιώματα αυτά πρέπει να προβλέπονται είτε απευθείας από το Σύνταγμα […]*»), εν προκειμένω δε ο εν λόγω περιορισμός προβλέπεται, κατά τρόπο ειδικό, ρητό και πανηγυρικό, στην παράγραφο 3 του άρθρου αυτού (άρθρο 25 Συντ.).

Στη διακρίβωση του ακριβούς περιεχομένου της γενικής αρχής του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. συμβάλλει και η διάταξη της παραγράφου 2 του ίδιου άρθρου, σύμφωνα με την οποία: «*Η αναγνώριση και η προστασία των θεμελιωδών και απαράγραπτων δικαιωμάτων του ανθρώπου από την Πολιτεία αποβλέπει στην πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη*». Με την εν λόγω διάταξη επιβεβαιώνεται η οριοθέτηση της ασκήσεως των θεμελιωδών δικαιωμάτων, που έχει ως συνέπεια την απώλεια (έκπτωση) της αντίστοιχης αξίωσης που εμπεριέχουν για τον φορέα τους. Ειδικότερα, η αναγνώριση και η προστασία τους από την Πολιτεία (νοούμενη εν προκειμένω στην ολότητά της) συναντούν όριο την καταχρηστική άσκησή τους, ήτοι την ευθεία αντίθεσή τους προς την τελολογία της κατοχυρώσεώς τους και τη βλάβη του γενικότερου δημοσίου ή κοινωνικού συμφέροντος, στην έννοια του οποίου εμπεριέχεται πρωτίστως η πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη. Η καταχρηστική άσκηση που υπερβαίνει το όριο αυτό βλάπτει, εξ ορισμού, την «*πραγμάτωση της κοινωνικής προόδου μέσα σε ελευθερία και δικαιοσύνη*», που συνιστά απώτερη ιδεολογική και κανονιστική αφετηρία του γενικότερου δημόσιου ή κοινωνικού συμφέροντος, όπως αυτό εξειδικεύεται κατά περίπτωση. Από τη στιγμή της καταχρηστικής ασκήσεως του δικαιώματος από τον φορέα του, η Πολιτεία ούτε αναγνωρίζει, ούτε, πολύ περισσότερο, προστατεύει το δικαίωμα, αφού, κατά τη στάθμιση που το ίδιο το συνταγματικό κείμενο πραγματοποιεί στις διατάξεις του άρθρου 25, το γενικότερο δημόσιο ή κοινωνικό συμφέρον και η δυνατότητα άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τους άλλους παρίστανται κανονιστικά υπέρτερα, με συνέπεια να τίθεται σε αδράνεια για τον φορέα του η νομική αξίωση

που απορρέει από το δικαίωμα. Το αν η εν λόγω δικαιϊκή και αξιακή στάθμιση στην οποία προβαίνει το ίδιο το Σύνταγμα είναι δικαιοπολιτικά ορθή, κατά την αντίληψη του ερμηνευτή, ουδόλως μπορεί να επηρεάσει το νοηματικό περιεχόμενο και την κανονιστική λειτουργία της γενικής αρχής του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ.

Είναι, τέλος, σαφές ότι η διάταξη της παραγράφου 4 του άρθρου 25 Συντ. («*Το Κράτος δικαιούται να αξιώνει από όλους τους πολίτες την εκπλήρωση του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης*»), αν και δεν επηρεάζει άμεσα το νοηματικό περιεχόμενο της γενικής ρήτρας της παραγράφου 3 του ιδίου άρθρου, εντούτοις ενισχύει την ιδεολογικοπολιτική αφετηρία της (ήτοι την αντίληψη του υποκειμένου των δικαιωμάτων στην κοινωνική του υπόσταση και τη δυνατότητα προκρίσεως υπό όρους του γενικού συμφέροντος), ενώ παράλληλα διευκολύνει στη διακρίβωση των ορίων που χαράσσει η εν λόγω γενική ρήτρα στην άσκηση ενός θεμελιώδους δικαιώματος, στις περιπτώσεις εκείνες που επιβάλλεται συγκεκριμένος κρατικός περιορισμός του στο πλαίσιο της εκπλήρωσης του χρέους της κοινωνικής και εθνικής αλληλεγγύης.

IV. Σύνοψη: Η γενική αρχή του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. και η λειτουργία της στο συνταγματικό σύστημα

Όπως επιχειρήθηκε να τεκμηριωθεί στην παρούσα μελέτη, η διάταξη του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. θεσπίζει γενική αρχή του Συντάγματος, η οποία αποτελεί, όπως οι λοιποί συνταγματικοί κανόνες, πλήρη και ολοκληρωμένο κανόνα δικαίου, που διαθέτει συγκεκριμένο κανονιστικό περιεχόμενο και λειτουργία. Το πλήρες κανονιστικό περιεχόμενο της αρχής προκύπτει ιδίως δια της συστηματικής ερμηνείας της με τις λοιπές διατάξεις του άρθρου 25 Συντ., με τις οποίες θεσπίζονται βασικές ερμηνευτικές αρχές για την προσέγγιση των επιμέρους κανόνων που διέπουν το σύνολο των ατομικών και κοινωνικών δικαιωμάτων.

Η θέσπιση της γενικής αρχής της απαγόρευσης καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος επιτελεί, εκ της ιδιότητος αυτής ως συνταγματικής αρχής, πέραν της στενά κανονιστικής λειτουργίας (οριοθέτηση της άσκησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων), ευρύτερη ερμηνευτική αλλά και παιδαγωγική λειτουργία. Εν πρώτοις, επιβεβαιώνει και ενισχύει τη (συνταγματική) πρόσληψη του φορέα των θεμελιωδών δικαιωμάτων τόσο στην ατομική, όσο και στην

κοινωνική του διάσταση, γεγονός που καθιστά εν προκειμένω επιτρεπτή την οριοθέτηση όχι αυτού καθεαυτού του δικαιώματος αλλά της καταχρηστικής ασκήσεώς του, ήτοι της ασκήσεώς του κατά τρόπο που αντιστρατεύεται ευθέως την ίδια την τελολογία της συνταγματικής κατοχύρωσής του και βλάπτει ουσιωδώς το γενικότερο δημόσιο ή κοινωνικό συμφέρον. Η διάγνωση της καταχρηστικότητας της ασκήσεώς του θέτει εκποδών τον φορέα από τη νομική αξίωση που ενσωματώνει το δικαίωμα και την καθιστά συνταγματικά ανεπίτρεπτη.

Από το κανονιστικό αυτό περιεχόμενο της αρχής, απορρέει εξάλλου η παιδαγωγική της λειτουργία, αφού αποδίδει τη βούληση του συντακτικού νομοθέτη να μην θεωρείται ανεκτή μια τέτοια καταχρηστική άσκηση δικαιώματος. Η συνειδητοποίηση της κανονιστικής λειτουργίας της εν λόγω αρχής διαμορφώνει, εκ των πραγμάτων, ένα αξιακό μοντέλο αναφοράς, που κατευθύνει τη δράση τόσο της κρατικής εξουσίας, όσο και των πολιτών και δεν μπορεί παρά να επηρεάζει τον τρόπο πρόσληψης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και, κυρίως, την επίκλησή τους στον δημόσιο διάλογο. Για παράδειγμα, η υπερβολική και άνευ ορίων αναγωγή σε (κατά κανόνα μάλιστα αόριστες) επικλήσεις των θεμελιωδών δικαιωμάτων ως πολιτικό επιχείρημα ή στο πλαίσιο ενός αμιγώς καταγγελτικού λόγου έναντι του πολιτικού συστήματος[27], δεν θα μπορούσε να συμβαδίσει με μια τέτοια πρόσληψη των θεμελιωδών δικαιωμάτων που το Σύνταγμα υιοθετεί.

Συνοψίζοντας, η αοριστία και η αφαιρετικότητα της γενικής ρήτρας του άρθρου 25 παρ. 3 Συντ. δεν επαρκούν για να εξοστρακίσουν από το συνταγματικό μας σύστημα την υπόψη γενική αρχή που θεσπίζεται με αυτήν. Περαιτέρω, οι όποιοι «κίνδυνοι» ελλοχεύουν από την (προφανώς εσφαλμένη) εφαρμογή της δεν μπορούν να την αποστερήσουν από την κανονιστική λειτουργία της. Η διακρίβωση του κανονιστικού περιεχομένου της και η εφαρμογή της δεν διακυβεύουν, αλλά, αντιθέτως, διαφυλάσσουν την ενότητα και την ακεραιότητα του Συντάγματος.

[27] Ενδεικτικά θα μπορούσε να αναφερθεί ως παράδειγμα η εκτεταμένη επίκληση του άρθρου 120 Συντ. από τους «αρνητές» του Covid-19 κατά την πρόσφατη περίοδο της πανδημίας έναντι των περιοριστικών μέτρων που λήφθηκαν για την αντιμετώπισή της.

Δίκαιη δίκη και δικονομία: πώς ένα απόλυτο δικαίωμα γίνεται πράξη

Ιωάννης Σαρμάς

Εισαγωγή

Το πρώτο εξάμηνο του 2018, λειτούργησε στο Ελεγκτικό Συνέδριο νομοπαρασκευαστική επιτροπή με αντικείμενο των εργασιών της την εκπόνηση της νέας δικονομίας του Ελεγκτικού Συνεδρίου[1]. Πολλές απόπειρες για εκπόνηση δικονομίας του δικαστηρίου είχαν επιχειρηθεί στο παρελθόν χωρίς επιτυχία.

Αυτή τη φορά η προσέγγιση της επιτροπής, όπως διατυπώθηκε αμέσως στην πρώτη της απόφαση, δεν ήταν να εκπονήσει ακριβώς μία νέα δικονομία, γιατί, όπως έγινε σε αυτήν δεκτό, το δικαστήριο είχε δικονομία. Ήταν να ενσωματώσει σε ένα ενιαίο κείμενο όλες τις ισχύουσες σχετικές δικονομικές ρυθμίσεις, συστηματοποιώντας τις διατάξεις, απλοποιώντας τις διαδικασίες, εξαλείφοντας τυχόν αντιφάσεις ή καλύπτοντας κενά. Γι᾽ αυτό και ως πρώτο κείμενο πάνω στο οποίο εργάστηκε η επιτροπή χρησιμοποιήθηκε μια συρραφή σε ένα είδος άτυπου κώδικα όλων των διατάξεων που εφάρμοζε το δικαστήριο ως δικονομία του.

Σύντομα όμως στα μέλη της επιτροπής κατέστη αντιληπτό ότι τα πράγματα δεν ήταν τόσο απλά. Σε κάθε κεφάλαιο από αυτά στα οποία ενσωματώθηκαν οι ρυθμίσεις, σε κάθε άρθρο του άτυπου κώδικα, εντοπίστηκαν ζητήματα που η επίλυσή τους δεν μπορούσε να επιτευχθεί με τον απλό, επιφανειακό τρόπο που η επιτροπή είχε αρχικά πιστέψει ότι ήταν δυνατόν να εργαστεί. Δεν αρκούσε δηλαδή η συστηματοποίηση, η άρση των αντιφάσεων ή η κάλυψη των κενών.

Η επιτροπή διαπίστωσε ότι κάθε διάταξη που επεξεργαζόταν υπέκρυπτε μια σύγκρουση μεταξύ των θεμελιωδών αρχών της δίκαιης δίκης, όπως αυτές γίνονται αντιληπτές στη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμά-

[1] Το έργο της επιτροπής αυτής συμπεριλήφθηκε στις διατάξεις του ν. 4700/2020 (ΦΕΚ Α΄ 127/29.6.2020) «Ενιαίο Κείμενο Δικονομίας για το Ελεγκτικό Συνέδριο…».

των του Ανθρώπου. Η πρόσβαση στη δικαιοσύνη, η δίκη σε εύλογη προθεσμία, η ισότητα των διαδίκων, η δημοσιότητα της διαδικασίας εμφανίστηκαν ως δικαιώματα που δεν μπορούσαν να τύχουν πλήρους σεβασμού στην απολυτότητά τους, γιατί έπρεπε να συνυπάρξουν μεταξύ τους, κι αυτό δεν ήταν εφικτό χωρίς τον αλληλοπεριορισμό τους. Όμως, υπέρβαση κάθε σύγκρουσης με την αποτύπωσή της σε δικονομικό κανόνα που θα συμφιλίωνε τις αρχές και τα δικαιώματα που συγκρούονταν δεν φαινόταν εφικτή στην επιτροπή με την επανάληψη λύσεων που είχαν δοθεί δεκαετίες πριν. Έπρεπε να επιτευχθεί, για να είναι όντως λυσιτελές το έργο της, με την ικανοποίηση των αναγκών που αναδείκνυαν οι επίκαιρες συνθήκες των δικών του δικαστηρίου.

Η δίκαιη δίκη ως γενικότερη αρχή με τα ειδικότερα δικαιώματα που τη συγκροτούν έτσι όπως αναδείχθηκαν μέσω της νομολογίας του Δικαστηρίου του Στρασβούργου [2], αφορά, όπως θα εξηγηθεί στη συνέχεια, κάθε δίκη, κάθε δικονομία, ιδιαιτέρως μάλιστα την ποινική.

Το κείμενο που ακολουθεί είναι συγκροτημένο σε έξι ενότητες.

Στην πρώτη, εξηγείται υπό ποία έννοια το δικαίωμα στη δίκαιη δίκη γίνεται αντιληπτό ως απόλυτο δικαίωμα, όπως αναφέρεται στον τίτλο του κειμένου, αλλά επίσης διευκρινίζεται γιατί η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου αφορά κάθε δίκη, ακόμη και τη διοικητική.

Σε μια δεύτερη ενότητα, παρουσιάζονται τα στοιχεία που, σύμφωνα με τη νομολογία των δικαστών του Στρασβούργου, ορίζουν την εν γένει δέουσα διαδικασία, ως το πρωτόλειο της δικονομίας, ώστε να διαφανεί ο νοηματικός πυρήνας αναφοράς της δίκαιης δίκης.

Στην τρίτη ενότητα εξετάζεται πώς οι ειδικότερες αρχές δίκαιης δίκης, όπως καθιερώνονται στο άρθρο 6 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης για την Προστασία των Δικαιωμάτων και των Θεμελιωδών Ελευθεριών, συντίθενται αρμονικά μεταξύ τους σε δίκαιη ισορροπία εντός των δικονομικών κανόνων.

Σε μια τέταρτη ενότητα, θα χρειαστεί η διείσδυση στα άδυτα της δικαστικής κρίσης, εκεί όπου η δικονομία, ως εκ της φύσεως των κανόνων που τη συνθέτουν, δεν μπορεί να εισέλθει. Εισέρχεται όμως ο έλεγχος των δικαστών του Στρασβούργου, αν πρόκειται να εντοπίσουν δικαστική αυθαιρεσία.

Στην πέμπτη ενότητα, επιχειρείται μια πρώτη αναγωγή στο σύνολο, εκθέ-

[2] Βλ. αναλυτικά Ι. Σαρμά, Η δίκαιη ισορροπία, η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, 2018, σ. 824-844.

τοντας την επίδραση που μπορεί να ασκήσουν οι παραβιάσεις των επιμέρους απαιτήσεων δίκαιης δίκης στο συνολικό δικαίωμα σε δίκαιη δίκη.

Στην έκτη, τέλος, ενότητα, η πλήρης διερεύνηση του θέματος θα απαιτήσει μια δεύτερη αναγωγή στο σύνολο, αυτή τη φορά όμως στο ίδιο το δικαιοδοτικό σύστημα, εντός του οποίου κάθε διάδικος έχει αξίωση να πραγματώνεται χωρίς επιφυλάξεις το ατομικό του δικαίωμα σε δίκαιη δίκη.

Ι. Το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη ως απόλυτο δικαίωμα

Απόλυτο δικαίωμα, σύμφωνα με τη νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, είναι ένα δικαίωμα που δεν επιδέχεται περιορισμούς βάσει σταθμίσεων, έτσι ώστε συγχρόνως με αυτό να προστατευτεί και ένα άλλο δικαίωμα ή συμφέρον. Τέτοια δικαιώματα προστατεύονται από το άρθρο 3 της Σύμβασης, όπου απαγορεύονται τα βασανιστήρια, η απάνθρωπη και η εξευτελιστική μεταχείριση. Όπως σε μία χαρακτηριστική του απόφαση διακήρυξε το Δικαστήριο, δεν επιτρέπεται σε αστυνομικούς να βασανίσουν απαγωγέα για να τους αποκαλύψει πού ακριβώς κρύβει το παιδί που απήγαγε, ακόμη και αν ο θάνατος του παιδιού είναι επικείμενος ως συνέπεια της μακρόχρονης εξάντλησής του[3].

Το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη δεν είναι ακριβώς απόλυτο υπό την ανωτέρω έννοια.

Είναι απόλυτο ως «unqualified» δικαίωμα[4], ως δικαίωμα χωρίς επιφύλαξη, όπως το χαρακτηρίζει το Δικαστήριο, υπό την εξής συγκεκριμένη έννοια: καθώς συντίθεται, η δίκαιη δίκη, από τον συνδυασμό και τη συμφιλίωση πλειόνων υποκειμένων σε αυτήν δικαιωμάτων, το αποτέλεσμα που προκύπτει από τον συνδυασμό και τη συμφιλίωση όλων αυτών, δηλαδή η δίκαιη δίκη ως σύνολο, είναι αυτό που δεν επιδέχεται περιορισμό ή στάθμιση.

Οι υποκείμενες σε αυτήν αρχές ή απαιτήσεις, που εμφανίζονται υπό μορφή ειδικότερων δικαιωμάτων, όπως λ.χ. η πρόσβαση σε δικαστήριο, ο εύλογος χρόνος εκδίκασης, η δημοσιότητα της διαδικασίας, τα δικαιώματα άμυνας, μπορεί να σταθμίζονται και να περιορίζονται είτε για να συνυπάρ-

---

[3] Βλ. την απόφαση-σταθμό του ΕΔΔΑ, Gäfgen (Ευρ. Σύνθ.), 22978/05, 1.6.2010, σκέψεις 107-108, όπου το Δικαστήριο τονίζει τον απόλυτο χαρακτήρα της απαγόρευσης των βασανιστηρίων, ανεξάρτητα από τη συμπεριφορά του θύματος ή τον επιδιωκόμενο σκοπό.

[4] Βλ. Ι. Σαρμά, Η δίκαιη ισορροπία, ό.π., σ. 830.

χουν μεταξύ τους αρμονικά είτε χάριν θεραπείας άλλων αρχών, όπως του σεβασμού της ιδιωτικής ζωής ή της προστασίας της εθνικής ασφάλειας. Το αποτέλεσμα, όμως, όλων των διευθετήσεων που μπορεί να γίνουν, δηλαδή η δίκαιη δίκη ως συνολικό ατομικό δικαίωμα, δεν επιδέχεται περιορισμών και σταθμίσεων.

Κάθε άτομο έχει δικαίωμα η δίκη του, χωρίς επιφύλαξη, να είναι συνολικά δίκαιη.

Η νομολογία του Δικαστηρίου του Στρασβούργου για τη δίκαιη δίκη αφορά και τη διοικητική δίκη. Αν και κατά το γράμμα του το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ αναφέρεται μόνο σε αστικές διαφορές και σε ποινικές υποθέσεις, εντούτοις, έτσι όπως ερμηνεύτηκε το άρθρο αυτό από το Δικαστήριο, καλύπτει και τη διοικητική δίκη. Διαφορές περί την περιουσία και το πρόσωπο, ακόμη και αν προκύπτουν από την άσκηση δημόσιας εξουσίας, χαρακτηρίζονται ως αστικές, όπως αντιλαμβάνονται τον όρο αυτό οι δικαστές του Στρασβούργου, αρκεί να αφορούν την περιουσία ή το πρόσωπο του διοικουμένου[5].

Μόνον οι φορολογικές, οι εκλογικές και οι διαφορές περί ορισμένους αλλοδαπούς δεν υπάγονται στο άρθρο 6 ως διαφορές για αστικά δικαιώματα. Αλλά και αυτές υπάγονται στις απαιτήσεις δίκαιης δίκης μέσω του άρθρου 13 της Σύμβασης περί αποτελεσματικής προσφυγής και της πρόσφορης προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων που θίγονται στις σχετικές υποθέσεις (περιουσία, εκλογικά δικαιώματα, προσωπική ζωή). Εξάλλου, χαρακτηρίζονται ως ποινικές δίκες κατά την έννοια της Σύμβασης οι δίκες που αφορούν σοβαρές διοικητικές κυρώσεις, σύμφωνα με τα κριτήρια της ποινικής κατηγορίας που χρησιμοποιεί το Δικαστήριο.

Έτσι, κάθε δικονομικός κανόνας που εφαρμόζεται σε κάθε κατηγορία δίκης που διεξάγεται στην Ελλάδα (διοικητικής, πολιτικής, ποινικής) υπάγεται άμεσα ή έμμεσα στις απαιτήσεις του άρθρου 6 της Σύμβασης.

ΙΙ. Η δέουσα διαδικασία, πρωτόλειο της δικονομίας

Τη δέουσα διαδικασία, ως διαδικασία που οφείλει να ακολουθήσει το νομοθετικό σώμα όταν θεσπίζει κανόνες δικαίου περιοριστικούς των

[5] Από την απόφαση ΕΔΔΑ, Pellegrin, 28541/95, 8.12.1999, και κυρίως την ΕΔΔΑ, Vilho Eskelinen (Ευρ. Σύνθ.), 63235/00, 19.4.2007, με την οποία διευρύνθηκε το πεδίο εφαρμογής του άρθρου 6 και στους δημόσιους υπαλλήλους.

θεμελιωδών δικαιωμάτων, αναζητεί το Δικαστήριο για να κρίνει αν παραβιάστηκε ή όχι το θεμελιώδες δικαίωμα που θίγεται. Την αναζητεί επίσης, σε περιπτώσεις όπου το κράτος παρεμβαίνει στην περιουσία, εισάγοντας ή εφαρμόζοντας πολεοδομικές ρυθμίσεις ή μειώνοντας συντάξεις χάριν εξυγίανσης της κοινωνικής ασφάλισης. Ακόμη και επί χειρουργικών επεμβάσεων σε δημόσια νοσοκομεία, αστυνομικών ή πυροσβεστικών επιχειρήσεων, η τήρηση μιας δέουσας διαδικασίας για κάθε περίπτωση στοιχειοθετεί, κατά τη νομολογία του Δικαστηρίου, νομική υποχρέωση του κράτους.

Δεν είναι αναγκαίο να ορίζεται κάπου ειδικότερα τι είναι η δέουσα διαδικασία. Προκύπτει εκ μόνης της γονιμότατης ιδέας του *δέοντος*. Είναι το «due process», όπως την αποκαλούν οι Αμερικανοί[6].

Υπό το πρίσμα της σχετικής νομολογίας, η δικονομία δεν εμφανίζεται ως κάτι εντελώς *ίδιον* της δικαστικής ζωής, αλλά ως μία προέκταση και συγχρόνως εξειδίκευση ενός θεσμικού φαινομένου που εντοπίζεται και εκτός δικαστηρίων.

Ως το πρωτόλειο της δικονομίας, η δέουσα διαδικασία, έτσι όπως αποκαλύπτεται από τους δικαστές του Στρασβούργου[7], μας βοηθεί να συνειδητοποιήσουμε ότι αυτό το *«δέον»* που τη διαπλάθει είναι η ανταπόκριση σε επιτακτικές κοινωνικές ανάγκες που απαιτούν τη θέσπιση δικαστικών διαδικασιών αναλογικής και αποτελεσματικής αντιμετώπισής τους.

Πέντε κοινά σημεία σε κάθε δέουσα διαδικασία αναδεικνύονται από τη σχετική νομολογία.

1. Καταλληλότητα του οργάνου: Πολλές φορές, η καταλληλότητα του οργάνου συνίσταται στην ανεξαρτησία του σε σχέση με τα διακυβευόμενα συμφέροντα, τα οποία οφείλει να διαρρυθμίσει, όπως ο νομοθέτης, που οφείλει να είναι ίσος έναντι όλων, ή η δημόσια διοίκηση, που πρέπει να διακρίνεται από αμεροληψία. Άλλες φορές, όπως με τον χειρουργό δημόσιου νοσοκομείου, το όργανο πρέπει να είναι ουσιαστικά κατάλληλο, να κατέχει δηλαδή την τέχνη της επέμβασης που θα διενεργήσει. Πάντα πάντως η

[6] Η έννοια εδράζεται στην 5η και 14η Τροποποίηση (Amendments) του Συντάγματος των ΗΠΑ. Βλ. αναλυτικά, Ι. Σαρμά, Εμείς ο Λαός, η συνταγματική νομολογία του Ανωτάτου Δικαστηρίου των Ηνωμένων Πολιτειών, 2016, ανατ. 2022, σ. 362-373.

[7] Βλ. αναλυτικά Ι. Σαρμά, Η δίκαιη ισορροπία, ό.π., σ. 766-770.

καταλληλότητα είναι συνάρτηση μιας αναλογίας μεταξύ του επιδιωκόμενου θεμιτού σκοπού και της ικανότητας που απαιτείται από το όργανο να τον επιτύχει.

2. Ενδελεχής εξέταση: Το δεύτερο στοιχείο είναι η ενδελεχής εξέταση του ζητήματος που τίθεται, των επιχειρημάτων και αντιρρήσεων που προβάλλονται, των δυνατών λύσεων που προσφέρονται, ώστε στο τέλος, όποια και αν είναι η θέση που θα πάρει επ᾽ αυτής το αρμόδιο όργανο, αυτή να είναι η προσφορότερη. Η συνάρτηση δεν είναι απλή. Σε κάθε ζήτημα που εγείρεται, τότε μόνον η διαδικασία που αρμόζει για την αντιμετώπισή του είναι η δέουσα όταν διατίθενται γι᾽ αυτό τα μέσα που απαιτούνται. Το ενδελεχές της εξέτασης δεν είναι όμως μία απόλυτη επιταγή. Πρέπει να συνδυαστεί με τις λοιπές υποχρεώσεις του οργάνου ώστε και αυτές να διεκπεραιωθούν με τη δέουσα διαδικασία.

3. Εύλογος χρόνος: Εφόσον η κοινωνία εγείρει μια αξίωση έναντι της πολιτείας να επέμβει, επιβάλλεται η επέμβαση της πολιτείας, έστω και αν τελικώς κριθεί ότι δεν χρειάζεται, να μην χρονίζει. Πολλές φορές η διαδικασία πρέπει να είναι άμεση, όπως σε μια πυροσβεστική ή αστυνομική επιχείρηση χάριν της σωτηρίας της ζωής ανθρώπων. Επί αιτημάτων πολιτών, όπως ιδίως επί αιτήματος συνταξιοδότησης, είναι ζωτικό η διοικητική ανταπόκριση να είναι ταχεία. Σε κάθε περίπτωση, το εύλογο του χρόνου αντίδρασης είναι συνάρτηση της ανάγκης που υφίσταται, του θεμιτού σκοπού που επιδιώκεται και των μέσων που μπορεί να διατεθούν.

4. Συμμετοχή των ενδιαφερομένων: Σε πολλές περιπτώσεις επιβάλλεται η διαβούλευση με τους ενδιαφερομένους. Σε άλλες αρκεί η διαφάνεια της διαδικασίας. Υπάρχουν όμως και περιπτώσεις, όπως επί άρσεως του απορρήτου των επικοινωνιών, όπου ούτε η διαβούλευση ούτε η διαφάνεια είναι νοητές, ούτε καν η άμεση ενημέρωση των αμέσως πληττομένων. Η δημοσιότητα της διαδικασίας, με την οποία συνδέεται το κύρος της, είναι σε συνάρτηση με τα θιγόμενα από αυτήν αγαθά. Απαιτείται στάθμιση αντιτιθέμενων συμφερόντων και εξισορρόπησή τους.

5. Αποτελεσματικότητα: Για να είναι δέουσα μία διαδικασία, πρέπει να είναι ικανή να επιφέρει το αποτέλεσμα που σκοπείται με αυτήν, ήτοι να παύσει η προσβολή του δικαιώματος, να αποτραπεί νέα προσβολή, να τιμωρηθεί ο παραβάτης. Δεν είναι πάντα το αποτέλεσμα όπως τελικώς προκύπτει που δείχνει την επιτυχή συντέλεση της διαδικασίας. Σε πολλές περιπτώσεις, όπως επί

χειρουργικών επεμβάσεων ή αστυνομικών και πυροσβεστικών επιχειρήσεων, η υποχρέωση δέουσας διαδικασίας εξαντλείται στην lege artis τήρηση των κανόνων. Σε κάθε περίπτωση, όμως, η δέουσα διαδικασία πρέπει να έχει έτσι προβλεφθεί ώστε να μπορεί όντως από αυτήν να προκύψει το αποτέλεσμα, έστω και αν η επιτυχία δεν είναι δυνατόν να είναι πάντα εξασφαλισμένη.

III. Η δικονομία ως εξισορρόπηση των αρχών που διέπουν τη δίκαιη δίκη

Όπως έχουν διακηρύξει οι δικαστές του Στρασβούργου, ούτε η υπερβολή στις δικαστικές απαιτήσεις, ούτε όμως και η χαλαρότητα των δικονομικών κανόνων εξυπηρετούν τη δίκαιη δίκη. Η υπερβολή, γιατί επιβραδύνει τη δίκη χωρίς ουσιαστικό λόγο. Η χαλαρότητα, γιατί αφήνει περιθώρια αυθαίρετης και, άρα, άνισης μεταχείρισης των διαδίκων.

Τη σχετικότητα κάθε στοιχείου της δέουσας διαδικασίας, ως εγγενές της χαρακτηριστικό, την εντοπίζουμε και στις διάφορες πτυχές που συνθέτουν τη δίκαιη δίκη. Η ανεξαρτησία και η αμεροληψία του δικαστηρίου, τα δικαιώματα άμυνας, η δίκη σε εύλογη προθεσμία, η δημοσιότητα της διαδικασίας και η δημοσίευση της απόφασης, που ρητώς προβλέπονται στο άρθρο 6 της ΕΣΔΑ, συμπληρώνονται από άλλα συναχθέντα ερμηνευτικά από το Δικαστήριο, όπως το δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο, οι πρόσφορες εξουσίες του δικαστηρίου να λύσει τη διαφορά με καθοριστικό τρόπο, η συμμόρφωση στη δικαστική απόφαση.

Πρόκειται περί ατομικών δικαιωμάτων των διαδίκων, τα οποία όμως όλα έχουν το εξής κοινό: για να μπορέσουν να ασκηθούν στην πράξη, χρειάζεται να ρυθμιστούν δικονομικά. Και για να ρυθμιστούν δικονομικά, πρέπει να σχετικοποιηθούν το ένα έναντι του άλλου ως αμοιβαίες συναρτήσεις ενός κοινού σκοπού, που, στην περίπτωση της δικονομίας, είναι η δίκαιη δίκη.

Αξίζει να αναφερθούν μερικά παραδείγματα, τα πιο χαρακτηριστικά, για να καταστεί κατανοητή η φύση των κανόνων της δικονομίας ως διατάξεων που αποτυπώνουν λύσεις συμφιλίωσης ειδικότερων αρχών της δίκαιης δίκης με αντιθετικές μεταξύ τους αξιώσεις ισχύος.

(α) Η πρώτη επιταγή που απορρέει από το άρθρο 6, και που πρέπει να πραγματωθεί μέσω των δικονομικών κανόνων είναι η πρόσβαση σε δικαστήριο των προσώπων που έχουν ανάγκη δικαστικής προστασίας[8]. Όμως, δεν

[8] Βλ. ΕΔΔΑ, Golder, 4451/70, 21.2.1975 (κατοχύρωση του δικαιώματος πρόσβασης σε

μπορεί το σχετικό δικαίωμα να διασφαλίζεται δικονομικά χωρίς να συνδυάζεται με κάποιες στοιχειώδεις προφυλάξεις, ώστε να προστατεύονται άλλα θεμιτά συμφέροντα[9].

Σε ένα λαό που κατά κανόνα θέλει κάθε διαφορά του να επιλύεται δικαστικά, η δικονομία, για να κάνει πράξη τη δίκαιη δίκη, πρέπει να φροντίσει να επιβληθούν εμπόδια στους δικομανείς μέσω της θέσπισης δικαστικών απαράδεκτων ή χρηματικών επιβαρύνσεων, ώστε να αποθαρρύνονται έτσι οι προπετείς αιτήσεις δικαστικής προστασίας, και να είναι εφικτή, χωρίς περιττή δημοσιονομική θυσία, η ενασχόληση των δικαστών με σοβαρές πράγματι περιπτώσεις. Από την άλλη μεριά όμως, όπως παγίως δέχεται το Δικαστήριο, πρέπει να αποφεύγεται η υπερβολή στην προσήλωση στον τύπο, η τυπολατρία, ώστε η δικονομική αυστηρότητα να είναι ουσιαστική, στηριγμένη στη δίκαιη εξισορρόπηση συμφερόντων[10].

Εξάλλου, κανόνες διεθνούς ή συνταγματικού δικαίου, όπως η ετεροδικία των κρατών, η ασυλία ξένων κρατικών λειτουργών ή πολιτικών προσώπων, θέτουν κατ᾽ αρχήν φραγμούς στην πρόσβαση στη δικαιοσύνη αυτών που θίγονται από τις ενέργειες όσων απολαύουν τέτοιων προνομίων. Όμως, σπανίως, αν όχι ουδέποτε, τα προνόμια αυτά γίνονται δεκτά από τους δικαστές του Στρασβούργου ως απόλυτα, καθώς πρέπει υπό προϋποθέσεις να μπορούν να αίρονται, και αν δεν είναι δυνατόν να αίρονται, πάντως ο περιορισμός του δικαιώματος πρόσβασης να μπορεί να θεραπεύεται με άλλο μέσο[11].

(β) Ο εύλογος χρόνος απόδοσης δικαιοσύνης είναι ακόμη μία επιταγή που χρήζει διευθέτησης σε σχέση με άλλες επιταγές της δίκαιης δίκης, ιδίως σε σχέση με το δικαίωμα πρόσβασης, όπως ήδη αναφέρθηκε, αλλά και τη δημοσιότητα της διαδικασίας[12].

(γ) Η δημοσιότητα της διαδικασίας είναι άλλη μία προϋπόθεση της δίκαιης δίκης, που έχει κι αυτή, εντασσόμενη στους δικονομικούς κανόνες, ανάγκη διευθέτησης. Οι δικαστές του Στρασβούργου[13] έχουν δεχθεί ότι δεν είναι υποχρεωτική η τήρηση δημοσιότητας και δη της προφορικότητας της

δικαστήριο ως συστατικού του άρθρου 6 §1 ΕΣΔΑ).

9 Βλ. ΕΔΔΑ, Stanev, 36760/06, 17.1.2012.

10 Βλ. ΕΔΔΑ, Κουινέλης, 30356/08, 10.2.2011.

11 Βλ. αναλυτικά Ι. Σαρμά, Η δίκαιη ισορροπία, ό.π., σ. 62, 273.

12 Ibidem, σ. 106-115.

13 Βλ. αναλυτικά Ι. Σαρμά, Η δίκαιη ισορροπία, ό.π., σ. 431-437.

δίκης, όταν αυτές οι απαιτήσεις όχι μόνο δεν προσφέρουν κάτι αναγκαίο στην υποστήριξη των θέσεων των διαδίκων, αλλά και υπονομεύουν την αποτελεσματικότητα της απονομής δικαιοσύνης με την υπερβολική τυπολατρία που συνεπάγονται[14]. Μια στάθμιση θετικών και αρνητικών στοιχείων επιβάλλεται ώστε ένας κανόνας δίκαιης ισορροπίας να προκύψει.

(δ) Ένα άλλο, τέλος, ουσιώδες, υποκείμενο στη δίκαιη δίκη δικαίωμα είναι αυτό που οι δικαστές του Στρασβούργου συνήγαγαν ερμηνευτικά από το άρθρο 6 της Σύμβασης: το δικαίωμα σε ένα δικαστήριο με πλήρεις εξουσίες να λύσει καθοριστικά τη διαφορά[15]. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία στη διοικητική δίκη, όπου οι τεχνικές κρίσεις ή οι κρίσεις διακριτικής ευχέρειας της διοίκησης, οι οποίες στηρίζουν την προσβαλλόμενη διοικητική πράξη, δεν πρέπει να προστατεύονται ως δήθεν ανέλεγκτες υπό το πρόσχημα σεβασμού της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών.

Για να γίνει πράξη το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη και στο πεδίο αυτό, οι εξουσίες του δικαστή που δικάζει πρέπει να προσαρμοστούν ώστε να παρέχεται στο δικαστήριο η δικονομική ευχέρεια να εισέλθει στο πραγματικό της υπόθεσης τόσο βαθιά όσο απαιτείται για να απονείμει δικαιοσύνη. Ούτε ενεργό διοίκηση δικαιούται να ασκήσει ο δικαστής, γιατί θα παραβίαζε την αρχή της διάκρισης των λειτουργιών, ούτε όμως μπορεί να αγνοεί τη διοικητική αυθαιρεσία. Κι εδώ η αναζήτηση δίκαιης ισορροπίας είναι αναγκαία. Πάντα απαιτείται λοιπόν η ανεύρεση του σημείου εκείνου ισορροπίας, ώστε με τον καλύτερο τρόπο να διασφαλίζεται ο σεβασμός των υποκείμενων στη δίκαιη δίκη αρχών.

Αυτός είναι ο ρόλος του δικονομικού νομοθέτη. Και, για την ερμηνεία των δικονομικών κανόνων, αυτή συνακόλουθα θα πρέπει να είναι η προσπάθεια του ερμηνευτή: να βρει τις αρχές που εξισορρόπησαν στον ερμηνευόμενο κανόνα.

IV. Στα άδυτα της δικαστικής κρίσης

Η απαίτηση δίκαιης δίκης δεν ικανοποιείται μόνο, σύμφωνα με τους δικαστές του Στρασβούργου, με τη θέσπιση πρόσφορων δικονομικών κανόνων. Η απαί-

[14] Πάγια νομολογία του Δικαστηρίου, ενδεικτικά: ΕΔΔΑ, Zubac, 40160/12, 5.4.2018, και ΕΔΔΑ, Ευσταθίου, 36962/06, 27.7.2006.

[15] Για την απαίτηση του άρθρου 6 περί δικαστηρίου με «πλήρη δικαιοδοσία» (full jurisdiction), βλ. ΕΔΔΑ, Sigma Radio Television Ltd, 32181/04 και 35122/05, 21.7.2011, καθώς και ΕΔΔΑ, Fazliyski, 40908/05, 16.4.2013.

τηση η δίκη να είναι δίκαιη διαπερνά τη δικονομία και καταλαμβάνει τη δίκη όπως τη διεξάγει ο δικαστής, όταν πλέον εφαρμόζει τον δικονομικό κανόνα σε συγκεκριμένη υπόθεση. Η νομολογία του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου έχει εισδύσει στα άδυτα της δικαστικής κρίσης, διακηρύσσοντας την ανάγκη όπως, σε κράτος δικαίου, η κρίση του δικαστή, περισσότερο από την κρίση οποιουδήποτε άλλου κρατικού οργάνου, να μην είναι αυθαίρετη.

Οι δικαστές του Στρασβούργου ελέγχουν οριακά, αλλά πάντως ελέγχουν, τον εθνικό δικαστή και στα τρία επίπεδα της δικαστικής κρίσης: τη μείζονα πρόταση του δικανικού συλλογισμού, την ελάσσονα πρόταση και το συμπέρασμα.

(α) Αναφορικά με τη *μείζονα πρόταση*, την ερμηνεία του νόμου, το Δικαστήριο κρίνει ότι παραβιάζεται το δικαίωμα σε δίκαιη δίκη όταν οι εθνικοί δικαστές επεκτείνουν απρόβλεπτα την έννοια μιας δυσμενούς ρύθμισης για να συμπεριληφθεί σε αυτήν συμπεριφορά που δεν είχε μέχρι τότε υπαχθεί[16]. Ακόμη, και όταν μεταβάλλουν απρόβλεπτα τη νομολογία τους χωρίς να εξηγούν γιατί, υπονομεύουν την ασφάλεια του δικαίου, μία θεμελιώδη απαίτηση του κράτους δικαίου[17]. Το ίδιο ισχύει και όταν εκδίδουν για το ίδιο θέμα και με βάση την ίδια διάταξη αντίθετες αποφάσεις στηριγμένες σε διαφορετική ερμηνεία της ίδιας διάταξης, είτε το πράττουν οι ίδιοι οι δικαστές είτε τμήματα του ίδιου δικαστηρίου[18].

(β) Σε επίπεδο *ελάσσονος πρότασης*, η εκτίμηση των αποδείξεων είναι έργο που ανάγεται στη διακριτική ευχέρεια του δικαστή. Πέραν του τεκμηρίου αθωότητας, δομικού στοιχείου της ποινικής δίκης, και της απαγόρευσης εισαγωγής αμάχητων τεκμηρίων, που φαλκιδεύουν την εξουσία του δικαστή να κρίνει την υπόθεση[19], η εκτίμηση του αποδεικτικού υλικού είναι θέμα συνείδησης, βαθιάς πεποίθησης του δικαστή περί την αλήθεια.

Όχι όμως πάντα. Όχι μέχρι του σημείου που να επιτρέπεται η πρόδηλη αυθαιρεσία. Έτσι, όπως έκρινε το Δικαστήριο, δεν δικαιολογείται η καταδίκη σε ισόβια ενός κρατουμένου επειδή ο συγκρατούμενός του, πρόσωπο διατα-

16 Βλ. αναλυτικά Ι. Σαρμά, Η δίκαιη ισορροπία, ό.π., σ. 358-360.

17 Βλ. ΕΔΔΑ, Ferreira Santos Pardal, 30123/10, 30.7.2015.

18 Βλ. ΕΔΔΑ, Nadjet Shin, 13279/05, 20.10.2011 (Ευρ. Σύνθ.).

19 Βλ. Ι. Σαρμά, Η δίκαιη ισορροπία, ό.π., σ. 591-601.

ραγμένο, κατέθεσε ότι τον άκουσε να ομολογεί σε τρίτο τον φόνο, για τον οποίο κατηγορήθηκε, όταν η καταδικαστική απόφαση στηρίζεται μόνο στη μαρτυρία αυτή[20]. Ούτε μπορεί να καταδικαστεί ένας ηλεκτρολόγος για κλοπή με μόνη τη μαρτυρία των καταγγελλόντων ότι πριν από πέντε έτη τους είχε επισκεφθεί, όταν μάλιστα προβαίνουν στην καταγγελία αυτή ύστερα από αγωγή εναντίον τους του ηλεκτρολόγου ότι δεν του είχαν ακόμη καταβάλει την αμοιβή του[21].

(γ) Και *η υπαγωγή* ως τμήμα του δικαστικού συλλογισμού υπάγεται σε έλεγχο. Σε μία υπόθεση κοινωνικής ασφάλισης το Δικαστήριο έκρινε αντίθετο στις αρχές της δίκαιης δίκης το πόρισμα μιας απόφασης στην οποία, χωρίς ιδιαίτερη αιτιολογία, οι δικαστές που την εξέδωσαν δέχτηκαν τη νομιμότητα μείωσης της σύνταξης του προσφεύγοντος παρά το γεγονός ότι είχαν δεχτεί προηγουμένως την αύξηση του βαθμού της αναπηρίας του[22].

Το κενό στην αιτιολογία της απόφασης που δημιουργεί ένα πρόδηλο χάσμα μεταξύ των συλλογισμών και του συμπεράσματος στο οποίο καταλήγει η απόφαση είναι μία από τις πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις αναντίρρητης αυθαιρεσίας. Το Δικαστήριο αντιλαμβάνεται την αμηχανία, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά, του διαδίκου όταν πασιφανώς η απόφαση που τον αφορά συνάγει απορριπτικό πόρισμα στηριγμένο σε σαθρά ή ανύπαρκτα ερείσματα. Όταν, π.χ., διαπιστώνεται η ζημία που υπέστη ο ενάγων αλλά, χωρίς εξήγηση, δεν του επιδικάζεται αποζημίωση[23]. Όταν απορρίπτεται αγωγή εργαζομένου με την αιτιολογία ότι θα ήταν άνισο να λάβει το επίδομα που διεκδικεί, αν και προηγουμένως κρίθηκε ότι το δικαιούται[24].

Σε όλες τις περιπτώσεις που μόλις αναφέρθηκαν, οι αρχές του κράτους δικαίου, που καταδικάζουν την αυθαιρεσία, ενσωματώνονται στο δικαίωμα σε δίκαιη δίκη εγείροντας την αξίωση προς τον δικαστή, όταν ερμηνεύει τον νόμο, όταν εκτιμά τις αποδείξεις, όταν συνάγει το δικαστικό του συμπέρασμα, να μην εμφανίζεται ότι αυθαιρετεί. Όση διακριτική ευχέρεια και να εκχωρεί ο νομοθετικώς θεσπισθείς δικονομικός κανόνας, η δίκαιη δίκη δεν μπορεί να

20 Βλ. ΕΔΔΑ, Adjaric, 20883/09, 13.12.2011.

21 Βλ. ΕΔΔΑ, Carmel Saliba, 24221/13, 29.11.2016.

22 Βλ. ΕΔΔΑ, Airvisaari, 49684/99, 27.9.2001.

23 Βλ. ΕΔΔΑ, Khamidov, 72118/01, 15.11.2007.

24 Βλ. ΕΔΔΑ, Adelkovic, 1401/08, 9.4.2013.

γίνει πράξη όταν στη δικαστική απόφαση εντοπίζονται στοιχειώδεις ελλείψεις συνοχής ή άλματα λογικής ακολουθίας.

V. Η αναγωγή στο σύνολο της δίκης

Οι δικαστές του Στρασβούργου κρίνουν ότι η παραβίαση κάποιου ειδικότερου κανόνα ή κάποιας ειδικότερης υποχρέωσης σεβασμού πτυχής της δίκαιης δίκης δεν συνεπάγεται άνευ ετέρου την παραβίαση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη αν δεν εκτιμηθεί προηγουμένως η επίπτωση της παραβίασης συνολικά στην όλη διαδικασία.

Στα δικαιώματα του κατηγορουμένου, όπως θεσπίζονται στην παράγραφο 3 του άρθρου 6, εντοπίζονται τα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα[25]. Η πρόσβαση του κατηγορουμένου στον φάκελο της υπόθεσης, ώστε να γνωρίσει το νομικό και πραγματικό μέρος της κατηγορίας εις βάρος του, η διερμηνεία αν δεν κατανοεί τη γλώσσα, η υποστήριξη από συνήγορο ή ο διορισμός συνηγόρου του δωρεάν όπου αυτό απαιτείται, η εξέταση των μαρτύρων κατηγορίας από τον κατηγορούμενο και η υποχρέωση ακρόασης από το δικαστήριο των μαρτύρων υπεράσπισης που αυτός προτείνει: όλα αυτά είναι συγκεκριμένα δικαιώματα που πρέπει κατ᾽ αρχήν να τύχουν σεβασμού. Πλην, αν δεν τύχουν σεβασμού, πρέπει να ολοκληρωθεί η δίκη και, με βάση τη συνολική της εκτίμηση, να κριθεί αν ήταν δίκαιη ή όχι.

Κρίσιμο για την κατανόηση της νομολογίας του Δικαστηρίου στο σημείο αυτό είναι η γνώση της λειτουργίας των αποκαλούμενων από αυτό «αντισταθμιστικών παραγόντων»[26], των στοιχείων εκείνων δηλαδή που είναι σε θέση να εξουδετερώσουν τις δυσμενείς συνέπειες για τον προσφεύγοντα από τη μη τήρηση ενός ειδικότερου κανόνα με τον οποίο προβλέπεται δικαίωμά του. Πρόκειται για μία άσκηση εξισορρόπησης αντιθετικών δεδομένων, στην οποία προβαίνει με ιδιαίτερη τέχνη το Δικαστήριο.

Δεν αφορά μόνο την ποινική δίκη. Σε μία υπόθεση Regner (35289/11, 19.9.2017)[27], που προέκυψε από δίκη σε εθνικό διοικητικό δικαστήριο, οι

---

[25] Βλ. Ι. Σαρμά, Η δίκαιη ισορροπία, ό.π., σ. 503-522.

[26] Ibidem, σ. 508.

[27] ΕΔΔΑ, Regner, 35289/11, 19.9.2017 (Ευρ. Σύνθ.). Η απόφαση αυτή είναι θεμελιώδης για το πώς η πρόσβαση σε απόρρητα έγγραφα μπορεί να περιοριστεί αν υπάρχουν άλλες δικονομικές εγγυήσεις.

δικαστές του Στρασβούργου έκριναν ότι, αν και δεν δόθηκε η δυνατότητα στον προσφεύγοντα να δει το κρισιμότερο στοιχείο εις βάρος του –γιατί θεωρήθηκε επικίνδυνος για την εθνική ασφάλεια στο σχετικό απόρρητο έγγραφο των αρχών– εντούτοις, τα συμφέροντά του, όπως έπρεπε δικονομικά να προστατευθούν, υποστηρίχθηκαν πλήρως στην πράξη από τους εθνικούς δικαστές της υπόθεσης. Αυτό λειτούργησε ως αντισταθμιστικός παράγων εξισορρόπησης της υποχώρησης των δικονομικών δικαιωμάτων του προσφεύγοντος.

Στις ποινικές υποθέσεις αυτό βεβαίως γίνεται πολύ εντονότερα αισθητό[28]. Όπου η μαρτυρία ενός προσώπου έχει καθοριστική σημασία για την απόδειξη της ενοχής του κατηγορουμένου, η εξαφάνιση του μάρτυρα αυτού ή η αδυναμία του να καταθέσει θα οδηγήσει ευλόγως σε κατάρρευση του κατηγορητηρίου. Αν όμως, τονίζει το Δικαστήριο, υφίστανται αντισταθμιστικοί παράγοντες που επιτρέπουν τη λήψη υπόψη μαρτυρίας που έγινε εκτός δίκης, κατά την αστυνομική π.χ. προδικασία, αυτό σημαίνει ότι η μαρτυρία αυτή θα θεωρηθεί όχι πια ως καθοριστική αλλά ως απλώς χρήσιμη, καθώς θα απαιτηθούν και άλλα απτά αποδεικτικά στοιχεία για να θεμελιωθεί η ενοχή.

Η χρήση αποδεικτικών στοιχείων στηριγμένων σε καταθέσεις ανώνυμων μαρτύρων ή που προέκυψαν από αστυνομική προβοκάτσια είναι ιδιαιτέρως προβληματική, αλλά πάντως δεν αποκλείεται, κρίνει το Δικαστήριο[29]. Για να μπορέσουν να ληφθούν υπόψη τέτοια στοιχεία, πρέπει να μπορούν να υποστηριχθούν και από άλλα. Ακόμη όμως και κυρίως, πρέπει και αυτά να υποστούν τη βάσανο της αμφισβήτησης ενώπιον του κατηγορουμένου και να την περάσουν επιτυχώς.

Η εξουσία ωστόσο συνολικής εκτίμησης των δεδομένων μιας δίκης δεν φτάνει μέχρι του σημείου παραμερισμού βασικών δικονομικών κανόνων, όπως είναι το δικαίωμα εξέτασης του αποκλειστικού μάρτυρα. Σε μία υπόθεση καταδίκης για βιασμό, αν και υφίστατο πλήθος συγκλινουσών ενδείξεων ότι ο κατηγορούμενος διέπραξε βιασμό ανηλίκου, οι δικαστές του Στρασβούργου έκριναν μη δίκαιη την καταδίκη του, εκ του λόγου ότι δεν μπόρεσε να εξετάσει ως μάρτυρα το φερόμενο θύμα, που μόνον αυτό είχε καταγγείλει τον βιασμό[30].

---

28 Βλ. Ι. Σαρμά, Η δίκαιη ισορροπία, ό.π., σ. 517.

29 Ibidem, σ. 519-522.

30 Βλ. ΕΔΔΑ, Al-Khawaja και Tahery, (κανόνας του «μοναδικού ή καθοριστικού αποδεικτι-

VI. Η αναγωγή στο σύνολο του δικαστικού συστήματος

Η αναγωγή στο σύνολο δεν συντελείται όμως εντός του πλαισίου κάθε συγκεκριμένης υπόθεσης που δικάζεται. Η αναγωγή στο σύνολο συντελείται και στο πλαίσιο του όλου δικαστικού συστήματος εντός του οποίου διεξάγεται η δίκη.

Όπως είχε την ευκαιρία το Δικαστήριο να εξηγήσει στην απόφασή του Koenig (6232/73, 28.6.1978)[31], που αφορούσε την τήρηση του εύλογου χρόνου, η φιλοτιμία του εθνικού δικαστή να ερευνήσει διεξοδικά μία υπόθεση δεν του επιτρέπει να προβαίνει σε ενέργειες αλυσιτελείς. Αν αυτό είναι υποχρέωση του εθνικού δικαστή επειδή τού το επιβάλλουν οι κανόνες της εθνικής δικονομίας, τότε ευθύνεται το δικαστικό σύστημα, το οποίο οφείλει να προσαρμοστεί.

Η δικονομία του Ελεγκτικού Συνεδρίου, στην οποία έγινε αναφορά στην αρχή, εκπονήθηκε το πρώτο εξάμηνο του 2018 με τα δικαστικά δεδομένα της εποχής εκείνης[32]. Από τότε όμως το Δικαστήριο γνώρισε έναν πενταπλασιασμό των εκκρεμών υποθέσεων, με προοπτική εκδίκασής τους μετά από πολλές δεκαετίες. Είχαν πράγματι κατατεθεί στο μεταξύ περί τις επτά χιλιάδες δικόγραφα αγωγών, με κατά κανόνα 50 ενάγοντες το καθένα, δηλαδή περί τις 120 χιλιάδες και πλέον αγωγές, όπου όμως η καθεμία περιλάμβανε περί τα πέντε με έξι αγωγικά αιτήματα, εκ των οποίων ένα ή δύο ήταν και νόμω βάσιμα, σύμφωνα με σχετικές πιλοτικές αποφάσεις της Ολομέλειας του Δικαστηρίου.

Χρειάστηκε λοιπόν το 2021, στον νέο Οργανικό Νόμο του Ελεγκτικού Συνεδρίου, που ψηφίστηκε αυτό το έτος[33], να προβλεφθούν νέες διαδικασίες ταχείας λήψης απόφασης σε τέτοιου είδους υποθέσεις, με λήψη της απόφασης εν συμβουλίω και κατάργηση της προφορικότητας.

Κι αυτές όμως οι νέες ρυθμίσεις δεν απέδωσαν, όπως διαπιστώθηκε. Έτσι,

---

κού μέσου» – sole or decisive rule) προσφυγές αρ. 26766/05 και 22228/06, 15.12.2011 (Ευρ. Σύνθ.). Για την αστυνομική παγίδευση (entrapment), βλ. ΕΔΔΑ, Ramanauskas, 74420/01, 5.2.2008 (Ευρ. Σύνθ.).

31 Βλ. αναλυτικά Ι. Σαρμά, Η δίκαιη ισορροπία, ό.π., σ. 106-115.

32 Ψηφίστηκε όμως το 2020. Για τη διαδικασία της πρότυπης (πιλοτικής) δίκης στο Ελεγκτικό Συνέδριο, βλ. άρθρο 108 του ν. 4700/2020.

33 Βλ. ν. 4820/2021, ΦΕΚ Α΄ 130/23.7.2021, «Οργανικός Νόμος του Ελεγκτικού Συνεδρίου και άλλες ρυθμίσεις». Άρθρο 178, το οποίο εισήγαγε ειδικές δικονομικές ρυθμίσεις για την εκδίκαση συνταξιοδοτικών υποθέσεων με ομοιογενή νομικά ζητήματα.

στα τέλη του 2022 με τις αρχές του 2023, εισήχθη μία νέα νομοθεσία[34], με ριζοσπαστικές λύσεις όπως η εισαγωγή του μονομελούς δικαστηρίου, η υποχρεωτική προαπόδειξη και, κυρίως, η υποχρεωτικότητα τήρησης ενός χρονικού πλαισίου για τους διαδίκους και τον δικαστή.

Το μέλλον του Δικαστηρίου ήταν υποθηκευμένο αν δεν δινόταν λύση στο πρόβλημα αυτό, και η λύση προϋπέθετε θυσίες με υποχωρήσεις στον σεβασμό αρχών που μέχρι τότε δεν θα φαίνονταν ανεκτές[35].

Συμπεράσματα

Πότε ένας δικονομικός κανόνας είναι ο «δέων» και πότε δεν είναι, αυτό είναι συνάρτηση συγκυρίας. Για να ικανοποιηθούν οι ανάγκες της ζωντανής πραγματικότητας, μια δίκαιη ισορροπία επιβάλλεται κάθε φορά να βρίσκεται μεταξύ των υποκείμενων αρχών στη δίκαιη δίκη, οι οποίες πρέπει να συνυπάρξουν. Η δικονομία δεν είναι λοιπόν ένα κείμενο που βρίσκεται κάπου στον υπερουράνιο κόσμο των πλατωνικών ιδεών, με το περιεχόμενό του χαραγμένο αιώνια κατά τρόπο αναλλοίωτο.

Η πρόσφορη λύση που θα αποτυπωθεί ως διάταξη της δικονομίας προκύπτει από σταθμίσεις με βάση την αναλογικότητα του μέτρου που θεσπίζεται και του σκοπού που επιδιώκεται με αυτό. Δεν είναι κάτι απλό να αναδειχθούν λύσεις δίκαιης ισορροπίας. Γι᾽ αυτό, αυτοί από τους οποίους θα ζητηθεί να τις αναδείξουν πρέπει να είναι άνθρωποι γνώσης και εμπειρίας, εκπρόσωποι όλων των παραγόντων της δικαιοσύνης, κυρίως όσοι διαχειρίζονται τα προβλήματα και βαρύνονται με τη λύση τους.

Δεν ικανοποιείται όμως η δίκαιη δίκη ως δικαιϊκή απαίτηση μόνο όταν θεσπίζονται επιτυχώς δικονομικοί κανόνες που διέπονται από τη δίκαιη ισορροπία. Η δίκαιη δίκη είναι ευθύνη και του δικαστή που δικάζει τη συγκεκριμένη διαφορά. Ο δικαστής οφείλει να αποφεύγει με προνοητικότητα και φρόνηση κάθε ενέργεια που κινδυνεύει να τον εμφανίσει ως αυθαιρετούντα. Όσο σαφής και εκτενής κι αν είναι μία δικονομία, όσο δίκαιη κι αν είναι η

[34] Βλ. άρθρο 52 του ν. 5016/2023 (ΦΕΚ Α΄ 21/4.2.2023), με το οποίο αντικαταστάθηκε το άρθρο 178 του ν. 4820/2021.

[35] Από τις πληροφορίες που έχουν δοθεί προφορικά από επίσημες πηγές (προεδρία Ελεγκτικού Συνεδρίου, Υπουργείο Δικαιοσύνης) φαίνεται η εκκρεμότητα να έχει απορροφηθεί, με την εφαρμογή των διατάξεων του ν. 5026/2023, ήδη εντός του 2025.

ισορροπία που διέπει κάθε κανόνα της, η δίκαιη δίκη γίνεται πράξη από τον δικαστή που δικάζει και που αυτός έχει την τελική υποχρέωση να την πραγματώσει στη συγκεκριμένη περίπτωση.

Δεν αρκεί, τέλος, μόνο η θέληση ενός δικαστή. Πρέπει και το δικαστικό σύστημα εντός του οποίου κινείται ο δικαστής να το επιτρέπει. Πρέπει το δικαστικό σύστημα ως σύνολο να είναι αποτελεσματικό. Η αποτελεσματικότητα του δικαστικού συστήματος θα ήταν όμως μια απλή ευχή, αν δεν συνοδευόταν από τη θέληση πραγμάτωσης της δίκαιης δίκης ως συνολικής αρετής και από τα μέσα υλοποίησής της. Είναι μία διαρκής μάχη, ένας αγώνας ευθύνης όλων των παραγόντων της δίκης.

Η δίκαιη δίκη λοιπόν, για να γίνει πράξη, χρειάζεται μία δικονομία υπό διαρκή επαγρύπνηση, ώστε οι κανόνες της να παραμένουν λύσεις δίκαιης ισορροπίας. Χρειάζεται ακόμη δικαστές που, ως φύλακες του ίδιου τους του εαυτού, θα προλαμβάνουν τη δική τους αυθαιρεσία. Αλλά χρειάζεται και ένα συνολικό δικαστικό σύστημα που, χωρίς ανάπαυση, θα επαναπροσδιορίζεται όπου απαιτείται, αναζητώντας τη δικαιότερη και αποτελεσματικότερη διαρρύθμισή του.

The Extreme Political Discourse of Subversion and Disobedience in Greece

Ioannis A. Tassopoulos

Abstract

In Greece, subversive advocacy is typically tolerated under the 1975 Constitution. Prior to the financial crisis of 2009, subversive speech advocating political violence or revolutionary action was able to evade detection by the criminal justice system. During the crisis, the rise of the Indignados movement led to massive demonstrations where extreme speech against parliamentary democracy was expressed. A further development has been the emergence of subversive advocacy from the far right, exemplified by Golden Dawn and the rise of neo-Nazi ideology. In 2025, the Special Supreme Court reaffirmed the principle that subversive speech by political parties is not prohibited per se. This, however, does not mean that democracy is defenceless against the antidemocratic activities of extremist political parties.

Introduction

Greece has a history of persecuting extreme political discourse, which has resulted in various abuses. Article 14 of the 1975 Constitution provides protection for those who express their thoughts orally, in writing and through the press, as long as they adhere to the state's laws. Today, the issue of extreme political discourse revolves around ensuring freedom of expression while respecting the constitutional limitations on criminal laws that punish incitement against the Constitution or advocacy of disobedience to the law. These limitations are based on the principle of freedom of expression. If these laws encroach on that principle, they are either being applied unconstitutionally or are inherently invalid. This is especially concerning

when such laws create legal ambiguity that can stifle freedom of expression and lead to self-censorship.

Recently, a legal provision has been introduced that prohibits parties with leaders or parliamentary candidates who have been convicted of serious but ordinary criminal offences under regular criminal law from participating in parliamentary elections. This rule was mainly implemented to prevent the participation of the Golden Dawn party and its successors in elections after their initial conviction by the court of first instance (see below, section 5). This rule is generally in harmony with the Constitution as it does not aim to criminalise extreme political speech that has a subversive nature. Such speech is safeguarded by Article 1, paragraph 2 of the Constitution (popular sovereignty); Article 29, paragraph 1, which pertains to the freedom to establish political parties; and is connected to Article 14, paragraph 1, of the Constitution, which guarantees freedom of speech. Despite a decade-long economic and sociopolitical crisis from 2009 to 2019 and legislative changes concerning Golden Dawn, Greece still upholds the protection of political speech, even when it is extreme, through the framework of freedom of expression as stated in Article 14, paragraph 1, of the Constitution.

I. Types of extreme political speech: Subversive speech and disobedience speech

Subversive political speech is a type of extreme political discourse that falls within the realm of political engagement and activities. It goes beyond questioning the established constitutional order, which actively upholds and enforces legal provisions such as statutory law and regulations. Instead, it expresses radical hostility and antagonism towards this order and actively aims to erode and subvert the Constitution (as well as the legal order framework) by inciting and encouraging others to resort to acts of violence. This type of discourse constructs political arguments and a rationale that supports various concepts, such as revolution, anarchy and the rejection of state authority.

Subversive discourse argues for the necessity of overturning established norms of the political process, which are acknowledged by the Constitution of a representative democracy, like parliamentary elections, legislative bodies,

political parties and more. Such upheaval is often positioned as an essential step towards achieving an improved political landscape.

At an entirely different level of seriousness, extreme political discourse may not necessarily target the Constitution but instead challenge the concept of the legitimacy of law without explicitly attacking or attempting to overthrow the Constitution. Disobedience discourse differs from subversive discourse in "the question of breaking with established legitimacy", which "demarcates the boundary between acts of resistance and those of revolution"[1].

Therefore, extreme political discourse can take the form of *subversive* or *disobedient* political discourse. Subversive political discourse aims to challenge the Constitution, while disobedient political discourse targets the legitimacy of law. This differentiation aligns with a broader constitutional perspective when addressing the issue of extreme political speech within the context of freedom of expression. It is crucial to differentiate between various forms of political speech, as they correspond to different criminal law offences that vary in terms of severity and the legal interests they safeguard.

Subversive discourse which seeks to undermine the fundamental and ideological aspects of the constitutional order, advocating for the violent overthrow of the Constitution under the banner of revolution or other political motives, is considered high treason as defined in Article 134 of the Criminal Code, if combined with specific actions to bring about the violent overthrow of the Constitution. This involves the use of force or the threat of force to disrupt, alter or render ineffective the democratic Constitution founded on popular sovereignty, along with its fundamental principles or institutions.

The second form of extreme political speech is known as disobedience speech. It challenges the authority and obligatory nature of the law itself, rather than contesting the constitutional basis on which it stands. This type of speech encourages acts of disobedience without inherently transgressing legality, apart from its rhetorical defiance of the law. The main aim of this speech is to influence the audience's political views. This type of political speech is subject to legal consequences under Chapter 6 of the Criminal Code, which covers offences against public order. However, it differs from the right to resist or engage in civil disobedience, where individuals intentionally violate the law

[1] See X. Yataganas, Δικαίωμα αντίστασης και πολιτική ανυπακοή, 2010, p. 284.

due to conscientious reasons and then subject themselves to the authorities' jurisdiction[2].

The scope of disobedience, as constitutionally protected political speech, is not equivalent to violating the law itself; rather, it is restricted to contesting the law, as exemplified by offences such as incitement (Article 183, Criminal Code) or the instigation of others to commit serious or minor crimes, acts of violence or disturbances that endanger public order (Article 184, Criminal Code), among others.

Political authority may usually feel more seriously offended or threatened by political discourse that questions the fundamental structure of the constitutional regime, rather than just the law itself. It is important to distinguish between extreme political speech that targets the law and that which targets the Constitution. This distinction is important beyond academic or educational purposes. Greece has a distinct political and social identity and a historical tendency to "resist", as Nikos Svoronos has put it. This political culture of *resistance* matters[3].

II. The "protection triangle" of the political discourse of subversion or disobedience

The definition of political discourse is based on a triangle of equilibrium, one vertex representing respect for the rules of the political game, another vertex representing the authority of the law as a symbolic claim to the rule of law, and the third vertex representing the democratic expression of the sovereign people, which extends to each individual who, in the Rousseauian conception, is the bearer of a fraction of sovereignty.

At the centre of this triangle lies extreme political discourse, outlining a domain of political struggle and influence, which can take the form of subversion or disobedience. In relation to each vertex, arguments can be made for and against the constitutional protection of agitational subversion or disobedience. Addressing this matter is undoubtedly complex and far from straightforward.

---

2 Ibidem, p. 38.

3 N. Svoronos, Επισκόπηση της νεοελληνικής ιστορίας, 1981, p. 12.

In Greece, achieving a stable and harmonious balance within the constitutional protection of political speech can be a complex task, particularly when it comes to protecting the promotion of subversion or disobedience. Certain political, sociological and institutional conditions need to be met for political speech involving subversion or disobedience to be categorised and treated as free speech. For example, subversive speech may be seen as a (nonpositive, nonlegal) "natural right" in times of revolution. However, it may either conceal an illegitimate attempt by a determined minority to usurp the authority normally held by the democratic majority or be understood as an extension of the "right" of resistance (see Jacobinism)[4], not in its precise legal connotation[5], but in a broader sense, consistent with the loosely interpreted use of resistance as a social sentiment among the "indignant", particularly at the height of the reactions to the severe austerity measures and economic turmoil in Greece, and so on[6]. In such a dynamic context, the legal doctrine of freedom of expression often does not protect the encouragement of subversive and disobedient acts, because the violent discourse, that is, the language employed by the speaker, does not facilitate such protection. It must be remembered that freedom of expression is an individual freedom, a right that is exercised by the individual against the forces that project and claim authority, like the rules of the political process, the force of law and the voice of the popular majority. The authority of law, institutional mechanisms of political process, as exclusive processes of legitimation, as well as popular expression, as an expression of citizens' collective claim to represent sovereign power, are manifested as foundations of power and leverage. These points form a triangle of conflict in which the individual right of freedom of expression hangs in the balance.

The Constitution guarantees an individual's right to freedom of expression. This right stems from moral and political self-determination and is legally protected within the state's liberal and democratic constitutional structure.

Extreme political speech is protected within subversive and disobedient

---

4 I. Tassopoulos, «Η ιακωβίνικη συνιστώσα της ελληνικής συνταγματικής παράδοσης», in: A. Triantafyllidou/R. Gropa/H. Kouki (Eds.), Hellenic Crisis and European Modernity, 2013, p. 59.

5 Ph. Spyropoulos, Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος, 1987, p. 110.

6 K. Douzinas, Αντίσταση και φιλοσοφία στην κρίση, 2011, pp. 142, 151 and 183.

categories, as long as individual freedom is secured within the law. If any part of this protection is compromised, individual freedom of expression is no longer effectively safeguarded. As a result, individuals are left vulnerable and defenceless as extreme political speech is exposed without any legal protection.

Sociopolitical forces must manage to contain their antagonism and discord in order to prevent open political violence and civil unrest. In order to protect extreme political discourses, both subversive and insubordinate, under the banner of freedom of expression, it is essential to ensure that the established norms of the political process are sufficiently robust and legitimate to be respected by both the political dispute and the relevant legal regime and the courts.

Subversive political speech and disobedience speech are distinct because they sit at the intersection of two fundamental categories: one protected and the other prohibited by constitutional law. Political speech is essential for freedom of expression, as stated in Article 14 of the Constitution[7]. However, this freedom has limits when it comes to forbidden political violence. Extreme political speech is a delicate matter as it resides within the sphere of political freedom but can lean towards imminent and dangerous political violence. These forms of discourse exist on the edge of political struggle, balancing between political freedom and prohibited political violence. They are neither fully within the realm of political freedom nor fully within the realm of proscribed political violence.

Given that political discourse, whether subversive or disobedient, can easily cross the line into violence, it is important to objectively assess the available evidence to determine the actual potential for violence. Therefore, protection should be linked to a criterion similar to a standard of evidence, such as the "clear and present danger test"[8] used in the United States. The prosecution must prove the accused's guilt beyond a reasonable doubt, on the basis of evidence going beyond the subversive language of the speaker, while

[7] See I. Tassopoulos, «Άρθρο 14», in: Sp. Vlachopoulos/X. Kontiadis/I. Tassopoulos (Eds.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, ηλεκτρ. έκδ., 2023, available at: syntagmawatch.gr/to-syntagma-mou/syntagma-kata-arthro-ermineia/.

[8] I. Tassopoulos, The Constitutional Problem of Subversive Advocacy in the United States of America and Greece, 1993, p. 189.

the accused is presumed innocent. The Constitution safeguards instances of extreme political speech as forms of political expression, and the principle of "in dubio pro libertate" (in doubt for freedom) applies.

III. Historical background

Greece's political history and context have established a strong basis for distinguishing extreme political speech, particularly subversive speech, from conventional political speech in terms of constitutional protection. The country has achieved a balance and consensus in managing the intricate dynamics of political speech. Without this balance, political speech that is extreme would not be considered as freedom of expression but instead would be classified as various criminal offences that are considered opinion crimes. These offences include acts of private or public disobedience, sedition, incitement, contempt of authority, and others. The historical evolution towards this balance can be attributed to two main factors that have influenced Greece's approach. The nation's liberal constitutional tradition and the 1821 Revolution, which culminated during the Second National Assembly of 1864, are the first factors. The challenge of achieving national integration within the Greek context is the second factor.

1. The constitutional protection of subversive speech as a political expression

During a session of the Second National Assembly on 26 August 1864[9], Nikolaos I. Saripolos presented a detailed argument in favour of freedom of the press. He also outlined the importance of protecting political speech, stating:

By restricting the freedom of the press, you are attacking the sovereignty of the nation. The nation's sovereignty is also being undermined because the will of the sovereign and the silenced must be freely expressed. It may save the state to have sovereignty expressed and to let sovereignty address any affronts to it through moderate means before resorting to more severe or desperate measures. The analogy of a drop of water wearing down a hard stone illustrates

[9] K. Tsatsos (Ed.), Νεοελληνική ρητορεία, 1954, p. 157.

this point. By preventing the use of peaceful and reasonable means, are we forcing the people to resort to arms?

Political discourse that is subversive, as long as it remains within the bounds of controlled and nonviolent expressions, has the potential to play a role in maintaining the stability and longevity of constitutional institutions. This is true even if the discourse outwardly appears to aim at forcefully overthrowing these institutions. For instance, such discourse can highlight inherent flaws within the representative system that require correction, but are hindered by a lack of political will and determination. Political engagement may have a constructive dimension, even in subversive discourse. However, this positive aspect may be obscured if such discourse is outlawed prematurely and subject to a priori persecution[10].

The 1864 Constitution established the framework for governance in Greece. It solidified and emphasised the liberal and democratic progress made throughout the nineteenth century. However, it also provided a platform for conservative nationalist groups to coalesce around the monarchy. The Constitution also ensured the fundamental principle of parliamentary elections, which became the sole means by which political authority in Greece could derive its legitimacy[11].

2. The difficulties of the formation and integration of the nation-state

To understand the emergence of extreme political discourse in Greece, it is important to consider the historical context. Even during the early years of the 1821 Revolution, the revolutionary Constitutions faced implementation challenges due to wartime demands and internal conflicts. On 18 January 1828, Resolution ΝΗ΄ (58) was enacted, entrusting authority to Governor Ioannis Kapodistrias. The suspension of the Constitution of Troezen in 1827 was justified by invoking the principle of necessity. The aim was to establish a strong central administration capable of overcoming the severe anarchy and guiding the Greek populace towards political rejuvenation[12].

[10] I. Tassopoulos, The Constitutional Problem, op. cit., p. 58.

[11] I. Tassopoulos, «Το Σύνταγμα του 1864 ως "κανόνας του παιγνιδιού"», in: H. Kyrkos (Ed.), Το Σύνταγμα του 1864: 150 χρόνια μετά, 2021, pp. 135 and 140.

[12] S. Minaidis, Η κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας, vol. 1, 2015, p. 58.

Minaidis presents a legal case involving a peasant accused of being a "troublemaker and demagogue". He was accused due to his involvement in the replacement of the Demogerontia. He fled to the peasant simplicity of his fellow citizens and sought to excite them against the regime power. He then reached out to his fellow citizens through a petition, with the aim of arousing discontent against the ruling authority. The court found that his actions were motivated by a lack of wisdom and knowledge, resulting in unwise conduct towards the regime due to rudeness and ignorance, rather than malice. His behaviour was categorised as "simple disobedience", resulting in a sentence of two months' imprisonment intended for his reform and as a deterrent to others. It is noteworthy that he was absolved of the more severe charges of treasonous conduct initially brought against him[13].

During the era of absolute monarchy, the 1837 law titled "Concerning Insults in General and Press-related Matters"[14] drew criticism from Pavlos Kalligas, an eminent legal scholar. Prior to this law, anyone who publicly engaged in "insults, ridicule, or *defamation* of the King's person" faced repercussions. However, the press law extended the scope of this offence by encompassing those who "defame the King's character or royal authority". Consequently, this change had a significant implication: this law could be used by the public prosecutor to target any expression of opinion regarding public matters[15].

Given that the aforementioned law has been enforced for nearly a century, it is understandable why the legal doctrine of freedom of expression in Greece has not had the opportunity to progress in terms of protecting challenges to authority and safeguarding robust critical examination of the legal system.

Furthermore, the initial prohibition of extreme political discourse was soon supplemented by the protection of constitutional principles and the social order. This occurred with the Katochirotikon ("Safeguarding") when the republican system was established, and later with the Idionymo (Law 4229/1929), which stated in Article 1:

Anyone who actively promotes ideas with the explicit aim of violently

---

13 Ibidem, pp. 297-298.

14 Εφημερίς της Κυβερνήσεως [Government Gazette], No. 37, 26 November 1837.

15 P. Kalligas, «Η Νεαρά περί εξυβρίσεων εν γένει και περί τύπου», in: N. Kountouriotou (Ed.), Νέοι Πανδέκται, vol. 10, 1907, pp. 618 and 620-621.

overthrowing the existing social system or seizing control to separate part or all of the state, or proselytises for such ideas, shall be subject to a minimum of six months' imprisonment. Additionally, the verdict shall include an exile ranging from one month to two years to a location determined by the judgment[16].

The National Schism and the Civil War[17] resulted in a period of political violence, where individuals used force to impose their position on opponents, often putting politically active individuals in danger. As a result, the focus of the debate shifted from freedom of expression to discussions about the "rules of the game" and the supremacy of the rule of law.

The "Breakthrough Proposal" (Βαθεία Τομή) of 1963 aimed to abolish the para-constitution (that is, the anti-communist exceptions to fundamental rights due to the Civil War) and revise the 1952 Constitution. It drew inspiration from the German model of militant democracy (*streitbare Demokratie*). Article 20a of the constitutional proposal of 1963 ensured the right of citizens to establish political parties

to contribute through democratic and free methods to shaping national policy. Political parties that aim to undermine the fundamental principles and provisions of this Constitution, either directly or covertly, by themselves or their members, shall be declared illegal and dissolved by a ruling of the Supreme Constitutional Court, following Article 98a of the Constitution and the specific legal provisions.

The legal protection of political discourse that aimed to undermine the government was adapted to fit the context of the militant democracy regime. This regime had legal mechanisms to ban political parties that were hostile to the democratic framework of the Constitution[18]. But the constitutional amendment of 1963 failed.

IV. The current regulation

The 1975 draft Constitution took a similar approach to the Breakthrough Proposal of 1963, allowing for the dissolution of parties "whose activities

[16] R. Koundouros, Η ασφάλεια του καθεστώτος, 1978, p. 74.

[17] N. Alivizatos, Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974, 1986.

[18] K. Georgopoulos, Σχέδιον αναθεωρήσεως του Συντάγματος [1963], 1997, p. 21.

aimed at undermining the free democratic Constitution"[19]. However, the 1975 Constitution ultimately rejected the idea of dissolving parties solely based on their revolutionary or anti-establishment ideologies, even if they advocated subversion of the Constitution. In 1975, there was a widespread consensus that the principles governing the political process, that is, "the rules of the game", were absolute and not open to interpretation regarding the question of whether a party with an allegedly subversive ideology should or should not be allowed to participate in political life and elections.

Greece has upheld the libertarian principle in the interpretation of Article 29, paragraph 1, which is rooted in the 1864 Constitution. This interpretation states that outlawing a political party based on factors such as its ideology, political philosophy, principles, statutes, general actions and organisation is not permissible. The party's political programme or ideological project, the so-called "party policy", cannot be used for the purpose of inferring negative consequences about the legality of a political party[20]. This position was largely uncontested until the emergence of Golden Dawn[21].

However, after the prosecution and conviction of Golden Dawn, subversive political speech is now prohibited, based on the interpretation and application of common legislation in accordance with the Constitution, in two main cases: a) if there is a conviction of the leadership or members of a political party for criminal organisation under Article 187A of the Criminal Code or a conviction for high treason, and b) for a direct and serious threat that creates an immediate, imminent danger of uncontrolled violence, for example, a threatening crowd that has gathered on the steps of Parliament with the intention of occupying it in order to stop or interrupt its operation for a shorter or longer period of time by force (see, for example, some slogans of the Indignados against Parliament in 2011–2012, or the invasion of the Capitol by Trump's supporters in January 2021 in protest against the alleged electoral injustices against the defeated president) (Article 135, Criminal Code, preparatory acts of high treason). Both these cases involve subversive political speech directed against the

[19] I. Tassopoulos, «Η δημοκρατία αντιμέτωπη με τους εχθρούς της. Η ωριμότητα του ελληνικού συνταγματισμού», ΘΠΔΔ 12/2020, pp. 1072 and 1075.

[20] Ibidem, pp. 1081 and 1084.

[21] Ibidem, p. 1088.

Constitution, combined with the immediate, imminent risk of uncontrolled violence. It is important to note that extreme political speech of disobedience must also meet the requirement of a direct and serious threat combined with an immediate, imminent danger of uncontrolled violence.

In particular: in the first case of a criminal organisation, it is necessary to intersect political speech with subversive content with criminal acts lacking political character. This is so that the initially ideologically and politically neutral criminal behaviour, which constitutes a felony under ordinary criminal law, may also give criminal character to the ideological and political action of the organisation. In other words, incitement that is ideological, political and subversive against the Constitution cannot be punished by criminal law based solely on the content of the speech, its general and abstract harmful tendency, and the political action and aspiration of the speaker with a view to promoting his subversive revolutionary purpose through his audience, unless it is linked to immediate and serious threats against the fundamental institutions of the state.

Regarding the relatively recent legislation aimed at preventing individuals convicted under Article 187A of the Criminal Code from participating in elections as either de jure or de facto leaders of a political party (as in the case of Ilias Kasidiaris), it is crucial to apply and interpret it according to Article 29, paragraph 1, of the Constitution in a way that excludes the prohibition of political parties based on their ideology or general political activity.

According to the law in question[22], parties whose president, general secretary, members of the executive committee, legal representative and effective leader have not been sentenced to imprisonment for any offences listed in chapters 1-6 of the Second Book of the Criminal Code, or any offences under the Military Criminal Code that carry the penalty of life imprisonment, are eligible to participate in parliamentary elections. Effective leadership means

[22] See Article 102 ("Right to Form Combinations in Parliamentary Elections" – replacement of Article 32(1) of Decree 26/2012) of Law 5019/2023 (Εφημερίς της Κυβερνήσεως [Government Gazette], Series A, No. 27, 14 February 2023), "Incorporation of Directive (EU) 2020/1828 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2020 'on representative actions for the protection of consumers' collective interests and repealing Directive 2009/22/EC', strengthening consumer protection, regulatory framework for wine ageing and other urgent provisions".

that someone other than the formal party leader has the primary political role in relation to the electorate. Furthermore, the organisation and actions of a political party must serve the free functioning of the democratic regime. However, a judgment that a political party's activities are not conducive to the free functioning of the democratic regime may only be made if a parliamentary candidate, founding member or former president has been convicted of any of the offences referred to in Articles 134, 187 and 187A of the Criminal Code. Article 134 pertains to the offence of high treason, while Article 187 pertains to the establishment of a criminal organisation for the commission of certain particularly serious crimes. It is important to note that these crimes are not related to political activity.

Article 187A (paragraph 2) penalises individuals who join or create a terrorist organisation consisting of three or more people who work together persistently and in a structured manner. The organisation must have the intention of committing a felony, a crime that poses a general danger, or an offence against public order that poses a substantial threat to the nation or an international organisation. Additionally, this must be done with the intent to intimidate a population or coerce a public authority or an international organisation into performing or refraining from certain actions, or to inflict severe damage or destruction on the fundamental constitutional, political or economic structures of a country or an international organisation.

The aforementioned statutory amendment concerning the expulsion of a party whose effective leadership has been convicted in the first instance provides that the First Chamber of the Supreme Court shall invite the party under scrutiny, by any appropriate means, to be heard and to submit a memorandum containing its views. As a result, the Supreme Court is basically limited to considering (already existing) criminal convictions for criminal organisations that have the aim of seriously damaging or destroying the fundamental constitutional, political or economic structures of the country, or for crimes against the Constitution (high treason), irrespective of crimes of opinion.

The disadvantage of the above development is that where previously there was an automatic formal process for recognising a party's participation in elections, there is now a need for substantial judgment and evaluation as to whether the actual leadership is identical with one of the above prohibited

cases. The rules of the game now need to be interpreted and applied. We are losing legal certainty, but in my opinion, this does not exceed the limits set by Article 29, paragraph 1, of the Constitution[23]. What remains is to establish the procedural framework so that the fundamental right to judicial protection of the aggrieved party can be effectively applied in practice.

However, even after the trial of Golden Dawn, it is necessary to analyse subversive speech as a matter of freedom of expression. Subversive advocacy is still considered a category of constitutionally protected political speech. Furthermore, it is crucial to note that the interpretation and application of Article 29, paragraph 1, of the Constitution, which states that the organisation and activity of a political party must serve the free functioning of the democratic state, should not be interpreted in an open-ended manner. Statutory law, as noted above, clarifies that this presupposes conviction for crimes that do not pertain to subversive political speech.

In a recent judgment, the Special Supreme Court, which rules on the legality of elections, reaffirmed the principle that subversive speech of political parties is not prohibited per se. In decision 10/2025, paragraph 8, the court held that:

The provisions of Article 29 of the Constitution do not give the legislature extensive enough power to enact laws controlling the establishment of parties or coalitions based on their ideological orientation and theoretical declarations because a constituent element of liberal democracy is political debate and criticism of institutions…

However, subject to the condition of respecting the principles of the rule of law, the legislature may restrict the eligibility of parties or combinations of parties… in which leading members of organisations that oppose the democratic regime participate and seek election as members of parliament. This is particularly true when those individuals have not renounced their previous actions, activities or positions. Excluding the eligibility of such groups is a means of defending the democratic regime that is clearly milder than their total prohibition and compulsory dissolution.

Article 135, paragraph 1, of the Criminal Code is highly relevant to subversive speech as it penalises preparatory actions related to high treason. The Article states that anyone who intentionally incites or endeavours to incite others

[23] I. Tassopoulos, «Η δημοκρατία αντιμέτωπη με τους εχθρούς της», op. cit., p. 1096.

publicly or through the dissemination of documents, images, performances or the internet to engage in acts described in Article 134 of the Criminal Code, which sanctions high treason, shall be subject to imprisonment for up to ten years.

Offences related to advocacy and incitement in the context of crimes against public order (Chapter 6, Article 183 et seq. of the Criminal Code) are less severe than preparatory actions for high treason, but they may be more significant in practical terms due to their frequency in prosecutions. It is important to note that in order to remove the constitutional protection given to subversive speech under Article 183 of the Criminal Code, the speech must not only have an abstract tendency towards harm but must also be characterised by its subversive content and purpose. Additionally, for speech to constitute a credible threat of violence, it is essential that there be a specific context that generates a substantial, tangible and imminent risk. Vague and general threats of violence are insufficient. However, it is important to note that the risk is not solely determined by the speaker's intentions or internal disposition, such as their political beliefs and conscience. This situation must go beyond the typical intense environment of acute and heated political conflict to encompass different qualitative characteristics. The latter are marked by overt, substantial and uncontrollable violence, which often results in significant incidents.

Consequently, speech that is inflammatory or incendiary, as well as mere verbal exaggerations and hypothetical offences that remain in the realm of theory without any concrete manifestations, are not subject to punishment. This is true even if such speech is expressed in an intensely political environment with fervent supporters who enthusiastically listen to their leader. In these cases, it is difficult to objectively establish the conditions for an eruption of violence, unless the subversive speech itself is disruptive. However, this alone is not sufficient for criminalisation[24].

As a result, the assessment of constitutional protection for subversive speech hinges on the concepts of *threat* and *danger*, rather than solely on its *harmful tendency*. If the speech poses a substantial threat, such as advocating for a violent revolution to overthrow the democratic Constitution, but there is no current or foreseeable imminent movement in that direction, it remains

[24] Ibidem, p. 1091.

protected. In cases where the threat is minimal (for example, symbolic speech) but there is potential for realisation, such as burning an effigy of parliament at a political rally as a subversive gesture against the Constitution, constitutional protection for subversive political speech can only be removed when both the threat and the danger are serious. The same considerations apply to extreme political speech that incites disobedience[25].

Viewed through the lens of Greek legal standards, the aforementioned legal protection of subversive speech may appear unrealistic. Alternatively, it may be seen as a theoretical academic construct with no bearing on legal reality and the practical application of the law. However, even a legal realist who acknowledges that the existing law is not solely what is written in the law books but is also shaped and applied by the courts, may find that the aforementioned analysis regarding the protection of extreme political speech aligns with Supreme Court decisions.

Decision 850/2019 of the Supreme Court (Areios Pagos, Criminal Division) correctly determined that the excerpt from the speech of the accused political party leader could not incite or provoke the commission of a misdemeanour or felony. The decision was based on the following rationale:

The following points are clarified based on Article 184 of the Criminal Code, which is located in the section titled "enforcement of public order" (where public order denotes the peaceful coexistence of citizens under state sovereignty). The Article states that anyone who publicly incites or instigates the commission of a felony or misdemeanour shall be subject to a maximum imprisonment term of three years. Article 184 of the Criminal Code aims to protect the internal peace of society, the general peace of its citizens and their sense of security. To substantiate this crime, it requires the public provocation or incitement to commit a felony or misdemeanour and the presence of malice on the part of the perpetrator. The subjective element of this crime can be fulfilled by any degree of malice or recklessness (*dolus eventualis*). "Provocation" refers to instigating a decision to commit a non-specific felony or misdemeanour offence in an indefinite number of individuals. This results from a clear mental communication by the perpetrator, involving direct,

[25] I. Tassopoulos, «Ασφάλεια δικαίου και δυνατότητα απόδειξης κατά την άσκηση αστυνομικής εξουσίας», Συνήγορος 144/2021, p. 40.

immediate and disclosed intentions to induce others to act in a particular manner. Thus, provocation involves the creation of a decision to commit a criminal act by addressing the minds of the audience and persuading them through reasoned arguments, whether expressed verbally or in written form. "Incitement" refers to the indirect influence of the recipient's decision-making process, targeting their emotional world, passions or instincts rather than their intellect. It is important to note that incitement should be viewed only as a result. The ultimate goal is to stimulate emotional responses that may lead to certain actions. Therefore, the "instigator" does not openly or directly encourage these actions or behaviours, but rather prompts them through appropriate psychological stimulation, eliciting a specific mental state in the individuals involved. Provocation and incitement can overlap, and the same words or actions may cause some recipients to feel provoked while causing others to feel incited. To determine the objective aspects of this condition, provocation or incitement must generate a circumstance in a specific social context and timeframe that has the potential to create a hazardous environment for the legal concept of order, particularly public order, within that context. An environment like this can lead to disorder, resulting in incidents and violations of laws governing individuals and property. These incidents can occur gradually or be triggered by an external event. A public act is one that can be observed by individuals beyond the intended audience…

During a public speech at the offices of the… party on… street, the accused directed threatening language towards journalists, specifically targeting journalist A.P. The accused stated, "…they should be ashamed and afraid… if necessary, we will get our hands dirty… he should be afraid because there are Golden Dawners… Otherwise we would be smashing their heads in. That's what I had to say, and you can pass the message on".

Furthermore, not all the necessary legal elements to establish the factual basis for incitement are present in this case… The contested phrases – excerpts from the defendant's speech to the members of the party of…, over which he presided, along with the rest of the quoted content from the speech, were insufficient to directly incite or prompt the party members, either immediately or in the foreseeable future, to commit a misdemeanour or felony against journalist A.P. or any other journalist. Nor did these statements inflame

passions or emotionally agitate the party members to commit a misdemeanour or felony against the aforementioned individuals.

Through his speech, the accused neither overtly nor covertly encouraged the members of the party to engage in unspecified criminal activities. The statement "…we would break their heads…" made at the end of the speech was purely hypothetical and did not qualify as provocation or incitement under Article 184 of the Criminal Code. As a result, since no evidence of provocation or incitement for the commission of a felony or misdemeanour was presented, the accused should be acquitted of the charges against him.

To be more precise, this Court's authority, granted by the Constitution and the law, does not extend to evaluating the suitability or acceptability of a political party leader's use of rhetorical expressions during a public speech.

This decision is significant for safeguarding extreme political speech in Greece. It shows that the criterion of speech's harmful tendency is not applicable to the interpretation and enforcement of criminal statutes like advocacy and incitement concerning extreme political speech. Instead, it requires the presence of an imminent threat of severe disturbances arising from such speech. The political speech involved in the case, although it overtly adopted violent language, was entirely hypothetical and rhetorical in nature.

Conclusion

Greek history has undergone a tumultuous evolution in its approach to extreme political speech, ultimately addressing it as a matter of freedom of expression. It is clear that if extreme political speech is protected for political party leaders based on the rationale of the Supreme Court (Areios Pagos) 850/2019, this safeguard should extend even more comprehensively to ordinary citizens who lack the comparable power and influence wielded by these leaders. The fundamental component of extreme political speech is the freedom of expression held by the individual. The right to freedom of expression is epitomised by the ordinary person, who is free to express and communicate his or her views and, if necessary, his or her extreme dissatisfaction, even through extreme political expression.

Conversely, when a political party or its leadership is associated with the commission of serious crimes under ordinary criminal law, unrelated to

crimes of opinion, political freedom may be reasonably restricted in terms of participation in the exercise of power, even in the case of a first-instance conviction. These restrictions must align with the principles of proportionality, uphold the right to judicial protection and refrain from impinging on protected extreme political speech. Such speech is safeguarded under freedom of expression, whether it is expressed individually or collectively.

REFERENCES

Alivizatos, Nikos. Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση, 1922-1974 [Political Institutions in Crisis, 1922-1974]. Θεμέλιο, 1986.

Douzinas, Kostas. Αντίσταση και Φιλοσοφία στην Κρίση [Resistance and Philosophy in Crisis]. Αλεξάνδρεια, 2011.

Georgopoulos, Konstantinos. Σχέδιον Αναθεωρήσεως του Συντάγματος [1963] [Draft Revision of the Constitution [1963]]. Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1997.

"Incorporation of Directive (EU) 2020/1828 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2020 'on representative actions for the protection of consumers' collective interests and repealing Directive 2009/22/EC', strengthening consumer protection, regulatory framework for wine ageing and other urgent provisions".

Kalligas, Pavlos. «Η Νεαρά περί εξυβρίσεων εν γένει και περί τύπου» ["Neara on Insults in General and on the Press"], in: N. Kountouriotou (Ed.), Νέοι Πανδέκται [Neoi Pandektai]. Οίκος Γ. Φέξη, 1907, τ. 10.

Koundouros, Roussos. Η Ασφάλεια του Καθεστώτος [The Security of the Regime]. Καστανιώτης, 1978.

Minaidis, Simos. Η κήρυξη της χώρας σε κατάσταση πολιορκίας, τ. Α΄ [The Declaration of the Country under Siege, vol. A]. Εκδ. Σάκκουλα, 2015.

Spyrakos, Dimitris. «Αφηρημένη διακινδύνευση: μια επικίνδυνη κατασκευή για το ποινικό δίκαιο» ["Abstract Endangerment: A Dangerous Construct for Criminal Law"]. ΠοινΧρ ΜΓ΄ (1993).

Spyropoulos, Phillipos. Το δικαίωμα αντίστασης κατά το άρθρο 120 παρ. 4 του Συντάγματος [The Right of Resistance under Article 120 para. 4 of the Constitution]. Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, 1987.

Svoronos, Nikos. Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας [Overview of Modern Greek History]. Θεμέλιο, 9η έκδ., 1981.

Tassopoulos, Ioannis. «Άρθρο 14» ["Article 14"], in: Sp. Vlachopoulos/X. Kontiadis/I. Tassopoulos, Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ᾽ άρθρο, ηλεκτρονική έκδοση [Constitution: Interpretation by Article. Electronic Version]. Syntagmawatch.gr, 2023.

Tassopoulos, Ioannis. The Constitutional Problem of Subversive Advocacy in the United States of America and Greece: A Comparison of the Legal Guarantees of Political Speech in Times of Crisis. Αντ. Ν. Σάκκουλας, 1993.

Tassopoulos, Ioannis. «Η ιακωβίνικη συνιστώσα της ελληνικής συνταγματικής παράδοσης» ["The Jacobin Component of the Greek Constitutional Tradition"], in: A. Triantafyllidou/R. Gropa/H. Kouki (Eds.), Hellenic Crisis and European Modernity. Κριτική, 2013.

Tassopoulos, Ioannis. «Η δημοκρατία αντιμέτωπη με τους εχθρούς της. Η ωριμότητα του ελληνικού συνταγματισμού» ["Democracy Confronted with Its Enemies: The Maturity of Greek Constitutionalism"]. ΘΠΔΔ 12/2020.

Tassopoulos, Ioannis. «Το Σύνταγμα του 1864 ως "κανόνας του παιγνιδιού"» ["The Constitution of 1864 as a 'Rule of the Game'"], in: Πρακτικά Ημερίδας, Το Σύνταγμα του 1864: 150 χρόνια μετά [Conference Proceedings, The Constitution of 1864: 150 Years Later]. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων, 2021.

Tassopoulos, Ioannis. "Legal Certainty and the Possibility of Proof in the Exercise of Police Power". Συνήγορος 144/2021.

Tsatsos, Konstantinos (Ed.). Νεοελληνική Ρητορεία. Βασιλική Βιβλιοθήκη, Αετός, 1954.

Yataganas, Xenophon. Δικαίωμα Αντίστασης και Πολιτική Ανυπακοή [Right of Resistance and Civil Disobedience]. Κριτική, 2010.

Ο ορισμός της παιδείας στους Νόμους του Πλάτωνα και η Τεχνητή Νοημοσύνη

Βασίλης Γ. Τζέμος

Εισαγωγή

Η μελέτη μου φέρει τον τίτλο «Ο ορισμός της παιδείας στους Νόμους του Πλάτωνα και η Τεχνητή Νοημοσύνη»[1] και αποσκοπεί στο να θέσει επί τάπητος θεμελιώδη ζητήματα δικαίου και τεχνητής νοημοσύνης με βασική πυξίδα τον πλατωνικό ορισμό της παιδείας, όπως αποτυπώνεται στις παραγράφους 646-647 του Βιβλίου Α΄ των Νόμων[2]. Ειδικότερα, αρχικά θα εστιάσω στον προαναφερθέντα ορισμό της παιδείας, ο οποίος σε μεγάλο βαθμό αποτελεί γέφυρα και για τον ορισμό της δικαιοσύνης. Στο πλαίσιο αυτό, θα αναδειχθεί πώς αναπτύσσεται ένα πρώτο υψίστης σημασίας ζεύγμα παιδείας-δικαιοσύνης, με ενδιάμεση συνεκτική ουσία την έννοια της αρετής. Στο δεύτερο μέρος θα σκιαγραφηθούν τα κύρια ζητήματα που ανακύπτουν από άποψη διεθνούς, ευρωπαϊκού και εθνικού δημόσιου (συνταγματικού και διοικητικού) δικαίου από την εφαρμογή της τεχνητής νοημοσύνης, υπό τη βασική σκοπιά ότι δεν πρέπει να είμαστε τεχνοφοβικοί, αλλά οφείλουμε να υποδεχθούμε την τεχνητή νοημοσύνη, τηρώντας οπωσδήποτε τις πρωταρχικές προδιαγραφές του δημοσίου δικαίου. Τέλος, η ανάπτυξη θα ολοκληρωθεί με ορισμένα συμπεράσματα, εστιάζοντας στο ότι αυτή η αξιακή προσέγγιση των ορισμών της παιδείας και της δικαιοσύνης πρέπει να αποτελέσει οδηγό των ρυθμιστικών

[1] Βασίζεται σε ομότιτλη ομιλία μου στη Ρόδο την 27 Ιουνίου 2025 στο 2ο Επιστημονικό Συνέδριο Φιλοσοφίας Δικαίου και Δικαιοπολιτικής της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ) σε συνεργασία με το Διοικητικό Πρωτοδικείο Ρόδου και τον Δικηγορικό Σύλλογο Ρόδου.

[2] Νόμοι Πλάτωνα, 1ο Βιβλίο, Παράγραφοι 646-647.

επιλογών για την υποδοχή της τεχνητής νοημοσύνης, ώστε να πληρούνται οι ανωτέρω προδιαγραφές.

Ι. Ο πλατωνικός ορισμός της παιδείας

Στο πλαίσιο αυτό, εκκινώντας από ορισμένες παρατηρήσεις αντλούμενες από την πρακτική φιλοσοφία, και δη από τον πλατωνικό ορισμό της παιδείας, λεκτέα τα εξής:

1. Η παιδεία ως πορεία προς την αρετή

Στους Νόμους, ο Πλάτων ορίζει την παιδεία ως «τὴν δὲ πρὸς ἀρετὴν τείνουσαν». Δηλαδή, η παιδεία πρέπει να τείνει προς την αρετή. Η έννοια της αρετής είναι συγγενής με την έννοια της αξιοπρέπειας[3] και της ακεραιότητας, αλλά η σημασία της πρώτης υπερβαίνει τις δύο τελευταίες έννοιες. Ειδικότερα, η αρετή δεν άπτεται απλώς της στατικής αξιοπρέπειας ή της στατικής ακεραιότητας που, ως αρνητικά δικαιώματα, πρέπει να περιχαρακώνονται και να προστατεύονται ασυζητητί, αστάθμιστα, πάντα και ως απολύτως απαραβίαστα. Η έννοια της αρετής φέρει και πρόσθετα δυναμικά χαρακτηριστικά. Με άλλα λόγια, ο ενάρετος άνθρωπος δεν είναι απλώς αξιοπρεπής, όντας πίσω κρυπτόμενος ή απλώς προστατευμένος, στην οπισθοφυλακή της κοινωνίας, αλλά είναι παρών, βοηθητικός, δοτικός, δημιουργικός με θετική ενέργεια τόσο προς τον πλησίον και την κοινωνία όσο και προς τους θεσμούς. Ως εκ τούτου, ένα πρώτο βασικό στοιχείο που εξάγεται από τον πλατωνικό ορισμό έγκειται στο ότι η παιδεία πρέπει να κατατείνει στην αρετή και στις δυναμικές εφαρμογές της.

2. Δια βίου καλλιέργεια της παιδείας

Ένα δεύτερο σημείο του πλατωνικού ορισμού που χρήζει ιδιαίτερης προσοχής εντοπίζεται στην επιταγή της καλλιέργειας της παιδείας «εκ παίδων», ήτοι από την πρώιμη παιδική ηλικία και συνεχώς, αδιάκοπα. Μάλιστα, η παιδεία δεν

[3] Β. Τζέμος (επιμ.), Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Ερμηνεία κατ' άρθρο, 3η έκδ., 2026· Idem, Τα Θεμελιώδη Δικαιώματα στην ΕΕ, 2026· Idem, Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο Δίκαιο της ΕΕ, Δημόσιο Δίκαιο 1/2016, σ. 1 επ., διαθέσιμο στο: publiclawjournal.com· Θ. Αντωνίου, Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου ως αρχή και δικαίωμα στο Σύνταγμα του 1975, 2010.

πρέπει να περιορίζεται μόνο στην τυπική σχολική ή πανεπιστημιακή βαθμίδα, αλλά επιτάσσεται να εκτείνεται στη δια βίου μάθηση και στην επαγγελματική και ηθική αυτοκαλλιέργεια του ατόμου. Συνεπώς, αυτός ο αγώνας προς την αρετή πρέπει να διεξάγεται α) εκ παίδων και β) διαρκώς.

3. Ο αυτόβουλος αγώνας προς την αρετή

Ο Πλάτων τονίζει ότι αυτή η πορεία προς την αρετή πρέπει να είναι «ἐπιθυμητήν τε καὶ ἀρεστήν», ήτοι αυτός ο αγώνας να είναι επιθυμητός, ηθελημένος και όχι προϊόν βίας. Το σημείο αυτό εκπηγάζει από τη γενικότερη αντίληψη του Πλάτωνα που απορρίπτει τη βία. Στην εποχή μας είναι πιο επίκαιρη από ποτέ αυτή η αποστροφή στη βία –η συλλήβδην απόρριψη κάθε μορφής βίας– ως βασικός προσανατολισμός της παιδείας. Αντ᾽ αυτής, προκρίνεται η καλλιέργεια μίας εσωτερικής και οικειοθελούς (προ)διάθεσης προς το πράττειν το καλό. Ο αυτόβουλος, συνειδητός και συνεπής αγώνας προς την αρετή είναι αυτός που καλλιεργεί η παιδεία.

4. Ο καλός και ενάρετος πολίτης

Η παιδεία αποβλέπει στη διαμόρφωση του «καλοῦ καγαθοῦ πολίτη», ήτοι του τέλειου πολίτη. Στη σύγχρονη εποχή, προσιδιάζει περισσότερο ο όρος «καλός πολίτης» έναντι του πιο πομπώδους όρου του «τέλειου πολίτη» του αρχαιοελληνικού λόγου. Πρόκειται για τον καλό πολίτη (π.χ. τον καλό συνάδελφο, τον καλό δικηγόρο, τον καλό δικαστή, τον καλό συνεργάτη, τον καλό δάσκαλο, τον καλό πολιτικό), ο οποίος συνδυάζει τόσο την επιστημονική όσο και τη χαρακτηρολογική και ηθική επάρκεια, δηλαδή την επάρκεια ως προς την προσωπικότητά του. Τούτο συνεπάγεται ότι είναι καλός άνθρωπος και συνάδελφος σε κάθε επίπεδο, τόσο προς τον προϊστάμενο (προς τα πάνω) και προς τον συνεργάτη του (δίπλα) όσο και προς τον υφιστάμενό του (προς τα κάτω).

5. Σύμπλευση βελτίωσης του ανθρώπου και των θεσμών

Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Πλάτων στους Νόμους, αλλά και σε άλλα έργα του (π.χ. στην Πολιτεία), όπως και άλλοι κορυφαίοι αρχαίοι Έλληνες φιλόσοφοι[4], επισημαίνει ότι η βελτίωση του ανθρώπου συμπορεύεται με τη

[4] Βλ. και Π. Παυλόπουλο, Αριστοτέλης, Δικαιοσύνη και Τεχνητή Νοημοσύνη, 2025.

βελτίωση των θεσμών στην πολιτεία. Στο πλαίσιο αυτό, παρατηρείται ότι μια παιδαγωγική θεωρία βαίνει παράλληλα με μία πολιτειολογία, όπου ο ενάρετος πολίτης και η δίκαιη πολιτεία αλληλοπροσδιορίζονται. Με άλλα λόγια, ο εκπαιδευόμενος μέσω της παιδείας άνθρωπος πρέπει να έχει τα ίδια χαρακτηριστικά με τους θεσμούς της κοινωνίας, ήτοι με τις τρεις κρατικές εξουσίες (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική) και την «πόλιν» –όπως αυτές οι έννοιες αποτυπώνονται με τη σύγχρονη ορολογία–, τη δημόσια σφαίρα και τη δημόσια εξουσία σε εθνικό, ευρωπαϊκό και διεθνές επίπεδο. Οπότε, προστίθεται στη συνάρτηση για έναν πλήρη ορισμό της παιδείας και η πολιτειολογία[5].

6. Δικαιοπολιτική διάσταση της παιδείας

Ιδιαίτερα σημαντική είναι για τον Πλάτωνα και μία πρακτική διάσταση της παιδείας, η δικαιοπολιτική[6]. Στόχος είναι οι ενάρετοι και καλοί πολίτες να «ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι μετὰ δίκης», ήτοι να κυβερνούν και να κυβερνώνται με πνεύμα δικαιοσύνης. Στη σύγχρονη εποχή, η έννοια «κυβερνώνται» έχει τη σημασία της υπακοής στους νόμους, της τήρησης του ισχύοντος δικαίου. Ως εκ τούτου, ανάγεται σε προεξέχον στοιχείο της παιδείας το να εμφορείται αυτή από τη δικαιοσύνη, που δεσμεύει τόσο τους «κυβερνώντες» όλων των δημοσίων εξουσιών (νομοθετική, εκτελεστική και δικαστική) όσο και τους διοικούμενους πολίτες. Τούτο σημαίνει ότι όλοι συλλήβδην οφείλουν να δέχονται τη δικαιοσύνη και να σέβονται τους νόμους. Πρόκειται για ένα ζεύγμα κυβερνώντων-πολίτη που εφαρμόζει τους νόμους με νοοτροπία δικαιοσύνης. Υπό αυτό το πρίσμα θα πρέπει να προσδιορίζεται η σημασία του ενάρετου και καλού πολίτη. Στο πλαίσιο αυτό, διαμορφώνεται η νοοτροπία ότι μια καλή πόλη είναι αυτή στην οποία ο κάθε άνθρωπος, ανάλογα με τη θέση που κατέχει –είτε ως αρχηγός, είτε ως μεσαίο στέλεχος, είτε ως απλός στρατιώτης, είτε ως συνεργάτης–, πρέπει να εμφορείται από πνεύμα δικαιοσύνης και να τηρεί τους νόμους.

---

5 Βλ. Κ. Χρυσόγονο, Πολιτειολογία, 2η έκδ., 2020.

6 Β. Τζέμος, Ευρωπαϊκή Ένωση και Δικαιοπολιτική, σε: Β. Τζέμος (επιμ.), Θεμελιώδη Δικαιώματα και Θεσμοί στην Εποχή της Κρίσης, 2015, σ. 414 επ., και στο ΘΠΔΔ 2015, σ. 97 επ.

ΙΙ. Η σοφία μετά νου και δίκης ως στόχος της παιδείας και η αποστροφή προς την ακρότητα

Περαιτέρω, επισημαίνεται στον πλατωνικό ορισμό ότι η παιδεία δεν πρέπει να είναι τείνουσα εις χρήματα, ούτε προς ισχύν. Με άλλα λόγια, ο στόχος της εκπαίδευσης δεν πρέπει να έγκειται στην καλλιέργεια παιδιών, φοιτητών, δικηγόρων, καθηγητών, δικαστών, υπουργών, πολιτικών που ενδιαφέρονται για την απόκτηση χρημάτων ή δύναμης. Η στροφή και η στόχευση προς τα χρήματα και τη δύναμη αντιστρατεύονται την παιδεία.

Ομοίως, η παιδεία δεν πρέπει να αποσκοπεί προς τη σκέτη σοφία, την πούρα σοφία, υπό την έννοια ότι στον βωμό της εξέλιξης της επιστήμης μπορούν να θυσιαστούν τα πάντα. Η σοφία δεν πρέπει να είναι αυτοσκοπός, αλλά μέσο προς υγιείς-ενάρετους στόχους.

Κατά τον Πλάτωνα, η σοφία ανάγεται σε στόχο, αλλά δεν επιτρέπεται να είναι άνευ νου και δίκης. Στόχος είναι η σοφία με σύνεση και σεβασμό στη δικαιοσύνη, ενώ πρέπει να έχει και μέτρο[7]. Αλλιώς, ενεδρεύει ο κίνδυνος να εκπαιδεύουμε ανθρώπους και να εκπαιδευόμαστε ως άνθρωποι, κοινωνία και θεσμοί, χωρίς να είμαστε (α) ενάρετοι, (β) δίκαιοι ως κυβερνώντες και κυβερνώμενοι και (γ) να έχουμε στόχο τη σοφία με σύνεση και δικαιοσύνη, αλλά να επιδιώκουμε το χρήμα ή την ισχύ ή την ακραία σοφία. Με άλλα λόγια, αποτελεί επιτακτική ανάγκη να αναπτύξουμε το πνεύμα, την ψυχή και το σώμα, ώστε να είναι υγιή, χωρίς φιλοχρηματία και ιδιοτελή και εμμονική διάθεση απόκτησης ισχύος.

Ένα βασικό σημείο που αντλείται από την αρχαιοελληνική σκέψη και δέον να αξιοποιηθεί ως οδηγός στην ερμηνεία των κανόνων δικαίου και στην ενσωμάτωση της τεχνητής νοημοσύνης στον νομικό μας πολιτισμό είναι η αποστροφή, η απέχθεια προς την ακρότητα και την υπερβολή, η οποία αποτυπώνεται και με την αρχή της αναλογικότητας και με την έννοια της κατάχρησης δικαιώματος[8] σε όλους τους κλάδους δικαίου. Οτιδήποτε δεν φέρει αυτά τα χαρακτηριστικά είναι βάναυσο και ανελεύθερο και δεν δύναται να καλείται παιδεία. Στο ψηφιδωτό παιδεία-αρετή-δικαιοσύνη, λοιπόν, προστίθεται ως τελευταία ψηφίδα και το ανελεύθερο, υπό την έννοια της αποφυγής των άκρων.

---

[7] Β. Τζέμος, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στην ΕΕ, ό.π., σ. 25 επ.· Idem, Η «ώριμη» αναλογικότητα, ΔιΔικ 2/2019, σ. 200 επ.· Idem, Η μέρα νύχτα. Η πανδημία, η ζωή ως υπέρτατο αγαθό και οι δύο όψεις της αναλογικότητας, Δημόσιο Δίκαιο 2020, σ. 1 επ.

[8] Άρθρο 25 παρ. 3 του Συντάγματος και 54 του ΧΘΔΕΕ.

Καταληκτικά, ένα πρώτο συμπέρασμα εξάγεται από τη διασταύρωση των μεγάλων εννοιών στη φιλοσοφία του Πλάτωνα, ιδίως στο τελευταίο μεγάλο έργο του, τους Νόμους, όπου περίοπτη θέση κατέχει η παιδεία. Η παιδεία εμπεριέχει τη δικαιοσύνη, την αρετή και την ελευθερία. Τα ανωτέρω αποτυπώνονται με χαρακτηριστικό τρόπο στη σύγχρονη θεωρία των θεμελιωδών δικαιωμάτων[9], σύμφωνα με την οποία τα δικαιώματα είναι (α) ατομικά, αμυντικά, ήτοι απαγορεύεται κάποιος να επεμβαίνει στον χώρο του κάθε ατόμου, (β) κοινωνικά, δηλαδή απαιτείται να υπάρχουν και να χορηγούνται από το δημόσιο υποδομές και κοινωνικές παροχές, καθώς και (γ) πολιτικά, που συνδέονται με την έννοια του ενεργού πολίτη. Η ανυπαρξία τούτων συνεπάγεται τη δυσλειτουργία της παιδείας, τη μη εκπλήρωση των στοχεύσεών της.

III. Από τον πλατωνικό ορισμό της παιδείας στην τεχνητή νοημοσύνη

1. Όχι τεχνοφοβία, αλλά ενσωμάτωση της τεχνητής νοημοσύνης υπό όρους

Η τεχνητή νοημοσύνη[10] αποτελεί τη νέα τεχνολογική τομή που έχει εισέλθει πολύ ορμητικά σε όλες τις επιστήμες και μετασχηματίζει ριζικά όλους τους τομείς της κοινωνίας, π.χ. τη μηχανική, την υγεία, την εκπαίδευση, τη νομική επιστήμη. Εξίσου δυναμική είναι η είσοδός της σε όλους τους κλάδους της οικονομίας[11]. Παράλληλα, αναδεικνύεται σε ένα πολλά υποσχόμενο εργαλείο που αναμένεται να προσδώσει ταχύτητα και αποτελεσματικότητα στη δικαιοσύνη, στην υγεία και στην εκπαίδευση αλλά και σε όλους τους υποτομείς του πολιτικοκοινωνικοοικονομικού γίγνεσθαι, σε όλα τα πεδία της δημόσιας και της ιδιωτικής σφαίρας.

Στο πλαίσιο αυτό, η πρώτη βασική μου θέση είναι ότι δεν πρέπει να

---

9 Βλ. αναλυτικά Β. Τζέμο, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στην ΕΕ, ό.π., σ. 17 επ.· Idem, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ό.π., σ. 1 επ., με περαιτέρω παραπομπές.

10 Βλ. Β. Τζέμος, Νομιμότητα, Οικονομία, Τεχνητή Νοημοσύνη και Αποτελεσματικότητα, Οικονομικό Δίκαιο 2026, σ. 1 επ., και στο: Β. Τζέμος (επιμ.), Επίκαιρες Προκλήσεις για το Δημόσιο Δίκαιο: Συνταγματική Αναθεώρηση, Διασφάλιση Δημοκρατίας και Κράτους Δικαίου, Βιώσιμη Οικονομική Ανάπτυξη, Τεχνητή Νοημοσύνη, Βιβλίο Πρακτικών 12ου Ετήσιου Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ), 2026, διαθέσιμο στο: dimosiodikaio.gr/synedrio_12/, σ. 1 επ.

11 Βλ. ibidem.

είμαστε τεχνοφοβικοί. Τουναντίον, οφείλουμε να υποδεχθούμε την τεχνητή νοημοσύνη, αλλά εφόσον οπωσδήποτε τηρούνται στην πράξη οι βασικές προδιαγραφές διεθνούς, ενωσιακού και εθνικού δημοσίου –συνταγματικού και διοικητικού– δικαίου.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να αναφερθεί ότι μια πιο διεξοδική ανάλυση των βασικών σημείων που χρήζουν προσοχής κατά την ενσωμάτωση της τεχνητής νοημοσύνης στο δημόσιο δίκαιο αναπτύσσεται σε πρόσφατο άρθρο μου στο επιστημονικό περιοδικό της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ) Δημόσιο Δίκαιο[12].

Ειδικότερα, οι βασικές προδιαγραφές του δημοσίου δικαίου που απαιτείται να τηρηθούν κατά την ενσωμάτωση της τεχνητής νοημοσύνης είναι οι εξής:

2. Ανθρώπινη αξιοπρέπεια, αξία του ανθρώπου και πυρήνας κάθε δικαιώματος

Οτιδήποτε παραβιάζει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν μπορεί να γίνει ανεκτό, μόνο και μόνο επειδή εκπηγάζει από τη νέα τεχνολογία. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια –η αξία του ανθρώπου (δύο όροι για την ίδια έννοια)[13]– αποτελεί το απολύτως απαραβίαστο όριο των σύγχρονων δημοκρατιών. Το ίδιο ισχύει και για τον πυρήνα[14] κάθε θεμελιώδους δικαιώματος.

3. Ανθρωποκεντρική άσκηση κρατικής εξουσίας

Βάσει συνταγματικής επιταγής, όλες οι κρατικές εξουσίες (νομοθετική, εκτελεστική, δικαστική), ανεξαρτήτως του περιεχομένου τους, πρέπει να ασκούνται αποκλειστικά από ανθρώπους[15]. Η απόφαση (π.χ. νομοθετική, κυβερνητική, δικαστική, φορολογική, πολεοδομική) πρέπει να λαμβάνεται από άνθρωπο

---

[12] Β. Τζέμος, Ο Νέος Κανονισμός για την Τεχνητή Νοημοσύνη και ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (ΧΘΔΕΕ), Δημόσιο Δίκαιο 2025, σ. 1 επ., και στο: Ε. Αλεξανδροπούλου (επιμ.), Διερευνώντας τις πτυχές της τεχνητής νοημοσύνης, 2025, σ. 99 επ.

[13] Άρθρο 2 παρ. 1 του Συντάγματος και άρθρο 1 του ΧΘΔΕΕ. Βλ. Β. Τζέμο, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ό.π.· Idem, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στην ΕΕ, ό.π.· Idem, Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο Δίκαιο της ΕΕ, ό.π., σ. 1 επ.· Θ. Αντωνίου, Ο σεβασμός της αξίας του ανθρώπου, ό.π.

[14] Β. Τζέμος, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στην ΕΕ, ό.π., σ. 125 επ., με περαιτέρω παραπομπές.

[15] Άρθρο 26 του Συντάγματος.

και όχι από την τεχνητή νοημοσύνη. Η τελευταία μπορεί να λειτουργήσει υποστηρικτικά, βοηθητικά και συμβουλευτικά, αλλά η αποφασιστική άσκηση της κρατικής εξουσίας πρέπει να διενεργείται από ανθρώπους[16]. Λ.χ. δεν μπορεί να επιτραπεί η αυτόματη νομοθέτηση ή η αυτόματη έκδοση δικαστικής απόφασης με την τεχνητή νοημοσύνη σε κανένα πεδίο. Το ότι αυτό μπορεί να έχει ήδη γίνει σημειακά σε κάποιες περιπτώσεις δεν σημαίνει ότι συνάδει με τους δικαιικούς κανόνες, αλλά εντάσσεται μόνο στη σφαίρα της πραγματικότητας. Υπάρχουν δύο επίπεδα: η πραγματικότητα και το δίκαιο. Μας ενδιαφέρει το δίκαιο (διεθνές, ευρωπαϊκό, εθνικό δημόσιο δίκαιο) που καταστρώνει τους κανόνες και όχι η πραγματικότητα. Η πραγματικότητα που δεν είναι σύμφωνη προς το δίκαιο είναι μια παράνομη πραγματικότητα που πρέπει να απαγορεύεται, να ακυρώνεται, να διορθώνεται, να τιμωρείται, να μην επαναλαμβάνεται.

Ιδίως δε στο διοικητικό δίκαιο, χρήζει ιδιαίτερης προσοχής η τήρηση των ακόλουθων βασικών και αναντίρρητων προδιαγραφών:

4. Αιτιολογία διοικητικών αποφάσεων

Οι διοικητικές αποφάσεις πρέπει να είναι αιτιολογημένες[17]. Μη αιτιολογημένη διοικητική πράξη είναι μη σύννομη και ακυρωτέα. Συνεπώς, όπου η τεχνητή νοημοσύνη δεν μπορεί να περιβάλει μια διοικητική πράξη με την απαιτούμενη αιτιολογία, δε δύναται να οδηγήσει στην έκδοση διοικητικής απόφασης. Απαγορεύονται οι αυτοματισμοί μέσω AI στην έκδοση διοικητικών πράξεων καθόσον δεν διασφαλίζεται η σαφής, ειδική και πλήρης αιτιολογία τους.

5. Διαφάνεια

Ο αλγόριθμος επιβάλλεται να εξηγεί τη διεργασία μέσω της οποίας κατέληξε σε ένα αποτέλεσμα. Στο σημείο αυτό, εγείρεται ο αντίλογος που υποστηρίζει την ανάγκη στάθμισης μεταξύ της διαφάνειας και της λογοδοσίας αφενός και του εμπορικού απορρήτου, της πνευματικής ιδιοκτησίας και της οικονομικής

[16] Βλ. και Ε. Αλεξανδροπούλου, Δικαίωμα στην ανθρώπινη παρέμβαση, στο: Ε. Αλεξανδροπούλου, Διερευνώντας τις πτυχές της τεχνητής νοημοσύνης, ό.π., σ. 31 επ.

[17] Βλ. Μ. Πικραμένο, Η αιτιολογία των διοικητικών πράξεων, 2η έκδ., 2024· Γ. Γεραπετρίτη, Η αιτιολογία των διοικητικών πράξεων, 1998.

μεγιστοποίησης αφετέρου. Ωστόσο, αυτός ο αντίλογος είναι ανεπέρειστος. Και τούτο διότι, στον βαθμό που μέσω της τεχνητής νοημοσύνης ασκείται διοικητική αρμοδιότητα, η άσκηση αυτής θα πρέπει να είναι διαφανής, ώστε να μπορεί να διενεργηθεί ο απαιτούμενος ενδοδιοικητικός, δικαστικός και ενδεχομένως και κοινοβουλευτικός έλεγχος[18].

6. Αμεροληψία – Προηγούμενη ακρόαση

Ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που έχουν μονοπωλήσει το ενδιαφέρον του διεθνούς διαλόγου είναι η αμεροληψία[19] στις εφαρμογές της τεχνητής νοημοσύνης. Η τεχνητή νοημοσύνη διαπλάθει μία στατιστική αλήθεια και, μέσω της άντλησης στοιχείων, εξάγει ένα συμπέρασμα. Όσο περισσότερα στοιχεία αντλεί, τόσο πιο ασφαλές στατιστικά είναι το αποτέλεσμα στο οποίο καταλήγει. Όμως δεν παύει να αποτελεί μια στατιστική αλήθεια, κατά τη διαμόρφωση της οποίας δεν μπορεί να διαφυλαχθεί η αμεροληψία. Παραμένει δε ταυτόχρονα αναπάντητο το ερώτημα ως προς τον τρόπο πραγμάτωσης του δικαιώματος σε προηγούμενη ακρόαση.

7. Ακεραιότητα του πραγματικού υλικού και χρηστή διοίκηση

Η νομική δεν είναι στείρα επιστήμη, αλλά συνδέεται άρρηκτα με την απόδειξη των πραγματικών περιστατικών, που προϋποθέτει την τήρηση διαδικαστικών βημάτων είτε στην πολιτική και ποινική δίκη είτε στη διοικητική δίκη. Αυτό το πολύ σημαντικό σημείο της νομικής ανάγκης τήρησης ορισμένων βημάτων στη νομική διαδικασία και απόδειξης των πραγματικών περιστατικών δεν έχει εμφανιστεί ακόμα επαρκώς στον δημόσιο διάλογο για την τεχνητή νοημοσύνη, αλλά ελπίζω να αναπτυχθεί στην πορεία.

Ειδικότερα, η διοικητική διαδικασία εξελίσσεται με συγκεκριμένα βήματα. Πρόκειται για τους ουσιώδεις τύπους της διοικητικής διαδικασίας[20] που πρέπει να τηρούνται για την προστασία των δικαιωμάτων του πολίτη.

Παράλληλα, κρίσιμη νομική παράμετρος για τη διοικητική διαδικασία

[18] Για τον τρίπτυχο (διοικητικό, δικαστικό, κοινοβουλευτικό) δικαιοκρατικό έλεγχο της δημόσιας διοίκησης βλ. Β. Τζέμο/Α. Αναστασίου, Έλεγχος της Διοικητικής Δράσης, 2021.

[19] Β. Τζέμος, Εφαρμοσμένο Διοικητικό Δίκαιο και αρχές δικαίου και μάνατζμεντ, Δημόσιο Δίκαιο 2021, σ. 1 επ.

[20] Βλ. Κ. Γώγο, Διαδικαστικά σφάλματα και ακύρωση των διοικητικών πράξεων, 2017.

είναι η χρηστή διοίκηση[21]. Πρέπει να φιλτράρεται η προστασία του πολίτη και, εν αμφιβολία, η δημόσια διοίκηση να βαίνει υπέρ του πολίτη, να είναι χρηστή διοίκηση που υπηρετεί και απεγκλωβίζει τους πολίτες. Αυτό το στοιχείο «εν αμφιβολία υπέρ του πολίτη», η χρηστή διοίκηση, η επιείκεια εντός της νομιμότητας, αλλά και η τήρηση των βασικών διαδικαστικών βημάτων δεν μπορεί να παρακαμφθούν με τους αυτοματισμούς της τεχνητής νοημοσύνης.

Εντοπίζονται και άλλα σημεία που χρήζουν προσοχής, αλλά τα ανωτέρω αποτελούν ένα βασικό σκαρίφημα των αναγκαίων standards του διοικητικού δικαίου που πρέπει να σέβεται η τεχνητή νοημοσύνη όταν χρησιμοποιείται από την εκτελεστική εξουσία.

IV. Ο ενωσιακός ρυθμιστικός ορίζοντας

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι ο Γενικός Κανονισμός της Ευρωπαϊκής Ένωσης[22] για την τεχνητή νοημοσύνη έχει θέσει ορισμένες σημαντικές προδιαγραφές. Δεν υπάρχει αντίστοιχο ρυθμιστικό πλαίσιο στην Αμερική και στην Κίνα προς το παρόν, παρά μόνον εντοπίζονται κάποιες πρωτόλειες ρυθμιστικές απόπειρες. Με τον τρόπο αυτό, αναπτύσσεται ήδη μία κανονιστική ασυμμετρία σε Ευρώπη, Αμερική και Κίνα, όπως άλλωστε συμβαίνει και στην προστασία προσωπικών δεδομένων και στην ιδιωτικότητα. Το minimum προστασίας που έχει θέσει ο Γενικός Κανονισμός για την Τεχνητή Νοημο-

---

[21] Β. Τζέμος, Η σύννομη κακοδιοίκηση, Δημόσιο Δίκαιο 2017, σ. 1 επ.· Idem, Εφαρμοσμένο Διοικητικό Δίκαιο, ό.π., σ. 1 επ.

[22] Ε. Αλεξανδροπούλου, Διερευνώντας τις πτυχές της Τεχνητής Νοημοσύνης, ό.π.· Π. Παυλόπουλος, Αριστοτέλης, Δικαιοσύνη, ό.π.· Β. Τζέμος, Ο Νέος Κανονισμός για την Τεχνητή Νοημοσύνη, ό.π.· Κ. Καλλικάκη, Η Τεχνητή Νοημοσύνη ως Εργαλείο Επίτευξης Αποτελεσματικής Διοικητικής Δικαιοσύνης, Δημόσιο Δίκαιο 2025, σ. 7 επ.· Ι. Παπαδημόπουλος, Η Χρήση Συστημάτων Τεχνητής Νοημοσύνης στη Λήψη Επιχειρηματικών Αποφάσεων, Δημόσιο Δίκαιο 2025, σ. 16 επ.· Χ. Μουκίου, Οι αλγόριθμοι και το διοικητικό δίκαιο, 2025· Ε. Στυλιανίδης (επιμ.), Τεχνητή Νοημοσύνη, 2025· Φ. Παναγοπούλου, Ο Ευρωπαϊκός Κανονισμός για την τεχνητή νοημοσύνη, 2025· Π. Σοϊλεντάκης, Η τεχνητή νοημοσύνη στον πυρήνα του συνταγματικού και διοικητικού δικαίου, 2025· Σ. Βλαχόπουλος, Το εγωιστικό γονίδιο του δικαίου και το δίκαιο της τεχνητής νοημοσύνης, 2023· Λ. Μήτρου κ.ά., Μπορεί ο αλγόριθμος, 2023· A. Pillniok, Administratives Entscheiden mit künstlicher Intelligenz, JZ 2022, σ. 1022f· D. Staudenmayer, Haftung für Künstliche Intelligenz, NJW 2023, σ. 894f· D. Busche, Einführung in die Rechtsfragen der künstlichen Intelligenz, JA 2023, σ. 461f.

σύνη[23] πρέπει να γίνει σεβαστό. Για παράδειγμα, επιβάλλεται να εφαρμοστεί η ρύθμιση που προβλέπει την εφαρμογή της τεχνητής νοημοσύνης στον τομέα της υγείας, της παιδείας και της δικαιοσύνης με φειδώ και σεβασμό στις ανωτέρω προδιαγραφές.

Περαιτέρω, κατά τη γνώμη μου, καθίσταται αναγκαία η συνταγματική[24] ρύθμιση της τεχνητής νοημοσύνης σε γενικό πλαίσιο και η νομοθετική ρύθμισή της σε επιμέρους πεδία. Δεν αρκεί η συγκρότηση επιτροπών «σοφών» για την τεχνητή νοημοσύνη. Τέτοιου είδους επιτροπές με βαρύγδουπους-βερμπαλιστικούς τίτλους δεν παράγουν από μόνες τους ουσιαστικά αποτελέσματα. Βέβαια, η συνταγματική και η νομοθετική ρύθμιση της τεχνητής νοημοσύνης δεν είναι εύκολη υπόθεση. Επείγει όμως να καταβληθεί πολύ σοβαρή και συστηματική εργασία για τη ρύθμιση των ακανθωδών ζητημάτων εφαρμογής της τεχνητής νοημοσύνης στο δημόσιο δίκαιο, πάντα σε διεπαφή με την ενωσιακή AI Act.

V. Καταληκτικές παρατηρήσεις

Ένα πρώτο και κύριο συμπέρασμα είναι ότι η ενσωμάτωση της τεχνητής νοημοσύνης στο δημόσιο δίκαιο πρέπει να τηρεί τον πλατωνικό ορισμό της παιδείας, ήτοι τα essentialia της δικαιοσύνης και της αρετής.

Για λόγους οικονομίας χρόνου, δεν αναπτύχθηκε εξίσου αναλυτικά η αναγκαιότητα σωρευτικής τήρησης και της αναλογικότητας[25], η οποία διατρέχει όλο το δημόσιο δίκαιο.

Μολαταύτα, ειδικά στους χώρους της παιδείας και της δικαιοσύνης, που διακονώ, είναι απαραίτητη η πλήρωση των ανωτέρω προδιαγραφών. Είναι δε διάλληλες και αλληλοπεριχωρούμενες οι προδιαγραφές της αρετής, της ουσιαστικής ad hoc δικαιοσύνης και της ανθρωποκεντρικής προσέγγισης, κατά την οποία μόνον οι άνθρωποι μπορούν να είναι δίκαιοι ως κυβερνώντες και κυβερνώμενοι. Οι μηχανές δύνανται να παρέχουν μόνο στατιστικές αλή-

[23] Κανονισμός (ΕΕ) 2024/1689 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, της 13ης Ιουνίου 2024, για τη θέσπιση εναρμονισμένων κανόνων σχετικά με την τεχνητή νοημοσύνη, γνωστός ως AI Act.

[24] Βλ. ήδη και Β. Τζέμο, Ο Νέος Κανονισμός για την Τεχνητή Νοημοσύνη, ό.π.

[25] Β. Τζέμος, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στην ΕΕ, ό.π., σ. 25 επ.· Idem, Η «ώριμη» αναλογικότητα, ό.π., σ. 200 επ.· Idem, Η μέρα νύχτα, ό.π., σ. 1 επ.

θειες. Από τη μία πλευρά, είναι ιδιαιτέρως χρήσιμα το ChatGPT και όλα τα αντίστοιχα κινέζικα εργαλεία τεχνητής νοημοσύνης που έχουν κατακλύσει τη ζωή μας. Όμως, δεν πρέπει να λησμονείται ότι δεν δίνουν πάντα αιτιολογημένες και ορθολογικά και ηθικά φιλτραρισμένες λύσεις. Κι αυτό γιατί δεν έχουν ανθρώπινο μυαλό, ψυχή, καρδιά, συναισθήματα, αίσθημα δικαίου, αισθητική, διαίσθηση, συναισθηματική νοημοσύνη, φιλότιμο[26]. Π.χ. δεν εγγυώνται την αποτελεσματική δικαστική προστασία, όπως κατοχυρώνεται στα άρθρα 47 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ[27], 13 της ΕΣΔΑ[28] και 20 του Συντάγματος[29], μια άλλη παράμετρος στην οποία για λόγους οικονομίας χρόνου δεν επέμεινα.

Τα παιδαγωγικά, η πολιτειολογία και οι θεωρίες της δικαιοσύνης έχουν ένα κοινό νήμα: πρέπει να υποδεχθούν την τεχνητή νοημοσύνη με ανοιχτές αγκάλες, αλλά και με αυστηρά δημοκρατικά και δικαιοκρατικά φρένα. Για τους όρους αυτού του αναπόφευκτου, ενδιαφέροντος και συγκρουσιακού συναπαντήματος, ένα πρώτο, πολύ χρήσιμο έναυσμα παρέχει ο Πλάτων στον ορισμό της παιδείας στους Νόμους.

---

[26] Βέβαια αυτά τα χαρακτηριστικά δεν τα διαθέτουν, και μάλιστα συνδυαστικά, όλοι οι άνθρωποι.

[27] Βλ. Β. Τζέμο, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ό.π.· Idem, Τα θεμελιώδη δικαιώματα στην ΕΕ, ό.π.· V. Tzemos/K. Margaritis (Eds.), The Charter of Fundamental Rights of the European Union: The First Ten Years – New Challenges and Perspectives, 2021· B. G. Tzemos, La Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne: La belle au bois dormant, blogdroiteuropéen 2017, διαθέσιμο στο: blogdroiteuropeen.com· Β. Τζέμο, Γενική Θεωρία Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και Πρωτογενές Ενωσιακό Δίκαιο, Δημόσιο Δίκαιο 3-4/2018, σ. 211 επ.· S. Peers/T. Hervey/J. Kenner/A. Ward (Eds.), The EU Charter of Fundamental Rights: A Commentary, 2021.

[28] Βλ. Λ. Σισιλιάνος (επιμ.), ΕΣΔΑ. Ερμηνεία κατ' άρθρο, 3η έκδ., 2025· Ι. Σαρμάς/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος, ΕΣΔΑ. Κατ' άρθρο ερμηνεία, 2021.

[29] Βλ. Σ. Βλαχόπουλο/Ξ. Κοντιάδη/Ι. Τασόπουλο (επιμ.), Σύνταγμα. Ερμηνεία κατ' άρθρο, 2024· Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2023· Σ. Βλαχόπουλο (επιμ.), Θεμελιώδη Δικαιώματα, 2022.

Η ρύθμιση του άρθρου 39 ν. 5240/2025 για την προστασία της ακεραιότητας και της κατά προορισμό χρήσης του Μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη υπό την έποψη του Συντάγματος και της ΕΣΔΑ

Χαράλαμπος Μ. Τσιλιώτης

Πρόλογος

Τον Οκτώβριο του 2025 και μετά από μία πολυήμερη απεργία πείνας, η οποία αμφισβητήθηκε εάν ήταν πραγματική όπως και ειλικρινής, του πατέρα ενός εκ των θυμάτων της πολύνεκρης τραγωδίας του σιδηροδρομικού δυστυχήματος των Τεμπών, του Πάνου Ρούτσι[1], ο οποίος είχε εγκαταστήσει αντίσκηνο στον χώρο έμπροσθεν του Μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη, όπου διαβιούσε με τη συμπαράσταση συγγενών, φίλων και εν γένει συμπαθούντων αυτόν, η Κυβέρνηση έφερε τροπολογία στη Βουλή σε ένα νομοσχέδιο που επιγραφόταν «Σύσταση και οργάνωση του νομικού προσώπου δημοσίου δικαίου με την επωνυμία Υπηρεσία Πολιτικής Αεροπορίας και άλλες διατάξεις», δηλαδή σε νομοσχέδιο το περιεχόμενο του οποίου ήταν άσχετο με το περιεχόμενο της τροπολογίας[2], η οποία αναφερόταν στην Προστασία της Ακεραιότητας και

[1] Η ειλικρίνεια της απεργίας πείνας του Ρούτσι αμφισβητήθηκε βάσιμα διότι ενώ το αίτημά του, ήτοι η εκταφή της σορού του θανόντος στο δυστύχημα των Τεμπών γιου του για να διαπιστωθεί εάν αυτή απανθρακώθηκε από ύποπτης προέλευσης υγρό στοιχείο (ξυλόλιο ή παρεμφερές) ή όχι, ικανοποιήθηκε τελικά από τη Δικαιοσύνη και μάλιστα με έναν αμφιλεγόμενης δικονομικής νομιμότητας τρόπο, αυτός αρνήθηκε να προβεί στην εκταφή.

[2] Το θέμα της τήρησης της απαγόρευσης του άρθρου 74 παρ. 5 υποπαρ. 3 Συντ. δεν θα μας απασχολήσει στο παρόν, καθότι είναι μία πάγια αντισυνταγματική πρακτική διαχρονικά όλων των Κυβερνήσεων και όλων των κοινοβουλευτικών πλειοψηφιών, η οποία έχει κριθεί δικαστικά ότι δεν υπόκειται στον κατ᾽ άρθρο 93 παρ. 4 Συντ. δικαστικό έλεγχο της συνταγματικότητας των νόμων καθότι δεν αφορά το περιεχόμενό τους (έλεγχος ουσιαστικής αντισυνταγματικότητας) αλλά τη διαδικασία ψήφισής τους (έλεγχος τυπικής αντισυνταγματικότητας).

της κατά προορισμό χρήσης του Μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη. Πράγματι, τα περιστατικά τα οποία συνδέονταν με την απεργία πείνας του Ρούτσι και τις συνθήκες διαβίωσής του στον χώρο αυτό επ' ουδενί ήταν συμβατά με τη συμβολική σημασία και τον προορισμό του Μνημείου ως ενός εκ των σημαντικότερων σύγχρονων Μνημείων υψηλού συμβολισμού της χώρας.

Είχαν προηγηθεί κατά καιρούς και άλλα περιστατικά που αμαύρωσαν τη σημασία και την αξία του Μνημείου για την εθνική αυτογνωσία, όπως ενδεικτικά οι πυρπολήσεις του φυλακίου των Ευζώνων, η άρον άρον φυγάδευση των Ευζώνων από άνδρες της Προεδρικής Φρουράς για να μην υποστούν επίθεση από εξαγριωμένους διαδηλωτές, η απόπειρα βίαιης διείσδυσης στη Βουλή ορδής διαδηλωτών από το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη κατά την πρώιμη μνημονιακή περίοδο (2010-2011) ή ακόμα η βεβήλωση με το πάτημα του τάφου από τον συνδικαλιστή με το μπεγλέρι.

Η επίμαχη ρύθμιση κατέστη αντικείμενο πολιτικής[3] και συνταγματικής[4] αμφισβήτησης, υπερψηφίστηκε όμως και ενσωματώθηκε ως άρθρο 39 του ν. 5240/2025 (στο εξής ο νόμος)[5]. Τη συνταγματικότητα και τη συμβατότητα της εν λόγω ρύθμισης με την ΕΣΔΑ θα εξετάσουμε στην παρούσα μελέτη[6].

---

[3] Είναι χαρακτηριστικό ότι ψηφίστηκε από 159 Βουλευτές, ήτοι τους 156 βουλευτές της κυβερνητικής πλειοψηφίας της ΝΔ και 3 ανεξάρτητους βουλευτές. Τα υπόλοιπα κόμματα καταψήφισαν τη ρύθμιση, επικρίνοντας περισσότερο τις ενδοκυβερνητικές έριδες και ασυμφωνίες και λιγότερο την ουσία της ρύθμισης, βλ. Βουλή: Ψηφίστηκε η τροπολογία για τον Άγνωστο Στρατιώτη – Η παρουσία Δένδια και οι αιχμές Γεωργιάδη, Καθημερινή 22.10.2025.

[4] Πρβλ. τις συνταγματικές ενστάσεις της Λ. Παπαδοπούλου, Επιστρατεύοντας τον Άγνωστο Στρατιώτη, Το Βήμα 31.10.2025· και του Χ. Ράμμου, Για αντισυνταγματικότητα της διάταξης με την οποία απαγορεύτηκε εφεξής κάθε είδους συνάθροιση στον ευρύτερο χώρο μπροστά από το Κοινοβούλιο, Syntagmawatch.gr 3.3.2026. Αντίθετα υπέρ της καταρχήν συνταγματικότητας της ρύθμισης με επιφυλάξεις κυρίως ως προς τη συμβατότητα της επιβολής ποινικής κύρωσης με το άρθρο 11 ΕΣΔΑ Χ. Τσιλιώτης, Θέμα πολιτισμού και λιγότερο πολιτικής, Εφημερίδα «Πελοπόννησος» 23.10.2025, αναδημοσίευση Syntagmawatch.gr 18.11.2025.

[5] Βλ. ΦΕΚ Α΄ 184/24.10.2025. Για το περιεχόμενο της ρύθμισης βλ. κατωτέρω υπό ΙΙ.

[6] Πρέπει να επισημάνουμε ότι τα τελευταία 15 περίπου χρόνια έχουν υπάρξει στο κέντρο της Αθήνας άλλες δύο φορές απαγορεύσεις συναθροίσεων με μόνιμο (πολυετή) χαρακτήρα. Η μία μάλιστα την περίοδο 2012-2015 αφορούσε το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, όταν ο χώρος γύρω από το κενοτάφιο είχε κλείσει με κιγκλιδώματα, όπου όχι μόνο οι δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις αλλά ακόμα και η προσέγγιση απαγορευόταν. Η δεύτερη ήταν την περίοδο 2015-2019 με το κλείσιμο ολόκληρης της οδού Ηρώδου του Αττικού με κλούβες της Αστυνομίας, όπου όχι μόνο δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί δημόσια υπαίθρια συνάθροιση

Ι. Η ιστορία και η σημασία του Μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη

Το μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη υπήρξε έργο της κυβέρνησης του Ελευθερίου Βενιζέλου κατά τη δεύτερη περίοδο της διακυβερνήσεως της χώρας από αυτόν (1928-32) και του ιδίου προσωπικά. Όπως συνέβη σε αρκετές χώρες, ο Βενιζέλος ακολούθησε το γαλλικό πρότυπο που είχε καθιερωθεί αμέσως μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο και στεγάστηκε κάτω από την Αψίδα του Θριάμβου στο Παρίσι.

Στην Ελλάδα, όμως, μπορεί να αναγνωριστεί και ως συνέχεια και προέκταση πάλι της πολιτικής της κυβέρνησης Βενιζέλου του 1913-14. Στήθηκαν τότε δεκάδες αναμνηστικές στήλες («ηρώα») σε πόλεις και χωριά της Παλαιάς Ελλάδας (καθώς και σχεδόν 700 αναμνηστικές πλάκες) με τα ονόματα των πεσόντων στους Βαλκανικούς Πολέμους. Ακριβώς με τις πρώτες μάχες των Βαλκανικών Πολέμων αρχίζει ο κατάλογος τοπωνυμίων που αναγράφεται στους περιμετρικούς τοίχους στον Άγνωστο Στρατιώτη[7]. Κατά άλλη θεώρηση, το Μνημείο ανεγείρεται μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή όταν η Μεγάλη Ιδέα είχε σβήσει πια για πάντα, με στόχο να τονώσει την εθνική ταυτότητα των Ελλήνων τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή[8].

Το μνημείο συμβολίζει τον φόρο τιμής που απονέμεται από το ελληνικό Κράτος αλλά και το σύνολο του ελληνικού έθνους προς τους νεκρούς των πολέμων ανά τους αιώνες, από την αρχαιότητα και την υπεράσπιση της ελληνικής γης από τους Πέρσες εισβολείς κατά τους μηδικούς πολέμους έως την Κύπρο το 1974, ανεξαρτήτως αν αυτοί ήταν νικηφόροι, όπως οι μηδικοί πόλεμοι ή επέφεραν την ήττα, όπως στην περίπτωση της Κύπρου, αν ήταν αμυντικοί όπως οι μηδικοί πόλεμοι ή ο πόλεμος κατά των Ιταλών το 1940 ή εθνοαπελευθερωτικοί όπως οι πόλεμοι από την επανάσταση του 1821 μέχρι τη μικρασιατική εκστρατεία και τον αντίστοιχο πόλεμο για την ολοκλήρωση του σύγχρονου ελληνικού κράτους. Η τιμή στους νεκρούς στρατιώτες που έπεσαν υπέρ βωμών και εστιών είναι η ίδια.

Το μνημείο δεν περιορίζεται στο μεγάλο ανάγλυφο με τον νεκρό οπλίτη

αλλά ούτε καν πρόσβαση των εποχουμένων παρά μόνο των πεζών. Και στις δύο περιπτώσεις οι απαγορεύσεις επιβλήθηκαν με απόφαση της αστυνομικής αρχής και όχι από τον νομοθέτη.

7 Βλ. Γ. Μαυρογορδάτο, Ιστορική μνήμη και απαξίωση, Καθημερινή 20.10.2025.

8 Βλ. Μ. Καρδαμίτση Αδάμη, Ο Άγνωστος Στρατιώτης, οι μάχες των Ελλήνων, Καθημερινή 6.12.2025.

και το κενοτάφιο μπροστά του. Σχεδιάστηκε και οικοδομήθηκε ως εντελώς νέα, χωριστή και προπαντός επίπεδη πλατεία, μετά από εκσκαφή πελωρίων διαστάσεων, με τρεις περιμετρικούς τοίχους διακοσμημένους με μεταλλικές ασπίδες (και «θυμιατήρια» στις δύο άκρες)[9].

II. Η επίμαχη νομοθετική ρύθμιση

Η επίμαχη νομοθετική ρύθμιση του άρθρου 39 ν. 5240/2025 έχει ως εξής: «*1. Στον χώρο μπροστά από το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη, επί της Λεωφόρου Βασιλίσσης Αμαλίας έναντι της Πλατείας Συντάγματος στην Αθήνα, με στοιχεία Α, Β, Γ, Δ, Ε, Ζ, Η, Θ, Α, όπως εμφαίνεται στο διάγραμμα κλίμακας 1:500 του Παραρτήματος του παρόντος, ως χώρο ιδιαίτερης ιστορικής και εθνικής σημασίας, και για τη διαφύλαξη της ακεραιότητας και της κατά προορισμό χρήσης του Μνημείου, απαγορεύονται από την έναρξη ισχύος του παρόντος: α) Η χρήση ή κατάληψη της επιφάνειας του χώρου για οποιονδήποτε σκοπό πέραν της επίσκεψης του Μνημείου και της ανάδειξης της σημασίας του, β) η οποιαδήποτε αλλοίωση του χώρου, γ) η πραγματοποίηση της οποιασδήποτε δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης υπό την έννοια της περ. 1 του άρθρου 2 του ν. 4703/2020 (Α΄ 131), συμπεριλαμβανομένων και της αυθόρμητης και της έκτακτης υπαίθριας δημόσιας συνάθροισης υπό την έννοια των περ. 4 και 5 του ανωτέρω άρθρου 2.*

2. Όσοι παραβιάζουν την παρ. 1 τιμωρούνται με φυλάκιση μέχρι ενός (1) έτους ή με χρηματική ποινή, εφόσον δεν τιμωρούνται βαρύτερα από άλλη διάταξη.

3. Το Υπουργείο Εθνικής Άμυνας λαμβάνει όλα τα αναγκαία μέτρα για τη συντήρηση, τη φροντίδα και την ανάδειξη του Μνημείου και του χώρου της παρ. 1, είτε με ίδια μέσα είτε μέσω ανάθεσης σχετικών συμβάσεων.

4. Για την τήρηση της δημόσιας τάξης, συμπεριλαμβανόμενης της παραβίασης της παρ. 1, αρμόδια είναι η Ελληνική Αστυνομία σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις».

Ο νομοθέτης αιτιολογεί τη ratio της επίμαχης ρύθμισης στην αιτιολογική έκθεση της τροπολογίας ως ακολούθως:

«Με την προτεινόμενη ρύθμιση προστατεύονται η ακεραιότητα και η κατά προορισμό χρήση του Μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη και του έμπροσθεν αυτού χώρου επί της Λεωφόρου Βασιλίσσης Αμαλίας έναντι της Πλατείας Συντάγματος

[9] Γ. Μαυρογορδάτος, Ιστορική μνήμη, ό.π.

στην Αθήνα, όπως ο χώρος αυτός εμφαίνεται στο διάγραμμα κλίμακας 1:500 του Παραρτήματος του παρόντος. Ως ταφικό μνημείο αφιερωμένο στους αγώνες του ελληνικού έθνους με το οποίο αποδίδεται τιμή στους Άγνωστους υπέρ πατρίδας πεσόντες στρατιώτες των μαχών για την εθνική ανεξαρτησία και τους αγώνες του έθνους, ο ανωτέρω χώρος παρουσιάζει όλως ιδιαίτερη ιστορική και εθνική σημασία. Για τον λόγο αυτό, παρίσταται αναγκαία στο εξής, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στην παρ. 1, η απαγόρευση της χρήσης ή κατάληψης της επιφάνειας του χώρου για οποιονδήποτε σκοπό πέραν της επίσκεψης του Μνημείου και της ανάδειξης της σημασίας του, όπως και της οποιασδήποτε αλλοίωσης του χώρου και της πραγματοποίησης της οποιασδήποτε δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης, υπό την έννοια της περ. 1 του άρθρου 2 του ν. 4703/2020 (Α΄ 131), συμπεριλαμβανομένων και της αυθόρμητης και της έκτακτης υπαίθριας δημόσιας συνάθροισης, υπό την έννοια των περ. 4 και 5 του ανωτέρω άρθρου 2. Και ναι μεν η ελευθερία συνάθροισης κατά το άρθρο 11 του Συντάγματος, όπως και κατά το άρθρο 11 της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και κατά το άρθρο 12 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εμπεριέχει και την ελευθερία καθορισμού του χρόνου και του τόπου διεξαγωγής της συνάθροισης, και η συνάθροιση όμως υπόκειται στους γενικούς νόμους που προστατεύουν ένα έννομο αγαθό χωρίς να στρέφονται κατά ορισμένης συνάθροισης ή του αντικειμένου της, και πάντως χωρίς να καθιστούν αδύνατη ή να δυσχεραίνουν δυσανάλογα την άσκηση του δικαιώματος συνάθροισης (πρβλ. και ΣτΕ 1681/2022 Ολομ., σκ. 12: "Το εν λόγω δικαίωμα [της συνάθροισης] οριοθετείται, σε ό,τι αφορά το περιεχόμενό του, από τις διατάξεις των υπολοίπων άρθρων του Συντάγματος, ισοκύρων με το άρθρο 11", από τις οποίες, μεταξύ άλλων, προκύπτουν ο σκοπός διατήρησης της συνέχειας και της ενότητας του ελληνικού έθνους [ΣτΕ460/2013 Ολομ., ειδικότερη γνώμη Συμβούλου Μ. Πικραμένου ως προς το άρθρο 1 παρ. 3 του Συντάγματος], η άμυνα της Πατρίδας ως συνταγματικός σκοπός [άρθρο 4 παρ. 6] και η προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος και των μνημείων [άρθρο 24 παρ. 1 και 6]). Η επιφάνεια άλλωστε που καταλαμβάνει η προτεινόμενη ρύθμιση περιορίζεται σε λιγότερο από το ένα πέμπτο της συνολικής επιφάνειας της Πλατείας Συντάγματος στην οποία μπορεί να ασκηθεί το δικαίωμα συνάθροισης σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις. Στην πραγματικότητα, συνεπώς, και υπό τα ανωτέρω δεδομένα η προτεινόμενη ρύθμιση δεν συνιστά περιορισμό, αλλά εννοιολογικό προσδιορισμό της έννοιας της συνάθροισης, που διευκολύνει λειτουργικά την άσκηση του δικαιώματος».

Από την αιτιολογική έκθεση καθίσταται σαφές ότι ο νομοθέτης θεωρεί το προκείμενο θέμα ως ζήτημα σύγκρουσης συνταγματικών αγαθών, την οποία καλείται ο ίδιος με την επίμαχη διάταξη να επιλύσει. Με το ως άνω περιεχόμενο και τον καθορισμό του κατά την κρίση του νομοθέτη θεμιτού σκοπού, τον οποίο επιδιώκει η επίμαχη ρύθμιση, η έκθεση πληροί αρκούντως τις προϋποθέσεις για την επιβολή περιορισμού στην άσκηση ενός ή περισσοτέρων θεμελιωδών δικαιωμάτων[10], όπως θα εκτεθεί αναλυτικά κατωτέρω[11].

III. Αξιολόγηση της νομοθετικής ρύθμισης από πλευράς Συνταγματικού Δικαίου και δικαίου της ΕΣΔΑ

1. Η νομοθετική ρύθμιση με μέτρο συνταγματικού ελέγχου το άρθρο 11 Συντ.

Η εν λόγω διάταξη διαρθρώνεται σε τέσσερις παραγράφους. Με την πρώτη επιβάλλεται μία απαγόρευση, η οποία αποτελεί τον κατεξοχήν περιορισμό στην άσκηση του θεμελιώδους δικαιώματος[12]. Η απαγόρευση αυτή έχει τριπλό περιεχόμενο: α) τη χρήση ή κατάληψη της επιφάνειας του χώρου για οποιονδήποτε σκοπό πέραν της επίσκεψης, β) την αλλοίωση του χώρου και γ) την οποιαδήποτε δημόσια υπαίθρια συνάθροιση. Για την έννοια της δημόσιας υπαίθριας συνάθροισης η διάταξη παραπέμπει ρητά στην έννοια του άρθρου 2 παρ. 1 ν. 4703/2020, το οποίο ορίζει ότι «*[δ]ημόσια υπαίθρια συνάθροιση είναι η σταθερή ή κινούμενη συνάθροιση προσώπων, προσωρινής διάρκειας, που πραγματοποιείται μετά από προηγούμενη συνεννόηση ή πρόσκληση σε ανοικτό, μη περιτοιχισμένο χώρο, για τον ίδιο σκοπό, ιδίως για από κοινού διαμαρτυρία, προβολή απόψεων, διατύπωση αιτημάτων οποιουδήποτε χαρακτήρα ή λήψη σχετικών αποφάσεων*»[13]. Στην

[10] Πρβλ. ΣτΕ Ολ 959/2015 και ειδικότερα τη μονογραφία της Α. Πούλου, Η αιτιολογία του τυπικού νόμου (passim).

[11] Πρβλ. κατωτέρω υπό ΙΙΙ.

[12] Η διάταξη του άρθρου 39 παρ. 1 ν. 5240/2025 αποτελεί lex specialis σε σχέση με αυτή του άρθρου 7 παρ. 1 ν. 4703/2020, που προβλέπει σε ποιες περιπτώσεις απαγορεύονται οι δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις και ως τέτοια παραμερίζει την εφαρμογή της στην προκειμένη περίπτωση.

[13] Ο ορισμός αυτός ακολουθεί τα πορίσματα θεωρίας και νομολογίας, πρβλ. εκτενώς Χ. Τσιλιώτη, «Άρθρο 11», στο: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), Σύνταγμα Ερμηνεία κατ' άρθρο, ηλεκτρον. έκδ., 2023, αρ. περ. 54 επ. (με περαιτέρω αναφορές στη θεωρία και νομολογία).

περίπτωση αυτή ο περιορισμός θίγει το πεδίο προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος του συνέρχεσθαι του άρθρου 11 παρ. 1 Συντ. (και του αντίστοιχου άρθρου 11 ΕΣΔΑ), όπως θα εξηγηθεί εκτενέστερα κατωτέρω[14].

Η παρ. 2 της διάταξης επιβάλλει, σε περίπτωση παραβίασης της απαγόρευσης, κύρωση, η οποία συνίσταται σε ποινή φυλάκισης ή, εναλλακτικά, σε χρηματική ποινή. Η εν λόγω διάταξη καθιερώνει ένα ιδιώνυμο ποινικό αδίκημα. Ως εξυπακουόμενη και συνακόλουθη κύρωση επιβάλλεται η διάλυση της συνάθροισης, η οποία με βάση την παρ. 1 προσλαμβάνει χαρακτηριστικά παράνομης συνάθροισης. Τα μέσα πάντως της διάλυσης πρέπει να τηρούν την αρχή της αναλογικότητας.

Με τις παρ. 3 και 4 του νόμου δεν θα ασχοληθούμε καθότι δεν παρουσιάζουν συνταγματικό ενδιαφέρον παρότι αποτέλεσαν κατεξοχήν αντικείμενο της πολιτικής αντιπαράθεσης, με την αντιπολίτευση να διαβλέπει στις παραγράφους αυτές ενδοκυβερνητικές αντιπαραθέσεις.

2. Οριοθέτηση του πεδίου προστασίας του δικαιώματος του συνέρχεσθαι και συρροή θεμελιωδών δικαιωμάτων

Όπως αναφέρθηκε ανωτέρω, οι επίμαχοι περιορισμοί θα ελεγχθούν συνταγματικά κυρίως με βάση το άρθρο 11 Συντ., του οποίου η παρ. 2 θέτει αυστηρές εγγυήσεις για την προστασία του δικαιώματος του συνέρχεσθαι. Από την άλλη δεν αποτελεί η οποιαδήποτε συγκέντρωση ανθρώπων «συνάθροιση» υπό την ως άνω συνταγματική έννοια ούτως ώστε να χαίρει της προστασίας του άρθρου 11 Συντ. Έτσι δεν αποτελεί συνάθροιση υπό την έννοια του άρθρου 11 παρ. 1 Συντ. η συγκέντρωση για την παρακολούθηση ενός θεάματος ή μίας ψυχαγωγικής, καλλιτεχνικής ή θρησκευτικολατρευτικής δραστηριότητας (συνεύρεση για ψυχαγωγικούς λόγους με κατανάλωση ποτών, παρακολούθηση ενός χάπενινγκ, μίας συναυλίας ή ενός αθλητικού θεάματος, της λιτανείας του Επιταφίου ή της εικόνας ενός Αγίου, διεξαγωγή μίας επιστημονικής διάλεξης κ.τ.ό.). Οι παραπάνω δραστηριότητες μπορεί να προστατεύονται από άλλα θεμελιώδη δικαιώματα, όπως η ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας ως ελευθερία ενέργειας (άρθρο 5 παρ. 1 Συντ.), η ελευθερία της θρησκευτικής λατρείας (άρθρο 13 παρ. 2 Συντ.), η ελευθερία

[14] Πρβλ. κατωτέρω υπό 3.

επιστήμης (άρθρο 16 παρ. 1 Συντ.) κ.ά., όχι όμως από αυτό του συνέρχεσθαι του άρθρου 11 Συντ.[15].

Συγκεντρώσεις με τα παραπάνω χαρακτηριστικά ναι μεν δεν εμπίπτουν στην απαγόρευση της περ. γ΄ του άρθρου 39 παρ. 1 του νόμου, εμπίπτουν, όμως, στην απαγόρευση των περ. α) και β) καθώς μπορούν να θεωρηθούν ως «χρήση», «κατάληψη» ή «αλλοίωση» του χώρου του Μνημείου. Το συμπέρασμα αυτό συνάγεται από τελολογική ερμηνεία του άρθρου 39 του νόμου και κυρίως της παρ. 1 αυτού, εφόσον σκοπός της διάταξης είναι η απαγόρευση κάθε είδους δραστηριοτήτων που δεν συνάδουν με την ιστορία, την αισθητική και τον προορισμό του Μνημείου και όχι η απαγόρευση μόνο των συναθροίσεων με πολιτικό και γενικά περιεχόμενο διαμαρτυρίας, προβολής απόψεων και διατύπωσης αιτημάτων. Αυτό σημαίνει ότι στις περ. α) και β) ο περιορισμός θίγει, ανάλογα με τη φύση της συγκέντρωσης, είτε το γενικό δικαίωμα στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ.[16], το οποίο ως γενικότερο εφαρμόζεται επικουρικά και μόνο όταν δεν υπάρχει ειδικότερο θεμελιώδες δικαίωμα[17], είτε κάποιο ειδικότερο θεμελιώδες δικαίωμα, ανάλογα με τη φύση της συγκέντρωσης (π.χ. αυτό της θρησκευτικής λατρείας του άρθρου 13 παρ. 2 Συντ.).

Σε ό,τι αφορά το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης του άρθρου 14 παρ. 1 Συντ., θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι στην περίπτωση της δημόσιας

---

[15] Βλ. Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο. Ατομικά Δικαιώματα, 3η έκδ., 2012, αρ. περ. 1000α· Α. Δερβιτσιώτη, στο: Σ. Βλαχόπουλος (επιμ.), Θεμελιώδη Δικαιώματα, 2η έκδ., 2022, αρ. περ. 33, 64· Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 5η έκδ., 2023, σ. 692.

[16] Πρβλ. ΣτΕ 2034/2015, η οποία συνήγαγε από το άρθρο 5 παρ. 1 Συντ. (μαζί με το άρθρο 24 παρ. 6 Συντ.) ατομικό δικαίωμα πρόσβασης και χρήσης χώρων πολιτιστικής κληρονομιάς.

[17] Για την επικουρική εφαρμογή του δικαιώματος στην ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας του άρθρου 5 παρ. 1 ως γενικότερου θεμελιώδους δικαιώματος (Auffanggrundrecht) έναντι των ειδικότερων θεμελιωδών δικαιωμάτων πρβλ. Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., αρ. περ. 1456· Σ. Βλαχόπουλος, «Γενική Θεωρία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων», στο: Σ. Βλαχόπουλος, Θεμελιώδη Δικαιώματα, ό.π., αρ. περ. 50. Υπό αυτή την έννοια είναι ατυχής η συχνή επίκληση του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ. μαζί με συνταγματικές διατάξεις που προστατεύουν ειδικότερα θεμελιώδη δικαιώματα, πρβλ. ενδεικτικά ΣτΕ 2034/2015 σκ. 3, όπου μαζί με τις ειδικότερες διατάξεις των παρ. 1 και 6 του άρθρου 24 Συντ. για τη συναγωγή θεμελιώδους δικαιώματος στην πολιτιστική κληρονομιά γίνεται επίκληση και του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ., ενώ στη σκ. 5 της ίδιας απόφασης το Δικαστήριο επικαλείται παράλληλα τα άρθρα 24 παρ. 6 Συντ. και 5 παρ. 1 Συντ. για να συναγάγει ατομικό δικαίωμα πρόσβασης στα μνημεία.

υπαίθριας συνάθροισης, αυτό δεν συρρέει αληθώς με το άρθρο 11 Συντ. αλλά κατ᾽ ιδέαν[18]. Στην κατ᾽ ιδέαν συρροή υπερισχύει ως ειδικότερο το δικαίωμα του συνέρχεσθαι, ώστε να μην τίθεται θέμα ταυτόχρονης ισχύος και του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης καθότι η έκφραση γνώμης και άποψης στο πλαίσιο μίας συνάθροισης απορροφάται από το δικαίωμα του συνέρχεσθαι[19].

3. Το πεδίο προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος του συνέρχεσθαι

Το άρθρο 39 παρ. 1 περ. γ΄ του νόμου απαγορεύει κάθε δημόσια υπαίθρια συνάθροιση στον χώρο του μνημείου και πέριξ αυτού στις συντεταγμένες που το ίδιο ορίζει. Όπως προαναφέρθηκε, η απαγόρευση αυτή θίγει το πεδίο προστασίας του θεμελιώδους δικαιώματος του συνέρχεσθαι. Στο πεδίο αυτό εμπίπτουν η απόφαση για τη διοργάνωση, η διεύθυνση, διεξαγωγή και συμμετοχή σε μία συνάθροιση[20] και η επιλογή του τόπου, του χρόνου και του αντικειμένου της συνάθροισης[21], με τα επιμέρους χαρακτηριστικά της (επιλογή συνθημάτων, τρόπος έκφρασης των συνθημάτων λεκτικά ή/και γραπτά σε πανό ή πλακάτ, επιλογή της μορφής της συνάθροισης, στατική ή κινούμενη κ.ά.). Έτσι μία συνάθροιση μπορεί να λάβει χώρα καταρχήν σε μία πλατεία, στο οδόστρωμα ή ακόμη και σε έναν αυτοκινητόδρομο[22], οποιαδήποτε ώρα

---

[18] Έτσι Π. Τσίρης, Η συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι, 1988, σ. 92· Χ. Τσιλιώτης, Συνταγματικά ζητήματα του ν. 4703/2020 για τις δημόσιες υπαίθριες συναθροίσεις και η μη εφαρμογή του στην περίπτωση της επετείου του Πολυτεχνείου, ΕφημΔΔ 2020, σ. 533.

[19] Αυτή είναι και η θέση του ΕΔΔΑ για τη σχέση των δικαιωμάτων των άρθρων 11 (ελευθερία του συνέρχεσθαι) και 10 (ελευθερία της έκφρασης) ΕΣΔΑ, πρβλ. μεταξύ άλλων ΕΔΔΑ, απόφαση της 29.6.2006, αρ. προσφ. 76900/01, παρ. 53 (Öllinger./. Αυστρίας)· ΕΔΔΑ, απόφαση της 5.1.2016, αρ. προσφ. 74568/12, παρ. 95 (Frumkin./. Ρωσίας). Πρβλ. όμως υπέρ μίας γνήσιας αληθούς συρροής των δικαιωμάτων της ελευθερίας της συνάθροισης και της ελευθερίας της έκφρασης των άρθρων 8 παρ. 1 και 5 παρ. 1 εδ. α΄ ΘΝ, BVerfGE 128, 226, 264 επ. (Fraport).

[20] Βλ. ΑΠ 1085/2014 ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ· ΣτΕ Ολ 1681/2022, σκ. 12.

[21] Βλ. Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., αρ. περ. 1009-1010· Α. Δερβιτσιώτη, ό.π., αρ. περ. 55· Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σ. 692-693· Χ. Τσιλιώτη, «Άρθρο 11», ό.π., αρ. περ. 103. Πρβλ. επίσης εξ επόψεως Συγκριτικού Συνταγματικού Δικαίου από τη νομολογία του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου BVerfGE 69, 315, 343 (Brokdorf), BVerfGE 128, 226, 250 (Fraport).

[22] Πρβλ. ΔΕΚ, απόφαση της 9.12.1997, αρ. υπόθ. C-235/95, σ. I-6990 επ. (Επιτροπή./. Γαλλικής Δημοκρατίας – Coordination rurale)· ΔΕΚ, απόφαση της 12.6.2003, αρ. υπόθ. C-112/00,

της ημέρας και με οποιοδήποτε αντικείμενο, εκτός εάν το αντικείμενό της προκαλεί τη διενέργειά της κατά τρόπο μη ήσυχο ή με όπλα, κάτι που από το ίδιο το γράμμα της παρ. 1 του άρθρου 11 Συντ. εκπίπτει του πεδίου προστασίας του δικαιώματος[23].

Το πεδίο προστασίας ενός θεμελιώδους δικαιώματος καλύπτει prima facie ή εν δυνάμει την ανθρώπινη δραστηριότητα ή βούληση. Η πραγματική προστασία, όμως, είναι αυτή που μένει μετά από παρέμβαση των κρατικών οργάνων, εν πρώτοις και κυρίως του νομοθέτη, και κατ' εξουσιοδότηση αυτού από τη Διοίκηση και εν τέλει από τον Δικαστή. Στην προκειμένη περίπτωση το άρθρο 39 παρ. 1 περ. γ΄ του νόμου περιορίζει το δικαίωμα των υποκειμένων του δικαιώματος του συνέρχεσθαι να καθορίζουν τον τόπο της συνάθροισής τους, εφόσον η διάταξη αυτή τους απαγορεύει να επιλέξουν τον χώρο του Μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη και τον πέριξ αυτού. Το περαιτέρω προς διερεύνηση ζήτημα είναι κατά πόσο αυτός ο περιορισμός είναι συνταγματικά δικαιολογημένος με βάση τους περιορισμούς των περιορισμών που επιβάλλονται στον νομοθέτη (αρχή της επιφύλαξης του νόμου, αρχή της αναλογικότητας, απαγόρευση παραβίασης του πυρήνα του δικαιώματος)[24].

4. Μπορεί η απαγόρευση να δικαιολογηθεί συνταγματικά με βάση το άρθρο 11 παρ. 2 εδ. β΄ Συντ.;

Α. Η ειδική επιφύλαξη του νόμου

Η δικαιολόγηση των περιορισμών στο θεμελιώδες δικαίωμα του συνέρχεσθαι προβλέπεται στην παρ. 2 του άρθρου 11 Συντ. και ιδίως στο β΄ εδάφιο αυτής. Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή *«[ο]ι υπαίθριες συναθροίσεις μπορούν να απαγορευτούν με αιτιολογημένη απόφαση της αστυνομικής αρχής, γενικά, αν εξαιτίας τους επίκειται σοβαρός κίνδυνος για τη δημόσια ασφάλεια, σε ορισμένη δε περιοχή, αν απειλείται σοβαρή διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής, όπως νόμος ορίζει».*

Με τη διάταξη αυτή η άσκηση του θεμελιώδους δικαιώματος τίθεται μεν

σ. I-5694 επ., I-5717, παρ. 71 (Schmidberger./. Bundesrepublik Österreich).

[23] Βλ. Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., αρ. περ. 1004· Χ. Τσιλιώτη, «Άρθρο 11», ό.π., αρ. περ. 54.

[24] Πρβλ. για τους περιορισμούς των περιορισμών Σ. Βλαχόπουλο, «Γενική Θεωρία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων», ό.π., αρ. περ. 46 επ.

υπό την επιφύλαξη του νόμου με τέσσερις, όμως, ειδικότερες προβλέψεις: 1. Ο νόμος δεν μπορεί να προβλέπει κάθε περιορισμό, αλλά τον συγκεκριμένο περιορισμό της απαγόρευσης. 2. Ο νόμος δεν μπορεί να προβλέπει δυνατότητα επιβολής απαγόρευσης γενικά και σε κάθε περίπτωση, αλλά διακρίνει δύο επιμέρους περιπτώσεις: α) Στη μία, τη γενική, οι περιορισμοί πρέπει να αποσκοπούν στην αποτροπή σοβαρού κινδύνου για τη δημόσια ασφάλεια και β) στη δεύτερη που αφορά συγκεκριμένη περιοχή, η απαγόρευση πρέπει να αποσκοπεί στην αποτροπή επαπειλούμενης σοβαρής διατάραξης της κοινωνικοοικονομικής ζωής. 3. Την απόφαση για την απαγόρευση δεν μπορεί να λαμβάνει οποιοδήποτε διοικητικό όργανο, κατ᾽ επιλογήν του νομοθέτη, αλλά μόνο όργανο της αστυνομικής αρχής. 4. Η κρίση του οργάνου της αστυνομικής αρχής πρέπει να είναι ειδικώς αιτιολογημένη. Με τη θέση αυτών των προϋποθέσεων που περιορίζουν τη δράση του κοινού νομοθέτη, ο συνταγματικός νομοθέτης θέτει την άσκηση του δικαιώματος υπό την ειδική επιφύλαξη του νόμου[25].

Β. Η νομολογιακή υπέρβαση της ειδικής επιφύλαξης του νόμου

Παρά τα ανωτέρω, το ΣτΕ[26] ορθά επέκτεινε συνταγματικά τη δυνατότητα του κοινού νομοθέτη να προβαίνει σε περιορισμούς στην άσκηση του δικαιώματος του συνέρχεσθαι καθ᾽ υπέρβαση όλων των παραπάνω προϋποθέσεων[27], εντάσσοντας την ελευθερία του συνέρχεσθαι στη γενικότερη προβληματική της οριοθέτησης του πεδίου προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων από τις διατάξεις των υπολοίπων άρθρων του Συντάγματος, ισοκύρων με το άρθρο 11 Συντ.[28]. Με την παραδοχή αυτή το ΣτΕ αποδέχεται τις θεωρίες της

---

[25] Πρβλ. για την εκτίμηση αυτή και Χ. Τσιλιώτη, Η ΣτΕ Ολ 1681/2022 και η συνταγματικότητα της απαγόρευσης των υπαίθριων συναθροίσεων τις ημέρες της επετείου του Πολυτεχνείου: Ένας ακόμα κρίκος στην αναδυόμενη «νομολογία της πανδημίας», Syntagmawatch.gr 6.9.2022. Για τη διάκριση μεταξύ γενικής και ειδικής επιφύλαξης του νόμου όσον αφορά την επιβολή περιορισμών στην άσκηση των θεμελιωδών δικαιωμάτων πρβλ. Α. Ράικο, Συνταγματικό Δίκαιο ΙΙΙ. Θεμελιώδη Δικαιώματα, 2012, σ. 159· Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., αρ. περ. 163-264· Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σ. 118-119.

[26] Πρβλ. ad hoc για το θεμελιώδες δικαίωμα του συνέρχεσθαι ΣτΕ Ολ 1681/2022.

[27] Πρβλ. επίσης Χ. Τσιλιώτη, «Άρθρο 11», ό.π., αρ. περ. 115 επ.

[28] Πρβλ. για το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης του άρθρου 14 παρ. 1 Συντ. ΣτΕ 3545/2002 επταμ.

σύγκρουσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων[29] ή των θεμελιωδών δικαιωμάτων με άλλα συνταγματικά αγαθά (kollidierendes Verfassungsrecht) και της ίσης τυπικής ισχύος των κανόνων του Συντάγματος[30], η οποία είναι απόρροια της αρχής της ενότητας του Συντάγματος[31,32]. Αντίστοιχη είναι η νομολογία του Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου της Γερμανίας[33] για όσα θεμελιώδη δικαιώματα προστατεύονται χωρίς την επιφύλαξη του νόμου (ανεπιφύλακτα) ή με ειδική επιφύλαξη του νόμου, μέσω της θεωρίας των ενδογενών εκ του Συντάγματος περιορισμών των θεμελιωδών δικαιωμάτων (immanente Grundrechtsschranken)[34].

---

[29] Για την έννοια της σύγκρουσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων πρβλ. Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., αρ. περ. 196-198· Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Γενική θεωρία θεμελιωδών δικαιωμάτων, 2018, σ. 91 επ.· Σ. Βλαχόπουλο, «Γενική Θεωρία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων», ό.π., αρ. περ. 42 επ.· Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σ. 153 επ.

[30] Πρβλ. ΑΕΔ 11/2003 ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ· ΣτΕ Ολ 1681/2022· ΣτΕ Ολ 1304/2019 ΕφημΔΔ 2019, σ. 305· ΣτΕ Ολ 4308/2015 ΤΝΠ ΝΟΜΟΣ. Πρβλ. επίσης Φ. Σπυρόπουλο, Συνταγματικό Δίκαιο, β΄ έκδ., 2020, § 6, αρ. περ. 67-68· Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, ό.π., σ. 153.

[31] Πρβλ. στη Γερμανία όπου επινοήθηκε και αναπτύχθηκε αυτή η αρχή K. Hesse, Grundzüge des Verfassungsrechts der Bundesrepublik Deutschland, 20. Aufl., 1995, αρ. περ. 71, ο οποίος και ήταν ο πνευματικός πατέρας αυτής της αρχής στην πρώτη έκδοση του εν λόγω εγχειριδίου του. Για την αποδοχή αυτής της θεωρίας από τη συνταγματική νομολογία πρβλ. μεταξύ άλλων την απόφαση του Γερμανικού Ομοσπονδιακού Συνταγματικού Δικαστηρίου BVerfGE τόμ. 28, σ. 243 επ., 261 (Dienstpflichtverweigerung). Πρβλ. περαιτέρω μεταξύ άλλων τη μονογραφία του F. Müller, Die Einheit der Verfassung, 1979 (passim). Πρβλ. επίσης από την ελληνική θεωρία Φ. Σπυρόπουλο, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., § 6, αρ. περ. 65-66· Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Γενική θεωρία, ό.π., σ. 51.

[32] Πρβλ. για την εκτίμηση αυτή Χ. Τσιλιώτη, Η ΣτΕ Ολ 1681/2022 και η συνταγματικότητα της απαγόρευσης των υπαίθριων συναθροίσεων, ό.π. Πρβλ. επίσης, ήδη πριν την απόφαση της Ολομέλειας του ΣτΕ, Χ. Τσιλιώτη, Νόμιμη και συνταγματική η απαγόρευση της πορείας για το Πολυτεχνείο, Syntagmawatch.gr 14.11.2020· Idem, Συνταγματικά ζητήματα του ν. 4703/2020, ό.π., σ. 560. Contra Κ. Χρυσόγονος, Η νομοθεσία για το δικαίωμα της συνάθροισης και το άρθρο 11 του Συντάγματος στην εποχή της πανδημίας, ΕφημΔΔ 2021, σ. 610.

[33] BVerfGE 30, 173 (Mephisto)· BVerfGE 69, 1, 21 (Kriegsdienstverweigerung)· BVerfGE 83, 130, 139 (Josefine Mutzenbacher)· BVerfGE 93, 1, 21 (Kruzifix)· BVerfGE 107, 104, 118 (Anwesenheit im JGG-Verfahren)· BVerfGE 119, 1, 23 (Roman Esra).

[34] Πρβλ. επίσης από την ελληνική θεωρία Π. Δαγτόγλου, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., αρ. περ. 275· Θ. Αντωνίου, «Η έννοια των εκτελεστικών του Συντάγματος νόμων για την άσκηση και προστασία των ατομικών δικαιωμάτων», στο: Το Δημόσιο Δίκαιο σε εξέλιξη. Σύμμεικτα

Παρά το ότι η επίμαχη ρύθμιση φαίνεται να παρουσιάζει προβλήματα με το εδ. β΄ της παρ. 2 του άρθρου 11 Συντ., εφόσον τον περιορισμό επιβάλλει ο νομοθέτης απευθείας και γενικά, χωρίς να εξουσιοδοτεί προς τούτο την αστυνομική αρχή η οποία καλείται να κρίνει κατά περίπτωση, η δε απαγόρευση αφορά συγκεκριμένη μόνο περιοχή και μάλιστα σε συγκεκριμένο και αυστηρά από τον ίδιο τον νομοθέτη οριοθετημένο σημείο, στο οποίο οι συναθροίσεις δεν φαίνεται να προκαλούν διατάραξη της κοινωνικοοικονομικής ζωής[35], παρ' όλα αυτά ο επίμαχος περιορισμός-απαγόρευση μπορεί να δικαιολογηθεί συνταγματικά υπό την τήρηση των κάτωθι προϋποθέσεων:

Γ. Το κρατικό καθήκον προστασίας των μνημείων κατά το άρθρο 24 παρ. 6 Συντ.

Η επίμαχη ρύθμιση με την απαγόρευση που προβλέπει καλείται να προστατέψει ένα εθνικό μνημείο[36], το οποίο χρήζει κατά το άρθρο 24 παρ. 6 Συντ. ειδικής προστασίας από το Κράτος[37]. Η εν λόγω διάταξη, η οποία αποτελεί εξειδίκευση και συγκεκριμενοποίηση ως προς την προστασία των μνημείων

Πέτρου Παραρά, 2012, σ. 88· Σ. Βλαχόπουλο, Τέχνη και θρησκεία. Η αμοιβαία ανεκτικότητα ως τρόπος επίλυσης συνταγματικών συγκρούσεων, ΔτΑ 2016, σ. 45 επ.· Α. Ράικο, Συνταγματικό Δίκαιο, ό.π., σ. 181· Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Γενική θεωρία, ό.π., σ. 63· Χ. Τσιλιώτη, Πανδημία και περιοριστικά μέτρα (Μέρος ΙΙ): Οι αρχές της αναλογικότητας και της απαγόρευσης παραβίασης του πυρήνα του δικαιώματος, Syntagmawatch.gr 9.4.2020.

35 Για την έννοια αυτή πρβλ. Χ. Τσιλιώτη, «Άρθρο 11», ό.π., αρ. περ. 112.

36 Για την έννοια των μνημείων πρβλ. άρθρο 2 ν. 4858/2021 «Κύρωση Κώδικα νομοθεσίας για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς» (ΦΕΚ Α΄ 220/19.11.2021), το οποίο ορίζει: «[…] β) Ως μνημεία νοούνται τα πολιτιστικά αγαθά που αποτελούν υλικές μαρτυρίες και ανήκουν στην πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας και των οποίων επιβάλλεται η ειδικότερη προστασία βάσει των εξής διακρίσεων: […] ββ) Ως νεότερα μνημεία νοούνται τα πολιτιστικά αγαθά που είναι μεταγενέστερα του 1830 και των οποίων η προστασία επιβάλλεται λόγω της ιστορικής, καλλιτεχνικής ή επιστημονικής σημασίας τους, κατά τις διακρίσεις των άρθρων 6 και 20». Από τα παραπάνω καθίσταται σαφές ότι, τόσο κατά τη νομοθετική όσο και κατά τη συνταγματική έννοια του μνημείου, δεν νοούνται ως τέτοια μόνο τα αρχαιολογικά αλλά και τα νεότερα μνημεία, όπως το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη.

37 Το άρθρο 24 παρ. 6 Συντ. ορίζει: «Τα μνημεία, οι παραδοσιακές περιοχές και τα παραδοσιακά στοιχεία προστατεύονται από το Κράτος. Νόμος θα ορίσει τα αναγκαία για την πραγματοποίηση της προστασίας αυτής περιοριστικά μέτρα της ιδιοκτησίας, καθώς και τον τρόπο και το είδος της αποζημίωσης των ιδιοκτητών».

της παρ. 1 εδ. α΄ και β΄ του άρθρου 24 Συντ.[38] για την προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος, αναγορεύει αφενός τα μνημεία και τους αρχαιολογικούς χώρους ως συνταγματικά αγαθά[39] και αφετέρου καθιερώνει expressis verbis ένα αντικειμενικού δικαίου καθήκον για το Κράτος να προστατέψει με θετικές ενέργειες-μέτρα τα μνημεία της χώρας, στα οποία σημαίνουσα θέση κατέχει το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη. Κατά πάγια νομολογία του ΣτΕ *«η προστασία αυτή έχει ως περιεχόμενο, αφ' ενός μεν τη διατήρηση στο διηνεκές των μνημείων και λοιπών στοιχείων, τα οποία προέρχονται από την ανθρώπινη δραστηριότητα και συνθέτουν την ιστορική, καλλιτεχνική και, γενικώς, πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας, αφ' ετέρου δε την επιβολή των αναγκαίων περιορισμών ή ειδικών μέτρων για την αποφυγή οποιασδήποτε βλάβης, αλλοιώσεως ή υποβαθμίσεως των μνημείων και του χώρου που τα περιβάλλει, προκειμένου να επιτραπεί η ανάδειξη των μνημείων σε ιστορική, αισθητική και λειτουργική ενότητα»*[40]. Και συνεχίζει το ΣτΕ: *«Η προστασία αυτή περιλαμβάνει, μεταξύ άλλων, τη διατήρηση στο διηνεκές αναλλοίωτων των εν λόγω πολιτιστικών στοιχείων και του χώρου που είναι αναγκαίος για την ανάδειξή τους σε ιστορική, αισθητική και λειτουργική ενότητα»*[41]. Στην προστασία εμπίπτει τόσο το μνημείο καθεαυτό όσο και ο χώρος που το περιβάλλει[42].

Το παραπάνω καθήκον[43] δεν έχει μόνο την έννοια ότι το Κράτος οφείλει να λαμβάνει μέτρα φροντίδας, συντήρησης και περιποίησης των μνημείων (πρβλ. και άρθρο 43 ν. 4858/2021) για τον καλλωπισμό, τον προορισμό και

---

38 Το άρθρο 24 παρ. 1 εδ. α΄ και β΄ Συντ. ορίζει: «Η προστασία του φυσικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος αποτελεί υποχρέωση του Κράτους και δικαίωμα του καθενός. Για τη διαφύλαξή του το Κράτος έχει υποχρέωση να παίρνει ιδιαίτερα προληπτικά ή κατασταλτικά μέτρα στο πλαίσιο της αρχής της αειφορίας».

39 Πρβλ. και ΣτΕ 3146/1986 Ολ.· ΣτΕ Ολ 3454/2004· ΣτΕ 1454/2018 σκ. 6· ΣτΕ 2034/2015 σκ. 3· ΣτΕ 3568/2005 σκ. 5· ΣτΕ 1999/2000, με τις εξής διαπιστώσεις: «Με αυτές τις συνταγματικές διατάξεις καθιερώνεται ειδικώς, το πρώτον, αυξημένη προστασία του πολιτιστικού περιβάλλοντος, δηλαδή των μνημείων και των στοιχείων που προέρχονται από την ανθρώπινη δραστηριότητα και συνθέτουν την ιστορική, καλλιτεχνική, τεχνολογική και εν γένει πολιτιστική κληρονομιά της Χώρας, συμβάλλοντας στη διατήρηση της ιστορικής μνήμης».

40 Βλ. ΣτΕ 2034/2015 σκ. 3· ΣτΕ 3284-5/2004 σκ. 5· ΣτΕ 1784/2003 σκ. 5· ΣτΕ 2881/2000 σκ. 9.

41 Βλ. ΣτΕ 1454/2018, σκ. 6· ΣτΕ 2967/2006· ΣτΕ 903/2005.

42 Βλ. Γ. Γιαννακούρου, «Άρθρο 24», στο: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, Σύνταγμα Ερμηνεία κατ' άρθρο, ό.π., αρ. περ. 29.

43 Για συνταγματική επιταγή κάνει λόγο η ΣτΕ 2034/2015 σκ. 5.

τη λειτουργικότητά τους ούτως ώστε να αντέχουν εσαεί στον χρόνο, αλλά πρωτίστως όταν υφίσταται απειλή και κίνδυνος από τρίτους ιδιώτες ή τη φύση (φυσικές καταστροφές, φθορά του χρόνου[44], ατμοσφαιρική ρύπανση κ.τ.ό.). Ως Κράτος νοείται εν πρώτοις ο νομοθέτης, ο οποίος οφείλει, όταν η υλοποίηση αυτού του καθήκοντος συνεπάγεται περιορισμούς στην άσκηση θεμελιωδών δικαιωμάτων που συγκρούονται με αυτό, με βάση τις αρχές της πρακτικής εναρμόνισης, της δίκαιης εξισορρόπησης των αντιτιθεμένων συνταγματικών αγαθών και της αναλογικότητας, να λύσει τη σύγκρουση αυτή[45], μπορεί, όμως, να είναι κατά νομοθετική εξουσιοδότηση και η Διοίκηση (πρβλ. άρθρο 43 παρ. 2 Συντ.) αλλά και ο Δικαστής. Τα μέτρα μπορεί να είναι προληπτικά (αρχή της προφύλαξης) ή/και κατασταλτικά, νομικά ή/και υλικά, νομοθετικά[46] και (κατά νομοθετική εξουσιοδότηση) διοικητικά, με τη θέσπιση κανόνων δικαίου[47,48] ή την έκδοση διοικητικών πράξεων ή με υλικές ενέργειες.

---

[44] Πρβλ. και άρθρο 41 ν. 4858/2021 για τη λήψη μέτρων για τη διατήρηση ετοιμόρροπου μνημείου.

[45] Πρβλ. Χ. Τσιλιώτη, Η επίλυση της σύγκρουσης των θεμελιωδών δικαιωμάτων μέσω του κρατικού καθήκοντος προστασίας τους, ΔτΑ 2016, σ. 61 επ.· Σ. Βλαχόπουλο, «Γενική Θεωρία των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων», ό.π., αρ. περ. 44-45.

[46] Σύμφωνα με τη ΣτΕ 2034/2015 ο ν. 3028/2002 αποτελεί νομοθετική υλοποίηση της συνταγματικής επιταγής του άρθρου 24 παρ. 6 Συντ.

[47] Για τη νομοθετική εξειδίκευση των μέτρων προστασίας πρβλ. και άρθρο 3 ν. 3028/2002: «1. Η προστασία της πολιτιστικής κληρονομιάς της Χώρας συνίσταται κυρίως: α) στον εντοπισμό, την έρευνα, την καταγραφή, την τεκμηρίωση και τη μελέτη των στοιχείων της, β) στη διατήρηση και στην αποτροπή της καταστροφής, της αλλοίωσης και γενικά κάθε άμεσης ή έμμεσης βλάβης της, γ) στην αποτροπή της παράνομης ανασκαφής, της κλοπής και της παράνομης εξαγωγής, δ) στη συντήρηση και την κατά περίπτωση αναγκαία αποκατάστασή της, ε) στη διευκόλυνση της πρόσβασης και της επικοινωνίας του κοινού με αυτήν, στ) στην ανάδειξη και την ένταξή της στη σύγχρονη κοινωνική ζωή και ζ) στην παιδεία, την αισθητική αγωγή και την ευαισθητοποίηση των πολιτών για την πολιτιστική κληρονομιά. 2. Η προστασία των μνημείων, αρχαιολογικών χώρων και ιστορικών τόπων περιλαμβάνεται στους στόχους οποιουδήποτε επιπέδου χωροταξικού, αναπτυξιακού, περιβαλλοντικού και πολεοδομικού σχεδιασμού ή σχεδίων ισοδύναμου αποτελέσματος ή υποκατάστατών τους».

[48] Οι νόμοι 3028/2002 και 4858/2021 ισχύουν ταυτόχρονα στο μέτρο που οι διατάξεις του πρώτου δεν αντίκεινται σε διατάξεις του δεύτερου (πρβλ. την τελική διάταξη του άρθρου 74 ν. 4858/2021 με την οποία «[κ]άθε γενική ή ειδική διάταξη νόμου αντίθετη με τον παρόντα Κώδικα καταργείται»), τοσούτω μάλλον όταν ο πρώτος περιέχει ρυθμίσεις που δεν εντάσσονται στο πεδίο εφαρμογής του δεύτερου.

Με τα μέτρα αυτά μπορεί να επιβάλλονται απαγορεύσεις ή επιταγές, η παραβίαση των οποίων να επισύρει διοικητικές ή/και ποινικές κυρώσεις.

Έτσι, στο παραπάνω πλαίσιο, ο κοινός ποινικός νομοθέτης έχει θεσπίσει τη διάταξη του άρθρου 378 ΠΚ[49] που προστατεύει τα μνημεία θεσπίζοντας ποινική κύρωση για όσους προκαλούν φθορές και γενικά βλάβες σε αυτά, ενώ αντίστοιχη είναι και η διάταξη του άρθρου 56 ν. 4858/2021[50].

Λόγω όμως της ιστορίας, της συμβολικής σημασίας για το Έθνος του Μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη αλλά και του χαρακτήρα του ως τόπου απόδοσης τιμών (κατάθεση στεφάνων κ.λπ.) από αρχηγούς ξένων κρατών και κυβερνήσεων και ελληνικούς φορείς, η προστασία του από παρεμβάσεις τρίτων δεν μπορεί να περιοριστεί μόνο στους κινδύνους από φθορές και βλάβες ούτε μόνο στην κατασταλτική προστασία μέσω της επιβολής των ποινικών κυρώσεων στην περίπτωση που έχουν συντελεστεί οι φθορές. Η προστασία του εκτείνεται προληπτικά και στην προστασία του προορισμού του ως κενοταφίου και μνημείου σεβασμού και απόδοσης τιμής στους νεκρούς ήρωες ανά τους αιώνες από δραστηριότητες τρίτων, που μπορεί μεν να μην αποσκοπούν στη φθορά του, αλλά να μην συνάδουν με τον προορισμό και τον χαρακτήρα του Μνημείου. Μπορεί κάποιος να φανταστεί ανάλογου χαρακτήρα δρα-

---

[49] Η διάταξη του άρθρου 378 ΠΚ ορίζει: «1. Όποιος καταστρέφει ή βλάπτει ξένο (ολικά ή εν μέρει) πράγμα ή με άλλον τρόπο καθιστά ανέφικτη τη χρήση του τιμωρείται με φυλάκιση έως δύο έτη ή χρηματική ποινή και αν το πράγμα είναι ιδιαίτερα μεγάλης αξίας ή τοποθετημένο σε δημόσιο χώρο με φυλάκιση τουλάχιστον ενός έτους. Αν το πράγμα είναι μικρής αξίας ή η ζημία που προκλήθηκε είναι ελαφρά, ο υπαίτιος τιμωρείται με χρηματική ποινή ή παροχή κοινωφελούς εργασίας. 2. Με φυλάκιση τουλάχιστον δύο ετών και χρηματική ποινή τιμωρείται ο υπαίτιος αν το αντικείμενο της πράξης που προβλέπεται στο εδάφιο α΄ της προηγούμενης παραγράφου είναι πράγμα που χρησιμεύει για κοινό όφελος ή καλλιτεχνικό ή ιστορικό μνημείο ή αν η φθορά έγινε με φωτιά ή με εκρηκτικές ύλες».

[50] Το άρθρο 56 ν. 4858/2021 ορίζει: «1. Όποιος καταστρέφει, βλάπτει, ρυπαίνει, καθιστά ανέφικτη ή δυσχερή τη χρήση ή αλλοιώνει τη μορφή μνημείου ή ανήκοντος σε συλλογή μουσείου πολιτιστικού αγαθού ή πολιτιστικού αγαθού που έχει τοποθετηθεί σε ανοικτό ή κλειστό δημόσιο, δημοτικό ή κοινόχρηστο χώρο τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον δύο (2) ετών, αν η πράξη δεν τιμωρείται βαρύτερα με άλλη διάταξη. Αν το μνημείο ανήκει στον δράστη, επιβάλλεται φυλάκιση μέχρι τριών (3) ετών. 2. Αν πρόκειται για μνημείο ιδιαίτερα μεγάλης αξίας και η πράξη έγινε στο πλαίσιο οργανωμένης εγκληματικής δραστηριότητας ή από πολλούς ενωμένους για την τέλεσή της, επιβάλλεται κάθειρξη μέχρι (10) δέκα ετών», ενώ το άρθρο 57 του ιδίου νόμου ορίζει ότι «[μ]ε φυλάκιση μέχρι δύο (2) ετών τιμωρείται η πράξη του πρώτου εδαφίου της παρ. 1 του άρθρου 56, αν τελέσθηκε από αμέλεια».

στηριότητες (καλλιτεχνικές, πολιτικές, αθλητικές, κοινωνικές κ.ά.) σε ένα νεκροταφείο, κάτι το οποίο ούτως ή άλλως απαγορεύεται και θεωρείται άνευ ετέρου ανεπίτρεπτο; Πέραν του ότι δημόσιες συναθροίσεις σε ταραγμένους πολιτικά καιρούς (π.χ. μνημονιακή περίοδος) ή συναθροίσεις που έχουν εκφύγει του συνταγματικά επιτρεπτού και έχουν καταστεί ταραχώδεις και ένοπλες μπορεί να οδηγήσουν σε ακραίες ενέργειες, που με τη σειρά τους μπορούν να θέσουν σε κίνδυνο ακόμα και την ακεραιότητα του Μνημείου ή του περιβάλλοντος χώρου του (φυλάκια ευζώνων κ.ά.) με τη ρίψη αντικειμένων ή ακόμα και βομβών μολότοφ, όπως έχει συμβεί στο παρελθόν, ενώ και η κατασκήνωση απεργού πείνας και των συμπαθούντων αυτόν στον χώρο του Μνημείου δεν συμβιβάζεται με την ιστορική, αισθητική και λειτουργική σημασία του Μνημείου[51].

Δ. Η τήρηση της αρχής της αναλογικότητας

α. Θέση του προβλήματος

Όπως εκτέθηκε ανωτέρω[52] ο νομοθέτης πρωτίστως, αλλά και τα λοιπά όργανα της κρατικής εξουσίας, πρέπει κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους να τηρούν την αρχή της αναλογικότητας τόσο όταν επιλύουν συγκρούσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα και συνταγματικά αγαθά[53] όσο και όταν υλοποιούν το καθήκον τους να προστατέψουν τα θεμελιώδη δικαιώματα ή τα λοιπά συνταγματικά αγαθά από παρεμβάσεις ή διακινδυνεύσεις τρίτων[54]. Το ερώτημα που ανακύπτει στην προκείμενη περίπτωση είναι εάν ο νομοθέτης τήρησε την αρχή της αναλογικότητας κατά τη στάθμιση των αντιτιθέμενων συνταγματικών αγαθών και την επιβολή του επίμαχου περιορισμού.

---

[51] Είναι πραγματικά σουρεαλιστική η εικόνα ενός αντίσκηνου με έναν απεργό πείνας και τους συμπαθούντες αυτόν εγκατεστημένου πλησίον του κενοταφίου κατά την κατάθεση στεφάνου από τον Αρχηγό ενός ξένου Κράτους ή κυβέρνησης.

[52] Βλ. ανωτέρω υπό Γ.

[53] Ειδικότερα για τη σημασία της αρχής της αναλογικότητας κατά την επίλυση της σύγκρουσης μεταξύ του θεμελιώδους δικαιώματος του συνέρχεσθαι και άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων πρβλ. ΣτΕ Ολ 1681/2022.

[54] Πρβλ. εκτενώς Χ. Τσιλιώτη, Η επίλυση της σύγκρουσης των θεμελιωδών, ό.π., σ. 64-68, 79 επ.

Εν προκειμένω ανακύπτουν τα εξής επιμέρους ζητήματα: 1. Εάν η στάθμιση που έκανε ο νομοθέτης προκρίνοντας την προστασία του Μνημείου έναντι της άσκησης του δικαιώματος του συνέρχεσθαι στον χώρο του Μνημείου και έναντι του κτηρίου της Βουλής (κτήριο των Παλαιών Ανακτόρων) είναι η προσήκουσα δεδομένης της ιστορικά αυξημένης νομικοπολιτικής σημασίας του χώρου αυτού για την έκφραση πολιτικής διαμαρτυρίας και τη διεξαγωγή πολιτικών συγκεντρώσεων από την εποχή της 3ης Σεπτεμβρίου 1943 μέχρι σήμερα[55]. 2. Εάν η ρύθμιση ήταν αναγκαία, ενόψει του λοιπού νομοθετικού πλαισίου, που κατά μία άποψη ήταν επαρκές για την προστασία του Μνημείου[56]. 3. Εάν πέραν του καταρχήν συνταγματικά επιτρεπτού της υπέρβασης του πεδίου εφαρμογής του άρθρου 11 παρ. 2 εδ. β΄ Συντ. ήταν αναγκαία η ανάληψη της ευθύνης από τον νομοθέτη για τη γενική και απόλυτη απαγόρευση κάθε δημόσιας συνάθροισης, χρήσης και κατάληψης του χώρου του Μνημείου και πέριξ αυτού[57] ή αν, με τήρηση του γράμματος της ως άνω συνταγματικής διάταξης, το ζήτημα θα έπρεπε να αφίεται στην αστυνομική αρχή η οποία θα καλείτο να το αντιμετωπίσει με in concreto διοικητική πράξη, όπως συνέβη και κατά την προηγούμενη περίπτωση αποκλεισμού του Μνημείου με κιγκλιδώματα την περίοδο 2012-2015[58]. 4. Εάν ο χώρος εντός του οποίου επιβλήθηκε η απαγόρευση ήταν αναγκαίος ή θα μπορούσε να είναι πιο περιορισμένος και να καταλαμβάνει μόνο τον χώρο του κενοταφίου και τον αμέσως πέριξ αυτού και όχι να καταλαμβάνει και το πεζοδρόμιο και να εκτείνεται μέχρι το οδόστρωμα.

β. Η στάθμιση των αντιτιθεμένων συνταγματικών αγαθών

Κατά τη στάθμιση των αντιτιθεμένων συνταγματικών αγαθών, ιδίως όταν το ένα εξ αυτών είναι το θεμελιώδες δικαίωμα του συνέρχεσθαι, ο νομοθέτης έχει ευρύ περιθώριο εκτίμησης, ενώ ο δικαστικός έλεγχος υποχωρεί αντίστοιχα στα όρια του προδήλου[59]. Εάν λοιπόν η άσκηση του θεμελιώδους αυτού δικαιώματος (και πάντα μιλάμε για την εντός των ορίων της παρ. 1

55 Επιχείρημα που επικαλείται ο Χ. Ράμμος, Για αντισυνταγματικότητα της διάταξης, ό.π.

56 Επιχείρημα που επικαλείται η Λ. Παπαδοπούλου, Επιστρατεύοντας, ό.π.

57 Αρνητικά απαντάει ο Χ. Ράμμος, Για αντισυνταγματικότητα της διάταξης, ό.π.

58 Πρβλ. ανωτέρω, στον Πρόλογο.

59 Πρβλ. ΣτΕ Ολ 1681/2022.

του άρθρου 11 Συντ. άσκηση, όταν αυτή είναι ήσυχη και άοπλη) μπορεί να ασκείται εις βάρος των θεμελιωδών δικαιωμάτων τρίτων, όπως κατά κανόνα συμβαίνει με το θεμελιώδες δικαίωμα στην κίνηση ή την περίοδο της πανδημίας με τα δικαιώματα στη ζωή και την υγεία, τότε ο νομοθέτης, καθώς και, κατ' εξουσιοδότησή του, η αστυνομική αρχή, μπορούν να επιβάλουν περιορισμούς στην άσκησή του[60]. Άλλωστε αυτό συμβαίνει με τους περιορισμούς που επιβάλλει ο ν. 4703/2020 στην άσκηση του θεμελιώδους δικαιώματος του συνέρχεσθαι[61].

Παρά την αυξημένη νομικοπολιτική σημασία του δικαιώματος αυτού για τη λειτουργία του φιλελεύθερου δημοκρατικού πολιτεύματος[62], αυτό με βάση τις προαναφερθείσες αρχές της ενότητας του Συντάγματος και της ίσης τυπικής ισχύος των θεμελιωδών δικαιωμάτων και γενικά των συνταγματικών διατάξεων[63] δεν κατέχει και δεν μπορεί να διεκδικήσει υπέρτερη τυπική ισχύ[64]. Το ότι η Πλατεία Συντάγματος και ειδικά ο χώρος μπροστά από τα Παλαιά Ανάκτορα υπήρξε παραδοσιακά ο τόπος της άσκησης πολιτικής διαμαρτυρίας κυρίως κατά του βασιλέα ή με αποδέκτη τον βασιλέα, στον οποίο άλλωστε εκδηλώθηκε και η επανάσταση της 3ης Σεπτεμβρίου 1943, όταν ο βασιλιάς Όθωνας υποχρεώθηκε στην παραχώρηση Συντάγματος στον επαναστατημένο λαό υπό την καθοδήγηση του συνταγματάρχη Καλλέργη, ο οποίος σε απεικόνιση φαίνεται να συνομιλεί με τον βασιλέα και να του επιδίδει το λαϊκό αίτημα ακριβώς έξω από ένα παράθυρο των Παλαιών Ανακτόρων, αποδίδει μέρος της ιστορικής πραγματικότητας και χρησιμοποιείται μάλλον παραπλανητικά. Διότι όπως προαναφέρθηκε το Μνημείο του Άγνωστου Στρατιώτη χρονολογείται από το 1932 και στις

---

60 Πρβλ. Χ. Τσιλιώτη, Συνταγματικά ζητήματα του ν. 4703/2020, ό.π., σ. 534.

61 Για τους περιορισμούς που επιβάλλει ο ν. 4703/2020 και τη συνταγματική αξιολόγησή τους πρβλ. ibidem, σ. 539, 542 επ.

62 Πρβλ. Χ. Τσιλιώτη, «Άρθρο 11», ό.π., αρ. περ. 7, με εκτενείς αναφορές στη νομολογία του ΣτΕ, του ΕΔΔΑ και του Bundesverfassungsgericht στις υποσημ. 4-8 (εκεί).

63 Πρβλ. ανωτέρω υπό Β.

64 Όπως μάλλον φαίνεται να πιστεύει ο Χ. Ράμμος, Για αντισυνταγματικότητα της διάταξης, ό.π., μη αποδίδοντας ορθά τη ΣτΕ Ολ 1681/2022. Πρβλ. περαιτέρω Χ. Τσιλιώτη, Συνταγματικά ζητήματα του ν. 4703/2020, ό.π., σ. 534.

ιστορικές περιόδους στις οποίες αναφέρονται περιστατικά διαμαρτυρίας κατά του βασιλέα δεν υπήρχε το Μνημείο[65].

Αλλά και αργότερα όταν τα Ανάκτορα αντικαταστάθηκαν από τη Βουλή και η Πλατεία Συντάγματος έγινε ο τόπος παλλαϊκών συγκεντρώσεων και δημοσίων συναθροίσεων ή ομιλιών των πολιτικών αρχηγών, αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει οι συναθροίσεις αυτές να καλύπτουν και τον χώρο του Μνημείου. Άλλωστε κατά κανόνα οι περισσότερες των συναθροίσεων σεβάστηκαν την ιερότητα του Μνημείου και δεν επεκτάθηκαν και στον χώρο αυτού. Υπήρξαν, όμως, δυστυχώς, περιπτώσεις κατά τα τελευταία χρόνια, που αυτό δεν συνέβη, με τελευταίο το περιστατικό του απεργού πείνας, με αποτέλεσμα να υπάρξουν πράγματι γεγονότα αμαύρωσης του Μνημείου[66]. Το γεγονός ότι τα περιστατικά αυτά τα τελευταία χρόνια αυξάνονται απειλητικά δικαιολογεί κατά την εδώ υποστηριζόμενη άποψη την παρέμβαση του νομοθέτη με την επίμαχη ρύθμιση που προκρίνει την προστασία του Μνημείου ως συνταγματικού αγαθού έναντι του δικαιώματος του συνέρχεσθαι. Άλλωστε η απαγόρευση αφορά μόνο ένα πολύ μικρό τμήμα της πλατείας και περιορίζεται στον χώρο του Μνημείου και έμπροσθεν αυτού, αφήνοντας τον υπόλοιπο χώρο αυτής και των πέριξ αυτής οδών ελεύθερο για κάθε δημόσια υπαίθρια συνάθροιση κατά την παράδοση των τελευταίων δεκαετιών.

γ. Η αναγκαιότητα της ρύθμισης ενόψει του λοιπού νομοθετικού πλαισίου για την προστασία των μνημείων

Το δεύτερο σημείο ελέγχου της τήρησης της αρχής της αναλογικότητας είναι η αναγκαιότητα της νομοθετικής ρύθμισης καθ' εαυτής. Μπορεί κάποιος να αναρωτηθεί: Δεν αρκούσε η προστασία που παρέχει η λοιπή νομοθεσία για την προστασία των μνημείων και των αρχαιολογικών χώρων; Κατά την εδώ υποστηριζόμενη άποψη η απάντηση πρέπει να είναι αρνητική. Ούτε ο ν. 4858/2021 ούτε ο ν. 3028/2002, στο μέτρο που ισχύει και εφαρμόζεται, παρέχουν ανάλογη προστασία με αυτήν που παρέχει το άρθρο 39 ν. 5240/2025. Αμφότεροι οι νόμοι επικεντρώνονται στην προστασία των αρχαιολογικών

[65] Πρβλ. και Γ. Μαυρογορδάτο, Ιστορική μνήμη, ό.π.

[66] Πρβλ. ανωτέρω, στον Πρόλογο.

μνημείων. Κανένα άλλο μνημείο της χώρας, αρχαιολογικό ή νεότερο, δεν κινδυνεύει ή αμαυρώνεται όπως το Μνημείο του Αγνώστου Στρατιώτη λόγω και της θέσης του, με πιθανή εξαίρεση τον βράχο της Ακρόπολης, ο οποίος έχει αποτελέσει πεδίο ακτιβιστικών ενεργειών του ΚΚΕ και του συνδικαλιστικού του βραχίονα, του ΠΑΜΕ, όχι όμως στον ίδιο ή έστω σε ανάλογο βαθμό. Συνεπώς, ο περιορισμός που επιβάλλεται με την παραπάνω διάταξη μπορεί να θεωρηθεί αναγκαίος υπό την έποψη της αρχής της αναγκαιότητας ως επιμέρους έκφανσης της αρχής της αναλογικότητας υπό ευρεία έννοια.

δ. Η αναγκαιότητα της γενικής απαγόρευσης εκ μέρους του νομοθέτη

Η αναγκαιότητα της επίμαχης νομοθετικής ρύθμισης τίθεται εν αμφιβόλω και από μία άλλη πτυχή, δηλαδή αν θα μπορούσε το θέμα να αφεθεί είτε βάσει της μέχρι τώρα νομοθεσίας είτε με ειδική διάταξη νόμου στη διακριτική ευχέρεια της αστυνομικής αρχής να επιβάλει έναν παρόμοιας φύσης περιορισμό. Το επιχείρημα είναι νομικά πιο σοβαρό από τα παραπάνω. Μία τέτοια ρύθμιση θα ήταν και πιο συμβατή με το γράμμα του άρθρου 11 παρ. 2 εδ. β΄ Συντ., χωρίς να απαιτείται η υπέρβαση του κανονιστικού του πεδίου με την κατασκευή της θεωρίας των ενδογενών περιορισμών και της οριοθέτησης των θεμελιωδών δικαιωμάτων[67].

Δεδομένου ότι ο νομοθέτης δεν είναι υποχρεωμένος να εξουσιοδοτήσει τη Διοίκηση για την έκδοση διοικητικών πράξεων, κανονιστικών ή ατομικών, τουναντίον είναι υποχρεωμένος ενίοτε να αναλαμβάνει ο ίδιος τη λήψη των σημαντικότερων αποφάσεων, όπως είναι ο περιορισμός του θεμελιώδους δικαιώματος του συνέρχεσθαι, κατά την αρχή του ουσιώδους (Wesentlichkeitstheorie)[68], η δε υπέρβαση της ειδικής επιφύλαξης του νόμου του άρθρου 11 παρ. 2 εδ. β΄ Συντ. δικαιολογείται συνταγματικά κατά τα ανωτέρω, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι η επίμαχη ρύθμιση βρίσκεται εντός των ορίων της τήρησης της αρχής της αναλογικότητας και υπό αυτήν την πτυχή.

---

[67] Πρβλ. ανωτέρω υπό Β. Τον προβληματισμό είχα ήδη επισημάνει σε επίπεδο σχεδίου τροπολογίας σε Χ. Τσιλιώτης, Θέμα πολιτισμού και λιγότερο πολιτικής, ό.π.

[68] Η θεωρία του ουσιώδους ή της επιφύλαξης του Κοινοβουλίου (Parlamentsvorbehalt) έλκει την καταγωγή της από τη νομολογία του Bundesverfassungsgericht και βρίσκει το συνταγματικό της έρεισμα στη γενική συνταγματική αρχή του Κράτους Δικαίου. Πρβλ. μεταξύ άλλων BVerfGE 33, 303, 341 (Numerus clausus I)· BVerfGE 49, 89, 126-127 (Kalkar)· BVerfGE 98, 218, 251 (Rechtschreibreform) – πάγια νομολογία.

ε. Η αναγκαιότητα του χώρου επί του οποίου επιβάλλεται η απαγόρευση

Τέλος, δεν υπάρχει πρόβλημα με την τήρηση της αρχής της αναλογικότητας όσον αφορά την επίμαχη έκταση στην οποία επιβάλλεται η απαγόρευση. Καταρχάς πρέπει να τονιστεί ότι η ρύθμιση δεν απαγορεύει την πρόσβαση, αλλά τη δημόσια συνάθροιση, τη χρήση και την κατάληψη. Ο χώρος στον οποίο επιβάλλεται η απαγόρευση είναι ένας περιορισμένος χώρος που περιλαμβάνει το κενοτάφιο, τα φυλάκια των Ευζώνων και τον χώρο μέχρι το οδόστρωμα της Λεωφόρου Αμαλίας που αποτελεί ένα σύμπλεγμα τα κομμάτια του οποίου συνδέονται αναπόσπαστα μεταξύ τους και με το κυρίως Μνημείο. Οποιαδήποτε συνάθροιση, χρήση κοινόχρηστου χώρου ή ακόμη και κατάληψη μπορεί να γίνει επί της πλατείας Συντάγματος τόσο στο άνωθεν όσο και στο κάτωθεν μέρος και στον πέριξ αυτής χώρο, ακόμα και υπό προϋποθέσεις στο οδόστρωμα των Λεωφόρων Βασιλίσσης Αμαλίας, Βασιλίσσης Σοφίας, Πανεπιστημίου κ.ά., όπως συμβαίνει συνήθως στις μεγάλες συγκεντρώσεις. Η απόσταση μεταξύ του πεζοδρομίου έμπροσθεν του Μνημείου και του απέναντι πεζοδρομίου επί της πλατείας είναι ολίγα μέτρα. Δεν νομίζω ότι, κατά τα διδάγματα της κοινής πείρας και λογικής, βλάπτεται σοβαρά το δικαίωμα σε δημόσια συνάθροιση εάν αυτή λάβει χώρα λίγα μέτρα πιο πέρα ή ακόμα και επί του οδοστρώματος της Λεωφόρου Βασιλίσσης Αμαλίας, όπως συμβαίνει συχνά, σε βαθμό που να τίθεται ζήτημα παραβίασης της αρχής της αναλογικότητας υπό τις επιμέρους παραμέτρους της αναγκαιότητας και της αναλογικότητας υπό στενή έννοια.

5. Η απαγόρευση του άρθρου 39 παρ. 1 και 2 ν. 5240/2025 και το άρθρο 11 ΕΣΔΑ

Η επίμαχη απαγόρευση καθ' εαυτή αναμένεται καταρχήν να μην έχει προβλήματα με το άρθρο 11 παρ. 2 ΕΣΔΑ καθότι, όπως έχει διαμορφωθεί και δεδομένου ότι αποσκοπεί στην προστασία του Μνημείου του Αγνώστου Στρατιώτη, εμπίπτει στην έννοια της δημόσιας ασφάλειας, που δικαιολογεί περιορισμούς στο θεμελιώδες δικαίωμα του συνέρχεσθαι κατά την παρ. 2 του άρθρου 11 ΕΣΔΑ, ενώ πληροί κατά τα άλλα καταρχήν τους ορισμούς της

αρχής της αναλογικότητας, όπως αυτοί εξετέθησαν ανωτέρω[69]. Εκεί που υφίσταται πρόβλημα, και μάλλον αξεπέραστο, είναι στην παρ. 2 του άρθρου 39 ν. 5240/2025, δηλαδή στη θέσπιση ιδιώνυμου ποινικού αδικήματος και στην επιβολή ποινικής κύρωσης. Το ΕΔΔΑ έχει κρίνει κατά πάγια νομολογία του ότι η επιβολή ποινικής ή ακόμα και πειθαρχικής κύρωσης, ακόμα κι αν αυτή δεν συνεπάγεται στέρηση της ελευθερίας και αποτελεί μία απλή πειθαρχική επίπληξη[70], τοσούτω μάλλον όταν προβλέπεται ποινή φυλάκισης ή χρηματική ποινή, για τη συμμετοχή σε μία δημόσια συνάθροιση, ακόμα κι αν αυτή είναι απαγορευμένη, όταν ο «δράστης» δεν έχει τελέσει κάποια άλλη αξιόποινη πράξη (π.χ. φθορά του Μνημείου, αντίσταση κατά της αρχής κ.λπ.) παραβιάζει άνευ ετέρου την αρχή της αναλογικότητας και κατά συνέπεια και το δικαίωμα του συνέρχεσθαι[71].

Πιο συνεπής με την αρχή της αναλογικότητας θα ήταν, πέραν της διαλύσεως της παράνομης συνάθροισης κατ᾽ αναλογική εφαρμογή του άρθρου 9 ν. 4703/2020, η επιβολή προστίμου στους συμμετέχοντες.

Λόγω της αρχής της μείζονος προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων, σύμφωνα με την οποία οι συνταγματικοί κανόνες που κατοχυρώνουν θεμελιώδη δικαιώματα δεν απαγορεύουν σε κανόνες άλλης προέλευσης, οι οποίοι όμως ισχύουν και εφαρμόζονται στην εσωτερική έννομη τάξη, να παρέχουν μεγαλύτερη προστασία[72], η ερμηνεία αυτή που έχει δώσει το ΕΔΔΑ στο άρθρο 11 ΕΣΔΑ σε συνδυασμό με την αρχή της αναλογικότητας πρέπει να γίνει δεκτή στην ελληνική έννομη τάξη, καθότι η ΕΣΔΑ αποτελεί κατ᾽ άρθρο 28

---

[69] Βλ. υπό Δ.

[70] Πρβλ. ΕΔΔΑ, απόφαση της 26.4.1991, αρ. προσφ. 11800/85, παρ. 53 (Ezelin./. Γαλλίας)· ΕΔΔΑ, απόφαση της 15.5.2014, αρ. προσφ. 19554/05, παρ. 87-88 (Taranenko./. Ρωσίας).

[71] Πρβλ. περαιτέρω ΕΔΔΑ, απόφαση της 17.7.2008, αρ. προσφ. 68514/01, παρ. 65-69 (Yılmaz and Kılıç./. Τουρκίας)· ΕΔΔΑ, απόφαση της 17.5.2011, αρ. προσφ. συνεκδικασθεισών υποθέσεων 28495/06 και 28516/06, παρ. 43 (Akgöl and Göl./. Τουρκίας)· ΕΔΔΑ, απόφαση της 1.12.2011, αριθμ. συνεκδικασθεισών προσφ. 8080/08 και 8577/08, παρ. 103 (Schwabe and M.G./. Γερμανίας)· ΕΔΔΑ, απόφαση της 18.6.2013, αρ. προσφ. 8029/07, παρ. 83 (Gün κ.λπ./. Τουρκίας)· ΕΔΔΑ, απόφαση της 8.3.2022, αρ. προσφ. 10613/2020, παρ. 92 (Ekrem Can κ.λπ./. Τουρκίας). Πρβλ. Επίσης, από το soft law του Συμβουλίου της Ευρώπης, European Commission for Democracy through Law (Venice Commission) και OSCE Office for Democratic Institutions and Human Rights (OSCE/ODIHR), Guidelines on Freedom of Peaceful Assembly, 3rd Edition, 8.7.2019, σ. 87.

[72] Πρβλ. Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Γενική θεωρία, ό.π., σ. 56-57.

παρ. 1 Συντ. σε συνδυασμό με το νδ 53/1974 αναπόσπαστο μέρος του ελληνικού δικαίου με αυξημένη μάλιστα έναντι των κοινών νόμων τυπική ισχύ. Ειδικότερα, όσον αφορά το συγκεκριμένο ζήτημα η ΕΣΔΑ παρέχει μεγαλύτερη προστασία από το ελληνικό Σύνταγμα[73] και η εφαρμογή της επέρχεται, χωρίς να καταφύγουμε στις θεωρίες της σύμφωνης ή φιλικής ερμηνείας του άρθρου 11 Συντ. προς το άρθρο 11 ΕΣΔΑ και τη νομολογία του ΕΔΔΑ ή του «επαυξημένου» Συντάγματος[74]. Πάντως, είτε ερμηνεύσουμε το άρθρο 11 Συντ. φιλικά προς το αντίστοιχο άρθρο της ΕΣΔΑ, είτε του δώσουμε το ίδιο περιεχόμενο με το άρθρο 11 της ΕΣΔΑ, δηλαδή αυτό που του αποδίδει το ΕΔΔΑ, είτε εφαρμόσουμε μόνο το άρθρο 11 ΕΣΔΑ, το άρθρο 39 παρ. 2 ν. 5240/2025 αντίκειται σε υπερνομοθετικής ισχύος κανόνες δικαίου και δεν θα πρέπει να εφαρμοστεί από τα ελληνικά ποινικά δικαστήρια, ενώ σε περίπτωση εφαρμογής του από τα δικαστήρια της ουσίας, ιδρύει και τον λόγο αναίρεσης της υπέρβασης εξουσίας του ποινικού δικαστηρίου (πρβλ. άρθρο 510 περ. Θ΄ ΚΠΔ)[75].

Επίλογος

Το ζήτημα της επίμαχης νομοθετικής διάταξης που αφορά την προστασία του Μνημείου του Άγνωστου Στρατιώτη, όπως και πολλά άλλα στη χώρα μας, για παράδειγμα το πώς αντιμετωπίζουμε τον χώρο των πανεπιστημίων, των δικαστηρίων κ.λπ., είναι θέμα πρωτίστως πολιτισμικό και λιγότερο πολιτικό ή συνταγματικό.

Εάν στη χώρα μας υπήρχε η πολιτισμική αντίληψη που υπάρχει σε όλες σχεδόν τις χώρες του κόσμου για τον σεβασμό που οφείλεται σε ένα μνημείο

---

[73] Πρβλ. Χ. Τσιλιώτη, «Άρθρο 28», στο: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, Σύνταγμα Ερμηνεία κατ᾽ άρθρο, ό.π., αρ. περ. 143 επ.

[74] Για την έννοια του «επαυξημένου» Συντάγματος πρβλ. Ε. Βενιζέλο, Δικαστικός έλεγχος της Συνταγματικότητας των Νόμων και Ερμηνεία του Συντάγματος, 2022, σ. 58 επ.· Idem, Η μετεξέλιξη της έννοιας του Συντάγματος – Το «επαυξημένο Σύνταγμα», ΕφημΔΔ 2023, σ. 602 επ.

[75] Η παραβίαση διατάξεως του Συντάγματος ή της ΕΣΔΑ δεν αποτελεί ιδιαίτερο λόγο αναιρέσεως στην Ποινική Δικονομία κατ᾽ άρθρο 510 ΚΠΔ, το οποίο απαριθμεί εξαντλητικά τους λόγους αναιρέσεως και δεν περιλαμβάνει την εν λόγω παραβίαση. Μπορεί όμως να συνδέεται με έναν ή περισσότερους εκ των εκεί αναγραφομένων λόγων αναιρέσεως – πρβλ. ΑΠ 845/2025.

υψηλού εθνικού συμβολισμού, όπως αυτό του Άγνωστου Στρατιώτη, που είναι αφιερωμένο στους νεκρούς από τους πολλούς πολέμους που διεξήγαγε η χώρα μας ανά τους αιώνες και στη σύγχρονη εποχή για να επιτύχει αρχικά την εθνική ανεξαρτησία και την εθνική ολοκλήρωση και διαφύλαξη της ακεραιότητάς της, δεν θα χρειάζονταν τροπολογίες, νόμοι και ατέρμονες πολιτικές ή επιστημονικές συζητήσεις. Διότι σε άλλες χώρες είναι αδιανόητο πολίτες να κάνουν αυτά που γίνονταν ιδιαίτερα τις προηγούμενες ημέρες πριν από την ψήφιση της διάταξης από τη Βουλή στον χώρο περί τον Άγνωστο Στρατιώτη και να υπάρχει η ανοχή ή ακόμα και η στήριξη μερίδας του τύπου και της κοινής γνώμης, για να μην πάμε πιο πίσω με τα περιστατικά που αναφέρθηκαν στην αρχή του παρόντος άρθρου.

Επειδή, όμως, πολλές φορές στη χώρα μας συζητάμε για τα αυτονόητα ή διαφωνούμε για αυτά ή για όσα σε άλλες χώρες θεωρούνται αυτονόητα, συζητάμε και γι᾽ αυτό το θέμα. Θεωρώ ότι η τελικώς επιλεγείσα λύση, με την εξαίρεση της καθιέρωσης ιδιώνυμου ποινικού αδικήματος και της επιβολής ποινικής κύρωσης, είναι η προσήκουσα για την αντιμετώπιση του προβλήματος της αμαύρωσης του μνημείου από ενέργειες που δεν συνάδουν με την ιστορία του, τον προορισμό του και την αισθητική του. Ας ελπίσουμε να μην χρειασθεί στο μέλλον να εφαρμοσθούν οι κυρώσεις που προβλέπει ο νόμος γιατί κάποιοι θα τον έχουν παραβιάσει.

Ε΄ ΜΕΡΟΣ

Ευρωπαϊκοί θεσμοί

Το ενωσιακό εγχείρημα μεταξύ αυτονομίας και συνοχής: Η ανάγκη ταυτοτικών συζεύξεων

Αντώνης Μεταξάς

I. Η πορεία προς μια «διαρκώς στενότερη Ένωση»

Συντάσσοντας κανείς ένα κείμενο αφιερωμένο στο στίγμα και τη σημαντική προσφορά του Ιδρύματος Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου (Κέντρου Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου) στις τρεις δεκαετίες της μεστής του παρουσίας στα δημόσια πράγματα, δόκιμο είναι να αναχθεί, φρονώ, και σε βασικές, πρωτότυπες θεάσεις του ενωσιακού εγχειρήματος της Ευρώπης αλλά και προβληματισμούς που η σκέψη του Δημήτρη Τσάτσου με ενάργεια διετύπωσε. Κεντρική θέση σε αυτό το πλαίσιο προβληματισμού αλλά και διανοητικής αγωνίας του Δ. Τσάτσου ήταν η σκέψη για τους τρόπους εμβάθυνσης της ευρωπαϊκής ενοποίησης και ενίσχυσης της πολιτικής διάστασης του ενωσιακού εγχειρήματος. Αυτή η προσπάθεια συνιστά μια δυναμική διεργασία μείζονος σημασίας και ιστορικής πρωτοτυπίας, η οποία συνυφαίνεται με αποσαφηνίσεις του ταυτοτικού και αξιακού στίγματος της ενοποιητικής πορείας, αλλά και με τη δόμηση μηχανισμών θεσμικής μετουσίωσης αυτού του στίγματος και κανονιστικής του περιένδυσης και εμπέδωσης. Η υλοποίηση της ζωτικής για το κοινωνικό φαντασιακό σημειολογίας μιας πορείας προς μια «διαρκώς στενότερη Ένωση» («immer engere Union»)[1] σ' ένα πλαίσιο συγκροτημένης δημοκρατικής **συνταγματικής αλληλένθεσης**[2]

[1] Βλ. ενδεικτικά με περαιτέρω παραπομπές Ν. Κανελλοπούλου-Μαλούχου, Η χειραφέτηση της Ευρώπης, 2012, σ. 282 επ.

[2] Για την πρόταση του όρου «αλληλένθεση» για την περιγραφή της σχέσης σύζευξης μεταξύ ενωσιακής και εθνικών εννόμων τάξεων βλ. Α. Μεταξά, Η ποιοτική ιδιαιτερότητα της ενωσιακής έννομης τάξης: Αλληλένθεση, Κρίση, Εξαίρεση, 2020. Πρβλ. και Δ. Χρυσοχόου, Πολιτειολογία των Ενώσεων, 2020.

των ευρωπαϊκών εθνών και κρατών απαιτεί δομικές συζεύξεις, οι οποίες θα αμβλύνουν ένα φαινόμενο που θα μπορούσε κανείς να το περιγράψει με τον όρο «απο-οικειοποίηση» του πολίτη από την Ευρώπη και την ενοποιητική της προσπάθεια[3].

Η καλλιέργεια εντούτοις αυτών των συζεύξεων και ταυτοτικών τόπων στο υπερ- ή μετα-εθνικό επίπεδο συνιστά μια κοπιώδη και απαιτητική άσκηση στον πυκνό ιστορικό χρόνο των πλειόνων και πολλαπλής προέλευσης διακινδυνεύσεων και των συνεχών κρίσεων και καταστάσεων «έκτακτης» ανάγκης[4]. Η ενοποιητική διαδικασία τελεί σε μια διαρκή διελκυστίνδα μεταξύ αντίρροπων τάσεων αυτονομίας και συνοχής, πόρρω απέχουσα από προσλήψεις μιας, πολιτικά και νομικά, αδιαφιλονίκητης τελολογίας. Ο ευρωπαϊκός ιστορικός χρόνος, όπως εξάλλου και ο ευρωπαϊκός συνταγματισμός, δεν είναι ξένος προς μνήμες πολιτισμικού εκπεσμού αλλά και βίαιης θνητότητας. Τα αναλυτικά μας εργαλεία για την προσπέλαση της ενοποιητικής προσπάθειας αλλά και το νόημα και περιεχόμενο των όρων, με τους οποίους την αναλύουμε και περιγράφουμε, οφείλουν να συνομιλούν με αυτή την εγγενή της –για να μιλήσουμε με την προσφιλή στον *Δημήτρη Τσάτσο* διατύπωση– ιστορικότητα.

Η Ένωση, εν γένει, ως υπερεθνικό εγχείρημα δεν είναι τόπος μονοσήμαντων, μόνιμων, ευχερών, «γρήγορων» λύσεων και θεάσεων, γεγονός που αντανακλάται και στη δυναμική εξέλιξη, στη μορφή αλλά και στις κανονιστικές «διστακτικότητες» της ενωσιακής έννομης τάξης. Η προσέγγισή μας για την Ένωση και το Δίκαιό της οφείλει να είναι συνεπώς κατ' ανάγκη ιστορικά ανοικτή: οφείλει να αντιλαμβάνεται ότι συνιστά μια διαρκή παρατήρηση πάνω σε κάτι που *συμβαίνει,* που *γίνεται* και όχι σε κάτι που *έγινε*. Σημαντική είναι επίσης η συνειδητοποίηση ότι η ενωσιακή προσπάθεια δεν είναι κάτι υπερβατικό, εξω-χώριο και ξένο προς τα εγχώρια πολιτικά συστήματα και τις πολιτικοοικονομικές ελίτ των κρατών μελών και τις παθογένειές τους ούτε

---

[3] Α. Μεταξάς, «Μετά την Ευρώπη, τί; Πέρα από τη φενάκη της μη θνητότητας», στο: Α. Μεταξάς (επιμ.), Η κρίση του Κράτους Δικαίου – The Crisis of the Rule of Law in the EU, 2019, σ. 37 επ.

[4] Βλ. με περαιτέρω παραπομπές Α. Μεταξά, Η έκτακτη ανάγκη ως η νέα Legitimitas: Προκαταρκτικές σκέψεις για μία διεπιστημονική προσέγγιση του Ευρωπαϊκού Δικαίου, ΕφημΔΔ 6/2018, σ. 643 επ.· M. Lemke (επιμ.), Ausnahmezustand: Theoriegeschichte – Anwendungen – Perspektiven, 2017.

προφανώς μια διαδικασία αποκομμένη από τα αντανακλαστικά των ενωσιακών πολιτών.

Τα προαναφερθέντα έχουν σημαίνουσες ερμηνευτικές, μεθοδολογικές αλλά και ουσιαστικές προεκτάσεις για τη μελέτη του ενωσιακού δικαιικού συστήματος και τις προοπτικές του ευρωπαϊκού συνταγματισμού. Το ενωσιακό δίκαιο και οι επιμέρους αποφάνσεις του δεν δύναται να προσεγγίζονται ως μια παγιωμένη δομή και εικόνα, αλλά ως ένα κανονιστικό πλέγμα ρευστό, δυνάμενο να αναπλαισιώνεται από –και να αναπλαισιώνει– το πολιτικοϊστορικά δυναμικό ενοποιητικό εγχείρημα. Αυτή η διαλεκτική σχέση και διεπιστημονική ανοικτότητα[5] του ευρωπαϊκού δικαίου είναι κρίσιμη, ειδικά σήμερα σε τόσο ρευστούς, και από βιοπολιτική άποψη, καιρούς και καταστάσεις, στην εποχή των ημι-μόνιμων κρίσεων και συνθηκών «έκτακτης ανάγκης»[6].

II. Η κανονιστικότητα του αξιακού και δικαιοκρατικού προσανατολισμού της Ένωσης

Όπως η όλως πρόσφατη νομολογία του ΔΕΕ[7] δέχεται, αλλά και όπως, με κάθε συστολή ας αναφέρω, σε ανύποπτο χρόνο είχα υποστηρίξει σε γραπτά μου[8], η απευθείας κανονιστική κατοχύρωση του δικαιοκρατικού προσανατολισμού του ενωσιακού εγχειρήματος στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο, συγκεκριμένα στην ίσως πλέον κομβική, θα έλεγε κανείς «καταστατική», διάταξη του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου, το άρθρο 2 ΣΕΕ, και δη υπό

---

5 D. Grimm/A. Kemmerer/C. Möllers, "Recht im Kontext. Ausgangspunkte und Perspektiven", στο: D. Grimm/A. Kemmerer/C. Möllers (Hrsg.), Gerüchte vom Recht. Vorträge und Diskussionen aus dem Berliner Seminar Recht im Kontext, 2015, σ. 11-22.

6 Για την «έκτακτη ανάγκη» και την ανάδειξη της ευρύτερης σημασίας που έχει η νοητική επαναπρόσληψη και ερμηνευτική επαναπροσέγγιση κομβικών πολιτειολογικών όρων για την επιστήμη του ευρωπαϊκού δικαίου πρβλ. Α. Μεταξά, Η ποιοτική ιδιαιτερότητα της ενωσιακής έννομης τάξης, ό.π.· A.-B. Kaiser, "Ausnahmeverfassungsrecht" [The State of Exception in German Constitutional Law], Jus Publicum 285, 2020· C. Schmitt, Politische Theologie. Vier Kapitel zur Lehre von der Souveränität, 9th ed., 2009, σ. 43: «Der Ausnahmezustand hat für die Jurisprudenz eine analoge Bedeutung wie das Wunder für die Theologie».

7 Βλ. όλως προσφάτως τη θεμελιακή, ήδη χαρακτηριζόμενη στη βιβλιογραφία ως «ιστορική», απόφαση του ΔΕΕ, C-769/22, Επιτροπή/Ουγγαρίας, απόφαση της 21.4.2026, ECLI:EU:C:2026:326.

8 Βλ. ενδεικτικά Α. Μεταξά, Ανεξάρτητες Αρχές και Ευρωπαϊκό Δικαιοκρατικό Κεκτημένο, 2024.

μορφήν ταυτοτικής «απόφασης», με την πολιτικο-φιλοσοφική έννοια του όρου, δεν παραπέμπει σε κάποιο θεωρητικό ευχολόγιο ούτε συνιστά κάποια στερούμενη νομικής ουσίας γενικόλογη πολιτική διακήρυξη. Αντιθέτως, έχει ευρείες και συγκεκριμένες δεσμευτικές νομικές συνέπειες διαχεόμενες στο θεσμικό και νομικό εποικοδόμημα των κρατών μελών και, εν τέλει, της «ευρωπαϊκής κοινωνίας»[9].

Τούτο είναι συνεπές προς τη δομική πρόσληψη αρχής ότι η δέσμευση *υπέρ* της Ευρώπης και της ενωσιακής της προσπάθειας δεν έχει τη βάση της –ή έστω δεν την έχει σε ό,τι με αφορά εκεί *προεχόντως*– στην υλικά χρησιμοθηρική διάσταση του ενωσιακού εγχειρήματος. Ανάγεται, αντιθέτως, σε μια δεοντολογική δέσμευση προς ένα αξιακό προσανατολισμό που κατατείνει σε μια ποιοτικά διαφορετική δόμηση των ανθρωπίνων και πολιτικών σχέσεων στην ευρωπαϊκή Συμπολιτεία και *κοινωνία* στη βάση δημοκρατικής συμμετοχής, αλληλεγγύης, αλλά και ύπαρξης αποτελεσματικών και επαρκών ανεξάρτητων θεσμικών αντιβάρων[10]. Αυτή η κοινή αξιακή συσχέτιση νοηματοδοτεί την επίπονη και ιστορικά δυναμική προσπάθεια για βαθύτερη και μονιμότερη ταυτοτική σύζευξη του ενωσιακού εγχειρήματος με τους πολίτες[11]. Η παραπομπή στα υλικά οφέλη και τις οικονομικές συνέργειες της ευρωπαϊκής ενοποίησης από μόνη της δεν επαρκεί, καθότι οι διακυβεύσεις και αγωνίες είναι δομικές και βαθύτερες. Ως συχνά επισημαίνω, συμφωνώντας με βασικές σκέψεις του Δημήτρη Τσάτσου, η

---

[9] Εν σχέσει με την επιλογή του εν λόγω όρου «ευρωπαϊκή κοινωνία» ας επισημανθεί εδώ κάτι που δεν έχει ενδεχομένως επαρκώς αναδειχθεί: ο ενωσιακός νομοθέτης ομιλεί (για πρώτη φορά) στο άρθρο 2 ΣΕΕ, ήτοι ως χρονικό στίγμα: με τη Συνθήκη της Λισαβόνας, για μια κοινή ευρωπαϊκή «κοινωνία».

[10] Βλ. και τη σχετική ανάλυση του J.H.H. Weiler, "Not on Bread Alone Doth Man Liveth (Deut. 8:3; Mat 4:4): Some Iconoclastic Views on Populism, Democracy, the Rule of Law and the Polish Circumstance", στο: A. von Bogdandy/P. Bogdanowicz/I. Canor/C. Grabenwarter/M. Taborowski/M. Schmidt (Eds.), Defending Checks and Balances in EU Member States, Beiträge zum ausländischen öffentlichen Recht und Völkerrecht, 2021, σ. 4-13. Πρβλ. και G. Delanty, Inventing Europe: Idea, Identity, Reality, 1995· Idem, Formations of European Modernity. A Historical and Political Sociology of Europe, 2013.

[11] Πρβλ. F. Weber, Formen Europas. Rechtsdeutung, Sinnfrage und Narrativ im Rechtsdiskurs um die Gestalt der Europäischen Union, Der Staat 2/2016, σ. 151-179· H. Delfs, Komplementäre Integration. Grundlegung und Konstitutionalisierung des Europarechts im Kontext, 2015· F. Nicola/B. Davies (Eds.), EU Law Stories: Contextual and Critical Histories of European Jurisprudence, 2017.

συγκρότηση ταυτοτικών τόπων συνιστά μείζον διακύβευμα για την ευρωπαϊκή ενοποιητική διαδικασία αλλά και την επιστήμη του ευρωπαϊκού δικαίου ειδικότερα[12]. Ταυτότητα και πολιτική κοινωνία είναι σήμερα στην πρόσληψη του ευρωπαίου πολίτη έννοιες συνυφασμένες κατά κύριο λόγο με το εθνικό κράτος. Ζητούμενο για το ευρωπαϊκό εγχείρημα είναι συνεπώς η δημιουργία ταυτίσεων και δεσμών *και* με το ενωσιακό πεδίο και η διασύνδεση των τελευταίων με το συλλογικό και ατομικό φαντασιακό. Τι είναι η «ταυτότητα» αν όχι συγκρότηση διόδων και τόπων ασφάλειας για το άτομο σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο μέσα και από τη θέσπιση ορίων αλλά και σημείων κοινής αναφοράς[13] μέσα και από το Δίκαιο και τις καταστατικές αξιακές επιλογές που αυτό αποκρυσταλλώνει; Το αίτημα της ασφάλειας ως σύνθετη, ανθρωπολογική εν τέλει, σταθερά δεν μπορεί να υποκατασταθεί ή να υποστασιοποιηθεί μόνο από αριθμούς και οικονομικά μεγέθη, τα οποία ούτως ή άλλως δεν μπορεί πάντα να είναι ρόδινα[14]. Είναι σαφές ότι *και κάτι άλλο,* ένα πιο συμπαγές ενοποιητικό αφήγημα και συζευκτικοί τόποι χρειάζονται[15].

III. Το άρθρο 2 ΣΕΕ ως «συνταγματικός πυρήνας» του ενωσιακού εγχειρήματος

Συνεπώς, αυτή η αναγκαιότητα μιας ταυτοτικής αναπλαισίωσης και ενίσχυσης του ενοποιητικού εγχειρήματος είναι ζήτημα ζωτικό και η επιστήμη του ευρωπαϊκού δικαίου έχει εδώ κομβικό ρόλο να διαδραματίσει. Η ενωσιακή έννομη τάξη επικαθορίζεται από την επιδίωξη ενός «τέλους». Ο ιστορικά

---

12 Α. Μεταξάς, «Μετά την Ευρώπη, τι;», ό.π.

13 T. Mergel, Die Sehnsucht nach Ähnlichkeit und die Erfahrung der Verschiedenheit. Überlegungen zu einer europäischen Gesellschaftsgeschichte im 20. Jahrhundert, Archiv für Sozialgeschichte 49/2009, σ. 417-434.

14 Πρβλ. C. Belot/C. Bouillaud, Vers une communauté européenne de citoyens? Pour une approche par les sentiments, Politique européenne 3/2008, σ. 5-29· A. Littoz-Monnet, Will individual attachments amongst EU citizens turn them into Europeans? Mismatch between the EU institutional context and deliberative democracy, Politique européenne 3/2008, σ. 31-52· V. Hatzopoulos, A (More) Social Europe: A Political Crossroad or a Legal One-Way? Dialogues Between Luxembourg and Lisbon, Common Market Law Review 2005, σ. 1599-1635.

15 Βλ. τις σημαντικές σχετικές συμβολές στο: C. Franzius/C. Mayer/J. Neyer (Hrsg.), Die Neuerfindung Europas – Bedeutung und Gehalte von Narrativen für die europäische Integration, 2019.

εξελισσόμενος τελολογικός προσανατολισμός του ενωσιακού εγχειρήματος υπηρετείται από το Δίκαιο της Ένωσης, το οποίο δομείται και σε συνάρτηση με τη λειτουργική υποβοήθηση αυτής της απώτερης πολιτικής τελολογίας. Το ερώτημα ποιο είναι αυτό το «τέλος» συνιστά ένα προφανώς διαφιλονικούμενο διακύβευμα, κατ' ουσίαν βαθιά πολιτικό και ταυτοτικό, προφανώς δε και υποκείμενο στην ιστορική εξέλιξη[16]. Για άλλους λ.χ. είναι αποκλειστικά η δημιουργία και διεύρυνση της Κοινής Αγοράς, για άλλους, κάτι πολύ πιο ουσιαστικό, ήτοι η δημιουργία μιας ευρωπαϊκής Συμπολιτείας με στοιχεία μιας δημοκρατικής συζευκτικής πολιτικής ένωσης, η οποία θα στηρίζεται σ' ένα σαφές αξιακό πλαίσιο και υπόβαθρο. Στη στενή συνύφανση του ευρωπαϊκού δικαίου με το Πολιτικό[17], η σύγκλιση δια του Δικαίου σε κοινές αξιακές κατηγορίες συνιστά βασικό εργαλείο συνοχής, δηλαδή παραγωγής ταυτοτικών συζεύξεων μεταξύ των πολιτών[18].

Σε αυτό το πλαίσιο, αν κανείς ήθελε να εντοπίσει την κανονιστική διάταξη στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο, στην οποία συμπυκνώνεται σήμερα ο νομικά δεσμευτικός για τα κράτη μέλη ταυτοτικός προσανατολισμός του ενωσιακού εγχειρήματος, αλλά και, θα έλεγε κανείς, ο «*συνταγματικός πυρήνας*» του, αυτή είναι, ως προελέχθη, η διάταξη του άρθρου 2 ΣΕΕ: «*Η Ένωση βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των προσώπων που ανήκουν σε μειονότητες. Οι αξίες αυτές είναι κοινές στα κράτη μέλη εντός κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τον πλουραλισμό, την απαγόρευση των διακρίσεων, την ανοχή, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών*».

---

16 Πρβλ. N. MacCormick, Beyond the Sovereign State, Modern Law Review 1/1993, σ. 1-18.

17 Βλ. εδώ τις ενδιαφέρουσες διεπιστημονικές αναλύσεις του U. Haltern, Europarecht und das Politische, Jus Publicum 136, 2005. Πρβλ. και Α. Μεταξά, «Ευρώπη, Κρίση, "Έκτακτη Ανάγκη": Η ερμηνευτική ευθύνη και οι προκλήσεις για το ευρωπαϊκό δίκαιο», στο: Α. Μεταξάς/Ι. Pernice, Η Ευρώπη σε Κρίση, Ανάμεσα σε Δίκαιο και Πολιτική - Europa in der Krise, Zwischen Recht und Politik, 2015, σ. 13 επ.

18 Πρβλ. J. Frowein/S. Schulhofer/M. Shapiro, "The Protection of Fundamental Human Rights as a Vehicle of Integration", στο: M. Cappelletti/M. Seccombe/J. Weiler (Eds.), Book 3 Forces and Potential for a European Identity: Volume 1: Methods, Tools, and Institutions, 1986, σ. 286-344· P. Häberle, Verfassungsrechtliche Fragen im Prozeß der Europäischen Einigung, EuGRZ 1992, σ. 429-437.

Ο κεντρικός άξονας, ως προκύπτει από την εν λόγω θεμελιακή διάταξη, της κανονιστικής και αξιακής αυτοπρόσληψης της Ένωσης συγκροτείται στη βάση του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας –της dignitas, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας και του κράτους δικαίου (État de droit, Rechtsstaat[19]). Το κράτος δικαίου συνιστά βασική «αξία», πάνω στην οποία στηρίζεται το ενωσιακό οικοδόμημα, αλλά, ταυτοχρόνως, και βασική κανονιστική «αρχή», όπως ρητά αναφέρεται στο προοίμιο του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ (η ΕΕ «*ερείδεται στις αρχές της δημοκρατίας και του κράτους δικαίου*»). Αυτή η συνταγματοποίηση της δικαιοκρατικής αρχής έχει διττή κατεύθυνση: δεσμεύει την *Ένωση* και τα θεσμικά όργανά της στη μορφή μιας Rechtsgemeinschaft[20], αλλά *και* τα *κράτη μέλη* όσον αφορά την εσωτερική τους θεσμική οργάνωση[21].

Η διαπλαστική επενέργεια αυτής της κανονιστικής ακτινοβολίας της ενωσιακής προγραμματικής κατοχύρωσης της δικαιοκρατικής αρχής επί των εθνικών εννόμων τάξεων και θεσμικών συστημάτων των κρατών μελών είναι θεμελιακή. Οι επιμέρους εκφάνσεις του κράτους δικαίου δεν συνιστούν απλώς διαδικαστικές επιταγές ως προς την οργάνωση και την άσκηση της δημόσιας εξουσίας εντός της Ένωσης. Αντιθέτως, αποτελούν το μέσον της εφαρμογής και του σεβασμού της δημοκρατικής αρχής και των θεμελιωδών δικαιωμάτων εντός των κρατών μελών και της «ευρωπαϊκής κοινωνίας». Το κανονιστικό περιεχόμενο της διάταξης του άρθρου 2 ΣΕΕ εμπεριέχει όλως δεσμευτικές, και δη θεμελιακές, νομικές αρχές (Grundprinzipien)[22]. Η χρήση του όρου «αξίες» δεν παραπέμπει εν προκειμένω σε μια ρηχής κανονιστικότητας εξω-

---

[19] Βλ. τις θεμελιακές αναπτύξεις του P. Kunig, Das Rechtsstaatsprinzip. Überlegungen zu seiner Bedeutung für das Verfassungsrecht der Bundesrepublik Deutschland, 1986.

[20] Πρβλ. *A. von Bogdandy, "Jenseits der Rechtsgemeinschaft. Begriffsarbeit in der europäischen Sinn- und Rechtsstaatlichkeitskrise", EuR 4/2017, σ. 487 επ.*· L. Pech, A Union Founded on the Rule of Law: Meaning and Reality of the Rule of Law as a Constitutional Principle of EU Law, EU Constitutional Law Review 3/2010, σ. 359-396.

[21] W. Hallstein, "Die EWG – Eine Rechtsgemeinschaft (Rede zur Ehrenpromotion, Universität Padua, 12 März 1962)", στο: W. Hallstein, Europäische Reden. Herausgegeben von Thomas Oppermann unter Mitarbeit von Joachim Kohler, 1979, σ. 341-348, 343. Βλ. και F.-C. Mayer, "Europa als Rechtsgemeinschaft", στο: G.-F. Schuppert/I. Pernice/U. Haltern (Hrsg.), Europawissenschaft, 2005, σ. 429-487.

[22] A. von Bogdandy, Strukturwandel des öffentlichen Rechts - Entstehung und Demokratisierung der europäischen Gesellschaft, 2022.

νομική δεοντολογία ή ηθικολογία[23]. Δεν πρόκειται εν προκειμένω δηλαδή για κάποια κανονιστικά κενή και θεσμικά ανέξοδη εξαγγελία μιας μεταδικαιικής τελολογίας. Απόδειξη αυτού είναι η συγκρότηση εντός του πλαισίου του ιδίου του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου μηχανισμών επιτήρησης της αποτελεσματικής εφαρμογής του άρθρου 2 ΣΕΕ αλλά και συμμόρφωσης των κρατών μελών προς το περιεχόμενό του (βλ. άρθρα 3, 7, 13 και 49 ΣΕΕ). Η νομική δεσμευτικότητα του περιεχομένου του άρθρου 2 ΣΕΕ απορρέει από την προσέγγισή του ως ενωσιακού συνταγματικού πυρήνα (europäischer *Verfassungskern*) αλλά και βασικό συστατικό της *αυτονομίας* της ενωσιακής έννομης τάξης[24].

[23] Όπως ορθά επισημαίνει ο A. von Bogdandy, ό.π., στις δημοκρατικές κοινωνίες υφίσταται κατά κανόνα ένα τεκμήριο σύμπτωσης ή έστω σύγκλισης μεταξύ των διαδομένων ηθικών προσανατολισμών γενικότερης κοινωνικής απήχησης και των νομικών νορμών και δικαιικών κανόνων. Έτσι και το άρθρο 2 ΣΕΕ δεν καταγράφει εν προκειμένω αυθαιρέτως τον νομικά δεσμευτικό αξιακό προσανατολισμό της ενωσιακής πορείας. Αντιθέτως, ανάγεται σε μια ιστορική και θεσμική εμπειρία κοινής πορείας πολλών δεκαετιών εντός της Ένωσης που τον παρήγαγε. Συνεπώς και η επιλογή και εξειδίκευση αυτού του προσανατολισμού νομιμοποιείται στη βάση ενός ευρύτερου consensus και μιας πορείας ιστορικής ωρίμανσης.

[24] Βλ. με περαιτέρω παραπομπές A. Metaxas, Opinion 1/17: Autonomy of EU Legal Order and the Conflicting Context of International Investment Arbitration, European Papers – A Journal on Law and Integration 1/2021, σ. 631-644.

Η καίρια σημασία της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και της Πολιτικής Ασφάλειας για την εδραίωση της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης

Προκόπιος Παυλόπουλος

Πρόλογος*

Η βαθιά και πολύπλευρη κρίση που έχει ενσκήψει διεθνώς –με έντονα μάλιστα τα σημάδια της πολεμικής γενίκευσης ιδίως στην Μέση Ανατολή– ύστερα από την μακροχρόνια πια, προδήλως παράνομη, εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία και από την τρέχουσα σφοδρή πολεμική σύγκρουση μεταξύ αφενός ΗΠΑ και Ισραήλ και, αφετέρου, Ιράν πλήττει, και μάλιστα πολυπλεύρως, και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Τούτο δε διότι προδήλως πλήττει, ευθέως, την συνοχή της και, άρα, την προοπτική της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης, στο μέτρο που κλονίζει βασικούς πυλώνες ευόδωσης της προοπτικής αυτής. Αυτοθρόως δε πλήττει, επιπλέον και καιρίως, και την δυνατότητα να διαδραματίσει η Ευρωπαϊκή Ένωση μέσα σε αυτό το δυσοίωνο διεθνές περιβάλλον τον ρόλο, ο οποίος της αναλογεί και εκτείνεται πολύ πέραν των εδαφικών ορίων της. Αυτός είναι και ο πρόσθετος λόγος για τον οποίο, κατ᾽ εξοχήν στο πλαίσιο της σημερινής δεινής συγκυρίας, όσοι μετέχουμε στην Ευρωπαϊκή Ένωση έχοντας συνείδηση ενεργού Ευρωπαίου Πολίτη –συνείδηση που εμπνέει και τον κοινό αγώνα για την ολοκλήρωση του Ευρωπαϊκού Οικοδομήματος– οφείλουμε να κατανοούμε, και δη διαχρονικώς, ότι ο ρόλος της υπερβαίνει, εκ φύσεως λόγω της καταγωγής της, τα Κράτη-Μέλη της και τους Λαούς τους και είναι, σε μεγάλο βαθμό, πλανητικός. Με την έννοια ότι ο ρόλος αυτός είναι εν πολλοίς κρίσιμος και για την πορεία της Ανθρωπότητας, στο σύνολό της,

* Ομιλία κατά την Ημερίδα της Ακαδημίας Αθηνών με θέμα: «Διακυβέρνηση: Εθνικές Αναϊεραρχήσεις – Διεθνείς Καταναγκασμοί», 31.3.2026.

αναφορικά με την εκπλήρωση του προορισμού της υπό στοιχειώδεις όρους Ανθρωπισμού, Δημοκρατίας και Δικαιοσύνης.

Συγκεκριμένα, ο ως άνω ρόλος δεν είναι αμιγώς οικονομικός αφού η Ευρωπαϊκή Ένωση –βεβαίως επιδιώκοντας πάντοτε και την οικονομική ανάπτυξη των Κρατών-Μελών της υπό προϋποθέσεις ουσιαστικής αλληλεγγύης και ανόθευτου ελεύθερου ανταγωνισμού κατά τις θεμελιώδεις αρχές του ορθολογικού Φιλελευθερισμού– δεν δημιουργήθηκε για να κατακτήσει, με κάθε κόστος, την παγκόσμια οικονομική κορυφή. Ακόμη περισσότερο, και πάλι με βάση τις ιστορικές συνθήκες δημιουργίας της, η Ευρωπαϊκή Ένωση –οπωσδήποτε πάντοτε υπερασπιζόμενη τα σύνορα, την εδαφική ακεραιότητα και την εθνική κυριαρχία των Κρατών-Μελών, που είναι και δικά της σύνορα και δική της εδαφική ακεραιότητα– δεν είναι προορισμένη, κατ᾽ ανάγκη, να καταστεί η ισχυρότερη, παγκοσμίως, στρατιωτική δύναμη. Ακριβέστερα, η απαραίτητη και επιβεβλημένη οικονομική και στρατιωτική ισχύς της Ευρωπαϊκής Ένωσης προσδιορίζονται, ως προς την φύση τους και το μέγεθός τους, από τις απαιτήσεις και τα προτάγματα του πλανητικού ρόλου τον οποίο οφείλει να φέρει σε πέρας, σύμφωνα με τα διεθνή δεδομένα που οδήγησαν στην ίδρυσή της και στην μετέπειτα ανοδική εξέλιξή της.

Αυτός ο πλανητικός ρόλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης ο οποίος, όπως ήδη επισημάνθηκε, υπερβαίνει καταφανώς τα Κράτη-Μέλη της και τους Λαούς τους, συνίσταται κατ᾽ ουσία στο ότι –με βάση την Ιστορία της, τον Πολιτισμό της και τις εν γένει συνθήκες ανάδυσης του οράματος που προοιωνίσθηκε και προοιωνίζεται την ολοκλήρωσή της– οφείλει να εξελιχθεί στην δύναμη εκείνη, η οποία είναι σε θέση να υπερασπισθεί κρίσιμες για την Ανθρωπότητα αρχές και αξίες. Πρόκειται ιδίως για τις αρχές και τις αξίες της ειρηνικής συνύπαρξης Κρατών και Λαών, της θωράκισης της Δημοκρατίας –ειδικότερα δε της Αντιπροσωπευτικής Δημοκρατίας– και της ακώλυτης άσκησης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων του Ανθρώπου. Πρωτίστως δε των Δικαιωμάτων που συνδέονται αρρήκτως με την έννοια της Δικαιοσύνης, και προεχόντως της Κοινωνικής Δικαιοσύνης. Στο σημείο αυτό είναι ανάγκη να γίνει η ακόλουθη διευκρίνιση: Δεν προβάλλεται εδώ ο ισχυρισμός ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση κατέχει, οιονεί κληρονομικώς, το μονοπώλιο της υπεράσπισης των προμνημονευόμενων αρχών και αξιών. Είναι όμως γεγονός, ιστορικώς και πολιτισμικώς αναμφισβήτητο, ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση, με ολοκληρωμένο το Ευρωπαϊκό Οικοδόμημα, είναι η καταλληλότερη διεθνής οντότητα για να υπερασπισθεί,

με την δέουσα συνέπεια και αποτελεσματικότητα, σε παγκόσμιο επίπεδο τις αρχές και τις αξίες που προαναφέρθηκαν. Με απλές λέξεις η Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί να διαδραματίσει στο ακέραιο τον πλανητικό ρόλο της μόνον εφόσον συντελεσθεί, κατά το μέγιστο μέρος της, η οριστική εδραίωση της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης. Επιπροσθέτως, μία τέτοια αίσια κατάληξη είναι τόσο περισσότερο σημαντική όσο συντείνει, χωρίς αμφιβολία, στο να καταστεί το όλο οικοδόμημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης και πρότυπο ορθολογικής, ήτοι αποδοτικής και αποτελεσματικής, διακυβέρνησης και για τα Κράτη-Μέλη της. Γεγονός το οποίο, εν συνεχεία, μπορεί να συμβάλει αποφασιστικώς και στην ασφαλή εδραίωση της συνοχής της στο άμεσο και απώτερο μέλλον. Διότι δεν είναι από πολλές πλευρές προφανές ότι υπό τα σημερινά δεδομένα το σύστημα οργάνωσης και λειτουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης κάθε άλλο παρά χρηστικό πρότυπο διακυβέρνησης για τα Κράτη-Μέλη της μπορεί να αποτελέσει. Όλα αυτά σημαίνουν ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει χρέος να ενισχύσει τους καίριους πυλώνες, επί των οποίων είναι εφικτό να στηριχθεί η βιώσιμη Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Μεταξύ των πυλώνων αυτών περίοπτη έως δεσπόζουσα θέση κατέχει, οιονεί αυτονοήτως, εκείνος της Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και της Πολιτικής Ασφάλειας (ΚΕΠΠΑ).

Ι. Οι κρίσιμοι θεσμικοί άξονες της ΚΕΠΠΑ στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Το πόσο σημαντικός είναι ο πυλώνας της ΚΕΠΠΑ προς την ως άνω κατεύθυνση προκύπτει, με εμφατικό τρόπο, θεσμικώς από τις διατάξεις του Προοιμίου της Σύμβασης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (10η παράγραφος) κατά τις οποίες, μεταξύ άλλων, η οργάνωση και η εφαρμογή στην πράξη μίας Κοινής Εξωτερικής Πολιτικής και Πολιτικής Ασφάλειας ενισχύει την Ευρωπαϊκή Ταυτότητα και Ανεξαρτησία για την προαγωγή της Ειρήνης και της Ασφάλειας στην Ευρώπη και ανά την Υφήλιο. Το αυτό σηματοδοτούν, επίσης θεσμικώς, και οι διατάξεις του άρθρου 23 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ), κατά τις οποίες «*η δράση της Ένωσης στη διεθνή σκηνή*» –άρα και η επίτευξη του πλανητικού ρόλου της Ευρωπαϊκής Ένωσης– «*βάσει του παρόντος κεφαλαίου, έχει ως γνώμονα τις αρχές, προωθεί τους στόχους και διεξάγεται σύμφωνα με τις γενικές διατάξεις που περιλαμβάνονται στο κεφάλαιο 1*». Και τούτο διότι από τις

ως άνω διατάξεις προκύπτει, σαφώς και ανενδοιάστως, ότι η οργάνωση και εφαρμογή της ΚΕΠΠΑ αποτελεί *conditio sine qua non* για την ευόδωση του πλανητικού ρόλου της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Τις προϋποθέσεις διαμόρφωσης της ΚΕΠΠΑ θεσπίζουν οι διατάξεις των άρθρων 21 επ. της ΣΕΕ, από τις οποίες συνάγονται, μεταξύ άλλων, και τα ακόλουθα:

1. Οι κρίσιμες διατάξεις

Την πεμπτουσία αλλά και τους επιμέρους στόχους της ΚΕΠΠΑ θεσπίζουν αναλυτικώς ιδίως οι διατάξεις των άρθρων 21 παρ. 1 και 42 παρ. 1 της ΣΕΕ.

Διαγράφοντας τον γνώμονα και τον λόγο του σχεδιασμού της ΚΕΠΠΑ οι διατάξεις του άρθρου 21 παρ. 1 της ΣΕΕ ορίζουν τα εξής: «*Η δράση της Ένωσης στη διεθνή σκηνή έχει ως γνώμονα και σχεδιάζεται με στόχο να προωθεί στο ευρύτερο παγκόσμιο πλαίσιο τις αρχές που έχουν εμπνεύσει τη δημιουργία, την ανάπτυξη και τη διεύρυνσή της: Τη δημοκρατία, το κράτος δικαίου, την οικουμενικότητα και το αδιαίρετο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών, τον σεβασμό της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, τις αρχές της ισότητας και της αλληλεγγύης και τον σεβασμό των αρχών του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών και του διεθνούς δικαίου*».

Στην συνέχεια, και προβλέποντας ότι η Κοινή Πολιτική Ασφάλειας και Άμυνας βρίσκεται στον πυρήνα της ΚΕΠΠΑ, οι διατάξεις του άρθρου 42 παρ. 1 της ΣΕΕ ορίζουν τα εξής: «*Η κοινή πολιτική ασφάλειας και άμυνας αποτελεί αναπόσπαστο στοιχείο της κοινής εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας. Εξασφαλίζει στην Ένωση επιχειρησιακή ικανότητα βασισμένη σε μη στρατιωτικά και στρατιωτικά μέσα. Η Ένωση μπορεί να κάνει χρήση των μέσων αυτών σε αποστολές εκτός της Ένωσης προκειμένου να διασφαλίζει τη διατήρηση της ειρήνης, την πρόληψη συγκρούσεων και την ενίσχυση της διεθνούς ασφάλειας, σύμφωνα με τις αρχές του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών. Η εκτέλεση των καθηκόντων αυτών βασίζεται στα μέσα που παρέχουν τα κράτη μέλη*».

2. Η γραμματική και τελολογική ερμηνεία τους

Από τον συνδυασμό των διατάξεων των άρθρων 16, 21, 22, 25, 38 και 42 παρ. 3 εδ. β΄ και παρ. 7 της ΣΕΕ συντίθενται οι ρυθμίσεις εκείνες, οι οποίες προσδιορίζουν, αντιστοίχως, τα όργανα της ΚΕΠΠΑ και τις lato sensu αρμοδιότητές τους.

Τα όργανα αυτά είναι κατά κύριο λόγο (άρθρα 16, 21, 22, 38 και 42 παρ. 3 εδ. β΄ της ΣΕΕ) το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή, ο Ύπατος Εκπρόσωπος για θέματα ΚΕΠΠΑ –στην πραγματικότητα όμως μόνο για θέματα εξωτερικής πολιτικής, αφού δεν υφίσταται ακόμη οργανωμένη κοινή άμυνα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης– το Συμβούλιο Εξωτερικών Υποθέσεων, η Επιτροπή Πολιτικής Ασφάλειας και ο Ευρωπαϊκός Οργανισμός Άμυνας.

Ως προς τις κατά τις διατάξεις των άρθρων 21 επ., και ιδίως 23 επ., της ΣΕΕ αρμοδιότητες εντός του πεδίου της ΚΕΠΠΑ τα προμνημονευόμενα όργανά της, στην βάση των διατάξεων του άρθρου 25, χαράσσουν τους γενικούς προσανατολισμούς εκδίδοντας αποφάσεις που προσδιορίζουν τις δράσεις, τις οποίες αναλαμβάνει η Ευρωπαϊκή Ένωση καθώς και τις θέσεις της και τους λειτουργικούς κανόνες για την εφαρμογή των αποφάσεων ως προς τις κατά τα προεκτεθέντα δράσεις και θέσεις. Διά του τρόπου αυτού ενισχύεται, εν τέλει, και η συστηματική συνεργασία μεταξύ των Κρατών-Μελών κατά την άσκηση της πολιτικής τους, πάντοτε με έρεισμα τις κατά τις διατάξεις του άρθρου 32 της ΣΕΕ αρχές της Συνεννόησης και της Αλληλεγγύης.

3. Η έκταση των αρμοδιοτήτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Περαιτέρω οι διατάξεις του άρθρου 24 παρ. 1 της ΣΕΕ, εξειδικεύοντας αντίστοιχη πρόβλεψη του Προοιμίου κατά τ᾽ ανωτέρω, προβλέπουν ότι στην αρμοδιότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης εντός του πεδίου της ΚΕΠΠΑ εμπίπτει και ο σταδιακός καθορισμός Κοινής Αμυντικής Πολιτικής, η οποία είναι πρόσφορη για την οργάνωση ενός επαρκούς συστήματος Κοινής Άμυνας.

Άμυνας η οποία, προφανώς, είναι νοητή ως προς την τελική οργάνωσή της –και πάντοτε με την επιφύλαξη του σεβασμού της Κυριαρχίας κάθε Κράτους-Μέλους– μόνο μέσω της δημιουργίας Ένοπλων Δυνάμεων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, φυσικά με κατάλληλο συνδυασμό στρατού, ναυτικού και αεροπορίας. Αφού, κατά την σύγχρονη έννοια της αμυντικής πολιτικής, η κοινή άμυνα προϋποθέτει, ανυπερθέτως, κοινές Ένοπλες Δυνάμεις. Ένοπλες Δυνάμεις οι οποίες πρέπει να συνεργάζονται αρμονικώς με τις αντίστοιχες Ένοπλες Δυνάμεις των Κρατών-Μελών έτσι ώστε, μεταξύ άλλων, να είναι εφικτή και η πρόσφορη, ακόμη και πέραν του γράμματος και του πνεύματός τους, αξιοποίηση των επιταγών των διατάξεων του άρθρου 42 παρ. 7 της

Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κατά τις οποίες: «*Σε περίπτωση κατά την οποία κράτος μέλος δεχθεί ένοπλη επίθεση στο έδαφός του, τα άλλα κράτη μέλη οφείλουν να του παράσχουν βοήθεια και συνδρομή με όλα τα μέσα που έχουν στη διάθεσή τους, σύμφωνα με το άρθρο 51 του Καταστατικού Χάρτη των Ηνωμένων Εθνών. Αυτό δεν επηρεάζει τον ιδιαίτερο χαρακτήρα της πολιτικής ασφάλειας και άμυνας ορισμένων κρατών μελών*».

Ειδικότερα, και κατά την στοιχειώδη έννοια της κοινής άμυνας των διατάξεων του άρθρου 24 παρ. 1 της ΣΕΕ, η υπεράσπιση Κράτους-Μέλους το οποίο έχει δεχθεί ένοπλη επίθεση στο έδαφός του θα καταστεί πλήρως αποτελεσματική όταν δεν θα εξαρτάται από την περιστασιακή σύμπραξη των Ένοπλων Δυνάμεων των λοιπών Κρατών-Μελών, όπως συμβαίνει σήμερα π.χ. με τον κατά τα ως άνω μηχανισμό των διατάξεων του άρθρου 42 παρ. 7 της ΣΕΕ που στηρίζεται στην λεγόμενη «*ρήτρα αλληλεγγύης*» η οποία θα λειτουργεί βεβαίως, εν πάση περιπτώσει, οπωσδήποτε όμως επικουρικώς. Αλλά όταν θα βασίζεται οργανωτικώς και επιχειρησιακώς σε μία ολοκληρωμένη μορφή «*Ευρωστρατού*», δηλαδή μία ολοκληρωμένη μορφή Ένοπλων Δυνάμεων της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Πολλώ μάλλον αφού, κατά την ερμηνεία των διατάξεων του άρθρου 51 του Καταστατικού Χάρτη του ΟΗΕ –που κατά τις προεκτεθείσες διατάξεις του άρθρου 42 παρ. 7 της ΣΕΕ αποτελούν πλέον και μέρος του Ευρωπαϊκού Κεκτημένου– γίνεται δεκτό, ιδίως μετά το 2000, από τον Γενικό Γραμματέα του ΟΗΕ ότι η ρήτρα συνδρομής για την αμοιβαία αμυντική σύμπραξη μπορεί να ενεργοποιείται όχι μόνον όταν ένα Κράτος-Μέλος πλήττεται, κατά κυριολεξία, από ένοπλη επίθεση στο έδαφός του. Αλλά και όταν στοιχειοθετούνται συνθήκες απειλής χρήσης βίας ή έστω και επικείμενης απειλής, τις οποίες προκαλεί τρίτο κράτος με συμπεριφορά του που παραβιάζει καταδήλως τις διατάξεις του Διεθνούς Δικαίου.

ΙΙ. Η ΚΕΠΠΑ στον αστερισμό της θεσμικής και πολιτικής «*ατροφίας*»

Όμως, και παρά την αδιάστικτη διατύπωση των διατάξεων των προμνημονευόμενων άρθρων 21 επ. της ΣΕΕ, ιδίως από τότε που δημιουργήθηκε και άρχισε να λειτουργεί πλήρως το όλο πλαίσιο, θεσμικό και οικονομικό, της Ευρωζώνης –όταν δηλαδή το ενδιαφέρον των Ευρωπαϊκών Θεσμών στράφηκε, κατά γενικώς παραδεδεγμένη προτεραιότητα, σε αυτή την οπωσδήποτε θεμελιώδη πλευρά της όλης πολιτικής της Ευρωπαϊκής Ένωσης– ατόνησαν

σημαντικοί αρμοί της υπό την ευρεία του όρου έννοια Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης. Μεταξύ αυτών και ο αρμός της ΚΕΠΠΑ, κατά το γράμμα και το πνεύμα των κατά τ᾽ ανωτέρω διατάξεων της ΣΕΕ.

1. Η διαχρονική οπισθοδρόμηση

Διότι είναι γεγονός ότι έκτοτε σε ουδεμία μεγάλη διεθνή κρίση η Ευρωπαϊκή Ένωση επιδίωξε και, φυσικά, κατάφερε να εμφανισθεί πειστικώς στο διεθνές γίγνεσθαι ως υπολογίσιμη, από πλευράς εξωτερικής πολιτικής και πολιτικής ασφάλειας, πλανητική δύναμη, αξιοποιώντας τους μηχανισμούς της ΚΕΠΠΑ, όπως αυτοί προβλέπονται, και μάλιστα εκτενώς, μέσα στο θεσμικό πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Έννομης Τάξης σύμφωνα με τις ρυθμίσεις των άρθρων 21 επ. της ΣΕΕ.

Μία τέτοια κατάσταση δεν φαινόταν να έχει τόσο μεγάλες επιπτώσεις για το κύρος του Ευρωπαϊκού Οικοδομήματος όσο οι ΗΠΑ –και, κατ᾽ επέκταση, το ΝΑΤΟ– αντιμετώπιζαν την Ευρωπαϊκή Ένωση ως ισότιμο εταίρο στην διεθνή σκηνή, αφήνοντάς της μάλιστα το περιθώριο να αναπτύσσει και την δική της πολιτική, σύμφωνα με τα δικά της γεωπολιτικά και οικονομικά συμφέροντα, έναντι Κρατών που η πέραν του Ατλαντικού υπερδύναμη θεωρούσε κατά τις περιστάσεις ως «*αντιπάλους*». Ίσως δε αυτό να λειτούργησε και ως μία άκρως αρνητική αυταπάτη των ιθυνόντων της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε ό,τι αφορά την προετοιμασία θέσης σε πλήρη λειτουργία των μηχανισμών συνολικής ενεργοποίησης της ΚΕΠΠΑ.

Τούτο κατέστη ορατό και σαφές όταν πλέον η κατάσταση ισορροπίας και αμοιβαίου σεβασμού άρχισε να αλλάζει εμφανώς ήδη κατά την πρώτη προεδρία του Ντόναλντ Τραμπ στις ΗΠΑ –ενώ εδραιώνεται οριστικώς κατά την δεύτερη θητεία του– γεγονός το οποίο μάλλον υποτίμησαν σε μία πρώτη φάση οι αρμόδιοι Ευρωπαϊκοί Θεσμοί. Και έτσι δεν έκριναν σκόπιμο να αναπτύξουν, από τότε και εγκαίρως, τα δικά τους επιχειρησιακά αντισώματα και αντανακλαστικά στο πεδίο της ΚΕΠΠΑ, μάλλον θεωρώντας ότι πρόκειται για περιστασιακή στροφή της Αμερικανικής πολιτικής. Για όλους αυτούς τους λόγους σήμερα η Κοινή Εξωτερική Πολιτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης πάσχει από μία χρόνια και διαβρωτική χαλαρότητα, η οποία της αφαιρεί την απαιτούμενη ικμάδα συνοχής για να θεωρηθεί αρκούντως αποτελεσματική. Όσο για την Κοινή Άμυνα, δεν έχει αποκτήσει ακόμη έστω και σπαργανώδη

υπόσταση, προδήλως λόγω του ότι δεν έχουν καν ενεργοποιηθεί οι στοιχειώδεις μηχανισμοί οργάνωσης και λειτουργίας της.

2. Ο ανεπίτρεπτος αιφνιδιασμός

Έτσι όμως η προκλητική εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία –όπως, εν μέρει τουλάχιστον, και η πρόσφατη έκρηξη των πολεμικών επιχειρήσεων στην Μέση Ανατολή– όχι μόνον αιφνιδίασαν, κατ᾽ ουσίαν ολοκληρωτικώς, την Ευρωπαϊκή Ένωση. Αλλά και την βρήκαν παντελώς ανέτοιμη, ιδίως από πλευράς οργάνωσης και λειτουργίας των θεσμικών και πολιτικών αξόνων της ΚΕΠΠΑ, να συγκροτήσει εγκαίρως την δική της αντίδραση απέναντι σε αυτή την, πλανητικής οπωσδήποτε εμβέλειας, αλλαγή. Αλλαγή, η οποία έφερε πάλι την Υφήλιο αντιμέτωπη με μία δραματική συγκυρία διεθνούς έντασης που, όπως όλα δείχνουν σήμερα, αποκτά «*θερμές*» διαστάσεις με τάσεις ανεξέλεγκτης γενίκευσης. Συγκεκριμένα:

Από την μία πλευρά όλα τα αρμόδια όργανα της ΚΕΠΠΑ, από το Ευρωπαϊκό Συμβούλιο και την Ευρωπαϊκή Επιτροπή έως τον αρμόδιο Ύπατο Εκπρόσωπο, το Συμβούλιο Εξωτερικών Υποθέσεων και τον Ευρωπαϊκό Οργανισμό Άμυνας, αντιμετώπισαν με έκδηλη αμηχανία –κατά την επιεικέστερη εκδοχή– την εισβολή της Ρωσίας στην Ουκρανία. Και, από την άλλη πλευρά και συνακόλουθα, ουδεμία σημαντική και πρόσφορη για τα συμφέροντα και τους στόχους της Ευρωπαϊκής Ένωσης στρατηγική κατάφεραν να διαμορφώσουν, προκειμένου να την θωρακίσουν αποτελεσματικώς έναντι των πολλαπλών επώδυνων επιπτώσεων της έκρηξης πολέμου σε Ευρωπαϊκό, *lato sensu*, έδαφος. Και μάλιστα σε έδαφος Κράτους που προοριζόταν, από καιρό, να καταστεί μέλος της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και μέλος του ΝΑΤΟ.

Το αυτό παρατηρείται, περίπου, σήμερα και σε ό,τι αφορά τις δραματικές πολεμικές επιχειρήσεις στην Μέση Ανατολή ύστερα από την επίθεση ΗΠΑ και Ισραήλ εναντίον του Ιράν: Κατ᾽ αποτέλεσμα δεν ενεργοποιήθηκαν οι μηχανισμοί της ΚΕΠΠΑ ως προς την πολιτική ασφάλειας, υπό την έννοια ότι δεν υπήρξε προετοιμασία και παρέμβαση μίας Ευρωπαϊκής στρατιωτικής δύναμης που, ούτως ή άλλως, δεν βρίσκεται ακόμη ούτε στα «*σκαριά*». Απλώς διαμορφώθηκε μία αρχή ενεργοποίησης του μηχανισμού του άρθρου 42 παρ. 7 της ΣΕΕ σχετικά με την «*ρήτρα αλληλεγγύης*» υπέρ της Κυπριακής Δημοκρατίας. Και δη αρχή ενεργοποίησης με συμμετοχή ορισμένων και μόνο

Κρατών-Μελών, και για την ακρίβεια της Ελλάδας, της Γαλλίας, της Ιταλίας, της Ισπανίας και των Κάτω Χωρών.

3. Το αρνητικό αποτέλεσμα

Το άκρως αρνητικό αποτέλεσμα ήταν, και παραμένει πάντοτε, η εν προκειμένω αδιανόητη αδρανοποίηση της ΚΕΠΠΑ –καθώς και η συνακόλουθη αδρανοποίηση των αρμόδιων οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης– να καταλήγει, μεταξύ άλλων:

Στο να καταστεί, για μία ακόμη φορά, η Ευρωπαϊκή Ένωση ουραγός των γεωστρατηγικών αποφάσεων των ΗΠΑ, οι οποίες μάλιστα περιθωριοποιούν πια και το ΝΑΤΟ απειλώντας έως και με αποχώρηση από αυτό. Τούτο δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση έπρεπε να αντιδράσει εντελώς μονομερώς και με αποκλειστικό γνώμονα τους δικούς της στόχους και τα δικά της συμφέροντα. Όμως είναι κάτι παραπάνω από προφανές ότι για να υπερασπισθεί το πολιτικό και θεσμικό της κύρος παγκοσμίως ήταν υποχρεωμένη να μετάσχει, υπό συνθήκες έκτακτης ανάγκης, ισοτίμως έναντι των ΗΠΑ στην λήψη των αναγκαίων και αποτελεσματικών συλλογικών αποφάσεων. Και αυτό προκειμένου να αποσοβηθούν, στο μέτρο του εφικτού, οι τεράστιες πολιτικοοικονομικές συνέπειες δύο πολέμων, των οποίων μάλιστα η διάρκεια προβλέπεται μακρά και η μετέπειτα εξέλιξη πολλαπλώς απρόβλεπτη.

Στο να πληρώνει η Ευρωπαϊκή Ένωση βαρύτατο τίμημα κυρίως σε οικονομικό επίπεδο, πρωτίστως λόγω της μακροχρόνιας ενεργειακής εξάρτησης από την Ρωσία, είτε πρόκειται για την προμήθεια πετρελαίου είτε, ιδίως, για την προμήθεια φυσικού αερίου. Ένα τίμημα το οποίο θα συνιστά, για μεγάλο χρονικό διάστημα, κυκλώπειο βάρος πάνω στην Ευρωπαϊκή Οικονομία και, επέκεινα, στην Ευρωζώνη. Της οποίας οι εν γένει δομικές αδυναμίες είναι εμφανείς και άκρως επιζήμιες, εξαιτίας του ότι ήταν και παραμένει μία μάλλον ασταθής Νομισματική Ένωση, δίχως τις, ουσιαστικώς υπαρξιακές, εγγυήσεις μίας αντίστοιχης και στέρεης Οικονομικής Ένωσης. Και το ως άνω τίμημα καθίσταται ολοένα και περισσότερο επώδυνο αν αναλογισθεί κανείς, με βάση και τις πρόσφατες εξελίξεις, ότι μπροστά στον κίνδυνο πραγματικής κατάρρευσης των οικονομιών τους πολλά Κράτη-Μέλη –με αρνητική πρωταγωνίστρια την Γερμανία– αρχίζουν να παίρνουν, κατά τρόπο σπασμωδικό και άναρχο και επιπλέον μονομερώς και αυθαιρέτως, οικονομικά και άλλα μέτρα

ως εάν δεν αποτελούν Κράτη-Μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης και του σκληρού πυρήνα της, της Ευρωζώνης. Ας σημειωθεί δε ότι οι πολεμικές επιχειρήσεις στην Μέση Ανατολή και η εν γένει αστάθεια που θα προκύψει στην ευρύτερη περιοχή και μετά την λήξη των εχθροπραξιών επιδεινώνουν ακόμη περισσότερο τις προοπτικές επιβάρυνσης, με γεωμετρική μάλιστα πρόοδο, του κατά τ᾽ ανωτέρω τιμήματος για την Ευρωπαϊκή Ένωση και τα Κράτη-Μέλη της.

4. Η τεκμηρίωση

Τα όσα παρατέθηκαν, έστω και ενδεικτικώς, αρκούν για να καταδείξουν, φυσικά μεταξύ άλλων, πως η ανυπαρξία της ΚΕΠΠΑ σε μία τέτοια δραματική κρίση έχει κλονίσει –και συνεχίζει να κλονίζει– επικινδύνως την συνοχή της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Και υπό τις συνθήκες αυτές οδηγεί το εμβληματικό εγχείρημα της Ευρωπαϊκής Ενοποίησης και της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης σε καταλυτική στασιμότητα ή, ακόμη χειρότερα, σε μία υπονομευτική οπισθοδρόμηση.

Επιπροσθέτως, το κύρος της Ευρωπαϊκής Ένωσης, εκ του ότι το μέλλον της και η προοπτική της φαίνεται πλέον να εξαρτώνται από αποφάσεις που λαμβάνονται ερήμην της –συνήθως πέραν του Ατλαντικού– έχει ήδη πληγεί στον πυρήνα του. Και κάπως έτσι γινόμαστε πια μάρτυρες του φαινομένου τρίτες, περιθωριακές χώρες, με ανύπαρκτη δημοκρατική υποδομή και ευαισθησία που δρουν συχνά ως ταραξίες της Διεθνούς Κοινότητας παραβιάζοντας καταφώρως το Διεθνές Δίκαιο –με πιο χαρακτηριστικό και αντιπροσωπευτικό παράδειγμα την Τουρκία– να αντιμετωπίζουν την Ευρωπαϊκή Ένωση και τους Θεσμούς της με ιταμό τρόπο. Και το χειρότερο είναι ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση τηρεί έναντι των Χωρών αυτών μία στάση ανοχής, αποφεύγοντας να τους επιβάλει έστω και τις κυρώσεις εκείνες οι οποίες εμπίπτουν στο πεδίο της αρμοδιότητας των οργάνων της. Κάτι που στην περίπτωση της Κυπριακής Δημοκρατίας παίρνει διαστάσεις πρόκλησης, αν αναλογισθεί κανείς ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση παρακολουθεί αδρανής το φαινόμενο να συνεχίζεται, για πάνω από μισό αιώνα, η κατοχή του ενός τρίτου του εδάφους ενός Κράτους, το οποίο εδώ και πάνω από 20 χρόνια είναι πλήρες Κράτος-Μέλος της.

Συμπερασματικώς: Σε μία τόσο κρίσιμη εποχή και συγκυρία, κατά τις οποίες η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει την μοναδική ευκαιρία να αναδειχθεί όχι μόνον σε εγγυήτρια της υπόστασής της και της υπόστασης των Κρατών-Μελών της

αλλά και σε υπολογίσιμη πλανητική δύναμη για την εμπέδωση, κατά την Ιστορία της και τον Πολιτισμό της, της Ειρήνης και της Δικαιοσύνης παγκοσμίως, οι Θεσμοί της, με απτό δείγμα γραφής την ΚΕΠΠΑ, εξακολουθούν να τελούν σε μία κατάσταση πολιτικής «*χειμέριας νάρκης*». «*Sic transit gloria Unionis Europaeae*»!

Επίλογος

Συνοψίζοντας τα δεδομένα της ανάλυσης που προηγήθηκε πρέπει να γίνει δεκτό ότι, ιδίως στο πλαίσιο της σύγχρονης παγκόσμιας αναταραχής που απειλεί τον Άνθρωπο, την Ειρήνη και την Δημοκρατία, είναι αδιανόητο για την Ευρωπαϊκή Ένωση να συνεχίζει μία τέτοια διολίσθηση στην διεθνή σκηνή. Είναι λοιπόν ανάγκη, εδώ και τώρα, να ολοκληρώσει, με ταχύτατους ρυθμούς, το ημιτελές Ευρωπαϊκό Οικοδόμημα.

Το οφείλει, πρωτίστως, στους Ιδρυτές της. Οι οποίοι οραματίσθηκαν – χωρίς βεβαίως να αιθεροβατούν– μία Ενωμένη Ευρώπη προκειμένου να μην βιώσουμε ξανά τους εφιάλτες ενός Τρίτου, οπωσδήποτε μοιραίου για την Ανθρωπότητα, Παγκόσμιου Πολέμου. Το οφείλει, επίσης, στους Λαούς της και στον Πολιτισμό της. Τους οποίους πρέπει να υπερασπισθεί, στο ακέραιο, απέναντι στις τραυματικές, γι᾽ αυτούς και για την ευρωπαϊκή ταυτότητα, προκλήσεις τρίτων που πλήττουν την ευρωπαϊκή αξιοπρέπεια και υπερηφάνεια. Και είναι από πρόδηλο έως αυτονόητο ότι προς αυτή την κατεύθυνση η Ευρωπαϊκή Ένωση πρέπει να οργανώσει και την ΚΕΠΠΑ, στο σύνολό της, όπως προβλέπουν και επιτάσσουν οι διατάξεις των άρθρων 21 επ. της ΣΕΕ. Όχι βεβαίως υπό την έννοια της οργάνωσης ενός επιθετικού βραχίονα, αλλά ως αμιγώς μέσου υπεράσπισης τόσο των Κρατών-Μελών της όσο και του πλανητικού ρόλου της, ιδίως σε ό,τι αφορά την εμπέδωση της Ειρήνης διεθνώς και, κατ᾽ επέκταση, του επιβεβλημένου σεβασμού του Διεθνούς Δικαίου και της Διεθνούς Νομιμότητας. Η ανάγκη αυτή εμφανίζεται σήμερα τόσο περισσότερο επιτακτική όσο το Διεθνές Δίκαιο αποσυντίθεται κανονιστικώς, με βασική αιτία την αντίστοιχη αποδυνάμωση των κυρωτικών μηχανισμών που θα μπορούσαν, υπό άλλες συνθήκες και προϋποθέσεις, να θωρακίσουν επαρκώς την εφαρμογή του και τον σεβασμό του σε διεθνή κλίμακα. Η, έστω και ατελής όπως επεξηγήθηκε προηγουμένως, ενεργοποίηση του μηχανισμού της «*ρήτρας αλληλεγγύης*» του άρθρου 42 παρ. 7 της ΣΕΕ στην περίπτωση της

Κυπριακής Δημοκρατίας ενόψει του πολέμου που σοβεί στην Μέση Ανατολή μπορεί και πρέπει να αξιοποιηθεί ως μία αφετηρία εν προκειμένω. Ήτοι ως έναυσμα, το οποίο είναι σε θέση να καταδείξει εναργώς πως η εφαρμογή στην πράξη της αρχής της Αλληλεγγύης –αρχής θεμελιώδους, τόσο κατά το πρωτογενές όσο και κατά το παράγωγο Ευρωπαϊκό Δίκαιο, για την Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση– μεταξύ των Κρατών-Μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, κατ' εξοχήν όταν τελεί σε κατάσταση μέγιστης διακινδύνευσης μέσα στην δίνη των κάθε είδους πολεμικών επιχειρήσεων, μπορεί να επιτευχθεί ευχερέστερα και πιο αποτελεσματικά όταν η ενεργοποίηση της «*ρήτρας αλληλεγγύης*» του άρθρου 42 παρ. 7 της ΣΕΕ θα βασίζεται όχι στην ευκαιριακή συμβολή κάθε Κράτους-Μέλους. Αλλά πολύ περισσότερο όταν παίρνει «*σάρκα και οστά*» επί του εκάστοτε πεδίου μέσω ενός στιβαρού βραχίονα ολοκληρωμένου και πολυδιάστατου συστήματος Ένοπλων Δυνάμεων της ίδιας της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Καταλήγω με μία έκκληση που θυμίζει, τηρουμένων φυσικά των ιστορικών και άλλων αναλογιών, την ανάγκη υπεράσπισης της «*παρακμάζουσας Ευρώπης*», παραπέμποντας και σε γενικότερες σκέψεις τις οποίες διατύπωσε ο Raymond Aron στο περίφημο παλαιότερο αλλά πάντα επίκαιρο δοκίμιό του, «*Plaidoyer pour l'Europe décadente*»: Πρέπει να αγωνισθούμε για την Ευρωπαϊκή Ένωση. Και πρέπει να υπερασπισθούμε την Ευρωπαϊκή Ένωση κάνοντας πράξη την Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση. Άρα την ολοκλήρωση του Ευρωπαϊκού Οικοδομήματος, κατά τους στόχους των Ιδρυτών της και κατά το γράμμα και το πνεύμα των Καταστατικών Συνθηκών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Το χρέος αυτό αναλογεί όχι μόνο σε εκείνους, οι οποίοι ηγούνται είτε στην Ευρωπαϊκή Ένωση είτε στα Κράτη-Μέλη της. Αναλογεί σε όλους, ανεξαιρέτως, τους συνειδητοποιημένους Πολίτες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, οι οποίοι ως μέλη μίας ενεργού Ευρωπαϊκής Ένωσης Πολιτών οφείλουν να έχουν –άρα οφείλουμε να έχουμε– κατά νου ότι, με βάση την Ιστορία της και την προοπτική της, είναι και είμαστε και Πολίτες του Κόσμου. Κατά συνέπεια, η συντέλεση της Ευρωπαϊκής Ολοκλήρωσης είναι χρέος μας και έναντι της Ανθρωπότητας, προκειμένου να υπερασπισθούμε, σε παγκόσμια κλίμακα, τον Άνθρωπο, τον Ανθρωπισμό, την Δημοκρατία και την Δικαιοσύνη. Σε τελική δε ανάλυση, προκειμένου να υπερασπισθούμε την Ιστορία μας και τον Πολιτισμό μας. Πέραν δε αυτών το πρόταγμα της ολοκλήρωσης του Ευρωπαϊκού Οικοδομήματος αφορά, κατ' αποτέλεσμα, την ίδια την

συνοχή του Ευρωπαϊκού Οικοδομήματος, αν ληφθεί υπόψη ότι μόνον έτσι η Ευρωπαϊκή Ένωση μπορεί να αποτελέσει πρόσφορο υπόδειγμα και για την ορθολογική δόμηση ενός προτύπου διακυβέρνησης των Κρατών-Μελών της, καθιστώντας με τον τρόπο αυτό την κοινή μας alma mater και πάλι ελκυστική όχι μόνο γι᾽ αυτά, αλλά και για όσα Κράτη θα ήθελαν να ενταχθούν μελλοντικώς στη χορεία της. Κάθε εφησυχασμός και, πολύ περισσότερο, κάθε συμβιβασμός με την σημερινή, δυσοίωνη, κατάσταση και προοπτική της Ευρωπαϊκής Ένωσης σε ό,τι αφορά την Ευρωπαϊκή Ενοποίηση και την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση είναι ανεπίτρεπτος. Όλως αντιθέτως, ας υιοθετήσουμε το παράδειγμα αντίστασης του Jean Bérenger στο κλασικό πια θεατρικό έργο «*Rhinocéros*» του Eugène Ionesco. Και ας διδαχθούμε από την ρήση του Paul Bourget: «*Πρέπει να μάθουμε να ζούμε όπως σκεπτόμαστε. Διαφορετικά, αργά ή γρήγορα, θα μάθουμε να σκεπτόμαστε όπως ζούμε*».

Ενωσιακό και εθνικό δίκαιο: σύνθεση αντί σύγκρουσης

Παναγιώτης Σκουρής

Εισαγωγή: Το κρίσιμο ζήτημα

Από την πρώτη στιγμή της δημιουργίας των (τότε) Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και συνακόλουθα της θέσπισης του ενωσιακού δικαίου, τέθηκε προφανέστατα το ζήτημα της θέσης του στην ιεραρχία των κανόνων δικαίου. Θα πρέπει βέβαια εδώ να υπενθυμίσουμε ότι η Ευρωπαϊκή Ένωση, τόσο στη σημερινή όσο και στην αρχική της μορφή, αποτελεί ίσως τον μοναδικό υπερεθνικό διεθνή οργανισμό, πράγμα το οποίο συνοπτικά συνεπάγεται ότι παράγει δίκαιο, το οποίο διεκδικεί άμεση εφαρμογή στα κράτη μέλη του.

Δεν θα ήταν υπερβολή στο σημείο αυτό να προβάλει κανείς την άποψη ότι οι σχέσεις του ενωσιακού και του εθνικού δικαίου, κατά μία έννοια, περιλαμβάνουν ακόμα και το στοιχείο της σύγκρουσης ή, ηπιότερα, της διαχείρισης. Το κρίσιμο βέβαια ζήτημα είναι πώς γίνεται εν τέλει η εφαρμογή του ενωσιακού κανόνα δικαίου, όταν εμφιλοχωρεί αυτή η σύγκρουση. Το ζήτημα με άλλα λόγια δεν είναι μόνο θεωρητικό και επιστημονικό, αλλά έχει και θεμελιώδη πρακτική σημασία τόσο για τα κράτη μέλη όσο και για τους πολίτες τους.

Ο σκοπός της παρούσας μελέτης είναι να αναδείξει ως διέξοδο στο ζήτημα της σύγκρουσης αυτής τη σύνθεση, λαμβάνοντας σαφέστατα υπόψη τις βασικές αρχές του ενωσιακού δικαίου και της λειτουργίας της εσωτερικής αγοράς, αλλά και την εκατέρωθεν επιρροή που ασκεί το ένα σύστημα δικαίου στο άλλο. Στην πραγματικότητα, θα μπορούσε κανείς να πει ότι η σύνθεση αυτή δεν είναι μια απλή πρόταση, αλλά και μία πρακτική, η οποία είναι παρούσα κατά την εξέλιξη της ίδιας της Ένωσης και μάλλον αποτελεί μία εφαρμοζόμενη πρακτική.

I. Η εκχώρηση αρμοδιοτήτων και κυριαρχίας προς την Ένωση

Η συμμετοχή του κράτους μέλους στην Ευρωπαϊκή Ένωση εξαρχής θέτει, και

μάλιστα με τρόπο επιτακτικό, το ζήτημα της εκχώρησης μέρους των εθνικών αρμοδιοτήτων. Είναι κεντρικό σημείο της σχέσης μεταξύ εθνικής συνταγματικής τάξης και ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης. Οι ελληνικές συνταγματικές προβλέψεις θέτουν τα όρια και τους μηχανισμούς, με τους οποίους η χώρα μπορεί να συνυπογράψει την ευρωπαϊκή νομοθεσία, διασφαλίζοντας ταυτόχρονα τη δημοκρατική νομιμοποίηση, τη λαϊκή κυριαρχία και τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Η προοπτική της μεταβίβασης αυτής, ειδικά σε πεδία όπου η Ένωση έχει αρμοδιότητα, πρέπει να αξιολογείται όχι μόνο με βάση την ενωσιακή νομοθεσία αλλά και σε σχέση με το Σύνταγμα και τη συνταγματική παράδοση του κάθε κράτους μέλους. Αυτό συνεπάγεται διακριτό ρόλο του νομοθετικού σώματος, της δημόσιας διοίκησης και των ελληνικών δικαστηρίων στην παρακολούθηση και τον έλεγχο εφαρμογής.

Το ενωσιακό δίκαιο έχει δεσμευτικό χαρακτήρα για τα κράτη μέλη και ως εκ τούτου οι διατάξεις του απαιτούν εφαρμογή και υπερισχύουν του εθνικού δικαίου. Η ελληνική πρακτική ομαλοποιεί τη συμμόρφωση με τους ευρωπαϊκούς κανόνες, από τη μια ενισχύοντας την ενιαία αγορά και από την άλλη εξασφαλίζοντας ότι οι εσωτερικές πράξεις δεν παραβιάζουν το Σύνταγμα και τα θεμελιώδη δικαιώματα.

Το ελληνικό Σύνταγμα ρυθμίζει τα σχετικά με το ζήτημα αυτό με το άρθρο 28[1]. Τούτο συνδέει τη διεθνή συνεργασία με τη δυνατότητα μεταβίβασης αρμοδιοτήτων και ορίζει τις προϋποθέσεις για τη δημοκρατική νόμιμη διαχείριση αυτών των μεταβιβάσεων.

Η μεταβίβαση αρμοδιοτήτων πρέπει να διέπεται από σαφείς, δημοκρατικά ελεγμένες διαδικασίες με τη νομοθετική κύρωση ή ειδικές διατάξεις, εξασφαλίζοντας τη λαϊκή κυριαρχία και τη λογοδοσία.

Ως εκ τούτου, θα πρέπει να συνάδει και με το Σύνταγμα και τα θεμελιώδη δικαιώματα και, όπως θα δούμε και στη συνέχεια, οι εθνικοί δικαστές διατηρούν το δικαίωμα να ελέγχουν πιθανές παραβιάσεις.

---

[1] Ε. Βενιζέλος, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, 2021, σ. 169 επ.· Τ. Ηλιοπούλου-Στράγγα, Ελληνικό Σύνταγμα και Ευρωπαϊκή Ενοποίηση. Κριτική θεώρηση των σχέσεων πριν και μετά τη Συνθήκη του Μάαστριχτ, 1996, σ. 42 επ.· Δ. Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Α΄, Θεωρητικό Θεμέλιο, 2022 (e-book ελεύθ. πρόσβασης στο epoliteia.gr), σ. 345 επ.· Χ. Τσιλιώτης, στο: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Ι. Τασόπουλος (επιμ.), Σύνταγμα, Ερμηνεία κατ' άρθρο, 2024, σ. 577 επ.· Κ. Χρυσόγονος, Συνταγματικό Δίκαιο, 2022, σ. 227 επ.

Κατά συνέπεια, τα δικαστήρια παίζουν κρίσιμο ρόλο ως θεματοφύλακες της συνταγματικής τάξης και της εφαρμογής ευρωπαϊκών κανόνων στο εθνικό δίκαιο.

ΙΙ. Η φύση και ο χαρακτήρας της Ευρωπαϊκής Ένωσης

1. Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως (υπερεθνικός) διεθνής οργανισμός

Το ζήτημα της φύσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης λόγω των ιδιαιτεροτήτων που τούτη παρουσιάζει είναι κάτι το οποίο έχει απασχολήσει την επιστήμη ήδη από την ίδρυση των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Ειδικότερα, το ζήτημα που φαίνεται να απασχολεί περισσότερο την εποχή εκείνη είναι ο προσδιορισμός της νομικής της φύσης.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι Κοινότητες αντέταξαν στο παραδοσιακό μοντέλο των μέχρι την εποχή της ίδρυσής τους γνωστών μορφών συνεργασίας των κρατών σε διεθνές επίπεδο μία νέα και σαφώς διαφοροποιημένη μέθοδο συνεργασίας. Μέχρι τότε η παραδοσιακή μορφή της συνεργασίας αυτής, η διακυβερνητική συνεργασία, διέπεται από το παραδοσιακό διεθνές δίκαιο και βασίζεται κατά μείζονα λόγο στη σχετική βούληση των κρατών μελών να μετάσχουν σε αυτή[2]. Προφανώς σε αυτό το πλαίσιο κυρίαρχο τόνο διαθέτει και διαμορφωτής του συνολικού πλαισίου είναι το κυρίαρχο κράτος, το οποίο συνεργάζεται με τα υπόλοιπα, χωρίς να αφίσταται από ή να χάνει μέρος της κυριαρχίας του. Οι διακυβερνητικοί ή αλλιώς διακρατικοί διεθνείς οργανισμοί δεν υποκαθιστούν με κανέναν τρόπο τις αρχές των κρατών μελών. Επίσης, οι πράξεις και οι αποφάσεις τους δεν επιφέρουν άμεσα αποτελέσματα στο εσωτερικό των κρατών μελών. Τα κράτη μέλη προφανώς και αναλαμβάνουν υποχρεώσεις με δεδομένη την οικειοθελή συμμετοχή τους σε αυτούς, ωστόσο το βασικό στοιχείο είναι ότι η δική τους βούληση είναι κυρίαρχη και δεν φαίνεται να υπάρχει δυνατότητα επιβολής άμεσης ισχύος των σχετικών αποφάσεων. Άρα η συμμόρφωση επαφίεται στην καλή προαίρεση των συμμετεχόντων κρατών μελών, η οποία βασίζεται στην απόφασή τους να συνεργαστούν μέσω αυτής της οδού[3].

---

[2] Ε. Σαχπεκίδου, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, 2021, σ. 27.

[3] Μ. Σαρηγιαννίδης, στο: Π. Νάσκου-Περράκη/Κ. Αντωνόπουλος/Μ. Σαρηγιαννίδης, Διεθνείς Οργανισμοί, 2024, σ. 59.

Εκ διαμέτρου αντίθετη είναι η περίπτωση όπου ένας διεθνής οργανισμός παράγει πράξεις, οι οποίες αναπτύσσουν άμεσο αποτέλεσμα στο εθνικό δίκαιο των κρατών μελών και με τον τρόπο αυτό ασκούν σαφή επιρροή στην κυριαρχία τους και μάλλον την περιορίζουν. Τέτοιο παράδειγμα αποτελεί αναμφίβολα η Ευρωπαϊκή Ένωση, ήδη από την ίδρυσή της υπό τη μορφή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Ο λόγος είναι ότι τόσο το πρωτογενές όσο και το δευτερογενές δίκαιο που τούτη παράγει αξιώνουν υπεροχή έναντι του εθνικού στα κράτη μέλη[4].

2. Η ομοσπονδιακή άποψη της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Παράλληλα με τη διεθνολογική άποψη και με δεδομένο τον υπερεθνικό της χαρακτήρα, από τον οποίο άλλωστε προκύπτει η ιδιαιτερότητα της Ευρωπαϊκής Ένωσης ήδη από την εποχή των πρώτων ιδρυτικών Συνθηκών, αναπτύσσεται και μια αντίστοιχη ομοσπονδιακή άποψη. Από τη στιγμή που εισάγεται μια νέα έννομη τάξη, υπάρχουν λόγοι και ενδείξεις ότι θα μπορούσαμε να έχουμε να κάνουμε και με μία τέτοια εκδοχή, η οποία φέρνει την Ένωση πιο κοντά σε μία κρατική διάσταση.

Αυτό που πάντως σίγουρα θα διαπιστώσει κανείς είναι ότι ανάλογα με την οπτική γωνία που επιλέγει προκειμένου να προσεγγίσει το ζήτημα, πλησιάζει ή απομακρύνεται είτε από τη διεθνιστική είτε από την ομοσπονδιακή θεωρία[5].

Σημείο σημαντικής καμπής σε σχέση με το ζήτημα αυτό αποτέλεσε η απόφαση της 30ής Ιουνίου 2009 του Bundesverfassungsgericht[6]. Τούτο διότι στη συγκεκριμένη υπόθεση το ζήτημα της φύσης της Ένωσης έπαιξε καθοριστικό ρόλο για την έκδοση της απόφασης. Ενώ λοιπόν υποστηρίχτηκε έντονα η άποψη ότι η Συνθήκη της Λισαβόνας (ΣΛΕΕ) έχει στοιχεία θεμελιώδους νόμου

---

4 R. Bieber/A. Epiney/M. Haag, Die Europäische Union. Europarecht und Politik, 2006, σ. 35 επ.· U. Haltern, Europarecht. Dogmatik im Kontext, 2005, σ. 259 επ.· M. Herdegen, Europarecht, 2005, σ. 70 επ.· T. Oppermann, Europarecht, 2005, σ. 55· Γ. Ε. Καλαβρός/Θ. Γεωργακόπουλος, Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τ. 1, Θεσμικό Δίκαιο, 2020, σ. 39 επ.· Α. Πλιάκος, Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, τ. 1, Θεσμικό Δίκαιο, 2025, σ. 577 επ.· Μ. Σαρηγιαννίδης, ό.π., σ. 59· Ε. Σαχπεκίδου, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, ό.π., σ. 28· Β. Χριστιανός/Ρ. Ε. Παπαδοπούλου/Ε. Περάκης, Εισαγωγή στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2021, σ. 28 επ.

5 Γ. Ε. Καλαβρός/Θ. Γεωργακόπουλος, Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ό.π., σ. 40.

6 BVerfG, 2 BvE 2/08 u.a., διαθέσιμο στο: bundesverfassungsgericht.de/entscheidungen/es20090630_2bve000208.html.

και ως εκ τούτου προσδίδει στην Ένωση μία κρατική ιδιότητα, το δικαστήριο εν τέλει οδηγήθηκε στην απόφαση ότι παρά το γεγονός ότι τα κράτη έχουν μεταβιβάσει προς αυτήν κυριαρχικά δικαιώματα και συνακόλουθα τη δυνατότητα άσκησης δημόσιας εξουσίας, εν τούτοις αυτή παραμένει μία ένωση κρατών[7]. Η απόφαση αυτή ωστόσο δεν στερεί ούτε μπορεί να παραβλέψει ορισμένες βασικές παραδοχές σε σχέση με την Ένωση, όπως το γεγονός ότι της έχουν πράγματι μεταφερθεί κυριαρχικά δικαιώματα με τη βούληση των κρατών μελών, ότι λόγω αυτού έχει νομική προσωπικότητα και λειτουργεί στο διεθνές επίπεδο με καθαρά κρατικά χαρακτηριστικά και ότι οι κανόνες της διαθέτουν απεριόριστη υπεροχή.

Είναι πάντως ιδιαίτερα ενδιαφέρον το γεγονός ότι η κρίσιμη απόφαση προέκυψε, μεταξύ άλλων, στο πλαίσιο ελέγχου της πράξης έγκρισης της Συνθήκης της Λισαβόνας από το Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο, όπου ελέγχθηκε η συμβατότητά της σε σχέση με τον γερμανικό Θεμελιώδη Νόμο και ειδικότερα το κατά πόσο η νομιμοποίηση της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι σύμφωνη με το γερμανικό Σύνταγμα[8].

Δεν μπορούμε να παραλείψουμε στο σημείο αυτό να αναφέρουμε ότι τίθεται με ιδιαίτερη έμφαση το ζήτημα της δημοκρατικής νομιμοποίησης κατά τη συνήθη νομοθετική λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία είναι παγιωμένη στα σύγχρονα ευρωπαϊκά (και όχι μόνο) κράτη και πρέπει να ελεγχθεί σύμφωνα με τις προβλέψεις του ίδιου του Συντάγματος της Γερμανίας[9]. Λαμβάνοντας λοιπόν υπόψη ότι αυτή διασφαλίζεται με τη συμμετοχή του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στη νομοπαραγωγική διαδικασία, παραμένει ωστόσο γεγονός ότι αυτό δεν εκπροσωπεί τον ευρωπαϊκό λαό αλλά αναλογικά τους λαούς των κρατών μελών. Με αυτή τη σκέψη λοιπόν καταλήγουμε στο ότι δεν τίθεται ζήτημα η Ένωση να αποτελεί κράτος, ούτε καν ομοσπονδιακό, και με τον τρόπο αυτό μάλλον μπαίνει και τέλος στη σχετική συζήτηση.

---

7 Α. Πλιάκος, Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ό.π., σ. 581.

8 C. Wohlfahrt, The Lisbon Case: A Critical Summary, διαθέσιμο στο: cambridge.org/core/services/aop-cambridge-core/content/view/7602A6FCE2C1335ED2A1F1B2EA395B38/S2071832200001619a.pdf/the-lisbon-case-a-critical-summary.pdf.

9 A. v. Bogdandy, Das Leitbild der dualistischen Legitimation für die europäische Verfassungsentwicklung, Kritische Vierteljahresschrift für Gesetzgebung und Rechtswissenschaft, 2000, σ. 287.

III. Η σχέση του ενωσιακού με το εθνικό δίκαιο

Η σχέση ενωσιακού και εθνικού δικαίου, δηλαδή του δικαίου της Ένωσης και των κρατών μελών, αποτελεί ίσως το πλέον καίριο σημείο για την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση. Το ζήτημα αυτό είναι διαχρονικό, αφορά την περίοδο ίδρυσης των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων και φτάνει έως και σήμερα, αρκετές δεκαετίες μετά και υπό την πλήρη λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης πλέον. Είχαμε και αμέσως ανωτέρω την ευκαιρία να διαπιστώσουμε ότι κατά την αρχική περίοδο το μοντέλο του διεθνούς δικαίου και αναγκαία και των διεθνών οργανισμών ήταν μάλλον κυρίαρχο, αλλά αναμφισβήτητα αυτό έχει πλέον αλλάξει. Υπάρχει σοβαρή διαφορά της Ένωσης από τους λοιπούς διεθνείς οργανισμούς, η οποία έχει να κάνει αφενός με τον υπερεθνικό της χαρακτήρα και αφετέρου με το ότι η τελευταία παράγει και ερμηνεύει μέσω δικών της οργάνων το δίκαιό της και μάλιστα με αποκλειστική αρμοδιότητα. Άρα καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι το σύστημα δικαίου της Ένωσης έχει κατακτήσει μια σαφή αυτονομία.

Το γεγονός αυτό δεν οφείλεται καθόλου στη βούληση των κρατών μελών, τα οποία εν τέλει χαράσσουν και τη γενικότερη πολιτική της Ένωσης, αλλά κατά κύριο λόγο στην πλούσια και, θα μπορούσε κανείς να πει, θαρραλέα νομολογία του ΔΕΕ. Αυτή ήταν και εκείνη που έδειξε τον δρόμο ήδη από τα πρώτα χρόνια που ακολούθησαν τις ιδρυτικές Συνθήκες, όταν και άρχισε να τίθεται ευθέως και επιτακτικά το ζήτημα της σχέσης του ενωσιακού (κοινοτικού τότε) δικαίου με τα εσωτερικά δίκαια των κρατών μελών[10]. Οπωσδήποτε αυτή δεν ήταν μία απλή αποστολή, καθώς το ΔΕΕ βρέθηκε στη δίνη μιας αντιφατικής κατάστασης. Από τη μία πλευρά τα κράτη μέλη διαχρονικά έχουν συμφωνήσει σε σχέση με ορισμένους βασικούς στόχους, οι οποίοι έχουν επηρεάσει και, μέχρι ενός σημείου, διαφοροποιήσει τις σχέσεις μεταξύ τους.

Η σχετική νομολογία αναπτύσσεται σε τρεις βασικούς πολιτικούς άξονες, τους οποίους επανειλημμένα συναντάει κανείς στις αποφάσεις του και είναι απολύτως παρόντες σε αυτές.

Σε πρώτο επίπεδο λοιπόν, έχουμε να κάνουμε με τη διασφάλιση της αρχής της αποτελεσματικότητας. Τούτη δεν αποτελεί απλά ένα σημαντικό ερμη-

[10] U. Haltern, Europarecht, ό.π., σ. 259 επ.· M. Herdegen, Europarecht, ό.π., σ. 214 επ.· T. Oppermann, Europarecht, ό.π., σ. 182 επ.

νευτικό εργαλείο, αλλά σημαδεύει τη συνολική σχέση μεταξύ της ενωσιακής έννομης τάξης και αυτής των κρατών μελών.

Δεύτερο στοιχείο αποτελεί η ανάγκη για την ομοιόμορφη εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου στα επιμέρους κράτη μέλη[11]. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι και αυτή επηρεάζει την προαναφερθείσα σχέση μεταξύ των εννόμων τάξεων και ταυτίζεται σε μεγάλο βαθμό με τη διαδικασία των προδικαστικών ερωτημάτων.

Το τρίτο και τελευταίο στοιχείο σχετίζεται με την παροχή δικαστικής προστασίας στους πολίτες των κρατών μελών της Ένωσης. Εδώ προσανατολιζόμαστε κυρίως στο ότι το σύνολο αυτών θα πρέπει να έχει τη δυνατότητα να επικαλείται το σύνολο των δικαιωμάτων που παρέχει το ενωσιακό δίκαιο, ενώ σαφώς εξυπηρετεί και τον στόχο της Ένωσης να δείχνει ότι λαμβάνει μέριμνα για και στέκεται δίπλα στον πολίτη.

Η σχετική νομολογία του ΔΕΕ θέτει και ένα μείζονος σημασίας συνταγματικής φύσης ζήτημα, το οποίο είναι διαχρονικό και θεμελιακό. Καταρχάς θα πρέπει να σημειωθεί ότι για το ΔΕΕ ουδόλως τίθεται ζήτημα και αμφιβολία σε σχέση με την υπεροχή του ενωσιακού δικαίου. Από την άλλη πλευρά και στο ίδιο πλαίσιο, το ενωσιακό δίκαιο βρίσκεται ιεραρχικά στην ανώτερη θέση των εννόμων τάξεων των κρατών μελών. Τέσσερις είναι οι βασικές αρχές που έχουν προκύψει με την εξέλιξη της νομολογίας.

Πρόκειται καταρχάς για την αρχή της άμεσης εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Σύμφωνα με αυτή, οι νομοθετικές πράξεις της Ένωσης δεν δεσμεύουν απλά, στο μέτρο που είναι σαφείς και δεν απαιτείται περαιτέρω εφαρμοστική πράξη, την ίδια την Ένωση και τα κράτη, αλλά έχουν άμεση ισχύ και θεμελιώνουν δικαιώματα. Τούτο ισχύει όχι μόνο για το πρωτογενές αλλά και το δευτερογενές δίκαιο. Κατά συνέπεια το ενωσιακό δίκαιο δημιουργεί δικαιώματα και υποχρεώσεις και για τα άτομα. Τα εθνικά δικαστήρια έχουν την υποχρέωση να επιβάλλουν το δίκαιο αυτό και να παρέχουν τη σχετική δικαστική προστασία, ωσάν και να επρόκειτο για κανόνα του εθνικού δικαίου.

Περαιτέρω, βρίσκει κανείς την αρχή σύμφωνα με την οποία το ενωσιακό δίκαιο συνοδεύεται από μια υποχρέωση από πλευράς κρατών μελών να μεριμνούν για την εφαρμογή και επιβολή του σε εθνικό επίπεδο. Διαπιστώνει εύκολα κανείς τη σχέση με την αρχή της αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου.

---

[11] Γ. Ε. Καλαβρός/Θ. Γεωργακόπουλος, Το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ό.π., σ. 163.

Στο ίδιο πλαίσιο διαπιστώνουμε ότι το ενωσιακό δίκαιο προσπαθεί να επιβάλει στα όργανα των κρατών μελών, και ιδίως στα δικαστήρια, μία συγκεκριμένη μέθοδο ερμηνείας, ώστε να διασφαλιστεί επαρκώς η αποτελεσματική εφαρμογή του.

Τέλος, είναι χαρακτηριστικό το ότι το δευτερογενές δίκαιο, το οποίο ισχύει με τον έναν ή τον άλλο τρόπο στην εθνική έννομη τάξη ενός κράτους μέλους, δημιουργεί πλέον την υποχρέωση να αποκλειστεί η εφαρμογή άλλων εθνικών κανόνων στο ίδιο πεδίο.

IV. Άμεση εφαρμογή

1. Η αρχή της άμεσης εφαρμογής

Η αρχή της άμεσης εφαρμογής είναι ίσως η βασικότερη αρχή που έχει θεσπιστεί μέσω της νομολογίας του ΔΕΕ και αναμφισβήτητα αποτελεί θεμέλιο λίθο της αποτελεσματικότητας του ενωσιακού δικαίου. Άμεση είναι η συνάφεια με τη διαδικασία του προδικαστικού ερωτήματος, σύμφωνα με το άρθρο 267 ΣΛΕΕ. Αυτό με τη σειρά του είναι άμεσα συνδεδεμένο με την αναγκαστική παραδοχή ότι ο κάθε πολίτης κράτους μέλους, κάθε φορέας της ευρωπαϊκής ιθαγένειας δηλαδή, έχει τη δυνατότητα να επικαλεστεί ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων δικαιώματα που του διασφαλίζει το ενωσιακό δίκαιο[12]. Η δυνατότητα αυτή και η χρήση της είναι το κύριο εργαλείο που ενδέχεται να οδηγήσει τελικά στο να απευθυνθεί το προδικαστικό ερώτημα ενώπιον του ΔΕΕ.

Εξαιρετικής σημασίας είναι εδώ η συζήτηση που σχετίζεται με το αν και κατά πόσο η επιλογή ενός εθνικού δικαστή να μην αποστείλει εν τέλει προδικαστικό ερώτημα μπορεί να αποτελεί παράβαση του ενωσιακού δικαίου. Δεν γίνεται εδώ να μην σταθεί κανείς στην περίφημη απόφαση Köbler του ΔΕΕ, με την οποία κρίθηκε ότι τα κράτη μέλη ευθύνονται για τις ζημίες που υφίστανται ιδιώτες από κατάφωρες παραβάσεις του ενωσιακού δικαίου[13]. Χαρακτηριστικό είναι ότι κατά τη συγκεκριμένη απόφαση τέτοια παράβαση χωρεί και όταν έχουμε να κάνουμε με αποφάσεις εθνικών δικαστηρίων, και ειδικά όταν αυτά δεν συμμορφώνονται προς την υποχρέωσή τους να υπο-

[12] U. Haltern, Europarecht, ό.π., σ. 259 επ.· M. Herdegen, Europarecht, ό.π., σ. 214 επ.· T. Oppermann, Europarecht, ό.π., σ. 182 επ.

[13] ΔΕΕ, Köbler κατά Αυστρίας, C-224/01, 15.11.2003.

βάλλουν προδικαστικό ερώτημα προς το ΔΕΕ όταν συντρέχουν οι σχετικές προϋποθέσεις[14].

Σε σχέση πάντως με το ζήτημα που εξετάζουμε στην παρούσα παράγραφο, είναι κρίσιμο να διαχωρίσουμε μεταξύ της άμεσης ισχύος και της άμεσης εφαρμογής. Η πρώτη σχετίζεται με το ότι μια νομοθετική πράξη έχει άμεση ισχύ, χωρίς να απαιτείται περαιτέρω ενέργεια για την ένταξή της στην έννομη τάξη ενός κράτους μέλους. Στον αντίποδα, η άμεση εφαρμογή θέτει κάθε φορά το ζήτημα κατά πόσο μπορεί αυτή να απαιτεί περαιτέρω ενέργειες νομοθετικής φύσης και αν ως εκ τούτου μπορεί να τύχει επίκλησης από ιδιώτες και αν η διοίκηση ή/και ο δικαστής έχουν τη δυνατότητα ή ακόμα και την υποχρέωση να την εφαρμόζουν σε κάθε περίπτωση[15]. Η διαφοροποίηση αυτή είναι ορθή, έστω και αν εν τέλει στην πράξη δεν έχει ιδιαίτερη σημασία. Το ΔΕΕ έχει καθιερώσει την έννοια του άμεσου αποτελέσματος[16].

Το άμεσο αποτέλεσμα είναι βασικό συστατικό στοιχείο της ενωσιακής έννομης τάξης, την οποία πλέον και εδώ και πολύ καιρό χαρακτηρίζουμε υπερεθνική. Θα μπορούσε μάλιστα να ισχυριστεί κανείς ότι από αυτό εξαρτάται η ίδια η υπόσταση του ενωσιακού δικαίου. Απόντος αυτού, το άρθρο 267 ΣΛΕΕ δεν θα μπορούσε να παράγει αποτελέσματα στην περίπτωση που ο ιδιώτης αδυνατούσε να επικαλεστεί τα δικαιώματα που του διασφαλίζει αυτό ενώπιον των εθνικών δικαστηρίων του κάθε κράτους μέλους. Η μακροπρόθεσμη επιδίωξη του ενωσιακού δικαστή είναι η βελτίωση της επιβολής του ενωσιακού δικαίου και η διασφάλιση της αποτελεσματικότητάς του. Στο σημείο αυτό εντοπίζεται και η σημασία του ιδιώτη.

Συνοψίζοντας λοιπόν τα ανωτέρω, καταλήγουμε στο ότι ένα πρώτο

---

[14] Ibidem, σκέψεις 55-56. Γ. Αυδίκος, Η αστική ευθύνη κράτους μέλους της ΕΕ για τις παραβάσεις του ενωσιακού δικαίου και η ένταξή τους στην εθνική έννομη τάξη, 2014, σ. 116· Δ. Εμμανουηλίδης/Σ. Μητσιοπούλου, Η αγωγή στη Διοικητική Δίκη, 2019, σ. 278· Μ. Χρυσομάλλης, Ασκήσεις Δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 2014, σ. 116· Idem, Η εξωσυμβατική ευθύνη των κρατών μελών της ΕΕ για παραβάσεις των υποχρεώσεών τους με αποφάσεις των δικαστηρίων. Σχόλιο στην απόφαση Tragetti, Digesta, 2008, τ. Β΄, σ. 15.

[15] H. J. Schütz/T. Bruha/D. König, Casebook Europarecht, 2004, σ. 68 επ.· F. Emmert, Europarecht, textbook on EU-law, 1996, σ. 152 επ.

[16] Βλ. σύνδεσμο: era-comm.eu/Introduction_EU_Environmental_Law/EL/module_1/module_1_3.html.

ζητούμενο εν προκειμένω είναι η αποτελεσματική εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου.

2. Η άμεση εφαρμογή του πρωτογενούς δικαίου

Η σχέση του ενωσιακού δικαίου με το εθνικό εισέρχεται στο προσκήνιο με τη θεμελιακή απόφαση Van Gend en Loos[17], με την οποία γίνεται το πρώτο βήμα για την καθιέρωση της αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Δεν γίνεται βέβαια να μην παρατηρήσει κανείς ότι η απόφαση αυτή λαμβάνεται σχεδόν αμέσως μετά την ίδρυση των (τότε) Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων. Το ερώτημα που τέθηκε στο πλαίσιο της εκδίκασης αυτής της απόφασης, επαναλαμβάνουμε σε χρονικό σημείο που οι βασικές παραδοχές του ενωσιακού δικαίου δεν είχαν επιβληθεί, εξέτασε το κατά πόσο μπορεί να τύχει ευθείας επίκλησης από ιδιώτη το ρυθμιστικό πλαίσιο της Συνθήκης ΕΟΚ που σχετιζόταν με την κατάργηση των τελωνιακών δασμών εντός της εσωτερικής αγοράς. Πιο συγκεκριμένα, αν δύναται ιδιώτης να επικαλεστεί δικαιώματα που αντλεί από τις διατάξεις αυτές του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου ενώπιον του εθνικού δικαστή.

Η κατάληξη του ΔΕΕ, η οποία έχει διαμορφώσει και την πάγια αντίληψη σε σχέση με το ζήτημα έκτοτε, είναι ότι αυτό προφανώς και μπορεί να γίνει, πράγμα το οποίο επιβεβαιώνεται από πλούσια νομολογία, η οποία ακολουθεί μετά από την πρώτη αυτή απόφαση[18].

3. Η άμεση εφαρμογή του δευτερογενούς δικαίου

Ανωτέρω ασχοληθήκαμε με το ζήτημα της άμεσης εφαρμογής του πρωτογενούς δικαίου. Δεν θα πρέπει ωστόσο να λησμονεί κανείς ότι με δεδομένο ότι η Ένωση αποτελεί μία αυτοτελή έννομη τάξη, διαθέτει και ένα σύστημα παραγωγής δικών της κανόνων δικαίου, οι οποίοι συνιστούν το δευτερογενές ενωσιακό δίκαιο. Εύλογο είναι λοιπόν να πρέπει κανείς να αντιμετωπίσει και

---

17 ΔΕΕ, Van Gend en Loos κατά Administratie der Belastingen, 26/62, 5.2.1963.

18 ΔΕΕ, Lütticke κατά Hauptzollamt Saarlouis, 57/65, 16.6.1966· B. N. O. Walrave, L. J. N. Koch κατά Association Union cycliste internationale, Koninklijke Nederlandsche Wielren Unie και Federación Española de Ciclismo, 36/74, 12.12.1974· Gabrielle Defrenne κατά Société anonyme belge de navigation aérienne SABENA, 43/75, 8.4.1976· Gabrielle Defrenne κατά Société anonyme belge de navigation aérienne Sabena, 149/77, 15.6.1978.

τη δική του σχέση με το δίκαιο των κρατών μελών. Οι βασικές εκφάνσεις του δευτερογενούς δικαίου είναι οι Κανονισμοί και οι Οδηγίες και η διαφοροποίηση μεταξύ τους έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Τούτο οφείλεται κυρίως στο ότι οι πρώτοι έχουν εξ ορισμού άμεση εφαρμογή, ενώ οι δεύτερες απαιτούν πράξεις ένταξής τους στις εθνικές έννομες τάξεις.

Ξεκινώντας από τους Κανονισμούς λοιπόν, θα πρέπει να αναφέρουμε ότι, σύμφωνα με τη σχετική πρόβλεψη, αυτοί τυγχάνουν άμεσης εφαρμογής χωρίς να απαιτείται ενέργεια από τα νομοθετικά όργανα των κρατών μελών. Επομένως, τα εθνικά δικαστήρια και τα διοικητικά όργανα των κρατών μελών είναι υποχρεωμένα να τους εφαρμόζουν άμεσα και να μην εφαρμόζουν τυχόν αντίθετες προς αυτούς διατάξεις του εθνικού δικαίου. Περαιτέρω, η νομολογία του ΔΕΕ δεν έχει αφήσει το παραμικρό περιθώριο αμφισβήτησης για την υποχρέωση άμεσης εφαρμογής[19].

Οι Οδηγίες από την άλλη πλευρά είναι δεσμευτικές μόνο για τα κράτη μέλη και μάλιστα αυτό μόνο ως προς τον επιδιωκόμενο στόχο. Η επιλογή της μορφής του μέσου με το οποίο αυτές θα ενταχθούν στην εσωτερική έννομη τάξη του κάθε κράτους μέλους και θα αποτελέσουν μέρος αυτής επαφίεται στις αρμόδιες εθνικές αρχές. Με τον τρόπο αυτό οι Οδηγίες αφήνουν χώρο και διακριτική ευχέρεια στα κράτη μέλη σε σχέση με τη ρύθμιση αυτού του ζητήματος. Από τη στιγμή λοιπόν που σε σχέση με αυτές απαιτείται η ενέργεια αυτή, δεν μπορεί –τουλάχιστον εκ πρώτης όψεως– να γίνει λόγος για άμεση εφαρμογή των Οδηγιών. Υπάρχει όμως και μία παρέκκλιση από την αρχή[20], καθώς σε ορισμένες περιπτώσεις το ΔΕΕ έχει κρίνει ότι και μία Οδηγία, υπό συγκεκριμένες προϋποθέσεις και σε σχέση με δικαιώματα τα οποία επάγεται για ιδιώτες, μπορεί ή ακόμα και θα έπρεπε να έχει άμεση εφαρμογή[21]. Στο

---

19 ΔΕΕ, Muñoz και Superior Fruiticola, C-253/00, 17.9.2002· Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων κατά Ιταλικής Δημοκρατίας, 39/72, 3.7.1973.

20 Β. Χριστιανός/Ρ. Ε. Παπαδοπούλου/Ε. Περάκης, Εισαγωγή στο δίκαιο, ό.π., σ. 151.

21 ΔΕΕ, Yvonne van Duyn κατά Home Office, 41/74, 4.12.1974· Εισαγγελική Αρχή κατά Tullio Ratti, 148/78, 5.4.1979· Becker, 8/81, 19.1.1982, σκ. 53· Von Colson και Kamann κατά Land Nordrhein-Westfalen, 14/83, 10.4.1984· Marshall κατά Southampton and South-West Hampshire Area Health Authority, 152/84, 26.2.1986, σκ. 51· Marguerite Johnston κατά Chief Constable of the Royal Ulster Constabulary, 222/84, 15.5.1986, σκ. 56· Kolpinghuis Nijmegen, 80/86, 8.10.1987· Fratelli Costanzo κατά Comune di Milano, 103/88, 22.6.1989, σκ. 31· Foster κ.λπ. κατά British Gas, C-188/89, 12.7.1990· Marleasing κατά Comercial Internacional de Alimentación, C-106/89, 13.11.1990· Kalanke κατά Freie Hansestadt Bremen, C-450/93,

πλαίσιο της διαμόρφωσης αυτής της νομολογίας έχει προβληθεί και η άποψη ότι δεν θα έπρεπε να υπάρχει διαφοροποίηση μεταξύ Κανονισμού και Οδηγίας[22].

Αυτό λοιπόν που θα πρέπει να συγκρατήσει κανείς από τον προβληματισμό που προηγήθηκε είναι ότι η αρχή της άμεσης εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου έχει πλήρως εδραιωθεί και αποτελεί βασική προϋπόθεση για την εφαρμογή του.

V. Η αρχή της υπεροχής του ενωσιακού δικαίου

Ήδη από τα χρόνια της ισχύος του, το ενωσιακό (κοινοτικό τότε) δίκαιο διεκδίκησε την υπεροχή του έναντι των εθνικών δικαίων των κρατών μελών.

Απολύτως κρίσιμη σε σχέση με το συγκεκριμένο ζήτημα είναι η παραδοχή ότι το ενωσιακό δίκαιο αποτελεί μία αυτόνομη και αυτοτελή έννομη τάξη. Είναι ανεξάρτητη από τα κράτη μέλη, πράγμα το οποίο σημαίνει ότι το ενωσιακό δίκαιο θεσπίζεται αυτόνομα και σύμφωνα με τις δικές του αρχές. Δεν απαιτείται οποιαδήποτε ενέργεια προκειμένου να παραγάγει έννομα αποτελέσματα έναντι εκείνων προς τους οποίους απευθύνεται.

Αυτό σίγουρα σχετίζεται κατά βάση με το πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο, καθώς οι ιδρυτικές Συνθήκες προκύπτουν με τη μορφή της διεθνούς συνθήκης, η οποία θα πρέπει να επικυρωθεί σύμφωνα με τα όσα προβλέπονται σε κάθε περίπτωση και περίσταση, αλλά πέραν αυτού επιτελούν και ένα είδος συνταγματικής λειτουργίας και παίρνουν τον ρόλο της θεμελιώδους πράξης της Ένωσης.

Η αρχή γίνεται με την απόφαση σταθμό Van Gend en Loos το 1963[23], με την

17.10.1995· Arcaro, C-168/95, 26.9.1996, σκ. 42· Bellone κατά Yokohama, C-215/97, 30.4.1998· Coote κατά Granada Hospitality, C-185/97, 22.9.1998· Centrosteel, C-456/98, 13.7.2000· Océano Grupo Editorial και Salvat Editores, C-240/98 έως C-244/98, 27.6.2000· Προτάσεις του ΓΕ Geelhoed στην υπόθεση C-253/2000, Muñoz και Superior Fruiticola, σκ. 40.

[22] K. Alter, Establishing the Supremacy of European Law, 2001, σ. 98 επ.· P. Craig/G. de Búrca, EU Law: Text, Cases and Materials, 2003, σ. 217 επ.· M. Dougan, The "Disguised" Vertical Effect of Directives?, The Cambridge Law Journal 2000, σ. 587· A. M. Slaughter/A. Stone Sweet/J. Weiler, The European Court and National Courts: Doctrine & Jurisprudence: Legal Change in its Social Context, 1998· S. Weatherill, Law and Integration in the European Union, 1995, σ. 124.

[23] ΔΕΕ, Van Gend en Loos κατά Administratie der Belastingen, ό.π.

οποία το ΔΕΕ διακηρύσσει ότι η (τότε) Κοινότητα αποτελεί μία «*νέα έννομη τάξη διεθνούς δικαίου*», προς την οποία, με την απόφαση προσχώρησής τους σε αυτήν, τα κράτη μέλη μεταβίβασαν μέρος της εθνικής τους κυριαρχίας, αν και αυτό γίνεται σε περιορισμένα πεδία. Στο πλαίσιο αυτής ακριβώς της νομολογίας το ΔΕΕ διαπιστώνει ότι η αποτελεσματικότητα του ενωσιακού δικαίου δεν μπορεί στην πραγματικότητα να επέλθει, όπως έχουμε δει και στην παράγραφο αμέσως ανωτέρω, χωρίς τη δυνατότητα των πολιτών να επικαλούνται τις αρχές της ενώπιον των εθνικών τους δικαστηρίων και μάλιστα άμεσα. Εδώ έχουμε να κάνουμε και με την αρχή του άμεσου αποτελέσματος (effet utile), η οποία εισάγεται ακριβώς με αυτήν την απόφαση.

Στη συνέχεια, και ειδικότερα το έτος 1964, έχουμε την απόφαση Costa κατά ENEL[24]. Σύμφωνα με την άποψη που έχει επικρατήσει, με αυτή γίνεται το καθοριστικό βήμα προς την καθιέρωση της αρχής της υπεροχής, καθώς το ΔΕΕ εδώ προβάλλει την άποψη ότι η δημιουργία του ενωσιακού δικαίου συνεπάγεται αδυναμία των κρατών μελών να αντιτάξουν μεταγενέστερη εθνική νομοθεσία, διότι αυτό θέτει σε κίνδυνο την ομοιομορφία και την ίδια την ύπαρξη εν τέλει της Ένωσης. Δεν μπορεί εδώ, αναλογιζόμενος και την εποχή, να μην παρατηρήσει κάποιος μία σαφώς ριζοσπαστική τάση από την πλευρά του ΔΕΕ, η οποία αποτυπώνεται στην άποψη ότι η υποχρέωση εκπλήρωσης των δεσμεύσεων που ανέλαβαν τα κράτη μέλη με την υπογραφή της Συνθήκης (ιδρυτικής αρχικά και τις υπόλοιπες στη συνέχεια) θα έχανε κάθε νόημα, αν επιτρεπόταν η κατάλυσή τους με μεταγενέστερες νομοθετικές πράξεις των επιμέρους εθνικών δικαίων. Με τον τρόπο αυτό η νέα αυτή αυτόνομη έννομη τάξη εισβάλλει δυναμικά στο εσωτερικό των κρατών και διεκδικεί θέση ανώτερη από την εθνική νομοθεσία.

Η ριζοσπαστική αυτή τάση βρίσκει την κορύφωσή της με την απόφαση Simmenthal το 1978[25]. Η έννοια της κάθετης σύγκρουσης καθορίζεται εδώ πλέον με τρόπο μάλλον απόλυτο. Ο εθνικός δικαστής υποχρεούται να αφήνει ανεφάρμοστη κάθε διάταξη του εθνικού δικαίου, η οποία έρχεται σε σύγκρουση με το ενωσιακό δίκαιο. Η υποχρέωση αυτή δεν δύναται να καμφθεί και δεν χρειάζεται να αναμείνει κανείς την κατάργηση της διάταξης αυτής από τον εθνικό νομοθέτη ή τη διαπίστωση της αντισυνταγματικότητάς της

[24] ΔΕΕ, Costa κατά ENEL, 6/64, 15.7.1964.

[25] ΔΕΕ, Amministrazione delle finanze dello Stato κατά Simmenthal, 106/77, 9.3.1978.

από το αρμόδιο εθνικό δικαστήριο. Κατά συνέπεια, η υπεροχή του καθίσταται ένας απόλυτος κανόνας αποκλεισμού του εθνικού στο πλαίσιο εφαρμογής του ενωσιακού κανόνα δικαίου[26].

Η συνύπαρξη και αλληλεπίδραση περισσότερων έννομων τάξεων σε ένα χώρο δεν είναι ασυνήθιστο. Όταν όμως συμβαίνει αυτό απαιτείται να υπάρχει μια στοιχειώδης κατάταξη και εν τέλει ένα ελάχιστο επίπεδο συμφωνίας σε σχέση με την ιεραρχία μεταξύ τους. Στην υπό εξέταση περίπτωση αυτό επιτυγχάνεται με την απόλυτη ή έστω την εν μέρει άμεση εφαρμογή, όπως την έχουμε διαπιστώσει αμέσως ανωτέρω, στους πολίτες των κρατών μελών.

Στη συνέχεια βρίσκουμε την αρχή της υπεροχής, σύμφωνα με την οποία θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι ισχύει σε κάθε περίπτωση σύγκρουσης οποιουδήποτε ενωσιακού κανόνα με το σύνολο του εθνικού δικαίου, άρα και με το Σύνταγμα[27]. Η υπεροχή αυτή συνδέεται με την απαίτηση να τυγχάνει

---

[26] ΔΕΕ, Internationale Handelsgesellschaft mbH κατά Einfuhr- und Vorratsstelle für Getreide und Futtermittel, 11/70, 17.12.1970· ΔΕΕ, Caisse régionale d'assurance maladie de Lille (CRAM) κατά Toia, 237/78, 12.7.1979· H.P. Ipsen, "Das Verhältnis des europäischen zum nationalen Recht", στο: Aktuelle Fragen des europäischen Gemeinschaftsrechts-Gemeinschaftsrecht und nationales Recht, Niederlassungsfreiheit und Rechtsangleichung, Europarechtliches Kolloquium 1964, 1965, σ. 1 επ.· Idem, Staatsrecht I, Staatsorganisationsrecht, 2010, σ. 16 επ.· F. Ossenbühl, Maastricht und das Grundgesetz – eine verfassungsrechtliche Wende?, DVBl. 1993, σ. 629 επ.· T. Schilling, Zu den Grenzen des Vorrangs des Gemeinschaftsrechts, Der Staat 33/1994, σ. 555· J. Schwarze, Verbraucherkredit und Verbraucherleitbild in der Europäischen Union, JZ 1999, σ. 637 επ.· W. Skouris, "Zum Verhältnis nationaler und europäischer Grundrechte aus europäischer Sicht", στο: Bundesministerium für Arbeit und Sozialordnung κ.ά. (επιμ.), Soziale Grundrechte in der Europäischen Union, 2000, σ. 47 επ.

[27] ΔΕΕ, Επιτροπή κατά Λουξεμβούργου, C-473/93, 2.7.1996, σκ. 38, σύμφωνα με την οποία: «[…] 37. Τρίτον, το Μεγάλο Δουκάτο του Λουξεμβούργου επικαλείται το άρθρο 11, δεύτερο εδάφιο, του Συντάγματος του, κατά το οποίο μόνον οι Λουξεμβούργιοι μπορούν να καταλαμβάνουν τις θέσεις εργασίας στις πολιτικές και στρατιωτικές δημόσιες υπηρεσίες, εκτός από τις ειδικές εξαιρέσεις που προβλέπονται με νόμο. Η διάταξη αυτή, ως κανόνας εσωτερικού δικαίου ανώτατης τυπικής ισχύος, εμποδίζει τη διαπίστωση της παραβάσεως που ζητεί η Επιτροπή. 38. Συναφώς, αρκεί να υπομνηστεί ότι, κατά πάγια νομολογία, η εφαρμογή διατάξεων της εσωτερικής έννομης τάξης, με σκοπό τον περιορισμό του πεδίου εφαρμογής των διατάξεων του κοινοτικού δικαίου, θα είχε ως συνέπεια να θιγούν η ενότητα και η πρακτική αποτελεσματικότητα του εν λόγω δικαίου και, συνεπώς, δεν μπορεί να επιτραπεί (βλ., μεταξύ άλλων, την απόφαση της 17ης Δεκεμβρίου 1970 στην υπόθεση 11/70, Internationale Handelsgesellschaft, Συλλογή τόμος 1969-1971, σ. 581, σκέψη 3, και, όσον αφορά ειδικά το άρθρο 48, παράγραφος 4, της Συνθήκης, την προαναφερθείσα απόφαση της 17ης Δεκεμβρίου

σεβασμού η αρχή της αποτελεσματικής εφαρμογής του ενωσιακού δικαίου. Σε αυτό το πλαίσιο καθιερώνεται η προαναφερθείσα υποχρέωση των κρατών μελών να αφήνουν ανεφάρμοστη κάθε διάταξη εθνικού δικαίου, η οποία αντιβαίνει σε ενωσιακό δίκαιο. Άρα εθνικό δίκαιο το οποίο έρχεται σε σύγκρουση με το ενωσιακό δεν εφαρμόζεται και τα κράτη μέλη είναι υποχρεωμένα να καταργήσουν ή να αναπροσαρμόσουν αναλόγως τον κρίσιμο κανόνα[28].

Συνοψίζοντας λοιπόν τα όσα έχουμε αναφέρει ανωτέρω, καταλήγουμε τελικά στο συμπέρασμα ότι η υπεροχή του ενωσιακού δικαίου είναι θεμελιώδες στοιχείο της ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ως εκ τούτου της ίδιας της Ένωσης. Η παραδοχή αυτή προφανώς και δημιουργεί σοβαρότατες προκλήσεις και εύλογες ανησυχίες που σχετίζονται με τη δημοκρατική νομιμοποίηση, τη συνταγματική ταυτότητα και την προστασία των δικαιωμάτων, ζήτημα με το οποίο θα ασχοληθούμε αμέσως κατωτέρω.

Μέσα από την πορεία της ενωσιακής νομολογίας, ξεκινώντας από τη Van Gend en Loos και Costa κατά ENEL και φτάνοντας στις μεταγενέστερες αποφάσεις, η υπεροχή διαμορφώνει ένα συνεκτικό θεσμικό πλαίσιο που επιτρέπει στο ευρωπαϊκό δίκαιο να επηρεάζει τόσο τη θέσπιση όσο και την ερμηνεία των εθνικών διατάξεων.

Η ενσωμάτωση του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων στη Συνθήκη της Λισαβόνας και άρα στο πρωτογενές ενωσιακό δίκαιο και η συζήτηση για τη συνταγματική ταυτότητα των κρατών μελών προσθέτουν ακόμα μεγαλύτερο περιθώριο για συζήτηση και προβληματισμό. Η μελλοντική ανάπτυξη και εξέλιξη του ενωσιακού οικοδομήματος αναμφισβήτητα θα εξαρτηθεί από την ισορροπία μεταξύ της προώθησης της ενοποίησης και της προστασίας των εθνικών ταυτοτήτων, κάτι στο οποίο η νομοθετική, η δικαστική εξουσία

1980 στην υπόθεση Επιτροπή κατά Βελγίου, σκέψη 19) […]».

[28] ΔΕΕ, Επιτροπή κατά Γαλλίας, C-307/89, 11.6.1996. σκ. 13, σύμφωνα με την οποία: «[…] 13. Πρέπει να τονισθεί συναφώς ότι από τη νομολογία του Δικαστηρίου προκύπτει ότι η διατήρηση μιας εθνικής ρυθμίσεως που δεν συμβιβάζεται, αυτή καθαυτή, με το κοινοτικό δίκαιο, ακόμη και αν το οικείο κράτος μέλος ενεργεί σύμφωνα με το δίκαιο αυτό, μπορεί να προκαλέσει μια διφορούμενη κατάσταση πραγμάτων με τη διατήρηση, όσον αφορά τα ενδιαφερόμενα υποκείμενα δικαίου, μιας αβεβαιότητας ως προς τις δυνατότητες επικλήσεως του κοινοτικού δικαίου που τους παρέχονται. Η αβεβαιότητα αυτή ενισχύεται χωρίς αμφιβολία από τον εσωτερικό χαρακτήρα των καθαρά διοικητικών οδηγιών περί μη εφαρμογής του εθνικού νόμου (βλ. απόφαση της 4ης Απριλίου 1974, 167/73, Επιτροπή κατά Γαλλίας, Rec. 1974, σ. 359, σκέψεις 41 και 42) […]».

και οι φορείς χάραξης πολιτικής οφείλουν να συνεχίσουν να εργάζονται με διαφάνεια και αίσθηση λογοδοσίας.

Ολοκληρώνοντας πάντως την αναφορά μας στη σχέση του ενωσιακού δικαίου με το εθνικό, ειδικά από τη σκοπιά του πρώτου, θα πρέπει να συγκρατήσουμε το ότι αυτή έχει σημαδευτεί από την αρχή της υπεροχής και της υποχρέωσης της αποτελεσματικής εφαρμογής του.

VI. Η επίδραση των εθνικών δικαίων

Στις προηγούμενες παραγράφους προσεγγίσαμε τα βασικά στοιχεία, από τα οποία διέπεται η σχέση του ενωσιακού δικαίου με το εθνικό. Δεν θα ήταν παράλογο να ισχυριστεί λοιπόν κανείς ότι διακρίνεται μια επιθετική τάση του πρώτου σε σχέση με τη θέση που διεκδικεί. Αυτό μάλιστα είναι κάτι το οποίο καθιερώθηκε από τα χρόνια της ίδρυσης το πρώτον της Ένωσης.

Από εκείνη ακριβώς την εποχή, ο αντίλογος προβλήθηκε από το σύνολο σχεδόν των κρατών μελών, ειδικά σε σχέση με το Σύνταγμά τους ως ανώτατης πηγής του δικαίου και περισσότερο με τα θεμελιώδη δικαιώματα. Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο και ιδίως το Γερμανικό Ομοσπονδιακό Συνταγματικό Δικαστήριο (BVerfG) προέβαλε ένα είδος αντίστασης και διατύπωσε μία σαφή επιφύλαξη. Το (τότε) κοινοτικό δίκαιο λοιπόν δεν περιελάμβανε έναν σαφή, πλήρη και κωδικοποιημένο κατάλογο για τα θεμελιώδη δικαιώματα στο πρότυπο του γερμανικού Θεμελιώδους Νόμου. Έτσι λοιπόν, το BVerfG διατήρησε καταρχάς τη δικαιοδοσία να ελέγχει το δευτερογενές ενωσιακό δίκαιο ως προς τη συμβατότητα ειδικά με τα θεμελιώδη δικαιώματα, τα οποία θα μπορούσαν να θίγονται από αυτό. Η τάση αυτή όμως άλλαξε πολύ γρήγορα με τις περίφημες αποφάσεις Solange, όπου εν τέλει το BVerfG έφτασε να αναγνωρίσει ότι η εξέλιξη της προστασίας των δικαιωμάτων αυτών που εγγυάται το ΔΕΕ και η νομολογία του, μάλλον οδηγεί στην άρση κάθε επιφύλαξης.

Στην απόφαση Solange I[29], το BVerfG δηλώνει ότι δεν θα ελέγχει άμεσα την εφαρμογή των νομοθετικών πράξεων του ενωσιακού δικαίου σε σχέση με το γερμανικό Σύνταγμα, στο μέτρο που κατά την εκτίμησή του το επίπεδο προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην (τότε) Κοινότητα είναι του αυτού επιπέδου με το γερμανικό. Αν όμως αυτό δεν συμβαίνει στην πράξη

[29] BVerfGE 37, σ. 271.

διατηρείται επιφύλαξη υπεράσπισης των θεμελιωδών δικαιωμάτων και συνακόλουθα του Συντάγματος σε ορισμένες περιπτώσεις.

Σε συνέχεια αυτού, με την απόφαση Solange II[30], το BVerfG έκρινε ότι η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων τόσο από το ίδιο το ενωσιακό δίκαιο όσο και από τη νομολογία του ΔΕΕ έχει ενισχυθεί σε τέτοιο βαθμό, ώστε η προαναφερθείσα επιφύλαξη δεν έχει πλέον λόγο ύπαρξης. Ως εκ τούτου, το BVerfG δεν θα προβαίνει πια στον έλεγχο της συμβατότητας του (δευτερογενούς) ενωσιακού δικαίου, όπως έκανε δυνάμει της απόφασης, στην οποία αναφερθήκαμε αμέσως ανωτέρω. Παρά το γεγονός ότι η αντίσταση φαίνεται να κάμφθηκε τελικά, το δικαστήριο διατηρεί μία επιφυλακτικότητα να κάνει έλεγχο, εφόσον αυτό απαιτηθεί, εμμένοντας με άλλα λόγια στα όσα είχε αποφασίσει και στη Solange I.

Εξαιρετικού ενδιαφέροντος είναι και η απόφαση Maastricht[31] του BVerfG, η οποία έχει κινηθεί και αυτή στο ίδιο γενικότερο πλαίσιο. Στην υπόθεση αυτή, το δικαστήριο κλήθηκε να ελέγξει τη συμβατότητα της επικύρωσης της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (Μάαστριχτ) σε σχέση με το γερμανικό Σύνταγμα[32]. Στο πλαίσιο αυτό, το δικαστήριο δέχεται ότι η ίδια η ΣυνθΕΕ είναι συμβατή με τον Θεμελιώδη Νόμο υπό όρους, σε σχέση με τους οποίους έθεσε και ορισμένες προϋποθέσεις. Οι επιφυλάξεις εδώ είχαν να κάνουν με τη μεταφορά αρμοδιοτήτων προς όργανα της Ένωσης, η οποία είναι επιτρεπτή μόνο στο μέτρο που δεν υπερβαίνει το θεμελιώδες πλαίσιο του γερμανικού Συντάγματος. Έτσι, προκειμένου να διατηρηθεί ένα ελάχιστο περίγραμμα προστασίας, αξίωσε αυξημένες πλειοψηφίες κατά την επικύρωση από την Bundestag και το Bundesrat. Σε σχέση με τα θεμελιώδη δικαιώματα, που είναι και το βασικό σημείο που μας ενδιαφέρει για την παρούσα μελέτη, επαναλαμβάνει ότι αυτά πρέπει να παραμένουν απολύτως προστατευμένα σε ουσιαστικό επίπεδο, μετά τη μεταφορά αρμοδιοτήτων σε όργανα της Ένωσης και να διατηρηθεί η πρόσβαση στη δικαστική προστασία στο εθνικό επίπεδο. Ειδικότερα, διατηρείται η δυνατότητα του δικαστηρίου να ελέγχει το κατά πόσο τα όργανα της Ένωσης υπερβαίνουν τις αρμοδιότητές τους και, αν αυτό

30 BVerfGE 73, σ. 339.

31 BVerfGE 89, 155.

32 P. Kirchhof, στο: P. Kirchhof/J. Isensee (επιμ.), Handbuch des Staatsrechts der Bundesrepublik Deutschland, τ. VII, 2003.

λάβει χώρα, να εμποδίσει την εφαρμογή αντίστοιχων πράξεων στο πλαίσιο του εθνικού δικαίου.

Υπό το πρίσμα αυτών των προαναφερθεισών αποφάσεων εκδίδεται μεταγενέστερα η απόφαση Bananenmarkt[33]. Κρίθηκε λοιπόν ότι το BVerfG γενικά δεν προβαίνει σε πλήρη έλεγχο της συμβατότητας του ενωσιακού δικαίου με τον Θεμελιώδη Νόμο, εφόσον δεν τεκμηριώνεται ότι η προστασία των συνταγματικά κατοχυρωμένων δικαιωμάτων από το ενωσιακό δίκαιο απουσιάζει[34]. Γενικά η κατάληξη είναι ότι, με βάση τις προπαρατεθείσες αποφάσεις, δεν θα έχει αποτέλεσμα συνταγματική προσφυγή ενώπιον του BVerfG με αυτό το περιεχόμενο, εκτός και αν προκύψει ότι δεν καλύπτονται οι ελάχιστες προϋποθέσεις που έχει θέσει η νομολογία Solange κατά τα ανωτέρω[35].

Στο σημείο αυτό, και με δεδομένο ότι η επιφυλακτικότητα των κρατών μελών οφείλεται σε ανησυχία σε σχέση με την προστασία των συνταγματικά κατοχυρωμένων θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά τη συμμόρφωση με την αρχή της υπεροχής, μπορεί κανείς να εντοπίσει την αντίστροφη επιρροή την οποία εξετάζουμε στην παρούσα παράγραφο. Η νομολογία του ΔΕΕ που έχουμε παραθέσει ανωτέρω αναπτύχθηκε, μεταξύ άλλων, και για να κάμψει την αντίσταση των εθνικών δικαστηρίων που βλέπουμε και στις αποφάσεις Solange. Έτσι το ΔΕΕ βρέθηκε σε μία θέση όπου έπρεπε πια να πείσει τα κράτη μέλη ότι μεριμνά και το ίδιο επαρκώς, αποδεχόμενο και αναλογιζόμενο τις εθνικές συνταγματικές παραδόσεις[36]. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι το ΔΕΕ κατέστησε περαιτέρω σημείο αναφοράς για τον συγκεκριμένο προβληματισμό και την ΕΣΔΑ, στην οποία έχει άλλωστε προσχωρήσει το σύνολο των κρατών μελών.

Η επόμενη πρωτοβουλία που αναλαμβάνεται και είναι απολύτως σχετική με αυτό ακριβώς το θέμα είναι ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, ο οποίος έχει φτάσει πλέον σήμερα να αποτελεί μέρος του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου με την ένταξή του στη Συνθήκη της Λισαβόνας[37].

Η εξέλιξη αυτή και η συμπερίληψη εν τέλει των θεμελιωδών δικαιωμάτων

---

33 BVerfGE 102, σ. 147.

34 S. Broß, Bundesverfassungsgericht-Europäischer Gerichtshof-Europäischer Gerichtshof für Kompetenzkonflikte. Zugleich ein Beitrag zur Lehre vom ausbrechenden Rechtsakt und vom Kooperationsverhältnis, VerwArch 92 (2011), σ. 425 επ.

35 M. Herdegen, Europarecht, ό.π., σ. 234 επ.

36 Β. Χριστιανός/Ρ. Ε. Παπαδοπούλου/Ε. Περάκης, Εισαγωγή στο δίκαιο, ό.π., σ. 74.

37 Ibidem, σ. 74.

με τρόπο που προοδευτικά τα κατέστησε ενωσιακό δίκαιο συνδέεται άμεσα με την πίεση που ασκήθηκε προς την Ένωση, διότι δεν πρόσφερε εγγυήσεις προστασίας τους[38]. Ακριβώς σε αυτό το σημείο λοιπόν βλέπουμε μία σαφή επιρροή του εθνικού δικαίου προς το ενωσιακό, το οποίο καταβάλλει αυτό την προσπάθεια να προσεγγίσει και με μία έννοια ακόμα και να συμμορφωθεί. Αναμφισβήτητα πάντως αποπειράται να άρει την όποια ανησυχία, η οποία δικαιολογημένα ή αδικαιολόγητα θα οδηγούσε σε δυσλειτουργίες και αναποτελεσματικότητα.

VII. Ενωσιακό δίκαιο και ελληνικό Σύνταγμα

Το ζήτημα της υπεροχής δεν θα μπορούσε να μην έχει παίξει ρόλο και σε σχέση με το ελληνικό Σύνταγμα. Στο σημείο αυτό, θα αναπτυχθεί –με αφορμή δύο υποθέσεις που έτυχαν διαφορετικού χειρισμού– μια σύντομη παρουσίαση του ζητήματος αυτού.

1. Η απόφαση C-213/2007 – βασικός μέτοχος

Στην υπόθεση αυτή στην πραγματικότητα τίθεται το ερώτημα κατά πόσο είναι επιτρεπτό ένα κράτος μέλος να προσθέτει στο Σύνταγμά του λόγους αποκλεισμού, οι οποίοι προστίθενται σε αυτούς που προβλέπονται από το (δευτερογενές μάλιστα) ενωσιακό δίκαιο για τις δημόσιες συμβάσεις.

Εξ ορισμού οι δημόσιες συμβάσεις αποτελούν πεδίο που τυγχάνει συνταγματικής προστασίας, αλλά ρυθμίζεται και από ευρωπαϊκούς κανόνες ανταγωνισμού και διαφάνειας. Ο κοινός προβλεπόμενος σκοπός είναι η εξασφάλιση αδιάβλητης διαδικασίας, η εξασφάλιση αμερόληπτης επιλογής και η προστασία της χρηστής διαχείρισης των πόρων της Ένωσης.

Κεντρικό αναμφισβήτητα ρόλο σε όλο αυτό έχουν οι ευρωπαϊκές Οδηγίες για τις δημόσιες συμβάσεις. Αυτές περιλαμβάνουν συγκεκριμένους λόγους αποκλεισμού –υποχρεωτικούς και δυνητικούς– που πρέπει να εφαρμόζονται από τις κατά περίπτωση αναθέτουσες αρχές. Σύμφωνα μάλιστα με ρητή πρόβλεψη των σχετικών Οδηγιών διαχρονικά, οι λόγοι αποκλεισμού που τούτες περιλαμβάνουν είναι αποκλειστικοί και δεν είναι δυνατό να προστεθούν άλλοι από αυτούς.

[38] Ε. Σαχπεκίδου, Ευρωπαϊκό Δίκαιο, ό.π., σ. 102 επ.

Στην Ελλάδα λοιπόν προστέθηκε μία συνταγματική διάταξη, το άρθρο 14 παρ. 9, σύμφωνα με το οποίο: «*Νόμος ορίζει τα σχετικά με τη διαφάνεια της ιδιοκτησίας και τη χρηματοδότηση των επιχειρήσεων μέσων ενημέρωσης. Με νόμο απαγορεύεται η συγκέντρωση του ελέγχου περισσότερων μέσων ενημέρωσης της ίδιας ή άλλης κατηγορίας. Η ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου, του βασικού μετόχου ή του διευθυντικού στελέχους επιχείρησης μέσων ενημέρωσης είναι ασυμβίβαστη με την ιδιότητα του ιδιοκτήτη, του εταίρου ή του βασικού μετόχου επιχείρησης που αναλαμβάνει την εκτέλεση έργων ή προμηθειών ή μελετών του Δημοσίου ή των νομικών προσώπων του δημόσιου τομέα. Οι περιορισμοί της παραγράφου αυτής ισχύουν και για τους συγγενείς, εξ αίματος ή εξ αγχιστείας, έως το δεύτερο βαθμό, καθώς και για φυσικά ή νομικά πρόσωπα που ενεργούν για λογαριασμό των προσώπων αυτών. Νόμος ορίζει τις κυρώσεις και τα μέτρα, που μπορεί να φθάνουν μέχρι την ανάκληση της άδειας λειτουργίας τηλεοπτικού ή ραδιοφωνικού σταθμού και την έκπτωση από συμβάσεις του Δημοσίου, σε περίπτωση παραβίασης των ασυμβίβαστων της παραγράφου αυτής, καθώς και τα σχετικά με τη λειτουργία του Εθνικού Συμβουλίου Ραδιοτηλεόρασης (ΕΣΡ) και άλλων ανεξάρτητων αρχών που προβλέπονται από το νόμο*». Προκύπτει λοιπόν και μάλιστα πέρα από κάθε αμφιβολία ότι με τη διάταξη αυτή προστίθεται συγκεκριμένος και ρητός λόγος αποκλεισμού από διαγωνισμό σε δημόσια σύμβαση, ο οποίος προστίθεται σε αυτούς που θέτει η σχετική Οδηγία.

Κρίθηκε βέβαια τελικά ότι τα κράτη μέλη διατηρούν ορισμένες δυνατότητες προσθήκης εθνικών λόγων αποκλεισμού, με την προϋπόθεση ότι αυτοί δεν έρχονται σε αντίθεση με το ενωσιακό δίκαιο και πάντα με σεβασμό στις αρχές της ισότητας, της διαφάνειας και της αναλογικότητας.

Το ζήτημα πάντως που κλήθηκε εν προκειμένω να εξετάσει το ΔΕΕ στο πλαίσιο προδικαστικού ερωτήματος ήταν το αν και κατά πόσο εθνικοί συνταγματικοί όροι μπορούν να επεκτείνουν ή να ενισχύουν τους λόγους αποκλεισμού πέραν των ελάχιστων οριζόμενων από την Οδηγία και, συνεπώς, πώς αντιμετωπίζεται η συμβατότητα με το ενωσιακό δίκαιο.

Οι Οδηγίες για τις δημόσιες συμβάσεις ρυθμίζουν τα σχετικά με την ανάθεσή τους και περιλαμβάνουν κανόνες περί αποκλεισμών, οι οποίοι προβλέπουν συγκεκριμένους λόγους που καθορίζονται με ακρίβεια, με δυνατότητα διεύρυνσης μέσω εθνικών ρυθμίσεων υπό περιορισμένες συνθήκες. Ο βασικός τους στόχος είναι η επίτευξη μιας διαφανούς διαδικασίας και του υγιούς

εν γένει ανταγωνισμού, αλλά πρωτίστως η διασφάλιση της καταλληλότητας όσων συμμετέχουν σε ένα διαγωνισμό.

Δεδομένου ότι σε όλα τα κράτη μέλη υπάρχουν προβλέψεις που ενδέχεται να λειτουργούν παράλληλα με αυτές του ενωσιακού δικαίου, ενδέχεται να ανακύψει ασυμφωνία. Εφόσον λοιπόν ισχύει η αρχή της άμεσης εφαρμογής κατά τα προαναφερθέντα, παραμένει και η υποχρέωση οι εθνικές διατάξεις να ερμηνεύονται και να εφαρμόζονται με τρόπο που να μη θίγει την αποτελεσματικότητα της Οδηγίας.

Σημαντικός είναι εδώ και ο ρόλος του Χάρτη των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων και ειδικότερα ο σεβασμός στην αρχή της ισότητας, της ασφάλειας δικαίου και γενικότερα η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων, στα οποία θα μπορούσε κανείς να εντάξει και την ελεύθερη πρόσβαση σε διαγωνιστικές διαδικασίες.

Σύμφωνα λοιπόν με τις αρχές αυτές, αλλά ακόμα περισσότερο αυτή της αναλογικότητας, οποιοιδήποτε λόγοι αποκλεισμού προβλέπονται –επιπροσθέτως σε αυτούς της Οδηγίας– από εθνικό κανόνα δικαίου, θα πρέπει να είναι σαφείς, αιτιολογημένοι και να είναι δυνατή η ομοιόμορφη εφαρμογή τους.

Στην προκειμένη περίπτωση λοιπόν, όπως φαίνεται και από τα όσα έχουμε προαναφέρει, τέθηκε το ερώτημα αν δύναται ένα εθνικό Σύνταγμα να εισάγει πρόσθετους λόγους αποκλεισμού πέρα από τους προβλεπόμενους στην Οδηγία, χωρίς να παραβιάζουν την ενωσιακή έννομη τάξη.

Επίσης, κρίσιμο είναι το πώς διασφαλίζεται ότι αυτοί οι πρόσθετοι λόγοι δεν αντίκεινται στις βασικές ενωσιακές επιδιώξεις και στόχους, δηλαδή δεν περιορίζουν δυσανάλογα την οικονομική δραστηριότητα, δεν δημιουργούν διακρίσεις ή φραγές σε διασυνοριακούς διαγωνισμούς, και παραμένουν σε συμβατότητα με το ενωσιακό δίκαιο.

Θα πρέπει να αναζητήσουμε εν τέλει το με ποιους κανόνες αναλογικότητας, ίσης μεταχείρισης και διαφάνειας θα αξιολογηθεί η εφαρμογή αυτών των πρόσθετων εθνικών λόγων, και πώς αντιμετωπίζεται οποιαδήποτε πιθανή απόκλιση από την Οδηγία.

Προκειμένου να δώσει απάντηση στα ερωτήματα αυτά, το ΔΕΕ ξεκινάει από τη βασική αρχή σε σχέση με την ερμηνεία και τη συμβατότητα. Καταρχάς λοιπόν στην απόφαση γίνεται αναφορά στο ότι οι ενωσιακοί κανόνες δικαίου υπερισχύουν των εθνικών. Ως εκ τούτου, ο εθνικός δικαστής οφείλει να

ερμηνεύει τις πρόσθετες εθνικές διατάξεις με τρόπο ώστε να μην εμποδίζουν την εφαρμογή της Οδηγίας ή να το πράττει με τρόπο που περιορίζει τη λειτουργική επίδραση των ευρωπαϊκών κανόνων.

Στο σημείο αυτό όμως υπεισέρχεται, κατά την απόφαση πάντα, η αρχή της αναλογικότητας. Σύμφωνα με αυτή, οι πρόσθετοι εθνικοί λόγοι πρέπει να είναι κατάλληλοι, αναγκαίοι και όχι υπέρμετρα περιοριστικοί. Αξιολογείται εάν οι νέοι λόγοι αποκλεισμού μειώνουν αδικαιολόγητα τον ανταγωνισμό ή περιορίζουν τη διασυνοριακότητα. Ως εκ τούτου, η προσθήκη εθνικών λόγων καλύπτεται από την ανάγκη να τεκμηριώνονται οι αιτιολογικές τους βάσεις και να είναι εξοπλισμένοι με σαφήνεια. Προφανής και αυτονόητη παραμένει η υποχρέωση να διασφαλίζεται η δυνατότητα άσκησης αποτελεσματικών προσφυγών, ώστε οι συμμετέχοντες να μπορούν να προβάλλουν ένσταση κατά των αποκλεισμών που βασίζονται σε εθνικούς λόγους.

Η κατάληξη του ΔΕΕ σε σχέση με το κρίσιμο θέμα είναι ότι οι πρόσθετοι εθνικοί λόγοι αποκλεισμού μπορούν να επιτραπούν, καθώς ενδέχεται να εξυπηρετήσουν σημαντικούς εθνικούς σκοπούς (π.χ. διασφάλιση δημόσιας ασφάλειας, πρόληψη διαφθοράς), αλλά υπό την απαραίτητη προϋπόθεση ότι συμβάλλουν ουσιαστικά στους στόχους της Οδηγίας και δεν αλλοιώνουν βασικές αρχές ευρωπαϊκού δικαίου[39].

Εάν υπάρξει υπέρβαση των ορίων της Οδηγίας ή παραβιάζονται οι θεμελιώδεις αρχές της ισότητας και της αναλογικότητας ή τα θεμελιώδη δικαιώματα, το ενωσιακό δίκαιο υπερισχύει και εθνικοί κανόνες για επιπλέον περιορισμούς θα πρέπει να ερμηνευθούν αναλόγως.

Άρα στους αρμόδιους φορείς και στα εθνικά δικαστήρια επαφίεται ο έλεγχος της συμμόρφωσης προς τις αρχές της αναλογικότητας, της ισότητας, αλλά και της αιτιολόγησης των επιπλέον λόγων αποκλεισμού, την ισότητα μεταχείρισης και τη διαφάνεια των διαδικασιών. Στο πλαίσιο αυτό, οι αναθέτουσες αρχές θα πρέπει να τεκμηριώνουν τους λόγους αποκλεισμού και η ερμηνεία των κρίσιμων εθνικών διατάξεων που έρχονται σε αντίθεση με το ενωσιακό δίκαιο θα πρέπει να γίνεται με τον ορθό τρόπο.

Η συνεκτική ισχύς του ενωσιακού δικαίου σε συνδυασμό με την επίτευξη του μεγαλύτερου δυνατού ανταγωνισμού παραμένει στην κορυφή των επιδιώξεων, πράγμα το οποίο επίσης επηρεάζει την ερμηνεία.

---

[39] Β. Χριστιανός/Ρ. Ε. Παπαδοπούλου/Ε. Περάκης, Εισαγωγή στο δίκαιο, ό.π., σ. 274 επ.

2. Η απόφαση ΣτΕ 1918/2025

Η απόφαση αυτή έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον σε σχέση με το ζήτημα που αντιμετωπίζουμε εν προκειμένω, καθώς –ανεξάρτητα από το αν κανείς συμφωνεί ή διαφωνεί με το τελικό αποτέλεσμα– έχουμε να κάνουμε με μία περίπτωση, όπου σε υπόθεση σύγκρουσης ο εθνικός δικαστής, και μάλιστα σε επίπεδο ανώτατου δικαστηρίου, κλήθηκε να εφαρμόσει τις αρχές που προβάλαμε αμέσως ανωτέρω.

Το κρίσιμο ζήτημα που τέθηκε ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας ήταν το κατά πόσο είναι επιτρεπτή η ίδρυση παραρτημάτων πανεπιστημίων της αλλοδαπής, με δεδομένη τη ρύθμιση του άρθρου 16 του Συντάγματος, σύμφωνα με την οποία η ανώτατη εκπαίδευση παρέχεται αποκλειστικά από νομικά πρόσωπα δημοσίου δικαίου με πλήρη διοικητική αυτοδιοίκηση, καθώς και ότι απαγορεύεται πλήρως η σύσταση ανώτατων σχολών από ιδιώτες. Περιττεύει βέβαια να αναφέρουμε εδώ ότι το ζήτημα αυτό έχει απασχολήσει την ελληνική νομική επιστήμη έντονα και εδώ και αρκετό καιρό[40].

Θα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι η όλη συζήτηση γύρω από το θέμα αυτό

[40] Ν. Αλιβιζάτος, Ιδιωτικά πανεπιστήμια: το κόστος της ατολμίας, ΔτΑ 2018, σ. 64· Idem, Το άρθρο 16 και τα ιδιωτικά πανεπιστήμια, ΤοΣ 2007, σ. 345 επ.· Ε. Βενιζέλος, Το άρθρο 16 του Συντάγματος και η αναθεώρησή του, 2007· Idem, Η συνταγματική κατοχύρωση της ανώτατης εκπαίδευσης, ΝοΒ 2006, σ. 1 επ.· Σ. Βλαχόπουλος, στο: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Ι. Τασόπουλος, Σύνταγμα, ό.π., σ. 321· Idem, Σύνταγμα και μη κρατικά πανεπιστήμια, ΔτΑ 2013, σ. 155· Γ. Δελλής, Η αναγνώριση τίτλων σπουδών και το ενωσιακό δίκαιο, ΝοΒ 2015, σ. 1457 επ.· Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, Αντικρούοντας τα επιχειρήματα του Υπουργείου Παιδείας για τη συνταγματικότητα ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημίων, διαθέσιμο στο: syntagmawatch.gr/trending-issues/antikrouontas-ta-epixeirhmata-toy-ypoyrgeioy-paideias-gia-th-syntagmatikothta-idryshs-idiwtikwn-panepesthmiwn/#featImg· Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, Γιατί αντίκειται στο Σύνταγμα και στο ευρωπαϊκό ενωσιακό δίκαιο η λειτουργία ιδιωτικών πανεπιστημίων, ΔτΑ 2025, σ. 451 επ.· Λ. Παπαδοπούλου, στο: Ε. Βενιζέλος (επιμ.), Το ελληνικό Σύνταγμα – Κατ' άρθρο ερμηνεία, σ. 768 επ.· Χ. Παμπούκης, Για την ανώτατη εκπαίδευση του μέλλοντος, 2007· Γ. Παπαδημητρίου, Κολλέγια και Σύνταγμα, ΤοΣ 2010, σ. 521 επ.· Ι. Σαρμάς, Η ελευθερία ίδρυσης ιδιωτικών πανεπιστημίων ως ενωσιακό θεμελιώδες δικαίωμα. Το άρθρο 14 παρ. 3 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΔτΑ 2018, σ. 647· Χ. Ταλιαδούρος, Η αναθεώρηση του άρθρου 16 του Συντάγματος – Ανάγκη πρόβλεψης της δυνατότητας ίδρυσης και λειτουργίας μη κρατικών Ανώτατων Εκπαιδευτικών Ιδρυμάτων, ΘΠΔΔ 2017, σ. 405· Ε. Τροβά, Γνώση και Αμφισβήτηση, Η Ευρώπη των κρατικών και των ιδιωτικών πανεπιστημίων, 2008, σ. 237 επ.· Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2023, σ. 518 επ.· Idem, Η απαγόρευση ίδρυσης ιδιωτικών Α.Ε.Ι., ΕφημΔΔ 2008, σ. 201 επ.

εκκινεί με τη δημοσίευση του ν. 5094/2024, με τον οποίο ο νομοθέτης κατά απόκλιση από τη σχετική συνταγματική διάταξη επιτρέπει την εγκατάσταση πανεπιστημίων άλλων χωρών[41].

Σύμφωνα και με τα όσα αναφέρονται στην ίδια την απόφαση, η συγκεκριμένη ρύθμιση και η απαγόρευση εγείρουν ζήτημα σύγκρουσης, μεταξύ άλλων, με βασικές αρχές και ελευθερίες του ενωσιακού δικαίου, όπως είναι η ελευθερία εγκατάστασης. Σύμφωνα άλλωστε με την πάγια νομολογία, κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων τους τα κράτη μέλη οφείλουν να τηρούν το ενωσιακό δίκαιο και ειδικότερα τις διατάξεις περί ελευθερίας εγκατάστασης[42]. Επίσης, στο ίδιο πλαίσιο έχει κριθεί ότι αυτό ισχύει ακόμα και αν το εθνικό μέτρο που έρχεται σε αντίθεση με το ενωσιακό δίκαιο, εφαρμόζεται χωρίς παράβαση της αρχής της ισότητας, άρα και χωρίς διακρίσεις λόγω εθνικότητας[43].

Κατά την προσέγγιση που έγινε λοιπόν από το ΣτΕ, γίνεται ρητή αναφορά στο άρθρο 49 της ΣΛΕΕ, το οποίο προβλέπει και ρυθμίζει τα σχετικά με την ελευθερία εγκατάστασης και τον τρόπο που αυτή έχει εξελιχτεί και εξειδικευτεί με τη νομολογία του ΔΕΕ[44]. Επισημαίνεται πάντως ότι η εφαρμογή της ελευθερίας εγκατάστασης προϋποθέτει επί του συγκεκριμένου ζητήματος, ήτοι την τριτοβάθμια εκπαίδευση, ότι πρέπει να γίνεται με απόλυτο σεβασμό της εθνικής ταυτότητας[45], η προστασία της οποίας εδραιώνεται στο άρθρο 4 παρ. 2 της ΣΕΕ[46].

---

41 Λ. Παπαδοπούλου, στο: Ε. Βενιζέλος, Το ελληνικό Σύνταγμα, ό.π., σ. 778· Α. Μανιτάκης, Ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 β) Σ. εναρμονισμένη με το Δίκαιο της ΕΕ, ενόψει εγκατάστασης παραρτημάτων αλλοδαπών μη κρατικών πανεπιστημίων, ΔτΑ 2023, σ. 289· Β. Σκουρής/Ε. Βενιζέλος, Η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία του άρθρου 16 παρ. 5 και 8 του Συντάγματος, 2024.

42 ΔΕΕ, Gravier, 293/83, 13.2.1985, σκ. 19, 23-24· Schwarz και Gootjes-Schwarz, C-76/05, 11.9.2007, σκ. 70· Jundt, C-281/06, 18.12.2007, σκ. 86-87· Kirchstein, C-393/17, 4.7.2019, σκ. 21· UL και SA Royal Antwerp Football Club, C-680/21, 21.12.2023, σκ. 69.

43 ΔΕΕ, Memoria και Dall'Antonia, C-342/17, 4.10.2018, σκ. 48· Katoen Natie Bulk Terminals και General Services Antwerp, C-407/19, 11.2.2021, σκ. 58· Società Italiana Imprese Balneari, C-598/22, 11.7.2024, σκ. 48.

44 ΔΕΕ, Neri, C-153/02, 13.11.2003, σκ. 39· Jundt, ό.π., σκ. 33· Επιτροπή κατά Ουγγαρίας, C-197/14, 23.2.2016, σκ. 154· Επιτροπή κατά Ουγγαρίας, C-66/18, 6.10.2020, σκ. 160-163· Cilevičs, C-391/20, 7.9.2022, σκ. 52.

45 Ε. Τροβά, Γνώση και Αμφισβήτηση, ό.π., σ. 131.

46 ΔΕΕ, Las, C-202/11, 16.4.2013, σκ. 26· Runevič-Vardyn και Wardyn, C-391/09, 12.5.2011, σκ. 86· Cilevičs, ό.π., σκ. 68.

Η υποχρέωση τήρησης του ενωσιακού δικαίου αφορά και σε διατάξεις συνταγματικού επιπέδου και ως εκ τούτου, η επίκληση από κράτος μέλος των διατάξεων του εθνικού του δικαίου, ακόμη και του συνταγματικού, δεν είναι δυνατόν να υπονομεύσει την ενότητα και την αποτελεσματικότητα του δικαίου της Ένωσης, υπό την έννοια ότι το ενωσιακό δίκαιο δεσμεύει όλα τα όργανα ενός κράτους μέλους και οι εσωτερικές διατάξεις, περιλαμβανομένων των διατάξεων συνταγματικής ισχύος, δεν μπορούν να αποτελέσουν εμπόδιο της εφαρμογής του[47].

Περαιτέρω, σημειώνεται ότι σε περίπτωση που είναι αδύνατη η σύμφωνη προς τις απαιτήσεις του δικαίου της Ένωσης ερμηνεία της εθνικής νομοθεσίας, το εθνικό δικαστήριο, στο οποίο έχει ανατεθεί στο πλαίσιο της αρμοδιότητάς του η εφαρμογή των κανόνων του δικαίου της Ένωσης, έχει την υποχρέωση να διασφαλίζει την πλήρη αποτελεσματικότητά τους αφήνοντας εν ανάγκη αυτεπαγγέλτως ανεφάρμοστη κάθε αντίθετη διάταξη της εθνικής νομοθεσίας, έστω και μεταγενέστερη, χωρίς να υποχρεούται να ζητήσει ή να αναμείνει την προηγούμενη εξαφάνισή της είτε διά της νομοθετικής οδού είτε μέσω οποιασδήποτε άλλης συνταγματικής διαδικασίας[48].

Δεδομένης της σύγκρουσης, όπως την έχουμε ήδη περιγράψει στην παρούσα παράγραφο, εύλογα δημιουργήθηκε στο ΣτΕ ο προβληματισμός σε σχέση με το αν θα έπρεπε, όπως είχε γίνει στην απόφαση που παρουσιάσαμε αμέσως ανωτέρω, να τεθεί προδικαστικό ερώτημα προς το ΔΕΕ. Στο πλαίσιο αυτό λοιπόν το ΣτΕ θέτει καταρχάς το ζήτημα και εν συνεχεία επισημαίνει ότι η σχετική υποχρέωση δεν υπάρχει –ειδικά για τα δικαστήρια, των οποίων οι αποφάσεις δεν υπόκεινται σε ένδικα μέσα– όταν:

α) το κρίσιμο ζήτημα δεν ασκεί επιρροή στην επίλυση της υπό εξέταση διαφοράς,

---

47 ΔΕΕ, Internationale Handelsgesellschaft, ό.π.· Achmea, C-284/16, 6.3.2018, σκ. 33-34· Επιτροπή κατά Μάλτας, C-181/23, 29.4.2025, σκ. 83 και 91.

48 ΔΕΕ, Internationale Handelsgesellschaft, ό.π.· Αγγελιδάκη κ.λπ., C-378/07 κ.λπ., 23.4.2009, σκ. 204 και 207· Μηχανική, C-213/07, 16.12.2008, σκ. 61 επ. και 68· M.B., C-760/18, 11.2.2021· A.B., C-824/18, 2.3.2021, σκ. 140-150· Asociaţia «Forumul Judecătorilor din România» κ.λπ., C-83/19 κ.λπ., 18.5.2021, σκ. 245· Popławski, C-573/17, 24.6.2019, σκ. 58 κ.ά.· Pelham κ.λπ., C-476/17, 29.7.2019, σκ. 78· XR, C-107/19, 9.9.2021, σκ. 45· P.M., C-357/19, 21.12.2021, σκ. 251· Randstad Italia, C-479/20, 21.12.2021, σκ. 52.

β) η επίμαχη διάταξη του ενωσιακού δικαίου έχει ήδη ερμηνευτεί από το ΔΕΕ ή

γ) σε περίπτωση που δεν υπάρχει νομολογία κατά την προηγούμενη παράγραφο, η ερμηνεία του ενωσιακού δικαίου είναι τόσο προφανής, ώστε δεν μένει το παραμικρό περιθώριο αμφιβολίας.

Ανάλογη απαλλαγή υπάρχει και όταν το ζήτημα που τίθεται είναι στην πραγματικότητα ταυτόσημο, έστω και αν δεν υπάρχει πλήρης ταύτιση, με ήδη επιλυθέν ζήτημα που αφορά σε ανάλογη περίπτωση[49].

Σε σχέση με το υπό κρίση ζήτημα, το ΣτΕ λοιπόν έκρινε ότι δεν υπάρχει λόγος αποστολής προδικαστικού ερωτήματος, καθώς συντρέχουν τα ανωτέρω και ειδικότερα το γεγονός ότι το εφαρμοστέο ενωσιακό δίκαιο έχει ήδη ερμηνευτεί από το ΔΕΕ τόσο με πάγια νομολογία όσο και με πρόσφατες αποφάσεις.

Σε συνέχεια λοιπόν όλων αυτών, το ΣτΕ καταλήγει ότι ένα κράτος μέλος δεν μπορεί, επικαλούμενο εθνική ρύθμιση, ακόμα και συνταγματικού επιπέδου, η οποία προβλέπει τη δωρεάν παροχή ανώτατης εκπαίδευσης αποκλειστικά από δημόσια πανεπιστήμια να αποκλείσει την παροχή οποιασδήποτε μορφής ιδιωτικής εκπαίδευσης. Τούτο δε διότι η απόλυτη απαγόρευση κάθε ιδιωτικής δραστηριότητας παροχής τριτοβάθμιας εκπαίδευσης δεν συμβαδίζει με την ελευθερία εγκατάστασης, την ελευθερία ίδρυσης ανώτατων εκπαιδευτικών ιδρυμάτων, καθώς και την αρχή της αναλογικότητας που κατοχυρώνονται στο ενωσιακό δίκαιο και μάλιστα στο μέτρο που ο χώρος της εκπαίδευσης, και μάλιστα της ανώτατης, δεν εξαιρείται των θεμελιωδών ελευθεριών.

Αυτό που διαπιστώνουμε λοιπόν στην προκειμένη περίπτωση είναι ότι το ΣτΕ, δηλαδή ένα εθνικό δικαστήριο, μετουσιώνει σε πράξη την προπαρατεθείσα υποχρέωση που δημιουργεί η αρχή της υπεροχής και της αποτελεσματικής εφαρμογής, όταν εμφιλοχωρεί σύγκρουση ενωσιακού κανόνα με εθνικό, ακόμα και συνταγματικής φύσης.

---

[49] ΔΕΕ, Da Costa κ.λπ., 28/62 έως 30/62, 27.3.1963, σκ. 75-76· Cilfit κ.λπ., 283/81, 6.10.1982, σκ. 13-14 και 21· Parfums Christian Dior, C-337/95, 4.11.1997, σκ. 29· Pedro IV Servicios, C-260/07, 2.4.2009, σκ. 36· Intermodal Transports, C-495/03, 15.9.2005, σκ. 33· Επιτροπή κατά Γαλλίας, C-416/17, 4.10.2018, σκ. 110· Consorzio Italian Management, C-561/19, 6.10.2021, σκ. 33 και 51· Grossmania, C-177/20, 10.3.2022, σκ. 25· Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατά Ηνωμένου Βασιλείου, C-516/22, 14.3.2024, σκ. 141· KUBERA, C-144/23, 15.10.2024, σκ. 36.

Συμπέρασμα – Σύνθεση αντί σύγκρουσης;

Από τα όσα έχουμε αναφέρει ανωτέρω προκύπτει ότι η παραδοσιακή προσέγγιση της σχέσης μεταξύ ενωσιακού και εθνικού δικαίου βασίζεται συχνά στο δίπολο της ιεραρχικής ανωτερότητας και της σύγκρουσης, με επίκεντρο τις αρχές της υπεροχής και του άμεσου αποτελέσματος. Η παρούσα μελέτη υποστηρίζει, ωστόσο, ότι με βάση συμπεράσματα που προκύπτουν διαχρονικά, φαίνεται να υπάρχει μία μετατόπιση από το μοντέλο της κάθετης σύγκρουσης προς ένα μοντέλο οριζόντιας σύνθεσης και δικαστικού διαλόγου. Μέσα από την ανάλυση της νομολογίας του ΔΕΕ και των εθνικών συνταγματικών, και όχι μόνο, δικαστηρίων, εξετάσαμε πώς μπορούμε να αναζητήσουμε και να βρούμε γέφυρες σύγκλισης, μετατρέποντας τη φαινομενική σύγκρουση σε μια δυναμική διαδικασία θεσμικής σύνθεσης.

Το πρώτο συμπέρασμα, στο οποίο οδηγούμαστε και δεν φαίνεται καθόλου αυτονόητο εκ πρώτης όψεως, είναι ότι δεν επηρεάζει μόνο το ενωσιακό δίκαιο το εθνικό, αλλά και το εθνικό το ενωσιακό. Με αφορμή τον προβληματισμό σε σχέση με την προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων κατά την εφαρμογή του ενωσιακού δικαίου και τη συμμόρφωση προς αυτό, είχαμε την ευκαιρία να διαπιστώσουμε ότι και ο ενωσιακός δικαστής, ήδη από την εποχή των ιδρυτικών Συνθηκών, επιχείρησε να προσεγγίσει τα εθνικά δίκαια και με έναν τρόπο να συμβαδίσει με τις προβλέψεις τους. Το αποτέλεσμα ήταν η διαμόρφωση ενός πλήρους πλέγματος προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και σε επίπεδο ενωσιακού δικαίου.

Πέραν αυτού, διαπιστώνουμε ότι στο πλαίσιο του δικαστικού διαλόγου αναπτύσσεται μία σαφής διάθεση σύνθεσης, η οποία έχει βέβαια ως αφετηρία την αρχή της υπεροχής και της αποτελεσματικής εφαρμογής, αλλά σαφώς έχει προχωρήσει και πέραν αυτών. Εδώ λοιπόν, η επίγνωση ότι εκτός από αποτελεσματική, η εφαρμογή πρέπει να είναι και ενιαία και ομοιόμορφη, επίσης δίνει έναν προσανατολισμό. Το αυτό θα μπορούσε να πει κανείς και προσεγγίζοντας το ζήτημα της σύμφωνης με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνείας των εθνικών Συνταγμάτων, την οποία είδαμε και ανωτέρω εξετάζοντας τα δύο «ελληνικά» παραδείγματα. Με τον έναν ή τον άλλο τρόπο, η ερμηνεία αυτή είναι απολύτως παρούσα.

Παράλληλα και στο ίδιο πλαίσιο, διαπιστώνουμε ότι η ίδια η Ένωση με ρητές προβλέψεις αναδεικνύει την εθνική ταυτότητα σε ένα μείζον ζήτημα, το

οποίο χρήζει ειδικής και έντονης προστασίας. Αναμφισβήτητα λοιπόν και εδώ βρίσκουμε ένα σημαντικό σημείο και εργαλείο σύνθεσης.

Τέλος, δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι, ακριβώς όταν ερχόμαστε σε αντιπαράθεση με τέτοια, κορυφαία ερωτήματα, θα πρέπει να επιστρέφουμε στα βασικά συστατικά που οδήγησαν στην ίδρυση και την ανάπτυξη της Ένωσης. Το σύνολό τους είναι εξ ορισμού συνθετικό και μάλιστα με σοβαρό δυναμισμό. Η Ένωση άντεξε και παρέμεινε ζωντανή και ακμαία σε ένα πλαίσιο, όπου οι εθνικοί δικαστές, κατά μείζονα λόγο, αναζητούν συγκλίσεις εκεί που φαίνεται να υπάρχουν συγκρούσεις. Αυτός θα πρέπει να παραμείνει λοιπόν και ο οδηγός για το μέλλον. Πάντα με την επίγνωση ότι η ενότητα δεν εξασφαλίζεται με την επιβολή ομοιομορφίας, αλλά με αναγνώριση και σεβασμό στη συνταγματική πολυμορφία.

Μια αυτοαναιρούμενη πολιτεία: Η Ευρωπαϊκή Ένωση ως ανεκπλήρωτο όνειρο

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς

Σε αντιδιαστολή με τον αφελώς μονοδιάστατο Κάλιμπαν, ορισμένοι άλλοι, όπως π.χ. ο Δημήτρης Τσάτσος, αναλαμβάνουν τον κίνδυνο να κοιτάζουν στον καθρέφτη τους εναλλακτικά ή και ταυτόχρονα τόσο τον αποστασιοποιημένο ρεαλιστή τον οποίο υποδύονται, όσο και τον αμήχανο, απογοητευμένο ρομαντικό τον οποίο προσπαθούν να αποκρύψουν. Για έναν τέτοιο άνθρωπο έμοιαζε λοιπόν φυσικό να επιχειρεί να αποκρυπτογραφεί όσο το δυνατόν πιο απροκατάληπτα τα αμφίσημα μηνύματα των καιρών. Πολλώ μάλλον που ειδικά η ευρύτερη γεωπολιτική περιφέρεια στην οποία ανήκε τόσο η χώρα μας όσο και ο ίδιος είχε εισέλθει σε μια νέα φάση. Πράγματι, η «ενωμένη» πια Ευρώπη ανήγγελλε μια κοσμοϊστορικής σημασίας τομή στους ευρύτερους όρους πρόσληψης των πολιτικών εξουσιών εν γένει. Ακόμα και αν κανείς δεν μπορούσε να γνωρίζει τι ακριβώς θα ήταν δυνατόν να συνεπάγεται μακροπρόθεσμα, είναι γεγονός πως η ίδρυση της οντότητας που ονομάστηκε Κοινή Ευρωπαϊκή Αγορά και στη συνέχεια Ευρωπαϊκή Ένωση εγκαινίαζε μια πολιτειακή «μορφή» που δεν είχε κανένα ιστορικό προηγούμενο. Ήδη λοιπόν γι᾽ αυτόν και μόνο τον λόγο η εμφάνιση του νέου αυτού «μετα-νεωτερικού» πολιτικού Υποκειμένου ανήγγελλε ένα οριστικό τέλος εποχής: Η οικουμενική παραδοχή ότι τα «πλήρη» και κυρίαρχα ανεξάρτητα Κράτη αποτελούν τη «φυσική», αναπόφευκτη και αυτονόητη έκφραση οποιασδήποτε οργανωμένης πολιτικής εξουσίας διαψευδόταν πλέον από μια νέα «πειραματική» πραγματικότητα. Η υπό διαμόρφωσιν νέα Ευρώπη έμοιαζε να ανοίγει τον δρόμο σε νέες, πρωτόγνωρες και ως τότε ανήκουστες νοηματικές και κανονιστικές κατασκευές και εκλογικεύσεις. Θα ᾽λεγε κανείς πως η ίδια η έννοια του πολιτικού βρισκόταν αν όχι υπό αίρεση, τουλάχιστον υπό ριζική αναθεώρηση.

Αν όμως τα «κοινοτικά μηνύματα» υπήρξαν από την αρχή αμφίσημα για

ορισμένους τουλάχιστον από τους αποδέκτες τους, ήσαν ακόμα πιο αποπροσανατολιστικά για τον ίδιο τον Τσάτσο. Ως ανεπιφύλακτος υπέρμαχος μιας άδηλης ακόμα ευρωπαϊκής ολοκλήρωσης και ως επαγγελματίας πολιτειολόγος, δεν μπορούσε να κρύψει την αμηχανία του. Η προσωπική του ιστορία, το ευγενές κοινοτικό όραμα, η άμεση «επαγγελματική» εμπλοκή του στα ευρωπαϊκά τεκταινόμενα και οι αμετακίνητες ηθικές πεποιθήσεις του τον τοποθετούσαν στο στρατόπεδο των ανεπιφύλακτων «ευρωπαϊστών». Αλλά η πραγματική εξέλιξη της λειτουργίας της Κοινής Αγοράς, της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και εν τέλει της Ευρωζώνης τον προβλημάτιζε βαθύτατα. Ήταν φανερό πως η θεσμική εμπέδωση των «κοινοτικών» πρακτικών προχωρούσε δίχως την παραμικρή αναφορά στα εσωτερικευμένα φιλελεύθερα-δημοκρατικά ιδεώδη από τα οποία υποτίθεται πως εμπνεόταν. Οι πιο καίριες κοινοτικές αποφάσεις έμοιαζαν πια να λαμβάνονται στους κόλπους μιας σταθερά πλέον συγκροτημένης ευρωπαϊκής γραφειοκρατίας που αυτοαναπαραγόταν ως κράτος εν κράτει –ή, καλύτερα, ως «κράτος εν μη κράτει».

Πράγματι, σε καμιά στιγμή η υπό εκκόλαψη νέα «Ευρώπη» δεν φαινόταν να μπορεί να καθοδηγείται από μιαν εκλεγμένη αντιπροσωπευτική «κυβέρνηση» η οποία θα «όφειλε» πριν από όλα να λογοδοτεί στους δεδομένους «πολίτες» «εντολείς» της. Δεν είναι τυχαίο ότι ήδη από την αρχή η κοινοτική εξουσία έμοιαζε να ασκείται από μιαν «Επιτροπή»[1] που σε κάθε περίπτωση δεν εκλεγόταν αλλά οριζόταν, ή μάλλον «διοριζόταν» «κάπως», από «κάποιους άλλους» και σε «κάποια», αόρατα συνήθως, παρασκήνια με διαδικασίες που ήσαν κάθε άλλο παρά διαφανείς. Υπό «κάποιαν» έννοια λοιπόν, και ανεξάρτητα από τις περίπλοκες νομικές διατυπώσεις που οριοθετούσαν τις καθημε-

[1] Η επιλογή μιας τόσο «ψυχρής», «άμουτρης», «ουδέτερης» και «συμβολικά ετερόνομης» λέξης για αυτό το ανώτατο και σημαντικότερο κοινοτικό όργανο δεν μπορεί να είναι τυχαία. Άθελά της ίσως, η ίδια η λέξη «επιτροπή» παραπέμπει πριν από όλα τα άλλα σε μιαν απλή «γραφειοκρατική μορφή» που δεν χρειάζεται καν να έχει δικό της όνομα, αφού εμφανίζεται σαν να μη διεκδικεί καν να εκπροσωπήσει το «κοινό ευρωπαϊκό οικοδόμημα». Εκφράζοντας την Ευρωπαϊκή Ένωση ex officio, το ανώτατο αυτό όργανο αποφασίζει με βάση κριτήρια που μπορούν να παραμένουν σκοτεινά ή και ανομολόγητα. Ενώ λοιπόν συνήθως οι επιτροπές δεν αποφασίζουν αλλά απλώς εισηγούνται, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή αποφασίζει δίχως καν να έχουν προηγηθεί εισηγήσεις. Αρκεί το γεγονός πως φαίνεται να ενεργεί αντί καὶ στο όνομα των ανονόμαστων εκείνων «άλλων» που τη διόρισαν. Και γι᾽ αυτόν ακριβώς τον λόγο δεν χρειάζεται καν να αυτοονομασθεί ως αυτόνομη και ανεξάρτητη πολιτειακή εξουσία. Δεν είναι τυχαίο ότι ο (ή η) πρόεδρός της δεν εμφανίζεται ως αρχηγός Κράτους.

ρινές λειτουργίες τους, οι κάθε λογής υπεύθυνοι και αρμόδιοι «επίτροποι», «προεδρεύοντες», «διαχειριστές», «μεθοδευτές», «αρχιγραμματείς» ή απλοί «εκπρόσωποι» του «κοινού κοινοτικού γίγνεσθαι» φαίνονταν να ενεργούν στο πλαίσιο ενός εξ υπαρχής μη συγκαλύψιμου «δημοκρατικού κενού»[2]. Η αφετηριακή αισιοδοξία όσων προσέβλεπαν σε μια νέα ευρύτερη και ουσιαστικότερη αντιπροσωπευτική και «λογοδοτούσα» συνάμα φιλελεύθερη δημοκρατία προσέκρουε σε μια αδιαπέραστα κλειστή, ενδοστρεφή και αδιαφανή πραγματικότητα.

Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι ήδη στην «Εισαγωγή» της Πολιτείας υπογραμμίζεται ότι το κύριο «θέμα» του βιβλίου είναι «η παραδοσιακή (ευρωπαϊκή) πολιτεία», μια πολιτεία δηλαδή που δεν θα μπορούσε να θεμελιώνεται αλλιώς παρά σε μιαν αυστηρά «δικαιοκρατική» πρόσληψη και οριοθέτηση της δημοκρατικής κοινωνικής συμβίωσης ως «κανονιστικά ρυθμισμένης πραγματικότητας». Όμως στην πραγματικότητα, ανεξάρτητα από τις αξιακές της καταβολές, ανεξάρτητα από μια σειρά από μηχανισμούς που επέτρεπαν κάποιον έμμεσο, επιφανειακό και σε κάθε περίπτωση ανεπαρκή «δημοκρατικό έλεγχο», ανεξάρτητα και από τυχόν καλές (ή ίσως και κακές) προθέσεις των κατά καιρούς εμπνευστών και σχεδιαστών της, η ενωμένη Ευρώπη δεν μπόρεσε ποτέ να λειτουργήσει ως κατά κυριολεξίαν δημοκρατική και αντιπροσωπευτική. Ήδη από την πρώτη μέρα είχε καταστεί σαφές ότι τα χρονίως χαίνοντα «δημοκρατικά ελλείμματα» δεν ήσαν προϊόντα μιας προσωρινής και αναστρέψιμης ενδεχομένως συγκυρίας, αλλά εγγράφονταν στην ίδια τη δομή των νέων εξουσιαστικών σχέσεων. Ίσως μάλιστα η προσωπική εμπλοκή του εκ φύσεως και πεποιθήσεως «ευρωπαϊστή» Τσάτσου στο υπό επώαση κοινοτικό γίγνεσθαι ήταν και εκείνη που τον εξώθησε ήδη από πολύ νωρίς να επανεξετάσει κριτικά πολλές από τις εμπεδωμένες βεβαιότητες που τον είχαν γαλουχήσει. Ακόμα και από τη στιγμή που, έχοντας δει το φως της ημέρας, επιχειρούσε τα πρώτα διστακτικά του βήματα, το κοινοτικό νεογνό φαινόταν

[2] Εντελώς χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι τα όργανα στα οποία αυτοπροσώπως μετέχουν σε ανώτατο επίπεδο οι ηγεσίες των κρατών-μελών, όπου και φαίνεται να συζητούνται τα υπό συνεχή διαπραγμάτευση ανοικτά ζητήματα, λειτουργούν στην ουσία ως άτυπες συναντήσεις. Το Eurogroup, το Euroworking Group και τα διάφορα Brussels Groups συνεδριάζουν και συσκέπτονται κεκλεισμένων των θυρών, συχνά μάλιστα και δίχως καν να τηρούνται πρακτικά (για λεπτομέρειες βλ. Γ. Βαρουφάκη, Ανίκητοι ηττημένοι. Για μια Ελληνική Άνοιξη μετά από ατέλειωτους μνημονιακούς χειμώνες, 2017).

να αποφεύγει τις δυσκολίες οχυρωνόμενο σε έναν αδιαπέραστο μάρσιππο από τον οποίο δεν είχε ούτε τη διάθεση ούτε όμως και τη δυνατότητα να απεγκλωβισθεί.

Ήδη λοιπόν από τις αρχές της δεκαετίας του 1990 ο Τσάτσος διαπίστωνε πως η εξέλιξη της ευρωπαϊκής ενωσιακής διαδικασίας στο πλαίσιο του ιστορικού χώρου της παλαιάς ηπείρου επέβαλλε την επινόηση νέων, πρωτόφαντων και σε κάθε περίπτωση πιο ευέλικτων νοηματικών εργαλείων[3]. Τα «προβλήματα του ενωσιακού φαινομένου», τα καταστατικά δηλαδή ζητήματα που αναδύονταν στους κόλπους της υπό συνεχή ανακατασκευή και ανανοηματοδότηση Ευρωπαϊκής Ένωσης, δεν φαίνονταν πια να είναι δυνατόν να αντιμετωπισθούν αλλιώς παρά στο πλαίσιο μιας «νέας απροκατάληπτης και πραγματιστικής μετα-πολιτειακής» προσέγγισης[4]. Ίσως λοιπόν η εκκόλαψη του νέου όρου «μετα-πολιτειολογία» να υπήρξε η αμήχανη απάντηση του αυστηρού νομικού Τσάτσου σε μια προϊούσα επιστημολογική, αξιακή και πολιτική αμφιθυμία που όχι μόνον δεν αμβλυνόταν, αλλά αντίθετα οξυνόταν με την πάροδο του χρόνου. Μια «κοινοτική μορφή» που αναγγελλόταν σαν το «ριζικότερο» και προοπτικά το πιο «ελπιδοφόρο» πολιτειολογικό «πείραμα» του μεταπόλεμου φάνηκε να μετατρέπεται σε μια οργανωμένη και αυτοαναπαραγόμενη γραφειοκρατική παγίδα. Ενώ από τη μια μεριά το όνειρο για μια βαθμιαία υπέρβαση των ιστορικών και θεσμικών ορίων των παραδοσιακά περιχαρακωμένων «εθνικών κρατών» παρέμενε ανεκπλήρωτο, από την άλλη το πρόταγμα οικοδόμησης μιας νέας «μετα-πολιτείας» φάνηκε να ασθμαίνει πριν να έχει ακόμα αρχίσει να (αυτο)κινείται. Η βαθμιαία, και ανέκκλητη καθώς φάνηκε, μετάβαση από την εν δυνάμει τουλάχιστον φαντασιακά και θεσμικά «ανοικτή» ακόμα Ευρώπη του απροκατάληπτου οραματιστή Ζακ Ντελόρ στην Ευρώπη των διαφόρων γραφειοκρατών τύπου Γιούνκερ είχε αφήσει τα ανεξίτηλα πλέον ίχνη της. Θα ᾽λεγε κανείς πως, αναπάντεχα, το νέο εκκολαπτόμενο πολιτικό Υποκείμενο εξακολουθούσε να υπακούει αδιαμαρτύρητα στις «πεπαλαιωμένες» προδιαγραφές τις οποίες ακριβώς επιδίωκε, υποτίθεται, να υπερβεί.

Έτσι, από ένα σημείο και πέρα, στα ευρύτερα κοινοτικά πλαίσια όλες σχεδόν οι κατά παράδοσιν κατοχυρωμένες πολιτειακές αφετηρίες άρχισαν να φαντά-

[3] Δ. Τσάτσος, Πολιτεία, 2010, σ. 491 κ.εξ.

[4] Ibidem, σ. 217.

ζουν αναχρονιστικές, αλυσιτελείς, «ανεπαρκείς» ή ακόμα και ψευδεπίγραφες. Ακόμα και αν δεν υπήρξε προϊόν μιας «ανεξιχνίαστης» ιστορικής εντελέχειας αλλά αποτέλεσμα συγκεκριμένων ιστορικών επιλογών των κατά καιρούς κρατούντων, η αποφασιστική μετατόπιση της θεσμικής και νομικής δυναμικής του ευρωπαϊκού πολιτικού πολιτισμού καταδείκνυε από μόνη της ότι, περισσότερο από οποτεδήποτε άλλοτε στο παρελθόν, όλες σχεδόν οι θεμελιώδεις πολιτειακές έννοιες οδηγούνταν στο να λειτουργούν παραπλανητικά, δίχως να έχουν αντικατασταθεί από νέες. Αν λοιπόν η «ψυχαναγκαστική» αυστηρότητα των αναλυτικών προσεγγίσεων του Τσάτσου δεν είναι παρά η άλλη όψη μιας εξίσου ψυχαναγκαστικής προσπάθειας απαλλαγής των μεγάλων λέξεων από το παρωχημένο πλέον περίβλημά τους, ίσως ο βαθύτερος στόχος του να ήταν να συμβάλει στην «αποκατάσταση» μιας ελεγχόμενης, «ουσιαστικά δικαιοκρατικής» λειτουργίας μιας εξουσίας που καλούνταν πλέον να αποφασίζει και να δρα στο όνομα και για λογαριασμό μιας ευρύτερης και αναποκρυστάλλωτης ακόμα «μετα-» ή «υπερ-επικράτειας».

Στο βάθος, μπορεί να έλπιζε πως η «μετα-πολιτειολογία» την οποία επαγγελλόταν δεν θα ήταν παρά ένα αναγκαίο «μεταβατικό» βήμα που θα του επέτρεπε να επιστρέψει, κάποτε, σε μια νέα, εσωτερικά συνεπή και αξιακά άρτια «πολιτειολογία». Μια πολιτειολογία η οποία θα ήταν σε θέση να «αναστήσει», ή τουλάχιστον να «αναπλάσει», μερικές από τις αμετακίνητα εσωτερικευμένες «φιλελεύθερες-δημοκρατικές βεβαιότητες» μιας άλλης εποχής.

Βέβαια, σε ένα πρακτικό επίπεδο τουλάχιστον, η εξέλιξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης λειτούργησε εν πολλοίς απομυθοποιητικά σε σχέση με τον δικό της ιδρυτικό μύθο και τις αρχές που υποτίθεται πως καλούνταν να υπηρετήσει. Στο μέτρο λοιπόν που απειλούσε να οδηγήσει στην περαιτέρω απο-ουσιαστικοποίηση ενός εν πολλοίς πλέον ξεχασμένου ονείρου, η αναφορά σε ένα παρελθόν που έχει ήδη αρχίσει να απαλλάσσεται από όλα τα τελετουργικά μεθεόρτια των ιδρυτικών του επαγγελιών έμοιαζε πλέον, από μια στιγμή και πέρα, άνευ ουσιαστικού αντικειμένου. Ως προϊόν ενσυνείδητων (ή μη) «πρακτικών» επιλογών, η εξέλιξη του κοινοτικού γίγνεσθαι έτεινε πλέον να αναλύεται αποκλειστικά και μόνον υπό το φως μιας αδυσώπητης «πραγματικότητας». Γεγονός που εκφράζεται με την οριοθέτηση του όλου εγχειρήματος με καθαρά εργαλειακούς όρους, με τη μορφή δηλαδή του «πρακτικά δυνατού», του «πραγματιστικά εφικτού» και του «πολιτικά ρεαλιστικού». Οι ανεξάντλητες ιδεαλιστικές προοπτικές που είχαν φανεί να ανοίγονται με το

πολυδιάστατο, ανοικτό και εντελώς πρωτόγνωρο «πολιτειοποιό», «κανονοποιό», «εξουσιοποιό» αλλά και «νοηματοποιό» ευρωπαϊκό εγχείρημα είχαν αρχίσει να πνίγονται στο τέλμα των κάθε λογής τακτικισμών. Υπό τους όρους αυτούς, η επιστροφή στους ήδη αποδυναμωμένους και εν πολλοίς ξεχασμένους ιδρυτικούς μύθους έμοιαζε αποπροσανατολιστική, περιττή, ίσως και ενοχλητική.

Δεν είναι βέβαια να απορεί κανείς. Ένα πολιτικό εγχείρημα που δεν φαινόταν να μπορεί πλέον να επιδιώκει να παραγάγει ούτε μια «νέα» φωτισμένη δημοκρατική πολιτεία, ούτε μια «νέα» ευρύτερη «μετα-κρατική» και «μετα-επικρατειακή» ορθολογική εξουσία, ούτε «νέα» πολιτειακά και αξιακά νοήματα, ούτε «νέες» μορφές έννομης νομιμοποίησης, ούτε «νέες» διαδικασίες κοινωνικής συμμετοχής και εκπροσώπησης, όφειλε παρά ταύτα να αντιμετωπίζεται όχι μόνον ως δεδομένο, οριστικό και ανεπίστρεπτο, αλλά και ως «αξιακά επαρκές». Όμως ένα εγχείρημα που δεν προωθείται στα πλαίσια ενός ελεύθερου και αέναου προβληματισμού για το ευρύτερο νόημα της επί γης προόδου, οδηγώντας έτσι στην αδιάκοπη διεύρυνση και εμβάθυνση όλων των πολιτικών, αξιακών και νοηματικών διακυβευμάτων, δεν είναι δυνατόν να εκλογικεύεται αυτομάτως. Από τη στιγμή που η Ευρωπαϊκή Ένωση άρχισε να λειτουργεί «απλώς» ως ακόμα ένα κλειστό, δεδομένο και παγιωμένο σύστημα κατεστημένων εξουσιών, ο ίδιος ο λόγος ύπαρξής της τίθετο υπό αίρεσιν.

Το παίγνιο έπρεπε λοιπόν πάση θυσία να εκλογικευθεί.

Και αυτό προϋπέθετε πως θα ήταν δυνατόν να παρακαμφθούν, ή τουλάχιστον να απομυθοποιηθούν, όλοι οι τυχόν εναπομένοντες ιδεαλιστικοί στόχοι που είχαν εμπνεύσει τους επινοητές του. Υπογείως λοιπόν έστω, το ευρωπαϊκό σύστημα ήταν υποχρεωμένο να αυτομετατραπεί σε μηχανισμό απο-πολιτικοποίησης, απο-κανονιστικοποίησης, απο-ιδεολογικοποίησης και «απο-ηθικοποίησης» του ίδιου του πειράματος. Έχοντας μετατραπεί σε μιαν απλή εστία εξουσιαστικών παιγνίων, το παλαιό ιδεαλιστικό εγχείρημα έμοιαζε πλέον εκτός τόπου και χρόνου. Αυτή ακριβώς είναι η πιο πρόσφατη, ίσως και πιο θεαματική, εκδοχή της ευρύτερης «στερεοτυποποίησης», άρα και «κοινοτοποποίησης», όχι πια μόνο του «συστημικά κακού», αλλά ταυτόχρονα και του «συστημικά αναγκαίου», «καλού» και «ευκταίου»[5].

[5] Στη Χάννα Άρεντ οφείλουμε τη διαπίστωση ότι οι σύγχρονες οργανωμένες γραφειοκρατίες αναπτύσσουν μηχανισμούς προφύλαξης των επιμέρους μελών τους από τις ηθικές,

Υπό τους όρους αυτούς, η ευρωπαϊκή «κοιτίδα» του δυτικού πολιτισμού δεν φαινόταν πλέον ούτε να επιδιώκει ούτε όμως καν να μπορεί, κατά την έκφραση του Έντμουντ Χούσσερλ, να εξαντλεί τις δυνατότητες προώθησης της «αλληλουχίας έλλογων αξιακών στόχων» που ακολούθησε τον ευρωπαϊκό Διαφωτισμό[6]. Ειρωνικά, η υπό δημιουργίαν Ευρώπη αποτύγχανε παταγωδώς ακόμα και στο να διατηρήσει ζωντανή την ιδέα ενός «ανώτερου ευρωπαϊκού πολιτισμού», που φιλοδοξούσε να θεμελιώνει το οικουμενικό του «κύρος» στα απαράγραπτα αξιακά του επιτεύγματα, και ανεξάρτητα από την ιστορικά κυμαινόμενη πολιτική και οικονομική του ισχύ. Η διάχυτη από ένα σημείο και πέρα «κρίση της ευρωπαϊκής ύπαρξης» (και της ευρωπαϊκής «πολιτιστικής αυτοσυνείδησης»), την οποία επισήμαινε ήδη από τον Μεσοπόλεμο ο Γερμανός φιλόσοφος, δεν ήταν πια σε θέση να ενεργοποιήσει την «αναγέννηση του πνεύματος μιας φιλοσοφίας που θα ήθελε να υπερβεί τη φιλοσοφία». Δεν είναι λοιπόν να απορεί κανείς για το ότι τελικώς οδήγησε, αντίθετα, στην πλήρη «αποξένωση της Ευρώπης των "φώτων" από το νόημα κάθε ελεύθερης και υπεύθυνης ζωής».

Εκ των υστέρων βέβαια φάνηκε καθαρά πως αυτή η ιστορική «απομάγευση» του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι είχε προηγηθεί οποιασδήποτε προσπάθειας θεσμικής του ολοκλήρωσης.

Ήδη εδώ και πολλά χρόνια, ακόμα και ως ιδεολογικά «ηγεμονεύων», ο δυτικός πολιτισμός είχε εξάλλου πάψει να μπορεί να εμπνέει όλους τους άλλους ex officio. Δεν είναι τυχαίο ότι, ενώ οι περισσότερες μεγάλες ιδεολογικές και πολιτικές «τομές» και «ρήξεις» που σφράγισαν την πολύπαθη ιστορία της «νεωτερικότητας» είχαν δει το φως στην υπό συνεχή έκρηξη ευρωπαϊκή Δύση, η σημερινή Ευρώπη δεν φαίνεται να έχει πια τίποτε το καινούριο να «πει»

ψυχολογικές αλλά και νομικές προεκτάσεις των οποιωνδήποτε συγκεκριμένων ενεργειών τους. Ως «κύριοι του ορθολογικού λογισμού», οι νόμιμοι εκπρόσωποι του «συστήματος» απαλλάσσονται προκαταβολικά από οποιαδήποτε ατομική ευθύνη εκείνων που υποτίθεται πως απλώς «ευθυγραμμίζονται» στις άνωθεν αποφάσεις και υποδείξεις. Με αυτήν την έννοια λοιπόν, περισσότερο ίσως ακόμα από το γεγονός της «κοινοτοπίας» του, το «κακό» και το «καλό» σφραγίζονται πλέον από τη θεσμική αποδυνάμωση όλων των αφηρημένων ηθικών και αξιακών καταβολών. Το «συστημικό» «καλό» και μαζί με αυτό το «κακό» τείνουν πλέον να οριοθετούνται αποκλειστικά και μόνον μέσα και διά της προβαλλόμενης «γραφειοκρατικής ορθολογικότητάς» τους (πρβλ. Z. Bauman, Ρευστός φόβος, (μτφρ. Γ. Καράμπελας), 2007, σ. 87-88).

6 E. Husserl, Die Krisis des europäischen Menschentums und die Philosophie, 1935.

στους «άλλους». Η σημερινή Ευρώπη δεν είναι πια δυνατόν να ηγεμονεύει. Να θυμηθούμε ότι, όντας προϊόντα του υπό συνεχή ανανέωση πνεύματος του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, οι μεγάλες επαναστάσεις του τέλους του 18ου αιώνα, οι δημοκρατικές, «συμμετοχικές» διευρύνσεις και εκλογικεύσεις του 19ου, οι θεαματικές επαναστατικές ανατροπές που ακολούθησαν τον πρώτο πόλεμο, ακόμα ίσως και τα πρόσκαιρα αντιαυταρχικά ξεσπάσματα των δεκαετιών του 1960 και του 1970 –τα οποία τελικώς κατέληξαν, ως έναν βαθμό τουλάχιστον, να «ανακτηθούν» από το κυρίαρχο σύστημα–[7], σφράγισαν ανεξίτηλα ολόκληρο τον κόσμο.

Μέσα σε λιγότερο από μισόν αιώνα όμως τα πράγματα άλλαξαν. Εφεξής η ελκτική δύναμη της γηραιάς ηπείρου έξω από τα γεωγραφικά της σύνορα μοιάζει εξαιρετικά περιορισμένη. Ακόμα και η ευρύτερη κανονιστική επενέργεια του ρηξικέλευθου «συμπολιτειακού»[8] ευρωπαϊκού προτάγματος αποδείχθηκε τελικώς περίπου μηδενική. Το εκ πρώτης όψεως ριζοσπαστικό και ανανεωτικό κοινοτικό «πείραμα» ανανέωσης του «πολιτικού» εν γένει δεν φαινόταν να αφορά παρά μόνον τους ίδιους τους εμπλεκόμενους Ευρωπαίους, ίσως μάλιστα ούτε καν αυτούς. Θα ᾽λεγε κανείς πως ο φάρος του νεωτερικού πολιτισμού έχει πάψει να εκπέμπει το λαμπρό του φως έξω από τα τοπολογικά πλέον και μόνον οριζόμενα χωρικά του ύδατα. Οι ζώνες (αποκλειστικής ή μη) ιδεολογικής επιρροής του μοιάζει να περιορίζονται μέρα με τη μέρα. Ακόμα και αν δεν έχει εντελώς απεκδυθεί από το ιστορικά καταξιωμένο συμβολικό

---

[7] Για το ζήτημα αυτό πρβλ. π.χ. L. Boltanski/E. Chiapello, Le nouvel esprit du capitalisme, 1999.

[8] Η επινόηση της ιδέας της «Ευρωπαϊκής Συμπολιτείας» από τον Τσάτσο εκφράζει προ παντός άλλου ένα εννοιολογικό αδιέξοδο. Προσπαθώντας να συμβιβάσει τα ασυμβίβαστα, δημιούργησε έναν νέο όρο ο οποίος, εντελώς χαρακτηριστικά, δεν ήταν καν δυνατόν να μεταφερθεί σε άλλες γλώσσες (Δ. Τσάτσος, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μιαν ένωση λαών με ισχυρές πατρίδες, 2010). Επικαλούμενος μια νοηματική κατασκευή που νοούνταν ταυτόχρονα ως «ένωση λαών», «ένωση κρατών» ή και «ένωση πατρίδων», δεν αρκούνταν στο να συνθέτει τρεις εντελώς διαφορετικές ιστορικές υποστασιώσεις σε ένα ενιαίο σχήμα. Επιχειρούσε επίσης να παρακάμψει το γεγονός ότι μια τέτοια ονομαστική συσσωμάτωση δεν ήταν δυνατόν να αντιστοιχήσει σε καμιά πραγματικότητα, και πάντως όχι στην ευρωπαϊκή (πρβλ. Γ. Σωτηρέλη, «Το αβέβαιο συνταγματικό μέλλον της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Σκέψεις, αναζητήσεις και προβληματισμοί με αφετηρία τις θέσεις του Δημήτρη Τσάτσου για μιαν "Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία"», στο: Σύνταγμα, Ελληνική Πολιτεία, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία: Αφιέρωμα στον Δημήτρη Θ. Τσάτσο, 2004, σ. 679 κ.εξ.).

της κύρος, η «υπερ-» ή «μετα-διαφωτισμένη» πλέον Ευρώπη μοιάζει να έχει παραιτηθεί από το να εμφανίζεται ως «φυσικός» παραγωγός ρηξικέλευθων νέων ιδεών, αξιών και προτύπων.

Ίσως βέβαια η νέα Ευρώπη να μην έχει πια τίποτε το απτό να ωφεληθεί εμπνέοντας και «καθοδηγώντας» «άλλους», και μάλιστα εκείνους τους οποίους μπορούσε να αντιμετωπίζει μέχρι πρόσφατα σαν ανίσχυρους υποτελείς και «πολιτιστικά υπανάπτυκτους», άρα και εν δυνάμει πολλαπλά εκμεταλλεύσιμους[9]. Πράγματι, ακόμα και αν ισχύει ότι, στο βάθος, η αξιακή υπεροχή ενός πολιτισμού συναρτάται από τη δυνατότητά του να επιβάλλει στους άλλους να τον μιμούνται, είναι επίσης αλήθεια ότι η υπεροχή αυτή τείνει συνήθως να «εξαργυρώνεται» και πρακτικά. Κατά κάποιον τρόπο λοιπόν η εμβέλεια της δράσης ενός πολιτισμού εκτός των ορίων του είναι ευθέως συναρτημένη και από την πραγματική ή προτασσόμενη πολιτική και οικονομική του ισχύ. Αν λοιπόν σκεφθούμε πως ήδη εδώ και πολλά χρόνια η ισχύς της συλλογικής οντότητας που ονομάζεται Ευρωπαϊκή Ένωση βρίσκεται σε αποδρομή, είναι εύλογο το ότι και η παγκόσμια πολιτιστική και ιδεολογική της επιρροή απομειώνεται συνεχώς. Οι μελωδίες που διαχέονταν στους κόλπους μιας κοινωνίας που είχε μέχρι πρόσφατα την πολυτέλεια να επαίρεται για τη δυνατότητά της να ομφαλοσκοπεί αζημίως έχουν αρχίσει να μετατρέπονται σε μια συρραφή τυχαίων, αδιάφορων, πληκτικών ή άναρθρων «θορύβων». Ακόμα και η λέξη «Ευρώπη» έχει πάψει να έχει οικουμενικές παρηχήσεις.

Και δεν είναι μόνον αυτό. Θα πρέπει επιπλέον να υπογραμμισθεί πως η βαθμιαία έκλειψη της δυτικής ιδεολογικής ηγεμονίας δεν συνοδεύτηκε από

[9] Ίσως μάλιστα να μπορεί να υπήρξε και μακροπροθέσμως αποθαρρυντική αν σκεφθούμε πως οι περισσότερες απόπειρες «συμπολιτειοποίησης», «ομοσπονδιοποίησης» ή και ονομαστικής «συνένωσης» ήδη συγκροτημένων πολιτειών, ακόμα και αν συνέτρεχαν οι πολιτιστικές προϋποθέσεις ενός τέτοιου εγχειρήματος, εξέπνευσαν ήδη εν τη γενέσει τους. Ούτε στην Αφρική, ούτε στη Λατινική Αμερική, ούτε στη Νοτιοανατολική Ασία, ούτε καν στην καταδυναστευμένη Εγγύς Ανατολή δημιουργήθηκε ποτέ μια νέα και βιώσιμη «θεσμική σύμπραξη» πολιτιστικά συγγενών ανεξάρτητων «κρατών». Η ευρωπαϊκή εμπειρία έδειχνε πως ο κόσμος δεν ήταν ακόμα έτοιμος να υλοποιήσει το παλαιό ιδεαλιστικό όνειρο της διαρκούς ειρήνευσης μέσω της δημιουργίας ενιαίων και πολιτικά ενοποιημένων Όλων. Πολλώ μάλλον που, σε θεαματική αντιδιαστολή, ο αριθμός των εξ ορισμού ανίσχυρων και εξαρτημένων μικρών ή μικρομέγαλων, τύποις ανεξάρτητων κρατών μεγαλώνει μέρα με τη μέρα. Είναι σαφές ότι σε περιόδους κρίσης, όπως αυτή που διερχόμαστε σήμερα, οι εσωστρεφείς, απομονωτικοί και αποκλειστικοί εθνικισμοί δεν έχουν πει την τελευταία τους λέξη.

την εμφάνιση και εμπέδωση «άλλων», μη ευρωπαϊκών πολιτιστικών και πολιτικών προτάσεων που θα μπορούσαν να διεκδικήσουν τη «δική τους» οικουμενική ακροαματικότητα. Υπό κάποιαν έννοια όμως και αυτή η εξέλιξη υπήρξε απολύτως αναμενόμενη. Στον βαθμό που έχουν αρχίσει να εξανεμίζονται οι αξιακές θεμελιώσεις όλων πλέον ανεξαιρέτως των ρηξικέλευθων κοινωνικοπολιτικών προτάσεων, από όπου και αν προέρχονται, οποιαδήποτε απόπειρα αναδιατύπωσης ή αναθεώρησης των όρων πρόσληψης του εν γένει «καλού» και του «ευκταίου» (και μαζί τους και της επί γης προόδου) προσκρούει στην προϊούσα γενική αναξιοπιστία όλων των πολιτικών λόγων. Από τη στιγμή που σε παγκόσμια πλέον κλίμακα «όλα» (οι ιδέες, οι προτεραιότητες, οι αφετηριακές αρχές, και μαζί τους και οι οποιεσδήποτε αμφιβολίες και αβεβαιότητες) καλούνται να υποχωρήσουν μπροστά στα κυρίαρχα κελεύσματα μιας άνευ όρων ποσοτικοποιημένης εργαλειακής αποτελεσματικότητας, όλα τα αξιακά διλήμματα μετατάσσονται αυτομάτως σε ήσσονα θέση. Στους κόλπους του ενιαίου, πολιτιστικά ισοπεδωμένου και λειτουργικά παγκοσμιοποιημένου κόσμου, το εν γένει «δέον» εμφανίζεται πλέον ως a priori αναγώγιμο στην οικουμενικά πλέον επιδιωκόμενη παραγωγική και οικονομική μεγιστοποίηση.

Υπό τους όρους αυτούς, η πρόσληψη του κοινωνικού γίγνεσθαι, και μαζί με αυτό και της ίδιας της πολιτικής, φαίνεται πια να έχει αποτινάξει και τα τελευταία εναπομένοντα ιδεαλιστικά της βάρη. Μετά την παρέλευση τριών και πλέον αιώνων «δυτικής» ηγεμονίας και την αναγκαστική ζεύξη ολόκληρου του πλανήτη στα οσονδήποτε αμφίσημα, ευρωπαϊκής έμπνευσης αξιακά κελεύσματα, η ιδέα της προόδου εμφανίζεται απολύτως ταυτισμένη με μιαν αυστηρά ποσοτικοποιήσιμη και «τεχνικά» οριοθετήσιμη «ανάπτυξη». Ως «οικονομικοποιημένη» πλέον και «ποσοτικοποιημένη», η πρόσληψη της «βελτίωσης» είναι πια παντού η ίδια. Προφανώς βέβαια και αυτό το οικουμενικής εμβέλειας αναπτυξιακό πρόταγμα δεν έπεσε από τον ουρανό. Όπως και η εν γένει πρόοδος, έτσι και η επιγενόμενη ταύτισή της με την ποσοτική μεγιστοποίηση των οικονομικών μεγεθών είναι και αυτή προϊόν του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ενός πολιτισμού που από μια στιγμή και πέρα οδηγήθηκε, πρώτος αυτός, στο συμπέρασμα πως όλα τα τυχόν επιβιώνοντα «ποιοτικά» κριτήρια βάσει των οποίων κάποτε αποτιμούνταν το «κοινό δέον» θα πρέπει πλέον να υποχωρούν μπροστά στο «ποσοτικό» αιτούμενο της παραγωγικής και οικονομικής «μεγιστοποίησης». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι, ήδη από

το τέλος του 19ου αιώνα, στις «ανεπτυγμένες»[10] χώρες της καπιταλιστικής Δύσης η μονοδιάστατα ολοκληρωτική αυτή πρόσληψη του κοινού δέοντος είχε αρχίσει να επικρατεί δίχως αντίπαλο.

Η καθολική επικράτηση των αντιλήψεων αυτών είχε όμως και μιαν πρόσθετη, απρόσμενη ίσως, ιστορική προέκταση. Ειρωνικά ίσως, τις ίδιες αυτές αδιαπραγμάτευτες αναπτυξιακές ιδέες έσπευσαν τελικά να ενστερνισθούν ανεπιφύλακτα ακόμα και οι πιο αδιάλλακτοι «συστημικοί» «αντίπαλοι» της αγοραίας καπιταλιστικής κοινωνίας. Δεν είναι ασφαλώς τυχαίο ότι, μετά από ελάχιστα χρόνια «σοσιαλιστικής» εξουσίας, οι σοβιετικές ηγεσίες είχαν καταλήξει στο συμπέρασμα ότι η ταχύρρυθμη «ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων» αποτελεί αναγκαία ιστορική προϋπόθεση για την ανατροπή του κυρίαρχου συστήματος «παραγωγικών σχέσεων» στην οποία υποτίθεται πως κυρίως προσέβλεπαν. Ακόμα και αν ποτέ δεν αντιμετωπίστηκε ρητά σαν αυτοσκοπός, η παραγωγική μεγιστοποίηση θεωρήθηκε το προφανώς αναγκαίο μέσο για την επίτευξη του τελικού πολιτικού στόχου στον μακρό χρόνο. Παραδόξως ίσως εκ πρώτης όψεως, η ελεύθερη «οικονομική ανάπτυξη» η οποία στηριζόταν αποκλειστικά και μόνον στους αγοραίους αυτοματισμούς και ο «σοσιαλιστικός μετασχηματισμός» που εκφραζόταν με τα διάφορα «πενταετή πλάνα» θα καταλήξουν να θεμελιώνονται στις ίδιες ποσοτικοποιημένες εργαλειακές αφετηρίες. Θα ᾽λεγε κανείς πως για όλους πλέον, τους καπιταλιστές, τους σοσιαλιστές, τους κομμουνιστές, αλλά και τους τυχόν ουδέτερους, «εν τω πολλώ» και μόνον «το ευ». Ακόμα και αν η κατεύθυνση του ιστορικού γίγνεσθαι παραμένει άγνωστη, το αξιακό του υπόβαθρο εμφανίζεται κοινά αποδεκτό και εκ των προτέρων δεδομένο. Αυτό ίσως να υπήρξε και το βασικό χαρακτηριστικό που διαφοροποιεί την εποχή μας από κάθε προηγούμενη.

Οι εξελίξεις αυτές επιταχύνθηκαν ακόμα περισσότερο από τη στιγμή που η έκλειψη του «υπαρκτού σοσιαλισμού» οδήγησε στην πλήρη απάλειψη του ζητήματος της «δομής των παραγωγικών σχέσεων» από την ημερήσια διάταξη

[10] Σε αυτήν ακριβώς τη βάση άλλωστε οικοδομήθηκε η διάκριση ανάμεσα σε «ανεπτυγμένες» και «υπανάπτυκτες» χώρες, στις οποίες ήρθαν πρόσφατα να προστεθούν οι χώρες που αρκούνται στο να ισχυρίζονται πως «βρίσκονται σε διαδικασία ανάπτυξης». Εντελώς χαρακτηριστικά όμως, δεν φαίνεται να διανοείται κανείς ότι θα μπορούσαν να υπάρχουν χώρες που «απέχουν» ενσυνείδητα από την οικουμενική αυτή «αναπτυξιακή διελκυστίνδα».

του πολιτικού. Στον παγκοσμιοποιημένο πλέον κόσμο μας, όλοι ανεξαιρέτως οι ενεχόμενοι παίκτες μοιάζουν εφεξής υποχρεωμένοι να ενεργούν στο πλαίσιο μιας ενιαίας και αμετάλλακτης υπερκείμενης συστημικής λογικής. Ευλόγως λοιπόν, στα πλαίσια αυτά, το ζήτημα της ιδεολογικής καταγωγής ή της πατρότητας των ιδεών έχει πάψει να έχει την παραμικρή πρακτική σημασία. Ως πεμπτουσία μιας διιστορικής λογικής που ούτε προβάλλει ούτε χρειάζεται να επικαλείται καταξιωμένες πηγές, αναγνωρίσιμους πνευματικούς ιδιοκτήτες ή ονοματισμένους οπαδούς, η άνευ όρων αναπτυξιακή «μεγεθολατρεία» δεν έχει πια κανέναν αντίπαλο. Σε τελική ανάλυση, οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Ευρωπαϊκή Ένωση, η κομμουνιστική Κίνα, αλλά μαζί τους και οι «υπανάπτυκτες» χώρες του Τρίτου Κόσμου, σκέπτονται, ενεργούν και προγραμματίζουν το μέλλον τους αν όχι με τον ίδιο τρόπο, τουλάχιστον με τον ίδιο στόχο. Ακόμα και αν οι επιμέρους ιδεολογικές και κοσμοθεωρητικές διαφορές ανάμεσά τους δεν έχουν οριστικά τεθεί εντός παρενθέσεως, δεν φαίνεται πια να επηρεάζουν τις καθημερινές πολιτικές αποφάσεις. Με αποτέλεσμα η καταστατική πρωτοκαθεδρία της αγοραίας παραγωγιστικής λογικής να έχει συνεπιφέρει την ιστορική αποδυνάμωση όλων των παραδοσιακών αξιακών αντιπαραθέσεων. Από τη στιγμή που ο στόχος των πολιτικών ενοτήτων επικεντρώνεται πρωτίστως στην όσο το δυνατόν πιο ταχύρρυθμη οικονομική τους ανάπτυξη, και κατ᾽ επέκτασιν στη συνακόλουθη μεγιστοποίηση της ισχύος τους, το ίδιο το εξουσιαστικό παίγνιο εμφανίζεται πλέον ως αυτοσκοπός.

Υπό τους όρους αυτούς, το βαθύτερο αξιακό υπόβαθρο των κοινωνικών σχέσεων αφήνεται πλέον να βαδίζει κυριολεκτικά «στα τυφλά». Τουλάχιστον στο σημείο αυτό φαίνεται έτσι να έχει επιτευχθεί μια οικουμενική πλέον «ιδεολογική» και «ιδεογραφική» συναίνεση που υπερβαίνει όλους τους γεωπολιτικούς ανταγωνισμούς. Χαρακτηριστικά, είναι η πρώτη φορά στη νεότερη ιστορία που καμιά συγκεκριμένη εξουσία δεν πιέζεται να διατυπώσει ένα ευδιάκριτο και χαρακτηριστικά «δικό της» αξιακό, δεοντολογικό ή πολιτιστικό πρότυπο. Αυτή ακριβώς η εξέλιξη εκφράζεται με το λεγόμενο «τέλος της ιδεολογίας», και μαζί με αυτό και το «τέλος της αυτονόμως προτάσσουσας σκέψης», ή ίσως ακόμα και το «τέλος του πολιτιστικού προβληματισμού» για το νόημα της ιστορίας και για το μακροπροθέσμως «δέον γενέσθαι». Πέραν όλων των άλλων, η παγκοσμιοποίηση φαίνεται λοιπόν να έχει επιβάλει μιαν οικουμενική ομογενοποίηση όλων των επιμέρους πολιτικών προταγμάτων. Σε ολόκληρο τον κόσμο οι επιδιώξεις, και μαζί με αυτές οι εκλογικεύσεις των

πολιτικών εξουσιών, μοιάζουν πλέον να είναι παντού αν όχι ίδιες, τουλάχιστον παράλληλες και ομοειδείς, άρα και εξ ορισμού «συγκρίσιμες».

Υπό τις παρούσες συνθήκες λοιπόν η (ευρωπαϊκής επίσης προέλευσης!) ιδέα ενός υπερ-επικρατειακού «μετα-πολιτικού» «πολιτισμού εν γένει», που θα εμπνεόταν από «μη υλικές ή μετα-υλικές» οικουμενικές αξίες, εμφανίζεται πλέον περιττή, ανεδαφική, ίσως ακόμα και «επικίνδυνη». Ανεξάρτητα από οτιδήποτε άλλο, η έλευση και εμπέδωση της «αναπτυξιακής» πρόσληψης του γίγνεσθαι σηματοδότησε την «οριστική», από ό,τι φαίνεται, οικοδόμηση ενός νέου οικουμενικού (και ολοκληρωτικού) υλιστικού «πολιτιστικού προτύπου» που, ρητά πλέον, αποστασιοποιείται από όλες τις αμφίσημες οικουμενιστικές αξιακές προϊδεάσεις που είχαν διατυπωθεί από τους μεγάλους φιλοσόφους του δυτικού Διαφωτισμού. Υπό τους όρους αυτούς, καμιά αφηρημένη αξιακή καταβολή δεν φαίνεται πλέον να μπορεί να αποκτήσει ευρύτερη εμβέλεια στη βάση του «δικού της» ηθικού και συμβολικού «περιεχομένου». Με αποτέλεσμα, μαζί με την κοινωνική δικαιοσύνη, την ιδεαλιστική «ανθρωπιστική αλληλεγγύη», να έχει αρχίσει να αποδυναμώνεται ακόμα και η ίδια η εκ πρώτης όψεως «ουδέτερη» ιδέα μιας οικουμενικά στοιχειοθετούμενης «ανθρωπότητας»[11] που μπορεί να παραγάγει, ίσως και να επιβάλει, τις δικές της πανανθρώπινες και διιστορικές αξίες.

Είναι λοιπόν φανερό ότι, σε αντίθεση με όσα, ίσως, προσδοκούσαν ορισμένοι τουλάχιστον από τους οραματιστές πατέρες της, η Ευρωπαϊκή Ένωση δεν μπόρεσε να λειτουργήσει ως προπομπός οικουμενικής εμβέλειας πολιτειακών και πολιτικών συσσωματώσεων. Θα μπορούσε μάλιστα ίσως κανείς να σκεφθεί πως συνέβαλε, αντιθέτως, στην περαιτέρω αποδυνάμωση όλων αυτών των οραματικών φαντασιώσεων. Μετά από περισσότερο από μισόν αιώνα «κοινοτικής ομαλότητας», φαίνεται όχι μόνον να μην πλησιάζουμε, αλλά, αντίθετα, να απομακρυνόμαστε ολοταχώς από οτιδήποτε θα μπορούσε να κατατείνει σε ευρύτερες εξελίξεις προς την κατεύθυνση λιγότερο αυτάρεσκα ενδοστρεφών και ηθικοπολιτικά πιο «ανοικτών» «συμπολιτειακών» εγχειρημάτων. Έτσι, περισσότερο από οτιδήποτε άλλο, οι άδοξες περιπέτειες του κοινοτικού «πειράματος» φαίνεται να κατέδειξαν την εγγενή ανθεκτικότητα

[11] Και κατ᾽ επέκτασιν, ίσως, ακόμα και των «φυσικών» ανθρωπίνων δικαιωμάτων, που ολοένα και περισσότερο τείνουν να αξιολογούνται με κριτήρια τη «δική τους» εργαλειακή συμβολή στην αναπτυξιακή ορθολογικότητα.

των αξιακών κατασκευών που κατεξοχήν προβάλλονταν ως αναθεωρητέες ή και αναιρετέες. Σε οικουμενική πλέον κλίμακα οι κατ᾽ ανάγκην «ιδιοτελείς» και εκ του αποτελέσματος συροβόρες εθνοκεντρικές δυνάμεις και ιδέες που αντιστρατεύονται την οποιαδήποτε αλλοίωση των ήδη συγκροτημένων πολιτικών Υποκειμένων παραμένουν ακόμα πολύ ισχυρότερες από εκείνες που επιμένουν να προσβλέπουν στη δυνατότητα μιας νέας «μετα-» ή «υπερ-εθνικής» πολιτειακής οργάνωσης στους κόλπους ενός ευρύτερα αλληλέγγυου «ανιδιοτελούς» κόσμου.

Κατά κάποιον τρόπο λοιπόν η «παγκόσμια αδελφοσύνη» φαίνεται να ακολουθεί τα χνάρια όλων των μεγάλων αξιακών προταγμάτων, όπως π.χ. η «χριστιανική ηθική» ή ακόμα και ένας «άλλος» και «διαφορετικός» υπαρκτός «σοσιαλισμός». Δεν είναι βέβαια να απορεί κανείς. «Το ότι τα σχέδια αυτά ουδέποτε ολοκληρώθηκαν δεν οφείλεται άλλωστε τόσο στο γεγονός ότι οι ιδέες αυτές αποδείχθηκαν εγγενώς εσφαλμένες ή ανεπαρκείς, όσο στο γεγονός ότι ουδέποτε μπόρεσαν να δοκιμασθούν στην πράξη, ακριβώς λόγω της ίδιας της δυσκολίας τους»[12]. Και γι᾽ αυτόν ίσως τον λόγο μπορεί πάντα να εμπνέουν και να συγκινούν αν όχι όλους, τουλάχιστον τους λιγοστούς εκείνους που έχουν κατορθώσει να έχουν ακόμα τα αυτιά τους ανοικτά. Με τα λόγια του Κητς:

> Heard melodies are sweet,
> but those unheard are sweeter,
> therefore, ye soft pipes, play on...[13]

[12] G. Keith Chesterton, "The Unfinished Temple", στο: What's Wrong in the World, 1910.

[13] John Keats, «Ode to a Grecian Urn», στο: The Poems and Verses of John Keats, επιμέλεια J. M. Murry, 1949, σ. 365.

Η ευρωπαϊκή ιθαγένεια και η πολιτικοποίηση της Ένωσης

Βασιλική Χρήστου

Εισαγωγή: Πολιτικοποίηση προ συνταγματοποίησης

Η καριέρα της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τις παραδοσιακές, πυκνού συμβολισμού έννοιες του συνταγματικού δικαίου δεν ήταν μέχρι σήμερα επιτυχής. Το Ευρωπαϊκό Σύνταγμα κατέρρευσε λόγω των δημοψηφισμάτων στη Γαλλία και στην Ολλανδία, ενώ η αρχή της υπεροχής –πυρήνας της νομικής μορφής Σύνταγμα– για το ενωσιακό δίκαιο δεν έτυχε θερμής αποδοχής από τα εθνικά δικαστήρια, τα οποία είτε υποβάλλουν το ενωσιακό δίκαιο σε έλεγχο συνταγματικής ταυτότητας[1], είτε καταφεύγουν σε μηχανισμούς, όπως είναι η σύμφωνη με το ενωσιακό δίκαιο ερμηνεία, που αμβλύνουν τις εντυπώσεις της σύγκρουσης[2]. Ακόμη, παρά το γεγονός ότι πλέον, μετά τη Λισαβόνα, το Κοινοβούλιο έχει καταστεί ισότιμος πυλώνας νομοθέτησης με το Συμβούλιο Υπουργών, εξακολουθεί να γίνεται λόγος για το δημοκρατικό έλλειμμα της Ένωσης, τον ανεύρετο ευρωπαϊκό λαό και συνακόλουθα την αδυναμία της Ένωσης να συνταγματοποιηθεί[3].

Για τον λόγο αυτό, θα προσπαθήσω στην παρούσα μελέτη να απαγκι-

---

1 Για μια συγκριτική επισκόπηση της σχετικής συζήτησης βλ. Σ. Μπινιάρη, Ο συνταγματικός πλουραλισμός στην Ευρώπη. Η σχέση των εννόμων τάξεων στο πλαίσιο της ετεραρχίας, 2025 (e-book ελεύθερης πρόσβασης στο epoliteia.gr), σ. 142 επ. και 416 επ.

2 Αντιπροσωπευτικά για τη γνωστή υπόθεση του βασικού μετόχου, Ε. Βενιζέλος, Μαθήματα Συνταγματικού Δικαίου, 2021, σ. 169-199.

3 Από τη σχετική παλαιότερη συζήτηση βλ. αντιπροσωπευτικά D. Grimm, Does Europe Need a Constitution?, European Law Journal 1995, σ. 282 επ.· J. Weiler, Does Europe Need a Constitution? Demos, Telos and the German Maastricht Decision, European Law Journal 1995, σ. 219 επ.· και, πιο πρόσφατα πάλι ο D. Grimm, The Constitution of European Democracy (μτφρ. J. Collings), 2017, σ. 273 επ., αρχικώς δημοσιευθέν ως «Europa ja – aber welches?», München, 2016.

στρώσω τη συζήτηση για την Ευρωπαϊκή Ένωση από το ερώτημα της συνταγματοποίησης και θα κάνω ένα βήμα πίσω, στην ίδια την πολιτικοποίηση, η οποία προηγείται ενός Συντάγματος. Με απλά λόγια, αντί να μιλήσω για συνταγματοποίηση, θα μιλήσω για την πολιτικοποίηση της Ένωσης, και μάλιστα με επίκεντρο την πρόσφατη απόφαση του ΔΕΕ *Επιτροπή κατά Μάλτας* για την ευρωπαϊκή ιθαγένεια. Αφετηριακή μου σκέψη είναι το ότι της νομικής μορφής ενός Συντάγματος προηγούνται οι πολιτικές προϋποθέσεις, η δημιουργία δηλαδή μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας. Την ανάγκη δημιουργίας μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας, με γνήσια ευρωπαϊκά πολιτικά κόμματα και ευρωπαϊκά μέσα ενημέρωσης, μέσα από οργανωμένες διαδικασίες δίκαιης διαβούλευσης, απαλλαγμένης από μια μεταφυσική του πολιτισμού ή των αξιών, είχε κατ' επανάληψη τονίσει ο Jürgen Habermas[4]. Ο Habermas είχε, βέβαια, υποστηρίξει ότι ένα ευρωπαϊκό Σύνταγμα θα βοηθούσε στη δημιουργία μιας ευρωπαϊκής δημόσιας σφαίρας[5]. Νομίζω, όμως, ότι η πολιτική ωρίμανση προηγείται και το Σύνταγμα επιστεγάζει και σταθεροποιεί την πολιτική διαδικασία και τα πολιτικά κεκτημένα. Στην πολιτική ωρίμανση μάλιστα θα συνέβαλε η ευρωπαϊκή εκπαίδευση στα σχολεία, για παράδειγμα η απαγκίστρωση του μαθήματος της ιστορίας από μια μονόπλευρη εθνική θεώρηση και η πρόσδεσή του και σε μια ευρύτερη ευρωπαϊκή, καθώς και η καλλιέργεια και ενός πνεύματος ευρωπαϊκού πατριωτισμού.

Εν προκειμένω, θα αναδείξω πώς η πρόσφατη απόφαση *Επιτροπή κατά Μάλτας*, παρά την κριτική που της έχει ασκηθεί, μπορεί να αποτελέσει μια ενδιαφέρουσα αφετηρία, ώστε να μιλήσουμε για το ουσιώδες, δηλαδή για την πολιτική ενοποίηση στην ευρωπαϊκή ήπειρο, πάντοτε εντός της ιδιομορφίας του ευρωπαϊκού φεντεραλισμού, της «ευρωπαϊκής συμπολιτείας» κατά τον Δημήτρη Τσάτσο[6]. Διότι για πρώτη φορά στην απόφαση *Επιτροπή κατά*

---

[4] Γ. Χάμπερμας, Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης (μτφρ. Σ. Τριανταφύλλου), 2012, σ. 82-83, 115, 126-127, 172-173· και Idem, Αχ, Ευρώπη. Κείμενα για το μέλλον της Ευρώπης και τη δημόσια σφαίρα (μτφρ.- προλεγ.- σχόλια Δ. Υφαντής), 2023, σ. 66-68, 97-106.

[5] Πολύ χαρακτηριστικά σε απάντηση στον D. Grimm ο J. Habermas, Remarks on Dieter Grimm's 'Does Europe need a constitution?', European Law Journal 1995, σ. 303 επ. Βλ. ακόμη J. Habermas, "Citizenship and National Identity", στο: J. Habermas, Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy, 1996.

[6] Δ. Τσάτσος, Ευρωπαϊκή Συμπολιτεία. Για μια Ευρώπη των κρατών, των λαών, των πολιτών και του ευρωπαϊκού νομικού πολιτισμού, 2007.

Μάλτας το ΔΕΕ αντιμετωπίζει την Ένωση ευθέως ως πολιτικό σώμα και όχι «απλώς» ως μια ενιαία αγορά.

Ι. Η απόφαση *Επιτροπή κατά Μάλτας* και η δημόσια σφαίρα της Ένωσης

Μετά από προσφυγή της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, το ΔΕΕ κλήθηκε να αποφανθεί εάν η Μάλτα, θεσπίζοντας και εφαρμόζοντας ένα πρόγραμμα χορήγησης ιθαγένειας σε επενδυτές λόγω παροχής εξαίρετων υπηρεσιών μέσω άμεσων επενδύσεων, παρέβη τις υποχρεώσεις που υπέχει από το άρθρο 20 ΣΛΕΕ και το άρθρο 4, παράγραφος 3 ΣΕΕ, με το σκεπτικό ότι το πρόγραμμα αυτό παρείχε τη δυνατότητα πολιτογράφησης παρά την απουσία πραγματικού δεσμού των αιτούντων με τη χώρα και μόνον με αντάλλαγμα προκαθορισμένες πληρωμές ή επενδύσεις. Η υπόθεση αυτή είχε απασχολήσει την Επιτροπή από το 2020 και μάλιστα η Μάλτα είχε τροποποιήσει το πρόγραμμά της, ώστε να εισάγει κάποια στοιχεία πραγματικού δεσμού με τη χώρα, τα οποία, όμως, η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δεν έκρινε ως ικανοποιητικά κι έτσι η υπόθεση οδηγήθηκε στο ΔΕΕ. Νωρίτερα, το 2019 η Επιτροπή είχε μελετήσει διεξοδικά το ζήτημα της αναγνώρισης ιθαγένειας επί τη βάσει εμπορικών επενδύσεων στη Μάλτα, την Κύπρο και τη Βουλγαρία και είχε επισημάνει τους σχετικούς κινδύνους[7].

Το ΔΕΕ δέχτηκε ότι, μολονότι ο καθορισμός των προϋποθέσεων χορήγησης και απώλειας της ιθαγένειας κράτους μέλους εμπίπτει, σύμφωνα με το διεθνές δίκαιο, στην αρμοδιότητα κάθε κράτους μέλους, η αρμοδιότητα αυτή πρέπει να ασκείται τηρουμένου του δικαίου της Ένωσης[8]. Ταυτόχρονα, το ΔΕΕ απέρριψε το επιχείρημα της Μάλτας ότι η ένταση του ελέγχου της τήρησης του δικαίου της Ένωσης διαφοροποιείται ανάλογα με το εάν πρόκειται για χορήγηση ιθαγένειας, οπότε ο έλεγχος περιορίζεται στην πρόδηλη παραβίαση, ή για ανάκληση ιθαγένειας, οπότε ο έλεγχος είναι πιο έντονος. Το ΔΕΕ δεν δέχτηκε δηλαδή ότι η εξέταση των διαδικασιών χορήγησης της ιθαγένειας των κρατών μελών πρέπει, σε αντίθεση με την εξέταση των περιπτώσεων απώλειας ή αφαίρεσης της ιθαγένειας αυτής, οι οποίες συνεπά-

---

[7] Έκθεση της Επιτροπής προς το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο, το Συμβούλιο, την Ευρωπαϊκή Οικονομική και Κοινωνική Επιτροπή και την Επιτροπή των Περιφερειών. Προγράμματα χορήγησης ιθαγένειας και άδειας διαμονής σε επενδυτές στην Ευρωπαϊκή Ένωση, 23.1.2019, COM/2019/12 final.

[8] Σκέψη 81 της απόφασης Επιτροπή κατά Μάλτας.

γονται τη στέρηση των δικαιωμάτων που ένα πρόσωπο αντλεί από το δίκαιο της Ένωσης, να περιορίζεται στη διαπίστωση σημαντικών παραβιάσεων των αξιών ή των σκοπών της Ένωσης με γενικό και συστηματικό χαρακτήρα[9].

Στη συνέχεια το ΔΕΕ επεσήμανε *αφενός* ότι «*η Ένωση παρέχει στους πολίτες της χώρο ελευθερίας, ασφάλειας και δικαιοσύνης χωρίς εσωτερικά σύνορα, μέσα στον οποίο εξασφαλίζεται η ελεύθερη κυκλοφορία των προσώπων χάρη στην ύπαρξη κατάλληλων μέτρων όσον αφορά τους ελέγχους στα εξωτερικά σύνορα, το άσυλο, τη μετανάστευση και την πρόληψη και καταπολέμηση της εγκληματικότητας*»[10], *αφετέρου* ότι «*στους πολίτες της Ένωσης απονέμονται πολιτικά δικαιώματα για τη διασφάλιση της συμμετοχής τους στον δημοκρατικό βίο της Ένωσης, τα οποία προβλέπονται στα άρθρα 10 και 11 ΣΕΕ και εξειδικεύονται στα άρθρα 20, 22 και 24 ΣΛΕΕ*»[11]. Και αναλύει περαιτέρω ότι «*ασκώντας τα πολιτικά δικαιώματα που τους απονέμουν τα άρθρα 10 και 11 ΣΕΕ, οι πολίτες της Ένωσης μετέχουν άμεσα στον δημοκρατικό βίο της Ένωσης. Πράγματι, η λειτουργία της Ένωσης στηρίζεται στην αντιπροσωπευτική δημοκρατία, η οποία συγκεκριμενοποιεί την αξία της δημοκρατίας, ήτοι μία από τις αξίες στις οποίες, σύμφωνα με το άρθρο 2 ΣΕΕ, βασίζεται η Ένωση*»[12].

Με άλλα λόγια, η Ένωση έχει δημιουργήσει έναν ενιαίο χώρο για τους πολίτες της. Το αξιοσημείωτο σε σχέση με τον ενιαίο αυτόν χώρο είναι ότι το ΔΕΕ δεν αναφέρεται στο στοιχείο της ενιαίας αγοράς, αλλά επιλέγει να τονίσει τα πολιτικά αντί για τα οικονομικά στοιχεία. Δηλαδή δίνει έμφαση *από τη μία μεριά* στην ασφάλεια και στη δικαιοσύνη, στον παλαιό δηλαδή τρίτο πυλώνα διακυβερνητικής συνεργασίας των κρατών μελών, ο οποίος σημειωτέον πλέον διέπεται ακόμη και από κανονισμούς, αμέσου δηλαδή εφαρμογής νομοθετήματα, όπως είναι ο κανονισμός για την Ευρωπαϊκή Εισαγγελία[13]. *Από την άλλη μεριά*, δίνει έμφαση στα πολιτικά δικαιώματα και στον δημοκρατικό βίο της Ένωσης. Κοντολογίς, το ΔΕΕ αναφέρεται στον δημόσιο χώρο και στη δημόσια σφαίρα της Ένωσης.

Η λειτουργία αυτού του ενιαίου, δημοσίου όπως ανέφερα, χώρου βασίζεται στην αρχή της αμοιβαίας εμπιστοσύνης μεταξύ των κρατών μελών και στην

9 Σκέψη 82, ό.π.

10 Σκέψη 84, ό.π.

11 Σκέψη 88, ό.π.

12 Σκέψη 89, ό.π.

13 Κανονισμός (ΕΕ) 2017/1939 του Συμβουλίου, της 12ης Οκτωβρίου 2017, σχετικά με την εφαρμογή ενισχυμένης συνεργασίας για τη σύσταση της Ευρωπαϊκής Εισαγγελίας.

αρχή της αμοιβαίας αναγνώρισης. Αναλυτικά, το ΔΕΕ διαπιστώνει ότι «*η εκ μέρους των κρατών μελών άσκηση της αρμοδιότητάς τους να καθορίζουν τις προϋποθέσεις χορήγησης της ιθαγένειάς τους επηρεάζει τη λειτουργία της Ένωσης ως κοινής έννομης τάξης*»[14]. Μάλιστα, η ιθαγένεια της Ένωσης «*αποτελεί μία από τις κύριες εκφάνσεις αλληλεγγύης*», η οποία «*συνιστά το θεμέλιο της διαδικασίας ολοκλήρωσης και, κατά συνέπεια, αποτελεί μέρος της ταυτότητας της Ένωσης ως μιας ιδιαίτερης έννομης τάξης, την οποία τα κράτη μέλη αποδέχθηκαν με βάση την αρχή της αμοιβαιότητας*»[15]. Ο κύβος ερρίφθη, λοιπόν: ταυτότητα δεν έχουν μόνο τα εθνικά Συντάγματα, αλλά και η έννομη τάξη της Ένωσης. Η επίκληση του ταυτοτικού στοιχείου παραπέμπει ξεκάθαρα σε μια οντότητα με τα δικά της διακριτά χαρακτηριστικά, τα οποία αποτελούν σημείο αναφοράς για τους πολίτες της Ένωσης. Εάν η εξαγγελία της αρχής της υπεροχής στην απόφαση *Costa κατά Enel* το 1964 αποτέλεσε ένα κατασκεύασμα της λογικής: η ευρύτερη έννομη τάξη υπερισχύει των συστατικών της[16], η νέα αυτή απόφαση δεν απευθύνεται πλέον στη λογική των πολιτών, αλλά στη βούλησή τους, σε μια βούληση συνύπαρξης υπό την ενωσιακή ταυτότητα.

Στο πλαίσιο αυτό η κλασική αρχή της καλόπιστης συνεργασίας, η οποία υπήρξε σημαντική για την υλοποίηση του οικονομικού χώρου, διαδραματίζει τον ρόλο της και για τον πολιτικό χώρο. Έτσι, συνεχίζει το ΔΕΕ, «*δυνάμει της αρχής της καλόπιστης συνεργασίας, η οποία κατοχυρώνεται στο άρθρο 4, παράγραφος 3, ΣΕΕ, εναπόκειται σε κάθε κράτος μέλος, μεταξύ άλλων, να απέχει από κάθε μέτρο ικανό να θέσει σε κίνδυνο την υλοποίηση των στόχων της Ένωσης*»[17],

---

14 Σκέψη 89, Επιτροπή κατά Μάλτας.

15 Σκέψη 93, ό.π.

16 Βλ. το ακόλουθο πολύ χαρακτηριστικό απόσπασμα της απόφασης C-6/64, Costa κατά Enel, 15 Ιουλίου 1964: «Από το σύνολο των προεκτεθέντων συνάγεται ότι, εφ' όσον το δίκαιο που γεννήθηκε από τη Συνθήκη απορρέει από αυτόνομη πηγή δικαίου, δεν είναι δυνατόν, λόγω του ιδιόμορφου πρωτότυπου χαρακτήρα του, να του αντιτάσσεται οποιοδήποτε εσωτερικό νομοθετικό κείμενο, χωρίς να χάνει τον κοινοτικό του χαρακτήρα και χωρίς να διακυβεύεται η νομική βάση της ίδιας της Κοινότητας. Η εκ μέρους των κρατών μελών μεταβίβαση δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που απορρέουν από τις διατάξεις της Συνθήκης από την εσωτερική τους έννομη τάξη στην κοινοτική συνεπάγεται οριστικό περιορισμό των κυριαρχικών δικαιωμάτων τους, κατά του οποίου δεν είναι δυνατόν να προβληθεί μεταγενέστερη μονομερής πράξη μη συμβιβαζόμενη προς την έννοια της Κοινότητας» (σ. 1198-99 της Συλλογής).

17 Σκέψη 94 της απόφασης Επιτροπή κατά Μάλτας.

περιλαμβανομένων των μέτρων που αφορούν *τον* καθορισμό των προϋποθέσεων χορήγησης της ιθαγένειας κράτους μέλους. Έπειτα, το ΔΕΕ θέτει, με θετικό τρόπο, όχι δηλαδή αποθετικά και προσδιορίζοντας μόνον κάποια όρια, το περιεχόμενο της ευρωπαϊκής ιθαγένειας:

«*Η ιθαγένεια της Ένωσης στηρίζεται στις κοινές αξίες του άρθρου 2 ΣΕΕ και στην αμοιβαία εμπιστοσύνη μεταξύ των κρατών μελών ότι κανένα από αυτά δεν ασκεί την εν λόγω αρμοδιότητα κατά τρόπο προδήλως ασυμβίβαστο με την ίδια τη φύση της ιθαγένειας της Ένωσης*»[18].

Για τον λόγο αυτό,

«*[Ο] δεσμός της ιθαγένειας κράτους μέλους έχει ως θεμέλιο την ιδιαίτερη σχέση αλληλεγγύης και πίστης που υπάρχει μεταξύ του κράτους αυτού και των υπηκόων του, καθώς και την αμοιβαιότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων*»[19].

Και το ΔΕΕ συνεχίζει ότι

«*η ιδιαίτερη σχέση αλληλεγγύης και πίστης που υφίσταται μεταξύ κάθε κράτους μέλους και των πολιτών του αποτελεί επίσης το θεμέλιο των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων που επιφυλάσσουν οι Συνθήκες στους πολίτες της Ένωσης*»[20].

Το ΔΕΕ καταλήγει ότι ένα κράτος μέλος δεν μπορεί να αγνοεί με πρόδηλο τρόπο την απαίτηση μιας τέτοιας ιδιαίτερης σχέσης αλληλεγγύης και πίστης, η οποία χαρακτηρίζεται από την αμοιβαιότητα δικαιωμάτων και υποχρεώσεων μεταξύ του κράτους μέλους και των υπηκόων του, και, ως εκ τούτου, να διαρρηγνύει την αμοιβαία εμπιστοσύνη, στην οποία στηρίζεται η ιθαγένεια της Ένωσης, κατά παράβαση του άρθρου 20 ΣΛΕΕ και της αρχής της καλόπιστης συνεργασίας που κατοχυρώνεται στο άρθρο 4, παράγραφος 3, ΣΕΕ, εφαρμόζοντας ένα πρόγραμμα πολιτογράφησης που βασίζεται σε μια διαδικασία συναλλακτικού χαρακτήρα μεταξύ του εν λόγω κράτους μέλους και των προσώπων που υποβάλλουν αίτηση στο πλαίσιο του προγράμματος αυτού, κατά το πέρας της οποίας η ιθαγένεια του εν λόγω κράτους μέλους και, ως εκ τούτου, η ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης χορηγείται κατ' ουσίαν έναντι προκαθορισμένων πληρωμών ή επενδύσεων[21]. Κατά λέξη, «*[έ]να τέτοιο πρόγραμμα ισοδυναμεί με εμπορευματοποίηση της ιδιότητας του πολίτη κράτους*

[18] Σκέψη 95, ό.π.

[19] Σκέψη 96, ό.π.

[20] Σκέψη 97, ό.π.

[21] Σκέψη 99, ό.π.

μέλους και, κατ' επέκταση, της ιδιότητας του πολίτη της Ένωσης, η οποία δεν συμβιβάζεται με την αντίληψη της εν λόγω θεμελιώδους ιδιότητας, όπως αυτή απορρέει από τις Συνθήκες»[22]. Τέλος, το ΔΕΕ δεν παρέλειψε να αποσαφηνίσει ότι στο πρόγραμμα της Μάλτας ούτε η φυσική παρουσία και πραγματική διαμονή επί του εδάφους της Μάλτας συνεκτιμάται ως κριτήριο για την απονομή της ιθαγένειας[23], ούτε προβλέπεται «*ειδική και συγκεκριμένη εξέταση της σημασίας ορισμένων επενδύσεων προκειμένου να διαπιστωθεί η ύπαρξη και η ένταση των δεσμών του αιτούντος με τη Δημοκρατία της Μάλτας ή προκειμένου να καταστεί δυνατή η ανάπτυξη τέτοιων δεσμών με το εν λόγω κράτος μέλος*»[24].

Η ύπαρξη πραγματικού δεσμού για την εδραίωση ενός πολιτικού δικαιώματος, εν προκειμένω της ιθαγένειας, δεν θα πρέπει να εκπλήσσει. Αντίστοιχη προβληματική έχει αναπτυχθεί με αφορμή την ελληνική υπόθεση στο Στρασβούργο *Σιταρόπουλος και Γιακουμόπουλος κατά Ελλάδος*[25] και την οργάνωση της ψήφου των αποδήμων από τον τόπο κατοικίας τους. Το ΕΔΔΑ δέχτηκε στην περίπτωση αυτή ότι η κατοικία εκτός της επικράτειας θεωρείται θεμιτό κριτήριο για τον περιορισμό και του ίδιου του εκλογικού δικαιώματος, όχι μόνο δηλαδή της άσκησής του από το εξωτερικό, γιατί οι εκτός επικρατείας πολίτες δεν φέρουν τις συνέπειες της επιλογής των πολιτικών υποψηφίων, τουλάχιστον όχι στον ίδιο βαθμό.

Χαρακτηριστικό είναι το ακόλουθο απόσπασμα από την απόφαση του ΕΔΔΑ:

«Όσον αφορά τους περιορισμούς στο εκλογικό δικαίωμα των αποδήμων βάσει του κριτηρίου κατοικίας, οι θεσμοί της Σύμβασης έχουν δεχθεί κατά το παρελθόν ότι αυτοί μπορεί να αιτιολογούνται από διάφορους παράγοντες: πρώτον, το τεκμήριο ότι οι υπήκοοι που δεν κατοικούν εντός της επικράτειας δεν επηρεάζονται τόσο άμεσα ή διαρκώς από τα καθημερινά προβλήματα της χώρας και έχουν μικρότερη γνώση αυτών. Δεύτερον, το γεγονός ότι οι υπήκοοι που δεν κατοικούν εντός της επικράτειας έχουν λιγότερη επιρροή στην επιλογή των υποψηφίων ή στη διαμόρφωση των εκλογικών προγραμμάτων τους. Τρίτον, η στενή σύνδεση μεταξύ του δικαιώματος ψήφου

[22] Σκέψη 100, ό.π.

[23] Σκέψη 108, ό.π.

[24] Σκέψη 116, ό.π.

[25] ΕΔΔΑ, Σιταρόπουλος και Γιακουμόπουλος κατά Ελλάδος, Τμήμα Ευρείας Συνθέσεως, απόφαση της 15ης Μαρτίου 2012.

στις βουλευτικές εκλογές και του να επηρεάζεται κάποιος άμεσα από τις πράξεις των πολιτικών οργάνων που έχουν εκλεγεί με αυτόν τον τρόπο και, τέταρτον, η θεμιτή έγνοια που μπορεί να έχει ο νομοθέτης για περιορισμό της επιρροής των πολιτών που διαμένουν στο εξωτερικό επί ζητημάτων τα οποία, αν και θεμελιώδη, επηρεάζουν κατά κύριο λόγο τα άτομα που κατοικούν στη χώρα (βλέπε πιο πάνω απόφαση Hilbe, και επίσης X and Association Y κατά Ιταλίας, προσφυγή αριθ. 8987/80, απόφαση της Επιτροπής της 6ης Μαΐου 1981, Decisions and Reports (DR) 24, σελ. 192, και Polacco and Garofalo κατά Ιταλίας, αριθ. 23450/94, απόφαση της Επιτροπής της 15ης Σεπτεμβρίου 1997, DR 90-A, σελ. 5). Πιο πρόσφατα, το Δικαστήριο έκρινε ότι η εκπλήρωση της προϋπόθεσης κατοικίας ή διάρκειας της κατοικίας για την άσκηση του δικαιώματος ψήφου στις εκλογές δεν αποτελεί, κατ' αρχήν, αυθαίρετο περιορισμό του δικαιώματος ψήφου και ως εκ τούτου δεν είναι ασύμβατη προς το άρθρο 3 του Πρωτοκόλλου αριθ. 1 (βλέπε Doyle κατά Ηνωμένου Βασιλείου (dec.), no. 30158/06, 6 Φεβρουαρίου 2007)»[26].

II. Τα δικαστικά προηγούμενα: μια όχι τόσο αναπάντεχη εξέλιξη

Από μεγάλο μέρος της θεωρίας η απόφαση του ΔΕΕ *Επιτροπή κατά Μάλτας* επικρίθηκε ως μη σεβόμενη την κυριαρχία, δηλαδή την αποκλειστική αρμοδιότητα των κρατών μελών στο δίκαιο ιθαγένειας και ως ένα ακόμη δείγμα παράδοξου ή άναρχου και απορυθμισμένου ευρωπαϊκού συνταγματισμού[27].

---

[26] Σιταρόπουλος και Γιακουμόπουλος κατά Ελλάδος, σκέψη 69.

[27] Πρώτα πρώτα, βλ. την αντίθετη προς την απόφαση γνώμη του Γενικού Εισαγγελέα A. Collins, 4 Οκτωβρίου 2024, ECLI:EU:C:2024:849. Από την ελληνική βιβλιογραφία, Κ. Γιαννακόπουλος, L'arrêt CJUE, 29 avril 2025, C-181/23, Commission/Malte (Citoyenneté par investissement): encore un moment constitutionnel équivoque dans l'évolution du droit de l'Union, διαθέσιμο στο: https://cyannakopoulos.gr/wp-content/uploads/2026/04/CY_227.pdf· και Κ.-Α. Πούλου, Επανακαθορίζοντας τις προϋποθέσεις απονομής εθνικής ιθαγένειας υπό το πρίσμα του ενωσιακού δικαίου. Σκέψεις με αφορμή την απόφαση ΔΕΕ, 29.4.2025, C-181/23, Επιτροπή κατά Μάλτας, nomarchia.gr 20.6.2025. Από την ξενόγλωσση βιβλιογραφία βλ. S. Poli, The End of the Reserved Domain on Citizenship Attribution?, EU Law Live 13.5.2025· M. van den Brink, Why Bother with Legal Reasoning?, Verfassungsblog 5.5.2025· S. Peers, Pirates of the Mediterranean Meet Judges of the Kirchberg: the CJEU rules on Malta's investor citizenship law, EU Law Analysis 30.4.2025. Χωρίς να διαφωνεί με το αποτέλεσμα της απόφασης, αλλά τονίζοντας την αδύναμη αιτιολογία της, η F. Strumia, Twice a missed chance: On citizenship, agency and movement in Commission v. Malta (citizenship for sale), Maastricht Journal of European and Comparative Law, Vol. 33, Issue 1.

Ωστόσο, το ΔΕΕ είχε με προηγούμενες αποφάσεις του προετοιμάσει το έδαφος για τη νομολογιακή αυτή διεύρυνση της επιρροής του ενωσιακού δικαίου στο δίκαιο της ιθαγένειας μέσα από την ερμηνεία του άρθρου 2 ΣΕΕ. Αξιοσημείωτη στην κατεύθυνση αυτή είναι η απόφαση του ΔΕΕ *Eman & Sevinger v College van burgemeester en wethouders van Den Haag*, η οποία είχε δεχτεί ότι ολλανδική νομοθεσία που απέκλειε Ολλανδούς πολίτες από την υπερπόντια περιοχή της Αρούμπα, με κριτήριο δηλαδή τον τόπο κατοικίας τους, από τη συμμετοχή τους στις ευρωεκλογές παραβίασε το ενωσιακό δίκαιο και ιδίως την αρχή της πολιτικής ισότητας[28]. Ειδικότερα, το ΔΕΕ διαπίστωνε, ήδη από το 2006, ότι *«ο επιδιωκόμενος από τον Ολλανδό νομοθέτη σκοπός, ο οποίος συνίσταται στη χορήγηση του δικαιώματος του εκλέγειν και του εκλέγεσθαι στους Ολλανδούς που έχουν ή είχαν δεσμούς με τις Κάτω Χώρες, ανάγεται στο περιθώριο εκτιμήσεως που έχει ο νομοθέτης αυτός όσον αφορά την οργάνωση των εκλογών. Εντούτοις, επιβάλλεται η διαπίστωση ότι η Ολλανδική Κυβέρνηση δεν απέδειξε επαρκώς ότι η διαπιστωθείσα διαφορετική μεταχείριση μεταξύ των Ολλανδών που κατοικούν σε τρίτη χώρα και αυτών που κατοικούν στις Ολλανδικές Αντίλλες ή στην Αρούμπα δικαιολογείται αντικειμενικά και ότι δεν συνιστά, κατ' επέκταση, παραβίαση της αρχής της ίσης μεταχειρίσεως»*[29].

Στην κατεύθυνση αυτή θα μπορούσε, συνεπώς, να λεχθεί ότι, στην υποθετική περίπτωση που ένα κράτος μέλος θα περιόριζε υπέρμετρα το δικαίωμα ψήφου στις ευρωεκλογές, λόγου χάρη με την άνοδο του ορίου εκλογικής ηλικίας ή με την εισαγωγή τιμοκρατικών κριτηρίων, θα ήταν εύλογο το ΔΕΕ να ελέγξει την εθνική νομοθεσία επικαλούμενο την ενωσιακή αρχή της πολιτικής ισότητας.

Αναλόγως θα πρέπει να εξετάσουμε εάν προηγούμενη νομολογία του ΔΕΕ, επί τούτου για το θέμα της ιθαγένειας, μπορεί να θεωρηθεί ότι προετοίμασε το έδαφος για την απόφαση *Επιτροπή κατά Μάλτας*, για το ότι δηλαδή η ιδιότητα του πολίτη της Ένωσης, όχι μόνο θα πήγαζε από την ιδιότητα του πολίτη των κρατών μελών, αλλά ταυτόχρονα θα μπορούσε και να την επικαθορίσει. Με τη νομολογία *Micheletti* το ΔΕΕ αναγνώρισε ότι ο καθορισμός των προϋποθέσεων κτήσης και απώλειας της ιθαγένειας ανήκει στην αρμοδιότητα των

[28] C-300/04, Eman & Sevinger v College van burgemeester en wethouders van Den Haag, 12 Σεπτεμβρίου 2006, Συλλογή 2006, σ. I-08055.

[29] Σκέψη 60 της Eman & Sevinger.

κρατών μελών[30]. Ωστόσο, τα κράτη μέλη δεν έχουν απόλυτη ευχέρεια, αλλά οφείλουν να σέβονται το καθήκον καλόπιστης συνεργασίας[31], αναγνωρίζοντας για παράδειγμα άνευ ετέρου την ιθαγένεια ενός πολίτη άλλου κράτους μέλους, ακόμη κι εάν ο τελευταίος στο κράτος υποδοχής δεν θα μπορούσε να αποκτήσει ιθαγένεια, επειδή είναι φορέας ιθαγένειας και τρίτης χώρας[32]. Περαιτέρω, το Δικαστήριο έχει περιορίσει την ευχέρεια του εθνικού νομοθέτη σε περίπτωση ανάκλησης της εθνικής ιθαγένειας, προκειμένου να προστατεύσει τον πολίτη της Ένωσης από την απώλεια της ευρωπαϊκής ιθαγένειας. Στην περίπτωση αυτή, το Δικαστήριο υποβάλλει την εθνική νομοθεσία σε έλεγχο αναλογικότητας[33]. Ειδικότερα, στην απόφαση *Rottmann* το ΔΕΕ δέχτηκε ότι η εθνική διάταξη που αφαιρεί την ιθαγένεια, λ.χ. εξαιτίας απάτης κατά την πολιτογράφηση, πρέπει να ελέγχεται ως προς την τήρηση της αρχής της αναλογικότητας, «*όσον αφορά τις συνέπειες της [ανάκλησης της ιθαγένειας] για τον ενδιαφερόμενο από την άποψη του δικαίου της Ένωσης, πέρα από την ενδεχομένως αναγκαία εξέταση της αναλογικότητας της πράξης αυτής από την άποψη του εθνικού δικαίου*»[34]. Τόνισε μάλιστα ότι «*με δεδομένη τη σημασία που προσδίδει το πρωτογενές δίκαιο στην ιδιότητα του πολίτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, πρέπει, κατά την εξέταση των πράξεων ανάκλησης της πολιτογράφησης, να λαμβάνονται υπόψη οι συνέπειες που έχει ενδεχομένως η οικεία πράξη για τον ενδιαφερόμενο και για τα μέλη της οικογένειάς του, όσον αφορά την απώλεια των δικαιωμάτων που απονέμονται σε κάθε πολίτη της Ένωσης. Από την άποψη αυτή έχει σημασία να εξακριβώνεται, μεταξύ άλλων, αν η απώλεια αυτή είναι δικαιολογημένη σε σχέση με τη βαρύτητα της παράβασης που έχει τελέσει ο ενδιαφερόμενος, με τον χρόνο που έχει παρέλθει μεταξύ της απόφασης πολιτογράφησης και της απόφασης ανάκλησής της και με τη δυνατότητά του να ανακτήσει την αρχική του ιθαγένεια*»[35].

---

[30] C-369/90, Micheletti and others v Delegación del Gobierno en Cantabria, 7 Ιουλίου 1992, Συλλογή 1992, σ. I-04239, σκέψη 10.

[31] R. Geiger, "Article 9 TEU", στο: R. Geiger/ D.-E. Khan/M. Kotzur (Eds.), European Union Treaties. Treaty on European Union. Treaty on the Functioning of the European Union, 2015, σ. 65.

[32] Μ. Περάκης, Η δικαστική προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων στην Ευρωπαϊκή Ένωση (Μελέτες Ευρωπαϊκού Δικαίου - Διευθυντής Σειράς: Β. Χριστιανός), 2015, σ. 353.

[33] C-135/08, Rottmann v Freistaat Bayern, 2 Μαρτίου 2010, Συλλογή 2010, σ. I-01449.

[34] Σκέψη 55 της Rottmann.

[35] Σκέψη 56 της Rottmann.

Το ΔΕΕ έχει ακόμη συναγάγει από την ευρωπαϊκή ιθαγένεια το δικαίωμα διαμονής σε κράτος μέλος αλλοδαπών γονέων τέκνου με ευρωπαϊκή ιθαγένεια, παρά το ότι δεν συνέτρεχε διασυνοριακός χαρακτήρας στη συγκεκριμένη διαφορά, και χωρίς μάλιστα το ΔΕΕ να επικαλεστεί το ατομικό δικαίωμα στην ιδιωτική και οικογενειακή ζωή που προστατεύεται τόσο από τον ΧΘΔ όσο και από την ΕΣΔΑ, αλλά με μόνη την αναφορά στα δικαιώματα που πηγάζουν από την ευρωπαϊκή ιθαγένεια[36]. Επιπλέον, το ΔΕΕ έχει αναγνωρίσει το δικαίωμα διαμονής, καθώς και κοινωνικά δικαιώματα για τον πολίτη της Ένωσης και το τέκνο του σε κράτος μέλος, ακόμη κι εάν ο πολίτης απωλέσει την ιδιότητα του διακινούμενου εργαζόμενου[37]. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις, το ΔΕΕ αποσυνδέει την απόλαυση του δικαιώματος διαμονής και των κοινωνικών δικαιωμάτων από μόνη την ιδιότητα του πολίτη και επαναπροσδιορίζει τα σχετικά δικαιώματα σε συνάρτηση με την οικονομική δραστηριότητα του πολίτη στο κράτος μέλος υποδοχής[38]. Ωστόσο, η παραπάνω νομολογία είναι ενδεικτική της δυναμικής που θα μπορούσε να αναπτύξει η ιδιότητα του πολίτη ώστε να καταστεί πρωτεύουσα έναντι της ιδιότητας του δραστηριοποιούμενου στην αγορά, δυναμική την οποία πράγματι επιβεβαίωσε η απόφαση *Επιτροπή κατά Μάλτας*.

Με άλλα λόγια, η αρχή της πολιτικής ισότητας για τα εκλογικά δικαιώματα και ευρύτερα η δημοκρατική αρχή για την ιθαγένεια μπορούν να καθορίσουν επιμέρους παραμέτρους της εθνικής νομοθεσίας στον βαθμό που η εθνική νομοθεσία επικαθορίζει με τη σειρά της τον τρόπο συγκρότησης και λειτουργίας των άμεσων οργάνων της Ένωσης. Έτσι, η συμμετοχή στις ευρωεκλογές

---

[36] C-34/09, Zambrano v Office national de l'emploi, 8 Μαρτίου 2011, Συλλογή 2011, σ. I-01177, σκέψεις 40-44· C-200/02, Zhu & Chen v Secretary of State for the Home Department, 19 Οκτωβρίου 2004, Συλλογή 2004, σ. I-09925, σκέψεις 33, 36-37, 39, 47. Η νομολογία αυτή επιβεβαιώνεται και από την πιο πρόσφατη απόφαση C-304/14, Secretary of State for the Home Department v CS, 13 Σεπτεμβρίου 2016, ECLI:EU:C:2016:674, σκέψεις 29-30. Συναφώς, ο Μ. Περάκης, ό.π., σ. 372-383, έχει κάνει λόγο για κάμψη του κανόνα της «αμιγώς εσωτερικής κατάστασης».

[37] C-413/99, Baumbast and R v Secretary of State for the Home Department, 17 Σεπτεμβρίου 2002, Συλλογή 2002, σ. I-07091, σκέψεις 75 και 94· βλ. και P. Craig/G. de Búrca, EU Law. Text, Cases, and Materials, 2020, σ. 908-920 για περαιτέρω νομολογιακές αναφορές.

[38] M. Tzanakopoulou, Reclaiming Constitutionalism. Democracy, Power and the State, 2018, σ. 70· A. Wesemann, Citizenship in the European Union. Constitutionalism, Rights and Norms, 2020, σ. 114-139.

οργανώνεται, βέβαια, από το εθνικό δίκαιο, το οποίο, όμως, δεν επιτρέπεται να υπονομεύει τα δημοκρατικά δικαιώματα συμμετοχής των ευρωπαίων πολιτών. Παρομοίως, το status της ιθαγένειας καθορίζεται από τα κράτη μέλη, αλλά πρέπει να λαμβάνεται υπόψη και το ενδιαφέρον της Ευρωπαϊκής Ένωσης για τη δημοκρατική της συγκρότηση. Κοντολογίς, όχι μόνο η ενωσιακή αρχή του κράτους δικαίου μπορεί, όπως γίνεται ευρέως δεκτό[39], να δεσμεύσει την εθνική νομοθεσία, αλλά, μετά την *Επιτροπή κατά Μάλτας*, και η ενωσιακή δημοκρατική αρχή.

Συμπεράσματα: Προς μια ενωσιακή προστασία της δημοκρατικής αρχής;

Όπως ήδη αναφέρθηκε, η ιθαγένεια του πολίτη της Ένωσης είναι συμπληρωματική και παρακολουθηματική της ιθαγένειας κράτους μέλους. Παραφράζοντας τη σχετική ορολογία του αστικού δικαίου, θα λέγαμε ότι δεν πρόκειται για έναν πρωτότυπο, αλλά για έναν παράγωγο –δια μέσου του κράτους μέλους– τρόπο κτήσης του status του ευρωπαίου πολίτη. Έτσι, είναι οι δήμοι των κρατών μελών που συγκροτούν το πολιτικό σώμα της Ένωσης[40]. Από αυτή την άποψη, εύστοχα η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει χαρακτηριστεί από τη Νικολαΐδη ως δημοι-κρατία (demoicracy), παρά δημοκρατία[41].

Παρ' όλα αυτά, πρέπει να επισημάνουμε ότι οι δήμοι των κρατών μελών δεν ταυτίζονται με τους λαούς των κρατών μελών ή των εθνικών Συνταγμάτων. Είναι ευρύτεροι και η σύνθεσή τους καθορίζεται όχι μόνο από τα Συντάγματα, αλλά και από τις ευρωπαϊκές συνθήκες. Τούτο διότι στο άρθρο 22 παρ. 1 ΣΛΕΕ προβλέπεται το δικαίωμα ψήφου των πολιτών της Ένωσης στις δημοτικές εκλογές του κράτους μέλους όπου κατοικούν, με τους ίδιους όρους που ισχύουν για τους πολίτες του κράτους αυτού. Με άλλα λόγια, το

---

[39] Συναφώς C-769/22, Επιτροπή κατά Ουγγαρίας, 5 Ιουνίου 2020· C-192/18, Επιτροπή κατά Πολωνίας, 5 Νοεμβρίου 2019· C-619/18, Επιτροπή κατά Πολωνίας, 24 Ιουνίου 2019· C-791/19, Επιτροπή κατά Πολωνίας, 15 Ιουλίου 2021· Από την εκτενή βιβλιογραφία βλ. A. Torres Perez, The constitutional impact of rule-of-law spending conditionality, 2024· A. Baraggia/M. Bonelli, Linking Money to Values: The New Rule of Law Conditionality Regulation and Its Constitutional Challenges, German Law Journal 2022, σ. 131 επ.

[40] Αναλυτικά Β. Χρήστου, «Άρθρο 9», στο: Β. Χριστιανός/Μ. Περάκης/Μ. Ροδόπουλος (επιμ.), Συνθήκη ΕΕ & ΣΛΕΕ. Ερμηνεία κατ' άρθρο, 2025, σ. 70 επ.

[41] K. Nicolaidis, European Demoicracy and Its Crisis, Journal of Common Market Studies 2013, σ. 351 επ.

εκλογικό σώμα στην περίπτωση των δημοτικών εκλογών δεν συγκροτείται βάσει του εθνικού Συντάγματος μόνον, αλλά και βάσει των ευρωπαϊκών συνθηκών, και καταλαμβάνει και ευρωπαίους πολίτες που δεν είναι πολίτες του κράτους μέλους της κατοικίας τους. Επιπλέον, με βάση το άρθρο 22 παρ. 2 ΣΛΕΕ οι πολίτες της Ένωσης έχουν το δικαίωμα εκλέγειν και εκλέγεσθαι για το ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο στο κράτος μέλος της κατοικίας τους, με τους ίδιους όρους που ισχύουν για τους πολίτες του κράτους αυτού. Κοντολογίς, για τους Έλληνες ευρωβουλευτές ψηφίζουν όχι μόνον οι Έλληνες πολίτες, αλλά και οι ευρωπαίοι πολίτες που κατοικούν στην Ελλάδα, εφόσον το επιθυμούν. Με άλλα λόγια, αν και παράγωγη, η ευρωπαϊκή ιθαγένεια επηρεάζει και αυτοτελώς τη συγκρότηση του πολιτικού σώματος διευρύνοντάς το πέρα από τα προβλεπόμενα στο εθνικό Σύνταγμα, τόσο στο επίπεδο των ευρωεκλογών όσο και στο επίπεδο των τοπικών εκλογών, δημιουργώντας έτσι μια δημόσια σφαίρα με ευρωπαϊκά χαρακτηριστικά, που είναι διακριτή από αυτήν των εθνικών βουλευτικών εκλογών. Συνεπώς, η απόφαση *Επιτροπή κατά Μάλτας*, η οποία προβαίνει σε έναν αυτοτελή έλεγχο εξ απόψεως του ενωσιακού δικαίου ως προς τις προϋποθέσεις της ιθαγένειας, δεν θα πρέπει και γι᾽ αυτό τον λόγο να εκπλήσσει.

Περαιτέρω, η κρίση του ΔΕΕ στην απόφαση *Επιτροπή κατά Μάλτας* είναι και επί της ουσίας απολύτως δικαιολογημένη[42]. Η ιθαγένεια είναι ένας πολιτικός δεσμός που πηγάζει μέσα από μια ατομική και συλλογική βούληση αυτοκυβέρνησης[43]. Το πρόγραμμα της Μάλτας αφαιρούσε από την ιθαγένεια τον πολιτικό της χαρακτήρα ως εκδήλωση βούλησης αυτοκυβέρνησης και την ιδιωτικοποιούσε ως να ήταν φεουδαρχικό προνόμιο, συναπτόμενο εν προκειμένω όχι με τη γαιοκτησία, όπως άλλοτε, αλλά με τη συναλλακτική

[42] M. Chamon, Commission v Malta (C-181/23) and the Trilemma of EU Citizenship, European Law Review 2025, σ. 475-486· H. van Eijken, Nationality, Union Citizenship and Constitutional Values after Commission v Malta ECJ (Grand Chamber) 25 April 2025, Case C-181/23, European Commission v Republic of Malta, EuConst 1/2026· E. de Falco, The End of Citizenship for Sale? A Legal Turning Point in Commission v. Malta (C-181/23), EU Law Live 30.4.2025.

[43] Πειστικά η Ι. Καμτσίδου, Η δημοκρατία και οι άλλοι. Η ψήφος των μεταναστών, των αποδήμων και των γυναικών, 2024, αναλύει πώς υφαίνεται η αρχή της αυτοκυβέρνησης διαχρονικά στα Συντάγματά μας, καθώς και τη σύνδεση του δεσμού της ιθαγένειας με το έδαφος.

δύναμη και τις επενδύσεις. Στην πραγματικότητα, το ΔΕΕ μάς θύμισε ότι η μετάβαση από το τιμοκρατικό σύστημα και την ολιγαρχία στην πλήρη πολιτική ένωση και τον δημοκρατικό δεσμό έχει προ καιρού ολοκληρωθεί. Διότι στην ολιγαρχία ψήφο είχαν οι κάτοχοι ορισμένου εισοδήματος, αλλά η μετάβαση στη δημοκρατία κατέστησε τα κριτήρια του εισοδήματος μη συναφή προς την αναγνώριση των πολιτικών δικαιωμάτων. Και, ακόμη, όπως ήταν άδικο να έχουν πολιτικά δικαιώματα μόνο οι εύποροι, έτσι είναι άδικο οι τρίτοι να αποκτούν ιθαγένεια επί τη βάσει οικονομικού δεσμού και μόνον. Από αυτή τη βασική σκέψη θεωρώ ότι αφορμάται το ΔΕΕ στην απόφαση *Επιτροπή κατά Μάλτας*.

Η απόφαση *Επιτροπή κατά Μάλτας* συνιστά ένα σημαντικό πρώτο βήμα προς την πολιτική θεώρηση της Ένωσης που είναι το αναγκαίο προστάδιο κάθε συζήτησης για ένα Σύνταγμα. Ταυτόχρονα, όμως, εγείρει δύο ζητήματα.

Το ΔΕΕ, όπως αναφέρθηκε, διατύπωσε τη θέση ότι η αναγνώριση του θεσμού της ιθαγένειας πρέπει να στηρίζεται σε σχέση πίστης και αλληλεγγύης προς το σύνολο, την πολιτική κοινότητα, και όχι σε μια σχέση συναλλακτική. Από την όλη εξέταση της υπόθεσης προκύπτει ότι το ενδιαφέρον του ΔΕΕ στρέφεται προς τον πραγματικό δεσμό με τη χώρα, βάσει φυσικής παρουσίας ή διαμονής, και όχι σε πολιτισμικές ή μεταφυσικές προϋποθέσεις. Σε καμία περίπτωση, λοιπόν, η απόφαση αυτή δεν μπορεί να διαβαστεί ουσιοκρατικά και να προσδώσει στην ιθαγένεια πολιτισμικά χαρακτηριστικά, μάλιστα σε μια πολυπολιτισμική Ευρώπη[44]. Για να επανέλθουμε στον Habermas, ο τελευταίος αντέκρουε ευθέως μια «ουσιαστικοποίηση» των λαών, γράφοντας ότι *«μόνον ο δεξιός λαϊκισμός φτιάχνει ακόμη καρικατούρες εθνικών υποκειμένων μεγάλης κλίμακας (Großsubjekte), τα οποία απομονώνονται το ένα από το άλλο και μπλοκάρουν τη διαμόρφωση δημοκρατικής βούλησης που υπερβαίνει τα σύνορα»*[45].

Η απόφαση είναι, λοιπόν, ξεκάθαρα προσανατολισμένη στην αρχή της αυτοκυβέρνησης, και όχι στην ιδέα ενός περιούσιου ευρωπαϊκού λαού. Άλλωστε, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως ο κίνδυνος να ουσιοκρατικοποιηθεί η ιθαγένεια –κι έτσι να οδηγούμαστε σε αποκλεισμούς ατόμων που, όμως,

---

[44] Αυτόν τον κίνδυνο επισημαίνει ο D. V. Kochenov, EU Citizenship's New Essentialism. The Solidification of the Illiberal Union, Verfassungsblog 5.5.2025· Idem, EU Citizenship's New Essentialism, European Law Review 2025, σ. 455 επ.

[45] Γ. Χάμπερμας, Για ένα Σύνταγμα της Ευρώπης, ό.π., σ. 115.

υπόκεινται στις συνέπειες της εθνικής νομοθεσίας, διχάζοντας το πολιτικό σώμα– υφίσταται και σε εθνικό επίπεδο, και, μάλιστα, ίσως περισσότερο σε εθνικό επίπεδο, όπου η συζήτηση περί ιθαγένειας ιδεολογικοποιείται πιο εύκολα.

Περαιτέρω, για να είναι συνεπές ως προς την υποστήριξη του πολιτικού χαρακτήρα της ιθαγένειας, το ΔΕΕ θα έπρεπε στο μέλλον να είναι έτοιμο να ασκήσει έλεγχο, όχι μόνο στην αυθαίρετη απονομή της ιθαγένειας ελλείψει πολιτικού δεσμού, αλλά και στην αυθαίρετη μη απονομή της, ενώ υφίσταται ο πολιτικός δεσμός, με αναφορά, όπως και στην περίπτωση της Μάλτας, στις αρχές του άρθρου 2 ΣΕΕ, μεταξύ των οποίων η αρχή της ισότητας και η δημοκρατική αρχή. Στην περίπτωση δηλαδή που ένα κράτος μέλος θέτει αυστηρές προϋποθέσεις όχι μόνο στην άσκηση του εκλογικού δικαιώματος, όπως είδαμε να συμβαίνει στην υπόθεση *Eman & Sevinger*, αλλά και στην κτήση της ιθαγένειας, στερώντας έτσι την Ένωση από πολίτες, το ΔΕΕ θα πρέπει να ασκήσει έλεγχο από την άποψη της τήρησης της αρχής της πολιτικής ισότητας, καθώς επίσης και της δημοκρατικής αρχής.

ΣΤ΄ ΜΕΡΟΣ

Διοικητικό Δίκαιο

Η αυτοδιοίκηση της ελληνικής Δικαιοσύνης και τα όριά της

Κωνσταντίνος Ε. Γώγος

I. Η αυτοδιοίκηση της Δικαιοσύνης ως κεντρική οργανωτική αρχή του Συντάγματος και εγγύηση της προσωπικής ανεξαρτησίας των δικαστών

Το Κέντρο Ευρωπαϊκού Συνταγματικού Δικαίου – Ίδρυμα Θεμιστοκλή και Δημήτρη Τσάτσου υποστηρίζει την ανεξάρτητη και αμερόληπτη απονομή της Δικαιοσύνης στη χώρα μας στις τρεις δεκαετίες του βίου του με ένα ογκώδες έργο δημοσιεύσεων και σεμιναρίων, το οποίο ανταποκρίνεται πλήρως στις κορυφαίες επιστημονικές προσωπικότητες, των οποίων το όνομα φέρει. Και μάλιστα με μια αυξητική τάση, με χρήση όλων των νέων ηλεκτρονικών μέσων, η οποία αναδεικνύει το Κέντρο σε σημαντικό πυλώνα της επιστήμης του δημοσίου δικαίου στην Ελλάδα.

Η ιδέα της διασφάλισης της προσωπικής ανεξαρτησίας των δικαστικών λειτουργών μέσω της αυτοδιοίκησης της Δικαιοσύνης διαπνέει το ελληνικό συνταγματικό δίκαιο ήδη από τη φιλελεύθερη τομή του 1911. Στο άρθρο 90 του Συντάγματος του 1911 προβλέφθηκε ότι οι τοποθετήσεις, μεταθέσεις και προαγωγές των δικαστών διενεργούνται με απόφαση του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου, στο οποίο προβλέπονταν τότε η συμμετοχή αποκλειστικά μελών του Αρείου Πάγου. Η ιστορική έρευνα έχει καταδείξει ότι η σύσταση ενός Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου και η ανάθεση σε αυτό αποφασιστικής αρμοδιότητας στα κρίσιμα ζητήματα της υπηρεσιακής κατάστασης των δικαστικών λειτουργών επήλθε μάλιστα ήδη πριν από την ανάληψη των ηνίων της χώρας από τον *Ελευθέριο Βενιζέλο*, επί πρωθυπουργίας *Κυριακούλη Μαυρομιχάλη*, με τον νόμο ΓΥΛΖ΄/1909[1]. Η συνταγματική ρύθμιση του 1911,

[1] Δ. Τίτσιας, Η ίδρυση του Ανωτάτου Δικαστικού Συμβουλίου (ν. ΓΥΛΖ΄/1909), ΕλλΔνη 2023, σ. 1788 επ. Όπως επισημαίνεται στη μελέτη, εμπνευστής της σχετικής νομοθετικής πρωτοβουλίας ήταν ο Νικόλαος Δημητρακόπουλος, Υπουργός Δικαιοσύνης στη μετέπειτα

επηυξημένη και λεπτομερέστερη πλέον, ανευρίσκεται σήμερα στο άρθρο 90 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975 και συνιστά τον πυρήνα της «αυτοδιοίκησης της Δικαιοσύνης», η οποία αποτελεί και τη θεμελιώδη αρχή που διέπει τις οργανωτικές διατάξεις του Συντάγματος που διέπουν τον δικαιοδοτικό μηχανισμό[2], αλλά και κρίσιμη εγγύηση της προσωπικής ανεξαρτησίας του δικαστικού λειτουργού[3]. Η κεντρική ιδέα εν προκειμένω είναι ότι οι δικαστές μπορούν να ασκήσουν το δικαιοδοτικό τους έργο ανεπηρέαστοι από την πολιτική εξουσία μόνον εάν είναι βέβαιοι ότι η υπηρεσιακή τους πορεία, ως προς όλες τις κρίσιμες μεταβολές, αποφασίζεται από τους συναδέλφους τους και μόνον.

Βαθμιαία η ιδέα της δικαστικής αυτοδιοίκησης επεκτάθηκε δυναμικά, συμπεριλαμβάνοντας και εκφάνσεις που ενδεχομένως δεν θα μπορούσε να είχε προβλέψει ή καν φαντασθεί ο αναθεωρητικός νομοθέτης του 1911. Καταρχάς, η συνταγματική κατοχύρωση της αυτοδιοίκησης περιέλαβε και τον πειθαρχικό έλεγχο των δικαστικών λειτουργών: το Σύνταγμα του 1911 άφηνε αρρύθμιστη στη διάθεση του κοινού νομοθέτη την πειθαρχική δικαιοδοσία επί των δικαστικών λειτουργών, ενώ ειδικά για τους ανώτατους δικαστές προβλέπονταν στο άρθρο 104 πειθαρχικό συμβούλιο που αποτελούνταν από δύο ανώτατους δικαστές άλλου δικαιοδοτικού κλάδου και δύο καθηγητές της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, υπό την Προεδρία του Υπουργού Δικαιοσύνης. Το Σύνταγμα του 1952 άφησε στο άρθρο 111 τα πράγματα ως είχαν. Από το 1975, το Σύνταγμα αναθέτει στο άρθρο 90 παρ. 3 την πειθαρχική εξουσία επί των δικαστικών λειτουργών σε πειθαρχικά συμβούλια,

---

κυβέρνηση του Ελευθερίου Βενιζέλου και σημαντικός παράγων της συνταγματικής αναθεώρησης του 1911· για τους δεσμούς και τη ρήξη μεταξύ Ν. Δημητρακόπουλου και Ελ. Βενιζέλου βλ. Ευ. Βενιζέλο, «Η σχέση Νικόλαου Δημητρακόπουλου και Ελευθέριου Βενιζέλου», στον τόμο: Σύ και Δικαστής Άριστος, Σύμμεικτα εις Μνήμην Γεωργίου Χ. Παναγιωτόπουλου, 2022, σ. 65 επ.

2 Κ. Γώγος, «Άρθρο 87», στο: Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος (επιμ.), Σύνταγμα – Ερμηνεία κατ' άρθρο, ηλεκτρον. έκδοση, 2023, αρ. περ. 16.

3 Β. Σκουρής, «Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης σε κρίση;», στο: Χαριστήριο στους Λουκά Θεοχαρόπουλο και Δήμητρα Κοντόγιωργα-Θεοχαροπούλου, Τόμος Ι, 2009, σ. 723 επ. (727)· Idem, Διοικητικό δικονομικό δίκαιο, Ι, 2η έκδ. 1996, σ. 112, 114· Π. Παραράς, Σύνταγμα 1975 – Corpus, τόμος ΙΙΙ, 1999, σ. 369· Β. Ανδρουλάκης, Ζητήματα δικαστικής ανεξαρτησίας, ΘΠΔΔ 2018, σ. 321· Γ. Βαλμαντώνης, Η εσωτερική δικαστική ανεξαρτησία στη χώρα μας, ΕλλΔνη 2019, σ. 1586 επ.

τα οποία συγκροτούνται από συναδέλφους τους, ενώ η ποινή της οριστικής παύσης επιβάλλεται σύμφωνα με το άρθρο 88 παρ. 4 μόνον με απόφαση της Ολομέλειας του ανώτατου δικαστηρίου του οικείου κλάδου. Στο δε Ανώτατο Πειθαρχικό Συμβούλιο, το οποίο συνεχίζει να ασκεί πειθαρχική αρμοδιότητα επί των μελών των ανωτάτων δικαστηρίων, χωρίς όμως την εξουσία επιβολής της ποινής της οριστικής παύσης, η πλειοψηφία των μελών του ανήκει στους δικαστές, οι οποίοι αποτελούν πλέον επτά από τα εννέα μέλη του οργάνου, ενώ διατηρείται, συμβολικά κατ' ουσίαν, η παρουσία των δύο καθηγητών νομικών σχολών. Επίσης, στο άρθρο 87 παρ. 3 του Συντάγματος του 1975 προβλέφθηκε ο έλεγχος των υπηρεσιακών επιδόσεων των δικαστικών λειτουργών με την επιθεώρηση μόνον από συναδέλφους τους ανώτερου βαθμού. Από τη δεκαετία του 1990, στο βαρυτικό πεδίο της αρχής της αυτοδιοίκησης της Δικαιοσύνης περιήλθε ακόμη και η επιλογή των νέων δικαστικών λειτουργών: Η νομολογία του ΣτΕ δέχεται συναφώς ότι η επιλογή των νέων δικαστών, η οποία οφείλει αναμφισβήτητα να διέπεται από τη συνταγματική αρχή της αξιοκρατίας, επιπροσθέτως οφείλει να γίνεται από όργανο, το οποίο λειτουργεί εντός των κόλπων της Δικαιοσύνης και στη σύνθεση του οποίου οι δικαστικοί λειτουργοί θα πρέπει να υπερβαίνουν το ήμισυ των μελών[4]. Κατά τον τρόπο αυτό, η αυτοδιοίκηση της δικαιοσύνης καταλαμβάνει και την επιλογή των προσώπων κατά την είσοδο στον κλάδο[5].

Εν τέλει, όλα τα νέα ζητήματα που έστω και εμμέσως συνδέονται με την υπηρεσιακή κατάσταση του δικαστικού σώματος προσεγγίζονται πλέον με κύριο ερμηνευτικό κριτήριο την οργανωτική αρχή της αυτοδιοίκησης της Δικαιοσύνης. Γίνεται έτσι δεκτό ότι ο διορισμός δικαστικών λειτουργών σε θέσεις μελών συλλογικών οργάνων της Διοίκησης στις προβλεπόμενες από το άρθρο 89 παρ. 2 Συντ. περιπτώσεις λαμβάνει χώρα μόνον με απόφαση αρμοδίου οργάνου της δικαστικής λειτουργίας[6]. Εν τέλει, έγινε δεκτό ότι ο έλεγχος των δηλώσεων περιουσιακής κατάστασης («πόθεν έσχες») των δικαστικών λειτουργών, ενόψει της σημασίας του για τη δικαστική ανεξαρτησία, επιτρέπεται από το Σύνταγμα να ανατίθεται μόνον σε συλλογικό όργανο υψηλού θεσμικού κύρους, το οποίο να συγκροτείται, τουλάχιστον κατά πλειοψηφία,

4 Βλ. ΣτΕ Διοικ. Ολομ. 11/2010.

5 Κριτικά Κ. Μαυριάς, Συνταγματικό δίκαιο, 5η έκδ. 2016, σ. 751.

6 ΣτΕ (Ολομ.) 2347-8/2017· ΣτΕ (Ολομ.) 1317-8/2017.

συμπεριλαμβανομένου του Προέδρου του, από ανώτατους τακτικούς δικαστές, μέλη των τριών Ανωτάτων Δικαστηρίων[7]. Αυτές οι εκτεταμένες εγγυήσεις αυτοδιοίκησης του δικαστικού σώματος έχουν εύλογα οδηγήσει στη διαπίστωση του *Βασίλειου Σκουρή* ότι *«δεν είναι υπερβολικό να ισχυρισθούμε ότι η Ελληνική Δημοκρατία διαθέτει ένα από τα πλέον ολοκληρωμένα συστήματα θωράκισης της δικαστικής ανεξαρτησίας τουλάχιστον στην Ευρώπη»*[8].

ΙΙ. Ο «πολιορκητικός κριός της Δικαιοσύνης» στο άρθρο 90 παρ. 5 του Συντάγματος

Εύλογα θα υπέθετε κανείς ότι η απ᾽ άκρου εις άκρον επικράτηση της ιδέας αυτοδιοίκησης του Δικαστικού Σώματος στο ελληνικό δίκαιο θα καθησύχαζε πλήρως την κοινωνία για την ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης και τη θωράκισή της έναντι εξωτερικών απειλών, ιδίως δε εκείνων που προέρχονται από την κυβερνητική εξουσία. Εντούτοις αυτό δεν ισχύει. Συνεχίζει επιμόνως να ενοχλεί η επιλογή των Προεδρείων των Ανώτατων Δικαστηρίων από το Υπουργικό Συμβούλιο σύμφωνα με το άρθρο 90 παρ. 5 του Συντάγματος, την οποία πριν από τριανταπέντε χρόνια ο *Γιώργος Παπαδημητρίου* είχε αποκαλέσει τον «πολιορκητικό κριό» κατά της ελληνικής Δικαιοσύνης[9]. Πρόκειται για μια διάταξη που διασπά τον κανόνα της αυτοδιοίκησης και, επομένως, πρέπει να θεωρηθεί ως εξαιρετικού χαρακτήρα[10]. Ωστόσο, εάν η συνταγματική παράδοση της αυτοδιοίκησης της Δικαιοσύνης ανατρέχει στο Σύνταγμα του 1911, την ίδια ιστορική καταγωγή έλκει και η εξαίρεση της ανάδειξης των Προεδρείων των Ανώτατων Δικαστηρίων, εφόσον στη δεύτερη παράγραφο του ιδίου εκείνου άρθρου 90 προβλεπόταν ότι *«η εις τας θέσεις του προέδρου, αντιπροέδρου και εισαγγελέως του Αρείου Πάγου προαγωγή δεν υπάγεται εις το Ανώτατον Δικαστικόν Συμβούλιον»*. Η ρύθμιση αυτή, από την οποία κατάγεται το σημερινό άρθρο 90 παρ. 5 του Συντάγματος, διατηρήθηκε αυτολεξεί και στον ίδιο τόπο από το Σύνταγμα του 1952.

---

7 ΣτΕ (Ολομ.) 2649/2017. Βλ. επίσης ΣτΕ (Ολομ.) 3312/2017.

8 Β. Σκουρής, «Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης σε κρίση», ό.π., σ. 723 επ. (727).

9 Γ. Παπαδημητρίου, «Ο πολιορκητικός κριός της δικαιοσύνης», στο: Συνταγματικά Επίκαιρα 1989-1991, 1992, σ. 107 επ.

10 Αντ. Μανιτάκης, Η ατυχής νομοθετική τροποποίηση της διαδικασίας επιλογής των Προεδρείων των Ανωτάτων Δικαστηρίων, Constitutionalism.gr 2010.

Τις πρώτες δεκαετίες της Μεταπολίτευσης και πριν την αναθεώρηση του 2001, κύριο αντικείμενο του προβληματισμού αποτέλεσε η επιλογή από την κυβέρνηση των Προέδρων των ανώτατων δικαστηρίων, με την ανάδειξη στις θέσεις αυτές συγκριτικώς νεότερων δικαστών για μακρά χρονικά διαστήματα μέχρι την αφυπηρέτησή τους[11]· πρόκειται για την τότε αποκαλούμενη «βουτιά στην ιεραρχία». Στη σχετική συζήτηση υπενθυμίζονται οι σημαντικές αρμοδιότητες των Προέδρων ως προς τον καθορισμό συνθέσεων και εισηγητών[12], καθώς και την εν γένει διοίκηση της Δικαιοσύνης. Ακόμη, υπονοείται ότι η ηγεσία της Δικαιοσύνης έχει τη δυνατότητα με άτυπες παραινέσεις ή ακόμη και με πιέσεις να επηρεάζει δικαστές κατώτερων βαθμίδων κατά την άσκηση των καθηκόντων τους. Με τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, οπότε η θητεία των Προέδρων περιορίσθηκε στα τέσσερα, κατ᾽ ανώτατο όριο, έτη, η κεντρική κριτική στη ρύθμιση του άρθρου 90 παρ. 5 εστιάσθηκε στην παρατήρηση ότι η κυβερνητική εξουσία πλήρωσης πολλών θέσεων Αντιπροέδρων στα ανώτατα δικαστήρια αποτελεί ένα ισχυρό κίνητρο για τα μέλη τους, ώστε να ασκούν τις δικαιοδοτικές τους εξουσίες κατά τρόπο που να

[11] Απ. Γέροντας, «Ελλείμματα» δικαστικής προστασίας, ΔιΔικ 8/1996, σ. 544 επ.· Γ. Γεωργακόπουλος, Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης και ο τρόπος εκλογής των Προεδρείων των Ανωτάτων Δικαστηρίων, ΕλλΔνη 1988, σ. 229 επ.· Σ. Δέδες, «Κίνδυνοι που απειλούν την προσωπική ανεξαρτησία του δικαστικού λειτουργού», στον τόμο: Εταιρία Νομικών Βορείου Ελλάδος, Προβλήματα ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης, τόμος 1, 1988, σ. 29 επ.· Ν. Κλαμαρής, Η ανεξαρτησία της δικαιοδοτικής λειτουργίας έναντι επεμβάσεων της εκτελεστικής και της νομοθετικής λειτουργίας, ΕλλΔνη 27/1986, σ. 19 επ.· Δ. Κυριτσάκης, Προεδρεία των Ανωτάτων Δικαστηρίων, τρόπος επιλογής, ΕλλΔνη 37/1996, σ. 972 επ.· Idem, «Επιλογή "Ηγεσίας" των Ανωτάτων Δικαστηρίων», στο: Εταιρία Δικαστικών Μελετών, Συμβολές ΙΙ, 1998, σ. 19 επ.· Δ. Μανιώτης, Η συμβολή των συστημάτων διορισμού και ελέγχου των δικαστικών λειτουργών στην κατοχύρωση της δικαστικής ανεξαρτησίας, 1989, passim· Ι. Μανωλεδάκης, Επτά θέσεις για το δίκαιο και τη δικαιοσύνη, 1992, σ. 81 επ.· Idem, «Σκέψεις για την ανεξαρτησία της δικαιοσύνης», στο: Προβλήματα ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης, ό.π., σ. 49 επ.· Γ. Παπαδημητρίου, «Ο πολιορκητικός κριός της δικαιοσύνης», ό.π., σ. 107 επ.· Idem, «Συνταγματική πολιτική στον χώρο της δικαιοσύνης», στο: Εταιρία Δικαστικών Μελετών, Συμβολές ΙΙ, ό.π., σ. 9 επ.· Μ. Πικραμένος, Η λογοδοσία των Δικαστών στη Δημοκρατία, 2022, σ. 71· Κ. Σημίτης, «Η ανεξαρτησία της δικαιοσύνης. Μύθος και Πραγματικότητα», στο: Πολιτική-Κυβέρνηση-Δίκαιο, 1981, σ. 47 επ.· Β. Σκουρής, «Εγγυήσεις και παραμορφώσεις της λειτουργικής ανεξαρτησίας των δικαστών», στο: Προβλήματα ανεξαρτησίας της δικαιοσύνης, ΕΝΟΒΕ 1/1988, σ. 13 επ.

[12] Κ. Χρυσόγονος, Έλλειμμα δικαιοσύνης, Δ 40/2009, σ. 3 επ., δημοσιευμένο στον τόμο Π. Τσούκας (επιμ.), Ο ασάλευτος χρόνος της ελληνικής δικαιοσύνης, 2017, σ. 417 επ. (422).

είναι αρεστός στους κυβερνώντες[13]. Η κριτική αυτή συνδέεται, εν τέλει, με τις κατά καιρούς ποινικού ενδιαφέροντος υποθέσεις πολιτικών προσώπων του εκάστοτε κυβερνητικού χώρου και την (πραγματική ή εικαζόμενη) ευνοϊκή τους μεταχείριση, και συμπλέκεται με τις (συχνά δικαιολογημένες) φιλοδοξίες σημαντικών δικαστών που τελικώς δεν προκρίθηκαν ή αμφισβητούν την πολιτεία των συναδέλφων τους που τέθηκαν επικεφαλής της Δικαιοσύνης. Αντίστοιχα, διατυπώνεται ένας μεγάλος αριθμός ποικίλων προτάσεων για εναλλακτικά συστήματα επιλογής της ηγεσίας της Δικαιοσύνης, με κυρίαρχο στοιχείο την επιλογή από τα ίδια τα μέλη των ανωτάτων δικαστηρίων[14], με συμμετοχή ενδεχομένως και άλλων πολιτειακών παραγόντων, όπως ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας και η Βουλή[15].

Σήμερα, κατόπιν ιδίως των πιέσεων που έχει ασκήσει η Ευρωπαϊκή Επιτροπή με τις εκθέσεις της για την κατάσταση του κράτους δικαίου στην Ελλάδα[16], ο νομοθέτης έχει εισαγάγει ένα ιδιότυπο μεικτό σύστημα που καταστρατηγεί,

---

[13] Δ. Τσάτσος, Συνταγματικό Δίκαιο, τ. Β΄, Οργάνωση και Λειτουργία της Πολιτείας, β΄ έκδ., 1993, σ. 556· Κ. Χρυσόγονος, Συνταγματικό δίκαιο, 3η έκδ., 2022, σ. 744-5, ο οποίος επισημαίνει ιδίως την προοπτική ανέλιξης σε θέση Αντιπροέδρου ως κίνδυνο για το ανεξάρτητο φρόνημα των δικαστικών λειτουργών.

[14] ΑΠ Ολομέλεια σε Συμβούλιο 14/1998, ΤοΣ 1998, σ. 907. Πρβλ. και την ενδιάμεση πρόταση του Πρακτικού Διοικητικής Ολομέλειας ΣτΕ 6/2000, στο: Ένωση Δικαστικών Λειτουργών Συμβουλίου της Επικρατείας, Η αναθεώρηση του Συντάγματος και το Συμβούλιο της Επικρατείας, 2001, σ. 39.

[15] Σταχυολογώντας από τις τελευταίες καταγραφές προτάσεων: Β. Ανδρουλάκης, Σκέψεις για την αναθεώρηση των διατάξεων περί της δικαιοσύνης, nomarchia.gr 2026· *Σπ. Βλαχόπουλος, Η αναγκαία συνταγματική αναθεώρηση, Επί του Περιστυλίου 91/2025, σ. 15· Ξ. Κοντιάδης, Τι πρέπει να αλλάξει στο ελληνικό δικαστικό σύστημα: σκέψεις ενόψει της συνταγματικής αναθεώρησης, e-ΠΟΛΙΤΕΙΑ 13/2025, σ. 4 επ.· Ν. Παπασπύρου, Αναθεώρηση με ευρύτερη στόχευση, Επί του Περιστυλίου 91/2025, σ. 21· Χ. Ράμμος, Η ανάγκη συνταγματικής αναθεώρησης του τρόπου επιλογής της ηγεσίας των ανώτατων δικαστηρίων, nomarchia.gr 2024*· Μ. Σταθόπουλος, Θεσμικά αντίβαρα στον πρωθυπουργοκεντρισμό, *Επί του Περιστυλίου 91/2025,* σ. 11· Κ. Στρατηλάτης, Δεκατέσσερις προτάσεις, *Επί του Περιστυλίου 91/2025,* σ. 21 επ.· Ευθ. Σταλίκας, Επιλογή της ηγεσίας της δικαιοσύνης: αλυσιτελείς νομοθετικές παρεμβάσεις και η αναθεωρητική προοπτική, *nomarchia.gr* 2025· Χ. Τσιλιώτης, Έξι βασικές προτάσεις για την αναθεώρηση του Συντάγματος, *Επί του Περιστυλίου 91/2025,* σ. 25· Κ. Χρυσόγονος, Δικαιοσύνη και πανεπιστήμια οι προτεραιότητες, *Επί του Περιστυλίου 91/2025,* σ. 27.

[16] Για τα έτη 2022 commission.europa.eu/publications/2022-rule-law-report-communication-and-country-chapters_en?prefLang=el και 2023 commission.europa.eu/publications/2023-rule-law-report-communication-and-country-chapters_en?prefLang=el.

εν τοις πράγμασι, το άρθρο 90 παρ. 5 του Συντάγματος, στο μέτρο που της επιλογής από το Υπουργικό Συμβούλιο προτάσσονται όχι μόνο γνώμη της διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής, αλλά και ψηφοφορία μεταξύ των μελών του οικείου Ανώτατου Δικαστηρίου. Ήδη η προβλεπόμενη στον νόμο[17] και αμφισβητηθείσα ως προς τη συνταγματικότητά της[18] (απλή[19]) γνωμοδότηση της διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής έχει ορισμένη πολιτική βαρύτητα, δεδομένου ότι έπεται της ακρόασης των υποψηφίων, και λαμβάνεται ομοφώνως, άλλως με πλειοψηφία τουλάχιστον των 4/5 των μελών της[20]. Εύλογα έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η πρόβλεψη της γνώμης αυτής παραβιάζει το άρθρο 90 παρ. 5 του Συντάγματος, δεδομένου ότι συνιστά συρρίκνωση μιας εξουσίας του Υπουργικού Συμβουλίου την οποία, κατά την άποψη αυτή, το Σύνταγμα θέλησε ευρύτατη[21]. Η νομολογία του ΣτΕ δέχθηκε πάντως ότι το Σύνταγμα δεν απαγορεύει μια προεπιλογή μεταξύ των υποψηφίων[22]. Με τον ν. 5123/2024 (άρθρο 27), προτάχθηκε της γνωμοδότησης της διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής μια επιπλέον γνωμοδότηση προς το Υπουργικό Συμβούλιο, η οποία περιέχει το αποτέλεσμα μυστικής ψηφοφορίας με συμμετοχή όλων των μελών της Ολομέλειας του οικείου Ανώτατου Δικαστηρίου, με συμμετοχή δε και των μελών της Ολομέλειας της Εισαγγελίας του Αρείου Πάγου για τη θέση του Εισαγγελέα αυτού. Η γνωμοδότηση φέρεται ως μη δεσμευτική, το εν τοις πράγμασι όμως πολιτικό της κύρος είναι σπουδαίο,

---

17 Άρθρο 59 παρ. 3 ΚΟΔΚΔΛ (ν. 4938/2022).

18 Αρνητική κρίση ήδη ως προς τη συνταγματικότητα της γνωμοδότησης της Διάσκεψης των Προέδρων της Βουλής από το Πρακτικό Διοικητικής Ολομέλειας ΣτΕ 2/2010, ΔτΑ 2010, σ. 491 επ.

19 Αθ. Τσιρωνάς, «Άρθρο 90», στο: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα. Κατ᾽ άρθρο ερμηνεία, 2017, αρ. περ. 72.

20 Άρθρο 14 περ. στ) Κανονισμού της Βουλής.

21 Πρακτικό Διοικητικής Ολομέλειας ΣτΕ 2/2010, ΔτΑ 2010, σ. 491 επ. Περαιτέρω, ο Μανιτάκης υποστηρίζει ότι το άρθρο 90 παρ. 5 Σ. προβλέπει οργανικό και όχι απλώς εκτελεστικό νόμο, περιορίζοντας την εξουσία του κοινού νομοθέτη στην εισαγωγή ουσιαστικών κριτηρίων, ενώ αντιθέτως δεν επιτρέπεται η εισαγωγή διαδικαστικών κανόνων στη διαδικασία επιλογής· επίσης, ο ίδιος συγγραφέας υποστηρίζει ότι κατά παράβαση της αρχής της διάκρισης των λειτουργιών ο νομοθέτης εμπλέκει τη νομοθετική λειτουργία στην επιλογή της ηγεσίας της Δικαιοσύνης· Αντ. Μανιτάκης, Η ατυχής νομοθετική τροποποίηση, ό.π. Σχετικά επίσης Κ. Χρυσόγονος, Συνταγματικό δίκαιο, ό.π., σ. 745.

22 ΣτΕ Ολομ. 114/2012.

ιδιαίτερα όταν το αποτέλεσμα της ψηφοφορίας είναι σαφές υπέρ ορισμένου υποψηφίου: η απόφαση του Υπουργικού Συμβουλίου που αντιπαρατίθεται στην εκπεφρασμένη άποψη της πλειοψηφίας της Ολομέλειας ανώτατου δικαστηρίου εύλογα θα αξιολογηθεί από την κοινή γνώμη ως σκανδαλώδης παρέμβαση στην ανεξαρτησία του Δικαστικού Σώματος, λαμβανομένου επιπλέον υπόψη ότι οι συνάδελφοι έχουν άμεση γνώση των ικανοτήτων των υποψηφίων. Η πολιτική δεσμευτικότητα της απόφασης του Υπουργικού Συμβουλίου μειώνει δραστικά την ευχέρεια επιλογής την οποία το άρθρο 90 παρ. 5 Συντάγματος απονέμει στην κυβέρνηση.

III. Σε αναζήτηση της αποτελεσματικότητας της Δικαιοσύνης

Η αυτοδιοίκηση της ελληνικής Δικαιοσύνης ολοκλήρωσε μέσα σε 110 έτη έναν θριαμβευτικό κύκλο. Αποτελεί σήμερα μία από τις ελάχιστες οργανωτικές αρχές του Συντάγματος, αν όχι τη μοναδική, που υπό την επιφύλαξη του άρθρου 90 παρ. 5 δεν γνωρίζει σχεδόν καμία[23] εξαίρεση. Το ελληνικό Δικαστικό Σώμα χαίρει επομένως πλήρους –και σπάνιας στη διεθνή σύγκριση– προσωπικής ανεξαρτησίας έναντι της εκτελεστικής εξουσίας. Όμως, το ερώτημα το οποίο πρέπει να θέσει κανείς είναι το εξής: Η ανεξάρτητη και αμερόληπτη άσκηση του δικαιοδοτικού έργου είναι η μόνη προσδοκία την οποία δικαιούται να έχει μια δημοκρατική και φιλελεύθερη κοινωνία από τους δικαστικούς της λειτουργούς; Η επίλυση των διαφορών με τα μέσα του δικαίου δεν αφορά μόνον ή κυρίως τις σχετικά λίγες «μεγάλες» υποθέσεις που απασχολούν τον πολιτικό κόσμο και τους δορυφόρους του. Η ομαλή ανάπτυξη της οικονομικής ζωής προφανώς συναρτάται με την ευκολία πρόσβασης στα δικαστήρια, την άσκηση του δικαιοδοτικού

[23] Συνεχίζει, βεβαίως, να διατηρείται η αρμοδιότητα του Υπουργού Δικαιοσύνης να παρεμβαίνει στις πειθαρχικές διαδικασίες του Δικαστικού Σώματος, ασκώντας πειθαρχική δίωξη σύμφωνα με το άρθρο 91 παρ. 1 και 3 του Συντάγματος. Για τη σχετική προβληματική: Κ. Γώγος, «Άρθρο 91», στο: Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, Σύνταγμα, ό.π., αρ. περ. 10· Χρ. Δετσαρίδης, «Άρθρο 91», στο: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα, ό.π., αρ. περ. 6 και 10· Δ. Ράικος, Δικαστική ανεξαρτησία και αμεροληψία. Πειθαρχικός έλεγχος των δικαστικών λειτουργών για «σφάλματα» της δικανικής κρίσης, 2008, σ. 184. Οι ρυθμίσεις αυτές δεν προβληματίζουν πάντως έντονα τη θεωρία και την πολιτική, στο μέτρο που οι διατάξεις δεν τυγχάνουν ευρείας εφαρμογής, η δε τελική πειθαρχική απόφαση καταλείπεται σε δικαστικά όργανα.

έργου σε χρόνο επίκαιρο προς τη γένεση της διαφοράς και την έκβαση της υπόθεσης κατά τρόπο ο οποίος να είναι καταρχήν προβλέψιμος από τους νομικούς συμβούλους των διαδίκων, εφόσον, φυσικά, αυτοί έχουν επαρκή κατάρτιση. Κατά μείζονα λόγο, το δικαίωμα δικαστικής προστασίας κάθε προσώπου που εγγυάται το Σύνταγμα (άρθρο 20 παρ. 1), ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (άρθρο 47) και η Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 6 παρ. 1) προϋποθέτει έναν αποτελεσματικό δικαιοδοτικό μηχανισμό. Εν τέλει, το αίσθημα κάθε πολίτη, γενικότερα κάθε ανθρώπου ο οποίος βρίσκεται για οποιονδήποτε λόγο στην ελληνική επικράτεια ότι η Ελλάδα αποτελεί μια κοινωνία δικαίου, στην οποία ο νόμος έχει τον τελικό λόγο, εξαρτάται από την ικανοποιητική ποσοτικά και ποιοτικά απόδοση του δικαιοδοτικού μηχανισμού, η οποία συνδέεται ευθέως και με τον χρόνο εκδίκασης των υποθέσεων, καθώς και την ποιότητα των δικαστικών αποφάσεων.

Αντίστοιχα, η ετήσια περιοδική ανακοίνωση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής EU Justice Scoreboard[24], η οποία αξιολογεί την απόδοση των δικαιοδοτικών μηχανισμών των κρατών μελών, αποδίδει σημασία όχι μόνον στην ανεξαρτησία της Δικαιοσύνης, αλλά πρωτίστως στην αποτελεσματικότητα (efficiency) και την ποιότητά της. Στο πλαίσιο της αποτελεσματικότητας μετρώνται οι παράμετροι της εκτιμώμενης χρονικής διάρκειας της δίκης, ο ετήσιος ρυθμός εκκαθάρισης των υποθέσεων, καθώς και ο ετήσιος αριθμός των εκκρεμών διαφορών. Η ποιότητα του δικαιοδοτικού συστήματος αξιολογείται με κριτήρια την ευκολία πρόσβασης στα δικαστήρια για τους ιδιώτες και τις επιχειρήσεις, τους χρηματοδοτικούς και ανθρώπινους πόρους της Δικαιοσύνης και την ψηφιοποίηση. Στα τελευταία διαθέσιμα στοιχεία του έτους 2025, η Ελλάδα έρχεται σε υψηλότατη θέση, τρίτη, μεταξύ των κρατών μελών όσον αφορά στον αριθμό των δικαστών ανά 100.000 κατοίκους, με μικρή διαφορά έναντι των δύο πρώτων, Κροατίας και Σλοβενίας[25]· αντιθέτως, στη διάρκεια

[24] Διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: commission.europa.eu/strategy-and-policy/policies/justice-and-fundamental-rights/upholding-rule-law/eu-justice-scoreboard_en.

[25] European Commission, The 2025 EU Justice Scoreboard, COM (2025) 375, σ. 31. Βλ. και τις σχετικές παρατηρήσεις της Γενικής Επιτροπείας της Επικρατείας των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων, Γενική Έκθεση για την πορεία των εργασιών των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων κατά το έτος 2025, 2026, σ. 27-28, διαθέσιμη στο: adjustice.gr/webcenter/portal/epitropeia/genikes_ektheseis?_adf.ctrl-state=vhush32c7_93&_

της δίκης, η χώρα μας έρχεται προτελευταία ως προς τις επιδόσεις της μεταξύ των κρατών μελών[26]. Σημειώνεται ότι ο αριθμός των νέων εισερχόμενων υποθέσεων ανά 100 κατοίκους ανήκει στους χαμηλότερους της Ευρώπης όσον αφορά το σύνολο των αστικών, εμπορικών και διοικητικών διαφορών, ενώ όμως στις διοικητικές διαφορές οι νέες υποθέσεις στην Ελλάδα βρίσκονται πάνω από το ευρωπαϊκό μέσο όρο[27].

Παρομοίως, σε έρευνα εταιρείας μετρήσεων του έτους 2022, η ελληνική κοινή γνώμη, μεταξύ όσων είχαν συμμετάσχει την τελευταία δεκαετία σε δίκες, δεν δείχνει ικανοποιημένη από την αποτελεσματικότητα του δικαιοδοτικού μηχανισμού. Το 55% των ερωτώμενων υποστήριξε ότι η διαδικασία δεν ολοκληρώθηκε σε εύλογο χρονικό διάστημα, ενώ επίσης ποσοστό 24% δέχθηκε ότι ο εύλογος χρόνος τηρήθηκε μόνον σε ορισμένες περιπτώσεις[28]. Σε σχέση με την ποιότητα των δικαστικών αποφάσεων, η αξιολόγηση είναι μεικτή, ίσως και θετική, με το 42% να εκτιμά ότι αποδόθηκε δικαιοσύνη και το 30% να κρίνει αντίθετα[29]. Και βέβαια, παρά την αυτοδιοίκηση του Δικαστικού Σώματος, παραμένει η γενική αίσθηση της κοινωνίας ότι η Δικαιοσύνη είναι πολιτικά ελεγχόμενη, με ποσοστό των ερωτηθέντων να απαντά συναφώς 35% «πολύ» (ελεγχόμενη) και 34% «αρκετά»[30]. Σε σχέση με το τελευταίο αυτό ζήτημα, οφείλει να παρατηρήσει κανείς ότι το πρόβλημα της πολιτικής επιρροής δεν μπορεί να οφείλεται σε έλλειψη εχεγγύων προσωπικής ανεξαρτησίας, αλλά λειτουργικής: διαφαίνεται ότι, κατά την αίσθηση της κοινής γνώμης, δικαστικοί λειτουργοί που δεν έχουν τίποτε να φοβηθούν ως προς την υπηρεσιακή τους κατάσταση, δέχονται εντούτοις πολιτικές επιρροές ως προς το περιεχόμενο των κρίσεών τους. Η αντίληψη αυτή αναμφίβολα αδικεί τη μεγάλη πλειονότητα των Ελλήνων δικαστών. Σε κάθε περίπτωση όμως, όπως έχει επανειλημμένως τονιστεί στο παρελθόν, η δικαστική ανεξαρτησία

afrLoop=39028510961669766#!.

26 European Commission, The 2025 EU Justice Scoreboard, ό.π., σ. 9.

27 Ibidem, σ. 7 και 8 αντίστοιχα.

28 Κύκλος Ιδεών, Δικαιοσύνη: Η μεταρρύθμιση μιας εξουσίας και η αφύπνιση μιας ιδέας, Πρακτικά συνεδρίου, 7-8.11.2022, σ. 22, διαθέσιμο στο: ekzklow.gr.

29 Ibidem, σ. 21.

30 Ibidem, σ. 23.

δεν είναι μόνον θέμα θεσμικών εγγυήσεων, αλλά κυρίως του φρονήματος των δικαστικών λειτουργών[31].

IV. Για μια αυτοδιοίκηση των δικαστών ανοικτή προς την κοινωνία

Η αρχή της πλήρους αυτοδιοίκησης του δικαστικού σώματος συνδέεται με την παραδοσιακή πρόσληψη των δικαστικών λειτουργών ως μίας ελίτ, της οποίας τα μέλη χαρακτηρίζονται από αυξημένο αίσθημα κοινωνικής ευθύνης, επιφύλαξη ως προς την κοινωνική τους προβολή, αυτοπειθαρχία, αυστηρή στοχοπροσήλωση και επιστημονική αριστεία. Αυτό είναι και το πνεύμα του άρθρου 29 παρ. 3 του Συντάγματος, το οποίο εισάγει μια obligation de réserve στο πεδίο της πολιτικής για τους δικαστές. Εντός αυτού του ιδεολογικού πλαισίου, η αυτοδιοίκηση διασφαλίζει την προσωπική ανεξαρτησία του δικαστικού λειτουργού, χωρίς να θίγονται η αποτελεσματικότητα και η ποιότητα στο δικαιοδοτικό έργο. Το ιδανικό του δικαστή-ιερουργού της Δικαιοσύνης θα συμβάδιζε με έναν ολιγομελή δικαιοδοτικό μηχανισμό, στελεχωμένο από πρόσωπα που έχουν αποθησαυρίσει κοινωνική πείρα σε επιτυχημένες σταδιοδρομίες που προηγήθηκαν της δικαστικής υπηρεσίας. Εντούτοις, στο σύγχρονο δικαιοδοτικό σύστημα η Δικαιοσύνη είναι μια δημόσια υπηρεσία στην οποία έχουν ισότιμη πρόσβαση όλοι οι πολίτες και όχι ένα officium nobile για λίγους· το δικαιοδοτικό σύστημα χαρακτηρίζεται από μαζικότητα, τόσο ως προς τον όγκο των διαφορών προς επίλυση, όσο και ως προς την αναγκαία προς τούτο στελέχωση του Δικαστικού Σώματος. Έχουμε έναν συγκριτικά μεγάλο αριθμό προσώπων, τα οποία σταδιοδρομούν από νεαρή ηλικία ως δικαστές, ανελισσόμενοι σταδιακά προς τις υψηλότερες θέσεις, κατ' ουσίαν με κύριο κριτήριο την αρχαιότητα[32].

Μοιραία, εν τοις πράγμασι, στις σκέψεις πολλών δικαστών, ιδίως εκείνων στις χαμηλές και μεσαίες βαθμίδες της ιεραρχίας, υπεισέρχονται στοιχεία που χαρακτηρίζουν τους προβληματισμούς και των λοιπών εργαζομένων του

[31] H.J. Papier, Die richterliche Unabhängigkeit und ihre Schranken, NJW 2001, σ. 1089 επ. (1091). Με την προσωπικότητα του δικαστή ως στοιχείο της δικαστικής ανεξαρτησίας ασχολείται ο Μ. Πικραμένος, Κλασικές εγγυήσεις και αθέατες όψεις της δικαστικής ανεξαρτησίας: από τους θεσμούς και την ιστορική τους εξέλιξη στο forum internum του δικαστή, ΕλλΔνη 2005, σ. 1611 επ.

[32] Κριτικά ως προς το κριτήριο της αρχαιότητας: Μ. Πικραμένος, Η λογοδοσία των Δικαστών, ό.π., σ. 239, 242.

δημόσιου τομέα: η έμφαση στις αποδοχές (και τις συντάξεις), με την οποία συνδέθηκε και η δημιουργία ενός ειδικού ανώτατου δικαστηρίου στο άρθρο 88 παρ. 2 του Συντάγματος κατά την αναθεώρηση του 2001, καθώς και ο φόρτος που δημιουργεί το δικαστικό έργο. Διερωτάται κανείς εάν η επιφύλαξη της πλειοψηφίας του δικαστικού κόσμου σε ορισμένες δικονομικές μεταρρυθμίσεις συνδέεται εν τέλει και με τον φόβο επιπρόσθετης επιβάρυνσης. Σημειώνεται η περίπτωση του Σχεδίου Αναθεωρημένου Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας[33], όπου επιχειρείται μια αναβάθμιση του ρόλου του εισηγητή δικαστή, η οποία αποσκοπεί σε μια πρώτη επεξεργασία και συμπλήρωση του φακέλου στο νεκρό χρονικό διάστημα της προδικασίας, ώστε κατά τη συζήτηση η υπόθεση να είναι ώριμη και να αποφεύγονται οι προδικαστικές αποφάσεις προς αναζήτηση πρόσθετων στοιχείων[34]. Η αρνητική στάση της πλειοψηφίας των τακτικών διοικητικών δικαστών έναντι του Σχεδίου σε σχετικό δημοψήφισμα, αιτιολογείται σύμφωνα με σχετική ανακοίνωση του συνδικαλιστικού τους φορέα, μεταξύ άλλων, με τη σκέψη ότι *«ο θεσμός του εισηγητή δικαστή επιφορτίζει τους δικαστές με γραφειοκρατικά καθήκοντα, αποσπώντας τους από το δικαιοδοτικό έργο, συνθήκες που θα επιφέρουν την επιβράδυνση της απονομής της δικαιοσύνης»*[35]. Δεν είναι τυχαίο ότι όλες οι δικονομικές μεταρρυθμίσεις που προέρχονται από τους κόλπους της Δικαιοσύνης προς τον σκοπό της επιτάχυνσης της διοικητικής δίκης από το 2008 (ν. 3659/2008) μέχρι σήμερα, με σημεία αιχμής

---

[33] Γενική Επιτροπεία της Επικρατείας των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων, Πρόταση Αναθεώρησης Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, διαθέσιμο στο: adjustice.gr/webcenter/portal/epitropeia/Vasikakeimena/SxedioAnatheorimenouKDD?_adf.ctrl-state=5uoy10vyu_4&_afrLoop=4346094186320612#!. Συνολική παρουσίαση της πρότασης από τον Ι. Συμεωνίδη, στο:https://www.adjustice.gr/webcenter/content/conn/WebCenterSpaces-ucm/path/WebCenterSpaces-Root/epitropeia/Ekdiloseis/Imerides/25xronia-kdd/Simeonidis-eisagwgisti-deyteri-thematiki-enotita.pdf. Ειδικότερα, για το περιεχόμενο των νέων διατάξεων του αναθεωρημένου ΚΔΔ βλ. Στ. Πάντζαλη, Η νέα ροή της διαδικασίας στις προτεινόμενες ρυθμίσεις του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, διαθέσιμο στο: adjustice.gr/webcenter/content/conn/WebCenterSpaces-ucm/path/WebCenterSpaces-Root/epitropeia/Ekdiloseis/Imerides/25xronia-kdd/Pantzali-i-nea-roi-tis-diadikasias-stis-proteinomenes-rythmiseis-tou-k.d.d..pdf.

[34] Βλ. Κ. Γώγο, «Η αρχιτεκτονική της δίκης στον Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας», στο: Τιμητικός Τόμος Ευ. Κουτούπα-Ρεγκάκου, 2026, σ. 183 επ. (195-196).

[35] Δελτίο Τύπου της Ένωσης Διοικητικών Δικαστών, Συντριπτική απόρριψη του Σχεδίου Αναθεωρημένου Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας, 28.1.2026, διαθέσιμο στο: edd.gr/index.php/announcements/467-deltio-typou-dimopsifismatos-zefs.

τον ν. 3900/2010, αλλά και τον ν. 5119/2024 ο οποίος τροποποίησε ουσιωδώς τη δικονομία του Συμβουλίου της Επικρατείας, αποσκοπούν στη μείωση των εκκρεμών υποθέσεων αποκλειστικά μέσω του περιορισμού του αριθμού των κατατιθέμενων ενδίκων βοηθημάτων και μέσων, διά της προσθήκης ολοένα και αυστηρότερων προϋποθέσεων του παραδεκτού. Δύσκολα ανιχνεύεται σοβαρή προσπάθεια για μεγαλύτερη απόδοση των δικαστικών λειτουργών στα πιο πρόσφατα δικονομικά νομοθετήματα ή στον νεότερο ΚΟΔΚΔΛ (ν. 4938/2022[36]), με την επιφύλαξη, ίσως, της ρύθμισης για τυχαία, επομένως δε κατά τεκμήριο δικαιότερη από άποψη δυσκολίας, κατανομή των υποθέσεων μεταξύ των μελών του ΣτΕ[37]. Εντούτοις παραμένει επιτακτική η ανάγκη για «καθολική ενεργοποίηση του ανθρώπινου δυναμικού» των δικαστηρίων[38].

Η Δικαιοσύνη ως δημόσια υπηρεσία υπάρχει και λειτουργεί χάριν της κοινωνίας, την οποία και είναι ταγμένη να υπηρετεί. Είναι φανερό ότι η βελτίωση των επιδόσεων του δικαιοδοτικού μηχανισμού, η οποία συνδέεται με εξαιρετικό μόχθο και προσωπικές θυσίες των δικαστών, δεν μπορεί να γίνει υπό καθεστώς πλήρους στεγανότητας των διαδικασιών υπηρεσιακής αξιολόγησης

---

[36] Μία ήπια προσπάθεια διακριτικής πίεσης καταγράφεται στο άρθρο 50 του νέου ΚΟΔΚΔΛ (ν. 4938/2022), όπου προβλέπεται περικοπή των αποδοχών των δικαστικών λειτουργών στην περίπτωση κατ᾽ επανάληψη αδικαιολόγητης καθυστέρησης παράδοσης σχεδίων αποφάσεων και δικογραφιών που ανατίθενται προς επεξεργασία· κατά της σχετικής πράξης προβλέπεται προσφυγή στο οικείο Ανώτατο Δικαστικό Συμβούλιο. Κατά τα λοιπά, τόσο στον παλαιό ΚΟΔΚΔΛ (ν. 1756/1988, άρθρο 91) όσο και στον νέο (ν. 4938/2022, άρθρο 109) προβλέπεται για πειθαρχικό αδίκημα της αδικαιολόγητης καθυστέρησης στην άσκηση των καθηκόντων ένα ελάχιστο χρονικό όριο, πριν από την άκαρπη συμπλήρωση του οποίου, ήτοι χωρίς δημοσίευση απόφασης, κατά κανόνα δεν επιτρέπεται να θεωρηθεί ότι υπάρχει αδικαιολόγητη καθυστέρηση. Το όριο αυτό ήταν υπό τον προϊσχύσαντα Κώδικα έξι μήνες για τους πολιτικούς δικαστές (χωρίς πρόβλεψη για τη διοικητική Δικαιοσύνη), ενώ πλέον προβλέφθηκε ομοιόμορφα οκτάμηνο για πολιτικούς και διοικητικούς δικαστές. Τόσο υπό τον παλαιό, όσο και υπό τον νέο ΚΟΔΚΔΛ, θεωρείται ότι υφίσταται αδικαιολόγητη καθυστέρηση όταν είτε αφαιρείται, είτε επιστρέφεται η δικογραφία από τον δικαστή (πολιτικό ή διοικητικό) εντός οκτώ μηνών από τη συζήτηση χωρίς τη δημοσίευση απόφασης.

[37] Βλ. το άρθρο 20 παρ. 1 ΠΔ 18/1989 μετά τον ν. 5119/2024, σύμφωνα με το οποίο η ανάθεση της δικογραφίας γίνεται πλέον βάσει αλγορίθμου με ίση κατανομή υποθέσεων σε κάθε Πάρεδρο και Εισηγητή.

[38] Ι. Συμεωνίδης, «Συμβολή στη συζήτηση για μια νέα αρχιτεκτονική στη διοικητική δικαιοσύνη», στο: Ένωση Διοικητικών Δικαστών, Τιμητικός τόμος για τα 50 χρόνια των Τακτικών Διοικητικών Δικαστηρίων, 2015, σ. 703 επ. (720).

και εξέλιξής τους από τους κοινωνικούς φορείς. Επιβάλλεται λοιπόν μεγαλύτερη (και όχι μικρότερη) ακρόαση των προσδοκιών της κοινωνίας κατά τη διαχείριση των ανθρώπινων πόρων της Δικαιοσύνης, στους οποίους ανήκουν προεχόντως οι δικαστικοί λειτουργοί. Σε οποιοδήποτε σύστημα αξιολόγησης ποιότητας, η γνώμη των μερών, των οποίων τα συμφέροντα σχετίζονται με τη λειτουργία της οικείας υπηρεσίας (stakeholders), δεν μπορεί να είναι πλήρως αδιάφορη, αλλά πρέπει να διατυπώνεται θεσμικά και να αποτελεί μέρος του υλικού που εξετάζεται από τα αρμόδια όργανα. Αυτό δεν σημαίνει αίτημα για συνταγματική μεταρρύθμιση προς την κατεύθυνση της συρρίκνωσης της αυτοδιοίκησης της Δικαιοσύνης· ουδείς βάλλει κατά της προσωπικής δικαστικής ανεξαρτησίας, η οποία διασφαλίζεται από την κρίση όλων των ζητημάτων που αφορούν την υπηρεσιακή κατάσταση των δικαστικών λειτουργών και το πειθαρχικό δίκαιο εντός των κόλπων της Δικαιοσύνης. Πλην όμως, στις διαδικασίες επιθεώρησης και κρίσης των δικαστικών λειτουργών πρέπει να βρίσκουν θεσμική οδό εισόδου γνώσεις και πληροφορίες για την υπηρεσία κάθε δικαστή, οι οποίες προέρχονται από την κοινωνία και δεν καταγράφονται πάντοτε στον υπηρεσιακό του φάκελο και στις, συχνά τυπικές, εκθέσεις επιθεώρησης[39]. Τέτοιες γνώσεις μπορούν καταρχάς να εισφέρουν οι Δικηγορικοί Σύλλογοι και το Νομικό Συμβούλιο του Κράτους, οι οποίοι αποτελούν τους εκτός του Δικαστικού Σώματος θεσμικούς παράγοντες της Δικαιοσύνης, με τα μέλη τους να είναι κατά τον νόμο δημόσιοι λειτουργοί[40]. Στο πλαίσιο αυτό, θα πρέπει να προβλεφθεί στον ΚΟΔΚΔΛ η κλήση των φορέων αυτών σε διατύπωση έγγραφης γνώμης ως προς την άσκηση των υπηρεσιακών καθηκόντων των δικαστικών λειτουργών στο δικαστήριο που υπηρετούν κατά τη διαδικασία επιθεώρησης[41] και στις κρίσεις περί προαγωγής των δικα-

[39] Τα προβλήματα του συστήματος επιθεώρησης των δικαστικών λειτουργών αναλύονται διεξοδικά από τον Μ. Πικραμένο, Η λογοδοσία των Δικαστών, ό.π., σ. 239-242.

[40] Για τα μέλη του ΝΣΚ αυτό προκύπτει από την ιδιότητά τους ως ανωτάτων δημοσίων λειτουργών, στους οποίους εφαρμόζονται αναλόγως οι εγγυήσεις των άρθρων 88 παρ. 2 και 5 και 90 παρ. 5 του Συντάγματος, σύμφωνα με το άρθρο 100Α του Συντάγματος και το άρθρο 3 ν. 4831/2021. Οι δικηγόροι αποτελούν δημόσιους λειτουργούς σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 1 του Κώδικα Δικηγόρων (ν. 4194/2013), ιδιότητα που αποδίδει την ιδιαίτερη σημασία του δικηγορικού έργου για την απονομή της δικαιοσύνης· Κ. Γώγος, «Άρθρο 1», στο: Κ. Γώγος/Ι. Κωνσταντίνου (επιμ.), Κώδικας Δικηγόρων, Ερμηνεία κατ' άρθρο, 2η έκδ., 2019, αρ. περ. 2.

[41] Δεν επαρκεί η πρόβλεψη του άρθρου 100 παρ. 1 περ. ε) ΚΟΔΚΔΛ (ν. 4938/2022), σύμφωνα με την οποία «οι επιθεωρητές καλούν, στο πλαίσιο της επιθεώρησης, τα μέλη του Διοικητικού

στικών λειτουργών. Την απλή αυτή γνώμη θα μπορεί να σταθμίσει το αρμόδιο δικαστικό συμβούλιο κατά την ανέλεγκτη από τρίτους, αλλά υποκείμενη σε υποχρέωση αιτιολογίας, κρίση του ως προς την προαγωγή του δικαστικού λειτουργού. Η προκείμενη πρόταση απηχεί τις σκέψεις της γνώμης 17/2014 του ευρωπαϊκού συλλογικού φορέα των δικαστικών λειτουργών CCJE[42], όπου γίνεται δεκτό (σκέψη 38) ότι κατά την αξιολόγηση των δικαστών μπορεί να προβλεφθεί και η γνώμη άλλων επαγγελματιών που έχουν γνώση του έργου τους, εφόσον η γνώμη αυτή έχει απλώς συμβουλευτικό χαρακτήρα.

Η αποφασιστική αρμοδιότητα του Υπουργικού Συμβουλίου κατά την επιλογή της ηγεσίας της Δικαιοσύνης στο άρθρο 90 παρ. 5 του Συντάγματος αποτελεί έναν σημαντικό δίαυλο επικοινωνίας της Δικαιοσύνης με την κοινωνία. Το Δικαστικό Σώμα χρειάζεται στην κορυφή του πρόσωπα όχι μόνον ανεξάρτητα, αλλά και με μεγάλες διοικητικές ικανότητες, τα οποία θα το κατευθύνουν προς την κατεύθυνση της αποτελεσματικής εκπλήρωσης της κοινωνικής του αποστολής. Η επιλογή της ηγεσίας της Δικαιοσύνης από το Υπουργικό Συμβούλιο επιτρέπει την ανάδειξη προσώπων τα οποία θα μπορούν και θα θέλουν να εισακούσουν τις απαιτήσεις της κοινωνίας, όχι βέβαια ως προς το περιεχόμενο της δικαιοδοτικής κρίσης, στο οποίο ο δικαστής είναι μόνος του ενώπιον του νόμου, με οδηγό την επιστημοσύνη και τη συνείδησή του, αλλά ως προς την άρτια λειτουργία της δημόσιας υπηρεσίας της απονομής του δικαίου. Η αποδοτικότερη, ποσοτικά και ποιοτικά, λειτουργία της Δικαιοσύνης συνεπάγεται χρέωση υποθέσεων με ταχείς ρυθμούς, την άσκηση διαρκούς πίεσης και, ενδεχομένως, πειθαρχικών μέτρων σε όσους δικαστικούς λειτουργούς ασθμαίνουν και δυσκολεύονται να αντεπεξέλθουν προσηκόντως στα υπηρεσιακά τους καθήκοντα. Θα έχουμε άραγε επικεφαλής της Δικαιοσύνης πρόσωπα πρόθυμα και ικανά να αναλάβουν αυτό το δυσάρεστο

Συμβουλίου του οικείου δικηγορικού συλλόγου, δια του προέδρου του και ζητούν τη γνώμη τους σε κάθε θέμα σχετικό με την εύρυθμη λειτουργία των δικαστηρίων και των εισαγγελιών και εξετάζουν έγγραφες αναφορές τους». Και τούτο, διότι η γνώμη των δικηγορικών συλλόγων πρέπει να αποτελεί τμήμα της διαδικασίας επιθεώρησης εκάστου δικαστικού λειτουργού και δεν αρκεί να αφορά στη γενική λειτουργία του οικείου δικαστηρίου, για την οποία ευθύνεται το Τριμελές Συμβούλιο Διοίκησης αυτού.

[42] Consultative Council of European Judges· η γνωμοδότηση είναι προσβάσιμη στον σύνδεσμο legal-tools.org/doc/024eff/pdf/. Σχετικά Μ. Πικραμένος, Η λογοδοσία των Δικαστών, ό.π., σ. 248· Idem, Χωροταξική οργάνωση και διαχείριση χρόνου των δικών στα διοικητικά δικαστήρια, 2017, σ. 37-38.

φορτίο, αν αναδεικνύονται σε μια εκλογική διαδικασία εκείνοι που (απλώς) χαίρουν της εκτίμησης των συναδέλφων τους; Δεν είναι η θεσμικά βέλτιστη επιλογή, χάριν της μέγιστης δυνατής διασφάλισης της προσωπικής ανεξαρτησίας των δικαστών να έχουμε ένα ερμητικά κλειστό στην κοινωνία δικαστικό σύστημα, με τον δημόσιο έλεγχο να περιορίζεται στην άσκηση επιστημονικής κριτικής επί των δικαστικών αποφάσεων. Για τον λόγο αυτό, το γερμανικό Σύνταγμα στο άρθρο 95 παρ. 2 προβλέπει τον καθορισμό όχι μόνο των προεδρείων, αλλά όλων των μελών των ανώτατων ομοσπονδιακών δικαστηρίων, πολιτικής και διοικητικής δικαιοδοσίας, με σύμπραξη της εκτελεστικής λειτουργίας και του κοινοβουλίου.

Η απονομή της δικαιοσύνης αποτελεί έκφραση δημόσιας εξουσίας και ανήκει στον πυρήνα της κρατικής κυριαρχίας, η άσκηση δε του δικαιοδοτικού έργου συνδέεται με αξιολογικές κρίσεις οι οποίες προδήλως υπερβαίνουν τη μηχανική εφαρμογή διατάξεων. Καθώς δεν νοείται δημόσια εξουσία αποκομμένη από τη λαϊκή κυριαρχία, πρέπει να διασφαλίζεται τουλάχιστον ένα σημείο διεπαφής του δικαιοδοτικού μηχανισμού με την κυβέρνηση ως φορέα της εμπιστοσύνης της Βουλής[43], δεδομένου άλλωστε ότι η άσκηση κοινοβουλευτικού ελέγχου στο περιεχόμενο των δικαστικών αποφάσεων δεν είναι επιτρεπτή[44]. Σημειώνεται ότι το Δικαστήριο του Στρασβούργου δέχθηκε ότι η επιλογή του Προέδρου του Αρείου Πάγου από την εκτελεστική εξουσία δεν παραβιάζει άνευ ετέρου την απαίτηση αμεροληψίας κατ᾽ άρθρο 6 παρ. 1 ΕΣΔΑ[45].

V. Επίμετρο

Η προσεχής αναθεώρηση του Συντάγματος οφείλει να λάβει υπόψη την ήδη επελθούσα αλλοίωση του κανονιστικού περιεχομένου του άρθρου 90 παρ. 5 ως προς την επιλογή της ηγεσίας της Δικαιοσύνης, με την εισαγωγή από το

---

[43] Β. Σκουρής, Ζητήματα δικαστικής προστασίας στην αναθεώρηση του Συντάγματος, 2001, σ. 80· Ευ. Βενιζέλος, Το αναθεωρητικό κεκτημένο, 2002, σ. 330· Κ. Γώγος, «Η εφαρμογή των αναθεωρημένων διατάξεων του Συντάγματος για τους δικαστικούς λειτουργούς και την απονομή της δικαιοσύνης – ένας απολογισμός», στο: Ξ. Κοντιάδης (επιμ.), Πέντε χρόνια μετά τη συνταγματική αναθεώρηση του 2001, 2006, τόμος Β, σ. 742· Idem, «Άρθρο 90», στο: Σπ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Γ. Τασόπουλος, Σύνταγμα, ό.π., αρ. περ. 14· Μ. Πικραμένος, Η λογοδοσία των Δικαστών, ό.π., σ. 58-59.

[44] ΑΠ Ολομέλεια σε Συμβούλιο 9/1998, ΤοΣ 1998, σ. 410 επ.

[45] ΕΔΔΑ, απόφαση της 2.6.2005, αρ. προσφ. 38240/02, Ζολώτας κατά Ελλάδος, σκ. 26-27. Έτσι και ΣτΕ Ολομ. 1304/2019.

άρθρο 27 ν. 5123/2024 μιας μυστικής ψηφοφορίας μεταξύ όλων των μελών της Ολομέλειας του οικείου Ανώτατου Δικαστηρίου σε σχέση με τα ενδιαφερόμενα πρόσωπα. Η ευρεία διακριτική ευχέρεια επιλογής από το Υπουργικό Συμβούλιο έχει συρρικνωθεί, σε βαθμό τον οποίο οφείλει να καταγράψει το κείμενο του Συντάγματος, προκειμένου να διατηρήσει το κύρος του.

Σε κάθε περίπτωση, οφείλει κανείς να επισημάνει ότι η επαύξηση στον μέγιστο δυνατό βαθμό της αυτοδιοίκησης του Δικαστικού Σώματος δεν μπορεί να είναι η μοναδική ερμηνευτική παράμετρος των διατάξεων του Συντάγματος που αφορούν στην οργάνωση της δικαστικής λειτουργίας. Προφανώς, η προσωπική ανεξαρτησία των δικαστών πρέπει να διαφυλαχθεί πάση θυσία. Ουσιώδες συνταγματικό αγαθό είναι όμως και η αποτελεσματικότητα, ποσοτικά και ποιοτικά, του δικαιοδοτικού μηχανισμού, η οποία προϋποθέτει ικανή θεσμική διεπαφή της Δικαιοσύνης με την Πολιτεία και την κοινωνία. Τέτοια διεπαφή είναι εκείνη της επιλογής της ηγεσίας της Δικαιοσύνης από το Υπουργικό Συμβούλιο. Επιπροσθέτως, είναι σκόπιμη και αναγκαία η υπεισέλευση, με νομικά οργανωμένο τρόπο και όχι άτυπα, στις διαδικασίες αξιολόγησης των δικαστικών λειτουργών των γνώσεων και πληροφοριών ως προς την υπηρεσία των αξιολογούμενων δικαστών, που διαθέτουν οι θεσμικοί συμμέτοχοι του δικαιοδοτικού συστήματος, δικηγόροι και μέλη του ΝΣΚ. Οι γνωμοδοτήσεις των φορέων αυτών αποτελούν ένα αναγκαίο μέτρο διαφάνειας, από το οποίο η μεγάλη πλειοψηφία των δικαστικών λειτουργών δεν έχει να φοβηθεί απολύτως τίποτε.

Η ερμηνεία των κανόνων του παραδεκτού

Ηλίας Κουβαράς

Υπό την πίεση του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, την τελευταία ιδίως τριακονταετία, αναπτύχθηκαν νομολογιακοί κανόνες με βάση τους οποίους οφείλουν να ελέγχονται και να ερμηνεύονται οι εκάστοτε θεσπιζόμενες δικονομικές διατάξεις που αφορούν το παραδεκτό των ασκούμενων ενδίκων βοηθημάτων και μέσων. Η συστηματοποίηση των διάσπαρτων αυτών (μετα)κανόνων και η ανάδειξη της εσωτερικής τους συνέπειας και συνοχής θα μπορούσε να λειτουργεί ως ανάχωμα σε φαινόμενα «δικονομισμού» και εν γένει σε στρεβλώσεις των όρων πρόσβασης στη δικαιοσύνη, υπό την πίεση της εκάστοτε οικονομικής ή οιασδήποτε άλλης συγκυρίας[1].

I. Αυξημένες απαιτήσεις σαφήνειας των κανόνων του παραδεκτού

Η αναλογικότητα ενός περιορισμού στο δικαίωμα δικαστικής προστασίας

[1] Βλ. Α. Ράντο, Η επίδραση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου για το δικαίωμα παροχής έννομης προστασίας στη νομολογία των Ελληνικών Δικαστηρίων, ΝοΒ 2009, σ. 1845: «Επομένως, η αξίωση αποτελεσματικής δικαστικής προστασίας επιβάλει είτε την ερμηνευτική αναπροσαρμογή ρητών ή νομολογιακών δικονομικών κανόνων, που φαίνονται υπεράγαν περιοριστικοί, είτε την θέσπιση ή την νομολογιακή διάπλαση νέων κανόνων, προκειμένου η έννομη προστασία να καθίσταται αποτελεσματική, είτε ακόμη, σε ορισμένες περιπτώσεις και με την δέουσα προσοχή, και τον παραμερισμό τέτοιων κανόνων». Όπως παρατηρεί ο ίδιος, Αποτίμηση της πορείας του Συμβουλίου της Επικρατείας τα τελευταία 40 χρόνια – Μία ενδοσκόπηση, ΘΠΔΔ 2019, σ. 673 επ. (υπό IV): «Τότε, […], το Δικαστήριο δίσταζε λιγότερο να ασχοληθεί με την ουσία των ζητημάτων. Τώρα, τα τελευταία 20 χρόνια, θάλλει ένας υφέρπων "δικονομισμός". Ενίοτε, είναι αστεία η εικόνα στις διασκέψεις Ολομελείας. Στα ουσιαστικά ζητήματα, μικρή η συμμετοχή στις συζητήσεις. Στα δικονομικά και διαδικαστικά, όλα, ξαφνικά, "ανάβουν"». Για τη σχετική προβληματική, ιδίως την παθογένεια του δικονομισμού, βλ. αναλ. Η. Κουβαρά, Το παραδεκτό στη διοικητική δίκη – Η πρόσβαση στο δικαστή υπό το φως των άρθρων 20 παρ. 1 του Συντάγματος και 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, 2021, σ. 109 επ.

που θέτει κατ᾽ ουσίαν κάθε διάταξη παραδεκτού συναρτάται σε σημαντικό βαθμό από τη σαφήνεια της διάταξης[2]. Οι ενδιαφερόμενοι πρέπει φυσιολογικά να αναμένουν ότι οι θεσπισμένοι διαδικαστικοί κανόνες θα εφαρμοστούν[3]. Δεν ελλείπουν πάντως από τη νομολογία περιπτώσεις που συγκεκριμένες διαδικαστικές προϋποθέσεις έχουν αξιωθεί επί ποινή απαραδέκτου και για κατηγορίες διαφορών για τις οποίες δεν προβλέπονταν κατά τρόπο σαφή. Για παράδειγμα, έχει γίνει δεκτό ότι η προβλεπόμενη για την παροχή προσωρινής δικαστικής προστασίας στις φορολογικές διαφορές, υποχρέωση υποβολής δήλωσης περιουσιακής κατάστασης επιβάλλεται στον αιτούντα (φυσικό ή νομικό πρόσωπο) και στην περίπτωση που αυτός, στο πλαίσιο πάντοτε της φορολογικής διαφοράς, ασκήσει αίτηση αναστολής κατά πράξης που εκδίδεται κατά την ακολουθούσα την επιβολή του φόρου διαδικασία αναγκαστικής εκτέλεσης[4]. Η υπέρβαση του γράμματος διατάξεων με τις οποίες τίθενται κανόνες για το παραδεκτό προϋποθέτει εμπεριστατωμένη τεκμηρίωση, χωρίς να αρκεί μια γενική αναφορά στην τελεολογία της αποτροπής απερίσκεπτων ενδίκων βοηθημάτων[5].

II. Αυστηρότερος ο έλεγχος των νομολογιακών κανόνων

Αυστηρότερα, σε σχέση με το άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος, οφείλουν να ελέγχονται οι νομολογιακοί δικονομικοί κανόνες και κατασκευές[6] έναντι των θετικών κανόνων, για τον λόγο ακριβώς ότι οι πρώτοι, εξ ορισμού, δεν παρέ-

---

2 Πρβλ. Ν. Σοϊλεντάκη, «Άρθρο 20 § 1», στο: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα Ερμηνεία κατ᾽ άρθρον, 2017, σ. 505.

3 ΕΔΔΑ, απόφαση της 25.1.2000 Miragall Escolano κλπ κατά της Ισπανίας, αριθμ. προσφ. 38366/97, 38688/97, 40777/98, 40843/98, 41015/98, 41400/98, 41446/98, 41484/98, 41487/98 και 41509/98, παρ. 33.

4 ΣτΕ ΕΑ 215/2016.

5 Βλ. χαρακτηριστικά την αντιπαράθεση πλειοψηφίας-μειοψηφίας στην πρόσφατη ΣτΕΟλ 684/2019, με την οποία έγινε δεκτό ότι σε περίπτωση άσκησης αίτησης ακύρωσης από περισσότερα πρόσωπα με κοινό δικόγραφο αρκεί, για το παραδεκτό του ασκηθέντος βοηθήματος, η καταβολή ενός και μόνου παραβόλου με βασικό επιχείρημα ότι δεν θεσπίζεται ρητώς τέτοια υποχρέωση στο Π.Δ. 18/1989. Αντίθετα η μειοψηφούσα γνώμη υποστήριξε μια λειτουργική ερμηνεία των σχετικών διατάξεων, με κύριο επιχείρημα ότι η πληρωμή ενός μόνο παραβόλου για όλους τους αιτούντες υπονομεύει τον σκοπό και το ωφέλιμο αποτέλεσμα του άρθρου 36 του ως άνω Π.Δ., με τις εντεύθεν επιπτώσεις στην εύρυθμη λειτουργία του Δικαστηρίου.

6 ΕΔΔΑ, απόφαση της 6.12.2011 Αναστασάκης κατά Ελλάδας, αριθ. προσφ. 41959/08, σκ. 26.

χουν τον ίδιο βαθμό νομικής ασφάλειας με τους δεύτερους[7]. Νομολογιακό κανόνα, για παράδειγμα, αποτελούσε κατά το παρελθόν ότι, αν δεν συντρέχουν οι προϋποθέσεις της ομοδικίας ενώπιον του ΣτΕ, το ένδικο βοήθημα εξετάζεται ως προς τον προτασσόμενο και απορρίπτεται οριστικώς ως προς τους λοιπούς καθώς επίσης ότι αν ένας από τους ενωμένους στο δικόγραφο δεν έχει έννομο συμφέρον για την άσκηση του ενδίκου βοηθήματος, δεν υπάρχει ομοδικία και τούτο απορρίπτεται ως απαράδεκτο για τους λοιπούς πλην του πρώτου. Ειδικότερα μάλιστα, στην περίπτωση που ο προτασσόμενος στερούταν εννόμου συμφέροντος γινόταν δεκτό ότι εξεταζόταν πρώτα η ομοδικία, διαπιστωνόταν η έλλειψή της λόγω έλλειψης εννόμου συμφέροντος του πρώτου και απορριπτόταν το ένδικο βοήθημα για τους λοιπούς και εν συνεχεία και για τον πρώτο λόγω έλλειψης εννόμου συμφέροντος. Όπως είχε παρατηρήσει συναφώς ο Πρόεδρος Ράντος, με τον τρόπο αυτόν, το ΣτΕ, μαζί με όλους τους άλλους νομολογιακούς κανόνες, κατασκεύαζε ασυναισθήτως και έναν ακόμη, ολωσδιόλου αδικαιολόγητο, ήτοι ότι η εξέταση της ομοδικίας προηγείται της εξέτασης του εννόμου συμφέροντος[8]. Μια τέτοιου είδους όμως προσέγγιση υποδείχθηκε από τον ίδιο ως χαρακτηριστική ενός τρόπου σκέψης που προτάσσει μια κακώς νοούμενη «δικονομική ορθοδοξία»[9].

Νομολογιακό απλώς κανόνα που, πάντως, άγει σε απόρριψη του ασκηθέντος ενδίκου βοηθήματος, αποτελεί στη δικονομία τόσο των ακυρωτικών όσο και των ουσιαστικών διαφορών η θέση ότι για την εφαρμογή της συνυπογραφής ως τύπου παροχής δικαστικής πληρεξουσιότητας σύμφωνα με το άρθρο 27 παρ. 1 και 2 του Π.Δ. 18/1989 (όπως πλέον ισχύει αποκλειστικά για τα ΤΔΔ) και το άρθρο 30 παρ. 3 του Κ.Δ.Δ. απαιτείται, προκειμένου να εξασφαλίζεται ο ασφαλής έλεγχος της γνησιότητας της σχετικής δήλωσης από το δικαστήριο, να παρίσταται κατά τη συζήτηση της υπόθεσης ο δικηγόρος που υπογράφει το δικόγραφο, οπότε παραλλήλως διαπιστώνεται και το δικαίωμά του να ασκεί το δικηγορικό λειτούργημα[10]. Η ανωτέρω ερμηνεία συνο-

---

7 Βλ. ΕΔΔΑ, απόφαση της 5.4.2018 Zubac κατά Κροατίας, αριθ. προσφ. 40160/12.

8 Α. Ράντος, Η επίδραση της νομολογίας του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου, ό.π., σ. 1846.

9 Ibidem. Σημειωτέον ότι η εν λόγω νομολογία απώλεσε τη σημασία της μετά τη θέσπιση του άρθρου 22 παρ. 9 του ν. 3226/2004.

10 Βλ. για ακυρωτικές ΣτΕ Ολ. 1570/2001 με αντίθετη μειοψηφία, ΣτΕ Ολ. 520/2015 κ.λπ., και για διαφορές ουσίας ΣτΕ 3301/2012. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει στην τελευταία

δεύτηκε στην αρχική απόφαση που την υιοθέτησε από ιδιαίτερη μέριμνα ως προς το ότι «*δεν είναι υπερβολικά προσηλωμένη στους τύπους*» με το επιχείρημα ότι: «*με την παράσταση του δικηγόρου κατά τον κρίσιμο, σύμφωνα με τη διάταξη των παρ. 1 και 5 του άρθρου 28 του ΚΔΔ, χρόνο της συζήτησης της υπόθεσης, αποτρέπεται η εκδίκαση ενδίκων βοηθημάτων ή μέσων, χωρίς να έχει ελεγχθεί, αφενός μεν η ύπαρξη του διαδίκου και του φερόμενου ως πληρεξουσίου δικηγόρου του, που υπογράφουν το εισαγωγικό δικόγραφο, και περαιτέρω, η γνησιότητα της δήλωσης του συνυπογράφοντος αυτό διαδίκου περί παροχής πληρεξουσιότητας, που διασφαλίζει την ύπαρξη της πραγματικής βούλησής του για την άσκηση και εκδίκαση του ασκούμενου ενδίκου βοηθήματος, αφετέρου δε, προκειμένου περί του φερόμενου ως πληρεξουσίου δικηγόρου, η δικηγορική του ιδιότητα. Ενόψει αυτών, η απαίτηση παράστασης του δικηγόρου κατά τη συζήτηση της υποθέσεως, τελεί σε εύλογη σχέση σε συνάρτηση με τον σκοπό που την υπαγορεύει, της ασφάλειας δικαίου, της λειτουργίας των δικαστηρίων και της ορθής απονομής της δικαιοσύνης, χωρίς να παραβιάζει την αρχή της αναλογικότητας*». Η αιτιολογία της ανωτέρω θέσης φαντάζει αρκετά πειστική, χωρεί ωστόσο οπωσδήποτε και αντιλόγου, δεδομένου ότι οδηγεί σε απόρριψη του ενδίκου βοηθήματος, μολονότι η προαναφερθείσα απαίτηση της νομολογίας δεν τυγχάνει *expressis verbis* αποτυπωμένη στην οικεία διάταξη του Κ.Δ.Δ[11], λαμβανομένου υπόψη

η μειοψηφία του Πάρεδρου Ι. Δημητρακόπουλου: «Η ρύθμιση του άρθρου 30 παρ. 3 του Κ.Δ.Δ. προβλέπει την παροχή δικαστικής πληρεξουσιότητας στο δικηγόρο που υπογράφει το δικόγραφο του ένδικου βοηθήματος ή μέσου με συνυπογραφή του δικογράφου από το διάδικο (ή το νόμιμο αντιπρόσωπο ή τον εκπρόσωπό του), χωρίς να απαιτεί και παράσταση του δικηγόρου αυτού κατά τη συζήτηση της υπόθεσης. Τέτοια απαίτηση, ως αφορώσα στο παραδεκτό του ένδικου βοηθήματος ή μέσου, ενέχει περιορισμό του δικαιώματος ένδικης προστασίας, όπως κατοχυρώνεται στο άρθρο 20 παρ. 1 του Συντάγματος και στο άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ (το τελευταίο εφαρμόζεται σε περίπτωση όπως η κρινόμενη ενόψει της "ποινικής" φύσης του επίδικου προστίμου). Ο περιορισμός αυτός δεν προβλέπεται ρητώς ούτε συνάγεται με σαφήνεια από το νόμο ούτε, άλλωστε, κατά τον κρίσιμο εν προκειμένω χρόνο της συζήτησης της υπόθεσης στο Διοικητικό Εφετείο, είχε θεσπιστεί νομολογιακά κατά τρόπο που να καλύπτει την απαίτηση για θεμελίωσή του σε προσβάσιμο, επαρκώς σαφή και προβλέψιμο στην εφαρμογή του κανόνα δικαίου […] Συνεπώς, ο ανωτέρω περιορισμός, ο οποίος μάλιστα προκαλεί πρόσθετα έξοδα για το διάδικο (πρβλ. απόφαση ΕΔΔΑ, της 19.7.2007 στην υπόθεση 71440/01 Freitag κατά Γερμανίας παρ. 41), είναι αθέμιτος και διότι δεν πληροί τις απαιτήσεις της αρχής της αναλογικότητας […]».

[11] Βλ. έτσι και κριτική Κ. Καλονόμου, Παρατηρήσεις στην ΣτΕ Ολ 209/2020, ΘΠΔΔ 2020, σ. 167 επ. (171), παρ. 51.

και του παράλληλου αποκλεισμού της δυνατότητας θεραπείας με βάση το άρθρο 28 παρ. 3 του Κ.Δ.Δ.

Επίσης μέσω νομολογιακής κατασκευής, γίνεται δεκτό ότι τα ανωτέρω πρέπει να γίνουν δεκτά σε κάθε περίπτωση παροχής πληρεξουσιότητας με συνυπογραφή του δικογράφου από τον ίδιο τον διάδικο, και ειδικότερα, ακόμα και όταν εκδικάζονται διαφορές κατά την εφαρμογή των νομοθεσιών στις οποίες αναφέρεται η παρ. 1 του άρθρου 7 του ν. 702/1977, στις οποίες, κατ᾽ εξαίρεση, οι ιδιώτες διάδικοι ή οι νόμιμοι αντιπρόσωποι ή οι εκπρόσωποί τους μπορούν να διενεργούν διαδικαστικές πράξεις και να παρίστανται κατά τη συζήτηση χωρίς δικαστικό πληρεξούσιο[12]. Νομολογιακή σύλληψη αποτελεί και η λεγόμενη «*αρχή του επίκαιρου της νομιμοποίησης*», σύμφωνα με την οποία δεν αρκεί η έγκριση του δικογράφου σε προηγούμενη δικάσιμο, κατά την οποία αναβλήθηκε η συζήτηση της υπόθεσης[13]. Μια τέτοια όμως θέση, πέραν του ότι στερείται ρητού νομοθετικού ερείσματος, υπολαμβάνει στην πραγματικότητα ότι κατά τη μετ᾽ αναβολή δικάσιμο, ο διάδικος «*ανακάλεσε*» τη χορήγηση πληρεξουσιότητας.

Τέλος, ιδιαίτερα αυστηρά πρέπει να εξετάζεται ένας νομολογιακός κανόνας όταν εισάγει εξαίρεση από τη συνήθη πρακτική[14]. Για τον λόγο αυτό, με επιφύλαξη προσεγγίζεται η ερμηνεία του ΣτΕ ότι το άρθρο 12 του ν. 3900/2010 κατέλαβε και τις αναιρέσεις που στρέφονταν κατ᾽ αποφάσεων που δημοσιεύτηκαν πριν από την 1.1.2011, εάν η άσκηση του ως άνω ενδίκου μέσου έλαβε

---

[12] Σύμφωνα με το περίπλοκο σκεπτικό των σχετικών αποφάσεων, ναι μεν ο ιδιώτης διάδικος, για τις διαφορές αυτές, κατ᾽ εξαίρεση του κανόνα που τίθεται με την παρ. 1 του άρθρου 27 του Κ.Δ.Δ., δύναται να μην χρησιμοποιήσει δικαστικό πληρεξούσιο, προβαίνοντας ο ίδιος στη διενέργεια των διαδικαστικών πράξεων, σε περίπτωση, όμως, κατά την οποία, παρά το παρεχόμενο σ᾽ αυτόν πλεονέκτημα, επέλεξε να χρησιμοποιήσει δικαστικό πληρεξούσιο για τη διενέργεια των διαδικαστικών πράξεων, χωρίς, με τον τρόπο αυτό, να κάνει χρήση της εξαιρετικής αυτής διάταξης, εμπίπτει πλέον στις γενικές διατάξεις της παρ. 1 του άρθρου 27 του Κ.Δ.Δ., βλ. ΔΕΑ 2291/2014, πρβλ. ΔΕΑ 818/2014, ΔΠΑ 7469/2020.

[13] ΣτΕ 2479/2014. Σημειωτέον, έτι περαιτέρω, ότι η νομιμοποίηση ή παράσταση των διαδίκων ή των πληρεξουσίων δικηγόρων τους ενώπιον του αναρμόδιου δικαστηρίου δεν λαμβάνεται υπ᾽ όψιν κατά τη συζήτηση της υπόθεσης ενώπιον του αρμοδίου δικαστηρίου, στο οποίο παραπέμφθηκε η υπόθεση, αλλά αυτή πρέπει να γίνει στο αρμόδιο δικαστήριο σύμφωνα με τις διατάξεις που διέπουν την ενώπιόν του διαδικασία (ΣτΕ 2622/2016, 3879/2015, 4046/2013, 3548/2013, 3277/2012, 4143/2011, 3907/2004 7μ., 2530/1997 Ολ.).

[14] ΕΔΔΑ, απόφαση της 15.12.2011 Poirot κατά Γαλλίας, αριθμ. προσφ. 29938/07, σκ. 43.

χώρα μετά την εν λόγω ημερομηνία. Το ίδιο το Δικαστήριο αναγνώρισε ότι η ως άνω προσέγγιση απέκλινε από το γενικό κανόνα του άρθρου 77 παρ. 5 του Π.Δ. 18/1989, κατά τον οποίον το παραδεκτό των ενδίκων μέσων κρίνεται σύμφωνα με τον νόμο που ισχύει κατά τον χρόνο δημοσίευσης της βαλλόμενης δικαστικής απόφασης[15]. Ωστόσο υπεραμύνθηκε της ανωτέρω θέσης με την αιτιολογία ότι η θεσπισθείσα διάταξη τυγχάνει νεότερη και ειδικότερη της διάταξης του άρθρου 77 παρ. 5 του Π.Δ. 18/1989[16] και ότι η ανατροπή του κανόνα αυτού έχει κριθεί από την Ολομέλεια του Δικαστηρίου επιτρεπτή υπό προϋποθέσεις και σε άλλες περιπτώσεις νόμων που ρύθμισαν ζητήματα παραδεκτού της αίτησης αναίρεσης[17].

ΙΙΙ. Έλεγχος του δικονομικού κανόνα σε συνάρτηση με τις συνέπειές του

Αυστηρότερα οφείλουν να εξετάζονται τυχόν φορμαλιστικές ερμηνευτικές προσεγγίσεις στις περιπτώσεις που το δικαστήριο είναι αρμόδιο σε πρώτο και τελευταίο βαθμό για τον έλεγχο της νομιμότητας διοικητικών πράξεων[18]. Με βάση την ίδια τελεολογία, ιδιαίτερα αξιολογείται η βαρύτητα των συνεπειών από την εφαρμογή του επίμαχου κανόνα, αν, για παράδειγμα, συνεπάγεται το απαράδεκτο συνολικά του ενδίκου βοηθήματος[19] ή αποκλειστικά των επικα-

[15] ΣτΕ 1582-4/2014, 855/2013 (7μ).

[16] ΣτΕ 2956/2017.

[17] ΣτΕ 1339/2017, 3704/2015· βλ. ΣτΕ 3327/2011 Ολ., 1757/2007 Ολ.

[18] ΕΔΔΑ, αποφάσεις της 8.12.2011 Shulgin κατά Ουκρανίας, αριθμ. προσφ. 29912/05, σκ. 65 και της 16.11.2000 Κούτρας ΑΤΤΕΕ κατά Ελλάδας, αριθμ. προσφ. 39442/98, σκ. 22.

[19] ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.7.2009 Χριστοδούλου κατά Ελλάδας, αριθμ. προσφ. 514/07, σκ. 23, 25: «η επιβολή της ακύρωσης της δίκης ipso jure είναι μία ιδιαιτέρως σοβαρή συνέπεια δεδομένου, ιδίως, του σκοπού αυτής της ρύθμισης που δεν αφορά τα δικονομικά δικαιώματα του αντιδίκου, αλλά τον ορθό χειρισμό των υποθέσεων από τη γραμματεία του Ελεγκτικού Συνεδρίου. Η επίμαχη ρύθμιση αποτελεί ένα είδος αμάχητου τεκμηρίου που προβλέπει ότι η απουσία του αποδεικτικού από το φάκελο ισοδυναμεί με παραίτηση του ενδιαφερομένου από την υπόθεση. Έτσι, δεν επιτρέπει στον ενδιαφερόμενο να προβάλει κατά τη συζήτηση τους λόγους που ενδεχομένως τον εμπόδισαν να εισάγει στο φάκελο το αποδεικτικό εντός της προβλεπόμενης προθεσμίας». Η απόφαση αφορούσε την υποχρέωση κατάθεσης του αποδεικτικού κοινοποίησης των ασκούμενων ενδίκων βοηθημάτων εντός έξι μηνών από την περιέλευση του δικογράφου στο Ελεγκτικό Συνέδριο, άλλως θεωρείτο ότι ο αιτών παραιτήθηκε από το ένδικο μέσο, η δίκη ακυρώνεται ipso jure και η υπόθεση τίθεται στο αρχείο (άρθρο 51 του Π.Δ. 774/1980).

λούμενων λόγων αναίρεσης με συμπληρωματικό υπόμνημα, για το οποίο δεν τηρήθηκαν οι προβλεπόμενες διατυπώσεις[20].

Σε εξαιρετικές περιπτώσεις, η νομολογία έχει δεχθεί απόκλιση από τους κανόνες του παραδεκτού με βάση τις «*ιδιαίτερες περιστάσεις*» της συγκεκριμένης υπόθεσης[21]. Η επίκληση από αποφάσεις ειδικών στοιχείων και περιστάσεων μπορεί να αναγνωστεί ως μια προϊούσα εκλέπτυνση του δικαιοδοτικού έργου το οποίο καθίσταται όλο και πιο ευαίσθητο (*fact sensitive*) στα πραγματικά δεδομένα της κάθε υπόθεσης, ενίοτε όμως και ως εκλεκτική μεταχείριση συγκεκριμένων περιπτώσεων, κατά παράβαση της ίσης μεταχείρισης των διαδίκων, ελαυνόμενη ενδεχομένως από διάθεση του δικαστή να λάβει θέση επί της ουσίας ενός κατά τα λοιπά απαραδέκτως αναφυόμενου ζητήματος[22]. Ο δικαστής φέρει το βάρος να τεκμηριώσει κατά τρόπο πειστικό στην αιτιολογία των αποφάσεών του ότι οι ερμηνευτικές επιλογές του δικαιολογούνται πράγματι από τις ιδιαιτερότητες της ένδικης περίπτωσης.

IV. Έλεγχος του πήχη του παραδεκτού σε συνάρτηση με το «*εύλογο καθήκον επιμέλειας*» του διαδίκου

Ο διάδικος δεν μπορεί να υποχρεούται σε ενέργειες που υπερβαίνουν το εύλογο καθήκον επιμέλειας. Χαρακτηριστικές καταδίκες της χώρας μας από το ΕΔΔΑ αφορούσαν την απόρριψη αίτησης αναίρεσης ως εκπρόθεσμης, για τον λόγο ότι αυτή είχε κατατεθεί εντός προθεσμίας που εκκινούσε από τη

---

[20] ΕΔΔΑ, απόφαση της 6.11.2007 Σιδεράκης κλπ κατά Ελλάδας, αριθμ. προσφ. 21606/05.

[21] Βλ. ΣτΕ Ολ 1063/2017, όπου κρίθηκε ότι συντρέχει περίπτωση να κληθεί μέσω της Γραμματείας δικηγόρος να προσκομίσει συμβολαιογραφικό ή προξενικό πληρεξούσιο εντός προθεσμίας δεκαπέντε ημερών, κατ' εφαρμογήν των διατάξεων των άρθρων 27 παρ. 3 και 33 παρ. 3 και 4 του Π.Δ. 18/1989, διότι ναι μεν η αιτούσα εταιρεία δεν προσκόμισε συμβολαιογραφικό πληρεξούσιο για τη νομιμοποίηση του δικηγόρου, ο οποίος υπογράφει το δικόγραφο της κρινομένης αίτησης και παρέστη κατά τη συζήτηση στο ακροατήριο ως πληρεξούσιός της, ενόψει, όμως, «των ιδιαιτέρων περιστάσεων» της υπόθεσης, συναγόταν η πρόθεση της αιτούσης εταιρείας για την άσκηση και την υποστήριξη του ενδίκου βοηθήματος (αντιθ. μειοψ.).

[22] Βλ. χαρακτηριστικά τη ΣτΕ 2333/2016, όπου η προσβαλλόμενη κανονιστική πράξη περί καθορισμού της τιμής εκκίνησης σε ορισμένη ζώνη ακινήτων ίσχυε μόνο για παρελθόν, ήτοι για χρονικό διάστημα προηγούμενο της δημοσίευσής της. Κατ' απόκλιση του πάγιου σχετικού δικονομικού κανόνα έγινε δεκτό ότι προσβάλλεται παραδεκτώς με αίτηση ακύρωσης πράξη ακόμα και αν δεν ίσχυε κατά τον χρόνο άσκησης του ενδίκου βοηθήματος.

δημοσίευση της απόφασης, και όχι από την καθαρογράφηση αυτής[23], αλλά και την έναρξη της προθεσμίας για την άσκηση αγωγής αποζημίωσης από την ημερομηνία έκδοσης της απόφασης που καταδίκασε τον προσφεύγοντα ερήμην, αντί από την ημέρα που αυτός έλαβε γνώση της καταδικαστικής απόφασης, μολονότι αυτός δεν είχε τη δυνατότητα να λάβει γνώση της δικασίμου[24].

Οι διάδικοι έχουν μεν καθήκον επιμέλειας κατά την άσκηση των ενδίκων μέσων που τους παρέχει ο νόμος, δεν υποχρεούνται, όμως, να ελέγχουν ότι τα κρατικά όργανα που παραλαμβάνουν τα ένδικα αυτά μέσα τηρούν επιμελώς όλες τις διατυπώσεις που απορρέουν από τα καθήκοντά τους[25]. Συνεκτιμώντας το εθνικό νομοθετικό και νομολογιακό πλαίσιο, το ΕΔΔΑ έχει μάλιστα δεχθεί ότι ο γραμματέας που κατάρτισε και υπέγραψε έκθεση έφεσης ενώπιον ποινικού δικαστηρίου όφειλε να εφιστήσει την προσοχή του προσφεύγοντος, εάν χρειαζόταν, στις τυχόν διατυπώσεις που έπρεπε να συμπληρώσει[26], ακόμα και αν το περιεχόμενο και οι λόγοι της έφεσης αποτελούσαν ευθύνη του τελευταίου[27].

---

[23] ΕΔΔΑ, απόφαση της 11.4.2002 ΑΕΠΙ Α.Ε., αριθμ. προσφ. 48679/99, παρ. 28.

[24] ΕΔΔΑ, απόφαση της 4.5.2006 Εξαμηλιώτης κατά Ελλάδας, αριθ. προσφ. 28340/02, σκ. 26, σκ. 30: «αυτή η ερμηνεία της νομοθεσίας από τα εθνικά δικαστήρια έθεσε στον προσφεύγοντα μία υποχρέωση που αυτός δεν ήταν σε θέση να εκπληρώσει».

[25] ΕΔΔΑ, απόφαση της 2.4.2009 Καλλέργης κατά Ελλάδας, αριθ. προσφ. 37349/07, σκ. 20· βλ. επίσης και ΕΔΔΑ, απόφαση της 27.5.2004 Μπουλουγουράς κατά Ελλάδας, αριθμ. προσφ. 66294/01, σκ. 26· Μ. Τσίρλη, Οι αναχρονισμοί στην ερμηνεία των δικονομικών κανόνων από τα εθνικά δικαστήρια και ο διορθωτικός ρόλος του ΕΔΔΑ, NoB 2009, σ. 1941.

[26] ΕΔΔΑ, απόφαση της 27.7.2006 Βαμβακάς κατά Ελλάδας, αριθμ. προσφ. 36970/06, σκ. 33.

[27] ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.7.2017 SHULI κατά Ελλάδας, αριθμ. προσφ. 71891/10, σκ. 32: «Όμως, δεν μπορεί να μην παρατηρήσει ότι, σύμφωνα με την εθνική νομολογία, δεν απαιτούνται ειδικοί λόγοι για την έφεση και αρκεί η τυποποιημένη φράση με την οποία ο καταδικασθείς ενίσταται κατά της εσφαλμένης εκτίμησης των πραγματικών περιστατικών και/ή των αποδείξεων […] Το Δικαστήριο δεν μπορεί να συμφωνήσει με την άποψη του Δημοσίου ότι ο αιτών μπορούσε να έχει συμπληρώσει τους λόγους της έφεσης εντός της προθεσμίας των δέκα ημερών. Παρότι η συγκεκριμένη δυνατότητα παρέχεται από την εθνική νομοθεσία, είναι φανερό ότι ο προσφεύγων τελούσε υπό την εντύπωση ότι η έφεσή του είχε υποβληθεί νόμιμα, αφού χρησιμοποίησε το έντυπο που διατέθηκε και συμπληρώθηκε από το γραμματέα του Εφετείου Ναυπλίου, επομένως δεν είχε κανένα λόγο να υποβάλει κάποιο πρόσθετο έγγραφο. Αυτό ενισχύεται ακόμη περισσότερο και από το γεγονός ότι η εθνική νομοθεσία προβλέπει τη δυνατότητα να δοθεί αντίγραφο της έκθεσης στον εφεσιβάλλοντα αλλά όχι και την υποχρέωση προς τούτο».

V. Υποχρέωση αυτεπάγγελτης διερεύνησης των κρίσιμων για το παραδεκτό στοιχείων

Σωρεία καταδικαστικών αποφάσεων του ΕΔΔΑ αφορά την άρνηση του δικαστή, ιδίως όταν ο τελευταίος ενδύεται την αναιρετική τήβεννό του, να διαπιστώσει τη συνδρομή κρίσιμου για το παραδεκτό στοιχείου, παρότι αυτό προέκυπτε ευχερώς από τα στοιχεία της υπόθεσης. Για παράδειγμα, ως υπερβολικά φορμαλιστική θεωρήθηκε η απόρριψη της δήλωσης παράστασης πολιτικής αγωγής που υπέβαλε η προσφεύγουσα για τον λόγο ότι δεν δηλώθηκε ρητά στα πρακτικά της δίκης ότι αυτή παρίσταται ως κληρονόμος του συζύγου της, μολονότι η ιδιότητα της κληρονόμου για την προσφεύγουσα προέκυπτε σαφώς τόσο από το σύνολο της δικογραφίας όσο και από την εκκαλούμενη απόφαση που είχε δεχθεί την παράσταση πολιτικής αγωγής. Όπως κατέληξε το Δικαστήριο, μια τέτοια απώλεια του δικαιώματος πρόσβασης δεν δικαιολογείται για λόγους διασφάλισης της ασφάλειας δικαίου και της ορθής απονομής της δικαιοσύνης[28]. Στην υπόθεση *Λούλη*, το συμβούλιο του Αρείου Πάγου έκρινε την ασκηθείσα έφεση απαράδεκτη για τον λόγο ότι η εκκαλούσα την είχε ασκήσει ως πολιτικώς ενάγουσα, χωρίς ωστόσο να διευκρινίζει εάν ενεργούσε για λογαριασμό της ή ως νόμιμη εκπρόσωπος του συζύγου της[29]. Το ΕΔΔΑ καταδίκασε την ανωτέρω προσέγγιση με το σκεπτικό ότι η διπλή ιδιότητα με την οποία ενεργούσε η προσφεύγουσα προέκυπτε με λογικό τρόπο από τη δικογραφία και τόνισε ότι θα ήταν αρκετό να ανατρέξει κανείς στο υπόμνημα που συνόδευε την έφεση ώστε να μην υπάρχει η παραμικρή αμφιβολία ότι η ενδιαφερόμενη ενεργούσε και ως κληρονόμος του συζύγου της. Υπερβολικά τυπολατρική προσέγγιση που δεν συμφιλιώνεται με τις απαιτήσεις του δικαιώματος πρόσβασης σε δικαστήριο θεωρήθηκε και το απαράδεκτο της αίτησης αναίρεσης, λόγω μη ρητής μνείας στο εισαγωγικό της δικόγραφο ότι ο δικηγόρος του αναιρεσείοντος τον είχε πράγματι εκπρο-

[28] ΕΔΔΑ, απόφαση 16.3.2017 Λούλη-Γεωργοπούλου κατά Ελλάδας, αρ. προσφ. 22756/2009, σκ. 44 επ., κατόπιν μάλιστα και απόρριψης από το Εφετείο του αιτήματος διόρθωσης των πρακτικών.

[29] ΕΔΔΑ, απόφαση της 31.7.2008 Λούλη κατά Ελλάδας, αριθ. προσφ. 43374/06. Σύμφωνα με την αναιρετική απόφαση η προσφεύγουσα δεν είχε το δικαίωμα να ασκήσει την έφεση για λογαριασμό της, αφού δεν ήταν η ίδια το θύμα της καταγγελθείσας κλοπής, αλλά ούτε και ως κληρονόμος του θύματος, αφού η ιδιότητα αυτή δεν προέκυπτε από την πράξη κατάθεσης της έφεσης.

σωπήσει ενώπιον του κατώτερου δικαστηρίου, λαμβανομένου υπόψη ότι η προσβληθείσα απόφαση προσαρτάτο στην αίτηση αναίρεσης, σε συνδυασμό με το ότι η υποχρέωση αναφοράς του εν λόγω στοιχείου στο δικόγραφο δεν προβλεπόταν στον κώδικα ποινικής δικονομίας, αλλά είχε γίνει δεκτή νομολογιακά[30].

VI. Συνάρτηση με λειτουργικά κριτήρια του απαιτούμενου επιπέδου επιτήδευσης για το παραδεκτό αναιρετικού λόγου

Ίσως, η πιο εκτενής κατηγορία καταδικαστικών αποφάσεων του ΕΔΔΑ αφορούσε την απόρριψη από τον ΑΠ αιτήσεων αναίρεσης ως απαραδέκτων για τον λόγο ότι η παραβίαση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ προβλήθηκε από τον προσφεύγοντα αυτοτελώς και όχι στα πλαίσια των οδών που διαγράφουν οι δικονομικοί κώδικες. Στη χαρακτηριστική υπόθεση *Perlala*, διαπιστώθηκε ακριβώς παραβίαση του ανωτέρω άρθρου λόγω απόρριψης αίτησης αναίρεσης ως απαράδεκτης με την αιτιολογία ότι η παραβίαση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη δεν αποτελεί αυτοτελή αναιρετικό λόγο στα πλαίσια του *numerus clausus* που θεσπίζει ο ΚΠΔ και ότι επίκληση του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ κατ' αναίρεση θα ήταν δυνατή μόνο σε συνδυασμό με έναν εκ των περιοριστικώς αναφερόμενων λόγων αναίρεσης κατά το άρθρο 510 παρ. 1 ΚΠΔ[31]. Ομοίως στην υπόθεση *Καραβελατζής*[32] λόγος αναίρεσης περί παραβίασης του τεκμηρίου αθωότητας (άρθρο 6 παρ. 2 της ΕΣΔΑ) είχε απορριφθεί, με το επιχείρημα ότι η παραβίαση του δικαιώματος σε δίκαιη δίκη δεν μπορεί να προβάλλεται ως αυτοτελής αναιρετικός λόγος. Χρησιμοποιώντας ιδιαίτερα αυστηρή γλώσσα, το ΕΔΔΑ έκρινε ότι στις συγκεκριμένες περιπτώσεις η ερμηνεία των κανόνων παραδεκτού «*τείνει προς το σόφισμα και αποδυναμώνει σε σημαντικό βαθμό την προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών από το ανώτατο δικαστήριο της χώρας*»[33].

---

[30] ΕΔΔΑ, απόφαση της 13.1.2011 Ευαγγέλου κατά Ελλάδας, αριθμ. προσφ. 44078/07, σκ. 22-23.

[31] ΕΔΔΑ, απόφαση της 22.2.2007 Perlala κατά Ελλάδας, αριθμ. προσφ. 17721/04, με παρατ. Π. Καποτά, ΕφημΔΔ 2007, σ. 333 επ. (334).

[32] ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.4.2009 Καραβελατζής κατά Ελλάδας, αριθμ. προσφ. 30340/07.

[33] Perlala κατά Ελλάδας, ό.π., σκ. 27· και Καραβελατζής, ό.π., σκ. 22· βλ. επίσης Μ. Τσίρλη, Οι αναχρονισμοί στην ερμηνεία των δικονομικών κανόνων από τα εθνικά δικαστήρια, ό.π., σ. 1942, η οποία επισημαίνει εύστοχα (1943) ότι στις εν λόγω δύο αποφάσεις ο ΑΠ παραβίασε

Αντίθετα, αναφορικά με το παραδεκτό αναιρετικού λόγου ενώπιον του ΣτΕ, στην υπόθεση Παπαϊωάννου κατά Ελλάδας[34] το ΕΔΔΑ είχε κρίνει κατά το παρελθόν ότι, καταρχήν, οι περιορισμοί που εισήγαγε το άρθρο 12 του ν. 3900/2010 είχαν ένα νόμιμο σκοπό[35] και η εφαρμογή τους «*δεν έθιξε τον λογικό χαρακτήρα της συνάφειας μεταξύ των χρησιμοποιηθέντων μέσων και του στόχου στον οποίο απέβλεπαν*». Σύμφωνα με τα παγίως γενόμενα δεκτά, η προϋπόθεση της έλλειψης νομολογίας ή της αντίθετης νομολογίας πρέπει να προβάλλεται από τον διάδικο με σαφήνεια και δεν υφίσταται δυνατότητα του Δικαστηρίου να προβεί σε συναγωγή σχετικού συμπεράσματος από το όλο περιεχόμενο του δικογράφου[36]. Ιδίως όταν με τους λόγους αναίρεσης τίθενται πλείονα ζητήματα, πρέπει να εξειδικεύεται και να τεκμηριώνεται ποιες *ειδικότερες κρίσεις* της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης είναι αντίθετες προς κρίσεις επί των αυτών νομικών ζητημάτων της υφιστάμενης νομολογίας[37]. Η αξίωση για απόλυτη εξειδίκευση του προβαλλόμενου λόγου μπορεί καταρχήν να θεωρηθεί ως μη υπερβολικό για τον αναιρεσείοντα βάρος[38], στο μέτρο που διευκολύνει σημαντικά την ταχύτερη επεξεργασία της υπόθεσης από τον αναιρετικό δικαστή, συμβάλλοντας έτσι ουσιωδώς στην επίτευξη του σκοπού του νόμου[39].

ευθέως το εσωτερικό δίκαιο, εφόσον αρνήθηκε να εξετάσει αναιρετικό λόγο που πήγαζε από διάταξη διεθνούς κειμένου το όποιο αποτελεί τμήμα του ελληνικού δικαίου με υπερνομοθετική μάλιστα ισχύ.

34 ΕΔΔΑ, απόφαση της 2.6.2016 Παπαϊωάννου κατά Ελλάδας, αριθμ. προσφ. 18880/15. Η κρίση αυτή επιβεβαιώθηκε στην απόφαση της 25.10.2018 ΑΙΓΑΙΟΝ ΟΪΛ Α.Ε. κατά Ελλάδος, αριθμ. προσφ. 3714/16.

35 Παπαϊωάννου, ό.π., σκ. 41. Όπως σημειώνεται στην απόφαση, σκοπός του νόμου είναι να επιτρέψει στο Συμβούλιο της Επικρατείας να κρίνει σε σύντομο διάστημα υποθέσεις που θέτουν προβλήματα γενικού ενδιαφέροντος και να δημιουργήσει έτσι γρήγορα μία νομολογιακή γραμμή, την οποία θα μπορούν να χρησιμοποιήσουν τα κατώτερα Διοικητικά Δικαστήρια σε παρόμοιες υποθέσεις. Το άρθρο 12 επινοήθηκε για να περιορίσει την αλόγιστη χρήση των προσφυγών από τις οποίες είχε κατακλυστεί το ΣτΕ και είχε δημιουργήσει σημαντικές καθυστερήσεις στην απονομή της δικαιοσύνης: «Δεν υπάρχει καμία αμφιβολία, ότι οι στόχοι αυτοί είναι νόμιμοι και αποσκοπούν στην ενθάρρυνση της ορθής απονομής της δικαιοσύνης και να επιτρέψουν στο Συμβούλιο της Επικρατείας να ασκήσει αποτελεσματικά τα δικαιοδοτικά του καθήκοντα».

36 ΣτΕ 2405, 2622/2019.

37 ΣτΕ 2496/2018, 1648/2014.

38 ΣτΕ 2402/2016.

39 ΣτΕ 2172/2015. Σημειωτέον βεβαίως ότι με την ύστερη απόφαση της 19.011.2024 Τσιώ-

Από την άλλη ωστόσο πλευρά, παρίσταται φορμαλιστική η κρίση πως δεν συνιστά παραδεκτώς προβαλλόμενο λόγο περί αντίθεσης της αναιρεσιβαλλόμενης απόφασης σε αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων, όταν η ως άνω επίκληση των κρίσιμων αποφάσεων δεν συνιστά προβολή ισχυρισμού περί παραδεκτού της αναίρεσης κατά τρόπο αυτοτελή, αλλά γίνεται επ' ευκαιρία προβολής λόγου αναίρεσης και εις επίρρωση αυτού[40]. Ομοίως ως φορμαλιστική μπορεί να παρατηρηθεί[41] η απόρριψη της αίτησης για μόνο τον λόγο ότι δεν προσκομίζεται στο δικαστήριο το σώμα της απόφασης που έχει κρίνει τα αντίθετα και μνημονεύεται απλώς στο δικόγραφο ο αριθμός της[42], χωρίς την παροχή στον διάδικο της δυνατότητας να την προσκομίσει εντός ταχθείσας προθεσμίας, εκτός εάν πρόκειται για νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, οπότε κατ' εξαίρεση αρκεί η αναφορά του αριθμού της απόφασης[43]. Η απόρριψη για τον ως άνω λόγο, χωρίς δυνατότητα προσκόμισης της απόφασης εντός ταχθείσας προθεσμίας, προβληματίζει έτι περαιτέρω δεδομένης της λειτουργίας της ενοποιημένης βάσης νομολογίας ΣτΕ και ΤΔΔ (Ο.Σ.Δ.Δ.Υ. Δ.Δ.) στην οποία έχουν ευχερή πρόσβαση οι δικαστές[44].

λης κατά Ελλάδας, αρ. προσφ. 51774/17, σκ. 71, το ΕΔΔΑ, έκρινε ότι το εγχώριο σύστημα πρόσβασης στον αναιρετικό δικαστή πάσχει για λόγο μείζονα σε σχέση με το απαιτούμενο επίπεδο επιτήδευσης για το παραδεκτό αναιρετικού λόγου. Ειδικότερα, το ΕΔΔΑ, έκρινε ότι το ΣτΕ υιοθέτησε μια υπερβολικά τυπολατρική προσέγγιση κατά την εφαρμογή των διαδικαστικών απαιτήσεων, μη λαμβάνοντας υπόψη τα πρακτικά εμπόδια που αντιμετώπισε ο προσφεύγων όσον αφορά την πρόσβαση στην εγχώρια νομολογία, καθόσον οι αποφάσεις των διοικητικών δικαστηρίων δεν δημοσιεύονται σε κανένα επίσημο έντυπο ή σε καμία προσβάσιμη βάση δεδομένων. Βλ. συναφώς Σχόλια Χ. Τσιλιώτη, Syntagmawatch.gr 27.11.2024, Ι. Καστανα, ΕφημΔΔ 2025, σ. 147 επ. και Ν. Ρουπίνα, nomarchia.gr 14.2.2025, αλλά και Μ. Στεφανόπουλο, Επιδράσεις της νομολογίας του ΕΔΔΑ, στη δικονομία των διοικητικών διαφορών, ΕΕΕυρΔ Ειδικό τεύχος, 2025, σ. 63 επ.

40 ΣτΕ 1803/2016 επί ακυρωτικής έφεσης.

41 Πρβλ. Ι. Μαθιουδάκη, Δυσπρόσιτα Ένδικα Μέσα ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας: Το παραδεκτό της έφεσης και της αναίρεσης μετά τον Ν 3900/2010 και ο ενοποιητικός ρόλος του δικαστηρίου, ΘΠΔΔ 2015, σ. 747· Β. Ανδρουλάκη, Η επίκαιρη παροχή δικαστικής προστασίας στη διοικητική δικαιοσύνη: Μια συνεχής αναζήτηση, ΘΠΔΔ 2015, σ. 18.

42 ΣτΕ 292/2020.

43 ΣτΕ 906/2014, 970/2014, 2115/2013.

44 Βλ. συναφώς Ι. Συμεωνίδη, Δώδεκα Δράσεις θεσμικού χαρακτήρα για τη Διοικητική Δικαιοσύνη, 2018, σ. 57 επ.

VII. Εξατομικευμένη, κατά το δυνατόν, αξιολόγηση των προϋποθέσεων του παραδεκτού

Η εν στενή εννοία αναλογικότητα ενός περιορισμού συναρτάται με τις συνθήκες που διέπουν την πρόσβαση στη δικαιοσύνη κατά την εκάστοτε χρονική περίοδο. Ειδικότερα οι οικονομικές συνθήκες οφείλουν να συμπροσμετρούνται κατά τον προσδιορισμό του κόστους πρόσβασης του διαδίκου στη δικαιοσύνη σε συνάρτηση ωστόσο με τις δημοσιονομικές συνθήκες από τις οποίες εξαρτάται η δυνατότητα συντήρησης του μηχανισμού της[45]. Θα πρέπει ωστόσο να συνεκτιμάται ότι το εκάστοτε μέτρο μπορεί να έχει διαφορετικές επιπτώσεις και να λειτουργεί σωρευτικά με άλλα μέτρα, χωρίς να μπορεί να διαγνωστεί η πραγματική συμβολή κάθε επιμέρους μέτρου σε θεμιτούς σκοπούς, όπως η επιτάχυνση της δικαιοσύνης[46]. Συνιστώσα μιας τέτοιας, λειτουργικής προσέγγισης, αποτελεί και η διάκριση ανάμεσα στα ουσιώδη και λιγότερο ουσιώδη στοιχεία του τύπου, η παράλειψη των οποίων θα πρέπει να θεωρείται θεραπεύσιμη.

Το ΕΔΔΑ ενθαρρύνει την ερμηνεία των δικονομικών κανόνων όχι με απόλυτο τρόπο, αλλά κατόπιν συνεκτίμησης των πραγματικών συνθηκών της υπόθεσης[47], του νομικού και πολιτικού πλαισίου, καθώς και της προσωπικής κατάστασης των προσφευγόντων[48]. Ένα υποδειγματικό παράδειγμα διαβαθμισμένης δικαστικής στάθμισης για το αν τηρείται η δίκαιη ισορροπία προκειμένου για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, παρείχε διάταξη η οποία προ-

---

[45] Βλ. συναφώς Ν. Πασσά/Μ. Παπαδάκη, Οικονομική κρίση δικαστικά έξοδα και πρόσβαση στη δικαιοσύνη, ΘΠΔΔ 2019, σ. 1122 επ., όπου και παρατίθενται στοιχεία για τη χαμηλή χρηματοδότηση του δικαστικού συστήματος στην Ελλάδα.

[46] Ι. Συμεωνίδης, Η ταχύτητα στην απονομή της Διοικητικής Δικαιοσύνης, ΔιΔικ 2017, σ. 18.

[47] ΕΔΔΑ, απόφαση της 6.11.1980 Van Oosterwijck κατά Βελγίου, αριθ. προσφ. 7654/76, σκ. 35: "The rule of exhaustion of domestic remedies is neither absolute nor capable of being applied automatically; in reviewing whether the rule has been observed, it is essential to have regard to the particular circumstances of the individual case".

[48] ΕΔΔΑ, απόφαση της 16.9.1996 Akdivar και άλλοι κατά Τουρκίας, αριθ. προσφ. 21893/93, σκ. 69: "This means amongst other things that it must take realistic account not only of the existence of formal remedies in the legal system of the Contracting Party concerned but also of the general legal and political context in which they operate as well as the personal circumstances of the applicants". ΕΔΔΑ, απόφαση της 3.3.1999 Παπαχελάς κατά Ελλάδας, αριθ. προσφ. 31423/96, σκ. 30.

βλέπει υποχρέωση προκαταβολής για το παραδεκτό της άσκησης προσφυγής ποσού που αντιστοιχεί στο 20% του επιβληθέντος προστίμου για την πάταξη της λαθρεμπορίας. Η σχετική ρύθμιση (άρθρο 10 του ν. 3335/2005) αφορά αδιακρίτως εταιρείες που δραστηριοποιούνται στον τομέα της διύλισης και εμπορίας πετρελαίου και σε αδειούχους λιανικής εμπορίας πετρελαίου. Το ΣτΕ επεσήμανε ότι η εν λόγω διάταξη *είναι δυνατόν* να αντιβαίνει στα άρθρα 20 παρ. 1 και 25 παρ. 1 του Συντάγματος και άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ[49], διευκρινίζοντας ωστόσο ενόψει και του ότι η υποχρέωση που προβλέπεται σε

[49] ΣτΕ 1681/2018, εκδοθείσας επί της 3469/2018 προδικαστικής απόφασης του Διοικητικού Πρωτοδικείου Αθηνών, σκ. 9 και 11: «[…] η εν λόγω διαδικαστική προϋπόθεση δεν αναφέρεται μόνον στις ανώνυμες εταιρείες που δραστηριοποιούνται στον τομέα της διύλισης και εμπορίας πετρελαίου και πετρελαιοειδών προϊόντων, οι οποίες κατά τεκμήριο διαθέτουν χρηματοοικονομική επάρκεια για να ανταπεξέλθουν στις ιδιαίτερες απαιτήσεις της συγκεκριμένης οικονομικής δραστηριότητας, αλλά και σε άλλα νομικά και φυσικά πρόσωπα, τα οποία δύνανται, σύμφωνα με την παρ. 1 του άρθρου 7 του ν. 3054/2002, να αναπτύσσουν δραστηριότητα στο χώρο του λιανικού εμπορίου. Ως προς τα τελευταία η υποχρέωση προκαταβολής ποσού που αντιστοιχεί στο 20% του επιβληθέντος προστίμου, δεν αποκλείεται, κατ᾽ αρχήν, να συνιστά υπέρμετρο περιορισμό του δικαιώματος δικαστικής προστασίας, καθιστώντας την επίμαχη διαδικαστική προϋπόθεση, αντίθετη προς το άρθρο 20 του Συντάγματος και το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ για το λόγο ότι εφαρμόζεται αδιακρίτως σε όσους ασχολούνται με τις συγκεκριμένες δραστηριότητες, ανεξαρτήτως δηλαδή του εύρους του κύκλου εργασιών τους, του είδους της δραστηριότητας τους, της νομικής τους μορφής και του μεγέθους της επιχείρησής τους. Ειδικότερα, η προβλεπόμενη, κατά το γράμμα της διατάξεως του άρθρου 10 του ν. 3335/2005 υποχρέωση α) αφορά στην πρόσβαση των διαδίκων σε πρώτο βαθμό δικαστικής δικαιοδοσίας (βλ. αποφάσεις ΕΔΔΑ, της 18.11.2014, Elinc c. Turquie, της 19.6.2001, Kreuz c. Pologne, της 26.7.2011 Stoicescu v. Romania, της 24.5.2006, Weissman c. Rumanie, βλ. εξ αντιδιαστολής ΣτΕ 1619/2012 Ολ.), β) θεσπίζει οικονομικό βάρος μεγάλου ύψους, ήτοι ποσοστό 20% του επιβληθέντος προστίμου, κυμαινόμενου από 5.000 ευρώ έως 1.500.000 ευρώ, που μπορεί να ανέλθει έως και τις 75.000 ευρώ, το ανώτατο δε όριο των 75.000 ευρώ κρίνεται πολύ υψηλό υπό τις παρούσες οικονομικές συνθήκες (βλ. προπαρατεθείσες αποφάσεις ΕΔΔΑ, Stoicescu v. Romania, Weissman c. Rumanie και Kreuz v. Poland), δεδομένου ότι οι αδειούχοι λιανικής εμπορίας πετρελαίου που διατηρούν πρατήριο υγρών καυσίμων προς διάθεση σε τελικούς καταναλωτές δεν μπορούν, κατά τα δεδομένα της κοινής πείρας, να θεωρηθούν ότι είναι τέτοιας οικονομικής επιφάνειας ώστε να μπορούν ευχερώς να καταβάλουν το ως άνω οικονομικό βάρος κατά την άσκηση της προσφυγής, γ) το εν λόγω δικονομικό απαράδεκτο συνδέεται ρητά με τον χρόνο "άσκησης της προσφυγής", δηλαδή με την κατάθεσή της, η οποία πρέπει να γίνεται, σύμφωνα με το άρθρο 66 παρ. 1 του Κώδικα Διοικητικής Δικονομίας (ν. 2717/1999 – Α΄ 97), εντός αποκλειστικής προθεσμίας εξήντα ημερών από την κοινοποίηση ή την πλήρη γνώση της πράξης επιβολής του προστίμου».

αυτήν επιβάλλεται, κατά την εκτίμηση του νομοθέτη, προς εξυπηρέτηση του θεμιτού, καταρχήν, σκοπού της ταχείας επίλυσης των αναφυόμενων διαφορών, καθώς και της πάταξης της λαθρεμπορίας και της προστασίας του περιβάλλοντος, ότι είναι δυνατόν να μην προσκρούει στις ανωτέρω συνταγματικές διατάξεις, καθώς και στην ΕΣΔΑ εφόσον: α) ερμηνευόμενη σε συνδυασμό με τη διάταξη του άρθρου 277 παρ. 1 του Κ.Δ.Δ., έχει την έννοια ότι το ποσό που αυτή προβλέπει δύναται να καταβληθεί έως την πρώτη συζήτηση της υπόθεσης και β) διατηρείται η δυνατότητα στον ενδιαφερόμενο κατ᾽ επίκληση της διάταξης του άρθρου 202 παρ. 1 του Κ.Δ.Δ. να ζητήσει την αναστολή καταβολής ολόκληρου ή μέρους του ποσού αυτού μέχρι πέρατος της σχετικής δίκης επικαλούμενος ότι η άμεση καταβολή του θα του προκαλέσει ανεπανόρθωτη βλάβη. Με άλλα λόγια, το Δικαστήριο δεν εξέφερε απόλυτη κρίση, αλλά υιοθετώντας ένα συλλογιστικό σχήμα ανάλογο με αυτό που συγκροτεί το ΔΕΕ επί προδικαστικών ερωτημάτων, υπέδειξε στα δικαστήρια ουσίας τη διενέργεια μιας περιπτωσιολογικής εκτίμησης για τη δυνατότητα καταβολής του οφειλόμενου ποσού από την προσφεύγουσα επιχείρηση.

VIII. Περιπτώσεις επιβεβλημένης ελαστικότητας κατά την ερμηνεία κανόνων του παραδεκτού

Το πλαίσιο των ιδιαιτεροτήτων που οφείλουν να διέπουν την ερμηνεία των διατάξεων του παραδεκτού ολοκληρώνεται με ορισμένες αξιομνημόνευτες, ελαστικές λύσεις της εγχώριας νομολογίας. Αν και μάλλον αποσπασματικές, η εφαρμογή των προσεγγίσεων αυτών πρέπει να γενικευθεί στις περιπτώσεις που συντρέχουν οι προϋποθέσεις τους. Όταν κατά τη συζήτηση ενός ενδίκου βοηθήματος εκκρεμεί το πρώτον η επίλυση ενός ζητήματος παραδεκτού, παρέχεται στον διάδικο η δυνατότητα να τηρήσει τη διαδικαστική προϋπόθεση με τον τρόπο που η νομολογία υπέδειξε ως ορθό στον διαδραμόντα μέχρι τη συζήτηση της υπόθεσης χρόνο[50]. Ομοίως, όταν συντρέχουν εύλογες

[50] «[…] δοθέντος ότι η συζήτηση της προσφυγής αυτής ενώπιον του Συμβουλίου της Επικρατείας κατά την διαδικασία του άρθρου 1 παρ. 1 του ν. 3900/2010 εχώρησε προκειμένου να κριθεί ειδικώς το ζήτημα της συνταγματικότητος του άρθρου 45 παρ. 2 του ν. 3900/2010, ως προς την υποχρέωση καταβολής αυξημένου παραβόλου σε εκκρεμείς κατά την έναρξη ισχύος του νόμου αυτού διαφορές, το Δικαστήριο κρίνει ότι πρέπει να δοθεί η δυνατότητα στην προσφεύγουσα να συμπληρώσει το καταβληθέν κατά την κατάθεση της κρινομένης

αμφιβολίες για το περιεχόμενο μιας δικονομικής προϋπόθεσης, όπως ιδίως επί ατελούς διατύπωσης της σχετικής διάταξης, το δικαστήριο οφείλει να μην απορρίπτει το ένδικο βοήθημα ως απαράδεκτο, αλλά να καλέσει τον διάδικο να τηρήσει τις σχετικές διατυπώσεις μέσα σε εύλογη προθεσμία[51]. Περαιτέρω, αποτελεί μάλλον πάγιο δικονομικό κανόνα, ότι σε περίπτωση μεταβολής της νομολογίας του ΣτΕ σε σχέση με ζητήματα παραδεκτού ενδίκων βοηθημάτων, με συνέπεια ένδικα βοηθήματα, ασκηθέντα παραδεκτώς, σύμφωνα με τα μέχρι τότε γενόμενα δεκτά νομολογιακώς, να καθίστανται πλέον απαράδεκτα, θα πρέπει να παρέχεται στους διαδίκους, κατ᾽ επίκληση των αρχών της προστατευόμενης εμπιστοσύνης και της αποτελεσματικότητας της παρεχομένης δικαστικής προστασίας, η δυνατότητα να θεραπεύσουν το οφειλόμενο στη μεταβολή της νομολογίας απαράδεκτο[52].

IX. Συμπερασματικές παρατηρήσεις

Κατά την ερμηνεία των κανόνων του παραδεκτού, τα άρθρα 20 παρ. 1 του Συντάγματος και 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ υπαγορεύουν την αυξημένη σαφήνεια των διατάξεων που διέπουν την πρόσβαση στον δικαστή και ιδιαίτερα αυστηρό έλεγχο των νομολογιακών κανόνων έναντι των θετικών. Κατά τον έλεγχο ενός δικονομικού κανόνα θα πρέπει να συνεκτιμώνται οι συνέπειές του για τους διαδίκους και να λαμβάνεται ως μέτρο για τη συμβατότητά του με τη συνταγματική διάταξη το «*εύλογο καθήκον επιμέλειας*» του διαδίκου. Το Δικαστήριο διερευνά κατά βάση αυτεπαγγέλτως τη συνδρομή των κρίσιμων για το παραδεκτό στοιχείων εντός της δικογραφίας, το δε απαιτούμενο επίπεδο

προσφυγής παράβολο […]», ΣτΕ 601/2012 Ολ., σκ.11.

51 ΣτΕ 1439/2018: «[…] ναι μεν ο αναιρεσείων δεν πληρούσε τις προϋποθέσεις παραδεκτής ασκήσεως προσφυγής κατά το κρίσιμο εν προκειμένω μέρος της διαφοράς δυνάμει του άρθρου τέταρτου του ν. 4183/2013, ούτε και άσκησε την αίτηση του ν. 4261/2014 εντός του μηνός που προέβλεψε η εν λόγω διάταξη, άρθρου 50 περ. γ΄ του ν. 4238/2014. Ωστόσο, λόγω των εύλογων αμφιβολιών ως προς την έννοια των προπαρατεθεισών διατάξεων, που ρύθμισαν, κατά τον ανωτέρω, δυσερμήνευτο τρόπο, διαδοχικώς και εκ παραλλήλου υποθέσεις ενδικοφανών και μη ενδικοφανών προσφυγών και οι οποίες (διατάξεις) ερμηνεύονται το πρώτον από την εξεταζόμενη άποψη […]».

52 ΣτΕ 3596/1971, 1439/2002, 1829/2002, 2475/2001, 4330/2001, 2056/2002, 3989/2005, 1587/2007 7μ., 1023/2009 7μ., 5, 193/2010. Βλ. επίσης για την τεκμηρίωση του εν λόγω νομολογιακού κανόνα σε υποθέσεις ενωσιακού ενδιαφέροντος τη ΣτΕΟλ 605/2008.

επιτήδευσης για την παραδεκτή υποβολή λόγου θα πρέπει να συναρτάται με ορισμένα ελάχιστα λειτουργικά κριτήρια. Τέλος, ο δικαστής οφείλει να επιδιώκει μια κατά το δυνατόν εξατομικευμένη αξιολόγηση των προϋποθέσεων του παραδεκτού και να επιδεικνύει ελαστικότητα σε περιπτώσεις καινοφανούς ζητήματος παραδεκτού ή μεταβολής της νομολογίας καθώς και επί ευλόγων αμφιβολιών όσον αφορά το περιεχόμενο μιας δικονομικής προϋπόθεσης.

The Administrative Judge Faced with Continuous Challenges

Michail Pikramenos

Summary

The text examines the influence of ECtHR case law on the Hellenic Council of State, the judiciary's role in public confidence and democracy. The Council of State has at times been overly formalistic, dismissing cases over minor technicalities. ECtHR judgments have prompted reforms, emphasizing fair access, reasonable trial duration, and retrial mechanisms for correcting violations. Furthermore, public trust is crucial for judicial independence; judges must exercise discretion, while media and society play key roles in accountability.

The Association of the Councils of State and Supreme Administrative Jurisdictions of the European Union (ACA-Europe) is a network that brings together the supreme administrative courts of EU Member States. Its main objective is to promote cooperation, exchange of case law, and dialogue on European administrative and constitutional law. The Greek Council of State (Symvoulio tis Epikrateias) is an active member of ACA-Europe and participates in its activities, contributing to comparative legal analysis and the harmonization of administrative law within the European Union. ACA-Europe also fosters dialogue among its members on issues related to the case law of the European Court of Human Rights, as illustrated by the conference held in Warsaw in October 2025.

I. Aspects of the influence of the ECtHR jurisprudence on the Hellenic Council of State

1. The "procedural formalism" of the national judge

From its inauguration in 1929, the Greek Council of State exercised a highly fertile practice of judicial law-making in the field of substantive administrative

law alongside a particularly creative interpretation of constitutional provisions under the 1975 Constitution. However, during all those decades and up until today, the Court displayed a tendency toward what has been described as "procedural formalism". In other words, procedure, instead of serving as a tool for the enforcement of substantive law, is transformed into an elaborate technique that frequently leads to the dismissal of legal remedies and actions.

There are numerous causes of this "proceduralism". It functions, in part, as a defensive response to the heavy workload of the courts. It also reflects a lack of judicial empathy in certain quarters of the judiciary, in the sense of failing to perceive the social consequences of refusing to enter the substance of disputes. Finally, one might argue that there exists a tacit incapacity among certain judges to address complex legal questions directly.

The contribution of the ECtHR was decisive in changing the way procedural rules were interpreted and applied by Greek courts. Our institutional precedent shows that prevailing views within the judiciary rarely change purely from internal causes, without some external influence. The largely conservative features of the judicial system and the self-entrapment of the courts within established precedents make an anti-formalist shift from within particularly difficult.

2. The institution of the trial and restrictions on access to a court

The trial, in a broad sense, is the institution through which the application of legal rules in social life is ensured. It consists of a set of legally regulated actions by judicial bodies and litigants, designed to ensure an authoritative ruling on the applicable legal situation, as well as to compulsorily adjust reality to that ruling. Another purpose is legal certainty, which operates on two levels: at the level of the specific dispute, by its final resolution and the restoration of social peace to the extent that it was disrupted by the dispute's emergence; and, at a broader level, through the very existence of the trial as an institution, which strengthens society's confidence in the application of legal rules and reinforces the sense of security experienced by citizens within the legal order. At yet another level, the trial contributes to the development of the law by clarifying legal questions. With the publication of judicial decisions, the intellectual work produced within the trial becomes accessible to the wider public, offering material for scholarly analysis and public debate.

According to the consistent case law of the ECtHR, the core of the right of access to a court lies in the ability to submit a claim before a court that has jurisdiction and competence to examine its legal and factual merits and to issue a binding decision resolving the dispute. The right of access to a court, guaranteed in Article 6 of the ECHR, as one of the expressions of the right to a fair trial, is not absolute and is subject to limitations that are implicitly accepted and particularly concern admissibility requirements. This is because, by its very nature, the right requires regulation by the state, which enjoys a margin of appreciation in this matter. However, any limitations may not restrict the exercise of the right to such an extent that its very essence is impaired, and they must pursue a legitimate aim and there must be a reasonable proportionality between the measures employed and the objective pursued.

In cases concerning Greece, the ECtHR has repeatedly found a violation of this right, finding that restrictions imposed on the applicants' right of access to a court were disproportionate to the purposes pursued. Greece has been condemned in several such cases, including those where a legal remedy was dismissed as inadmissible due to a minor procedural omission in its drafting or filing (see, inter alia, *Sotiris and Nikos Koutras ATTEE v. Greece*).

3. Reasonable time as part of a fair trial

Article 20 (par. 1) of the Greek Constitution and Article 6 (par. 1) of the ECHR together form a unified framework, of heightened normative force, for the exercise of the individual right to judicial protection in its various manifestations, as shaped by the case law of national courts and the ECtHR. There are, however, certain differences between these provisions. In particular, Article 6 (par. 1) of the ECHR additionally guarantees the right to have a case concluded within a reasonable time. This right does not arise from the literal wording of the provisions of the Greek Constitution, nor had our national courts developed, as a distinct aspect of the right to judicial protection, the requirement that proceedings must be completed within a reasonable time. Today, the temporal element is central to the right to judicial protection: given the accelerating pace of social and economic life, the reasonable duration of proceedings is decisive for the citizen's real benefit from the judgment ultimately issued. In this way, judicial protection is not emptied of practical

meaning; it is effective because it is afforded at a time and in a manner that truly secures the administration of justice.

The ECtHR has an extensive case law on the reasonable duration of proceedings, issuing a series of condemnations against states that violated this specific right. The Court has emphasized the Convention's commitment to the proper administration of justice without delays that undermine its effectiveness and credibility and, ultimately, give rise to situations comparable to a denial of justice. The issue has arisen repeatedly in Greek cases, with numerous condemnations finding excessive length of proceedings—most acutely in administrative justice, but also in civil and criminal justice.

Against this backdrop, the ECtHR initiated a procedure of "pilot judgments" beginning with the case of Athanasiou v. Greece. There the Court observed that significant and repeated delays in the administration of justice are particularly troubling and may erode public confidence in the effectiveness of the judicial system. Following that judgment, Greece enacted Law 4055/2012, introducing a new remedy: an application for just satisfaction on account of excessive length of proceedings, regarding administrative law cases. The application may be brought at each instance by any party (excluding the State and public legal entities) and is directed against the Greek State. The object of the application is the just satisfaction of the parties through the award of a reasonable sum to compensate primarily moral damage suffered as a result of the violation of their right to the swift administration of justice. The relevant provision of the Law states the criteria for assessing the reasonable duration of proceedings. These criteria, aligned with those developed in the ECtHR's case law, include, in particular, the parties' conduct during the proceedings, the case's complexity in procedural and substantive terms, the conduct of the competent public authorities, and the importance of the case for the applicant.

The ECtHR examined the effectiveness, within the meaning of Article 35 of the Convention of this compensatory remedy, in the case of *Techniki Olympiaki v. Greece*. The Court held that remedies which allow both acceleration and compensation are "effective," as they can simultaneously prevent the continuation of the alleged violation (excessive delay) and provide appropriate redress.

The examination of an application for just satisfaction due to excessive length of proceedings takes place in stages. It first determines whether the

application is admissible and whether the applicant's right to the swift administration of justice has been violated due to excessive duration in the specific case. If so, the court then decides—giving specific reasons—whether a monetary award should be made for the applicant's just satisfaction, or whether the mere finding of a violation suffices. If a monetary award is to be made, the court determines its amount, taking into account, in particular, the period that constitutes the excess over a reasonable time and any satisfaction afforded by other measures provided in the applicable law.

4. Application for a retrial: an expression of the Council of State's law-making power

Particularly significant for the shaping of the procedure of the administrative law trial under the influence of the ECtHR are Council of State judgments 1992 and 1993/2016. In these, the Court held that the retrial application provided by Article 105A of the Code of Administrative Procedure, which is applied in proceedings before the administrative courts of first and second instance, but does not cover the procedure in the Council of State, also applies to cassation proceedings initiated before the latter—even before the legislature explicitly introduced such a remedy into the procedural law applied in the Council of State. The Court reasoned that a distinct aspect of the principle of equality is the principle of procedural equality, which requires equal treatment of litigants—even across different kinds of cases—especially regarding their access to judicial protection. This principle does not bar the legislature from enacting special rules for particular categories of administrative disputes, provided such differentiation is objectively justified by their nature, importance, or characteristics, and by the needs arising from the pursuit and adjudication of the relevant remedies. Consequently, provisions of procedural law must be interpreted consistently with the principle of procedural equality—an imperative also flowing from the ECHR and applicable to the execution of ECtHR judgments from the state.

The legislature subsequently expressly provided for a retrial against a judicial decision of a national court found by the ECtHR to violate a right relating to the fairness of the proceedings or a substantive-law provision, by introducing Article 69A into P.D. 18/1989 (added by Article 16 of Law

4446/2016). The retrial application provided by Article 105A Code of Administrative Procedure and Article 69A P.D. 18/1989 is an extraordinary remedy seeking the annulment (in whole or partly) of a final judgment, so that the rejected remedy may be reopened and re-adjudicated.

Under Council of State judgments nos. 1992 and 1993/2016, a retrial application concerning cassation proceedings before the Council of State is well-founded only if the following cumulative conditions are met:

(a) The ECHR violation found by the ECtHR is linked to the decision with which the Council of State dismissed a cassation, in a way that the violation and its consequences can be remedied by quashing that decision and, upon reconsideration, allowing the cassation (this condition is not met where the ECtHR found only an Article 6 violation due solely to excessive length of proceedings).

(b) Compliance with the ECtHR's judgment does not entail a breach of the Greek Constitution which, while still superior to the ECHR, must—as far as possible—be interpreted "in a friendly manner" toward the ECHR as construed by the ECtHR. Specifically, where more than one reasonable interpretive option of a constitutional provision is available, the Greek judge should, in principle, prefer the one that can "coexist" with the ECHR and the ECtHR's case law.

(c) Compliance does not lead to violation of another international obligation of the State, particularly under EU law, which—given its content and the circumstances and following a balancing of competing legal goods—must prevail over the obligation flowing from Article 46 ECHR.

(d) Compliance does not run counter, in the circumstances of the case, to some other compelling public-interest reason which, when balanced against execution of the ECtHR judgment under the fair-balance principle, is judged to prevail.

(e) The ECtHR judgment finding the violation attributable to Greek authorities is not manifestly deficient, unclear, or arbitrary in its legal or factual basis, having regard to the assessment criteria in the ECtHR's own case law (particularly that of its Grand Chamber), to CJEU jurisprudence, to the foundational principle of the ECtHR's (procedural and substantive) subsidiarity, and to the Court's duty to give adequate reasons when finding a Convention breach.

(f) The ECtHR's finding is not undermined by subsequent developments—whether later ECtHR or CJEU case law, or a later decision of a Greek supreme court interpreting/applying national law—in such a way that, in light of this newer jurisprudence, the ECtHR would no longer maintain that Greece breached the ECHR.

(g) No intervening act of a state organ has already substantively remedied the violation and eliminated its adverse consequences for the applicant, rendering retrial and quashing of the impugned judgment pointless for the protection of the rights at issue.

5. The importance of the "filter" for the Council of State and the ECtHR

In recent decades, the administrative justice system has tended to limit appeals and cassations, before the Council of State, to reduce incoming cases in light of significant delays. In 2010, a new admissibility requirement was legislatively introduced for these two remedies. Both are now available only if the appellant specifically alleges that there is either (i) an absence of case law of the Council of State, or (ii) a conflict between the impugned judgment and the case law of the Council of State or another supreme court, or an unappealable administrative-court judgment.

Consistent case law holds that, on pain of total or partial inadmissibility of the application, the appellant must specifically show that each cassation ground raises a concrete and decisive legal issue—an issue of interpretation of a legal provision or general principle of substantive or procedural law—decided in the impugned judgment, on which either no Council of State case law exists, or the lower court's holdings conflict with settled case law of the Council of State or another supreme court. "Case law" of the Council of State includes both explicit holdings and those clearly inferred, which may appear in either the major or minor premise of the Court's reasoning.

Furthermore, invoking a lack of case law or a conflict with settled case law cannot concern purely factual reasoning or case-specific adequacy of reasons; it must concern legal interpretation capable of general significance—regardless of whether it arises in the major or minor premise. The Council of State has explained that these provisions aim to decongest the Court from a flood of low-significance cases, thereby enabling it to perform its constitutional role

and deliver faster, more effective justice in cases that present serious legal questions. Rather than excluding cassation altogether in certain categories, the legislature chose to restrict the grounds of admissibility of appeals before the Council of State, based on an objective criterion. Given the Court's basic function to ensure unity of case law, an application for cassation is admissible only when the required specific allegations are made. By relieving the Court from overload (which undermines the rule of law and the protection of constitutional rights) and discouraging dilatory cassations lacking serious legal issues, the filter enables the Court to exercise its supreme-court functions where most needed; serious issues can still reach it through a cassation in the interest of the law, which remains unaffected.

The ECtHR has assessed whether this admissibility requirement is compatible with Article 6 of the ECHR and held that it is not contrary to the Convention for a supreme court to reject an appeal by referring to the statutory screening provisions where the issues raised are not of particular importance or the appeal has little prospect of success. Article 6 does not require detailed reasoning in a decision by which an annulment court rejects an appeal as lacking prospects under a specific statutory filter. More generally, under Article 6 the ECtHR has held that Supreme/Constitutional/last-instance courts are not obliged to provide detailed reasons when refusing to consider an appeal at a filtering stage.

6. Reflections on the ECtHR's judgment in Tsiolis v. Greece

In *Tsiolis v. Greece* the ECtHR observed that the Council of State, by interpreting the above-mentioned screening admissibility requirement in question without taking into account the practical obstacles faced by the applicant in accessing national case law, namely the fact that the judgments of the national courts are not published in any official journal or in any accessible database, adopted a formalistic approach in applying the screening admissibility requirement. This approach has not been shown to be necessary to secure legal certainty or the proper administration of justice and must be regarded as excessively formalistic.

Regarding *Tsiolis,* the following should be said. The Council of State's division into Chambers is not a merely formal organizational device; it

reflects the specialization of judges in distinct areas of law. Statute allocates subject-matter to Chambers accordingly: First Chamber (social security law), Second (tax law), Third (civil service law), Fifth (environmental law), Sixth (public contracts and remuneration), while the Fourth Chamber handles residual matters. In *Tsiolis,* the ECtHR held that the Council of State did not treat the legal issue at hand as similar to issues addressed in two other ECtHR judgments concerning different branches of law. Were the Council of State to adopt this approach, two serious problems would arise: (a) It would dilute the screening admissibility requirement, because judges would be compelled to conduct extensive cross-branch research to ascertain whether there is such a similarity across bodies of legislation with different structures and purposes—an exercise at odds with the very philosophy of a screening mechanism; and (b) more fundamentally, it would undermine the Court's organizational model, which enables in-depth development of coherent jurisprudence within discrete areas of law. Under the ECtHR's logic, for instance, a judge in the tax Chamber would have to compare tax law with social-security or environmental law on questions of limitation whenever a party so argues. Such consequential comparisons, with major systemic effects, cannot be undertaken merely in the course of testing the prerequisites of a procedural filter intended to reduce caseload. The Council of State is therefore right to exercise restraint in identifying "similar legal issues," as this better serves the administration of justice both in speed and in substance.

Furthermore, it should be noted—on the basis of a memorandum from the Council of State's Applications, Databases and Statistics Department of 12 December 2024—that since 2015 all citizens have access, via the Court's website, to the entire body of the Court's case law produced since 1929. Decisions are also sent to the Athens Bar Association's database and to other legal databases to which all interested persons may subscribe. The same memorandum includes a table showing that from 2016 to 2022 more than 98% of decisions were anonymized and made accessible.

Finally, even where research yields no decisions directly related to a case, a party's assertion that no case law was found is, in effect, an allegation of "absence of case law." The Court will either accept that allegation and proceed to examine the merits of the cassation or appeal ground, or it will itself cite

the relevant case law—of which it is, of course, aware—and go on to assess the ground's merits, which may then be dismissed or upheld.

7. Divergent perspectives of the ECtHR and the Council of State and the need for mutual convergence

The ECtHR's influence on national jurisprudence is immensely valuable. It enables domestic judges to view issues through a broader lens that reflects the principles and values of a shared European legal culture, and to move beyond traditional approaches that can lead to formalistic or unduly harsh outcomes. Even when a national court disagrees with Strasbourg, it can reformulate its position with new arguments, thereby prompting the ECtHR to study those arguments and to refine its own responses; this dynamic may lead to fresh syntheses. In this way, a fruitful dialogue emerges—serving citizens, institutions, fair trial rights, and democracy itself in the sensitive field of fundamental rights, where constitutional and international norms of superior force are interpreted and applied to protect individuals from state arbitrariness.

For the Council of State in particular, the ECtHR's case law—especially since the 1980s—has contributed to more cogent resolution of many issues, often procedural, thereby reinforcing the progressive and qualitative profile of the supreme administrative court built up since its early years. At the same time, as the foregoing shows, ECtHR case law has also generated challenges for the Council's organization and functioning. Such problems can be addressed through institutional dialogue between the two courts: either via a retrial application before the Council of State following an adverse ECtHR judgment, or by submitting a request for an advisory opinion to the ECtHR in the context of a pending case that raises questions of Convention interpretation.

II. Judiciary - Public Confidence - Democracy in the Jurisprudence of ECtHR

The ECtHR has recognized the prominent place among State organs that the judiciary occupies in a democratic society. The Court has emphasized the special role in society of the judiciary, which, as the guarantor of justice, a fundamental value in a law-governed State, must enjoy public confidence if it

is to be successful in carrying out its duties and, in this framework, judges have more duties and responsibilities than the ordinary civil servants[1]. Judges also have restrictions on their fundamental rights which ensure that they exercise their duties with respect to the principles of neutrality and impartiality[2]. It is for this reason that judicial authorities, in so far as the exercise of their adjudicatory function, are required to exercise maximum discretion with regard to the cases with which they deal in order to preserve their image as impartial judges[3]. Under these circumstances the State can impose on judges, on account of their status, a duty of discretion and the ECtHR examines in every case whether a fair balance has been struck between the fundamental right and the legitimate interest of a democratic State in ensuring that its judiciary properly furthers the purposes enumerated in a certain article of the Convention. In a number of cases the ECtHR has examined the fair balance between the fundamental right of the individual to freedom of expression (Article 10 of the Convention) and the legitimate interest of a democratic State. The Court accepted that whenever a civil servant's right to freedom of expression is in issue the "duties and responsibilities" referred to in Article 10 § 2 assume a special significance, which justifies leaving to the national authorities a certain margin of appreciation in determining whether the impugned interference is proportionate to the above aim[4]. Given the prominent place among State organs that the judiciary occupies in a democratic society, the Court reiterates that this approach also applies in the event of restrictions on the freedom of expression of a judge in connection with the performance of his or her functions, albeit the judiciary is not part of the ordinary civil service[5]. At the same time, the Court has also stressed that having regard in particular to the growing importance attached to the separation of powers and the importance of safeguarding the independence of the judiciary, any interference with the freedom of expression of a judge in a

1 Baka v. Hungary, par. 164; Kudeshkina v. Russia, par. 86; Prager and Oberschlick v. Austria, par. 34; Morice v. France, par. 128.

2 Wille v. Liechtenstein, par. 64; Kayasu v. Turkey, par. 92; Kudeshkina, cited above, par. 86; Di Giovanni v. Italy, par. 71.

3 Olujić v. Croatia, par. 59.

4 Vogt v. Germany, par. 53; Albayrak v. Turkey, par. 41.

5 Albayrak, cited above, par. 42; Pitkevich v. Russia.

position such as the applicant's calls for close scrutiny on the part of the Court[6]. Furthermore, questions concerning the functioning of the justice system fall within the public interest, the debate on which generally enjoys a high degree of protection under Article 10[7]. Issues relating to the separation of powers can involve very important matters in a democratic society which the public has a legitimate interest in being informed about and which fall within the scope of political debate[8]. In the context of Article 10 of the Convention, the Court must take account of the circumstances and overall background against which the statements in question were made[9]. It must look at the impugned interference in the light of the case as a whole[10], attaching particular importance to the office held by the applicant, his statements and the context in which they were made. The Court reiterates that issues concerning the functioning of the justice system constitute questions of public interest, the debate on which enjoys the protection of Article 10. However, the Court has on many occasions emphasized the special role in society of the judiciary, which, as the guarantor of justice, a fundamental value in a law-governed State, must enjoy public confidence if it is to be successful in carrying out its duties. It may therefore prove necessary to protect that confidence against destructive attacks which are essentially unfounded, especially in view of the fact that judges who have been criticized are subject to a duty of discretion that precludes them from replying[11]. The phrase "authority of the judiciary" includes, in particular, the notion that the courts are, and are accepted by the public at large as being, the proper forum for the settlement of legal disputes and for the determination of a person's guilt or innocence on a criminal charge[12]. What is at stake as regards protection of the judiciary's authority is the confidence which the courts in a democratic society must inspire in the accused, as far as criminal proceedings are concerned, and also in the public at large[13].

6 Harabin v. Slovakia; see also Wille, cited above, par. 64.

7 Kudeshkina, cited above, par. 86; Morice, cited above, par. 128.

8 Guja v. Moldova, par. 88.

9 Morice, cited above, par. 162.

10 Wille, cited above, par. 63; Albayrak, cited above, par. 40.

11 Prager and Oberschlick v. Austria, par. 34.

12 Worm v. Austria, par. 40.

13 Fey v. Austria.

The Court reiterates that the press plays a pre-eminent role in a State governed by the rule of law. Although it must not overstep certain bounds set, inter alia, for the protection of the reputation of others, it is nevertheless incumbent on it to impart - in a way consistent with its duties and responsibilities - information and ideas on political questions and on other matters of public interest[14]. This undoubtedly includes questions concerning the functioning of the system of justice, an institution that is essential for any democratic society. The press is one of the means by which politicians and public opinion can verify that judges are discharging their heavy responsibilities in a manner that is in conformity with the aim which is the basis of the task entrusted to them[15]. Regard must, however, be had to the special role of the judiciary in society. As the guarantor of justice, a fundamental value in a law-governed State, it must enjoy public confidence if it is to be successful in carrying out its duties. It may therefore prove necessary to protect such confidence against destructive attacks that are essentially unfounded, especially in view of the fact that judges who have been criticized are subject to a duty of discretion that precludes them from replying. The assessment of these factors falls in the first place to the national authorities, which enjoy a certain margin of appreciation in determining the existence and extent of the necessity of an interference with the freedom of expression. That assessment is, however, subject to a European supervision, embracing both the legislation and the decisions applying it, even those given by an independent court[16].

The Lord Chief Justice told the House of Lords Select Committee on the Constitution on 15th December 2010: "*The relationship between the judiciary and the media is very interesting...Judges have to face the fact that they live in a very fast-moving information world and that what judges do is a matter of public interest and sometimes concern. Judges have to realize that where is a concern, it needs to be thought about...*"[17]. The media have an overwhelming interest in high profile cases, and they have significant influence in society. Public confidence

[14] Castells v. Spain, par. 43.

[15] Prager and Oberschlick v. Austria, par. 34.

[16] Barfod v. Denmark, par. 28.

[17] Media Guidance for the Judiciary, Approved by the Judicial Executive Board, February 2012, p. 1.

depends on the relations with media and society. European Network of Councils for the Judiciary (ENCJ) in the Report 2011-2012 "Justice, Society and the Media" gives recommendations which will improve the relations of judiciary with the media and society: a) all countries should develop a system of judicial spokespersons who should have a deep knowledge about the judicial system, how to inform the public in an understandable language and who have social and media skills, b) social media could be useful for the courts in their communication and for that reason they must develop a strategy, including target groups and goals for the use of each social media, c) there is a need for regulation on the relation between the judiciary and the media. Introducing a set of press guidelines, whether implemented by law or as a morally binding protocol, is recommended. The press guidelines should be part of a national strategy plan with a planning and reporting cycle on communication with the media and society. Press guidelines should clarify the different goals and interests of both the judiciary and the media. It should state what media may expect of the staff of the courts and how the courts should deal with the needs of the media before, during and after court proceedings, d) all countries are encouraged to develop a proactive media approach. This approach should be focused on individual court cases as well as the entire judicial system.

European Network of Councils for the Judiciary in the Report 2017-2018 "Public Confidence and the Image of Justice" notes that public confidence is vital for the independence of a nation's judiciary. According to the Report: "Public trust in the European judiciaries varies significantly from country to country. However, the level of trust cannot be viewed as distinct from the general differences between high trust societies, mainly in the north-west of Europe, and low trust societies, mainly in the south and east. Historical, social and economic reasons account for these differences… Trust is the bedrock of any successful operation whether it be private or State. The Judiciary is not in competition with other branches of power, but it is fundamental that trust is established and there is a recognition of its independence in the way it functions. Trust cannot be demanded; it must be earned in the way the Judiciary functions together with all other participants in the process including prosecutors and court officials. The objective and subjective independence of the Judiciary is closely related to public confidence as can be seen from the results of the ENCJ Project on Independence and Accountability. It is vital

that it is fully understood that Independence of the Judiciary is not for the benefit of the Judiciary but is fundamental for the protection of the general public. It is an indispensable condition to ensure access to justice for all as is enshrined in the core message of the ENCJ. It is recognized that increasing and improving trust in the Judiciary is not fully possible in isolation but must be accompanied by building trust in institutions".

III. The role of ACA in view of the great transformations of European societies

ACA-Europe is a European association composed of the Court of Justice of the European Union as well as the Councils of State and the Supreme Administrative Jurisdictions of each of the Member States of the European Union. The objectives of ACA-Europe are to obtain a better understanding of EU law by the judges of the Supreme Administrative Courts across Europe and a better knowledge of the functioning of the other Supreme Administrative Courts in the implementation of EU law; to improve the mutual trust between judges of the Supreme Administrative Courts; to foster the effective and efficient functioning of administrative justice in the EU; to provide for the exchange of ideas on the rule of law in the administrative judicial systems and, finally, to ensure access to the decisions of the Supreme Administrative Courts implementing EU law.

Within the framework of the conference held in Warsaw in October 2025, an extensive presentation was made of judgments of the European Court of Human Rights concerning cases originating from the member states of ACA-Europe. This was followed by an in-depth exchange of views among the participating courts on the manner in which the case law of the European Court of Human Rights is taken into account at national level, including its impact on procedural guarantees, the interpretation of substantive legal norms, and the adaptation of domestic judicial practice to the standards developed by the Court. Particular attention was devoted to the obligation of national legislators to adopt measures ensuring compliance with ECHR judgments, as well as to the challenges faced by national judges and legislators in balancing the *margin of appreciation* granted by the Court with principles of *legal certainty* and consistent judicial interpretation. These discussions highlighted the

importance of sustained *judicial dialogue* for harmonizing national practice with European human rights standards.

There is a reality that we all experience: our societies are confronted with unprecedented and complex challenges, stemming from: a) The impact of human activities on the climate and the environment; b) Technological developments; c) Social and economic inequalities; d) The need for effective public finance management; e) The need for effective public governance.

These challenges are unfolding under increasingly intricate geopolitical conditions in both Europe and the wider world. Administrative courts—and above all the Supreme Administrative Jurisdictions by virtue of their institutional weight—are inevitably at the forefront of the relevant transformations. They are called upon to adjudicate disputes arising from public authority actions or omissions that are deeply interwoven with these challenges. Administrative judges today face novel questions and dilemmas, which call for reflection on several key issues: are our traditional judicial tools and methods -concerning the conditions of access to justice, the procedural norms, the interpretation and application of substantive rules in the matters in question, the scope and intensity of judicial review, the enforcement of the decisions handed down by the courts and respect for res judicata- still adequate in this new context? The Hellenic Presidency of ACA will focus on the above complex challenges.

BIBLIOGRAPHY

Albayrak v. Turkey, European Court of Human Rights (Third Section), 31 January 2008, application no. 38406/97, ECLI:CE:ECHR:2008:0131 JUD003840697

Baka v. Hungary, European Court of Human Rights (Grand Chamber), 23 June 2016, application no. 20261/12, ECLI:CE:ECHR:2016:0623 JUD002026112

Barfod v. Denmark, European Court of Human Rights (Chamber), 22 February 1989, application no. 11508/85, ECLI:CE:ECHR:1989:0222 JUD001150885

Castells v. Spain, European Court of Human Rights (Chamber), 23 April 1992, application no. 11798/85, ECLI:CE:ECHR:1992:0423JUD001179885

Council of State, Second Chamber, Judgments nos. 1992-1993/2016 (19.10.2016)

Di Giovanni v. Italy, European Court of Human Rights (Second Section), 9 July 2013, application no. 51160/06, ECLI:CE:ECHR:2013:0709JUD005116006

Fey v. Austria, European Court of Human Rights (Chamber), 24 February 1993, application no. 14396/88, ECLI:CE:ECHR:1993:0224JUD001439688

Guja v. Moldova, European Court of Human Rights (Grand Chamber), 12 February 2008, application no. 14277/04, ECLI:CE:ECHR:2008:0212 JUD001427704

Harabin v. Slovakia, European Court of Human Rights (Fourth Section), 29 June 2004, application no. 62584/00, ECLI:CE:ECHR:2004:0629 DEC006258400

Kayasu v. Turkey, European Court of Human Rights (Second Section), 13 November 2008, applications nos. 64119/00 and 76292/01, ECLI:CE:ECHR:2 008:1113JUD006411900

Kudeshkina v. Russia, European Court of Human Rights (First Section), 26 February 2009, application no. 29492/05, ECLI:CE:ECHR:2009:0226 JUD002949205

Law 2690/1999, Code of Administrative Procedure, Government Gazette A′ 45/09-03-1999

Law 4055/2012, Fair Trial and Its Reasonable Duration, Government Gazette A′ 51/12-03-2012

Law 4446/2016, Measures for the Implementation of European Law and Other Provisions, Government Gazette A′ 240/12-12-2016

Morice v. France, European Court of Human Rights (Grand Chamber), 23 April 2015, application no. 29369/10, ECLI:CE:ECHR:2015:0423 JUD002936910

Olujic v. Croatia, European Court of Human Rights (First Section), 5 February 2009, application no. 22330/05, ECLI:CE:ECHR:2009:0205 JUD002233005

Pitkevich v. Russia, European Court of Human Rights (Second Section), 8 February 2001, application no. 47936/99, ECLI:CE:ECHR:2001:0208 DEC004793699

Prager and Oberschlick v. Austria, European Court of Human Rights

(Chamber), 26 April 1995, application no. 15974/90, ECLI:CE:ECHR:1995:0426JUD001597490

Presidential Decree 18/1989, Organization of the Administrative Courts, Government Gazette A΄ 8/25-01-1989

Sotiris and Nikos Koutras ATTEE v. Greece, European Court of Human Rights (Second Section), 16 November 2000, application no. 39442/98, ECLI:CE:ECHR:2000:1116JUD003944298

TECHNIKI OLYMPIAKI A.E. v. Greece, European Court of Human Rights (First Section), 1 October 2013, application no. 40547/10, ECLI:CE:ECHR:2013:1001DEC004054710

Tsiolis v. Greece, European Court of Human Rights (Third Section), 19 November 2024, application no. 51774/17, ECLI:CE:ECHR:2024:1119JUD005177417

Vassilios Athanasiou and Others v. Greece, European Court of Human Rights (First Section), 21 December 2010, application no. 50973/08, ECLI:CE:ECHR:2010:1221JUD005097308

Vogt v. Germany, European Court of Human Rights (Grand Chamber), 26 September 1995, application no. 17851/91, ECLI:CE:ECHR:1995:0926JUD001785191

Wille v. Liechtenstein, European Court of Human Rights (Grand Chamber), 28 October 1999, application no. 28396/95, ECLI:CE:ECHR:1999:1028JUD002839695

Worm v. Austria, European Court of Human Rights (Chamber), 29 August 1997, application no. 22714/93, ECLI:CE:ECHR:1997:0829JUD002271493

Αθλητική δικαιοταξία και νομικός πλουραλισμός
Έκταση και περιορισμοί της αυτονομίας του αθλητισμού

Κωνσταντίνος Σ. Ρέμελης

Εισαγωγικές σκέψεις

Για πολλές δεκαετίες, ο αθλητισμός δεν υπαγόταν σε κρατική ρύθμιση[1] και κρατικό έλεγχο, με αποτέλεσμα να θεωρείται ευλόγως ότι πρόκειται για νομικώς αδιάφορη δραστηριότητα. Πράγματι, η αθλητική κοινότητα στο όνομα της αυτονομίας και της ιδιαιτερότητας της ασκούμενης δραστηριότητάς της διέφευγε, κατά κανόνα, την κρατική παρέμβαση, με αποτέλεσμα ο αθλητικός χώρος να απολαμβάνει για πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα και σε απόλυτο σχεδόν βαθμό την αυτορρύθμιση σε όλα τα πεδία λειτουργίας του τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο[2]. Η αυξανόμενη όμως κοινωνική, οικονομική και πολιτική σημασία του αθλητισμού προκάλεσε, όπως αναμενόταν, το ενδιαφέρον του κράτους, που εξελικτικά άρχισε να παρεμβαίνει όλο και περισσότερο στον αθλητικό χώρο. Η κρατική μάλιστα νομοθετική παρέμβαση δεν περιορίζεται πλέον στο επίπεδο του κοινού νομοθέτη. Ήδη, κατά τις τελευταίες δεκαετίες, η ρύθμιση του αθλητισμού βρίσκει θέση και σε εθνικά Συντάγματα[3]. Στα εν λόγω Συντάγματα περιλαμβάνεται πλέον και

---

1 Βλ. και A.-T. Pittman, The Interaction of Sport and Law: Where Has It Been, Where Is It Now, and Where Is It Going?, Journal of Legal Aspects of Sport 2/1992, σ. 64 επ. (64).

2 Βλ. και D. Maliesky, De Coubertin à Samaranch: la diplomatie du CIO, Pouvoirs, n° 61, 1992, σ. 25.

3 Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν το Ισπανικό, το Πορτογαλικό και το Ιταλικό Σύνταγμα. Βλ. άρθρο 43 παρ. 3 εδ. 1 του Ισπανικού Συντάγματος, το οποίο ορίζει ότι οι δημόσιες αρχές ενθαρρύνουν την αγωγή υγείας, τη φυσική αγωγή και τον αθλητισμό. Το άρθρο 148 παρ. 1 εδ. 19 του ίδιου Συντάγματος προβλέπει ότι μεταξύ των αρμοδιοτήτων των αυτόνομων περιοχών είναι και η προαγωγή και ανάπτυξη του αθλητισμού. Βλ. επίσης το άρθρο 79 του Πορτογαλικού Συντάγματος, που υπό τον τίτλο «φυσική αγωγή και αθλητισμός» προβλέπει

αυτό της χώρας μας, το οποίο με τη διάταξη του άρθρου 16 παρ. 9[4], έθεσε για πρώτη φορά τον αθλητισμό υπό την προστασία και την ανώτατη εποπτεία του Κράτους, ανάγοντάς τον σε δραστηριότητα κρατικού ενδιαφέροντος ώστε να θεωρείται προεχόντως δημόσια υπόθεση[5]. Με τη συγκεκριμένη διάταξη κατοχυρώνεται καταρχάς αυτοτελές συνταγματικό αθλητικό δικαίωμα ενός εκάστου και καθιερώνεται αντικειμενική συνταγματική αρχή της προστασίας του αθλητισμού[6]. Προσθέτως, αναγνωρίζεται και προστατεύεται το κοινωνικό δικαίωμα στον αθλητισμό[7], ενώ ταυτόχρονα τίθεται υπό την «ανώτατη εποπτεία» του Κράτους[8]. Σύμφωνα δε με τη νομολογία, η ως άνω, κατά το

τη φυσική αγωγή και τον αθλητισμό ως ατομικό δικαίωμα του καθενός (παρ. 1). Η παρ. 2 του ίδιου άρθρου ορίζει ότι το κράτος σε συνεργασία με τους εκπαιδευτικούς και αθλητικούς φορείς οφείλει να προωθεί, να διαδίδει και να αναπτύσσει τον αθλητισμό, καθώς και να λαμβάνει μέτρα για την πρόληψη της αθλητικής βίας. Στην αναγνώριση της εκπαιδευτικής και κοινωνικής αξίας της αθλητικής δραστηριότητας σε όλες τις μορφές της και του ρόλου της στην υποστήριξη της σωματικής και ψυχολογικής ευεξίας προχώρησε και το Ιταλικό Σύνταγμα με την προσθήκη νέας παραγράφου στο άρθρο 33 κατά την αναθεώρηση του 2023 (βλ. σχετ. T. Vettor, Sport and Constitution in the framework of recent legal reforms in Italy, Italian Labour Law e-Journal 1/2024, σ. 279 επ., διαθέσιμο στο: doi.org/10.6092/issn.1561-8048/19745).

4 Σύμφωνα με τη διάταξη αυτή «ο αθλητισμός τελεί υπό την προστασία και την ανώτατη εποπτεία του κράτους. Το κράτος επιχορηγεί και ελέγχει τις ενώσεις των αθλητικών σωματείων κάθε είδους, όπως νόμος ορίζει. Νόμος ορίζει επίσης τη διάθεση των ενισχύσεων που παρέχονται κάθε φορά στις επιχορηγούμενες ενώσεις σύμφωνα με τον προορισμό τους».

5 Βλ. εκτενέστερα Κ. Χρυσόγονο, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, 5η έκδ., 2023, σ. 535· Θ. Λατινόπουλο, Ο αθλητισμός στο Ελληνικό Σύνταγμα. Το Περιεχόμενο του δικαιώματος και οι Περιορισμοί του, 2016, σ. 43 επ.

6 Α. Δημητρόπουλος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, Τόμος Γ΄, Συνταγματικά Δικαιώματα, 2η έκδ., 2008, σ. 508 επ. Κατά την ίδια άποψη ο συντακτικός νομοθέτης κατοχυρώνει τον αθλητισμό αντικειμενικά, καθιερώνοντας «θεσμική εγγύηση» ή «εγγύηση θεσμού». Για θεσμική εγγύηση κάνει λόγο και ο Δ. Σαραφιανός, «Άρθρο 16», στο: Φ. Σπυρόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Χ. Ανθόπουλος/Γ. Γεραπετρίτης, Σύνταγμα – Κατ᾽ άρθρο ερμηνεία, 2017, σ. 410.

7 Σ. Βλαχόπουλος, «Άρθρο 89», στο: Σ. Βλαχόπουλος/Ξ. Κοντιάδης/Ι. Τασόπουλος, Σύνταγμα – Ερμηνεία κατ᾽ άρθρο, ηλεκτρον. έκδ., 2023, σ. 37. Βλ. και Δ. Σαραφιανό, «Άρθρο 16», ό.π., σ. 410, ο οποίος αρνείται τη φύση του κοινωνικού δικαιώματος, θεωρώντας ότι πρόκειται για θεσμική εγγύηση. Για κοινωνικό δικαίωμα στον αθλητισμό κάνει λόγο και ο Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ό.π., σ. 535, επισημαίνοντας ότι το κανονιστικό αποτέλεσμα και υπό την προσέγγιση αυτή δεν είναι πολύ διαφορετικό.

8 Α. Μαλάτος, Παραδόσεις αθλητικού δικαίου, 2η έκδ., 2010, σ. 143· Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και κοινωνικά δικαιώματα, ό.π., σ. 535.

Σύνταγμα, κρατική εποπτεία και μέριμνα εκδηλώνεται, εκτός άλλων, και με τις ειδικές νομοθετικές διατάξεις που ρυθμίζουν τα ζητήματα που αφορούν στον αθλητισμό και καταστρώνουν τη σχετική διαδικασία. Ενόψει δε τούτου τα ζητήματα αυτά ανάγονται στη δημόσια σφαίρα και συνιστούν δημόσιο σκοπό[9].

Η ευρεία κοινωνική και οικονομική διάσταση του αθλητισμού, σε παγκόσμιο μάλιστα επίπεδο, ευλόγως δεν άφησε αδιάφορο και το κοινοτικό δίκαιο. Παρά την αρχική θεώρηση του αθλητισμού ως αντικειμένου «εκτός εμπορίου» και, συνεπώς, αδιάφορου για την κοινοτική έννομη τάξη, το Δικαστήριο (ΔΕΚ) στην αρχική υπόθεση *Walrave και Koch*[10] έκρινε ότι η αθλητική δραστηριότητα συνιστά αντικείμενο ευρωπαϊκού δημόσιου συμφέροντος (κοινοτικού) στο μέτρο που η συγκεκριμένη δραστηριότητα έχει οικονομικό χαρακτήρα. Την ιδιαιτερότητα πάντως και την αυτονομία του αθλητισμού αναγνώρισε πλέον ρητά ο ενωσιακός νομοθέτης μέσω των άρθρων 6 και 165 της Συνθήκης για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΣΛΕΕ)[11], καθώς και του άρθρου 22 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ)[12]. Ταυτόχρονα όμως, το Δικαστήριο της Ένωσης (ΔΕΕ) με μια σειρά ιστορικών αποφάσεών του στις οποίες γίνεται εκτενής αναφορά κατωτέρω, έθεσε σημαντικά όρια στην αρχή της αυτονομίας του αθλητικού χώρου, περιορίζοντας σε σημαντικό βαθμό το κανονιστικό περιεχόμενό της και μεταμορφώνοντας κυριολεκτικά την έννοια και τη λειτουργία της «αθλητικής έννομης τάξης».

Παρά όμως την, κατά τα ανωτέρω, συνταγματική προστασία του αθλητισμού και την αναγωγή του σε ζήτημα κρατικού ενδιαφέροντος, η σχετική δραστηριότητα δεν ρυθμίζεται αποκλειστικά από το κράτος και τους κανόνες

---

9 Βλ. και ΣτΕ 264/2011 σκέψη 3.

10 Απόφαση του Δικαστηρίου της 12ης Δεκεμβρίου 1974, C-36/74, Walrave και L.J.N. Koch, Συλλογή 1974, σ. 1405.

11 Σύμφωνα με την παρ. 2 του άρθρου αυτού η δράση της Ένωσης έχει, μεταξύ άλλων, ως στόχο να αναπτύσσει την ευρωπαϊκή διάσταση του αθλητισμού, προάγοντας τη δικαιότητα και τον ανοιχτό χαρακτήρα των αθλητικών αναμετρήσεων και τη συνεργασία μεταξύ των αρμόδιων για τον αθλητισμό φορέων, καθώς και προστατεύοντας τη σωματική και ηθική ακεραιότητα των αθλητών, ιδίως των νεότερων μεταξύ τους.

12 Με τη διάταξη αυτή που ορίζει ότι «Η Ένωση σέβεται την πολιτιστική, θρησκευτική και γλωσσική πολυμορφία» θεωρείται ότι η ΕΕ αναγνωρίζει τον αθλητισμό όχι μόνο ως οικονομική δραστηριότητα, αλλά και ως στοιχείο της πολιτιστικής κληρονομιάς και ταυτότητας των κρατών-μελών.

που παράγονται από τα νομοθετικά όργανά του. Η αθλητική δραστηριότητα διέπεται, κατά το πλείστον, από αυτόνομα παραγόμενους κανόνες, που προέρχονται τόσο από υπερεθνικούς όσο και από εθνικούς ιδιωτικούς φορείς, οι οποίοι συγκροτούν μια αθλητική κοινότητα, που διαθέτει δικά της όργανα, μη υποκείμενα στον άμεσο κρατικό έλεγχο[13]. Η παγκόσμια αθλητική κοινότητα, σύμφωνα με την κεντρική φιλοσοφία και ιδεολογία που ασπάζεται και προβάλλει, συνιστά μια αυτόνομη διακρατική νομική τάξη και, ως εκ τούτου, βρίσκεται εκτός του ελέγχου των εθνικών κρατών και των οικείων έννομων τάξεων. Με άλλα λόγια πρόκειται για μια ιδιότυπη έννομη τάξη με κυρίαρχη νομική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία εθνικές νομοθετικές αρχές και εθνικά δικαστήρια δεν διαθέτουν εξουσία παρέμβασης και δικαιοδοσία επ' αυτής, γεγονός που τη νομιμοποιεί να ισχυρίζεται ότι οι κανόνες οι οποίοι τη ρυθμίζουν συνιστούν «ένα δίκαιο χωρίς κράτος»[14]. Πρόκειται, δηλαδή, για μια ιδιότυπη και αυτοφυή «έννομη τάξη», η οποία φιλοδοξεί να ρυθμίσει σχεδόν εξαντλητικά τον χώρο του αθλητισμού τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο, θεσπίζοντας, μέσω μιας αυτόνομης δικαιοπαραγωγικής διαδικασίας, ένα ιδιόμορφο «θετικό δίκαιο».

Σε ό,τι αφορά την εξουσία εφαρμογής του, το δίκαιο αυτό, όπως είναι φυσικό, δεν συναρθρώνεται με δημόσιο καταναγκασμό ούτε συνοδεύεται από δημόσια εξουσία επιβολής και τήρησής του, όπως συμβαίνει με το κλασικό κρατικό δίκαιο. Χαρακτηρίζεται όμως από μια ιδιότυπη νομιμοποίηση σε παγκόσμιο και εθνικό επίπεδο, χάρις στη δεδομένη ισχύ και εξουσία επιβολής με την οποία είναι αναντίρρητα εξοπλισμένη η διεθνής αθλητική κοινότητα. Τούτο σημαίνει ότι η συγκεκριμένη κοινότητα αφενός αδιαφορεί για την αναγνώρισή της από την κρατική έννομη τάξη και αφετέρου προσπαθεί με κάθε τρόπο να επιβληθεί στις περιπτώσεις που συναντά την αντίδραση της κρατικής δικαιοταξίας.

Με κύριο επιχείρημα τη μοναδικότητα, την ιδιαιτερότητα και την παγκοσμιότητα του αθλητισμού, που έγκειται στην ξεχωριστή ικανότητά του να

---

[13] Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, Συγκριτικό δίκαιο και νομικός πλουραλισμός, 2008, σ. 10 επ.· M. Galantić, Sports Law: Some Introductory Considerations, Annals of Applied Sport Science 3/2016, σ. 51 επ. (52 επ.).

[14] G. Teubner, "Global Bukowina: Legal Pluralism in the World Society", στο: Idem (Ed.), Global Law Without a State, 1997, σ. 1 επ., ιδίως 6.

αποτελεί μια παγκόσμια γλώσσα, η οποία ξεπερνά τα πολιτισμικά και τα εθνικά σύνορα, ενώνοντας τα μέλη της και δημιουργώντας έναν πολύ ισχυρό κοινωνικό δεσμό, η αθλητική κοινότητα αναζητεί έρεισμα στη διδασκαλία του «νομικού πλουραλισμού». Μια διδασκαλία, σύμφωνα με την οποία διάφορες κατηγορίες και ομάδες πολιτών με έντονη επιρροή και αποδοχή στην κοινωνία δημιουργούν το δικό τους «ζωντανό δίκαιο» αντί να διέπονται αποκλειστικά από το δίκαιο που επιβάλλει μονοπωλιακά το κράτος, υιοθετώντας και διαμορφώνοντας ένα ιδιότυπο, αυτόνομο και πολύπλοκο παγκόσμιο νομικό τοπίο[15]. Το δίκαιο, στην περίπτωση αυτή, προσεγγίζεται ως μια ανοιχτή έννοια, που μπορεί να προέρχεται από μη κρατικές πηγές και δεν εξαρτάται απαραίτητα από την αναγνώριση του κράτους για την εγκυρότητα και την ισχύ του[16].

Παρά την παρουσία πάντως του κρατικού δικαίου στον αθλητικό χώρο, οι αθλητικοί φορείς εξακολουθούν να παράγουν κανόνες, σε μεγάλο βαθμό αυτόνομους, που δεν προέρχονται από κρατικές πηγές. Η εμβέλεια δε και η ισχύς των κανόνων αυτών δεν σταματούν απαραίτητα στα εθνικά σύνορα[17]. Στο πλαίσιο της ιδιότυπης αυτής εξουσίας τους, εκτός από τους κανόνες του παιχνιδιού (lex ludica), ρυθμίζουν όλα τα ζητήματα που υφίστανται στον αθλητικό χώρο, καθώς και την ιεραρχική σχέση μεταξύ εθνικού και διεθνούς αθλητικού κανόνα (lex sportiva). Πρόκειται ουσιαστικά για κανόνες που συχνά θεωρούνται αρκετά ενοχλητικοί για την κρατική εξουσία και αντιμετωπίζονται με επιφύλαξη από τη μερίδα εκείνη της θεωρίας, που έχει γαλουχηθεί με τον νομικό θετικισμό και δεν αποδέχεται μη κρατικές πηγές του δικαίου[18].

Έτσι, στο αθλητικό ρυθμιστικό τοπίο κυριαρχούν κανόνες που συγκροτούν μια ιδιότυπη και ξεχωριστή αθλητική έννομη τάξη με κύριο και κεντρικό κανονιστικό στοιχείο την lex sportiva, η οποία περιέχει και αναπτύσσει τις δικές της ρυθμίσεις, που παράγονται από ιδιωτικούς διεθνείς και εθνικούς

---

15 K. Foster, Global Sports Law Revisited, Entertainment and Sports Law Journal 1/2019, διαθέσιμο στο: doi.org/10.16997/eslj.228.

16 E. Moustaira, Explicit-Implicit Legal Pluralism, σ. 4, διαθέσιμο στο: papers.ssrn.com, με παραπομπή σε A. Griffiths, "Anthropological Perspectives on Legal Pluralism and Governance in a Transnational World", στο: M. Freeman F.B.A./D. Napier (eds.) Law and Anthropology, Current Legal Issues, 2008, σ. 164 και 168.

17 F. Latty, La lex sportiva. Recherche sur le droit transnational, 2007, σ. 9.

18 Ibidem, σ. 8.

αθλητικούς φορείς. Το σύνολο δε των κανόνων και αρχών που τη συγκροτούν συνιστά ένα «παγκόσμιο νομικό σύστημα», καθόσον η εμβέλειά του εκτείνεται σε ολόκληρο τον κόσμο.

Η παγκόσμια δε αυτή δικαιοταξία ακολουθεί σε γενικές γραμμές τα πρότυπα οργάνωσης και λειτουργίας της κρατικής έννομης τάξης. Επιχειρώντας να καλύψει συνολικά και εξαντλητικά όλες τις λειτουργικές της ανάγκες δεν περιορίζεται στην παραγωγή σχετικών κανόνων και τη διακυβέρνηση του αθλητικού χώρου. Η αυτόνομη και αυτορρυθμιζόμενη κανονιστική εικόνα ολοκληρώνεται με τη θέσπιση αθλητικών «δικονομικών» κανόνων, που εκδίδονται στη βάση του «δικαιοδοτικού πλουραλισμού», μέσω των οποίων ρυθμίζονται οι μηχανισμοί, τα όργανα και η διαδικασία επίλυσης των διαφορών, οι οποίες αναφύονται μέσα στον αθλητικό χώρο.

Έτσι, ο ιδιωτικός και αυτόνομος εν πολλοίς χαρακτήρας της νομικής λειτουργίας της αθλητικής κοινότητας αντικατοπτρίζεται και στο «δικαιοδοτικό» πεδίο. Η επίλυση των σχετικών διαφορών τόσο σε εθνικό όσο και σε διεθνές επίπεδο ανατίθεται, κατά κανόνα, σε διαιτητικά όργανα μέσω υποχρεωτικών ρητρών διαιτησίας. Στην κορυφή του ιδιότυπου αυτού παγκόσμιου εσωτερικού δικαστικού συστήματος βρίσκεται το Διαιτητικό Δικαστήριο για τον Αθλητισμό (CAS/TAS)[19], στη δικαιοδοσία του οποίου έχει ανατεθεί η διαιτητική επίλυση είτε σε πρώτο είτε σε δεύτερο βαθμό του μεγαλύτερου μέρους των ιδιωτικού χαρακτήρα αθλητικών διαφορών[20]. Είναι προφανές ότι η διαιτησία ως μηχανισμός επίλυσης των αθλητικών διαφορών είναι μάλλον ο πλέον κατάλληλος για τον αθλητικό χώρο. Τούτο δε, καθώς η νομική φύση των περισσότερων αθλητικών διαφορών και ιδίως αυτών που σχετίζονται με αγωνιστικά ζητήματα και την ομαλή διεξαγωγή και ολοκλήρωση των

[19] Το Court of Arbitration for Sport (CAS) ή Tribunal Arbitral du Sport (TAS) άρχισε να λειτουργεί στις 30 Ιουνίου 1984 και έχει ως έδρα τη Λοζάνη της Ελβετίας (άρθρο R28 του οικείου Κώδικα Αθλητικής Διαιτησίας, όπως τροποποιήθηκε και τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιανουαρίου 2019). Βλ. εκτενέστερα I. Blackshaw, The Court of Arbitration for Sport: An International Forum for Settling Disputes Effectively "Within the Family of Sport", Entertainment Law 2003, σ. 61 επ. (62)· L. Casini, The Making of a Lex Sportiva by the Court of Arbitration for Sport, German Law Journal vol. 12 Nº 05, σ. 1317 επ.· W. Mattli/T. Dietz, International Arbitration and Global Governance: Contending Theories and Evidence, 2014, passim.

[20] Βλ. άρθρο R27 επ. του οικείου Κώδικα Αθλητικής Διαιτησίας που προβλέπει τις αρμοδιότητες και τις σχετικές διαδικασίες που ακολουθούνται ανάλογα με την ασκούμενη αρμοδιότητα.

αθλητικών διοργανώσεων (λ.χ. πειθαρχικές ποινές αποκλεισμού συλλόγων ή αθλητών κ.λπ.) επιβάλλει την ταχύτερη, κατά το δυνατόν, επίλυσή τους. Προσθέτως δε, οι πολλαπλές ιδιαιτερότητες και η περιπλοκότητα του αθλητικού δικαίου απαιτούν ασφαλώς εξειδικευμένες γνώσεις και εμπειρία, στοιχεία που προφανώς διαθέτουν σε μεγαλύτερο βαθμό επιλεγμένοι διαιτητές παρά τακτικοί δικαστές. Ωστόσο, με δεδομένη τη σημαντική επιρροή που ασκούν οι αθλητικές αρχές στην επιλογή των διαιτητών, η πραγματική ανεξαρτησία και αμεροληψία του CAS παραμένουν αντικείμενο συνεχούς αμφισβήτησης[21]. Όπως θα εκτεθεί εκτενέστερα κατωτέρω, τόσο το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) όσο και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) έχουν διατυπώσει πολλαπλές αντιρρήσεις ως προς τη συμβατότητα του εν λόγω συστήματος αθλητικής διαιτησίας με τις έννομες τάξεις της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΕΕ) και της Ευρωπαϊκής Σύμβασης Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) αντίστοιχα. Με τις πρόσφατες σχετικές αποφάσεις φαίνεται να μεταβάλλεται σε σημαντικό βαθμό το «δικαιοδοτικό τοπίο» στο εσωτερικό της αθλητικής δικαιοταξίας.

Παρά την παγκοσμιότητά της πάντως, τα πολλαπλά ετερογενή στοιχεία που τη διακρίνουν, και τις εξ αντικειμένου ανταγωνιστικές πρακτικές και κεντρόφυγες τάσεις στο εσωτερικό της, η οικουμενική αυτή αθλητική έννομη τάξη εξακολουθεί να εμφανίζει μια εντυπωσιακή ρυθμιστική πληρότητα, ενότητα και συνοχή. Σε επίπεδο δε ακολουθούμενης πολιτικής σε ό,τι αφορά στις σχέσεις με τις εθνικές έννομες τάξεις επιδεικνύει μια αξιοσημείωτη ταυτοφωνία.

Προκύπτει λοιπόν από τα όσα ήδη εκτέθηκαν ότι εθνική και διεθνής αθλητική κοινότητα συγκροτούνται από ένα σύνολο ποικίλων ιδιωτικών οργανισμών και φορέων υπερεθνικού, διεθνικού και εθνικού χαρακτήρα, που είναι εξοπλισμένοι με ευρύτατες ρυθμιστικές και δικαιοδοτικές εξουσίες εθνικού και παγκόσμιου χαρακτήρα. Οι εξουσίες αυτές δεν θέτουν απλώς σε αμφισβήτηση το μοντέλο του νομικού μονισμού, δηλαδή του κρατικού δικαιοπαραγωγικού μονοπωλίου, αλλά διαμορφώνουν ένα σύγχρονο εθνικό και οικουμενικό δίκαιο του αθλητισμού που βρίσκει τη θεμελίωσή του σ'

[21] L. Hinz, The ECtHR's Final Ruling in Semenya v. Switzerland: A Missed Opportunity to Uphold Human Rights in Sports?, European Papers – A Journal on Law and Integration 3/2025, σ. 687 επ. (688).

ένα πρότυπο εθνικού και υπερεθνικού νομικού πλουραλισμού[22]. Με άλλα λόγια, το νομικό αυτό φαινόμενο αναφέρεται σε περίπλοκες και ετερογενείς μορφές ιδιότυπης κανονιστικής εξουσίας και ρύθμισης σχέσεων στο πεδίο του αθλητισμού, όπου οι αθλητικοί κανόνες με προέλευση τοπική (περιφερειακή), εθνική ή υπερεθνική διασταυρώνονται, διαπλέκονται και αλληλοεπηρεάζονται τόσο στο εθνικό όσο και στο παγκόσμιο πεδίο. Έτσι, συνιστούν πλέον νομικούς κανόνες με πλήρη κανονιστική ισχύ και εντάσσονται σε μια δεδομένη ιεραρχική πυραμίδα, που λειτουργεί έξω και πέρα από το κρατικό δίκαιο. Πρόκειται δηλαδή για ένα ιδιόμορφο νομικό φαινόμενο με ιδιαίτερο κανονιστικό φορτίο που στη θεωρία περιγράφεται ως «ένα σύμπαν κανόνων και νόμων»[23], το οποίο συνιστά «ένα κόσμο δικαίου»[24]. Τούτο σημαίνει ότι ο δεσμός ανάμεσα στο κράτος και το δίκαιο παύει να είναι αδιάσπαστος και αδιάρρηκτος, καθώς το κρατικογενές δίκαιο δεν είναι αυτό που ρυθμίζει τα πάντα, αλλά απλά συνιστά ένα είδος του γένους «δίκαιο»[25].

Η γέννηση και η εξελικτική διαμόρφωση του ιδιόμορφου ιδιωτικού αθλητικού κανόνα στην εθνική και τη διεθνή έννομη τάξη και ιδίως η θεμελίωσή του πάνω στο δικαιοπαραγωγικό μοντέλο του νομικού πλουραλισμού, η εν γένει αυτονομία του αθλητικού χώρου και οι πολλαπλοί περιορισμοί που επιβάλλονται πλέον σε αυτή από την ευρωπαϊκή νομολογία, αποτελούν το ειδικότερο αντικείμενο της μελέτης αυτής.

Ι. Ο νομικός πλουραλισμός ως δογματικό θεμέλιο της αυτορρύθμισης του αθλητικού χώρου

1. Ο νομικός πλουραλισμός ως εναλλακτική μορφή κανονιστικότητας και ως υπέρβαση του κρατικού δικαιοπαραγωγικού μοντέλου

Στον αντίποδα της κυρίαρχης νομικής δογματικής περί κρατικού δικαιοπαραγωγικού μονισμού και νομοθετικής μονοφωνίας, ήδη από τα μέσα του 19ου

[22] Χ. Δεληγιάννη-Δημητράκου, Συγκριτικό δίκαιο και νομικός πλουραλισμός, ό.π., σ. 9 έως 11. Βλ. επίσης Γ. Δημητρόπουλο, Παγκόσμιο Διοικητικό Δίκαιο και παγκόσμια δικαιοσύνη. Ο ρόλος της δικαιοκρατικής αρχής στην παγκόσμια έννομη τάξη, 2009, σ. 19 επ.

[23] J.-M. Brohm, Sociologie politique du sport, 1992, σ. 100.

[24] G. Simon, Puissance sportive et ordre juridique étatique, 1990, σ. 1.

[25] F. Latty, La lex sportiva, ό.π., σ. 8, με παραπομπή σε H. Kelsen, Théorie pure de droit, 1962, σ. 420 επ.

αιώνα άρχισε να εξαπλώνεται και να βρίσκει ολοένα και περισσότερους υποστηρικτές η θεωρία της κανονιστικής αυτορρύθμισης και αυτονομίας, δηλαδή της πολυφωνίας και της πολλαπλότητας των πηγών του δικαίου.

Έτσι, ενώ το κρατικό δίκαιο επιδιώκει το κανονιστικό μονοπώλιο και τον αποκλεισμό άλλων πηγών δικαίου, ο νομικός πλουραλισμός έρχεται να τοποθετηθεί στον αντίποδα της θέσης αυτής και να αμφισβητήσει τη μοναδικότητα και τη μονοφωνία του κρατικής προέλευσης δικαίου[26]. Όπως σημειώνεται χαρακτηριστικά, μπορεί τα κράτη να κατέχουν το μονοπώλιο της εξουσίας και τη ρύθμιση του τρόπου άσκησής της σε συγκεκριμένο εδαφικό χώρο[27], ωστόσο δεν διαθέτουν το μονοπώλιο της θέσπισης κανόνων δικαίου[28]. Στον νομικό θετικισμό καταλογίζεται ένα σοβαρό σφάλμα: το γεγονός ότι υιοθέτησε και ακολούθησε μια a priori έννοια του δικαίου, τον κατέστησε υπερβολικά περιοριστικό κατά τον καθορισμό της διαχωριστικής γραμμής ανάμεσα σε κράτος και κοινωνία[29]. Εν ολίγοις, επισημαίνεται ότι πρέπει να απαλλαγούμε από την αρχαϊκή ψευδαίσθηση της ταύτισης του κράτους με τη δικαιοπαραγωγική εξουσία. Το κρατικό δίκαιο, πόσο μάλλον στις δημοκρατικές κοινωνίες, δεν έχει τέτοια αποτελεσματικότητα ώστε να παραμερίζει και να συντρίβει κάθε μορφή κανόνα που προέρχεται από άλλες πηγές[30], οι οποίες έχουν σοβαρό έρεισμα και βαρύνουσα επιρροή στον ευρύτερο κοινωνικό χώρο.

Το δίκαιο συνιστά κοινωνική επιστήμη, αποτελώντας το εργαλείο ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων[31]. Ωστόσο, το γεγονός ότι η κρατική εξουσία παραμένει κυρίαρχη δεν σημαίνει ότι πρέπει να αναγνωρίζεται ως ο μοναδικός ρυθμιστής όλων των κοινωνικών σχέσεων[32]. Ουσιαστικά δηλαδή, η βασική θέση του οικοδομήματος του νομικού πλουραλισμού έγκειται στην αναγνώριση και τη μετάβαση από το αξίωμα ubi societas ibi regulae στο αξίωμα ubi societas ibi jus[33]: την αναγνώριση και υιοθέτηση με άλλα λόγια

---

26 J. Dubois, Le pluralisme juridique: de la cohésion à la cohérence sociale, Cahiers d'anthropologie du droit, 2003, σ. 173 επ. (173).

27 F. Rigaux, Droit public et droit privé dans les relations internationales, 1977, σ. 404.

28 F. Latty, La lex sportiva, ό.π., σ. 7, με περαιτέρω παραπομπές στη θεωρία.

29 R. Ago, Droit positif et droit international, AFDI 1957, σ. 56.

30 F. Rigaux, Le droit au singulier et au pluriel, RIEJ 1982, σ. 54.

31 F. Terré, Introduction générale au droit, 2003, σ. 1.

32 F. Latty, La lex sportiva, ό.π., σ. 9.

33 B. Barraud, Théories du droit et pluralisme juridique, Tome I, Les théories dogmatiques

απλών κανόνων κοινωνικής συμπεριφοράς και την αναγωγή τους σε κανόνες δικαίου.

Με τον όρο «νομικός πλουραλισμός» υποδηλώνεται η λειτουργία περισσότερων έννομων τάξεων στο πλαίσιο μιας κανονιστικής πολυφωνίας στον ίδιο εδαφικό χώρο και οι οποίες συνυπάρχουν με την κρατική[34]. Ο Georges Gurvitch[35] στις αρχές της δεκαετίας του 1930 χρησιμοποίησε για πρώτη φορά τον όρο «νομικός πλουραλισμός» για να χαρακτηρίσει και να υποδηλώσει συνυπάρχουσες έννομες τάξεις στο πλαίσιο μιας κανονιστικής πολλαπλότητας και πολυφωνίας[36] στον ίδιο εδαφικό χώρο[37].

---

du droit et la fragilité du pluralisme juridique, 2016, σ. 41· F. Latty, La lex sportiva, ό.π., σ. 9.

[34] Βλ. σχετ. K. von Benda-Beckmann/B. Turner, Legal pluralism, social theory, and the state, The Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law 2018, σ. 255 επ. (262)· G. Gurvitch, L'expérience juridique et la philosophie pluraliste du droit, 1935, σ. 138· B. Barraud, Théories du droit et pluralisme juridique, ό.π., σ. 47· G. Rocher, Études de sociologie du droit et de l'éthique Guy Rocher, 1996, σ. 110, 119, 145 επ.· J.-G. Belley, Gurvitch et les professionnels de la pensée juridique, Droit et société. Revue internationale de théorie du droit et de sociologie juridique 1986, σ. 353 επ.

[35] Ο Gurvitch δημοσίευσε το 1932 ένα έργο με τίτλο «Le temps présent et l'idée de droit social» (Ο σύγχρονος χρόνος και η ιδέα του κοινωνικού δικαίου). Στο έργο αυτό εμφανίζεται για πρώτη φορά, όχι η ιδέα –που είναι πολύ παλαιότερη– αλλά η ίδια η έννοια του «νομικού πλουραλισμού». Ο συγγραφέας παρουσίαζε μια σύνθεση της σκέψης του Hugo Sinzheimer, του ιδρυτή της σύγχρονης επιστήμης του εργατικού δικαίου, στον οποίο ο Gurvitch αναφέρεται και τον οποίο επικαλείται για να υποστηρίξει την πλουραλιστική αντίληψή του για το δίκαιο. Ο ακρογωνιαίος λίθος της θεωρίας του Sinzheimer βασίζεται στις έννοιες της «κοινωνικής αυτοδιάθεσης» (soziale Selbstbestimmung) και του «αυτόνομου εργατικού δικαίου» (autonomes Arbeitsrecht), έννοιες που εμπεριέχονται συνήθως στο περιεχόμενο του όρου «συλλογική αυτονομία».

[36] Επισημαίνεται πάντως ότι στην έννοια του νομικού πλουραλισμού προστέθηκαν πρόσφατα νέοι όροι, όπως «νομική ποικιλότητα ή ποικιλομορφία», «νομικός κατακερματισμός και πολυκανονιστικότητα ή πολυμορφία», οι οποίοι υπογραμμίζουν διαφορετικές και πολλαπλές πτυχές και διαστάσεις του δικαίου. Μπορούν δε να συνοψιστούν με τον νεολογισμό «πολυπλουραλισμός» ή να χαρακτηριστούν ως «πλουραλιστική στροφή». Αυτές οι περιγραφικές έννοιες θεωρείται ότι συγκροτούν μια νέα νομική πραγματικότητα, μεταβάλλοντας τα νομικά και κοινωνικά δεδομένα, καθώς και την επιστημονική προσέγγιση του δικαίου. Βλ. R. Seinecke, The plural turn: Legal pluralism in historical legal studies, EViR Working Papers 13/2024, σ. 74 επ., διαθέσιμο στο: repositorium.uni-muenster.de/document/miami/402941a0-a65e-4f57-9460-6ce4e0af25fb/evir-working-paper_2024_13_seinecke.pdf, σ. 1 επ. (10).

[37] Βλ. σχετ. K. von Benda-Beckmann/B. Turner, Legal pluralism, social theory, and the state,

Η αυτορρύθμιση, ευαγγελιζόμενη μεγαλύτερη κανονιστική αποδοτικότητα και αποτελεσματικότητα, καθώς επίσης ευελιξία και ταχύτητα στην επίλυση των διαφορών που αναφύονται στο πεδίο εφαρμογής της, άρχισε να αμφισβητεί το κρατικό ρυθμιστικό μονοπώλιο, διεκδικώντας ολοένα και περισσότερη ρυθμιστέα ύλη[38]. Με τα δεδομένα αυτά, ο νομικός πλουραλισμός αναδεικνύεται σε μια σύνθετη έννοια, η οποία χρησιμοποιείται σε διάφορους τομείς προκειμένου να προσεγγιστεί μια ποικιλία θεμάτων[39]. Όπως προκύπτει από την ιστορική εξέλιξή του, ο νομικός πλουραλισμός συνιστά ένα «δίκτυο αλληλοσυνδεόμενων δικαιοπαραγωγικών και δικαιοδοτικών αξιώσεων» στον ίδιο κοινωνικό χώρο και αποτελεί στην πραγματικότητα ένα «πολυεπίπεδο νομικό σύστημα»[40], με διαφορετική κλίμακα σε διάφορα μέρη του κόσμου[41].

Έτσι, με διαρκώς αυξανόμενη και διευρυνόμενη την κοινωνική αποδοχή του, το νέο ρυθμιστικό εναλλακτικό πρότυπο άρχισε να εξαπλώνεται και να διαδίδεται εξελικτικά, επιδιώκοντας άλλοτε με την ανοχή και άλλοτε με την παρότρυνση του ίδιου του κράτους, καθώς το τελευταίο, σε ορισμένες περιπτώσεις, ενθαρρύνει κοινωνικές ομάδες να υπαγάγουν ολοένα και περισσότερους τομείς και πτυχές της κοινωνικής ζωής σε ένα εξωκρατικό θεσμικό πλαίσιο πηγών δικαίου. Στην κατεύθυνση αυτή σημαντικό επίσης ρόλο έχει διαδραματίσει η ανεπάρκεια του κράτους και του δικαίου που αυτό θεσμοθετεί να κατανοήσουν επαρκώς την ιδιαιτερότητα και τις ρυθμιστικές ανάγκες συγκεκριμένων κοινωνικών χώρων και ομάδων, καθώς και την έντονη αναγκαιότητα ταχείας επίλυσης[42] των διαφορών και εν γένει αμφισβητήσεων που αναφύονται στους χώρους αυτούς.

ό.π., σ. 262.

38 Βλ. Θ. Παπαχρίστου/Χ. Βερναδάκη/Γ. Θεοδόση/Ιφ. Καμτσίδου/Κ. Μανωλάκου/Λ. Μήτρου/Β. Παπακωνσταντίνου/Ε. Ρεθυμνιωτάκη/Κ. Στρατηλάτη/Γ. Τασόπουλο, Αυτορρύθμιση (Πρόλογος Γ. Παπαδημητρίου), 2005, σ. 7 επ.

39 Βλ. σχετ. E. Conte, Legal Pluralism from History to Theory and Back: Otto von Gierke, Santi Romano, and Francesco Calasso on Medieval Institutions, Law and History Review 2/2024, σ. 169-180, με περαιτέρω παραπομπές στη θεωρία, διαθέσιμο στο: doi.org/10.1017/S0738248023000159.

40 Βλ. και H.-M. Osofsky, Climate Change Litigation as Pluralist Legal Dialogue?, Stanford Journal of International Law 2007, σ. 181 επ.

41 E. Moustaira, Explicit-Implicit Legal Pluralism, ό.π., σ. 5.

42 Με αφορμή τη Lex Mercatoria βλ. γενικότερες διαπιστώσεις Ε. Περάκη/Ν. Ρόκα, Εισαγωγή στο εμπορικό δίκαιο, 2011, σ. 89 επ.

Τούτο σημαίνει ότι παράλληλα με τους παραδοσιακούς κρατικούς μηχανισμούς άρχισε να γίνεται δεκτό ότι υφίστανται και λειτουργούν πλέον αυτόνομοι μηχανισμοί παραγωγής και εφαρμογής κανόνων που διέπουν ζητήματα, που αφορούν σε συγκεκριμένες κοινωνικές ομάδες μέσα στα όρια της εδαφικής κυριαρχίας και των διεθνών σχέσεων του κράτους, αλλά χωρίς να προέρχονται από αυτό. Με άλλα λόγια, ο νομικός πλουραλισμός συνιστά μια μορφή «κανονιστικής χειραφέτησης» που δεν επιδιώκει πάντοτε την παντελή έξωση του κρατικού δικαίου, αλλά την αναγνώρισή του ως μιας παράλληλης μορφής κανονιστικότητας και αυτόνομης ρύθμισης και ως μιας έννομης τάξης που συνυπάρχει και λειτουργεί σε συγκεκριμένο τομέα παράλληλα με την κρατική. Η κρατική δηλαδή εξουσία ούτε εξοβελίζεται από το κανονιστικό και δικαιοδοτικό πεδίο ούτε χάνει τον κεντρικό και κυρίαρχο ρόλο της. Απλώς υποκαθίσταται σε ορισμένους τομείς από μορφές ιδιότυπης «ιδιωτικής εξουσίας», που διεκδικούν την αυτόνομη κανονιστική και δικαιοδοτική ρύθμιση συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων. Τούτο σημαίνει ότι και οι κανόνες αυτορρύθμισης από ποιοτική άποψη είναι κανόνες εξουσιαστικού περιεχομένου και υφής[43], με τη μόνη διαφορά ότι προέρχονται από κέντρα και φορείς που είναι ιδιώτες και δεν ανήκουν στον κρατικό οργανωτικό κορμό.

Προκύπτει λοιπόν από τα ήδη εκτεθέντα ότι ο νομικός πλουραλισμός αλλάζει καθοριστικά τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε το δίκαιο[44]. Αντιμάχεται το συγκεντρωτικό κανονιστικό μοντέλο, που μοναδική πηγή έχει τα εντεταλμένα όργανα του κράτους, υπογραμμίζοντας την ύπαρξη μιας πλειάδας αυτόνομων και αυτορρυθμιζόμενων, έστω και μερικώς σε ορισμένες περιπτώσεις, κοινωνικών τομέων, στους οποίους επίσης παράγεται δίκαιο[45] αυτοποιητικά και έξω από οιαδήποτε κρατική επιρροή. Με τον τρόπο αυτό το κανονιστικό φαινόμενο με βάση τις πηγές του διχοτομείται[46] σε κρατικογενές και αυτορρυθμιζόμενο και παύει να αποτελεί συνώνυμο του κράτους, αφού ως

---

43 Βλ. και Θ. Παπαχρίστου, «Πόσο αντέχει η αυτορρύθμιση», στο: Θ. Παπαχρίστου/Χ. Βερναδάκης/Γ. Θεοδόσης/Ι. Καμτσίδου/Κ. Μανωλάκου/Λ. Μήτρου/Β. Παπακωνσταντίνου/Ε. Ρεθυμνιωτάκη/Κ. Στρατηλάτης/Γ. Τασόπουλος, ό.π., σ. 20.

44 A. Griffiths, "Legal Pluralism", στο: R. Banakar/M. Travers (eds.), An Introduction to Law and Social Theory, 2002, σ. 289 επ. (292).

45 J. Griffith, What is legal pluralism?, Journal of Legal Pluralism and Unofficial Law 1986, σ. 1 επ.

46 B. Dupret, La nature plurale du droit, Cahiers d'anthropologie du droit, 2003, σ. 81 (82).

δίκαιο δεν νοείται μόνο το κρατικογενές θετικό δίκαιο. Κοντολογίς πρόκειται για αποκρατικοποιημένο δίκαιο, καθόσον συγκεκριμένοι κοινωνικοί χώροι και φορείς θεσπίζουν αυτοποιητικά και εφαρμόζουν ένα «δικό τους δίκαιο».

2. Η γέννηση και η εξέλιξη του νομικού πλουραλισμού

Α. Οι πρόδρομες θεωρίες

Οι πλουραλιστικές θεωρητικές προσεγγίσεις των πηγών του δικαίου εμφανίζονται ήδη από το δεύτερο ήμισυ του 19ου αιώνα. Εντοπίζονται κυρίως στη γερμανική θεωρία με εκφραστές τους Georg Beseler και Otto von Gierke και λίγο αργότερα τον Hugo Preuss, που εναντιώθηκαν στον πολιτικό αυταρχισμό, το κρατικό κανονιστικό μονοπώλιο[47] (που χαρακτηριζόταν και ως «νομικός απολυταρχισμός»), τη θεωρία περί «κράτους» του Hegel και τις βασικές θέσεις του ρωμαϊκού δικαίου ως κυρίαρχης και κατευθυντήριας νομικής αντίληψης. Πρόκειται για προσεγγίσεις που ξεκινούν από τη διαφορετική θεώρηση των κοινωνικών συμφερόντων και ειδικότερα του ρόλου των οργανωμένων σωματείων, ενώσεων και λοιπών ιδιωτικών φορέων, που λειτουργούν απέναντι στο κράτος. Απαρχή της προσέγγισης αυτής αποτέλεσαν οι απόψεις του Gierke σχετικά με τη λειτουργία των νομικών αυτών οντοτήτων ως συστατικών στοιχείων της κοινωνίας και της πολιτικής[48]. Οι απόψεις αυτές, οι οποίες εκφράστηκαν στις μελέτες του για το «πολυμορφικό» δίκαιο περί συνεταιρισμών (Genossenschaften)[49] είχαν ως ερέθισμα την αντίδραση στο αυταρχικό κράτος της εποχής με σκοπό την επαναφορά και τη λειτουργία μέσα στους κόλπους του της αστικής κοινωνίας[50]. Οι κύριες θέσεις και η κριτική του στις υπάρχουσες θεωρίες ως προς τις πηγές του δικαίου εστιάζονται στο ζήτημα

---

47 P. Grossi, "Juristischer Absolutismus und Privatrecht im 19. Jahrhundert", στο: Juristischetheoriebildung und rechtliche Einheit, Beiträge zu einem rechtshistorischen Seminar in Stockholm im September 1992, σ. 37 επ. (39)· K. von Benda-Beckmann/B. Turner, Legal pluralism, social theory, and the state, ό.π., σ. 261 επ.

48 E. Berger, Korporatismus und Pluralismus in Theorie und Praxis, 2003, σ. 8.

49 U. Coiquaud/M. Coutu, Pluralisme des Normes/pluralisme juridique, διαθέσιμο στο: TeseoPress.com/dictionnaire/chapter/pluralisme-des-normespluralisme-juridique· M. Dreyer, German roots of the theory of pluralism, Constitutional Political Economy 4/1993, σ. 7 επ.· V. M. Muniz-Fraticelli, The Structure of Pluralism, 2014, σ. 63.

50 O. von Gierke, Das deutsche Genossenschaftsrecht, Bd. 1, 1954, σ. 654. Για την παραπομπή βλ. E. Berger, Korporatismus und Pluralismus, ό.π., σ. 8.

της κυριαρχίας. Ο Gierke περιορίζει την έννοια και την έκταση της κρατικής κυριαρχίας, θεωρώντας ότι οι κοινωνικές οργανώσεις όχι μόνο υπάρχουν ως ανεξάρτητες και αυθύπαρκτες νομικές προσωπικότητες, αλλά λειτουργούν και ως ανεξάρτητα νομικά και δικαιοπαραγωγικά μεγέθη. Οι οργανώσεις αυτές δεν θα πρέπει να εκλαμβάνονται πλέον ως απλά «πλάσματα» του κράτους που διαθέτουν εξουσία δανεική και προερχόμενη από αυτό. Αντιθέτως, πρέπει να αναγνωρίζονται ως φορείς με πρωτογενή και αυθύπαρκτη εξουσία, όπως η κρατική, και η οποία θα πρέπει πλέον να αναγνωρίζεται ως τέτοια[51], στο πλαίσιο μιας ευρείας, ουσιαστικής και περιεκτικής κρατικής ενότητας, στην οποία εγκολπώνονται και συνενώνονται παράλληλα η ενεργός αστική ελευθερία και η αυτορρύθμιση[52].

Αξιοσημείωτο είναι ότι οι απόψεις του Gierke έτυχαν ιδιαίτερης υποδοχής και άσκησαν έντονη επιρροή στην αγγλοσαξονική νομική σκέψη[53]. Ριζοσπάστες πλουραλιστές, όπως ο Harold Laski, προχώρησαν ακόμη περισσότερο, θεωρώντας ότι κράτος και κοινωνία συνιστούν απλώς ένα ενιαίο πεδίο συμφερόντων. Έτσι, το κράτος δεν πρέπει να εκλαμβάνεται ως υπερκείμενη και ανώτερη, αλλά ως ισόκυρη και ισοδύναμη οργάνωση, που αποτελεί μία από τις πολλές στις οποίες ανήκει το άτομο[54]. Συνεπώς, το κράτος δεν αποτελεί τον μοναδικό θεσμό κυριαρχίας και καταναγκασμού[55].

Ως πολύ σημαντική θεωρείται και η συμβολή του αυστριακού στοχαστή Eugen Ehrlich, που πρώτος στα Θεμέλια της Κοινωνιολογίας του Δικαίου (1913) προσέφερε μια συνολική θεωρητική αντίληψη για το φαινόμενο του πλουραλισμού των πηγών του δικαίου, η οποία δομήθηκε προπάντων πάνω στη διάκριση μεταξύ του κρατικού και του εξωκρατικού δικαίου[56]. Ο Ehrlich, αντιδρώντας στην ιδεολογία του κρατικοκεντρικού δικαίου, εστιάζει το

---

51 R.-Chr. van Ooyen, Hans Kelsen und die offene Gesellschaft, 2010, σ. 23.

52 O. von Gierke, Das deutsche Genossenschaftsrecht, ό.π., σ. 654.

53 Idem, Political Theories of the Middle Age, 1900. Βλ. τις πολύ ενδιαφέρουσες σκέψεις και διαπιστώσεις που διατυπώνονται στην εκτενή εισαγωγή από τον μεταφραστή της μελέτης αυτής στην αγγλική γλώσσα F.-W. Maitland, σ. vii επ. Βλ. επίσης, M. Dreyer, German roots of the theory of pluralism, ό.π., σ. 7 επ.· V. M. Muniz-Fraticelli, The Structure of Pluralism, ό.π., σ. 63· U. Coiquaud/M. Coutu, Pluralisme des Normes/pluralisme juridique, ό.π.

54 H. Laski, Studies in the Problem of Sovereignty, 1917, σ. 11.

55 Ibidem, σ. 12.

56 B. Dupret, Legal Pluralism, Plurality of Laws, and Legal Practices: Theories, Critiques, and Praxiological Re-specification, European Journal of Legal Studies, 2007, σ. 1 επ. (3).

ενδιαφέρον του στο «ζωντανό δίκαιο» (lebendes Recht), το οποίο δεν μπορεί να περιοριστεί σε τυπικούς κανόνες (κωδικοποιημένους ή μη) του κρατικού δικαίου. Θεωρεί ότι το δίκαιο είναι θεμελιωδώς ένα ζήτημα κοινωνικής τάξης που βρίσκεται, αναδύεται και παράγεται παντού[57]. Πιο συγκεκριμένα υποστήριξε ότι ιδιαίτερη σημασία πρέπει να αποδοθεί στο γεγονός ότι η κοινωνική ζωή διέπεται από κανόνες, που σύμφωνα με την άποψή του απορρέουν από τους εσωτερικούς και εξωτερικούς κανόνες των πολλαπλών και όλων των ειδών κοινωνικών «ενώσεων». Ως τέτοιου είδους ενώσεις (συμπεριλαμβανομένου και του κράτους) νοούνται αυτές που συνθέτουν τον κοινωνικό ιστό, όπως είναι τα συνδικάτα, οι εκκλησίες και οι θρησκευτικές ομάδες, τα πολιτικά κόμματα και κινήματα κ.λπ. Τέλος, σημειώνει ότι οι αυτόνομοι οργανωτικοί κανόνες που αναδύονται με τον τρόπο αυτό και ρυθμίζουν ειδικούς κοινωνικούς τομείς σχέσεων μπορεί να είναι πολύ πιο αποτελεσματικοί, αφού σε περίπτωση παράβασής τους οι επιβαλλόμενες κυρώσεις μπορεί να είναι πολύ πιο αυστηρές, όπως λ.χ. η απομάκρυνση ενός μέλους από την ομάδα[58].

Με βασική αντίληψη και θέση ότι το δίκαιο πρέπει να παράγεται και ανεξάρτητα από το κράτος, προτείνει αυτό που αποκαλεί «επιστημονική έννοια του δικαίου», η οποία νοηματοδοτείται από τους κανόνες κοινωνικής συμπεριφοράς. Προσθέτως, διακηρύσσει ότι δεν συνιστά ουσιώδες στοιχείο του δικαίου ούτε το ότι προέρχεται από το κράτος ούτε το γεγονός ότι το κρατικό δίκαιο αποτελεί το θεμέλιο των αποφάσεων των δικαστηρίων, αλλά ούτε και η διαπίστωση ότι το δίκαιο αυτό αποτελεί τη μοναδική βάση του νομικού καταναγκασμού. Με άλλα λόγια το δίκαιο απλώς πρέπει να θεωρείται ως συνώνυμη έννοια με την κανονιστικότητα[59].

Β. Η βασική πλουραλιστική θεωρία του Santi Romano ως κύριου εκφραστή της ιταλικής σχολής και η καθοριστική απήχησή της στη νομική θεωρία

Γενικότερη είναι η πεποίθηση ότι την καθοριστικότερη ίσως συμβολή στη

---

[57] Ibidem, σ. 3, με παραπομπή στο: E. Ehrlich, Fundamental Principles of the Sociology of Law, (transl. W. Moll), σ. 25. Βλ. επίσης G. Teubner, "Global Bukowina", ό.π., 1997, σ. 7.

[58] U. Coiquaud/M. Coutu, Pluralisme des Normes/pluralisme juridique, ό.π.

[59] B. Dupret, Legal Pluralism, ό.π., σ. 3, με παραπομπή στο: E. Ehrlich, Fundamental Principles of the Sociology of Law, ό.π., σ. 24.

συστηματική διδασκαλία της πολλαπλότητας των πηγών του δικαίου και ειδικότερα στην αυτορρύθμιση του αθλητικού χώρου έχει να επιδείξει η ιταλική σχολή με βασικό εκπρόσωπο τον Santi Romano. Ο Romano θεωρείται ο κύριος θεμελιωτής της νομικής θεσμοκρατίας (institutionnalisme)[60] και της πληθώρας των έννομων τάξεων με μεγάλη απήχηση, όχι μόνο στην ιταλική, αλλά και στην ευρωπαϊκή εν γένει νομική θεωρία[61].

Οι θέσεις του διατυπώθηκαν στην εξαιρετική βασική του πραγματεία "L'Ordinamento giuridico", που φέρει ημερομηνία δημοσίευσης 1917-1918[62] και αξιολογείται ως μελέτη που προσεγγίζει το ζήτημα περισσότερο από τη σκοπιά της γενικής θεωρίας του δικαίου παρά από αυτή της κοινωνιολογίας του δικαίου[63]. Αποτελεί δε την αντίδραση στην κρατούσα μονιστική θεωρία, που αναγνώριζε στο κράτος το κανονιστικό και δικαιοπαραγωγικό μονοπώλιο. Όπως δε σημειώνεται, αποτελεί μια προσέγγιση εμπνευσμένη και επηρεασμένη βαθύτατα από τη διδασκαλία και το γενικότερο έργο του M. Hauriou[64].

Πιο συγκεκριμένα, η αφετηρία του προβληματισμού του Romano είναι η κρίση του κράτους. Η έννοια του κράτους ως μορφής μιας αφηρημένης πραγματικότητας είχε αρχίσει να κλονίζεται βαθύτατα από τις κοινωνικές και

---

60 G. Rocher, Études de sociologie du droit, ό.π., σ. 27 επ.· P. Alvazzi del Frate, L'institutionnalisme juridique dans la doctrine italienne du XXe siècle: considérations sur l'institutionnalisme de Santi Romano, Revue d'histoire des facultés de droit et de la culture juridique, du monde des juristes et du livre juridique, SHFD/Librairie générale de droit et de jurisprudence 2012, σ. 389 επ. (389).

61 Βλ. C. Iannello, Questionnaire du Pr. Iannello, Journal du Droit Administratif (JDA) en ligne 2017, διαθέσιμο στο: journal-du-droit-administratif.fr/?p=1698.

62 S. Romano, Ordinamento giuridico, Annali delle Università Toscane, 1917, 1918 et Pise 1919, 2ème édition, 1945. Βλ. και γαλλική μετάφραση από L. François/P. Gothot, L'ordre juridique, 1975, με πρόλογο του Φ. Φραντσεσκάκη. Βλ. σχετικά L. Silance, Lex Sportiva, Le sport et le droit civil, 2001, σ. 23 υποσημ. 36.

63 G. Rocher, Études de sociologie du droit, ό.π., σ. 27 επ.

64 L. Silance, Lex Sportiva, ό.π., σ. 23, με παραπομπή στην υποσημ. 37, στο: M. Hauriou, Principes de droit public, 2ème édition, 1916· Théorie de l'institution et de la fondation, 1925· Précis de droit constitutionnel, 1929. Βλ. επίσης G. Rocher, Études de sociologie du droit, ό.π., σ. 27 επ.· P. Alvazzi del Frate, L'institutionnalisme juridique, ό.π., σ. 392, με παραπομπή σε É. Millard, «Sur les théories italiennes de l'institution», στο: Contrat ou institution: un enjeu de société, dirigé par B. Basdevant et M. Bouvier, 2004, σ. 34· Cf. J. Moret-Bailly, La théorie pluraliste de Romano à l'épreuve des déontologies, Droits no 32, 2000, σ. 170-182.

οικονομικές αλλαγές των αρχών του 20ού αιώνα. Η κρίση στους κόλπους του συνιστά για τον Romano μια κρίση και της νομικής επιστήμης και ειδικότερα του δημόσιου δικαίου, που αδυνατεί να προσφέρει ένα μοντέλο ικανό να επιτρέψει στο κράτος να προσαρμοστεί στις εκάστοτε κοινωνικές μεταβολές και τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς.

Έτσι, όταν η κυρίαρχη άποψη στο δημόσιο δίκαιο φάνηκε να ανεγείρει και να ορθώνει ένα αδιαπέραστο τείχος που χωρίζει το δίκαιο αυτό αφενός και τη μελέτη των κοινωνικών γεγονότων αφετέρου, ο Romano προτείνει την υπέρβαση αυτής της αδυναμίας με τη διαμόρφωση και την υιοθέτηση μιας ανανεωμένης νομικής θεωρίας του κράτους που θα ήταν ικανή να ενσωματώσει και το κοινωνικό γεγονός[65].

Η σκέψη του Romano είναι επομένως βασισμένη σε μια σύλληψη του νομικού πλουραλισμού, που αρνείται το κανονιστικό μονοπώλιο του κράτους, το οποίο αποτελούσε χαρακτηριστικό της νομικής δογματικής του 19ου αιώνα[66]. Ο νομικός πλουραλισμός γίνεται πλουραλισμός των έννομων τάξεων κατά τον Romano[67]. Ενάντια στον νορματιβισμό του Kelsen και του Duguit, ο Romano ισχυρίζεται ότι το δίκαιο δεν μπορεί να ταυτισθεί με τον κανόνα. Η έννομη τάξη και ο θεσμός θεωρούνται από τον Romano ως συνώνυμα, ενώ οργάνωση, δομή και ενότητα της κοινωνικής ομάδας αντιπροσωπεύουν τους όρους και τις λέξεις-κλειδιά για να καθορίσουν την ύπαρξη του θεσμού. Ο Romano θεωρείται ο αντι-Kelsen επειδή πιστεύει ότι το δίκαιο δεν είναι κανόνες, αλλά υπερβαίνει το άθροισμα των κανόνων και την πυραμιδωτή δομή τους, καθώς περιέχει πολλά περισσότερα πράγματα. Θεσμό συνιστά, σύμφωνα με τον Romano, κάθε κοινωνική οντότητα ή ομάδα.

---

65 D. Soldini, Santi Romano, penseur pluraliste et étatiste, Jus politicum 14, Juin 2015, σ. 1 επ. (7).

66 P. Alvazzi del Frate, L'institutionnalisme juridique, ό.π., σ. 393, με παραπομπή σε N. Bobbio, "Teoria e ideologia nella dottrina di Santi Romano", στο: P. Biscaretti di Ruffia (dir.), Le dottrine giuridiche di oggi e l'insegnamento di Santi Romano, 1977, σ. 25 επ. (25).

67 P. Alvazzi del Frate, L'institutionnalisme juridique, ό.π., σ. 393, με παραπομπή στο: A.-E. Cammarata, Il concetto di diritto e la pluralità degli ordinamenti giuridici, 1926· M.-S. Giannini, "Sulla pluralità degli ordinamenti giuridici", στο: Atti del XIV Congresso internazionale di sociologia, Rome, IV, 1950· G. Capograssi, "Note sulla molteplicità degli ordinamenti giuridici", στο: Opere IV, 1959, σ. 181· W. Cesarini Sforza, "Ordinamenti giuridici (Pluralità degli)", Novissimo Digesto Italiano, XII, 1965, σ. 1 επ.· F. Modugno, "Pluralità degli ordinamenti", Enciclopedia del diritto XXXIII, 1985.

Κάθε κοινωνική ομάδα αποτελεί επίσης και φορέα δικαίου. Κατά την άποψή του, το δίκαιο γεννιέται όχι με τη θέσπιση του κανόνα δικαίου, αλλά σ' ένα προγενέστερο χρόνο που ταυτίζεται με την ίδρυση της κοινωνικής οργάνωσης και την παγίωση της κοινωνικής εκείνης πραγματικότητας, που προκαλεί την ανάγκη του κανόνα δικαίου και οδηγεί στην έκδοσή του[68]. Ο κανόνας δικαίου δεν αποτελεί τίποτε άλλο από την έκφραση της κοινωνικής υπόστασης και της συνείδησης δικαίου του οργανισμού που προκαλεί την έκδοσή του, οπότε η έννομη τάξη ταυτίζεται οντολογικά με τον συγκεκριμένο οργανισμό. Επομένως, εντός των ορίων της εδαφικής κυριαρχίας ενός κράτους δεν υπάρχει μόνο η κρατική έννομη τάξη, αλλά μπορεί να υπάρχουν και να λειτουργούν παράλληλα και άλλες. Προϋπόθεση βέβαια προς τούτο είναι η παράλληλη αυτή μη κρατική έννομη τάξη να πηγάζει από κοινωνική ομάδα, η οποία διαθέτει τέτοια κοινωνικά ερείσματα και τέτοια ισχύ και εξουσία επιβολής, ώστε το κανονιστικό σύστημα που εισάγει να νομιμοποιείται και να γίνεται αποδεκτό τόσο από τα μέλη της όσο και από την κρατική έννομη τάξη[69].

Αναμφίβολα, για τον Romano η κρατική συνιστά την πιο σημαντική έννομη τάξη, ωστόσο, υπάρχει πληθώρα και άλλων παράλληλων, όπως είναι οι οικογένειες, η Εκκλησία, οι δήμοι, οι ενώσεις, τα συνδικάτα κ.λπ. Σημειώνεται πάντως ότι την πιο σημαντική δυσκολία για την πλήρη κατανόηση του συγκεκριμένου φαινομένου, όπως το περιγράφει ο Romano, συνιστά η χρήση μιας πληθώρας όρων προκειμένου να προσδιορίσουν και να χαρακτηρίσουν τις ίδιες πραγματικές σχέσεις και καταστάσεις. Έτσι, προς αποφυγή παρερμηνειών και συγχύσεων σημειώνεται συναφώς ότι υπάρχει ορισμένη ασάφεια στη χρήση των βασικών όρων που χρησιμοποιούνται στο έργο του Romano[70]. Διαπιστώνεται όμως συμπερασματικώς ότι οι όροι «θεσμός», «έννομη τάξη», «κοινωνική ομάδα» και «αντικειμενικό δίκαιο» χρησιμοποιούνται αδιακρίτως ως συνώνυμοι[71].

---

68 Ph. Francescakis, «Préface» à S. Romano, L'ordre juridique, ό.π., σ. VIII.

69 Βλ. και Α. Μαλάτο, Παραδόσεις αθλητικού δικαίου, ό.π., σ. 70.

70 Βλ. πρόλογο του P. Mayer που επιμελήθηκε και προλογίζει την ανατύπωση του έργου του S. Romano L'ordre juridique το 2002. (P. Mayer, «Préface» à S. Romano, L'ordre juridique, réimpr., 2ème édition, trad. par L. François et P. Gothot, 1975 (réimpression présentée par P. Mayer, 2002).

71 P. Mayer, «Préface», ό.π., σ. 4. Βλ. και P. Alvazzi del Frate, L'institutionnalisme juridique, ό.π., σ. 394.

Ο Romano αποδεικνύεται υποστηρικτής μιας επιστήμης του δικαίου, ικανής να επηρεάσει την πραγματικότητα και όχι να περιορίζεται στον ρόλο του θεατή, που απλώς την παρατηρεί. Τον απασχολεί ιδιαίτερα η προοπτική και η διαμόρφωση των θεωρητικών βάσεων για τα μελλοντικά νομικά και πολιτικά οικοδομήματα. Η θεσμική δικαιοπαραγωγική λειτουργία που μπορεί να υπάρχει επίσης έξω και πέρα από το κράτος θεωρείται ότι συνιστά αδιαμφισβήτητα και το σημαντικότερο πλεονέκτημα του νομικού πλουραλισμού[72]. Προσθέτως δε, ότι η ανωτέρω διάκριση μεταξύ κρατικής και λοιπών έννομων τάξεων, η οποία έρχεται σε αντίθεση με την ιταλική θεωρητική παράδοση, παραδόξως επιτρέπει στον Romano να «σώσει» την ιδέα του κράτους. Δεν είναι το δίκαιο ή η παραγωγή του που θα αποτελεί το κρίσιμο κριτήριο που καθορίζει ή χαρακτηρίζει την έννοια του κράτους. Αυτό που κυριολεκτικά καθορίζει το κράτος και το διαχωρίζει εννοιολογικά από τις παράλληλες έννομες τάξεις είναι η απόλυτη και ηγεμονική κυριαρχία του, που απορρέει από την πολιτική του ηγεμονία. Με την αναγνώριση στο κράτος μιας ολότητας και μιας απόλυτης κυριαρχίας, στοιχεία που είναι βασικά συστατικά της ύπαρξής του και τα οποία απουσιάζουν από τα λοιπά μη κρατικά θεσμικά όργανα, αναγνωρίζεται ταυτόχρονα η επέκταση της ηγεμονίας και στις λοιπές έννομες τάξεις, που λειτουργούν στα όρια της κρατικής εδαφικής κυριαρχίας με πρωτοβουλία εξωκρατικών θεσμών[73]. Έτσι, ο εννοιολογικός διαχωρισμός δικαίου και κράτους και η ενσωμάτωση των παράλληλων εννόμων τάξεων συνιστούν το πρόσφορο μοντέλο λειτουργίας και εξέλιξης του σύγχρονου κράτους. Με άλλα λόγια ο νομικός πλουραλισμός για τον Romano είναι πλουραλισμός των έννομων τάξεων[74]. Υπό την έννοια αυτή, διαπιστώνεται ότι η κύρια διδασκαλία του αποτυπώνεται σε δύο βασικές αντιρρήσεις: αρνείται και εναντιώνεται τόσο στη νορματιβιστική και πυραμιδωτή κελσιανή προσέγγιση του δικαίου όσο και στη μονιστική και κρατιστική θεωρία περί έννομης τάξης[75].

---

72 Βλ. σχετ. R. Libchaber, L'ordre juridique et le discours du droit. Essai sur les limites de la connaissance du droit, 2014, σ. 92· D. Soldini, Santi Romano, ό.π., σ. 17.

73 D. Soldini, Santi Romano, ό.π., σ. 18, με παραπομπή στο: G. Falcon, Gli "scritti minori" di Santi Romano, Rivista trimestriale di Diritto pubblico 1976, σ. 674.

74 P. Alvazzi del Frate, L'institutionnalisme juridique, ό.π., σ. 394.

75 Ibidem, σ. 393, με παραπομπή σε N. Bobbio, "Teoria e ideologia nella dottrina di Santi Romano", ό.π., σ. 25-43 (25).

Οι πρωτοποριακές πάντως ανωτέρω θέσεις δεν απέφυγαν την κριτική από μερίδα της θεωρίας. Καταλογίζεται καταρχάς ότι είναι πολύ δύσκολο να κατανοηθεί αν το δίκαιο πρέπει να θεωρείται ότι προϋπάρχει του θεσμού ή αντιθέτως αν ο τελευταίος είναι αυτός που παράγει το δίκαιο. Σημειώνεται δε προσθέτως ότι οι ισχυρισμοί του Romano, σύμφωνα με τους οποίους το δίκαιο δημιουργεί τον θεσμό και τον διατηρεί στη ζωή[76] και ότι δεν υπάρχει δίκαιο πριν ή έξω από τον θεσμό[77], φαίνεται να βρίσκονται σε αντίφαση. Τούτο δε διότι παραμένει ασαφές αν τελικά το δίκαιο προηγείται ή έπεται του θεσμού. Ως προς το σημείο αυτό οι βασικές σκέψεις του Romano, που συνάγονται από το συνολικό έργο του, μπορούν να συμπυκνωθούν και να αποτυπωθούν μέσω δύο βασικών τελικών συμπερασμάτων: α) η έννομη τάξη είναι το κοινωνικό σώμα που διαθέτει οργάνωση και ότι αυτή η οργάνωση είναι από μόνη της ένα φαινόμενο νομικής φύσης και β) ο όρος «έννομη τάξη» ανήκει στο αυστηρό πεδίο της νομικής γλώσσας, ενώ ο όρος «θεσμός» αναφέρεται επίσης στον χώρο της κοινωνιολογίας και της πολιτικής[78].

Συνεχιστής της διδασκαλίας του Santi Romano υπήρξε ο μαθητής του Massimo Severo Giannini, ο οποίος όχι μόνο συνέβαλε στην περαιτέρω ενίσχυση της θεσμικής θεωρίας και της πληθώρας των έννομων τάξεων, αλλά κατάφερε κυρίως να χειραφετήσει την ιταλική νομική κουλτούρα από τον νομικό θετικισμό και το επακόλουθό του: δηλαδή τον φορμαλισμό. Συνέδεσε το δίκαιο με ιστορικούς και κοινωνικούς παράγοντες, υποστηρίζοντας ότι στην ερμηνεία των κανόνων δεν πρέπει να χρησιμοποιούμε μόνο δεδομένα από το θετικό δίκαιο, αλλά να δίνουμε χώρο και στην πραγματικότητα, στη ζωή, και στις κοινωνικές πτυχές και διαστάσεις των ρυθμιζόμενων σχέσεων. Οι προσεγγίσεις του αυτές όχι μόνο ενίσχυσαν τη θεωρία της πολλαπλότητας των εννόμων τάξεων, αλλά επηρέασαν και κατέστησαν δυνατή την επανεξέταση της ίδιας της επιστήμης του διοικητικού δικαίου[79].

Προκειμένου να θεμελιώσει την ύπαρξη και τη λειτουργία της αθλητικής έννομης τάξης ο Giannini κάνει σαφώς λόγο για συνύπαρξη και συμβίωση

---

76 S. Romano, L'ordre juridique, ό.π., σ. 31.

77 Ibidem, σ. 37.

78 Βλ. εκτενή αναφορά στις κριτικές παρατηρήσεις από P. Alvazzi del Frate, L'institutionnalisme juridique, ό.π., σ. 394.

79 Βλ. C. Iannello, Questionnaire du Pr. Iannello, ό.π.

κρατικής και αθλητικής έννομης τάξης. Ειδικότερα, σύμφωνα με την άποψή του, η παγκόσμια αθλητική κοινότητα διαθέτει μια ιδιαίτερη έννομη τάξη με πλήρη αυτονομία, νομική ισχύ και αυθεντικότητα, η οποία στα γεωγραφικά όρια κυριαρχίας της λειτουργεί συχνά ανταγωνιστικά απέναντι στις κρατικές έννομες τάξεις. Συναφώς δε, υποστηρίζει ότι αθλητισμός και αθλητική κοινότητα συνιστούν τη μοναδική περίπτωση γέννησης και διαμόρφωσης μιας αυθύπαρκτης, πολυεπίπεδης και περίπλοκης έννομης τάξης στη σύγχρονη εποχή[80]. Έτσι, η οργανωμένη αθλητική δραστηριότητα συνιστά ένα ξεχωριστό παράδειγμα ολοκληρωμένης έννομης τάξης που εισέρχεται στον κόσμο του δικαίου, προερχόμενη από μια ιδιόμορφη κοινωνική πραγματικότητα[81].

Σημαντική για τη θεμελίωση της αυτονομίας της αθλητικής έννομης τάξης θεωρείται επίσης η συμβολή του Widar Cesarini Sforza. Στην προσπάθεια αναγνώρισης και αποδοχής του συγκεκριμένου αυτοποιητικού νομικού φαινομένου από το κράτος και την ευρύτερη νομική κοινότητα, ο Sforza επιστρατεύει τις πλουραλιστικές θέσεις του ρωμαϊκού δικαίου προκειμένου να τις εφαρμόσει τόσο σε εθνικό όσο και σε υπερεθνικό επίπεδο, όπου με τα επίσημα νομικά συστήματα θεωρεί ότι μπορούν να συνυπάρχουν ιδιαίτερες και ήσσονος σημασίας έννομες τάξεις. Θα πρέπει βέβαια να διευκρινισθεί ότι η άποψη αυτή δεν αρνείται ότι στην πραγματικότητα τον κυρίαρχο ρόλο στη νομική ζωή τον έχει το κράτος. Υπογραμμίζει όμως ότι αυτή η υπεροχή δεν αποκλείει, κατ᾽ ανάγκη, την παράλληλη ύπαρξη και άλλων νομικών συστημάτων, που εμπεριέχουν ιδιαίτερης φύσης και προέλευσης νομικούς κανόνες. Η κρατική υπεροχή δεν συνίσταται στην άρνηση των άλλων πιθανών πηγών δικαίου, αλλά στο ότι το κράτος είναι ο φορέας που εφαρμόζει το μεγαλύτερο, το σημαντικότερο και το πλέον καθοριστικό μέρος του δικαίου[82].

Σύμφωνα με τον Sforza «η ενότητα του δικαίου» συνίσταται και αναφέ-

---

80 Βλ. J. Adolphsen, "Eine Lex sportiva für den internationalen Sport?", στο: Jahrbuch der Jungen Zivilrechtswissenschaftler, 2003, σ. 281 επ., με παραπομπή σε M. S. Giannini, Riv. Dir. Sport. 1949, 10, 17.

81 B. Mazzini, Responsabilità disciplinare dei dirigenti delle società di calcio e diritto societario, Rivista di Diritto ed Economia dello Sport 2006/2007, σ. 8· Α. Μαλάτος, Παραδόσεις αθλητικού δικαίου, ό.π., σ. 69· P. Alvazzi del Frate, L'institutionnalisme juridique, ό.π., σ. 393 με παραπομπή σε M.-S. Giannini, "Sulla pluralità degli ordinamenti giuridici", ό.π.

82 W. Cesarini Sforza, Il diritto dei privati, 1963, σ. 15. Βλ. και B. Mazzini, Responsabilità disciplinare dei dirigenti delle società di calcio, ό.π., σ. 8 επ.

ρεται μόνο στην κυριαρχία που έχει το κράτος στην εφαρμογή των κανόνων, ενώ η πολλαπλότητα των συστημάτων είναι βασισμένη στον αυθορμητισμό που δημιουργεί τη νομική συνείδηση[83].

Τέλος, κατά την άποψη αυτή, το δικαίωμα αυτοκαθορισμού και αυτοδιοίκητου της αθλητικής κοινότητας παρομοιάζεται με εκείνο το δικαίωμα των κοινοτήτων ή οργανισμών που δημιουργούνται από ιδιωτικούς φορείς και εκφράζονται κανονιστικά χωρίς κρατική παρέμβαση[84].

3. Η αθλητική έννομη τάξη ως πολυφωνική και υβριδική μορφή νομικού πλουραλισμού

Όπως ήδη τονίσθηκε, ο αθλητισμός ως ατομική και συλλογική ανθρώπινη δραστηριότητα έχει μια αδιαμφισβήτητη και πολυποίκιλη διαχρονικά σημασία, που εκτός από τη συμβολή του στη δημόσια υγεία, αφορά εξ αντικειμένου σε πολλές πτυχές και εκφάνσεις της κοινωνικής ζωής, επηρεάζοντας σε σημαντικό βαθμό τις ανθρώπινες και κοινωνικές σχέσεις. Ο αθλητισμός και στη σύγχρονη μορφή του, κινούμενος μεταξύ παιχνιδιού, ελεύθερου χρόνου και εργασίας, αποτελεί ένα εκπαιδευτικό και πνευματικό, κατά πολλούς, μέσο[85], που συμβάλλει στην ηθική και πολιτιστική ανάπτυξη του ανθρώπου, συνιστώντας ένα ξεχωριστό και σημαντικό πολιτιστικό αγαθό[86] για το άτομο και την κοινωνία.

Η έντονη ανάπτυξη και η παγκόσμια εμβέλειά του ως θεσμού, ευλόγως ανέδειξαν από πολύ νωρίς την ανάγκη εκνομικευμένης μεν, αλλά αυτόνομης και αυτοδύναμης λειτουργίας του, που να διέπεται από μια συγκεκριμένη

---

83 W. Cesarini Sforza, Il diritto dei privati, ό.π., σ. 19.

84 Ibidem· και B. Mazzini, Responsabilità disciplinare dei dirigenti delle società di calcio, ό.π., σ. 9 επ.

85 Α. Δημητρόπουλος, Σύστημα Συνταγματικού Δικαίου, ό.π., σ. 505 και 511· D. Panagiotopoulos, Sports Law. Lex Sportiva & Lex Olympica, 2011, σ. 36 επ.· Μ. Παπαλουκάς, Ευρωπαϊκή αθλητική αγορά. Θεωρία και νομολογία, 2012, σ. 15.

86 Για την πολύ στενή σχέση αθλητισμού και πολιτισμού και για τις δυσκολίες ορισμού και των δύο εννοιών βλ. εκτενώς M. Bauer, Kultur und Sport im Bundesverfassungsrecht, 1999, σ. 113 και 245· F. Holzke, Der Begriff Sport im deutschen und im europäischen Recht, 2001, σ. 86 επ.· J. Stender-Vorwachs, "Sport und Kultur", στο: Sport und Recht, 2004, σ. 201 επ. (201)· Ε. Μουσταΐρα, «Αθλητική έννομη τάξη και αστική ευθύνη. Παρατηρήσεις συγκριτικού δικαίου», Lex Sportiva, Τόμος 4, 2005, σ. 31 επ. (32).

ιεραρχική οργανωτική δομή και ένα πλήρες δικαιοδοτικό σύστημα επίλυσης των διαφορών που αναφύονται στο πεδίο λειτουργίας του. Έτσι, η εκνομίκευση και η δικαιοποίηση του αθλητισμού με κύρια νομιμοποιητική βάση τις ιδιαιτερότητες και την αυτονομία του αποτέλεσαν το βασικό εργαλείο στην προσπάθεια για συστηματική οργάνωση, πειθαρχία και διακυβέρνησή του σε εθνικό και παγκόσμιο επίπεδο, απαλλαγμένου, κατά το δυνατόν, από κάθε είδους κρατική παρέμβαση και έλεγχο. Έτσι, όπως ήδη έχει αναφερθεί, ο αθλητισμός ως κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα, στις περισσότερες τουλάχιστον πτυχές του, εμφανίζεται ως κανονιστικά αυτορρυθμιζόμενος[87] και η οργάνωσή του, ως οργανική ενότητα, συγκροτεί ιστορικά μια ιδιότυπη και αυτοδιοικούμενη αθλητική κοινότητα, με πολύ έντονα στοιχεία θεσμικής και οργανωτικής αυτονομίας από το κρατικώς θεσπιζόμενο δίκαιο και την κρατική δικαιοταξία.

Μια κοινότητα με έντονες και ανυποχώρητες διαχρονικά αξιώσεις για «ρυθμιστικό άβατο», απαλλαγμένο από κάθε κρατική παρέμβαση[88]. Τούτο σημαίνει ότι το κράτος οφείλει να αναγνωρίζει και να σέβεται την οργανωτική, ρυθμιστική και δικαιοδοτική αυτονομία της. Επομένως, θα πρέπει να θεωρείται δεδομένο ότι στο πνεύμα αυτό το κοινό δίκαιο οφείλει να υποχωρεί μπροστά στον αθλητικό κανόνα. Σε διαφορετική περίπτωση τεκμαίρεται ότι παραβιάζει την αυτονομία και το αυτοδιοίκητο του αθλητικού χώρου, το οποίο απορρέει από την ίδια τη φύση, την ιδιαιτερότητα και την ιδιομορφία, καθώς και την αποστολή της αθλητικής δραστηριότητας, αλλά και τις ειδικότερες αξίες, τις αρχές και τα ιδεώδη του Ολυμπισμού[89]. Όπως δε σημειώνεται με έμφαση, η αυτονομία της αθλητικής έννομης τάξης συνιστά έναν πυλώνα και μια αξία που πρέπει όχι μόνο να διασφαλιστεί, αλλά και να ενισχυθεί ακόμη

---

87 J. Nafziger, International Sports Law: A Replay of Characteristics and Trends, American Journal of International Law 86, no. 3, σ. 489 επ. (490)· T. Miller/G. Lawrence/J. McKay/D. Rowe, Globalisation and Sport, 2001, σ. 12· Α. Μαλάτος, Παραδόσεις αθλητικού δικαίου, ό.π., 2010, σ. 57 επ.· Ε. Μουσταΐρα, «Αθλητική έννομη τάξη και αστική ευθύνη», ό.π., σ. 31 επ. (32).

88 D. Maliesky, «Le comité international olympique: une diplomatie parallèle», στο: J.-Ch. Basson (εκδ.), Sport et ordre public, 2001, σ. 48.

89 Βλ. F. Frattini, διαθέσιμο στο: coni.it/it/news/primo-piano/16766-la-rivista-di-diritto-sportivo-compie-70-anni-malag%C3%B2,-ci-d%C3%A0-prestigio-internazionale.html, Pubblicato 3 Dicembre 2019· και Δ. Παναγιωτόπουλο, Αθλητικό Δίκαιο. Συστηματική Θεμελίωση – Εφαρμογή, 2001, σ. 218 επ.

περισσότερο. Δεν πρόκειται απλώς για ζήτημα άσκησης ορισμένων αρμοδιοτήτων, αλλά για μια εναρμόνιση και προστασία απαράβατων κανόνων και ανυπέρβλητων αρχών: των αρχών του Ολυμπιακού Χάρτη που συνιστούν άυλες αρχές[90].

Σε ό,τι αφορά τη δεσμευτικότητα των αθλητικών κανόνων που θεσπίζονται από τις διεθνείς ομοσπονδίες, οι εθνικοί αθλητικοί φορείς μπορούν να αποκλίνουν από αυτούς μόνο σε εξαιρετικές περιπτώσεις και υπό την προϋπόθεση ότι αναγνωρίζεται σχετική ευχέρεια ή υφίσταται δεδομένα ρυθμιστικό κενό[91]. Τούτο δε, καθώς κοινό δομικό και οργανωτικό στοιχείο και σε διεθνές και σε εθνικό επίπεδο είναι η ιεραρχική, μονοπωλιακή και εξωκρατική οργάνωση του αθλητισμού με βάση την αρχή της μοναδικότητας κάθε ομοσπονδίας ανά άθλημα[92].

4. Η αμφισβήτηση της αρχής της αυτονομίας του αθλητισμού

Με βάση τα ειδικότερα χαρακτηριστικά και τις ιδιαιτερότητες που τη διακρίνουν, η lex sportiva θεωρείται το βασικότερο μέρος μιας ευρύτερης κίνησης προς τη διακρατικοποίηση του αθλητικού νομικού συστήματος και, επομένως, ανάλογο με άλλες αναδυόμενες μορφές παγκόσμιου δικαίου, όπως η lex mercatoria. Ωστόσο, η ύπαρξη και αναγνώριση ενός παγκόσμιου αθλητικού δικαίου που λειτουργεί ανεξάρτητα από τις εθνικές έννομες τάξεις θεωρείται ανησυχητικό φαινόμενο για μερίδα της θεωρίας, η οποία αντιλαμβάνεται τα συστήματα αυτορρύθμισης ως εγγενώς επικίνδυνα. Υποστηρίζεται, για παράδειγμα, ότι ο όρος «παγκόσμιο αθλητικό δίκαιο» είναι απλώς ένας μανδύας για τη διαφύλαξη και ενίσχυση της εξουσίας αυτορρύθμισης των διεθνών αθλητικών φορέων και την αποφυγή οιασδήποτε ανάμιξης, παρέμβασης και ελέγχου από κρατικούς φορείς[93]. Συναφώς, υποστηρίζεται επίσης ότι εάν ο

---

90 F. Frattini, ό.π.

91 Κ. Ρέμελης, «Η ιδιαιτερότητα του αθλητισμού στο δίκαιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης», στο: Τιμητικός Τόμος Καθηγητή Ιωάννη Βούλγαρη, 2011, σ. 273-329 (286).

92 Πρόκειται για την αρχή της μονοπωλιακής οργάνωσης του αθλητισμού και της μοναδικότητας της αθλητικής ομοσπονδίας ανά άθλημα και σε εθνικό και σε διεθνές επίπεδο ("Ein-Platz-Prinzip»ή "Ein-Verbands-Prinzip"). Βλ. σχετ. R. Lungstras, Das Berufungsverfahren vor dem Court of Arbitration for Sport (CAS) im Lichte der Verfahrensgarantien gemäß Art. 6 EMRK, 2019, σ. 43 επ.· P. Fischer, Ein-Platz-Prinzips in der Autonomie der Sportfachverbände, 2018, ιδίως σ. 141 επ.

93 Βλ. σχετ. M. Mazzucco, Lex Sportiva: Sports Law as a Transnational Autonomous Legal

διεθνής αθλητισμός είναι παντελώς αυτόνομος από τα εθνικά νομικά συστήματα, τότε, κατά κανόνα, δεν μπορεί να υπάρχει νομική ευθύνη για αθλητικούς φορείς που παραβιάζουν καθολικές αρχές του δικαίου. Η παραβίαση αυτή αφορά κυρίως στην πλήρη απουσία δικαστικού ελέγχου και τις εγγυήσεις και τις αρχές που θεωρούνται σύμφυτες με την απονομή της δικαιοσύνης, καθώς και στην παντελή έλλειψη λογοδοσίας κατά την άσκηση της ευρύτατης ρυθμιστικής εξουσίας τους[94]. Ουσιαστικά δηλαδή, θεωρείται ότι πρόκειται για ένα αυτόνομο νομικό σύστημα, το οποίο ελέγχεται εξ ολοκλήρου από τις διεθνείς ομοσπονδίες και είναι υποταγμένο τυφλά στην εξουσία και τη βούλησή τους. Λειτουργεί δε, κατά κανόνα, σε ένα κενό προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων των αθλητών και των συλλόγων.

Σημειώνεται περαιτέρω ότι ενώ οι έννοιες της αυτονομίας και της αυτοδιοίκησης με βάση το αρχικό τους περιεχόμενο συνιστούν ένα πλεονέκτημα του αθλητικού χώρου που πρέπει να αποτελεί αντικείμενο εκτίμησης και σεβασμού, έχουν χρησιμοποιηθεί με τρόπο εργαλειακό και αμφιλεγόμενο προκειμένου να περιορίσουν κάθε μορφή ελέγχου. Η αυτονομία των αθλητικών οργανώσεων, και του αθλητικού κινήματος γενικότερα, δεν σημαίνει ότι ο αθλητισμός θα πρέπει να είναι υπεράνω του νόμου. Ταυτόχρονα δε, η γενική και καταχρηστική επίκλησή της δεν μπορεί να αποτελεί δικαιολογία προκειμένου να εξαιρείται από την εφαρμογή της κοινής νομοθεσίας. Τα ακριβή όρια της αυτονομίας πρέπει να προκύπτουν ως αποτέλεσμα ενός δύσκολου διαλόγου, που λαμβάνει χώρα μεταξύ του αθλητισμού και του νομικού και κοινωνικού περιβάλλοντός του, το οποίο καθορίζεται τόσο από εθνικά όσο και από υπερεθνικά επίπεδα διακυβέρνησης. Βασικό στοιχείο της έννοιας αυτής θα πρέπει να αποτελεί η χρηστή διακυβέρνηση, η δημοκρατία (δηλαδή σαφείς και διαφανείς εκλογικές διαδικασίες), η διαφάνεια στη νομοθετική διαδικασία, η ισότητα και η ακεραιότητα. Η χρηστή διακυβέρνηση των αθλητικών οργανισμών και ομοσπονδιών πρέπει να αποτελεί το βασικό μέσο για την επίτευξη της αυτονομίας και της αυτορρύθμισής τους και τη θεμελιώδη προϋπόθεση για την κοινωνική αναγνώρισή τους[95].

Order, σ. 2.

94 Ibidem.

95 T.-T. Koncewicz, The Autonomy of Sport and the Degeneration of an Ideal, 2 December 2022, διαθέσιμο στο: verfassungsblog.de/the-autonomy-of-sport-and-the-degeneration-of-an-ideal.

Πέραν τούτου, θα πρέπει να γίνει δεκτό ότι η ποικιλομορφία του αθλητικού φαινομένου, οι κοινωνικές, οικονομικές και λοιπές συνιστώσες της αθλητικής δραστηριότητας αποτέλεσαν εξελικτικά και εξ αντικειμένου πτυχές του γενικού συμφέροντος[96]. Συνεπώς, αυτός ο ξεχωριστός και αυτορρυθμιζόμενος κόσμος δεν μπορεί να γίνει δεκτό ότι μπορεί να λειτουργεί παντελώς αυτόνομα και εκτός κάθε μορφής κρατικού ελέγχου. Ο αθλητισμός δεν παύει να συνιστά ανθρώπινη δραστηριότητα και μέρος του κοινωνικού βίου και, συνεπώς, τα πεδία στα οποία εκδηλώνεται η δραστηριότητα αυτή θα πρέπει απαραιτήτως να υπαχθούν στο κρατικής προέλευσης δίκαιο[97]. Έτσι, αυτονόητο είναι ότι απαραίτητη προϋπόθεση εφαρμογής των αυτόνομα θεσπιζόμενων αθλητικών ρυθμίσεων είναι η μη παραβίαση των επιταγών της έννομης τάξης μέσα στην οποία ισχύουν[98]. Τα υποκείμενα της αθλητικής δραστηριότητας όχι μόνο υπόκεινται στους κανόνες συνταγματικής περιωπής (όπως λ.χ. ο σεβασμός των θεμελιωδών δικαιωμάτων), αλλά και στο κοινό δίκαιο σε ό,τι αφορά ορισμένες σχέσεις και συμπεριφορές (π.χ. κανόνες υγιεινής και ασφάλειας, συμβατικό δίκαιο, εργατικό δίκαιο, ποινικές κυρώσεις κ.λπ.).

Έτσι, η εποχή της απόλυτης αυτονομίας θα πρέπει να θεωρείται ότι μάλλον έχει παρέλθει ανεπιστρεπτί. Η ρύθμιση των αθλητικών σχέσεων και η επίλυση των σχετικών διαφορών καθιστούν αναπόφευκτη και απαραίτητη σε αρκετές περιπτώσεις την κρατική παρέμβαση[99]. Τα κράτη όχι μόνο πρέπει να ενδιαφέρονται πλέον για τις περισσότερες διαστάσεις και πτυχές της αθλητικής δραστηριότητας, αλλά πρέπει και να διατηρούν κυρίαρχο ρόλο στη διαμόρφωση του γενικού κανονιστικού πλαισίου άσκησής της[100].

Κατά ενδιάμεση πάντως άποψη, υποστηρίζεται ότι ακόμη και αν υπαχθούν ορισμένα ζητήματα του αθλητισμού στο πεδίο του κρατικού νόμου, εξακολουθεί να παραμένει η απαίτηση για σεβασμό της ευχέρειας της ρυθμιστικής αθλητικής αρχής. Το γεγονός και μόνο ότι ο αθλητισμός έχει και μία οικονομική διάσταση δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να αντιμετωπίζεται από νομικής

---

96 F. Latty, La lex sportiva, ό.π., σ. 26.

97 Ibidem· G. Simon, Puissance sportive, ό.π., σ. 3· L. Silance, Lex Sportiva, ό.π., σ. 9 επ.

98 Ξ. Κοντιάδης/Μ. Φεφές, Ο κανόνας 6+5 της FIFA και το κοινοτικό δίκαιο, Επισκόπηση Αθλητικού Δικαίου – LEX SPORTIVA 8/2009, σ. 8 επ.

99 F. Alaphilippe, Sport et droit, Rev. jur. éco. sport 1987, σ. 14· J.-P. Karaquillo, Les normes des communautés sportives et le droit étatique, 1990, I, σ. 83.

100 F. Latty, La lex sportiva, ό.π., σ. 423.

άποψης με τον ίδιο τρόπο όπως οποιαδήποτε άλλη «επιχείρηση». Η θέση δε αυτή θεωρείται ότι θα πρέπει να είναι το σημείο αφετηρίας για οιαδήποτε συζήτηση ως προς την «ιδιαιτερότητα» του αθλητισμού[101]. Στο ίδιο πλαίσιο επισημαίνεται ότι ο εθνικός δικαστής ή ο δικαστής της Ένωσης είναι αρμόδιοι να ελέγχουν μόνο περιπτώσεις «κατάχρησης» ή «υπέρβασης» της αθλητικής αυτής αυτονομίας[102]. Υποστηρίζεται δε χαρακτηριστικά ότι θα πρέπει να γίνουν δεκτά αναλογικώς τα όσα ισχύουν στην περίπτωση της θρησκευτικής ελευθερίας, την οποία το κράτος θα παραβίαζε προδήλως αν αρνιόταν το δικαίωμα στις θρησκευτικές κοινότητες να αποφασίζουν, στο πλαίσιο της αυτονομίας τους, το περιεχόμενο της θρησκείας στην οποία ανήκουν[103].

Οι πιο πάνω ανησυχίες σχετικά με τη ρυθμιστική αυτονομία των διεθνών αθλητικών φορέων ήταν συνήθως θεωρητικές. Ωστόσο, σε περίπτωση σύγκρουσης των κανόνων και των δραστηριοτήτων των διεθνών αθλητικών φορέων με κανόνες του εθνικού δικαίου, οι ανησυχίες αυτές αποκτούν πολύ πιο πρακτική σημασία. Όπως θα αναλυθεί εκτενέστερα αμέσως κατωτέρω, σε τέτοιου είδους καταστάσεις το κύριο ζήτημα που ανακύπτει καταρχάς είναι, αναμφίβολα, ποιο δίκαιο θα κατισχύσει. Εάν δηλαδή οι διεθνείς αθλητικοί φορείς πρέπει να υποχρεωθούν να συμμορφωθούν με τους νόμους της εθνικής έννομης τάξης ή εάν οι δικοί τους κανόνες είναι εξοπλισμένοι με τέτοια νομική ισχύ και δεσμευτικότητα ώστε να παρακάμψουν και να εκτοπίσουν το κρατικώς θεσπιζόμενο δίκαιο[104].

5. Η υπεροχή του αθλητικού κανόνα σε περιπτώσεις σύγκρουσης με ρυθμίσεις της εθνικής έννομης τάξης

Από τα ήδη εκτεθέντα συνάγεται ότι το παραδοσιακό μοντέλο διακυβέρνησης και λειτουργίας του παγκόσμιου αθλητισμού που έχει περισσότερο

[101] Βλ. σχετ. Independent European Sport Review 2006, Executive Summary October 2006, σ. 11, Report by: J.-L. Arnaut, διαθέσιμο στο: independentfootballreview.com/doc/Executive_Summary/IESR_Executive_Summary_el.pdf.

[102] Th. Fleiner, "Analyse und Übertragung des Bosman-Urteils auf die ‚6+5-Regel'", στο: U. Battis/Th. Fleiner/A. López Pina/P. Ridola/D. Tsatsos, Rechtsgutachten zur Vereinbarkeit der „6+5-Regel»mit europäischem Gemeinschaftsrecht, σ. 98, 2008, διαθέσιμο στο: inea-online.com/download/regel/lang_deu.pdf.

[103] Ibidem.

[104] M. Mazzucco, Lex Sportiva: Sports Law as a Transnational Autonomous Legal Order, ό.π., σ. 3.

από έναν αιώνα ζωής αναπτύχθηκε και στηρίχθηκε πάνω σε δύο βασικούς πυλώνες: την αυτονομία και τη δομική ιεραρχία του. Σε ό,τι αφορά την αυτονομία χαρακτηρίζεται από την ευρύτερη αθλητική κοινότητα ως μία αδήριτη αναγκαιότητα, καθώς θεωρείται ότι το κανονιστικό περιεχόμενο και ο σεβασμός της αρχής αυτής εγγυώνται τη διατήρηση και την προστασία των αξιών του αθλητισμού, την ακεραιότητα των αθλητικών διοργανώσεων και των αποτελεσμάτων, συμβάλλοντας έτσι στην αξιοπιστία και τη νομιμότητα της λειτουργίας του. Σύμφωνα δε με τη Διεθνή Ολυμπιακή Επιτροπή (ΔΟΕ), μόνο ένα αυτόνομο ολυμπιακό και αθλητικό κίνημα, δηλαδή ένα κίνημα που αυτορυθμίζεται και αυτοδιαχειρίζεται το σύνολο των υποθέσεών του χωρίς καμία έξωθεν παρέμβαση, μπορεί να εγγυηθεί «μια φιλοσοφία ζωής, εξυψώνοντας και συνδυάζοντας σε ένα ισορροπημένο σύνολο τις ιδιότητες του σώματος, της θέλησης και του νου»[105]. Όπως δε επισημαίνεται, η υιοθέτηση των απόψεων αυτών από τη ΔΟΕ απηχεί ουσιαστικά τις βασικές θέσεις του ιδρυτή της De Coubertin, ο οποίος στις αρχές του εικοστού αιώνα τόνιζε χαρακτηριστικά ότι «η καλή θέληση όλων των μελών κάθε αυτόνομης αθλητικής ομάδας αρχίζει να αποδυναμώνεται μόλις το τεράστιο και θολό πρόσωπο αυτού του επικίνδυνου πλάσματος που είναι γνωστό ως κράτος κάνει την εμφάνισή του»[106]. Πράγματι, η άποψη αυτή είναι ιδιαίτερα χαρακτηριστική και αποτυπώνει τη διαχρονική αντίληψη του αθλητικού χώρου για το κράτος και την επικινδυνότητά του όταν αποφασίζει να παρέμβει και να αναμιχθεί καθ' οιονδήποτε τρόπο στις αθλητικές υποθέσεις.

Σε ό,τι αφορά τη διάρθρωση και λειτουργία της παγκόσμιας αθλητικής τάξης, από το συνολικό πλαίσιο λειτουργίας της συνάγεται ότι η τάξη αυτή ακολουθεί και θεμελιώνεται σε μια πυραμιδική και κατακόρυφη ιεραρχική δομή και συνιστά ένα κλειστό, κατά βάση, οργανωτικό σύστημα διακυβέρνησης, το οποίο συγκροτούν παγκόσμιοι και εθνικοί αθλητικοί φορείς. Οι διεθνείς αθλητικοί φορείς είναι τα ανώτατα όργανα του αθλητισμού, δεδομένου

[105] Virtual Olympic Congress, June 2009 [VOC (2009)], IOC Administration NOC Relations Department contribution (3.3.1.1), IOC, Lausanne, σ. 1670 (1671).

[106] J.-L. Chappelet, Autonomy of Sport in Europe, 2010, σ. 14, με παραπομπή στο: P. De Coubertin, Une campagne de vingt-et-un an (1887-1908) [21-year campaign], 2009, σ. 152 (Chapter XVI) (reprinted in Pierre de Coubertin Textes choisis under the direction of N. Müller). Βλ. επίσης M. Mrkonjic, Sports, Organisations, Autonomy and Good Governance, διαθέσιμο στο: researchgate.net/publication/323696569, σ. 133 επ. (134).

ότι βρίσκονται στην κορυφή μιας κάθετης αλυσίδας διοίκησης[107], κρίκους της οποίας αποτελούν διεθνείς, ηπειρωτικές, εθνικές και τελικά τοπικές αθλητικές οργανώσεις. Πρόκειται δηλαδή για ένα σύστημα «αλυσίδας εντολών» (chain-of-command), το οποίο, κατά κανόνα, παίρνει τη μορφή πυραμίδας, με την εξουσία και τη λήψη αποφάσεων να συγκεντρώνονται στην κορυφή και τη δέσμευση από αυτές των κατώτερων φορέων[108].

Δεδομένου ότι κατά καιρούς οι διεθνείς αθλητικοί φορείς νιώθουν την αυτονομία τους να αμφισβητείται και να απειλείται σε πολλαπλά επίπεδα, το οργανωτικό σύστημα διακυβέρνησης είναι σταθερά προσανατολισμένο στην κατεύθυνση θωράκισης και, εάν είναι δυνατόν, ενίσχυσης της αυτονομίας του[109]. Τούτο δε ενόψει του ότι δεν μπορούν πλέον να επιβάλλουν απλώς τη θέλησή τους σε παθητικούς αποδέκτες, αλλά πρέπει συχνά να διαπραγματεύονται με ισχυρούς οργανισμούς και υπερεθνικές έννομες τάξεις που ενδιαφέρονται για τις πολιτικές τους και τις ελέγχουν[110].

Παρά την, κατά κανόνα, αποδεκτή εξουσία της παγκόσμιας αθλητικής κοινότητας από τις εθνικές έννομες τάξεις δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις που ανακύπτουν συγκρούσεις μεταξύ εθνικών κυβερνήσεων και εθνικών ομοσπονδιών αφενός και διεθνών ομοσπονδιών αφετέρου. Εκτός από τις περιπτώσεις, κατά τις οποίες οι συγκρούσεις οφείλονται σε πολιτικούς λόγους[111], οι πιο συνήθεις αιτίες προκύπτουν όταν ο εθνικός νομοθέτης έρχεται να ρυθμίσει ορισμένα θέματα του αθλητισμού, με τρόπο διαφορετικό από αυτόν με τον

---

[107] A. Geeraert/M. Mrkonjic/J.-L. Chappelet, A rationalist perspective on the autonomy of international sport governing bodies: towards a pragmatic autonomy in the steering of sports, International Journal of Sport Policy and Politics 2015, σ. 473 επ. (473), με παραπομπή στο: O. Croci/J. Forster, "Webs of authority: hierarchies, networks, legitimacy, and economic power in global sport organisations", στο: G.-T. Papanikos, (ed), The economics and management of mega athletic events: Olympic games, professional sports, and other essays, 2004, σ. 3 επ.

[108] K. Foster, Global Sports Law Revisited, ό.π., σ. 2 επ.· Ξ. Κοντιάδης/Μ. Φεφές, Ο κανόνας 6+5 της FIFA, ό.π., σ. 8.

[109] A. Geeraert/M. Mrkonjic/J.-L. Chappelet, A rationalist perspective on the autonomy of international sport governing bodies, ό.π., σ. 473.

[110] O. Croci/J. Forster, "Webs of authority", ό.π., σ. 3 επ.· I. Henry/P.-C. Lee, "Governance and ethics in sport", στο: S. Chadwick/J. Beech, (eds.), The business of sport management, 2004, σ. 25 επ.

[111] Βλ. σχετ. International Olympic Committee, 2024, Countries Banned at the Olympic Games 1920-2024, διαθέσιμο στο: worldmapper.org/maps/olympic-countries-banned-1920-2024/.

οποίο ρυθμίζονται από τις οικείες διεθνείς ομοσπονδίες ή όταν μια κυβέρνηση αναμιγνύεται στα εσωτερικά της εθνικής ομοσπονδίας, παραβιάζοντας το καταστατικό και τους κανονισμούς που διέπουν τη λειτουργία της. Δεν αποκλείεται όμως οι συγκρούσεις να οφείλονται σε αμιγώς ενδοαθλητικούς λόγους όταν μια εθνική ομοσπονδία αρνείται να συμμορφωθεί με κανόνες που έχει θεσπίσει η οικεία διεθνής ομοσπονδία.

Η κατάληξη των συγκρούσεων αυτών είναι περίπου προδιαγεγραμμένη. Οι διεθνείς ομοσπονδίες επιβάλλουν συνήθως τη θέλησή τους, αφού κρατικά όργανα και εθνικές ομοσπονδίες υποχωρούν, καθώς έρχονται αντιμέτωποι είτε με την απειλή είτε με τον ίδιο τον αποκλεισμό των οικείων εθνικών αθλητικών φορέων και των εθνικών ομάδων από τις διεθνείς διοργανώσεις. Οι φόβοι για σοβαρές οικονομικές ζημίες και κοινωνικές αντιδράσεις, καθώς και για πλήγματα στη φήμη και την εθνική εικόνα της χώρας, καθιστούν ευλόγως τις εθνικές κυβερνήσεις ιδιαίτερα ευάλωτες και υποχωρητικές όταν καλούνται να αντιμετωπίσουν τέτοιου είδους καταστάσεις[112].

Χαρακτηριστική είναι η διαμάχη ανάμεσα στην ελληνική πολιτεία και τη Διεθνή Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία (FIFA – Fédération Internationale de Football Association), που ανέκυψε αρχικώς το 1993 και οδήγησε στην ευθεία σύγκρουση το 2006 με αφορμή την πρόθεση του Έλληνα νομοθέτη να προβεί σε τροποποιήσεις του ν. 2725/1999, που αφορούσαν στον επαγγελματικό αθλητισμό. Κατά την άποψη της FIFA, οι επίμαχες ρυθμίσεις παραβίαζαν το «αυτοδιοίκητο» του ποδοσφαίρου και ήταν αντίθετες με το Καταστατικό της. Έτσι, με απόφασή της που κοινοποιήθηκε στην Ελληνική Ποδοσφαιρική Ομοσπονδία (Ε.Π.Ο.) τον Ιούλιο του 2006, η FIFA προχώρησε στην αποβολή της Ε.Π.Ο. από τις τάξεις της και απέκλεισε ταυτόχρονα όλους τους ελληνικούς ποδοσφαιρικούς συλλόγους από τις διεθνείς ποδοσφαιρικές

[112] Ο αθλητισμός, όπως επισημαίνεται, λειτουργεί, εκτός άλλων, και ως στρατηγικό εργαλείο «ήπιας ισχύος». Ιστορικά δε προκύπτει ότι ο αθλητισμός συμβάλλει στη διαμόρφωση της γενικότερης εικόνας και της ταυτότητας των εθνών, με τους αθλητές και τους συλλόγους να ενεργούν συνήθως ως άτυποι πρεσβευτές αξιών και αρχών με εξαιρετική συμβολική σημασία, δημιουργώντας ιδιαίτερους χώρους και δίαυλους επικοινωνίας. Βλ. σχετ. What is the Role of Sport in Society and International Relations? Sport and international relations: soft power and sports diplomacy, διαθέσιμο στο: aspeninstitute.org/programs/sports-and-society/what-is-the-role-of-sport-in-society-and-international-relations/#:~:text=Sport%20functions%20as%20a%20strategic,ambassadors%20of%20values%20and%20expertise.

διοργανώσεις που διεξάγονται υπό την αιγίδα της. Μετά από σειρά διαπραγματεύσεων, ναι μεν ολοκληρώθηκε η ψήφιση των σχετικών τροποποιήσεων με τον ν. 3479/2006, αλλά με την προσθήκη στο άρθρο 29 του εν λόγω νόμου της κρίσιμης παραγράφου 12 επιτεύχθηκε ο επιδιωκόμενος συμβιβασμός. Με τη διάταξη αυτή ορίσθηκε ότι, ειδικά για το άθλημα του ποδοσφαίρου, όλα τα θέματα λειτουργίας και οργάνωσης του αθλήματος της Ε.Π.Ο. και των μελών της ρυθμίζονται αυτόνομα από την ίδια και τα όργανά της, σύμφωνα με το καταστατικό και τους κανονισμούς της, καθώς και αυτούς που καθορίζονται από την Ευρωπαϊκή και Παγκόσμια Ομοσπονδία Ποδοσφαίρου, ακόμη και αν προβλέπονται διαφορετικές ρυθμίσεις στον ν. 2725/1999, όπως ισχύει, και στην εν γένει ελληνική αθλητική νομοθεσία. Απλώς, στο εδάφιο β΄ της συγκεκριμένης παραγράφου προβλέφθηκε ότι θέματα οικονομικού ελέγχου για τις επιχορηγήσεις που λαμβάνει η Ε.Π.Ο. από το κράτος, ελέγχου νομιμότητας, δημόσιας τάξης και ασφάλειας υπόκεινται στην αποκλειστική ρυθμιστική και ελεγκτική αρμοδιότητα του κράτους[113]. Οι σχέσεις ποδοσφαιρικής κοινότητας και πολιτείας καθορίσθηκαν σαφέστερα μια δεκαετία περίπου αργότερα με την παρ. 2 του άρθρου 15 του ν. 4326/2015. Με τη διάταξη αυτή ορίσθηκε ότι τα θέματα του ποδοσφαίρου όπως και αυτά που αφορούν στην οργάνωση και τη γενικότερη λειτουργία της οικείας εθνικής ομοσπονδίας (Ε.Π.Ο.), ρυθμίζονται από την ίδια στο πλαίσιο της αυτοδιοικητικής εξουσίας της σύμφωνα με το καταστατικό και τους κανονισμούς της, που πρέπει να είναι εναρμονισμένοι με το Σύνταγμα και την κείμενη νομοθεσία. Τούτο δε, με δεδομένο ότι η Ε.Π.Ο. διαχειρίζεται τις υποθέσεις της, ανεξάρτητα και χωρίς επιρροή από τρίτους, και σύμφωνα με τους κανονισμούς της Παγκόσμιας και της Ευρωπαϊκής Ομοσπονδίας Ποδοσφαίρου, των οποίων είναι μέλος. Παρά την ασάφεια που τη διακρίνει, αυτό που φαίνεται να προκύπτει από τη συγκεκριμένη ρύθμιση είναι ότι ναι μεν το κανονιστικό πλαίσιο λειτουργίας της Ε.Π.Ο. πρέπει να είναι εναρμονισμένο με το Σύνταγμα και την οικεία νομοθεσία, αλλά σε περίπτωση σύγκρουσης κατισχύουν οι ενδοαθλητικές διατάξεις, ακόμη και αν προβλέπονται διαφορετικές ρυθμίσεις στον ν. 2725/1999 και την εν γένει ελληνική αθλητική νομοθεσία. Με απλούστερα λόγια, σε περίπτωση

[113] Βλ. εκτενή αναφορά στο σχετικό ζήτημα Δ. Παναγιωτόπουλος/Ι. Μουρνιανάκης, Αποβολή μελών διεθνών αθλητικών οργανισμών. Η περίπτωση ΕΠΟ-FIFA, Επετηρίδα Αθλητικού Δικαίου – Lex Sportiva (LxSp) 5/2006, σ. 1 επ.

σύγκρουσης υποχωρεί σε κάθε περίπτωση η εθνική και υπερισχύει προδήλως η διεθνής αθλητική ρύθμιση.

Ακόμη πιο χαρακτηριστικό ίσως παράδειγμα συναντάται στην τουρκική έννομη τάξη, όπου ο αναθεωρητικός νομοθέτης με την αναθεώρηση του 2011 αναγκάσθηκε να προσαρμόσει το Σύνταγμα στις κανονιστικές απαιτήσεις των διεθνών αθλητικών ομοσπονδιών ως προς την απονομή της αθλητικής δικαιοσύνης. Έτσι, με τη νέα διάταξη του άρθρου 59 παρ. 3 ορίσθηκε ότι οι αποφάσεις των αθλητικών ομοσπονδιών που αφορούν στη διοίκηση και τον πειθαρχικό έλεγχο των αθλητικών δραστηριοτήτων μπορούν να ελεγχθούν μόνο μέσω διαιτητικών οργάνων που λειτουργούν στο πλαίσιο υποχρεωτικής διαιτησίας. Οι αποφάσεις αυτές των διαιτητικών οργάνων είναι ανέκκλητες και δεν μπορούν να προσβληθούν ενώπιον οιουδήποτε κρατικού δικαστηρίου[114].

Καθίσταται λοιπόν φανερό ότι η αυτορρυθμιζόμενη, κατά τα ανωτέρω, αθλητική έννομη τάξη απαιτεί και αξιώνει όχι μόνο την ανοχή, αλλά και τη συνδρομή της κρατικής εξουσίας, όπου αυτή κρίνεται απαραίτητη, για την έγκυρη έκφραση και εφαρμογή του αυτόνομα θεσπιζόμενου αθλητικού δικαίου και την εν γένει αποτελεσματική λειτουργία της «αθλητικής έννομης τάξης». Έτσι, το ιδιότυπο αυτό δικαιοπαραγωγικό δίκαιο τόσο στην ουσιαστική του όσο και τη διαδικαστική του διάσταση απευθύνεται σε δύο κατηγορίες αποδεκτών: αφενός σε όσους εμπλέκονται στην αθλητική δραστηριότητα (αθλητικές ομοσπονδίες, σύλλογοι, αθλητές, προπονητές, διαιτητές κ.λπ.) και αφετέρου στην κρατική έννομη τάξη. Οι μεν ανήκοντες στην πρώτη κατηγορία υποχρεούνται να υπαχθούν υποχρεωτικά στο ειδικό αθλητικό καθεστώς, τα δε κρατικά όργανα «οφείλουν» να σέβονται το συγκεκριμένο δίκαιο και να εξαιρούν το μεγαλύτερο μέρος του αθλητικού χώρου από την κανονιστική εμβέλεια του κλασικού ουσιαστικού και δικονομικού κρατικού δικαίου.

II. Οι περιορισμοί στην αθλητική αυτονομία

Εκεί που οι απόπειρες των κρατών να ελέγξουν κανόνες και αποφάσεις της αθλητικής έννομης τάξης έχουν ουσιαστικά αποτύχει, έρχεται να αναλάβει έντονο ελεγκτικό ρόλο η ευρωπαϊκή νομολογία. Τόσο το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ) όσο και το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων

[114] Η διάταξη αυτή προστέθηκε με τον Act No. 6214 της 17ης Μαρτίου 2011.

του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) με τις αποφάσεις τους θέτουν πλέον ουσιαστικά όρια στην αρχή της αυτονομίας και της ιδιαιτερότητας του αθλητισμού, αμφισβητώντας ουσιαστικά το κύριο δογματικό της θεμέλιο. Οι αξιώσεις της αθλητικής κοινότητας για «ρυθμιστικό άβατο» και «δικαστική ασυλία» δεν γίνονται πλέον καθολικά και a priori αποδεκτές τόσο από την έννομη τάξη της ΕΕ όσο και από την επικουρική έννομη τάξη της ΕΣΔΑ.

Το τείχος προστασίας του αθλητικού χώρου που ορθωνόταν για πολλές δεκαετίες απέναντι στις εθνικές έννομες τάξεις, με κύριο επιχείρημα την αυτονομία και την ιδιαιτερότητά του, υφίσταται πλέον ισχυρά και πολλαπλά ρήγματα. Αν εξαιρέσουμε τους κανόνες του παιχνιδιού, οι συνέπειες των νομολογιακών κρίσεων είναι βέβαιο ότι επηρεάζουν πλέον σε σημαντικό βαθμό όλα τα επίπεδα λειτουργίας του αθλητισμού. Είναι βέβαιο δε ότι τα πορίσματα της σχετικής νομολογίας οδηγούν μετά βεβαιότητας στην οικοδόμηση και τη διαμόρφωση ενός νέου ευρωπαϊκού αθλητικού προτύπου, το οποίο θα επηρεάσει προδήλως τη συνολική λειτουργία του αθλητισμού τόσο σε εθνικό όσο και σε παγκόσμιο επίπεδο.

1. Οι περιοριστικές θέσεις της ευρωπαϊκής νομολογίας

Α. Η νομολογία του Δικαστηρίου της Ένωσης

Το Δικαστήριο της Ένωσης με μια σειρά αποφάσεών του, που ακολούθησαν την ιστορική απόφαση Bosman[115], επιβεβαίωσε και παγίωσε το κύριο κριτήριο με βάση το οποίο οι κανόνες που θεσπίζουν αθλητικοί οργανισμοί και φορείς και οι σχετικές αποφάσεις τις οποίες εκδίδουν, δεν εξαιρούνται από την εφαρμογή της ενωσιακής νομοθεσίας, στον βαθμό που οι «νομικές αυτές πράξεις» αφορούν σε οικονομικές δραστηριότητες[116]. Εύλογη συνέπεια του γεγονότος

[115] ΔΕΚ, Απόφαση του Δικαστηρίου της 15ης Δεκεμβρίου 1995, C-415/93, Union royale belge des sociétés de football association ASBL κατά Jean-Marc Bosman, Royal Club Liégeois SA κατά Jean-Marc Bosman και λοιπών και Union des associations européennes de football (UEFA) κατά Jean-Marc Bosman, Συλλογή 1995, σ. I-4921. Ο αντίκτυπος της απόφασης Bosman ξεπέρασε τα όρια του ποδοσφαίρου και επεκτάθηκε επίσης σε άλλα αθλήματα, επηρεάζοντας τα περισσότερα αθλήματα.

[116] Βλ. ιδίως ΔΕΚ, απόφαση της 11ης Απριλίου 2000, Deliège, C-51/96 και C-191/97, EU:C:2000:199· απόφαση της 13ης Απριλίου 2000, Lehtonen και Castors Braine, C-176/96, EU:C:2000:201, απόφαση της 18ης Ιουλίου 2006, C-519/04, Meca-Medina & Majcen κατά Επιτροπής.

αυτού είναι ότι ο αθλητισμός δεν εξαιρείται από το οικονομικό Σύνταγμα της ΕΕ, όπως αυτό νοείται κανονιστικά στο πλαίσιο της Συνθήκης που διέπει τον ανταγωνισμό και την ελεύθερη κυκλοφορία[117].

Από θεωρητική άποψη, όπως επισημαίνεται, οι συνέπειες της απόφασης Bosman κατέδειξαν με εμφανή τρόπο την αλληλεπίδραση και την αλληλεξάρτηση μεταξύ του νομικού και του πολιτικού πεδίου, στο πλαίσιο του σημερινού συστήματος λήψης αποφάσεων της ΕΕ. Οι σχετικές κρίσεις του Δικαστηρίου, οι οποίες έλαβαν τη μορφή νομικά δεσμευτικής απόφασης, ανάγκασαν τα άλλα όργανα να αντιδράσουν και να θεσπίσουν νέες ρυθμίσεις στον αθλητισμό[118].

Σε ό,τι αφορά τα ειδικότερα ζητήματα που απασχολούν την παρούσα μελέτη και αφορούν στην κανονιστική έκταση της αρχής της αυτονομίας και της ιδιαιτερότητας του αθλητισμού, το ΔΕΕ με μια τριλογία σχετικά πρόσφατων αποφάσεων και μια τέταρτη, η οποία ακολούθησε αργότερα[119], προσεγγίζει τον αθλητισμό υπό ένα νέο πρίσμα. Το Δικαστήριο με τις τέσσερις εν λόγω αποφάσεις του, που αναλύονται εκτενέστερα κατωτέρω, θέτει τις σχέσεις κρατικής και αθλητικής έννομης τάξης σε νέες βάσεις, εκτείνοντας την εφαρμογή του δικαίου της ΕΕ και τους περιορισμούς που συνεπάγεται και σε άλλους σημαντικούς τομείς του αθλητικού χώρου. Το έρεισμα για τις περιοριστικές αυτές θέσεις αποτέλεσε η ερμηνεία από το Δικαστήριο του άρθρου 165 ΣΛΕΕ που αναφέρεται, μεταξύ άλλων, στην ευρωπαϊκή διάσταση του αθλητισμού, όπως έχει αναφερθεί, προσδίδοντας νέο περιεχόμενο στην ιδιαιτερότητά του και θέτοντας νέα όρια στην αρχή της αυτονομίας του. Συναφώς, με βάση την ερμηνευτική αυτή προσέγγιση, το Δικαστήριο, αν και δεν αμφισβητεί τη χρησιμότητα ενός μηχανισμού διαιτησίας στον αθλητισμό και τη νομιμότητα του Διεθνούς Αθλητικού Διαιτητικού Δικαστηρίου, θεωρεί

---

[117] M. Poiares Maduro, Is the Superleague Judgment a Game Changer?, Europa Felix, 2023.

[118] L. Barani, The Role of the European Court of Justice as a Political Actor in the Integration Process: The Case of Sport Regulation After the Bosman Ruling, Journal of Contemporary European Research 2007, σ. 42 επ. (55).

[119] Πρόκειται για τις ΔΕΕ, Αποφάσεις της 21ης Δεκεμβρίου 2023, European Superleague Company (Superleague), C-333/21, International Skating Union v Commission (International Skating Union), C-124/21 P, και Royal Antwerp Football Club (Antwerp Football Club), C-680/21, καθώς και τη ΔΕΕ, Απόφαση της 1ης Αυγούστου 2025, C-600/23, Royal Football Club Seraing κατά FIFA.

ότι τα εθνικά δικαστήρια δεν μπορεί να παραμένουν αμέτοχα, αλλά πρέπει να είναι σε θέση να ελέγχουν εάν οι σχετικές διαιτητικές αποφάσεις του είναι σύμφωνες με τη δημόσια τάξη της ΕΕ.

Β. Οι πρόσφατες αποφάσεις του ΔΕΕ

Με τις κρίσεις που διατυπώθηκαν στη δέσμη των τεσσάρων ως άνω αποφάσεων, επιβεβαιώνεται ο χαρακτηρισμός τους ως αποφάσεων-σταθμός, καθώς αφήνουν ένα πολύ έντονο αποτύπωμα στην τρέχουσα θέση και το μέλλον του αθλητισμού στον ενωσιακό χώρο[120]. Από την προσεκτική ανάγνωσή τους προκύπτει ότι κάθε μία έχει τις ιδιαιτερότητές της, αλλά υπάρχει ένα κοινό και σημαντικό στοιχείο με το οποίο συνδέονται: η αθλητική αυτονομία χάνει οριστικά τον απόλυτο χαρακτήρα της και, συνεπώς, δεν μπορεί να δικαιολογήσει οιαδήποτε εξαίρεση του αθλητικού κανόνα από την εφαρμογή του δικαίου της ΕΕ στον βαθμό που ο κανόνας αυτός αφορά σε οικονομική δραστηριότητα.

Όπως όλες οι αποφάσεις της ανωτέρω τριλογίας, έτσι και η Superleague φαίνεται να είναι η πλέον εκτενής και ολοκληρωμένη προσέγγιση του ευρωπαϊκού αθλητικού μοντέλου από το Δικαστήριο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Με την απόφαση αυτή κρίθηκε καταρχάς ότι οι κανόνες της Παγκόσμιας Ομοσπονδίας Ποδοσφαίρου (FIFA) και της αντίστοιχης Ευρωπαϊκής (UEFA) σχετικά με την προηγούμενη έγκριση διασυλλογικών ποδοσφαιρικών διαγωνισμών, είναι αντίθετοι προς το δίκαιο της ΕΕ. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνοντας τις πάγιες θέσεις του σχετικά με τον τομέα αυτό προβαίνει αρχικώς σε μια αποτίμηση της κατάστασης του αθλητισμού στην ΕΕ. Διευρύνει όμως σε σημαντικό βαθμό τις προηγούμενες θέσεις του και τις επεκτείνει σε περαιτέρω τομείς. Το μεγαλύτερο δογματικό ενδιαφέρον της απόφασης φαίνεται να εστιάζεται στην προσέγγιση της ιδιαιτερότητας του αθλητισμού, ζήτημα

[120] Οι τρεις πρώτες αποφάσεις εκδόθηκαν την ίδια ημέρα και είχαν τον ίδιο εισηγητή δικαστή. Όπως ήταν αναμενόμενο, οι αποφάσεις αυτές ως τριλογία είναι αλληλοαναφορικές και πρέπει να διαβάζονται αναλόγως. Βλ. σχετ. G. Bellenghi/M. Correia de Carvalho, Final Whistle in Luxembourg? Royal Antwerp as yet another Reminder of EU Law's Demand for Better Sports Governance, 14.1.2024, σ. 271 επ. (273)· M. Mota Delgado, The European Game: The ECJ and its Sports Model after "European Super League", VerfBlog, 4.1.2024, διαθέσιμο στο: verfassungsblog.de/the-european-game/.

για το οποίο αφιερώνει πολλές σκέψεις προκειμένου να αποσαφηνίσει τη θέση του σχετικά με το κανονιστικό περιεχόμενο, τη νομική φύση και την ερμηνεία του άρθρου 165 ΣΛΕΕ[121].

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον όμως έχουν και οι απόψεις του γενικού εισαγγελέα, οι οποίες κινήθηκαν σε μια διαφορετική κατεύθυνση από τις κρίσεις του Δικαστηρίου σχετικά με την ερμηνεία του άρθρου 165 ΣΛΕΕ. Οι απόψεις του γενικού εισαγγελέα συμπυκνώνονται στις κατωτέρω παρατιθέμενες σαφείς και συγκεκριμένες βασικές θέσεις. Καταρχάς το άρθρο 165 ΣΛΕΕ θα πρέπει να θεωρείται ότι εμπεριέχει κανονιστικά τη «συνταγματική» αναγνώριση του «ευρωπαϊκού αθλητικού προτύπου», που ως κύρια χαρακτηριστικά έχει την πυραμιδική δομή, ένα σύστημα ανοικτών διαγωνισμών και ένα καθεστώς οικονομικής αλληλεγγύης[122]. Η διάταξη αυτή δεν μπορεί να ερμηνευθεί μεμονωμένα, κατά παραγνώριση των απαιτήσεων των άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ, αλλά επίσης η εφαρμογή των διατάξεων της ΣΛΕΕ στον τομέα του αθλητισμού δεν μπορεί να περιορίζεται αποκλειστικώς και μόνον στα εν λόγω άρθρα 101 και 102, καθόσον το άρθρο 165 ΣΛΕΕ μπορεί ομοίως να χρησιμεύσει ως κανόνας ερμηνείας και εφαρμογής των συγκεκριμένων διατάξεων του δικαίου του ανταγωνισμού. Στο πλαίσιο αυτό, το άρθρο 165 ΣΛΕΕ αποτελεί, στον τομέα του, ειδική διάταξη (lex specialis) σε σχέση με τις γενικές διατάξεις των άρθρων 101 και 102 ΣΛΕΕ, οι οποίες έχουν εφαρμογή σε κάθε οικονομική δραστηριότητα. Επιπλέον, το άρθρο 165 ΣΛΕΕ αποτελεί, ως εκ της φύσεώς του, «οριζόντια» διάταξη, στον βαθμό που πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κατά την εφαρμογή των λοιπών πολιτικών της Ένωσης[123]. Όπως μάλιστα επισημαίνεται, ο γενικός εισαγγελέας υποστήριξε ότι οι κανόνες προηγούμενης έγκρισης επιδίωκαν νόμιμους στόχους, συμβατούς με τις αρχές που διέπουν το ευρωπαϊκό αθλητικό μοντέλο και έκρινε, μετά από μια σαφώς διακριτική προσέγγιση και αξιολόγηση της αναλογικότητας, ότι οι όποιοι περιορισμοί αποτελούσαν αναγκαία και αναλογικά μέσα για την επίτευξη των στόχων

[121] Σκέψεις 95-107. Βλ. και M. Mota Delgado, The European Game, ό.π.· J. Zglinski, Who Owns Football? The Future of Sports Governance and Regulation after European Superleague, 18.6.2024, διαθέσιμο στο: dx.doi.org/10.2139/ssrn.4874390, σ. 1 επ. (11).

[122] Βλ. Προτάσεις του γενικού εισαγγελέα Α. Ράντου της 15ης Δεκεμβρίου 2022, στην υπόθεση C-333/21, European Superleague Company SL κατά Unión de Federaciones Europeas de Fútbol (UEFA), Fédération internationale de football association (FIFA) (σημ. 30). Βλ. σχετ. και J. Zglinski, Who Owns Football? ό.π., σ. 9.

[123] Σημείο 35.

αυτών[124]. Κατά συνέπεια, αυτή η συνταγματοποίηση προστατεύει τα υφιστάμενα οργανωτικά και λειτουργικά χαρακτηριστικά του αθλητισμού και δικαιολογεί τη διαφοροποιημένη μεταχείρισή του στο πλαίσιο του δικαίου της ΕΕ. Το γεγονός δε ότι οι στόχοι που επιδιώκονται με τους κανόνες της UEFA δικαιολογούνται από τη ratio legis και το κανονιστικό εύρος του άρθρου 165 ΣΛΕΕ, συνεπάγεται αυτομάτως τη νομιμότητά τους από την άποψη του δικαίου της ΕΕ[125].

Το ΔΕΚ ακολούθησε διαφοροποιημένη προσέγγιση και κατέληξε σε διαφορετική ερμηνεία της κρίσιμης εν λόγω διάταξης του άρθρου 165 ΣΛΕΕ. Χωρίς να αρνείται την αναγνώριση της ειδικής εξουσίας των διεθνών ομοσπονδιών, αναφέρεται καταρχάς στους λόγους που δικαιολογούν την εξουσία αυτή, αλλά ταυτόχρονα και στους λόγους που διαμορφώνουν το ειδικότερο περιεχόμενό της και την περιορίζουν. Κατά την άποψή του, το άρθρο 165 ΣΛΕΕ πρέπει να εξετάζεται υπό το πρίσμα του άρθρου 6, στοιχείο ε΄, ΣΛΕΕ, και δεν είναι παρά μια νομική βάση που επιτρέπει στην ΕΕ να ασκεί υποστηρικτική αρμοδιότητα και στον τομέα του αθλητισμού[126]. Επικαλούμενο τη γνωστή νομολογία του, το Δικαστήριο βρίσκει για μια ακόμη φορά την ευκαιρία να επισημάνει ότι η αθλητική δραστηριότητα έχει ιδιαίτερα μεγάλη κοινωνική και εκπαιδευτική σημασία για την Ένωση και για τους πολίτες της, η οποία αντικατοπτρίζεται πλέον στο άρθρο 165 ΣΛΕΕ[127]. Παράλληλα δε τονίζει ότι η συγκεκριμένη δραστηριότητα παρουσιάζει αδιαμφισβήτητες ιδιαιτερότητες, οι οποίες, μολονότι αφορούν όλως ειδικώς στον ερασιτεχνικό αθλητισμό, μπορούν να χαρακτηρίζουν και την άσκηση του αθλητισμού ως οικονομικής δραστηριότητας[128]. Παρά ταύτα, το Δικαστήριο φαίνεται να υποβαθμίζει την κανονιστική αξία του άρθρου 165 ΣΛΕΕ και σε ό,τι αφορά τη νομική φύση του εκτιμά ότι δεν αποτελεί «οριζόντια και διατομεακή διάταξη γενικής εφαρμογής». Ταυτόχρονα δε, έκρινε ότι το συγκεκριμένο άρθρο δεν μπορεί να θεωρηθεί ούτε ειδικός κανόνας, ο οποίος εξαιρεί τον αθλητισμό από το σύνολο ή από μέρος των άλλων διατάξεων του πρωτογενούς δικαίου

124 J. Zglinski, Who Owns Football? ό.π., σ. 10.

125 G. Bellenghi/M. Correia de Carvalho, Final Whistle in Luxembourg, ό.π., σ. 271 επ. (273).

126 Σκέψη 96.

127 Σκέψη 102.

128 Σκέψη 103.

της ΕΕ, που ενδέχεται να εφαρμοστούν ή που απαιτούν ειδική μεταχείριση του αθλητισμού στο πλαίσιο της εφαρμογής τους[129].

Συναφώς, το ΔΕΕ καθιστά σαφές αυτό, το οποίο ήδη αποτυπωνόταν σε μεγάλο μέρος της νομολογίας του σχετικά με τον αθλητισμό. Αναγνωρίζει ρητά την ιδιαιτερότητα του αθλητισμού και, ίσως, το πιο σημαντικό είναι ότι κάνει δεκτό πως αυτή η ιδιαιτερότητα μπορεί να αφορά τόσο στον ερασιτεχνικό όσο και τον επαγγελματικό αθλητισμό[130]. Σε ό,τι αφορά τη ρυθμιστική εξουσία των διεθνών ομοσπονδιών ως ρυθμιστικών αρχών του αθλητισμού επισημαίνεται μεν ότι αναγνωρίζεται ως επί το πλείστον ο ρόλος τους, αλλά τονίζεται ταυτόχρονα και εμφατικά η ασυμβατότητα με το δίκαιο της ΕΕ οποιασδήποτε αυθαίρετης και ασυνεπούς ρύθμισης σχετικά με την οργάνωση του αθλητισμού[131]. Οι θέσεις πάντως του Δικαστηρίου είναι εξαιρετικά επικριτικές ως προς τις δομές διακυβέρνησης του αθλητισμού και την εν γένει λειτουργία τους. Ως εκ τούτου θεωρεί απόλυτη αναγκαιότητα να θεσπιστεί ένα ουσιαστικό και δικονομικό καθεστώς για να είναι νόμιμη η άσκηση των ρυθμιστικών και αδειοδοτικών εξουσιών των αθλητικών διοικητικών οργάνων. Στο πλαίσιο αυτό είναι επιτακτική ανάγκη για τις διεθνείς ομοσπονδίες να τηρούν τους κανόνες της χρηστής διακυβέρνησης. Η τήρηση των αρχών της διαφάνειας, της αντικειμενικότητας, των ίσων ευκαιριών και του αμερόληπτου χαρακτήρα των κανόνων που εκδίδουν η UEFA και η FIFA είναι ο καθοριστικός παράγοντας προκειμένου να αποφασιστεί αν οι εν λόγω οργανισμοί έχουν παραβιάσει το δίκαιο της ΕΕ[132]. Έτσι, το Δικαστήριο θεωρεί σκόπιμη την επιβολή σημαντικών περιορισμών στην αυτονομία τους, απαιτώντας μεγαλύτερη συνεκτίμηση των ενδιαφερομένων μερών, αυξημένα επίπεδα αναλογικότητας και διαφάνειας, καθώς και πιο αποτελεσματικούς μηχανισμούς λογοδοσίας[133].

---

[129] Σκέψεις 101-102.

[130] B. García, Down with the politics, up with the law! Reinforcing EU law's supervision of sport autonomy in Europe, The International Sports Law Journal 2023, σ. 416 επ. (417), διαθέσιμο στο: doi.org/10.1007/s40318-024-00264-x.

[131] G. Bellenghi/M. Correia de Carvalho, Final Whistle in Luxembourg, ό.π., σ. 279.

[132] M. Poiares Maduro, Sports governance after the superleague judgment: going into extra time?, The International Sports Law Journal 23/2023, σ. 482 επ. (489), διαθέσιμο στο: doi.org/10.1007/s40318-024-00269-6.

[133] B. García, Down with the politics, up with the law, ό.π., σ. 417.

Προκύπτει από τα όσα εκτέθηκαν ότι το ΔΕΚ επιβεβαιώνει και πάλι με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο ότι οι αθλητικές ομοσπονδίες και οι κανόνες που θεσπίζουν δεν εξαιρούνται από το πεδίο εφαρμογής της νομοθεσίας της ΕΕ για τον ανταγωνισμό, στο μέτρο που οι κανόνες αυτοί αφορούν οικονομικές δραστηριότητες. Οι αποφάσεις των διεθνών αθλητικών οργανισμών δεν λαμβάνονται σε ένα κοινωνικοοικονομικό κενό και η εξουσία διακυβέρνησης που διαθέτουν πρέπει να λογοδοτεί για τις επιπτώσεις τους στην εσωτερική αγορά της ΕΕ. Ως εκ τούτου, το δίκαιο ανταγωνισμού της ΕΕ πρέπει να λαμβάνεται υπόψη κάθε φορά που οι αθλητικοί κανόνες ή οι αποφάσεις των οικείων οργάνων άπτονται θεμάτων που εμπίπτουν στην αρμοδιότητα της εσωτερικής αγοράς της ΕΕ[134].

Εκτός των ανωτέρω, που αποτέλεσαν λίγο πολύ κοινά ζητήματα που έκρινε το Δικαστήριο στις τρεις ανωτέρω αποφάσεις, με τη δεύτερη απόφαση International Skating Union (ISU) κρίθηκε προσθέτως για πρώτη φορά αν η αρχή της αυτονομίας και η ιδιαιτερότητα του αθλητισμού αρκούν για να θεωρηθεί συμβατό με το δίκαιο της ΕΕ το ιδιότυπο αθλητικό σύστημα διαιτησίας με κύριο πόλο το CAS. Έτσι, το Δικαστήριο, κρίνοντας κατ᾽ αναίρεση, εκτός από τη συμβατότητα των κανονισμών που είχε θεσπίσει η Διεθνής Ένωση Πατινάζ (ISU) με το δίκαιο της ΕΕ για τον ανταγωνισμό, ασχολήθηκε με τη νομική φύση και τον ρόλο του συστήματος διαιτησίας στον αθλητισμό και τη συμβατότητά του με τις αρχές και τις εγγυήσεις που διέπουν τη δημόσια τάξη της Ευρωπαϊκής Ένωσης[135].

Το ΔΕΕ τονίζει καταρχάς τη δυνατότητα ενός ιδιώτη να συνάψει σύμβαση με την οποία υποβάλλει την επίλυση μέρους ή του συνόλου των διαφορών που αναφύονται από την εκτέλεσή της, με σαφείς και ακριβείς όρους, σε διαι-

[134] S.-P. Spera, Article 6 (1) ECHR and International Sports Arbitration: Between (Certain) Boundaries and (yet Uncertain) Consequences, Rivista di Diritto ed Economia dello Sport 2025, σ. 61 επ. (79), διαθέσιμο στο: sportslawandpolicycentre.com/newsletter/2_2025/.

[135] Για μια εκτενέστερη ανάλυση των σχετικών ζητημάτων βλ. L. Hinz, The ECtHR's Final Ruling in Semenya v. Switzerland, ό.π., σ. 687 επ. (704 επ.)· S. Van den Bogaert/B. Van Rompuy, The New Testament for Sports and EU Competition Law in European Super League, ISU, and Royal Antwerp, Common Market Law Review 2025, σ. 577 επ.· H. Vedder, On Thin Ice: The Court's Judgment in Case C-124/21 P, International Skating Union v Commission, European Papers 9/2024, σ. 87 επ.· A. Duval, The International Skating Union Ruling of the CJEU and the Future of CAS Arbitration in Transnational Sports Governance, The International Sports Law Journal 23/2023, σ. 467.

τητικό όργανο, αντί του εθνικού δικαστηρίου, που, άλλως, θα ήταν αρμόδιο να αποφανθεί με βάση το εγχώριο δίκαιο, καθώς επίσης και ότι οι απαιτήσεις που ανάγονται στην αποτελεσματικότητα της διαιτητικής διαδικασίας μπορούν να δικαιολογούν τον περιορισμένο χαρακτήρα του δικαστικού ελέγχου των διαιτητικών αποφάσεων[136]. Υπενθυμίζει δε περαιτέρω ότι, στο πλαίσιο του εν λόγω δικαστικού ελέγχου, πρέπει, εν πάση περιπτώσει, να μπορεί να εξεταστεί το κατά πόσον οι διαιτητικές αποφάσεις συμμορφώνονται προς τις θεμελιώδεις διατάξεις που εμπίπτουν στη δημόσια τάξη της Ένωσης, στις οποίες περιλαμβάνονται τα άρθρα 101 και 102 ΣΛΕΕ[137]. Η ίδια απαίτηση επιβάλλεται, κατά μείζονα λόγο, όταν πρέπει να θεωρηθεί ότι ο επίμαχος μηχανισμός διαιτησίας επιβάλλεται, στην πράξη, από υποκείμενο ιδιωτικού δικαίου, όπως μια διεθνής αθλητική ένωση, σε άλλο υποκείμενο ιδιωτικού δικαίου, όπως έναν αθλητή[138].

Συναφώς, το Δικαστήριο επισημαίνει ότι ελλείψει τέτοιου δικαστικού ελέγχου, η χρήση μηχανισμού διαιτησίας θα μπορούσε να θίγει την προστασία των δικαιωμάτων που τα άτομα αντλούν από το άμεσο αποτέλεσμα του δικαίου της Ένωσης. Η τήρηση της εν λόγω απαίτησης αποτελεσματικού δικαστικού ελέγχου ισχύει ιδιαιτέρως για κανόνες περί διαιτησίας όπως αυτοί που επιβάλλονται από διεθνείς ομοσπονδίες[139]. Σχετικώς δε, το Δικαστήριο υπενθυμίζει αυτό που επισημαίνει με προηγούμενες αποφάσεις του· ότι δηλαδή οι αθλητικές ενώσεις, μολονότι διαθέτουν νομική αυτονομία χάρη στην οποία μπορούν να θεσπίζουν κανόνες, μεταξύ άλλων, σχετικά με τη διοργάνωση των αγώνων, την ομαλή διεξαγωγή τους και τη συμμετοχή των αθλητών σε αυτούς, εντούτοις δεν μπορούν να περιορίζουν με τον τρόπο αυτόν την άσκηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών που το δίκαιο της Ένωσης αναγνωρίζει στους ιδιώτες, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων που απορρέουν από τα άρθρα 101 και 102 ΣΛΕΕ[140]. Για τον λόγο αυτό, η τήρηση των κανόνων, όπως αυτοί, πρέπει να υπόκειται σε αποτελεσματικό δικαστικό έλεγχο. Η απαίτηση δε αποτελεσματικού δικα-

136 Σκέψη 193 με παραπομπή σε σχετική νομολογία.

137 Πρβλ. ΔΕΚ, απόφαση της 1ης Ιουνίου 1999, Eco Swiss, C-126/97, EU:C:1999:269, σκέψη 37.

138 Σκέψη 193.

139 Σκέψεις 194-195.

140 Σκέψη 196.

στικού ελέγχου προϋποθέτει ότι, σε περίπτωση που τέτοιοι κανόνες συνδέονται με διατάξεις, οι οποίες απονέμουν υποχρεωτική και αποκλειστική αρμοδιότητα σε διαιτητικό όργανο, το δικαστήριο που είναι αρμόδιο να ελέγχει τις αποφάσεις του οργάνου αυτού πρέπει να μπορεί να εξακριβώνει ότι οι διαιτητικές αποφάσεις συμμορφώνονται προς τα άρθρα 101 και 102 ΣΛΕΕ. Προσθέτως, το δικαστήριο αυτό πρέπει να πληροί το σύνολο των απαιτήσεων που προβλέπονται στο άρθρο 267 ΣΛΕΕ, ώστε να μπορεί ή, ενδεχομένως, να υποχρεούται να υποβάλει προδικαστικά ερωτήματα στο ΔΕΕ[141]. Συνεπώς, το ΔΕΕ θεωρεί ότι το Γενικό Δικαστήριο υπέπεσε σε πολλαπλή πλάνη περί το δίκαιο, κρίνοντας αδιακρίτως και αφηρημένως, ότι οι κανόνες περί διαιτησίας «μπορούν να δικαιολογηθούν από έννομα συμφέροντα συνδεόμενα με την ιδιαιτερότητα του αθλητισμού» χωρίς προηγουμένως να εξετάσει αν οι εν λόγω κανόνες περί διαιτησίας ήταν συμβατοί με το σύνολο των πιο πάνω απαιτήσεων που απορρέουν από το δίκαιο της Ένωσης[142].

Με την τέταρτη ανωτέρω μνημονευόμενη απόφαση RFC Seraing, το ΔΕΕ ασχολήθηκε εκ νέου με τη συμβατότητα του αθλητικού συστήματος διαιτησίας με το δίκαιο της ΕΕ. Μπορεί μεν τα ζητήματα που σχετίζονται με την εν λόγω συμβατότητα να είναι εν πολλοίς παρόμοια και στις δύο υποθέσεις[143], αλλά η τελευταία απόφαση RFC Seraing εμφανίζει ιδιαίτερη σημασία, καθώς το Δικαστήριο είχε την ευκαιρία να αποσαφηνίσει και να επεκτείνει ακόμη περισσότερο τις θέσεις του ως προς τη σχέση του μηχανισμού αθλητικής διαιτησίας και δικαίου της ΕΕ.

Η συγκεκριμένη απόφαση εκδόθηκε στο πλαίσιο διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής και αφορούσε στο κατά πόσον τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να αντιμετωπίζουν την απόφαση του CAS, μετά από προσφυγή ενώπιον του Ελβετικού Ομοσπονδιακού Ανωτάτου Δικαστηρίου, ως τελεσίδικη, και σε ποιο βαθμό τα πραγματικά ευρήματα του CAS έχουν αποδεικτική αξία στις εθνικές διαδικασίες[144].

---

141 Σκέψεις 197-198.

142 Ibidem.

143 Βλ. και L. Hinz, The ECtHR's Final Ruling in Semenya v. Switzerland, ό.π., σ. 705.

144 Βλ. εκτενέστερα Ibidem, σ. 705· N. Andreotti, Game, Set, Review, Verfassungsblog 7.8.2025, διαθέσιμο στο: verfassungsblog.de/author/nicolo-andreotti/.

Το ΔΕΕ επαναλαμβάνει εισαγωγικά τις θέσεις που είχε διατυπώσει στην ανωτέρω απόφαση ISU σχετικά με την αναγνώριση της ιδιαιτερότητας και αυτονομίας του αθλητισμού και το καταρχήν επιτρεπτό της θέσπισης ενός μηχανισμού υποχρεωτικής διαιτησίας ενώπιον των αθλητικών διαιτητικών οργάνων. Επισημαίνει καταρχάς ότι οι μηχανισμοί διαιτησίας στους οποίους οι διεθνείς αθλητικές ομοσπονδίες υποβάλλουν την επίλυση των ενδοαθλητικών διαφορών χαρακτηρίζονται, λόγω των καταστατικών και των προνομιών των εν λόγω αθλητικών ενώσεων, από ένα σύνολο ιδιαίτερων στοιχείων[145]. Το Δικαστήριο επαναλαμβάνει τη διαπίστωση σύμφωνα με την οποία, όπως προκύπτει από τις σχετικές ενδοαθλητικές ρυθμίσεις, η υπαγωγή σε τέτοιους μηχανισμούς διαιτησίας επιβάλλεται μονομερώς από τις αθλητικές ενώσεις στους ιδιώτες. Ακόμη και αν απαιτείται η σύναψη συμβάσεως με την αθλητική ένωση, ενσωματώνεται σε αυτήν υποχρεωτική ρήτρα περί προσφυγής στη διαιτησία[146]. Με άλλα λόγια στον πυρήνα της συλλογιστικής του Δικαστηρίου κυριαρχεί η αρχή ότι η υποχρέωση σεβασμού των δικαιωμάτων που απορρέουν από το δίκαιο της Ένωσης δεν μπορεί να παρακαμφθεί με συμβατικό τρόπο. Ο μηχανισμός διαιτησίας που λειτουργεί στο πλαίσιο της FIFA δεν αποτελεί συνέπεια της αυτονομίας των μερών, αλλά υποχρέωσης που προκύπτει από συγκεκριμένη μονομερή ρύθμιση. Το γεγονός αυτό καθιστά τη ρήτρα διαιτησίας ουσιαστικά υποχρεωτική και μη διαπραγματεύσιμη. Τούτο σημαίνει ότι οι εμπλεκόμενοι σύλλογοι και αθλητές είναι υποχρεωμένοι a priori να αποδεχθούν την υποχρεωτική διαιτητική ρήτρα, αφού διαφορετικά δεν μπορούν να συμμετέχουν σε συγκεκριμένο άθλημα.

Το Δικαστήριο επισημαίνει εν προκειμένω ότι η εν λόγω επιβολή υπαγωγής διαφορών στη διαιτησία μπορεί να δικαιολογείται, αν ληφθούν υπόψη η νομική αυτονομία που διαθέτουν οι διεθνείς αθλητικές ομοσπονδίες και οι ευθύνες που έχουν επωμισθεί να επιδιώκουν θεμιτούς σκοπούς, όπως είναι η διασφάλιση ομοιόμορφης επιλύσεως των διαφορών σχετικά με το άθλημα για το οποίο είναι αρμόδιες ή η διασφάλιση της συνεπούς ερμηνείας και εφαρμογής των σχετικών με το συγκεκριμένο άθλημα κανόνων[147]. Είναι προφανές ότι με τη συγκεκριμένη θέση του αναγνωρίζει την αναγκαιότητα λειτουργίας

[145] Σκέψη 90.

[146] Σκέψη 92.

[147] Σκέψη 94.

ενός συστήματος διαιτησίας στον αθλητισμό, λόγω της ιδιαίτερης φύσης των αθλητικών διαφορών. Πράγματι, η υιοθέτηση μηχανισμού διαιτησίας στον αθλητικό χώρο φαίνεται να παρίσταται ως πλέον επιβεβλημένη από οποιονδήποτε άλλο χώρο αν ληφθούν υπόψη οι ιδιαίτερες και έντονες ανάγκες ταχύτητας και αποτελεσματικότητας στο δικαιοδοτικό πεδίο, καθώς και της εξειδικευμένης γνώσης του ιδιότυπου και περίπλοκου αθλητικού δικαίου που απαιτείται για την επίλυση αθλητικών διαφορών. Δεν χωρεί αμφιβολία ότι η νομική φύση των περισσότερων αθλητικών διαφορών και ιδίως αυτών που σχετίζονται με αγωνιστικά ζητήματα και με την ομαλή διεξαγωγή και ολοκλήρωση των αθλητικών διοργανώσεων (λ.χ. πειθαρχικές ποινές αποκλεισμού συλλόγων ή αθλητών κ.λπ.), όπως ήδη έχει αναφερθεί, επιβάλλει την ταχύτερη δυνατή επίλυσή τους από διαιτητές που διαθέτουν την απαιτούμενη γνώση και εμπειρία. Προδήλως, λόγω της απαιτούμενης εξαιρετικής ταχύτητας και του πολύ μεγάλου όγκου των αθλητικών υποθέσεων, η τακτική δικαιοσύνη δεν θα μπορούσε εξ αντικειμένου να ανταποκριθεί σε έναν τέτοιο δύσκολο ρόλο.

Το Δικαστήριο τονίζει με έμφαση ότι σε τέτοιες περιπτώσεις επιβάλλεται a fortiori και αποκτά ιδιαίτερη σημασία η αναγνώριση της δυνατότητας των ενδιαφερόμενων ιδιωτών να επιτύχουν αποτελεσματικό δικαστικό έλεγχο του ζητήματος αν οι διαιτητικές αποφάσεις που εκδίδονται στο πλαίσιο των εν λόγω διαφορών είναι σύμφωνες με τις αρχές και τις διατάξεις που αποτελούν μέρος της δημόσιας τάξης της Ένωσης[148].

Ωστόσο, κάνοντας μνεία της υφιστάμενης νομολογίας του τονίζει και πάλι ότι η νομική αυτονομία των αθλητικών φορέων δεν μπορεί να φτάσει έως το σημείο να περιορίζει τη δυνατότητα των ατόμων να επικαλούνται δικαιώματα που αναγνωρίζονται από το ενωσιακό δίκαιο και που αποτελούν μέρος της δημόσιας τάξης της Ένωσης. Η απαίτηση αυτή συνεπάγεται αφ' εαυτής ότι ο σεβασμός των εν λόγω δικαιωμάτων και ελευθεριών πρέπει να μπορεί να αποτελεί το αντικείμενο αποτελεσματικού δικαστικού ελέγχου, κατά μείζονα λόγο όταν η προσφυγή στη διαιτησία επιβάλλεται υποχρεωτικώς στους ενδιαφερόμενους ιδιώτες[149].

Ως εκ τούτου, τα κράτη μέλη υποχρεούνται να εξασφαλίζουν έναν ελάχιστο

[148] Σκέψη 91.

[149] Σκέψη 95.

βαθμό δικαστικού ελέγχου, αναγνωρίζοντας το δικαίωμα στους θιγόμενους να ζητούν αποτελεσματικό δικαστικό έλεγχο των αποφάσεων του CAS[150]. Υπό την προϋπόθεση βέβαια ότι τα δικαστήρια που διενεργούν τον επίμαχο έλεγχο έχουν το δικαίωμα να υποβάλουν ερωτήματα σχετικά με την ερμηνεία του δικαίου της ΕΕ στο πλαίσιο της διαδικασίας προδικαστικής παραπομπής κατ᾽ άρθρο 267 ΣΛΕΕ[151].

Συνεπώς, τα υποκείμενα του δικαίου της ΕΕ πρέπει να έχουν τη δυνατότητα να ζητήσουν έμμεση επανεξέταση μιας απόφασης του CAS, ακόμη και όταν δεν προβλέπεται άμεση έννομη προστασία. Τα εθνικά δικαστήρια πρέπει να είναι σε θέση να προσδιορίσουν εάν η απόφαση είναι σύμφωνη με τη δημόσια τάξη της ΕΕ, με τη βοήθεια του ΔΕΕ (μέσω του μηχανισμού της προδικαστικής αποφάσεως), όπου αυτό είναι σκόπιμο[152]. Ως εκ τούτου, η εν λόγω υποχρέωση επιβάλλεται, ιδιαιτέρως, όταν υφίστανται εθνικές διατάξεις και κανόνες που προσδίδουν σε τέτοια διαιτητική απόφαση την ισχύ του δεδικασμένου έναντι των διαδίκων, αφενός, και αποδεικτική ισχύ ως προς τις σχέσεις μεταξύ των διαδίκων και των τρίτων, αφετέρου. Στο σημείο αυτό το Δικαστήριο επισημαίνει με έμφαση ότι το ίδιο το γεγονός ότι προσδίδεται ισχύς δεδικασμένου και, συνακόλουθα, αποδεικτική ισχύς σε μια τέτοιου είδους διαιτητική απόφαση είναι ακριβώς το στοιχείο το οποίο συνιστά παράβαση της απαίτησης για αποτελεσματική δικαστική προστασία κατά το άρθρο 19, παρ. 1, εδ. β΄, ΣΕΕ, ερμηνευόμενο σε συνδυασμό με το άρθρο 267 ΣΛΕΕ και το άρθρο 47 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων[153].

Γ. Η νομολογία του ΕΔΔΑ

Ο διακρατικός και υπερεθνικός χαρακτήρας της lex sportiva και η ικανότητά της να διαφεύγει τον έλεγχο από την κρατική δικαιοσύνη στο πλαίσιο της εθνικής έννομης τάξης, καθώς και ο ιδιωτικός συνήθως χαρακτήρας της αθλητικής ρύθμισης έθετε για πολύ μεγάλο διάστημα τον αθλητικό κανόνα και τις αποφάσεις των οικείων οργάνων εκτός της δικαιοδοσίας του ΕΔΔΑ. Πράγματι, το Δικαστήριο του Στρασβούργου είχε ιστορικά πολύ μικρή συμμετοχή

[150] Σκέψεις 100-108.
[151] Σκέψεις 98-106.
[152] Σκέψη 108.
[153] Σκέψη 122.

στη ρύθμιση του αθλητισμού και ακόμη μικρότερη σε θέματα που σχετίζονται με την αθλητική διαιτησία. Η Σύμβαση δεν εγγυάται το δικαίωμα στον αθλητισμό ως τέτοιο[154] ούτε κάνει οιαδήποτε αναφορά σε αθλητικές δραστηριότητες. Έτσι, ο διεθνής αθλητικός χώρος παρέμεινε ουσιαστικά εκτός του βελησνεκούς των διατάξεων της ΕΣΔΑ και απαλλαγμένος από την υποχρέωση σεβασμού τους[155]. Παρά ταύτα, οι υποθέσεις αθλητικού ενδιαφέροντος που οδηγούνται ενώπιον του Δικαστηρίου έχουν αυξηθεί κατά τις τελευταίες δύο δεκαετίες. Αφορμή για την αύξηση αυτή αποτέλεσαν κυρίως οι προσφυγές αθλητών με παράπονα που σχετίζονται κυρίως με την υποχρεωτική αποδοχή διαιτητικής ρήτρας και την παραβίαση ουσιωδών θεμελιωδών δικαιωμάτων τους από τα οικεία αθλητικά διαιτητικά όργανα. Η καταγγελλόμενη κατάσταση κατέδειξε την εμπλοκή, όχι μόνο αθλητικών ομοσπονδιών, αλλά και κρατών σε τέτοιου είδους παραβιάσεις, αναδεικνύοντας την ανάγκη προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων απέναντι στις ιδιαιτερότητες του αθλητικού κανόνα, καθώς και την ανάγκη ευθυγράμμισης της ιδιωτικής αθλητικής διαιτησίας (CAS) με τις αρχές και τις εγγυήσεις του κράτους δικαίου.

Εκτός από τις αποφάσεις που αφορούν σε παραβίαση ουσιαστικών δικαιωμάτων των αθλητών και λοιπών εμπλεκόμενων στον αθλητικό χώρο[156], το Δικαστήριο έχει απασχολήσει και το ζήτημα της αυτονομίας και της ιδιαιτερότητας του αθλητικού χώρου και το κατά πόσο οι ιδιομορφίες αυτές της lex sportiva δικαιολογούν την παρέκκλιση από το προστατευτικό πλαίσιο της Σύμβασης και ειδικότερα από το άρθρο 6 παρ. 1 που κατοχυρώνει το δικαίωμα για δίκαιη δίκη.

Στην πρώτη υπόθεση ορόσημο *Mutu και Pechstein*[157] *κατά Ελβετίας,* το ΕΔΔΑ εξέτασε τη νομιμότητα των διαδικασιών που ακολουθούνται στο Διαιτητικό Δικαστήριο Αθλητισμού. Οι προβληματισμοί του Δικαστηρίου επικεντρώθηκαν στην αξιολόγηση τριών βασικών νομικών ζητημάτων: την ελεύθερη ή υποχρεωτική αποδοχή της ρήτρας διαιτησίας από τους προσφεύγοντες (α),

[154] J. Czepek, Sports in the Case-Law of the European Court of Human Rights, Espaço Jurídico Journal of Law [EJJL] 2019, σ. 251 επ.

[155] S.-P. Spera, Article 6 (1) ECHR, ό.π., σ. 63.

[156] Βλ. εκτενή αναφορά στη σχετική νομολογία του πληροφοριακού δελτίου του Νοεμβρίου 2023 του ΕΔΔΑ με τίτλο «Sport and the European Convention on Human Rights».

[157] ΕΔΔΑ, Απόφαση της 2.10.2018, Mutu και Pechstein κατά Ελβετίας, αρ. προσφ. 40575/10 και 67474/10.

το καθεστώς λειτουργίας του CAS ως ανεξάρτητου και αμερόληπτου δικαστηρίου (β) και τη μη άσκηση του δικαιώματος ακροάσεως (γ). Με αναφορά στην προηγούμενη νομολογία του, το ΕΔΔΑ επανέλαβε καταρχάς ότι τα διαιτητικά δικαστήρια είναι καταρχήν συμβατά με το «δικαίωμα πρόσβασης σε δικαστήριο» βάσει του άρθρου 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ[158]. Ωστόσο, προέβη σε διάκριση μεταξύ υποχρεωτικής και εκούσιας διαιτησίας, κρίνοντας ότι στην υποχρεωτική διαιτησία όλες οι εγγυήσεις που προβλέπονται στο άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ πρέπει να διασφαλίζονται υπό όλες τις συνθήκες. Αντίθετα, εάν τα μέρη συναινούν εθελοντικά στη διαιτητική διαδικασία, τα δικαιώματα αυτά μπορούν να παραχωρηθούν υπό την προϋπόθεση ότι αυτό γίνεται ελεύθερα, νόμιμα και με τρόπο που δεν επιδέχεται αμφισβήτηση[159]. Ενώ η εκούσια διαιτησία δεν εγείρει ζητήματα δίκαιης διαδικασίας, καθώς συνάπτεται ελεύθερα από τα μέρη, στην περίπτωση της υποχρεωτικής, το διαιτητικό δικαστήριο πρέπει να παρέχει τις εγγυήσεις που ορίζονται στο άρθρο 6 παρ. 1, δεδομένου ότι τα μέρη, δυνάμει του ενδοαθλητικού κανόνα, δεν έχουν άλλη επιλογή από το να υποβάλουν τη διαφορά τους στη δικαιοδοσία του αθλητικού διαιτητικού δικαστηρίου. Συναφώς δε, στη συγκεκριμένη υπόθεση, το ΕΔΔΑ προχώρησε ένα βήμα περαιτέρω, διευκρινίζοντας ότι, ακόμη και αν δεν επιβάλλεται από τον νόμο, η διαιτησία μπορεί να θεωρηθεί μη εθελοντική εάν η άρνηση αποδοχής της συνεπάγεται de facto σοβαρές συνέπειες για την επαγγελματική ζωή του ατόμου, καθώς θα στερείτο τα έσοδα από την άσκηση της αθλητικής δραστηριότητας προκειμένου να καλύψει βασικές βιοποριστικές του ανάγκες. Πρόσθεσε δε ότι ο sui generis χαρακτήρας των διαφορών στον τομέα του ποδοσφαίρου δεν πρέπει να στερεί από τα άτομα τις εγγυήσεις δίκαιης δίκης που κατοχυρώνονται στο άρθρο 6 παρ. 1 της ΕΣΔΑ και να δικαιολογεί αποκλίσεις από αυτές[160]. Είναι προφανές ότι το Δικαστήριο υιοθέτησε επιφυλακτική στάση απέναντι στη lex sportiva και τις επικαλούμενες

[158] Βλ. σχετ. Οργανισμός Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης και Συμβούλιο της Ευρώπης, Εγχειρίδιο σχετικά με την ευρωπαϊκή νομοθεσία για την πρόσβαση στη δικαιοσύνη, 2016, διαθέσιμο στο: echr.coe.int/documents/d/echr/handbook_access_justice_ell.

[159] N. Voser/B. Gottlieb, How the European Court for Human Rights Interferes in (Sports) Arbitration, Kluwer Arbitration Blog 18.12.2018, διαθέσιμο στο: legalblogs.wolterskluwer.com/arbitration-blog/how-the-european-court-for-human-rights-interferes-in-sports-arbitration/.

[160] S.-P. Spera, Article 6 (1) ECHR, ό.π., σ. 63.

ιδιαιτερότητές της. Κρίνοντας ότι οι διαιτητικές συμφωνίες που περιέχονται στις συμβάσεις των αθλητών δεν είναι εκούσιες, υιοθέτησε έναν ευρύ ορισμό της υποχρεωτικής διαιτησίας προκειμένου να προστατεύσει τα φαινομενικά ασθενέστερα μέρη στις σχέσεις του αθλητικού χώρου[161]. Παράλληλα δε, η απόφαση αυτή καταδεικνύει, για άλλη μια φορά, τον σημαντικό (και ολοένα αυξανόμενο) ρόλο των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στις διαιτητικές διαδικασίες. Αν και η ΕΣΔΑ έχει σχεδιαστεί ως μέσο προστασίας των ατόμων έναντι του κράτους, είναι πλέον σαφές ότι το ΕΔΔΑ δεν διστάζει να παρέμβει σε ορισμένους τύπους «υποχρεωτικής» διαιτησίας, επικαλούμενο την ευθύνη του κράτους, που επιτρέπει τη διεξαγωγή της στο έδαφός του[162].

Περαιτέρω, το Δικαστήριο έκρινε ότι υπήρξε παραβίαση του άρθρου 6 παρ. 1 της Σύμβασης, λόγω έλλειψης δημόσιας ακροαματικής διαδικασίας ενώπιον του CAS, θεωρώντας ότι τα ζητήματα σχετικά με το βάσιμο της κύρωσης που επιβλήθηκε για ντόπινγκ, τα οποία συζητήθηκαν ενώπιον του CAS, απαιτούσαν την τήρηση ακροαματικής διαδικασίας, που να υπόκειται σε δημόσιο έλεγχο[163].

Στην απόφαση *Ali Riza*[164] που εκδόθηκε λίγο αργότερα οι προσφεύγοντες –ένας επαγγελματίας ποδοσφαιριστής, τρεις ερασιτέχνες ποδοσφαιριστές και ένας διαιτητής ποδοσφαίρου– ισχυρίστηκαν, μεταξύ άλλων, ότι η διαδικασία ενώπιον της Επιτροπής Διαιτησίας της Τουρκικής Ομοσπονδίας Ποδοσφαίρου (TFF) δεν ήταν ανεξάρτητη και αμερόληπτη. Ειδικότερα, προέβαλαν ότι τα μέλη της Επιτροπής που αποφάσισαν για τις υποθέσεις τους παραβίασαν την αρχή της αμεροληψίας, αφού λειτούργησαν μεροληπτικά υπέρ των ποδοσφαιρικών συλλόγων, διότι είχαν διοριστεί από το Διοικητικό Συμβούλιο της TFF, το οποίο απαρτιζόταν κυρίως από πρώην μέλη ή στελέχη ποδοσφαιρικών συλλόγων.

Το Δικαστήριο έκρινε ότι είχε παραβιαστεί το άρθρο 6 παρ. 1 της Σύμβασης, λόγω της έλλειψης ανεξαρτησίας και αμεροληψίας της οικείας Επιτροπής σε

---

161 N. Voser/B. Gottlieb, How the European Court for Human Rights Interferes, ό.π.

162 Ibidem.

163 Βλ. πληροφοριακό δελτίο «Sport and the European Convention on Human Rights», ό.π., με παραπομπή στην ΕΔΔΑ, απόφαση της 26.9.2019, Bakker κατά Ελβετίας, αριθ. προσφ. 7198/07.

164 ΕΔΔΑ, απόφαση της 28.1.2020, Ali Riza και λοιποί κατά Τουρκίας, αρ. προσφ. 30226/10, 17880/11, 17887/11, 17891/11 και 5506/16.

σχέση με ορισμένους από τους προσφεύγοντες, της οποίας οι αποφάσεις δεν υπόκειντο σε δικαστικό έλεγχο[165]. Σε ό,τι αφορά τις καταγγελίες των τριών ερασιτεχνών ποδοσφαιριστών το Δικαστήριο τις κήρυξε απαράδεκτες, ιδίως επειδή το άρθρο 6 παρ. 1 της Σύμβασης δεν ήταν εφαρμοστέο στις υποθέσεις τους. Σε ό,τι αφορά την αμεροληψία της Επιτροπής Διαιτησίας, το Δικαστήριο έκρινε ιδίως ότι το εκτελεστικό όργανο της Ποδοσφαιρικής Ομοσπονδίας, το Διοικητικό Συμβούλιο, το οποίο αποτελούνταν πάντα σε μεγάλο βαθμό από μέλη ή στελέχη ποδοσφαιρικών συλλόγων, ασκούσε υπερβολικά ισχυρή επιρροή στην οργάνωση και τη λειτουργία της. Διεπίστωσε δε ότι ούτε ο σχετικός νόμος προέβλεπε κατάλληλες εγγυήσεις για την προστασία των μελών της Επιτροπής Διαιτησίας από οποιαδήποτε εξωτερική πίεση. Τέλος, σημειώνοντας ότι η υπόθεση αποκάλυψε ένα συστημικό πρόβλημα όσον αφορά την επίλυση ποδοσφαιρικών διαφορών στην Τουρκία, το Δικαστήριο ανέφερε, σύμφωνα με το άρθρο 46 της Σύμβασης, ότι το κράτος θα πρέπει να λάβει μέτρα για να εξασφαλίσει τη δομική ανεξαρτησία της Επιτροπής Διαιτησίας[166].

Στις 10 Ιουλίου 2025, το ΕΔΔΑ εξέδωσε την τελική του απόφαση στην πολύ σημαντική επίσης υπόθεση *Semenya κατά Ελβετίας*[167]. Με την απόφαση αυτή η Μείζων Σύνθεση του Δικαστηρίου έκρινε ότι η Ελβετία παραβίασε τις διαδικαστικές υποχρεώσεις που απορρέουν από το άρθρο 6 της ΕΣΔΑ, επειδή το Ελβετικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο δεν προέβη σε «ιδιαίτερα αυστηρή» εξέταση της αμφισβήτησης της προσφεύγουσας σχετικά με την απόφαση του CAS. Το ΕΔΔΑ έκρινε ότι μια τέτοια αυστηρή εξέταση ήταν απαραίτητη, δεδομένης της ανισότητας και της ανισορροπίας ισχύος μεταξύ αθλητών και αθλητικών φορέων και της νομικής φύσης της διαιτησίας του CAS (ως ειδικού και υποχρεωτικού χαρακτήρα) και ενόψει του γεγονότος ότι διακυβεύονταν θεμελιώδη δικαιώματα.

Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο τόνισε τον υποχρεωτικό χαρακτήρα και τη διαρθρωτική ανισορροπία της αθλητικής διαιτησίας ενώπιον του CAS, η

[165] Αφενός δεν υπόκεινται σε έγκριση από οποιοδήποτε διοικητικό ή δικαστικό όργανο και αφετέρου δεν μπορούν να προσβληθούν με ένδικο μέσο ενώπιον οιασδήποτε τέτοιας αρχής ή τακτικού δικαστηρίου (σκέψεις 102 και 103).

[166] Βλ. πληροφοριακό δελτίο «Sport and the European Convention on Human Rights», ό.π., με παραπομπή στις ΕΔΔΑ, αποφάσεις της 18.5.2021, Sedat Doğan κατά Τουρκίας, Naki et Amed Sportif Faaliyetler Kulübü Derneği κατά Τουρκίας και Ibrahim Tokmak κατά Τουρκίας.

[167] ΕΔΔΑ, απόφαση της 10.7.2025, Semenya κατά Ελβετίας, αρ. προσφ. 10934/21, Judgment, 10 July 2025.

οποία απαιτεί μεγαλύτερη προσοχή όσον αφορά την προστασία των δικαιωμάτων των ατόμων που ζητούν την επανεξέταση τέτοιων αποφάσεων. Η επανεξέταση από το Ελβετικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο των διαιτητικών αποφάσεων του CAS που αφορούν «αστικά δικαιώματα» κατά την έννοια του άρθρου 6 της ΕΣΔΑ δεν πρέπει να περιορίζεται σε μια στενή επανεξέταση της δημόσιας τάξης, σύμφωνα με τις οικείες διατάξεις του ελβετικού νόμου περί ιδιωτικού διεθνούς δικαίου (PILA), αλλά απαιτεί «ιδιαίτερα αυστηρή εξέταση» από το Ελβετικό Ομοσπονδιακό Δικαστήριο[168].

2. Η αποτίμηση και οι συνέπειες των νομολογιακών θέσεων ΔΕΕ και ΕΔΔΑ

Α. Η νομική σημασία των θέσεων του ΔΕΕ και οι επιπτώσεις τους στη λειτουργία του αθλητικού χώρου

Όλες οι ανωτέρω σχολιαζόμενες αποφάσεις επιβεβαιώνουν για μια ακόμη φορά μια νεο-θεσμική αντίληψη του Δικαστηρίου στα θέματα του αθλητισμού, όπως εκφράσθηκε και με την απόφαση Bosman. Η λογική αυτή του Δικαστηρίου, σύμφωνα με την οποία οι θεσμοί λειτουργούν και ως κανόνες, αναδεικνύει και τονίζει την ικανότητά του να προσεγγίζει μείζονα ζητήματα, όπως είναι ο αθλητισμός, με πιο συνεπή, συστηματικό και συνεκτικό τρόπο από οποιοδήποτε άλλο θεσμικό όργανο της ΕΕ[169].

Επιβεβαιώνουν επίσης την υπεροχή του δικαίου της ΕΕ στο πεδίο της πολιτικής στην ευρωπαϊκή ρύθμιση του αθλητισμού, ενισχύοντας, παράλληλα, και τονίζοντας τον εποπτευόμενο χαρακτήρα της αυτονομίας του αθλητισμού στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Όπως έχει επισημανθεί εύστοχα στη θεωρία, τρία θα πρέπει να θεωρούνται τα πιθανά σενάρια για την οργάνωση και τη ρύθμιση του αθλητισμού στην Ευρώπη: αυτορρύθμιση του αθλητισμού (πλήρης αυτονομία), άμεση και αποκλειστική κρατική νομοθεσία (καμία αυτονομία) ή έλεγχος μέσω του δικαίου της ΕΕ (εποπτευόμενη αυτονομία)[170]. Με τη δέσμη των ανωτέρω αποφάσεων, το Δικα-

[168] J. Wauters/N. Hertel, European Court of Human Rights delivers final ruling in the case of Semenya v. Switzerland, 18.7.2025, διαθέσιμο στο: whitecase.com/insight-alert/european-court-human-rights-delivers-final-ruling-case-semenya-v-switzerland.

[169] L. Barani, The Role of the European Court of Justice, ό.π., σ. 55.

[170] K. Foster, "Can Sport be regulated by Europe? An analysis of alternative models", στο:

στήριο υπενθυμίζει τα όρια της αυτορρύθμισης και θέτει οριστικά τέλος στην απόλυτη και πλήρη αυτονομία και το «ρυθμιστικό και ελεγκτικό άβατο του αθλητικού χώρου». Ωστόσο, προχωρά ακόμη πιο μακριά, καθώς επισημαίνει και απαιτεί επίσης από τα οικεία όργανα της Ένωσης την ενίσχυση του απαιτούμενου επιπέδου λογοδοσίας και εποπτείας στο πλαίσιο της εποπτευόμενης αυτονομίας[171].

Ειδικότερα, με τις δύο αποφάσεις ISU και RFC Seraing, το ΔΕΕ, ενώ δεν αμφισβητεί τη νομιμότητα λειτουργίας του CAS, απαιτεί ένα ελάχιστο επίπεδο δικαστικής εποπτείας για τη διαφύλαξη της αρχής της νομιμότητας εντός του ενωσιακού χώρου[172]. Συνεπώς, η ρυθμιστική παρέμβαση των διεθνών ομοσπονδιών μπορεί να θεωρείται σημαντική μόνο στον βαθμό που αντιμετωπίζει εν μέρει το πρόβλημα. Τελικά, όμως αυτό που έχει πραγματικά σημασία είναι αν υπάρχει αποτελεσματικός δικαστικός έλεγχος στο τέλος της διαδρομής ως προς την τήρηση των αρχών και των εγγυήσεων του ενωσιακού δικαίου[173].

Συναφώς, με τις αποφάσεις αυτές το Δικαστήριο, εκτός από τους περιορισμούς στη δικαιοπαραγωγική και ρυθμιστική αυτονομία του αθλητικού χώρου, φαίνεται να βάζει τέλος και στη δικαιοδοτική αυτονομία του. Είναι προφανές ότι πρόκειται για αποφάσεις με βαθιές επιπτώσεις και πρακτικές συνέπειες για το τρέχον μοντέλο της διεθνούς αθλητικής διαιτησίας[174] και το εν γένει αυτορρυθμιζόμενο «δικαιοδοτικό σύστημα» του αθλητικού χώρου, στο οποίο υπάγονται υποχρεωτικά σύλλογοι και αθλητές.

A. Caiger/S. Gardiner (Eds), Professional Sport in the European Union: regulation and re-regulation, 2000, σ. 43 επ.

171 Βλ. B. García, Down with the politics, up with the law, ό.π., σ. 420, που θεωρεί ότι οι αποφάσεις μπορούν επίσης να ερμηνευθούν ως προειδοποίηση προς την Επιτροπή, το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο και το Συμβούλιο της ΕΕ σχετικά με τα όρια του άρθρου 165 ΣΛΕΕ στην ανάπτυξη μιας ευρωπαϊκής πολιτικής για τον αθλητισμό.

172 N. Andreotti, Game, Set, Review, ό.π.

173 S.-P. Spera, Article 6 (1) ECHR, ό.π., σ. 63.

174 M. Gorjão-Henriques/M. Santos Almeida/M. Novo Baptista/M.-M. dos Santos, Sport, arbitration and EU law: the RFC Seraing ruling and the end of CAS/TAS "immunity"?, Sérvulo 6.8.2025, διαθέσιμο στο: servulo.com/en/knowledge/Sport-arbitration-and-EU-law-the-RFC-Seraing-ruling-and-the-end-of-CASTAS-ldquoimmunityrdquoN/9352/.

Β. Η αποτίμηση των θέσεων του ΕΔΔΑ και οι συνέπειές τους στο αθλητικό πεδίο

Η ολοένα και πιο αυξημένη παρέμβαση του ΕΔΔΑ, κατά τα τελευταία χρόνια, στα ζητήματα που αφορούν στην έκταση της αθλητικής αυτονομίας και την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον αθλητικό χώρο, δεν μπορεί παρά να κρίνεται ως θετική και καθοριστική για τη διακυβέρνηση και τον γενικότερο τρόπο λειτουργίας του αθλητισμού[175]. Το άρθρο 6 της Σύμβασης έχει εισέλθει πλέον δυναμικά στον χώρο της αθλητικής διαιτησίας και η εφαρμογή του αναμένεται να επηρεάσει σημαντικά τον τρόπο λειτουργίας του σχετικού μηχανισμού και του εν γένει αθλητικού νομικού συστήματος. Με την ενδελεχή εξέταση τόσο των ουσιαστικών όσο και των ιδιόμορφων «δικονομικών» κανόνων ως προς τη συμβατότητά τους με το προστατευτικό πλαίσιο της ΕΣΔΑ, επιβάλλεται σε σημαντικό βαθμό, έστω και καθυστερημένα, η προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων σε έναν χώρο που δεν τρέφει ιδιαίτερη συμπάθεια στην προστασία των θεμελιωδών δικαιωμάτων και ενοχλείται έντονα όταν ελέγχεται ως προς αυτό από εξωτερικά «δικαιοδοτικά όργανα» που δεν ανήκουν στον αθλητικό χώρο.

Συνοπτικά, προκύπτει ότι οι προσεγγίσεις του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ είναι, σε σημαντικό βαθμό, ευθυγραμμισμένες. Και τα δύο δικαστήρια, με γνώμονα τις διαδικαστικές εγγυήσεις με τις οποίες πρέπει να περιβάλλεται το δικαίωμα σε αποτελεσματικό δικαστικό έλεγχο και σε δίκαιη δίκη, στοχεύουν καταφανώς στην εξισορρόπηση δύο αρκετά ανταγωνιστικών στόχων: τη διατήρηση μεν της βιωσιμότητας της ιδιωτικής αθλητικής διαιτησίας, αλλά και τον σεβασμό ταυτόχρονα των βασικών στοιχείων της δημόσιας τάξης της ΕΕ, καθώς και των εγγυήσεων που απορρέουν από την ΕΣΔΑ[176].

Τελικές διαπιστώσεις

Από τα όσα εκτέθηκαν, συνάγεται σαφώς ότι ο αθλητισμός ως κοινωνική και οικονομική δραστηριότητα λειτουργεί στις περισσότερες τουλάχιστον πτυχές

[175] F. Jackson, Sport participation is a privilege, not a right. To what extent is the European Court of Human Rights' interference with competition rules and sports regulations good for sports governance?, διαθέσιμο στο: littletonchambers.com/littleton-sports-law-essay-competition-winners-2024/.

[176] L. Hinz, The ECtHR's Final Ruling in Semenya v. Switzerland, ό.π., σ. 706.

του ως μια αυτορρυθμιζόμενη παγκόσμια κοινότητα με κυρίαρχα στοιχεία την οργανωτική, δικαιοπαραγωγική και «δικαιοδοτική» αυτονομία. Με κύριο δογματικό θεμέλιο τον νομικό πλουραλισμό και την προσέγγιση του δικαίου ως μιας ανοιχτής έννοιας, η κοινότητα αυτή έχει δημιουργήσει ένα ιδιόμορφο και περίπλοκο παγκόσμιο νομικό σύστημα και ένα δικό της «ζωντανό και γνήσιο δίκαιο» που προέρχεται κυρίως από μη κρατικές πηγές.

Ο νομικός πλουραλισμός στο αθλητικό πεδίο διαφοροποιείται σημαντικά από τις μορφές πλουραλισμού στενά τοπικού χαρακτήρα, μέσω των οποίων υιοθετούνται παραδοσιακοί και περιορισμένης αποδοχής κανόνες, οι οποίοι είναι συνήθως άτυποι και λειτουργούν, κατά το πλείστον, σε συγκεκριμένες περιοχές όπου είναι περιορισμένη η κρατική παρουσία. Σε αντίθεση με τις περιπτώσεις αυτές, ο νομικός πλουραλισμός στο αθλητικό πεδίο εισάγει ένα παγκόσμιο, υπερεθνικό και εν πολλοίς αυτόνομο κανονιστικό σύστημα.

Παράλληλα, όμως, με την αυτόνομη οργάνωση και ρύθμιση της αθλητικής δραστηριότητας, η διαρκώς αυξανόμενη κοινωνική και οικονομική σημασία της, που επηρεάζει έντονα πολλαπλές δημόσιες και κοινωνικές πολιτικές, ευλόγως προκαλεί την ολοένα και συχνότερη ανάμιξη και παρέμβαση του εθνικού νομοθέτη σε πολλά πεδία άσκησής της. Η ρυθμιστική αυτή παρεμβατικότητα τοποθετεί τον αθλητισμό τόσο στο ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο πεδίο και συγκροτεί μια ιδιότυπη αθλητική τάξη, όπου οι κανόνες που παράγονται στο πλαίσιο της αυτορρύθμισης συνυπάρχουν και συμβιώνουν με εκείνους που θεσπίζονται από τα κρατικά νομοθετικά όργανα. Έτσι, δημιουργείται ένα ιδιαιτέρως περίπλοκο νομικό σύστημα, με έντονα υβριδικά χαρακτηριστικά, αφού οι πηγές του δικαίου που το συγκροτούν προέρχονται τόσο από τον ιδιωτικό όσο και από τον κρατικό χώρο και κινούνται μεταξύ ιδιωτικής αυτονομίας και δημόσιας σφαίρας[177].

Η αναγκαστική εν λόγω συνύπαρξη ρυθμιστικής αυτονομίας και ετερονομίας οδηγεί, όπως αναφέρθηκε, πολύ συχνά σε σοβαρές συγκρούσεις, με μόνιμο σχεδόν νικητή τις αθλητικές ομοσπονδίες. Η ατολμία των εθνικών έννομων τάξεων να υποβάλουν σε έλεγχο όργανα, κανόνες και αποφάσεις του αυτόνομα λειτουργούντος αθλητικού χώρου και να αμφισβητήσουν το «ρυθμιστικό άβατο» που επικαλούνται, δεν φαίνεται να διακρίνει και τις έννομες τάξεις της ΕΕ και της ΕΣΔΑ.

[177] Βλ. και L. Casini, Il diritto globale dello sport, 2010, σ. 26.

Από τις νομολογιακές εξελίξεις που παρατέθηκαν, προκύπτει σαφώς ότι τα ευρωπαϊκά δικαιοδοτικά όργανα δεν διστάζουν να παρακάμπτουν όλο και συχνότερα την αρχή της αυτονομίας και της ιδιαιτερότητας του αθλητισμού στην απόλυτη εκδοχή της και να προσεγγίζουν τους αθλητικούς κανόνες και τις αποφάσεις των οικείων οργάνων ως υπαγόμενους στις έννομες τάξεις της ΕΕ και της ΕΣΔΑ. Όπως επισημαίνεται, οι όποιες ιδιαιτερότητες του αθλητισμού δεν αρκούν για να επιτρέψουν εν λευκώ παρεκκλίσεις από το οικονομικό Σύνταγμα της ΕΕ, όπως αυτό συγκροτείται από τις διατάξεις που διέπουν τον ανταγωνισμό και την ελεύθερη κυκλοφορία[178]. Δεν αρκούν επίσης για να εξαιρέσουν τον αθλητισμό από την εφαρμογή της ΕΣΔΑ και την ανθρωποκεντρική προσέγγιση του Δικαστηρίου του Στρασβούργου. Το ΕΔΔΑ προβαίνει πλέον σε έλεγχο της lex sportiva και θεωρεί αδιαπραγμάτευτη την υποχρέωση προστασίας των θεμελιωδών δικαιωμάτων και στον αθλητικό χώρο. Προφανώς, τα αθλητικά διαιτητικά όργανα θεωρούνται ότι δεν παραβιάζουν την ΕΣΔΑ μόνο εφόσον εφαρμόζουν τις αρχές και τις εγγυήσεις της δίκαιης δίκης και εφόσον επιλαμβάνονται δυνάμει μιας διαιτητικής ρήτρας που δεν είναι υποχρεωτική.

Δεν χωρεί αμφιβολία ότι οι αποφάσεις του ΔΕΕ και του ΕΔΔΑ που παρατέθηκαν ανωτέρω προκάλεσαν σοβαρούς τριγμούς και ρωγμές στα θεμέλια του ευρωπαϊκού αθλητικού οικοδομήματος. Το ευρωπαϊκό αθλητικό μοντέλο, που στηρίχθηκε επί μακρόν στην απόλυτη αντίληψη περί αυτονομίας και ιδιαιτερότητας του αθλητισμού, δέχθηκε ισχυρά πλήγματα, καθώς αμφισβητείται όχι μόνο το νομικό θεμέλιο της αυτόνομης λειτουργίας του, αλλά και η ίδια η ενότητά του, η οποία έχει παύσει να είναι αρραγής.

Συναφώς, η νομολογία που αναλύθηκε ανωτέρω εκπέμπει ένα πρόσθετο σημαντικό μήνυμα. Υπενθυμίζει στους αθλητικούς φορείς και οργανισμούς με τον πιο αυστηρό τρόπο ότι οφείλουν να «συμμορφώνονται προς τις αρχές της χρηστής διακυβέρνησης και τις μορφές δημοκρατικής λογοδοσίας»[179]. Οι αθλητικές οργανώσεις πρέπει να συνεργαστούν με τις εθνικές έννομες τάξεις και τα οικεία όργανα της ΕΕ προκειμένου να διορθώσουν τις ενδημικές αδυναμίες του αθλητικού νομικού συστήματος και να υιοθετήσουν ένα νέο μοντέλο αθλητικής λειτουργίας. Ένα νέο αθλητικό πρότυπο που θα κινείται

[178] M. Poiares Maduro, Is the Superleague Judgment a Game Changer?, ό.π.

[179] Ibidem.

μεταξύ «φιλελευθερισμού και παρεμβατισμού», που θα μπορούσε να περιγραφεί ως «εποπτευόμενη» ή «διαπραγματευόμενη αυτονομία», όπως αναφέρθηκε. Τούτο δε, καθώς εκτιμάται ότι ο αθλητισμός δεν θα μπορεί να συνεχίσει να αναπτύσσεται αρμονικά, εάν δεν καθιερωθεί μια νέου τύπου και ισχυρή «διαπραγματευόμενη συνεργασία» μεταξύ των αθλητικών οργανώσεων και των κυβερνήσεων, βασισμένη στην αμοιβαία κατανόηση και τον εκατέρωθεν σεβασμό[180]. Με βάση τις αναλύσεις που προηγήθηκαν, είναι προφανές ότι η απλώς επικουρική αρμοδιότητα στον τομέα του αθλητισμού, που προβλέπεται στο άρθρο 165 ΣΛΕΕ, δεν αποτελεί σημαντικό εμπόδιο για οποιαδήποτε άμεση ρυθμιστική παρέμβαση της Ένωσης σχετικά με την ανάγκη αναρρύθμισης του ευρωπαϊκού αθλητικού μοντέλου[181]. Όπως δε χαρακτηριστικά τονίζεται, η αθλητική κοινότητα πρέπει να αναλάβει δράση, όχι μόνο για να προστατεύσει την ενότητά της από εσωτερικούς ανταγωνισμούς, αλλά και τον αθλητισμό από τον ίδιο του τον εαυτό[182].

Συμπερασματικά, από τα όσα εκτέθηκαν, προκύπτει ότι η τελική εικόνα του ευρωπαϊκού αθλητικού μοντέλου δεν έχει ακόμη διαμορφωθεί πλήρως. Αμφότερα τα Δικαστήρια όχι μόνο δεν δείχνουν διάθεση μεταστροφής της νομολογίας τους, αλλά αντιθέτως εξελικτικά φαίνεται να προχωρούν σε όλο και πιο περιοριστικές ερμηνείες που συρρικνώνουν ακόμη περισσότερο το κανονιστικό περιεχόμενο της αρχής της αθλητικής αυτονομίας. Έτσι, οδηγούμαστε πλέον στη διαμόρφωση ενός νέου, πιο αυστηρού νομολογιακού περιβάλλοντος, όπου τα όρια μεταξύ αυτορρύθμισης και κρατικής παρέμβασης όχι μόνο δεν είναι στατικά και άκαμπτα, αλλά αναθεωρούνται και επαναχαράσσονται με ιδιαίτερα δυναμικό τρόπο. Η χάραξη, πάντως, των νέων αυτών ορίων και οι περιορισμοί στην κανονιστική και «δικαιοδοτική» αυτονομία των αθλητικών φορέων, με βάση τη νέα νομολογιακή θεώρηση του αθλητικού φαινομένου, αποτελούν, χωρίς αμφιβολία, ένα από τα σημαντικότερα ζητήματα που καλείται να προσεγγίσει και να ερευνήσει η σύγχρονη θεωρία του αθλητικού δικαίου.

---

[180] J.-L. Chappelet, Autonomy of Sport in Europe, ό.π., σ. 52.

[181] Βλ. και M. Mota Delgado, The European Game, ό.π.· και M. Poiares Maduro, Sports governance after the superleague judgment, ό.π., σ. 483.

[182] M. Poiares Maduro, Sports governance after the superleague judgment, ό.π., σ. 490.

Τεχνητή νοημοσύνη (AI), δημόσια διοίκηση και διοικητικό δίκαιο

Κωνσταντίνος Τσιμάρας

Εισαγωγή

Η εμφάνιση και εφαρμογή της τεχνητής νοημοσύνης (εφεξής AI, Artificial Intelligence) επηρεάζει σε σημαντικό βαθμό τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης τόσο σε επίπεδο δεξιοτήτων των στελεχών της όσο και σε επίπεδο διακυβέρνησης των δημοσίων οργανισμών. Τα ζητήματα τα οποία ανακύπτουν όσον αφορά τη χρήση της AI στη δημόσια διοίκηση περιλαμβάνουν θέματα διαχείρισης (managerial), διαμόρφωσης δημοσίων πολιτικών, νομικά ζητήματα, θέματα ηθικής, θέματα δομής και οργάνωσης των δημοσίων οργανισμών, θέματα στρατηγικού σχεδιασμού και επιχειρησιακής λειτουργίας. Είναι σημαντικό να εξεταστεί το επίπεδο δυνατότητας των δημοσίων οργανισμών να χρησιμοποιήσουν την AI για την επίτευξη των επιχειρησιακών στόχων τους στην εφαρμογή των δημοσίων πολιτικών.

Τα τελευταία χρόνια αρκετά κείμενα προερχόμενα από διεθνείς οργανισμούς προσπαθούν να θέσουν κανόνες σχετικά με την AI, ενδεικτικά αναφέρονται: The Declaration of Cooperation on AI του 2018, AI Act του Μαΐου του 2024, Interoperable Europe Act, τον Απρίλιο του 2024, Digital Services Act (2022), Digital Markets Act (2022), Data Governance Act (2022), Data Act (2022), Cybersecurity Act (2019). Τα ανωτέρω αφορούν την Ευρωπαϊκή Ένωση.

Πρέπει επίσης να αναφερθεί η Σύμβαση του Συμβουλίου της Ευρώπης για την Τεχνητή Νοημοσύνη του 2024.

I. Διοικητικό δίκαιο, AI και αυτοματοποίηση διαδικασιών λήψης αποφάσεων στη δημόσια διοίκηση

Στα περισσότερα ευρωπαϊκά κράτη δεν υπάρχει ειδική νομοθεσία που να αφορά την AI καθώς και τη χρήση της για την αυτοματοποίηση λήψης διοι-

κητικών αποφάσεων. Η νομοθετική ή κανονιστική ρύθμιση στηρίζεται κυρίως στο κλασικό διοικητικό δίκαιο και τις αρχές που το διέπουν και όχι σε εξειδικευμένη νομοθεσία. Σχετικές αναφορές για την AI υπάρχουν κυρίως στη νομοθεσία η οποία αφορά την προστασία προσωπικών δεδομένων (GDPR). Ακόμα και σε χώρες όπου υπάρχει σχετική νομοθεσία για την AI οι ορισμοί και το εύρος εφαρμογής είναι σχετικά περιορισμένα[1].

Κυρίως οι διατάξεις για την προστασία προσωπικών δεδομένων είναι αυτές οι οποίες επικαλούνται την AI καθώς και την αυτοματοποιημένη διαδικασία λήψεως αποφάσεων στη δημόσια διοίκηση[2].

Στην περίπτωση απουσίας ειδικής νομοθεσίας για την AI τα δικαστήρια και η δημόσια διοίκηση βασίζονται στην εφαρμογή των γενικών αρχών του διοικητικού δικαίου όπως η αρχή της νομιμότητας, της ισότητας, της αναλογικότητας, της διαφάνειας, του δικαιώματος προηγούμενης ακρόασης.

Ορισμένες χώρες έχουν ενσωματώσει διατάξεις οι οποίες αφορούν τη χρήση AI στη διοικητική διαδικασία όπως για παράδειγμα η Γαλλία, η Γερμανία ή η Σουηδία ενώ στις περισσότερες η εφαρμογή της AI αφορά κυρίως τον τομέα των προσωπικών δεδομένων. Οι αυτοματοποιημένες διαδικασίες με χρήση AI μπορούν να εφαρμοστούν κυρίως στις περιπτώσεις δέσμιας αρμοδιότητας και όχι στις περιπτώσεις διακριτικής ευχέρειας[3].

Ορισμένα κράτη όπως η Ισπανία ή η Ελβετία έχουν υιοθετήσει Χάρτες ψηφιακών δικαιωμάτων μη δεσμευτικού χαρακτήρα.

Είναι ακόμα περιορισμένο το πεδίο εφαρμογής της AI στη διοικητική διαδικασία[4]. Εκεί που συναντάται κυρίως η χρήση της AI είναι οι τομείς των συνοριακών ελέγχων, της φορολογίας και της αστυνόμευσης. Σε χώρες όπου υφίστανται περιπτώσεις εφαρμογής της AI τα διοικητικά δικαστήρια απαιτούν την ύπαρξη πλήρους, ειδικής και σαφούς αιτιολογίας, τήρηση της αρχής της διαφάνειας, της αναλογικότητας, της ισότητας και προστασία των συνταγματικά κατοχυρωμένων ατομικών δικαιωμάτων. Συχνά γίνονται αναφορές από τα δικαστήρια σε διατάξεις της Ευρωπαϊκής Σύμβασης των Δικαιωμάτων του

---

1 Χρ. Μουκίου, Οι αλγόριθμοι και το διοικητικό δίκαιο, 2025.

2 T. Wischmeyer/T. Rademacher (Eds.), Regulating Artificial Intelligence, 2020.

3 D. F. Engstrom/D. E. Ho/C. M. Sharkey/M.-F. Cuéllar, Government by Algorithm: Artificial Intelligence in Federal Administrative Agencies, 2020.

4 Y. Bathaee, The Artificial Intelligence Black Box and the Failure of Intent and Causation, Harvard Journal of Law & Technology 2018, σ. 889 επ.

Ανθρώπου (ΕΣΔΑ) και ιδίως στις διατάξεις για την αρχή της δίκαιης δίκης, την προστασία της ιδιωτικής ζωής και την τήρηση της αρχής της ισότητας και της απαγόρευσης διακρίσεων.

Σημαντικά στοιχεία για τη διασφάλιση της διαφάνειας κατά τη χρήση της AI είναι η αποφυγή διακρίσεων, η διασφάλιση του ανθρωπίνου ελέγχου επί της διοικητικής διαδικασίας καθώς και η διατήρηση της αρμοδιότητας της διακριτικής ευχέρειας της δημόσιας διοίκησης.

Σε πολλά κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης υφίσταται διάλογος με αντικείμενο το κατά πόσο η υφιστάμενη νομοθεσία που αφορά το διοικητικό δίκαιο είναι συμβατή με την τεχνολογική εξέλιξη και τη χρήση της AI ή θα πρέπει να αναπτυχθεί ειδικότερο νομοθετικό πλαίσιο περισσότερο συμβατό με τη χρήση της AI.

Σε μια προσπάθεια συγκριτικής προσέγγισης ανάμεσα στα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης μπορούν να αναφερθούν τα εξής:

Στη Γαλλία απαιτείται ειδική, πλήρης και σαφής αιτιολογία όταν εκδίδονται διοικητικές πράξεις με τη χρήση αλγορίθμων, ενώ κατοχυρώνεται το δικαίωμα πρόσβασης του διοικουμένου σε πληροφορίες σχετικά με τη χρήση αλγορίθμου.

Στη Γερμανία επιτρέπεται η χρήση αλγορίθμων κατά τη διοικητική διαδικασία για την έκδοση διοικητικών αποφάσεων μόνο στην περίπτωση ύπαρξης δέσμιας αρμοδιότητας του διοικητικού οργάνου και υπό την προϋπόθεση ύπαρξης ανθρώπινου ελέγχου κατά τη διάρκεια της διαδικασίας.

Στην Πορτογαλία ο Χάρτης Προστασίας Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων στην Ψηφιακή Εποχή απαιτεί την ύπαρξη διαφάνειας, πλήρους αιτιολογίας κατά τη χρήση αλγορίθμων κατά τη διοικητική διαδικασία για την έκδοση διοικητικών πράξεων καθώς και την πρόβλεψη δυνατότητας άσκησης διοικητικής προσφυγής.

Ολοκληρώνοντας το παρόν κεφάλαιο θα μπορούσε να ειπωθεί, εν είδει προτάσεων αναφορικά με τη χρήση AI και εν γένει αλγορίθμων στη διοικητική διαδικασία, ότι οι υφιστάμενοι κανόνες διοικητικού δικαίου θα πρέπει να γίνεται προσπάθεια να ερμηνεύονται υπό το πρίσμα της χρήσης της AI καθώς και να καταστούν πιο εξειδικευμένοι. Τούτο σημαίνει ότι θα πρέπει να υπάρξει μια πιο συντονισμένη ερμηνεία των κανόνων δικαίου στο διοικητικό δίκαιο, στο δίκαιο προστασίας προσωπικών δεδομένων και στην αναδεικνυόμενη ανάγκη υιοθέτησης ειδικότερων κανόνων δικαίου για την εφαρμογή

της AI. Η συγκριτική μελέτη των δικαιϊκών συστημάτων των κρατών μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης αλλά και λοιπών κρατών καθώς και καλύτερων πρακτικών (best practices) μπορεί να βοηθήσει προς την ανωτέρω αναφερθείσα κατεύθυνση. Επίσης θα πρέπει να διασφαλισθεί η ύπαρξη μηχανισμών προστασίας των πολιτών πέρα από τις κλασικές περιπτώσεις προστασίας μέσω της τήρησης της διοικητικής διαδικασίας, στηριζόμενες στην πρωτοβουλία των πολιτών όπως οι διοικητικές προσφυγές και η προσφυγή στα διοικητικά δικαστήρια. Άλλες λύσεις μπορεί να είναι η δημιουργία ανεξάρτητων αρχών καθώς και η δημιουργία επιτροπών εμπειρογνωμόνων στα αρμόδια Υπουργεία. Σημαντικό στοιχείο επίσης αποτελεί η εναρμόνιση των εθνικών νομοθεσιών με τις αντίστοιχες τόσο της Ευρωπαϊκής Ένωσης όσο και του Συμβουλίου της Ευρώπης.

II. AI και διοικητικό δίκαιο. Μπροστά σε ένα νέο κόσμο δεδομένων;

Η European AI Act (AIA) είναι ίσως ο κανόνας του παράγωγου δικαίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης που δημιούργησε μεγάλες προσδοκίες, για κάποιους τόσες όσες και η συνθήκη για την ίδρυση της ΕΟΚ το 1957[5]. Πολλά κράτη ανέβαλαν την ψήφιση νόμων σχετικών με το θέμα της AI αναμένοντας την έκδοση της AIA[6].

Η AIA δεν έχει την κλασική προσέγγιση από πλευράς διοικητικού δικαίου, ούτε έχει ένα συγκεκριμένο κεφάλαιο για τη δημόσια διοίκηση.

Ειδικότερα η AIA δεν κάνει ειδική αναφορά στη νομική βάση για την αυτόματη λήψη διοικητικών αποφάσεων, ούτε στη νομική φύση των αλγορίθμων, ούτε στην πρόσβαση στους αλγορίθμους που μπορεί να χρησιμοποιηθούν από τη δημόσια διοίκηση, τη χρήση αλγορίθμων στις περιπτώσεις διακριτικής ευχέρειας της δημόσιας διοίκησης, ούτε στον ανθρώπινο έλεγχο (διοικητικές προσφυγές) επί λήψεως αυτοματοποιημένων αποφάσεων της δημόσιας διοίκησης, ή την πρόσβαση των πολιτών στον πηγαίο κώδικα. Επίσης δεν

[5] O. Mir, The AI Act from the Perspective of Administrative Law: Much Ado About Nothing?, European Journal of Risk Regulation 1/2025, σ. 63-75.

[6] Για τα ισχύοντα στα κράτη μέλη βλ. την έκθεση των G. Misuraca/C. van Noordt, Overview of the use and impact of AI in public services in the EU, EUR 30255 EN, Publications Office of the European Union, 2020.

υπάρχουν διατάξεις για την προστασία των δικαιωμάτων των πολιτών από τη χρήση της AI από τη δημόσια διοίκηση.

Η AIA δεν αποτελεί ένα Χάρτη Προστασίας Δικαιωμάτων των Πολιτών από τη χρήση της AI από τη δημόσια διοίκηση. Η προσέγγιση την οποία πραγματοποιεί πλησιάζει περισσότερο την προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα καθώς και την προστασία από την πλευρά της νομοθεσίας «product safety legislation», δηλαδή η AI θεωρείται ένα προϊόν το οποίο είναι εν δυνάμει επικίνδυνο για την ασφάλεια, το περιβάλλον, τα ανθρώπινα δικαιώματα, το κράτος δικαίου[7].

Η κλασική θεωρία του διοικητικού δικαίου (ξεκινώντας από τη Γαλλική θεωρία) έχει διαφορετική προσέγγιση και στηρίζεται στην ευθύνη της διοικήσεως λόγω σφάλματος (faute), παράνομης πράξεως ή λόγω της αστικής ευθύνης του κράτους.

Για ιστορικούς λόγους αξίζει να αναφερθούν οι αποφάσεις στη γαλλική νομολογία που δημιούργησαν την εν λόγω προσέγγιση οι οποίες είναι οι ακόλουθες: arrêts Blanco (1873), Pelletier (1873), Regnault-Desroziers (1919) και Couitéas (1923).

Στη θεωρία, καθηγητές όπως ο Léon Duguit ανέπτυξαν το μοντέλο της ευθύνης της δημόσιας διοίκησης στηριζόμενο επί της εννοίας της δημόσιας υπηρεσίας (service public) και της αποζημιώσεως σε περίπτωση βλάβης[8]. Ο Léon Michoud θεμελίωσε την ευθύνη της δημόσιας διοίκησης στην έννοια της νομικής προσωπικότητας του Κράτους, συνδέοντάς τη με τις έννοιες της κοινωνικής δικαιοσύνης και του κράτους δικαίου[9].

Η εμφάνιση όμως της AI θέτει εν αμφιβόλω την ανωτέρω δομή. Από τη μία πλευρά οι αλγόριθμοι που χρησιμοποιούνται προέρχονται από ιδιώτες προμηθευτές, στοιχείο το οποίο καθιστά την πρόσβαση στον πηγαίο κώδικα δύσκολη τόσο για τον διοικούμενο όσο και για τον διοικητικό δικαστή, από την άλλη οι αποφάσεις στο πλαίσιο της αυτοματοποιημένης διαδικασίας λαμ-

---

7 M. McFadden/K. Jones/E. Taylor/G. Osborn, Harmonising Artificial Intelligence: The Role of Standards in the EU AI Regulation, Oxford Commission on AI & Good Governance, Working Paper 2021.5, 2021.

8 L. Duguit, Traité de droit constitutionnel, t. 3, 1928, σ. 246.

9 L. Michoud, La responsabilité de l'État et la personnalité morale, Jus Politicum, s.d., διαθέσιμο στο: juspoliticum.com.

βάνονται από αυτοματοποιημένα συστήματα καθιστώντας τον καταλογισμό της ευθύνης σε διοικητικό όργανο δύσκολο[10].

Η χρήση της ΑΙ στη δημόσια διοίκηση χαρακτηρίζεται από μία ποικιλία εφαρμογών, από την αυτοματοποίηση απλών διοικητικών διαδικασιών ως τη λήψη αποφάσεων που συνεπάγονται την έκδοση διοικητικών πράξεων οι οποίες επηρεάζουν τη νομική κατάσταση των διοικουμένων και άρα τα δικαιώματά τους. Μια κατηγοριοποίηση θα μπορούσε να διακρίνει τις παρακάτω περιπτώσεις, α) η αυτοματοποίηση απλών διοικητικών διαδικασιών, β) η εξυπηρέτηση των διοικουμένων με τη χρήση chatbots, γ) η χρήση αλγορίθμων για τη λήψη διοικητικών αποφάσεων, δ) η χρήση ΑΙ για τη διαχείριση του προσωπικού συμπεριλαμβανομένων και των διαδικασιών πρόσληψης προσωπικού[11].

Οι διαδικασίες αυτές συνεπάγονται σημαντικά κέρδη σε χρόνο και αποτελεσματικότητα όσον αφορά τη λειτουργία της δημόσιας διοίκησης.

Από την άλλη πλευρά όμως θέτουν σημαντικά ζητήματα όσον αφορά τη διαφάνεια, την ευθύνη των διοικητικών οργάνων και την ανθρώπινη επίβλεψη της διαδικασίας. Προβλήματα τα οποία μπορούν να προκύψουν αφορούν τις διακρίσεις που μπορεί να προκληθούν λόγω της εφαρμογής των αλγορίθμων, τη δυσκολία προσδιορισμού της ευθύνης του διοικητικού οργάνου λόγω της αυτοματοποίησης των διαδικασιών, την εγγενή αδιαφάνεια (opacité inhérente) στη λειτουργία των διοικητικών οργάνων λόγω της χρήσης αλγορίθμων και της αυτοματοποίησης των διοικητικών διαδικασιών.

Ιδίως το ζήτημα της διαφάνειας της χρήσης αλγορίθμων είναι ιδιαιτέρως σημαντικό διότι συνδέεται με τα κριτήρια λήψης της απόφασης της διοίκησης με τη χρήση αλγορίθμων, τα οποία συνήθως δεν είναι προσβάσιμα ή είναι δύσκολο να γίνουν κατανοητά τόσο από τους διοικούμενους όσο και από τον διοικητικό δικαστή. Ως παραδείγματα μπορούν να αναφερθούν το σύστημα COMPAS στις ΗΠΑ το οποίο αφορούσε τους κρατούμενους στις φυλακές και για το οποίο ασκήθηκε κριτική ότι κατέληγε σε λήψη αποφάσεων με αδιαφανή και ρατσιστικά κριτήρια, ή το σύστημα Parcoursup στη Γαλλία

[10] C. Delon, L'imputabilité des décisions automatisées à l'administration: un défi pour le droit public, RDLF 3/2023, σ. 215.

[11] Έκθεση της Γενικής Διεύθυνσης Δημόσιας Διοίκησης της Ministère de la Fonction Publique et de la Réforme de l'État: L'intelligence artificielle dans la fonction publique: enjeux, pratiques et perspectives, rapport, janv. 2024, σ. 6 επ.

το οποίο αφορούσε τη διαχείριση των φακέλων φοιτητών της τριτοβάθμιας εκπαίδευσης και για το οποίο ασκήθηκε κριτική ότι ήταν αδιαφανή τα κριτήρια επιλογής καθώς και ότι δεν επέτρεπε στους φοιτητές τη λήψη γνώσης στοιχείων που τους αφορούσαν, στην περίπτωση που ήθελαν να ασκήσουν διοικητική προσφυγή.

Τέτοιου είδους συστήματα απαιτούν ένα σαφώς καθορισμένο ρυθμιστικό πλαίσιο έτσι ώστε να διασφαλίζεται η αρχή της διαφάνειας και η αρχή της νομιμότητας στη λήψη αποφάσεων και να διασφαλίζεται όχι μόνο η τεχνολογική εξέλιξη αλλά ιδίως η τήρηση των αρχών του κράτους δικαίου[12].

Στην ετήσια έκθεσή του για το 2024 ο Γάλλος Συνήγορος του Πολίτη (Défenseur des droits) κάνει ρητή αναφορά στην ανάγκη για την τήρηση της αρχής της διαφάνειας, για την ανάγκη ύπαρξης σαφούς, πλήρους και ειδικής αιτιολογίας των διοικητικών πράξεων καθώς και για την πλήρη τήρηση της διοικητικής διαδικασίας κατά τη λήψη αποφάσεων της δημόσιας διοίκησης.

Αυτό το οποίο διαπιστώνουν σειρά ακαδημαϊκών[13] είναι η πιθανή ανεπάρκεια του υφιστάμενου διοικητικού δικαίου για την αντιμετώπιση των προκλήσεων της εισαγωγής της AI στη δημόσια διοίκηση καθώς και ότι ο έλεγχος του διοικητικού δικαστή παραμένει παραδοσιακός, μη προσαρμοσμένος στις ανάγκες που προκύπτουν από την εισαγωγή και χρήση των σύγχρονων ψηφιακών εργαλείων. Τονίζεται επίσης η ανάγκη επιμόρφωσης των διοικητικών δικαστών στα νέα δεδομένα που προκύπτουν από τη χρήση της AI.

Έχουν εκφραστεί απόψεις για την ενίσχυση της υποχρέωσης του εσωτερικού ελέγχου της δημόσιας διοίκησης, την αναζήτηση και εξακρίβωση όλων των ενδιαμέσων σταδίων στη λήψη αυτοματοποιημένων αποφάσεων με τη χρήση AI, καθώς και την ύπαρξη διαδικασιών για την κατοχύρωση της αμφισβήτησης των αυτοματοποιημένων αποφάσεων της δημόσιας διοίκησης[14].

---

[12] OCDE, Recommandation sur l'intelligence artificielle, 2019, révisée en 2023 et 2024, σ. 10 επ.

[13] N. Riem, Responsabilité administrative et intelligence artificielle: les limites des régimes classiques, AJDA 5/2024, σ. 211 επ.· J.-F. Mader, IA et responsabilité publique: vers un nouveau paradigme?, Revue de droit public 2/2023, σ. 145 επ.

[14] Ετήσια έκθεση γαλλικού Συμβουλίου Επικρατείας, Conseil d'État, Étude annuelle – Intelligence artificielle et l'action publique, 2022, σ. 64 επ.

Συμπέρασμα

Η μετάβαση σε μια νέα εποχή για τη δημόσια διοίκηση και το διοικητικό δίκαιο με τη χρήση AI απαιτεί την εξέλιξη, την αλλαγή και τη βελτίωση των διοικητικών διαδικασιών και του διοικητικού δικαίου. Μερικές προτάσεις προς αυτή την κατεύθυνση είναι: η δημιουργία ενός συστήματος καταλογισμού ευθύνης της δημόσιας διοίκησης στην περίπτωση λήψης αυτοματοποιημένων αποφάσεων, η πρόβλεψη ενός συστήματος λογοδοσίας της δημόσιας διοίκησης σε περίπτωση λήψης απόφασης με χρήση AI, η δημιουργία μιας εξειδικευμένης ανεξάρτητης αρχής για την επίβλεψη των διαδικασιών λήψης αποφάσεων με τη χρήση AI, η δημιουργία ή ενίσχυση διαδικασιών εσωτερικού ελέγχου στη δημόσια διοίκηση, η ύπαρξη ενός μητρώου αλγορίθμων που χρησιμοποιούνται από τη δημόσια διοίκηση, η ύπαρξη προγραμμάτων διαρκούς επιμόρφωσης για θέματα AI για τους δημοσίους υπαλλήλους και διοικητικούς δικαστές, η ενίσχυση της συμμετοχής των πολιτών στις διοικητικές διαδικασίες ως στοιχείο διασφάλισης της διαφάνειας και δημοκρατικής νομιμοποίησης των αυτοματοποιημένων διαδικασιών με τη χρήση AI.

Η χρήση της AI στη σύγχρονη δημόσια διοίκηση δεν μπορεί να πραγματοποιηθεί χωρίς την ύπαρξη ρυθμίσεων σε επίπεδο ηθικής, τεχνικών και θεσμών. Στη σύγχρονη εποχή η χρήση της AI στη δημόσια διοίκηση και το δίκαιο που τη διέπει δεν μπορεί να γίνει χωρίς την επιβεβαίωση των θεμελίων της σύγχρονης δημοκρατίας. Η τεχνολογία παραμένει ένα εργαλείο στη διάθεση του δικαίου, της δικαιοσύνης και της προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και όχι το αντίστροφο.